

सं. नं. ९९
७

अथ

(श्री शंकराचार्यभगवत्प्रणीतम्)

B.N. 99

7

ग्रन्थनामः -

शास्त्रीरकमीमांसाभाष्यम् (रत्नप्रभा सहितम्)

व्याख्यातृनामः -

गोविन्दभगवत्पादाः

विषयः -

अद्वैतवेदान्तशास्त्रम्

Shankar Mimamsa Bhasyam

११

१११

शारीरकसूत्रभाष्यप्रथमाध्यायद्वितीयपादार्पणः

स्. भा. १ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीरामं सिद्धमन्तरं गुहाशायिनमन्तरं अंतर्धामिणमन्त्रेयं वैष्णवरमहंभजे १ सर्वपा
देनोत्तरपादयोः संगतिं वक्तुं च तमनुवर्ति। प्रथम इति। जगत्कारणोत्साधापित्वादिकमर्थोत्सिद्धं। तदुपजीव्योत्तरं पादद्वयं प्रवर्तत
इति हेतुहेतुमद्भावः संगतिः। कथं पादमेव इत्याशं कपादानां प्रमेयभेदमाह। अर्थोत्तरं इति। आकाशादिशुद्धानां स्पष्टब्रह्मलिंगैर्ब्रह्मणि
समन्वयो दृष्टः। अस्मद्व्यं ब्रह्मलिंगावसमन्वयः पारद्वये वक्ष्यते ॥ श्रवणोपासने पञ्चभेदात्पादयोरेवंतरभेद इति भावः। छंदो

उत्तमः प्रथमोपादेतन्माघस्य यत इति आकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेकं। तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्र
ह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वतत्त्वं सर्वोत्पत्तिमिदं जातीयको धर्मोक्त एव भवति। अर्थोत्तरं प्रसिद्धं न केचन चिच्छ्रदानां ब्रह्मचि
पमत्वे हेतुश्रुतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि संदिश्यमानानि ब्रह्मपरतया निरीतिनि। पुनरप्यन्यानि वाक्यानि अस्पष्टब्रह्मलिंगानि
संदिश्यन्ते। किंपरं ब्रह्मश्रुतिपादयति। आहोस्विदर्थोत्तरं किंचिदिति। तन्निर्णयामहितीत्यतः तैमोपासवारभ्येते ॥ सर्वत्र प्रसिद्धे पदे
शात। इदमाप्नायते। सर्वं रबल्विदं ब्रह्मतत्त्वज्ञानानिति श्रुतं तदुपासीता ॥

यमुदाहरति। इदमिति। तस्मात् ज्ञायत इति तज्ज्ञां। तस्मिन्लीयत इति तद्व्यं तस्मिन्निति चेष्टत इति तदनंतं जंचतत् तद्व्यंचतत् तदनंचैतितज्ज्ञ
ज्ञात। कर्मधारयेस्मिच्छाकणार्थवशात् नमः मध्यमपदस्य तच्छ्रुत्यलोपः। तज्ज्ञानानुमितवाच्येच्छादसोऽवयवलोपः। इति शब्दो हेतौ। सर्व
सिद्धं जगद्ब्रह्मेव तद्वर्ततेत्यादिसर्थः ब्रह्मणि मित्रमित्रभेदाभावाच्छांतीगमादिरहितो भवेदिति मुक्ताविधिः ॥ ॥

सकृत्तुमुपासतं कुर्वीत इति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात्कलमाह। अथेति। कृतुमयः संकल्पविकार इत्यर्थः। पुरुषस्य ध्या
नविकारत्वं स्फुरत्यति। अथेति। इह यथा प्रतिमुखा ध्यातमहिम्ना तद्ये मरूपेण जायते इत्यर्थः। कृतुमयः संकल्पप्रधान इति वार्थः।
कृतो विषयमाह। मन इति। ब्रह्मे संप्रकृमन्मनोमयं प्राणशरीरं भा रूपं सत्यसंकल्पमंतरुदये ध्येयमित्यर्थः। एवंच कल्पलिंगे रव
स्तलिंगा धातुः न तेषां यकमेव ब्रह्मणे लिंगमस्ति। किंतु प्रकरांतं ज्ञानं तिगुणविधानार्थमस्यासिद्धं। अतो जीवलिंगं बलीय

अथ खलु कृतुमयः पुरुषो यथा कतुरस्मिन्नेके पुरुषो भवति तथेति तः प्रेसभवतिसकृत्तुं कुर्वीत। मनोमयः प्राणशरीरदसा
दित्तसंश्रयः किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शरीरस्यात्मोपास्यत्वेनोपरिश्यते। आहोस्वित्परब्रह्मेति किं तावत्यासं। शरीरद
ति। कृतः तस्मादिकार्यं करणाधिपतेः प्रसिद्धो मन आदिभिः संबन्धेन परस्य ब्रह्मणः प्राणस्य मताः शुभ्र इत्यादिश्रुतिभः। ननु
सर्वस्वत्वेन ब्रह्मेति सप्रब्रह्मोपासते। कथमिह शरीरस्यात्मोपास्यत्वात्कते। नैव दोषः। नेदं वाक्यं ब्रह्मोपास्यत्वाविधिपरं
किं तां हि शर्म विधिपरं। यत्कारणं सर्वस्वत्वेन ब्रह्म तज्जलानि तद्वत्तुपासीतेत्याह। एतदुक्तं भवति। यस्मात्सर्वविधं विकारजातं
ब्रह्मेवातज्जलानि तद्वत्तुपासीतेत्याह। न च सर्वस्यैकात्म्येण ग्राह्यः संभवति। तस्माच्छातुपासीतेति॥ ॥

इति प्रसुहृहरणेन एवैव पश्यति॥ शरीरदसादिना। श्रुतिमात्रं साम्यथा सिद्धापरिहरति। नैव दोष इति। शर्म विधिपरत्वे हेतुमा
ह॥ यत्कारणमिति॥ यत एवमाह तस्माच्छर्मविधिपरमित्यर्थः

न च शब्देति। न मध्यान्मोर्विधौ वा कर्मदापत्तेरित्यर्थः। जन्मपरंपरया जीवस्यापि सर्वकर्मलादिसंभवमाह। सर्वकर्मेति सर्वशक्तिः।

न च शब्दविधिपरत्वे सत्येनैवाकेन ब्रह्मोपासनं नित्यं तुं शक्यते। उपासनं तु सकृत्तुं कुर्यात्ते सत्येन विधीयते। क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः। तस्य च विषयत्वेन श्रूयते मनो मयः प्राणशरीर इति जीवलिङ्गमतो ब्रह्मो जीवविषयमेतदुपासनमिति। सर्वकर्मा सर्वकामदया धिष्ठयमाणं यमपि जीवविषयमुपपद्यते॥ एष मन्त्रात्मा तर्ह्येदमेणीयान् ब्रह्मो यवादेति वस्तुतया मतं न त्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रं जीवस्यावकस्यते॥ नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः तनुज्वायान् एषिया इत्याद्यपि परिच्छिन्ने वक्तव्यं ते इत्यत्र ब्रह्मो न तावदणीयस्त्वं ज्ञापस्त्वं चोभयमेकस्मिन् समे श्रितुं शक्यं विरोधादस्य तत्र श्रुतौ च प्रथमश्रुतत्वा दणीयस्त्वं युक्तमाश्रितुं ज्ञापस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया न विष्यतीति। निश्चितं च जीवे ब्रह्मे ब्रह्मसंकोचे न मेतत् ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरा मशुर्धत्ता जीवविषयमेव। तस्मान्मनो मयमत्वादिति धर्मैर्जीवोपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रह्मः। परमेव ब्रह्म मनो मयत्वादिति धर्मैर्हि पाप्मं। कुतः॥ ॥

मोक्षि मयस सर्वकामा भोग्या यस्य सर्वगंधः सर्वरस इत्यादि शब्दार्थः॥ आराग्रमात्रमेति॥ तोत्रश्रोतामः शलाकाप्रपरिमाणस्येत्यर्थः॥

सर्वत्र प्रसिद्धं ब्रह्मण एवात्रोपास्यते नोपदेशान्न जीवतुपास्य इति सूत्रार्थमाह । सर्वत्रेति यत्र फलतो अतएवोत्तरं स सिद्धिः
 फलमिति मंतव्यं यद्यपि निराकांक्षं ब्रह्म तथापि मनः न चुरमुपाधिरस्य प्राणाः शरीरमस्येति समासात्तर्गतं सर्वनाम्नः सन्निहितविशेषो
 व्याकांक्षत्वात् ब्रह्म संबध्यते । स्योनंते सदनं करोमीति संस्कारार्थं सदनस्य निराकांक्षस्य अपि तस्मिन्सीदति साकांक्षतत्वेन परमार्थदर्शनादिसाह । अत्रोच्यते इति । स्योनं पात्रं तेषु गुरुशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोपिलिंगात् सन्निहित इत्यत आह । जीवस्त्विति । इदं हि लिंगं द्वयं
 सर्वत्र प्रसिद्धं पदेशात् सर्वं सुवेदांतेषु प्रसिद्धं ब्रह्म इत्यस्य लं वनं जगत्कारणमिह च सर्वं स्वस्तिं देवसेति वाकोपक्रमे श्रुतं
 देवमनोमयत्वादिधर्मविशिष्टं पदिश्यत इति युक्तमेवं चेन्न कृतं तदानीं प्रकृतप्रक्रियेन भविष्यतः । ननु वाकोपक्रमेण श्रुतं विधिं
 वसुपात्रं सन्निहिष्टं न स्वविवक्षये सुकृतं । अत्रोच्यते । यद्यपि श्रमविधिविवक्षया ब्रह्मनिहिष्टं तथापि मनोमयत्वादिषु पदिश्यमानेषु
 तदेव सन्निहितं भवति । जीवस्तु न सन्निहितो न च स्वशब्देनोपास्य इति वैषम्यं ॥ विवक्षितं गुणोपपत्तेश्च ॥ वक्तुं इष्टं विवक्षितः । यद्यप्य
 शौर्ये ये वेदेव कुर्यान्नेष्टुः संभवति । तथाप्युपादानेन फलतो पच्यते । लोके विपश्चक्षुः सन्निहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितं
 मित्युच्यते । परं नुपादेयं तद्विवक्षितमिति । तद्वेदेप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीति तद्विवक्षितं ॥ ४ ॥ ५ ॥
 लोकसिद्धं जीवं न सन्निधाय पति । दुःखिन उपास्योऽप्यत्वात् लाभावाच्च । अतो विश्वजिह्वा येन सर्वं मिलयितुं मानं दूरं प्रत्येकोपास
 नाक्रिया नुबन्धीति भावः । किंच ब्रह्म पदश्रुत्या लिंगाध इत्याह । न चेति । अस्य तत्त्वासात्तु हीनं फलवत्पराकारा विफलं लिंगादलीय इति
 समुदायार्थः । वस्तुतो विवक्षायाः फलमुपादानं स्वीकारः स च प्रकृते सुगुहो वृत्तीति विवक्षोपचार इत्याह । तथाप्युपादानेनेति ॥ ४ ॥

स. भा

३

नन्विदंशस्यमिदंसात्यमितिधीविबसाधीनवेदेकृतः स्यादिसतआह। उपादानानुपादानेत्विति॥ तात्पर्येनामफलवदर्थप्रतीत्यनुक
लेशधर्मः उपकृमादिनातस्यतानाद्योरवगमइत्यर्थः। तदिहेति। तत्तस्मात्तात्पर्येणत्वदिसर्थः। सर्वात्मत्वेप्रमाणमाह। तथाचेतिजीविष्य
उपादानानुपादानेतुवेदवाक्येतात्पर्यतात्पर्यभ्यामवगम्येते। तदिहयेतिवक्षितागुणः उपासनायानुपादेयत्वेनोपदिष्टः। सस
संकल्पप्रभृतयः। तेपरस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। सससंकल्पत्वंहिस्त्वितिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबुद्धशक्तित्वासरमात्मनोवक्तव्येते।
परमात्मगुणत्वेनचयआत्मापहतमाप्तेसत्रससकामः सससंकल्प इतिश्रुतमाकाशात्मेसादिआकाशवदत्तास्येत्यर्थः। सर्वगत
त्वाद्विधिर्मेः संभवत्वाकाशे तस्मात्संब्रह्मणोऽप्यापानृथिआत्मादिनाचैतदेवदर्शयति। यदप्याकाशआत्मास्येतिआख्यायते
। तदपि संभवतिसर्वजगत्कारणस्यसर्वात्मनोब्रह्मणआकाशात्मत्वमतस्वसर्वकर्मसादि। एवमिहोपासतयाविवक्षितागुणव
ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। यत्तुइहंमनोमयः प्राणशरीर इतिजीवलिङ्गंनतद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति। तदपिब्रह्मण्युपपद्यत इतिब्रूमः सर्वात्मत्वा
द्विब्रह्मणो जीवसंबन्धोतिमनोमयत्वादीतिब्रह्मसंबन्धीनिभवंति। तथाचब्रह्मविषयेश्रुतिस्मृतीभवतः। सुखी। त्वंप्रमानसिलकुमारउ
तवाकुमारिलेजीतोदंनवंचसिसेजातेभवसिबिस्वतोमुखइति। सर्वतःपाणिपादतत्सर्वतांसिद्धिरेमुख। सर्वतःश्रुतिमस्त्रोके सर्वमाव
त्यतिस्मृतीतिच। अग्राणोऽयमनाः शुभ्रइतिश्रुतिः शुद्धब्रह्मविषयेः यत्तुमनोमयः प्राणशरीर इतिसगुणब्रह्मविषयेतिविशेषः। अतोवि
विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेवब्रह्मेहोपासत्वेनोपदिष्टमितिगम्यते॥ ॥ ॥ स्तुविशेषादेदेनवंचिताद्यतिसेपिस्वमेवपाजातोवालः सत्व
मेव। सर्वतः सर्वासुदिसुश्रुतमः श्रोत्राण्यस्येतिसर्वतःश्रुतिमतसर्वजंतेनांप्रोसद्धाः प्राणपदमस्तस्येतिसर्वात्मत्वोक्तिः॥ ॥ ॥

३

ननु जीवधर्मोऽद्वैतसिद्धिर्वाच्यते तर्हि ब्रह्मधर्मोऽवतीर्ष्येकमिति न पोष्यते तत्राह । अतुपपत्तेरिति । स ब्रह्मचर्येऽप्येवेति । सर्वोत्पत्त्या
दिरुक्तस्यैव । कल्पितस्य धर्मोऽधिष्ठाने संवर्धते । न अधिष्ठानधर्मः कल्पित इति भावः । वागेव वाकः सोऽस्मात्स्त्विति वाको । न वाक्की अ

अतुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ एवेति स चैव ब्रह्मणि विवक्षितान्वगुणानां दुपपत्तिरुक्ता ने न शरीरेतेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुश
शैवधारणार्थः ब्रह्मेवेति न मायेन मनोमयत्वादियुगलं । न तु शरीरो जीवो मनोमयत्वादियुगलः । मत्कारणं सत्संस्कृत्य आकाशा
त्मा वा सनादौ स्यात्मा नृपि व्या इति चेवं ज्ञातीयकारणानां न शरीरे । अजस्येनोपपद्यते । शरीर इति शरीरे भवत्यर्थः नन्वी
यतोऽपि शरीरे भवति । सत्यं । शरीरे भवति । न तु शरीरे भवति । आपाः सृष्टि व्याप्य पानंतरि सा दाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य
इति व्यापित्वं श्रवणात् ॥ जीवस्तु शरीरे भवति । तस्य भोगाधिष्ठाता चरीरद्वयत्रयस्य भावात् कर्मकर्तृत्वपदेशाच्च ॥ इत
श्च न शरीरो मनोमयत्वादियुगलः । यस्यात्कर्मकर्तृत्वपदेशो भवति । एतन्मित्रः प्रसाधिसंभवितास्मीति । एतन्मित्रिप्रकृतं मनो
मयत्वादियुगलमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मीति शरीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन
भिसंभवितास्मीति प्राप्तास्मीत्यर्थः । न च स सागता वैकल्य कर्मकर्तृत्वपदेशो युक्तः ॥ ॥ ॥ ॥

वाक्की अतिदिग्दर्शकः । कुत्राप्यादरः कामोऽस्मात्स्ती सनादरः । तिसृषु त्रयस्यैव । आपा मत्स्वाद्यनुपपत्तौ शरीर इति कीदृशो हेतुः
संशोक्तः । स तु जीवस्यैव नैश्वर्यस्य साह ॥ स तु मित्रादिना शत्रुकत्वेन व्यपदिशतीति संबंधः ॥ ॥ ॥

कर्मकृत्यपदेशपदस्मात्तत्परमाह। तथोपास्येति। एकार्थव्यं प्रकरणस्य समानत्वं। अंतरात्मनिति विभक्तिः लोपश्चांदसः। शब्दयोर्विशेषो विभक्तिर्भेदः। तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः। स्मृतौ तद्विस्तृत्य जीवादेहेनेरत्रापि हृदि स्मृतो मनोमय ईश्वर इत्याह। स्मृतेत्येति। म्

तथोपास्योपासकभावोपि भेदाधिष्ठानस्य। तस्मादपि न शरीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः॥ शब्दविशेषात्। इतश्च शरीरादस्यो मनोमयत्वादिगुणः प्रस्मात्तद्विशेषो प्रवर्तते। समानप्रकरणे अतन्तरे। यथा श्रीहृदयो पयो वाष्पमाको वाष्पमकतंदुलो वैवमयमं त एतन्तु पुरुषो हिरण्यमय इति शरीरस्यात्मनोऽप्येवमिधामयकः स तस्य तौ त एतन्मिति। तस्माद्विशिष्टोऽयः प्रथमतः पुरुष इत्येव मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधामयकः। तस्मात्तथोर्भेदो गम्यते। स्मृतेश्च स्मृतिश्च शरीरपरमात्मनो भेदं दर्शयति ईश्वरः सर्वभूतानां तद्देहेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि पञ्चास्तु तानि मामेषां आद्याह। कः पुनरयं शरीरो नाम परमात्मनो नो ह ईश्वर इति प्रः प्रतिषिध्यते। अनुपपत्तेस्तु न शरीर इत्यादिना। स्मृतिस्तु तन्मोर्तोऽस्ति दृष्टानामोर्तोऽस्ति श्रोता इत्येवंजातीयिका परमात्मनो नृणां ज्ञानं वारयति। तथा स्मृतिरपि। सैव संज्ञापि मां विदुः सर्वे सैवेषु भारते सैवंजातीयिकेति। अत्रोच्यते॥ ४॥

तानि जीवान् यंत्रं शरीरं। अत्र सत्त्वकृता ससभेदक इति भ्रान्तिनिरासोपेक्षसधिकरणेनिरस्तमपि बोधमुद्रा व्यनिरस्यति। अत्र आ

लङ्करीत्यावस्तुतएकत्वमेवमेदस्तुकल्पितः सत्रेष्वनुघतेइत्याह। सत्यमिति। अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावस्तत्त्वतस्मा
दार्थिकमत्यन्तं अणीयानित्यत्यन्तं गायकश्चेनापिश्रुतमित्याह॥ स्वशब्देनेति॥ नायं दोष इत्युक्तं विवरोति। न तावदिति। कथमपि ब्रह्म

सत्यमेवैतत्तत्त्वात्मा देहेन्द्रियमनोबुधुपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शरीररूपचर्यते। यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरि
च्छिन्नमपि नमः परिच्छिन्नवदवभासतेतद्वत् तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिवेदमवहारेण विरुध्यते। अकृतत्वमसीत्यामेकस्यो
पदेशग्रहणत्वात्। हीतेत्यात्मेकत्वे बंधमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात्॥ अर्भकौकस्तत्त्वमप्यपदेशाच्चनेति चेन्नति
याप्यस्योदेवं व्योमवृत्त॥ अनेकमल्पमोको नोऽप्यमआत्मा तद्वदप्यतिपरिच्छिन्नमननत्वात् स्वशब्देन चार्णीयात् ब्रीहौ व्यो
मस्योपस्थमप्यपदेशात्। शरीररवाग्रमात्रो जीव इहापदिश्यतेन सर्वगतः परमात्मेति। मरुर्लतस्य रिहर्तव्यं। अत्रोच्यते। नायं
दोषः न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वमप्यपदेशः। कथमप्युपपद्यते। सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परिच्छिन्नदेशस्य
पदेशोपिकप्राचिदपेक्षया संभवति॥

प्रागपेक्षया पीत्यर्थः। परिच्छेदसागं विना ब्रह्मत्वा संभवात् तत्सागे च ब्रह्माण एवोपास्यत्वमाप्तीति भावः॥ ॥ ॥ ॥

स. भा
५

विभोः परिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह। यथा समस्तेति। सर्वेश्वरस्या यो ध्यायां स्थित्यस्ये सपरिच्छेदे क्तिव दत्तपदुद्विधेयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः।
ननु किमिति हृदयमेव प्रापेणो अतेतत्राह। तत्रेति। हृदये परमात्मनो बुद्धिर्निर्गोहिका भवति। अत ईश्वराभिव्यक्तिस्तान्त्रातदुक्तिरित्यर्थः।

यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नमो ध्याधिपतिः इति व्यपदिश्यते। कृष्णानुरपे स्या सर्वगतः सन्नीश्वरो। भूकौका अणी
यांश्च व्यपदिश्यते इति। निचाप्सता देवमिति ब्रूमः। एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुंदरीके निचाप्सो दृष्टव्यः
पदिश्यते। यथा शालग्रामे हरिस्तत्रास्य बुद्धिर्वित्तानं ग्राहकं। सर्वगतेषु ईश्वरस्तत्र तत्रोपासमानः प्रसीदति। यो मवक्षेत्तद
दृश्यं। यथा सर्वगतमपि सत्त्वो मसूची प्रज्ञापयेत्समाः भूकौके। रात्रिश्च व्यपदिश्यते। एवं ब्रूयापि। तदेवं निचाप्सतापे सन्नम
णो भूकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकं। तत्र पदाशं कते हृदयपतनत्वात् ब्रह्मणो हृदयानां च प्रतिशरीरं भिन्नत्वात् निचायत
न्यनोचमुकादीनामनेकत्वमावयवत्वमिति सत्त्वादिदोषदृष्टानात् ब्रह्मणोऽपि तद्वत्प्रसंग इति तदपि परिहृतं भवति। संयोगा
मिति चेन्नैवेष्टव्यात्॥

र्थः॥ यो मदृष्टान्तसिनाईकालतापिकचित्छिभेसाह। तत्र पदाशं कतइसादिनाभिजायतनत्वेपियोगः सत्यमेव भावादि ति भावः।

५

ब्रह्मणो हार्दत्वेति एतन्मोगायने जीव एव हा र्दत्वा स्पृशति शंकाया च छे । योमवदिति । ब्रह्मणो हार्दत्वा तहा र्दत्वे सति चेतनत्वाज्जीवमित्यत्र
स्वासे जीववदित्युक्तं निरस्यति । न वै शेषादिति । धर्मो धर्मवत्तमुपाधिरित्यर्थः ॥ अयमेव विज्ञोषो वै शेषस्तार्थे व्यञ्जयः । विज्ञोषाति

योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबंधाच्चिद्रूपतया च शरीरादविशिष्टत्वात्सुखदुखादिसंभोगोपविशिष्टः प्रसज्येत ।
एकत्वाच्च न हि परस्मादात्मनोऽस्य कश्चिदस्मृत्संसारविधत्ते । नास्योतोस्ति विज्ञाते सादिश्रुतिभ्यः तस्मात्परम्यैव संसारसंभोगश्च प्रिरि
ति चेत् । न वै शेषात् । न तावत्सर्वप्राणिहृदयसंबंधाच्छरीरवत् ब्रह्मणः संभोगप्रसंगो वै शेषात् । विज्ञोषो हि भवति शरीरपर
मेश्वरयोः एकः कर्ता भोक्ता धर्मा धर्मसाधनः सुखदुःखादिमांशश्च । एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वाद्विगुणः । एतस्मादज्ञयोर्विज्ञोषा
देकस्य भोगो नैतस्मादपि च सन्निधानमात्रेण वस्तुशक्तिमत्ता अस्मात्कार्यसंबंधो भुग्गम्येताकाशादीनामपि दाहादिप्रसंगः । सर्वगता
नेकात्मवादिनामपि सत्तावेतौ चोपपरिहारौ । पुद्व्येकत्वात् ब्रह्मणश्चात्मा त ए भावात् शरीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसंगः । इत्यत्र वद
मः । इदं तावदेवानां प्रियः प्रष्टव्यः कथमयं स्वपात्मा त ए भावो ध्यवसित इति । तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मि नास्योतोस्ति विज्ञाते सादिश्रुत्य
इति चेत् ॥

इपाधोवाधमीदेः साश्रवे फलहेतुत्वमतिशयः तस्मादिति सूत्रार्थः किंच विमयो वहव आत्मान इति वादितामेकस्मिन् देहे सर्वान्नां भोगतुल्य
प्रसंगः स्वकर्माजिते एव हर्दे भोग इति परिहारश्च तुल्य इति तव यं पर्यनुपाया इति । सर्वगतेति । वस्तुतस्तौ च भोगे भोगस्तौ कथमित्यत्रेव स्पष्टे ॥

स. भा.
६

ब्रह्मणो जीवामिन्नत्वं श्रुत्यानिश्चितेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाधमाह यथा शास्त्रमिति। अहं मुखमात्रं रसादृष्टायाः कामयते तं
गा नीति सोपम धेनवती यस्यापः स चात्र न युक्तः। तत्र मे दमंजी कृसा भोक्तृत्वं सक्तं पुक्तं शुभं वा भेदं स भोक्तृत्वं वा रणादित्याह। शास्त्रं चे
ति। तत्रैकत्वं मया श्रुतान् गृहीतं येनोपजीव्य बाधः स्यात्। किंतु त्वदुत्साहं गृहीतमि सा इति किं वं प्रति ये वयोः कस्मिन् भेदे न भोक्तृत्वो भोक्तृ
त्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह। अथा गृहीतमित्यादिना। कस्मिन् स गित्वमधिकान् स वैशेषिकस्य स्मिन्नर्थे पिसंज्ञोत्पत्तिः। त
यथा शास्त्रं तर्हि शास्त्री योर्थेः प्रतिपत्तये न तत्राहं जरती यं लभ्यं। शास्त्रे च तलमसीत्यपहतपापत्वादिविशेषाणां ब्रह्म शास्त्रे स्यात्।
त्येनोपदिशत शास्त्री रस्मैव तावदुपभोक्तृत्वं वा रयति। कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसंगः। अथा गृहीतं शास्त्रे स ब्रह्मणो कत्वं
तदामिष्याज्ञाननिमित्तः शास्त्री रस्योपभोगो तनेन परमाधि रूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शो न हि तालैस्तलमलिनतादिभिर्भेदभिन्नविकल्प
मने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमाधितोमोमभवति। तदाह। तवैशेष्यात् इति नैकत्वे पि शास्त्री रस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसं
गो वैशेष्यात्। विशेषो हि भवति मिष्याज्ञानसम्पकृतानयोः मिष्याज्ञानकस्मित उपभोगः सम्पकृतानदृष्टमेकत्वं। न च मिष्याज्ञान
कस्मितेनोपभोगेन सम्पकृतानदृष्टवस्तु संस्पृश्यते तस्मात्सोपभोगगंधोपिशक्न ईश्वरस्य कल्पयितुं॥ अता च राचरग्रहणात्॥ कठ
वक्षीषुपय्यते। यस्य ब्रह्म च संज्ञो भवत ओदनः मत्सु ये स्यापसे चन कइसा वेदमवसहा क ईश्वरस्य कल्पयितुं॥ अता च राचरग्र
णात्॥ इति। अत्र कुश्चिदोदनोपसेचनसंज्ञितोः ता प्रतीयते। तत्र किं न निरुता स्यात् इतर्जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः॥
रोहेति। ब्रह्मणो हाईलं बाधरा भा कत शंडिस्मविद्यावा का ब्रह्मण्युपास्य समन्वितमिति सिद्धं॥ अता च राचरग्रहणात् यस्य ब्रह्म संज्ञादि
ज्ञादोदनो मत्सुः सर्वकारिमारकोपि पस्यापसेचन ओदन संस्कारक धृत प्रायः ब्रह्म यत्र पुंस्त्वे किमात्रे मेदक लयन पावर्तते तमुहं ब्रह्म इत्या
इत्य ईश्वरस्योपधिष्ठानभूतं को वेदचित्तं शुद्धाद्युपायं विना कोपितजा तातीत्यर्थः॥

६

संशयवोजमाह विज्ञेयेति सत्त्वमयि प्रब्रूहीत्युच्यते। येन प्रतीतिरिति जीवस्य। अन्तर्धर्मादिति ब्रह्मणः प्रत्यक्षः। लोकादिमभित्तमुक्तं चे
त्युच्यते। हंतत इदं प्रवक्ष्यामीतीत्युच्यते। प्रतिवचनमुपलभ्यत इत्यर्थः। पूर्वब्रह्मणो भोक्तृत्वेन स्तोमं तदुपजीम्य पूर्वपश्यति। किं तावदिति
अग्निप्रकरणमतीतमित्युच्यते। एहो जीवो वेति। पूर्वपश्ये जीवोपास्ति। सिद्धं ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः। ओदनश्च भोक्ष्यवाचीति
विशेषानवधारणत्वात्। व्याख्यानं चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् प्रश्नोपमासोपलब्धेः। किं तावत्प्राप्तं अग्निरनेति। कुतोऽग्निरन्नाद्
इति श्रुतिप्रसिद्धिर्भाजीवोक्तः। तास्यान्वयः। पिप्लवं स्वादुतीति दर्शनात्। तपरमात्माः तन्मन्त्रयोः भिन्नकशीतीति दर्शनादित्येवं
शरीरं मन्त्रः। अन्नाच्च परमात्मा भवितुमर्हति। कुतः च। चरचरग्रहणात्। चरचरहिस्त्रावरजगन्मन्त्रत्वेन च नमिहाद्यत्वेन प्रतीयते। तादृ
शस्य चाद्यत्वेन परमात्मनोऽप्यः कात्स्न्येनात्रा संभवति। परमात्मा तु विकारजातमुपसंहारत्वेन भवतीत्यप्युच्यते। नान्यहचरचरग्रहणं
नोपलभ्यते। कथं सिद्धवच्चरचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते। तैष्वेवैषः मत्स्यत्वेन च नत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकामस्य मतीयमानत्वात्। अत्र
सत्त्वोऽप्यध्यात्मात्मादर्शनात्। यत्परात्मात्मनोऽपि नास्ति संभवति। अन्तर्धर्माः भिन्नकशीतीति दर्शनादिनि। अत्रोच्यते।
कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्वर्तनं। तस्य सन्निहितत्वात्। न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं सर्ववैशानरेषु स्थिति संहारकारणात्
न ब्रह्मणः प्रतिषेधत्वात्। तस्मात्परमात्मे वैहता भवितुमर्हति। प्रकरणं च। इतश्च परमात्मे वैहता भवितुमर्हति। यत्कारणं प्रकरणं
दपरमात्मनः। न जीवते विद्यते वा विषयश्चिदित्यादि प्रकृतग्रहणं च न्याय्यं कदापि दयत्रसदिति चतुर्विज्ञानत्वेन परमात्मनि ॥
वैपश्यः। सिद्धं तन्मन्त्रस्य शरीररूपस्यापि तत्कार्यमात्रं गौराः ओदनश्च। गुराश्च। मत्स्यं च। नृपं च। नृपदेन सन्निधापितं प्रसिद्धे दनम
तं विनाशयत्वेन सत्त्वमोक्षं ददति। तस्य सन्निहितत्वात्। तथा च सर्वस्य विनाशत्वेन भानास्त्रिगणैश्च रक्षते साह। नैव इति। तस्य सन्निहितत्वात्

इति विष्णुसंहिता अष्टमोऽध्यायः

स. भा.
७

पारि

अतः कस्मानन्तरं वा कस्यापि ज्ञेयात्मनि सम्बन्धमाह ॥ गुह्यमिति कृतमवश्यं भाविकर्मफलं विद्यते भुञ्जानो सुकृतस्य कर्मणो लोके क
र्मदेहे ॥ परस्परब्रह्मणः धर्मस्त्वनमर्हतीति परार्थे दृढं परं श्रेष्ठं तस्मिन्मध्यहानमोरुपावृद्धिरुपावातां प्रविश्य स्थितौ ज्ञायात् प्रवृत्तिर्भाविह
दो तौ च ब्रह्मविद्ब्रह्मकर्मिणश्च दन्ति ॥ त्रिर्नाचिकेतो शिश्नो यो ज्ञायात् विदुः ताः तेषां दतीत्यर्थः ॥ नाचिकेतवाक्यनामधेयनतर्दयज्ञानतद्
गुह्यं प्रविष्टावात्मानो हितदर्शनात् ॥ कुरुवस्त्रीद्येव पश्यते ॥ अतः पितृतो सुकृतस्य लोके गुह्यं प्रविष्टौ परमेपरार्थे ज्ञायात् तपो ब्रह्मविद्
वदन्ति पंचाग्र्यो मेव त्रिणाचिकेतो इति ॥ तत्र संशयः किमिह बुद्धिर्जीवो निर्दिष्टोऽत जीव परमात्मानाविति ॥ यदि बुद्धिर्जीवो ततो बुद्धि
धनो तत्कार्यकरणसंघातात् विलक्षणो जीवः प्रीतिर्भवति तदपीह प्रतिपादयितव्यं ॥ येषं प्रेतो विचिन्ता मनुष्याः अस्तीत्येकेनाप्यु
क्तीति चेत् ॥ एतद्दिष्टा मनुष्याश्च स्वभावं वराणां मेषवृत्तत्वात् ॥ यदिति पृष्टत्वात् ॥ अथ जीव परमात्मानो जीवादिलक्षणाः परमात्मा प्रीति
पादितो भवति तदपीह प्रीतिपादयितव्यं ॥ अथ यध्मो दयत्रा ध्मो दयत्रा स्मा कृता कृतात् अथ यध्मो दयत्रा ध्मो दयत्रा स्मा कृता कृतात् अथ यध्मो दयत्रा ध्मो दयत्रा स्मा कृता कृतात्
पृष्टत्वात् अथ यध्मो दयत्रा ध्मो दयत्रा स्मा कृता कृतात् अथ यध्मो दयत्रा ध्मो दयत्रा स्मा कृता कृतात् अथ यध्मो दयत्रा ध्मो दयत्रा स्मा कृता कृतात्
संस्पृशं भवति ॥ नाचेतनायाः बुद्धेः ॥ पितृताविति च द्विवचनेन द्वयोः शानं दर्शयति श्रुतिः ॥ अतो बुद्धिर्देवदत्तपदस्तावत् न संभवति ॥ अत
एव संवत् परमात्मपक्षोपिन संभवति ॥ चेतनेपि परमात्मनि ज्ञातव्यता संभवति ॥ अनश्नन्नसौ भिवाकशीतीति मंत्रवर्णादिति ॥
तुष्ठा नंचेति त्रित्वं बोध्यं ॥ बुद्धिर्बुद्धिर्जीव परमात्मनः ॥ अथ कृतत्वात् शमुमाह ॥ तत्रेति पूर्वोत्तरपक्षयोः फलस्य मेवाह ॥ परीक्षादिना ॥
तदपि जीवस्य बुद्धिर्वैलक्षण्यमपीत्यर्थः ॥ मनुष्ये प्रेतस्य ते सति येषं विचिन्ता सत्यः परलोक मोहा अस्तीत्येकेनास्तीत्येव श्रुतत्वेन परि
हृतमेतदस्मत्त्वज्ञानीयमित्यर्थः ॥ तदपि तत्परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः ॥ इमयोर्भेदो ज्ञाया योगेन संशयमाश्लिषति अत्राहति ॥

छत्रिपदेन गंतार इव विवृत्य देना जह ह्यस्य सा प्रविष्टा बुधेते इत्याह। अत्रो अत इति। पानकर्त्तृवाचिपदेन पानानु कूलौ चालक्ष्या वि
साह। पद्वेति। तिस्रस्तत्पूर्वभावि कृतिमत्वरूपमनु कूलत्वं कर्त्तृकारिणोः साधारणं यः कार्यति सकरोत्येवेति न्यापादिभाषः॥ अत्र प्रक

अत्रोच्यते। नैष दोषः। छत्रिणो गच्छन्ती से केनापि छत्रिणा बहूनां छत्रितो पचारदर्शनात्। एवमेकेनापि विवृता होपिवनौ उच्येतां
यद्वा जीवन्ता रसि वति ईश्वर स्तुपापय तियाम्यमन्त्रिपि विवृता सुच्यते। पाचमितर्पेपि पत्न्यप्रसिद्धि दर्शनात्। बुद्धिसेत्रतपरि
ग्रहेपि संभवति। करणे कर्त्तृत्वं पचयत् एधांसि पचन्तीति प्रयोग दर्शनात्। नचाध्यात्माधिकारेऽप्येको विहातं विवृता संभव
तः। तस्माद्बुद्धिजीवो स्वाती जीव परमात्मानौ वेति संशयः॥

तिष्ठत्यर्था प्रसमेन क्षणमिच्छास्तु कृतिः प्रत्ययार्थो मुख्यः। प्रकृसात्त्वजह ह्यस्य सा पापनंतं स्पष्टित्वाहुः। प्रत्ययस्य विवृताविति क
र्त्तृवाचिज्ञात प्रसमेन बुद्धिजीव साधारणं कारकत्वं लक्ष्यमिह। बुद्धेति। एधांसि कृति पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं प्रकृति
स्तु मुख्येवेति भावः। मुख्यपाताग्रे प्रसिद्धपक्षिणो आस्थावित्यत आह। नचेति॥

स. भा.
८

वस्तुस्त्वपदस्य सन्निहितमप्युपपद्यते अतिसवस्तुपरत्वं विहायिषिवसदस्य सन्निहितगुहापदादबुद्धिजीवपरतेति दृष्टं तेन च

किं तावत्प्राप्तं बुद्धिसेवताविति कुतः। गुह्यं विष्टाविति विशेषात्। यदि शरीरं गुहाय दिवा हृदयं उभयथापि बुद्धिसेव
तौ गुहाय विष्टावुपपद्येते। न च सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विष्टिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुं। सुकृतस्य लोक इति कर्म गोच
रानतिक्रमं दर्शयति। परमात्मा तु न सुकृतस्वाङ्कितस्य गगोचरे वर्तते। न कर्मणा बद्धं तेनोक्तं प्राप्तिश्रुतेः। अथात
आविति च चेतना चेतनयोर्निर्देश उपपद्यते। अथात पवसास्परविलक्षणत्वात्। तस्माद् बुद्धिसेवताविहो ज्येष्ठात्मनि सेवया
प्रेमः। विज्ञानात्मपरमात्मानाविहो ज्येष्ठात्मा। कस्मात् आत्मानो हितौ उभापि चेतनौ समानस्वभावौ॥

वपस्वपतिर्किं तावदिति गोचरः फलं॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

८

एकस्मिन् जातिमतिक्रान्ते स जातीयमेव द्वितीयं प्राप्य । व्यक्तिसावग्रहे लक्षणवाता न विजातीयं जातिमत्तु भयकल्पना गौरवात् ।
 न चास्तुकारकत्वेन स जातीयो बुद्धिरैव जीवस्पृष्टीयेति वाच्यं । चेत्तन्मत्स्यजीवस्वभावस्कारकत्वादंतरंगत्वात् । तथा च लोके द्वितीयं
 मत्स्यं तर्णं जातिमत्तु दर्शयितुं जीवस्पृष्टीयेत्येव तत्तद्वेति स त्रार्थमाह ॥ संख्याश्रवणे चेति । गुहायां बुद्धौ स्थितं गच्छेत्तेकानर्थसंकु
 संख्याश्रवणे च समानस्वभावे द्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते । अस्मिन् गोर्द्धीयेत्येव अस्त्युक्ते गौरेव द्वितीयो विवक्ष्यते नाश्वः पुरुषो
 वा तदिह ज्ञातवानेन लिंगेन निश्चिते विज्ञानात्प्रतीतिर्द्वितीयो नैव घृणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते न नूक्तं गु
 हाहितत्वं दर्शनात्तत्परमात्मा प्रत्येतद्व्यति । गुहाहितत्वं दर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतद्व्यतिर्ब्रह्मणः । गुहाहितत्वं तद्व्यतिस्म
 तिष्वसकृत् परमात्मन एव दर्शयते । गुहाहितं गच्छेत्तु पुण्यं । यावेदतिहितं गुहायां परमेष्ठ्यो मनः । आत्मानमन्विच्छ गुहां
 प्रविष्टमिहा सुसर्वा तस्यापि ब्रह्मण उपलब्धं । यो देशविशेषो पदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकवर्तिवंतु
 त्रित्ववदेकस्मिन् विवर्तमानमुभयोर विरुद्धं जातपापि सप्यविरुद्धं । छायातपवत्स्वरस्यैवैकस्यैव तत्संसारित्वा संसारि
 त्वयोरविषादतत्त्वात् संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्च संसारित्वस्य । तस्माद्द्विजातात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गच्छेतां कुत
 अविज्ञातात्मपरमात्मानौ गच्छेतां ॥
 त्रेदेहेस्त्रिभुवंपुण्यमनदिपुरुषं विदित्वा हृषीको जडातिपरमेष्ठ्येष्ट्यो मनः हार्दका शेषा गुहा बुद्धिः तस्मानिहितं ब्रह्म यो वेद सोऽश्नुते
 सर्वान् कामानि स चमः ॥ अन्विच्छ विचारयेत्सर्गः ॥

स. भा.

८

विशेषणं गंतं तमुत्पादिकं लिङ्गमाह। विशेषणञ्चेति सः जीवो धृनः संसारमार्गस्य परमं पारं किंतु विश्वोक्तं पतञ्जली तस्य परमात्म
नः परं स्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः ॥ दुर्दृशी दृष्टीने। तत्र हेतुर्गुह्यमायुक्तं मायामनुभविष्यं आत्मा गुहाहितं गुहाद्वारं गच्छेत्तुं वेदादिगतात्मा
नमध्यात्मयोगः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहलभकमिहाप्रसंगात्मनि चित्तसमाधानं तेनाधिगमो महागवजायुः तस्याविदित्येत्यर्थः। नरतप

विशेषणञ्च। विशेषणं यद्विज्ञातात्मपरमात्मनोरेव भवति। आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव चेत्यादिना परेण गुं पेरथिरथा
दिरूपककल्पनपाविज्ञातात्मानं रथिनं संसारमोक्षमार्गं तारकं कल्पयति। सो ध्वनः परमात्मा इति। तद्विज्ञोः परमपदमिति परमा
त्मानं गंतं कल्पयति। तथा तं दुर्दृशीं गृहमनुभविष्यं गुहाहितं गच्छेत्तुं पुराणं। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोको
तहातीति पूर्वस्मिन्नपि ग्रंथे मत्तमंत्यत्वेनैतावेव विशेषितौ। प्रकुरां चेदं परमात्मनः। अस्मिन्निदो वदंतीति च वक्तुं विशेषोपादाने
परमात्मपरिग्रहेषु दृते। तस्मादिह जीवपरमात्मानौ उच्येयातां। एवमवस्थायां सुपणां सुपुजा सरायां सेवमादिस्वपित्वाधिप
ध्यात्माधिकारतनप्राकृतौ सुपणां बुधेते। तयोस्त्यः पिप्पलं स्वाद्वतीति अदनालिङ्गाद्विज्ञातात्मानवति। अनन्तत्रयेऽमिच
कृत्वातीत्यनशतचेतनत्वाभ्यां परमात्मा ॥

नमं जेजीवातुवादेनवाकार्यज्ञानाप्रतलराधो ब्रह्मप्रतिपाद्यतइत्युपसंहरति। तस्मादिहेति उक्तन्याममतिदिशति। एवमिति। इहो क्वाद
तोदिवचनस्वाकारः। सुपणां विवसहैवमुत्पत्तिनिष्पन्ननिष्पन्नकभावेनैतिसमुजो। सरायां चेतनत्वेन तुल्यस्वभावो। समानमेकं व स
दनपोग्यशरीरमाश्रित्य स्थावितावित्यर्थः। अहं प्रविष्टमिति पावत्। एताकात्मानौ तद्विज्ञादृशीतादित्याह। तयोस्त्यदिति ॥

८

विशेषणं चेत्साह। अतरेवेति। अतीशया स्वप्नेश्वरत्वाप्रतीत्या देहे निमग्नः पुरुषो जीवः शोचति। निमग्नपदार्थमाह। मुख्यमानद
तिनरेहमिति ध्यात इत्यर्थः। जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा ध्यानपरिपाकदशाया ईशमन्त्रं विशिष्टरूपादिनं शोधितं चित्तं सा तं प्रत्यक्षेन
पश्यति तदा स्वप्नमहिमो न स्वरूपमिति प्रामातीव। ततो ह्यीतशोको भवतीत्यर्थः। हा मुपगतीति। अंजीवेश्वरपरं कलां चित्तं। अधुना

नदत्तः

अतरेचमंत्रेतावेव द्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि। समाने वक्ष्ये पुरुषो निमग्नो नीशया शोचति मुख्यमानः जुष्टं पश्यत्यस्य
शमस्य महिमा तद्वितीतशोक इति। अपर आह। हा मुपगतीति नैष मग्नसाधिकरणस्य सिद्धौ तै भजते। पैरिहस्य ब्राह्मणेना
न्याया व्याख्यातत्वात् तयोः विषयत्वं स्वाहतीति सत्वमत आश्रयोऽभिचाकशीतीत्यनन्तत्वं। भिपश्यति सत्तावेतौ सत्वसे
त्रज्ञाविति। सत्वशरी जीवः सेत्रज्ञश्चः परमात्मेति पदव्युत्पत्तेः। तत्र। सत्वसेत्रज्ञश्च यो रतः करणशरीरि पुरतया प्रसिद्धत्वा
त्। तत्रैव च व्याख्यातत्वात्। तदेतत्सत्त्वमेतत्स्वप्नप्रत्यक्षमर्थमोऽशरीर उपद्रव्यं सत्त्वसेत्रज्ञावेतौ सत्वसेत्रज्ञौ इति। नाप्यसाधिक
रणस्य पूर्वपक्षं भजते। न त्वत्र शरीरः सेत्रज्ञः कर्तृत्वभाक्त्वादिना संसारधर्माणो धेतो विवक्ष्यते कथं तर्हि सत्त्वसंसारधर्मातीतो
ब्रह्मस्वभावश्चेतस्वमात्रस्वरूपो अनश्वत्त्वोऽभिचाकशीतीति अनश्वत्त्वोऽभिपश्यति सत्तावेतौ तत्त्वमसि सेत्रज्ञे चापि

मां विद्वासादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च ॥

कृत्वा चिन्तामुद्घटयति। अपर इति। अन्वया बुद्धितिलक्षणत्वं पदं लक्ष्य परत्वेनेत्यर्थः। सत्त्वं बुद्धिराशंक्यो सत्वज्ञ इति बुद्धिजीवो चेत्
वपि सार्थः स्यादित्यत आह। नापीति। एवं च सार्थं सत्त्वज्ञात्वं यच्च बुद्धिनिःसंसारप्रतीतिपाद्यो न तत्र संसारी विवेक्यते। किंतु शोधित

विमर्शो नित्यसत्यः अतिसरति भवत्यस्य पश्यति ॥
खः ॥

अंतर उपपत्तेः उपको सल विधा वा कमुदाहरति। अइति। तदस्ति स्थान मसंगित्वेन ब्रह्मणे नुरुपं प्रतोस्मिन् विस्मृतं वर्त्तनी यस्मिन्
स्वगच्छतीत्यर्थः। दर्शनं सलौ किकत्वशास्त्रायत्ताभ्यां संशयमाह। तत्रेति। पूर्ववपि वृत्ताविति प्रथमं श्रुतं चेत्तत्त्वानुसारेण चरमं श्रुताः गु
ह्यप्रवेशादयानीताः तद्विरहापि दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारेण मृतत्वाद्यो ध्यानार्थकल्पितत्वेनोपाइति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षमिति॥ छाया

अंतर उपपत्तेः एषोऽस्मिन् पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होक्ते तदस्य तममयमेतत् ब्रह्मेति। तद्युध्यस्मिन् सार्पिवोद
कं वा सिंचति वर्त्तनी एव गच्छतीत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः। किं नम प्रतिबिंबात्मा स्वधिकरणे निदिश्यते। अथ विज्ञानात्मा इतदे
वतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाता यवेश्वर इति। किं तावत्मा संख्यायात्मा पुरुष प्रतिरूप इति कुतस्तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः एषोऽस्मिन् पुरु
षो दृश्यत इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् विज्ञानात्मनो वापि निदिश्य इति युक्तं। सहिचक्षुषारूपपश्यन् च सुविमर्शितो भवति।
आत्मज्ञ दृष्ट्वा स्मिन्महो नुकूलो भवति। आदित्य पुरुषा वा च सुषो नुग्राहकः प्रतीयते। रश्मिभिरेवोस्मिन् प्रतिष्ठित इति श्रुतेः। अ
मृतत्वादीनां देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात्तनेश्वरः स्थान विज्ञेयाने देशादिसर्वमाप्ते ब्रूमः॥

त्वेति। पूर्वपक्षे प्रतिबिंबोपासितः। सिद्धांते ब्रह्मोपासित इति फलं प्रसिद्धवदिति चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः। संभावनामात्रेण पक्षंतरमाह
विज्ञानात्मन इत्यादिना। मनो ब्रह्मेति वदन्तत् ब्रह्मेतीति वाक्येति पदद्विरस्यत्वात्तस्यार्थपरत्वमिति पूर्वपक्षः॥

मनोज्ञेत्फपासीतेसत्रइतिपदस्वप्रत्ययपरत्वात् इहचब्रह्मेत्फवाचेत्यन्यथेनइतिपदस्योक्तिसंबन्धितोर्थपरत्वाद्द्वयमिति।
सिद्धान्तमिति। परमेश्वरएवेति। ब्रह्मप्रमाणसंवादस्तास्यनुमाहक इतिन्यायानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां दृश्यत्वात्तद्वैगंवाध्यमित्या
ह। संयम्यमेतिवासातिकर्मफलान्येतमसिपुरुषमभिलक्ष्यतंयंति। इत्यघते। सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः। लोकाणांफलदाताप्ययमेवे

परमेश्वर एवाक्षरमप्यंतरः पुरुष इहो यदि च इति। कस्मादुपपत्तेः उपपद्यते हि परमेश्वरे गुण जातमिहो यदि स्थमानमात्मत्वं
तावन्मुख्यमाकृत्या परमेश्वर उपपद्यते। स आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतेः। अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन् सत्कृतश्रुतौ श्रुयेते तथा पर
मेश्वरानुरूपमेतदसिद्धान्तं यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलितोऽपहतपाप्मादिश्रवणतः तथा सिद्धान्तं सर्वत्र परहितमुप
दिष्टं तद्यद्यस्मिन् सर्वादि कं वा सिंचति वर्त्मनी एवमश्रुतीति श्रुतेः। संप्रहमादिगुणोऽपदेशश्च तस्मिन् न बल्यते एतं संप्र
मदस्याचक्षते। एतं हि सर्वाणि वा मान्यमिदं संयति। एष उ एव वा मनीः। एष हि सर्वाणि वा मान्यमिति। एष उ एव वा मनीः। एष हि सर्व
धुनोः केवलातीति च। अत उपपत्तेरंतरः परमेश्वरः॥ स्वरानादिव्यपदेशाच्च॥ कथं पुनरुक्तं अवत्सर्वं यतस्त्रयसंज्ञास्यस्य
नमुपपद्यते इत्यत्रोच्यते। भवेदेषानयकुत्तिः पद्ये तदेक एव स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत्। संति हि अस्यापि पृथिव्यादीनि स्थानान्य
स्य निर्दिष्टानि। पुः पृथिव्यानिष्ठं इत्यादिना। ते बहु हि च सुरपि निर्दिष्टं। पश्य सुष्ठितिष्ठति॥ स्वरानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणेने
तत्तद्विद्येति। तत्केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिष्टं भवेत् किं तर्हि नामरूपमित्येवं जातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणो नुचितं निर्दि
ष्टा हो वा मनीरिति। न यति फलानि लोका आपयतीत्यर्थः। नामानि भानातिनयः॥ स्थमान इत्यतीतस्य। इति नाम हिरण्यस्य श्रुति सादि
त्यपमिमाह भासनीरिति। सर्वाथैव कः शक इत्यर्थः। स्थाननामरूपाणां ध्यानाय श्रुतं तरेषु पदेषु दक्षिणान्तोक्तिरनुनदोष इति स्वयं प्रोक्ता

अनवरुमिः अरु सफल नात एनवे घडै निः ॥ ६८ ॥

मवेदिप्रत्ययः ११

ननु चित्तवाक्येतिरसमाधानमिच्छां तपमुक्तिमाह। निर्गुणमपीति। अकुरादपि ब्रह्मया समिमाह। सुखविशिष्टेति ध्यानार्थमेदक
त्पनवासुरगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य परमेश्वरस्य सत्त्वित्वात्तद्विधाता इति स चार्थः। ननु प्रकरणप्रबलेन दृश्यत्वलि
गेनोपस्थापितः छायात्मा सर्वनामार्थ इत्युक्तमाह। आचार्यस्त्विति उपको सलो नाम कश्चि त ब्रह्मचारी जाया लसाचार्यस्याग्नी न द्वादशवत्स
नपरिचयारतमनुपदिश्य देशं त र गते जाया ले गार्हस्पत्यग्निभिर्दमया प्राणो ब्रह्मेणात्मविद्यामुपदिश्यते आचार्यस्त्विति। तवात्मविद्यापूजा

निर्गुणमपि स त ब्रह्म नाम रूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यते इत्येतदपुनर्मेवा सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्धं
स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येतदेष्टुमेव। सुखविशिष्टाभिधाता देव च॥ अपि च नैवात्र विवर्तितं किं ब्रह्मस्मि
न्नामोभिधीयते न वेति। सुखविशिष्टाभिधाता देव ब्रह्मत्वसिद्धं। सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वा कोपक्रमे प्रकृतं प्राणो ब्रह्मैकं ब्रह्मैव ब्रह्मति
तदेवेहामिहितं। प्रकृतपरिग्रहस्य साध्यत्वात्। आचार्यस्तु ते गतिवर्तेति च गतिप्राप्ताभिधानप्रतिज्ञात्। कथं पुनर्वा कोपक्रमे सुखा
विशिष्टब्रह्मविशोमत इत्युच्यते। प्राणो ब्रह्मैकं ब्रह्मैव ब्रह्मैव तदग्नीनां वचनं श्रुत्वा पके। स तद्व्याच। विज्ञानात्प्रहं पत्याणो ब्रह्मैकं चतु
र्वचनं विज्ञानापीति। तत्रेदं प्रतिवचनं यद्वावकं तदेव रवं पदेव रवं तदेव कर्मिति॥

वात्ममेवार्थमविशदिकं वदिष्यतीत्यर्थः। पञ्चादाचार्येणागमस्य परमेश्वरस्य विरुद्धिका गतिरुक्ता तथा चाग्निमिह कृत्यात्मविद्यावाक्य
सगतिवाक्येनैकवाक्यतावाच्यात्वात् सर्वनाम्ना प्रकृतत्वात्तद्विनिर्वाहतीत्येकवाक्यता निर्वहकप्रकरणवाक्यमेदकादिगुणद्वलवदिति भावः शुक्ति
या चोच्यते इति। प्राणः स ब्रह्मा ब्रह्मा ब्रह्मेति पत्तं तज्जोत्तमिकं विषयसुखं च भक्तकाशं ब्रह्मैव तत्तत्तु न शक्नी मीत्यर्थः। एवं च भूत
मकं तदेव रवमिति सुखे न विरोधितं सुखस्य भूतत्वं निरासः॥

तथा कं कं भूतं पतवंत देवकृमिति विभुत्वेन विशेषितस्य कस्य जन्मत्वेनिरास इति अतिरेकसुरवेनाह। तत्र खप्रियादिना आत्मविद्येति श्रुति
विरोधात्प्रातीक ध्यानमेवातिष्ठमिति भावः। सामय इति। आश्रयः साधनपारतन्त्र्यानि सत्त्वादिः। तत्सहित इत्यर्थः। प्रत्येकग्रहणे दोषमुक्ता
द्वयोर्ग्रहणोपलितमाह। इतरेतरेति। विशेषितार्थकावित्यर्थः। नन्वेकं ब्रह्मेवात्र भवेत् चेत् ब्रह्मपदोतरां कस्यैवमित्यत आह तत्रेति। विशेषणत्वेन
स्वस्मिन् तत्त्वव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः। ब्रह्मशब्दः शिरोपयोगस्तत्त्वमिति विग्रहः। अथैवमेवेको देवस्तत्राह। इष्टं हीति। मार्गोत्सासगुणविद्यात्वावगाथा
तत्र ब्रह्मशब्दोभूताकाशे निरुद्धो लोके। यदि तस्य विशेषणत्वेन कं शब्दः सुखवाची नोपादीयेत। तथा सति केबले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो न भू
दिष्टिव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात्। तथा कं शब्दस्य विषये यदि संपर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात् यदि तस्य खं शब्दो
विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं सुखब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात्। इतरेतरे विशेषितौ तु कं खं शब्दो सुखात्मकं ब्रह्म गमयति। तत्र द्वितीये ब्रह्म
शब्दोऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोपमाने कं शब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात् सुखस्य गुणत्वात्। अथैवमेवेत्यत आह तन्मा भूदित्युक्तमोः कं
खं शब्दोऽप्युक्तः ब्रह्मशब्दोऽस्त्वैव ब्रह्मत्वं ब्रह्मेति। इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवस्यैव। तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म यदिष्टं
प्रत्येकं चर्गाह पसादयोऽयं स्वस्वमहिमानमुपदिष्टिषा सोम्यते। स्मृद्विद्यात्मविद्याचेकपसंहरतः सर्वत्र ब्रह्मनिर्दिष्टमिति साधयति ॥

दिति भावः। आत्मविद्यापदेतो यसं हारादपि प्रकृतं ब्रह्मेसाह। प्रत्येकं चेति। एषिष्यप्रिरका मादिस इति ममवतस्त्वत्त नो विप्रतिरिति गाह्य
त्यडपदिदेशः॥ आपोरे ज्ञानसूत्राणि च इमा इति अन्वाहमिषचन इवाच। आत्मा आकाशो द्यौर्विष्णुर्दितित्वमहिमानमाह च नियोजगादिति भावः।
इयमस्माकं मन्तीना विद्या प्रत्येकमुक्ता आत्मविद्या तु पर्येन स्माभिर्मिलित्वा प्रारणे ब्रह्मेत्युक्तेत्यर्थः ॥

उच्यतामग्निमिर्ब्रह्मसाक्षात्पुरुषोऽन्तर्गतोऽहं इति तत्राह। आचार्यस्त्विति। एकवचसा तस्मिन्प्राकृतं प्रेदेपितार्थमेव इत्यर्थः श्रुताश्च
तुष्टिताडननिष्कृष्टहृत्स्यसगुणब्रह्मसाक्षात्पुरुषोऽन्तर्गतोऽहं इति तत्राह। आचार्यस्त्विति। एकवचसा तस्मिन्प्राकृतं प्रेदेपितार्थमेव इत्यर्थः श्रुताश्च
। यस्माद्भूतेन साक्षादिहेत्यन्वयः। श्रुतिमाह अर्थेति। देहपातानंतरमित्यर्थः। स्वधर्मस्तपः तपो ब्रह्मचर्यं अष्टाविधाभिः आत्मानं ब्रह्मात्

आचार्यस्तु ते गतिं वक्तुं त्विच्छति मात्राभिधानप्रतिष्ठानमर्थोत्तरविवक्षां चारयति तथैवायुष्मत्पलाशआपो न श्लिष्यं त एवमेव
विदिषा प्रकर्म न श्लिष्यत इति चाक्षिप्य नैपुरुषं विज्ञाततः पापेनानुपघातं बुवन्नक्षिप्य नैपुरुषं ब्रह्मत्वं दर्शयति। तस्मा
त्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिप्य ततोऽप्यहमादिगुणानां च उक्तं चिदादि कांतद्विदे गतिं वक्ष्यामीति उपक्रमेण एषोऽक्षिप्य पुरुषोऽहं
इति तद्वत् आत्मनि हो वाचेति॥ श्रुतो यन्निष्कृत्य भिधानाच्च॥ इतश्चाक्षिप्य नैपुरुषः परमेश्वर एव सात् श्रुतो यन्निष्कृत्य
श्रुतं रहस्यं विज्ञानस्य ब्रह्मविदे मा गतिं देवपानात्मा प्रसिद्धा श्रुता वयोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अष्टाविधाभिः आत्मानं मन्त्रिणादि
त्यमभिजंयते। एतद्वै प्राणानामाप्तं न मेतदस्मत्तमभयमेतत्प्राणयामेतस्मान्न पुनरावर्तते इति। स्मृता वपि अग्निर्जोतिरहः
शुक्लः परमासा उत्तरायणः॥ तत्र प्रयाता गच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदे जना इति सैवेहाक्षिप्य पुरुषविदे निधीयमाना हरते॥

या ध्यानविद्यया तत्र देवपानमार्गं प्राप्तेनोत्तरेण पया आदित्य द्वा रा सगुण ब्रह्म साक्षात्पुरुषोऽन्तर्गतोऽहं इति तत्राह। आचार्यस्त्विति। एकवचसा तस्मिन्प्राकृतं प्रेदेपितार्थमेव इत्यर्थः श्रुताश्च
रा मायतनं लिङ्गात्मकं हिरण्यगर्भं रूपं वस्तु तत्त्वे तदस्मत्तिरूपं निर्गुणं सर्वविज्ञानं। अतः कार्य ब्रह्म प्राप्य तत्स्वरूपं निर्गुणं साक्षा
मुच्यते इत्यर्थः। अग्निरेव ज्योतिर्देवता एव महर्षी देवता एव स्मृतोऽहं इति॥

संभा
१३

अस्मिन्नुपासके मते सति पदि पुत्रादयः शम्भुशिवसंस्कारादिकं कुर्वन्ति पश्चिन्नकुर्वन्ति इमं यथाप्युपस्थितमहिम्नाः विरादिदेवकुमेरा
गच्छन्ति। अविष्मन्ति ततो हरहः शुक्लपुस्तकं तत उत्तरायणं तस्मात्संवत्सरं ततो देवलोकां ततो वायोरादिस्ततश्च ईशं चंद्रादि धुतंगसातमवि

अथ पदुचैवास्मिन् शम्भु कुर्वन्ति पदि चूनादि प्रमेयमि संभवन्तीत्युपक्रम्यादिसा चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तसु रुषो मानवः स एता
अस्मिन् मयसेषे देवपथो ब्रह्मपथश्च एतेन प्रतिपद्यमाना दुर्ममानवमावर्तन्तावर्तन्त इति। तदिह ब्रह्मविद्भिषमया प्रसिद्धया गसा
सिद्धा तस्य ब्रह्मत्वेति श्रुयते॥ अतव स्थिते रसंभवञ्चनेतरः॥ यत्पुनरुक्तं छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वासात अस्मिन् स्थान
इत्युच्यते। न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति। कस्मादनवास्ति तेः न तावत् छायात्मनश्च सुविनित्यमवस्थानं संभव
ति॥

युष्टो के स्थितानुपासका तमा तवः पुरुषो ब्रह्मलोकादागत्य कार्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नोति। एषे विरादिभिर्देवैर्विशिष्टो देवपथ
गतयेन ब्रह्मणामोणा दुस्तपश्च। त एतेन कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमाना उपसका इमं मानवमनोः सर्गं आवर्तं जन्ममरणव्रतियुक्तं न

विष्मन्ति ततो हरहः शुक्लपुस्तकं तत उत्तरायणं तस्मात्संवत्सरं ततो देवलोकां ततो वायोरादिस्ततश्च ईशं चंद्रादि धुतंगसातमवि

चक्षुरसीदतीति। उपगच्छतीत्यर्थः। अतवस्थितस्वोपास्यत्वं सदानसिध्दतीति भावः। किं वा व्यवधानात्स्वाक्षिप्तुडपास्यः। तच्च
तस्वस्वचक्षुषा दर्शनं संभवतीत्याह। पश्यति। अस्तु तर्हि परेण दृश्यमानस्वोपास्यत्वं तस्मात्। तच्चेति कल्पना गौरवादित्यर्थः। पु
नर्देवहिकश्चिद्विरूपः चक्षुरसीदतीति तदा चक्षुषि पुरुषत्वाया दृश्यते उपगते तस्मिन् दृश्यते। पश्यति। अक्षिप्तुडपास्यत्वं चक्षु
तिः संनिधानात्स्वचक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपादृशति तच्च स उपपासना काले छायाकरं कंचिद्विरूपं चक्षुः समीपे सन्नि
धाप्योपास्यतीति युक्तं कल्पयितुं। अस्मै वशीरस्य नाशमन्वेषनरूपतीति चक्षुतिश्छायात्मनोऽतवस्थितत्वं दर्शयति। असंभ
वाच्च तस्मिन्मत्स्वादीनां गुणानामच्छायात्मनि प्रतीतिः। तथा विज्ञानात्मनोपि साधारणोक्तस्वशरीरे दृश्यत्वं दर्शयति चक्षुष्ये
वावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यं। ब्रह्मणस्तु आपि नोपि दृष्टुं पुनश्चार्थो हृदयादिदेशविशेषसंबंधः समा नश्च विज्ञानात्मन्यप्यन्यत्वा
दीनां गुणानामसंभवः। मध्यविज्ञानात्मा परमात्मनो न्यह्येतथाप्यविद्याकर्मकर्मकृतं तस्मिन्मत्स्वत्वं व्यापितं मय
चेत्यन्यत्वात्तत्त्वमसि नोपपद्यते। संवत्सरादयश्चेतस्मिन्मत्स्वत्वं मोदनुपपन्न एव देवतात्मनस्तुरङ्गिभिरप्येव स्मिन्मत्स्वत्वेतदिति
श्रुतेः मध्यविज्ञानस्यैव स्थानं स्यात्। तथाप्यात्मत्वं तावन्न संभवति। पराकुरूपत्वात्। अन्यत्वात्। दैव्या धिनसंभवति। इत्यनेन प्रत्यक्ष
निमित्तानवस्थितत्वे श्रुतिमाह। अस्मैति। छायाकरस्य त्विदं स्वनाशमदर्शनमनुभूयैष छायात्मना तदपतीत्यर्थः। जीवो निरस्यति। तच्चे
ति। जातो धस्याप्यहमित्यविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेः सुरैव स्थानमित्युक्तमित्यर्थः। दृष्ट इति। श्रुताविति विशेषः॥

स. भा. १
१४

ननु च सोः सूर्यो अजायत सूर्यो ज्ञानेतीति वाक्यं अमरदेवा इति प्रसिद्धिवाचितमिह साहोकाह। अमरत्वमपीति। नीषा भयेनास्मादी
अरहाय अलति। अग्निश्चेद्व्यस्य स्वकार्यं कुरुते। उक्तापेक्षया पंचमो नृत्सुः समाप्ता युवांमि कृते धावतीत्यर्थः। इत्यारपक्षे दृश्यत इत्यमु

अमरत्वमपि देवानां चिरकालावच्छानापेक्षमैश्वर्यमपि परमेश्वराय तं न स्यात्ताविकं। भीषास्मादातः पवते भीषो देति सूर्यः भीषा
स्मादग्निश्चेद्व्यस्य स्वकार्यं कुरुते। उक्तापेक्षया पंचमो नृत्सुः समाप्ता युवांमि कृते धावतीत्यर्थः। इत्यारपक्षे दृश्यत इत्यमु
सिद्धवदुपादानं शास्त्राद्युपेक्षं विद्विषयं प्रोचनार्थमिति व्याख्येयं अंतर्मीम्यधिदेवादिषु तद्वर्ग्यपदेशात्। यद्वचनं लोकां परं च
लोकां सर्वानि भूता मन्तरो यमपतीत्यपकृष्य श्रुयते॥ यः पृथिवीं तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः
पृथिवी मन्तरो यमपसेषु त आत्मा तर्थात् तस्मात् इत्यादि॥

तंतु ग्राह। अस्मिन्निति। दर्शनमनुभवः। तस्य शास्त्रेषु तस्य शास्त्रमेव करणं कल्पं सन्निधानात्। तथा च शास्त्रकरणकोविदनुभव
उपासनास्तु सूर्योऽप्यत इत्यर्थः। तस्मादुपको सलविद्यावाक्यमुपास्य ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं। अंतर्मीम्यधिदेवादिषु तद्वर्ग्यपदे

इति। पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी मन्तरो यमपसेषु त आत्मा तर्थात् तस्मात् इत्यादि॥

अंतर्माभिद्राहणे प्रतीयमानार्थमाह अत्रेति। यः पृथिव्यामिसादिना देवताः पृथिव्याद्या अधिकृतमपमजिताश्रयते। तथा यः स्व
 वैपुल्ये केचित्प्रचि लोकं। यः सर्वेषु देवेषु सधि वेदं। यः सर्वेषु यज्ञेषु सधि भूतं। यः प्रगोतिष्ठति
 त्यादिम आत्मनी संतम ध्यात्मं चेति विभाज्य। अद्वितीयं तत्त्वं संभवा संकोभे प्रांसं शयः। सर्वं लोकं रसाक्षिप्तानलसिद्धये पृथिव्या के ३

अत्राधिदेवतमधिलोकमधिबेदमधिपुत्रमधिभूतम ध्यात्मं च कश्चिदंतरवस्थितो यमपि तां तर्फीतीति श्रूयते। सावित्रमधिदे
 वाधिमानी देवतात्मा कश्चित्। किंवा प्राप्ताणि माघे श्वये कश्चिद्योगी। किंवा परमात्मा। किंवा धीतरं किं चिदित्येव सर्वं सहा दृष्टीना सं
 शयः। किं तावन्नः प्रतिभाति। संताम अप्रसिद्धता संज्ञिता अप्रसिद्धता धीतरेण केन चित् भवितव्यमिति। अथवा तातिरूपिते
 रूपमधोतिरंशकमस्तीत्युपपत्तिं। अंतर्माभिद्राहणे तर्फीमनयोगेन प्रवृत्तौ नासंतमप्रसिद्धः। तस्मात्पृथिव्याधिमानीकु
 श्चिदेवं तर्फीमीत्यात। तथा च श्रूयते। पृथिव्येव यस्या यतनमग्निर्लोको मनोत्पोतिरिसादि। सच कार्यकरावत्वात् पृथिव्यादीते
 तस्मिन्ममपतीति युक्तं देवतात्मनोपमपितत्वं॥

दिस्त्वा न निर्देशो दृष्टांत उक्तस्तस्पृष्टांत वा सस्वरपरत्वमत्राक्षिप्य समाधी यतइत्यासे पसंगतिः अतः पूर्वफलेनास्य पुलबलं
 अर्वांतरफलतु पूर्वपक्षेः नीश्वरोपास्तिः। सिद्धं ते प्रत्यक् ब्रह्मज्ञानमिति मतं। स्वयमेव वारु चिंदस्य सुतरमाह। अथवेति। अति
 श्रुतार्थपूलाभावेन पुलस्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः। तथा च श्रूयते। यस्पदेवस्या यतनरागरीलो सतेः तेनेति लोक अक्षुब्धेति सर्वार्थे

॥ अथैवमपि ॥

स.भा.
१५

उपक्रमादिनां तर्कमै कानि श्रुपादनेक देवपक्षे न युक्त इत्यरुचे राह। योगिनो वेति। आगंतुक सिद्धसाधनकल्याणा
गौरवात् निसिद्धत्वं तर्कमीति सिद्धं तपति। एवं प्राप्त इति। देवता निरासे हेतुं तस्माह। यं पृथिवीति। ईश्वरे न निपंताः शरीरत्वात् तद्वद
वदित्कंतिरस्ति। नैष दोष इति। नियमातिरिक्त शरीरस्य त्वं गहेतुः॥ शरीरासंबंधितं का आद्ये स्वदेहनिमित्तरि जीवे व्यभिचरति

योगिनो वा कस्यचि सिद्धस्य स कीनु प्रवेशेन यमपितृत्वं स्यात्। न तु परमात्मप्रतीयेता कार्यकरण यत्वादि सेवं प्राप्त इदमुच्यते। तेषां
तर्कमधिदेवादिषु श्रुयते स परमात्मैव स्यात्। नाम्न इति कुतस्तद्धर्मोपदेशात्। तस्य हि परमात्मनो धर्मो इह निर्दिश्यमा तादृश्यते।
पृथिव्यादितावदधिदेवादिमेदं जिनं समस्तं विकाराणां तमं तस्मिंस्तु मम प्रतीति परमात्मनो यमपितृत्वं धर्मोपपद्यते। सर्वविकार
कारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः। एष त आत्मा तर्कमप्यत इति यात्मत्वात् तत्त्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्यते॥ यं पृथिवी न वेदेति च पृ
थिवी देवताया अविज्ञेयमंतर्कमितिं ब्रुवन् देवतात्मनोऽपि मंतर्कमिहार्हं पति पृथिवी देवता ह्यस्मि पृथिवी सात्मनं विजानी
यात्। तथा ह्येऽश्रुत इत्यादि उपदेशो रूपादिविहीनत्वात् परमात्मन उपपद्यते इति। यत्तु कार्यकरणस्य परमात्मनो यमपितृत्वं नोप
पद्यत इति। नैष दोषः। यान्निषेधेति तत्त्वार्थक एतेरेव तत्त्वार्थक एतेरेव तत्त्वार्थक एतेरेव तत्त्वार्थक एतेरेव तत्त्वार्थक एतेरेव तत्त्वार्थक

तैमस्तु सिद्धः। ईश्वरस्य स्वाविद्योपार्जित सर्वसंबंधित्वादि साह। यान्निषेधेतीति। स शरीरे निपंतेति लोकदृष्टिमतुस्तत्त्वे तदुक्तं। वस्तु
तस्तु चेतनस्य निष्ठा जडस्य अपाणे निपतंतं तच्छक्तिमत्त्वं तत्तन्निमित्तत्वं। तथा चिंत्यमाया शक्तेः श्रुतात्मनः शरीरं विनैवोपपत्तेः॥

१५

तनुदेहनिपंतुजीवस्यात्योनिपंतोचैतस्याप्यन्यत्वनवस्थे सत आह। तस्यापीति निरंकुशं सर्वनिपंतत्वं ईश्वरस्य श्रुतं तस्य नि
 पंतं तदनुमाने श्रुतिगाध इति तान्त्वस्थेत्यर्थः। यद्वा ईश्वरादे एकत्वं तयो जीवस्य निपंतत्वं तयो केः तस्य भेदाभावात् तानानवस्थेत्यर्थः
 प्रधानं महतीति कृष्णं प्रवृत्तं तदिति तर्कस्याभिप्राय इत्यहं॥ अत्र तत्त्वमिति। रूपादिहीनत्वात् तत्त्वमिति सर्वतो दिक्षु प्रसृतमि
 त्तस्याप्यत्योनिपंतं सनवस्था दोषश्च न संभवति। भेदाभावात्। भेदे हि सत्यनवस्था दोषो वपति। तस्मात्परमात्मैवात
 र्हीसी॥ न च स्मात्तमेतद्धर्मो भिलापात्॥ स्यादेतदृष्टत्वात्। पो धर्मीः सांख्यस्य तिकुल्यितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यते। रूपादि
 हीनतया तस्मै रभ्युपगमात्। अत्र तत्त्वमिति सर्वतो दिक्षु प्रसृतमिति तस्मादिनिपंतत्वं सर्वं विकारकारण
 त्वादुपपद्यते तस्मात्प्रधानं तयोमिश्रं स्यात्। ईश्वरैर्नाश इत्यत्र निराकृतमपि सत् प्रधानमिहादृष्टत्वादियपदेशं
 भवेन पुनरीशंकते। अत उतरमुच्यते॥ न च स्मात्तमेतद्धर्मो भिलापात्। यद्यप्य
 दृष्टत्वादियपदेशः प्रधानस्य संभवति। तथापि न दृष्टत्वादियपदेशः संभवति। प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात्। अह
 र्वा इष्टा श्रुतः श्रोताः समतो मंताः विज्ञाता विज्ञातेति हि वाक्ये ईश्वर इह भवति आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते। यदि मधा
 नमात्मत्वदृष्टत्वाद्यसंभवात् तयोमिश्रं स्यात्। शरीरस्तत्त्वमिति तयोमिश्रं भवतु। शरीरो हि चेतनसा दृष्टः श्रोता मंता विज्ञाता च
 भवसात्मा च प्रत्यक्तात्
 वतिष्ठति न इत्यादिसर्थः अतत अत्र प्रधानं चेतनं तस्य धर्माणां मिधातारिति हेत्वर्थः उत्तरस्य त्रितिरस्या ई का माह॥ परिप्रधान

प्रसिद्धिः

सू. भा. १
१६

अमृतश्चेति। विनाशिनोरेहान्तरभोगानुपपत्तेरित्यर्थः यथा देवदत्तकर्तृकगमनक्रियायाः आसः कर्मनरेवदत्तस्तथात्मकर्तृकदुःख
नादिक्रियायास्तं अनात्मविषयः नत्वात्माक्रियायाः कर्तृविषयत्वापेक्षादि साह। कर्तृरीति। क्रियायां गुणः कर्तृ प्रधानं कर्मतत्रैकस्याधि
पायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधात् न कर्तुः कर्मत्वमित्यर्थः। ६ ऐर्इष्टारमात्मनंतपादश्चपादस्यानविषयीकुर्यादुसादिश्रुतेष्वपि
अमृतश्चधर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः॥ अष्टत्वादयश्चधर्माः शरीरे प्रसिद्धाः दर्शनादिक्रियायाः कर्तृरिप्रवृत्तिविरोधात्
नदृष्टेर्इष्टारंपश्येत्स्मादिश्रुतिमप्य। तस्य च कार्यकरणसंघातमंतर्पश्येत्तुं शीलं भोक्तृत्वात्। तस्माच्छरीरे तर्कमी सततं
रं पठति॥ शरीरश्चोभयेपि हि भेदे तैर्न मधीयते॥ तेति पूर्वसत्त्वादनुवर्तते शरीरश्चानांतर्कमी व्यते। कस्माद्यद्यपि दृष्टत्वादयो
धर्मास्तस्य संभवन्ति तथापि यथाकाशवदपाधिपरिच्छिन्नत्वात् न कर्तुं शक्नोति। अतएव यद्यपि दृष्टत्वादयो
यथेपि हि शरीरेनः कायवामाध्मंदिनश्चांतर्कमिगो भेदे तैर्न शरीरं पश्येत्। दिवदधिष्ठानत्वेन निमग्नत्वेन चाधीयते। यो वि
ज्ञानेति छन्नितिका एवाः। यश्चात्मनिति छन्नितिका ध्मंदिनाः। यश्चात्मनिति छन्नितिका स्मिंस्तत्वावसाहेभवत्प्रात्मज्ञादृः शरीरस्ववाचकः
। यो विज्ञानेति छन्नितिका स्मिंस्तत्वावसाहेभवत्प्रात्मज्ञादृः शरीरस्ववाचकः। तस्माच्छरीरद्वयैश्वरो तर्कमी।
निसिद्ध। कश्च पुनरेकस्मिन् देहो रक्षा एव पश्यते। यश्चात्मनिति छन्नितिका ध्मंदिनाः। यश्चात्मनिति छन्नितिका स्मिंस्तत्वावसाहेभवत्प्रात्मज्ञादृः शरीरस्ववाचकः
दृष्टत्वादधर्माः शरीरस्येसाह। तेति। अविश्वस्य चित्तं हेतुमुक्त्वा कंठोक्तं हेतुमाह॥ अविज्ञोभयेपीति। भेदेनेति सजाज्ञातिकभेद

मोक्षितिरिति सुतमुक्तं कर्ममिति

१६

नन्यत्रैको भोक्ता जीवः ईश्वरत्वभीक्षेति तद्विरोध इति शङ्कते। का पुनरिति तयोर्भेदः श्रुतिविरुद्ध इति शर्ववाधाह। तान्पुनरिति। स एव श्रु-
त्यर्थकः। अत्रैति। अत्र श्रुतेरप्येति रमाशं कतिपेधति। नियंत्रेतरसादित्वा न केवलमप्रसक्तप्रतिषेधः। किं त्वविरोधेन पुनरिति
षध श्रुतेरुतपीत्यंतरनिबोधार्थत्वे वाधश्चेत्साहचर्येति। तस्मात्सूत्रे पञ्चात्मनिति कृन्निति श्रुतौ च दृष्टमेवेति रसुता। तान्पुनरिति
का पुनरिति हानुपपत्तिः। नाप्येतोस्तिरुष्टे सादृश्येति वचनं विरुध्येत। अत्र हि प्रकृतार्तार्थमिणे संदृष्टारं श्रोतारं मंतारं विज्ञाता
रचात्मानं प्रतिषेधति। नियंत्रेतरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत् न नियंत्रेतरप्रसंगात् अविरोधश्च वारणं च। अत्रोच्यते।
अविद्या प्रसपस्या पितृकर्मकरणोपाधिनिमित्तोपशरीरंतयोर्मिणे भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः। एको हि प्रत्यगात्मा
भवति न ह्यप्रत्यगात्मानो संभवतः। एकस्यैव तु भेदव्यवहारोपाधिकृतः। यथा घटाकाशो महाकाश इति। तत्र श्रुतात् सैषादि
भेदश्रुतयः प्रसस्त्यादीनि च प्रमाणा नित्यसाधनानुभवो विधिप्रतिषेधश्च चेति सर्वमेतदुपपद्यते। तथा च श्रुतिः। अत्र हि द्वे
तमिव भवति तादेतर इतरपश्यतीत्यविद्याविषये व्यवहारदर्शयति। अत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येदिति विद्यावि-
षये सर्वव्यवहारवारमतिः। अहंस्वत्यादिगुणको धर्मो हेः॥ सावसदा शिवः॥
राकाशे ये भेदनि रसादिति आते भेद उपाधिकल्पितः श्रुतिस्तत्राभ्या मन्वयत इति समाधत्तौ अत्रोच्यत इति। भेदः सत्यः किं तस्मात्
तस्मात् एको ही निगेरवेता ह्यो र ह धा गो चरत्वा संभवादेक एव त को चरः तदगोचरस्य घटवदतात्मत्वात्मात्मभेदः सत्य इत्यर्थः।
ततश्चेति। कल्पितभेदोती कारोद्भूतपे संसर्वपुण्यत इत्यर्थः। तस्मादंतर्मी मि आत्मत्वं द्वे वे प्रसक्तिस मन्वि तमिति सिद्धं॥ अहंस्वत्या

॥ अहंस्वत्यादिगुणको धर्मो हेः॥ सावसदा शिवः॥

सं. भा

१७

मुद्रकगणमुद्रहरति। अथेति। कर्मविधा रूपापरिविधोत्तमनंतरं पानिर्गुणं साधते परासा च तेतामेव विषयो ज्ञानिर्दिशति। य
तदिति। अद्वैतं अद्वैतं तानेति धैः अग्राद्यं कर्मैति धैः। गोत्रं वंशः। वर्णं जातिं लालादिजातिः चसुः श्रोत्रं श्रुत्यमचसुः श्रोत्रं। पाणि
पादश्च श्रुत्यमपाणि पादं सात कर्मैति विविक्तमित्यर्थः। विभुं प्रभुं सुसंभुं दुर्भेदता तनिता मयपदाभ्यां ताशा यसु परकीर्तिरासः। भू
तानां योनिं प्रकृतिं वत्स्यपेति धीराः पौंड्रिक्तास्तदसंरतं विद्या परं पत्न्यम्। अद्वैततादिगुणानां ब्रह्म प्रधान साधारणता सुशुभः। पूर्व
अथ पुराणवातदस्य मधिगम्यते। यत्तदद्वैतमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचसुः श्रोत्रं तदपाणि पादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसंभुं
तदयं पतञ्जलयोगिनि परिपश्यति धीरा इति श्रुयते। तत्र संशयः। किं मयमद्वैततादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यात् उत
शरीरं श्रोत्रास्त्रिंशत्सरमेव चरति॥ तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं। अचेतनानामेव तस्य दृष्टांतत्वेनोपादानात्। य
योर्गोनाभिः स ज ते ग हूते च यथा पृथिव्या मोक्षधर्मः संभवति यथा सतः पुरुषात् केदालोमा तितया क्षरात्संभवती हविश्च
मिति। ननू र्गोनाभिः पुरुषश्चेतना विहृदृष्टांतत्वेनोपात्तौ नेति ब्रूमः। नीह केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयो नित्यं केदालोमयो
नित्यं वाप्ति। चेतना धिष्ठितं चेतनस्य र्गोनाभिः शरीरं स त्रस्य योनिः पुरुष शरीरं च केदालोमा मिति प्रसिद्धं। अपि तु पूर्ववा द
एता यमिला पसंभवे पद पृथक् लाघु भिला पा संभवात् तत्र प्रधानमभ्युपगतं। इह त्वरेष्य तादयो धर्माः प्रधाने संभवति नचात्र
विरुध्यमानो धर्मः कोऽद्वैतमित्युच्यते॥ बुद्ध्यादीनां चेतनधर्माणां मवाश्रुतेः अस्त्य
धर्ममिति प्रसहृरणेन पूर्वपक्षमिति। तत्रेति। पूर्वपक्षे प्रधाना बुद्ध्या स्तिः। सिद्धे ते निगुणाधीरिति कलां। उगीतमिल्लुती कीर्तिः
तत्तस्य देहात् जतिरुपसंहरति चेत्यर्थः। सतो जीवतः। तनु एव निरस्त प्रधानकथमुत्थाप्यते तत्राह। अपि चेति। अत्र प्रधानविरुध्यमानो

॥ त्रिंशत् ॥ १७

अत्र प्रधाने विरुध्यमानोऽसंभावितो वाक्यशेषः श्रुत इति संकतो ननु य इति। पंचम्यं ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रसभिज्ञानात्प्रथमो न
परश्चाहोक्तस्य न गच्छति मित्रेण रस्य सर्वज्ञत्वादिकुमित्याह। अत्रोच्यते इति। सदिग्धतु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धं तपति। एवं प्राप्य इति।
चेतनाचेतनत्वेन संदिग्धे भूत

ननु यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यपवाक्यशेषोऽचेतनप्रधानेन संभवति। कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिसाम्यत इत्यत्रोच्यते। यथा तदक्षर
मधिगम्यते यत्तददेवमिदं सक्षरं सृष्टेनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरंतेश्रावयिष्यति अक्षरस्य रतः पर इति। तत्र यः
परोक्ष एतच्छ्रुतः स सर्वज्ञः सर्वविदित्वं भविष्यति। प्रधानमेव सक्षरं सृष्टिनिर्दिष्टं भूतयोनिः पदा तु योनिः सृष्टिनिमित्तवाची तदक्षरी
रेषि भूतयोनिः स्यात्। धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपाज्ज्ञादिति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। यो यमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर
रसब्रह्मात्मन्य इति। कथमेतदवगम्यते। धर्मोक्तेः परमेश्वरस्य हि धर्मोद्देशोऽयमाणा दृश्यते। यः सर्वज्ञः सर्वविदिति। तदिह प्रधानस्याचेत
नस्य क्षरी। रस्योपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति। न त्वस्रज्ञादृष्टिनिर्दिष्टात् भूतयोनिः परस्यैव तत्सर्वज्ञत्वं सर्व
वित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तं ॥

चेतनाचेतनत्वेन संदिग्धे भूतयो नो मः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषाच्चरत्वनिरापीदस्य मुक्तवाक्यशेषे भूतयोनिः प्रसभिज्ञानात्प्रथमो न वा वादिति संकतो
नन्विति ॥

सू. भा. १
१८

जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सवेण प्रकृतेरपादानसंज्ञायां पंचमी स्मरणादस्मात्संभवतीति प्रकृतित्वेनोक्ता सारस्य भूतयोनेर्वाक्यशेषे तस्मादि
ति प्रकृतित्वलिंगेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते। अत्रोच्यते इति। एतत्कार्यं ब्रह्मसूत्रात्कृतं नामरूपस्थूलतत्तान्त्रीसादीत्यर्थः। यदु
क्तं पंचम्यं तादृशसूत्राभूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादेष तत्त्वमिति तत्राह। अस्मात्परत इति। वाक्यस्य सारस्य भूतयोनेः पराभूतजिपरविधाधि

अत्रोच्यते। नैवं संभवति प्रकाराणामस्य संभवतीह विश्वमिति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिष्टानंतरमपि जा
यमानप्रकृतित्वेनैव सर्वं ज्ञेयं निर्दिशति। यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्तानमप्येतत्। तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमत्रैव जायते इति। तस्मान्निर्देश
साम्येन प्रत्यभिज्ञानमात्रात् प्रकृतस्यैव सारस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्मैरुच्यते इति गम्यते। अस्मात्परतः पर इत्यत्रापि न
प्रकृताभूतयोनेरस्य सारस्य भूतयोनेः कश्चिदभिधीयते। कथमेतदवगम्यते। येनास्य पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाचतां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति प्रकृत
स्यैव सारस्य भूतयोनेरदृशत्वादिगुणकसंबन्धत्वेन प्रतिज्ञातत्वात्। कथं तस्य सारस्य भूतयोनेः पर इति व्यपदिश्यते इत्युक्तं तस्मात्त्रैव स्थापितः॥

गम्यत्वेनोक्तस्यास्य भूतयोनेरस्य पुरुषं वेदेत्यस्य सारस्य भूतयोनेः तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति प्रकृतस्यैव सारस्य भूतयोनेः पर इत्युक्तं तस्मात्त्रैव स्थापितः॥
तयोनिं सर्वं पुरुषं वेदतीत्यस्य विद्यायोग्यापशिष्यापञ्चम्यादिस्य प्रकृताप्रमाणेन मनोऽनुभूतः सारस्य भूतयोनेः पर इत्युक्तं तस्मात्त्रैव स्थापितः॥
तिरिति गम्यते इत्यर्थः। तर्हि पंचम्यं तादृशसूत्रादर्थः क इत्यादिप्रमाणानामिति वक्ष्यते इत्याह। कथमिति॥

१८

परविद्ये तिसमाख्यापितविषयस्य ब्रह्मत्वमिहाह अपिचेति ननु प्रधानविद्यापिकारणविषयत्वात्परेत्यत आह परपदविभागो
 ति अनिसफलत्वेनापरविद्यानिन्दित्वा मुक्त्यर्थेने ब्रह्मविद्या प्रोक्तयेति वाक्ये दोषोक्तैरित्यर्थः अस्तु प्रधानविद्यापिपुनिकलत्वेन परे
 त्यत आह नवेति ननु यः सर्वज्ञ इत्येपरविद्याविषयपठ्यते अदेइयत्वात्तेननु प्रधानविद्यो अतस्तत् आहतिव्यतिरिक्त इत्यर्थः
 अपिचात्र द्वेविधे वेदितव्ये दुक्ते पराचैवापरेति तत्रापरा मवेदादिलक्षणं विद्यामुक्त्वा ब्रवीत्यप्यपरापरातदक्षरमधिग
 म्यत इत्यादितत्र परमुदयनिः श्रेयसकलतया परिकल्प्यते न च प्रधानविद्यानि श्रेयसफलत्वात् केनचिदमुपगम्यते तिस्रश्च
 विद्याः प्रतिज्ञापरान्तत्वात् अक्षरदुतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् तद्वत् एवतु विद्ये वेदितव्ये इति निर्दिष्टे ॥ क
 स्मिन्नुभयवो विज्ञाते सर्वं निर्द्विज्ञाते भवतीति चैकविज्ञातेन सर्वविज्ञानापेक्षया सर्वोत्तमके ब्रह्मणिविद्यस्य मातोऽवकल्प
 ते। नाचेतनमात्रैकाग्रने प्रधाने भोपमतिरिक्ते वा भोक्तुरि ॥ ॥ ॥ ॥

विद्या

तपोने ब्रह्मत्वमिहाह कस्मिन्निति अचेतनमात्रस्यैकाग्रनमुपादानं तद्वत्त्वात् कार्यज्ञानेपितदकार्याणामात्मनो ज्ञानं त भवति
 एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोपत्वात् स ज्ञातं न भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

स. भा.

१२

ब्रह्मविद्याश्चास्तुभूतयोनिर्ब्रह्मेत्याहुः अपिचेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिं भूमिं ब्रह्मविद्यामुवाच । ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां विद्याफलानां चांतर्भावत् ब्रह्मविद्या सर्वविद्या प्रतिष्ठा । न च परविद्या परप्रकरणे किमर्थमुक्तेत्यत आह । अपरेति । स्मर्यते गच्छतीति स्म वाः विनाशिनः । अद्वैतः नित्यफलसंपादनाश्रयः । षोडशविंशः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । यज्ञे न न्यमनिमित्तं निरूप्यं

अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्या प्रतिष्ठा मयर्वा पत्येष्ट पुत्राय प्राहेति । ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परविभागेन परविद्यां ह्यधिगमनीं दर्शयन्त्या ब्रह्मविद्या तं दर्शयति सा च ब्रह्मविद्या समाख्यात दधिगम्य स्यात्परस्माद्ब्रह्मत्वे वाधिता स्यात् । अत्र एव वेदादिलक्षण कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्या प्रशंसयेत् । अतस्ते अद्वैतपुत्ररूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म एतत् श्रेयोपेभिनंदति मूढा जगं मत्तुं ते पुनरेवापि यं तीत्येवमादिनिंदयन्नात । त्रिंदिवाद्यापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति । परीक्ष्य लोकां कर्मविज्ञानाह्मणेति वेदमापाज्जात्य कृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स्मरुमेवाभिगच्छेत्समित्यादिः ॥

तद्विज्ञानरूपाः । तथा हि क्रतुपुत्रायंति यज्ञं कारयंतीत्युच्यते । यजत इति यजमानः । पत्न्यर्त्तयत्तसंयोग इति सत्त्वेण पतिश्रुत्य नकारेण तादेशो यज्ञसंयं धीविहित इति पत्नी । एवमन्वितादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपाः । येष्ववस्थानितफलकं कर्म क्रतुसंस्तदेव कर्म श्रेयोतान् दातुं ज्ञानमिति ये मूढास्तु व्यतिरेक पुनर्जन्ममरणमाप्नुवतीत्यर्थः । तद्विज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं गच्छतीति स्म वाः विनाशिनः । अद्वैतः नित्यफलसंपादनाश्रयः । षोडशविंशः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । यज्ञे न न्यमनिमित्तं निरूप्यं

॥ अत्र विज्ञानमिति ॥

१२

ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं वारयति। ओत्रियमिति। कार्यमुपादानाभिभूतमित्यंशोदृष्टांतः सर्वसाप्तेतयाप्यतिष्ठापत्तेरि
त्याह। अपिचस्थूला इति। विशेषणान्नौवोभेदे केन प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्यमाचरेदिति। नहिहीत्यादिनादिव्योतनात्मकः स्व

ओत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति। यत्तुक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टांतत्वेनोपादानात् दृष्टांतिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भावि
तव्यमिति। तदयुक्तं। नहिदृष्टांतदृष्टांतिकयोरेतत्तत्ताम्येन भवितव्यमिति निश्चयमस्ति। अपिचस्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टांत
त्वेनोपादा इति न स्थूल एव दृष्टांतिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते। तस्माददृष्टत्वादियुगाको भूतयोनिः परमेश्वर एव विज्ञेयः।
भेदमप्येदं शास्त्रं चेतनस्य॥ इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः नेतरो शरीरः प्रधानं वा कस्माद्विशेषणभेदमप्येदं शास्त्रं विज्ञेयं
एहि प्रकृतं भूतयोनिं शरीराद्विलक्षणत्वेन दिव्योत्पत्तः पुरुषः स वाद्याभ्येतरो धृजः। अमातोद्यमनाः शुभ्र इति। तद्येतदि
वत्त्वादिविशेषणमविद्याप्रत्यक्षपक्षे पितृनामरूपपरिच्छेदानिर्मानिकः तद्धर्मोऽस्वात्मनिकल्पयतः शरीरस्योपपद्यते। तस्मा
त्साक्षादोपनिषदपुरुष इहोच्यते। तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन मप्यदिशति। असुरात्परतः पर इति॥ ॥

यं ज्योतिरमूर्तः पूर्णः पुरुषः पुरिशयः प्रसंगात्मा वाद्यस्थूलमाभ्यंतरं सकारणं स ह्यंताभ्यां स ह्यधिष्ठानत्वेन तिष्ठतीति स वाद्याभ्यंत
रः हितथाश्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः। अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोत्पत्तिः। तस्य शरीरस्य धर्मान् जायन्ते तन्नादीनित्यर्थः॥

स. भा
२०

न न्यक्षरशब्देन प्रधानोक्तावश इत्थं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं वा ध्येत। तत्राह। अक्षरमव्याकृतमिति। अश्रोतिव्याप्तिस्त्वविकारजात
मित्यक्षरं अवाकृतमकृतं अनादीति पावत। नामरूपयोर्देहिमीश्वरः तस्य शक्तिरूपं परतंत्रत्वादुपादानमपिशक्तिरित्युक्तं। भूता
नां सृष्ट्याः संस्कारावप्रतद्रूपं तत्संस्कारं। इति चिन्मात्रं अश्रयो यस्य तत्तथा। तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरमेवोपाधिभूतं पशु ईश्वर आ
श्रयो विषयो यस्येति नानाजीववादिनां व्याख्यातं तद्वाच्यं बहिर्भूतं। एतस्मिन् न्यक्षरं सुरेश्वर आकाशश्रोतश्च प्रोतश्चोतश्चोतभावेनाव्या
कृतस्य चिदाश्रयत्वश्रुतेः आश्रयपदलक्षणापानिर्मलत्वात्। नहि मूलप्रकृतेर्भेदे किंचिन्मात्रमस्ति। न चेंद्रोमापाभिरिति श्रुतिर्मा
न। अजामेकामित्याद्यनेकश्रुतिवलेन लाघवतर्कसहायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात्। तदुक्तं सुरेश्वरवाक्यैः स्वतत्त्वं
अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतं सृष्टममीश्वराश्रयतस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारहरः यः

विधाभेदे च मनोगणितविधत इति। सांख्ययोगाचार्योः पुराणेतिहासकर्तारश्चमूलप्रकृत्यैक्यं वदन्ति। न त्वविद्यैवेवं धमुक्ति
मवस्था कथं न च अवस्थानास्तीति वाच्यं। अवलोकने प्रवृत्त्या शिवाधापातादिति चेत्। उच्यते। पितृविद्यानां तात्वमिच्छन्ति तेऽपि परिणा
मिलेन सांख्यमविद्यायां भ्रूंगीकां पतथा चानर्थात्मकस्त्वियसंघातात्मना परिणतः विद्यांशोपहितजीवमेव दृष्टव्यं स्यात् सिध्यति।
यस्य ज्ञानमंतःकरणे जायते तस्यातः करणपरिणाम्यज्ञानां शानांशो मुक्तिरिति। एवं च श्रोतुः स्वरूपा नंद्याप्तिः श्रवणादी प्रवृत्तिर्वि
द्वदनुभवो जीवमुक्तिश्चास्तीति सर्वमगाधितं भवति। न चेंव नाना जीवपक्षादविशेषः सृष्टप्रकृतिना नानाभावादित्यलं॥

परत्वे हेतुः। अविकार इति। ननु स्रक् कृता क्रतौ प्रधानादेरेकेत्युक्त्या प्रतेतत्राह। नात्रेति। कार्यात्मना प्रधीयत इति प्रधानमज्ञान
 मेव। ततो न स्यात्प्रमाणिकत्वादित्यर्थः। अतो ज्ञानमेव भूतयो निरिति सर्वपक्षं कृत्वा निरस्यते तन्निरासे नाथा सा रस्य कृत्स्नित प्रधान
 निरास इति मंतव्यं। वृत्तिक्रमतेनाहो सत्रं आचष्टे। अविचेत्यादिना। प्राणो मनः सर्वे इति प्राणि च। सर्वेषु योतिरपः पृथिवीति श्रुतिः
 अविकारस्तस्मात्परतः पर इति मेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति। नात्र प्रधानं नाम किंचित्त्वत्तत्र तत्त्वममुप
 गम्यतस्माद्देदव्यपदेश उच्यते। किं ताहि यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं शून्यविरोधेना आकृतदिश इवाच्यं भूतसंस्पर्शपरिकल्पेत। क
 ल्प्यमाने स्माद्देदव्यपदेशात्परमेष्ठ्यो भूतयो निरित्येतदिह प्रतिपाद्यते। कुतश्च परमेष्ठ्यो भूतयो निः॥ **ह्यौषमासा च। अपि चा**
स्मिन्परतः पर इत्युक्त्या नंतर एतस्माज्जायते प्राण इति प्राणमभूतीनां पृथिवी पर्वतानां तत्त्वानां सर्गमुक्ता तस्यैव भूतयो नः स
वैविका एतत्क रूपमुपमन्य स्वानं पश्यामोः। अत्रिहो च सुधी चंद्रवो दिशः श्रोत्रे वापि यत्ताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्व
 मस्य पश्चादपि वीत्येव सर्वभूतान्तरात्मा इति॥ तच्च परमेष्ठ्योचितं सर्वविकारकारणत्वात् न शरीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधान
 स्यात् रूपोपन्यासः संवति। एतन्भूतान्तरात्मा संभवात्। तस्मात्परमेष्ठ्यो रस्य भूतयो निः नेतव्यं चितिगम्यते। कथं पुनर्भूतयो
 नेरमरूपोपन्यास इति गम्यते प्रकरणादेव इति च मरुतानु कर्षणात् भूतयो निरिति प्रकृत्यै तस्माज्जायते प्राण एव सर्वभूतान्तरा
 त्मेति वृत्तं भूतयो निविषयमेव भवति। यथोपाध्यासं प्रकृत्यै तस्माद्गोष्ठ्येव वेदा गवाणा इति वचनं उपाध्यासविषयं भवति तद्व
 त्कथं पुनरद्वयत्वादिगुणकस्य भूतयो नेति ग्रहवद्वयसंभवति। सर्वोत्पत्तिविवक्षये स्मर्यते। ननु विश्ववत्त्वविवक्षये स दोषः
 अग्निपुल्लोकः असौ वा बलोकः गोतमाग्निरिति श्रुतेः विद्यताः वेदा वागि सत्त्वमः। पश्चां पादावित्यर्थः। अस्मिन् रूपसंख्ये सर्वप्राणिनामत

किरित्यर्थः॥
 तनुमहिम्नो नापि प्रधान
 तनुमहिम्नो नापि प्रधान

अ

五、

यथा कश्चित् ब्रह्मवित् स्वसर्गोक्तत्वं प्रकटयति मन्त्रमिति सा नृणां प्रतिपत्तिरत्रादिकं मात्मनो विवक्ष्यति। अप्रकृतत्वात् तेषां हीना ह्यत्र
हमन्त्रमिति। कश्चिन्मात्रं ह्यवति। अन्येषु न विति। एष सर्वभूतानां तस्मात् सत्त्वात्मा एतस्माद्भूतयोर्नैव ज्ञापित इति। अत्र सन्धये न हि रण्यज
भूत्या ज्ञायमानत्वेनोपपत्त्या सादित्यर्थः।। निरुदिसरवो चदिसर्षः अग्निर्बुलोकः पृथ्वीमिदृषः सूर्यः सोमिधुलो काशिरत्तस्माद्जायते स
र्षः। तस्मादिस एव सप्रतिदिति शुसंततत्। अतो मध्ये पितृष्टिरेवमात्मानरूपमिति भावः। यदुक्तं मन्त्रिर्मन्त्रैस्त्वभूतयोर्भेदः सर्वोक्तत्वं विवक्षि
तमिति तत्र साहसर्गोक्तत्वमपीति। ननु हि रण्यजमस्य जन्मान्तरानुक्तं कथं मन्त्रवत्त्वं तत्राह भूतिर्नो। अग्रे समवर्ततां जन्मान्तरानुक्तं क
अहमन्त्रसहस्रनादस्मादिवत् अन्येषु न मेत्यंते। नायं भूतयोर्नैवोपपत्त्या सः ज्ञायमानत्वेनोपपत्त्या सादित्यस्माद्जायते पारो मन्त्रः
सर्वेन्द्रियाणि च। त्वं वा पुज्येति एषः धीवी विश्वस्य धारिणीति हि रवे ज्ञाणादि एषि यंत तत्त्वज्ञातं ज्ञायमानं निरुदिसरुत्तरादि
च तस्माद्भिः समिधो यस्य सूर्य इत्येवमाद्यं तत्र सर्वा उषधयो रसाश्च तेवमंतं ज्ञायमानत्वेनैव निरुदिसती हैव कथं मन्त्रस्मादंत
एते भूतयोर्नैव रूपमुपपत्त्येत। सर्वोक्तत्वं पितृष्टिपरिसमाप्या पदे स्थिति पुरुष एवेदं विश्वं कर्मसादिना भूतिस्मत्सो अत्रैलो क
शरीरस्य ज्ञायते ऊर्ध्वनिर्दिष्टमानमुपलभामहे हि रण्यजमन्त्रः समवर्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। सदा धार एषि वीणा
मुते मां कस्मै देवाय हविषा विधेमिति समवर्तते स जायत इत्यर्थः। तथा सर्वेशरीरा प्रथमः सर्वे पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां व
यमन्त्रवत्त्वं तत्राह भूतिर्नो। अग्रे समवर्तते ज्ञातः सत्त्वात् तत्रा मस्यैकः भूतिरीश्वरप्रसादादभवत्स सत्त्वात्मा धामिमां दधि वीचस्पृक्षं सर्व
मधारयत्। कश्चिदस्य ज्ञायते सत्त्वात् सर्वनामत्वाभावेन स्मादित्यप्यो गारकारलोपेनैकस्मै देवाय प्राणात्मन हविषा विधेमपरिचरे मेति
पारो मन्त्रः। कृतमहको देव इति प्राण इति प्राण इति भूतेः। यद्वा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्मै देवाय सूर्यः एको देवः सर्वभूतेषु गृह इति शुसंततत्

ननु तस्य भूतांतरात्म्यं कथं तत्राह विकारेति सर्वकल्मेषकृष्टोपासना कर्म समुच्चयानुष्ठानादस्मिन्कल्मे सर्वप्राणि व्यष्टिर्लिङ्गानां
व्यापकं सर्वप्राणपंतर्गतं ज्ञानकर्म इत्यप्राणात्मकं समष्टिर्लिङ्गं शरीरं जायते तद्रूपस्य सत्त्वात्मनः सर्वभूतांतरात्म्यं पुनर्मित्यर्थः स्व
पक्षे सत्त्वात्माह अस्मिन्पक्षे इति कर्मफलं श्रोतस्मात्तदिकं तत्र अपुरुष एवेति सर्वतरु रूपो पद्मसाक्ष्य भूतयो नो ज्ञेये वाक्सम
न्वितमित्यर्थः वैष्णवरः कंदोऽयमुदाहरति ॥ को न रतिः प्राचीनशाल सत्ययज्ञे इमुन्मज्जनवृद्धि ला मिलिस्वामी मासां चक्रः को न आ

विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतांतरात्म्यं संभवति प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्मनवस्थानात् अस्मिन्पक्षे पुरुष एवेदं
विश्वं कर्मकारि सर्वरूपोऽयमात्मनः परमेश्वर इति प्रति हेतुरिति व्याख्येय ॥ **वैष्णवरः साधारणशेषविशेषात्** ॥ को न आ
त्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेव मे वैष्णवरं संप्रत्यक्षेण तमेव नो ब्रूहीति इति चोपक्रम्य मुख्यार्थं वा द्वा कं शकारिण्येवीनां सुते
जस्तादिगुणयोगमेकं कोपासन निंदया च मूर्खो दिभावमुपादिश्य आत्मयते ॥ ॥ ॥

त्मा किं ब्रह्मेति आत्मेव ब्रह्मेति स्थापनार्थं परद्वयं तेषां चापि निश्चयार्थं नुरात्मकमाजगमुः सोऽपि सप्रकृतवेदेति तेनोदात्तकेत
सहस्रं पञ्चपतिं के के पंत जानमाजसो बुः ॥ आत्मानमिति अभ्येपि स्मरसि तमेव नो ब्रूहीति ॥ राजा तु ते वां भ्रांति निरासार्थं त
प्रत्येकं स एष तर्कत्वात्मा नमुपास्स इति ते च प्राचीनशालादयः कमेत प्रत्येकं च बुः दिवमेवाहं वैष्णवरं प्रेति आरितमे
वाहं वैष्णवापुमेव आकाशमेवा अथवा एधिमीमेवाहं वैष्णवीति ॥ ॥ ॥ ॥

स. भा.
२२

ततो राजा सुसर्वादीनां वराणां यथाकृमेण सुते जस्त्वविश्वरूपं त्वद्वयवर्त्मात्मत्ववदलत्वरपितृप्रतिष्ठात्तु गुणान् विधाय भवन्ती
यदि मातृपुत्राद्युसमीदिषु भगवतो वैश्वानरस्य गोचरे वप्रेत्यकं वैश्वानरत्वदृष्टो भवेत्पुत्रराजमेणमूर्धया तो धत्तप्राणो क्रमणदेह
विशीर्णत्ववस्तिभेदपादशेषा भवन्ती सुखिते प्रसेकोपासने निदिता सुते जस्त्वगुणको घुलोकोऽस्मात्मानो वैश्वानरस्य मूर्धो विश्वरू
पत्वगुणकः समीप्य स्वचसुरे मेव दुसर्वादीनां मूर्धादिभावमुपदिश्य स मस्तवैश्वानरध्यानविधिराग्रायते। पस्वेतमिति। आ
भिमुख्येतापरोक्षतया विश्वमिमीते जानातीत्यभि विमानः। तै सर्वसं। सतदुपासकः सर्वत्र भोग्यं मुक्त इत्यर्थः। लोकाभ्या एव भूता
पस्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभि विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मस्वप्नमति तस्य ह्या
एतस्मात्मानो वैश्वानरस्य मूर्धे वसुते जा अशुकिचरूपः प्राणः पृथग्बर्त्मात्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रपिः पृथिव्येव वा
दाबुर एव वेदिलोमानि बहिर्दृश्यं गार्हपत्ये स नोन्वाहार्धे पचते आस्मात्वं हवनी मत्स्यादितत्र स शयः॥ किं वैश्वानर
इत्येन जावरो अरूपदिश्यत इत भूताधिरथ तदभिमानिनी देवता। अथ वा शरीर आहोस्वित्परमेश्वर इति। किं पुनरत्र
संशयकारणं वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवता नां साधारणं शब्दप्रयोगादात्मैति च शरीरपरमेश्वरयोस्तत्र कस्योपा
निशरीराणां मानो जीवा इति भेदः। सुष्टु तेजः कांतिर्यस्य पुलोकः सप्तसुते जाः विश्वानिरूपकारि अस्मत्सर्वस्य। एष शुक्ल एव
नील इति श्रुतेः। पृथक् कृतानां विधेयं तन्मते आत्मा स्वभावो यस्य प्राणः स नाना गतिस्त्वगुणको स्य प्राणः बहुलत्वापि त्वत्तदुपा
आकाशो स संदेहो देह मध्यं रपितं धनत्वं तदुपाश्रयो यस्य वस्ति मंत्रसूत्रं प्रतिष्ठात्तु गुण पृथिवी तस्य पादो तस्य होमो धा

॥ इत्येवमिति ॥ इत्येवमिति ॥ इत्येवमिति ॥

पूर्वमुपक्रमस्त्वादिपत्त्यादि साधारण धर्मस्वाकशेषस्त्वसर्वज्ञत्वादिलिङ्गे न ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तं तद्ब्रह्मपुनरुक्तं साधारण
 वैश्वानरशब्दस्य वाकशेषस्तु होमाधारत्वलिङ्गेन जातु निष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वप्रसंगेति किं तावदित्यादिना। पूर्वोत्तरपक्षयो जात
 रब्रह्मणो धर्मो न फलं। पदयते तदन्वयेन पच्यते सोमं पुह्वेशरी रंतरस्तीत्यर्थः॥ पश्चात्तरमाह॥ अग्निमात्रं वैति विश्वस्मै भुवना पयैश्चान

किं तावत्ता संजातरे प्रिरिति। कुतस्तत्र हि विशेवेण क्वचित्प्रयोगो ह उपते। अयमग्निर्वैश्चानरो मो यमंतः पुरुषेणेते दमन्त्रं
 पच्यते यदि दमपते इत्यादौ॥ अग्निमात्रं वा स्यात्सामा न्येनापि प्रयोगदर्शनात्। विश्वस्मा अग्निं भुवना पदे वा वैश्चानरं के
 तुमहमिह एव त्रित्वा दे॥ अग्निशरीरा वा देवता स्यात्। तस्यानपि प्रयोगदर्शनात्। वैश्चानरस्य सुमतो स्यामरा जाहिकं भुव
 नानामभिधीरिते वनाघावाः श्रुते देवतायामैश्वर्योद्योपेतायां संभवान्॥

रमग्निमहं केतुं चिह्नं सूर्यं देवा अक्रुश्वन कृतवन्तः। सूर्योदये दित्यवहारादित्यर्थः। स्याद्वैश्चानर इत्यनुष्ठाः। हियस्मात्कंसु
 खप्रदो भुवनातां राजा वैश्चानरोऽभि मुखा श्रीरस्ये सभि श्रीरीश्वरः॥ तस्मात्तस्य वैश्चानरस्य सुमतौ वर्पस्वामतस्यासि विषमा

अग्निमभिर्बलित्यर्थः॥

सू. भा. १
२३

पक्षत्रयेपरचिंयदन्कत्सांतरमाह। अथेत्पादिना। आत्मावैश्वानर इति श्रुतेरित्यर्थः केवलं वैश्वानरशब्दस्यैवात्र जाठरो वैश्वानर इति मुख्यः पूर्वपक्षः। आत्माग्निहोत्रहोमाधारत्वात्। तस्य देहव्यापित्वात् तस्य। श्रुताद्युमूर्धत्वादिकस्य न पाठ इत्यादि।

अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यात्। उपक्रमेचकोन आत्मा किं ब्रूतेति केवलात्मशब्दप्रयोगात्। आत्मशब्दकोन वैश्वानरशब्दः परितो पश्यन्वेत॥ तथा विशारी आत्मा सात्ता तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात्। आदेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन् नृपाधिपरिच्छिन्ने संभवात्। तस्मात्तैश्च वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते। अत इदमुच्यते। वैश्वानरः परमात्मभवितुमर्हतीति। कुतः साधारणशब्दविशेषात् साधारणशब्दो विशेषः साधारणशब्दविशेषः। यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दो साधारणशब्दो वैश्वानरशब्दस्तु नृपस्य साधारणः आत्मशब्दश्च नृपस्य तथापि विशेषो दृश्यते। येन परमेश्वरपरत्वं तयो रभ्युपगम्यते। तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूढैव सुते जाइत्यादिः अत्र हि परमेश्वर एव धुमर्द्धादिविशेषोऽवस्थात एतः प्रत्यगात्मत्वं नोपमस्तथा ध्यानायेति गम्यते॥
मिति ध्येयं। सिद्धं तपति। तत इदमिति। साधारणश्रुत्यो ह्यपक्रमस्थयो विशेषात् प्रथमश्रुतमुख्यत्रै लोकापशरीरलिङ्गात् सर्वात्मके श्वरपरत्वं युक्तं। न चरमश्रुतक स्य तहोमाधारत्वात् लिङ्गेन जाठरपरत्वमित्यर्थः ननु निर्विशेषकतो विशेष इत्यत आह। अत्र हीति।

॥ अथेत्पादिना ॥ आत्मावैश्वानर इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ केवलं वैश्वानरशब्दस्यैवात्र जाठरो वैश्वानर इति मुख्यः पूर्वपक्षः ॥ आत्माग्निहोत्रहोमाधारत्वात् ॥ तस्य देहव्यापित्वात् तस्य ॥ श्रुताद्युमूर्धत्वादिकस्य न पाठ इत्यादि ॥

स. भा

२४

वे

तथापीति पदमर्थतः पठति स्तुतिस्त्वमपीति। पुनर्देत्वादिरूपेण स्तुतिर्न रमात्रेण कर्तुमशक्या विनाश्रुतिमित्यर्थः। सतारूपेण स्तुतिर्न
भक्त्या सदा रोष इति भावः। शृङ्गादीनां गतिं कुरुमुक्त सिद्धं तमाश्रित्य समाधत्ते। शृङ्गादि भवति। स एषो ग्निर्वैश्वानर इत्यग्निरहस्यैश्वानर
नरविद्यायां श्रुतोऽग्निश्च शृङ्गः इत्येतेन संभवतीत्यन्वयः। सजस्तुदिश दार्थमाह दिश दिति भक्तमते होमीयहोमसाधनं तेन प्राणाग्निहो
स्तुतिर्नाम विना सति मूलभूतैर्देवाकौ सम्पकुर्दद्वेष्टानरूपेण संभवति। घाम् दुर्नं प्रत्यविश्रयदंति त्वं वेना भिद्यं दुस्तुर्भी चनेत्रे।
दिशः श्रोत्रे विदिपादेऽस्ति च सेचि सात्मा सर्वभूतप्रणेत्येव जातीपिको च स्मृतिरिहो हतया॥ **शृङ्गादिर्मोतः प्रतिष्ठाता**
नेति चेन्न तथा दृष्टुपदेशादसंभक्त्युरुधमपि चैनमधीयते॥ अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति। कुतः शृङ्गादेभ्यो
तः प्रतिष्ठाता अत्र। शृङ्गास्तावदैश्वानरशृङ्गो न परमेश्वरे संभवति। अर्थातिरो रूढत्वात्। तथा ग्निश्च शृङ्गः स एषो ग्निर्वैश्वानर इत्या
दिशृङ्गात् हृदयगार्हपत्य इत्याद्यग्निर्ज्ञेता प्रकल्पनं। तद्यद्वक्तुं प्रथममागच्छेत्तद्दोमीयमित्यादिना च प्राणाहसधिकरणता संकी
र्तनमेतैर्भ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः अत्येतव्यः। तथातः प्रतिष्ठानमपि श्रूयते। पुरुषैतः प्रतिष्ठितं वेदेति तच्च जाठरे संभवति।
पदपुक्तं मूर्ध्वसुते जाडसा देवि शेषाकारणात् परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः। कुतो न्येष नितीयो मडभमयापि विशेष प्रतिभा
ने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयाणीत्येव न जाठरविषय इति॥
चंकार्यमित्यर्थः वा जसने विनामग्निरहस्ये सजपंचो वैश्वानरविद्यानुज्ञासयो हेतमग्निर्वैश्वानरं पुरुषनिधं पुरुषैतः प्रतिष्ठितं वेदस
सर्वज्ञमतीत्युक्तं देहांतस्य त्वं जाठरे संभवति प्रसिद्धे रिताह। नयेति। अत्र सज्जेत्रादिपदेनैवांतः प्रतिष्ठानस्य ग्रहे संभवति एव गुक्तिः
साधारणलिङ्गत्वोक्ततायां। शृङ्गादिबलादिदमपि जाठरंगमयतीत्यभ्युच्चयः॥

२४

॥

॥

॥

यद्यपि घुमूर्द्धत्वादिविशेषश्चरपक्षपाती होमाधारत्वादिजुठरपक्षपातीति प्रतिभातं समंतथापि परमेश्वरो विशेषो जाठरेन संभवतीति
बलवानि सतश्चाह अथवेति। एष घुमूर्द्धत्वादिनिर्देश इत्यर्थः। इमां पृथिवीं पामपिते एव घागृधिज्योरोदसी तपोर्मध्यमंतरि क्षेचमोभूता
ग्निर्भनिरुत्प्रेणाततान्मात्रवात्समातव्य इत्यर्थः। तज्मात्रस्य न ध्येयत्वमित्यत आह अथवेति। परमेश्वर इष्टोपास्य जाठराग्निप्रतीक कच

अथवा भूताग्नेरंतरवै हि श्रावति इमान् स्पेक्षनिर्देशो भविष्यति। तस्मापि हि घुलोकादि संबंधो ज्ञेयवर्णद्वयगम्यते। योमानुनाए
थिवी घामुते ममाततानोदसी अंतरिक्षमित्यादौ। अथवा तद्वरी रापादेवताया ऐश्वर्ययोगात् घुलोकाय वपुत्वं भविष्यति। तस्मा
अपरमेश्वरो वैश्वानर इत्यत्रोच्यते॥ ततश्चादृष्ट्युपदेशादिति न शक्यं दिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्यारब्धानं मुक्तं। कुतः तथा जा
ठपपरिमाणेन दृष्ट्युपदेशात्। परमेश्वर इष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते। मनो ब्रह्मेकपासी तेषां दिवत्। अथवा जाठरे वैश्व
नरोपाधिः परमेश्वर इह दृष्टव्यत्वेनोपदिश्यते। मनो मयः प्राण शरीरोभारूप इत्यादिवत्। यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत केवल ए
व जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत। ततो मूर्द्धवसुते जाइसा देर्विशेषस्या संभव एव स्यात्। यथा तु देवता भूताग्निव्यपाश्रयेणाप्यप्यविशेष उपपाद
यितुं न शक्यते। तथोत्तरं सूत्रेण स्यात्॥

काभ्यां अग्निवैश्वानर इत्याभ्यां घुमूर्द्धत्वादिमानीश्वरो लक्ष्य इत्युक्तं। कल्पांतरमाहा अथवा जाठर इति। अस्मिन् देशाधाम्येनेश्वरोपास
ता पूर्वत्र गुणतेति मेदः। उपाधिका विष्णो पदाभ्यामुपहितो लक्ष्य इत्यर्थः। लक्षणा बीजमसंभवं याचते। पदिचेति॥

पुमर्धत्वादिसर्वलोकफलभाक् सर्वपापप्रहाहः आत्मप्रसादो पक्रमः उक्तं हेतवस्तानेव सारमति। नहि भूताग्रेरित्यादिना पोभ
 ननेति मंत्रेणोच्चरदस्य महिमोक्त इति भावः सर्वमस्मिन्नेवा नरशैवा योच्चरन्त्येकावित्कर्म अधुना प्रतीकोपाधिपरिसागेन विराट्पु
 रुषाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्या ध्यात्ममूर्द्धादिचुबुकातेषु संपाद्योपासनांगीकृत्ये विनशुद्धादिविरोधः शब्दोरोच्चरेणो गच्छता मुख्य
 त्वादंतः स्यात्तादीनां चतुस्रसंभवादिसाह। साक्षादप्येति साक्षात्सदस्यार्थमाह ॥ विनैवेति जादराग्निसंबंधविनेश्वरस्योपासने विनशुद्ध
 नहि भूताग्रेरित्यप्रकाशमात्रात्मकस्य युनर्द्धत्वादिकल्पनोपपद्यते। विकारस्य विकारांतरात्मत्वासंभवात् तथा देवतायाः सम
 प्येश्वर्ययोगेन युनर्द्धत्वादिकल्पना संभवत्कारणात्। परमेश्वराधीनेष्वर्थत्वात् आत्मशब्दा संभवश्च सर्वेषु पक्षेषु स्थित
 एव ॥ **साक्षादप्येति धर्ममिति ॥** पूर्वजादराग्निसतीको जादराग्न्याधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तं मतः प्रतिष्ठितत्वात् पुनो
 धेन। इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरं पासनं परिग्रहेन कश्चिद्विरोध इति जैमिनि एवाप्येति मते। न
 नु जादराग्न्या परिग्रहेतः प्रतिष्ठितत्वं वचनं शब्दादे निचकारणानि विरुध्यते इति। अत्रोच्यते ॥ अतः प्रतिष्ठितत्वं वचनं तावत्
 विरुध्यते। न हीह पुरुषविधं पुरुषैतः प्रतिष्ठितं वेदेति जादराग्न्याभिप्रायेणोदमुच्यते ॥ तस्याप्रकृतत्वात् संशयितत्वात् कथं
 हि मत्प्रकृतं मूर्द्धादिचुबुकातेषु पुरुषावमवेषु पुरुषविधं कल्पितं तदभिप्रायेणोदमुच्यते। पुरुषविधं पुरुषैतः प्रतिष्ठि
 तं वेदेति। यथा वदुःशरणा प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् ॥
 विरोधं जैमिनिर्मन्त्रतदर्थः। इदमंतस्थलमुदरस्थत्वं पूर्वोच्यते। किंतु नरणादि क्षीणां तावत्पुनस्तमुदात्तात्मकपुरुषशरीरे मूर्द्धा
 दिचुबुकातां गानि च साक्षात्वात् प्रतिष्ठितानि। तेषु संपाद्योपासनांगीकृत्ये विनशुद्धादिविरोधः शब्दोरोच्चरेणो गच्छता मुख्य
 त्वादंतः स्यात्तादीनां चतुस्रसंभवादिसाह। नहीह पुरुषविधमिति सादिना। अथादिशब्दस्यैवराचित्वात् जादराग्न्या संशयितत्वं। अत्र

पुरुषविधमंतस्थं
 ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥

स. भा.
२६

पक्षांतरमाह। अथवेति। पुरुषविधत्तं पूर्वयत्तु अंतस्त्वं समाधत्तं साक्षिन्मत्स्यः। स्वमंतस्थात्तमीश्वरेणाख्यापशुहोनिष्पाच
वे। निश्चिते चेति। विश्व आपंतरो जीवश्च सर्वोत्तमस्त। विश्वेवाविका एतं वा नरः कर्ता विश्वे सर्वेन एजीवा अस्यात्मने न विद्यमानेन कर्तृत्वेति वि
श्वनरः रक्षयवराक्षस इति वत्त्वाधेति तद्वत्प्रत्ययः ॥ नरे सत्तायादिति पूर्वपदस्य दीर्घता। अजिधानोर्गत्स्येति प्रसंगात् स्वरूपमिति।
अथवापः प्रकृतं परमात्माऽऽत्मा मधिदैवतं न पुरुषविधत्तोपाधिः तस्यैव केवलं साधिरूपेण दधिभावेनोद्भूयते पुरुषैतः प्रति
ष्ठितं वेदेति। निश्चिते च पूर्वोपात्तौ च न पुरुषपरमात्मपरिग्रहे तद्विषयस्यैवैश्वानरशब्दः केन विशेषेण न वर्तितव्यते विश्वश्रामं न रश्च
ति। विश्वेषां वापं नो विश्वेवानरः अस्मिन्निश्चयानरः परमात्मा सर्वोत्तमस्त। विश्वनर एवैश्वानर इति तः न्यायेनैवैश्वानर इति व
त्तु अत्रिहोत्रादिग्राही सादिमो गाश्च न परमात्मविषयस्यैव विद्यति। गार्हपत्यादिकृत्य न प्राणा दुसधिकरणत्वं परमात्मने
पिसर्वोत्तमत्वा उपपद्यते। कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरूपमव्यक्ते इति तं व्याख्यातुं भारभते ॥ अभिमतैरित्याभ्य
भ्यः ॥ अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिमतं निमित्तं सादृश्यमप्येते किल प्रादेशमात्रपरिमाणाः परमेश्वर उपासकानां
कृते। प्रदेष्टुं वा तदकादिषु उपलब्धैस्तानेन विज्ञेयैताभिः प्रत्येकैः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिमतैरुपपद्यते इत्यभ्य
अंगपतिगमयसुग्रं कर्मणः पूजं प्राप्नुयतीति। अग्निरग्रणीकृतः। अभितो गत इति वाग्निः वैश्वानरेण स कृत्वाति धिभोजना सर्वमाणा
ग्निहोत्रं विद्यांगत्वेन विहितं। तदर्थमग्निजेतादिकल्पनं प्रधाना विरोधेन नेतुमिहाह गार्हपत्येति। मात्रापरिमाणा मातृकां तोति मात्रा तस्य
विभो रित्यर्थः ॥ उपासकानां कृते नुग्रहाप्रादेशमोत्रो नियोज्यते नरेऽप्युपामीयतेऽभिज्यते इति प्रादेशमात्रः ॥

२६

मरतांतरमाह॥ अनुस्मृतेरिति। प्रादेशे तमनस्यामितः प्रादेशमात्रसर्पः पथा कथंचिदिति मनस्य प्रादेशमात्रस्येति दार

अनुस्मृतेर्गोदरि॥ प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वा पंक्तनसानुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्रइत्यर्थे पुष्पाप्रसूयितापराः प्रस्थाइक
र्थे ते तद्वत्पद्यपि च पवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रसूय संवंधाद्युज्जते न चेह परमेश्वरगतं किंचित्सरिमाणमस्ति यत् हृदयसंवं
धात्वा ज्ञेयं तथापि प्रमुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथा कथंचिदनुस्मरणमात्रं वनमिच्छत्येते प्रादेशमात्रेति तवाऽय
मप्रादेशमात्रोपानुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थे वाप्येवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वा हरिश्वायेति
न्यते॥ संपत्तेरिति नैमिस्त्यादिदर्शयति॥ संपत्तिनिमित्ताया स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः कुतस्तथा हि संप्रानप्रकरणं वा जसने
पित्रा स्मरणं प्रभृतीन् विवीपयंतानूत्रैलौक्यात्मनो वैश्वानरस्याद्यप्यवान् ध्यात्वा मूर्ध्नि प्रभृतिषु विवेकपदैतेषु देहाद्यप्येव सं
पादयत्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति॥

सर्पमारोकल्पितं श्रुतेरलं वनमित्यर्थः। सत्यस्यार्थोतरमाह। प्रादेशेति। संप्रतिश्रुतं प्रादेशमात्रश्रुतेर्गिति माह॥ संपत्तेरिति॥

संभा. १
२७

ब्राह्मणं पठति। प्रादेशमात्रमिवेति। अपरिच्छिन्नमपीश्वरप्रादेशमात्रत्वेन संप्रकाशितं सप्रवृत्तित्वतो देवास्तमेवेश्वरमभिप्र
त्यक्षेन संप्राप्तः प्राप्स्यंतो ह वै पूर्वकाले ततो वोपपन्नतथाप्युपपत्ती नवपवान्वस्यामि। यथा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणमनतिक्रम्य
द्विधात्मा गेधुवैश्वानरसंवादिष्यामीति प्राचीनशास्त्रादीन् प्रतिगजाप्रतिज्ञा यस्वीयमूर्द्धनमुपदिशन्करेण दर्शयन्नुवाच। एष वै मे मू

प्रादेशमात्रमिव वै देवाः सुविदिता अभि संप्राप्त्यानुवर्णनान्वस्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभि संपादयिष्यामीति स होवाच
मूर्द्धनमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति च सुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुते जा वैश्वानर इति नासिके उपदिशन्नुवाचैष
वै पृथक् वत्सीत्या वैश्वानरः इति मुखमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति मुखे अप उपदिशन्नुवाचैष वै रपि वै
श्वानर इति चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति चुबुकमिच्छ धरं मुखफलकमुच्यते॥

ह्रीं मूर्द्धा लोका नती स उपरिति धृती स तिष्ठा सौ धु लोको वैश्वानरः तस्म मूर्द्धेति यावत्। अध्यात्म मूर्द्धा भेदे ना धिदैव मूर्द्धा सं
पाद्य ध्ये पदसर्पः। एवं च सुगदिषू हनीयं। स्वकीय च सुषी दर्शयन् एष वै सुते जाः सर्वे वैश्वानरस्य च सुषीत्तुवाच। नासिका पदेन त
न्निष्ठः प्राणो लभ्यते। तस्मिन्ना ध्यात्मिक शालेऽधिदैव प्राण स्वापो दृष्टिमाह। नासिके रति। अत्र सर्वत्र वैश्वानर इति दृष्टं परः मुख
स्य मुखतस्मिन् अधिदैवं बहुला काश दृष्टिः मुखस्थला नासिका स्य सुरभिः कृतं तदीयवस्ति स्तोत्रं दृष्टिः चुबुके प्रतिष्ठा पाररूपा रपि वी उपदिशन्नुवा॥

२७

ननु रात्रौ वैषम्येण विद्यमानेनैव तत्र अग्निरहस्यश्रुत्यनुसारेण ह्यं दोषस्तु प्रादेशमात्रश्रुतिः कथं व्याख्यायितव्याह यद्यपीत्यादिनास्तावतास्त
वैषम्येण बहुतरप्रसक्तिरिति विधेयं नही यते शखा भेदे ये सर्वशखामुपती यमानं वैश्वानरघुपासनं एकमिति व्याप्य स्पष्टमात्रात्वाच्च

यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्त्वगुणसमाप्ता यतो आदि सङ्ख्यसु तेजस्त्वगुणः ह्यं दोषे पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणसमाप्ता यतो आदिस
श्रुतिश्च रूपत्वगुणस्तथापि नैतावता विशेषणं किंचिद्दी यते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् स वृक्षाखप्रसमत्वाच्च संपत्तिनिमित्तो प्रादेश
मात्रश्रुतिं युक्तं तं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ **आमर्तति चेन्नस्मिन्** ॥ आमर्तति चेन्न परमेश्वरमस्मिन्मूर्द्धव्युक्तं तालेनावाला मरुषो
न तो व्यक्त आत्मा सो विमुक्तं प्रतिष्ठित इति सो विमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणा पातासा च मध्ये प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमा ता
सीति तत्रेमा मेव श्रुतिं वरणां तासीति निरूप्य च सर्वोणि इंदिय कृतानि पापानि गुरपतिहायो लीदिय कृतानि पापानि नाशयति सा
नासीति पुनरमर्तति कतम आस रक्षणं भवतीति भ्रुवोः प्राणस्य चयः संधिः सरपधुलो क स पुरस्य च संधिर्भवतीति तस्मादुपपन्नं
रमेष्टु रेषा देवा मात्रश्रुतिः अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मताभिप्राया प्रसगात्मतया सर्वे प्राणिनिरभिविमीयत इत्यभिप्रायः ॥ अ
भिगतो वायं प्रसगात्मत्वात् विमानश्रुतानां विमोगात् इत्यभिप्रायः ॥ भिविमीयते वा सर्वजगतकारणत्वादित्यभिप्रायः ॥ तस्मात्सर्व
श्रुतेर्वैश्वानर इति सिद्धं ॥ इति श्रीमद्वैकृत्यव्याख्याकारिरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायः ॥ ॥ ॥

तिष्ठात्त्वगुणश्च दोषोऽप्यसंहर्तव्यः ॥ विश्वरूपत्वगुणश्च वाजिभिर्गोत्पत्तया च पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वसमप्रतिष्ठात्त्वविश्वरूपत्वयोर्व्यव
सनेषि

स्यामहाशाखाभेदेनगुणव्यवस्थास्तुनविधामेदइतिभावः। प्रादेशत्वसंपत्तिप्रयुक्तत्वेऽनुसंतरं संवादयति। पक्षेऽन्तः परिधि
र्न। अतोऽप्येते दुर्विज्ञेयस्तं कथं ज्ञातीयमिति तत्रैः प्रश्नेषां जवल्कस्योत्तरं स ईश्वरेणैव मुक्ते कमादिभिर्विद्वेजीवेभिरकल्पनया प्रतिष्ठित
उपासः पुनरुत्तिष्ठतः स इत्यन्तरं वरणापामिति। एवं प्रश्नोत्तरेऽप्येतेषां तत्र च श्रुतौ इमानेव भूतहितानासिक्तानि रूपेति भाष्ये
जना। सर्वानिद्विषयकतात्वेऽप्यनारयतीति वरणाभूः। सर्वान्देवाणां श्रुतीति नासीनासिकेति निर्वचनं। नासां भुवोर्जीवद्वारेऽपरस्थानत्वं
ध्यानात् पापकारकत्वं इति मन्त्रव्यं। तयोर्मध्येऽपि विशिष्यजीवस्य स्थानं पृच्छति। कतमिति। भुवोरित्यन्तरं प्राणस्येति पाठेऽपि प्राणस्ये
त्यर्थः। स एष संधिर्षुलोकस्त्वर्गस्य परस्वच्छलोकस्य संधिलेन ध्ये पदस्य ह॥ स एष इति॥ आभिमुख्येनार्हवत्वेति विनीयते
पते इत्यभिनिमानः प्रत्ययाः सा अभिगतश्चासौ विमानश्च सर्वस्वरूपत्वं सत्त्वं सात्मानं सा परिमाणं। अभिविनिमीते निर्मिमीते। तस्मा
द्वैवान्तराकांशोऽप्यस्यैव सत्त्वमिति सिद्धिर्ह॥ इति श्रीमच्छांसीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

शारीरकसूत्रभाष्यप्रथमाध्यायतृतीयपादारंभः

सू. भा.
९

श्रीगणेशाय नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः॥ ॐ मा धु भ्वादिभू मपदमसरसी सलीयं श्रीराममल्यहृदि मां तमधीशितारं। इन्द्रादिवेद्यमखिल
स्पृचशासितारं ज्योतिर्नमः पदमतिदमजं भजे हं १ एवं रूढिबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादे दर्शितः। अधुना यौ
गिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीयपादं आरभ्यते। अतोत्राधिकरणानां अस्य प्राप्यपादसंगतयः तत्र पूर्वमु
पक्रमस्तु साधारणशब्दस्ववास्योषस्तु धर्मत्वादिना ब्रह्मपरस्वमुक्तं तद्वदप्युपक्रमस्तु साधारणपतनत्वस्ववास्योषस्तु सेतुश्रुत्याव

धुभ्वाद्यपतनं स्वज्ञात् ॥ इदं श्रूयते यस्मिन् धौः पृथिवी चांतरिक्षमोतं मनुः सहस्राण्येव सर्वे। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्वावाचो विभुं
च यश्च तत्सर्वं सेतुरिति अत्र पदे तत्तद्युप्रभृतीनां तत्त्ववचनादायतनं किंचिद्व्यगम्यते॥ तत्किं परं ब्रह्म स्यादहो विदधोतरमिति संदि
श्यते॥ तत्रार्थंतरं किं न्यायत तं सादिति प्राप्तं॥ कस्मात्॥

स्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ अवस्थेति दृष्टं तलक्षणधिकरणसंगतिः। पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपासिः। सिद्धांते निर्विशेषब्रह्मधीरिति कलं मुंड
कवाक्यमुदाहरति॥ इदमिति। यस्मिन् लोकत्रयानां विराट्प्राणैः सर्वैः सहस्रतः सत्रात्मकं चकार दंष्ट्राकृतं कारणं ओतं कल्पितं तदपवादेन
तमेवाधिष्ठातात्मानं प्रत्यगभिन्नं जानथ श्रुत्यादिना। अस्मांश्च तात्पर्याचो विभुं च यः। विशेषणानिःशेषं सत्तत्त्ववामिभो क सर्वकालसाक्षा
त्कारे अस्तनसमो ह्यस्या सा एषा रदुकीरं सारवाधेः परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति मातृवत् श्रुतिर्मुमुक्षु नुपदिशति। तत्रापतनत्व

ससाधारणार्थमेव दर्शनात्संशयमाह॥ तत्किं
ति।

अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति प्रकृत्या ब्रह्मणो भिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादेव शब्दपरमं घृष्टं वा पाप तत्तम ब्रह्मैव सेतुरित्याह ॥ अमृतस्येति मे
 ह्मवर्णनं सेतुरिति श्रवणं चेत्सर्थः । तत्र भेदश्रवणं व्याख्यातं सेतुश्रवणं स्वयं विवक्षितं नारयणमिति । अतः तत्कालतः । अपारं देवातः ज
 लविधारकमुख्यसेतोर्ग्रहणं संभवात् । गौणसेतुग्रहे कर्तव्ये मुख्यसेतुविना भूतपारवत्त्वगुणवातेव कश्चित्प्रात्यः । न तु मुख्यस्या नियत
 अमृतस्यैव सेतुरिति श्रवणं तपारवान् हिलोके सेतुः प्रख्यातः । न च परस्परब्रह्मणः पारवलंशकमभ्युपगंतुमर्तं तपारमिति श्रव
 णत् । अर्थातरे वा पतने परिणत्यमालो क्यतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं । तस्य कारणत्वादाय तत्तत्त्वोपपत्तैः श्रुतिप्रसिद्धा वा
 मुः स्यात् । वायुर्वैजो तमस्तत्सूत्रं वायुता वैजो तमस्तूत्रेण यंचलोकः परश्चलोकः सर्वोणि च भूतानि संदृष्टानि भवन्तीति वायोरपि विधा
 रणं श्रवणत् । शरीरे वा स्यात् । तस्यापि भोक्ता दोग्धप्रपंचं प्रत्यायतनत्वं पपत्तेरित्येवं मा मद्दमाह । घृष्टाद्याय तत्तद्विधौ श्रवणं
 घृष्टं भुवो घृष्टं वादीयस्य तदिदं घृष्टादिपदे तस्मिन्वायुमेधोः पृथिव्यंतरि संमतः प्राण इत्येवमात्मकं जगद्वैतत्वं तन्निर्दिष्टं तस्यायतने
 परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कृतः स्वशब्दात्मकश्चादित्यर्थः । आत्मशब्दो ही ह भवति । तमेवैकं ज्ञातव्यं आत्मा तन्निति ॥ ७ ॥
 विधारणगुणवानी श्वर इति भावः । यथा लोके मरणायः सूत्रेण प्रयिताः एवं वैजो तमसमष्टिलिङ्गात्मकवापुता स्थूलानि सर्वाणि संदृष्टानि
 प्रयितानि भवन्तीति श्रुत्यर्थः । आत्मशब्दात्पसद्वयमप्युक्तमिति तत्राह । शरीरे वेति । स द्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेरित्यर्थः ॥

नत्वात्मशब्दे जीवे संभवतीत्यत आह आत्मशब्दश्चेति उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्षं मुख्यं तात्पर्यार्थः उपक्रमस्तथा
 धारणाय तनस्य गौणसेतुत्वालिंगात्प्रत्यक्षश्रुतात्मश्रुताप्रत्यक्षनिश्चय इति भावः स्वशब्दादिसंस्थान्तिरमाह क्वचिच्चेति प्रजातामुसनीसदेवम्
 लक्षितावायतनं लये प्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्त्वेन देवदेवोपब्रह्मण आपतनत्वश्रुतेरवापितव्येत्यर्थः अर्थतिरमाह स्वशब्देनैवेति यस्मिन्
 आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकस्यते तार्थतिरयग्रिहे क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आपतनत्वं श्रूयते सन्मूलाः सोम्येमाः
 सर्वाः प्रजाः सदा यतनाः सत्यतिष्ठति स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्ठाच्च ब्रह्मसंकीर्त्यते पुरुष एवेदं चिच्छं कर्मतपो ब्रह्म पराम
 तमिति ब्रह्मेवेदमन्तं पुरस्तात् श्रुत्वा ब्रह्मदक्षिणतश्चोत्तरेणेति च तत्र वा यतना यतनवद्वावश्वराणां सर्ववृत्तेति यस्मान्नाधि
 करणान् यथानेकात्मको ब्रह्मः शब्दात्कंधो मूलं चैवेवं तानांतरा सो विचित्र आत्मेसां का संभवति तां निवर्तयितुं सावधारणमाह
 तमेवैकं जानथ आत्मानमिति एतदुक्तं भवति न कार्यप्रपंचविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः किं तर्हि अविघारुतं कार्यमप्यंच विघया
 प्रविलापयंतस्तमेवैकं प्रापतनभूतमात्मानं ज्ञातव्यं करसमिति यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः तदा तमेव सक्त आसनमेवानयति न देव
 दत्ता तदुदायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते ॥

घोरिति वा आत्मेवेति एवावयोः पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसंकीर्तनात्मध्येपि ब्रह्मश्रुत्यनित्यर्थः पुरुष इति पूर्ववाक्यं ब्रह्मेवेत्युक्तत्वात् सर्वसु
 दिष्टु स्थितं सर्वब्रह्मेवेत्यर्थः उत्तरेणोत्तरस्यादिदिशि उदाहृतवाक्यस्य विशेष ब्रह्मपरत्वमाशंक्यवाक्यमाचष्टे तत्रेसादिना सामानाधिकरण्यात्

यस्मिन् सर्वमोतं तमेवैकमिति वकारैकशब्दाभ्यां निर्विशेषं तेन नित्यं कृत्वा हेतुं तस्मात् । विकारान्तेति । विकारे न ते कल्पिते अभिसंधौ निमा
 नोपस्य तस्यानर्थभावे नतिं दाश्रुते श्रुतेश्च कूटस्थ सत्यं सत्यमित्यर्थः । कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह । सर्वं ब्रह्मेति । यश्चोरः सखा एरिति वत्
 पत्सर्वतद्ब्रह्मेति सर्वो द्देशेन ब्रह्मत्वविधानात् बाधनार्थं न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नाना रसत्वात् । तत्र निपातकमाह । सपथेति । लवणपिंडो
 ऽ तर्बहिः प्रसारं तस्मात् सर्वो लवणोः करसोपया । एवमरे मेवैष विदेकरस आत्मेत्यर्थः । यद्यपि पारवत्त्वसावयवत्वादिर्क मुख्यसत्त्व
 विकारान्तराभि संधस्य चापवादः श्रूयते मूलोः समत्वं मा भोति यद्ब्रह्म नानेव पश्यतीति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपं
 चविलापनार्थं नानेकरसता प्रतिपादनार्थं । समथा सैधवधेनो नंतरो वाच्यः कृत्स्नोरसघ्न एवैवंचाश्चरेयमात्मानं तरेवात्यः कृ
 त्तः प्रसा न घन एवेत्येकरसता अवगात् । तस्माद्युष्वाघापतनं ब्रह्म पतुं संसेतुं श्रुतेः सेतोश्च पारवतोपपत्तेः ब्रह्मणो योतरे
 ण युष्वाघापतनेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते । विधरणत्वात् त्रमेव सेतुश्रुतां विवक्ष्यते । न पारवत्वादि न हि मद्वा रुमयो हो के सेतु
 ईदृशत्वापि मद्वा रुमप एव सेतु रभ्युपगम्यते । सेतुशब्दार्थो विविधरणत्वात् त्रमेव न पारवत्वादि । विजो बंधनकर्मणाः सेतुश
 अभिचारितयापि सेतो जेला दिव्यधन रूपं यद्दिधारणं तदेव अभिचारित्वेपि सेतुपदार्थैकदेशत्वा दुर्गात्वेन शाखं न तु पदार्थवद्भिर्भूतं पारव
 त्वादि कसि साह । अत्रोच्यते इति दृष्टत्वात् तद्ब्रह्मेति असंगमाह । न हीति । अत्र श्रुतौ परेणेति विशेषः । विधारणस्य शब्दार्थत्वं स्पष्टं रयति । किन्न इति
 सिनोति वभातीति सेतुपदार्थैकदेशो विधारणमित्यर्थः । तथा चामतपदस्य भावप्रधानत्वाद्मतत्वं सेतुर्विधारकं ब्रह्म सैव गतं तं नान्यत्वेत्यर्थः

॥
 ॥
 ॥

सू. भा
३

यद्वा युष्वाधाधारे ब्रह्मन सेतु इति वाच्यः। किं लब्धवहितं तानमिह। अपर इति। फलितमाह। तत्र यदुक्तमिति ज्ञाने सेतौ गृहीते सतीत्यर्थः।
मुक्तैरूपसम्पत्प्रत्यक्षेन प्राप्यं यद्ब्रह्म तस्यात्रोक्तेरिति सूत्रार्थः। मुक्तिं प्रति को गितं बंधं दर्शयति। देहादि स्थिति। तद्विपर्ययेति। उक्तपंचके

अपर आह। तमेवैकं ज्ञानं यथा आत्मानमिति। यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं। यच्चैतदस्यावाच्ये विमुच्येति वाग्विमोचनं तदत्राप्तत्वं सा-
धनत्वादमेतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते। तद्वा युष्वाधाधारे तत्तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेः ब्रह्मणोऽर्थांतराणां युष्वाधाधारे तत्तत्राप्तत्वं सा-
मित्येतदुक्तं मुक्तोपसम्पत्प्रदेशात्॥ इतश्च परमेव ब्रह्म युष्वाधाधारे तत्तत्राप्तत्वं यस्यान्मुक्तोपसम्पत्तास्य व्युत्पत्तिरपत्ता वा दश्यते। मुक्तै-
रूपसम्पत्प्रत्यक्षेन प्राप्यं देहादि स्थितौ तत्त्वहमस्मीति आत्मबुद्धिरविद्या। ततस्तत्त्वज्ञानादौ रागस्तत्परिभवादौ द्वेषः। तदुच्छेददर्शनादयं
मोहश्चेत्येवमप्यनंतं भेदोऽनर्थव्यातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः तद्विपर्ययेणा विद्यासंगद्वेषादिदोषमुक्तैरूपसम्पत्प्रत्यक्षेन प्राप्यं तदिति
युष्वाधाधारे तत्तत्राप्तत्वं प्रकृत्य अपदेशो भवति। कथं भिद्यते ह दयं यं भिद्यते सर्वसंश्रयाः॥ सीयं ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्य-
क्ता ब्रवीति। तथा विद्याज्ञानरूपा हि मुक्तः परत्वरं पुरुषमुपैति दिव्यमिति॥

आत्मकं बंधति तत्त्वाऽत्मना स्थितमिति त्वर्थः। यथा नद्यो गंगायाः नाम रूपे विहाय समुद्रात्मना तिष्ठति। तथा ब्रह्मात्मविदपि सत्त्वं विहाय प-

एकारणतश्च अकारणं परं स्वयं भवति एतदप्रत्यक्षं
न प्राप्यति तत्त्वज्ञानं। तत्राविद्यमिति॥

प्राणभवेति सत्रे चकारः पूर्वसत्रस्य नोनुपगम्यः। सर्वज्ञपदसमानाधिकरण आत्मशरीरजीववाचीत्यतच्छब्दस्य सादित्यर्थः ननु नानुमानप्राणभवावतत्त्वादिहेतुसंवेदसत्रं किमर्थं न कृतं। उभयनिरासहेतोरुक्त्यादित्यत आह। पृथगिति। योगः सत्रं उत्तरसत्रस्य हेतुनां जीवमात्रनिरासेनान्वयेपिसुबोधार्थं प्राणभवेति पृथक्सत्रकरणमित्यर्थः। तातेव हेतुना कांक्षाद्वारायाचष्टे। कुतश्चनेत्यादिना। यद्यपि श्रुतः प्रत्य

प्राणभवेति॥ यद्यपि प्राणभूतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति। तथापि इषाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात् प्राणभूदपि न घृन्वाद्यापतनत्वेनाश्रयितव्यः। तद्योपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभूतो घृन्वाद्यापतनत्वमपि सम्यक् संभवति। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं। कुतश्चनप्राणभूतघृन्वाद्यापतनत्वेनाश्रयितव्यः। भेदोपदेशात्॥ भेदोपदेशश्चैव भवति तमेवैकं जानय आत्मानमिति ज्ञेयज्ञातभावेन। तत्र प्राणभूतावन्मुमुक्षुत्वात् ज्ञातापरिज्ञोपादत्तशब्दाच्च ज्ञेयं घृन्वाद्यापतनमिति गम्यते। न प्राणभूतः। कुतश्चनप्राणभूतघृन्वाद्यापतनत्वेनाश्रयितव्यः प्रकरणात्॥ प्रकरणं चेदं परमात्मनः कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानापेक्षणात्। परमात्मनि हि सर्वमिदं विज्ञातं सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्। न केवलं प्राणभूति। कुतश्चनप्राणभूतघृन्वाद्यापतनत्वेनाश्रयितव्यः॥ स्थिरसदनाभ्यां च घृन्वाद्यापतनं प्रकृत्य द्वास्तु पूर्णसंपुजासखायेत्यत्र स्थिरसदनेति हि ज्ञेयते। तयो रमः पिप्पलं स्वादुतीति कर्मफलान् अत्र श्रवणोभिवाकुरीतीत्येव ही सीत्येव वस्थानं च। तस्माच्च स्थिरसदनाभ्यां स्थिरसत्त्वोत्तमवगच्छेते ॥

गात्रैवात्र तेऽपि तथापि जीवत्वाकारेण हानुर्ज्ञेयाद्देहात् न ज्ञेयरूपत्वमित्यर्थः। एवं च जीवत्वलिङ्गविशिष्टत्वेन जीवस्य घृन्वादिवाक्यार्थत्वं निरस्यते न श्रुतं

ननु स्थितेश्वरसादनाजीवस्य ह्यसुपरीसत्रोक्तावपि ईश्वर आपतत रासो न किमर्थं ग्राह्य इत्यत आह। यदि चेश्वर इति। अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो
ग्राहः। न सर्वतत्त्वादि विशिष्टः। तस्मात्त्रागतिपादात्। तथा च प्रतिपाद्यार्थस्य कस्मात्सधेव चनासंभवात् आद्यवाक्येन ग्रहणकार्यमित्यभिसंधिः। त
मज्ञात्वा शक्यते। ननु तवापीति। ब्रह्मस्वरूप प्रतिपादनार्थमकस्मादप्रकृतस्यापिलोकप्रसिद्धसजीवस्यानुवादसंभव इति परिहरति। नेति। ननु ह्यसुप
मदि चेश्वरे ध्रुवाद्या यतनत्वेन विवक्षितः ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथक्वचनमवकल्पते। अथवा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसंबद्ध
स्यात् ननु तथापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथक्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत। न तस्याविवक्षितत्वात्। क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुध्नुषा
धिसंबधो लोकतएव प्रसिद्धो नासौ श्रुतात्सर्वथा विवक्ष्यते। ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुतात्सर्वथा विवक्ष्यत इति न तस्याकस्मिकं वचनं पु
नरं। गुहाप्रविष्टा वा त्मा नो हीत्यवाप्येतद्दर्शितं। ह्यसुपरीत्यस्यानवीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति। यदापि येषु प्रतिपत्तुं तेन व्याख्यानेनास्मात् चिससक्षेत्र
ज्ञावुच्येते। तदापि न विरोधः कश्चित्कथं प्राणमदि हृद्यदि छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यानिमानित्वेन प्रतिशरीरं गत्यमाणो ध्रुवाद्या यतनं न भवतीति
निषिध्यते॥
तोत्यत्र बुद्धिजीवयो रूतैः कथमिदं सूत्रमित्यत आह। गुह्यमिति। स्थितसदताभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोरनुवादेनैकं दर्शितं इत्यर्थः। न च क्षेत्रज्ञो वैशौ नानुवाद्यो
यं गिमाख्याविरोधादतः सूत्रसंगतिरित्यत आह। यदापीति तदापीति सूत्रसा संगतिर्नीलीत्यर्थः। अदनवाक्ये ननु हि सन्नसिद्धिवाक्येन बुध्नादिविल
क्षणशुद्धप्रसक्तब्रह्मणो ज्ञेयसाक्षेय्यादिवाक्येन देवगार्ह्यं। ननु बुध्नाहो जीव इति सूत्रसंगतिमाह। कथमित्यादिना॥

॥

॥

न न्यत्रानुपहितो जीव इति न परं ब्रह्मेत्यत आह। पक्षिति। यौनरुसंशंकते। तदेतदिति धृष्यादिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः समाधत्ते प्रपञ्चा
र्थमिति सेतुशब्दकाव्यानेन भूतयोनेः अत्रगात्मत्वस्फुटीकरणमित्यर्थः। तस्मान्मुंडकोपनिषत्ब्रह्मणिसमन्वितेति सिद्धं। भूमा। छांदोग्यपुराहरति

वस्तु सर्वशरीरेष्वधिभिर्वितो पलस्पते पर एव स भवति। यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्वितो पलस्पमाणानि प्र
हाकाश एव भवन्ति तद्वत् प्राण भूतः परस्मादस्य तानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते। तस्मात्सत्ता धृषिमानित एव धृष्याद्यापततत्प्रतिषेधः। तस्मा
त्परमेव ब्रह्म धृष्याद्यापततं। तदेतदृष्टत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यनेनैव सिद्धं। तस्मै बहिर्भूतयो निवाक्यस्य मध्ये इदं पठितं। यस्मिन् न्योः पृथि
वीचां तरिसमिति। प्रपञ्चार्थे तु पुनरुपमत्तं॥ भूमा संप्रसादा दधुपदेशात्॥ इदं स नामनेति। भूमा त्वेव विजितासितम्य इति भूमा तं भगवो वि
जितास इति। यत्र नास्य स्य इति नास्य छूणेति नास्य छूणि जानाति स भूमा अभयनास्य सुपस्य छूणे त्वम्य छूणि जानाति तदस्य मित्यदितत्र संश
यः किं प्राणे भूमा सादा हो हित्यस्मात्तेति॥

इदमिति। नास्ये सुखमस्ति भूमेव सुखं तस्मान्निरति शयसुखायिना भूमेव विचार्य इति नारदप्रतिसन लुमा रेणोक्ते सति नारदो ब्रूते। भूमानमिति। भू
मोलक्षणमद्वितीयात्वमाह। पत्रेति। भूमलक्षणपरिच्छिन्नलक्षणोक्ता सुकृत्यति। अयेति॥

अत्र संशयः। अत्र पूर्वकमाह। कुत इत्यादिना। बहोर्भाव इति विग्रहे पृथग्वादिभ्य इम निजिति इमन् प्रत्यये कृते बहोर्लोपो भूचबहोरिति सूत्रेण बहोः परस्मैपति अत एव सादेरि कार स्प लोपः स्यात् बहोः स्थाने भू इत्यादेशश्च सादित्कत्वेः भू मत्रिति शब्दे निष्पन्नः तस्य भावार्थके मन्त्रस्य मातृत्वा इ कृत्वं वाच्यं। तस्मिन् धर्मिकसि साक्षात् साक्षात्सन्निहित प्रकरणस्थः प्राणो धर्मी भाति। वाक्योपक्रमस्य आत्मापि स्वप्रतिपादनापेक्षो धर्मित्वेन भातीति सन्निहित

कुतः संशयः। भूमेति तावत् बहुत्वप्रतिधीयते। बहोर्लोपो भूचबहोरिति भू प्रशब्दस्य भाव प्रत्ययान्तरास्मरणात्। किं मात्मकं पुनस्तद्द्रुममिति विशेषाकांक्षायां प्राणो वा आश्रया भूपा निति सन्निधानात्माणां भूमेति प्रतिभाति। तथा श्रुतं ये वमे भगव इति भूमेत्यत एति शोकमात्मविदिति सोह भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्वपारितारयति इति प्रकरणे त्यानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति। तत्र कस्मापादानं माय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः किं तावत्प्रा संशरणो भूमेति। कस्मात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनदर्शनात्। यथा ह्यस्ति भगवो नामो भूय इति। वाक्यवनामो भूपसी तितथास्ति भगवो वाचो भूय इति सन्तो वा ववाचो भूय इति च नामादिभ्यो ह्यप्राणात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तो नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते। अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति श्रुदेवावप्राणाद्भूय इति॥

अवहित प्रकरणं संशयस्यार्थः पूर्वमात्मशब्दात् पुण्या वा यतनं ब्रह्मेत्युक्तं तदमुक्तं तरति शोकमात्मविदित्यब्रह्मण्यपात्मशब्दप्रयोगादित्या सौपसंगत्या पूर्वपक्षयति। प्राणो भूमेति। धर्मधर्मिणोरभेदात्मानाधिकरणे इष्यं। पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणो वास्तिः ब्रह्मज्ञानं च फलं क्रमेण सन्त व्यं। अत्राध्याये भूयः प्रश्नोत्तरभेदादर्थभेदो दृश्यते। भूमा तु प्राणात्परं भूयः प्रश्नं विनैवोक्तत्वं लिङ्गेन प्राणादभिन्न इत्याह। कस्मादित्यादिना। प्राणा

॥ ५ ॥

स. भा
६

नन्वेवतु क अतिवदतीति तु शब्देन प्राण प्रकरण विच्छेदात् न प्राणे भस्मे सत आह प्राण मेवेति नामाद्यां तां नुपासानतीत्य प्राणं श्रेष्ठं वदतीत्यतिवा
दी प्राणवित्तं प्रत्यतिवाघसीति केनचित् श्रेष्ठं ते अस्मीति ब्रूयात् नाहमतिवादीत्यप्युक्तं न कुर्यादित्युक्तं प्राणविदं रघु इति परमं उपसत्य वचनं ध्या
नमनश्चादि धर्मपरं परं विधाप भस्मोपदेशान् प्रकरण विच्छेदः तु शब्देना माधुपासकस्या तिकादित्यनिरासार्थ इत्यर्थः । भस्मो लक्षणं वचनं सुखत्वं
प्राणमेव तु नामादिभ्य आशंते भो भूयांसं प्राणो वा आशमा भूयानि सादिना सप्रपंचमुक्त्वा प्राणादर्शिनश्चातिवादित्वमतिवाघसि इत्यतिवाघ ।
स्मीति ब्रूयात्तापदुर्वी त इत्यभ्यनुज्ञापे धतुवा अतिवदति यः स तेनातिवदतीति प्राणमेतमतिवादित्वमनु कृष्या परित्यज्येव प्राणं सत्त्वादि परंपर
या भूमानमवतारयन् प्राणमेव भूमानं सत्यं ते इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे भूमनि आख्यायमाने पञ्चतन्मस्यतीत्येतत् भस्मो लक्षणं परं वचनं या
ख्यायेतेति उच्यते । सुषुप्तावस्थायां प्राण प्रसेषकृतेषु दर्शनादि अवधारिते वृत्तिदर्शनात् संभवति प्राणस्यापि पञ्चतन्मस्यतीत्येतत् सत्त्वादि परंपर
यं प्रकृतिः शरीरेति न पश्यतीत्यादिना सर्वकरणापारं प्रत्यक्षमप्युक्तं । सुषुप्तावस्था मुक्त्वा प्राणा अपरं वैतस्मिन् शरीरे जायतीति तस्यानेकावस्था
यां पंचवृत्तेः प्राणस्य जाग्रतां जवती प्राण प्रधानं सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्रूपः सुखत्वं कृते यो वै भूमा तत्सुखमिति तदप्यविरुद्धं । पञ्च
वदेवः स्वप्नात्र पश्यतीत्यप्युक्तं तस्मिन् शरीरे सुखं भवतीति सुषुप्तावस्थायां मेव सुखप्रवणता यच्च यो वै भूमा तदमृतमिति तदपि प्राणस्यावि
रुद्धं प्राणो वा अमृतमिति कृते । कथं पुनः प्राणं भूमानं मयमानस्य तस्मिन् शरीरे कमात्मविदितात्मविदिषवा प्रकरणे सात्त्विकं उपपद्यते ॥ ॥

न

समत्वं च प्राणे प्र श्रुत्यैकं गोजयति । कथं पुनरित्यादिना प्राण प्रसेषे प्राणो लीने धनशरीरेति सुषुप्तपुरुष इति शेषः । गार्हपत्यो हवा एषो पातो व्यानो न्वा
हार्यपवनः आहवनीयः प्राण इति कृते प्राणा अमय इह पुरेशरीरे जायति स व्यापा एव तिष्ठतीत्यर्थः देवो जीवः अथ तदा स्वप्नादर्शनकाले सुखप्रवण

प्राणस्वसुखत्वमविरुद्धमिति सत्यम्

६

आत्मवदेनोपक्रमविशेषं परिहरति। प्राण एवेति। प्राणस्य सत्त्वकथनिसा ईदमश्रुतत्वादिसाह। तथा हीति। सर्वसमर्पितमिति च सर्वधिष्ठानं
प्राणस्वीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः। अत आत्मत्वं प्राणोपि मुख्यमिति भावः। भूतरूपत्वं योजयति। सर्वोत्तमत्वेति। संप्रसादनादेन प्राणलक्ष्यं तु मुख्यं
वर्तते इति। संप्रसाद इति। स्वयं एव एतस्मिन् संप्रसादे स्थिता पुनरुच्यतेति प्रयोगाच्च तत्सदसु वृत्तिषु चक्रमित्याह बहदिति। वाच्यार्थसंबंधात् प्राणो
प्राण एवेति हात्मा विवक्षित इति सूचनः। तथा हि। प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वस्य प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मण इति प्राणमेव
सर्वोत्तमत्वं करोति। यथा वा श्रुतं नाभौ समर्पितं एव मस्मिन् प्राणे सर्वसमर्पितमिति च। सर्वोत्तमत्वं नाभिनिदर्शनाभ्यां च संभवति वैपुल्यात्किं भू-
तरूपता प्राणस्य॥ तस्मात्प्राणो भूतेष्वंशः। तत्तद्वदुच्यते। परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति। न प्राणः। कस्मात्संप्रसादादधुपदेशात्। संप्र-
साद इति सुषुप्तस्थानमुच्यते। सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् इति निर्वचनात्। बह्वारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सहपादात्। तस्मात्संप्रसादा ब्रह्मा-
या प्राणो जागतीति प्राणो ब्रह्मं प्रसीदो भिज्जयते। प्राणा ह धर्मिन् उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। प्राण एव चेद्भूमा स्यात्तस्यैव तस्माद्ब्रह्मं उपदिश्ये-
तेत्यस्मिन्नेतस्मात्। न हि नाभौ वनाभौ भूपरिति नाभ्युर्ध्वमुपदिष्टं। किं तहि नाभौ न्यदधोतरमुपदिष्टं वागारम्य वाग्वायनाभौ भूपसीति। तथा
वागादिभ्योऽप्या प्राणा दधोतरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टं तद्वत्प्राणो हर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणा दधोतरभूतो भवितुमर्हति॥
लक्ष्य इति। तस्या चेति। अत्र सूत्र इत्यर्थः। भूमा प्राणा द्वित्रः। अत्राध्यायेतस्माद्ब्रह्मं उपदिष्टत्वात् तस्माद्ब्रह्मं उपदिष्टत्वात् वागादिभ्योऽपि वि-
पक्षे हतुं ये दवाधकमाह। प्राण एव चेति। स्वस्यैव स्वस्माद्ब्रह्मं उपदिष्टत्वं समुक्तं नागादिषु अदृष्टं चेत्यर्थः॥

हेत्वसिद्धिंशं कते। नन्विहेति प्रकृतप्राणविसर्गमशंक्यपराशरोनभवति। तस्य पच्छस्परतंत्रत्वेन ससातिवादिका चिन्ता। अतः प्राणप्रकरणं वि
 छिन्नमिति हेतुसिद्धिरित्याह। अत्रोच्यते इति। ससेनातिवादित्वं विशेषः तद्वतो परेष्वप्युक्ते नैव ननु कर्षे इत्यर्थः। अथ प्राणविरतिवदति इत्यन्यस्य
 संबन्धेदिति विधानात् न प्राणप्रकरणविच्छेदः इति दृष्टं तेन शं कते। नन्विहेति। सस्य शब्दो ह्यवाधितैरुक्तो ब्रह्मवाचकः। तदस्य स्पष्टिष्णात्वात् सस्य बच
 नन्विह नास्ति प्रसोक्तिभणयः प्राणात् भूय इति। नापि प्रतिबचनमस्ति प्राणाद्यवभूयोस्तीति। कथं प्राणादधिभूयो पदिश्यते इत्युच्यते। प्रा
 णविषयमेव वातिवादित्वं मुत्तरानुक्रममात्रं पश्चात्तः एष तु वा अतिवदति यः ससेनातिवदतीति तस्मान्नास्ति प्राणादधुपदेश इति। अ
 त्रोच्यते॥ न तावत्प्राणविषयमेवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शङ्क्यते। विशेषवाचकः ससेनातिवदतीति। ननु विशेषवादी प्यप्यप्राण
 विषय एव भविष्यति। कथं पथे वोप्तिहोत्रीषः ससंबदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं केन नहि। अग्निहोत्रेणैव ससंबदनेनाग्निहोत्रि
 णो विशेष उच्यते। तथैष तु वा अतिवदति यः ससेनातिवदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वं केन नहि प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव सस्यवद
 नेन प्राणविरो विशेषो विवक्ष्यत इति नेति ब्रूय॥ अत्रार्थपरिसंग्रहप्रसंगात्। अत्राद्यत्र सस्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते। यः ससेनातिवदति
 सोतिवदतीति नात्र प्राणविज्ञानस्य संकीर्तनमस्ति प्रकरणं तु प्राणविज्ञानं संबध्येत। तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परिसंग्रहात्॥
 नेन बाधितार्थसंबन्धात्तद्व्यासणिक इति नात्र लक्ष्यवचनविधिरित्याह। नेति ब्रूम इति किंच ससेनब्रह्मणतिवदतीति तृतीयाश्रुत्या ब्रह्मकरणकमति
 वादित्वं श्रुते तस्य प्रकरणत्वाद्येन पुक्त इत्याह। अत्राहोसादिना। नात्रेति सस्यवाक्य इत्यर्थः॥

एवं सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं बाध्यमिच्छात्कृतुं शब्देनापि बाधमाह। प्रकृतेति विविक्तास्पत्तिलिङ्गाच्च पूर्वोक्ताद्विभक्तिसाहाससंख्येवेति। प्रकरणवि
च्छेदे दृष्टं तमाह। तस्मादिति श्रुतिलिङ्गवत्त्वादेतत्संयमकृतात्वात्। त्वाधाम्यमभिन्नं दृष्टव्यमित्यर्थः। एवमतिवाहित्वस्य त्रस्य संवेद्योतात्वात् लिङ्गत्वं
तिरस्त्वात्। न तु प्रश्नं विनोक्तसंलिङ्गात् तस्मात्प्रमाण इति तत्र तस्याप्रयोजकत्वादित्याह॥ न चेति। प्रश्नभेदादर्थभेद इति न निबन्धनः एकस्यात्मनो मैत्रेया

प्रकृतमावत्स्य श्रुतुं शब्देन संगच्छेतेषु तु वा श्रुतिवदतीति। सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थोत्तरविवक्षां सूचयति। त
स्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृत्या मानेन तु महावाक्येण पञ्चतुरो वेद इति न धीत इत्येकवेदेभ्योऽर्थोत्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते॥ तदर्थोत्तरदृष्टं
। न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थोत्तरविवक्षया भवितव्यमिति निमित्तमस्ति। प्रकृतसंबंधा संभवकारितत्वात्तदर्थोत्तरविवक्षयाः तत्र प्राणां
तमनुशासनं श्रुत्वा तस्मात् भूतं नारदं स च मेव सनकुमारो मुसा दयति। यत्प्राणविज्ञानेन विकारभूतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव त
द्वेषतु वा श्रुतिवदति यः सत्येनातिवदतीति। तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मा अते परमार्थरूपत्वात् सत्यं तानमनं तत्र ह्येति च श्रुत्यंतरात् तस्यामुसादि
तामनारदाय सोहं भगवः सत्येनातिवदामीत्येवं प्रकृत्यापि विज्ञानादिसाधनपरंपराभासानुपदिशति॥

बहुशः पृष्टत्वात् प्रश्नं विनोक्तं चतुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदाद्विन्नत्वदर्शनाच्चैत्यर्थः तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य प्रकृता संबंधादर्थभेद एवमिहापीति स्फु
टयति। तत्रेत्यादिना सत्यपदेन प्राणां किं रिक्तं आह। तत्र सत्यमिति विज्ञानं निदिध्यासनेत्यादिपदं न तत्र श्रुत्या मत्तः श्रुतिनिष्ठा तदेतुक
मीति। न सत्यं तस्मात्पि श्रवणादीनि लेभ्यस्तस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि॥

सूभा.

८

एवंश्रुतिविंशैः प्राणसाकंतरप्रकरणं बाधिता प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्मभूतपरोक्तबहुवधमीत्याह। तत्रप्रदिति। किंच सन्निहितादपि व्यवहितं सां
कां संवलीय इति न्यायेन सन्निहितं निराकां सं प्राणं दृष्ट्वा वाक्यो यक्रमस्य आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूतवाक्यो पेक्षः इह भूमा श्रोय इत्याह। एवं चेति।
किंच शोकस्य पारमित्युपक्रमतमसः पारमित्युपसंहारात् शोकस्य लो छेदं विनातराण्योगाच्च शोकपदेन मूलतमो गृह्यते तन्निवर्तकज्ञानज

तत्र यथाप्राणादधिसंयं वा व्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमे लब्धत इति गम्यते। तस्मादस्ति प्राणादधि भूक उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा
भूमा भवितुमर्हति। एवं चेह लब्धिविदिषया प्रकरणस्योक्तानुपपन्नं न विष्यति। प्राणादेव हात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते। नहि प्रा
णस्य मुख्यपावसात्मत्वमस्ति। न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छे कचि निवृत्तिरस्ति नाप्यः पंथाभिधतेयतायेति श्रुत्येतरात्। तं मा भगवान् शोक
स्य पारितारक्यव्यतिरो यक्रमोपसंहरति। तस्मै मृदितकृपाया प्रतमसः पारंदृशं प्रति भगवान् स नत्कुमार इति। तम इति शोकादिवारण
मविधौ च्यते। प्राणां ते चानुशासनेन प्राणस्यात्मा भूततो च्येतात्मनः प्राण इति च ब्राह्मणं। प्रकरणं ते परमात्मविषया भविष्यति भूमात्रप्राण एवे
ति चेन्न। स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वमहिम्नी कादिता भूमा एवा प्रकरणं समासेरनुकषीणात् वै पुल्यात्तिका च भूमा रूपता सर्वकारणत्वा
त् परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥

म्यल्लिङ्गात् आत्मा ब्रह्मेत्याह। न चान्यत्रेति। ब्रह्मणामात्मा पतत्वं प्राणस्य वदतीति संबंधः। नन्विदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्म परमस्तु ततः प्रागुक्ते। भू
मा प्राण इति शंकते। प्रकरणं तदिति तच्छेदेन भूमानु कषीतमेव मिसाह। त्वेति ॥

॥

॥

॥

भूतो ब्रह्मत्वे लिङ्गांतरमाह ॥ धर्म इति सूत्रं । यदुक्तं भूतो ब्रह्मत्वं सुखत्वममृतत्वं च प्राणो सुषोऽयमिति तदन्वयविघटपति योप्यसाविसादिता ।
 सति बुद्ध्या घुपाधावात्मनो इष्टत्वादित्यदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसंगत्तानां धर्मोपनिषदित्युक्तोक्तिरप्युपपत्तिरिति परमात्मानं प्रकृत्योक्तं ।
 तथा तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य पतः श्रुत्यंतरमात्मन एव सुखत्वमाह तस्मादित्यर्थः । आत्मनो नाशादिदोषः तस्मादितं सामयमात्रं तच्च
 धर्मोपपत्तेश्च ॥ अपि च ये भूद्विष्टयं ते धर्मोस्ते परमात्मसुपपद्यन्ते ॥ यत्र नान्यत्पश्यति तात्पर्यगुणोतिना र्थाद्विजाता तिसममेति दर्श
 नादिष्ववधारणभावं भूतस्य वगमपत्तिरपरमात्मनि चापदर्शनादिष्ववधारणभावो वगतो यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा भूतत्वे तर्कपक्षेदिसादेः शुभं
 तत्तत् । योप्यहौ सुषुप्त्यवस्थायां दर्शनादिष्ववधारणभावो उक्तः सोप्यात्मन एवा संगत्य विवक्षया उक्तो न प्राणस्य भावविबक्षया । परमात्मप्रकर
 णात्पदपितस्या मवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविबक्षयोक्तं । यत आह । एषोऽस्य परमानंद एतस्यैवानंदस्यात्यानिभू
 तानि प्राज्ञा मुपजीवन्तीति । इहापि यो वै भूमा तत्सुखं तात्पर्ये सुखमस्ति । भूमेव सुखमिति सामप्यसुखनिर्णयकरणे तत्रैव सुखं भूमा तं दर्श
 यति । यो वै भूमा तदमृतमिति तत्त्वमपीह श्रुत्वा मातापुत्रमकारांगमयति । विकारणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वादतोऽमृतमिति च श्रुत्वा
 तत्तत्तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वोत्तममिति धर्मैः श्रुयमाणाः परमात्मनोपपद्यन्ते तान् तस्मात् भूमाप
 रमात्मेति सिद्धं

रं स एवाधस्तात्स उपरिष्ठादिति सर्वगतत्वं स एवेदं सर्वमिति सर्वात्मत्वं च श्रुतं तस्माद्भूमा ध्यायो निर्गुणोऽसमन्वित इति सिद्धं ॥

अक्षरं बहुद्वारपकं पठति। कस्मिन्निति। यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नो तन्नि तिगार्गीष्टेन मुनिना याज्ञवल्क्येनाया कृता काशः कार्य
साक्षात्प्रकृतः आकाशः कस्मिन्नो त इति द्वितीय प्रश्ने समुक्तिरुवाच। तद्व्यासस्तस्याधिकरणमेतदक्षरं अस्यात्मादिरूपमित्यर्थः। इत्ययं शास्त्र
प्रमाणसंशयः। यथा सत्यं शब्दो ब्रह्मणिरूपः इति ब्रह्ममेतत्कृतं। तथा अक्षरं शब्दो वर्णो रूप इति दृष्टो तेन हर्वक्षः। तत्रोक्तोपातिः कलं सिद्धी
तेनिर्गुणब्रह्मधीरिति विवेकः ननु नक्षरतीत्यनन्त्यानाशित्वयोगात् अक्षरपञ्चस्य शब्दो मुख्य इत्यत आह। प्रसिद्ध्यति कर्मस्येति। रूढिर्योगमय

अक्षरमवशंत धत्तेः। कस्मिन्नुखत्वाकाशो तश्च प्रोतश्चेति सहोवाचैतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणं अभिवदं त्यस्य लमन गिवसादिश्रुयते। त
त्र संशयः किं अक्षरं हर्षेन वर्णोऽयते। किं वा परमेश्वर इति। तत्राक्षरं समाप्ताय इत्यादावक्षरं शब्दस्य वर्णोऽसिद्धत्वात् प्रसिद्ध्यति कर्मस्य
वायुक्तत्वात्। उंकार एवेदं सर्वमितीत्येव श्रुत्यंतरे वर्णोऽस्याप्युपास्यत्वेन सर्वोत्सकत्वावधारणात् त्वर्ण एवाक्षरं शब्द इत्येवंप्राप्तेऽयते। पर
एवात्माक्षरं शब्द इत्युवाचः। कस्मादवशंत धत्तेः। एषिव्यादेः काशांतस्मविकारजातस्य धारणात्। तत्र हि एषिव्यादेः समस्तविकारजातस्य का
लत्रयविभक्त्या काश एव तदोतं च प्रोतं चैत्वाकाशे प्रतिष्ठितत्वं मुक्ता कस्मिन्नुखत्वाकाशो तश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेन इत्यक्षरमवता
रितं तथा चोपसंहृतमेतस्मिन्नुखत्वक्षरे गार्गी काशो तश्च प्रोतश्चेति। न चेयमवशंत धत्ति ब्रह्मणोऽयत्र संभवति अदृष्टोऽकार एवेदं सर्वमि
तितदपि ब्रह्म प्रतिपत्ति साधनत्वात्स्तुत्यर्थेऽदृष्टं। तस्मान्नक्षरस्य श्रुतेर्देतितिसत्यव्यापिवाभ्यामक्षरं परमववह ॥ ॥

हरतीति व्यापारित्यर्थः। वर्णोऽलोकारस्य सर्वाश्रयसंकर्षमितीत्यंशं ध्वनार्थं प्रदं यथा श्रुत्यंतरे सर्वात्मत्वमितीति। उंकार इति। प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां आका
शांतजगदाधारत्वेतासर्वमिच्छपान्न ध्वनार्थताऽतस्तद्विभक्त्या इति वाधित्वयोगव्यतिरिक्त्येति सिद्धांतयति एवमित्यादिता ॥

आकाशं भूतं कृत्वा शं कते। स्यादेतदिति। चेतनकृत् कृशिक्षाया अत्रुच्यते मैवमिहाह। साचेति। सूत्रं च। साचेति। चकार आकाशस्य भू-
 तत्वा निहासार्थः। भूताकाशस्य कार्यतः पातितः श्रुतसर्वकार्योऽप्रत्यक्षयोगात्। अयाकृतमज्ञातमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वाच्च।
 स्यादेतत्तु कार्यस्य चेत्कारणधीनत्वं श्रं वरं तद्धतिरभ्युपगम्यते। प्रधानकारणवादिनोपीयमुपपद्यते कथं संबन्धं तद्धते ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिः
 अतः उत्तरपठति॥ सा च प्रशंसनात्। सा चो वरं तद्धतिः परमेश्वरस्यैव कर्म कृत्वा त्रशंसनात्। प्रशंसनं हीह श्रूयते। एवैतस्यैवासरस्य
 प्रशंसनं गार्गिसूर्या चंद्रमणौ विधत्तेति वृत्त इत्यादि। प्रशंसनं च पारमेश्वरं कर्मना चेतनस्य प्रशंसनं संभवति। न च चेतनानां घटादिका
 रणानां मदादीनां घटादिविषयं प्रशंसनमस्ति। अन्यभावव्यावृत्तेश्च॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्चकारणात् ब्रह्मेवासाशब्दवाच्यं तस्यैवासाशब्द-
 धृतिः कर्मनान्यस्य कस्यचित्। किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति॥ अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्वावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति। एतदुक्तं भव-
 ति। यदन्यद्वस्तु साशब्दवाच्यमिहाशब्दते तदा वादिदं संबन्धं तद्विधारणं न स्यात्प्राप्तमिति श्रुतिः। तदा अस्मरं गार्ग्यं दृष्ट्वा श्रुतं श्रो-
 तं अमृतं मृतं अविज्ञातं विज्ञातं तत्रादृष्टत्वादिभ्यः प्रधानस्यापि संभवति। दृष्टत्वादिभ्यः पदेन स्तुतं संभवत्यचेतनत्वात्॥
 सारं प्रधानमित्यर्थः। विधत्ते विषयत्वेन धत्ते। अथ नृवैकं सूत्रं च। साचेति। किमिदमिति धत्त्वा तत्वावृत्तिरिति भ्रान्तिरिति। एतदि-
 ति। श्रं वरं तस्याधारमस्मरं श्रुतिरचेतनत्वाद्वावृत्तिरिति॥ ॥

स. भा.

१०

जीवनि ए सपरत्वे नापि सत्रं योजयति। तथेति। अस्य भावो भेदः तन्निषेधादिति सूत्रार्थः। तर्हि शोधिते जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आहान हीति। शो
धिते जीवत्वे नास्तीत्यर्थः। तस्माद्गर्जा ब्राह्मणेति गुणक्षरे समन्वितमिति सिद्धं। ईश्वरकर्मव्यपदेशात्सः। प्रश्नोपनिषदस्य हरीति। एतदिति विष्णुना
देगुरुः सत्यकामेन पृष्टो ब्रूते हे सत्यकाम परं निगुणं सपरं सगुणं ब्रूते तदेव यो यमोकारः सहिप्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकृतं स्यात्पुण्यं ब्रह्मात्मना
विद्वानेते नैवोकारध्यानेनायतनेन शान्ति साधनेन यथा ध्याते परमपरत्वात्वेति याज्ञिकीति प्रकृत्य मध्ये एकमात्रादिना ओंकारयोर्ध्यानमुक्ता ब्रवीति।
तथा नायदतोस्ति हृष्टनायदतोस्ति मंतनायदतोस्ति विज्ञात्रिमात्मभेदप्रतिषेधात् न शरीरस्याप्युपाधिमतो सरश्च वाच्यत्वमवसुषु
मश्रोत्रमगमन इत्युपाधिमत्वप्रतिषेधात् न हि निरुपाधिकः शरीरि भवति। तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः। ईश्वरकर्मव्यपदे
शात्सः॥ एतदेव सत्यकाम परं ब्रह्मपदेनोकारस्तस्माद्विद्वानेते नैवामतने नैकतरमन्वेतीति प्रकृत्य श्रूयते। यः पुनरेतं विमर्शितो मितेतेनै
वाक्षरेण परं पुरुषमभिधापीतेति। किमस्मिन्वाक्ये परब्रह्ममभिधातव्यमुपदिश्यते आहोस्विदपरमिसेतेनैवामतनेन परमपरं चैकतरमन्वे
तीति प्रकृतत्वात् संशयः।

यः पुनरिति। इत्थं भावेततीया ब्रह्मोकारयोरभेदोपक्रमात्। योत्यकारादिमात्रात्रये एकस्यामात्राया अकारस्य ऋष्यादिकं जाय ददिविभक्तिं व जाना
तितेन सम्प्रकृतत्वात् एकमात्राया ओंकारस्य स एकमात्र एवंमात्र एवंमात्रादयस्य सम्प्रतिबिम्बितेति शान्तेदिमात्रस्तथात्रिमात्रस्तमोकारं पुरुषं योभिधा
पीत स ओंकारविभक्तित्वेन ध्यातेः सामभिः सूर्य द्वा ए ब्रह्म लोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषं ईक्षत इत्यर्थः॥ संशयंत द्वीजं चाह। किमित्यादिना अस्मि

संशयः
संशयः
संशयः
संशयः

१०

पूर्वत्रैवैवपक्षलेनोक्तेऽत्रोकारेवुद्धिस्तुं ध्यातव्यं निश्चीयत इति प्रसंगसंगतिः यद्वा पूर्वत्रैवोक्तं स्थावरशुद्धस्य लिङात् ब्रह्मणि वृत्तिरुक्ता तद्दृष्ट्वा
 पिब्रह्मलोकप्रतिनिर्माणस्य शृङ्खलारूपमर्जयति रिति दृष्ट्वा तेन पूर्वपक्षपक्षित्वा परमिति। कार्यपरब्रह्मणो रूपातिरुभयत्र फलं स उपपासकः। स
 र्थे तं पञ्चः प्रविष्टः। तनुवसुदान ईश्वर इति ध्याता तं विन्दते वस्त्रित्यमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह नहीति। अत्यत्र तथापि अत्र परवि

तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं कस्मात् स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सा मभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति च तद्विदे देशपरिधिं न स फलस्येव्यमानत्वा
 त्। न हि परब्रह्म विदेशपरिधिं फलमश्रुवी तेति युक्तं। सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः। न त्वपरब्रह्म परिग्रहे परंपुरुषमिति विशेषणं नोपपद्य
 ते। नैष दोषः। पिंडापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः इत्येवं प्राप्तेभिधीयते। परमेव ब्रह्मे हाभिध्यातव्यमुपदिश्यते कस्मात्। ईशतिकर्मव्यपदेशात्
 ईशतिः दर्शनं दर्शनव्याप्यमीशतिकर्म ईशतिकर्मत्वेनास्माभिध्यातव्यमुपपुरुषस्यैव पदं भवति स एतस्मात् जीवधना सरा सरंपुरु
 षं पुरिडा म ईशते इति॥

तपरमपरविदपरमत्वेतीत्युक्तमात्परविदोः परमाभिरुक्ता उपक्रमविरोधात् न चात्र परमाभिरुक्तेरुक्तेति वाच्यं परस्य सर्वगतत्वात् अत्रैव प्राप्तिसं
 भवेन सूर्यहाणतिवैषम्यम्। उपक्रमानुगृहीतत्वात् परमाभिरुक्ता लिङ्गात् परंपुरुषमिति परश्रुतिर्वा ध्येत्यर्थः। परश्रुतेर्गतिरिति। न त्विति पिं
 डः स्थलो विराट् तदपेक्षया स त्रस्य परत्वमिति समाध्यायः। सूत्रे स श ईश्वरपर इति प्रतिज्ञात्वेन तं व्याचष्टे परमेवेति स उपपासक एतस्माद् ईश्वरप्राप्त्यर्थः।

पुरुषब्रह्माहमिति सत इत्यर्थः॥

स. भा.
११

नन्वीस एव विषमोपपत्तौ कृतं तत्राह। तत्राभिधायतेरिति। नन्वीस एव प्रमाणाद्विषयसत्तामपेक्षत इति भवतु सः पर इति स्वीयः ध्यातव्यत्वं
सोपरः किं न स्यादित्यत आह। स एवेति। श्रुतिभ्यां प्रत्यक्षिज्ञानात् स एवायमिति सोऽत्रः स शब्दो व्याख्यातः अत्रैवं सूत्रमोजनं तत्रांकारेणोध्ययः सपर
एवात्मा वा कश्चोपेक्षणीयलोके रचयति प्रत्यक्षिज्ञानात् स एवायमिति। ननु शब्दभेदेन प्रत्यक्षिज्ञेति शक्यते। नन्विति। परस्पर इति शब्द
दे अंगीकृत्य श्रुतिभ्यां मुक्तप्रत्यक्षिज्ञानात् अविरोधमाह। अत्रेति। नन्वेतस्माज्जीवधनात्परादित्येतत्पदेनोपपन्नं तद्ध्यातव्यपरमशीदी स्वीयः पर
तत्राभिधायतेरतथा भूतमपि वस्तु कर्म भवति सुनोरथ कल्पितस्यापि अभिधायतिकर्मत्वात्। इति स्वीयत्वात् भूतमेव वस्तु लोके कर्मदृष्ट
मित्यतः परमात्मैवायं सम्यक् दर्शनविषय भूत इति कर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते। स एव चेह परपुरुष शब्दाभ्यामभिधातव्यः प्रत्यक्षिज्ञा
यते। नन्वभिधाने परः पुरुष इति स्वीयत्वात् परासरः कथमितर इतरत्र प्रत्यक्षिज्ञायते इत्यत्रोच्यते। परपुरुष शब्देनायं भयवशाधारतो।
नवात्र जीवधनं शब्देन प्रकृतोभिधातव्यः परः पुरुषः परमस्वत्वेन तस्मात्परात्परोपमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात्। कस्तर्हि जीवधन इति
अत एव नो मूर्तिर्जीविलसणो घनो जीवधनः। सैधवखिल्यवत्पः परमात्मनो जीवधनरूपः खिल्यभावः उपाधिकृतः पराविषयेन्द्रियेभ्यः
सोऽत्र जीवधन इति ॥

ताध्यायस्य इत्यत आह। नवात्रेति। ध्यानस्य तत्काले स एव च लोके समानविषयत्वात् स एव स्वीयः स्वीयः एवं चोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवती
ति भावः। स एव अभिधीयते ब्रह्मलोकं स एव तस्माज्जीवधनादित्येतत्पदेन संनिहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परमस्वत इति प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे। कस्तर्हि स्वी
दिता मूर्तेर्धन इति सूत्रादिति भावः। सैधवखिल्यो लवणपिंडः खिल्यबहुत्वाभावः पण्डितोऽप्यस्य खिल्यभावः ॥ ॥ ॥

एतत्सदेन ब्रह्मलोको वा परम इत्येते इत्याह ॥ अपर इति जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणं दर्शयति ॥ जीवानां हीति व्यष्टिद्वारा भिन्नानि तां जी-
वानां घनः संघातो यस्य सर्वकरण भिन्नानि निसर्गजीवघनः तत्त्वार्थो क्वात्परपर सर्वधेनलोको लक्ष्य इत्यर्थः ॥ तस्मात्परः सर्वलोकातीतः शुद्ध इत्य-
र्थः ॥ परं पुरुषं ब्रह्म परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स एव ध्येय इत्याह ॥ परमिति ॥ यस्मात्परं जीवपरमात्मि किंचित्स एव मुख्यः परः न तु विंशत्यः स ब्रह्म

अपर आह ॥ स सामभिरुज्जीयते ब्रह्मलोकमित्यतीतानंतरवाक्कातिर्दिष्टो गोब्रह्मलोकः परश्च लोकांतरेभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते ॥ जीवानां हि
सर्वधाकरणपरिवृत्तानां सर्वकरणानि निहिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासि संघातोपपत्तेः भवति ब्रह्मलोको जीवघनः तस्मात्परेभ्यः परमात्मे
क्षणकमेभूतः स एवाभिधानेऽपि कर्मेभूत इति गम्यते ॥ परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रहे एवावक्यते ॥ परे हि पुरुषः परमात्मे
व भवति यस्मात्परं किंचिदस्य त्रासि पुरुषात्परं किंचित्काकाष्टासापराजतिरिति च श्रुत्यंतरात् ॥ परं चापरं च ब्रह्मपदोऽकार इति च विभज्याने
तरणौ भोऽकारेण परं पुरुषमभिधातुं ब्रुवत परमेव ब्रह्म परं पुरुषं मपति ॥ यथा पादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मु-
च्यत इति पाप्मयि निर्माक फलवचने परमात्मानमिहाभिधातुं स च मति ॥ अथ परं परमात्माभिधापिनो न देशपरिच्छिन्नं फलं पुत्र्यत
इति ॥ अत्रोच्यते त्रिमयेणोऽकारेण लब्धेन परमात्मानमभिधातुं फलं ब्रह्मलोकमाप्तिः कर्मोपचयसमगृह्णेत्यतिरिक्तं न मुमुक्षुभिः प्रायेमे

तत्तद्विषयतीत्यदोषः

संयः ॥ किंच परं शब्देनोपक्रमेण निश्चितं परं यत्तैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमिति साह ॥ परं चापरं चेति ॥ पाप्मन्यात्तल्लिङ्गाच्चेत्याह ॥ यथेति पादोदरसर्पः उंकारेण
रव्यहो वासनया सूर्यो ह्यब्रह्मलोकं गता परं ब्रह्मे सित्या तदेव शान्तमभयं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ एवं नेकुवाकाला समर्थप्रकरणानुग-
हीत परं पुरुषश्रुतिभ्यां परं ब्रह्म प्रथमं ब्रह्मलोकं प्राप्तिर्लिङ्गाधिवाक्यं प्रणवध्वेयेव ह्यसि सन्वितमिति सिद्धं ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ छंदोऽप्यमुदाहरति अथेति ॥ न विधानंतरं दहरविधाप्रारंभार्थे यशः ॥ ब्रह्मणो नियतिः स्वरूपं तत्तत्तुल्यं ब्रह्मपुरं शरीरं तस्मिन् ब्रह्म
सिद्धं दहरमसंहृत्य च ॥ तस्मिन् दृश्ये दंतरा काशश्च दितं ब्रह्म तदन्वेष्यं विचार्यैव निश्चयः ॥ अत्राकाशो जिह्वा सस्पर्शं तद्वेति अथ न संशयः कल्पः ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ अथ यदि दन्तस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वैश्वदेवोऽस्मिन् तन्तुकाशस्मिन् दंतस्मिन् दन्तेष्वंतर्ह्यवस्थितिज्ञासितं यस्यादि
वा कंसमात्मा यते ॥ तत्र योऽदहरे दृश्यं पुंडरीके दहर आकारं ॥ शः क्रतुः ॥ स किं भूताकाशो यवा विज्ञातात्मा यवा परमात्मेति संशय्यते ॥ कुतः सं
शयः ॥ आकाशब्रह्मपुरं दृष्ट्वा भ्यामाकाशशब्दे ह्येव भूताकाशे परस्मिन् अप्युपमानो दृश्यते ॥ तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्यात् किं वा परं
ति संशयः ॥ तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवो ब्रह्मनामा ॥ तस्मिन् दपुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथवा परस्मैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति तत्र जीवस्य परस्मैवायत
रस्य पुरस्त्वामितो दहराकाशत्वे संशयः ॥

तत्र यथाकाशस्तदा संशयं द्यं तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरं दृष्ट्वा संशयं तस्मात् ॥ तथा ब्रह्मपुरमिति तत्र जीवस्य ब्रह्मणो
वा पुरमिति संशयः तत्र तस्मिन् संशये सतीति योजना ॥

परपुरुषश्चैव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् तन्मध्यममित्युक्तं । तथेहाप्याकाशपदस्य भूताकाशेरुद्धत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वेष्वप्यति । तत्र
काशेसादिना दहरवाकस्यानंतरप्रतापति वाकस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वये पोक्तेः । अस्यादिसंतयः पूर्वपक्षे भूताकाशघुकास्ति । सिद्धांते सगु
णब्रह्मोपास्थानिर्गुणधीरिति फलभेदः । नचाकाशस्तद्विभादिसन्तेनास्पृशतस्तत्तांशं कर्त्तव्यं अत्र तस्मिन् दंतस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशांतस्त

तत्राकाशश्चैव भूताकाशेरुद्धत्वाद्भूताकाशस्वदहरश्चैव इति प्राप्तं तस्य च दहरपतनापेक्षया दहरत्वं वाक्त्वा अयमाकाशस्तावानेषौ
तद्दृश्य आकाश इति च बाह्याभ्यंतरभावकृतभेदस्योपमानोयमेवमावोधावापृथिव्यादियतस्मिन्नंतः समाहितमयकाशात्मनाऽकाशस्य
कृत्वात् । अथवा जीवो दहर इति प्राप्तिब्रह्मपुरश्चैव जीवस्य हीदं पुरं सद्यो रं ब्रह्मपुरमिति फलम् । तस्य स्वकर्मणो वर्जितत्वात् भक्ताच्च
तस्मिन् ब्रह्मशब्दोच्यते ॥

स्यात्वेष्टव्यतादिलिङ्गान्यपेन दहरकाशस्य ब्रह्मत्वेष्टव्यलिङ्गाभावात् ननु भूताकाशं वंस्यात्पत्वं कथमेकस्योपमानत्वं उपमेयत्वं च कथं भे
दस्मिन्धावापृथिवी अंतरेव समाहितेऽभावाग्निश्च वायुश्चैसादिना क्रतुसर्वी प्रयत्नं च कथमित्याशंककमेवापरिहरति । तस्यैसादिना दृष्ट्यापेक्षया
स्पृशतं ध्यातव्यं कल्पितमेवासादृश्यं । स्वतएकत्वात् सर्वोपमत्वमित्यर्थः । नन्वेष्टव्यत्वात् तस्यैव भूतेन युक्त इत्युच्यते ॥ अथवेति ॥ भक्तेति चैतन्मगु

विभिन्नार्थः ॥

मुख्यं ब्रह्म घृतामित्यत आह न हीति। अस्य पुरस्वामी जीवो हृदयस्याकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह तत्रेति। पुरस्वामिन एव तदंतस्थत्वं संभवात् तान्यापेक्षेत्यर्थः। आपि नो तस्य त्वंकथमित्यत आह। मन इति। आकाशपदेन दहरमनुष्ठेयं। मनोमनादिकं ब्रह्म भेदविवक्षया भविष्यतीत्याह। आकाशेति। ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वममुक्तमित्याशंक्यत हि तज्जाकाश एव दहरोस्तु तस्मिन् तस्य किंचिद्व्येपमिति पक्षान्तरमाह। नचात्रेति। परमंतस्थे वस्तु तद्दिशेषणत्वेनाधारत्वेन दहराकाशस्य तद्वर्धेनोपादानादित्यर्थः। एतद्व्येप्यत्वादिलिङ्गात् दहरस्य ब्रह्मत्वनिश्चयादकाशस्तद्विङ्गादित्यनेन गतार्थत्वमिति

न हि परस्परब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः संबंधोऽस्ति। तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशे ब्रह्मानं दृष्टं यथा राशो मनोऽप्याधिकश्च जीवो मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैव हृदये तदवस्थानं स्यात्। दहरत्वमपि तस्यैवागोपमितत्वादवकल्पते। आकाशोपमितत्वादिव ब्रह्म भेदविवक्षया भविष्यति। नचात्र दहरस्याकाशस्यान्येष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते। तस्मिन् पदं तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत उत्तरैरुक्तमः परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा। कस्मादुत्तरेभ्यो वा कश्चिद्व्येपमिति श्रूयते। तथा हि ईष्टव्यतया विहितस्य दहरस्याकाशस्य। तं चेदुपरि त्वमुक्तमिति तदवधिघते पूर्ववत्त्वं यदा विजिज्ञासितव्यं तद्वैवमासे पूर्ववत्त्वं प्रतिसमाधानवचनं भवति। स ब्रह्मावावा न्वा अस्माका शस्तावा नेको तर्ह्येय आकाश उभे अस्मिन्धावा एभिर्वी अंतरे च समाहिते इत्यादि॥

शंका अत्र निरसनीया अन्वेष्टव्यादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणात् दहरस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गतास्तीत्यर्थः। अपहृतपापत्वादिलिङ्गोपेतात्मश्रुत्यादेव काकाशश्रुतिर्वाप्येति सिद्धं तपति। परमेश्वर इत्यादिना आकाशस्यास्यैव पूर्वकमिति संबंधः। तमाचार्य प्रतिपदि ब्रह्मसुहृदस्यैव तावदस्य तत्र साकाशे सतरः किंतु द्वाभ्यो विधत्ते द्विचार्थे त्वमित्यतः सत्यं चार्थे ब्रह्मादाकाशस्य सत्यतानि यतीमित्यर्थः॥

एवमाकाशोऽपि तत्त्वाद्दहणकाशो न भूतमित्युक्तं सर्वं अपत्तारित्तिं गोमयतये साह । न चेसादिना विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छामस्य सोऽपि विजिघत्सः । वृक्ष
साश्च न्यस्त्यर्थः । अथ मश्रुत ब्रह्म शब्देन तत्त्वापेक्षया मश्रुतवत्त्वीविभक्त्यर्थः । संवन्धोनेयः न तु ब्रह्मणः पुरिमिति वक्ष्यर्थः । स्वस्वामिभागेऽपि । निरपेक्षे
ण तत्त्वापेक्षया धर्मा मिति सा पादि साह । अत्र ब्रह्म इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धिस्थानत्वरूपे संवन्धेना तमाह सरति । पुरुषशरीरेषु पुरिहृदयेऽप्यप्यतिष्ठे

नवकल्पितभेदे पुंडरीकवेष्टिते आकाशे कदेशे पावा एषि आदीनामंतः समाधानमुपपद्यते ॥ एष आत्मा पहतपाप्मा विजरे विमलस्त्वयि शोको विजिघ
त्सोऽपि पाप्मः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति चात्मत्वापहतपाप्मात्तादृशगुणान्भूताकाशसंभवति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति । तथापीतरेभ्यः
कारणोभ्यो जीवांशं कापि निर्वर्त्तिता भवति । तद्युपाधिपरिच्छिन्नस्याप्यप्यपि तस्य पुंडरीकवेष्टनं कृतं दहरत्वं शंसं निवर्त्तयितुं ॥ ब्रह्मा भेदविब
स्य या जीवस्य सर्वगतत्वादिविवक्ष्यत इति चेत् । यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादिविवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादिविवक्ष्यतामिति यु
क्तं । यदस्य कृतं ब्रह्म पुनरिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्वा स इव जीवस्यैवेदं पुरस्त्विति नः पुरैकदेशवर्त्तित्वमस्त्वित्यत्र ब्रह्मणः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं
सं शरीरं ब्रह्म पुरमित्युच्यते । ब्रह्म शब्दस्तस्मिन्नुच्यत्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संवन्धोऽप्युपलब्धिस्थानत्वात् । स एतस्मात् जीवव्यवसायस्य
पुरिशयं पुरुषमीषते । स वा अयं पुरुषः सर्वसुपूषु पुरिशय इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा जीवपुरे एव स्तु ब्रह्म सन्निहितमुपलक्ष्यते । यथा शालया
मेविष्णुः सन्निहित इति तद्वत् ॥

रुष इत्युच्यते । न तु ब्रह्म शब्दस्य जीवेऽप्यत्रादिना शरीरवद्भिहेतोर्मुखत्वाच्च वक्ष्यर्थः । कथं चिन्नेम इत्यत आह । अथवेति । ब्रह्मपतिदेहमिति ब्रह्म जीवः ।
तस्वामिके पुरे हृदयं ब्रह्म वेदमभवत्तु गजपुरे नैव सद्यवदित्यर्थः ॥

अतंतफललिङ्गादपिदहरःपरमात्मैवाह। तद्यथेति। अथकूर्नफलाद्देहगुणानंतरमिहजीवदशायामात्मानंदहरंतदाश्रितंश्रुतसकामादिगु
णान्आचार्यैर्निर्दिष्टमविविधध्यानेनानुभूयपरलोकगच्छतेतेषां सर्वलोकेष्वनंतमैश्वर्यंस्वेष्टयासंचलनादिकंभवतीत्यर्थः॥६६॥ इहलिङ्गासं
न्ययासिद्धान्तिरेषांतदतस्तुगुणत्वादित्युक्तंस्मारयित्वाहव्यति। पदमीत्यादिना। उत्तराकाशस्वरूपप्रतिपादनायन्यानुपपत्त्याएवेतस्यान्वेष्य

तद्यथेहकर्मचितो लोकःसीमते। एवमेवाभुवपुराणचितो लोकः। इतीवतइतिचकर्मणामंतबत्पललतमुक्ताथमइहात्मानमनुविश्वव्रजंसे
तांश्रुतसकामात्मानतेषांसर्वेषुलोकेषु कान्धारोभवतीतिप्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानंतफलत्वंवदन्परमात्मत्वमप्यस्त्विति। यद
प्येतदुक्तं। तदहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वंविजिज्ञासितव्यत्वंचश्रुतंपरविशेषणत्वेनोपादानादित्युक्तं। मधाकाशोनात्मेष्टव्यत्वेनोक्तः
स्यात्पावात्याअयमाकाशस्तावानेषांतर्हृदयआकाशइसायाकाशस्वरूपप्रदर्शनंनोपपद्येत। नत्वेतदप्यतर्तीर्तवस्तुसमावदर्शनायै
वप्रदर्शयति। तंचैद्रूपःयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मइहरोस्मिन्ततराकम्। किंतवविद्यतेपदत्वेष्टव्यपदवावविजिज्ञासि
तव्यमित्यादिप्यपरिहारवसरेआकाशोयस्योपक्रमेणवापृथिव्यादीनामंतःसमाहितत्वदर्शनात्। नैतदेवैसर्वहिंसतिपदंतस
माहितंवावापृथिव्यादितदन्वेष्टव्यंविजिज्ञासितव्यंचोक्तंस्यात्॥

त्वादिकंमित्यत्रान्यथोपपत्तिंशंकते। नन्विति। एतदाकाशस्वरूपंआहोपवीजमाकाशस्यात्मवस्तुपमोपरिस्मात्तस्यवस्तुत्वेस्तदंत
स्यमेवधेयमित्यर्थः। तर्हिजगदेवधेयस्यादित्याहनेतदेवमिति॥

॥

॥

॥

॥

१. अस्तु को दोषस्तत्राह। तत्रेति। सर्वनामभारहसकाशमाकृष्यात्मतादिगुणानुक्तागुणैः सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते तद्विरोधत्वार्थः।
तस्मिन्पदंतरिति तलदेन व्यग्रहितमपि हृदये योग्यतया प्राप्तिमिताह। तस्मादिति। पञ्चाशकाशस्त्वस्मिन्पदं तल्लभमन्येष्टव्यमिति प्रोजनोक्तं

तत्र वाक्यशेषो नेपथ्ये तास्मिन्नामाः समाहिताः एव आत्मा पहतकमेति हि प्रकृतं वा वाच्यमिवादि समाधानाधारमाकाशमाकृ
ष्याभयइहात्मनमनुविध्वजं लेतां प्रसक्तान्कोमानिति समुच्चयार्थे न च शब्देनात्मानं चकामाधारमाश्रितांश्चकामाश्रितेषां वाक्यशे
षो दर्शयति। तस्मादात्मोपक्रमेपि दहर एवाकाशो हृदयमुडरीकाधिष्ठानः सहान्तः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्चकामैर्विशेष्य
कृतिगम्यते। सचोक्तं भो हेतुभ्यः परमेश्वर इति॥ गतिश्चाहं भ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च॥ दहरः परमेश्वर उज्जरे भो हेतुभ्य इत्युक्तं। तए
वोत्तरहेतवश्चानी प्रपञ्च्यन्ते इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्मात् दहरो वाक्यशेषो परमेश्वरस्यैव प्रतिपादको गतिश्चाभवतः। इमाः
सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्येवं ब्रह्मलोकं न विदंतीति तत्रैव कृतं दहरं ब्रह्मलोकश्च हेतुमिधावतद्विषया गतिः प्रजाश्चैवाद्यानीती
वानां अभिधीयमाता दहरस्य ब्रह्मतां गमयति॥

चपति। सहान्तस्येति। दहसकाशस्य ब्रह्मत्वे हेतुं तस्माद्गतीति प्रजापती वा एतं हृदयं दहरं ब्रह्मस्वरूपं लोकमहरहः प्रतर्हसायेगच्छन्त्य
स्तद्वत्तनास्थिता अप्यन्तात्ता नेन वता स्तनजानति अतः पुनरुतिष्ठंतीत्यर्थः॥

नन्वेतत्पदपरान् ए दहरस्वस्वाद्ये जीवगमत्येपि ब्रह्मत्वे किमायातमित्याशंसतथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे। तथा हीति लोकेषु दृष्टमित्यर्थोत्तर
 माह। लोकेषु गतिर्लिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे। तथेति। जीवभूताकाशयो ब्रह्मलोकश्च स्यात्सिद्धेरिति भावः ब्रह्मण्यपि तस्या मसिद्धिं शंक
 ते। न चिति। निषादस्य पतिमायेन समाधत्ते गमयेदिति। छेदं चेति। स्य पतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात्। ते द्वीमिष्टं विधाय एतन्निषादस्य पतिं पात्र
 येदित्याहमायते। तत्र निषादनां स्य पतिः स्वामीति षष्ठी समासेन त्रैवर्णिको ग्राह्यः अग्निविधादिसा मथ्यन्ते ननु निषादश्चासौ स्य पतिरिति कर्मधा

तथा द्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुतं तरे। सतासौ स्युतदा संपन्नो भवतीत्येवमादौ। लोकेषु किंलगादं सुषुप्तमात्र
 क्षते ब्रह्मभूतो ब्रह्मलोक इति। तथा ब्रह्मलोकश्चोपि प्रकृतदहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशश्चोपि निवर्तयन् ब्रह्मतामस्य मयति।
 ननु क मला सनलोके स्य ब्रह्मलोकश्चोपि मयेत्। गमये यदि ब्रह्मलोक इति षष्ठी। समसवसायुसा धेत। सामानाधिकरण्यवत्प्राप्तु
 युसाधमातो ब्रह्मेव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्मगममिष्यति एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोक गमनं दृष्टं ब्रह्मलोकश्च ससामानाधिकरण्य
 यत्तिपरिग्रहे लिङ्गं न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्ये ब्रह्मलोकं सत्यलोकारण्य गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुं ॥ ॥ ॥

इमे तन्निषादो ग्राह्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः। निषाद एव स्य पतिः स्यात् तन्निषादश्च स्य पतिर्निषादेश्च कृतात् तस्या श्रुतपक्षस्य संब
 धेन सकृत्कल्पनायोगात्। श्रुतद्वितीया विभक्तेः पूर्वपदसंबंधकत्वायां लाघवात्। अतो निषादस्यैष्टिसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति तद्वद्वत्
 लोकश्च कर्मधारय इत्यर्थः। कर्मधारये लिङ्गं चास्तीति व्याचष्टे। एतदेवेति। सूत्रे चकार इकस्याप्यसंभवात् ॥

स. भा. १
१६

सर्वजगद्गुरुराङ्गलिंगाच्चदहरः परइत्याह। धत्तेरिति। नन्वथशब्दादहरप्रकरणं विधिप्रश्रुता धत्तेरित्यदहरलिंगमिति शङ्कते। कथमिति। य
आत्मेति प्रकृता कर्षात् अथशब्देदहरस्य धत्तिगुणविधिप्रारंभार्थइत्याह। दहरोस्मिन्निष्ठादिना। श्रुतेर्विधितिशब्दः कर्त्तृवाचित्वात् कृत्स्नं
तः। सत्रेतुमहिम्नशब्दसामानाधिकरण्यात् धत्तिशब्दः। किञ्चित्तो विधारणं ब्रूते॥ स्विप्राक्किञ्चित्तिभावे किञ्चिन्नेविधानादिति विभागः। सेतुरसंकर
धत्तेश्चमहिम्नोऽस्मास्मिन्नुपलब्धेः॥ धत्तेश्च हेतोः परमेश्वरवाच्यं दहरः। कथं। दहरोस्मिन्संततकाशइति हि प्रकृत्या काशोपस्यपर्वकं
तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दप्रमुखापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्यतमेवानतिक्रमप्रकरणं निर्दिशत्ययम
आत्मा स सेतुर्विधतिरेषा लोका नाम संभेदायेति। तत्र विधतिरिस्मात्तद्विशेषा सामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते॥ किञ्चः कर्त्तृरिस्मरणा
त्। यथोदकसंतानस्य विधारयितानेके सेतुस्ते त्रसंपदामसंभेदापैव मयमात्मा एवामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्गाश्चमाही
नांचविधारयिता सेतुरसंभेदापासंकरायेति। एवमिह प्रकृते दहरो विधारणलक्षणां महिमानं दर्शयत्ययं च महिमा परमेश्वर एव श्रु
त्यतएव उपपन्नोच्यते। एतस्य वाक्षरस्य प्रशंसने गार्हिस्यार्चं दमसौ विधत्तौ तिष्ठतइत्यादेः॥

हेतुः विधतिलु स्थिति हेतुरित्यपौ नरुत्तमाह। यथोदकेति। सत्रं योजयति। एवमिहेति। धत्तेश्चदहरः परः अस्मिन् धत्तिरूपस्य नित्यमत
स्य चमहिम्नोस्मिन्परमात्मने बभ्रु संतर उपलब्धेरिति सत्रार्थः॥ धत्तेश्चेति चकार सेतुपदोक्तनिष्पन्नकल्लिङ्गं ग्राह्यं तत्र निष्पन्नं त्रुत्तं

॥ स्विप्राक्किञ्चित्तिभावे किञ्चिन्नेविधानादिति विभागः॥ सेतुरसंकर
१६

धत्तौतामाह। तथेति। आसमंतात्काशते दीप्यते इति स्वयं ज्योतिर्विब्रह्मणा काशशब्दस्य विभुत्वगुणतो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्रचुर्य। यदि एष आत्म
 महतवाप्ते सादिवाक्ये वलेन दहरः परः ताह जीवो पीत्याशंकनिषेधति। इतरेति। जीवस्ववाक्ये माह। अथेति। दहरोत्तमं तं मुक्तो प
 स्यं शुद्धं सौच्यते पश्य सं प्रसादो जीवो स्मात्को यै कुरा स या तात्सम्यगुत्साप आत्मानं तस्माद्दिव्यविविक्त आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभि
 तथा न्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते। एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुविधरण एषां लोकानामसंभेदापेक्ष
 वं धत्तेत्यहोः परमेश्वर एवापंद दहः॥ प्रसिद्धेति॥ इतश्च परमेश्वर इव दहरोत्तमं तं काश इत्युच्यते। यत्कारणमाकाशशब्दः प
 रमेश्वरे प्रसिद्धः। आकाशवैनामनामरूपयोर्निर्वहिता। सर्वोपि दवा इमानि भूतामाकाशादेव समुपयंत इत्यादि प्रयोगदर्शनात्। जीव
 तुल्यं किंचिदाकाशशब्दः प्रमुञ्चमानो दृश्यते। भूताकाशस्य समोप्याकाशशब्दप्रसिद्धोऽप्यस्य नोपमेयभावात्संभवाभेदहीतव्य इ
 त्कर्त॥ इतरप्यप्रशंसति चेन्नासंभवात्। यदि वाक्ये वलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्यतास्तीतरस्यापि जीवस्ववाक्ये शेषे पर
 मेश्वरः। अथ परमेश्वरसं प्रसादो स्माच्छरीरात्समुत्थाप परं ज्योतिरूपसंपद्येन रूपेणाभिनिष्पद्यते। एष आत्मेति होवाचेति। अत्र हि सं प्रसाद
 शब्दः श्रुतं तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्ट्या तदवस्थानंतं जीवं शक्नोत्कपस्त्वापयितुं नापीतरं। तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्वशरीरात्समु
 त्थानं संभवति॥
 निष्पद्यता आत्मा स तदेव प्रत्यक्षं परं ज्योतिरूपसंपद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयं यथा मुखं व्यादाय स्वपितीति वाक् सं मुखं व्यादत्ते इति व्याख्या य
 तिन दत्त ज्योतिषोक्तं त्वं निरस्यति। एष इति। सं प्रसाद रत्ना चरित्वेति श्रुतं तरे अथ स्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिंगमिहाह। तथेति॥

सू. भा.
२०

तद्विश्वस्यतस्मात्समुत्थाने दृष्टांतः यथेति। ननु काष्ठाकाशशब्दो जीवेन दृष्ट इत्याशंकोक्ता वक्ष्योऽस्मान्निगायलात्कल्प्य इत्याह। यथा चेति निपा
मकाभावाज्जीवो दहरः किं तस्मादिति श्रमे निपातकमाह। नैतदित्यादिना दहरेऽकृतधर्मीणामसंभवात्तन्जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्त
त्राह। अतिरेकेति। इतराद्येत्यधिकाशंका निरासार्थमित्यर्थः। कातर्हि जीवपरा मर्शस्य गतिस्तत्राह। पठिष्यतीति जीवस्य स्थापयितुं न भूतव
यथा काशव्यपाश्रयाणां काष्ठादीनामाकाशात्समुत्थानं तद्वत्। यथा वा दृष्टोऽपि लोके परमेश्वर। विषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसम
निष्पाहाराकाशो वेत्तमनामरूपो निर्वहिते तेवमादौ परमेश्वरविषयो भुपगतः एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति। तस्मादितरपरमर्श
तदहोस्मिन्नंतराकाश इत्यत्र स एव जीव इत्येते इति चेन्नैतदेवं स्यात्। कस्मादसंभवात्। नहि जीवो बुद्ध्याधुनाधिपरिच्छेदाभिमाना
त्यत्राकाशेनोपमीयते। न चोपाधिधर्मी न भिन्नमनसापहतपाप्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति। प्रपञ्चितं चेत्तत्प्रथमसूत्रे। अतिरेका
शंकापरिहाराय तु पुनरुपपत्त्या पठिष्यति चोपरिष्ठा इत्यर्थश्च परमर्श इति। इतराद्येत्यधिकाशंका निरासार्थमित्यर्थः। इतरपरमर्शोऽपि जी
वाशंका जाता सा असंभवात् निराकृता। अथेदानीं नृत्तस्वेगामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवाशंकायाः क्रियते इतरस्मात्प्राजापत्याह
क्यात्। तत्र हि पश्चात्तापहतपाप्मे सपहतपाप्मत्वादिराग क आत्मानमन्वेष्टव्यमिति ज्ञासितव्यं च पतितापयणोऽसुतिपुरुषो दृश्यते
स्तत्तानार्थं यं परमर्श इति वक्ष्यते। असंभवादिति हेतोरिति सिद्धिनाशंकोपरिहरति। इतराद्येत्यादिसूत्रं॥ निराकृतायाः जीवाशंकायाः प्रजापतिवाक्य
वलात्पुनः समुत्थानं क्रियते तत्र जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिराग क आत्मानमन्वेष्टव्यमिति ज्ञासितव्यं च पतितापयणोऽसुतिपुरुषो दृश्यते
कमे जीवशब्देनास्ति तत्राप्यपहतपाप्मत्वादिराग क आत्मानमन्वेष्टव्यमिति ज्ञासितव्यं च पतितापयणोऽसुतिपुरुषो दृश्यते

अतिरेक इति शब्दोऽत्र
पठिष्यतीति शब्दोऽत्र
इतराद्येत्यधिकाशंका निरासार्थमित्यर्थः
१७

आध्यात्मिकग्रहणं सर्वैरिदं विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापन्नमित्याह। इष्टारमिति। महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति
 स्वप्रपन्नाये। तद्यत्रेति सुषुप्त्यवस्थायां चेतो नैव प्रजापतिर्मावृष्ट इत्यन्वयः। यत्र काले तदेतत्त्वपनेपथात् तत्रा मुपे। सम्पदं अस्तीति रक्तः
 करणायामो यस्य समस्तः अतएवोपसंहृतं करणत्वात्कृतकालुः। हीनः संप्रसन्नः स्वप्नप्रपन्नमज्ञानमात्रत्वेनाविज्ञानमिति श्रुतोः। ता
 तस्य तात्मुक्ताद्विलसताः मासः एष स्वचेतन्येन कारणशरीरसाही तस्य सा स्पर्शसत्ता स्फूर्तिप्रदत्ता दत्तेत्यर्थः। चतुर्थे पर्वे ब्रह्मोक्तैः
 इष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति। एतत्त्वेव ते भूपो नुमाख्यास्यामीति च ते मेव पुनः पुनः परामर्शप्रपन्नस्वप्ने महीयमानश्चरत्येकप्राप्तेति
 । तद्यत्रेति सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं विजानात्येव आत्मेति ब्रवीति जीवमेवावस्थां तागतं मावृष्टं तस्यैवावहतपाप्मादिदृष्टीप्रत्येतद
 मृतमभयमेतद्व्यति। नाह खल्वयमेव संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमा निभूतानीति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपल
 भ्येतत्त्वेव ते भूपो नुमाख्यास्यामीति नो एवावृष्टं तदस्मादिति चोपक्रम्य शरीरसंबन्धनिर्वाहपूर्वकमेव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय प
 रं योतिरूपसंप्रपन्नत्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितं उत्तमपुरुषं दर्शयति ॥
 तस्यैवावहतपाप्मादिगुणाश्चाङ्गमात्रमपि परोपपत्तीवत्युक्ताह। नाहेति। अहेति निपातः खलु ये विद्यामनोहीन् इदं वाचनखलु सुप्तः
 पुमानप्यस्य सुषुप्त्यवस्थायां नैव देवदत्तो हमित्येवमात्मानं जानाति। नो एव नैवेमा निभूतानीति किंतु विनाशमेव प्राप्तो भवति ता ह मत्र भो
 ज्यं यस्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपसमादत्तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह। एतमिति एतस्मात्प्रकृतारामो न्यत्रात्मन्यवस्थासामीत्यु
 पक्रम्य मद्यन्मत्सर्वं वा इदं शरीरं इति निर्वाहपूर्वकं जीवमेव दर्शयतित्यर्थः ॥

सू. भा.
१८

तस्मात्प्रजापतिवत्कादतो सं भवामिहेः॥ सिद्धं तपति। तं प्रतीति। अवस्थात्रया चो धनेनाविर्भूतं शोधितत्वमर्थस्य वाच्यो सवत्प्रभिव्यक्तमित्य
र्थः तद्विद्वेपुस्त्रिंशो न जीवोक्तिः कथं ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्त्यादित्यत आह। भूत एवमिति। ज्ञानात्सर्वमविद्यातत्कार्यप्रतिविधितत्वरूपं जीवत्वमभू
दिति रूपाज्ञानानंतरं ब्रह्मरूपोऽपि जीवनाम्ना च्युत इत्यर्थः। विश्वं तेन संप्राप्तं तुरीयपर्यायचतुष्टयात्मकप्रजापतिवत्स्यता सूर्यमाह। एतदिति। जन्म
नाशवत्वात्प्रतिविधिवद्विबंदे हो नात्मेति तापतां प्रजापतिरिदं विरोधं नैषस्त्वोचोदश एव आत्मानमवेक्ष्य पदात्मनो नुविजानीथस्तन्मेकृतमित्यादि
तस्मादस्ति संभवे जीवे पारमेश्वराणां धर्माणां भूतो दहरोस्मि अंतराकाश इति जीव एवोक्त इति चेत्तु श्रुत्वात्। तं प्रतिब्रूयादविर्भूतस्वरूपस्त्व
ति। तु शब्दः पुरुषादुत्पद्यमानो न तस्मादपि वाकादिह जीवसाशका संभवतीत्यर्थः। कस्माद्यतस्तत्रापि आविर्भूतस्वरूपे जीवो विवक्ष्यते। आवि
र्भूतं स्वरूपमसौ साविर्भूतस्वरूपः भूत एव गत्या जीववैवचनं। एतदुक्तं भवति। य एवोक्षिणीत्यस्ति तस्मिन् दृष्टारंतिदिशो दश स्य ब्राह्मणेने
वंशरीरात्मताया व्युत्पाप्येतेनैव त इति पुनः पुनस्तमेव व्याप्येयत्वेनाह्वय स्वप्न सुषुप्ताप्यसकृदपि जातिरूप संपन्नव्यक्तं तत्संज्ञं
तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं ॥ ॥

ब्राह्मणेनेसाहो दश एवेति। इह कुरुणे शरीरे प्रतिबिंबात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याज्ञानं यत्तन्मर्त्यं वाच्यमित्युक्तं सूर्यस्यार्थः। व्युत्पाप्यविचार्यमिति व्युत्पा
ते इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति सर्वधः। किमुक्तमित्यत आह। यदस्येति। जीवस्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्धत्वात्। किंतु तमनूद्य परस्य व्यभिचारि
णी भोवच्छाभो विनिश्चयस्वरूपं रोधयति अतो पद्वत्तदेवापहतं मापुत्वादिधर्मकं न जीव इत्यं भवति शोधितस्वरूपस्याग्नेदेन तद्वर्गे नैरित्य
र्थः एवमवस्थापन्यासस्याविवेकमत्वाच्च जीवलिङ्गत्वं एतद्वत्तमेतद्वत्तेति लिङ्गोपेतकृतिविरोधादिति मंतव्यम् ॥ ॥

१८

ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथमभेदस्तत्राह तदेवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोधः इति मत्वा दृष्टान्तेना
न्वयमाह । यावदिति व्यतिरेकमाह । यदेति । अविद्यायां सत्ता जीवत्वाकोऽस्य प्रबोधात् निवर्तौ । निवर्तौ तिरित्याविद्यकं तदित्यर्थः संसारित्वस्य कल्पित
तदेव च जीवस्य पारमार्थिकस्वरूपं तत्त्वमसीत्यादिना स्मृत्या नेतरदुषाधिकस्मितं । यावदेव हि स्थाणुविवपुरुषबुद्धिद्वैतलक्षणमविद्यानि
वर्तमानकूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वं । यदा तु देहे द्रियमनो बुद्धिः संपातात् सुखाप्यश्रुसा
प्रतिबोध्यते । नासि त्वं देह इत्यमनो बुद्धिः संधातः । नासि संसारी किं न हितमसत्सं स आत्मा वै तस्य मात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति । तदा कूटस्थनित्यदृ
क्स्वरूप आत्मानं प्रबुद्ध्या स्मादुरी राद्यभिमानात् समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति । समो ह वेत स एव ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव
वति कूटस्थनित्यस्य सुवर्णादीनां तु द्रव्यांतरसंपर्कादभिन्नतस्वरूपाणामनभिज्यत्वासाधारणविशेषाणां सारप्रसेपादिभिः शोधमानानां
स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् ततश्चानसन्नादीनामहम्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकविमोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । ननु तत्र तस्यै
तन्मयोतिषो निसर्गकेताधिदमिभवः संभवत्यसंशयित्वा तस्योद्भवः ॥
तत्वे सिद्धं निगमयति । तदेव च स्पेति । समुद्रा पस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं गम्यातुं आदिपति । कथं पुनरित्यादिना कूटस्थनित्यस्य स्वरू
पमित्यत्वयः । मत्तसं गिनो हि किंप्रमाणलनाशदमिभक्तिर्ननु कूटस्थस्यासं गिन इत्याह । सुवर्णंति । द्रव्यांतरपाथिवीमलः अनिभूते तस्य स्वप्नारम्भान
मननिज्यतेति । असाधारणभास्वरत्वादिति । अनिभावकः शैरालोकः ॥

॥

॥

॥

॥

जीवस्वरूपस्याभिभवे वाचकमाह। दृष्टेति। विज्ञानमप्येवेति श्रुत्या त्रिस्तात्रस्ता वहात्मा तच्चेतनं चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत्तत्त्व
वहारो गंजीवस्वरूपं भवति। तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्यते हेत्वभावाद्वा व्यवहारो न स्यादित्यर्थः। अतः स्वापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यंगीकार्यं
व्यवहारदृष्टीनादिसाह। तच्चेति॥ अप्येकैकं स्फुटयति। तच्चेदिति स्वरूपं चेत्तज्ज्ञानिन एव व्यज्येत ज्ञानात् सर्वव्यवहारो छितिरित्यर्थः। अतः सदैव व्यक्तं

दृष्टविरोधाच्च। दृष्टि श्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्वरूपं॥ तच्च शरीरादसमुत्पन्नस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमवदृश्यते। संवेद्यो हि जीवः प
श्यन् श्रुत्वा च तन्मत्वा नो विज्ञानं व्यवहारं सम्यगव्यवहारानुपपत्तेः। तच्चेच्छरीरात्समुत्पन्नस्य निष्पद्येत प्राकृष्टमुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विरुध्यते
। अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं। किमात्मिका वा स्व रूपेणाभिनिष्पत्तिरित्यत्रोच्यते। प्राकृत्यिवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरे तत्तद्विषयमनो बुद्धि वि
षयवेदानापाधिभिर्विविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्ञेयतिः स्वरूपं भवति। यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छं शोभस्वरूपं प्राकृत्यिवेकग्रहणादुक्तनीला
घुषाधिभिर्विविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु पराचीनस्य स्फटिकस्याच्छेदनशोभे न च स्वस्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते। प्रमाणितये
व सत्। तथा देहा घुषाध्यविविक्तस्येव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकज्ञानं शरीरात्समुत्थानं विवेकविज्ञानमूलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः ॥ ॥

स्वरूपत्वादित्यर्थः। सदा वृत्तिषु व्यक्तं सवस्तुतो संगस्यात्मनः आविर्भावकं देहाद्यविवेक रूपसमलसंगस्य सत्त्वान्नादिवेकावे स्यात्समुत्थानादि श्रुतिरि
त्स्फुटरमाह। अत्रेति वेदानाहर्षाणां कादिः अविविक्तमिवेति तात्पर्यस्य संगस्य कल्पितसमुत्पन्नं तत्र कल्पितसंगे ह्येतां नोपपत्तेति। श्रुतिकृतमिति त्वं पराधी
श्रुत्या यो वं विज्ञानमप्यः शरीरो विज्ञा यथा सिद्धमित्यर्थः॥

प्राणादिभिन्नशुद्धत्वं यदार्थज्ञानस्य वाकार्यसाक्षात्कारः फलमिहाह। केवलेति। स शरीरत्वस्य सत्यत्वात् समुत्थानमुत्क्रांतिरित्याख्येयनविवेक
इसांशमाह। तयाविवेकेति। उक्तश्रुत्यनुसारेणैवार्थः॥ शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतिः। अविवेकमात्रकल्पितं स शरीरत्वं अतोविवेक एव समुत्थान
मित्यर्थः। ननु स्वकर्माजितेशरीरेभोगस्यापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरूपा विभक्तिरित्यत आह। शरीरस्यापीति। अशरीरवत् शरीरस्यैवापि बंधा
केवलात्मस्वरूपावगतिस्तथाविवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनो शरीरत्वं स शरीरत्वं च मंत्रवर्णात् अशरीरं शरीरेष्विति। शरीरस्यापि कौंतेयवक
तेति न लिप्यत इति च स शरीरत्वा शरीरत्वविशेषाभावस्मरणेन। तस्माद्विवेकविज्ञानाभावाद्वा विभक्तस्वरूपः स न विवेकतादा विभक्त
स्वरूप इत्युच्यते। न त्वन्यादृशा विभक्तिर्वा ना विभक्तिरस्वरूपसंभवतः स्वरूपसादेव। एवं भिन्नाज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न च
स्तु कृतः यो न वद संगत्याविशेषात्॥ कुतश्चेतदेवं प्रतिपज्यं। यतो य एषो हि निपुरुषो दृश्यते इत्यपि दिश्येते दस्युतमभयमेतत् ब्रह्मेत्यप
दिशति। सोऽसि ए प्रसिद्धो दृष्टा दृष्टत्वेन विभाज्यते। सोऽमताभयलक्षणस्तु ब्रह्मणो न्येति त्वात्ततोऽन्यतामयब्रह्मसामानाधिकरण्यनस्यात्॥

भावस्तैर्जीवतो मुक्तिर्मुक्त्यर्थः। अविच्छेदश्रुत्यर्थस्तत्रोपो मुक्त इत्याह। तस्मादिति। अस्या दृशौ सत्यावित्यर्थः ज्ञानाज्ञानकृता वा विभक्तिरिति भा
वाविति स्थिते भेदोऽप्यंशद्वित्वकृतो निरस्त इत्याह। एवमिति। अस्यादृश्यत्वमसंगतं आसादृश्यत्वमाप्यजतिशून्यः विभुत्वात् तस्मात्तद्विज्ञानमसिद्धे
र्भेदोऽपि नित्यः॥ यथापतिवासाच्च भेदोऽपि नित्यः कांक्षापर्यकमाह। कुतश्चेत्यादिना। एतद्देहस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः॥

छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं नाभेदपरमित्यत आह। नापीति। पस्पज्ञानात् कृतकलता सर्वकामप्राप्तिस्तमात्मानमन्विच्छावइति प्रवृत्तयो रिद्वि
 ते च तयोर्धेयतास्तद्व्याप्यप्रजापतिर्नृणां तद्व्याप्यवादी स्यादित्यर्थः॥ प्रथमवत् द्वितीयादिपर्याये व्यावृत्तास्ववच्छासु अनुस्यूतामावृत्तयेनोक्त इत्या

नापि प्रतिष्ठायाः श्रमश्च लक्षितो निर्दिश्यते। प्रजापतेर्मेषावादि त्वप्रसंगात्। तथा द्वितीयेपि पर्याये पण्यस्वप्ने महीयमानश्चरतीति न प्रथम
 पर्याये निर्दिष्टादस्य पुरुषात् इष्टुरस्यो निर्दिष्टः॥ एतत्त्वे च ते भूयो न व्याख्यास्यामीत्यपक्रमात् किंचाहमधस्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तप
 श्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रसाद्ये। इत्येतत्तमेव प्रत्यभिज्ञानातिपद्येवाहं स्वप्नशृङ्गं स एवाहं जागरितं पश्यामीति। तथा तृतीयपर्या
 ये ताहं कल्पयमेवं संप्रत्यक्षानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमा निभूतानीति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति। न विज्ञाता
 रप्रतिषेधेति। यत्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति। तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव। न विज्ञातविनाशाभिप्रायं न हि विज्ञातुर्विज्ञाते
 विपरिलोको विद्यते। विनाशित्वादिति श्रुत्यंतरात्॥

ह। तयेति। अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूतौ युक्तिमाह। किंचेति। सुषुप्तौ ज्ञातुर्व्यावृत्तिमाशङ्काह। तथा तृतीयदर्शिता सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मास्तीत्य
 त्रवहदारण्यकश्रुतिमाह॥ तहीति। बुद्धेः साक्षिलो नाशेनास्ति ताशङ्काभावादित्यर्थः॥

एवमवस्थाति रसंगत्वेनोक्तं त्वेवतुरीयेपि ब्रह्मत्वेनोक्तं इत्याह ॥ तथेति ॥ श्रुतेरेकदेशिव्याख्यां स्वयुक्तिं केचिदिति जीवपरयोर्भेदादिति भावः ॥ श्रुतिवाधानेवमित्याह ॥ तेषामिति ॥ सन्निहितो जीव एव सर्वनामाय इत्यर्थः ॥ उक्तं स्पष्टं नरुक्तं न परतिपुन्यते तवत्पक्षात्तपरमात्मनश्चतुर्थेवोक्तेस्तद्वा

तथा चतुर्थेपि पयोपेतत्वेवते भूयोनुव्याख्या स्यामिनो एवात्मनैतस्मादित्युक्तं मध्यवत्सर्वं वा इदं शरीरमित्यादिना प्रपञ्चेन शरीरा
धुपाधिसंबंधप्रत्याख्यानेन संप्रसादशब्दोदितं जीवत्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्त वरस्मात् ब्रह्मणोऽत्राभय
स्वरूपादस्य जीवदर्शयति ॥ केचित्तु परमात्मविवक्षाया एतत्त्वेवते इति जीवाकर्षणमस्याप्यस्यमाना एतमेव वा कोपक्रमेस्त्वचित्प्रपन्नताया
त्वादिरुक्तं मात्मनो भूयोनुव्याख्या स्यामीति कल्पयति ॥ तेषामेव मितिसन्निहितबलं विनीसर्वनामश्रुतिविप्रकृष्येत भूयः श्रुतिश्चोपरुध्येत ॥
पर्यायांतराभिहितस्य पर्यायांतराणां निधीयमानत्वात् एतत्त्वेवते इति च प्रतिपादयामाकृतं चतुर्थीत्यर्थो वादस्य मत्स्या च सा एव प्रतीपतेः प्रतीकत्वं
प्रसज्येत तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितं मपरमात्मैकं जीवं रूपं कर्तृभोक्तृगगद्वादिदं वक्तुं विवक्षितं मनेकानर्थयोगितकिलपनेन तद्विपरीतं न युहत
पाकतादिरुक्तं कारमेव स्वरूपं विषयाप्रतिपद्यते ॥ सद्योदिविलयनेनैव रज्जोदीप्तं ॥
इत्याह ॥ भूय इति ॥ लोकासिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ व्याख्यानां तदसंभवादित्यर्थः ॥ विलयनं शोधनं
विद्यया महावाक्येनेति यावत् ॥

येतु संसारं सत्यमिच्छंति तेषां मिदं शरीरकमेवोत्तरमिदं। अपरे त्विदं दिता। शरीरकस्यार्थे संक्षेपेणोपदिशति। एवमेवेति। अविद्यामाययोर्भेदं
निरसितुं सामानाधिकरण्यं। आवरणविशेषशक्तिरूपा दृश्यकृतिनिमित्तभेदात्सहस्रयोगः। ब्रह्मैवाविद्यमासंसारतन्ततोऽस्यो जीवइति शरीरकार्थइत्य

अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेवैवं रूपमिति मन्यन्ते। अस्य दीयाश्च केचित्। तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्पादशून्यप्रतिपक्षं भूतानां प्रतिषेधमेवं शरी
रकसारध्वमेक एव परमेश्वरः कूटस्थानिसे विज्ञानधातुरविद्यमानायामायाविवदने कथाविभाज्यते। नास्यो विज्ञानधातुरस्तीति। यत्किं परमेश्व
रवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सत्रकारः नासंभवादित्यादिना। तत्रायमभिप्रायः। नित्यशुद्धबुद्धसुकस्वभावे कूटस्थे नित्य एकस्मिन् संगे परमा
त्मनित्यद्विपरीतैर्वैवर्त्यं यो मीव नतमलादियरिकल्पितं। तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्बो सैर्मीयोपेतैर्देवैर्नवादेतिषु धेऽप्यनेषामातिपरमात्म
नो जीवादन्यत्वं दृश्यति जीवस्तु न परमात्मत्वं प्रतिपिपादयिष्यति। किं त्वनुवदसे वा विद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदं। एवं हि स्वाभाविककृते
त्वमो कृत्यानुवादेन प्रवृत्ताः कर्माविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यन्ते॥ ॥

र्थः। तर्हि सत्रकारः किमिति भेदं ब्रजेत ब्राह्मण्यलिति। परमात्मनोऽसंसारित्वसिध्यर्थं जीवादेदं दृश्यति। तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदे क्तावपि जी
वस्य संसारित्वानपापादिसर्थः॥ अधिष्ठा नस्य कल्पिता देदेविकल्पितस्याधिष्ठानात्तद्व्यकृत्यमिदं। जीवस्यत्विति। कल्पितभेदानुवादस्य फलमा

सन्नेष्टमेदेनोक्त इति भ्रान्ति निरस्पति। प्रतिपाद्यमिति। आत्मेति तत्पगच्छंतीत्यादिसंज्ञाणि आदिपदार्थः। न त्वेदेतस्मात्संज्ञार्थत्वेदेतापेक्षविधिवि
 रोधस्तत्राह वर्णितश्चेति। अं हेतुमजानतः कल्पितं हेताश्रयाविधयेत विदुष इति सर्वमुपपन्नमिसर्थः। एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवाप
 प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वं मेव दर्शयति। शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वा मदेव यदि सादिना। वर्णितश्चास्माभिर्विदुष इति ह्येदेन कर्मविधिविरोधप
 रिहारा। अत्रार्थश्च परमर्शः॥ अथ यो दहरवाक्यं शेषे जीवपरा मर्श इति तः अथ य एव संप्रसाद इत्यादिः। सुदहरे परमेश्वरे आत्मा ममात्मन
 जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकः। प्राप्नोतीत्यत आह। अत्रार्थोपजीवपरमर्शः। न जीवस्वरूपपरमवसायी किंतु हि परमे
 श्वरस्वरूपपरमवसायी॥ कथं संप्रसाद इत्यादिना जीवोपागारितव्यवहारे देहे हि मयं नृपयसो मत्वात ह्यसत्ता निमित्तं अस्वप्नात्ताडी चोरेनु
 भव्यश्चातः शरणं प्रेसुरुभयरूपादपिशरीरमिमानात्ममुत्थाप्य सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिरकाशशक्तिं परं ज्योतिरसंपद्यति शेषविज्ञान
 वत्परित्यज्य स्वप्नरूपेण भिनिष्यते। यदस्योपसंपत्तयं परं ज्योतिः येन स्वप्नरूपेण मभिनिष्यते। एष आत्मा महत पाप्मात्वादिगु
 णोपास्य इत्येवमर्थोपजीवपरमर्शः परमेश्वरवादिना उपपद्यते॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तं। यदस्युक्तं दहरे स्मि अंतराकाश इत्याकाश।
 स्यात्पत्यं अत्रमात्रं परमेश्वरेणोपपद्यते। जीवस्य त्वा एवोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति तत्परिहारे वक्तव्यः। उक्तोत्थपरिहारः परमे
 श्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्यर्थकौकुत्वात्तत्पर्यपदेशाच्चैतेति चेन्न निवाप्यत्वादेवं यो मवचेत्तत्र स एवेह परिहारेनुसंधातव्य इति सूचय
 त्ति॥
 हतपाप्मात्वाद्युक्ते जीवे ह्यसंभवात् जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरमर्शस्य का गतिरित्यत आह। अत्रार्थश्चेति। सत्रं वा चेटे। अथेसादिना। प्रकृतेरु
 रोविशेषागुणान्तादुपदेशोपिनेत्यर्थः॥ तत्र दहरवाक्यं शेषरूपं संप्रसादवाक्यमाशंका एव कंदहराह परमेश्वरेण वाच्यं हे कथमित्यादिना॥

स. भा.
२२

उपास्यत्वादस्यत्वमुक्तमिति व्याख्यायन्नुपातिरस्तमित्यर्थोतरमाह ॥ शुलैववेदमिति ॥ एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यं च सगुणो निर्गुणो च समन्वित
मिति सिद्धं अतस्तेन स च ॥ मुंडकवाक्यमुदाहरति ॥ तत्रेति ॥ तस्मिन्त्वस्मिन् विषयेन भातितन्मासपतीति यावत् ॥ यदा चेंद्रभास्वरादिर्नभास्यति
तदाऽत्यदीप्तेः का कथं साहकृत इति ॥ किंच सर्वस्वसूर्योदेस्यत्वात्तदा सकत्वमिहाह तमेवेति ॥ अनुगम्यतवदनुभा नस्यगतमिति शंकां
निरूपयति ॥ तस्येति ॥ तत्रेति सप्तम्याः सति विषये च साधारणसंज्ञायमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वत्रास्मदुपादिवत्तादाकाश इत्यरूढित्वागादी श्वरे वृत्ति
श्रुत्यैव चेदस्यत्वं प्रत्यक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनैव मिमानपापावाचा अयमाकाशस्तावनेषो तर्ह्येव आकाश इति ॥ अनुकृतेस्तस्य च ॥ नत
त्रसूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुतो यमग्निः तमेव भातमनुभाति सर्वतस्य भासा सर्वमिदं विभातीति समामनंति ॥ तत्र पभांतम
नुभाति सर्वं पस्पचभासा सर्वमिदं विभाति ॥ सकिं तेजो धातुः कश्चिदुभयान् आत्मेति विचिकित्सायां तेजो धातुरिति तावदाशङ्कतः ॥ तेजो धा
तूनामेव सूर्योदीनां भासप्रतिषेधात् ॥ तेजः स्वभावकं हि चंद्रतारकादितेजः स्वभावकं एव सूर्ये भासमाने ॥ हनितभासत इति प्रसिद्धं ॥ तथा सह
सूर्येण सर्वमिदं चंद्रतारकादिव स्मिन्नभासते शेषितेजः स्वभावक एव कश्चिद्विषयगम्यते ॥ ॥ ॥ ॥

एवमित्यादिषु सति सप्तमीबलात् वर्तमानार्थत्वागेन यस्मिन्सति सूर्यो दीपो नभास्यति स तेजो विशेष उपास्य इति न विषयदर्शनेति अयं पाश्चा
धुना भासमाने सूर्यो दीपो नभातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ तेजो धातुरिति ॥ तेजो धानं निर्गुणस्वयं नोति एतज्ज्ञानमित्यभ्युपगमः
तेजो धातुर्लिंगमाह ॥ तेजो धातुर्नामिति ॥ यत्तेजो भिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह ॥ तेजः स्वभावकमिति ॥ ॥ ॥ ॥

२२

मस्मिन्सुतिमत्रमतिरदनुतदातीतिचिरुहमित्यतआह। अनुमानमिति। ततो निरुष्टमात्रं विवक्षितमिति भावः। मुख्यसंभवे विवक्षानुपपत्तेः मुख्यानु
मानलिगात् सर्वभासकः परमात्मस्वप्रकाशकोत्रग्राह्यः इति सिद्धं तमाह। प्राप्त इति। प्राप्तत्वं स्वप्रकाशत्वं भासकत्वाये मुक्तं तत्र श्रुतिमाह भारूप इति माना
भावचते जो धातुर्न ग्राह्य इति। न त्विति। किंच सर्वोदयस्ते जोतरमानमनुने भांतिते जस्मात्पदीपवदिसाह। समत्वाच्चेति। यो यमनुकरोति स तज्जातीय

अनुमानमपि तेजः स्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात्। गच्छंतमनुगच्छतीति वत्। तस्मात्ते जो धातुः कश्चिदित्येवंप्रमेव
सुः। आते एवायमात्मा भवितुमर्हति। कस्मात् अनुकरोतेरनुकरणमनुकृतिः पदेनैव भांतमनुभातिसर्वमित्यनुमानं तज्जातपरिग्रहेऽवकाश
त। भारूपः सत्यसंकल्प इति हि प्राप्तमात्मानमात्मनेति। ननु ते जो धातुर्न चित्सर्वोदयो न भांतीति प्रसिद्धं। समत्वाच्चेते जो धातुर्न सर्वोदीतां नते
जो धातुमन्यं प्रसपे सास्ति पंभांतमनुभायुः। नहि पदीयः पदीयांतरमनुभाति। यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुकारे दृश्यते इति। नायमिदं भांते
भिन्नस्वभावकेष्वपि त्वत्कारादृश्यते। सुतसोयः पिंडोऽग्न्यनुकृतिर्गिंदहंतमनुदहति। भौमवारजो वायुर्वहंतमनुबहतीति। अनुकरोतेरि
त्यनुमानमस्य सुवत्। तस्य चेति चतुर्थं पादमप्यग्लोऽस्य सूचयति। तस्य मासा सर्वमिदं विभातीति चतुर्थं भातं सूची देह्यमानं प्राज्ञ
मात्मानं गमयति॥

इति नियमो नास्तीत्याह। नायमेकांत इति पौनरुक्तमाशङ्कोकानुवादपूर्वकं सञ्ज्ञोक्तं हेत्यंतरं आचष्टे। अनुकरोतेरिति। तमेव भांतमित्येवकारेण कृतं तद्वा
नविना सर्वस्य पृथग्भावनाभाव रूपं अनुमानमनुकरोतेरित्यनेनोक्तं। तस्य चेति सर्वभासकत्वं मुक्तं इत्यपौनरुक्तमित्यर्थः॥

सिद्धतेन तत्रैति वा कार्यः कथमित्याहं व्याह । ब्रह्मण्यपीति सति सप्तमी पक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वे सत्का तस्मिन्सति तत्मा संतीत्यश्रुतमविष्य
त्वं कल्पनीयं प्रसक्तविरोधनिहाय विषयसप्तमी पक्षे तु न भास्यतीत्यश्रुतणिज ध्याहारमात्रं कल्प्यां न श्रुतत्वा इति तावत् । अतो ब्रह्मणि विषये स
र्वोदेनोक्तस्य निषेधेन ब्रह्मण्यत्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ येनात्मन्यस्यत्वेन हेतुना सर्वोदयस्तस्मिन् ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युः तथा तु ब्रह्मण्येन तोषल

ब्रह्मण्यपि चैवां मानप्रतिषेधो वक्तव्यते । यतो बहुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मण्यैव ज्योतिषो पलभ्यते ब्रह्मण्यत्वेन ज्योतिषो पलभ्यते स्वयं ज्योतिस्व
रूपत्वात् । येन सर्वोदयस्तस्मिन्नायुः ब्रह्मण्यत्वेन न किं न तु ब्रह्मण्येन न ज्योतिषो पलभ्यते । आत्मनैवायं ज्योतिषो पलभ्यते । अगस्त्यो न हि गस्त्यत इत्यादि श्रु
तिभ्यः । अपि च स्मर्यते । अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु । न तद्भासयते सर्वो न शशांको न वावकः ॥ यद्वा न निवर्त
ते तद्भास परमं ममेति । पददित्यगर्तते जोजगद्भासयते खिलं । यच्च इमं सिद्धयाम् नो तते जे विद्धि मामकमिति च ॥ शरादेव प्रमितः ॥ अ
गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्यमात्मनि तिष्ठतीति श्रूयते । तथा गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिव धर्मकः ॥

यते स्वप्रकाशत्वादिति योजना ॥ उक्तमेव श्रुतं तरेण दृढपती ॥ अस्तेति स्वप्रकाशत्वेः स्याभास्यत्वे च श्रुती दृष्टं श्रुतायोपपत्त्यादय इत्यर्थः । शि
वधारण्यस्य तिवल नमप्यस्तीत्याह । अपि चेति । स्रंभा चये । अपि चेति । अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च श्रुतं कल्प्यं दृष्टं । तस्मादनुमानं
जो ब्रह्मणि सन्निवृत्तिरिति सिद्धं ॥ शरादेव प्रमितः । कावककायं पठति । अंगुष्ठेति । पुरुषः पुरुषोत्तमनि देहमध्ये अंगुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्य
गुष्ठमात्र इत्यनेन तस्यैव परमात्मन्येवादिवाक्यं तरमाह । तथेति । अधर्मकमिति पठनीयं ॥

शब्दे वाक्पंक्तिगं दुर्बलमित्याशंकाह। शब्दादिति। करः सकृन्निष्ठः कः अरतिः मुख्यागुष्ठमात्रो जीवो गत्यन्तं किं गौणग्रहणेनेत्यत आह तच्चास्य
इति। सति संभवे मुख्यग्रहो त्याज्यः अत्र तु कृतिविरोधादसंभव इति गौणग्रह इत्यर्थः। मनुष्यानेवेति वैवर्णिकेर्मेवेत्यर्थः। शक्तत्वादिसंनृप
श्चादीनां देवानाम् ऋषीणां चाधिकारे वारितः। तत्र पश्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामग्र्यत्वात् कर्मण्यशक्तिः इत्यादिः स्वदेवताके कर्मणि। सो देव
न द्रव्यत्वाद्योगात् अशक्तिः। कर्माणां सर्वेष्वप्यत्रोक्तं अन्वयतराभावादशक्तिः। अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानामुमुक्षूणां स्ववर्णां चाधिकारे वा

शब्दे देवैस्त्रिधानश्रुते रैवे शान इति परमेश्वरोपगम्यते इत्यर्थः। कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः। ह्येष
समातु मनुष्याधिकारत्वात्॥ सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदये वस्थानमपेक्ष्यागुष्ठमात्रत्वं निदमुच्यते आकाशे ब्रह्मण्येषां वैश्वम
रत्नमभ्यन्तरे। न स्य तस्मात्तिनात्र परमात्मनो गुष्ठमात्रत्वं मुपपद्यते। न चान्य परमात्मनः इह ग्रहणमहेति। ईशानशब्दादिभ्य इत्कृतं। ननु
प्रतिपादितं मे हृदयानामनवस्थितत्वात् तदेषामप्यगुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते। मनुष्याधिकारत्वादिति। शास्त्रं विद्वा
नप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति। शक्तत्वादर्थित्वात्। अपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति॥ ॥ ॥ ॥

रितः। तत्र मुमुक्षूणां च अर्थित्वेनित्यादिव्यधिकारेण कर्मेषु शुद्धचित्तानां मौ श्चार्थित्वे अवर्णादिषु यंत्रकेष्वधिकारेण कर्मस्वित्तिनंत्यः
इह इत्याधिकारंतिरस्यति। अपर्युदस्तत्वादिति। शूद्रोपनयनं च कृत्स्न इति पर्युदासात्। उपनयनं ततमध्यापयतेति शास्त्राच्च नष्टस्य वैदिके क
र्मण्यधिकारः। तस्यैकजातित्वस्यैतरेष्वनयनमप्युक्तं द्विजत्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात्॥

सू. भा.
२५

अत्राशेषितोऽपः षष्ठाध्याये वर्णितः इत्याह। वर्णितमिति। स्वर्गकामोपजेतेत्यादिशास्त्रस्याविशेषणसर्वान्कलार्थिनः प्रतिप्रवृत्तत्वात्
प्राणिमात्रसमुत्पत्तिवार्थित्वाच्च कलार्थे कर्मणि पञ्चादीनामप्यधिकार इत्याह कोत्तरीत्यानेषां कलाद्यभावात् स्वर्गकामपदमनुष्यपरतया संको
चमनुष्याधिकारत्वे स्यादिति वातुर्वर्षीधिकारमाह कवसंते ब्राह्मणे श्रीनादधीतग्रीष्मे रजसः शरदि वैष्णव इति च माणा नेवाग्निसंबंधश्च

वर्णितमेतदधिकारलक्षणमनुष्याणां नियतपरिमाणः कायश्रोत्रियेन नियतपरिमाणमेव वैश्वामंगुष्ठमात्रं हृदयं अतो मनुष्याधि
कारत्वाच्छास्त्रमनुष्यहृदया वस्त्राणां पेक्षमंगुष्ठमात्रत्वं तु पपन्नं परमात्मनः॥ पटपुत्रं परिमाणे पदेशात् स्मृतेश्च सप्तार्धे वा य
मंगुष्ठमात्रः प्रत्येत्यदिति। तत्प्रकृत्यतो स आत्मा तत्त्वमसी सा दिवत्संसारिण एव स तो गुरुमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति हि रू
पादि वेदांतवाक्यानां प्रवृत्तिः। क्वचिपरमात्मस्वरूपनिरूपणपरं क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वे पदेशपरं। तद्विज्ञानात्मनः प
रमात्मनैकत्वमुपदिश्यते न। अंगुष्ठमात्रत्वं कस्यचित्॥

एतत्तेषां मेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः अस्तु प्रकृत्ये किमापातं तत्राह। मनुष्याणां चेति प्रायेण सप्तचित्तस्ति परिमितो मनुष्यदेह इत्य
र्थः। एवमंगुष्ठशब्दो ह्यपरिमाणवाचकः तत्र ब्रह्म ब्रह्मलक्ष्यतीत्युक्तं संप्रति तद्वदेनांगुष्ठमात्रजीवमनुष्यमीशान इति ब्रह्मा मेरोर्बोध
ति वक्तुं उक्तमनुवदति। वदपीति। प्रतिपाद्यभेदविरोधात् अनुवादांगुष्ठमात्रत्वं वा ध्यंतासमीप्येव लब्धत्वादिसाहाय्येति। क्वचिदस्य लक्षणं

॥
सप्तचित्तस्ति परिमितो मनुष्यदेह इत्य
र्थः। एवमंगुष्ठशब्दो ह्यपरिमाणवाचकः तत्र ब्रह्म ब्रह्मलक्ष्यतीत्युक्तं संप्रति तद्वदेनांगुष्ठमात्रजीवमनुष्यमीशान इति ब्रह्मा मेरोर्बोध
ति वक्तुं उक्तमनुवदति। वदपीति। प्रतिपाद्यभेदविरोधात् अनुवादांगुष्ठमात्रत्वं वा ध्यंतासमीप्येव लब्धत्वादिसाहाय्येति। क्वचिदस्य लक्षणं

एकत्वार्थे वाक्यशेषमनु कलयति । एतमिति । अतिर्ये मो वाक्यो द्वयः । तंती वं प्रव हेतु पक्षक कुर्यात् धैर्येणावलवादि द्वियनिग्रहादिनाते
विविक्तमात्मानं शुक्लं स्वप्रकाशममृतं कूटस्थं ब्रह्मजानीयादित्यर्थः । तस्मात्कूटवाक्यं प्रत्यक्षब्रह्मणि संप्रत्यक्षमिति सिद्धं । शास्त्रसमनु
ष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः स्यादित्याशंकाह । तदुपपत्तिरसंभवात् । ननु समन्वयाध्यायेऽधिकारचितानसंगते सत
आह । अंगुष्ठेति । स्मृतस्यापेक्षानहं प्रसंगः । अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्तास्मृतीनां देवादीनां वेदांतश्रवणद्वयधिकारे स्ति न वेति संदेहो भोगास

एतमेवार्थं परेण स्फुटीकुर्यादिति । अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदजनानां हृदये सन्निविष्टः । तस्माच्छरीरात्प्रवहेत्तन्मुजादिवेषीकांधै
र्येण तं विधाच्छुभं समतमिति ॥ तदुपर्ये विवादापराः संभवात् । अंगुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदमापेक्षयामनुष्याधिकारत्वात् स्यात्
स्य संकटं । तत्प्रसंगे न दमुच्यते ॥ वाक्यमनुष्याधिकारेति शास्त्रं ननु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोक्तिः । तेषां मनुष्याणां मुपरिष्ठा
ये देवादयस्तानप्यधिकारेति शास्त्रमिति वादरापरा आचार्यो मन्यते । कस्मात्संभवात् संभवति हि तेषां मप्यर्थित्वाधधिकारणं ॥
तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति । विकारविषयविभक्त्यनित्यत्वात् च तादृनिमित्तं ॥

ज्ञानां वैराग्याद्यसंभवाच्चेति प्राप्ते सिद्धं तमाह वाक्यमिति । एवमधिकारविचारसंकाधिकारणद्वयस्य प्रासंगिकी संगतिः । अत्र पूर्वपक्षे दे
वानां ज्ञानाधिकारान् देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रमेण मुक्तिफलसुदहस्यप्राप्तनामुक्तमनुष्याणां अप्रवृत्तिः फलसिद्धं तैतुप्रव
त्तिः उपासनाभिर्देवत्वप्राप्त्या श्रवणादिना ज्ञानानुक्तिसंभवादिति सकलपक्षविचारः । ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावाच्च अधिकार इत्य
त आह । अर्थित्वं तावदिति विकारत्वेन न तविषयसुखस्य समाप्तादिदोषदृष्ट्यातिरिक्तं यमुरागमोक्षार्थित्वसंबन्धमिति नो देवानां संभवतीत्यर्थः ॥

स. भा.

२६

नन्विद्रायस्वाहेसादौचतुर्थेतशब्दातिरिक्ताविग्रहवतीदेवतानास्तिशब्दस्यचासामर्थ्यान्नाधिकारइत्यतआह। तथेति। अर्थित्ववदित्यर्थः
अपयुदस्तत्त्वमाह। नचतेषामिति। शब्दोयजेनवकुसइतिवत्देवादीनांविधौधिकारतिषेधोनास्तीत्यर्थः। ननुविग्रहवत्त्वेनदृष्टसामर्थ्येसामर्थ्य
पनयनाभावात्तथास्त्रीयंसामर्थ्यतास्तीत्यतआह। नचेति। जन्मांतरध्वन्यतवत्वात्स्वयमेवप्रतिभातस्मत्तावेदापेक्षातेतथातद्वादित्यर्थः
वात्नादिषुप्रविष्टपिशाचादीनांवेदोद्भवदर्शयतात्। देवयोनीतांजन्मांतरस्मरणमस्तिइतिस्मृतवदनामर्थेविचारोमुक्तइत्यर्थः। देवानां
तथासामर्थ्यमपितेषांसंभवति। मंत्रार्थेवादेतिहासपुराणलोकेष्वोविग्रहवत्वाद्यवगमात्। नचतेषांकश्चित्यतिषेधोस्ति। नचोपन
यनशास्त्रेषामधिकारोनिवर्त्यते। यनयनस्यवैराध्ययनार्थत्वात्तेषांचस्वयंप्रतिभातवेदत्वात्। अपिचैषांविधाग्रहणार्थेब्रह्मच
रीदिदृश्येति। एकशतहवैवर्षीणिमध्ववाज्जापतोभस्मचर्येमुवास। नगुर्वैवारुणिः। वरुणंयितरमुपससार। अधीहिभृगवोब्रह्मसा
दि। यदपिकर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं। नदेवानांदेवतांतराभावात्। नऋषीणामाधेयांतराभावादिति। नातिदेवास्त्वस्तिनहीशदीनांविधा
स्वधिक्रियमाणतामिद्रष्टुदेशेनकिंचित्कुलमस्ति। नऋवादीनांऋवादिप्रयोगतयातस्माद्देवादीनामपि विधास्वधिकारः केनकार्येते॥

चऋषीणांचविधाधिकारेणकारणमर्थित्वादिकमुक्ताश्रौतंगुरुकुलवासादिलिंगमाह॥ अपिचेति। ननुब्रह्मविधादेवादीनाधिकारोतिवेदार्थ
त्वात्। अग्निहोत्रवदिसतआह। पदपीति। देवानांकर्मसुमाधिकारः देवतांतराणामुद्देशानामभावादितिप्रथमसूत्रार्थः। ऋषीणामनधिकारः। न
अतएवाभावात्। नचिमुक्तेकर्मएवशक्तैरितिद्वितीयसूत्रार्थः। असामर्थ्यमुपाधिरितिपरीहरतितदिति। असामर्थ्यरूपकारणमित्यर्थः।

ननुविग्रहवत्त्वेनदृष्टसामर्थ्येसामर्थ्य
पनयनाभावात्तथास्त्रीयंसामर्थ्यतास्तीत्यतआह। नचेति। जन्मांतरध्वन्यतवत्वात्स्वयमेवप्रतिभातस्मत्तावेदापेक्षातेतथातद्वादित्यर्थः
वात्नादिषुप्रविष्टपिशाचादीनांवेदोद्भवदर्शयतात्। देवयोनीतांजन्मांतरस्मरणमस्तिइतिस्मृतवदनामर्थेविचारोमुक्तइत्यर्थः। देवानां
तथासामर्थ्यमपितेषांसंभवति। मंत्रार्थेवादेतिहासपुराणलोकेष्वोविग्रहवत्वाद्यवगमात्। नचतेषांकश्चित्यतिषेधोस्ति। नचोपन
यनशास्त्रेषामधिकारोनिवर्त्यते। यनयनस्यवैराध्ययनार्थत्वात्तेषांचस्वयंप्रतिभातवेदत्वात्। अपिचैषांविधाग्रहणार्थेब्रह्मच
रीदिदृश्येति। एकशतहवैवर्षीणिमध्ववाज्जापतोभस्मचर्येमुवास। नगुर्वैवारुणिः। वरुणंयितरमुपससार। अधीहिभृगवोब्रह्मसा
दि। यदपिकर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं। नदेवानांदेवतांतराभावात्। नऋषीणामाधेयांतराभावादिति। नातिदेवास्त्वस्तिनहीशदीनांविधा
स्वधिक्रियमाणतामिद्रष्टुदेशेनकिंचित्कुलमस्ति। नऋवादीनांऋवादिप्रयोगतयातस्माद्देवादीनामपि विधास्वधिकारः केनकार्येते॥

२६

ननु देवादीन्मयं गुणमवश्रुतिः कथं तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यास्मद्गुणमात्रत्वाभावात् अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकारः इत्यत आह देवाधि-
 कारेपीति । ननु महादेवादीनां प्रतीपमानविग्रहवत्वेनाप्येकस्य पितृत्वे देवादीनामधिकार इत्युक्तः स चायुक्तः । अत्र पराणां तेषां प्रत्यक्षादिविरोधेन
 स्तौयेतात्पर्यं कल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रघटनेन परिहरति । विरोधः कर्मणीत्यादिना । वक्ष्ये ततर्हीति शेषः ॥ स्वरूपं विग्रहः । अभ्युप-
 देवाधि कारेप्यं गुणमात्रश्रुतिः स्वांगुच्छापेक्षया न विरुध्यते ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षे दर्शनात् ॥ स्यादेतत् । यदि वि-
 ग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारे वक्ष्येतीति विग्रहवत्त्वात् कृत्विगादिवत् इत्यादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्मो गभा-
 वो भ्युपगम्येत । तदा चेति विरोधः ॥ कर्मणि स्यात् । नहीन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधानेन पागां गभावेदृश्यते । तच्च संभवति । बहुषु मागेषु
 सुगपदेकस्यैव स्वरूपसंनिधानानुपपत्तेरिति चेत् । ताममिति विरोधः ॥

ममेप्रत्यक्षेण देवतादृश्ये तच्च दृश्यते । अतो योऽपानुपलब्ध्या देवताया विग्रहवत्त्वाभावात् संप्रदानकारकाभावेन कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्या-
 ह ॥ तदा चेति । विग्रहस्यांगत्वं अनुलब्धिवाचितं युक्ताच्च न संभवतीत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मादर्थापहितशब्दवदेव तान्मा अचेतनत्वान्न
 विद्याधिकार इति शंका र्थः । परिहरति । ताममिति ॥

स. भा.
२७

एकस्यापि देवस्य योगवत्तादनेकदेहप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदृष्टानां संभवति। अतो न कर्मणि विरोध इति व्याचष्टे। कस्मादित्यादिना वैश्वदेवशस्त्रेशस्य
मानदेवाः कर्तृति शक्यत्वेन एष्टुपाज्ञवत्प्राप्तिविशेषश्चैत्यादिरूपवाङ्मनरदहोतिविज्ञात्पशस्यमानदेवसंख्यावाचकः। शस्त्रशब्दोऽधिक्येति
त्रौतिशतानित्रीणि स हस्त्राणीति संख्योक्तो संख्येयस्वरूपप्रत्यक्षमहिमातो विभूतयः सर्वदेवा एषां त्रयस्त्रिंशद्देवता। अतो वैश्वसवः एकद्वारु
शः द्वादशादित्याः इन्द्रप्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवदेवते विषयो अग्निपृथिवीवाय्वतरिणादिसर्विनामहिमानस्ते विषयसु देवेषु अंतर्भवन्ति।
कस्मादनेकप्रतिपत्तरेकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति। कथमेतद्वगम्यते। दृष्टानां तथा हि कतिदेवा इत्यप्येक
मत्रयश्च त्रीचशतात्रयश्च त्रीचसहस्रेति निरूप्य। कृतमंत इत्यस्या एष्टुपां महिमान एवैवाप्रेते त्रयस्त्रिंशत्वेव देवा इति बुवती श्रुतिरेकैक
स्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा त्रयस्त्रिंशतो विषयार्थतर्भावक्येण कृतम एको देव इति प्राण इति प्राणौ करुणतो देवतानां द
र्शयतीति तस्यैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा स्मृतिरपि आत्मनो वैश्वरी गतिवहति भरतर्षभ॥ योगी कुर्म्य हलं प्राप्यते अथ सर्वे
मेहीधरेन। आमुमाहिष्यान्वे। आलेख्ये द्रुमं तमश्चरेत् स सिपे च पुनस्तानि सखीरुमिगता निवेले वंजातीयिका सा तिमाधे अथ कोरां योगिता
मपि युगपदनेकशरीरयोगदर्शयति। किमुक्तं अमाजानसि शनां देवानां मने करुणप्रतिपत्ति संभवाच्चैकैकदेवता बहुभिः रूपैरात्मानं प्रविभक्त्यवुष्टु
माणेषु युगपदंगभावं गच्छतीति। परैश्च न दृश्यते तर्धा तादृक्प्रियायोगादेत्युपपद्यते॥ परदेवास्त्रिभुलो केमुत्रयश्च ह मोखप्राणयो द्वौ च एकस्मिन् प्रा
णे हि रापगर्भे अंतर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः। त्रयस्त्रिंशतोपि देवतानां प्रति संबंधः दृष्टे न श्यो तं वा ख्यामस्मात्तज्जाचष्टे। तथा स्मृतिरिति। वृत्तं योगसिद्धिश्च
तिमा महिना वैश्वविमाप्रतिरीक्षिता। प्रकाश्यं च वशि त्वं च यत्र कामावसापिते तथैव कीर्ति। संगत आणु मेहान्। लघुगुरुश्च भवति योगी। अंगुल्या च द
स्य शः प्राप्तिः। इति तादृष्टि शक्तिः। आकाशमिहानभिधातः। वशित्वं नियमनशक्तिः। संकल्पमादादिष्टत्वा भौमत्रकामावसापिता इति भेदः॥ आभातेति

वि. भा. २७

फलितमाह अनेकेति । अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरंगभावः तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह ॥ क्वचिदेक इति । प्रकृतोपपत्तम
न्यमदृष्टांतमाह । क्वचिच्चैति । कर्मण्यविरोधमंगीकृत्य शृङ्गारमात्रविरोधमात्रं अपरिहरति । शृङ्गारनिवेदिति । माप्रमं निप्रसक्तो नाभूत्तामेत्यर्थः ।
औसतिकसंज्ञेशृङ्गार्यपोरनायोः संबंधस्यानादित्वादेदस्य स्वार्थे मातांतरणपेक्षत्वेन प्रामाण्यमुक्तं । इदानीं अतिसविग्रहव्याप्त्युपगमेतत्सं
अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापराधव्याविग्रहव्याप्त्यधिकर्मांगभावचोदनास्यनेकाप्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोपिविग्रहवाननेकत्रयुगपदं
गभावं नृगच्छति । यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्वचिदेकोपिविग्रहवाननेकत्रयुगपदंगभावं गच्छति । यथा बहुभिर्नैम
स्कुर्वीतैरेको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्कृतवान्भागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः संबंधं इयं युगपत्स
रित्यस्यतीतिविग्रहवत्त्वेपि देवानां न किंचित्कर्मणि विरुध्यते शृङ्गारतिवेत्तातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ माताप्रविग्रहवत्त्वे देवादीना
मभ्युपगममाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसंति । शब्दे तु विरोधः प्रत्यज्येत । कथं । औसतिकं हि शृङ्गार्येन संबंधमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वे
दस्य प्रामाण्यं स्थापितं इदानीं तु विग्रहवती देवताभ्युपगममाना पद्येष्वप्युपगमनाद्युगपदनेककर्मसंबंधीति ह कीं निमुंजीत तथापि विग्रहयोगा
दस्मदिव ज्ञातनमरावती सैति नित्यस्य शृङ्गारनित्येनार्थे नित्ये संबंधे प्रविस्ती ममाने मद्देदिदेशदे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः सादिति चेत् ॥
बंधस्याप्यनित्यत्वात् मानांतरेण व्यक्तिज्ञात्वा शृङ्गारस्य संकेतः पुंसाकारव्यः इति मानांतरेण पेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः सादिति चेत् ॥

किं शब्दानामनित्यतया सर्वधस्य कार्यत्वमापाद्यते। उतार्थानामनित्यतया तावदुत्पाह। नायमपीति। कर्मण्यविरोधवत् इत्यपेक्षार्थः। देवादिव्यक्तिहेतु
त्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति भावः। अत्र पूर्वोपरविरोधं शक्यते॥ नन्विति॥ शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीय
कल्पमुत्थापयति॥ अपिचेति॥ अनित्यत्वे सादित्वं अक्षिरूपा र्थानामनित्यतया शब्दानां सर्वधस्यानित्यत्वं दुर्बलं। तस्मात्तौ ह वै यसं सर्वधस्य वेदेष्वप्यत्राणामप्य

नायमप्यस्ति विरोधः। कस्मादतः प्रभवात्। अतएव हि वैदिकाच्छब्दो देवादिकं जगत्प्रभवति॥ ननु जन्माद्यस्य वत् इत्यत्र ब्रह्म प्रभवत्वं जगतो बध्नादि
तं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते। अपि च यदि नासौ वैदिकाच्छब्दस्य प्रभवोऽप्युपगतः कथमेतावता विरोधः। शब्दपरिहृतोपायता वसवो ह्यश्व्यादिस्या
विश्वे देवा मरुत इत्येते र्था अनित्या एव स्यति मत्वा तदनि सत्त्वे वत्त्वा वितां वैदिकानां वत्त्वादिशब्दानां नित्यत्वं केन निवार्यते॥ असिद्धं हि लोके दे
वदत्तस्य पुत्र इत्यत्र पत्न इति तस्य नाम क्रियते इति। तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेत् न गवादिशब्दार्थसं बंधेनित्यत्वदर्शनात्। न हि गवादिव्यक्तीनां
उत्पत्तिमत्वे तदाकृतीनामपि उत्पत्तिमत्वं स्यात्। इयं गुणकर्मणां हि व्याप्तिरवोत्पद्यते॥ नाकृतयः आकृतिभिश्च शब्दानां संबंधो न व्यक्तिभिः॥ ॥

विरोध इत्यर्थः॥ न च व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि घटवृद्धिजातिममवायवत् शब्दसं बंधोऽपि नित्यः स्यादिति वाच्यं। उभयाश्रितसं बंधस्यास्य तत्राभावेऽपि तस्यो
जेन दृष्टाता सिद्धे रिति भावः। यथा गवाद्योगादिशब्दवत्त्वात् तेषां वसुत्वाद्यकृतयो वत्त्वादिशब्दार्थः न व्यक्तमुत्तिपरिहरति। नित्यादिना। शब्दानां तदर्थी
नां ज्ञाती च नित्यत्वात् सर्वधोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति। न हीत्यादिना॥

व्यक्तीनामानंसादिति नवगोलावच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुगृहेति वाच्यं सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात् गोलावच्छेदकमिति
 ग्रहापेक्षया गोलावच्छेदकमिति लाघवात् तानि रूपा म ह्यस्य साव्यक्त्ये लोभेना न लभ्यता भाव्येति भावः । यद्वा केवलव्यक्तिषु शक्तिरनिरस्यते नुप
 पत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दज्ञानापत्तातिज्ञानविषयत्वेन उभयशक्तेरवश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातिता दस्येन व्यक्तेरनादित्वान्न संबंधोप
 नादिः । सत्कर्मवादात् ॥ अतएव वाक्यवर्तते तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणाया युज्यते केवलसामान्यस्याव्यक्त्येऽर्थस्य वाच्ये केदंशत्वाभावात् ।
 अतः प्रभवादिति सत्स्वार्थाच्च केवलव्यक्तिनिरस इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः खलु इत्यादिशब्दाः अर्थानंतरभाविनः सांकेतिकाः गवादि
 व्यक्तीनामानंसात्संबंधग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषु तत्त्वमनाह्यपि आकृतीनां नित्यत्वात्तज्जगवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तथा देवादिव्य
 क्तिप्रभवास्तज्जगमेव्याकृतित्वेन तत्त्वमनाह्यपि आकृतीनां नित्यत्वात्तज्जगवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते । आकृतिविशेषस्तु देवादीनां तज्जगमेव्याकृतित्वेन तत्त्वमनाह्यपि
 वगमादवर्गतव्यः ॥

शास्त्रास्तु व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रणेव संतीति न व्यक्तिमात्रवचनाः सांकेतिकाः किंतु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्तविना भूतसामान्यवचना इति
 मतव्यं । नचैवादि व्यक्तेरेकत्वेन जात्यभावात् काशशब्दवत् इदं चंदादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति सीप्रता । अतीतनागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्ते
 रित्यलं प्रपंचेन दृष्टान्तमुपसंहृत्य दर्शयितुं कर्माह । व्यक्तिष्वित्यादिना आकृतिर्जातिः । ननु कासाव्यक्तिः परमगते इत्यादिजातिः शब्दार्थे सादित्यत आह ।
 आकृतिविशेषस्त्विति । वज्रहस्तः परस्पर इत्यादिव्यदर्थः ॥

सूभा.
२६

इंद्रादिशब्दां जातिः इंद्रादिष्वप्रवृत्तिविशिष्टमित्युक्ता उपाधिनिमित्तत्वमाह । स्थानेति व्यक्तिप्रलयेपि स्थानस्य स्थापितत्वात् शब्दार्थसंबन्धनित्येति साह-
चर्येति । उक्तं पूर्वापरविरोधं परैरुच्यते । न चेति । शब्दे निमित्तमित्यविरोधं मलास्त्रशेषमवतारयति । कथं पुनरिति । स्मृतास्त्वप्रामाण्यार्थं म-
लश्रुतिरनुमीयत इत्यनुमानं स्मृतिः । एते अस्मिन्निदं वस्तुतः पवित्रमाश्रयः । विश्वात्मभिः सौमगेत्येतन्मन्त्रस्यैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवा दीनस्ततः ।
तत्रैतदिति पदं सर्वनामात्वाद्देवातां स्मारकं अस्मिन् गुधिरंतत्प्रधाने देहे रमंत इति अस्मिन् मानुष्याः चंद्रस्थानां पितृणां इदुश ह स्मारकः पवित्रं सौमं स्वात-
स्थानविशेषसंबन्धनिमित्ताश्च इंद्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत् । तत्तत्त्वमोपस्तत्स्थानमधिरोहति सप्त इंद्रादिशब्देभिर्धीयते इति न दोषो भ-
वति । न वेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्वं बहुपादानकारणमिष्टायै लोच्यते । कथं न हि स्थिते वाचकात्मनानिसे शब्देनित्यार्थसंबन्धिति शब्दव्यव-
हारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभवदुक्तव्यते । कथं पुनरवगम्यति शब्दात्प्रभवति जगदिति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां । प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्ये प्रत्य-
क्षं न पेक्ष्यतात् । अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रतिमापेक्ष्यतात् । ते हि शब्दपूर्वोऽसिद्धं दर्शयतः । एतदिति वै प्रजापतिर्देवानस्तजतास्तृणमिति मनुष्या-
निदं वदति पितृस्तिरः पवित्रमिति गृह्यतां शब्दनिस्तोत्रं विश्वानीति शब्दं अग्निः सौमगेत्यन्ताः प्रजा इति श्रुतिः । तथाप्यत्रापि मनसा वाचमिथुनस-
मभवत्तदसादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः आच्यते ॥ स्मृतिरपि । अनादिनिधनातिव्यावागुत्सृष्टा स्वयं भुवा आदी चेदमपीदं व्यायतः सर्वाः
स्तिरस्त्वयं तो गृह्याणां तिरः पवित्रशब्दः अयोऽस्त्वयं तो गृह्याणां जीवति रूपाणां माप्नुशब्दः । कथं धृष्टं सामंति श्रुतेः स्तोत्रानंतरं प्रयोगं विशती शस्त्रा-
णां विश्वशब्दः सर्वत्र सौभाग्ययुक्ता तामभिः सौभाग्यशब्दः स्मारक इति छंदो ब्राह्मणं वाकार्यः । सप्रजापतिः मनसा वाचं अग्नीमिथुनं समभवत् । मनो वाच-
मिथुनं सौमं विनवान्मन्त्रमात्रं प्रकाशितं स हि नालोचितवानित्यर्थः । एषि मरिते वादिसमस्तजते सादिश्रुतिरादिशब्दार्थः ॥

२६

संप्रदायो गुरुशिष्यपरंपराध्वयतः। संस्था अवस्थाः प्रजापति सृष्टिः शृष्टृविका सृष्टित्वान्। प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि
सस्यार्थी सरमाह। अपिचेति। अतः प्रभवत्यप्रसंगात् शृष्टृस्वरूपं ब्रह्मसुक्तमासिपति किमात्मकमिति। वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपं वेति
किंश शब्देः तत्र वर्णनामति सत्यात् स्फोटस्य वा सत्वात् तजगद्धेतुत्वं इत्याद्येपेक्षेति तीय पक्षं वैपाकराज्ञेयं ह्यति। स्फोटमिति। स्फुट्यते वर्णोऽयं
इत्यर्गोऽयं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको दृष्टव्यः अतादिनिधनाया अस्यादशस्य उत्सर्गस्या संभवात् तथा नाम रूपे च भूतानां प्रकृतिं च
प्रवर्तते तदेव शब्दे भववादीति प्रमेसमहेश्वर इति। सर्वेषां तु सत्ता मातिक्रमिणि च पृथक् पृथक् पृथक् वेदशब्दे भववादी पृथक् संस्थाश्च
निर्मेमे इति च अपि च चिदीर्षितमर्थमनुतिष्ठन्तस्य वाचकं शब्दं सर्वस्मत्त्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां तः न त्वस्मै न तत् तथा
प्रजापतेरपि सृष्टुः सृष्टेः सर्ववैदिकाः शृष्टमनसि प्रादुर्बभूवुः पश्चात्तदनुगतानर्थान्ससर्जेति गम्यते। तथा च श्रुतिः सत्त्विति वा हरत्
सत्त्वमिदमसृजते तेन मादिका भूरादिशब्दे भवमनसि प्रादुर्बभूवुः तेषां भूरादिलोकान् सृजन् दर्शयति किमात्मकं पुनः शृष्टमभिप्रेत्येदं शब्द
प्रभवत्वमुच्यते स्फोटमिति साह वर्णपक्षे हि तेषां मुसन्नप्रधानसित्वाभित्येभ्यः शब्देभ्यो देवा दिव्यक्रीनां प्रभवत्त्वं अनुपपन्नं स्यात्॥

त्यत इति स्फोटो वर्णाभिन्नं ज्योऽर्थस्य अंजको गवादिशब्देनिसः तमभिप्रेत्येदमुच्यते इति पूर्वोक्तं नवयः स एवाद्यवसंदृश्यति। वर्णेति॥

सू. भा.

३०

सोमंगकार इति प्रत्यभिज्ञावर्णनिसत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह। इत्यत्रेति। तारत्वं मृदुत्वादिविरुद्धधर्मवत्वेन तारोग्यकामे मंदोगकार इति प्रतीपमानगकारस्य भेदनुमानात् प्रत्यभिज्ञागत्वजातिविषयत्वर्थः। ननु विरुद्धधर्मज्ञानं धर्मपाधिकं प्रमदस्यत आह। नचेति। तथा च वर्णानामिति सत्वात् तजगद्धेतुत्वमिति भावः। किंच तेषामर्थबोधकत्वात् प्रमाणं गीकार्य इत्याह। न च वर्णो भ्रम इत्यादिना। अभिचारत्। एकस्या दृष्टौ दर्पप्रतीपदर्शनात्। वर्णतिरिक्तेष्वर्थप्रसंगाच्चेत्यर्थः। तर्हि वर्णानां समुदाये बोधक इत्यार्थं कश्चिन्निकानां सत्तास्तीत्याह। नचेति। वर्णानां स्वतः

इत्यत्र पुं धंसितश्च वर्णः प्रत्यक्षारण्यमस्य प्राचात्यथा च प्रतीपमानत्वात् तथा स ह स्पमातोपि पुरुष विज्ञेयोऽध्ययनध्वनिप्रवर्णादे व विशेषतो निर्धार्यते। देवदत्तो यमधीते प्रजदत्तो यमधीत इति न च वर्णविषयो त्वया च प्रत्ययो मिष्याज्ञानं बाधकप्रसक्तभावात् न च वर्णोऽर्थः। वर्णतिर्युक्तान्ते के को वर्णः। यं प्रसापयेत् अभिचारत् न च वर्णसमुदायप्रत्ययो सिक्रमवत्वा दृष्टानां। पूर्वपूर्ववर्णानु भवजनितसंस्कारसहितोऽर्थवर्णः। यं प्रसापयेत् प्रतीतिमुच्येत। तत्र। संबंधग्रहणपेहो हि शब्दस्वयंप्रतीपमातोऽर्थप्रसापयेत् धर्मादिवत्। न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्याप्यवर्णस्य प्रतीतिरस्य प्रत्यक्षत्वात् संस्काराणां ॥

साहित्याभावेपि संस्कारलक्षणा पूर्वदृष्टा साहित्यमात्रेणादियागानामिवेति शङ्कते। पूर्व्वेति। किमयं संस्कारो वर्णो जेनिता पूर्व्वरिष्यः कश्चित् इतव र्णानुभवजनितो भावतारव्यः नाद्योमाना भावात्। किं यमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाद्य इत्याह। तत्रेति। संस्कारसहितः शब्देनातत्त्वार्थधीहेतुः संबंधग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वात् धर्मादिवदित्यर्थः द्वितीये किं प्रत्यक्षेण तात इति कर्मलिङ्गेन तादृश इत्याह। नचेति ॥

३०

द्वितीयं शंकते। कार्येति। कार्ये मर्धधीस्तस्यांजाताम संस्कारप्रलयः तस्मिन् ताते सेति परस्परश्रमेण दृष्यति तेति। यदर्थस्मरणं साविपदज्ञाता
नंतरभावितात्तेन संस्कारसहितं सवर्णं सकृदस्य तातं न पुनरस्ति स्वार्थः। अविज्ञातः परस्परश्रमोत्तमार्थः। एतेन भावता संस्कारप्रसो
पितिरस्तुः तस्य वर्णस्मृतिस्तत्र हेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् तच्चोत्पत्तिस्तद्विहादर्थधीहेतुत्वेनैव तसंस्कारस्तुवर्णस्मृतिहेतुत्वमिति वाच्यं
अर्थधीएवकालेभावनायाज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात्। नचवर्णस्मरणेनानुमितासां सवर्णसहिताः अर्थधीहेतुरिति वाच्यं तत्कार्यसकृदिति कस्य
वर्णस्मरणस्याप्यस्य वर्णानुभवानंतरभावितात्तेनानुमितभावनायां सवर्णसहिताभावादिति भावः वर्णानामर्थगोधकत्वात् सवर्णफलमाह। तस्मा
दिति स्फोटोक्तं नानमितांशोक्तं पदमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमिहाह। सचेति। यद्यप्यतस्तत्वं बहुभिश्चास्तु प्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवादिपदस्फोटो
कार्यप्रसापितैः संस्कारैः सहितोत्पत्तिः प्रत्ययविषयतीति चेत्तत्वं संस्कारकार्ये साविस्मरणसकृदवर्णितत्वात्। तथं स्मात्स्फोट एव शब्दः
सचैकैकवर्णप्रसमाहितं संस्कारवीजे सवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया भूदिति प्रत्ययभासते। नचाप्रमेकप्रत्य
योवर्णविषयस्मृतिः। वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः॥
गकाराद्येकैकवर्णरूपप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आहिताः संस्कारवीजे मस्मिन् चित्ते तस्मिन् सवर्णरूपप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽस्य संस्कारे
मस्मिन् तस्मिन् चित्ते एकांशोरिति पदमिति प्रत्ययः प्रत्ययः तद्विषयतया स्पष्टं अवभासत इत्यर्थः। अनेन वर्णान्यस्य स्मृतिरेकयोः स्फो
टज्ञाते स्यादिति। नचैकस्माद्वर्णान्यस्य स्फोटमिच्छतिः येन वर्णान्तरे वेमर्थं किंतु रत्नवद्गुणप्रत्ययसंस्कृते चित्ते स्य कस्मादिति व्यभिच
रित्युक्तं भवति। नचैकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटो न प्रमाणं तस्य वर्णसमूहात्वं न स्मृतिस्फोटोत्पत्तिश्चादि त्वांशं निवेदयति। नचेति॥

भेदप्रत्ययस्य कर्मकाकारभेदप्रत्ययवैधेयधिकभेदविषयत्वादस्यथासिद्धेः अनस्यथासिद्धस्य तेषामस्य भिन्नानिरेषस्य रूपालं
 वनपावाध इत्युक्तं तस्मात् अत्रेति तादादिदेहोः को ह्यस्य वायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यंग्यत्वात् वर्णेषु वै विध्यधीरित्यर्थः कल्पतागौर
 वाच्च वर्णेषु स्वतोभेदेनास्तीत्याह अपिमेति अनन्ताः गकारादिसंज्ञक्यस्ता सुप्रत्यभिज्ञानार्थगत्वादिजातयस्ता सुबोदात्तत्वादिभेदस्योपाधिक
 त्वमिति कल्पनाद्वैधेयविधिभेदमात्रस्योपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्ता न स स्वजातीतां च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः ननु भेदस्य बाधकाभावा
 अत्राभिधीयते सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यंग्यत्वाद् वर्णानामभिव्यंजनकवैधेयानि निमित्तोपवर्णविषयो विधि
 चः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः अपि च वर्णव्यक्तिभेदादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णकृतमः कल्पयितव्याः ता सुवरोपाधिके भेदप्रत्य
 यइत्युपगंतव्यं तद्वैधेयविधिष्वपरोपाधिके भेदप्रत्ययः स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनात्ता यवंप्रत्ययवैधेयविषय
 स्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययोपत्यप्रतिज्ञाने कथं ह्येकस्मिन्काले बहुधा रम्यतामेक एव स नृगकारो युगपदनेक रूपः स्यात् उदा
 तं श्यानुदत्तं च स्वरितं च सानुनासिकं च निरनुनासिकं चेति अपवाद्यनिकृतां यं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः ॥ ५ ॥
 तन्नोपाधिकत्वमित्यत आह एवमिति अस्य तु हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्यात् भेदभेदयोः सत्यत्वं तत्राह कथं हीति उभयोरेकत्र विरोधात् भेदोपा
 धिकत्वेत्यर्थः ननु वायुसंयोगादेरतींद्रियत्वात् न तद्वैधेयस्योदात्तत्वादेव वर्णेषु प्रत्ययस्यारोपः संभवतीत्यरुचिर्विद्वन्स्वमतमाह अथवे
 ति धनिधर्मोदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाद्वर्णेषु भांतीत्यर्थः

प्रश्नपूर्वकं धनिस्वरूपमाह। क इति। अवतरति। सधनितिरिति शेषः। वर्णितिरिक्तः शोधनितिरित्यर्थः। समीपगतस्य पुंसस्य सारत्वं द्रव्यादिधर्मिनः स्वगतान्वेषोषस्यैवारे पप्रतीत्याह। प्रत्यासीदतश्चेति। आदिपदं विदुर्णेति। तदिति। तन्वमकृत् वर्णश्च धनिर्नतिरिक्त इत्यत आह। वर्णानामिति। सुधीराणां वर्णानुवर्तते धनिर्वा विवर्तते इति भेद इत्यर्थः। अत्र यथावाचिके जपे वर्णेषु अन्वयेषु धनिवृद्धिः स्यात्। दुर्गभादिधनौ शब्दस्य सारत्वेण गद्यमाह। यममन्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तयं। एवं धसुपाधिके त्वेव मते गणं वदन् वा यथाधिके त्वेवोक्तं मरुचिंदरुमिति। एवं चेत्सादिना। अस्तु को

कः पुनरसं धनिर्नो मपो दृष्टा कर्णयुतो वर्णविबेकमप्रतिप्रधानमनस्य कर्णपथमवतरति। प्रत्यासीदतश्च पदुस्तुत्वारिभेदवर्णेषां संज्ञयति। तन्निबंधनाश्रयात्तादमो विज्ञेयमवर्णस्य रूपनिबंधनाः। वर्णानां प्रत्यक्षारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। एवं च सति सारत्वं तादृशतादिप्रत्यया भविष्यति। एतदथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् तांतिर्भेदे तात्संयोगविभागात्तादृशतादि विशेषाः कस्मै रन्। संयोगविभागात्तां च प्रत्यक्षत्वात् नतदा श्रयाविशेषाः वर्णेषु ध्यवसितुं शक्यं ते रस्यतो निरालंबता एवैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः। अपि च नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् भेदो भवोति। न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिधमनस्य भेदो भवितुमर्हति। न हि व्यक्तिभेदेन जातिभिन्नान्त्वते ॥

दोषस्त आह। संयोगेति॥ वायुसंयोगादेर आवाह्यत्वादित्यर्थः। तस्मात् आवाह्यधुनिरेवोदात्तत्वाद्योरोपोपाधिरिति भावः। एवं विरुद्धधर्मकृत् धनीतां भेदेपितेष्टुगता वर्णानभिधेतरस्य क। तदेव दको तेन द्रुमति। अपि चेति। यथा खंडं खंडादिविरुद्धा नेक्यतिष्ठति। न गोलं तया धतिपुवर्णा अभिज्ञा एवैत्यर्थः। उदात्तादिधुनिस्तद्वेदेन हेतुना वर्णानामपीति यो ज्ञाना प्रत्यभिज्ञा विरोधादित्यर्थः। यदा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वा

विशिष्टतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्

वर्णानां स्थापितं प्रत्यक्षं ध्यते यामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विधायति। वर्णं भवेति। कल्पना सख्यमानः शंकते। नेति। चक्षुषा दर्शयामुक्तायां बुद्धौ
मुख्यतः औत्रेण वर्णमुक्तायां बुद्धौ विने बहेत्वं स्फोटः प्रत्यक्षः इत्याह। स्फुटितीति॥ मस्यां संविदिषी यो भासते सातत्र प्रमाणा एकपदमिति बुद्धौ व
र्ण एव स्फुटंति तातिरिक्तः स्फोट इति न ता स्फोट प्रमाणा मित्याह॥ तासां अपि ता दिक्ता। तनुगो पदबुद्धेः स्फोटो विषययोगकारिणी तु अंतकल्पा

वर्णं भव्यार्थप्रतीतेः संनवात् स्फोटकल्पनार्थिका। तत्कल्पनाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव चेन्न प्रवगच्छामि। एकैकवर्णग्रहणहितं संस्काराणां
बुद्धौ स्फुटिति प्रत्यक्षभासनादिति चेत् न। अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्। एकैकवर्णग्रहणोत्तरकालीना हीयमेका बुद्धिर्गोशितं समस्त
वर्णविषयानां च तिर विषयः। कल्पने तद्वगम्यते। यतोऽस्यापि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुगम्यन्ते न तु दकारादयः। परित्यक्त्वाः बुद्धेर्गकारादि
प्रार्थितं स्फोटो विषयः सातततो दकारादय इव गकारादयो मस्या बुद्धेर्भावते रन्। तस्मादि पमेक बुद्धिर्वर्णविषये वस्तुतिः। न त्वनेकत्वाद्
एते नानैक बुद्धि विषयं तो प पद्यत इत्युक्तं तत्प्रतिबन्धः। संभवस्य नेक स्याप्येक बुद्धि विषयत्वं। अतिवर्तं सेना दशशतं सहस्रमिति सादिदृशीना
ते॥ ५

दनुर्बेति रिस्पत आह। यदि हीति व्यंग्यवद्बुद्धौ अंतकल्पसंस्थानुवर्तने रदृशो नादित्यर्थः। वर्णसमूहात्वं बतलोपपत्तेर्न स्फोटः कल्पतीयः।
पदार्थोत्तरकल्पना गौरवादित्याह। तस्मादिति। अनेकस्याप्येवाधिकमैकत्वं मुक्तमिति साह। संभवतीति॥

ननु तत्रैकदेशादिरूपाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत आह। पाल्ति। एकार्थशक्तमेकपदं प्रधानार्थे एकस्मिन्नात्म्यवदेकवाक्यमित्येकार्थसंबंधादे
कलोपकारसंयः। न के कपदत्वेनाते एकार्थज्ञान अस्मिन्नाते तदित्यस्योपाधिरिति वाच्यं। उत मरुद्वैकानां क्रमेणीत्युक्तं। अत्रानंतरं चालस्ये कस्त
त्यारूपात्तां मध्यमवद्वस्तुमवसादिलिङ्गा मुनिर्तेकार्थधीहेतुर्लान्ति श्रमे सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात्। वलीकाम्येपि पदमेददृष्टेर्वलीति रिक्तं पदं स्यात्। रास्य

मानुगौरित्येकोपशब्द इति बुद्धिः सा बहुष्वेव गौषु एकार्थी वच्छेदनिबंधनौषचरिका। वनसेनादि बुद्धिपदेव। अत्राह। यदि वली एव सा मस्ये
नैकबुद्धिविषयतामायचमानाः पदस्युः ततो जागरा जाकपिः पिकइसादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्। तद्वहिवर्गी इतस्वचेतरत्रचमप
वभासं सत्सवरातः। सप्तपिसमस्तवली प्रसवमर्शपभाः क्रमानुरोधित्वेव पिपीलिकाः पंक्तिबुद्धिमारोहं सेव क्रमानुरोधित्वेव वर्णाः पद
बुद्धिमारोहं सति तत्र वर्णात्मन विशेषेपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते। तद्व्यवहारे चेमेव वर्णाः क्रमावतुगहीता गहीतार्थवि
शेषसंबंधाः संतः स्वव्यवहारे के कवर्णधरणा नंतरं संमस्तप्रत्यवमर्शमावुद्धौ तादृश एव प्रसवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्यर्थयि
ष्यतीति॥

मगीकार्यमिति शं कते। अत्राहेति। क्रममेदाहूरीषेव पदमेददृष्टिरिति परिहरति। अत्रेति। ननु निसविभूता वर्णांता। कथं क्रमः कथं वा पदस्य
त्वज्ञाने कार्यधीहेतुर्लान्ति आह। न ह्येति। अस्मिन्निदशा वा मुञ्चारा क्रमेण उपलब्धिः क्रममुपलब्धमानवर्णोपादेयैते वर्णा एतत्क्रमेण तत्संख्याकृत एत
दर्थशक्त इति गहीताः संतः श्रोतुः प्रकृतिकाले तथैव स्मृत्यारूपाः स्वस्यार्थबोधमंतो लर्थः॥

स्थापितवर्गावादमुपसंहरति। वर्णोति। दृष्टवर्णानामर्थबोधकत्वं। अदृष्टः स्फोटः। संप्रतिवर्णानामस्थिरत्वमेगीरुसप्रौढिगोदेवस्फोटविद्ययति।
 अथापीति। स्थितिगत्वादि सामानानि क्रमविरोधवन्ति गृहीतसंगतिकान्यर्थबोधकानीति कुल्लेषु सामान्येषु प्रक्रियासंचारयितव्या। न त्वकुल्लः
 कल्पनीय इत्यर्थः। वर्णानां स्थापितवचकत्वयोः सिद्धौ कलितमाह। ततश्चेति। पर्यंतं न कृतानुवादपूर्वकं संचयाचष्टे। कर्तुरित्यादिना पूर्वतं न सिद्ध
 वर्णावादिनो लघ्वीयसी कल्पना। स्फोटवादिनस्तु दृष्ट सति रदृष्ट कल्पना। वर्णाश्चेमेकमेव भाग्यमाणाः स्फोटव्यजयंति। सस्फोटेः व्यंजनकी
 तिगोपीयसी कल्पनास्मात्। अथापिनामप्रसक्तज्ञारणामन्येव वर्णाः स्फुल्लयापि प्रत्यभिज्ञात्वं न भावेन वर्णिसामान्यानां नवद्रुपाभ्युपगतत्वात्
 नावर्णो ह्यर्थं प्रतिपादनप्रक्रियारचितसामान्येषु संचारयितव्या। ततश्चनियेभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धं। अतएव चनित्यत्वं
 स्वतंत्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिः। स्मृते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमे ततस्मिन् विरोधमाशङ्क्यातः प्रभव इति परिहृत्येव नीतदेव वेद
 नित्यत्वं स्वतंत्र इत्यस्य तएव चनित्यत्वमिति। अतएव नियता कृते देवादेर्जगतो वेदश्च प्रभवत्वाद्देवदृष्टित्यत्र नपि प्रत्येत्यं। तथा च मंत्र
 वर्णाः। मन्त्रेणुवाचः पदवीयमाद्यत्। तामन्त्रं विदन् क्रविषु प्रविष्टा मिति स्थिता मेव वाचमनुविद्यां दर्शयति। वेदव्या सञ्चैव मेव स्मरति। पु
 गांतं तीहितात्वेदान्तेति हास्यान्महर्षेयः। लेभिरेतपसाहर्वमनुज्ञाताः स्वयं नुवा इति ॥ ॥

मेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिस्त्वैतद्वाचकशब्दस्यापि सृष्टेरसिद्धमित्याशङ्क्य नित्या कृतिवाचकाच्छब्दतज्जिज्जन्मोत्पासांकेतिकत्वं निरस्य
 वेदोऽन्तरप्रलयावस्थायी जगदेतुत्वादिभ्यो वदित्यनुमानेन दृष्टयतीत्यर्थः। यज्ञेन सर्वसुकृतेन वाचो वेदस्य तावमो ग्यतां प्राप्ताः संतोषास्तिका
 स्तामृषिषु स्थिता लज्जवन्त इति मंत्रार्थः अनुविद्यामुपलब्धं पूर्वमन्तरकक्षादौ ॥

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसंबंधानित्यत्वं दुष्पाशं काह समाप्तेति । सन्निरस्काशं कामाह । अत्रापीति । व्यक्ति संतसाजातीनां अर्क
 तत्प्रलये सत्त्वात्संबंधस्तिष्ठति व्यवहारविच्छेदात् सापत्ते चेति चेदस्यो न पे सत्त्वेन प्रामाण्येन कश्चिद्विरोधः स्यात् । निर्लेपलये तु संबंधनाशतु पुनः
 सृष्टौ केनचित्संसासंकेतः कर्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं अध्यायकस्या अवस्यनाशादाश्रितस्यानित्यत्वं च प्राप्तमित्यर्थः । महा
 प्रलयेपि निर्लेपलपोऽसिद्धः स्फूर्त्यवादात् । तथा च संस्कारात्मना शब्दार्थसंबंधानां सतामेव पुनः सृष्टौ अभिव्यक्तेर्न नित्यत्वं । अभिव्यक्तानां प
 समातनामरूपत्वाच्चात्तावप्यविरोधो दर्शनात्सु तेन ॥ अथापि स्यात् । यदि पश्चादियमिदं तदेवादिभ्यः क्रमोपि संतस्यैवोत्पद्येरन्ति रुध्ये
 रंश्चततोभिधानाभिधेयाभिधातव्यवहारविच्छेदात्संबंधनित्यत्वेन विरोधः शब्दपरिह्रियेत । यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परिप्लुतनामरूपं
 निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादावदिति । तदा कश्चन विरोध इति । तत्रेदमभिधीयते । समातनामरूपत्वादिति । त
 दपि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगंतव्यं । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः । संसारस्यानादित्वमुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति । अनादौ च संसारे यथा
 स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्च गोपि प्रबोधो बबुत्तरप्रबोधोपि व्यवहारो न कश्चिद्विरोधः । एवं कस्यांतरप्रभवप्रलयमोक्षपीति इच्छुं
 र्वकल्पीयतामरूपसमानत्वात् न संकेतः केनचित्कार्ये विषमसृष्टौ हि संकेतापेक्षानुत्पत्त्यस्य साधितिपरिहरति । तत्रेदमित्यादिना । नन्वाद्य
 सृष्टौ संकेतः कार्यद्वयत आह । तदपीति । महासर्गे प्रलयमावतावपीत्यर्थः । नन्वस्त्वनादिसंसारसंबंधस्यानादित्वं तथापि महाप्रलयव्यव
 धानात् अस्मरणे कथं वेदार्थव्यवहारस्तत्राह अनादौ चेति न कश्चिद्विरोधः शब्दार्थसंबंधस्मरणोदिति शेषः ॥

स्वायप्रबोधमोर्लपसर्गसिद्धिमाशंकश्रुतिमाह। स्वायेति। अथतदासुषुप्तौप्राणपरमात्मनिजीवएकीभवति। एनंप्राणसंजीवसदेतिशेषः।
एतस्मात्प्राणान्ननः आपतनंगोलकं आनंतयेपंचमीप्राणो अइत्याद्यादृष्ट्या। स्वप्नवत्कल्पितस्यात्तातसत्ताभावात्दर्शनं सृष्टिः अहर्निनल

स्वायप्रबोधमोश्चप्रलयप्रबोधोश्चयेते। यदासुप्तः स्वप्नंतर्कचनपश्यत्यथास्मिन्प्राणएवैकधाभवति। तदेवंवाक् सर्वैर्नानभिः स
हाप्येतिचसुः सर्वैरुपैः सहाप्येति। श्रोत्रं सर्वैः शृण्वैः सहाप्येति मनः सर्वैर्धीतैः सहाप्येति। श्रोत्रं सर्वैः शृण्वैः सहाप्येति मनः सर्वैर्धीतैः स
हाप्येति। सज्जदाप्रतिबुध्यतेयथाग्नेर्ज्वलतः सतीदिशोविस्फुलिंगाविप्रतिष्ठे रन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वप्राणायथापतनंविप्रतिष्ठंतेप्रा
णोभोदेवादेवो लोका इति। स्यादेतत्। स्वायेपुरुषांतरव्यवहारविधेदातस्वयंचसुप्तप्रबुद्धस्वपूर्वप्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवादवि
रुद्धं। महाप्रलयेतुसर्वव्यवहारोच्छेदात्तजन्मांतरव्यवहारवच्चकल्यांतरव्यवहारस्यानुसंधातुमशक्यत्वात् वैषम्यं इति। तैषरोषः सत्यपि
सर्वव्यवहारोच्छेदिनिमहाप्रलयेपरमेश्वरानुग्रहादीश्चराणांहिरण्यगर्भोदीनांकल्यांतरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः। यद्यपिप्राकृताः प्रा
णितोनजन्मांतरव्यवहारमनुसंधानाः दृश्यंतइति॥ तथापिनप्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यं॥ ॥ ॥ ॥
पः इतिदृष्टिसृष्टिपक्षः सुसमिप्रेतइतिभावः। दृष्टं तवैषम्यमाशंकपरिहरति। स्यादिसादिना। अविबुद्धमनुसंधानादिकमितिशेषः हिरण्य
गर्भोदयः एवैकल्यानुसंधानश्रुत्याः संसारत्वादस्मदादिवहिसाशंकाह। यद्यपीति। इतिपद्यपितथापिनप्राकृतवदितिमोजना॥ ॥

ज्ञानादेर्निकर्षवदुक्तोऽप्यंगीकार्यः बाधाभावादिति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानबाधमिहाह। यथाहीत्यादिना ननु त
थापि पूर्वकल्पे श्रुत्यां मुक्तत्वादस्मिन्कल्पे कौतुसंधातेत्यत आह। ततश्चेति ज्ञानाद्युक्तार्थित्यर्थः। मुक्तोऽप्येवमुसंधातार इति भावः परमेश्व
रानुगृहीतानां शान्तिशये श्रुतिस्मृतिवादानाह। तथाचेति। एतैकत्वादोऽस्मज्जित्तस्यैव स्मृतिप्रहिणोति गमयति तस्मिन्नेवेदनाविर्भाव

यथा हि माणित्वा विशेषेण मनुष्यादित्त्वं पर्येत्येतेषु ज्ञानैश्चर्यादिप्रतिबंधः परेण परेण भूमान् भवन् दृश्यते। तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्य
गर्भपर्येत्येतेषु ज्ञानैश्चर्यादिप्रतिबंधे परेण परेण भूयसी भवतीत्येतत् श्रुतिस्मृतिवादेऽप्यसकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं
॥ ततश्च अतीतकल्पा नुष्ठितप्रकृतज्ञानकर्मणा मीश्वरणां हि एतदगम्योदीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भूतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्र
तिबुद्धवत्कल्पात्तत्त्ववहा नुसंधानोपपत्तिः॥ तथा च श्रुतिः॥ यो ब्रह्माणं विदधाति सर्वं यो वेदेदं प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबु
द्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमर्ह प्रपद्यति। स्मरति च शौनकादयोऽन्धुर्छंदः प्रभृतिभिर्नैव विदितं तस्या दृष्टा इति। अतवेदं चैवमेव कांड
व्याहियः स्मर्यते॥

पतिप्रः तदेव स्वात्माकारं महावाकोत्तुहो प्रकाशमानं शरणं परमप्रसन्नं न निःश्रेयसरूपमर्ह प्रपद्य इत्यर्थः। न केवलमेकस्यैव ज्ञानाति
शयः किंतु बहूनां श्रुत्यादृष्टा मिति विश्वासार्थमाह स्मरंतीति। ऋग्वेदे दशमंडलावयववान् तत्र भवाऋचो दशतप्यः वेदोतरेपिकांडस्तु कर्म

प्रतीतिः॥ स्मृतत्वाह॥ प्रतीतिः॥

किंच मंत्राणां कृष्यादिज्ञानावश्यकत्वापिकाश्रुतिर्मंत्रद्वयौणां ज्ञानतिशयं दर्शयतीत्याह। श्रुतिरपीति। आर्षेयक्रयिमोगः छेदो गायत्र्यादिदे
वतन्मादिब्राह्मणविनिमोगतम्यविदितानि यस्मिन्मंत्रेनेत्यर्थः स्यात्। स्थाप्यंते नरकं तथा च ज्ञानाधिकैः कस्यांतिरितवेदस्य तन्मवहारस्य प्रव
र्तितत्वात्वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वं चाविरुद्धमिति भावः। अधुना समानता मरूपत्वं प्रपञ्चयति। शाणिनां चेति। ततः किंतवाह। दृष्टेति ऐहिकान्धिमिक
विषयसुखरागकृतधर्मस्पर्शफलपक्षादिकं दृष्टपञ्चादिसदृशमिति युक्तं विसदृशकामाभावेन हेतुभावात्। तथा दृष्टदुःखद्वेषकृता धर्मफलदृष्टसदृ

श्रुतिरप्यभिज्ञानपूर्वकमेवमंत्रेणानुष्ठानं दर्शयति। मोहवा अविदिता र्षेयं देवतब्राह्मणेन मंत्रेण याज्यपतिवाध्यायपतिवास्त्वाणं वर्त
तिगर्भवाप्यते इत्यपनेत्यतस्मादितामंत्रेविधादिति। शाणिनां च सुखमासपेधर्मो विधीयते दुःखपरिहारमासाधर्मः प्रतिषिध्यते। दृष्टानु
श्रविकसुखदुःखविषयो च रागद्वेषो भवतो न विलक्षणविषयादित्यतो धर्माधर्मफलभूतो न रासृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृशैव निष्प
द्यते। स्मृतिश्च भवति। तेषां प्रमाणिकमाति प्राकृतस्याप्रतिपेक्षिते। तान्येव ते प्रपद्यते स न्यमानाः पुनः पुनः हिंसा हिंसे मृदुकरे धर्माधर्माद
तान्ते। तद्वद्विताः प्रपद्यते॥

शब्दः स्वमेव न सुखं कृतहत्यादिदोषापत्तेरित्यर्थः तर्कितेष्वेवानमाह। स्मृतिश्चेति। इतरसृष्टिः पूर्वसृष्टिसजातीयकर्मफलत्वात् पूर्वसृष्टिवत् स
त्यनुमानं च शङ्क्यः। तेषां शाणिनां मध्येताम्येव तज्जातीयास्येव तानि दर्शयन्तस्मात्तो हेतुमाह। हिंसेति। कर्मीति विहितानि विद्वत्कारणा पूर्वनि
शालेन संस्कारेण जनयति। तत्राहर्वाफलभूतं संस्कारमावितत्वात् पुनस्तज्जातीयानि कुर्यातीत्यर्थः॥

संस्कारेर्लिङ्गमाह। तस्मादिति। संस्कारवशादेव पुण्यपापं वारोचते। तोभिर्ह्युचिर्लिङ्गस्य पुण्यपापसंस्कारे नुमेयः स एव स्वभावः प्रकृतिर्वी सनेति च
 जीयते। एवं कर्मणा सृष्टि सा दृश्यमुक्ता। स्वोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिवतादपि सा दृश्यमाह। प्रतीयमानमिति। इतरथा निः संस्कारप्रल
 येन गच्छेच्चिदस्या कस्मिन् कलंसादिसर्थः। ननु जगद्वैचित्र्यकारिणोऽन्याः शक्तयः कल्प्यन्तां तत्राह। नचेति। अविद्यापालीनकार्योत्पत्तिस्तस्मादस्याः
 शक्त्यो न कल्याः। ज्ञानाभावाद्गौरवाच्च। स्वोपादाने लीनकार्यरूपशक्तिस्तु महाभ्रमो धर्मादिति। अद्वैतसोम्येति श्रुतिसिद्धा अतोऽविद्यात्कार्यद्वयाः
 तस्मात्तत्रास्यरेचत इति। प्रतीयमानमपि चेदं जगत्तु शक्त्यवशेषमेव प्रतीयते। शक्तिरूपमेव च प्रभवतीतरथाऽकस्मिन् कलप्रसंगात् नवाने
 काकारः शक्तयः शक्ताः कल्पयितुं। ततश्च विविधविधिष्वप्युद्भवा भूतलोकप्रवाहणी देवतिर्यङ् मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकाश्च प्र
 वाहणावर्णाश्च धर्मफलव्यवस्थानां वा नादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसंबन्धनिमित्तत्ववत्त्वं स्येत् ॥ ॥ ॥ ॥

शक्त्यो न संति आत्मा विधै वनः शक्तिरिति सिद्धांत इत्यर्थः। निमित्तेष्वप्युपादानरूपकार्यमेवाविद्याघटनया शक्तिरस्यावेत्युक्तं। उपादाने कार्य
 संस्कारसिद्धेः फलमाह। ततश्चेति। मया सुप्तो स्थितस्तत्त्वेषु जांतीयमेव च सुजांयते तच्च रूपजातीयमेव गृह्णाति नरसादिकं भोग्याली का भोग्या
 श्रमाः प्राणिनिकाश्च भोगे हेतु कर्माणि संस्कारवतात्पूर्वलोकादितुत्यामेवेति निषम इत्यर्थः। निकायाः समूहाः ॥

दृष्टं तासि हि मां शी क्वाह न हीति यथा वृष्टिः समतलो साधारणविषयो नास्ति सुखादेः साक्षिवेद्यत्वात् तथा व्यवहारस्य चालमसदित्यर्थः । षष्ठं
मिदं त्रिषु त्रिषु यथा सन्निति कार्यः । इत्यर्थं संक्षेपति । अतश्च । व्यवहारसाम्यात् संभवश्च व्यवहारस्य भूतस्य रूपः समानो एवेत्यर्थः । सत्त्वं योजयति । स
मानेसादिना भाविदृष्ट्या मज्जमानो ग्निः अन्तादो ग्निर्हस्तमिति कामिना कृतिकान सत्ताभिमानिदेवामात्रये अष्टसुकपात्तेषु पचतीये हविर्निरुत्तवानि

न ही द्विषविषयसंबंधादेर्बुहारस्य प्रतिसर्गस्य चालं वृष्टिः विषयकल्पं शब्दमुत्प्रेक्षितं । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात् कल्पं
तरव्यवहारं तु संधानं समत्वमेव एतां समानतामरूपा एव प्रतिसर्गविशेषाः प्रादुर्भवंति । समानतामरूपत्वात् च तावपि महासर्गमहा प्रलय
लक्षणायां जगतोऽप्यगम्यमानायां ता कश्चिच्छब्दमात्राणां दिविरोधः ॥ समानतामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः । स यो च द्रव्यसो धातेभ्यो पाद
बैमकल्पमत् । दिवंच दृष्टिर्वीचां तरि समुद्रो स्वरिति । यथा प्रवेक्षिन्कल्पे सूर्यो यं इमः प्रवृत्तिजगतु कुं सतेथास्मिन्कल्पे परमेश्वरो कल्पम
दित्यर्थः । तथा अग्निर्वीचां कामयतश्चानादौ देवानां ॥ इत्यमिति । स एतन्मृगमेकतिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाके पातं निरवयदिति न ह्येष्टिविधो योऽत्र
निरवयवस्यैवाग्रयेति रवयवतयोः समानतामरूपतां दर्शयतीत्येवं तातोपिका श्रुतिरिहा दृष्टव्या ॥ ॥ ॥

त्यर्थः । न ह्यत्र व्याप्तिवृत्त्या दृष्टव्यं । ननु यजमानो ग्निर्जीवी दुहेः प्रजितना समानतामरूपः कल्पांतरे भवतीत्येवं रूढौ वा अकामयत विष्णुर्वीच
कामयते स अपि तया वक्तव्यं तदुक्तं न स मेरिविविष्णु इयोरधिकारि पुरुषत्वमृतमोजगत्कारणत्ववशात् । एकस्वरुद्रेनेति एको विष्णु
रित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति

स. भा.
३७

स्मृतौ वेदेष्टि विषयसमसीश्वर्येते प्रलम्भांते अतन्तां वसंतादीनां लिङ्गानि तच्च पल्लवादीति। पर्ययेष्टीयं ब्रह्मन्तौ भावाः पदार्थस्तुत्या इति शेषः। तस्मान्नानाशब्दव्यङ्ग्यं ह्यङ्गीकारेणिकर्मणि शब्दे वा विरोधाभावात् देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमास्ति पति। मध्यादिष्विति। ब्रह्मविद्यादे

स्मृतिष्विति॥ ऋषीणां नामधेयानि कश्च वेदेषु दृश्यः॥ शर्वपते प्रसूतानां ताम्येवेभ्यो दत्तस्य जः यश्चतुष्टु तु लिङ्गानि नाना रूपाणि पर्यये। द्रुपते तानि तान्येव तथा भावापुगादिषु। तथा भिमानि नोतीतास्तु त्यास्ते सां जते रिह॥ देवादेवैरतीते हि रूपेतीमन्निरेव चेति। एवं जाती यि का दृष्ट्या॥ मध्यादिष्वसंभवाद नधिकारं जैमिनिः॥ इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्ति अधिकार इति पत्रातिज्ञातं तस्यैव त्वेते। देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्येभ्यो कस्मात् मध्यादिष्वसंभवात्। ब्रह्मविद्यायामधिकारं भुपगमे हि विद्याया विज्ञेयात् मध्यादिविद्यास्य अधिकारं भुपगमेत। नचैवं संभवति कुपमसौ वा आदिसौ देवमधि सचमनुष्या आदिसंमध्वध्यासेनौ पासीरन्। देवादिषु कपासकेषु भुपगमज्ञानेषु आदिस्यः कमन्यमादिस्यनुपासीत॥

वाद्यननाधिकरोति विद्याया त मध्यादिविद्या च दिसर्गः। इष्टं तं विदुर्गोति। कथमित्यादिना। घुले कथयंश दंटे अंतरिक्ष रूपे मध्यस्थे स्थित आदिसौ देवादीनां दानामधिगम्य सारोप्य ध्यानं कार्यं तत्रादिस्य साधिकारं नमुक्तः। ध्यातुं ध्येयमेव भावात् इत्याह॥ देवादिष्विति॥

३७

अनुबन्धादीनां तत्राधिकार इति आशङ्कते नान्यत्र ध्येयत्वात् तत्राप्यत्र न ध्यातव्यमित्याह पुनश्चेति ॥ चतुर्वेदे कर्माणि प्राणव्यति
पंचकुसुमानितेभ्यः सोमप्रादिभ्योऽपि तानि लोहितशुक्लरूपपरः कर्मगोप्यान्निपंचाम् तानिततन्मंत्रभृजैः प्रागाधर्थात् पंचदिगाव
स्थितामिरदित्यस्मिन्नाडीभिर्मध्यपृष्ठिदरुप्राभिर्गदित्यसंडलमानीतानि पशुस्तेज इदिवर्गीकृतात्मना परिणतानि पंचदिस्तुतिर्नैव स्वा
दिभिरुपजीव्यानीति ध्यापतां वस्त्रादिप्राप्तिरुक्तं तथैः सूत्ररथादिपदार्थमाह ॥ तत्राग्निरिति आकाशब्रह्मणश्च तारः पादाः ॥ द्वौ करौ द्वेने

पुनश्चादिसव्यपात्रपाणिपंचरोहितादीन्मन्त्रानुपक्रम्य वसवोरुद्रा आदिसामरुतः साध्याश्च पंचदेवगणाः क्रमेण ततदमृतमुप
जीवन्तीत्युपदिश्य समस्तदेवममृतं वैदवस्नामे वैको भूताग्निनेव मुखे नैतदेवामृतं दृष्ट्वा तप्यतीत्यादिना वस्त्राद्युपजीव्यान्मन्त्रानि
विजानतां वस्त्रादिमहिमप्राप्तिर्दृश्यति ॥ वस्त्रादमृतकानन्मन्त्रादीन्मन्त्रानुपजीवितो विजानीयुः कं वान्मन्त्रादिमहिमानं प्रेक्षे
युः ॥ तथाग्निः पादे वायुः पाद आदिसः पादो दिशः पादो वायुर्वैश्वदेव आदिसो ब्रह्मसादे इन्द्रादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव दे
वतात्मनामधिकारः संभवति ॥ तथेमावेव गौतम भरद्वाज वसमेव गौतमो भरद्वाज इत्यादिषु ऋषिषु वधिषु पासनेषु न तेषामेव कर्षी
णामधिकारः संभवति ॥ कुतश्च देवादीनामधिकारः ॥

त्रेहनासिके एकागिजिसप्तस्त्रिंशे ऋषिषु रश्मि सती रश्मिषु सप्तर्षिध्यानं कार्यमित्याह ॥ तथेमावेवेति अप्रदक्षिणः कर्णः गौतमो वामो
भरद्वाजः एवं दक्षिणनेत्रनासिके विश्वामित्रवशिष्ठौ वामे जमदग्नि कश्यपौ वागविरित्यर्थः ॥ अत्र कर्षीणां ध्येयत्वाद्वाधिकारः ॥

इह भा
३८

किंच विग्रहाभावात् देवादीनां न क्वाप्यधिकार इत्याह। ज्योतिषिभावाच्चेति। आदित्यः सूर्यश्चंद्रः शुक्रो गारुड इत्यादिशब्दानां ज्योतिः पिंडेषु प्रयोग
स्य भावात् सत्तात्र विग्रहादेवः कश्चिदस्तीत्यर्थः। आदित्यः पुरस्तादुदेतापश्चादस्तमेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिषे वादित्यशब्दः प्रसि
द्धः। तर्हि ज्योतिः पिंडनामेवाधिकारे स्तुतत्राह। न चेति। अग्न्यादीनामधिकारमाशङ्काह। एतेनेति। अग्निर्वायुर्भूमिः इत्यादिशब्दानां अ
चेतनवाचित्वेनेत्यर्थः। सिद्धंतीशंकते। स्यादेतदित्यादिना। यजुहस्तः पुरंदरः इत्यादयो मंत्राः सोरोदीदित्यादयोऽर्थवादाः। इष्टान् भोगा
ज्योतिषिभावाच्च॥ यदिदं ज्योतिर्मंडलं घृष्टानमहोरात्राभ्यां बंधुमज्जगद्वभासयति। तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रमुखं
ते लोकप्रसिद्धे वाक्यशेषे प्रसिद्धेभ्यः॥ न च ज्योतिर्मंडलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतया र्थित्वादिना वा योगोऽवगंतुं शक्यते। मृदादिव
दचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत्। मंत्रार्थवादेति हासपुराणलोके भ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदो
ष इति। नैकम्येति। न तावज्जोकोनाम किंचित्स्वतंत्रप्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्यस्त्वद्यविचारिता विशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्धं न च लोका
त्प्रसिध्यतीत्युच्यते। न चात्र सखादीनामन्यतमप्रमाणमस्ति। इति हासपुराणमपि पौरोहित्ये पत्वा त्वमाणांतरस्तत्तामाकांक्षति

न हि वो देवादासंते मत्तभाविताः ते तस्मात्तर्पयंत्येनै सर्वकामफलैः शुभैरित्यादि हासपुराणानिलोके विप्रमंदंडहस्तं लिखति। इदं व
पुस्तकमिति विग्रहादिपंचकसंज्ञायात् अधिकारदोषो नास्तीत्यर्थः। विग्रहो ह विषाभोगश्चैव पंचमसंज्ञताफलप्रदानमित्येतत्पंचकं वि
ग्रहादिकं मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति मत्तादिना। न चात्रोति विग्रहादवित्यर्थः॥ ॥ ॥

३८

अर्थवाचकमत्रावा मूलमिसाशंकाह। अर्थवादादिसादिना जीत्यादिवत् प्रयोगविधिगृहीता मंत्राः प्रयोगसंबन्धार्थमिधानार्थाः नानातुविग्र
 हादिपराइतिमीमांसका आचक्षते इत्यर्थः। तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः। सूत्राभ्यां प्राप्तेर्विग्रहसंतिरस्यति। तुशब्दस्यपि तावद्विग्रहादेवादीना
 धिकरोति विधात्वा त मध्यादिविधावत इति इह हेतुरप्रयोगजनक इत्यह। यद्यपीति। दर्शयितुं न ब्राह्मणमधिकरोति कर्मत्वात्। राजसूयादिवदि
 अर्थवादा अपि विधिते कवा मत्वा तस्य स्याः संतो न पार्थग्ये तदेवादीनां विग्रहादिसंज्ञावे कारणभावं प्रतिपद्यते मंत्रा अपि शुश्राविवि
 निमुक्ताः प्रयोगत प्रकायिनो भिधानार्थानकस्य चिदर्थस्य प्रमाणमस्माच्चक्षते। तस्मादभावे देवादीनामधिकारस्य ॥ भावं तु वादयामीति हि
 ॥ तुशब्दः पक्षोऽवर्तयति। कारणमणत्वाच्चाप्येभावमधिकारस्य देवादीनामविमर्शने। यद्यपि मध्यादिविधा सुदेवताभिर्मन्त्रासंभवे धि
 कारस्य तथापि स्तिहि श्रुताया ब्रह्मविधायां संभवेऽपि त्वसामर्थ्ये प्रतिषेधाच्च श्रुताधिकारस्य। न च कुत्रिद संभवदसेताव तावत्संभव
 स्तत्राप्यधिकारोऽप्येव ननु मन्त्राणां नपि त सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः संभवति। तत्रोक्त्या मः सोऽपि भविष्य
 ति। ब्रह्मविधा च प्रकृत्यभवति दर्शनेऽपि तदेवाधिकारस्य सत्त्वं। तद्यो मो देवानां प्रत्यु ध्यत स एव तदभवत्तयवीणा तथा मनुष्याणामिति ॥
 ति आभास सार्थविधात्वे हेतोरह। न चेति यत्र मस्याधिकारः संभवति स तत्राधिकारेति म्या प्रस्तुत इत्यर्थः। यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारे न संभव
 तिततो न चाप्येतेत्यन्वयः। तत ब्रह्मणो देवादीनां मध्ये प्रत्यहं तावत्तत त ब्रह्म भवदित्यर्थः ॥

सू. भा.

३६

ते देवा उचुरस्यो संततं इन्द्रो च नो सुरा सुराजो प्रजापतिं प्रलविधा प्रदं जमनुरिति च लिंगमस्तीत्यर्थः किं न ब्रह्मा मृतमिति गंधर्वे प्रप्रेषात्
बल्लुड वाचतमिति मोक्षधर्मे सुश्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह स्मार्तमिति मया कालानां गोलकेषु च सुरादिपदप्रयोगे पिशाच्यैर्गोलकाति
रिक्ते दिवाणि स्वीक्रियन्ते तथा ज्योतिरादौ सूर्यादिरुद्ग्रहयोगे पि विग्रहवद्देवताः स्वीकार्या इत्याह ज्योतिरिति तथा चेतनत्वेन व्यवहारदीप्त्यर्थः
एकस्य जडत्वेनोभय रूपसंकर्यत आह अस्ति हीति तथा हि विग्रहवत्तत्वादेव व्यवहारः श्रूयते सुब्रह्मण्युद्गातगाणस्तु क्रत्विकृतत्वं यंधी
ते होचुर्हंत तमात्मा नृमन्विष्यामो यमात्मानमविष्यस्यो अलोकात्ता मोतिसर्वोश्च कृत्वा नितींद्रो ह वै देवानामभिप्रव्याजनिरोधनो सुरा
णामिषादिव ॥ स्मार्तमपि गंधर्वपात्रबल्यसंवादादि पश्युक्तं ज्योतिषिभावाच्चैत्यत्र ब्रूमः ज्योतिरादिविषया अपि आदितादयो देवता
वचनाः शाश्वतनसंतमैश्वर्यीधुपेतंतं देवतात्मानं समर्पयन्ति मंत्रार्थे वा रादिपुत्रथाप्यवहारत आस्ति तैज्येययोगाद्देवतानां ज्योति
राद्यात्मनि श्रावस्यातुं यथेष्टं तेन विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यं तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्युद्गातगाणस्तु क्रत्विकृतत्वं यंधी
इति मेवोभयत्वाजहारेति स्मर्यते चा आदिसः पुरुषो भूत्वा कुतीनुपजगामेति नृदादिष्वपि चेतना अद्विष्टताते भुपगम्यते नृदव्ये
रामो ब्रुवन्ति सादि दृष्टीनात्

योर्धवा दं दं गच्छेत्सादिः तत्र मेधातिथे मेधेतींद्रं संकोधनं श्रुतं तद्वाच्ये मेधेति मुनिमेवोभूत्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेधेतींद्रं संकोधन
मित्यर्थः ॥ यदुक्तमादिसादयो नृदादिबदेत नारवेति तत्र स वै जगज्जं शब्दमसत्वादित्याह ॥ नृदिति ॥

३७

अदिसादेको जडभागः कश्चेतना इति तत्राह। ज्योतिरदेस्त्विति। मंत्रादेकं पदं सत्त्वाभासमातविग्रहादेः स्वार्थेन प्रमाणां अत्यपरत्वात् विषं भुंक्षे
 ति वा अभवत् इत्याह। पदं हीति। अत्यपरं दपि वादिविवाकात् वाधाभावे स्वाधीनं ग्राह्यं इत्याह॥ अत्र ब्रूमहेति॥ तात्पर्यं अत्यपरं प्रसवनात्रेणास्ति
 त्वमुदाहरति। तथा हीति। तत्तादृशं प्रसवेति विग्रहादेः सनास्तीति वैषम्यं शङ्कते। अत्राहति। विग्रहादेः विधिः कतं देवता कतमाप्रशस्तो विधिः
 ज्योतिरदेस्तु भूतधातो एदिसादिषु चेतनत्वमभ्युपगम्यते। चेतनात्वाधिष्ठातारो देवतात्मानो मंत्रार्थवादादिमवहादित्कर्त्तुं। पदं पुनं
 वाच्यं वादेषां स्मृतात्वे दत्ताविग्रहादिप्रकाशान्तरात् त्वेति सत्र ब्रूमः। प्रत्यया प्रत्ययो हि सत्त्वाका सत्त्वावेषाः कारणान्तात्मा चेतनत्वात्
 त्वं वा तत्त्वाद्यन्तर्धमपि प्रस्थितः धर्म्यतितं तत्तापणं हि अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते। अत्राह विष्णुमप्युपमातः। तत्र हि तत्तापणं हि विष्णुं
 प्रत्यक्षं प्रकृतमस्ति पितृतदस्ति त्वं प्रतिपद्यते। अत्र पुन विष्णुदेवैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थः। अत्राह न पार्थिवं न कृतं तद्विषया प्रकृतैः
 आध्वंसात्। तदिमं वाक्यं प्रसापकैः वांतरवाक्यस्य प्रसापकत्वमस्ति। प्रधानसुराधिदेवितितर्जतिवाक्ये पदत्रयसंबंधात् सुराणां
 न प्रतिषेध एवैकोपयोग्यतेन पुनः सुराधिदेविति पदद्वयसंबंधात् सुराणामविधिरपीति॥ ॥ ॥

रित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः। कृतं तौ भूतार्थे विग्रहादिः। तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः। न त्वं वांतरवाक्ये तविग्रहादिप्रत्ययो त्वत्त्वत्वात् न हीति।
 सुराणामप्रत्ययोपि स्यादिति वाक्यं

स. भा.

४०

पदेकवाक्यत्वं वाक्यैककामत्वं वैवस्वत्त्वं नैव निसादः अत्रोच्यते इति। तत्राप्येकं पदं सूर्यं विवेदितं पदं स्यात्वेति तदपदेकवाक्यत्वं एकमेवार्थमुक्तं
बोद्धेति। ननु पदद्वयं पदद्वयकृतं एकांतबोधयति तस्माद्विधौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुवर्तप्रसङ्ग इत्याह। अर्थवाक्यसुभूतार्थसंसर्गस्तुतिद्वारेणोभय
नविधिनवाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विग्रहधनुर्भव इत्यर्थः। नन्वर्थवादस्य पदानामंतरसंसर्गोभयकृतविना साक्षादेव विधेयत्वोक्तत्वा
अत्रोच्यते। विधेयमप्यस्योपायुक्तं पदस्य एवान्वयनिषेधेन तन्वस्यैकत्वात्वात्तराभासार्थस्याग्रहणं विधुद्देशार्थे वा दृष्टेस्तु अर्थवाक्यस्य निषेधसि
रूपगत्वमप्येकतां विधेयं प्रतिपद्यते न तर्कमर्थक्यवशेन विधित्वावकत्वं प्रतिपद्यते। यथा हि वाक्यमप्येकमानमेतत्प्रतिकल्प इति अत्र विधु
द्देशवर्तितां वाक्यमादिपदतां विधिना संवेधो नैव ग्राह्यते। अपि चादेवतावाक्यमेवैवैतन्नागधेयेनोपधावतिस एवेने भूतिगमयतीत्येषाम
थावा दगतां नैव दत्तां तद्विधवति वाक्ये आलभेतेति होपि चादेवतावाक्यमेवैवैतन्नागधेयेनोपधावतिस एवेने भूतिगमयतीत्येषाम
देवत्वमिदं कर्तृत्वमिति विधिं स्तुवति। तद्वत्सोवांतराकार्यः प्रमाणान्तरागोचरो भवति। तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते। यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धता
ननु वादेना प्रकृतुतदुभयनास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्वाक्यवादः स्यादहोस्वित् प्रमाणान्तरविरोधादिपमानवाद इति प्रतीतिरुक्तो
विधमानवाद आश्रयणी मोक्षपुराणवादः

ह। पृथाहीति। सासादन्वमात्रोपदेशोयति। नहीति। अर्थवाक्यसर्वत्रैवार्थग्रहणमात्रं कार्यवादान्ति न जते। तद्वत्तेति। तत्रार्थवादेषु पत्राग्रिहि
मस्य भेदजमित्यादिविस्तर्पः। आदिसो पृथग्रेत्यभेदवाधित इति तेन खिलादिगुणवारः यत्र यत्र हस्तः पुपुर्दर इत्यादौ मानान्तरसंवादविमर्शो
तस्तः तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थः इति विमर्शस्य आहारः॥ १॥ २॥ ॥ ॥

४०

विग्रहार्थवादः सौम्ये पिता सूर्यवान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञाना बाधितार्थकश्च दत्त्वा तत्रमात्रादिवाक्यवत् इति त्वार्थमंत्रे धृतिदिशति एतेनेति वेदं
नानुकोदगुणावाक्यं नितिरासायहेतौ परानि न चो भयपरत्वे वाक्यभेदोऽन्तरार्थस्य महावाक्यार्थे दत्त्वा इति भावः विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवदेव
तद्विग्रहो गीर्णमिह साहः अपि चेति ननु कुशात्मके कर्मणि विधिः फलं विनाऽनुपपन्न इति भवतु पत्र दुः खेन संभितमित्यर्थवादसिद्धः स्वर्गो
विधिप्रमाणाकः विग्रहं विना विधेः का नुपपत्तिस्तस्माह न हीति उद्दिश्य त्वानुपपत्त्या चेत् सारो हो गीर्णमिह इत्यत्र श्रुतिमप्याह मस्या इति अतश्च
एतेन मंत्रो ज्ञात्वा तः अपि च विधिभिरेवं ददिदेवत्वा निहं वीषिचो दपद्विरेपेक्षितमिंद्रादीनां स्वरूपं न हि स्वरूपा हिता ईदृशश्चेत्तस्यो
पपितुं शक्नोते न च येन स्यात्तस्मात्तस्यैतस्यैव देवताये हो विः प्रदातुं शक्नोते आवयति च यस्यैव देवताये हो विः हीतं स्यात्तं मनसा ध्याये
द्वच दूरिष्यन्निति न च उद्दिष्टमात्रमर्थस्वरूपं संभवति इष्टार्थो मे दातुं तत्र पादं मंत्रार्थवादो र्देहादीनां स्वरूपमवगतं न तत्ता
इति उद्दिष्टप्रमाणा केन प्रत्याख्यातुमुक्तं ॥

तस्यो हो र्थं विग्रह एष्टमः किंच कर्म प्रकरणा कदाच विग्रहप्रमितिः प्रजाजवत् कर्म जित्वेतां गीर्णमार्थं विना कर्म पूर्व सिद्धे किंच सुप्रसन्न
विग्रहवदेव तां सत्ता इष्टमात्रदेवताति भक्तिरमुक्त्या हा त च द्राष्टेति न च कतिमात्रं द्राष्टुं कस्य मस्तु किं विग्रहोति वाच्यं निर्व्यक्ता कृत्य
योगात् अतः उद्दिष्टार्थकां साकं मंत्रादिप्रमित विग्रहो गीर्णमिह इत्याह त्वेति ॥ ॥ ॥ ॥

सू. भा.
४९

एवं मंत्रार्थवादमूलकमिति हासादिकमपि विग्रहे मातृमिताह। इतिहासेति। प्रमाणत्वेन संभवदित्यर्थः। व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्ष
मपीति हासादेर्मूलमित्याह। प्रत्यक्षेति। व्यासादेवो देवादिप्रत्यक्षस्य साः प्राणिनादस्मद् इदिति अनुमानमतिप्रसंगेन दूषयति। यस्मिन्सादिना।
सर्वेषां भिन्नत्वमुक्त्वा। घटवदिति जगद्देविभ्यो नास्तीत्यपि सूचयति। तथा ह त्रिषाभावं वरीश्रमाभावं वरीश्रमाद्यवस्थां च सूचयति निरंकुशबुद्धि
इति हासप्रमाणमपि व्याख्यातेन मूर्तेन संभवन् मंत्रार्थवादमूलकत्वात् संभवति देवताविग्रहादिसाधयितुं। प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति। भू
वृत्तिरस्य कर्मप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षं। तथा च व्यासादेवो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरतीति स्मर्यते यस्तु ब्रूयादिदानीं तानां निवर्तने
प्राप्तपितृतिदेवादिभिर्व्यवहृतं सामर्थ्यमिति। स जगद्देविभ्यो प्रतिषेधेत्। इदानीं निवर्तनात्प्राप्तपितृतिदेवादिभिः। स्मर्यते यस्तु ब्रूयादिदानीं तानां निवर्तने
सूयादिचोदना उपरुध्यात्। इदानीं निवर्तनात्प्राप्तपितृतिदेवादिभिः। स्मर्यते यस्तु ब्रूयादिदानीं तानां निवर्तने
मनर्थकं स्यात्। तस्माद्देवी कर्षवशाच्चिरंतनादेवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहर्तुं कुरिति श्लिष्यते अपि च स्मरंति। साध्यादिदेवतासंप्रयोग
इत्यादि॥ ॥

त्वात् तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादिमुगधर्मव्यवस्थां स च वाधरत्यर्थः। योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह। अपि चेति।
मंत्रजपात् देवसां प्रीत्यंतं संभाषणं चेति सूत्रार्थः॥ ॥ ॥ ॥

४९

योगमाहात्म्यस्य श्रुति स्मृतिसिद्धत्वात् योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमिहा योग इति पादतल जातोः जानोरनामेर्नामेरग्रीक्यीगमाया
 के इ प्ररोहंततश्चावद्वरं ध्रुवविचारिपुत्रके समुचिते धारणायाजिते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते योगा निवृत्तते जो न पशरीरं प्राप्स्ययेति
 नोनरीगादिस्पर्शद्वयः विचकारदिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमिहा लोकेति अधिकरणार्थे पसंहरति तस्मादिति चिंतायाः फल
 माह क्रमेति एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिरसुक्तिफलं नृपासना निमुञ्चते देवानामनधिकारे ताताभावात्
 योगोपशान्तिमाद्यैश्चर्मणां फलः स्वर्गमाणा नशक्ते साह समावेष्टा प्रत्याख्यातुं श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति पश्य प्रतेजोनि
 लये समुत्पिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते न तस्येगो न जगन्मस्यः प्राप्स्ययोगिनि न पशरीरमिति कर्षीणामपि मंत्रब्राह्मणाद
 र्जितां सामर्थ्यना सन्दीयेन सामर्थ्यतोपमानं पुक्तं तस्मात्समलमिति हासपुराणं लोकप्रसिद्धिरपि न सति संभवे निगलं वताध्वसा
 तुमुक्ता तस्मादुपपन्नो मंत्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्वाद्यवगमः ततश्चार्थित्यादि संभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिक
 रः क्रममुक्तिरुचिता न्यप्यवमेवोपपद्यते शुगस्य तदनादरं श्रवणतदा द्रवणात्स्यते हि मयाननुष्ठाधिकारनिमग्नमप्यो देवादी
 नामपि विद्यास्वधिकार इत्युक्तं ये बहिजासधिकारनिमग्नपवादेन श्रुद्व्याप्यधिकारः स्वादित्येतामात्रं का आवर्तयितुं इदमधिकरणमा
 क्रममुक्तं चित्तमुपासनेषु प्रवृत्तिरस्मात् अतोधिकारनिर्गमात्प्रवृत्तिसिद्धिरिति भावः शुगस्य सत्यते हि पूर्वेषां स्वदृष्टांतसंगतिमाह मयेति
 पूर्वदेवादीनां अधिकारसिद्धयर्थं देवादीनां भूतार्थे विग्रहो दो समन्वयो कावेदाता नामपि भूतार्थे ब्रह्मणो समन्वयो दृष्टो रतः अत्रापि इह इह
 आतस्य सत्रिये समन्वयो तासदृष्टो क्रयतइसधिकरणद्वयस्यासंगिकस्यास्मिन्मन्वयाध्यायेः तर्कवदिति संतव्यं सर्वपक्षे श्रुद्व्यापिद्विजवेह

॥ सिद्धेते तु तदभापयति फलं ॥

श्रुतवेदांतविचारो विषयः स किं श्रुतमधिकं करोति न वेति संभवा संभवाभ्यां संदेहोपपन्नमाह। तत्र श्रुदस्यापीत्यादिना। तस्माद नम्रैत्वाद नव
कुतोऽसमर्थः। विद्यार्थिनि श्रुदश्रुप्रयोगास्त्रिंशदपि श्रुदस्याधिकार इत्याह। भवति चेति। ज्ञानश्रुतिः किल षड्शतानि वाच्यं चंदे कापगुरवे निवेद्य
मादि श्रुतैस्त्वकाच। ततो रैको विधुरः कस्यार्थी स न इदमुवाच। अहेति निपातः रेवदार्थः। हारेण निष्पन्नमुक्तः इत्यागंतारयो हारेण सवगोभिः स

तत्र श्रुदस्याप्यधिकारः साहितिता कस्या समर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात्। तस्माच्छ्रुदोपपत्तेन यत्कुत इति बत श्रुदो विद्याया मतवत्कुत इति
च निषेधाश्रयणात्। यच्च कस्यैव स्वतः अधिकारकारणं श्रुदस्यानग्नित्वं ततश्चिदास्वधिकारस्यापवादकं। न ह्यहवतीकारि रहितेन विद्यावेदि
तुं न शक्यते। भवति च किं श्रुदधिकारस्योपो हलकं। संकीर्णविद्यायां हि ज्ञानश्रुतिर्नो प्राप्यतां शुश्रूषुं श्रुदो न परान्न इति। अहहारे
त्वा श्रुदतवैव सहगोभिरस्त्विति। विदुरश्च भूतपश्च श्रुदो निमग्नवा अपि विद्विष्टविज्ञानसंयत्ताः समर्थे। तस्मादधिक्रियते श्रुदो वि
द्यास्वित्वे वं प्राप्ते ब्रूमः॥

रुदेष्वदतवैवास्तु किमलो नानेन समग्राह्यस्यानुपयोगिनेति भावः। अर्थित्वादि संभवे श्रेयः साधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति स्वा
योपेतास्त्रिंशदित्याह॥ तस्मादिति॥

सूत्रादहरेवसिद्धं तयति। न श्रुत्वाधिकारस्तादिना। आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्येत्यर्थः। अध्वयनविधिना संस्कृतो वेदस्तदुपमापात
ज्ञानं च वेदार्थे विचारेण शास्त्रीयं सामर्थ्यं तदभावात् श्रुत्वाधिकारितादिसंभवस्यापसिद्धेर्नास्ति वेदतविचारधिकार इत्यर्थः। मरुः ध्वयनसंस्कृ
तेन वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो नास्य अनधीत वेदस्यापि वेदार्थो नुष्ठानाधिकारेः ध्वयनविधिर्नैव पर्या

न श्रुत्वाधिकारो वेदाध्वयनाभावादधीत वेदो ह विदित वेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते। न च श्रुत्वा वेदाध्वयनमस्ति उपनयपूर्वकत्वादे
दाध्वयनस्योपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वाद्यत्वात् येन तदस्य तिसामर्थ्यः धिकारकारणं भवति। सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवल
मधिकारकारणं भवति। शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्योपेक्षितत्वात्। शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्वयननिराकरणेन निरुक्त
त्वात् यच्चेदं श्रुत्येतेन बलकृत् इति तत्त्यापपूर्वकत्वादिषां सामर्थ्यन बलकृत् त्वेवोक्तमिति। न्यायस्य साधारणत्वात्। यस्तु नः सर्वगो वि
द्यायां श्रुत्वा श्रुत्वा वर्णलिंगमयसे तत्स्वंगं न्यायाभावात्। न्यायोक्ते हिलिंगदर्शनं द्योतकं भवति न चात्र न्यायोक्ति

पातात्। अतः फलवर्मेतत्र सविधासाधनेषु अवगणदिविधिषु श्रुत्वा नधिकार इत्यर्थः। अधीत वेदार्थे ज्ञानवत्त्वरूपस्याध्वयनविधिलभ्य
स्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वाद्युक्तपदं वेदार्थोपलक्षणार्थे मित्याह। न्यायस्य साधारणत्वादिति। तस्माच्छ्रुत्वा इति तच्छ्रुत्वा नुष्ठाना
यस्य मत्तत्र सविधयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः। पूर्वोक्तलिंगं दूषयति। यदिति। असामर्थ्यापेक्षार्थत्वादिसंभवस्याप्यनिरस्तत्वादित्यर्थः॥ ॥

स्व भा.

४३

ननु निषादस्य पतिं प्राजयेदित्यत्राध्ययनाभावेपि निषादशब्दात् निषादस्यैषा विधिरुद्रशब्दात् शुद्रस्य विद्यायां अधिकारोस्त्विसाक्षं कस्यैव
विद्यायां अधिकारमंगीकरोति। काममिति। तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः। वस्तुतस्तु विद्यायां स्वत्वान्निषादशब्देऽप्यधिकारिसमर्थकः। रुद्र
शब्दस्तु विद्याविधिपर्यवस्येनाधिकारिणो बोधयति। असामर्थ्याभावे विरोधेनाप्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वात् संभवात् इति मत्सांगीकारे

कामं चाप्युद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शुद्रमधिकृतं तद्विषयत्वात् तस्यैव विद्यास्वर्थादस्य सात्तु न क्वचिदप्यर्थं शुद्रमधि
कर्तुमुत्सहते। शसते चाप्युद्रशब्दोऽधिकृतविषयबोधो जयितुं कथमित्युच्यते॥ ॥ ॥

त्यजति। अर्थवादेति। तर्हि शुद्रशब्दात् त्रिश्रुतस्य कोऽर्थ इत्याक्षं कस्यैव साह॥ शक्यते चेत्सादिना। जानश्रुतिर्नाम राजतिराद्यसमये राज्ञो
प्रासादतले सुप्राप्य तदा तदीयान्दानादिगुणान्नामोपिता क्रयपोष्य हितार्थं हंसान् कृत्वा सात्तु रूपेणातस्यैव रिआजगुः तेनैव आसो हंसोऽ
प्येसं हंस उवाच। भो भो मद्राक्ष किं न पश्यसि जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गोऽप्यस्थितं तत्तां धस्यति न गच्छेति॥

४३

तमग्रेसर उवाच ॥ कमप्ये नंवरकं निघा हो न संतं अरे स पुग्वा नं पुग्वा नं पुग्वा गं वी तपा सह स्थितं रै क मि वे त द्द च न मा ॥ य रै क स्य हि ब्रह्मिष्ठ स
 ते जो दुर ति क्क मं ता स्मा ना म स स्ये स र्थः ॥ अ स्म द्द च त विज्ञो रा ना श क र तिं गे न रै क्क ता ला वि धो वा न्म वि व्य ती ति हं सा ना न भि मा मः ॥ कं ड अ रे इ ति
 प द्द रे ६ः उ श श्च प्प र्थः ॥ ते वा हं सा ना म ना द र वा क्य अ व र्णा त् अ स्म र त्तः शु गु ल वा सा अ द्द श व्दे न रै क्के रा स अ ते ही ति स अ ते ही ति स त्रा न्

का च र ए न मे त त्सा तं स पुग्वा न मि व रै क्क मा स्ये स स्मा कं स वा का दा त्त मो ना द र्शु त व गो जा न श्रु तेः पौ वा वा ण स्य शु गु ले दे ता म् पी रै क्कः
 अ द्द श व्दे ना ने त स बु पां व भ्वा त्त तः प री श्वा ना न स्य र्वा प ना मे ति ग म्य ते ॥ जा ति श्च द्द स्मा न धि का रा त् ॥ क्क मं पु नः अ द्द श व्दे न शु गु
 ल वा स अ ते इ स्य च ते त दा द्द व र्णा च्चु च म मि दु द्वा व शु चा वा मि दु दु वेः शु चा वा रै क्क म मि दु द्वा वे ति श्च द्दः अ व य वा र्थ स न वा त् ॥
 प्प र्थ स चा सं भ वा त् स द्द प ते चा पु म र्थे स्मा क र्वा पि का यं ॥ ॥ ॥ ॥

यः श्रुतयोगिकार्थलाभे सति अनन्वितरूपधरेत्याह इति भाष्यो तनाथो हि शृष्टः ॥ तदा इवणात् तमा शुचा आद्वरणात् ॥ स द्दः शोक
 आ म वा न् ॥ शु चा वा र्थ र जा मि दु दु वे आ त्तः शु चा वा क रणे न रै क्क ग त वा न्ति स र्थः ॥ ॥ ॥

इह ह्यस्यैव योगिके लिंगमाह। सत्रियत्वेति। संवर्गविधौ विध्यन्तरमर्थार्थवादः आरभ्यतेऽन्यत्कसापसंक्रुपिगोत्रं पुरोहितसमिप्रतारि
नामैवैराजाने चक ससैतस्यापसंस्तेन परिधिष्यमाणो तो भोक्तुमुपविष्टो बद्धो भित्तवानित्यर्थः। नन्वस्यैवैरथित्वेन श्रुतमित्यत आह।
चैत्ररथित्वेनेति। एतेन हि रात्रेणोति छो दो गमश्रुत्यैव पर्यवैत्ररथस्य काये यमयोग उक्तः। अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चैत्ररथं रूपत्वेति श्रुत्य
सत्रियत्वं गतेऽन्यत्र चैत्ररथे तल्लिङ्गात् ॥ इतश्च न जातिभूते जान श्रुतिः। यत्कारणं प्रकरणं निरूपणेन सत्रियत्वं मस्योतरत्र चैत्र
रथेनाभिप्रतारिणः सत्रियेण समभिआहारे तल्लिङ्गात् गम्यते। इतरत्र हि संवर्गविधाया कशेषे चैत्ररथि अभिप्रतारी सत्रियः संकीर्तते।
अथ ह्येतेन कंच काये यं अभिप्रतारिणं च काश्च सैति पदविधिष्यमाणो ब्रह्मचारी विप्रिह इति। चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः काये यमयोगात्
अवगंतव्यं काये यमयोगा हि चैत्ररथस्यावगतः एतेन वै चैत्ररथं काये या अजातयजिति समा नान्यमानां च प्रायेण समानान्य पापाजका भवं
ति। तस्माच्चैत्ररथिनामेकः सत्रपतिरजायत इति च सत्रपति त्वाच्च गमात् सत्रियत्वमस्यावगतं। तेन सत्रियेण त्वभिप्रतारिणः सह स
मानायां विद्यायां संकीर्तनं जान श्रुतेरपि सत्रियत्वं सच्यति। समानानामेव हि प्रायेण समभिआहारा भवंति। इतरेषां येष्वर्थयोगा
च्च जान श्रुतेः सत्रियत्वावगतिः अतो न प्रदृष्टाधिकारः ॥
ते एव वंशानां हि प्रायेण पुरोहितवंशायाजका भवंतीत्यर्थः। नन्वस्यैव अभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वेनावतारकं सत्रियत्वेत आह। तस्मादिति।
चैत्ररथादित्यर्थः सतासूनः तस्मै कान्वेषणा यमेवमं अत्र गो दानादिकं च जान श्रुतेः सत्रियत्वे लिंगं

अथ अदृशो योगिक एवेति न श्रुत्वाधिकार इति स्थितं तत्र लिङ्गांतरमाह। संस्कारेति उपनयनं वेदग्रहणां श्रुत्वास्तीति पूर्वमुक्तं
इह विद्याग्रहणागमोपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परमशक्तिः श्रुत्वा तदभावाच्च विद्याधिकार इत्युच्यते। भाष्ये आदिपदेनाध्ययनगुरुश्रुत्वा
दयोग्यत्वं तं तं शिष्यमाचार्ये उपनीतवानित्यर्थः नारदोपि विद्यार्थी संवत्सरायनसमस्तकुमारमुपगत इत्याह। अधीति। उपदिशेति यावत्। अस्म
परावेदपारगाह। सगुरावस्त्वनिष्ठाः परं निर्गुणं ब्रह्म नैष माणा एव पिप्पलादः तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चितं ते भरद्वाजादयः षट्पुरुष

संस्कार परमशक्तिरभावाभिलाषाच्च ॥ इतश्च न श्रुत्वाधिकारोपदिष्टा प्रदेष्टे कूपनयनादयः संस्काराः कथं श्रुते। तं होपनिम्ने। अ
धीहि भगव इति होयससाद। अस्म परावस्त्वनिष्ठाः परं ब्रह्म नैष माणा एव ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्वाणामेव भगवन्तं पिप्पलादमुप
सृजा इति च तान् हानुपनीयेष्वपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति श्रुत्वा च संस्काराभावो भिन्नप्यते। श्रुत्वा तु यो वरी एकजातिरि
त्येकजातिवत्स्मरेत्तानां न श्रुत्वा तर्क किंचिन्न च संस्कारमहतीत्यादिभिश्च ॥

यः स्तमुपगता इत्यर्थः ननु वैश्वानरविद्यार्थां कुर्यात् राजा अनुपनीयेव विद्यामुवाचेति श्रुतेरनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकारः इत्यत आह। ता
हेतिते ह समित्वाणामः स्वर्गहे प्रतिचक्रमिर इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनयनार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिर्दर्शयित्वा निश्चिद्यते हीनवेत्तो
नोत्तमवर्णो अनुपनीये गोपदेष्टव्य इत्याचार्यतापनार्थमित्यर्थः एकजातिः। अनुपनीतः। प्रातर्कं अभिषेकमस्य कृतं ॥

सू. भा.
४५

ससकामः किल मृतपितृको जवाला मातरमपहृत् किं गोत्रो ह मिति तं मातो वा च भर्तृसेवा व्यग्रतया ह मपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि जवाला
तुना माह मस्मि ससकामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामिति ततः सजावालो गोत्रममागसतेन किं गोत्रो सीति पृष्ठ उवाच । ता हं गोत्रं वेदितुमा
तायेति परं तु मे मात्रा कथितं उपनयनार्थमाचार्येण गत्वा ससकामो जवालो सीति ब्रूहीतीति । अनेन सत्यवचनेन तस्मै श्रद्धा भावो निश्चितः ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ इतश्च न श्रद्धाधिकारे पत्यवचनेन श्रद्धा भावो निश्चिते जवाले गोत्रमनुपनेतुमनुशासितुं प्रवृत्तं
तेनैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधं सोम्य हरो पत्यानेष्वेन ससादगा इति श्रुतिर्लिंगात् ॥

अब्राह्मण एतत्सत्यं विविच्य वक्तुमर्हतीति निर्धार्य हे सोम्य सत्यात्त्वेन सत्यं न सत्यं कथयति । अतस्त्वापु पतेष्वे तदर्थं समिधमा हरेति
गोत्रमप्यप्रवृत्तेश्च लिंगात् न श्रद्धाधिकार इत्याह । तदभावेति ॥

ह्यसा अवगादिनिषेधाच्चताधिकारइत्याह। अवगाति। अस्मिन् दृष्टेर्ज्ञेः पठ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाद्याभ्यामप्याभ्यां श्रौतद्वय
 द्वातं प्रायश्चित्तकार्यमित्यर्थः। पद्युपादयुक्तं संघरिष्णुरूपमिति पाठत भवति च स्मृतिरिति शेषः। प्रतिवेदार्थज्ञानं। दानं निषेधेति विधत्ते श्रद्धा
 नेमिति कंतु दानमस्येवा। मरुतं विदुरादीनां कानितं दृष्टमिति तत्राप्येषामिति। सिद्धं नो सिद्धेर्दुरपहृत्वेपि साधकैः श्रद्धेः कथं ज्ञानं न ध्वयमित्यत
 अवगाध्यमनार्थमितिषेधात्स्मृतेश्च। इतश्चन श्रद्धाधिकारे पदस्य स्मृतेश्च। अवगाध्यमनार्थमितिषेधो भवति। वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदा
 ध्यमनप्रतिषेधः तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः श्रद्धास्मर्यते श्रवणप्रतिषेधस्तानुष्ठानयोश्च स्मवेदमुपशृण्वतस्तु पुनरुक्तं श्रौतप्रति
 स्मरणमिति पद्युहवा एतत्तस्मान्न यच्छ्रद्धास्मात् श्रद्धास्मीपेनाधेतव्यमिति च। अतएवाध्यमनप्रतिषेधोपस्मृतिस्मीपेपि नाधेतव्यं
 भवति सकथमश्रुतमधीयीत। भवति चोच्चारणे जिह्वेदेधाशरोद्गरीरभेदइति। अतएव चार्थदर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति। न
 श्रद्धास्मरति दद्यादिति। द्विजातीनामध्ययनमिच्छादानमिति च। येषां पुनः सर्वसंस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधमन्तीनां ज्ञानौ सति स्तेषां न
 श्रुते फलप्राप्तिः प्रतिषेधं तातस्यैकांतिकफलत्वात्। आवमेच्चतुरोयणानिति चेति हासपुण्ये धिगमेचातुर्वर्णस्याधिकारस्मरणात् वेदपू
 र्वकस्तुता स्वधिकारः श्रद्धाणामिति स्थितं॥ कं पनात्। अवसितः शासंगिको धिकार विचारः प्रकृतानेव इदानीं वा साध्या विचारणां वर्तमि
 ष्यामः। यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राणजनितं स तं महद्वयं
 आह। आवपेदिति। कं पनात्। अस्यापि शासंगिकत्वमाशंकाह। अवसितइति तन्मासदस्यः। कं पकं पठति। यदिदमिति सर्वं जगत्। प्राणा त्निः
 स्तं उभयं प्राणोचिदात्मनि प्रेरके सति। एजति चेष्टतेतच्च प्राणस्वकारणं महद्वयं विवेकस्यादिति नयं॥

सू. भा.
४६

तस्मिन्मपहेतुत्वेदं तमाह। वज्रमिति। यथोद्यतं वज्रं न मंतथैत्यर्थः। परतत्प्राणारब्धं ब्रह्म निर्विशेषं बिदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह। यइति। नन्वस्मि
न्सत्रेक्यमिदं वा कपमुदाहृतमित्यत आह। एतदिति। राजस्यस्य कपनस्य सत्रितत्वात् एतत्पदमुक्तं वा सें उदाहृतमित्यर्थः। प्रासंजिकाधि
कारचितपाससंगतिनापेक्षितेति शब्दादेव प्रमित इत्यनेनोच्यते। तत्रांगुष्ठवायोजीवानुवादे ज्ञेयज्ञानार्थ इत्युक्तं। नतथेह प्राणानुवाद

वज्रमुद्यतं पएतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति। एतद्वाक्यं एतत्कपन इति धात्वर्थानुगमात् लक्षितं। अस्मिन्वाक्ये सर्वमिदं जगत्प्राणारब्धं
दत्ते। महच्चिद्विद्वत्कारणं वज्रमुद्यतं ५ धृतं तद्विज्ञानाच्चान्न तत्त्वमिति रिति श्रूयते। तत्रको सौ प्राणः किं तद्भूतकं वज्रमित्यप्रतिपत्ते
विचारे किं यमाणे प्राप्तावत्यसिद्धेः पंचयति कीयः प्राण इति प्रसिद्धेरेव चाश निर्वज्रं प्राणोश्चेदं माह तस्य संकीर्णते। कथं सर्वमिदं जगत्
च्युतं वा यो प्राण इति प्रतिष्ठाप्येति वा पुनिति नमैव च महद्भूतकं वज्रमुद्यम्यते। वायो हि पृथक् भावेन विवर्तमाने विद्युत्तत्त्वनिमित्त
वत्प्राणमपि विवर्तते इत्याचक्षते। वायुविज्ञानात् देववेदममृतत्वं। तथा हि श्रुत्यंतरं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः स महिरयमुत्तमं कृत्वा जगत्पतिम
ववेदेति। तस्माद्वायुरपि ह प्रतिपत्तव्य इत्येव प्रामेयम्।

हे कज्ञानार्थः संभवति प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्यैवाप्योगात्। अतः प्राणो वास्ति परं वाक्यमिति प्रकटाहरणे न पूर्वपक्षमिति प्रतिदेः पंच
यतिरिति। नन्वतएव प्राण इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात्प्राणश्रुतिर्नाना। अत्रापि सर्वेष्वेष्टाभ्यपहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति तास्ति पूर्वपक्षावसरोग
तायेत्यादिसत आह। वायोश्चेति। प्रतिष्ठाप्य स्थितिं लब्ध्वा प्राणो वायो निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धं। अतः स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति भावः वज्रलिङ्गा

सामान्यं
समष्टिः सामान्यं
समष्टिः सामान्यं
समष्टिः सामान्यं

४६

सत्ता हरेषा सिद्धांतं प्रतिजानीते। ब्रह्मेवेति। पूर्वोक्त एवायै कदाचित्तानुगृहीतं सर्वोत्पत्तिलिङ्गं वा समेदकप्राण्युतेर्गोपुमिसाहचर्ये त्वेसादिना

ब्रह्मेवेदमिति प्रतिपत्तयं। कुतः पूर्वोक्त एलोचनात्। एवेति त्रयोविधं यथा भाग्यो ब्रह्मेति त्रिविधं निदिश्यमानमुपलभ्यमानं हे। इहे वक्तव्यमस्मादित
एते वा युनिदिश्यमानं प्रतिपद्ये महि। पूर्वोक्तावन्तदेव शुक्रं तत् ब्रह्म ते देवा मृतमुच्यते। तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चिन्नेति ब्र
ह्मनिदिष्टं तदेवेह पितृनिधाना जगत्सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्च यत्प्रत्यभिज्ञानान्निदिष्टमिति गम्यते। प्राणशुद्धोपपन्नपरमात्मन्येव प्र
युक्तः प्राणस्प्राणमिति दर्शनादेजयित्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते। तवायुमात्रस्य तथा चोक्तं। तप्राणे तनापीनेन मत्स्ये जीवति कश्च
न॥ इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेता बुधश्चिताविति। उत्तरत्रापि भयादस्याप्रित्तिपत्तिर्यथा जपति सूर्यः। भयादिदृश्यवायुश्च मत्स्यीति पंचम इति
ब्रह्मेवेति दिश्यते तवायुः सवायु कस्य जगतो भयमेतत्त्वमिधानात् तदेवेह पितृनिधानात् मरुद्रूपं कस्य सुघटं इति च भयमेतत्त्वमिधाना
निदिष्टमिति गम्यते

शुक्रं स्वप्रकाशं तदुनात्येति। ब्रह्म नाश्रितः केचित् लोको तास्येवेत्यकार्षः सौत्रं लिङ्गं व्याचष्टे। एजयित्वमिति। सवायु कस्य सूर्यस्य कं पनश्च दण

पिशाचः परमात्मन्युच्यते

नात्पूर्वपक्षद्वयः । ज्योतिष्युतेऽनुग्राहकत्वेनार्चितदिमार्गस्थत्वं हिं गमाह । तथाचेति । तावताह दयस्य नादुपः इति कंडिकुमानाडीनार
सीनांचमिषः संप्लेषमुक्ता अपसंसारोपानंतरं मत्रकाले एतस्मिन् यथासा तथोक्ता मतिश्रयतदा एतैतीडी संक्षिष्टरश्मिभिरुर्ध्वः स
परिगच्छति गत्यादि संग्रहलोक द्वारभूतंगच्छतीत्यभिहितं तथैवात्र विहारी एतस्मिन् यथासा परं ज्योतिरादि सारयमुपसंपद्यत हरब्रह्मलोकं
गत्योत्सवस्वरूपेण अभिनिष्यद्यत इति च कथं । समुदायोपसंपद्येति क्वा श्रुतिभ्यां ज्योतिषोर्विदिमार्गस्थत्वमात्रादिसर्थः ॥

नात्पूर्वपक्षद्वयः । ज्योतिष्युतेऽनुग्राहकत्वेनार्चितदिमार्गस्थत्वं हिं गमाह । तथाचेति । तावताह दयस्य नादुपः इतिकं डिक्रयानाडीनार
रमीनांचमिषः सशेषमुक्ता अपसंशलोपानंतरं मत्रकाले एतस्मिन् यथासा तथोक्ता मतिश्रयतदा एतैतीडी संश्लिष्टरश्मिभिरुर्ध्वः सन्नु
परिगच्छति गत्यादि संग्रहलोक द्वारभूतंगच्छतीत्यभिहितं तथैवात्रविशरीरत्समुत्साप्रमत्ता परं ज्योतिरादि सारव्यमुपसंपद्यत हरब्रह्मलोकं
गत्योत्सवस्वरूपेणामिनिष्यद्यत इति चक्यं । समुत्सायोपसंपद्येति त्वा श्रुतिभ्यां ज्योतिषोर्विदिमार्गस्थत्वमात्रादिसर्थः ॥

अतोमार्गस्य सूर्योपास्याक्रमप्रतिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धातपति। एवमिति वाक्ये यत्नेनोपकांत आत्मे वाच्योतिः शब्देन व्याख्येय इति ज्यो-
 तिर्वीक्षे नैकवाक्यता प्रयोजक प्रकरणात्तु गृहीतो नमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदक ज्योतिः श्रुतिर्वीक्षेति भावः। अशरीरत्वफललिङ्गाच्च ब्रह्मे नम्योति
 न सूर्य इत्याह। अशरीरमिति। न च सूर्यमप्राप्त्यक्रमेणाशरीरत्वस्यादिति वाच्यं। परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिषरावसङ्गतमदृष्टिपूर्वमशरी-
 रत्वमिदं वादिसाह। परमिति। पूर्वोक्तलिङ्गं स्वयमिति। प्रत्युति। नाडी खंडैर्दहरोपसकस्य पात्सूर्यमप्राप्तिरुक्तमनमो ह इति युक्तमस्योक्तिः अत्र तु प्र-
 एवं प्राप्ते ब्रह्मः। परमेव ब्रह्म ज्योतिः शब्दकस्या दृष्टान्त। तस्य हीरप्रकरणे च कथ्यते नानुवृत्तिर्देश्यते। यथात्मापहतमात्रे त्वपह-
 तपाप्मत्वादिरुपास्यात्मनः प्रकरणादन्येष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितत्वेन च प्रतिज्ञानादेतत्त्वयते भूयोतु व्यख्यास्यामीति नानुसंधा-
 नादशरीरं वाच्यं संतं नमिमाप्रियेष्टशत इति च अशरीरतायै ज्योतिः संपत्तेरस्याभिधानात्। ब्रह्म भावाच्चात्मा अशरीरतानुपपत्तेः
 परं ज्योतिः सङ्गतमः पुरुष इति च विशेषणतयत्तु संमुक्तो रादित्यप्राप्तिरभिहितेति। नासावाप्तिको मोक्षो गसंक्रांतिसंबंधात्।
 नहि आर्त्यतिके मोक्षो गसंक्रांती स इति वक्ष्यामः॥ आकाशोऽर्थोतरत्वादिव्यपदेशात्। आकाशो वै नामनामरूपमोर्निर्वीहिताते पदं त-
 एतत् ब्रह्मतद्वत्तस आत्मेति श्रूयते। तत्किं नाकाश इति परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे॥
 जायति वाक्ये निर्गुणविषयामर्चिरादिगतिस्तु सूर्यस्या नत्वमात्र अनर्थकत्वात् श्रुतिव्याप्ते न सूरूपं साक्षात्कृतपदं ज्योतिस्तदेवोपसंघत इति
 व्याख्येयमिति भावः॥ आकाशोऽप्यप॥ छांदोग्यमुदाहरति आकाश इति॥ ॥

सुषुप्त्यां सोर्भेदेन अहं धीगमेषुक तम आत्मेति जनक प्रप्रेपात्रवत्प्रप्रेपात्राह। योपमिति। विज्ञानं बुद्धिः तन्मयस्तत्प्रापः स तमीत्यतिरे
कार्थी प्राणबुद्धिभ्यां विज्ञानस्यार्थः। एतैरज्ञानाच्च भेदमाह। अंतर्ज्योतिरिति। पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः। उभयोर्लिङ्गानां दर्शनात्संशयमाह। तत्त्वमिति।
पूर्ववतामरूपाभां भेदोक्तं एकाशो ब्रह्मेत्युक्तं तदपुनः। आत्मेनात्मना संपरिख्यत इति अभिप्रेषि जीवात्मनि भेदोक्तिवदोपचारिकभेदोक्ति

सुषुप्त्यां सोर्भेदेन॥ अपदेष्टादित्यनुवर्तते च हृदयपर्यवेष्टे प्रपाठके क तम आत्मेति। यो यं विज्ञानमयः प्राणो ब्रुह द्यंतर्ज्योतिः
पुरुष इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपंचः कृतः॥ तत्किं संसारि स्वरूपमात्राया रम्या त परं वाक्यमुता संसारि स्वरूप प्रतिपादतप
रमिति विज्ञपः किं तावत्प्राप्तं संसारि स्वरूपमात्रविषयमेवेति। कृतः। उपक्रमेण संहारं भ्यां उपक्रमेण यो यं विज्ञानमयः प्राणो धि
ति शरीरलिङ्गादुपसंहारे च सवा एष महानज आत्मा यो यं विज्ञानमयः प्राणो धितितदपरित्यागान्मध्ये विवृताद्यवस्थोपस्थासेन
तस्यैव प्रपंचनादित्येवं प्राप्तेरूपः॥

व्या२

४६

संभवादित्याक्षेपसंगतिः। पूर्वपक्षे कर्मकर्तृजीवस्तुतिः सिद्धं ते जीवानुवादे ततः कल्पितभेदभिन्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यमिति
रिति फलं। बुद्धांतो जाग्रदवस्था॥

अदिमध्यावसातेषु जीवोक्ते जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धं तं प्रति। परमेश्वरेत्यादिना वाक्यस्य जीवस्तावस्तावकत्वे जीवाद्देहप्रज्ञाया
ज्ञातस्योक्तोक्तिरसंगता स्यात्। अतो ज्ञाता ज्ञातसन्निपाते हाताद्यवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं अप्रैव वाक्यतास्य मितित्यापादितिसिद्धं तात्पर्यं। पुरुषः

परमेश्वरोपदेशपरमेश्वदेवदं वाक्यं तद्विज्ञानी रमाज्ञात्वात्मानं परं कस्मात्सुषुप्तावुत्क्रांतौ च शरीरात्तमेदेन परमेश्वरव्यपदेशात्सुषुप्तावद
यपुरुषः प्राप्तेनात्मना संपोरष्यते न बाधे किंच न येदतांतरमिति शरीरादेदेन परमेश्वरव्यपदिशति। तत्र पुरुषः शरीरः स्यात्तस्य वैदित्वा
त्वात्वाभ्यंतरवेदनप्रसंगे सति तत्प्रतिषेधसंभवात्। प्रातः परमेश्वरः सर्वसत्त्वलक्षणाय प्रज्ञाति स्यमवियोगात् तयोत्क्रांतावप्यप्यंशरी
रआत्मा प्राप्तेनात्मनात्वात् ७५ त्सृजेत्पातीति जीवादेदेन परमेश्वरव्यपदिशति। तत्रापि शरीरो जीवः स्यात्तद्विज्ञानी रमाज्ञात्वात् प्रातस्तु स
एव परमेश्वरस्तस्मात्सुषुप्तावुत्क्रांतौ मेदेन व्यपदेशात् परमेश्वरस्यैव विवक्ष्यते इति गम्यते यदुक्तं नाद्यंतमध्ये पुंशरीरं लिङ्गात् तत्परत्वं मस्य
वाक्यस्येति। अत्र ब्रूमः। उपक्रमेतावतपोर्यथिज्ञानमयः प्राणोचितिन संसारिस्वरूपं विवक्षितं। किंतु तद्विषयं संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्म
णा सैकतां विवक्ष्यते॥

शरीरं प्राप्ते जीव इति भ्रान्तिं वारयति । तत्र सुख दुःखादिना देहस्य वेदनाप्रसङ्गे निषेधायोगात् पुरुषो जीव एव प्राप्तस्तुरुष्मा पर एवेत्यर्थः ।
अनवारुढो धिष्ठितः उत्सर्जनघोरान् शस्त्रान्मुञ्चत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सू. भा.
५०

बुद्धौ ध्यायंता मात्मा ध्यायती वचनं संचलती वयस्तुतः सर्वविक्रियाश्च न्यस्तुते न संसारिणि तात्पर्यमिहाह पतइति। उपक्रमवदुपसं
हारवाक्ये ध्यायंति विवक्षितमिहाह। तथेति। व्याचष्टे। यो यमिति। अवस्थोपन्यासस्य त्वमथे शुद्धिद्वारेण परत्वात् न जीवति गत्वमिहाह। पतोन
बुद्धौ तेति प्रश्नोत्तराभाससंसारित्वं गम्यतइति। पदतद्धर्ममिति कासादिविवेकानंतरमिहार्थः। मज्जतीति चेति यद्यस्माद्विहितस्याहम्यतइति
यतो ध्यायती वले लायती वेसे यमाधुतरग्रंथप्रयत्निः संसारि धर्मतिराकराप्रगलस्यते। तथोपसंहारेपि। यो यमक्रममेवोपसंहर
ति। सवाराधमहानज आत्मा यो र्पयिता नमयः प्राणेष्टिति। यो यं विज्ञानमपः प्राणेषु संसारी लक्षते स वा एवमहानज आत्मा परमेश्व
र एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः। यस्तु मध्ये बुद्धां ताद्यवस्थापन्यासात् संसारि स्वरूपयिवक्षां मन्यते स प्राचीनपिदिष्टं प्रस्थापितः प्र
तीचीमपिदिष्टं प्रतिष्ठेत। पतोन बुद्धां ताद्यवस्थापन्यासेनावस्थावत्वं संसारित्वं वा विवक्षति। किंतु सर्वस्वरहितत्वमसंसारित्वं वा कथ
मेतदवगम्यते। पदतद्धर्मविमोक्षायेव बुद्धां हीति पदे पदे पछति। यच्चानन्वागतस्तेन भवति असंगो ह्यसंपुरुष इति पदे पदे प्रतिवक्ति। अ
नन्वागतं पुण्येनातत्तागतं पापेन तीर्णं हितं सर्वान् शोकात् हृदयस्य भवतीति च। तस्मादसंसारि स्वरूपप्रतिपादनं पूर्यते तदा कस्य
योजनीतितावच्छाधर्मिणानन्वागतोऽस्मिन् भवति असंगत्वात्। सुषुप्तावप्यात्मतत्त्वं पुराप्रापाभासस्पृष्टं भवति हि यस्मात् आत्मा सुषुप्तौ स
र्वशोकातीतः तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्यर्थः ॥

५०

॥

॥

॥

स. भा. १
५२

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैकपरत्वे हेत्वन्तरमाह पसादीति । सूत्रं वाच्ये ॥ इत्येति ॥ वशी स्वर्तत्रोऽपराधी न इति पावता । ईशानो नियमनाशक्तिमानाश

पसादिशब्देभ्यः ॥ इत्यस्या संसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगतव्यं ॥ यदस्मिन्वाक्ये पसादयः शब्दाश्च संसारिस्वरूपप्रति
पादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । सर्वस्वरूपाः सर्वस्वे शानः सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयकाश्च संसारिस्वभावप्रतिपाद
नाः सतथाधुना कर्मणा भूमानोपवासाधुना कर्तृत्वानित्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनास्तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त
इत्यवगम्यते ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥

क्तैः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छेदितत्वं सर्वेष्वष्टाध्यायसमन्वयप्रतिसिद्धं ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसा व्याख्यायां भाष्यरत्न
प्रभाषां प्रथमाध्याये तृतीयः पादः समाप्तः ॥

५१

इति शारीक सूत्र भाष्ये प्रथमाध्याये तृतीयपादः समाप्तः।

X

B.N. ९९
७

अथ

B.N. ११
७

(शंकराचार्यप्रणीतम्)

शारीरकमीमांसाभाष्यम्

(श्रीलक्ष्मणाय नमः व्याख्या सहितम्)

(व्याख्याकर्ता नामः गोविन्दभगवत्पादकः)

X

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ केन मूर्जापञ्चजनाधारं च कारणं ॥ वेदितव्यं प्रियं वंदे प्रकृतिं पुरुषं परं ॥ १ ॥ अस्मिन्वादे अधिक-
रणत्रयस्यैव स्यधिकरणेन संगतिं वक्तुं कृतं अनुवदति ॥ अंशेति ॥ तदशब्देन प्रधानस्य वैदिकशब्दस्य न्यत्वेनेत्यर्थः

अनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते दर्शयति चेन्न ब्रह्म जिज्ञासां प्रतिज्ञाय
ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं ॥ जन्माद्यस्य यत्तदिति तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशंक्य तदशब्देन नि-
रुक्तमीक्षते न शब्दमिति गतिसामान्यं च घेदात्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रतिविधत्ते न प्रधानका-
रणवादं प्रतीतिप्रपञ्चितं गते न गच्छेत्तद्विदानीं भवन्ति शक्यते यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदस्ति
धुंकास्तु चिदाक्रौं स्वास्तु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रयमाणत्वात् अतः प्रधानस्य कारणत्वं चे-
दसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः ॥ ॥

इह स्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वं च प्रतिज्ञातं तत्र ब्रह्मणिवेदानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं ॥ अधुना प्रधानस्याशब्द-
मसिद्धमित्याशंक्य निरूप्यते इत्याक्षेपसंगतिः ॥ तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणिवेदानां समन्वयो दृढीकृतो भवती-
त्यध्यायसंगतिरप्यधिकरणत्रयस्य ज्ञेया अत्राव्यक्तपदं विषयः तस्मिन् प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं चे ॥ ॥ ॥

तिस्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये. पूर्वमप्रसिद्धं ब्रह्म परत्वं यथा च शाध्यायस्य दर्शितं तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धं प्रधानपरमिति पूर्व
पक्षयुक्तिः अनुमानिकमपीति अपि शङ्कान् ब्रह्मांगीकारेण यमत्र दृष्ट्याक्षेप इति सूचयति ॥ तथाच ब्रह्म प्रधानयोर्विकल्पे

केचित्प्रवृत्तिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते. तद्यायत्तेषां शङ्कानां मन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कार
णमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्. अतः स्तथा मन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रयत्नते. आनुमानिकमपि
अनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शङ्कानां शङ्कवदुपलभ्यते. काठके हि पठ्यते. महतः परमव्यमयत्ता
त्पुरुषः पर इति. तत्र य एव यन्मा मानो यः क्रमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः. स्मृतिप्रसिद्धाः स्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते ॥
तत्राप्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः. शङ्कादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात्. स्मृतिप्रसिद्धं प्रधान
मभिधीयते. तस्य शङ्कवत्त्वाद् शङ्कत्वमनुपपन्नं. तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिद्विभ्य इति चेत् ॥ ॥

न कारणत्वात् ब्रह्म एव चेदं तानां सभ्रं न्यय इति पूर्वपक्षे नियमासिद्धिः फलसिद्धांते नियमसिद्धिरिति विवेकः. पदविचार
रत्वादधिकरणानामेतत्पादसंगतिर्बोधास्मार्तक्रमरूढिभ्यां अव्यक्तशङ्कः प्रधानपरः शङ्कस्य शङ्कादिशून्यत्वेन योगसंश
वाच्चेत्याह ॥ शङ्कादीति ॥ प्रधानस्य वैदिकशङ्कवाच्यत्वे काशतिरित्यत आह ॥ तदेवेति ॥ अजाभेकमित्याद्याः श्रुतिः ॥ ॥

हेतुप्रकृतिरुच्यत इत्याद्यास्मृतिः पदव्यंतज्जडप्रकृतिकमिति न्यायः ॥ नतो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति भावः ॥ सूत्रेन अर्थवद
नृसिंहांतयति ॥ नेतदिति ॥ प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र तात्पर्यभावं हेतुमाह ॥ नहीति ॥ ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकत्वं

स्मृ

नेतदेवं ॥ न ह्येतत्काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महद्व्यक्तयोरस्तित्वपरं ॥ न ह्यत्र यादृशं प्रसिद्धिप्रसि
धं स्वतंत्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते
स च शब्देन व्यक्तमव्यक्तमिति योगिकत्वादं न्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लभ्ये च प्रयुज्यते ॥ न चायं कस्मिं
श्चिद्रूढः ॥ या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारण
भावं प्रतिपद्यते न च ॥ ॥

मित्यत आह ॥ न ह्यत्रेति ॥ ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशंक्ययोगिकादृष्टादसतिनियामकेनार्थविशेष
धीरित्याह ॥ सचेति ॥ रूढानि धीरित्याशंक्यरूढिः किंलौकिकीत्मा तत्रानाद्य इत्याह ॥ नचेति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ यास्वेति ॥ पुस्तक
संकेतो नानादिवेदार्थनिरूपणे हेतुः पुंमतेर्वचित्रतादित्यर्थः ॥ यत्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञयोः ॥ ॥ ॥ ॥

मिक्तार्थः स्मार्त एवेति तत्राह ॥ नये क्रमेति ॥ स्मार्तान्तद्रूपप्रत्यभिज्ञानं शंकाया भसतीत्यनं न्वया न जो यस्यासेनातद्रूपविरुधस्य
 प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः पूर्वज्ञाततत्त्वार्थस्य स्थाने तद्विरुधज्ञाने सति तस्य धर्मा स्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ नही ने ॥ प्रकृतेनास्ति विरु
 धज्ञानं इत्याशंक्य प्रकरणे शरीरज्ञानमस्तीत्याह ॥ प्रकरणेति ॥ शरीरमेव रथ रूप के एव रथ सादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपक
 विन्यस्तं तस्य पूर्वपाप्ये आत्मबुध्योर्मध्यस्थाने पठितस्यापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणं न प्रधानस्य वैदिकतमिति सूत्रा
 ममात्रसामान्यासमानार्थप्रतिपत्तिर्भवति यस्य सति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोयमित्यमूढोध्यवस्यति प्रक
 रणनिरूपणयोनात्रनपरपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तं मध्यक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः प्रकरणेन हि
 शेषाश्च तथा धनं नरातीतो ग्रंथ आत्मशरीरहेनारथिरथादिरूपककृत्तिं दर्शयति ॥ आत्मानं रथिनं विधिक्षरीरं रथमे
 वतु ॥ बुधितुसोरथि विधिभनः प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोनरान् आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याह
 मनीषिण इति तेष्वेन्द्रियादिभिरसंयतेः ॥ ॥

प ॥ स्मार्तः क्रमः क्रमिति त्यक्तव्य इत्याशंक्य श्रोतक्रमस्य प्रकरणेन ग्रहणवत्त्वत्वादित्याह ॥ कुत इत्यादिना तदुभयविरुणो
 तितथा हितिरूपककृत्तिः सादृश्यकत्वेनाप्रग्रहोश्चरचना यदा बुधिसारथेर्विचकी तदा मनसं द्रियहयानुविषमविषयमार्गा
 दाकर्षति यद्यविवेकी तदा मनोरशना बध्नांस्तान् प्रवर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तं तेषु हयेषु गोनरान् मार्गान् ननु ॥ ॥

तथा

सतश्चिदात्मनो भोगासंभवात्किं रथादिने सौहृद आत्मेति ॥ आत्मा देहः देहादिसंग कल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतो असंगत्वादित्यर्थः ॥ अधुना
रथादिविभक्तव्यं वदन् आकाशात्पूर्वकमुत्तरावयमादत्ते ॥ ते अत्रेत्यादिना शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतामि

संसारमधिगच्छति ॥ संयते स्तुध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा किंतु ध्वनः पारं विष्णोः परमं पद
मित्यस्यामाकाशायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्यः इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमपदं दर्शयति
इन्द्रियेभ्यः पराध्वन्या अर्थेभ्यश्च परमनः मनसस्तु पराध्वनिबुद्धेरात्मानमाह न परः महत्तः परमव्यक्तमव्यक्ता पुरुषः
परः पुरुषान् परं किंचिन्नाकाशासापरागतिरिति ॥ तत्र य एवेन्द्रियादयः ॥ पूर्वस्यो रथरूपककल्पनामश्वदिभा यो
वेन प्रकृतास्त एव परिगृह्यते ॥ प्रकृतत्वात् प्रकृतप्रकृत्या परिहाराय ॥ तत्रेन्द्रिमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेहवसमा
नश्चाह एव ॥ अर्थमिच्छादयो विषया इन्द्रियरूपगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं इन्द्रियाणां महत्त्वं विष
याणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः ॥ विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वादिष्वेन्द्रियव्यवहारस्य मनसस्तु
पराध्वनिबुद्धिस्तथा ह्यसौ भो

त्यत आह तत्र य एवेति एवं प्रकरणं शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति ॥ तत्रेन्द्रियेत्यादिना ॥ अर्थानां पूर्वमनुक्तिशंकांवारय
न् परत्वं मुपपादयति ॥ अर्थ इति गृह्यते ॥ पुरुषपशुं बभ्रंतीति श्रुतिः इन्द्रियाणि तेषां ग्रहत्वं विषयाधीनं असति विषये तेषाम
किंचित्करत्वात् ततो ग्रेभ्यः श्रेष्ठा अतिप्रसू विषया इति हृहदारण्य ॥ ॥ ॥

केशवणात् ॥ परत्वं श्रेष्ठ्याभिप्रायं तत्तत्त्वेनेति भावः ॥ सविकल्पकज्ञानं मनः निर्विकल्पनिश्चयात्मिका बुधिरात्मशब्दात् स एव बुधेः
परः प्रत्यभिज्ञाय तद्वेषः ॥ हिरण्यगर्भभेदेन ब्रह्मादिपदवैद्या समहिबुद्धिः महानित्याह ॥ अथ चेति ॥ मननशक्तिर्यपि नीभावे
निश्चयः ब्रह्मात्माभोग्यवर्गाश्च यः तात्कालिकनिश्चयः कीर्तिशक्तिर्नियमनशक्तिः त्रैकात्म्यनिश्चयः संविदभियंजिकांचिदध्य

भ्यजातं भोक्तारमुपसर्पति बुधोरात्मा महानुपरोयः स आत्मानं रथिनं विधीति रथित्वेनोपक्षिप्तः ॥ आत्मशब्दात् भोक्तु
श्रभोगोपकरणात् परलोपयते ॥ महत्त्वात् स्वामिना दुपयन्तं अथवा मनोमहान्मतिर्ब्रह्मापूर्वबुद्धिः व्यातिरीश्वरः
प्रज्ञासंविदिति श्रेवस्त्विति च परिपश्यत इति स्मृतः ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इति च श्रु
तेः या प्रथमं न स्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुधीनां परा प्रतिष्ठासे ह महानात्मैक्यते सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणे
नेव गृहीता सती हिरुकूटोपदिश्यते तस्या अपि अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परलोपयते ॥ एतस्मिंस्तपक्षे परमात्म
विषये एव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं परमार्थतः परमात्मविज्ञानात्मनो भेदाभावात् ॥

स्तांती तसर्वार्थग्राहिणी ॥ समहिबुद्धिरित्यर्थः ॥ हिरण्यगर्भस्येयं बुधिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह ॥ यदिति ॥ न न्वप्रकृता सा कथमुच्यते
तदुक्तौ च प्रधानेन किमपराधमित्यत आह ॥ सा चेति ॥ हिरुकूटपक्षे पूर्वव्यहि बुध्यभेदेनोक्ता ॥ ततो भेदेन परत्वं मुख्यतर
त्यर्थः ॥ तर्हि रथरथिनो द्वौ परिरिच्छेत्तांतेत्याह ॥ एतस्मिंस्ति ॥ ॥ ॥

अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह ॥ तदेवमिति ॥ तेषु पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः परिशेषस्य प्रकृतमाह इतराणीति ॥ वेदो यमो
वेति शेषः ॥ दर्शयति ॥ चेति सूत्रभागे व्याख्यातः किंच ब्रह्मात्मैकत्वं परे ग्रंथे भेदवादिनां प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह शरीरे

क ॥ तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते ॥ इतराणीन्द्रियादिनिप्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिष्यतां समनुक्रमान्परि
शिष्यमाणेनेहान्येनाथत्वात् न परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते ॥ शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषय
यवेदनासंयुक्तस्य ध्विष्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपकैत्यनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगा
त्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता ॥ तथा चैष सर्वेषु भूतेषु गृह्योत्मानप्रकाशते ॥ दृश्यते त्वग्न्या बुद्ध्या सूक्ष्मया
सूक्ष्मदर्शिनिरिति ॥ वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वं मुक्तात्तदवगमार्थयोगं दर्शयति ॥ यच्छेदोऽप्रनसीत्ता
ज्ञस्तच्छेत्तज्ञानात्मनिर्महत्तिनियच्छेत्तद्यच्छेत्तात्मनीति एतदुक्तं भवति ॥ काचं मनसि संयच्छेत्तवागा
दिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्यमानो मात्रेण वतिष्ठेत् ॥ मनोपि विषयविकल्पाभिमुखं विषयविकल्पदोषदर्श
नेन ज्ञानशब्देदितायां बुद्ध्यावध्यवसायस्वभावायां धारयेत् ॥ तामपि बुद्धिं महत्सात्मनि भोक्तृभ्यायां वा बुद्धौ
॥ स एतत्पादनेन नियच्छेत् ॥

त्यादिना भोगो वेदना काष्ठकंथस्यैक्यतात्पर्यगूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविधयोऽङ्गानि संतीत्याह ॥ तथा चैषेसादिना ॥
आत्मा समाधिपरिपाकजावानित्यत्र द्वितीया लोचः ॥

ज्ञानमात्मनि

छांदसः ॥ मनसीतिरेष्यं च संकोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ उक्तमेतदित्यादिना ॥ कार्यकारणयोरभेदाभूतप्रकृतिवाचकायक्तशब्देन

महांतं वात्मानं शान्तं आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यांकाष्टायां प्रतिष्ठापयेदिति तदेवं पूर्वापरा लोचनायां
नास्तत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ सूक्ष्मं तु तदहंत्वात् ॥ उक्तमेतत् ॥ अकरणपरिशोधाभ्यां शरीरमयक्त
शब्देन प्रधानमिति इदमिदानीं मानं व्यक्ते ॥ कथमयक्तशब्दाहंत्वं शरीरस्य ॥ यावता सूक्ष्मत्वात् ॥ स्पष्टतरमिदं शरीरं
यक्तशब्दाहं ॥ अस्पष्टवचनस्तु यक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते ॥ सूक्ष्मं लिहकारणत्वेनाशरीरं विवक्ष्यते ॥ सूक्ष्म
स्यायक्तशब्दाहंत्वात् ॥ यद्यपि सूक्ष्ममिदं शरीरं न स्वयमयक्तशब्दमहंति तथापि तस्य तारं भवं भूतसूक्ष्ममयक्त
शब्दमहंति प्रकृतिशब्दविकारेदृष्टः ॥ यथा गोभिः श्रीणीतं मसूरं इति श्रुतिश्रुतं धेदं न ह्यव्यासत मासीदिति ॥
इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत् प्रागवास्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजं ॥ ॥

विकारोलक्ष्यतदस्यर्थः ॥ गोभिर्गोविकारेः पयोभिः मसूरं सोमं श्रीणीतं मिश्रितं कुर्यादिति यावत् ॥ श्रीश्रपादे इति धातोर्लोपो
मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् ॥

न
अव्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह ॥ अतिश्रेयसि तर्हि प्रागवस्थायाभिदं जगदव्याकृतमासीत् ह किलेत्यर्थः ॥ बी ज
रूपाशक्तिः संस्कारसादवस्तु ॥ अपसि ह्यंतरे कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ अत्रोहेत्यादिना ॥ तर्हि तदा एवं सति स्म अशब्दितप्राग

शक्त्यवस्तुमव्यक्तशब्दयोग्येदरीयति ॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ अत्राह ॥ यदि जगदिदमनभिव्यक्तमप्ररूपं बी
जात्मकं प्रागवस्तुमव्यक्तशब्दहेमभ्युपगम्यते ॥ तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दहेतुं प्रतिज्ञायेत् ॥ स
एव तर्हि प्रधानकारणवदएवं सत्यापयेत् ॥ अस्त्येव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति
अत्रोच्यते ॥ यदि वयं स्वतंत्रां विप्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसंजयेम तदा प्रधानका
रणपारंपर्यमेश्वराधीनत्वमस्माभिः प्रागवस्थां जगतोभ्युपगम्यते ॥ न स्वतंत्रासाचावस्थाभ्युपगमं
तव्या ॥ अर्थवती हि स्थानहितया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति शक्तिरहितस्य प्रभुस्य नुपपत्तेः
विषयानुक्तानां च पुनर्बंधस्यानुत्पत्तिः विधया तस्याः ॥ ॥ ॥

वस्थाभ्युपगमे सति ईश्वरे कल्पिता तन्निमित्तस्य संगीकारात् ॥ नापसिद्धांतरस्याह ॥ अत्रोच्यते तस्यादिना कूटस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसि
ध्यर्थं अविधास्यीकार्येऽकृतं बंधमुक्तियुक्तं ॥ ॥

सार्थमपि सास्वीकार्येत्याह॥ मुक्तकामिति॥ यत्तत्तत्तुक्तिः सास्वीकार्यतां विने वस्तुमुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्यर्थः॥ तस्याः परकृत्यतस्य
स्वतंत्रप्रधानोद्देशसंख्यमाह॥ अविद्येत्यादिना॥ मायाभयोप्रसिद्धमायोपमितालोके मायाविनोमायावत्परतंत्रेत्यर्थः॥ जीवभेदोपाधित्वे

बीजशक्तेर्दीप्तत्वात्॥ अविद्यामिकादि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देशापरमेश्वराश्रया मायाभयोमहास्रुष्टिर्यस्यां
स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः तदेतदव्यक्तं कचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं॥ एतस्मिन्नुत्पत्त्युत्प
रेगार्थकाशश्रोतश्चोतश्चेति श्रुतेः कचिदक्षरशब्दोदितं॥ अक्षरपरतः परद्वितीयश्रुतेः॥ कचिन्मायेति सूचि
तं॥ मायातुप्रकृतिविद्यामायिनं तु महेश्वरमिति मंत्रयुक्तं॥ अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यतभ्यां निरूपणस्या
शक्यत्वात्॥ तदिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तं॥ अव्यक्तप्रभवत्वात् महतः॥ यदोहैरप्य॥ ॥

नापि सास्वीकार्येत्याह॥ महास्रुष्टिरिति॥ बुद्ध्याध्यायाधिभेदाजीवा इति बहूक्तिः॥ अविद्यायां श्रुतिमप्याह॥ तदेतदिति॥ आकाशहेतुत्वा
दकाशः ज्ञानं विनोताभावादक्षरं॥ विवित्रकारित्वाभावेति शब्दः॥ इदानीमविद्यायां तत्त्वभेदाः॥ अविद्यामनिर्वाच्यत्वेनाप्यक्तशब्दात्
माह॥ अव्यक्तमिति॥ ॥ ॥ ॥

तस्य महत्तः परत्वं कथमित्यत आह ॥ तदिदमिति ॥ यदा बुद्धिर्महान् तदा तत्तु सात्परत्वमित्यं नयः प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतंत्रत्वादुपाधेः प्र
तिबिम्बात्परत्वमाह ॥ यदा त्विति हेतुं स्फुटयति ॥ अविद्येति अथ कस्य परत्वं पिशरीरस्य किं जातं तदाह ॥ तत्रेति ॥ नन्वेन्द्रियादीनामप्यप्य

गम्य बुद्धिर्महान् ॥ यदा तु जीवो महान् तदाप्यवकाशो न ता जीवभावस्य महत्तः परमव्यक्तमित्यक्तं अविद्यास्य व्यक्तं
अविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वसं व्यवहारः संततो वर्तते तत्रैवाप्यक्तगतं महत्तः परत्वं मभेदोपचारात्तद्विकारेण
रीरे परिकल्पते सत्यपि शरीरवर्तिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वा विज्ञेयेशरीरस्यैकभेदोपचारादव्यक्तत्वादेनेह महत्
त्वं इन्द्रियादीनां स्वशरीरे वगृहीतत्वात् परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य अन्ये तु वर्णयन्ति ॥ द्विविधं हि शरीरं सूक्ष्मं स्त
म्भं च सूक्ष्मं यदिदमुपलभ्यते स्तम्भं च यदुत्तरत्र वक्ष्यते ॥ तदंतरं प्रतिपत्तोरं हति संपरिच्छिन्नः प्रश्नानि ॥ ॥ ॥

काभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च किमिति नोच्यते तत्राह ॥ सत्यपीति हि शरीरेन्द्रियशरीरेत्यर्थः ॥ सत्तद्वयस्य रतिरुक्त्या व्यानमुधापयति ॥ अ
नेति निषंजीकृतभूतानां सत्त्वावयवाः सूक्ष्मदेहं भक्ताः स्तम्भशरीरं प्रति जीवं लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते ॥ देहांतरप्रा
प्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकमित्यर्थः ॥ कथं तस्य महतो जीवात्परत्वमित्या ॥ ॥

शंखद्वितीयसंज्ञाचष्टे ॥ तदधीनत्वाच्चेति ॥ अर्थवदितिसंज्ञासंज्ञांतमाह ॥ यथेति ॥ तद्व्याख्यानं दूषयति ॥ तेरिति ॥ अथतप
दबलात्प्रकृतमपि स्मृतं त्यज्यत इति शक्यते ॥ आत्मा तस्येति ॥ एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ्याकांक्षये कस्यां बुधावास्तवमे

रूपणाभ्यामिति ॥ तत्तयोभयमपिशरीरमविशेषात्पूर्वत्रयत्वेन संकीर्तितं ॥ इह तु सूक्ष्ममथ तद्वेन परिगृह्य
ते ॥ सूक्ष्मस्याथ तद्व्याख्यात् ॥ तदधीनत्वाच्च बंधमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वे यथार्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापा
रस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति ॥ ते स्मृतं तद्व्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्रयत्वेन संकीर्तितत्वात्
मानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न पुनः सूक्ष्ममपीति ॥ आत्मा तस्यार्थप्रति
पत्तुं प्रभवामोनात्मा तं पर्यनु योक्तुं ॥ आत्मा तं वा यत्तु पदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरत् ॥ यत्तु तत्
स्येति चेत् ॥ न एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः ॥ न ही मे पूर्वोत्तरे आत्मा ते एकवाक्यताम ॥ ॥

कवाक्यतात्तवमतेतस्या आभावात्कुतोर्थबोधइतिसमाधत्ते ॥ नेति ॥ तां विनापि अर्थधीनस्यादित्यत आह ॥ न हीति शरीरत्रा
देन रूढ्या स्मृतं प्रकृतं तस्य हानिरप्रकृतस्य ॥ ॥

भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्याय्यं स्यादित्यर्थः ॥ अस्ते कवाक्यतेत्यत आह ॥ नचेति ॥ ततः कितत्राह ॥ तत्रेति ॥ आकांक्षया
वाक्ये कवाक्यते सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्यक्तपदेन ग्राह्यं ॥ आकांक्षया कृत्यत्वादिति भावः ॥ अनात्मनि अयः शुद्धिः तदर्थं

नापद्यकंचिदप्यं प्रतिपादयतः प्रकृतं हाना प्रकृत प्रक्रिया प्रसंगात् ॥ नचाकांक्षामंतरेणैकवाक्यता प्रति
पत्तिरस्ति ॥ तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्याग्राह्यत्वाकांक्षायां यथाकांक्षसंबंधे अनस्युपगम्यमाने एकवा
क्यते ववाधिता भवति कुतः ॥ आत्मा तस्यार्थ प्रतिपत्तिः ॥ नचैवं मंतथं दुःशोधत्वात् सूक्ष्मे वशरीरस्य
हग्रहणं सूक्ष्मस्य तु दृष्टवी भूततया सूक्ष्मशोधत्वाद्ग्रहणमिति ॥ यतो नैवे ह शोधनं कस्यचिद्विचक्ष्यं ते न ह
अशोधनविधायि ॥

सूक्ष्ममेवाकांक्षितं ग्राह्यं ॥ तस्य सूक्ष्मत्वे नात्मा भेदेन ग्रहीतस्य दुःशोधत्वात् ॥ सूक्ष्मस्य दृष्टेर्दोर्गंधादिना लभुनादिवत् अनात्मत्वं
धीवैराग्ययोः सूक्ष्मत्वादिति शङ्कते ॥ नचेति ॥ दृष्टावी भूतत्वाद्यस्मिन् तस्य भावस्तत्तात्पर्ये सार्थः ॥ दूषयति ॥ यत इति वैराग्याय
शुद्धिरत्र न विवक्षिता ॥

ताविध्यभावात्किंतु वैष्णवं परमं पदं विरहितमिति तद्वर्तमानार्थं प्रकृतं सूत्रमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः किंच ॥ सूक्ष्मस्य लिङ्गांतः पाति
न इंद्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणं न पृथगव्यक्तशरीरपराभ्यां ग्रहः ॥ अभ्युपेक्षयाह ॥ सर्वथेति ॥ सूक्ष्मस्य सूक्ष्मस्य वाग्रहेपीत्यर्थः ॥ तथा
नामेति सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः ॥ अत्राव्यक्तं प्रधानं नैव त्रहेलं तदर्थं सूत्रं ॥ ज्ञेयत्वेति ॥ सत्तादिगुणरूपा प्रधानात्पुरुषस्यांतरं

किंचिदाख्यातमस्ति ॥ अनंतरं निर्दिष्टत्वात् किंतु द्विष्टोः परमं पदमिति इदमिह विवक्ष्यते ॥ तथा हि रदमस्मात्परमिदम
स्मात्परमिदमस्मात्पुरुषांतपरं किंचिदित्याह ॥ सर्वथा पितृनुमानिकनिरकरणोपपत्तेस्तथानामास्तनः किंचिद्वि
धत्ते ॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ज्ञेयत्वेन च सांख्येः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषांतरज्ञानात् केवल्यमिति वदद्भिः न हि गुणस्वरू
पमत्तात्तागुणेभ्यः पुरुषस्यांतरं शक्यं ज्ञातुमिति ॥ किंचिच्चिन्नतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति न चेदमि
हाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते ॥ पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्देनेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपा ॥ ॥

भेदस्तत्तज्ज्ञानादित्यर्थः न हि शक्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति संबंधः ॥ न केवलं भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेय
त्वं तैरिष्टं किंतु तस्योपासनया लिङ्गादिप्राप्तये पीत्याह ॥ किंचिच्चेति ॥ ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञानं गम्यत्वात् किंचिदज्ञेयत्वं
स्तीत्यत आह ॥ न चानुपदिष्टमिति ॥ उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं श ॥ ॥

क्यं निष्कलस्योपदेशयोगादव्यक्तस्य च तानानुपदेशात् फलवत् ॥ तानं गम्य स्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ फलितमाह ॥ तस्मादितिसांख्येष्टफल
तानं गम्य स्वावचनायेत्यर्थः ननु शरीरस्यापि ज्ञेयत्वात् ॥ कथमिह ग्रहणं तत्राह ॥ अस्माकं त्विति ॥ अस्मन्मते विष्णव्यपदेशक

सित्तव्यं वेत्ति वाक्यमस्ति ॥ न चानुपदिष्टपदार्थतानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुं ॥ तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधान
मधिधीयते ॥ अस्माकं तुरथ रूपकं कृत्वा शरीरघनसारेण विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यासश्च
वद्यं ॥ ब्रह्मतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ अत्राह सांख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं कथं श्रूयते हि उत्तरत्राव्यक्त
शब्देन तस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनं ॥ अत्राह मस्य र्शमरूपमव्ययं तत्प्राप्तं नित्यमग्नयवश्च यत् ॥ अनाद्यत्वं
तं महत् ॥ परं भूतं निराप्यतं मत्सुखात्प्रमुच्यत इति ॥ अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महत् ॥ परं स्मृतौ
निरूपितं ॥ तादृशमेव निराप्यते न निर्दिष्टं ॥ तस्मात्प्रधानमेव दंतदेववाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टं मिति अ ॥ ॥

स्येव ज्ञेयत्वात् दर्शनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः साधारणशब्दमात्रा प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञास्मार्तविंगस्या
नुक्त्या निर्यामकाभावादिति स्थितिरेव ॥

तस्यैवं गोतिभासां कनिषेधति ॥ वदतीति चेदिति ॥ अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः ॥ स्पष्टमन्यत् किंचात्र कठवत्यां प्रधा

त्र ब्रूमः नेह प्रधानं निचाप्यत्वेन निर्दिष्टं ॥ प्राज्ञो ही ह परमात्मा निचाप्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते ॥ कुतः प्रकर
णात् प्राज्ञस्य हि प्रकरणं वित्तं वर्तते पुरुषां न परं किंचिद्वा काष्ठासायरा गतिरित्यादि निर्देशात् ॥ ए
ष सर्वेषु भूतेषु गृह्यते मानप्रकाशते इति चतुर्विंशतानां वचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वा कांक्षणात् ॥ यद्येद्वात्मनस्त्रिप्रा
ज्ञ इति च तत्तत्तानां येषां गदिसंयमस्य विहितत्वात् ॥ अत्युच्च प्रमोक्षणफलत्वाच्च ॥ नहि प्रधानमात्रं
निचाप्यमत्युच्चात्प्रमुच्यत इति सारं व्ये रिष्यते ॥ चेत्तनात्मविज्ञाना हि अत्युच्चात्प्रमुच्यत इति तेषां न भू
यः ॥ सर्वेषु वेदांतेषु प्राज्ञस्यैवात्मनो शब्दादि धर्मत्वमभिलष्यते ॥ तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमथ क
श्च निर्दिष्टत्वं वा ॥ अथाणमेवैवैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दाप्यत्वं ज्ञेयत्वं वा ॥ य

नस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वात् न ब्रह्मणमित्याह ॥ अथाणाप्रति ॥ अत्युक्तानां विकृतसंप्रतिती नृवरानृष्टणीष्वेत्युक्तत्वात् अथाणमेव ॥

प्रश्नो नचिकेतसाकृतः उपन्यासश्च मत्स्यनाकृतो नान्यस्येत्यर्थः प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति तत्र तावदिति हेतुसोऽसमं दत्तवरस्तं
स्वर्गहेतुमग्निस्मरसि प्रेते मृते देहादं न्योस्ति न वेति संशयोस्ति अतएतदात्मतत्वं संदिग्धं जानीयादित्यर्थः क्रमेणोत्तरत्रयमा

ज्ञातो न्यस्य प्रश्नः

स्मात्त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रंथे कठबृहदीषु चरप्रदानसामर्थ्यादुक्त्यतयोपन्या
सो दृश्यते तद्विषय एव च प्रश्नः उपन्यासो वास्ति तत्र तावत्सामग्निस्वर्गमध्ये हि मृत्योः प्रवृत्तिं श्रद्धधाना
यममृत्तिस्यन्निविषयः प्रश्नः ये यं प्रेते विचिक्षिप्ता मनुष्यैर्केनायमस्तीति वैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्यार्हवराणा
मेव वरस्तृतीय इति जीवविषयः अन्यत्र धर्मादं न्य [लोके] त्रधर्मास्मात्कृता कृतात् अन्यत्र भूता च भूतान्यु
पतस्य सितद्वेति परमात्मविषयः प्रतिवचनमपि लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टं कायावतीर्वा यथा
वेत्यग्निविषयं ॥ हंत त इदं प्रवक्ष्यामि शुभं ब्रह्मसनात्तनं ॥ ॥

ह प्रतिवचनमपीति लोके हेतुविराडात्मनो पास्यत्वा लोकादिचित्योऽग्निसं मत्स्यरूपा च नचिकेतसेयाः स्वरूपतो यावतीः संख्यातः यथा
वाक्रमेण

निश्रियते तत्सर्वं भुवाचेत्यर्थः । हंते शरीरं ब्रह्मवक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्नाच्च ब्रह्ममपि यथाचमरणमित्यादिवाक्यं जीवविषयमुक्तं
रं योग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु आत्माभरणं प्राप्य यथाभवति तत्तथावक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमाह योनिमिति चराचरे देहप्राप्तौ निमित्तमा

यथाचमरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः स्मृतुमन्ये तु संयति यथाकर्म यथा
श्रुतमिति अपहृते जीवविषयः न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिवदुपपन्नं परमात्मविषयं नैवं प्रधानविषयः
यः प्रश्नोऽस्ति श्रुतं साक्षात्तु न्यसनीयं तत्तस्येति श्रुताह यो यमात्मविषयः प्रश्नो येन प्रेते विचिक्लितमनुष्य इ
ति किं स एवायमन्यत्र धर्मादेन्यत्र धर्मादिति पुनरनुकथ्यते किं वा ततो न्यो यं पूर्वः प्रश्नोऽप्युच्यते इति किं वातः स
एवायं प्रश्नः पुनरनुकथ्यत इति यद्युच्येत द्वयोस्तु विषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरद्विविधय आत्मविषयश्च
हावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्या ॥ ॥

म

उ

हं यथेति श्रुतमुपासनं सत्त्वे आद्यश्रुतं यत्तदस्यार्थे एवं त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अतो न प्रधानं अव्यक्तमिति योजना ॥

उक्तार्थस्य समाप्तिरिति ॥ अत्राहति ॥ एकः प्रश्नः द्वे प्रश्नो वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति ॥ किंचात्त इति सप्तम्यर्थे तसिः अत्र च पक्षद्वयेपि
किमित्यर्थः प्रश्नोऽप्येकस्य संगतिः ॥ अत्र प्रधानस्य श्रोतृत्वसिद्धिरिति पूर्ववाद्याह ॥ एवेत्यादिना ॥ प्रश्नोऽप्यपक्षमादाय गतिर्होत्याह

साविति ॥ अर्थान्योपपूर्वः प्रश्नः उद्भाष्यत इत्युच्येत ॥ ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनाया भेदः ए
वं प्रश्नव्यतिकरेण विप्रधानोपन्यासकल्पनाया भेदः स्यादिति ॥ अत्रोच्यते नैव वरप्रदानव्यतिरेकेण
प्रश्नं किंचित्कल्पयामः वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् वरप्रदानोपक्रमादिभिरन्येन चिन्तितः संवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरास
माप्तेः कटवर्णीनां तदुच्यते ॥ अत्र किल न चिन्तितसे विना प्रहिता यत्रो न वरान् प्रददौ न चिन्तितः किलतेषां प्रथमे
न वरेण पितुः सोमनस्यं व घे द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनात्मविद्यां ये यं ॥ ॥

१०

अत्रोच्यते इति ॥ येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः ॥ चतुर्थप्रश्नक^{त्}ने वरत्रियोपक्रमविरोधः स्यादिति विदुर्लोति ॥ वरेत्यादिना ॥
वरप्रदानमुपक्रमेयस्यांसा प्रहिता ययमलोकं प्रतिप्रेषिता य इतः पुनर्भूत्वा लोकं प्राप्तस्य मम पिता यथापूर्वं कृतं नाः स्या
दिति प्रथमं वरेन नु द्वितीय वरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्ये ॥ ॥

तिप्रश्नभेदः किंनस्यादित्यत आह ॥ येयमिति ॥ प्रेते इत्थं पञ्चम्यत तीयलोक्तिं लिङ्गाजीवात्मविधेवत्तीयोचरत्स्यर्थः ॥ एवंवाक्योप
क्रमेण प्रश्नोत्तरं न युक्तमित्याह ॥ तत्रेति ॥ नरणाधर्माद्यस्य कलिं गाभ्यां प्रष्टव्ययोः जविश्वरयोर्भेदात्प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधोयु

येयंप्रेते वरणाधेयवरत्त तीय इति लिङ्गात् ॥ तत्रयद्यन्यत्रधर्मादित्यं न्योयमपूर्वप्रश्नउत्थायेत ततोचरप्र
दानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वैक्यं बाध्येत ॥ ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोयंप्रश्नोभवेत्तुमर्हति ॥ पूर्वो हि प्रश्नो जी
वविषयः येयंप्रेते विचि किंस्तमनुष्ये स्तिनास्तीति विचि किंस्तमभिधानात् ॥ जीवश्चधर्मादिगोचरत्वानान्यत्र
धर्मादिति प्रश्नमर्हति ॥ प्राप्तस्तु धर्माद्यतीतत्वात् ॥ अन्यत्रधर्मादिति प्रश्नमर्हति ॥ प्राप्तस्तु धर्माद्यतीतत्वात् ॥
प्रश्नछायाचनसमानालक्ष्यते ॥ पर्यस्यास्तित्वानास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतत्वात् विषयत्वात् तस्मा

त्तदतिशङ्कते नन्वित्यादिना गोचरत्वादाश्रयत्वात् ॥ न केवलं प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदः किंतु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्यभावादपीत्याह
प्रश्नछायेति प्रष्टव्यभेदो सिद्ध इति परिहरति नेत्यादिना किंच ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यमस्तयोरेक्यं
स्तुचय

तीत्याह ॥ इत्यान्यत्रेति । तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरस्ति हेत्यत आह ॥ सतीति ॥ भागीयुक्तं तस्माद्विद्यया जीवस्य प्राप्तं न आदिनिषेधेन
स्वरूपमुक्तमित्यर्थः किंच जीवो ब्रह्माभिन्नः मोक्षहेतुर्न ह्यसौ विषयत्वात् । ब्रह्मवदित्याह ॥ तथास्वप्नेति ॥ अत आह स्वाप्नेन साक्षि

हस्यभिज्ञानाभावात्प्रश्रभेदो न पूर्वस्येवोत्तरानुकर्षणमिति चेत् । न जीवप्राप्तयोरेकताभ्युपगमात् । भवेत्तद्व
यभेदात् प्रश्रभेदोपपन्नो जीवः प्राप्तस्यात् न त्वन्यत्वं मस्ति तत्त्वमसीत्यादि श्रुत्यंतरेभ्यः ॥ इत्यान्यत्र धर्मादित्य
स्य प्रश्रस्य प्रतिबचनं न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शरीरपरमेश्वर
योरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसंगे प्रतिषेधो भागीभवति । प्रसंगश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शश्च शरीरस्य भ
वति न परमेश्वरस्य । तथास्वप्नांतं जागरितान्तं बोधो येनानुपश्यति । महान्तं विष्णुमात्मानं मत्वाधीरो न शोचती
ति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव मत्तत्त्वं विभुत्वं विशेषणस्य मननेन शोकवि ॥ ॥

११

एत प्रमात्रा पश्यति तमात्मानमिति संबंधः । हेतोरप्रयोजकत्वमाशंक्यतमेव विदितेत्यादि श्रुतिविरोधमाह ॥ प्राप्तेति । किंवाभेदमु

स्वाभेदस्य निमित्तत्वाद्भेद एव सत्य इत्याह ॥ तथेति ॥ इह देहे यत्रैतन्मनदेवा मुत्र सूर्यारौ एव मिह खंडे करसे प्रहलियो नानेव मिथ्या भेदं प
श्यति स भेददर्शी भरण करणं प्राप्नोति संसारभया नमुन्यत इत्यर्थः किंच जीवप्रभानंतरं तदुद्दर्शयति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणा

छेदं दर्शयन् न प्राप्तादन्यो जीव इति दर्शयति प्राज्ञविज्ञानाद्विशोकविषेद इति चेदं तत्सिद्धांतः ॥ तथा यदेवेह तदमुत्र
यदमुत्र तदं विरुद्धयोः समस्य भाप्नोति यद्देहानेव पश्यतीति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमप्यदति ॥ तथा जीवविषयस्या
स्तित्वनास्तित्वप्रभस्यानंतरं ॥ अन्यं चरनविकेतो रणीष्टे सारभ्यमस्फुनातैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानो चित्तविकेता य
दन्यथा लतदेवं मृत्करभ्युदयनिश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च विद्याभीष्टिज्ञानविके
तसमं न्येन ताका मा बहवो ज्ञेयः ॥

नेहो गम्यत इति संबंधः प्रष्टुप्रशयोः प्रसंशया चित्तमेव एष्टस्य जीवस्यैव लभ्यते धोतनात् प्रहलसक्तिरित्याह ॥ अन्यं चरमित्यादि
नापुत्रादिकं रणीष्टे सारभ्यमस्फुनातैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानो चित्तविकेता यदन्यथा लतदेवं मृत्करभ्युदयनिश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च विद्याभीष्टिज्ञानविके
तसमं न्येन ताका मा बहवो ज्ञेयः ॥

तत्संस्तुष्टो यमो न्यष्टे यो न्यदुते वप्रे यरति भोगा पवर्ग मार्ग यो र्वे लक्ष्यं प्रतिज्ञाय दूर भेते विपरीते विधूरी अविद्याया च विद्येति दर्शितवानित्यर्थः
 प्रेयः प्रियतमं स्वर्गं दिवं विधूरी विरुद्ध फले अविद्या कर्म विद्या तत्त्वधीः विद्याभीप्सितं विद्यायि न तां महं मन्ये यत्तस्मात्तां बहुकोपिका माः

पंतेति प्रशस्य प्रश्रम पितृयं प्रशंसं रथदुवाच ॥ तं दुरां गूढ भनु प्रविष्टं गुह्यं हितं गं हरेष्टं पुराणं ॥ अध्यात्मयो
 गाधिगमे नरे चं महाधी रो हर्षज्ञो को जहातीति ॥ तेनापि जाव प्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते ॥ यत्र प्रश्रमि
 मि ॥ तौ च प्रशंसां महतीं मत्स्योऽप्यथ यत्नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसां नंतरं न्यमेव प्रश्रमुपक्षिपेत् ॥ अ
 स्मान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् ॥ तस्माच्च यं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्रम्यै तदनु कर्षणं न्यत्र धर्मादिति ॥ यत्तु प्र
 श्रम्यायै तत्क्षं एव मुक्तं तददूषणं ॥ तदयस्यैव विशेषस्य पुनः

९२

पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभाः अपि नास्त्युपंतलो भवन्ते न कृतवन्त इति प्रहारं कृत्वा प्रश्रमपित्वाद् ज्ञोभूया नचिकेतः पृष्टेति स्तवं नि
 सृष्टस्यार्थः ॥ इयं प्रशंसा प्रश्रमे रपक्षे न घटत इत्याह ॥ यत्र प्रश्रमोति ॥ यत्र प्रश्रमस्तत्तिलं ध्रुवान् तं प्रश्रमं विहाय यद्यन्य ॥

देवो ध्यायेत धर्मं नवसरे स्मृतिः कृता स्यादित्यर्थः ॥ तस्मादिति प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः ॥ अश्ववाक्यव्यक्तोः सादृश्याभावात्
अभेदरक्तं निरस्यति ॥ यत्तिसारिना धर्माद्याश्रयस्य जीवस्य ब्रह्मसं कथमित्यत आह ॥ यावदिति ॥ अविधानात् नंतरं ब्रह्मसं चेदाशु क

एष्यमानत्वात् ॥ पूर्वं अहिदेहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोस्ति त्वं पृष्ठं उत्तरं तत्तस्यैवा संसारित्वं पृष्ठ्यत इति ॥ यावदविधानं नि
वर्तते तावधर्मादि गोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च निवर्तते ॥ तं निवृत्ते तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याप्यते न चाविधाव
त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोस्ति यथा कश्चित्संज्ञमस्येपतितां कांचिद्रूपमहिंमन्यमानो भीतो वैपमानः पलायते तं
चापरो ब्रूयात् भाषेयीः नायमहीरज्जरेषेति स च तदुपश्रुत्या हि कृतं भयं मुस्तजे द्वे पथं पलायनं च ॥ न त्वहिं बुद्धि काले तद
पशमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात् ॥ तथैव एतदपि द्रष्टव्यं ॥ ततश्च न जायते इत्येवमाद्यदि भवति ॥ अस्ति च प्र
शस्यप्रतिवचनं सूत्रं त्वं च ॥ ॥

मनिस्यंच स्यादित्यत आह ॥ न चाविधावत् इति ॥ जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके ब्रह्मप्रशस्यमदुत्तरं तं जीवप्रशस्यापि भवतीति लाभंदरी
यति ॥ ततश्च न जायते इति जीवब्रह्मैक्ये अथाणमिति सूत्रं कथमित्यत आह ॥ सूत्रं हि ॥ कथितभेदात् प्रशभेदकल्पने साह ॥ ततश्चेति ॥
प

रमात्मनः सकाशात्प्रधानस्य वैषम्यमनात्मत्वेन तृतीयवर्गं तृतीयं वा योगादिति भावः ॥ श्रोतो व्यक्तशब्देन सांख्या साधारणतत्त्वगोचरः वैदिक
शब्दत्वात् महच्छब्दो हि स्यात् ॥ महद्वैति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ यथेत्यादिना नचाकाशादिशब्दे व्यभिचारः आकाशादेर्भूतां तत्साधारणत्वेन सांख्या सा

विधाकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यं ॥ एकत्वेऽपि सात्मविषयस्य प्रभस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तस्ति तत्र
विचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानयो ह काश्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वं मुत्प्रेक्षते ॥ उत्तरस्य तु धर्मोद्यंत्य
यसंकीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वं मिति ॥ ततश्च युक्तान्ति जीवपरमात्मकत्वेना प्रधानकल्पनायां तु नवरप्रदानं न प्रश्नो न
प्रतिबन्धनमिति वैधर्म्यं ॥ महद्वैति ॥ यथा महच्छब्दः सांख्यैः सत्ता मात्रेऽपि प्रथमजप्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगे
भिधत्ते बुद्धेरात्मा महान् परः महान्तं विभुमात्मानं वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्येवमादौ आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो
हेतुभ्यः तथा व्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके ॥ ॥

१३

साधारणसिद्धेः साध्यस्यैव सत्त्वादिति भ्रंतव्यं ॥ सत्ता मात्रे सत्त्वं प्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्ध्यावित्यर्थः ॥ आत्ममहानि सा
त्मशब्दप्रयोगात् भवान् शोचति तमसः परस्तादिस्यादिना श्लोकात्प्रयत्नमा परत्वादित्यत्र महच्छब्दः सांख्यतत्त्वं नाभिधत्ते इति संबन्धः अधि
करण ॥

भाषापरं

धर्मसंहरति॥ अतश्चेति॥ चमसवदविशेषात्॥ अत्रात्रापदेविषयः तत्किं प्रधानपरं चेति सूत्रार्थसंभवात्संशये पूर्ववाचकशब्दमन्त्रेण
प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञाया मध्यत्रिगुणत्वादिलङ्गोपेतादजापदात्प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति॥ पुनरपीति फलं

प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति॥ अतश्च नानुमानिकस्य शब्दवत्त्वं॥ चमसवदविशेषात् पुनरपि प्रधानवा^{द्य} श
ब्दं प्रधानस्यासिद्धमिहाह कस्मात् मन्त्रवर्णात् अत्रात्रेकां रोहितशुक्लरुणां बह्वी प्रजाः सज्जमानां सरूपाः॥ अत्रो
द्येको जुषमाणो नरोत्तेजहात्येनां शुक्लभोगामजो न्यइति॥ अत्र हि मन्त्रे रोहितशुक्लरुणशब्दैरजः सत्त्वतमां स्पृति
धीयन्ते॥ रोहितं रजः रंजनात्कृत्वा शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्कृत्वा॥ रुणं तमः आवरणं कृत्वा तेषां सांम्या वृत्त्या
वयवधर्मैः॥

वैपक्ष्ये ब्रह्मणिसमन्वया सिद्धिः सिद्धान्ते तस्मिन्निर्पूर्ववत् दृष्टव्यं रागहेतुत्वादियुगयोगात् रोहितादिशब्दैरज आदिगुणलक्षणे विकृतं
प्रधानलक्षणं॥ तत्राह तेषां सांम्येति अवयवाः प्रधानस्य रज अद्वैतस्येषां धर्मा रंजकत्वादयः ते निमित्ते रोहितादिशब्दाः॥

हैः प्रधानमुच्यते इत्यर्थः गुणभेदात् प्रधानताभेद इति भावः ॥ तत्राज्ञाशब्दो जयति नेति ॥ कृत्विर्गोमपहरतीति व्याधेन शंभते ॥ नन्विति ॥
रूपसंभवाद्योगाश्चाश्रयणीय इत्याह ॥ बाह्यमिति ॥ अज्ञाशब्देन प्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्येक्षिते स्यात् ॥ सचेत्यादिना

यपदिश्यते ॥ रोहितशुक्लकृष्णोति ॥ न जायते इति व्याजास्यात् मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात् ॥ न न जाशब्दः
जागयांरूढः बाह्यं सानुरूढिरिह नाश्रयितुं शक्याविद्या प्रकरणात् ॥ सा च बह्वीः प्रजास्ये ॥ गुणान्विता जनयति तां प्रकृतिं
अज एकं पुरुषो जगमा एः प्रीयमाणः सेवमानो वा नुशेते ॥ तामेव विद्यया त्वत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढो हर्मिस्त्यवि
वेकतया संसरति ॥ अन्यः पुनः अजः पुरुषः ॥ उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहाति ॥ एतां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगाप
वर्गपरित्यजति मुख्यत इत्यर्थः ॥ तस्मात् प्रकृति मूलेव प्रधानादिकव्यक्ताकापितानामिति ॥ एवं प्राप्ते क्रमः ॥ नानेन न
त्रैण श्रुतिमत्त्वं तां स्यादस्य शक्यमाश्रयितुं न ह्ययं मंत्रः ॥ ॥

१४

अजायते इति प्रजाः महद्दयः त्रैगुण्यं सुखदुःखमोहाः अनुशयनं विवृणोति ॥ तामेवाविद्ययेति ॥ अविबेकेनेत्यर्थः विषयधीः ॥ भोगः ॥

गुणभिन्नात्मत्वातिरपवर्गः सिद्धांतयति॥ एवं प्राप्त इति भाषादावपि साधारणमंत्राद्विशेषार्थग्रहेन युक्तः विशेषग्रहेतोः प्रकर

त्वात्तत्रेण केचिदपि वादं समर्थयन्नुमुत्सहते सर्वत्रापि यथाकथाचिकुल्यनयाजातसिद्धिसंपादकोपपत्तेः सांख्यवाद एवेह भि
प्रेत इति विशेषावधारणकारणभावात्॥ चमसवत् पथाश्रवाग्विलम्बसुर्ध्वबुध इत्यस्मिन्मंत्रे स्वातं श्रेणयं नामासो
चमसो भिप्रेत इति न शक्यते नियंतुं सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्थो ग्विलम्बसिद्धिकृत्यनोपपत्तेः॥ एवमिहाप्य विशेषोऽत्रामेका
मित्यस्य मंत्रस्य नास्मिन्मंत्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नियंतुं तत्र हि दंत छिर एष सर्वग्विलम्बसुर्ध्वबुध
इति वाक्यशेषात्॥ चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तयेत्यत्र ब्रूमः॥ ज्योतिरप्यक्रमात्तु तथापि
धीयत एके परमेश्वरा उदयं ज्योतिः प्रभुत्वात्तेजोवज्रलक्षणावतुर्विधः॥ ॥

एतदेव भावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं याचते॥ चमसवदिति॥ सर्वत्रेति॥ गिरिगुहादावपि उन्नरस्तत्र यावत्संश्लेषात्माहृतः॥ ॥ ॥

त्रिदिवमिति ॥ चतुर्विधस्येति ॥ जरा युजां ड जस्वे द जो द्वि ज रूपस्येत्यर्थः ॥ स्रक्तता कुतो न ग्राप्तेति शङ्कते ॥ कस्मादिति श्रुतेः श्रुत्यंतरादर्थग्र
हो युक्तः साजास्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह ॥ तथा हीति ॥ राखिनः धं रीगाः किंच लोहितादिशब्देरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्याशयवधानात्

स्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूते यमजा प्रतिपत्तया तु शब्दो वधारणार्थः ॥ भूतत्रयलक्षणे वै यमजा विज्ञेयानगुणत्रयलक्ष
णकस्मात् ॥ तथा ह्ये के राखिनस्ते जो व जानां परमेश्वरा दुत्यसि माप्ता यतेषां भवे ॥ रोहितादिरूपता भावनेति ॥ यदप्ये
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यद्युक्तं तदपि यत्कृष्णं तदपि न स्येति ॥ तान्ये वै ह ते जो व जानि प्रत्यभिज्ञायंते रोहितादिशब्द
सांभ्रांयात् रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात् ॥ भाक्तत्वाच्च गुणविषयस्य ॥ अस्मदिधे न च संदिधे न्यनिगम

१५

नतुरंजनी यत्नादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणे स्याह ॥ रोहितादीनां चेति ॥ ननु शास्त्रांतरेण शास्त्रांतरस्य भेदस्य निर्णयः कथमित्य
त आह ॥ अस्मदिधे नेति ॥ भर्ष शास्त्रा प्रत्ययन्यायादिति भावः ॥ यथा शास्त्रांतरवाक्या न प्रधानम् ॥ ॥

हस्तथेहापिश्वेताश्वतरोपनिषदिमायाप्रकरणेनतत् ॥ ग्रहइत्याह ॥ तथेति ॥ स एवादेकिं सहायं ब्रह्मेति विमृश्यते ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्य
योगे न परमात्मानमनुप्रविष्टाः संतः तत्रैव देवस्यात्मभूता मे क्येनाध्यस्तां शक्तिं परतंत्रां मायां सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमपश्य

मन्यन्ते ॥ तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युक्तं भ्यते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणेर्विशूढा
मिथपारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगन्निर्धायेत्यावाक्योपक्रमे वशमात्तु वाक्यत्रयेपि मायां तु प्रकृतिं विधायापिनं तु महे
श्वरमिति ॥ यो यो न यो न भविष्येति ते ये क इति च तस्या एवावशमात् न स्वतंत्रा काचिद्वृत्तिः प्रधानं नामाजामंत्रेण म्मा
पतइति शक्यते वक्तुं प्रकरणेनैव देवीशक्तिरव्याकृतनामारूपानामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मं ॥ ॥

नित्यं नयः ॥ मायाया एकत्वेपि तदंशनां जीवोपाधीनां तत्तत्संधातयोतीनामविद्याख्यानां जेदादौ ॥ ॥

सा ॥ अथास्ते अनभिव्यक्ते नामरूपे यस्यासाः अनेन तद्देह तर्ह्ययत्न कृतमासीदिति अत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता तस्यां शक्तौ यत्ता यत्तकार्यलिङ्ग
कानु ~~मानं~~ मानं सूचयति नामेति ॥ मायाया रोहितादिरूपत्वं कथमित्यत आह तस्या इति विषयः आश्रय एवं प्रकरण बलाभायेव अजेति

त्रेणाभायत इत्युच्यते तस्या अस्वविकारविषयत्वेण त्रिरूपेण त्रिरूपमुक्तं ॥ कथं पुनस्तेजोयन्त्रात्मना त्रिरूपेण त्रिरूपा जाय
ति पत्तुं शक्यते यावत्तान तावत्तेजोयन्त्रेषु जायति रस्ति न च तेजोयन्त्राणां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोपजाशब्दः संभव
तीति अत उत्तरं पठति कथं नोपदेशाश्च मध्यादिवद ॥ १॥

१६

भाष्यरुम्भत्तं कोदो ग्य अस्यात्तेजोयन्त्रलक्षणा वांतरप्रकृतिरजेति सूत्रकृत् अतै नोत्तरसूत्रव्याचस्पतिं शङ्कते कथमिति किं तेजोयन्त्रेषु जायते
दः न जायत इति पौनिको वा नाद्यस्तेषु जाते जाते रसत्वादित्याह यावत्तेति पत्त इत्यर्थः अतो न सूट इति शेषः ॥ ननु तीर्थदस्याह न चेति
जातिर्जन्म अजातिरजन्म लौकिका जा ॥ १॥

यावलीयस्याहु एवृत्तौ हिरुटिराश्रिता भवन्ति तथा च रोहितादिशब्दस्य समभिध्या हारा नु गृहीतया कृधाश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं वा
 धिक्त्वा वांतर प्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या यथा मध्वादिशब्देः प्रसिद्धमध्वाद्याश्रितगुणलक्षणया आदिसादयो गृह्यन्ते तद्वत् तस्माद
 शब्दं प्रधानमिति सिद्धं न संख्योपसंग्रहात् पंचपंचजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरो न्यपरो चेति योगरूढयोरनिश्चयात् संशये यथा तत्त्व

एवमिदमनजाया अजातंकल्प्यत इत्यर्थः दस्मादविरोधस्तेजो बन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥ न संख्योपसंग्रहादपि नात्र
 भावादतिरेकात् ॥ एवं परिहृतेष्य जा मंत्रेषु नरं न्यस्मा मंत्रा सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते ॥ यस्मिन् पंचपंचजना आकाशश्च
 प्रतिष्ठितः ॥ तमेव मन्त्रं आत्मानं विद्वान् ब्रह्मा मृतो मृतमिति अस्मिन् मंत्रे पंचपंचजना इति पंचसंख्याविधया
 अपरा पंचसंख्या श्रूयते पंचशब्दद्वयदर्शनात् त एते पंचपंचकाः पंचविंशतिः संपद्यन्ते तथा पंचविंशतिसं
 ख्यया पार्वतः संख्येया आकाशाश्च ते तावन्त्येव च तत्त्वानि सांख्येः सांख्ययन्ते मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदा ॥ ॥

१७

विधाधिकारेष्वाभावां तात्पर्याभावादजापदेरुटिस्यागस्तथा पंचमनुष्येषु तात्पर्याभावात् जनशब्देन रुटिं स्रक्ता तत्त्वानि ग्राह्याणीति
 दृष्टान्तसंगतिसूचयन् मंत्रमुदाहृत्य पूर्वपक्षयति ॥ एवमित्यादिना फलं पूर्ववत् प्राणचक्षुः श्रोत्रं नमनां सिवाक्यं शेषकाः पंच
 जनाः पंचतत्र चत्वारः सूत्रं मंत्रं विशदृतयोः करणमथाकृतमाकाशश्च यस्मिन् तस्य तास्तमेवात्मानं मृतं ब्रह्म मन्त्रे तस्मान्न
 नात् विद्वानहममृतोऽस्मीति मंत्रदृशेव येन न च तत्त्वपंचत्वं विरिद्धेषु पंचजनेषु पुनः पंचत्वं च या सं च विंशतिसंख्या प्रतीतिः ॥

सादृश्यकल्पनयाने जो ब्रह्म नाम जा हो पद सार हो एणेयं सादृश्यति परिहरति । कल्पनेति नि यमो यदृष्टा यकरो बालपशुः यदुक्तं जीव भेदेन प्रधा
न वाद प्रत्यभिज्ञेति तन्नेत्याह ॥ न चेदमिति ॥ व्यवस्थार्थं भेदोपार्थं प्रतिपाद्यत इत्याह ॥ प्रसिद्धंति ॥ सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह ॥ भेदसि

न आ

विरोधः । नायमजा कतिनिमित्तो जाशब्दो नाप्येयौ गिः किं तर्हि कल्पनोपदेशेयं अजा रूप कल्पिते जो ब्रह्म लक्षणया अराचरयोने
रूपदिश्यते ॥ यथा हि लोके यदृष्टया कश्चिद जाते हित भुक् कृष्ण वर्ण स्यात् बडु बर्करासरूप वर्कराचतां कश्चिद जो नुषमाणो नृत्वापी
त कश्चिन्नै नां भुक्त भोगां जहादेव मिय मयिते जो ब्रह्म लक्षणो भूत प्रकृति निवर्ण बडु सरूपं चराचर लक्षणं विकार जातं जनयति
अविदुषा च क्षेत्रज्ञे नोपभज्यते विदुषा च परित्यज्यत इति ॥ न चेदमात्रां कित व्यमेकः क्षेत्रज्ञो नु शक्ते ॥ योजहातीत्यतः क्षेत्रज्ञे
दः पारमार्थिकः परेषा मिष्टः प्राप्नोतीति न हीयं क्षेत्रज्ञ भेद प्रतिपिपादयिषा किंतु बंध मोक्ष व्यवस्था प्रतिपिपादयिषा तेषां प्र
सिद्धं तु भेदं अनुध्वं बंध मोक्ष व्यवस्था प्रतिपाद्यते भेदस्तु बाध निमित्तः मिथ्या ज्ञान कल्पितो न पारमार्थिकः एको देवः स
र्व भूतेषु गूढः सर्व व्यापी सर्व भूतानां त रात्म्यादि श्रुतिभ्यः ॥ मध्यादिवत् यथादित्य स्यामधुनो मधुत्वं राच आधेर्न धेनु
त्वं घृत्तो कादीनां यो नैति त्वं इत्येवं जातियक्त्वं कल्प्यते ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीनाम

ति ॥ कल्पनोपदेशो दृष्टांतं व्याचष्टे ॥ मध्विति न च योगस्य मुख्यवृत्तिरात्तेन प्रधानग्रहोऽप्यद्वैतवाच्यं रूढार्थानपेक्षायोगात्तदाश्रि
तगुणलक्षणा ॥ ॥

प्रविशंति यथा ह्यवधि नो सप्त सप्तर्षयो यो वसवश्चेति सप्तदशेत्यत्राश्विनादि रुमादायद्विवादयः प्रविशंति नान्यथेत्यर्थः पंचराष्ट्रद्वयेन स्ववाच्य
 नूनसंख्याद्वारेण तद्व्याप्या महासंख्ये बलवत्तदिति सदृष्टं तं शंकेते ॥ अथेति मुख्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धातुश्रुत्या न युक्तेति परिरुहः ॥ तद
 पिनैति पंचजनशब्दयोरसमासमंगीकृत्य पंचविंशतिसंख्याप्रतिनिर्दिष्टासंप्रतिसमासनिश्चयात्तत्प्रतीतिरित्याहुः परश्चेति समासेहे
 तुमाह भाषिकेनेति अयमर्थः अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पंचराष्ट्र आह्वयः ॥ द्वितीयः सर्वानुदात्तः ॥ जनशब्दश्चांते दात्तः ॥ तथाच न द्वितीय

संख्येयेयमवयवद्वारेण लभ्यते ॥ तथा पंचसप्तचर्याणि नववर्षशतकृतुरिति द्वादशवार्षकी मगारुष्टिकथयंति ॥ तद्व
 ह्निदिति ॥ तदपिनोपपद्यते ॥ अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात् ॥ परश्चात्र पंचराष्ट्रोजनशब्देन समस्तः
 पंचजना इति भाषिकेण स्वरेण ॥ ॥

पंचराष्ट्रजनशब्दयोस्समासं विनांत्य स्वाकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषामनुदात्तत्वं च घटने समासस्येति सूत्रेण समासोदात्तविधानादनुदात्तं पद
 मेकवर्जमिति सूत्रेण यस्मिन्पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तमेकवर्जयेत्वावशिष्टं तत्तदनुदात्तं भवतीति विधा
 नात् ॥ एवं भोजिकां तो एतस्वरैरेकपदत्वे निश्चयः ॥ भाषिकारव्येतु शतपथं आं ह्यणस्वरविधायकप्रथमे स्वरितो नुदातो वेति सूत्रेण यो
 मंत्रदशायां अनुदात्तः स्वरितो वेति सूत्रेण यो मंत्रदशायां अनुदात्तः स्वरितो वा स आं ह्यणदशायां मुदा तो भवतीति अथवा दः आश्रितः
 तथा आं स्यादकारात्पूर्वेषामनुदात्तं आं ह्यणवस्थायां प्राप्तं उदात्तमनुदात्तमं स्यमिति सूत्रेण मे ॥ ॥

नामुदात्तं

तावता कथं सांख्यतत्त्वमहदसांख्यसंख्यायापभ्यां कोशायां० तत्रानिआद्याणीत्याह॥ तयेति जगत्तो मूलभूता प्रकृतिरिति गुणसकं प्रधानमनादि
 त्वाविकृतिः कस्यचि कार्यं न भवतीत्यर्थः॥ महदहंकारपंचतन्मात्राणि सप्तप्रकृतयोविकृतयश्च॥ तत्र महान् प्रधानस्य विकृतिरहंकारस्य
 प्रकृतिरहंकारस्तामसः पंचतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृतिः महतो विकृतिः सात्विक एकादशेन्द्रियाणां पंचतन्मात्राश्च पंचानां सूक्ष्मभूतानां मा
 काशदीनां प्रकृतयः पंचसूक्ष्मान्येकादशेन्द्रियाण्येति षोडशसंख्या कोशे विकार एव न प्रकृतिः तत्तान्तरापादानत्वाभावात्पुरुषस्तदासीन

धाः प्रकृतिविकृतयः सप्तषोडशकश्च विकारेन प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति॥ तथा श्रुतिप्रसिद्धाया पंचविंशतिसंख्याया तेषां स्थिति
 प्रसिद्धानां पंचविंशतितत्त्वानां उपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वेन प्रधानादीनां ततो ब्रूमः संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रु
 तिमत्त्वेन प्रत्याशकत्वेन केत्यान्नाभावात्॥ नानाहेतानि पंचविंशतिस्तत्त्वानि तेषां पंचशः पंचशः साधारणो धर्मोऽस्ति येन पंच
 विंशतेरंतरालेधराः पंचपंचसंख्या निविशेरन् श्लोकं निबंधं न मन्तरेण नानाभूतेषु द्रुवादि काः संख्या निविशन्ते॥ अथोच्येत

तर

इति सांख्यकारिकार्थः संख्याया तत्त्वानामुपसंग्रहात्॥ शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धं तयति॥ नेति नानात्वमिष्टमित्यत आह॥ नेषामिति पंचसप्त
 चकृत्साधारणस्यैवं यकार्थे तस्य धर्मस्याभावात् नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः॥ यद्यपि शानकर्मैद्विधेषु दशसंज्ञानकरणत्वं पंच
 कद्वयेति पंचतन्मात्रासु पंचसूक्ष्मप्रकृतिर्न च तन्मात्राणि यस्मिन्निस्सामन आकाशस्य च एव गुणैः॥ सत्वरजस्तमो महदहंकारः पंचक
 कर्तव्याः मनः शब्दरिभूतानि पंचास्मिन् पंचकद्वये मिथो नुवृत्तेतरपंचकप्यारुतधर्मो नास्तीत्यर्थः॥ मास्ति स्यात्त आह॥ येनेति धर्मोऽस्ति
 तदेव स्फुटयति॥ नहीति॥ महासंख्याया मन्तरे संख्याः केचि धर्ममादाय॥ ॥

कर्मकरणं

मंत्ररक्षायां उदात्तस्यां ^य ~~न~~ परलगतयोऽर्थमाप्त्यानुदात्तत्वं विहितं तथावाचनकारादुपरितन आकार आकाशश्चेत्यनेन श्लिष्टतया पठ्यमानो
 नुदात्तो भवति ॥ अथ मन्तो नुदात्तस्वरः भाषिकः ॥ तेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्वं निश्चीयते इति ॥ प्रकारार्थाकारे स्तुपाठकसिद्धौ तोदात्तस्वरो
 भाषिक इति व्याख्यातं तदव्याख्यानं कल्पतरुकारे दूषितं ॥ अंतो नुदात्तं हि समाभातारः पंचजनशब्दमधीयत इति पाठकः प्रसिद्धिरस्ति
 हेति ॥ तथाच पंचपंचजना इति मंत्रिको तोदात्तस्वरः यस्मिन् पंचपंचजना इत्यंतो नुदात्तो ब्राह्मणः स्वर इति विभागः ॥ उभयथापि एकपद्या
 त्वमासिद्धिरिति ते तृतीयप्रयोगादप्येकपदत्वमित्याह ॥ प्रयोगांतरे चेति ॥ आज्यत्वात् पंचानां पंचजनानां देवविशेषणं यंत्रायथ

एकपदत्वं निश्चयात् ॥ प्रयोगांतरे च पंचानां वा पंचजनानामित्येकपद्येकस्यैकविभक्तित्वात् ॥ समस्तत्वाच्च नदी
 त्वात् पंचपंचेति न पंचकद्वयग्रहणं पंचपंचेति न च पंचसंख्याया एकस्याः पंचसंख्याया परया विशेषः ॥ ॥

व तृतीयगणहारी साज्यग्रहणमंत्रशेषः देवतानां कर्मलिप्यंत्रवदस्ति तं शरीरं तदेव धर्तृदहामुत्र भोगाधारस्तस्मै स्या ॥ वैकल्पार्थ
 मिति यजमा नोक्तिः ॥ अस्तसमास्ततः किमित्यत आह ॥ समस्तत्वाच्चेति ॥ आरुतिवत् स्यात्तदभावे पंचकद्वयग्रहणात् पंचविं
 शतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति भावः ॥ जनपंचकमेकं पंचक्रानां पंचकद्वितीयमिति पंचकद्वयं तस्य पंचपंचेति ग्रहणं नैव शरार्थः
 किं न स मासपक्षे चिं पंचराष्ट्रद्वयोक्तयोः पंचत्ययोः परस्परान्वयः ॥ ॥

किं वा तयोः भुजनेरन्यः ॥ अथ वा पंचत्वविशिष्टैर्जनैरपरस्परपंचत्वस्यान्यः ॥ नाथ इत्याह ॥ न च पंचसंख्याया इति विशेषणमन्यः
 अनन्यये हेतुमाह ॥ उपसर्जनस्येति ॥ अध्यानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणेवान्वयो वाच्यः ॥ गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापाता
 दित्यर्थः ॥ द्वितीयेदं संख्याप्रतीतिरस्यात् ॥ न पंचविंशतिसंख्याप्रतीतिः ॥ तृतीयमुक्तापयति ॥ न निति ॥ पंचत्वविशिष्टेषु पंचत्वां
 तरान्वये विशेषणीभूतपंचत्वेऽपि पंचत्वां च या पंचविंशतिप्रतीतिरित्यर्थः ॥ दृष्टान्तवैधर्म्येण परिहरति ॥ नेति क्रम इति ॥ पंचानां

एतं पंचपंचका इति उपसर्जनस्य विशेषणेन असंयोगात् ॥ न न्यायं न पंचसंख्याकाजना एव पुनः पंचसंख्याया विशेष्य
 माणाः पंचविंशतिप्रत्येभ्यो यथा पंचपंचपूज्य इति पंचविंशतिपूज्यः प्रतीयते तद्वत् ॥ नेति क्रमः ॥ युक्तं यत्पंचपुलीश
 वृत्त्यसमाहाराभिप्रायकत्वात् ॥ कतीति सत्यां भेदाकांक्षायां पंचपंचपूज्य इति विशेषणं इह तु पंचजनस्यादित एव भेदः ॥
 दोषादानात् कतीति असत्यां भेदाकांक्षायां न पंचपंचजन इति विशेषणं भवेत् ॥ भवदपीदं विशेषणं पंचसंख्याया एव भ

१९

पूजानां सभाहार इत्यत्र संख्यापूर्वोद्भिन्नगुरितिसमासो विहितः ॥ ततोद्भिन्नगुरितिरुज्ज्वलाङ्गी प्रविधानात् सभाहारप्रतीतो सभाहाराः कती
 त्याकांक्षायां ससांपद्येति पदंतरान्वयो युक्तः ॥ पंचजना इत्यत्रोक्तं तत्ताभावेन सभाहारस्याप्रतीतिः ॥ जनानां वादित एव पंचत्वा
 पादानां संख्याकांक्षायां असत्तासंघेति पदंतरान्वयेति आकांक्षाधीनत्वाद न्यस्येत्यर्थः ॥ भेदो विशेषणं ॥ ननु जनानां निराकांक्षत्वेऽपि
 तद्विशेषणीभूतपंचत्वानि कतीत्याकांक्षायां पंचत्वांतरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते ॥ भवदपीति ॥ नोपसर्जनस्योपसर्जनांतरेणान्यः
 किंतु प्रधानेनेवेति नोपसर्जनन्यायविरोध उक्त इति प ॥ ॥

निरुक्तिः तत्र चेति ॥ एवं नानाभावादिति व्याख्याय अतिरेका श्रेयसि याच्ये ॥ अतिरेका श्रेयसि ना ॥ अतिरेक आधिक्यं जनशब्दितपंचविंशतितले
षु आत्मातर्जितो न वा ॥ नाधरत्यक्षाद्वितीये दोषमाह ॥ अर्थातरेति तथा काशे विकल्पतद्दूषयति ॥ तथेति ॥ उक्तदोषः ॥ संख्याधिक्यं पंच
विंशतिजननाः आत्माकाशे चेति सप्तविंशतिसंख्यास्यादित्यर्थः ॥ न च सत्त्वरजसामसां एव गणनायासेहेति वाच्यं ॥ आकाशस्य एव गुक्ति

तत्र योक्तेशोऽप्यत्र तत्रात्वं च पंचयजनाः इति न पंचविंशति तत्वाभिप्रायः ॥ अतिरेकाच्च न पंचविंशति तत्वाभिप्रायः ॥ अतिरेकाच्च न पंचविंशति तत्वाभिप्रायः ॥ अतिरेको हि भवत्यात्मा काशश्चाप्यं पंचविंशतिसंख्यायाः आत्मता यदि ह प्रतिष्ठं प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः ॥ यस्मिन्निति सप्तमी सूचितस्य तेमेव अन्य आत्मानमित्यात्मत्वेनानुकर्षणात् ॥ आत्मा च येतनः पुरुषः स पंचविंशता वंतर्गत एवेति न तस्येवाधारत्वाभावे यत्तं ये युज्यते ॥ अर्थांतरपरिग्रहे च तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धांतविरोधः प्रसज्येत ॥ तथा काशश्च प्रतिष्ठित इत्याकाशस्यापि पंचविंशता वंतर्गतस्य न दृष्टगुणादानं न्याय्यं ॥ अर्थांतरपरिग्रहे योक्तेशोऽप्यत्र कथं च संख्या मात्रा अवलोक्य सत्यं श्रुतानां पंचविंशतेस्तत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयते ॥ न न शब्दस्य तत्त्वे पुरुषत्वात् ॥ अर्थांतरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः ॥ कथं तर्हि पंचयजना इति उच्यते ॥ द्विकसंख्ये संज्ञायामिति चेत् ॥ पंचयजना इति न पंचविंशति तत्वाभिप्रायः ॥ अतिरेकाच्च न पंचविंशति तत्वाभिप्रायः ॥ अतिरेको हि भवत्यात्मा काशश्चाप्यं पंचविंशतिसंख्यायाः आत्मता यदि ह प्रतिष्ठं प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः ॥ यस्मिन्निति सप्तमी सूचितस्य तेमेव अन्य आत्मानमित्यात्मत्वेनानुकर्षणात् ॥ आत्मा च येतनः पुरुषः स पंचविंशता वंतर्गत एवेति न तस्येवाधारत्वाभावे यत्तं ये युज्यते ॥ अर्थांतरपरिग्रहे च तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धांतविरोधः प्रसज्येत ॥ तथा काशश्च प्रतिष्ठित इत्याकाशस्यापि पंचविंशता वंतर्गतस्य न दृष्टगुणादानं न्याय्यं ॥ अर्थांतरपरिग्रहे योक्तेशोऽप्यत्र कथं च संख्या मात्रा अवलोक्य सत्यं श्रुतानां पंचविंशतेस्तत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयते ॥ न न शब्दस्य तत्त्वे पुरुषत्वात् ॥ अर्थांतरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः ॥ कथं तर्हि पंचयजना इति उच्यते ॥ द्विकसंख्ये संज्ञायामिति चेत् ॥ पंचयजना इति न पंचविंशति तत्वाभिप्रायः ॥ अतिरेकाच्च न पंचविंशति तत्वाभिप्रायः ॥ अतिरेको हि भवत्यात्मा काशश्चाप्यं पंचविंशतिसंख्यायाः आत्मता यदि ह प्रतिष्ठं प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः ॥ यस्मिन्निति सप्तमी सूचितस्य तेमेव अन्य आत्मानमित्यात्मत्वेनानुकर्षणात् ॥ आत्मा च येतनः पुरुषः स पंचविंशता वंतर्गत एवेति न तस्येवाधारत्वाभावे यत्तं ये युज्यते ॥ अर्थांतरपरिग्रहे च तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धांतविरोधः प्रसज्येत ॥ तथा काशश्च प्रतिष्ठित इत्याकाशस्यापि पंचविंशता वंतर्गतस्य न दृष्टगुणादानं न्याय्यं ॥ अर्थांतरपरिग्रहे योक्तेशोऽप्यत्र कथं च संख्या मात्रा अवलोक्य सत्यं श्रुतानां पंचविंशतेस्तत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयते ॥ न न शब्दस्य तत्त्वे पुरुषत्वात् ॥ अर्थांतरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः ॥ कथं तर्हि पंचयजना इति उच्यते ॥ द्विकसंख्ये संज्ञायामिति चेत् ॥

विपदे

संज्ञासमासस्य प्रोक्त्या यत्नवत्तावदाह ॥ उच्यते इति दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां लब्धेते गोत्तरपदेन समस्यंते ॥
यथा दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इत्यादि ॥ अयं च समासस्तत्कुरुष्व भेदः पंचजनशब्दस्य संज्ञासमुक्ता संज्ञिकेनार्थे स्त्रयं पृथग्तिके पुन

च शब्दस्य जनशब्देन समासः ॥ ततश्च रूढसाक्षात्प्रायेणैव केचित्पंचजनानामविवक्ष्यंते न सांख्यत
साक्षिप्रायेण ते कतीत्यस्यामाकांक्षायां पुनः पंचेति प्रयुज्यंते ॥ पंचजनानामयकेचित्तेव पंचेवेत्यर्थः ॥
सप्तर्षयः ॥ सप्तेति यथा ॥ के पुनस्ते पंचजनानामेति तदुच्यते ॥ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ यस्मिन् पंच
पंचजन इत्यत उत्तरत्रैव त्रैलोक्यरूपनिरूपणाय प्राणादयः पंचनिदिष्टाः प्राणस्य प्राणमु
त च श्वश्रुश्च कुरुतश्चोत्रस्य श्रोत्रमनस्यो ये मनोविदुरिति ॥ ते चात्र वाक्यशेषगतः सं
निधानां पंचजनाः विवक्ष्यंते ॥ कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः ॥ तत्रेषु वाक्येषु जनशब्दप्रयोगः

२०

स्त इति ॥ श्रुतोऽत उत्तराद्यर्थः ॥ ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ जनशब्दस्य प्राणादिषु कथावृत्त्या प्र
योग इति ॥

रं कते ॥ कथं पुनरिति ॥ यथा लवतलेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु पंचजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह ॥ तलेषु वेति ॥ तर्हि रूढ्यति
क्रमसाम्यतान्येव प्राणानीत्यत आह ॥ समानेति ॥ संनिहितं मातीथानपेक्षश्रुतिस्मरणव्यापारः ॥ ननु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्य रूढ्यस्य
र्थः ॥ लक्षणबीजसंबंधमाह ॥ जनेति ॥ जनः पंचजनइति पर्यायः ॥ पुरुषचित्रादिशब्दव्यपंचजनशब्दस्य प्राणादिलक्षणं पुनर्मित्याह ॥ जनवच
नश्रुते ॥ ननु जायंति इति जनाः ॥ महादयः ॥ जनकत्वा जनः प्रधानं इति प्रयोगसंभवे किञ्चित् रूढिमाश्रित्य लक्षणव्यापारस्य तस्याह ॥ तमा

समानेतु प्रसिध्यति क्रमेश्च शेषवशात् ॥ प्राणादय एव ग्राहीतव्या भवन्ति ॥ जनसंबंधाच्च प्राणादयोजनशब्दभाषो भवन्ति ॥ जनवचन
श्रुतपुरुषशब्दः ॥ प्राणेषु प्रयुक्तः ॥ ते या एते पंच ब्रह्मपुरुषा इत्यत्र प्राणो ह्यविता प्राणो ह्यमातेत्यादिच ब्रह्मणो समासबलाच्च समुदाय
स्य रूढत्वमविरुद्धं कथं पुनरस्ति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्या अयितुं ॥ शक्योद्दिष्टादि वदित्याह ॥ प्रसिद्धार्थसंनिधानेन प्रसिद्धार्थः
शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात् द्विष्यो नियम्यते ॥ ॥

तेति ॥ यथास्विकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य रूढिरेव पंचजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्या कोयोग इत्यर्थः ॥ पूर्वकालिकप्रयोगाभावात् रूढि
रित्याक्षिपति ॥ कथमिति ॥ स्युः पुमांसः पंचजना इत्यमरकोशदो प्रयोगो स्वेव तदभावमंगीकृत्याप्याह ॥ शक्येति ॥ जनसंबंधाच्चेति पूर्वभाष्ये
नरेषु पंचजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणेता ॥ इह तु प्रौढवादेन प्राणादिषु रूढिसूत्रतइति मंतव्यं ॥ संनिरुद्धं विवर्णोति ॥
प्रसिद्धेसादिना ॥ उद्दिष्टायेत पशुकाम इत्यत्रोद्दिष्टस्य दं विधेयगुणार्थकं कर्मनाम धेयं वेति संज्ञाये खनिशदा उद्दिष्टस्य प्रसिद्धे योगनाम
ले प्रसिद्धि विरोधात् ॥ ॥

शंकेते ॥ कथं पुनरिति ॥ यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु पंचजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह ॥ तत्त्वेषु चेति ॥ तर्हि रूप्यति
 क्रमसाभ्यास्तान्येव प्राणाणीत्यत आह ॥ समानेति ॥ संनिहितं मातीयानपेक्षश्रुतिस्मा एव प्राणाः ॥ ननु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्य तस्मात्स्य
 र्थः ॥ लक्षणबीजसंबंधमाह ॥ जनेति ॥ जनः पंचजन इति पर्यायः ॥ पुरुषचित्रादिशब्दपंचजनशब्दस्य प्राणादिलक्षणं युक्तमित्याह ॥ जनवचन
 नश्चेति ॥ ननु जायं न इति जनाः ॥ महदादयः ॥ जनकसो जनः प्रधानं इति प्रयोगसंभवे किमिति रूढिमाश्रित्य लक्षणरस्या प्रयासरूपत आह ॥ समा

समानेति प्रसिध्यति क्रमेशक्यशेषवशात् ॥ प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति ॥ जनसंबंधाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति ॥ जनवचन
 अपुरुषशब्दः ॥ प्राणेषु प्रयुक्तः ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषा इत्यत्र प्राणो ह्यपि ता प्राणो ह्यमातेत्यादि च ब्रह्मणो समासबलाच्च समुदाय
 स्य रूपत्वमविरुद्धं कथं पुनरस्ति प्रथमप्रयोगे रूढिशक्यं श्रद्धितं ॥ शक्योद्दिष्टादि वदित्याह ॥ प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः
 शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात् तद्विषयोनियम्यते ॥ ॥

तेति ॥ यथास्विकर्तृशब्दस्य वरुणसमुदायस्य रूढिरेव पंचजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्या कोयोग इत्यर्थः ॥ पूर्वकालिकप्रयोगाभावात् रूढि
 रित्याक्षिपति ॥ कथमिति ॥ स्युः पुमांसः पंचजना इत्यमरकोशदो प्रयोगो स्वेव तदभावमंगीकृत्या व्याह ॥ शक्येति ॥ जनसंबंधाच्चेति पूर्वभाष्ये
 नरेषु पंचजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणेता ॥ इह तु प्रौढवादेन प्राणादिषु रूढिस्तथैत इति मंतव्यं संगृहीतं विवर्णति ॥
 प्रसिद्धेत्यादिना ॥ उद्दिष्टयजेत पशुकाम इत्यत्रोद्दिष्टसदं विधेयगुणार्थकं कर्मनाम धेयं चेति संज्ञाये खनि आदा उद्दिष्टस्य प्रसिद्धे र्थे गतम
 ले प्रसिद्धिविशेषात् ॥ ॥

आचार्यस्त्विति॥ अतः सांख्यतत्वातिरिक्तयत्किंचित्परतयापंचजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भावः॥ शंकोत्तरत्वेन सूत्रत्रयं गृह्यते॥ अवेयुस्त्विति
ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्देवा उपास्य इत्यर्थः॥ नन्विदं पश्यं ज्योतिः पदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शब्दाद्देवेष्वस्ति तत्काण्वानां पंचतत्पूरणा
पट्टयते॥ नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शंक्तेः॥ कथं पुनरिति॥ अकाशाविशेषादिकल्पो युक्त इत्याह सिद्धांती॥ अपेक्षेति॥ यथातिरा

आचार्यस्तु न पंचविंशतेस्तत्त्वानां प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया प्राणदयो वाक्यशेषादिति जगदा॥ अवेयुस्तत्प्राणदयः पंच
जना मध्यंदिना नां येन प्राणदिष्वामनेति॥ कल्पानां तु कथं प्राणदयः पंच जना भावेयुः॥ येन प्राणदिषु नाभनेति॥ अत उत्तरं
पठति॥ ज्योतिषे केषां भवेत्तत्रे॥ अस्त्यधिकं कल्पानां मन्त्रे ज्योतिषां तेषां पंच संख्या पूर्यते॥ तेषां हि यस्मिन् पंच पंच जना इत्यतः
पूर्वस्मिन् मन्त्रे अस्त्यस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते॥ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति॥ कथं पुनरुभयेषां भवेत्तु च यदिदं ज्योतिः
पश्यमानं समानं मन्त्रगतया पंच संख्यया केषां चित्पट्टयते केषां चित्तेति॥ अक्षेपाक्षेदादित्याह मध्यंदिना नां हि समानं मन्त्र
पठितं प्राणदिषु च न ब्रह्माभात्॥ नास्मिन् अंतरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति तदकाभात् कल्पानां भवत्यपेक्षा अपेक्षा भवेदात्र
समानेपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे यथा समानेप्यतिरात्रे वचनभेदात् षोडशीनां ग्रहणाग्रहणे तद्वत् तदेवं न तावत् श्रुति
प्रतिष्ठाका विस्मया न विषया स्तिष्ठति यायप्रतिष्ठातुपरिहरिष्येते॥ ॥

त्रे षोडशीनां गृह्यते न गृह्यतीति वाक्यभेदादिकल्पस्तद्देवा भेदेना न्नपाठा पाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प इत्यर्थः॥ ननु क्रियायां विकल्पो युक्तः
न वस्तु नीति चेत् सत्यं अत्रापि शब्दाभेदेन सान्नाः ज्योतिः सहिता वा पंच प्राणदयो यत्र प्रतिष्ठितास्तस्मिन् सानुद्भूत्यमिति ध्यानक्रियायां
विकल्पोपपत्तिरित्येव वदं॥ उक्तं प्रधानस्या शब्दमुपसंहरति॥ तदेवमिति॥ तथापि स्तिष्ठति युक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह॥

स्ति॥

कारणत्वेन वाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः पूर्वग्रंथे नास्य संगतिं वक्तुं ननु वदति ॥ प्रतिपादितमिति ॥ अधिकरणत्रयेण प्रधानस्याश्रितत्वोक्त्या
जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्तै तातस्मिन्नेव बुद्धिस्तै निर्विशेषे ब्रह्मणिवेदांता नां समन्वय इति साधितं ॥ पूर्वसंज्ञसंदर्भेण तत्र
लक्षणसमन्वययोरप्रसिद्धिरेव श्रुतिनां विशेषदर्शनादित्याशेषरूपांते नास्य संगतिमाह ॥ तत्रेति ॥ यौने विरोधविंतायाः द्वितीयाध्याये सं
गतिर्नीतिर्निश्चयाय इति यावत् ॥ सिद्धे समन्वये स्मृत्यादिमानां तदविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तदवाप्येव जगत्कारणवादिश्रुती

कारणत्वेन वाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदांत
वाक्यानां प्रतिपादितं प्रधानस्याश्रितत्वं ॥ तत्रेदमपरमाशंकतेन जन्मादिकारणत्वं ब्रह्म ॥ ब्रह्मविषयं गतिसामा
न्यं वेदांतवाक्यानां प्रतिपातं शक्यं ॥ कस्मात् विगानदर्शनात् ॥

॥

२२

नां मिथो विरोधादध्यायार्थः ॥ निश्चयेन लक्ष्ये समन्वया सिद्धौ प्राप्तायां तस्याधकारविरोधविंतायां अत्रैव संगतत्वात् ॥ नचैवं सृष्टिश्रुतीनां मध्यवि
रोधोत्रैव विंता नीय इति वाच्यं ॥ स्वस्ववस्तुत्वे तत्त्वो विरोधस्यैवाभावात् किमर्थं तर्हि द्वितीये तद्विंता न च तत्त्वबुद्धिसमाधानार्थं इति श्रुतः
रहनु सत्त्वमहं वाक्यार्थे समन्वयता नाय तत्त्वार्थश्रुतिविरोधः ॥ परित्यज्यते ॥ यद्यपि तत्त्वार्थश्रुतिविरोधोत्रपरिहृत्यः ॥ तथापि
प्रथमस्तत्रेण बंधमिथ्यात्वं सूचनादविरोधः सिद्धः ॥ प्रथमस्तत्त्वबुद्धिसमाधानप्रसंगे न भविष्यतीति मन्यते सूत्रकारः ॥ अत्र जगत्कार
णश्रुतयोर्विषयार्थः स्तः ॥ किं ब्रह्मणि मानं न वेति संशये न्न ज्योतिषोः ॥ संख्यादृष्टि क्रियायां विकल्पे पि कारणे वस्तुन्यसद्वासद्वा कारण
मित्यादि विकल्पा संभवादप्राप्तौ एव मिति प्रत्यक्षहरणेन पूर्वपक्षयुक्ता शेषविशृणोति ॥ ॥

प्रतिवेदं तमित्यादिना ॥ वेदांतानां समन्वयसाधना कुलसंख्याय संगतिः ॥ असद्विषयानां संस्कारणसमन्वयोक्तैः ॥ पादसंगतिः पूर्वपक्षे समन्व
यासिद्धिः फलं ॥ तिष्ठान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः ॥ क्रमाक्रमेण सृष्टिविरोधं तावद्दर्शयति ॥ तथा हि क्वचिदित्यादिना तत्परमात्मालोकानसृजतं
भः ॥ अत्रायं शरीरप्रचुरस्वर्गलोकैः ॥ शब्दार्थः ॥ सूर्यरश्मिभ्यामोत्तरिक्षलोकैर्मरीचयः मरो मर्त्यलोकः ॥ अश्वकुलाः पाताललोकाः आप
रतिः अत्यर्थः सृष्टिविरोधमुक्ताकारणविरोधमाह ॥ तथेति ॥ असदनभिव्यक्तनामरूपात्मककारणततः ॥ कारणहृदभिव्यक्तं एतत्तु

प्रतिवेदान्तं ह्यन्यायात् सृष्टिरूपलभ्यते ॥ क्रमादिवैचित्र्यात् ॥ तथा हि क्वचिदात्मन आकाशः संभूत इत्याकाशादिका सृष्टिस्तथायते
क्वचित्तेज आदिका तन्तेजो सृजतेति ॥ क्वचिन्नाण आदिका संप्राणमसृजत प्राणक्षुद्रमिति ॥ क्वचित् अक्रमेणैव लोकानां उत्पत्तिरा
भ्यायते स रमां लोकान सृजतां भो मरीचीर्भरणीयं पृथिवी तथैव क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पश्यते ॥ असद्वा इदमत्र आसीत् ततो वै स र
जायतेति असदेवे मत्र आसीत् सदासीत् स मभवदिति च ॥ क्वचिदसद्वा दनिशकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिपाद्यते ॥ तत्रैक
आकुरसदेवेदमत्र आसीदित्युपक्रमेण कुतस्तत्त्वलुप्तोभ्येवं स्यादिति हेतुवाचकं यमसतः स जायतेति ॥ सत्त्वैव सोम्येदमत्र आसी
दिति क्वचित्त्वयं कर्तुं यथा क्रिया जगतो निगच्छते ॥ तद्धेतुं तद्व्यापकं तत्रामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति ॥ एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः ॥ ॥

व्यापकं दोषवाक्यमाह ॥ असदेवेति ॥ किं अन्यमेव नेत्याह ॥ तत्तदिति ॥ आयाधिनं श्रुत्वा वासीदित्यर्थः ॥ तद्धेतुना तत्तत्तजगत्सृष्टिकाले संम्य
गभिव्यक्तमभवत् ॥ प्रक्रिया सृष्टिः ॥ तत्र कारणं ॥ एकैकांशस्तेषां मनुं श्रुतिरेव दूषयति कुत इति ॥ कुत एवं पदयोरर्थमाह ॥ कथमिति स्वम
तमाह ॥ तद्विदं जजत् ॥ तत्काले तर्हि प्राक्काले अत्राकृतं कारणं भासीत् श्रुतीनां विरोधमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ किमत्र व्याप्यमित्याशं

सदिति

अमानांतरतिष्ठं प्र ॥ ॥

धानलक्षकत्वं वेदांतां न्यायमित्याह ॥ स्मृतीति ॥ तत्र स्मृत्यो विरोधं मंगीकृत्य स्मृतिविरोधं परिहरति ॥ तस्य पीति ॥ आकाशदिषु ब्रह्मणः कार
णत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह ॥ कुत इति ॥ यथा भूतत्वं मेवाह ॥ सर्वज्ञ इति ॥ कारणस्य सर्वज्ञत्वादिकं प्रतिवेदांतं दृश्यत इत्याह ॥

ज्य

वस्तुनि विकल्पस्थानुपपत्तेर्न वेदांतवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरतान्याय्यास्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्र
हो न्याय्य इति एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ तस्यपि प्रतिवेदांतं सृष्ट्या मानेष्वकाशादिषु क्रमादिद्वारके विधानेन स्मृतिविद्विगानमस्ति
कुतः ॥ यथाप्यपदिष्टोक्तेः ॥ यथा भूतो ह्येकस्मिन् वेदांते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः ॥ सर्वात्मको द्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः ॥ तथा भूत
एव वेदांतांतरेष्वपि व्यपदिश्यते ॥ तद्यथा ॥ तस्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति ॥ अत्र तावत् ज्ञानशब्देन शरीरादिकोशायुरे ॥ परेण च तद्वि
षयेण कामयितृत्वं च नेन चेतनं ॥ ब्रह्मैव रूपं यदपरप्रयोजनत्वेनैव श्वरं मब्रवीत् ॥ तद्विषये तेष्वपरेष्वभिप्राये न शरीरादिकोश
परंपरया चांतरानुप्रवेशनेन सर्वेषां ज्ञेयस्य गात्मानं निराधारत्वं ॥ बहुस्यां प्रजायेयेति चात्मविषये सा बहुभवनत्वं ॥ शंसनेन
स्तज्यमानानां विकासणं सृष्टिरभेदमभाषत तत्वेदं सर्वमस्तत्तयादिदं किंचैतितत्तमजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राकृत्येष्टे
तीयं स्मृत्तरामाचष्टे ॥ ॥ ॥

२३

तद्यथेत्यादिना ॥ तद्विषयेण ब्रह्मविषयेण चेतनं सर्वज्ञं तत्त्वज्ञानं स्वयमकुतस्तेति श्रुतेरपरप्रयोज्यत्वं ॥ तस्माद्वास्तु तस्मादात्मन इति प्रत्य
गात्मत्वं स्वस्य बहुरूपत्वं कामत्रयोक्तिकालेष्वद्वितीयत्वं ॥ यथा ते निरीयके सर्वज्ञत्वादिकं कारणस्य तथा शरीरादिकोशायोऽपि दृश्यत
इत्याह ॥ ॥

वि

वि

तदत्रयलक्षणमिति॥ मिषत्सत्यापारं॥ अविगीतार्थत्वादविरुद्धार्थकत्वात्॥ कारणेनास्तिप्रतिपत्तिरिति शेषः॥ तथापि कार्यविरोधात्॥ का
रणे विविरोधः स्यादित्याशङ्क्य निषेधेति॥ कार्यविषयं तिस्यादिना स्वप्नसृष्टीनां प्रत्यहमन्यथात्वेन सोऽस्मिन्मिति प्रत्यक्षेण ज्ञायमाने दृश्येपि
नागतं प्रसज्यते स्यादिति प्रसंगादिसृष्टिविरोधमंगीकृत्य सृष्टिरनविरोध इत्युक्तं॥ अधुना गीकारं त्यजति॥ समाधास्यति चेति किमर्थं त

तदत्रयलक्षणं ब्रह्मकारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यथापि विज्ञायते तदेव सोऽप्येदमत्र आसीरेकमेवाद्वितीयं॥ तदेतत्
बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽस्तज्जेति॥ तथात्मा वा इदमेक एवात्र आसीत् अन्यत्किंच न भिद्यते संक्षतलोकांशुस्तज्जाइति
येवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदां तमविगीतार्थत्वात्॥ कार्यविषयं तु विज्ञानं दृश्य
ते कचिराकाङ्क्षेकासृष्टिर्कचित्तेज आदिकेत्येवंजातीयकं न च कार्यविषयेण विज्ञानेन कारणमपि ब्रह्म सर्वचेदंते
अविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं अतिप्रसंगात् समाधास्यति चाचार्यः॥ कार्यविषय
मपि विज्ञानं न विपदश्नते रित्याशङ्क्य भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वं अप्रतिपाद्यत्वात्॥ ननु यं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रगति
पिपादयिषतः न हितस्तत्र विषयः॥ कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते॥ अयत्तेनान्यकृत्यं वक्तुं शक्यते॥ उपक्रमोपसंहारा
भ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषये र्थावयैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात्॥ ॥

हृत्कृतयः सृष्टिर्मान्यथान्यथावदंतीत्याशङ्क्य सृष्ट्यावतापत्यं तापनायेत्याहुः॥ भवेत्स्यादिना॥ अतापत्यार्थे विरोधो न दोषायेत्यताप
त्यं साधयति॥ नहीति॥ फलवद्ब्रह्म वाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवत्त्वं संभवात् स्वार्थे एव वाक्यत्वं कृत्यं वाक्यभेदापत्तेरित्याहुः न च
कृत्यमित्युक्तिरित्याचार्यैकवाक्यत्वं सिद्धं कृतिरपि दर्शयतीत्याहुः॥ ॥

रक्षयतीति॥ श्रुतेन कार्येण लिङ्गेन कारणाब्रंशानां त्वं सृष्टिः श्रुतीनामुक्ताकारणस्याद्वयत्वज्ञानं॥ फलान्तरमाह॥ मदादीति॥ एवं निष्क
लायामन्यार्थीयां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्दिशो न दोष इत्यत्र च धर्मसंभ्रमतिमाह॥ तथा चेति॥ अन्यथान्यथेति विष्ठादृष्ट्या॥ अतस्तारयब्रंशधो

रक्षयन्ति च॥ सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रंशप्रतिपत्त्यर्थतां श्रुतेन सोम्यश्रुतेनापो भूतन निष्ठादिः सोम्यश्रुतेन तेजो
भूतमविच्छेत्तेजसासौम्यश्रुतेन सम्भूतमविच्छेत्तेति मदादिदृष्टांतैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः
आव्यक्त इति गम्यते॥ तथा च संप्रदायविदो वदन्ति॥ मल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्यो यदि तान्यथा॥ उपायः सो व
तारय नास्ति भेदः कथं चेति॥ ब्रंशप्रतिपत्तिं ब्रह्मं तु फलं श्रूयते॥ ब्रंशविदाप्नोति परं॥ तरति शोकमात्मवित्
तमेव विदित्वाति मत्स्यमेतीति॥ प्रत्यक्षायगमं चेदं फलं नत्वमसीति असंसार्यत्मत्वं प्रतिपत्तौ संसार्यत्मत्वं
प्रति

जन्मने अतस्तद्व्यथावेपि ब्रंशलिनभेदः ते येन विगानमित्यर्थः॥ ब्रंशज्ञानस्य सृष्टिरोचितं मुक्तं संनिर्वाहाय तस्य फलमाह॥ ब्रंशेति॥
मत्स्यमस्येतीत्यन्वयः॥ एवं सृष्टिद्वारकं विशेषमुत्सृज्यं समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षात्कृतविशेषनिरासार्थं सूत्रमादत्ते॥

यत्कनरिति यतोस्ति लक्षणं ब्रह्मनिर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति ॥ अतो ब्रह्मके निरात्मकमसं त्रयान्तेरतियोजनान्तत् ॥ तत्र सदात्मनि
श्लोको मंत्रो भवतीति ॥ सदात्मसमाकर्षादनीन्द्रियार्थ का सत्यदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ न च प्रधानमेव लक्ष्यता मिति वाच्यं चेत्त वा
र्थकं ब्रह्मादिशब्दा नामने केषां लक्षणगौरवादि निभावः ॥ तितिरि श्रुतौ सूत्रं योजयित्वा छांदोग्यादौ योजयति ॥ एवैवेति ॥ सदे का

यत्कनः कारणविषयं सिमानंदं तं असदादमप्रशसीदित्यतिरुक्तं ॥ अत्रोच्यते समाकर्षात् ॥ असदादमप्रशसी
दिति नात्र संनिरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते ॥ यतो संनेव स भवत्यसं संवेति चेदचेदस्ति ब्रह्मेति चेद्देदसं तमेनं ततो विदु रित्यसदादा
यवादेनास्ति लक्षणं ब्रह्मं त्रयमयादिकोशपरंपरया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य सो कामयतेति ॥ तमेव प्रकृतं समाकर्ष्य संप्रपंचां
सृष्टिं तस्मात् श्रावयित्वा तस्य मित्याचक्षते इति यो पसं हृत्य ते दप्येव श्लोको भवतीति ॥ तस्मिन्नेव प्रकृते र्थे श्लोकमिममुदा
हरत्यसदादमप्रशसीदिति ॥ यदित् संनिरात्मकमस्मि श्लोके भिप्रयेत ततो न्य समाकर्षणे न्यस्यो दाहरणादसंबंधं वाच्य
मापद्ये ततस्मात्ताम रूपव्याकृतवस्तु विषयः प्रायेण स ह्युः प्रसिद्ध इति तच्चाकरणभावापेक्षया प्रागुक्ततेः ॥ सदेव
ब्रह्मा सदिवासीदित्युपचर्यते ॥ एवैवा सदेवेदमप्रशसीदित्यत्रापि योजनान्तत्वादासीदितिसमाकर्षणादसंताभावाभ्यु
पगमे हि तत्सदासीदितिकं समाकर्ष्येत ॥ १

र्थकतत्पदेन पूर्वोक्ता सतः समाकर्षात्तत्र न्यतु मित्यर्थः ॥ न च सत्यदलक्षणं न युक्ता श्रुतिः किरेव स्वमतजे देवोदितानुदितहोम
वदिकृत्या स्यदर्शितत्वादित्यत आह ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

समाकृष्यति। निरर्थक्याकरणाभ्युपगमे हि अनंतरेण प्रकृतावेवं विना स इत्यनेन सर्वनामाकः कार्यानुप्रवेशेन

तद्वैक इति॥ एकेन खिन इत्यर्थे न भवति किं तु अनादि संसार चक्रस्य वेदवाद्याः सत्यः॥ अन्यत्र निरासेन कृतिभिः सद्वादस्यैव वृत्तात्ता
सांविरोधसूक्तिनिरासाय लक्षणयुक्तेति भावः॥ यदुक्तं कचिदकर्तृका सृष्टिः कथितेति तन्नेत्याह॥ तद्वैकमिति आध्यक्षः कर्तृननु
कर्तृभाव एव पराभ्युपगमे इत्यत आह॥ चेत्तनस्य चाप्यमिति चक्षुः दृष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्ते स्मर्यते इत्यर्थः॥ आद्यं कार्यं सकर्तृकं का

तद्वैक आहुरसरे वेदमत्र आसीदित्यत्रापि न श्रुत्यंतराभिप्रायेण मे कीयमतोपन्यासः॥ क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्या
संभवात्॥ तस्माच्छ्रुतिपरिहृती तत्तत्प्रसदादप्येवायं मंदमस्ति परिकल्पितस्यासत्प्रस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यं॥
तद्वैकं तद्वैक्या कृतमासीदित्यत्रापि निरर्थक्यस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते॥ स एष इह प्रविष्ट आनखात्रेभ्य इत्यध्यक्ष
स्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशेन समाकृष्येत चेत्तनस्य चाप्यमात्मनः शरीरेनुप्रवेशः श्रूयते॥ प्रविष्टस्य चैतन्यश्रव
णात् परंपंचक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं भवानो भवति॥ अपि च यादृशमिदमद्यत्वेनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं
व्याक्रियते एवमादिसर्गेपीति श्रूयते दृष्टविधरीतकल्पनानुपपत्तेः॥ श्रुत्यंतरमप्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ना
मरूपे व्याकरवाणीति साध्यतामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति॥ व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तृरित्यकारः सत्येव परमेश्व
रे व्याकर्तृरित्येकैक्यमप्यस्य द्रष्टव्यः यथाकथ्यते केशरः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णैकैक्यवितति॥ ॥

यसात् घटवदित्याह॥ अन्विचेति॥ अद्यत्वे इदानीं ननु कर्मकारकादं न्यस्य कर्तुः सत्ये कर्मण एव कर्तृत्वाच्चित्तकारो विरुद्ध इत्यत
आह॥ व्याक्रियते इति अनाया॥ ॥

व

तेन सिद्धि मपेक्षकर्मणः कर्तुं मुपचर्यत इत्यर्थः ॥ या क्रियते जगत्स्य मेव निष्पन्नमिति व्याख्याय केन चिद्व्याकृतमिति व्याचष्टे ॥ यदेति ॥
अतः श्रुतीनामविरोधात्कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धं ॥ जगद्वाचित्वादिति विषयमाह ॥ कोषीतकेति ॥ बलाकाया अपत्यं बालकी प्रोक्तं
एतत्प्रतिराजो वाच्यो वा इति न केवलमादित्यादीनां कर्ता किंतु सर्वस्य जगत इति साह ॥ यस्येति ॥ एतत् जगत् यस्य कर्म क्रियते इति यु

यदा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः ॥ यथा गम्यते ग्राभ इति ॥ जगद्वाचित्वात् कोषीतके प्रोक्तलो वा
काक्य जातशत्रुसंवादे श्रूयते ॥ यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै न कर्मसंबे वैदित्य इति ॥ तत्रा के जीवो वेदित
यते नोपदिश्यते ॥ उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विषयः ॥ किं तावत्प्राप्तं प्राण इति कुतः ॥ यस्य वै न कर्म इति श्रवणात् ॥
परिस्पंदलक्षणस्य च कर्मणः प्राण श्रयत्वात् वाक्यशेषे वा यास्मिन् प्राण एवै कथा भवेतीति प्राणशब्ददर्शनात् प्राण
शब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितत्वात् यैनेत्युरसाहाका किनादित्ये पुरुषश्चंद्रमसि पुरुष इत्येवमादयः ॥ पुरुषा निदिष्टाः ॥
तेषां भविष्यति प्राणः कर्ता प्राणवत्त्वादिशेषत्वादित्यादिदेवतात्मनां ॥ ॥

सत्याकार्यमित्यर्थः ॥ कर्मेति शब्दस्य योगरूढिभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वत्रैकवाक्यस्य सदादिशब्दबलादसंख्येयं नीतः इह तु वाक्यभेदा
द्वंजते अंतर्वाणीति बालकिवाक्यस्य अंतर्वादेन प्राणदिशब्दो अंतर्परत्वेन न तु मशक्य इति प्रसक्तदाहरणेन पूर्वपक्षमाह ॥ किं तावदिति ॥ पू
र्वपक्षे वाक्यस्य प्राणद्युपास्तिपरत्वात् अंतर्वाणि समन्वया सिद्धिः सिद्धांते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति प्रलं ॥ अथ सूक्ष्मोद्भूतेति शेषः ॥ अतः
पुरुष कर्तुं प्राणस्य कथमित्यत आह ॥ ये चैत इति ॥ सत्त्वात्मक प्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह ॥ ॥ ॥ ॥

कृतमृदिति॥ तस्य महिमानः सर्वदेवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितं॥ अतः सर्वदेवात्मका तासप्राणो ब्रह्मस्य रोक्षस्यैकवेद्यतादित्यर्थः॥ पूर्वपक्षांतर
माह॥ जीवोवेति॥ यत्कारणं यस्माज्जीवं बोधयति॥ तस्मादस्ति कृतोत्थापनं जीवलिङ्गमिति योजना तौ ह पुरुषं कृतमाजगन्तुः॥ तेराजा हर हर
नृपांतरवासः॥ सोमराज नित्यामंयसं बोधना न निज्ञात् प्राणदेरनामत् मुक्ता यस्याघाते नो ध्याय जीवं बोधितवानित्यर्थः॥ अष्टोप्रधानः॥

कृतमएकोदेव इति॥ प्राण इति स ब्रह्मस्य दिव्या चक्षतेति श्रुत्यंतरप्रसिद्धेः॥ जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते॥ तस्यापि ध
र्मा धर्मलक्षणं कर्म शक्यते आवयितुं यस्य वैतर्क्यमिति॥ सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वपक्षे
तेस्योऽपि वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते॥ यत्कारणं चेदित्यत योऽप्यन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालकिं प्रतिबु
द्धोऽपि पुरातनशत्रुः कृतपुरुषमामंश्चामंत्रणं दृष्ट्वा श्रवणाप्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यद्विष्णोर्वात्तात्थापनाप्राणादि
व्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति॥ तथा पुरस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते॥ तद्यथा श्रेष्ठी स्वर्गं भुंक्ते यथा वाखाः श्रेष्ठिभुं
जंत्येवमेवैष प्रज्ञात्मेतैरात्मभिर्भुंक्त एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुजंतीति॥ प्राणभूत्वा जीवस्योपपन्नं प्राणशब्द
त्वं तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरंयतरुहप्ररूपीयो॥ न परमे श्वरः॥ तल्लिङ्गावगममादिति॥॥

चैतन्यैः शक्तिभिरुपहृतं भुंक्ते स्वाः शक्तयश्च तमुपजीवन्ति एवं जीवोऽपि आदिसादिभिः॥ प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुंक्ते ते च हविर्गृहणा
दिना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं॥ भोक्तृत्वं जीवलिङ्गं ननु प्राण एवैकधा भवन्तीति श्रुतेः प्राणशब्दो जीवैकधा मित्यत आह॥ प्राणभूत्वा चैति
स्तत्राह हिरेव सिद्धांतयति॥॥

सत्यमिति॥ प्रकरणदिकं हि सर्वनाम्नः संकोचकं तस्मिन् सति सामान्येन बुद्धिस्तं सर्वमेव गृह्यते॥ अत्र संकोचकासहोत्सवार्थेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्तस्य कार्यमा
त्रस्य कर्मशब्दे वाचक इत्याह॥ तथापीति॥ किंच जगदेकदेशे तस्या जगत् प्रकृतमित्याह॥ पूर्व इति॥ जगद्गृहे पुरुषाणां मधिग्रहस्थपुंक्तिर्व्यवस्थित आह॥
एतदुक्तमिति॥ सचेदित्यदति संबंधः॥ पुरुषमात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति निरासार्थो वाशब्दः॥ ब्राह्मण भोजयितव्याः परिब्राजकाश्चेत्यत्र यथाशक्त एव

सत्यमेतत्॥ तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनिहितवस्तुमात्रस्यार्थनिर्देश इति गम्यते॥ न विशिष्टस्य कस्यचित्
विशेष संनिधानाभावात्॥ पूर्वत्र च जगदेकदेशे शक्ततां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते॥ एतदुक्तं भवति
अनेषां पुरुषाणां जगदेकदेशे शक्ततां कर्त्ता॥ किमनेन विशेषेण यस्मात् कृत्स्नमेव जगद्विशेषितं कर्त्तृत्वमिति वाशब्द एकदेशवद्विज्ञेयत्वा
दस्यार्थः॥ ये वाकाकिना ब्रह्मसाभिभूताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषां भ्रंशस्त्वस्यापनाय विशेषोपादानं॥ एवं ब्राह्मणपरिब्राजकेभ्यो न सामान्य
विशेषाभ्यां जगतः कर्त्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते॥ परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्त्ता सर्ववेदांतेष्वधारितः॥ जीवमुख्यप्राणलिंगाच्चेति चेद्वाच्या
तां॥ अथ यदुक्तं वाक्येनैष गता जीवलिङ्गा मुख्यप्राणलिंगाश्च तयोरेवो न्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यं॥ अ
त्रोच्यते॥ परिहृतं चेन्मुक्तोपासाच्चेति विधादाश्चेत्तत्वादिह तस्योपादित्यत्र॥ त्रिविधं ह्युपासनमेवं सति प्रसज्येत॥ जीवोपासनं मुख्यप्रा
णोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति त्रैविध्यं न्याय्यं॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते॥ तत्रोपक्रमस्य ताव
त्॥ ब्रह्मविषयत्वं दर्शयति॥ उपसंहारस्यापि निरायफलश्रवणत्वं॥ ब्रह्मविषयत्वं दर्शयते॥ सर्वत्राप्यनोपहृत्य सर्वं॥ ॥

परिब्राजकां न्यविषयः॥ तथा च कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वितीत्याह॥ एवमिति॥ अस्तु जगत्कर्त्ता वेदितव्यः॥ परमेश्वरस्य किमायतमित्यत्र आह
परमेश्वरेति॥ सिद्धांतमुक्त्वा पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति जीवमुख्यप्राणलिंगाच्चेति चेद्वाच्या तमिति॥ उक्तमेव स्मारयति त्रिविधमिति॥ अथ
गुणाधिक्यं अधिपत्यं त्रियं नृत्वं॥ स्वा राज्यमिति॥ ॥

एवमितिसंवाला किं ब्रह्म तद्भात्याय छिन्नं रूपान्तरं पुरुषानुकारात् तानिरस्तस्तूष्णीं स्थितः तदुक्तं ब्रह्म मध्ये तैस्कारा सोऽप्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यं न्यथा शोचि मृषा वादित प्रसंगादित्याह ॥ यदि सोऽपीति ॥ वेदितव्योऽपीत्यर्थः ॥ मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्म एव लिङ्गं प्राणजीवयोस्तं नियम्यते नास्ति तदित्याह ॥ कर्तृत्वं चेति ॥ यदुक्तं यलनादृष्टयोर्वाचकः ॥ कर्मशब्दः प्राणजीवयोः रूपस्याप्युक्तं तत्तेत्याह ॥ यस्येति ॥ अने

एवं प्राप्ते ब्रह्मः ॥ परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् ॥ कस्मात् ॥ उपक्रमसाभ्यां तद्ब्रह्म बालाकिरत जातशत्रुणा ब्रह्मते प्रवाणीति संबन्धितुमुपचक्रमे ॥ सच कर्तृत्वेति चेदित्याह ॥ धि करणान् पुरुषान् मुख्यं ब्रह्म दृष्टिभाज उक्ता तूष्णीं बभूव तम जातशत्रु मृषा वैखल्यमासं ब्रह्मते ब्रह्मणीत्यमुख्यं ब्रह्म गदितथा तमपोषत कर्तारमन्यं वेदितव्यं तयोर्पयदिसो न्यमुख्यं ब्रह्म दृष्टिभाकस्यादुपक्रमो वा ध्येतस्मात्परमेश्वर एवायं भावितुमर्हति ॥ कर्तृत्वं चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्या तं श्रेणावकस्यते ॥ यस्यैतत्कर्मेत्यपि न्यायं परित्यज्यं दलं सलस्य धर्मा धर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः ॥ तयोरेव्यतरस्याप्य कृतत्वात् ॥ असंशयितव्याश्च नापि पुरुषाणां अर्थ निर्देशः ॥ एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेवं तेषां निर्दिष्टत्वात् ॥ लिङ्गवचनविगनाच्च ॥ नापि पुरुषविधयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः ॥ कर्तृशब्देनैव तयो रूपा तत्वात्परि शेषात् प्रत्यक्षसंनिहितं जगत्सर्वनामैतच्छब्देन निर्दिश्यते ॥ क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म ननु जगदप्यप्रकृतमसंशयितं चेत् ॥ ॥

कार्थका छद्वात् ॥ अन्यतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वाग्रहणं न्याय्यं ॥ अत्र प्रकरणोपपदयोरसत्ता कृत्यप्रकरणमिति ॥ संशये पुरुषकर्तृपदसां निध्यात् ॥ क्रियत इति योगाज्जगत्प्रहणमित्यर्थः ॥ एतत्कर्मेति प्रकृतपरा मर्शस्वरूपाः पूर्वोक्ताः कर्मशब्देन निर्दिश्यंतामित्यर्थः ॥ नापीति ॥ योन रूतया त्वातात्पुरुषाणां न पुंसकैकवचनपरा मर्शयोगाच्चेत्यर्थः ॥ ननु पुरुषोत्पारकस्य कर्तृत्वापारः करोत्यर्थः ॥ उत्पादनं तस्य फलं पुरुषत्रय तदेव्यतर वाची कर्मशब्दो स्थित आह ॥ नापीति ॥ कर्तृशब्देनेति ॥ क्रियाफलभाष्यां पिना कर्तृत्वा योगात्कर्तृशब्देनेव तयोर्ब्रह्मणमित्यर्थः ॥ जगतोपि प्रकरणो

निक्षेपः
कर्तृत्वं

यस्यत्वमिति जेदः संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदे हि नेष्यत इत्युक्तं चेत्पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते न चेदमिति कर्म पदस्य रूप्या पूर्वपक्ष प्राप्तौ तन्निरा-
 तार्थमस्वारंभो युक्त इत्याह ॥ नेत्यादिना प्राणशब्दे जीवलिङ्गयोरिति माह ॥ प्राणशब्दे पीति ॥ मनो जीवः ॥ जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तं ददानीं त-
 लिङ्गेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्मसाधुमिस्याह ॥ अन्यार्थमिति ॥ जीवपरामर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह ॥ केष इति ॥ हे बालाके एतच्छ-

षां वभूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं चेदेति ॥ न चेवं सति प्रसदिन वाक्यनिर्णये नैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत ॥ न निर्णीयते ॥
 यस्यैवेतत्कर्मस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशंका पुनस्तद्व्यमानानि वर्त्यते प्राणशब्दे चि ब्र-
 ह्मविषयो दृष्टः प्राणबंधो हि सोम्य मन इत्यत्र जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयो ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यं ॥
 अन्यार्थं न जेमिति प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि वैवमेकेन अपि नैवात्र विवक्षितं जीवप्राधानं वेदवाक्यस्यात् ब्रह्मप्राधानं चेति
 यतो न्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अस्मिन् वाक्ये नैद्विजिज्ञासायेभिन्यते कस्मात् प्रश्नव्याख्यानाभ्यां प्रश्नत्वावत्कर्मस्य पु-
 रुषप्रतिबोधनेन प्राणविर्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते ॥ केष एतत्कालके पुरुषो रायिष्ट कवा
 एतदभूत् कुत एकेदागदिति ॥

यन्विशेषज्ञानाभावरूपं यथास्यात्तथैष पुरुषः कुर्यादिष्टकस्मिन् अधिकरणशय नैकतवानित्यर्थः एकीभावाश्रयज्ञानार्थं दृष्टति कावा इ-
 ति एतद्रूपं न मेकीभावरूपं यथास्यात्तथा एष पुरुषः काभर ह्युक्तः केनेक्यं प्राप्तो कीति यावत् उक्तानायादानं दृष्टति कुत इति एतदागमन-
 मेक्यं भंशरूपं यथास्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः प्रश्नमुक्त्वा व्याख्या नमाह ॥ ॥

प्रतिबचनमिति॥ शयनभवनयोराधारः॥ उपायापादानं च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः॥ उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोपि प्राणविषय इत्यत आह॥ कषुप्तिकाले
चेति॥ जगत्तु ज्ञेयं जीवेभ्योऽप्याभ्यां प्राणे ब्रह्मैवेत्यर्थः॥ जीवोक्तेरन्यार्थं तु मुखसंहरति॥ तस्मादिति॥ निःसंबोधता विशेषधीश्वरता स्वच्छता विशेषमलशून्य

प्रतिबचनमपि यदास्तः स्वप्नं च कंचन पश्यत्यथ स्मिन्प्राण एवैकधा भवतीत्यदि॥ एतस्मादात्मनः प्राणैर्यथा यतनं विप्रहृते प्राणेभ्यो दे
वादेवेभ्यो लोका इति वस्तु धुत्तिकाले च परे ब्रह्मण जीव एकतां गच्छति॥ परस्मात् ब्रह्मणः प्राणदिकं जगज्जायत इति वेदांत मर्यादा त
स्माच्च त्रास्य जीवस्य निःसंबोधस्वच्छता रूपः स्वाप उपाधि जनित विशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यत्तत्तत् भंशरूपमागमनं सोऽप
रमात्मा वेदितव्यतया अस्मिन् इति गम्यते॥ अपि चैवमे केशरि नो या जसने पि नो स्मिन्नेव बाला क्य जातशत्रु संवादे स्पृष्टं विज्ञान
मयशब्देन जीवमाप्ता यत्तव्यतिरिक्तं परमात्मनो मामनंति॥ य एष विज्ञान मयः पुरुषः केष तदा भूतकुत एतदागादिति प्रश्ने प्र
तिबचनेऽपि य एषो तरु इय आकाशस्तस्मिन्नेत इति॥ आकाश इत्यर्थश्च परमात्मनि प्रसूतो देहरोस्मिन् तदाकाश इत्यर्थः
असर्व एत आत्मनो युश्चरंतीति चोपाधि मता मात्मना भंयतो युश्चरण मामनंतः परमात्मनमेव कारणत्वेनावनंतीति गम्य

ता भेद आंति शून्यता स्वरूपमेव माह॥ उपाधीति॥ प्रश्नव्याख्या नयो ब्रह्मविषयशेषा यो तरतं वादमाह॥ अपि चैवमे केशरि न इति॥ ननु त
आकाशः॥ कषुप्ति स्थान मुक्तं॥ न ब्रह्मैवेत्यत आह॥ आकाशेति॥ उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मज महेतुत्वात्॥ आकाशो ब्रह्मैवेत्यत आह॥ सर्व इति॥ एवं
जीवनिशसार्थत्वेन सत्रं व्याख्याय निरास परत्वेनापि व्याचष्टे॥ ॥

प्राण

प्राणोति॥ अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनिः॥ उक्तप्रश्नस्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावगमादपि चैकेशखिनः॥ एवमेव
प्राणोतिरित्त्वं जीवात्मानमानंतः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं शरयंतीति सूत्रयोजना॥ अतिरिक्तजीवोपदेशः॥ प्राणनिराकरणस्याभ्युचयः हेतुं त
रमिति भाव्यार्थः॥ तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणिसमन्वितमितिसिद्धवाक्यान्वयात्॥ विषयवाक्यमाह॥ बृहदिति॥ पद्यादेशं न्यशेषत्वेन प्रियत्वा

अरे प्राणनिराकरणस्याचिरुद्धतपुरुषोपपादने प्राणादिव्यतिरिक्तात्मोपदेशेभ्युचयः॥ वाक्यान्वयात्॥ बृहदारण्यके मेनेयीत्रां
ल्लेख्यते न वा अरे पत्यः कामायेत्यपक्रम्य न वा सर्वस्य कामायासर्वप्रियं भवत्यात्मनस्तु कामायासर्वप्रियं भवत्या
मावा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मेनेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मनसा विज्ञानेनेदं सर्वं विदित
मिति॥ तत्रेति द्विविधं विदितं किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्चोक्तदिरूपेणोपरि श्रुते॥ अहोस्वित्परमात्मेति कुतः पुनरेषा विवि
विज्ञाप्रियं संस्तवितेनात्मना भोक्तोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेशरतिप्रतिभाति॥ तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमा
त्मोपदेश इत्यपि॥ ॥

हात्मेव सर्वशेषी प्रियतमो तो न्यस्य स्यात्मेव द्रष्टव्यः॥ दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यं इत्यर्थः॥ प्रियं संस्तवितेनेति॥ पतिजायादिभिः प्रि
येभ्यो ज्ञेये जीवतया नुमितेनेत्यर्थः॥ यथा ब्रह्मते ब्रवाणीत्यपक्रमवत्काह्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथा जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवय
रत्नमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयुक्तिः॥ ॥ ॥

किं तावदिति॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपास्तिपरत्वं सिद्धं ते ते ये प्रत्येकं प्रल्लसि स भवत्यदिति फलं॥ इदं प्रत्येकं महदपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनंतं नित्यं
 मपारं सर्वगतं चिदेकरसं एतेभ्यः कार्यकारणत्वात् जायायमानेभ्यः भूतेभ्यः साम्येनोपायभूतोपाधिकं जन्मानुभूयता न्येव भूतानि लीयमा
 नान्यनुसृत्य विनश्यति॥ ओपाधिकं भरणानंतरं विशेषधीर्नास्तीति अस्यर्थः॥ विज्ञातारं विज्ञानकर्तारं भोक्तरि ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः
 किं तावत्प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति॥ कस्मात् उपक्रमसाधनार्थं॥ पतिजाया पुत्रवित्तदिकं हि भोग्यभूतं सर्वजगदस्यार्थतया प्रियं
 भवतीति प्रियं स्वचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्य नंतरं भिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात्॥ मध्येपीदमह
 द्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुपायतान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्य
 स्य भूतेभ्यः सुधानं विज्ञानात्मभावेन कृत्वा विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति तथा विज्ञातारभूतेनेन विज्ञानीयादितिकर्तृत्वच
 नेन शब्देनोपसंहरं न विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति॥ तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्तृत्वं ज्ञातृभोग्यजात
 स्योपचारिकं द्रष्टव्यमिति॥ एवं प्राप्ते भूमः॥ परमात्मोपदेश एवायं कस्मात्॥ वाक्यान्वयात् वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणाचक्ष्यमाणं
 परमात्मानं प्रत्यक्षितावयव लक्ष्यते॥ कथमिति तदुपपाद्यते॥ अष्टतत्त्वस्य तु नास्ति विज्ञेनेति यावत्क्यादुपक्रमस्येना
 हं नाष्टतत्त्वांकिं महतेन कुर्याददेव भगवान् वेदतदेव मे ब्रूहीति॥ अष्टतत्त्वमात्रासा नाये मे त्रेय्ये यावत्क्या आत्मविज्ञानमुप
 दिशति॥ न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादष्टतत्त्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादावदिति तथा वात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र पर
 मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादिति गोर्वाक्यस्यान्यथा प्रल्लस्येव तात्पर्यावगमात्॥ अल्लप्रमापकत्वमिति सिद्धं तयति॥ एवमिति॥ विज्ञेन तत्साध्ये
 न कर्मण्येत्यर्थः॥ भेदनिंदा पूर्वकमभेदसाधनेनेकं विज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य समर्थनादोपचारिकत्वं न युक्तमिति साह॥ ॥

२९

३

नचैतदौपचारिकमित्यादिना॥ पराकरोति॥ श्रेयोमार्गं दूरायति॥ यथादुन्दुभिः शंखशिलाशङ्खसामान्यग्रहणेनैव गृह्यमाणस्तद्वद्विरोधाः
शुक्तिग्रहणप्राप्तुरजतवह्नामान्येकव्यतिस्ततो न भिद्यंते॥ एवमात्मज्ञानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह॥ दुन्दुभ्यादीति॥ एवमे

नचैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं॥ यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानंतरेण ग्रंथेन तदेवोपपादय
ति॥ ब्रह्मतत्परादौपचारिकमात्मनो ब्रह्मवेदेत्यादिना॥ योहि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनो न्यत्रत्वात्तत्र्येण लब्धसद्भाव
इति तन्मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्॥ पराकरोतीति भेददृष्टिमयोद्येदं सर्वं यदयमात्मे
तिसर्वस्य वस्तुजातस्यात्मा व्यतिरेकमवधारयति॥ दुन्दुभ्यादिदृष्टांते अतमेवाव्यतिरेकं दृष्टयति॥ अस्य महतो
भूतस्य निश्चितमेतद्यद्वेदइत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकरणतां व्याचक्षाणः परमात्मान
मेतदंगमयति॥ ॥

कविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायामुख्यत्वाद्ब्रह्मनिश्चयः॥ सर्वस्वसृष्टिलिंगादपीत्याह॥ अस्य महतइति॥ अग्रे ददिकं नाम दृष्टं कृतइति
कर्म॥ अयंचलोकः परश्चलोकइति रूपेण किंच स यथासर्वी सामर्थासमुद्रएकायनमिति खंडिकायां सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यतयाधारत्वा
त्ततो ब्रह्मत्वे लिंगमित्याह॥ ॥

२५ पुनरुक्तं प्रियसंस्तुतं

तथैवैकायनेति॥ जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वादभेदांशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाधकमित्याश्रयमते॥ सत्यं संसारदशांभेद एवमुक्ता

संक्षिप्तं

तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्यैतत्पुनरुक्तं प्रियसंस्तुतं सांतःकरणस्य प्रपञ्चं स्वैकायनमंतरमवाप्त्यं कृतं प्रज्ञानधनं वा
चक्षुषाणः परमात्मानमेवैतन्गमयति॥ तस्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते॥ तोपक्रमाद्विज्ञानात्तन एवायं दर्शनाद्य
पदेश इति अत्र ब्रूमः॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्रयः॥ अथ स्वप्नप्रतिज्ञायात्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मेति
यत्तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिस्तत्र यत्ते तल्लिंगं यत्प्रियसंस्तुतं तस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनं॥ परिहृयित्वानात्मनो न्यस्या
ततः परमात्मनो विज्ञानात्मानं विज्ञायत इत्येकं विज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्दीयेत तस्मात्प्रतिज्ञासिद्धिर्धर्मविज्ञानात्म
परमात्मनो रभेदांशो नोपक्रमणमित्याश्रयः आचार्यो मन्यते॥ उक्तमिष्यत एवैवादिष्यो दुर्लोभः॥ विज्ञानात्मन एव देहे
द्रियमनोबुधिसंघातोपाधिसंपर्कात्कलुषाभिरात्मनो ज्ञानध्यानादि साधनानुष्ठानात्प्रसन्नं स्पृहादिसंघातादुक्तमिष्यतः प
रमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमुपपन्नमित्यो दुर्लोभः सार्वार्थो मन्यते॥ अतिश्रेयं भवति॥ एष सं प्रसादोऽस्माच्चरित
स्वमुक्ता यपरं ज्योतिरूपसंपद्यज्ञेन रूपेणाभिनिविष्टा इति क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं न दीनिदर्शनेन ज्ञापयति य
थानद्यः स्पंदमानाः समुद्रे स्तंगच्छति नामरूपे विहाय तथाविहात्मरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति॥ ॥

विज्ञाने

४ सा परमा

३०

वेदाभेद इत्यो दुर्लोभमंतं तत्र मानमाह॥ अतिश्रेयं स मुद्धानमुक्तातिः॥ ननु संसारस्योपाधिकत्वात् सर्वदेवाभेद इत्यात्रोक्तं तद्वत्तेन सं
सारस्य स्वाभाविकत्वमित्याह॥ क्वचिच्चेति॥ यथानद्यः स्पंदमानाः समुद्रे स्तंगच्छति नामरूपे विहाय तदीनिदर्शनेन वाच्ये॥ ॥

यथा लोकोदितं लिखितं तमाह ॥ अवस्थिते रिति ॥ अस्य ताभेदतापनार्थं जीवमुपक्रम्य दृष्टव्यं तदयो ब्रह्मधर्मोऽकादस्यर्थः ॥ एतेन जीवलिंगानां
 ब्रह्मपरत्वं कथनार्थं मिदमधिकरणं न भवति ॥ प्रतर्दनाधिकरणे कथितत्वा नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं रूपमुक्त्वा सोरित्यत्र तत्त्वा
 दतोऽर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वं प्रतिपादने भेदोप्यावश्यक इति भेदाभेदशंका प्राप्ते कथितभेदे नोद्देशादिकं

यथा लोके न घः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयंति एवं जीवोपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय ^{पुं}पुरुषमुपैति रित्यर्थः प्र
 तीयते दृष्टान्तदास्यति कयोक्तव्यताये ॥ अवस्थिते रितिकाशं स स्तः ॥ अस्यैव परमात्मनो नैनापि विज्ञानात्मभावेनावस्था
 दुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशं दत्तं आचार्यो मन्यते ॥ तथा च ब्रह्मणमनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपेणा
 करवाणीति ॥ एवं जातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति मंत्रवर्णश्च सर्वो लिखितविचित्रधीते नामानिरुद्धाभिव
 दं न्यदास्ते रित्येवं जातीयकः ॥ ॥

ती.

स्वतोऽस्य ताभेद इति तापनार्थं अस्मारंभात् ॥ तापनेनाथलिङ्गं आत्मशब्देनोपक्रांतस्य जीवस्य धर्मिणो धर्म्यंतरस्य ग्रहणं विनेव ब्रह्मधर्मकथनं भेदा
 भेदे धर्मिद्वयग्रहस्यादिति मंत्यं धारः सर्वज्ञः सर्वाणिरूपाणिकार्यो लिखितस्तत्त्वातेषां नामानिरुद्धातेषु बुद्ध्यादिषु प्रविश्याभिवदनादिकं
 कुर्वन् जीववर्तते तं विद्वानिहैवास्तोभवतीति मंत्रोपि जीवपरयोरेक्यं दर्शयतीत्याह ॥ मंत्रेति ॥ जीवस्य ब्रह्मविकारत्वा नैक्यमित्यत आह ॥ ॥

नचतेज इति ॥ मतत्रयं विभज्य दर्शयति ॥ कारोत्यादिना ॥ कियानपीति ॥ अभेदवद्भेदोपीत्यर्थः ॥ तत्रात्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह ॥ तत्र कारोति ॥ सो
यं देवदत्त इति वदत्तत्वं मस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरेतत्ताभेदः ॥ प्रतिपादयितुं मिहोर्थः ॥ तदनुसारित्वादित्यर्थः ॥ तानां भुक्तिः श्रुत्यं न्यथानुप

नचतेजः प्रकृतीनां स्वरूपं जीवस्य एव कृष्टिः श्रुता येन परमात्मनो न्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् ॥ काराकृत्तस्याचार्यस्याविकृतः परमेश्व
रो जीवो नाप्यद्वितीयः ॥ आश्रयस्य तु यद्यपि जीवस्य परमादव न्यत्वमभिप्रेतं ॥ तथापि प्रतिज्ञासिद्धिरिति सापेक्षत्वाभावात् ॥ कारणाभावात् ॥ कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते ॥ ओङ्कारो मिपक्षे पुनस्तद्वैवावस्थान्तरापेक्षोभेदाभेदो गम्यते ॥ तत्र काराकृत्तजीव
मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते ॥ प्रतिपादयिषितार्थानुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ एवं च सत्तितत्त्वज्ञानादमृतत्वमवक
ल्प्यते ॥ विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसंबन्धे प्रलयप्रसंगात् तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्प्यते ॥ अतश्च
त्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंभवात् ॥ उपाध्याश्रयं नामरूपं जीवे उपचर्यते ॥ ॥

३९

पस्याप्ययमेव पक्षश्चादेय इत्याह ॥ एवं चेति ॥ अत्यंताभेदे सतीत्यर्थः ॥ कथितस्य ज्ञानान्निवृत्तिः संभवति ॥ न तस्य स्ये स्यपि दृष्टव्यं ॥ यदुक्तं नदीदृ
ष्टं तात्संसारः स्वाभाविक इति तत्रेत्याह ॥ अतश्चेति ॥ अनामरूपं ब्रह्मत्वा जीवस्येत्यर्थः ॥ उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभेदावित्यत आह ॥ ॥

अतएवेति॥ उत्पत्तेः स्वाभाविकत्वे मुक्त्यो गदेवेत्यर्थः॥ अत्र पूर्वपक्षे बीजत्रयमुक्तं जीवेनोपक्रमः परस्यैव समुद्धानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञा
तशब्दश्चेति॥ तत्राधुं बीजं त्रिस्रानिरस्तं संप्रतिष्ठितं यं अनुष्ठितये वनिराचष्टे यदप्युक्तमित्यादिना॥ आत्मज्ञानात्मनो विज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं त

अतएव उत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुल्लिगोदाहरणेन आद्यमाणोपाध्यायैव वेदितव्या यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्ट
व्यस्य भूतेभ्यः समुद्धानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन् विज्ञानात्मन एवेदं दृष्टव्यत्वं दर्शयतीति॥ तत्रापीयमेव त्रिस्रयी यो जपित
व्या॥ प्रतिज्ञासिद्धिर्लिंगमाश्रयः इदमत्र प्रतिज्ञातमात्मनि विदिते सर्वविदितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मेति य उपपादितं य॥
सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च यदुद्बुध्यादिदृष्टं तैश्चकार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात्॥ त
स्याएव प्रतिज्ञायाः सिद्धिस्तत्र यत्प्रेतलिंगं॥ यमहो भूतस्य भूतेभ्यः समुद्धानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्यादि
रथ्य आचार्यो मन्यते॥ अत्रैदेहिसस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकथ्यत इति॥ उक्तमिष्यत एवं भावादित्योदुलो
मिः॥ उक्तमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् संप्रसंगस्य परेण लनेनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमिति कर्तव्यं
अतवायेति लोदुलोराचार्यो मन्यते॥ अवस्थितेरितिकाशकस्तः॥ अस्यैव परमात्मनो नेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभे
दाभिधानमिति काशकस्त आचार्यो मन्यते॥ ॥

अहेतुरिदं सर्वं यदयमात्मेति॥ उक्तस्तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रतिज्ञातमुपपादमिति योजना॥ एकस्मात्प्रसवो यस्य एकस्मिन् अलपो यस्य तद्वा
वादित्यर्थः॥ समुद्धानमभेदाभिधानमिति यावत्॥ जन्मनाश उक्तो नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति॥ ननु इत्यादिना॥ न तस्य सं॥ ॥

अव्यतिरेक

ज्ञानास्तीति वाक्ये चैव मा मोहित शन सिसानिरूपस्यात्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसंगादिति मे त्रेव्योक्तो मुनिराह ॥ न वारिदिति ॥ मोहं मोहकरं वाक्यं
अविनाशनाशहेतुभूतः अत उद्धितधर्मा नाशवानभवतीति अनुद्धितधर्मस्यार्थः ॥ तृतीयं बीजं तृतीये न मत्ते नैव विरसनीयमित्याह ॥
यदपीत्यादिना ॥ आद्यमत्तद्वये पिसत्यभेदांगीकारात्केनेत्याक्षेपो न युक्तः ॥ काशकृत्स्नस्य भूते त्वस्य ताभेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात्संयु

न नृच्छेदाभिधानमेतत् एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति कथमेतदभेदाभिधानं नैव दोषः
विशेषविज्ञानविनाशप्रियाय मेतत् विनाशप्रियाय नो नृच्छेदाभिप्रायं ॥ अत्रैव मा भगवान्मूकह न प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनु
अ
युज्य स्वयमेव श्रुत्यार्थोत्तरस्य दर्शितत्वात् ॥ न वा अरेहं मोहं त्रयीभ्य विनाशवा ॥ अरेयमात्मानुद्धिति धर्माभावात् संसर्गस्य
स्य भवतीति एतदुक्तं भवति ॥ कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानधन आत्मानास्योच्छेदप्रसंगोऽस्ति ॥ भावाभिस्तस्य भूतेन्द्रियलक्ष
णाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति संसर्गाभावे चैतत् कूटस्थविशेषविज्ञानस्याभावात् न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमि
ति ॥ यदप्युक्तं विज्ञातारभरे केन विज्ञानीयादिति कतव्यं नेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यमिति तदपि काश
कृत्स्नीये नैव दर्शने न परिहरणीयं ॥ ॥

क इति श्रुत्यनुसारिज्ञानभूते मनः कथितं विज्ञातत्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगस्योक्तमिति ॥ परिहरणीयमित्यर्थः ॥ किंच पूर्वापरपर्या
लोचनया वाक्यस्य मुक्तात्परत्वात् यगमात् विज्ञातत्वं कथितमेवा नूयते इति न तत्तुंगेन जीवपरत्वमित्याह ॥ ॥ ॥

अपिचेति॥ आर्षेषु पशेषु काशरुह्यपक्षस्यैवादेयत्वे किं बीजं तदाह॥ दर्शितमिति॥ अतश्च श्रुतिमत्त्वाच्च पुनरपि श्रुतिस्मृतिमतमाह सदेवेत्या

अपिचत्रयहिदैतमिव तितदि तत्र इतरे पश्यतीत्यारभ्या विधाविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपंचयत्र तस्य सर्वमा
त्मैवाभूत्तत्वेन केषस्येदित्यादिना विधाविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावं मभिदधाति॥ पुनश्च विषयाभा
वेप्यात्मानं विजानीयादित्याशंस्य विज्ञातारमरकेन विजानीयादित्याशंस्य विज्ञातारं ह तत्तश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादानपरत्वाद्वा
व्यस्य विज्ञानभातुरेव केवलः संनृभूत पूर्वगत्या कर्तव्यनेन तत्रानिर्दिष्ट इति गम्यते॥ दर्शितं तु पुरस्तात्काशरुह्यास्यपक्षे
स्य श्रुतिमत्त्वं॥ अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरविधाप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थि
क इत्येवोर्थः॥ सर्वे वेदांत वादादिभिरभ्युगंतव्यः॥ तदेव तोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं आत्मेवेदं सर्वं अतो वेदं सर्वं॥ इदं
सर्वं यदयमात्माना न्यो तोस्ति द्रष्टा नान्यदतोस्ति॥ इत्येवं रूपाभ्यः श्रुतिभ्यः॥ स्मृतिभ्यश्च वास्तुदेवः सर्वमिति श्रोत्रज्ञं वापि मां
विधिसर्वश्रेष्ठेषु भारतसंभं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठं परमेश्वरमित्येवं रूपाभ्यः भेददर्शनापवादाच्चान्यो सा वन्यो ह म स्मीति न
स वेदमस्योः स मृत्कृमाप्नोति य इह नानि वयश्च ति इत्येवं जातीयकात् ॥

इष्ट

दिना॥ हेतूनां भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञाया संबंधः॥ भेदा भेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारयत्वात् तन्निषेधो न स्यादित्याह॥ ॥

सवाएषः भेदस्य सत्यत्वे तत्र मया बाधादहं भ्रमेति निर्वाधं ज्ञानेन स्यादित्याह ॥ अन्यथा चेति ॥ अनेदस्यापि सत्त्वात्तत् प्रमेत्याशंक्य भेदाभेदयो
र्विरोधात्वेन शयः ॥ स्यादित्याह ॥ कस्मिंश्चित्तेति ॥ भास्वनिर्वाधं ज्ञानमित्यत आह ॥ निरपवादमिति ॥ अहं ब्रह्मेत्येवाधित निश्चयस्यैव शोकादि
निवर्तकत्वं मित्यत्र स्मृतिमप्याह ॥ स्मृतेति ॥ आत्मैकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति न भेदाभेदयोरिति भावः ॥ ननु जीवपरमात्मनो

सवाएष महाजन आत्मा जरोमरो मृतो ॥ भयो ब्रह्मेति चात्मनि सर्वविक्रिया प्रतिषेधात् ॥ अन्यथा च मुमुक्षुणां निरपवादविज्ञा
नानुपपत्तेः ॥ कस्मिंश्चित्तेति ॥ पपत्तेष्वनिरपवादो हि विज्ञानं सर्वाकांक्षानि वर्तकमात्मा विषयं दध्यते वेदां तद्विज्ञानस्तन्मि
त्तार्था इति च श्रुतिः ॥ तत्र को मोहः कः शो क एकत्वं मनुष्यत्वं इति स्मृतं प्रज्ञा लक्षणं स्मृतेष्व ॥ स्मृते च क्षेत्रज्ञ परमात्मैक
त्वं विषये संभ्यद्गूढं ने क्षेत्रज्ञः ॥ परमात्मेति नाम मात्र भेदात् ॥ क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्विज्ञात्वे वं
जातीयकमात्मक्षेत्रज्ञभेदविषयो निर्वाधो निरर्थकः ॥ एकोऽयमात्माना मात्र भेदेन बहुधाभिधीयते इति ॥ न हि सत्यं
ज्ञानभनंतं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायामिति ॥ कांचिदेवैकां गुहामभिरुह्येतदुक्तं ॥ न च ब्रह्मणो न्योगुहायां निहितोक्तिः त
स्मृत्वा तदेवानुप्रविश्यदिति स्मृष्टुरेव प्रवेशाश्रयत्वात् ॥ ॥

स्वतो भिन्नो अपर्यायनामवत्त्वात् सांभक्तं भवदित्यत आह ॥ स्मृते चेति ॥ कथं तदपर्यायनामभेद इत्याशंक्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदा
दित्याह ॥ एको हीति ॥ किंचा विद्या तद्वद्विषयं गुहायां स्मृतो जीवो भवति तस्यामेव ब्रह्म निहितमिति श्रुतेः ॥ एतन्मया कुर्वन् ब्रह्मेत्याह ॥
न हीति ॥ कांचिदेवैकां मिति ॥ जीवस्थानादन्यामित्यर्थः ॥ न चैकस्यां गुहायां द्वौ किंचिन्मया तमित्यत आह ॥ न चेति ॥ स्मृष्टुरेव प्रवेशेन जीवत्वात् न भेदः
न च स्यंतां भेदे जीवस्य स्वच्छं भावां ब्रह्मादिस्य ह्यं ॥ ॥

सप्तमः

स्यादत्तस्य ह्येतां भ्यां तयोर्भेद इति चेन्न दर्पणे प्रतिबिम्बस्य स्फुटत्वे विबिम्बस्य स्फुटत्वे विबिम्बस्या स्फुटत्वं तत्कल्पितभेदेन विरुद्धधर्मव्यवस्थापप-
त्तेः ॥ सत्यभेदे येषामाश्रयस्तेषां दोषमाह ॥ ये चेति ॥ सोऽयमिति वक्तुं मसीत्यकार्यकारणद्रव्यसामानाधिकरण्यादयं ताभेदो चेदो तार्थसादोष-
एव निश्चेयसासाधनं तस्य बाधो न युक्त इत्यर्थः ॥ किंच भेदाभेदयोर्नो ज्ञानकर्मेभ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयंति ॥ तत्रानित्यत्वदोषः यत्तु कृतकं
चिन्तितमिति तत्रैयक्रियासाध्यैतदनित्यमिति न्याय बाधितं अस्माकं त्वनर्थं सस्य ज्ञानसाध्यता त्रित्यमुक्तात्मभावत्वाच्च नानित्यत्वदोष इति

ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते चेदो तार्थबाधमानाः श्रेयोद्वारं संभ्य कदर्शनमेव बाधंते ॥ कृतकमनित्यं च मोक्षं कल्पयंति ॥ न्यायेन च न
संगच्छत इति ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् यथाभ्युदयहेतुत्वाच्च मोक्षिज्ञास्य एवं निश्चेयसहेतुत्वाच्च प्रतिज्ञास्य मि-
ल्लत्वं ॥ ब्रह्मचर्यमाद्यस्य यत इति लक्षितं ॥ तत्र लक्षणं घटरुचकादीनां भूतवर्णदिव्यकृतित्वे कुलालरुवर्णकारादिव त्रिभि-
तत्वे च समानं इत्यतो भवति विभर्तः ॥ किं भास्वकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति ॥ तत्रानिमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिज्ञाति-
कस्मान्न ॥ ईशापूर्वककृतत्वं अवगन्तव्यं ॥

गो

भावः ॥ तस्मान्नैत्रेयी ब्रह्मणं प्रत्यग्ब्रह्मणिसमन्वितमिति सिद्धं प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तस्य संगतिं वक्तुं वृत्तं स्मारयति ॥ यथेति ॥ तत्र हि
ब्रह्मो बुद्धिस्तत्तार्थसामान्यतो जगत्कारणत्वं लक्षणमुक्तं तेन बुद्धिस्तु ब्रह्मणो ह्यस्त्रवेदात्तसमन्वयं प्रतिपाद्यतत्कारणत्वं किंकर्तृत्वमात्रमुत्प्रकृति-
लकर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजिज्ञासायाभिदमारभ्यते ॥ तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषविताहेतुत्वात् जेनास्य संगतिः ॥ यद्यपि तद्वानं तर्कमस्य
युक्तं तथापि निश्चिततापत्त्यैर्वेदांते कृतमात्रेश्वरसमैवेति निरासः कर्तृ इति समन्वयात्ते इदं लिखितं ॥ लक्षणसूत्रस्याध्यायादिसंगतत्वात् ॥

दस्याप्यध्यायसंगतिः ॥ पूर्वत्र सर्वविज्ञात्वेन प्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाक्यस्य जीवधूरत्वं निरस्तं तदयुक्तं कृतपादान योर्भेदेन प्रतिज्ञाया गोणत्वादित्याक्षिप
ति तत्र निमित्तस्यैवादिना पूर्वोत्तरपक्षयोर्द्वौ न सिद्धिः ॥ फलं ॥ ईशा पूर्वकोति ईशाना कृतत्वं निमित्तं तथा च ब्रह्म न जगत्प्रकृतिः ॥ कृतज्ञात्
यो यत्कृती स तत्प्रकृतिर्न यथा घटकृती कुलाल इत्यर्थः ॥ जगद्भूतं कृतपादान कं कार्यत्वा घटवदित्याह ॥ अनेकेति ब्रह्म कृतपादान मीश्वरत्वाद्वा जगदिवदि
त्याह ॥ ईश्वरेति ॥ जगत्तत्र ब्रह्म प्रकृतिं कं तद्विलक्षणत्वात् ॥ यदर्थं तत्तथा कुलाल विलक्षण घटवदित्याह ॥ कार्यं चेति ॥ निष्कलं निरवयवं

ईशा पूर्वकं हि ब्रह्मणः कृतत्वं भवगम्यते ॥ सर्वसां यजेत्स प्रामाण्यमस्त जतेत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ ईशा पूर्वकं च कृतत्वं निमित्तकार
णेष्वेव कुलालादिषु दृष्टं ॥ अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा स च न्यायः ॥ आदिकर्तृयपियुक्तः संक्रमयितुं ॥ ई
श्वरत्वप्रसिद्धे ॥ ईश्वराणां हि राजैव स्वतादीनां निमित्तकारणत्वं केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकार
णत्वं मेव युक्तं प्रतीयतुं ॥ कार्यं चेदं जगत्सावयवमवेत न भवत्तु च दृश्यते ॥ कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं कार्यका
रणयोः सादृश्यदर्शनात् ॥ ब्रह्म च नैवं लक्षणमवगम्यते ॥ निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवयवं निरंजनमित्यादि श्रुतिभ्यः ॥ परि
शेष्याद्ब्रह्मणो न्यदुपादानं कारणमशुभम् ॥

निष्क्रियमचलं शांतमपरिणामि ॥ निरवयवं निरस्तं समस्तदोषं ॥ तत्र हेतुः ॥ निरंजनमिति श्रंजन तुल्यत्तमः ॥ अन्यमित्यर्थः ॥ तर्हि ज
गतः स्वदृशोपादानं किमित्यत आह ॥ परिशेष्यादिति ॥ ब्रह्म निषेधे प्रधानं परिशिष्य तदस्य विमानः ॥ सिद्धांतेति प्रकृतिश्चेति ॥ चका
रनिमित्तत्वग्रहः ॥ एवमुभयतुल्ये कारणत्वे तयो रबाधो भवतीत्याह ॥ एवमिति ॥ कृतज्ञाना ॥ ॥

दपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्युक्तं आह ॥ निमित्तकारणव्यतिरेकत्विति वृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्दृष्टान्तिकस्य ब्रंजणउपादानत्वं वाच्यं
नित्याह ॥ दृष्टान्तोपीति वागारभ्यनामभावे विकारे न वस्तुतोस्तीति सत्यकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं युक्तमित्यर्थः ॥ गतिसामान्याप्यमुंडके

तमपिर्विला

ध्यादिभूतकंश्च तिस्रस्तिस्रमभ्युपगंतव्यं ब्रह्मकारणत्वेऽन्ते निमित्तत्वभात्रेपर्यवसानादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतिश्च उपादान
 कारणं च ब्रह्माभ्युपगंतव्यं निमित्तकारणं च ॥ न केवलं निमित्तकारणमेव केस्मात् ॥ प्रतिज्ञादृष्टं तानुपरोधात् ॥ एवं हि प्रतिज्ञा
 दृष्टांतो श्रोतानोपरोधयेत् ॥ प्रतिज्ञातावत् ॥ उक्ततमादेशं मप्राप्त्येनाश्रितं श्रुतं भवत्युक्तं मत्तमविज्ञातं पिज्ञातमिति ॥ न
 त्रैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यद्विज्ञातं भवतीति प्रतीयते ॥ तत्तयोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवति ॥ उपादानकारणव्य
 तिरेकात् कार्यस्य निमित्तकारणव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति लोके तद्वत् ॥ प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् ॥ दृष्टांतोपि यथासौ म्ये
 केन मुत्पिंडेन सर्वमन्यद्विज्ञातं स्याद्वाच्यं भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिह उपादानकारणोचर एवाग्रायते
 तथैकेन लोहमणिकेन सर्वलोहमयं विज्ञातं स्यादेकेन नखनिर्मुक्तनेन सर्वकाष्ठीयं विज्ञातं स्यादिति च ॥ तथा न्यत्रापि कस्मिन्नुप
 गयो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ प्रतिज्ञातं यथाष्टव्यव्यामोषधयः संभवतीति दृष्टांतः ॥ तथा आत्मनि स्वत्वेरेव दृष्टेऽश्रु
 ते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति प्रतिज्ञासयथा ॥ ॥

अप्रति सादृश्यात्तावाह तथा न्यत्रापि निति॥ बृहदारण्यके चित्तावाह तथास्मृतीति॥ घटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरणं प्रकृतितादृतिरेकेणविका

॥ नमो भगवते ॥

सोयमर्थोयथास्फुटः स्यात्तथादृष्टोतः स उच्यते ॥ हं न्यमानदुदुभे जं न्यात् ॥ शब्दसामान्याद्वात्विशेषशब्दान्सामान्यग्रहणतिरेकेण दृष्टं ॥
 ही तुं श्रोतानेन शब्दं या सामान्यस्य तु ग्रहणे न दुदुभ्यां वात जशब्दविशेषो गृहीतो भवति तस्य वाग्रहेण तद्वान्तरविशेषशब्दो गृहीतो भवति ॥
 अतः शब्दसामान्यग्रहणं वात्विशेषा सामान्ये कल्पिताः तद्वदस्मै नानभास्या धरादय आत्मनिकल्पिता इत्यर्थः ॥ प्रति सादृष्टोता नुरोधा

य

दुदुभे हं न्यमानस्य न वा शब्दान् शब्दयाद्ग्रहणं यदुदुभे स्तु ग्रहणे न दुदुभ्यां वातस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टोतः ॥ एवं यथासंभवं प्रति
 वेदांतं प्रति सादृष्टोतौ प्रकृतित्वप्रसाधनौ प्रत्येतयो ॥ यत्तद्वितीयमपि पंचमी यतो वा इमा नि भूतानि जायन्ते ॥ इत्यत्र जनिक
 तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणेन प्रकृतित्वफल एवापादाने दृष्टं ॥ निमित्तत्वं तदधिष्टात्रं तत्राभावात् अधिष्टात्रं ॥ य
 थाहिलोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादी नधिष्टात्रं न पश्य प्रवर्तते ॥ तैवं ब्रह्मण उपपादनकारणस्य
 सतो न्योधिष्टातापेक्षोस्ति प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणं अधिष्टात्रं तत्राभावापि प्रति सादृष्टोतानुपराधादेवोदितो
 वेदितव्यः ॥ अधिष्टात्रं हि कृपादात्रादं न्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात् प्रति साद
 र्ष्टोतौ परोध एव स्यात् तस्मादधिष्टात्रं ॥ ॥

३५

६

तुलिकाहं स्तुतः प्रकृतित्वमुक्ता पंचमी अस्याप्याह ॥ यत्तद्वितीयमपि पंचमी यतो वा इत्यत्र प्रकृतौ यत्तद्वितीयं पंचमी प्रकृतौ द्रष्टव्ये सन्वयः ॥ जनिकर्तुर्जीयमान
 र्त्स्यकार्यस्य प्रकृतित्वपादानसंज्ञिका भवतीति सूत्रार्थः संज्ञायाः फलं अथापादाने पंचमीति सूत्रात् प्रकृतौ पंचमी लाभः ॥ एवं ब्रह्मणः प्रक
 र्तित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं साधयति निमित्तत्वमिति ॥ ब्रह्मस्वातिरित्युक्तं कर्तृत्वे यं प्रकृतित्वा मृदादिबुद्धिः ॥ अनुमानेनानात्मो गमः ॥ ॥

य

बोधकमाह॥ प्रागुक्तचेरिति॥ जगत्कर्तृब्रह्मेवेति सत्यं योजयति॥ अधिष्ठात्रंतरेति॥ एकस्योभयस्य कारणत्वमविरुद्धमिति॥ सूत्रचतुष्टये न साधयति॥ कुतश्चेत्यादिना अभिध्यासद्विस्तं कथ्यः॥ अभ्युद्योहेत्यनंतरं॥ आकाशादेवेत्येवकारस्तु तमुपादानांतरानुपादानमग्रहणं

तराभावादात्मनः कर्तृत्वं मुपादानांतराभावाच्च प्रकृतित्वं कुतश्चात्मनः कर्तृत्वं प्रकृतित्वे॥ अभिध्यापदेशश्च॥ अभिध्यापदेश आत्मनः कर्तृत्वं प्रकृतित्वे गमयति सो कामयत ब्रह्मस्य प्रजायते॥ तदैक्षत ब्रह्मस्य प्रजायेयेति च तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातंत्र्यप्रवृत्तेः कर्तृत्वेति गमयते ब्रह्मस्याभिनिप्रत्यगात्मविषयत्वात् ब्रह्मभवनाभिधानस्य प्रकृतिरित्यदिगमयते॥ साक्षात् शोभयाभावात् प्रकृतित्वस्यायमभ्युद्योः इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्मयत्कारणं साक्षात् ब्रह्मेव कारणमुपादायो भो प्रलयप्रभवावा म्नायेते॥ सर्वो लिहयाद्रमानिभता न्याकाशा देवमुत्पद्यते॥ आकाशा प्रत्यस्तं यतीति यक्षियस्मात्प्रभवतियत्तिंश्च प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा श्रीहियवानो पृथिवी साक्षादिति योपादानांतरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति प्रत्यस्तं मयि॥ अनोपादानादन्यत्र कार्य स्पष्टः॥ आत्मकृतेः परिणामात् इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्मयत्कारणं ब्रह्म प्रलियायां तदात्मानं स्वयं मकुरुतेति आत्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति॥ आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुं॥

साक्षादिति पदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना॥ आत्मसंबंधिनी कृतिरात्मकृतिः संबंध आत्मनः कृतिं प्रति विषयत्वमाश्रयत्वं च॥ ननु कृतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्य इत्येकं स्वोभयविरुद्धं इत्याशंकते॥ कथं पुनरिति॥ यथा मदः साध्यपरिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं

तदसंभवेन इत्याह॥ परिणामादिति॥ आत्मा॥

五

आदिखाह ॥ ११

कचिदिति॥ हे इन्द्र ते तव निषेवे उपवेशनाय योनिः स्नानं मया कारिकृतमित्यर्थः॥ पूर्वपक्षोक्तानुमानानि अन्त्यागमबाधमाह॥ यत्कनरिस्यादि
ना॥ न न्वनुमानस्य अत्यनुपेक्षत्वात्तया बाध इत्यत आह॥ नहीति॥ जगत्कर्ता पक्षः अत्यैव सिध्यति यावत्तिः साक्षरी रजन्येति याति विरोधेन

कचि स्नानयचनोपि योनिश्चोदृष्टः योनिश्च इन्द्रनिषेदे आकारीति वाक्यशेषात्तत्र प्रकृतिवचनतापरिगृह्यते॥
यथोर्लनाभिः सृजते गृह्यते वेत्येवं जातीयकात्॥ एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धं यत्पुनरिदमुक्तं ईशा पूर्वकं कर्त
त्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलादिषु लोकेषु नोपादाने चित्यादितत्प्रकृत्यते॥ न लोकवदिह भवितव्यं न ह्ययमनुमा
नमर्थः शब्दमर्थस्य यथा शब्दमिह भवितव्यं शब्दश्चेति तुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यर्थोच्यते॥
स्या

नित्यस्ति मतो नुमानासंभवादतः श्रौतमीश्वरं पक्षीकृत्सातुपादानत्वासाधने भवत्येवोपजीव्यया प्रकृतित्वबोधिका अस्या बाध इत्यर्थः॥ यदुक्तं
विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणे न जगदुपादानत्वमिति त आह॥ पुनश्चेति॥ न विलक्षणत्वादित्यारभ्येत्यर्थः॥ अतः उभयस्य कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमि
ति सिद्धं एतेन॥॥ या

सर्वे व्याख्याताः ॥ अस्यातिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यवक्तुं ननु च दत्ते ईक्षते इति प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुनाह ॥ तस्य हीत्यादिना
तर्ह्येवादिवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्युक्तमाह तेषां चित्ति ॥ निर्मलास्ते कथं प्रतिपक्षस्तथाह तेषां चित्ति ॥ तथाहि ह्यं दोषे जगत्कारण

व्याख्याना

रेण प्रतिवक्ष्यामः एतेन सर्वे व्याख्याताः ईक्षते नीराहृमिस्याहभ्यप्रधानकरणवादः ॥ सूत्रैरेव पुनः पुनराशंक्यनिराकृतः
तस्य हि पक्षस्योपोहलक्षणानि निर्वह्यं भासा निवेदंते वा पाते न प्रतिभांति इति स च कार्यकारणान्यत्वाभ्युपग
माप्रत्यासंजो वेदं तवादस्य देवतप्रभृतिभिश्चैकेभिर्धर्मैस्तत्रकारैः स्वर्गप्रेषाश्रितः तेन तत्प्रतिषेधे यत्नोतीव क
तो नाएवादि कारण प्रतिषेधे ते पितुं अंशकारणपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेधव्याः तेषामप्युपोहलक्षणं वेदिकं किंचिद्वि
गमापाते न मंदमतीति भावादिति ॥ अतः प्रधानमलु निर्वह्यं व्यायेन निदिशति ॥ एतेन प्रधानकरणवादप्रतिषेधः ॥

३७

तथापि नार्थपितापुत्रमुवाच ॥ आसावटधानानां मध्ये^ए कां निधीति भिन्ना भगवत्कथा च ॥ पुनः पुनः पित्रा किमत्र पश्यसीत्कृते न किंचन भग
वत्साह ॥ तत्र पित्रा लिमानं न पश्यसीत्कृते ॥ तथा च न किंचन शङ्कासून्यस्वभाववादे प्रतीयेते ॥ अणुराक्षस्यरमा एवाद् इति एवमकदे वेद
ग्रन्थः ॥

आसीदणोरणीयादित्यादिलिंगेद्रष्टव्यं अत्र अणुदिवादाः श्रोतानवेति संशये सत्यसद एवादिशब्दबलाच्छ्रोता इति प्राप्तेति दिशति ॥ एतेनेति
अस्यान्तिदेहात्मानं पृथक् संगत्या धर्मेणा न किंच नासच्छब्दयोः प्रत्यक्षा योग्यवस्तुपरत्वादणुशब्दस्य सत्त्वमात्रे प्रापत्वादशब्दसंज्ञेयांवा

यायकलायेन सर्वे एवादि कारणवाद अपि प्रतिषिद्धस्तथा व्याख्यातावेदितव्याः तेषामपि प्रधानकारणवादव
दशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति व्याख्याता व्याख्याता इति यदभ्यासो ध्यायपरिसमाप्तिं चोत्तयति ॥ १॥ इति श्री
शारीरमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतो प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ॥ ॥ एवं प्रथमाध्यायः

३८

दानां प्रधानवादवदश्रोतत्वं ज्ञेयकारणश्रुतिबाधितत्वं च तस्माद्ब्रह्मेव परमकारणं तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदानां समन्वय इति सिद्धं ॥
॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविंदानंदभगवत्कृतो शारीरकमीमांसा व्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थपादः ॥ ४॥ ॥ इति प्रथमाध्यायः ॥ ॥

शारीरकसूत्रभाष्यद्वितीयाध्यायप्रारंभः.

शा. लभा ॥ श्री गणेशाय नमः ॥ हरिः ॐ नमः ॥ ॥ संख्यादिस्मृतिमुक्तिमिर्नचलितो वेदां तसि द्वा तजो निर्मलैर्विविधागमैर्विदितो यो मा
२ दिजन्माप्यपः ॥ इत्येतस्येते विवर्जितश्चित्तवपुर्वा षोडशक शीशु कोलिगेतमश्चित्तोपि नाम तनु कृतं ज्ञान की शं भजे १ नामरूपेणा
१ करवाणीति श्रुते नीम तनु दपि संज्ञा मर्त्तिभ्य कर्त्तृपिलिङ्ग शरीरोपाधिना कर्त्तृति श्रंश इति च प्रथितः प्रसिद्धोपस्तं प्रत्याभिन्नं

श्री गणेशाय नमः ॥ ॐ हरिः ॐ नमः ॥ स्मृतं स नवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मत् स नवकाशदोषप्रसंगतः ॥ प्रथमे ध्याये
सर्वतः सर्वेश्वरो जगतः उत्पत्तिकारणमस्तु वर्णादय इव घट कृचकादीनामुत्पन्नस्य जगतेति संतुल्येन स्थितिकारणमावाची
वमावापाः प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवतिरिक्त्वचतुर्विधस्य भूतग्रामस्य स एव सर्वेषां त आत्मे
त्येतद्वदंत वाससमन्वयमप्रतिपादनेन प्रतिपादितं ॥ प्रधातादिवा दश्या श्रुत्वेन निरुक्ताः ॥

परमात्मानं मूलप्रकृतिनिमित्तं तारं भजे इत्यर्थः ॥ स्मृतिप्रसंगात् सर्वो जगदध्यापयोर्विषयविषयिभावसंगतिं वक्तुं कृतं कीर्त्तयति प्रथ
मे ध्याय इति जन्मादिस्वप्नमारभ्य जगदुत्पत्तादिकारणं प्रकीर्त्तयति प्रतिपादितं ॥ शास्त्रदृष्ट्या तिसादिस्वप्नेषु सर्ववादितीयः सर्वोत्पत्तिः
आनुमानिकमिसादिनाकारांतरस्याश्रितत्वं दर्शयति इत्यर्थः ॥

एवं प्रथमं ध्यायन्मायामनघतस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयित्वं द्वितीया ध्यायन्मायामनघतः संक्षिप्तं कथयति ॥ इदानीमिति ॥
 त्रितीया ध्यायन्मायामनघतः संक्षिप्तं कथयति ॥ इदानीमिति ॥ त्रितीया ध्यायन्मायामनघतः संक्षिप्तं कथयति ॥ इदानीमिति ॥
 चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां अविरोधस्य ॥ अथ मेवार्थः सुखबोधार्थं श्लोकेन संगृहीतः ॥ द्वितीये स्मृतितर्कध्याय
 विरोधोऽसदुक्तता ॥ भूतभोग्यश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरोधतेति ॥ तत्रात्र ते विषये विरोधाशङ्का समाध्याययोगात् समन्वयाध्यायानंत
 रदानीं सुपक्षे स्मृतित्वाप्यविरोधपरिहारः ॥ त्रधा नादिवा सत्ता चत्वाभासो पदं हितत्वं ॥ प्रतिवेदा ते च स स्थादिप्रक्रियाया अविज्ञी
 तत्वं मिश्रस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीया ध्यायन्मायामनघतः ॥ तत्र प्रथमं तावत् स्मृतिविरोधमुपमस्य परिहरति ॥ पदं कं वने वस
 वं तज गतः कारणाभिते तदप्रकृतः ॥ स्मृतिसत्त्वकाशोपसंगतः ॥ स्मृतिश्रुतं तत्राद्या परमार्थप्रणीतादिष्टपरिग्रहीताश्च
 न्याश्च तदनुसारिणः स्मृतयः एव सत्त्वनवकाशः प्रत्यक्षम् ॥
 यमविरोधा ध्यायस्य पुनः ॥ तत्र प्रथमाधिकुराणां तस्य माह ॥ तत्र प्रथममिति ॥ श्रौते समन्वये विरोधनिरासार्थं तादस्य पादस्य श्रुति
 शब्दा ध्यायसंगतयः स्वमतस्यापनासकतात् त्वेवार्थमाधिकुराणां ता मेतसादसंगतिः ॥ अत्र परंपरे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः
 प्रुल्लसि श्रुते तसि द्विरिति विवेकः ॥ तत्र प्रथमं तावत् स्मृतिविरोधमुपमस्य परिहरति ॥ पदं कं वने वस
 वं तज गतः कारणाभिते तदप्रकृतः ॥ स्मृतिसत्त्वकाशोपसंगतः ॥ स्मृतिश्रुतं तत्राद्या परमार्थप्रणीतादिष्टपरिग्रहीताश्च
 न्याश्च तदनुसारिणः स्मृतयः एव सत्त्वनवकाशः प्रत्यक्षम् ॥

इति श्रीमद्विष्णुसंहितायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

तेषामन्तीद्विषायेतानवकाशतत्रप्रकाशादिसाह। कपिलप्रभृतीनांचेति। आदौ योजयमानं च कपिलं जनमेदृषिं प्रसूतविभवात् सौनेसंपदपे
यरमेश्वरतिष्ठतिश्रुतिपूजनापथासांख्यस्मृतिवैरोधादुक्तवादस्याप्यशित्वमोक्षते। तथास्म संतरविरोधात्प्रधानादस्तात्तद्विमतमोक्षतइति सि

कपिलप्रभृतीनांचांर्षज्ञानमप्रभोहतं स्मर्यते। श्रुतिश्च भवति श्रुतिं प्रसूतं कपिलं प्रसूतमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येदिति। तस्मात्रै
वामतमप्यार्थज्ञानं संभवपितुं। तर्कावष्टंभेन चैतरेषां प्रतिष्ठापयंति। तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदांता व्याख्येय इति पुनराक्षेपः। तस्य समा
धिर्नामस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगादिति। यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगेनेश्वरकारणात् आक्षिप्ये तैव सप्यन्याईश्वरकारणात् आक्षिप्ये तस्यः स्मृत
यो नवकाशः प्रसंगेन तादृह रिष्यामः। यतस्तस्मैवैतद्विषयमिति परं ब्रह्म प्रकृतसंस्तुता भूतानां क्षेत्रज्ञादिकं अत इति चोक्तान
स्मादव्यक्तमुल्लंघिगुणैर्द्विजैस्तमइत्याह। तथा न्नाप्यव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निगुणं संवलीयत इत्याह ॥

इतपति। तस्य समाधिरिति। तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादव्यक्तं मायायां लीनेषु स्मात्मकं जगदिति भावत ॥

शा. सु. भा. २

२

इति हा सव क्मायुक्ता पुराण संमति आह। अतश्चेति। प्रभवस्य स्मृतिरिति प्रभवो जन्म हेतुः प्रलीयते स्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानं। तस्मात्कुरु
रीश्वराकायाः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति। स एव मूलमुपादानं। किं परिणामिनश्चाश्रितिकः कूटस्थः अतः सति न स इत्यर्थः। ननु श्रुतिविरोधः किं
प्रितितोक्त इत्यत आह। स्मृतिबलेनेति। स्मृतीनां प्रियो विरोधो कथं तन्न निर्णयस्तथाह। दर्शितं त्विति। श्रुतिभिः रेव तन्न निर्णय इत्यर्थः। स्मृती
नाका गतिरित्यत आह। विप्रतिपत्तौ चेति। वस्तुतस्तस्मिन्तीनां प्रियो विरोधो वस्तुनिर्विकल्पायोगात्कृतश्रुतिमूलाः स्मृतयः प्रमाणा इतर
अतश्च संक्षेपमिदं अणुध्वं नाशयणः सर्वमिदं पुराणः स सर्गकाले च कुरोति सर्वं संहारकाले च तदति प्रपद्यति च पुराणे प्रगवडीता सु
च॥ अहं कृतं सृजतः प्रभवः प्रलयस्तथेति परमात्मन मेव च प्रकृसापस्तवः परतितस्मात्कृपाः प्रभवन्ति सर्वसमूलं शाश्वतिकः स्मृति
त्यति। एवमेतेकः स्मृतिचपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते। स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनोत्तरवस्थाभिरत्येताप
मन्यस्मत्पनवकाशदोषोपमासु। दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवदप्रतिताप्यं विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकत्वेऽप्यतः परपरिग्र
होऽप्यतः परिसंगे च श्रुत्यनुसारिणः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्ष्यादृढाः तदुक्तं प्रमाणलक्षणे विरोधे त्वनपेक्षं स्यादस्मृतिस्तु मानमिति॥
स्तकल्पश्रुतिमूलानप्रमाणमित्यर्थः। कुतश्च श्रुतिविरोधो स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह। तदुक्तमिति। ओ दुर्बरा स्पष्टोद्गोपेदिति
प्रसक्तश्रुतिविरुद्धा सर्वा वैद्यपितयेति स्मृतिर्माननवेति सदेहमूलश्रुत्यनुमानात्मानमिति आमेसि ह तः कुतश्च श्रुतिविरोधो स्मृतिर्नामान
मनपेक्षमपेक्षाश्रुत्यहेयमिति यावत्। हिमती सति विरोधोऽश्रुत्यनुमानं भवति। अत्र नुविरोधो सति श्रुत्यनुमानायोगात्मूलाभावात्सर्ववैद्यनस्येति

॥ प्रमाणमित्यर्थः ॥

३

अस्तु सांख्यस्य सतिः प्रसस्यमाने सत आह तच्चेति योगिनां सिद्धिर्महिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानसंभावपितुं शक्यमिति शङ्कते। शक्यमिति। कपिला
दिभिः किलादेवेदं प्रामाण्यं निश्चितं तदर्थे स्यान्नुद्यमेन सिद्धिः संपादिता। तथा सिद्ध्या प्रणीतस्य अनुसारेणानादिश्रुतिषी दुःखपुत्रोपजी अवि
रोधादिति परिहरति न सिद्धेरपीति। अतिशङ्कितमिति श्रुतीनां मुख्यार्थप्रतिक्रमोपचरितार्थः शङ्कितुं न शक्यत इत्यर्थः। स्वतः सिद्धेर्वैदो नोप

नचांतीदिमानर्थान् श्रुतिमंतरेण कश्चिदुपलभत इति शङ्क्य संभावपितुं निश्चिताभावात्। शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञान
त्वादिति चेत् न सिद्धेरपि मापे सत्वात् धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः। स च धर्मः चोदनालक्षणः ततः पूर्वसिद्ध्याप्योदनाप्यर्थानप
श्चिमसिद्धपुरुषवचनवशात् शङ्कितुं शक्यते। सिद्धव्यपश्चयकल्पनापामपि बहुत्वात् सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रति
पत्तौ सत्यां श्रुतिव्यपश्चयकल्पनापामपि बहुत्वात् सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रति
चित्तस्य पाते सति पुरुषस्यैव रूपेण तत्त्वा व्यवस्थानप्रसंगात्तस्मान्नस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्यपत्त्या सेन श्रुतनुसारात्तनुसारविषयविवे
चनेन च समर्गमता संग्रहणीया ॥

जीव्यइति चेन्नानीश्वरस्य स्वतः सिद्धो मानाभावात् अंगीकृत्याह। सिद्धेति। सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनमपि सिद्धोक्तीनां मि
थोविरोधेऽस्य साधितमन्वायुक्तिभिरववेदार्थनिर्णयोक्त इत्यर्थः। श्रुतिरूपा अर्थवत्त्वसिद्धोक्तिमात्रतत्त्वनिर्णयकारणमित्यस्यार्थः ननु
मंदमतेः सविमस्मतेः अद्वैतभवतितस्य मतिः वेदांतमार्गे कथमाते पेतत आह ॥ परतंत्रेणादिना ॥

शा.सू.भा.
४

ननुश्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते श्रद्धाङ्गीर इत्यत आह ॥ यावति कपिलश्चावमात्रेण सार्वकर्मोऽतीत इति श्रुतिरयुक्ता । तस्य हेतवा
दितः सर्वज्ञत्वायोगादत्र च सर्वज्ञानसंभूतत्वेन श्रुतः कपिलो वा सुदेवांश एव सह सर्वज्ञत्वज्ञाने वैदिकं सार्वभूतपरिश्रुतीति सर्वज्ञ इति भावः ।

यावत्श्रुतिः कपिलस्य तानातिशयं प्रदर्शयतीति प्रदर्शितानतया श्रुतिरुद्धमपि कपिलं मते श्रद्धातुं शक्यं ॥ कपिलमिति श्रुतिरसामान्यमा
त्रत्वात् स च कपिलस्य सगरपुत्रत्वात् प्रतप्तुवी सुदेवताम्रः स्मरणात् । अत्रार्थव्यतिरेकस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति चामात्र
नोर्माहात्म्यं प्रख्यापयतीति श्रुतिः । यदेकिंच मनुरवदत्तं देवजमिति । मनुना च । सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन् आत्म
पात्री वैश्वारज्यमधिगच्छतीति सर्वज्ञदर्शनमशक्यं सता कपिलं मते निन्द्यत इति गम्यते । कपिलो हि तसर्वज्ञत्वदर्शनमनुमन्यते ॥ आ
त्मवेदाभ्युपगमात् ॥

प्रतप्तुः प्रहृष्टकस्य । किंच यः कपिलं ज्ञाने विभर्ति तमीश्वरं पश्येदिति विधीयते । तथा चामात्रेण सार्वकर्मोऽतीत इति श्रुतिरयुक्ता । तस्य हेतवा
दितः सर्वज्ञत्वोक्त्या प्राप्तिरयुक्त्या साधकत्वायोगानां तु वादमात्रात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह । अत्रार्थेति । हेतवादिनः कपिलस्य श्रुतत्वं

निरस्य ब्रह्मवादिनो मतेः श्रुतत्वमाह ॥ प्रवर्तते चेति ॥

४

इतिहासेपिक्वामिलमतमिहा पूर्वकमद्वैतं दर्शितमिहाह। महामारतेपीति। पुरुषाः आत्माना किं बलुतोभिन्नाः इत सर्व दृष्टानं प्रसंगात्मा
एक इति विमर्शः। बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां पञ्चैकमौ निरुपादानं पृथिवी तभात पुरुषमात्मानं विश्वं सर्वोपादानत्वेन सर्वोत्पन्नं सर्वं सत्त्वा
दिगुणैः सावयवैक्यमिष्टमिष्टं सर्वलोकप्रसिद्धं एवति यश्चनुष्मादीनां मूर्धनो स्येवेति विश्वमूर्धे एकस्यैव सर्वस्यैव त्रेषु प्रतिविम्बभावेन प्रवि

महाभारतेषां बहवः पुरुषा ब्रह्मन उता हो एक एव स्थिति विचार्य बहवः पुरुषा राजन सांख्ययोगेति चरितं मिति परमसुखस्य त
 धुदासेन बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योतिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमात्मामिगुणाधिकमिह पञ्चमप्रभात एतावत्तव यथैक्ये देहसं
 स्थिताः । सर्वेषां साक्षिभूतो मौनयात्यः केनचित् क्वचित् विश्वमूहं विश्वभुजो विश्वपादास्तित्तसिकः । एकश्चातिभूतेषु खैरचारी मया
 सुखमिति सर्वात्मनेव निर्हरिता । अतिश्रमकर्मतायां भवति । यस्मिन् सर्वेण भूतानि त्याग्यैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्व
 मनुष्यतत्त्वेयं विधा ॥ अतश्च सिद्धमात्मभेदकल्पनमापि कपिलस्मृतं तत्र स्पष्टं वैदिरुद्धत्वं वेदानुसारि मनुवचनविरुद्धत्वं च । न केवलं स्व
 तंत्रमकृतिकल्पनं वैति ॥

एतादेवंविश्वभुजत्वादियोजना सर्वभूतेष्वेकश्रुतिश्रवणछुतिसर्वज्ञद्वयः स्वैरवारी स्वतंत्रः नास्यनिमित्तकश्चिदस्ति सर्वेश्वरद्वयः ॥
मुष्णसुखमिति विज्ञेयं कानंदस्वरूपद्वितीयवत् कपिलतंत्रस्य वेदमूलकमिति विरोधमुक्ता हाहा हेद्विरोधमाह अजिज्ञेति यस्मिन् ज्ञानकाले
केवलस्वतंत्रप्रकृतिकल्पनेमेव वेदविरुद्धन किं तात्त्विककल्पनपापीति सिद्धमिति संबन्धः ॥ ॥ ॥ ॥

स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह। वेदस्य हीति। वेदस्य प्रामाण्यं स्वतः सिद्धमयोरुषेयत्वात्। रूषेयत्वात् प्रामाण्यं स्वतः सिद्धं तन्म
 लानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं हेतुमिति अवहितपरतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः। अतिस्मृतेर्विशेषदूषणस्यार्थः। सप्रयोजिते धेहिनिखकाशे
 न स्यात्काशवाभिहृतः परतः प्रामाण्यमौ वैषम्यस्य टिति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाधद्विभा
 वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं परैरेव रूपविषयेषु रूपवचसां तु मूलांतरेण संयुक्तस्मृतिसंगतिं चेति विप्रकर्षः। तस्माद्देवदेविरुद्धे विषये
 स्मृत्यनवकाशप्रसंगो न दोषः। कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसंगो न दोषः॥ ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः॥ ॥ प्रधानादितराणि प्राणिप्रधानपरिणाम
 येन स्मृतौ कल्पितानि महदादीनि तानि वेदलोके चाप्युपलभ्यते न तैर्दिष्टाणि तावत्तलोकवेदप्रसिद्धत्वात् शक्यं ते स्मर्तुं। अलोकवेदप्रसिद्ध
 तां तु महदादीनां बाधस्यैवैरिष्यार्थं स्मृतिरवकल्पते। पदपि च। चेतस रमिष्य अवगम्य भासते तदप्यतस्मात् स्मृत्यानुमानिकप्र
 प्येकैवास्ति। कार्यस्मृतेरप्रामाण्यकारणं स्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तं इत्यभिप्रायः॥ तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसंगो दोषः॥ तर्कवि
 र्द्वयं तु न विलक्षणं तद्विचारमो न विष्यति॥

वः। तस्मादिति विशेषादिसर्गः। भ्रान्तिमूलसंभवादिभिर्भावः। महदहंकारौ तावदप्रसिद्धौ अहंकारप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राण्यप्रसिद्धि
 स्मर्तुनिश्चयतरसाह। इतराणां चेति। ननु महतः परमव्यक्तमिति अतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह। पदपीति। स्मृततात्पर्यमाह। कार्येति। स
 र्वस्मृतेर्महद्विधिवप्रधानेपि प्रामाण्येनैति निश्चीयत इत्यर्थः। सार्वस्मृतेर्वैधेयितदुक्तपुक्तौ नो कथं बाध इत्यत आह। तर्कति॥ ॥

ब्रह्मण्युक्तमन्त्रमः प्रधानादिपोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति संदेहपूर्वमापमतिदिशति। एतेन योगः प्रसक्तः। अतिदेशत्वात् सर्वव्यासंगता
दिकं दुष्टम्। पूर्वानुक्तनिरसपूर्वप्रसमाह। अस्ति सचेति। निदिध्यासतन्मोगः। त्रीणि उरोगीयादिगं सुन्नतानि यस्मिंस्तुरी रेतश्च तत्रिरुन्
तमिति पाठश्चेच्छादसः। पुनीतेति शेषः। न केवलं मोगे विधिः। किंतु योगसत्तापकायर्थवादतात्पर्याप्यसतीत्याह। लिङ्गानि चेति। तां पूर्वा

एतेन योगः प्रसक्तः। एतेन सारव्यस्मृतिप्रसारणानेन योगस्मृतिरपि प्रसारया तादृश्येति दिशति। तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्व
तंत्रमेव कारणं महदादीनि चकाराणि अलोकवेदप्रसिद्धा नित्यं सति न च वसति समानमायत्तत्वे रौं वेतं कृतं किं न पुनरपि दिश्यते।
अस्तित्वत्राभ्यधिकांशं स सम्पदशब्दाभ्युपायो हि योगो वेदविहितः श्रौतयोः। संतयो निदिध्यासितव्य इति विदुः भूतं स्यात्पसंशरि मि
सादिना आसतादिकल्पनापूरः सरं बह प्रपंचमो गविधानं श्वेताश्वतरे पविषदि दृश्यते। लिङ्गानि च वेदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उ
पलभ्यन्ते। तां योगमिति मन्त्रे स्मरन्निदिध्यासमिति। विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नमिति चैवमादीनि। योगज्ञास्त्रेप्यथ तत्तदंशतोपा
यो योग इति सम्पदशब्दाभ्युपायत्वेनैव योगोः। गी. वि. प्रते अतः संप्रति पन्नाथैकदेशत्वादृष्टकरिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनवदनीया भवि
ष्यतीति ॥ ॥

तां धारणां योगविरोधो गंपरमंतपदमिति मन्त्रे। उक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारं च मत्क प्रसादान्नधिकेतालध्याव्रह्मप्राप्त इति संब
धः योगस्मृतिः प्रधानादि तत्तां शेषिप्रमाणत्वेन स्वीकार्याः संप्रतिपन्नः प्राणाणिकोर्ध्वैकदेशो योगरूपाय स्यात्तादिसर्थः। अष्टकाः कर्तव्याः
गुरुतुंगतव्यदसादिस्मृतीनां वेदाविरुद्धार्थकत्वात्सुलश्रुत्यनुमानेन सा मा एषमुक्तं प्रमाणं लक्षणम् ॥

उपकारकवाधोनमुक्तइत्याशं कर्मोपकारकः सनवाधः किंतु तत्तुल्यं इत्याह तात्पर्येति। तर्कस्तु मानंतदनुगार्हिकापुक्तिरूपपत्तिगच्छ
तीनामत्राभावात्ताभिः समन्वयस्यनविरोध इति सिद्धं। नविलक्षणत्वात्। वृत्तानुगारेण साधिकरणस्य तात्पर्यमाह। ब्रह्मास्तेति पूर्वपक्षमाह

तात्पर्यपितर्कपत्तिभ्यां तत्तुल्यता नाप्युपकुर्वतीति चेत्। उपकुर्वतु नाम। तत्तुल्यतां तु वेदांतवाक्येभ्यः सवभवति। नावेदविन्मनुतेतं वदं
तं। तत्त्वोपनिषदपुरुषं चक्षुमीत्येवमादिश्रुतिभ्यः॥ ॥ नविलक्षणत्वादस्य तथात्ववदाहृतं॥ ॥ ब्रह्मास्तेति कारणप्रकृति
श्रुत्यस्य पक्षस्यासेपः श्रुतिनिमित्तः परिरुतः। तर्कनिमित्त इदानीमासेपः पूरयिते। कुतः पुनरस्मिन्नेव धारिते आगमार्थे तर्कति
मित्तस्यासेपस्यावकाशः। ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति। भवेदयमवष्टभोमादिप्रमाणतरानवगाह्य आगम
मात्रप्रमेयोपमर्थः स्यादनुष्टेपरूप इव धर्मः परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगमते। परिनिष्पत्ते तु वस्तुनिप्रमाणातराणामस्यवकाशोप
यापृथिव्यदिभ्यः॥

पत्ति। कुतः पुनरिति। अनवकाशो हेतुमाह। ननु धर्म इवेति। मानांतरानपेक्षेवेदेकसमधिगमे ब्रह्मण्यनुमानात्मकतर्कस्याप्रवेशात्तेनासेप
स्यानवकाशः। भिन्नविषयत्वात्तर्कवेदयो रित्यर्थः। सिद्धस्य मानांतरागमत्वादेकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षसमर्थयते। भवेदपत्तिरिति। अन
वकाशो हेतुः॥

न न्येकविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुतिविरोधात्मा नांतरमेव राध्यतामिह तत्राह यथा चेति। प्रबलश्रुता दुर्बलश्रुतिराधवन्ति ख काशमा
 नांतरालक्षणात् सा सावकाशश्रुतिन फलप्रकृतमित्यर्थः। किंच ब्रह्मसाक्षात्कारसमो हतुत्वेन प्रधानस्यांतरंगतकृत्स्नत्वापरोक्षदृष्टांतगोच
 रत्वेन प्रधानवदपरोक्षार्थविषयत्वात् शपस्तु परोक्षार्थकलाद्विहरंगमतस्तर्केण बाध्यताह। दृष्टेति। ऐतिह्यमात्रेण परोक्षत्वेति भावत। अनु
 भवस्य प्राधान्यं दृश्यते। अनुभवावसानं चेति। तेषां तर्केण मतिरित्यर्थवादेन तर्कस्य निषेधमात्रं का विधि विरोधान्नैवमित्याह। श्रुतिरपि
 यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्तेकवदो नेतृगती यते। एवं प्रमाणांतरविरोधेऽपि तदो नैव श्रुतिर्नीयते। दृष्टसाप्तेन वा दृष्टमर्थ
 समर्थयंती युक्तिरनुभवस्य संनिकृष्यते विप्रकृष्यते तु श्रुतिरेति प्रमात्रेण स्वार्थोभिधानात्। अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविधानिव
 तर्कमेव साधनं च दृष्टफलतयेष्यते। श्रुतिरपि श्रोत्रयो मंतव्यं इति श्रवणावतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादत्तव्यं दृश्यते। अतल
 कं निमित्तः पुनश्चक्षुषः त्रिष्यते। तविलक्षणत्वात् इति। यदुक्तं चेतनब्रह्मजगतः प्रकृतिरतितनोपपद्यते। कस्माद्विलक्षणत्वात् तदस्य विकार
 स्य प्रकृता इदं हि ब्रह्म कार्यत्वेनाभिप्रेयमा तं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेतनमशुद्धं च दृश्यते ब्रह्मचतुर्गद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च दृश्यते ॥ ॥
 तिसर्वं पूर्वपक्षसंभवाच्चेतनब्रह्मकारणत्वादिरेवं तसमन्वयः क्षिप्तादिकं न चेतनप्रकृतिकं कार्यद्रवत्वात् घटवदितिसंसारणमेव मापेत
 विरुध्यते न वेति संदेहस्तत्ते मलाभावात् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य अपि मूलत्वेन प्रावृत्त्या तेन विरुध्यत इति प्रसुराहरणे न पूर्वपक्षयति। तविलक्ष
 णत्वादिति। श्रुवोत्रापक्षयोः समन्वयासिद्धिः तत्सिद्धिश्चेति पूर्ववत्कर्त्तव्यं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्। यद्यद्विलक्षणं तन्न तत्प्रकृतिकं
 यामद्विलक्षणं रूचका दय इत्यर्थः ॥

सुखदुःखमोहाः सत्वरजसमांसि। तथा च जगत्सुखदुःखमोहात्मकसामान्यप्रकृतिकंतदन्वितत्वात् यदि श्रुतं ध्यामया मदन्विता घटादय
इत्याहो मदं देवेति विलक्षणत्वं साधयति। ब्रह्मविलक्षणत्वं चेति। यथा हि एक एव स्त्री पिंडः पतिमपत्युपपत्तीनां प्रीतिपरितापविषादादीन्क
न च विलक्षणत्वं प्रकृतिविकारभावो दृष्टो न हि रुच कादयो विकारमस्वकृतिकामवृत्तिः। आगबादयो वा सुवर्णप्रकृतिकामदेवतु
मदन्विताः विकारः प्रक्रियन्ते। सुवर्णं न च सुवर्णान्वितः। तथैव मयि जगद्वेत्तनसुखदुःखमोहान्वितं सत्त्वेत्तनस्यैव सुखदुःखमोहा
त्मकसुखदुःखमोहात्मकत्वं न विदुर्महर्षिः। न विलक्षणत्वं ब्रह्मणः ब्रह्मविलक्षणत्वं चास्य जगतोः शुद्धचेतनत्वं दर्शनाद्व्यगंतव्यं। अ
शुद्धहि दं जगत्सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात् स्वर्गनकाद्युच्चोच्चमपचयाच्च। अचेतनं चेदं जगत्चेत
नं प्रीतिकर्मकरणभावेतापकरणभावोपगमात्। न हि साम्ये मत्प्रकारमपिकारकभावो भवति। न हि प्रदीपोपरस्परस्योपकरुतः। ननु
चेतनमपिकारैकरणास्वामिभूतत्वायेन भोक्तृरूपकुरिष्यति। न स्वामिभूतः पोष्यचेतनां शस्येव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात्। योत्येक
सचेतनस्य परिग्रहो बुधादि रचेतनभागः स एवात्मस्य चेतनस्योपकरोति। न तु स्वयमेव चेतनं श्रुतं तत्तरस्यापकरोत्यपकरोति वा॥
एतिलेखमपि भावा इष्ट आः। तत्र प्रीतिः सुखं परितापः शोकः विषादो भ्रमः आदियदात् एगादिग्रहः। उभयोश्चेतनत्वेन साम्यादुपकारोपि
कारकभावो न स्यादिसमुक्तं। स्वामिभूतस्योभयैश्चरदितिशक्यं ननु चेतनमपीति। न त्वदहं स्वेव स्वामिचेतनोपकारकत्वात् न च निचार इत्याह न

॥ ५ ॥

सू. भा. २
८

उक्तार्थपरकं चैतनानां मिथो प्रकारकत्वात् न निरतिशया इति । तस्मादुपकारकत्वात् । अतश्चेतनप्रकृतिकत्वात् न जायेत न मेवेत्येक
 देशिनमुपस्थापयति । बोधीति । यद्यदेतत्तन्मनुष्यलब्धे वाधित इत्यत आह । अविभावंतं त्विति । अतः करणान्तरपरिणामकत्वात् सतोपि चैतन्यस्यानु
 पलब्धेरित्यर्थः । अतः करणद्वयस्य चतुर्पदगुणदशपदमेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नोदयति भावः । कस्य भावे चैतन्याभिव्यक्तौ दृष्टांतः । यथेति । आ
 निरतिशयात् कर्तृरस्येतना इति सांख्यमतम् । तस्मादचेतनकार्यकरणं । न च काष्ठलोष्टादीनां चेतनस्यैकं चिप्रमाणमस्ति प्रसिद्धं अप्ये
 तना चेतनविभागलोके । तस्माद्भूतविलक्षणत्वात् नैदं जगत्प्रकृतिकं । योपिकश्चिदचक्षी तत्पुत्राजगत्तच्चेतनप्रकृतिकतां दत्ते नैव सुम
 सं जगच्चेतनमवगमिष्यामि । प्रकृतिरूपस्य विकारेऽस्य दर्शनात् । अविभावंतं चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्विष्यति । यथा स्पृष्टं चैत
 न्यानामप्यात्मना स्थापयन् सुखदुःखसुचैतन्यं न विभाव्यते । एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभाव्यते । एतस्मादेव च विभावितानि वि
 भावितानि च कदापि विशेषादुपादिभावाभावाभावाचकार्यकरणानामात्मना च चैतन्यं विविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोध्यते । यथा यथापि
 वत्त्वाविशेषेऽपि मांससर्पौ नोदीनां प्रसात्मवर्तिनो विशेषात्परस्परपकारित्वं भवसेवमिहापि भविष्यति । अविभागप्रसिद्धिरप्यतएव न विरो
 द्यत इति । तेनापि कश्चिच्चैतना चेतनत्वकस्यैव विलक्षणत्वं परिहिष्येत । शुद्धशुद्धलक्षणं नृविषलक्षणं नैव परिहिष्यते ॥

सातात्मनोश्चेतनत्वे स्वस्वामिभावः कुत इत्यत आह । एतस्मादेवेति । साम्येऽपि प्रातिस्विकस्वरूपविशेषा ल्लेखेऽपि त्वेदृष्टांतः । यथा चेति धर्ममथा
 चेति । चेतना चेतनभेदः कथमित्यत आह । अविभागेति । चैतन्याभिव्यक्तनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः । सर्वस्य चेतनत्वमेकदेश्युक्तं संगीकृतसाख्यः

परिहृतिरिति कथ्यते ॥

श्री गी कर्त्तव्य सारः सूत्रशेषेण परिहरति । न चेत्सादिना । इतरच्चेतनाचेतनत्वरूपं वैलक्षण्यं तया लक्ष्यं शक्यं । अतोपपत्तिः शब्देन वाच्येति भावः । अति
 साहाय्यान्वाधेः सुतरसं व्यवहृतं शक्यं । न चिति । न ददीनां वक्तृणादिश्रुतेस्तदभिमानिविषयत्वात्तया विज्ञाने वा विज्ञाने चेति चेतनाचेतनविभागः
 न चेतरदिविलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यं तदसाह । तथात्वं च शङ्कादिति । अनवगम्यमानमेव हीदलोके समस्तस्य वस्तुतः चेतनत्वं चेतनप्रकृ-
 तिकत्वमवगम्य शक्यं । शरीरात्तया केवलमवगम्यते । तच्च शब्देनैव विरुध्यते । यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते । तथात्वमिति प्रकृतित्वमवगम्यते
 कथयति । शब्दस्त्वविज्ञाने वा विज्ञाने चेति कस्मिन्चिद्भागस्याचेतनता आद्यमनुचेतनाद्विलक्षणमचेतनजगत्प्रवर्तते । ननु चेतनत्वम-
 पि कुचिदचेतनत्वाभिज्ञानात् भूतेन्द्रियाणां श्रूयते । यस्मात्तद्विषयं बुद्धमिति । तत्तज्ज्ञेयतया आधारेण भूतेति चेत्तस्मात्तद्विषयमचेतनत्वम-
 तिरिद्रियविषयमिति हीने प्राणशब्देनैव विवक्ष्यमानं ब्रह्मजगत्प्रवर्तते । ते ह वाच्यं च स्वरूपं द्रव्येति । इत्येवमादीन्द्रियविषयमिति । अत उत रं पद-
 ति ॥ ॥ अभिमानि अपदेशस्तु विज्ञेयानुगतिभ्यां ॥ ॥ तद्वदप्याशं कामयतु दिति । न खलु मत्तद्विषयं जातीयं कस्मात्तस्मात्तद्विषयं
 चेतनत्वमाशंकनीयं । यतो अभिमानि अपदेशस्तु दद्यभिमानि स्यो गता अभिमानि स्य चेतनादेवतायुदनसंबन्धस्य दिव्यचेतनोचिते प्रभव-
 हरेषु अपदिश्यते । न भूतेन्द्रियमात्रं । कस्माद्द्विज्ञेयानुगतिभ्यां । विज्ञेयो हि भोक्तृणां द्रव्येन्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः शक्यमिति ॥

सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्यते ॥
 शब्दस्योपचरितार्थत्वं तदुक्तमिति सांख्यसमाधत्ते । अभिमानि तिसंबन्धनविवादः । न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन न्यपदिश्यते । लोकादेव
 सिद्धविभागवाधार्थेण दिस्यते ॥ ॥

विशेषपदस्यार्थान्तरमाह ॥ अपिचेति ॥ अहंशेयस्य स्वश्रेष्ठस्य यथाशास्त्रवदमाना इत्युक्तं आह ॥ न चेतनवाचिदेवतापदेन विद्वेष्टितत्वात् ॥
 एतदपिप्रमाणानि व्यपदेश इत्यर्थः ॥ आलोनिः श्रेयसंतिदित्वाशास्त्राधीना जाता इत्यन्वयः ॥ अनुगतिवद्वाच्यं च अनुगतांति ॥ तस्मै प्राणाय
 अपिचकौषीतकितः प्राणसंवादेकराणां आशंका विनिवृत्तये अधिष्ठातृत्वे तत्परिग्रहात् देवताशब्देन निश्चिंषन्ति ॥ एताहर्देवता
 अहंशेयस्यैव विवदमाना इति ॥ तावदन्ताः सर्वा देवताः आलोनिः श्रेयसंतिदित्वेति च ॥ अनुगताश्च सर्वत्राभिमानि स्युः श्रेयसां देवतामर्थवादेति
 तासु पुण्येण दिव्यो वगम्यन्ते ॥ अग्निर्गन्तुं तानुवंशविशदिसंयमादिका च श्रुतिः कुरुते व्यनुग्राहिकां देवतामनुगतां दक्षिपति ॥ प्राणसंवाद्
 वा केशवोचते ह्यत्राः प्रजापतिं पितरमेतौ चुरिति श्रेष्ठानि धीरणा मप्रजापतिगमनं तद्वचनाच्चैकोऽङ्गमाणां नान्यमप्यतिरेकाभावात् ॥ अष्ट
 प्रतिपत्तिः ॥ तस्मै वलिहरणमिति चैवं जातिपको अस्मदादि विवमवहारोऽनुगममानोऽभिमानि व्यपदेशं दृढयति ॥ तत्ते जगत्सु तेऽपि परस्मा
 एव देवताया अभिष्टायाः स्वविकारेषु नुगतामादमी सा व्यपदिश्यते इति दृष्टव्यं ॥ तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्म
 प्रकृतिकमित्यादि संप्रतिविधत्ते ॥ ॥ दृश्यते तु ॥ ॥ तु इहः पदं व्यावर्तयति मङ्गलं विलक्षणत्वात् ॥ अहं जगत् ब्रह्म प्रकृतिकमिति ॥

वलिहरणं वागादिभिः स्वीयवसिष्ठत्वादगुणसमर्पणं कृतं ॥ तेजसादीनामीक्षणं तु यैवेत्यधिकरणे चेतनतिष्ठतया व्याप्यते इष्टमिति लक्ष्यः ॥
 यस्मास्ति जगत् श्रेयसां तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः ॥

स. भा.
१०

जगत्समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरननुवर्तमानब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वसाम्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात्। तदसंगतमिहाह प्रथ-
म इति। तृतीये तु दृष्टा ताभाव इति। तच्च जगन्ब्रह्म प्रकृतिकमचेतनत्वादाविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं। अनादित्वं संपादितत्वं च ध्वंसे साध्या-
द्याप कृतास्तस्यापि कार्यसंस्कारात्मकस्वभावस्य ननु ब्रह्म प्रकृतिकत्वादभावताग्रहे चानादिभावत्वस्योपाधिनादिति। संप्रतिकल्पप्रसाधारणं दोषमा-

प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारे छेदप्रसंगाः। न सत्यतिशये प्रकृतिविकार इति भवति द्वितीये त्वासिद्धत्वं दृश्यते हि सतात्त्विको ब्रह्म-
स्वभाव आकाशश्चिदुत्तमान इत्युक्तं। तृतीये च दृष्टा ताभावः। किं हि प्रत्येकमेतानां तन्वितं तदब्रह्म प्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदा-
ह्रियेत। समस्तस्य ब्रह्म जातस्य ब्रह्म प्रकृतिकत्वाभ्युपगमात्। आनमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव। चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागम-
तात्पर्यस्य प्रमादितत्वात्॥ यत्तत्परिनिष्पन्नत्वात् ब्रह्मणि प्रमाणं तदिति संभवे पुरितितदमिमतोरथमात्रं। रूपाद्यभावादित्वा यमर्थः-
प्रमत्तस्योच्यते। लिङ्गाद्यभौवाच्च नानुमातादीनामागमत्वात् ब्रह्मणि गम्य एव यमर्थो धर्मवत्। तथा चेत्प्रतिनैष्ठात्मेका माति एतत्तथा-
प्रोक्ता न्येव वसुता ताये प्रेक्षेति॥

ह॥ आगमेति पूर्वोक्तमनुध्याय ब्रह्मणः शुक्लतर्के विषयत्वात् संभवात् तर्केण हेतुत्वाद् यत्तत्तमिसादिना। लिङ्गसादृश्यपदं प्रयत्नमिति लिङ्गं
तां अभावादनुमानेन मातृदातामृगो घृणो ब्रह्मलक्षणपादे देवैकवेद्यमित्यर्थः। एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्यात्तत्रेण ताये पातसं पादनीया यद्वा कु-
तर्केण न ताधनीया कृता किं वा दम्येनैवेव विराचायेतां वमौक्तमिति। सुज्ञातामानुभवा यकलाय भवति। हे प्रेष्टा प्रियतमेति। तच्चिकेतसंप्रतिमसौ

१०

॥
॥
॥

इयं विविधा सृष्टिर्पतः आसमंता ह भूवतं को वा अहं सा सा द्देति षट्पदेन क इह लोकेन प्रचोचत प्रावोचत्सोऽर्थे लोपः यथा बहूना

को अहं वेदक इह प्रचोचत् कुत आजात कुत इयं विसृष्टिः । अर्वागदेवा अस्मिन् विस्मर्ते तेनाया को वेदमत आवभूवेति चेत्ते स चो सिद्धाता
मयी अरण्यं दुर्बोधतां जगत्कारण स्पदशयितः । स्मृतिरपि भवति । चिंस्तः खलु वेभावानतां स्तर्क एव ज्ञेयमिति । अयं लोपमर्चि सोपम
विकारो यमुच्यते इति च । नमविदुः सुरगणाः प्रभवन्मम हर्षेण । अहंवादि हि देवातां महर्षीणां च सर्वे शरूति चैवं ज्ञातोपि क । पदपि
अवगम्यति रेकेण मननं विदधुः ह एव तर्कमप्यार्तम्यं दुःपती सुक्तं नानेन निषेण शुष्क तर्कसा वात्सलाभः संभवति अत्यनुगृही
त एव स तर्कः । तु न वांग्मेना श्रीयते ॥ ॥

पिता स्तीत्यर्थः । प्रभवन्मनविदुः मम सर्वादि स्तेनजन्मा मावात्सिधेण मननविधि आजेन शुष्कः अत्यनुपेक्षः ॥ कृतान्वेति अत्र ते सत्यं
पश्चात्पुरुषदोषसा संभावनादेति रासापगृहीतः अत्यनुगृहीतः ॥

प्रधान कार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतन कार्यविभागसंभवादित्याह। मोपीत्यादिना सिद्धं ते चेतनाचेतनबैलक्षण्यं प्रीकारेक्यं ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत आह। प्रकृततादिति। अत्र प्रयोजकत्वाजनिता एषा निरस्तत्वादित्यर्थः। कार्यमुक्तेः प्रागुक्तदेवस्यास्वविदुः कारणान्नतस्तत्तायोगा

मोपि च चेतनकारणश्रवणवत्तेनेव समस्तस्वजगत्तथे तनता मुत्येते ततस्यापि विज्ञानं चाविज्ञानं चेति चेतनं चेतनविभागश्रवणं विभावं
 नाविभाक्ता भ्यामेतस्मिन् श्रवणत एव मोक्षपितुं परस्वेव त्विदमपि विभागाश्रवणं न पुञ्जते कथं । परमकारणस्य ह्यत्र समस्ततद्गदात्मना समवस्था
 न श्रव्यते । विज्ञानं चाविज्ञानं चाभ्युदिति । तत्र यथा चेतनस्या चेतनभावो नोपपद्यते विलसरात्वादेव स चेतनस्यपि चेतनभावो नोपपद्यते । प्रस
 क्तत्वात्तु बिभ्रतस्तत्त्वस्य यथा श्रुतेव चेतनकारणं ग्रहीतव्यमवति ॥ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ॥ यदि चेतनं शुद्धं वादि
 ही नं च ब्रह्मतत्पूपात्तस्या चेतनस्या शुद्धस्य श्रुतिमेतश्चकार्षे कारणमिच्छेत् । असत्कार्थं प्रागुक्तैरिति प्रसज्यता अनिष्टं चेतस्य
 कार्थं वादिनेस्तथैति चेतनैर्षदृष्टं । प्रतिषेधमात्रत्वात् प्रतिषेधमात्रं हीदन्तास्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधमस्ति न त्वयं प्रतिषेधः प्रागुक्तैः स
 त्वं कार्थस्य प्रतिषेधं दुःशक्योति कथं । यथैव हीदन्ती मयीदं कार्यं कारणं त्वनासदेवं प्रागुक्तैरपीति गम्यते । न हीदन्ती मयी कार्यं कारणं
 त्वा तमन्तरेण खतंत्रमेव स्ति ॥

दित्यसिद्धं तावन्निमाशेषमिच्छात्तात्कर्मस्य कालत्रयेपि कारणत्वन्न सत्यमविरुद्धमिति सम्प्रधानेन सदिति चेदित्यादिना ॥ अतस्तथा
क्षितिञ्च ॥ सत्यप्रतिषेधोतिरर्थक इत्यर्थः ॥

श.स. भा. २
१२

कार्यसत्त्वभावेऽकृतिमाहा सर्वतमिति मिथ्यात्वमज्ञानतः शंका मन्त्रपरिहरति। नन्वित्यदिना। विसरेण चैतरेति मिथ्यात्वमित्यर्थः। सत्त्व
मयं रसिधर्मकार्मभेदेकारणसाधिका मेवदशु ध्यादिप्रसंग इति शंका सत्त्वभावेऽकृतिमाहा सर्वतमिति। प्रति सत्त्वमज्ञानपदस्य व्याख्याकारणेति पञ्च जले

सर्वतमपराधो त्वत्रात्मनः सर्ववैदेत्यदिश्रवणात्। कारणत्वात्तु सत्त्वकार्यस्य प्रसंगे विशिष्टं। ननु श्रुतिहीनं ब्रह्म जगतः कारणं वाहं।
न तु श्रुतिमत्तत्त्वकार्यकारणत्वात्। न प्रागुक्तो रिवांसीवास्तीति तेन न श्रुतेव कुप्रागुक्तैरसत्त्वमित्येति। विसरेण चैतत्त्वकार्यकारणत्वं
त्ववादेव स्पष्टम्॥ ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसंग इति संज्ञा ॥ अत्राहा यदि स्तोत्रसावयवता चैतत्त्वपरिहितं न ताशु ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्म
कारणकमप्युपगम्येत। तदपीतौ प्रलये प्रतीति सत्त्वमज्ञानकार्यकारणविभागमापद्य मानं कारणमात्मी येन धर्मैराह्वयैरिव पक्षिकारण
साधिविभागः कार्यस्यैवाशु ध्यादिरूपप्रसंगात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमिति असंज्ञं सन्निधौ पतिष्यदर्शय। अपि च सत्त्वस्य विभागसा
विभागप्राप्तेः पुनरुक्तत्वेनियमकारणभावात्तस्मिन् क्रमोपादिविभागे नोत्पत्तिर्न माहोति इत्यसंज्ञं स। अपि च भोक्तृतापरेण ब्रह्मणा विभा
गं गतानां कर्मादिति भिन्नप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तिर्नोत्पत्तिश्च भुपगम्यतामोक्तं मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसंगात् असंज्ञं स॥

लीयमाने लवण इव जलं हृषयति तद्वदित्यर्थः। सत्त्वमज्ञानं जगत्तरमाह। अपि चैति। सर्वस्य कार्यस्य पीतौ कारणवदेकरूपत्वं प्रसंग इत्यर्थः। १२
अत्रांतरमाह। अपि चैति। कर्मोदी। तौ मुक्तनिमित्ततां प्रलयेऽपि नोत्पत्तिर्नोत्पत्तिर्न माहोति इत्यसंज्ञं स। ॥

अंकार सर्वकर्मकारणं तस्मात् अथेति। यदि लयकालेऽपि कार्यकारण द्विप्रकृतं तर्हि स्थितिकाले तद्व्याप्यभावप्रसंगात् कार्यकारण द्वैतायते आसंजस
मिदं दर्शनमिदं। अपीतो जगत्त्वकारणं न दूषयति। कारणो लीनत्वा नृपददिबुद्धी न घटादिवदिति सिद्धं तत्र मा चष्टे नैवेत्यादिता। अपिग

अप्येदं जगदपी तावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणा वतिष्ठेते ब्रह्मण्यपीति अतः संभवति। कारणव्यतिरिक्तं च कार्यं तस्य भवतीत्यसंभवं
समेवेति अत्रोच्यते। तदुद्दष्टं तभावात्। नैव दृष्टं स्मर्येदृशं तौ केचिदस्मा संजस्यमस्ति। पतावदभिहितं कारणमपि गच्छत कार्यकार
णमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति। तदुद्दष्टं कस्मात् दृष्टं तभावात्। सति हि दृष्टं तामयाकारणमपि गच्छत कार्यकारणमात्मीयेन
धर्मेण न दूषयति तद्यथा। इरावाद्योऽपि त्वकृतिविकाविभागावच्छाया मुञ्जीवद्य मध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपि गच्छेते
नतामात्मीयेन धर्मेण संसृजंति। रुचकादयश्च सुवर्णविकार आसीतो न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजंति। पृथिवीविकारश्च त्रुवि
द्यो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतो आत्मीयेन धर्मेण संसृजति। तत्पक्षस्तु न कश्चित् दृष्टा तौ स्ति। अपीतिरेव हि न संभवत्यपदि कारणं
कार्यं स्वधर्मेणैकावतिष्ठेत्॥

छल्ली यमानं विभागावच्छा। स्थितिकालः त्वसंस्थेति न धुरजलं लवणं स्वाकारणमिति अदृष्टं तः। किंच दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्याद्व
वत्तवदित्याह। अपीतिरेवेति असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न संभवति धर्मसत्वे धर्मेण न पृथक्त्वादिति भावः॥ सांवसदाशिवः॥

तनुसत्कार्येण देलये विकार्यस्कारणभेदेन सत्ता त इष्य कत्वं स्यादित्यत आह। अतन्त्यत्वेपीति। कल्पितस्या विच्छेदधर्मेन ममेदं न वधि
 स्तान् सत्कल्पितकार्यधर्मवत्तत्त्वकार्यं तद्वत्कृतत्वादित्यर्थः। किंचापीति। विच्छेदधर्मवत्तत्त्वकार्यमिति वधा सत्ता धर्ते। असत्त्वेति। परिणामद

अतन्त्यत्वे विकार्यकारणयोः कार्यस्कारणत्वं तत्तत्कारणस्य कार्यात्मत्वं। आरंभ शाश्वतादि प्रवृत्तिवत्त्वमः। असत्त्वे चेदमुच्यते।
 कार्यसत्ता वात्मीयेन धर्मेण कारणसंसृजेति। स्थितावपि सत्ता नो धर्मसंगः। कार्यकारणयो रन्त्यत्वाभ्युपगमादिदं सर्वप्रदक्षमा
 त्मा। आत्मैवेदं सर्ववत्त्वे वेदमस्मत्तु पुरस्तात् सर्ववत्त्वं द्रष्टुं द्रष्टव्यमात्राभिहिन्नुति। विच्छेदेण विच्छेदिकालेषु कार्यस्कारणानन्दन
 न्यत्वं आच्यते। तत्रैव परिहारः कार्यस्य तद्वत्त्वमात्राविद्याधारेण पितृतात्तत्त्वैः कारणसंसृज्यत इति। अपीति। तद्वत्त्वमात्रमनः। अस्ति वा
 यमपरो दृष्टान्तः। यथा स्वप्नप्रसारितमात्राप्रकाशापी विच्छेदिकालेषु तत्तत्संसृज्यते। अवस्तुत्वात्। एवं परमात्मनोऽपि संसारमात्राप्रकाशसंसृ
 ज्यत इति। यथा च स्वप्नप्रकाशः स्वप्नदर्शनमात्राप्रकाशसंसृज्यते। प्रबोधसंप्रसादयो रन्त्यागतत्वात्। एवमवस्थात्रयसाक्ष्येणोऽभिचा
 र्यवस्थात्रयेण अभिचारिणोऽनसंसृज्यते। मायामात्रं ये तत्समात्मनोऽवस्थात्रयमात्रावभासत रज्जाद्वयसर्वादिभावेनेति॥

एवं तन्मात्रापरिवर्तदृष्टान्तमाचष्टे अस्ति चेति। माया अनुपादानमित्यरु आदृष्टा तांतरमाहा यथेति॥ अत्येव स्वप्नकाले दृष्टः संसर्ग इत्य
 त आह। प्रबोधेति। जाग्रत्सुषुप्तोः स्वप्ने तात्मनोऽवस्थात्रयमात्रावभासत रज्जाद्वयसर्वादिभावेनेति॥

मिदं दृष्टं तत्त्वमाह। एवमिति

मेतिपक्षे सर्वेषां अहंतां साम्या धर्मे कैः कृणुतां वंत्वं वासाश्च तर्गुणं वत्वं वातु भयथापि होषमाह अकल्पमाने त्वित्पादितान केवलमणुवादस्या
युक्तत्वाउपैक्षकिंतु शिष्टवहिकृतत्वात् यथोर्थतश्चाग्राह्यत्वमित्याह अपरिग्रहाच्चेति चकारं धर्मपंचमितुमुपक्रमते अपि चेति अत्यंतभेदताप

अकल्पमाने तु उपचिता पचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धे यदि तावत्सर्व एके कृणुता एव कल्पेन ततस्तोजसिस्पर्शस्योपलब्धित्वात् अ
पुरुषस्पर्शयोः पृथिव्यां चरस रूपस्पर्शानां कारणगुणं सर्वकत्वात् कार्यगुणानां अथ सर्वेषु तर्गुणा एव कल्पेन ततो एवपि गंधस्पर्शपलब्धिः
स्यातेन तिगंधरसमो वीयो गंधर परमाणां तच्चैवं दृश्यते तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः अपरिग्रहाच्चात्यंतमतेपेक्षा ॥ प्रधानक
रणवादे वेदविदिरपि कैश्चिन्मन्त्रादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः अयंतु परमाणुकारणवादे तैश्चिदपि शिष्टैः के
नचिदप्यंशो न परिगृहीत इत्यसंते मेवांतादरणीयो वेदवादिभिः अपि च वैशेषिकाः तंत्रार्थभूता त्वदृपदार्थानुदयगुणकर्मसामान्यविशे
षसमवायारण्यानसंतमिन्नान्मिन्नलक्षणान्मुपगच्छति यथा मनुष्योऽश्वः शश इति ॥

कमाह मिन्नलक्षणानिति इत्यगुणकर्मणां द्रव्यगुणत्वकर्मत्वज्ञातपोलक्षणानि गुणाश्च मत्वा मृपाद्यमोक्षादिगुणत्वेति जातिमदक्रियात्वं गु
णत्वसंयोगविभागो निर्लेखकारणकर्मत्वमेकमनेकसमवेतं सामान्यमित्येव तमेवादिशेषाः ॥ नित्यः संबंधः समवायः इति मिन्नानि

पि नित्यैर्धर्मैः संयुक्तं नैव दृष्टिर्लक्ष्यः ॥
गुणानि तैर्धर्मैः संयुक्तं नैव दृष्टिर्लक्ष्यः ॥

तथात्वमसंतमिन्नत्वं तेन विरुद्धो धर्मधर्मिभावः ॥ गुणादयो न द्वयधर्मोऽस्युः ततो संतमिन्नत्वाच्छकुशादिवदित्यर्थः ॥ नेदेवाधकमुपस्यस्यामे
भेदमाह ॥ अथ भवतीति ॥ गुणादिभ्युत्पत्तयोरधीनत्वतावदन्वयमतिरेकसिद्धं तथाच गुणादयो द्वयमभिन्नाः ॥ द्वयाधीनत्वात् ॥ यद्यस्मात्तन्मिन्नतन्तदधीनं
यथाशुशुभिन्नः कुश इत्यर्थः ॥ अनेदेद्वयगुणादिति शब्दप्रत्ययभेदः कथं तत्राह ॥ द्वयमिति ॥ कल्पितभेदोपपत्ती सा रा यः ॥ अस्यथा तन्नेद्वयत्वं तन्नेदे

तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्वयाधीनत्वं शेषाणां मभ्युपगच्छति ॥ तत्रोपपद्यते ॥ कथं ॥ यथाहिलोके शशकुशपलाशमभतीनामसंतमिन्ना
तां सतां नेतरं तदधीनत्वं भवति ॥ एवं द्वयादीनामसंतमिन्नत्वं तैव द्वयाधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति ॥ अथ भवति ॥ द्वयाधीनत्वं गुणादीनां ततो द्व
यभावे भावात् ॥ द्वयाभावे ॥ भावात् ॥ द्वयमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभावाभवति ॥ यथादेवदत्त एकस्य सन्तव स्थातिरयोगादनेकशब्द
प्रत्ययभावाभवति ॥ तद्वत् ॥ तथा सति सांख्यसिद्धांतप्रसंगः ॥ स्वसिद्धांतविरोधश्चाप्युपपत्तौ ॥ नन्वग्रेस्म्यस्यापि धर्मस्याधीनत्वं दृश्यते ॥ ॥

पि धर्मधर्मिभावयोगादिति मंतव्यं ॥ अस्तु गुणादीनां द्वयतादात्म्यमिति वदंतं तर्किकं मम प्रसाह ॥ तथा सतीति ॥ सांख्योत्रवेदंती ग्राह्यः ॥ यद्वा कपिलस्यापि ता
दात्म्यसिद्धांत इति सांख्यग्रहणं ॥ यद्यपि तदधीनत्वं तद्वर्मेत्वं तद्वर्धमेनास्ति अग्निं चित्तापि भावात् तथापि तत्कार्यत्वं तदधीनत्वं मत्वाप्यभिचारं शंकते ॥ नन्विति ॥

कार्यत्वमन्यत्वं चांगी करोति। सत्प्रभितितया पितादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वात् न व्यभिचार इत्याशयः। अस्मिन् हेतोरेव सा सिद्धिमाशङ्कते।
गुणादीनामिति। गुणादीनां द्वयैरात्मभेदाभावेऽपि अमुत सिद्धत्वेन तादात्म्यप्रतीतिरिति सिद्धिरिति सार्धः दूषयितुं विकल्पयति। तत्तु न रिति शैल्यस्पर्शतिष्ठत्वात्

सत्त्वं दृश्यते। भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते। इह तु शुल्कः कंबलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति इत्यस्यैव तस्य तत्त्वं तैर्विशेषे
राप्रतीयमानत्वात् नैव द्वयगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति। तस्मात् तद्व्यात्मकतागुणस्य तेन कर्मसामान्यविशेषप्रमत्तत्वात् ताद्व्यात्मक
ताव्याख्याता। गुणादीनां द्वयाधीनत्वं द्वयगुणयोरपुनरिति सिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्तु न रयुतसिद्धत्वं न पृथक् देशत्ववासादपृथक् कालत्ववा। अ
पृथक् स्वभावत्ववा सर्वथापि नोपपद्यते। अथ गेदशत्वे तावत्त्वाभ्युपगमो विरुध्येत। कथं। तत्त्वा रक्षोहिपरः तत्तु देशोः भ्युपगम्यते। तत्पटदेशः।
पटस्य तु गुणः शुल्कत्वादयः पटदेशाभ्युपगम्यते तत्तु देशः॥ यथा चाहुः। द्रव्याणि द्रव्यांतरमारभन्ते गुणाश्च गुणांतरमिति। तत्तयोहि काराण्य
णि कार्ये द्वयपरमारभन्ते। तत्तु गुणाश्च गुणाः शुल्कत्वादयः कार्ये द्वये पटे शुल्कत्वादिगुणांतरमारभन्ते इति हि ते। भ्युपगम्यन्ति सो भ्युपगम्यो द्वयगु
णयोरपृथक् देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने वाधेत। अथ पृथक् कालत्वं अमुत सिद्धत्वं मुच्येत। स व्यदक्षिणयोरपि गोविक्ताण्योरपुनरिति सिद्धत्वं प्रसज्येत। तथा
पृथक् स्वभावत्वेऽपुनरिति सिद्धत्वेन द्वयगुणयोरस्य भेदः संभवति॥ ॥

इत्यतस्तु देशत्वात् पटशैल्ययोरपृथक् देशत्वाभावाच्छुल्कः पट इति सामानाधिकरण्यात् प्रतीतिर्न स्यादित्याद्यं दूषयति अप्रधादेशत्व इति। काराणंदस
त्रयस्य व्याप्ये। तत्तयोहि ति। स्वभावी हि स्वरूपं तस्यापृथक्तेः सादिष्टा भेदसिद्धिरित्याह। अपृथक् स्वभावत्व इति॥

अभेदेयुक्तिमाह तस्मैति। गुणस्यैवार्थः। एवं च दूषणार्थः। असंततिना इति सिद्धांतो नु भवति। धेतुदूषितः। सिद्धांतान्तरं दूषयति। युतेति। अपुनसिद्ध
त्वकिमुभयोरुक्तान्यतरस्य ताद्यदसाह। प्रागिति। द्वितीयमाशं वा दूषयति। अयमेत्यादिना॥ कारणस्यैव दूषितत्वेऽपि कार्यमप्यदूषितमित्यत्र नुपेक्षसंभ

तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। मुतसिद्धयोः संबंधः संयोगः। युतसिद्धयोस्तु समवाय इत्यप्रमथ्युपगमो मध्येवतेषां। प्राकृतिद्वयकार्यकारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। अथान्यतरापेक्षयायमप्युपगमः। स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबंधः समवाय इति। एवमपि प्राणसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबंधोत्पद्यते। इमायजत्वात् संबंधस्य। सिद्धं भूत्वा संबध्यत इति चेत्। प्राकृकारणसंबंधात्कार्यस्य सिद्धावुपगमस्य मातामासमुतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इति इदं दुरुक्तमात्रं। यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्य इत्यस्य विभुजिणकाशादिभिर्द्रव्यैः। संबंधः संयोग एवावुपगम्यते न समवायः। एवं कारण इत्येतावपि संबंधः संयोग एव स्यात्। न समवायः नापि संयोगस्य समवायस्य संबंधस्य संबंधिभ्योतिरेकेण स्तित्वे किंचित्प्रमाणमस्ति॥

धोः सिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकृत्य पित्वा घं इष्य पित्वा द्वितीयं शं कते सिद्धं भवेति । स तो एषा स योः श्रुतिः संयोग इत्यभ्युपगमात्तत्तु पटमे रवि संयोग
पत्तिरित्ययं सिद्धांतः स्वादित्यर्थः । स यो जात पटस्य क्रियाभावात्कथं संयोगस्तत्राह । यथेति । किंच संबंधस्यापि संबंधेन वस्त्रात्तादसंबंधस्या निषामक

ॐ स्वासंवधौ विदुर्न रूप इत्याह ॥ नापीति ॥

संबंधः संबंधिभिश्च हिलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्द्वयस्वतरेवदितिशङ्कते। संबंधीति॥ कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनतावलुभेदसाधने तु व्यभिचार
 रद्वितिसमाधत्ते। नैकत्वेपीति स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभागेव युक्तापेक्षयापितेसादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति। न च विधत्त इति व्यभिचार
 इत्यर्थः। फलितमाह। इत्थं पलध्वीतिविलक्षणशब्दधीगम्यत्वादित्यपलध्विद्वितेन लक्षणो न लिङ्गेन प्राप्तस्य स्वतरे स्पसंयोगादेः संबंधिभ्यति
 संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयो रस्त्विति चेत्। नैकत्वेपि स्वरूपत्वाद्यैरुपापेक्षानेकशब्दप्रत्ययदर्श
 नात्। यथैकैपिसन् देवदत्तौ लोके स्वरूपसंबंधिरूपेणापेक्षानेकशब्दप्रत्ययभाज्भवति। मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदामो बालो जुवास्त्विति
 पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति। यथा वैकपिसती रेखा स्था नात्यत्यंत निविशमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति। तथा संबंधि
 तौ रेव संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वित्येनेति उपलब्धिलक्षणप्रत्ययानुपलब्धेरभावो वृत्तं
 तरस्य। नापि संबंधिविषयत्वे संबंधशब्दप्रत्यययोः सततभावप्रसंगः स्वरूपवाच्यरूपापेक्षयेत्कोतरत्वात्॥

रेकेणानुपलब्धेरभावो निश्चीयत इत्यर्थः। नक्षत्रगुणित्वयस्य नैरंतर्यामितीरेकेण संयोग उपलभ्यते समवायस्तु न कस्यापि क्वचिदप्यनुभवमाग्रेहतीति
 भावः। संबंधस्य संबंधभेदे संबंधिनः सदा सत्त्वात् सर्वदा संबंधवृद्धिप्रसंग इति शङ्की निषेधति। नापीति परापेक्षानैरंतर्यामि वस्थायां संगत्याः रूपरू

संबंधिभ्यति॥
 संबंधिभ्यति॥
 संबंधिभ्यति॥

शा.स.भा.२
६३

पूर्वपरमाण्वोः संयोगनिरासेन य एकादिसिद्धिर्निरस्ता । संप्रत्यक्षवदात्मना एतानां संयोगोऽणुषु क्रियाहेतु एव मनसोः संयोगो बुद्ध्या घसमवा
पिकारणं निरस्यते ॥ तथा एवास्मेति निरस्तमपि कल्पितप्रदेशपक्षमपि प्रसंगात्तदोपांतरं वक्तुं पुनरुभ्दावयति । कल्पिता इति । कल्पनमूहः । उ
हिताधीः संतो संतो वा द्वितीयैतसंयोगसिद्धिः स्वस्वाभावपौरुषेण वक्ष्यते दका सत्त्वादायेत ह मात्रेण सर्वार्थसिद्धिप्रसंगः । उ ह स्वस्याधीनत्वात्प्रभ

तथा एवात्मनः सामप्रदेशत्वाच्च संयोगः संभवति । प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यांतरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा आत्मात्मन
नसां भविष्यंतीति चेत्तत्र विद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसंगात् इष्याते वा विद्यमानो विरुद्धो विरुद्धो वा र्थः कल्पनीयो नातो धिक इति
नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वापन्नत्वात् । प्रभृतत्वं संभवाच्च । न च वैशेषिकैः कल्पितैः प्रभृतैः पदार्थैः स्येधिकाः शतं सहस्रं चार्थ
तु कल्पितव्या इति निवारको हेतुरस्ति ॥ तस्माद्यसौ कस्मै पक्षे चेतैतत्तत्स्थिधेतु कश्चित्कालः शान्तिनो दुःखचहलः संसार एवमाभूदिति कल्प
येत् । अतो वाच्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिकल्पयेत् । कल्पयित्वा रकः स्यात् । किंचात्पत्तद्व्याप्यपरमाण्व्यां निरवयवाभ्यां सवयवस्य घणु
कणा काशेनैव संश्लेषानुपपत्तिः । नद्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्टवत्संश्लेषोक्तिः ॥

तत्त्वं निरवधित्वं तत्संभवाच्चेत्यर्थः । यच्च हात्सर्वसिद्धिस्तदपदार्थबंधमुक्तिनियमालुप्ये रन्नित्याह । न चेत्यादिना संयोगं दूषयित्वा समवायं दूषयति ।
किंचान्यदिति । तत्संभवे दूषणं तदुच्यते इत्यर्थः । संश्लेषः संग्रहः । यत एककर्षणेनापरा कर्षणं तस्मानुपपत्तिरित्यर्थः । घणुकं निरवयवासमवेतं

सवयवस्य घणुककाशसमवेतप्रसंगिरिति भावः ॥

६३

ननु ध्यातुकस्यासमवेतत्वेन दाश्रितत्वं तस्मात्संबंधं विना तदयोगाच्च संयोगादाश्रितत्वं कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्यसंयोगादिति शङ्कते। कार्येति। प्रकृतिविकारयोर्भेदादश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरित्येति परिहरति। नेति। नेदत भव इति वदंतं प्रसाह। इतरैतदश्रयत्वादिति। कथं तर्हि कार्यस्य कारणश्रितत्वमवधारः कल्पित भेदादित्याह। कारणस्यैवेति। परमाणूनां निरवयवत्वमप्यमुक्तमित्याह॥ किंचेति। परमाणवः सावयवाः। अत्यन्त

कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा तोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् तत्तरेतदश्रयत्वात् कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावश्रिताश्रयभावसिद्धिर्नाश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुंडवद्वदितीतरेतदश्रयत्वात्। नहि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते। कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात्॥ किंचान्यत्परमाणूनां परिहितत्वाद्यावस्येदिरूपतुष्टौ दशवातावद्विरवयवैः सावयवास्तेषुः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाधेत। कांस्त्वदिभेदभेदितौऽवयवान्कल्पयसित एव परमाणव इति चेत्॥

न। घटवद्विपक्षेतेषां दिभेदावधित्वं तस्मादत एव दित्यर्थः। ननु परमाणवपेक्षया यौघं प्राचीं दक्षिणोत्तादिदिग्भेदमवधारस्तदवधित्वेन पेऽवयवास्त्वयौघं तेत एव मम परमाणवस्तेपि सावयवाश्चेतदवयवाण्येवैवंपतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणुरिति शङ्कते। कांस्त्वमिति॥

परिहरति। नस्य लेति। अयमर्थः। यत्तु कतिना विभागो ग्यं वस्तु स परमाणुरिति यद्युच्येत तर्हि ब्रह्मण एव परमाणुसंज्ञा कृता स्यात्तदस्य सात्त्विकस्य हि
 ग्निभा हा खेना वपव विभागवत्पभावात् यदि पृथिव्यादिजाती मो व्यपारिमाणविश्रान्ति भूमिकः स परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न मूलकारणत्वं विना शि
 खात् घटवत्तद्वहेत्यसिद्धिः अणवो विनाशिनः पृथिव्यादिजातीयत्वात् घटवदिति साधनादिति। संप्रति निरवयवद्रव्यसंज्ञा हेत्वभावादात्मवद्विना

नस्य लसंस्तुतारतम्यं क्रमेण परमकारणादिना शोषयते। यथा पृथिवी घण्टा काष्ठपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूता विविनश्यति। ततः सूक्ष्मं
 सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति। ततो ध्वणुकं तथा परमाणुं योपि पृथिव्येकजातीयकत्वादि नश्येत्। विनश्यंतोऽप्यवविभागेनैव
 विनश्यतीति चेत् तामं देवोपतो घटकादिभ्यः विनश्यतवदपि विनाशोपपत्ति मयी चाम॥ यथा हि घटसुवर्णादीनामविभज्यतां यमया नाम
 पि अग्निसंयोगात् द्वयभावा यत्कादिभ्यः विनाशो भवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावात् स्यात्सर्वादि विनाशो भवीत्येति॥

शरत्वांशं कपूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति। विनश्यंतद्रव्यादिना॥ ब्रह्मातिरिक्तस्य आशानि कत्वाच्चद्रव्यस्य निरवयवत्वमसिद्धं निमित्ता दृष्टादिना शातं वि
 नाशः प्रलये संभवति मुक्तोत्तादाज्ञानवशितत्कार्माणुनाश संभवति भावः॥

जगत्तन्मस्थितितनपाईस्वरस्यावच्छात्रपंतदसंज्ञिते गृह संमतिमाह। अत्रोक्तमिति। पदतलमसीरूपदेशकाले प्रवृद्धते। माया निद्रा सजति।
तदा जगत्तन्मस्थितितनपाईस्वरस्यावच्छात्रपंतदसंज्ञिते गृह संमतिमाह। अत्रोक्तमिति। पदतलमसीरूपदेशकाले प्रवृद्धते। माया निद्रा सजति।
रिंता सुषुप्तावज्ञानसंज्ञे पुनर्विभागो स जो च मानमाह कृति श्रुति। सति ब्रह्मणोपकी भूषण विदुरि सती नोक्तिः इह सुषुप्तेः प्रभु प्रणे धीमे न जासा
दिना विभागा भवति। तद पुनरुक्तान्काले तथैव भवतीति विभागोक्तिः। ननु सुषुप्ते पुनर्विभाग प्राप्ता तावत्संज्ञे पिसर्वप्रत्यये तत्सर्वकृतस्य तस्या

अत्रोक्तं वेदां तार्थसंप्रदाय विदिराचार्यैः। अतदिमा मया सुप्तोपराजी वः प्रवृद्धते। अतमनिद्रमस्य प्रमदितं बुध्यते तदेति। तत्र यदुक्तं
मपीतीकाण स्वापिकु। मस्तेवस्तेत्यादि शेषप्रसंग इत्येतदुक्तं। पतुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्या विभाग प्राप्तेः पुनर्विभागो तो ज्योतो
निमग्नकारणो तो पश्येत्तदस्य मध्ये दोषः दृष्टं तभावादेव। यथा हि सुषुप्तिसमा ध्यादावपि सत्यां स्वाभा विद्या मविभागो तो मिथ्या ज्ञान
ज्ञानयोदितस्यात् पूर्ववत् पुनः प्रवो धेति भागो भवत्येव मिहा विभविष्यति। अतिश्चात्र भवति इमाः सताः प्रजाः सतिसंययन विदुः स
तिसंययनमह इति। तदुह्या प्रो वासि हो वाव को वाव ए हो वा की रो वा मतं गो वा दं को वा मश को वा पद्य इव तितदा भवतीति। यथा हि अवि
भागे पि परमात्मनि मिथ्या ज्ञान प्रतिवृद्धो विभाग व्यवहारः स्वप्नवदस्माहतः। स्थितो दृश्यते। एवमपीता वपि मिथ्या ज्ञान प्रतिवर्द्धे ववि

भागशक्तिरनुमास्यते॥

हपथाहीति। यथा सुषुप्तो परमात्मनि सर्वकार्येण विभागे विपुनर्य भाग हेतुं त्यक्तान् शक्ति रस्ति एव मयी तो महा प्रलये पि मिथ्या भूता
ज्ञानसंबन्ध पुनः स्थिति विभाग शक्तिरनुमास्यते। यतः स्थिता विदातीति म्यात्तान् कार्ये विभाग व्यवहारस्तत्त्वो धाभावात् स्वप्नवदवाधितो द

सिद्धिरित्यर्थः॥ अतः कश्चिदत्र तत्कारणस्य सिद्धिरित्यर्थः॥

श.स.भा.२
१४

अतानां जीवानां महाप्रलयेष्वप्यहंकारादिति यत्तत्पुनर्जन्मनि यमस्य इति भावः । एतेनेति । जन्मकारणात्तानां भावेनेत्यर्थः । वैलक्षण्यादीनां
सांख्यपर्यायैरपि दोषाणां नास्माभिस्तत्तन्निमित्तप्रयासः कार्य इति । स्वप्नेति । सृष्ट्या च ऐवेति । प्रादुष्युः प्रादुर्भवैषुः अतस्त्वेति । सस्य कार्यस्य वि
रुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगात् । स्वप्ने वाप्येव दोषात्तत्कार्यमिच्छात्वादिति तस्मिन् । अपीताविति सृजोक्तदोषचतुष्टयमाह । तथापीताविति
एतन्मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसंगः प्रत्युक्तः । सस्य कृतानेनामिच्छात्तानां सापोदितत्वात् । यः पुनरप्यपरे विकल्पे प्रेक्षितोऽथेदं न गृहीत
वपि विरुद्धमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेति सोप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धस्तस्मात्समजसमिदं नोपतिष्ठदं दर्शितं ॥ ॥ स्वप्नदोषाच्च ॥
॥ स्वप्ने चैते प्रतिपादिनः साधारणादोषाः प्रादुष्युः कथमित्युच्यते प्रतापेदभिहितविलक्षणत्वात् । नेदं जगद्गुह्यप्रकृतिकमिति प्रधान
प्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिनृजगत्तत्त्वस्य भ्युपगमात् । अतएव च विलक्षणतायां तत्त्वस्य भ्युपगमात्
मातः प्रागुक्तैरसत्कार्यैवास्पृष्टगः । तथापीतो कार्यस्य कारणविभागाभ्युपगमात्तत्त्वप्रसंगोपि समानः । तथापि दित्तस्यैव विज्ञेयत्वे
कारण्यपीतावविभागात्तत्त्वगतेश्चिदस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्रलमात्यतिपुरुषं येनियताभेदानतस्तथैव पुनरुत्पत्ति
यंतं सांकेतिकारणभावादिनैव कारणो न नियमेभ्युपगम्यमाने कारणभावात्साम्यमुक्तानामपि पुनर्वधप्रसंगः । अथ केचिद्रेष्य अपीता
यविभागमापद्यते केचिन्नेति चेद्येतामद्यते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेतदोषाः साधारणान्नात्यन्तरस्मिन्मदोचोदपितव्यम
वतीत्यदोषतामेवैवाऽऽप्यतिअवस्थाअपितव्यतात् ॥
कार्यवत्प्रधानस्वरूपादिमत्त्वप्रसंगः । इदं कर्मादिकस्योपादानभोग्यमस्वनेत्यनिमित्तः । ब्रह्ममुक्ताश्च पदियवस्थां यमुक्तानां भेदः
संघातविशेषाः अधतिलीयं जैवधनां भेदस्तत्त्वलीयं तत्त्वस्येतर्हि अलीनातां पुरुषवत्कार्यवत्त्वात्तदुत्तरः ॥

१४

किं च तर्कः स्वसंभवि तदोषलात्तेन निर्दोषवेदांत समन्वयेन वाध्य इत्याह। तर्कः प्रतिष्ठानादिति। पुरुषप्रतीतां विचित्रत्वेपि क्वचित् सर्वज्ञत्वात् नदी
मतर्कं विश्वासदतिशं कते। अथेति। कपिलोपदि सर्वज्ञः कुर्यादनेति कप्रमेतिसामे तपरिहरति। एवमपति। स्वमध्यस्थार्शकाभागां व्याचष्टे। अथो
येतेति। किं ह्येतादिति तर्काणां प्रतिष्ठितत्वेपि याति पक्षधर्मता संपन्नः कश्चित् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः। ननु

तर्कः प्रतिष्ठितो नास्ति ननु मेवमिति चेदेव मप्यविमोक्षप्रसंगः॥ इतश्च तागमगम्येथे केवलेन तर्केण प्रत्यक्षतात्पर्यं। यस्माच्चिरात्पुरु
षोत्तरेणानिबन्धनात् तर्कः अप्रतिष्ठितो भवेत्तु येनानिबन्धनात् तर्कः के। अथपि पुनैर्येनोत्तरेणानिबन्धनात् तर्कः अप्रतिष्ठितो भवेत्तु येनानिबन्धनात् तर्कः
भासमानादुपपत्ते। तैरप्युत्तरेणानिबन्धनात् तर्कः अप्रतिष्ठितो भवेत्तु येनानिबन्धनात् तर्कः अप्रतिष्ठितो भवेत्तु येनानिबन्धनात् तर्कः अप्रतिष्ठितो भवेत्तु
इति तत्वं तर्काणां इत्यस्य अयितुं पुरुषमतिवैश्वरूप्यादयं कश्चित् सिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य वा संतततर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्र
येत। एवमपि अप्रतिष्ठितत्वं मेव। प्रसिद्धमाहात्म्यानुमतातामपि तीर्थकरणं कपिलकरणं मुक् प्रभृतीनां प्रसारविश्रुतिपतिद्विनात्।
अथोत्तरेणानिबन्धनात् तर्कः अप्रतिष्ठितो भवेत्तु येनानिबन्धनात् तर्कः अप्रतिष्ठितो भवेत्तु येनानिबन्धनात् तर्कः अप्रतिष्ठितो भवेत्तु येनानिबन्धनात् तर्कः
प्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते। केवाचित् तर्काणां प्रतिष्ठितत्वं दर्शनेनास्मैषामपि तर्काती यस्मात् तर्काणां प्रतिष्ठितत्वं कल्प्यते॥

सोप्यप्रतिष्ठितः तर्कः जातीयत्वाद्द्विलक्षणत्वादिवदित्यत्र आहान हीति। तर्कः जातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो नवा आद्येनैव प्रतिष्ठितत्वं साध्या
भावाद्यभिवारः द्वितीयेपि तत्सर्वे तर्काणां अप्रतिष्ठितत्वं हित्वा भावादित्यभिसंधिमाताह। एतदपीति॥

भा.सू.भा. २
२५

किंचानागतपाकइष्टसाधनपाकलादतीतपाकवदिसादिदृष्टसाधनानुमानात्मकतर्कसम्प्रबन्धनिबन्धनव्यवहारहेतुत्वान्ताप्रतिषेधाह। सर्व
तर्कति। अध्याविषयः पाकभोजनारि विषयस्य स एव दृष्टतत्त्वाभावेन पाकलादिनानागतविषये पाकदोषमुखदुःखहेतुत्वानुमित्यापूरसादि
रित्यर्थः। किंच पूर्वोक्तमीमांसयोस्तर्कलोकासतसर्वेति लोपस्य क्रियमाणत्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह। अस्त्यर्थजिमानुरूपैकैवाचित्तकोणाप्रति
सर्वतर्कप्रतिष्ठायां च लोकमवहारो हि दुःप्रसंगाः। अतीतवर्तमानाध्यसास्येनानुगतैष्यध्वनिमुखदुःखप्राप्तिपरिहणप्रवर्तमानो
लोको दृश्यतो अस्त्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणसमस्यार्थनिर्धारणात् तर्कलोकासतसर्वेति निरूपणरूपेण क्रियते। मनुरपि चै
वंममते। अस्त्यसमनुमानं च दृष्टास्त्रच विविधागमं। नृपं सुविदितं कार्यधर्मशुद्धिमभीप्सतेति। आर्षधर्मेषि देहचवेदशास्त्राविश्रुतिः।
यस्तर्कणानुसंधाने स धर्मवेदनेतर इति सुबुधश्च यमेव तर्कस्यालंकारेण पदप्रतिष्ठितत्वं तामैव हि सावधतर्कपरित्यागेन निरवयस्तर्कः
प्रतिपत्तयामवति। नहि पूर्वोक्तानुद्विगासोरिसात्मता मूढेन भवितव्य इति किंचिदस्ति प्रमाणं तस्मान्न तर्कः प्रतिष्ठाने दोष इति चे
देवमप्यविमोक्षप्रसंगः यद्यपि कुचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलभ्यते। तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसक्त एव प्रतिष्ठितत्वं
वा दिति नो ह्यस्तर्कस्य तद्दीप्तमिति। भीरुमावकाश्यात्म्यमुक्तिनिर्बंधनमागममंतरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं। रूपाद्यभावादिना प्रमथः प्रस
संगो चरेलिंगाद्यभावाच्चानुमानादीनामिति यो बोधयाम्।
कामयेत इत्याह। मनु इति। धर्मस्वरूपं धर्ममिदं इति नियमः। कस्यचित्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं मंगीकरोति। अममेवेति। सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्व
पक्ष एव न स्यादिति भावः। सर्वपक्षसर्कवसिद्धांततर्कोप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति वदंत इति हेतुः। नहीति। क्वचित्तर्कस्य प्रतिष्ठायां
पि जाकारणविशेषे तर्कस्य स्वातंत्र्यतात्तीति स त्रयं च चह। यद्यपीत्यादिना। नावस्य जगत्कारणस्य यथास्मा मूढत्वमुक्तिनिर्बंधनमुक्ता

अतिमं भीरुं प्रसक्तं विदुः स
सर्वतर्कप्रतिष्ठायां पूर्व
पक्ष एव न स्यादिति भावः
सर्वपक्षसर्कवसिद्धांततर्कोप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति वदंत इति हेतुः
नहीति। क्वचित्तर्कस्य प्रतिष्ठायां
पि जाकारणविशेषे तर्कस्य स्वातंत्र्यतात्तीति स त्रयं च चह। यद्यपीत्यादिना। नावस्य जगत्कारणस्य यथास्मा मूढत्वमुक्तिनिर्बंधनमुक्ता

श.स.भा.२
१६

तस्मात्तर्कस्य ज्ञानात्म्यमोगात्तर्कस्य वेदांतसमन्वयपराधो न पुनस्तद्व्याधेः सम्पत्कृत्वा लाभेनानिमोक्षप्रसंगदितिसूत्रांशार्थमुपसंहरति
 अतोऽयमेति। समन्वयस्य तर्कस्य विरोधे फलितमधिकरणाध्युपसंहरति आगमेति। यत्नजगदुपादानमिति ब्रुवन्वेदांतसमन्वयो विषय
 स किं यदि भुतल इवोपादानमिति वैशेषिकादित्यायेन विरुध्यते तर्कोतसंदेहे संख्यसूत्रानांतर्ककुशलमनित्योपेक्षेयैश्वर्यिकादीनांतर्कमतिकु
 अतोऽयमसम्पत्कृत्वा तत्तानुपपत्तेः संसाराविमोक्षएव प्रसज्येत अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च येत नं ब्रह्मज्ञातः कारणप्रकृति
 श्रेतिरिति। एतेन शिष्टोपरिश्रुता अपि व्याख्याताः। वैदिकस्य दर्शनस्य प्रकाशनात्तदुत्तरतर्कस्योपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्चैव शिष्टि
 छेः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणावादावद्यथा शिष्यपक्षे निमित्तश्रुत्यो वेदांतकर्मोपपत्तिः सपरिहृतइहा नीम
 एवादिवाद्यप्यप्येताविकैश्चिन्मंदमतिभिर्वेदांतवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्तश्रुत्यो वेदांतकर्मोपपत्तिः प्रधानमन्यति यद्वैशेषिकाया येनाति
 दिशति परिगृह्यत इति परिग्रहाः नपरिग्रहा अपादिग्रहाः शिष्टानामपरिश्रुताः शिष्टपरिश्रुताः एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणावादानि
 करणकारणेन शिष्टेन नुपपत्तिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीतत्वे अथवादिकारणावादानि प्रतिषिद्धतया व्याख्यातानि। कृता
 जललक्ष्मिदेवतदीयस्याप्यप्रकाशितत्वादि विरुध्यत इति प्रकृदादुक्तं न मांतिरिति। एतेनेति च लं प्रवृत्त। ननु सांख्यमतस्योपदेक्षास्तर्किक
 मतस्य प्रतिदेक्ष्य किमिति कृतो वैपरिग्रहस्यापि संभवादि सांख्यमतस्योपदेक्षातिरेकाभावे कारणमाह। वैदिकस्यापि। सत्कार्यत्वात् सांख्यमतस्य
 प्रकाशनाद्यंशे वेदांतशास्त्रस्य प्रकाशनात् प्रधानवादः शिष्टेरेवेन शिष्टिः सत्कार्यत्वात् सांख्यमतस्य कृत इति प्रवृत्तत्वादुपदेक्षा। अथवादि कारणातिरेकत्वेन कृतं

१६
शिष्टोपरिश्रुता अपि व्याख्याताः

किं निराकरण कारण मिति प्रष्टव्यं नास्तीति साह। तुल्यत्वादिति कारणमेवाह। तुल्यमिति। यदुक्तं विभुत्वाच्च इत्योपादानं ब्रह्मेति। तत्र पक्षसाधक
 त्वेन कर्तृरूपजीवसात् करणतया बाधः। ननु परिमाणत्वं स्वसर्वसंयोगित्वरूपविभुत्वस्यानिर्गुणे ब्रह्मण्यसिद्धेति प्रष्टव्यं। अतः सम
 न्यपक्षतार्किकस्यामेनमविरोध इति सिद्धं। अद्वितीयान्नब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादीवैद्योतसमन्वयो विषयः। स किं यन्मिषेभिर्नैतन्नाद्वितीयक
 रणमिर्नमयाम् तंतुजो द्रष्टव्यवित्ततर्कसहितभेदप्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति सदेहं ब्रह्मण्यतकस्या प्रतिष्ठितत्वे पित्तगद्वेदे प्रतिष्ठित

तुल्यत्वात् निराकरण कारणत्वात् पुनरुक्तं किं त्वं किंचिदस्ति। तुल्यमत्रापि परमं भीरस्पृजगत्कारणस्य तत्कतिवगा स्वत्वं तर्क
 स्वच प्रतिष्ठितत्वं मत्पक्षानुमानेन विमोक्ष आगमविरोधश्चेत्वं नातीयकं ति एकरणं कारणं। नो क्त्वा पक्षे विभागश्चेत्स्याद्यो क्त्वा च
 "अन्वयपक्षो पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कवलेनेवा सिध्यते। यद्यपि अतिः प्रमाणं स्वविषये भवति। तथापि प्रमाणतरेण विषयापहारे
 न्य पराभवितुमर्हति। यथा मंत्रार्थवादे॥

लाहिरु ध्वत इति पूर्वपक्षपति। नो तापजे रिति। विरोधादहेता सिद्धिः पूर्वपक्षफलं सिद्धं ते तत्सिद्धिरिति चेत्। अतः पक्षे स्यात्वा र्थेति
 पातकेणाक्षेपो न युक्त इत्युक्तमिति शङ्कते। यद्यपीति। मानांतरापो म्ये अत्यर्थं भवत्यनाक्षेपः परकीर्तितो यवलाभे द्वा जलादीनामभेदो ब्रह्म
 पादानकत्वा अतिविषयः स आदित्योपपत्त्यर्थकार्यवन्मानांतरयोग्य सवेति हेतुप्रमाणोपहित इति समाधत्ते। तथापीति॥ अत्यपरत्वं

॥
 ॥
 ॥

स. भा. २
१७

स्वविषयेन गद्रेतर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनास्वेपइत्याह तर्कीपीति। तर्कीदेहेते प्रामाण्येपिततः समन्वयविरोधेकिमावातमिति शङ्केते किं न
तइति पूर्वेष्वस्य समाधत्ते। अतइति। तर्कीदेः प्रामाण्यात् हेतुता धरुत्वं श्रुतेरपुक्तमित्यद्वैते समन्वयबाधोयुक्तइत्यर्थः। इममर्थं शङ्कापूर्वकं
सष्टपतिकथमिच्छादिना। ननु भोक्तृभोग्ययोर्मिथ्यैकत्वं केनोक्तमित्याशङ्क्य श्रुताया यस्येसाह। तयोश्चेति तयोरेकब्रह्माभेदश्चवाणादेकत्वं

तर्कीपिस्वविषयादन्यत्रा प्रतिष्ठितः स्यात्तथा धर्मी धर्मयोः। किं न तोपद्येवमतदुदमपुक्तं। यत्प्रमाणांतरप्रसिद्धार्थवाधनं श्रुतितः कथं
पुनः प्रमाणांतरप्रसिद्धार्थः श्रुत्या बाधतइत्यशङ्कते। प्रसिद्धो मयं भोक्तृभोग्यविभागो लोके। भोक्ताचेतनः शरीरः भोग्याः शरीरादयो वि
षया इति यथा भोक्ता देवदत्तो भोग्यश्चोदतइति। तस्यैव विभागस्याभावः प्रसज्येत। यदि भोक्ता भोग्यभावमायेद्येत। भोग्यवा भोक्तृभावश्चा
पद्येत। तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणात् यत्तन्मोक्षनस्यत्वात्प्रसज्येत। नचास्यप्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं पुक्तं। यथा बाधत्वे भोक्तृ
भोग्ययोर्विभागो दृष्टः। तथातीतानागतयोरेकत्वमित्यतः। तस्मात्प्रसिद्धस्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसंगतश्च युक्तमिदं ब्र
ह्मकारणतावधारणमिति चेत्तु कश्चिद्वैरोदये न प्रतिब्रूयात्॥

कल्प्यते एकस्मादभिन्नयोर्भेदे एकस्यापि भेदापत्तेः ततश्च भेदे बाधे तेत्यर्थः। इष्टापत्तिवारयति। नचास्येति। श्रुतेर्मोक्षार्थत्वेन सावकाशत्वा
न्निरवकाशहेतुमानवाधोनमुक्तइत्यर्थः। तनुविभागसाधुनिकत्वादनाद्यद्वैतश्रुत्या बाधइत्यमश्रुह। यद्येति। अतीतानागतकालौ भोक्तादिवि
भागोऽप्येकालत्वाद्द्वैतमानकालवदित्यनुमानाद्विभागो नाधनंतइत्यर्थः॥

एवं प्राप्ते परिणाम दृष्टं तेनापाततः सिद्धं तमाह ॥ स्वाह्नोकवदिति । दृष्टं तेपि कथमेकमुद्राभिन्नानापरिणामात्तामिथोभेदः कथं वा
तेषां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्वमिच्छां कथं न हि दृष्टे नुपपत्तिरिति तस्मात्तमाह । न चेति । एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथोभेदो द्रव्याभेदश्चेत्याह । एवम

स्वाह्नोकवदिति उपपद्यत एवायमस्मत्संक्षेपविभागः । एवं लोके दृष्टं तात । तमाह । समुद्रादुदकात्मनोऽनस्यत्वे पितृद्विकाराणां पेन
वीचीतरंगबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग इतरेतरसंस्पर्शदिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते । न च समुद्रादुदकात्मनोऽनस्यत्वेपि नतरं
गादीनां इतरेतरभावापत्तिर्भवति । तच्चेत्तस्मात्तरेतरभावाभावापत्तिस्तमुद्रात्मनोऽसंभवस्यैवमिहापि ॥ न च भोक्तृभोग्ययोरिति
रेतरभावापत्तिः । न च परस्मादुल्लेखोऽसंभवमिव दृश्यते । यद्यपि भोक्तृत्ववृत्तौ विकारः । तत्सृष्टातरेणानुश्रविशत इति सृष्टरेण विकृत
स्वकार्यमनुप्रवेक्षेत्ततोक्तं त्वश्रवणात् । तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्य पाधिनितितौ विभागः आकाशस्य वयराद्युपाधिनितितः ॥ ॥

हेति । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावात् दृष्टं तवैषम्यमिति शङ्कते । यद्यपीति । औपाधिकं जन्मास्तीति तरंगादिसाम्यमाह । तथापीति विभागो जन्म
महात्तथापीति शब्देनैवोक्तः परिहारः । ननु भोक्तृः प्रतिदेहं विभागः कथमित्यत आह । कार्यमनुप्रविष्टस्येति ॥ ॥

स. भा. २
१८

श्रीपाद्विभागे फलितमुपसंहरति। इत्यत इति। एक ब्रह्मा भिन्नत्वेपि भोक्ता देहादिबुद्धीगीकारान्नैतन्मतेनादेतसमन्वयस्य विरोध इत्यर्थः। एवंस्मिन्नेव पूर्ववत् विवर्तवादेन मुख्यसमाधानमाह। तदनन्वयमिति समानविषयत्वं सति तदनुमयोः परिहारयोः परिणामविवर्तश्च प्रत्यक्षेण भेदमाह। अभ्युपगम्येति। प्रत्यक्षस्य हीनामौत्सर्गिकप्रामाण्यमंगीकृत्य स्थूलबुद्धितमा ध्यानाभ्यासपरिणामदृष्टेन भेदाभेदावुक्तौ संप्रसंगीकृतौ

इत्यतः परमकारणत्वं ब्रह्मणो न त्वत्वेऽप्युपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरंगादिभ्यामेवैतत्कृतं ॥ तदनन्वयस्य सारंभरणं दृष्टिः ॥ अभ्युपगम्येति संव्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्यात्तत्रोक्तदृष्टिपरिहारेभिहितो न त्वर्थविभागः परमार्थतोऽस्ति। अस्मात्तयोः कार्यकारणयो रनन्वयमवगम्यते। कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चतमम्। कारणपरं ब्रह्म। तस्मात्कारणत्वं परमार्थतोऽनन्वयं व्यतिरेकेण भावः। कार्यस्यावगम्यते कुतः आरंभणं दृष्टिः। आरंभणं दृष्ट्वा वदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाप्य दृष्टान्तापेक्षा यामुच्यते। यथा सोम्येके तस्मिन् देत सर्वं मन्मथं विज्ञातं स्याद्वा चारंभणं विकीर्णनामधेयमस्ति के सेवसत्यमिति ॥

तं प्राप्ता रं तत्तावेदकत्वात् व्याप्यकार्यवहारिकत्वे स्यात्पते। तथाच मिथ्यादेतया हि प्रमाणे दृष्टे तत्कृते न बाधः एकस्या रज्योदंडस्यादिदेतत्कृते तादृश्यं प्रमुखः परिहार इति भावः। एवमेतत् समन्वयस्या विरोधात् नैतत्स्य मिथ्यात्वं साधयति। अस्मात्तयो रिति। स्वरूपेणैककार्यकारणत्वात् तादृश्यं तद्वत्तयाह। व्यतिरेकेण तत्कारणत्वं अकृतं न त्वत्वं कार्यस्य साधयते नैकमित्यर्थः। तादात्म्यनाममात्रविकीर्णनामकारणत्वं अगतीत्येवमर्थः

१८

[illegible]

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

सू. भा. २
१६

शुद्धं द्वैतं स्वमतमुक्ता भेदा भेदमतमुक्तापयति। नन्विति अनेकाभिः शक्तिभिस्तदधीतप्रवृत्तिभिः परिणामैर्मुक्तमित्यर्थः। भेदा भेदम
तिसर्वव्यवस्थसिद्धिरसंता भेदे द्वैतमानवाधइत्यभिमानः। दूषयति। नैवं स्यादिति। एवकारवाच्यं भगवद्वाक्याविकारसतानिषेधात्परिणाम
वादः अतिबाह्यइत्यर्थः। किंच संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टसजीवस्य ब्रह्मेकोपदेशो न स्यादित्येव धादिसाह। स आत्मैति। एकत्वे ज्ञानकर्तृत्वमुच्यं

नन्वनेकात्मकं ब्रह्म पञ्चावस्थीः नेकशाखः एवमनेकशक्तिप्रवृत्तिमुक्तं ब्रह्म। अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव। पञ्चावस्थे
कत्वं शाखावृत्तिना नानात्वं पञ्चावस्थसमुदात्मनैकत्वं फेनतरंगपद्मात्मनानानात्वं पञ्चावस्थानैकत्वं घटशृङ्गाद्यात्मनानानात्वं तत्रैकत्वं
ज्ञेयज्ञातात्मोद्यमवहारः सेत्यति। नानात्वो ज्ञेयतु कर्मकांदाद्युपोलौकिकैर्वैदिकव्यवहारः सेत्यति। त्वेवं च मदादिदृष्टान्ता अनुरूप
पाभविष्यतीति। नैवं होत्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति परमकारणस्यैकस्य सत्त्वावधारणात्। स आत्मा तत्त्वमसि चेतकेतो इति च शास्त्री
स्य ब्रह्म भावोपदेशात्। x स्यात्त्वमिति के सेव सत्वमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्तस्य तावधारणाद्वा चारभगवद्देवचविकारजातस्या न तत्त्वमि
धानात्। दाहं तिके येन x स्वयं प्रसिद्धं घेतं चारभगवद्देवचविकारजातस्या न तत्त्वमि
मानं स्वाभाविक्त्वा शास्त्रीयतत्त्वस्य बाधकसंप्रघातेरन्यादिबुद्धयद्वयस्य दिबुद्धीनां॥

मसाध्यमित्यपदेशार्थइत्याशंकासीति प्रदविरोधा नैवमि साह स्वममिति। अतस्तत्त्वज्ञानवाधत्वात् सारित्वमिष्ये साह। अतश्चेति स्वतः सिद्धे

पदे शक्तिः ॥
२

पदुर्लभं ब्रह्मण्येनानां सत्यमिति तत्किं तानादृष्टमिव ह्यर्थमागवाः तादृशता हा वाधिते चेति स्वभावेन विद्यातया कृतः स्वाभाविकः ज्ञाना
 दृष्टममात्वादि व्यवहारस्याभावात् तानां कल्पमिति र्थः । न द्वितीयः । तानां कल्पकल्पितानां त्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यता सिद्धेः । यत्
 प्रमात्वादि व्यवहारः सत्यस्योपावस्थाननिवृत्त इति तन्नेत्याह । नचाप्यमिति संसारसत्यत्वेन व्यवस्थाप्यंती वस्य ब्रह्मत्वेन स्याद्विद भेदयोरेक
 देकत्रविशेषादतो संसारिग्रहा भेदस्य सदा तनत्वावगमात्संसारो मिथ्यैवेत्यर्थः । किंच यथा लोके कश्चित् स्तुतुश्चाभटे र्हीतो कृतवाही च तस्य
 वाधिते च क्षारीरत्नत्वेन दृश्यः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो वाधितो भवति यत्प्रसिद्धेनानां शोभेन ब्रह्मणः कल्प्येत । दृश्येति च
 यत्प्रत्यक्षसर्वमात्मैक धृतत्वेन कल्पेदसादिना ब्रह्मत्वं दर्शितं प्रतिसमस्तस्य क्रियाकारकफलतत्त्वस्य व्यवहारस्याभावे । नचाप्ये
 व्यवहारभावो वस्याविशेषनिबन्धे निधीयते इति वक्तुं युक्तं । तत्प्रसिद्धेति ब्रह्मत्वं ब्रह्मण्यवस्थानवस्थानविशेषनिबन्धनत्वात् । तत्कुर्यादिति न
 चोक्तताभिः संध्यवृत्तं सत्याभिः संध्यवृत्तं सदा दृश्येनैकत्वेनैकं पारमार्थिकं दर्शयति । मिथ्याज्ञानविज्ञानभित्तवत्तानां त्वमुभयस्य सता
 माहिकं व्यवहारोचरोपि जंतुरन्तर्गतताभिः संध्यवृत्तं चेति ॥

न परञ्जुगल्लुतिसदृशते वध्यते च तथानां त्वगदी वध्यते सत्यगदी येन दृश्येते मुच्यते च तथैतदात्म्यमिदं सर्वमिति एकत्वदर्शनात्मुच्यते इति
 श्रुतदृष्टान्तेनैकत्वं सत्यं तानां मिथ्यासाह । तत्कुर्यादिति । व्यवहारोचरो नानात्वव्यवहारश्च यः ।

स. भा. २

२

नानात्वनिर्देशाभ्येकत्वमेव सत्यमिह। न त्वेति। किंचास्मिन्नेह भेदमते जीवस्य ब्रह्मभेदज्ञानादेहज्ञाननियतेर्भुक्तिरिह सा न युक्ता भेदज्ञानस्य भ्रमत्वात् न भुपगमात् तत्राः प्रमातरा वा भ्रमादिसाह। न चास्मिन्निति। वेपरीत्युपापितं भवति भावः। इहानीप्रसक्षादिप्रामाण्यात् ननु भुपगमात् नानात्वस्य सत्यमिति ह्यप्यसौ जीवमुद्धारयति। तच्च साहना एकस्यैकांतः केवलं व्याहृतं न प्रमाणानि सुः उपजीव्युत्पत्त्यादि

म. सोः समत्वं प्रोतिपदहता नेव पश्यतीति च भेददृष्टिपवदनेतद्दृष्टं। न चास्मिन् दृष्टेने ज्ञानात्सोऽहं सुपुपघते। समकृतानागतो घस्य कस्यचित्तिभ्या ज्ञानस्यैव सादृशत्वेना न भुपगमात्। उभयस्य सत्यता साहिक धर्मे कृतज्ञानेन नानात्वज्ञानमयवुधतइत्युच्येत। नत्वेकत्वेकांता भुपगमेना तात्वाभावात् ससादी निलोकि कानि प्रमाणानि व्याहृतं। निर्विषयत्वात् सादृश्यादि विषयवृत्त्यादि ज्ञानानि तथा विधिप्रतिषेधशस्त्रमपि भेदापेक्षया जेह भावे व्याहृतं। मोक्षसास्त्रस्यापि विषयवृत्त्यादि भेदापेक्षया तदभावे व्याघातः स्यात्। कथंचान्न तेन मोक्षसास्त्रेण प्रतिपादितस्यामेकत्वस्य सत्यत्वमुपप

सा एषा पदं तां भेदपरत्वमुचितमिति भावः। ननु कर्मकारकाणां पञ्चमानादीनां विधाकारकाणां शिष्यादीनां च कल्पितभेदमाश्रित्य कर्मज्ञानं कंडूयोः प्रयत्नोः स्वप्ने पश्य धर्मादेर्वाधाया सायमप्यहं तमिहार्हं व्याहृतं। कथंचान्न तेनेति॥ धूलिकल्पितधूमेना नुमितस्य बहिरवप्रमेयवाधापतेरिति भावः॥

प. २०

२०

तत्र हेतुविषये मत्तसादीनां पावहा धं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह। अत्रोच्यते इत्यादिना सत्यत्वं वाधाभावः बाधो निष्पत्तिश्च निश्चयः वस्तुतो निष्पत्त्येव विविक्तेषु तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षादि व्यवहारोपपत्तावुक्तदृष्टांतं विवृणोति। यथा सुप्तस्य प्राकृतस्येति॥ एवं हेतुप्रमा

अत्रोच्यते नैष दोषः सर्वव्यवहारगणमेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः। स्वप्नव्यवहारस्यैव प्राक्प्रवोधात् पावहिनस्य लौकिकप्रतिपत्तिस्तत्रात्र प्रामाण्यफलरूपोपविकारेण तत्र हिर्न कस्यचिदुपपद्यते। विकारातेव त्वहं ममेत्यविधमाभात्मात्मीयेन भावेन सर्वो जेतुः। प्रतिपद्यते स्यादविर्की ब्रह्मतां हित्वा। तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मता प्रतिबोधादुपपन्नः सर्वलौकिको वैदिकश्च व्यवहारः। यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्न उच्यते चोच्यते भावात्सत्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति। प्राक्प्रवोधात् न च प्रत्यक्षाभावात् प्रामाण्यकाले भवति तद्वत् कथं तत्सत्येन वेदोक्तं न सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरूपपद्यते। न हि रजुसंयोगदृष्टो म्रियते। नापि गतस्तिर्कमसायानावगम्य हतादि प्रयोजनं विद्यत इति॥

एतानां व्यवहारकालेषां धर्मस्यार्थतो धकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्यते प्रमाणा न वेदांतार्थसर्ववालेषु वा धर्मस्य ब्रह्मको धकत्वं तासि कं प्रामाण्यमुपपादयितुं उक्तं संकामनुवदति कथं तत्सत्येनेति किमसत्यासत्यं न जायते किमुत सत्यस्य तातेन सा घट एव न हि व संवा

नैष दोषः सर्वव्यवहारगणमेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः॥

अगी कृत्वापि दृष्टान्तमाह। नैष दोष इति। सर्वेण दृष्ट्यापि दृष्टत्वं श्रीतिकस्मिन् विषयस्य सप्रमाणं छेदिदृशनादसत्यात्सत्यतया यत इत्यभि
 मम इत्यर्थः। इष्टान्तरमाह। स्वमेति। असत्यात्सर्वेदकां देः सत्यस्य दृष्टान्तानां दिज्ञानस्य कार्यस्य दृष्टान्तानां व्यभिचार इत्यर्थः। यथा श्रुतमाह यम
 कर्तव्यं। तत्कार्यमपीति। उक्तमर्थं प्रकृत्यति। अत्र ब्रूम इत्यादिना। अत्र गतिरिति। यथा दिवसस्य विप्रातिभासिकस्य प्रदृष्टवस्तुनः कलं चेतस्य वाक्य
 व्यभिचयः समगतिरुत्तरार्थः। प्रसंगाद्देहात्मवा दोषांतरस्त इत्योह। एतेनेति। स्वप्रच्छावृत्तेः समदेहधर्मत्वेऽस्य तस्य मया तादृशः स्वज्ञोः वगत इत्य

नैष दोषः। शंकाविषादिनिमित्तमरणदिकार्येषु लब्धेः। स्वप्रदर्शनावच्छेदस्य सर्वदर्शनादकस्मानादिकार्यदर्शनात्। तत्कार्यमप्यनृत
 मेवेति चेत् प्रमाता अत्र ब्रूमः। यद्यपि स्वप्रदर्शनावच्छेदस्य सर्वदर्शनादकस्मानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगातिः सत्यमेव फलं। अतिबुद्ध
 स्यात्प्रकाशमानत्वात्। नाह स्वमादुस्थितः स्वमदृष्टं सर्वदर्शनादकस्मानादिकार्यं मिथ्येति मत्समातस्तदवगातिमपि मिथ्येति मत्स्यते
 कश्चित्। एतेन स्वप्रदर्शनावच्छेदस्य सर्वदर्शनादकस्मानादिकार्यं मिथ्येति मत्समातस्तदवगातिमपि मिथ्येति मत्स्यते
 हि तत्र ज्ञानी मातस्मिन् स्वानि दर्शने इति। सम्यग्द्वि तत्र ज्ञानी मातस्मिन्। असत्येन स्वप्रदर्शनेन सत्याः सम्यग्देः अभिर्दृश्यति॥

वाचितावर्तगतिप्रतिबंधनस्यात्। अतो देहवेदेपि अनुसंधानदर्शनाद्देहात्मनोऽनुसंधानेऽर्थः। असत्यात्सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति
 द्वितीयनिषमस्य श्रुत्या व्यभिचारमाह। तया च कृतिरिति। न च स्विको मिथ्यालोचित इति तात्पर्यादेव सत्याः सम्यग्देर्ज्ञानमिति वाच्यं। विषयवि
 दिष्टेन दर्शनेन स्यादिति मिथ्यात्वात्प्रकृतपि सापेक्षमिति मिथ्यावेदानुगतमेतस्यात्ज्ञानसंभवाच्चैति भावः॥

असत्तात्सत्येष्टस्वतानमुक्ता निष्टस्वतानमाह। तथेति। असत्तात्सत्यस्वतानेदृष्टांतान्तरमाह॥ तथाः कारदीति। रेखास्वकारत्वादिभ्यां ता
सत्ताकादयो सापेक्षे इति प्रसिद्धमित्यर्थः। एवमसत्तात्सत्यस्वतानोक्तापदार्थविशेषाकारितसत्त्वमिति नियमोभयः। अतस्तत्सत्यस्वतानोक्ताप
दन्तत्करणगम्यतद्व्यं कुरल्लिगानुमितवद्विचदितिव्याप्तिर्नग्रा। तथाच कल्पितानानपिवेदांतामांसस्य ब्रह्मबोधकत्वं स भवतीति तात्त्विकं मा

तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केचु चिदारेष्टे पुजाते पुनचिरमिव जीविष्यतीति विचारित्वा क्त्वा अस्वमाः पुरुषं कल्पं कल्पमिदं तं पदपतिमपने
हंतीत्यादिना तेन तेनासत्तेनैव स्वप्नदर्शनेन सत्समरणं सूच्यत इति दर्शयति। प्रसिद्धं चेदलोकेऽन्यमत्यतिरेककुशलात् इदं च तत्त्व
दर्शनेन साध्या गम्यते इदं च नासाध्या गम्यते। तथाकारिदमत्यासुरमतिपतिदृष्टारेखान्तासुरमतिपतेः। अपिचात्यमिदं
आत्मात्मैकत्वमतिपादकं नातः परं किंचिदार्क्यमस्ति। यथाहिलोके पजेतेत्युक्ते किं केन कथं इत्याकां स्पतेतैव तत्त्वमसीत्युक्ते किं
चिदार्क्यमस्ति। सर्वोत्तमैकत्वविषयत्वादवगतेः। मतिस्तत्त्वमस्ति नवविषयमाहो वैश्राकां साया तनत्तामैकत्वमतिरेकेण वशिष्य
माहोत्तोयोस्ति मश्राकां स्पेता॥

माहमिति भावः। यदुक्तं एकत्वतात्त्विकव्यवहारसिद्धेऽनयं सत्यमिति। तन्नभिदस्य लोकादि इत्याहर्षपुलवदमेद्विरेधेन सत्तत्
कल्पनापोगात्। किंच यद्युभयोरेकत्वव्यवहारः स्यात्तदा सादृश्यात् नैवमस्ति एकत्वतात्त्विकव्यवहारो नपेक्षेणानात्त्वमितिः शब्दोप
तत्पुक्तिज्ञातेनैव राजतस्वत्वाह। अपिचात्यमिति॥

ननु पञ्जी अद्वैतप्रमाणविरोधादेकत्ववगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह नचेपमिति तद्धि लात्मतत्त्वमस्य पितृकीकृतम्। अतः केतुर्विज्ञानात् न इति ज्ञाने
सन्नेः श्रुतत्वात्तन्मयी सत्याच्चेत्यर्थः ॥ व्यावहारिकगुरुश्रुत्यादिभिरनुपपत्ती अनायमानवाप्यायी वगतेः प्रससादिगते व्यावहारिकमात्राण्यनुपपत्ती
अतश्चकारणमिदं कलावगत्यान विरुध्यते किं तु तत्राविरोधादनुपपत्ती अं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं वाध्यत इति भावः किं वै कलावगतेः फलव

नचेपमवगतिर्नोत्पद्यत इति शङ्क्यं। तदा स्वविज्ञानावित्यादिश्रुतिभ्यो वगति साधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात्
नचेपमवगतिरनर्थिका भवति चेति शङ्क्यं। अविधानिरतिफलदर्शनात्। का धकृता नोत्पत्ता वाच्यं। प्रकृतमेकत्वावगतेर आहतः स
र्वः सत्त्वान्तमवधारणे लौकिको वैदिकश्चेत्येवमात्मनः तस्मादस्ये न प्रमाणेन प्रतिपादिते आत्मैकत्वे स मत्तस्य चाची तमेदमवधारणस्य वाधित
तात्त्वानेकात्मकव्रतकल्पतावका इति हि। ननु सदादिदृष्टान्तप्रमाणानां सरिणामवतव्रतस्यास्त्वस्याभिमतमिति गम्यते। परिणामितो
हितरादयो यो लोके स मधिगता इति ॥

तस्मात्त्वान्निष्पन्नो द्वैतमनोवाध्य इत्याह नचेपमिति। ननु सर्वे स्पष्टे तस्य मिथ्यात्वे सौ मिथ्या ज्ञातस्य मिथ्यादिलोकि को व्यवहारः सत्
ज्ञानं तच्च सत्त्वमवगतिरिति वैदिक अकथमित्याहुः कथं वा स्य मेदं सत्यमिदमनन्तमिति तात्कालिकवाधावाधार्थं व्यवहारस्तथादीर्घस्वप्नपीस
कस्य प्रवृत्तं स्यादिति। आश्रुति। व्यवहारार्थकतात्वं सत्यमिति कल्पनमसंगतमिह पश्यति। तस्मादिति तेदं कल्पितं किंतु अतमिति शङ्कते।

शा. सं. भा. २
२३

ननु पूर्वजन्माद्यस्य पतन इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता अधुना तदनन्तरमिति संताभेदप्रतिपादने ईश्वरीशितव्यमेव भासते द्विरोधः सा
दितिकं कते कूटस्थेति। कल्पितद्वैतमपेक्षेष्ट्वरत्नादिकं परमार्थतो न तत्त्वमित्यविरोधमाह। नेसादिना। अविद्यात्मके चिरात्मानितीतेना
मरूपेण वीजं तस्य कारणं स्थूलात्मना सृष्टिस्तदपेक्षत्वादीश्वरत्वादेर्न विरोध इत्यर्थः॥ संगृहीतार्थविकल्पोति। तस्मादिसादिना तत्त्वा

कूटस्थनित्यत्वान्नोक्तस्य कूटस्थवृत्त्यात्मवादिन एकत्वे कां तादीश्वरीशितव्यभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञा विरोध इति चेत्। तावि
द्यात्मकनामरूपवीजकारणापेक्षत्वात् तस्माद्वा एतस्मात्तत्त्वमिदं आकाशः संभूत इत्यादिवा को भौतित्यश्रुद्धुद्धुक्तस्वरूपात्सर्व
ज्ञात्सर्वज्ञेरीश्वरज्ञातुनिष्ठितिप्रलयाः। ताचेतनात्प्रधानादसत्त्वादेरपेक्षार्थः प्रतिज्ञातो जन्माद्यस्य पतन इति सा प्रतिज्ञा तदवस्थे
वततद्विरुद्धोर्थः पुनरिहोच्यते। कथं नोच्यते सतमात्मनः एकत्वमद्वितीयत्वं च युवत। अत एव यानोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इ
वाविद्या कल्पितेनामरूपे तत्त्वान्मात्राभासनिर्वचनीये संसारपुं च वीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य भाषाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्म
रौ रभिलप्यते। तस्मात्सर्वत ईश्वरः॥

मत्त्वोभ्यामिति। नामरूपयोरीश्वरत्वं वक्तुमशक्यं तदुक्तान्नापीश्वरादसत्त्वं कल्पितस्य एव कृतसत्तास्युत्पत्तिरभावादित्यर्थः। संस्कारात्मक
नामरूपयोरेवैधैमविवक्षमा ब्रूते। नायेति। नामरूपे चेदीश्वरस्यात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत्राह। ताभ्यामन्य इति॥

२३

अथ त्वेवाकुरोच्युतिमाहा आकाश इति आदिना अविद्यापुण्यधिन कल्पितमेवेति विवक्षितं न स्पष्टं अथ त्वेवाकुरोच्युतिविबुधता तां जीकतां निधम्य त्वमिमां
सच स्वात्मभूतानि न चात्र नाता जीवाभाष्योक्ता इति भूमित्वं बुद्ध्यादिसंघातमेवेति न मेदेभ्यः अविद्याप्रतिविंबुधत्वं एव जीवरक्तं परमाद्येति चेत्

आकाशो वै नामनामरूपमेति विहितं ते परंत एतद्विहितं युते गनामरूपे आकाशाणि ॥ सर्वानि रूपाणि विस्मृत्य धीरे नामनिहृतामि
वदन्त्यस्ते ॥ एकं बीजं बहुधा यः कुरातीत्यादि युतिभ्यश्चाह वमविष्णु कृतनामरूपोपाध्वनुरेधीश्वरे भवति ॥ योमेव घटकुरात्तु पाध्वनु
रेधि ॥ सच स्वात्मभूतानि बहुधा कुरातीत्यादि नीपातविशेषतस्तत्त्वस्थितनामरूपरुतकार्यकरणसंघातानुरेधितो जीवाख्याता ततः ॥
तीरे अवहारविषये तदेवमविद्यामकोपाधिपरिच्छेदवे सत्तेवे अथ स्पष्टं अथ सर्वतत्त्वसर्वकर्मित्वं च न परमार्थतो विद्यया प्राप्तं सर्वोपा
धिसवरूपे आत्मनीति विहितं तत्त्वसर्वतत्त्वविद्यया वहार उपपद्यते ॥ तथा चोक्तं ॥ यत्र नाम सत्यतिना सत्यं ज्ञानोति नात्य हि जानाति स भूमेति
॥ यत्र त्वं सर्वमात्मे वा भूतकै न कं पश्यदिसादिना च ॥ एवं परमार्थो वरुणायां सर्वं अवहारभावं वदति वेदांताः सर्वे ते अथ रगीता स्वविान
कर्त्तव्यं तत्कर्मणि लोकस्य सज्जति जगुः ॥ तत्कर्मफलसंयोगे स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

रत्नादिहेतुना भवेत्कृतिमाह तथा चेत्तत्कर्मतर्हि कर्त्तृत्वादिकमित्यत आह ॥ स्वभावस्त्विति ॥ अनाद्यविधैव कर्त्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

सभा. २
२४

भावाभक्तयोः पापसुकृतनाशकत्वादीश्वरस्य वास्तवसीश्वरत्वमित्यत्राह। तादृश इति। तसंहरतीत्यर्थः। तेन स्वरूपज्ञानावरो न कर्तृहर्मा
श्वरोमेति यन्ते सेव भर्मति। इत्यर्थः सत्कारसंमतद्वयाह। सत्कारोपीति। न केवलं लौकिक अवहारार्थपरिणामप्रक्रियावर्णकित्वा सत्कार्य

तादृशे कस्यचित्सापेक्षेव सुकृतं विभुः। अतानेनाकृतं ज्ञानं तेन मुत्पत्तिर्जनं तव इति परमाधीनस्वरूपानी शिनी शित्वादि अवहारभा
वः प्रदर्श्यते। अवहारवर्णायां तत्तः श्रुतावपीश्वरादि अवहारः। एव सर्वेश्वरस्य भूताधिपतिरेष भूतकाल एव ते त्विधरणा एका लोका
नामसंभेदा येति। तथा चेश्वरगीता स्वपि। ईश्वरः सर्वभूतातां हृदे ईर्जुन तिष्ठति। भ्रामस्य सर्वभूतानि यत्रा रूपाणि नाप्ययेति। सत्कारोपि
। परमाधीनमिमांशेता तद्वनमत्वमित्याह। अवहारमिमांशेता तस्या धो क वदिति महासमुद्रा स्था नीमती वस्त्राणः कथयति। अमसा
ख्यायेव कर्मा प्रपंचं परिणामप्रक्रियां चो अकृतिसमुत्पत्तिं सत्ता सनेषूपमो रूपत इति ॥ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ इत्यकारण इति न्यतं
कार्यस्य। यत्कारणं भावस्य कारणस्य कार्यमुपलभ्यते ता नावेतद्वया सत्तां नृदि घट उपलभ्यते। सत्सुवतंतु उपरः ॥
चेसाह। परिणामप्रक्रियां चेति। तदुक्तं रूपराधीः परिणाममुदी सते रूपित कल्मषधी स्तु विवर्त्ततामिति। एव तद्वत न्यते प्रत्यक्षादि
विरोधपरिहृत्यानुमानमाह। भावे चोपलब्धेः कारणस्य भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्ता उपलब्धेः अत न्यतमिति सत्ता यः ॥

२४

[illegible]

नच निमित्तं न सभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टान्तद्योगोऽस्यः सन्नोर्भावेऽप्योपलभ्यते ॥ न च कुलात्तत्वावयवघट्टपलभ्यतोऽस्य
सपिनिमित्तं तैत्तिकं भावेऽन्यस्यत् ॥ न च न सभावेऽपि अन्यस्योपलब्धिर्न पतः ॥ दृश्यते ॥ यथाग्निभावे धूमस्येति ॥ नैकं च्यति ॥ उ
दाहितेऽप्यग्नेर्गोपा लघटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् ॥ अथ धूमं कपाचिदवस्थमाविशिष्याता ॥ दृश्यो धूमोऽनास
त्यग्नेर्भावेति ॥

तद्वाभावेपि हेतुसत्त्वात्सत्येवावयवतद्वायोगाच्चेति भावः । कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यसत्त्वात्कुलालसत्यनियतोपलब्धि
घटस्यैवेत्यस्यार्थः । यथाकृतसत्त्वहेतोर्भित्तिरंशुकृतो नत्विति । अग्निभावस्य धूमोपलब्धिरिति नियमात्मको हेतुस्तत्रास्ती
त्याह । निति । अविधिभ्रमत्वे ही घटोवावस्थ धूमेनियमोस्तीति भित्तिरंशुकृतो नत्विति । अथेति ॥

तद्वाच्यमित्यत आचक्षते सति तदुभयनुरक्तप्रतिविषयत्वस्य हेतोर्यस्य सितत्वात् न व्यभिचार इत्यस्य नैवमिति। आलोक्युभयनुरक्तवृद्धिग्राह्ये
व्यभिचारितिरासायसत्यत आलोक्य भावे विधत्तदिरूपसत्त्वात् न व्यभिचार इत्यस्य नैवमिति। आलोक्युभयनुरक्तवृद्धिग्राह्ये
यः। तथा च तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सतततुरांतं सहकृतमिति भाव्यार्थः। पक्षे तद्वाच्यः सामानाधिकरण्यं तद्विषयकवृद्धिग्राह्यत्वे हेतुवदा

नैवमपि कुश्चिदेषः। तद्वाच्यं नुरक्तं हि वृद्धिं कार्यकारणयोरनन्त्यत्वे हेतुवद्वयं वदामः। न च सावधिधर्मस्योर्विद्यते। भावश्चोपलब्धे
रिति वास्तव्यं। न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्त्यत्वं। अस्योपलब्धिभावाच्च तयोरेव नन्त्यत्वमित्यर्थः। अतः हि प्रत्यक्षोपलब्धिः का
र्मकारणयोरनन्त्यत्वे। तद्यथा तंतुसंख्या नैव हेतुतुल्यतिरेकेण पटोना सकांशे नैवोपलभ्यते केवलात्कृतं तव आत्मानं विना न च तः प्र
त्यक्षमुपलभ्यते। तथा तंतुसंख्येयं श्रुत्वा तदवयवाः॥

मः। नृदघट इति सामानाधिकरण्यवृद्धिदृष्टीनादग्निर्धर्म इत्यदृष्टीनादित्यर्थः। अनुमातव्यत्वेन सत्त्वं व्याख्यापनादंतरेण प्रत्यक्षपरतया
व्याचक्षे। भावश्चेति रवेस्त्वेभ्यो रंभणश्च सप्त सप्तमुच्चयार्थप्रकारः न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तंतुभ्यः पृथक्सत्वे प्रमाणं अपृथ
पकमुजाकमिथ्या कार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। अतः आत्मानं विना तसंयोगवत्तत्त्वं तदवयववृद्धिप्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्त्यत्वमित्यर्थः।
पटस्यापतत्त्वं दैवमिति दिश्यति। तथेसादिना प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्यकारणमात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः॥

आसीदित्यतीतकालसंबंधोत्पत्त्यासद्व्याकृतमेव न अस्मिन् अस्मत्पूर्वोपेति। उक्तव्याप्यव्याप्तीतरेतिदिशं सत्तद्वा इति॥ किमकारणं
विशेषणं अस्मत्संभवीतिभावः। सत्त्वमस्यत्वयोहंतरेमाह सत्त्वकारः॥ पुनरिति दध्याद्यर्थोसीरदोप्रवत्स्यमानुषपतिपुनरिति सत्त्वकार्य
स्य वा ककारणमस्यत्वेन संबन्धितीत्यर्थः। असतोपि कार्यसत्तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वविषयतप्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह। अविशिष्टे

असत्तत्त्वपूर्वोपरकालासंबंधासीत्तदुत्पत्तयेत्यत्र अस्मद् इदमग्र आसीदित्यत्रापि तदुत्पत्तयं स्वयमुत्पत्तिरिति वाच्यं शेषे विशेषण
नासंतासत्त्वं। तस्मादुत्पत्तिरेतौका य मत्तदुत्पत्तेः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य। नामरूपव्याकृतं हि ब्रह्म सत्त्वं तदुत्पत्तिरिति चेत्प्रसिद्धं। अतः प्राज्ञानरू
पव्याकरणदसद्विवासीदित्युपचर्यते॥ ॥ पुनरिति दध्याद्यर्थोसीरदोप्रवत्स्यमानुषपतिपुनरिति सत्त्वकार्य
तदुत्पत्तिरिति चेत्प्रसिद्धं। अतः प्राज्ञानरूपव्याकरणदसद्विवासीदित्युपचर्यते॥ ॥ पुनरिति दध्याद्यर्थोसीरदोप्रवत्स्यमानुषपतिपुनरिति सत्त्वकार्य
तदुत्पत्तिरिति चेत्प्रसिद्धं। अतः प्राज्ञानरूपव्याकरणदसद्विवासीदित्युपचर्यते॥ ॥ पुनरिति दध्याद्यर्थोसीरदोप्रवत्स्यमानुषपतिपुनरिति सत्त्वकार्य

हि इति। असत्तः उत्पत्तयभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात्सर्वोत्पत्तिप्रसंगात्तदुत्पत्तयानुविशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। तदुत्पत्तयं सत्त्वं तदुत्पत्तिरिति चेत्प्रसिद्धं। अतः प्राज्ञानरूपव्याकरणदसद्विवासीदित्युपचर्यते॥ ॥ पुनरिति दध्याद्यर्थोसीरदोप्रवत्स्यमानुषपतिपुनरिति सत्त्वकार्य

कार्यस्य सत्त्वमसत्त्वयोहंतरेमाह सत्त्वकारः॥ पुनरिति दध्याद्यर्थोसीरदोप्रवत्स्यमानुषपतिपुनरिति सत्त्वकार्य

कार्यस्य सत्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात्पटुतिनिषेधोपपन्निरिति शङ्कते। अथेति। अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा। अथो धर्मित्वात्प्रागवस्था
रूपस्य कार्यस्य सत्वं दुर्वारमित्याह। तर्ह्यतिशयवत्वादिति। द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह। शक्तिश्चेति। कार्यकारणभ्यामस्य कार्यवदसतीति।

अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्वेऽपि एवदधः कश्चिदतिशयो न न्यतिकायां। सत्तिकाया मेव वदस्व कश्चिदतिशयो न हीरदुच्येत।
तर्हि अतिशयवत्वात्प्रागवस्थायाः असत्कार्यवदहानिः सत्कार्यवदहानिर्दृष्टा। शक्तिश्च कारणस्य कार्यनिषेधार्थकत्वं मातातात्मा
सती कार्यनिषेधेत्। असत्ताविशेषादसत्ताविशेषाच्च। तस्मात्कारणस्यात्मनूताशक्तिः शक्तेश्चात्मभूतकार्ये। अपि च कार्यकार
णयोर्द्वयगुणादीनां चाश्वसहिषवद्देवद्वयभावात्तादृश्यमभ्युपगंतव्यं॥

शक्तिर्न कार्ये निष्कामिकस्य कस्यचिदस्य न रस्य गत्यतिशयमकल्पसंगतद्वयत्वात्सत्त्वयोः शक्त्या वसत्रचाविशेषात्तस्मात्कारणान्
नालीनकार्ये मेवाभिजातिनिषामकतया शक्तिरिमेव संततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः। किंच कार्यकारणयोरेव सत्त्वद्वयोर्भिन्नो संततचित्तिमे

रवुद्धिः स्यादितिहाह। अपि चिति॥

तयो रसत्वेपि समवायकत्वात् तच्चानुद्धिर्न देतीत्याशङ्क्य समवायिद्रव्यमिति समवायेति समवायः समवायिभिः संबध्यो न वा आद्ये संबधः
किं समवायक इतस्वरूपमाद्ये समवायानवस्था द्वितीयेन दृष्टमोरपि स्वरूपसंबंधादेवोच्यते समवायासिद्धिः असंबध इति पक्षे दो
षमाहा अनभ्युपगम्यमान इति । इत्यगुणदीनां विशिष्टधीविरहसंगः असंबधस्त्वविशिष्टा निपा मरुतामो गादिसर्थः । विशिष्टधीनि
मामको हि सर्वधः न तस्य निपा मकांतरपेक्षा अनवस्था तादतः स्वपरनिर्योहकः समवाय इति शङ्कते । अथेति संबध्यते स्वसत्त्व संबधि

समवायकत्वात्तामपि समवायस्य समवायिभिः संबध्येभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यास्योत्पत्तिः संबधः कल्पयितव्यः इत्यनवस्था प्रस
गो नभ्युपगम्यमाने वा विच्छेद प्रसंगः । अथ समवायः स्वयं संबधरूपत्वादनपेक्षैता एव संबधं संबध्येत । संयोगोपि तर्हि स्वयं
संबधरूपत्वादनपेक्षैव समवायं संबध्येत ॥

नअविशिष्टधियंकरेति सर्थः । प्रतिर्वधाद्रव्यमिति संयोगोपीति यत्तु गुणत्वात्संयोगोऽस्य समवायापेक्षानसंबधत्वादिति तत्र ।
धर्मत्वात्समवायस्यापि संबधीत एव तत्संबधस्याश्रयत्वसंगो धर्मत्वादर्शनात्किंच निष्पापत्वादयो गुणा इति श्रुतिस्त्वस्य विषयवहारादि
रधर्मो गुण इति परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वाच्च ज्ञातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु समवायसिद्धेर्नरकालीना नित्यानेक समवे
ता ज्ञातिरिति ज्ञानस्य समवायता ताधीनत्वात्ततः समवायसिद्धेः प्राकृतसंयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति दिक् ॥ ॥

स. भा. २
२८

किंच प्रतीत्यनुसारेण वस्तुस्वीकार्यमन्यथागोप्रतीतेरश्वआलंबनमित्यपिसुवच्यता तेषांच तदुदरति अभेदप्रतीतेरभेदएवस्वीकार्यः।
ताभ्यां प्रतीतेभिः सस्य समवायस्य तन्निपातकृत्वा संभवादि स्यात्। तादात्म्येति। एवं प्रतीत्यनुसारेण कार्यस्य कारणतनासत्त्वं स्वरूपेण तु मिथ्या
त्वमित्युक्तं। अतस्तिरूपणात् च तस्य निष्पात्तमित्याह। कथंचेति। तत्राद्यमन्तुषावयवविनः पृथदेस्तथादिष्ववयवेषु चित्तादिवत्स्वरूपेणाद्यतितत्वात्

तादात्म्यप्रतीतेरद्वयगुणादीनां समवायकत्वेना। नर्थकां कथंचकार्यमवयवविद्रुमं कारणोष्ववयवद्वयेषु वर्तमानं वर्तते किं समस्तेषु
वयवेषु वर्तते तत्प्रत्ययवयवमदितावत्समस्तेषु वर्तते तत्तवयवमनुपलब्धिः प्रत्ययेत। समस्तावयवसंनिर्कृतस्याशक्यत्वात्। न हि बुद्धि
समस्तेषु अप्रत्ययेषु वर्तमानं व्यस्ता अपग्रहणेन गत्यते। अथावयवशः समस्तेषु वर्तते। तदाप्यारंभकावयवव्यतिरेकेणावयवविनोवय
वाः कस्मै रन्। प्येण रंभकेष्ववयवेषु अवयवशो वयवो वर्तते। कोशवयवव्यतिरेके त्वयववयवैरसिः कोशं व्याप्नोति। अतवस्था चैव प्रत्यये
त। तेषु तेष्ववयवेषु वर्तमित्युक्तमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात्॥

२८

मवयव इति विकल्पादं ह्यमति। मदीक्षादिना। व्यासत्वं च तिवस्तु प्रत्ययस्य पावदाश्रयप्रत्ययस्य मत्वा तस्य च तदपरादेयीवद्वयववार्ता अप्रत्य
सत्तादृशसत्त्वमस्येतेत्यर्थः द्वितीयं कर्तुं। अथेति। यथा हस्ते कोशो वावयवशः खड्गो वर्तमानो हस्तस्याग्रहोपि गत्यते। एवमपि चिद
वयवग्रहोणवयवविनो ग्रहसंभवेपि न्नवयवनामतवस्था स्यादिति ह्यमति। तदापीति॥

॥

॥

यंशीरादिष्टं गृह्यदायिकुर्वादिस्वर्गः। एवं कल्पनिरूपणादभिर्वाच्यत्वं कार्यस्य दर्शितं संप्रत्यक्षत्वात् पञ्चादेहोपांतरमाह। अगिति। यथा
घटश्च लतीसुते चलनक्रिया प्रत्याश्रयस्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति। तथा घटो जायते इति जननक्रिया कर्तृत्वं अनुभूयते। अतो जननकर्तुः जनः
भाक् सत्त्वं वाच्यं। कर्तुरसत्त्वे क्रियायाश्चणसत्तापत्तेरित्यर्थः। जनोऽनुभवसिद्धं विसर्गकृतं कलेक्रियात्वेनानुमाह। उत्पत्तिश्चेति॥

असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वा संभवेऽपि कुलालादेः सत्त्वात्कर्तृत्वमिच्छां कुराह। घटस्य चेति। घटो सति घटस्य कपालाद्युत्पत्तिरित्यतिदिश
ति। तमेति। ईकामन्युदोषमाहा तथा चेति। अनुभवविरोध इत्यर्थः। उत्पत्तिः भावस्याप्यविक्रियेति स्वमतेन कार्यसत्त्वमानीतं संश्रितिका
र्यस्यात्यन्तकीमलकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्ता समवाये वेति तात्किं कृतमाशंकते। अथेति। तन्मतेन विचार्य सत्त्वमाकर्षकं असतः सं

घटस्योत्पत्तिरुत्पन्नानां घटकर्तृका किं तर्हि अत्यन्तकर्तृकेति कल्पात्। तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुत्पन्नानां कर्तृकैव कल्पेत
तथा च सति घटस्य घटस्य कर्तृत्वात् कुलालादीनिकारणात् स्वमंत इत्युक्तं स्पष्टं। ननु लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पत्तिमान
तमप्रतीयतेऽसन्नता प्रतीतेः। अथ स्वकारणसत्ता संवधुत्वात् सज्जितमलम्भ आकार्यस्येति चेत् कथमलम्भात्मकं संवधेतेति वक्तव्यं। स
तो हि द्वयोः संवधुः संभवति न सदसतो रसतो वा अभावस्य च निरूपयत्वात्ता गुत्पत्तेरिति मर्फीदा करणमनुपपन्नं सतां हिलोके द्वेव ग
हादीनां मर्फीदा दृष्टानाभावस्य। नहि संवधापुत्रो राजा वभूव आकृष्ट रत्नमणीभिर्वैकादिसेवं जातीये केन मर्फीदा करणे तत्तिरुपाख्यो वंश
पुत्रो राजा वभूव भवति भविष्यति इति विशेष्यते॥

बंधितायोगादित्याह। कथमिति। असतो वेति दृष्टांतीति। ननु नरं गृहं दिव्यं कार्यं सर्वदा सर्वज्ञा सन्न भवति किंतु सतेः अर्कं ध्वंसनंतरं वा
सतमज्जोतुसदेवेति वैषम्यं संबंधितोपपत्तिरित्याशंक्याह। अभावस्येति। अत्राभावशब्दा असद्वृत्त्या परपरीयाया ख्येयाः। असतः कालेन
संबंधात्तात्कालमुक्तमित्यर्थः॥

ननु कारकव्यापार इध्मभावितः कार्यसंबन्धापुत्रतुल्यत्वं कथमित्यत आह । परिचेति कार्यभावः असत्कार्यमित्यर्थः । इत्युपायस्य तदुप
 पन्नमभिविष्यदित्यन्यथः । कस्तर्हि निर्णयस्तमाह । वयं त्विति । नासतो विपत्तेर्भाव इति स्मृतेरिति भावः । सत्कार्यवादे कारकवैषम्यं कर्तुं
 नान्विति सिद्धकारणतन्मत्वाच्च कार्यस्य सिद्धत्वमिहाह । तदनन्वयत्वेति । अतिरिक्तकार्यत्वमाकारणस्याभिमतार्थः । कारकव्यापार इत्याह ।
 नैष दोष इति । कार्यसत्त्वमिच्छतां सांख्यानां सत्कार्यवादे कारकवैषम्यं दोष आपन्नमिति ॥ अभिप्रायेणैव सत्त्वोदहेतुत्वादिना त्वघटितपदत्वा
 यदि च वंध्यापुत्रोपिकारकव्यापार इध्ममभिविष्यततदुपायस्य तत्कार्यभावोपिकारकव्यापार इध्ममभिविष्यतीति वयं तु पञ्चमो वंध्या
 पुत्रस्य कार्यभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा वंध्यापुत्रः कारकव्यापार इध्मेन भविष्यति । एवं कार्यभावोपिकारकव्यापार इध्मेन
 विष्यतीति । न त्वेवं सति कारकव्यापारो न र्यक्तः प्रत्ययैतद्वैवहिता कृत्स्नत्वात्कारणस्वरूपसिद्धयेन कश्चिद्व्याप्तिरिति । एवं च कृत्स्न
 त्वात्तदनन्वयत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्धयेन कश्चिद्व्याप्तिरिति । व्याप्तिरिति च । अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वापमन्त्रमहेतुगुणैरेव भावः कार्य
 स्पेति नैष दोषः । पतः कार्यकारणकारणव्यवस्थापपत्तः कारकव्यापारस्यैव त्वमुपपद्यते । कार्यकारणविकारस्यासत्त्वं भूतत्वं

अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाति ॥

यमासनचतुरमापामहिम्ना खमवद्यथा दर्शनं सर्वमुपपन्नं विचार्यमात्रे सर्वमुत्तमं बुद्धेर्हेतापत्तेरिति मुख्यं समाधानं समाधातां तत्तत्
 वात् । ननु कारणाद्विभक्तमसद्वैतस्य तद्वैतसमाधानं किन्त्यादिसांख्यसत्त्वस्य दूषणमुक्तं स्मरित्याह । कार्यकारणैरीति । अतः कारणादेदमे
 दाभादुर्गिरूपस्य सदसद्वैतसत्त्वस्यानिर्गो-अभिप्रायः । अतिरिक्तकारकव्यापारणां कलनितित्वस्यैवैवातिरिक्तमिति भावः ॥

ननु सद्यः २ पुत्रधलाववस्थविशेषोद्यते। तथा च ध्येयम् इति नः तद्विरुद्धविशेषवत्त्वं दृश्यते इत्यत आह। न चेति। वस्तु तो न त्वं सति
भेदः हेतोर्न विचारस्तु तस्मात् तस्या प्रतिदिनमिति। अतः ह्यपि पित्रादिदेहस्यावस्था भेदेऽपि जन्मनाशयो रभावा रभेदो युक्तः। दृष्टीति केतु मदा
दिना शेषतिथ्यादिकं जायत इति जन्मविनाशरूपविरुद्धधर्मवत्त्वात् कार्यकारणयो रभेदो न युक्त इति शङ्कते। जन्मेति। कारणस्य नाशाय

न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्तुत्वत्वं भवति। न हि देवदत्तः संकोचितहस्तपादः मसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानो वस्तुत्व
त्वं गच्छति। स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्तुत्वत्वं भवति। मम पिता मम भ्राता मम पुत्र
इति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मोच्छेदानंतरितत्वात् त्रमुक्तान्येति चेत् ॥ न सीतली नामपि दध्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्य
माता नमपि वटधात्री समानतातीत्यावमयो तरोपचितानामेक रादिभावे न दर्शनमोचरायज्ञौ जन्म संसातेषामेवावयवतामप्युच्यते
युगाददर्शनापत्तौ बुद्धेः संज्ञा ॥

कदेत्यसिद्धिरिति परिहरति। नेति। दधिघृतादिका र्थान्यित्वेन सीरमदादीनां अप्यस्य तात्ता शासिद्धिरित्यर्थः। ननु पञ्चान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसि
द्ध्यपि पञ्चान्वयो दृश्यते तत्र हेतुसत्ता दृश्यते त्वं स्यादित्यत आह। अदृश्येति। तत्राप्येक रादीनां जायवयवाताम
त्वमान्तस्तत्त्वजन्मविनाशैकित्ववयवतरोपचयपञ्चपाभा तद्वत्त्वात् इत्यर्थः ॥

अस्तु पचपापचपल्लिगे न वस्तुभेदादुक्तमन्ततोः सतः सतिः सत्येनाश्रयत्वात् स अभिचारमाहातत्रेदमिति ॥ पित्रेदेहेपिभेदसत्त्वमव्य
भिचारसत्त्वनाधकमाह पित्रादिहिति एतेनेतिकारणसत्त्ववर्गपर्येक्यमकर्म ननेसर्पः ॥ स्वपक्षेदेवंपरिहसपरपक्षेप्रसन्नपति ॥ यस्य

तत्रेदकुलन्मोक्षेदांतरितावेदसतः सत्त्वपतिः ॥ सतश्चासत्त्वपतिः तथा सतिगर्भकसिद्धतानाश्रयिनश्चभेदमसंगः तथा वा
ल्यमोवनस्त्वाविरेक्षपिभेदप्रसंगः पित्रादिभ्यवहारलोपमसंगश्च ॥ एतेनश्चभगवदः प्रसक्तोवेदितव्यः ॥ प्रसपुनः प्रागुक्तैर
सकार्येतिस्मिन्निषेधः कारकव्यापारः स्यात् ॥ अभावस्यविषयत्वानुपपत्तेः ॥ आकाशहननप्रयोजनखड्गघनेकापुधुप्रपुक्तिवत्
॥ समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः सादितिचेत् ॥ नान्यविषयकारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तिरितिप्रसंगात् ॥ समवायिकारण
सैवत्वातिशयः कार्यमितिचेत् ॥ नस्तत्कार्यतापत्तेः तस्मात्सोरादीमेवद्रव्याणिदृष्ट्यादिभावेनावतिष्ठमानातिकापीर्यालंभंत
इतिनकारणद्वयकार्यवर्षशतेनापिशकंतिश्चेत् ॥

पुनरिति ॥ असत्तः कार्यस्यकारकव्यापारहितातिशयाश्रयत्वायोगादविषयत्वेपिमृदादेर्विषयत्वंसादितिशुक्ते ॥ समवायीति ॥ समवा
यिकारणत्वायैभिन्नमभिर्भवेतिविकल्पानिरस्यति ॥ नैसादिना ॥ द्वितीयांशंकोष्टावतिताहसमवायीति ॥ कार्यणमर्कतरकारणा
नन्यत्वंमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारिणं हेतुमाशंक्य अभिचारमाह सूत्रकारः यथा च प्राणादीति ॥ एवं जीवजगतोर्व्यापनसत्त्वात्प्रतिज्ञासिद्धिरित्यदि
करणं येषु पसंहरति अतश्च कृतं सति ॥ जीवाभिने प्रसजगत्कारणमिति वदत्येवं तत्तन्मन्त्रो विषयः स पश्चिमाह कृत्वा न गजतये
प्राणादीति ॥ यथा च लोकं प्राणपातादिषु प्राण पुनरेषु प्राणपातेन निरुधेषु कारणा मज्जित रूपेण वर्तमानेषु जीवन
मात्रं कार्यं निर्वर्त्यते ॥ तत्तुं च न प्रसारणार्थं कार्यं तत्तं तेषु प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनाधिक्यमाकुंचना प्रसारणार्थं मपि
कार्यं तं निर्वर्त्यते ॥ न च प्राणभेदात् प्रभेदवत्तः प्राणादस्यत्वं ॥ समीरणस्य भावाविशेषात् ॥ एवं कार्यस्य कारणानुसृत्य ॥ अतश्च
कृतं स्वजगतोर्व्यापनकार्यं तत्तदनुसृत्य सिद्धेया श्रौती मतिता ॥ पेनाश्च तं श्रुतं भवत्समं मयि ज्ञातं वित्तमिति ॥ ॥ इतरूप
देशादित्यकारणदिशो यत्सति ॥ ॥ अस्यापुनश्चेतनकारणवादस्यासिद्धिर्न ॥ चेतनादिप्रक्रियापानाश्रीयमाणार्थहिताकरणा
दुपोदेषाः प्रसज्यते ॥ कुतः इतरूपपदेशात् ॥ इतरूपशरीरस्य ब्रह्मात्मत्वं अपदिशति श्रुतिः ॥ स आत्मा तत्त्वमसि चेतकेतो इति प्रति
बोद्धतात् ॥ यद्वा इतरूपब्रह्मणः शरीरात्मत्वं अपदिशति ॥ तस्य प्लातदेकानुमाविशदिति स्पष्टरेवाधिकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन
शरीरात्मत्वं दर्शयति ॥ अनेन जीवेनात्मनो नुप्रविशनामरूपेणाकरणातीति च परादेवताजीवनात्मनो हेतुपुदिशति न ब्रह्मणा
भिन्नः शरीर इति दर्शयति ॥ तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्पष्टत्वं तच्छरीरेवेति ॥ अतश्च तत्तुः कृती सत्तहितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्वति ॥
नाहितं जन्ममरणजगदुपायते कानर्थं जालं नहि कश्चिदपरंतोर्बधनागारमात्मनः कृत्यानुमविशति ॥
तर्हि स्थानिष्टं नरकादिकं मजनवेत्तु तं च चेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते चेति संदेहे रवोक्तिः जीवान्मन्त्रमुपजीवजीवरेषाः ब्रह्मणि प्रसज्य
न इति पूर्ववत्सत्त्वं गृहीताया च छे ॥ इतरूपपदेशादिनादिना पूर्ववत्सत्त्वं ॥ अभिने समन्वया सिद्धिः सिद्धं नैतत्सिद्धिरिति कलं हिताकरणा

॥ ॥ इतरूपपदेशादिनादिना पूर्ववत्सत्त्वं ॥ अभिने समन्वया सिद्धिः सिद्धं नैतत्सिद्धिरिति कलं हिताकरणा

आदिपदेत्तं भूतं आदिकं प्राणदयति। न च स्वयमसिद्धादिना। जीवे शरीरे भेदा जीवता दोषाः ब्रह्मणि सः ब्रह्मगताश्च सृष्टिं संहारं सर्वस्मर्तुं
शक्तः सः भावः तादृशो गुणः जीवे सः न चेश पतिः जीवस्य स्वशरीरे पितुं दारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धं तस्मात्तु शब्द इत्यादिना जीवे शरीरे
न च स्वयमस्य तन्निर्मलः सत्त्वसंतमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात्। कृतमपि कथं चिद्यत्तुः स्वकृतं तदिच्छया जज्ञात्। सुखकृतं चोपादही
तस्मिन्नेव मयेदं जगद्भिचित्रं विरचितमिति। सर्वो हिलोकः सृष्ट्वा मं कृत्वा स्मरति ममेदं कृतमिति। यथा च मायावी स्वप्नप्रसारिता मायाभि
रुपातायासेनैवोपमहरति। एवं शरीरेषु दुर्मांसद्विमुपसंहरेत्। स्वमपिता वच्छरीरशरीरे न द्राको सतायासेनोपसंहर्तुं। एवं हित
किमाद्यदृशेतादृशोप्याचेतनात्प्रतिपेति मन्ते॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात्॥ ॥ तु शब्दः परस्वभाववर्तयति मत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्मनि
त्पशुद्वयमुक्तस्वभावं शरीरं अधिकं मय्यहं जगतः सृष्ट्वूमः। न तस्मिद्धिताकरणद्वयोदोषाः प्रसज्यते। न हितस्वहितं किंचित्कर्तव्य
मस्ति अहितं वा परिहर्तव्यं। तिलमुक्तत्वात्। न हितस्य स्वानुप्रतिबंधः शक्तिप्रतिबंधो वा कश्चिदप्यस्ति। सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च। शरी
रस्वत्वेन विधुः तस्मिन्प्रसज्यते हिताकरणाद्वयोदोषाः ननु तच्च जगतः सृष्ट्वं ब्रूमः। कृत एतत्। भेदनिर्देशात्। आत्मा वा अरे इष्टं अः
श्रोतव्यं मतमो निदिध्यासितव्यः सोऽचिद्व्यः सच्चिदानंदः सतासेष्वतदासंपन्नो भवति शरीरे आत्मा प्राज्ञेनात्मना च्छादितः इत्येवं
जातीयकः कर्तृकर्मो दिभेदनिर्देशो जीवदधिकं ब्रह्मदर्शयति। न त्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः। तत्त्वमसीत्येवं तात्पर्यं कः॥ कथं भेदो निर्दिष्टः
संभवेत्। तेषां दोषा आकाशघृताकाश्यापेनोपसंभवस्य तत्र तद्व्यतिच्छेदितत्वात्॥ ॥
गौलीकं विंशतिविंशयोगीश्वरकल्पितभेदं गौलीकादुर्मभवस्तुति सिद्धांतं यथा र्थः। पदिवमं जीवं स्तृष्ट्वं ब्रूमः तदा दोषाः प्रसज्यते ननु तं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

किं चाभेदस्तानाहृष्टं गतेषां अवाधिते पूर्ववा नाप इत्याह। अपि येति। उक्तं मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वेऽप्युच्यते। अपि येति। कर्त्तृत्वादिबुद्धिधर्म
धातुदेहधर्मो धातुसंदृष्टं न भवति। जन्मेति। द्वितीयप्रत्याह। अवाधितेति। ज्ञानाहृष्टं सृष्ट्यादिधर्मो गान्धात्पर्यं च कर्मितभेदे न व्युत्पद्यते। पश्यते

अपि च पुरा तत्त्वमसीत्येवं ज्ञाती यजेता मे दीने ईशो ना नेदः प्रतिबोधितो भवति अप्रपन्नं भवति तदा जीवस्वसंसारि च ब्रह्माः असृष्टत्वं सम
त्तस्य मिथ्या ज्ञानं विजृम्भितस्य मेदश्च ब्रह्मरूपस्य कृता नैनवा धितत्वात् चकृत एव रुचिः कुतो गहिता कुर्यादपो दोषः । अविद्या प्रलुप्य
पित्तमामरूपकृतकार्यकारणसंघातोपाधिविकृततादिभ्रान्तिर्हिता कुर्यादित्यस्यः संसारे ननु परमार्थतोत्तीत्यसकदयो चान् । जलमर
णं च दनमेदनाद्यभिमानयत् । अवाधिते तु मेदश्च ब्रह्मरूपो नोपपद्यः सविजिज्ञासितव्यः इत्येवं ज्ञाती यजेता मे दीने ईशो ना वगममातं ब्रह्मणोधि
कत्वं हिता कुर्यादित्यस्य निरुपाधिः ॥ ॥ अस्मादिव चतुर्दशप्रपत्तिः । यथा च लोके पृथिवी लसामान्यन्विता नामप्यनतां केषु चिन्महा
र्हाः सत्ता यो वज्रवैदूर्यादयो स्ये मध्यमवीर्याः सस्ये कांतादयो स्ये प्रहीणाः श्वकामसप्रसेषणाः पाषाणाः इत्यनेका विधेर्वैचर्यं दृश्यते यथा
चैकपृथिवी मध्यमशुपागमसपिबीजानां बहुविधं पञ्चपुष्पफलं गन्धरसादिवैचर्यं च दनं किं वा कादिषूपलस्यते । पृथा चैकस्याप्यनार
सस्य लोहितादीनि कंडू लोमादीनि च विविधाणि कार्वाणि भवन्ति । एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवमातृपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इ

निःशतस्तदनुपपत्तिः परंपरकल्पितदेष्टानुपपत्तिरित्यर्थः।

ने किंचिदवधमित्यर्थः । नन्वाविंदैक रूपे ब्रह्मणिकथं जीवैश्वर्यै चि अंकं च तत्कार्यवै चि अमित्यनुपपत्तिं दृष्ट्वा तैः परिहरति सत्प्रकारः । अस्मादिव ज्ञेति । किं वा को म हा ता न फलं त तत्कार्यसंस्काररूपतादिश्रुति भेद द्वौ चि अमिति भावः ॥

इति सूत्रम्

३३

सूत्रस्य चकार्षेमाह अनेत्येति ब्रह्मजीवगतदोषवत्तज्जीवमिच्छताजीववदित्याद्यनुमानं स्वतः प्रमाणतिरवधत्वादिश्रुतिवाधितं किंच कर्तव्यमेतत्तादिविकारस्मिन्नालज्जीवस्यैव तावदोषो नास्ति कुतो विंचरत्तानीपणाशेषविशेषदर्शितः परमेश्वरस्य दोषप्रसक्तिः स तु ब्रह्मन विचित्रकार्यप्रकृतिः। एकरूपत्वाद्यतिरेकेण सत्तादिवदिति। तत्र एक रूपेण प्रहृष्टी रविचित्रदृश्यवस्तु वैद्विप्रदर्शनेन त्वमि

अनेत्येव प्रमाणपाहिकारस्य चकार्षेमाह मात्रावास्त्वमदृश्यत्वाद्युच्येति अवश्येन भुवःपः॥ उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्नसीत्सर्वहि ॥ ॥ चेत्तत्तु ब्रह्मेकमाहृतीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्मोपपद्यते। कस्मादुपसंहारदर्शनात् इह हि लोके कुलादयो घटादीनां कर्तृत्वं एव दृश्यते तत्रैककारकोपसंहारेण संजगद्गीतसाधनाः सतः तत्तत्कार्यकुर्वन्ति दृश्यंते। ब्रह्मचासहस्रं तवाभिमेत। तस्मात्तदन्त एतुपसंग्रहसतिकथं सृष्ट्यमुपपद्यते। तस्मात्तद्व्रजगत्कारणमिति चेत्॥

चादिस्वर्गः तस्मात्तस्य गभिर्ब्रह्मणिसमन्वयस्याविरोध इति सिद्धं। उपसंहारदर्शनात् असहस्रं ब्रह्मणो जगत्सर्गं बुवन्तमन्वयो विषयः। स किं परमहंसं तन्नेह कारणमिति लौकिकस्यामेन विरुध्यते न चेति संदेहपूर्वमौपाधिकजीवमैराब्रह्मणि जीवदोषानप्रसज्यत इत्युक्तं। संप्रति उपाधितो विविक्तब्रह्मणो रकारिहं सहकारिनास्तीदृशनात्वाभावादिति प्रसुराहरणेन पूर्वपक्षस्य आश्रयावधि चेत्

नमिच्छादित्यापेक्षेवत्कारकाणां उपसंग्रहे मेतत्ते॥

३३

उक्तं स्यात्स्यसीरदोऽपि चारुतिसिद्धांतपतिः नैषदिति। शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारात्त्वमिष्टमेव विशिष्टं स्वैश्वर्यस्य तु मायैव सहायः इति भावे
 नाहा वाच्यमिति। सीरस्याप्यंतं न तद्विदुः सा मास्ती ससहायत्वहेतोर्नयमिचारुत्साशं यसहायभावेपि यस्य कस्यचित्सुरिणामस्य हीरेदृश्यं
 विभिचारतावदस्यमिसाह॥ तच्चित्तादिना तर्हि सहायोऽर्थस्तत्राह। तामेतदिति। ननु तामेतसीरं दधिभावमायौ अंकारमेतदिति किमर्थं कल्प्यते।
 नैषदेषः। पतः सीरवत् इव सहायविशेषादुपपद्यते। अथाहिलोके सीरं जलं वा स्य मेव दधि हिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्यतां स
 धनंतथेहापि भाविष्यति। ननु सीरं दधिदध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षतएव तां सधनं चोच्छादिकं। कथमुच्यते सीरवदीति। नैषदे
 षः। स्वपमपि हि सीरं पाचयन्ती च परिणमन्ता तनुभवसेव तां मेतलौ स्यादित्ता दधिभावापपदि च स्वपदधिभावात्। लतातस्य चैवोर्म्य
 दितापि वलादधिभावमाप्नुयते। तद्विना मुत्तकाशौ चो स्यादित्ता वलादधिभावमापद्यते। साधनसामान्या च तस्मिन् प्रणता सं पद्यते। परि
 पूर्णं शक्तिं तु यस्मान्न तस्यास्यैव न केनचित्पूर्यता सं पादयितव्या॥

स्वतोऽक्तं सीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किं न स्यात्तत्राह। पदियेति। शक्तस्य सहायसंपदा किं कार्यमित्यत्राह। साधनेति। सहायविशे
 षाभावे कश्चिद्विकारः सीरस्य भवति। तत्र आतं च न प्रक्षेपो स्यात्। भ्यात्तमदधिभावसामर्थ्येऽप्यत्र तेदृशेऽर्थः। तर्हि शक्तिर्यत्र केपि सहायः
 लता वा अस्तत्राह। परिपूर्णंति। निरपेक्षमाया शक्तिरिति त्वर्थः॥

शास्त्रभार

38

तद्वदुक्तौ मानमाह। बुद्धिश्चेति। ननु ब्रह्मनकारणं चेत्तन्मेव सत्यमहापुरुषात्तद्वद्विष्णुसुखादिभ्यः कुलालादिवदिति न स्वीयं दैव्यमिवास्ति सत्यं

श्रुतिश्च भवति न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तस्य मय्यधिकश्च दृश्यते। परस्मात् शक्तिर्विविधैर्वैश्वपते स्ता भाविकी ज्ञानबलकिपावे
ति। तस्या हेतुस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् स्त्री एदिवादिचित्रः परिणाम उपपद्यते॥ ॥ देवादिब्रह्मलोके॥ ॥ स्यादेतत् उपपद्यते
स्त्रीरादीनामचेतना नाम नपेभ्यापि वा संसाधनं रथादिभावः। दृष्टत्वात्। चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्री मपे स्यैव तस्मै तस्मै
कार्यं प्रवर्तमाना जाता दृश्यते। कथं ब्रह्म चेतनं सदसहस्रं प्रवर्ततेति देवादिब्रह्म इति ब्रह्मः। पृथ्वा लोके दिवाः पितरस्तपस्य इत्येवमादयो
महाप्रभावाश्चेतना अपि संतोः तपे स्यैव किंचिद्दृष्ट्वा साधनमैश्वर्यं विशेषमोगादभिधानमात्रेण स्वतएव ब्रह्मिना तासं स्मृता इति शरीरा
णि प्राणाददीनि रथादिनिचूर्तिनिर्माण उपपद्यते। संकार्यं वा रतिहस्तपु रणाश्रमाप्राप्तं। ततना भवश्च स्वतएव वर्तत इत्युक्तिः। बलाका
चांतरणैव श्रुतं गभीरं धत्ते। परिणीतानपे स्वकिंचिदस्य स्थानसाधनं सारंगत रात्सरं तं प्रतिष्ठते। एवं चेतनमपि ब्रह्म तपे स्य वा संसा
धनं स्वतएव वर्तत इत्युक्तिः॥

व्यावर्त्यंशं कमाह। स्यादेतदिति। तस्यापि हेतोर्देवायै अभिचारस्तथाह। देवादेवदिति। लोकमते सापुतेऽर्थोऽनेनेति लोकोमंथार्थवाददिशस्मिन्

ॐ नमो ब्रह्मणे ॥ अग्निप्रानं संकु. सं. ॥

३४

ननु देवा पूर्णानामांत दृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्वं नास्ति वलाकापमिती चेत्तन्मोक्षमिच्छानकर्तव्यमेव शरीरं च सहायोक्तिः अतो
विशिष्टहेतोर्नैवमिच्छा इति शङ्कते। सद्यदि ब्रह्मादिस्मादिनामभिचारोस्तीति परिहरति। तद्वति ब्रह्मादिति। अयं दृष्टान्तवैधर्म्यः॥ अत्र
हि हेतोर्चेतनत्वं अहं धीविषयत्वरूपं चिन्तादात्म्यपन्नदेहसाधारणं ग्राह्यं। नतु मुख्यालम्बतवकुलालदृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेः। असहाय
सपदि ब्रह्मापत्तेर्देहादयो ब्रह्मदृष्टान्ताऽप्युपात्तास्ते दृष्टान्तिकेन ब्रह्मणानसमाना भवन्ति शरीरमेव सचेतनं देवादीनां शरीरांतरे दिविभू
तुपादने दुपादानं। नतु चेतनश्चात्मा तंतुनामस्य च सुदुतरजंतुभस्मात्तद्व्याजाकुट्टिनतामायद्युक्ता तंतुर्भवति। वलाका च स्तनपिलुर
वश्च वलाकं भवेत्। पश्चिमी च चेतनप्रयुक्तसस्य चेतने नैव शरीरेण सरोतसोत्तरोत्तरमुपसर्पति। वल्मीकस्य च। नतु स्वयमेव चेतनः स
रोतरोपसर्पतेत्यभिप्रेयते। तस्माच्चैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति। तद्वति ब्रह्मात्मा यं होषः। कुलालादिदृष्टान्तवैलक्ष्ण्यमात्रेण विवक्षितत्वात्
यथा हि कुलालादीनां देवा सुदुहरणो न विवक्ष्यते। तस्माद्यथैकस्मान्मर्थं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्ते कृत इत्यभिप्रा
त्यं च चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुशून्यत्वं तदुभयं देवादिषु अस्तीति अभिचारः। देहस्य स्वांतःपातिले न स्वातिरिक्तत्वाभावात्॥ तथा च कुलाले
वैलक्ष्ण्यं देवादीनां पदार्थिकार्थे स्वातिरिक्तानपेक्षत्वाद्देववैलक्ष्ण्यं ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षत्वाच्च देवादीनां कार्यरंजनस्यैकत्वाभावात्। अ
यं हि महामारते। श्री कृष्णसंकल्पमात्रेण द्रौपद्याः रघुपरोत्पत्तिः॥ अतः। स ह्यसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वम्॥

कृत्स्नप्रसक्तिः। स्त्रीरदृष्टं तेन ब्रह्मपरिणामीति भ्रमोत्पत्त्यर्थं पक्षे मासेनास्त्राणीविकर्तृनिपरिणाम इति निर्णीया धर्मिदमधिकरणमिति पूर्वो धिकरणो नोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वं संगतिमाह। चेतनमिति। निरवयवगत ब्रह्मणो जगत्सर्ववदन्तमत्वमो विषयः सकृपन्निरवयवयतनपरिणामीति मायेन विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति पूर्वपक्षस्य व्युत्पत्त्यर्थं। कृत्स्नेति। ब्रह्मपरिणामीति ब्रह्मतावत्तमं ब्रह्म

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वस्यैकोपयोगः॥ चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म स्त्रीरदिवदेवादि वच्चानपेक्षितकृत्स्नधनं स्वयंपरिणाममात्मनं जगतः कारणमिति स्थितं शास्त्राधीपरिशुद्धमेतुप्रतराक्षिपति। कृत्स्नप्रसक्तिः। कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः मायो नितिरवयवत्वतः। यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवृत्तावयवमभविष्यत्। ततो ह्येकदेशः परमार्थस्य देकदेशश्च विस्थास्यत्। निरवयवत्वं तु ब्रह्मश्रुतिभ्यो वगम्यते। निष्कलं निष्प्रियं शांतं निरवयवं निरंजतं। दिव्योऽयं कर्तुः पुरुषः स वात्साभ्यंतरेत्यतः इदं महद्भूतमनंतमकारं विज्ञानघनं एवमवयवतेति तेन सप्रमाः स्थूलमन एव साधारणः सर्वविशेषप्रतिषेधितोऽयः। ततश्चैकदेशपरिणामासंभवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तो स संसृजो ह्येकः प्रसज्येत। इष्टमनोपदेशानर्थक्ये चापत्वं दृष्टत्वा कार्यस्य तद्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो भावतः॥ निरवयवत्वं सावयवत्वं च॥ आद्ये सर्वब्रह्मणः परिणामात्मनश्चिह्नितः स्यात् इत्युक्तं अतिरेकदृष्टांतेन विकल्पोति। यदि ब्रह्मेत्यादिवाच्यतां स्यात् परिणामोऽभविष्यदेकदेशश्चावस्थानस्य परिणामोऽभविष्यत् इत्युक्तं तिभ्यो निरवयवत्वमिदं फलितं दोषमाह॥ ततश्चेति। यदा परिणाममिति रेकं मूलब्रह्म तन्नास्ति तदा तदा इष्टव्यं इत्युक्तं पुनरेकं यद्विषयः स्यादिति लेखनं समाह। इष्टं दृष्टं चेति॥

ब्रह्मणः परिणामात्मना जन्मना सांगीकारेऽनो मर इति श्रुतिविरोधश्चेत्पाह। अजलादीति सावयवत्वपक्षमाह। कस्य चोपेता परिहरति
। अथैतदिति। परिणामपक्षो दुर्घट इति मदुक्तं तदस्मदिष्टमेवेति विवर्तनं नोक्तं तदुक्तं। अतएव इति स्वपक्षे एवोक्तं दोषद्वयं नास्तीति सत्यमे

अजलादिशुद्धकोपश्च। अथैतदोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव जन्ममुपगम्येता तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दाः उदा
हृतास्ते प्रकुप्येयः। सावयवत्वेनानि सवयवसंगतौ। सर्वथाः संप्रसो न पटवितुं शक्नोते इत्यादिपक्षेति। अतएव तु शब्दमूलत्वात् ॥ ॥ तु
शब्देना संप्रपरिहरति। तत्त्वस्मत्संश्लेषेऽपि दोषोक्तिः। न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति। कुतः कृतेः। पक्षे बहिः प्रसंगो जगदुत्पत्तिः श्र
यतो एवं विकारमतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्था न श्रयते। प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात्। संप्रदेवतैः। संप्रदेवहि ब्रह्मणो जगदुत्प
त्तिः श्रयते। एवं विकारमतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्था न श्रयते। तदंताहमिमांसीत्येव ताश्च नैतज्जीवेतात्मनानुप्रविश्यतामरूपे
आकृत्याणीति। तावानस्पृशमाततोऽप्यासांश्च पुरुषः पादोऽस्य सवामृतानि। त्रिपादस्या मृतं दिवीति चेवं जाती यकान्ता हृदयामत नव
वचनात्। संप्रति वचनाच्च। पदिकृत्स्नं ब्रह्मकामेभावेनोपयुक्तं स्यात्सतासोम्य तदसंपन्नो भवतीति सुषुप्तगतं विशेषणमनुपपन्नं
स्यात्। विवर्तनेन ब्रह्मणा तिस्रसंपन्नत्वात्। अविवर्तनस्य च ब्रह्मणो भावात् ॥

जनपादुर्जीयति। तु शब्देनैवादिना ईश्वरत्वेन वा कर्तृत्वेन चेश्वरीयका कर्तव्यप्रपंचात् श्रुती श्रवसत्त्वकृतेन कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह।
संप्रदेवतैः। नृताधिकभावेनापि दधकृत्स्नं कृतमित्याह। तावानिति। इतश्चात्स्यविकृतं ब्रह्मणो तथेति। स वा एव आत्मा हृदीति
अतएव इति श्रुतिरिति किं ब्रह्म तदेति सुप्रसिद्धात् रूपविशेषणोच्चेत्यर्थः ॥

शा. सू. भा. २
३६

लिङ्गांतरमाह॥ तथेन्द्रियेति॥ भूमादेर्विकारस्येन्द्रियगोचरत्वात्तच्चक्षुषाग्राह्यतद्ग्राह्यक्रियाब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधाद्वाङ्मनसगोचरत्वं
श्रुतेऽप्यस्तिबुद्धस्यैवमेतत्तर्कः॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्दोषोत्पत्तीकृत्स्नाद्वितीयादौषोपिनास्तीत्याह॥ नचेति॥ ननुब्रह्मकार्यात्मताप्यस्तिपृथग्
प्यस्तिचेत्सावयवसंदुर्गारिर्निरवयवस्यैकस्पृष्टिधासत्तायोगादतोपदिधा नृतेतत्सावयवमिति तर्कविरुद्धं ब्रह्मणो निरवयवमिति विव
तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात्तज्जस्रणोविकारस्येन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः॥ तस्मादस्पृष्टकृतं ब्रह्म॥ नचनिरवयवत्वशङ्कोऽस्ति॥ श्रु
यमाणात्तादेवनिरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात्॥ शब्दमूलं च ब्रह्मशब्दप्रमाणकं तैन्द्रियादिप्रमाणकं॥ तद्यथाशब्दमभ्युपगंतव्यं॥
इत्युक्तोभयमपिब्रह्मणः॥ प्रतिपादयतस्तत्प्रसक्तिर्निरवयवत्वंचालौकिकानामप्युपगमं॥ त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवै
चित्र्यवशाच्छक्त्योविरुद्धातेककार्यविषयादुपपत्तेः॥ ताश्रयितावन्नोपदेशमंतरेण केवलेन तर्केणावगंतुं शक्यं॥ अस्त्वस्तुनः एता
वत्स एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्रयतामिति॥ किमुतचित्स्वभावस्य ब्रह्मणो रूपं न विनाशो न निरूप्येत॥ तथाचाहुः
पौराणिकाः॥ अचिंतः खलु ये भावानतां तर्केण योजयन् प्रकृतिभ्यः परंपरं तदचित्स्वरूपलक्षणमिति॥ तस्माच्छब्दमूल एवातीदि
कार्यमात्मनि धिगम्यते॥

तमिजानतः शंकां गृह्णाद्यवयवपरिहरति॥ शब्दमूलं चेति मया लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपिशक्तिरचिंसा तदाशब्देकत्वमधिगम्य ब्र
ह्मणः किमुवक्तव्यं॥ श्रुते ब्रह्मणो निरवयवत्वदिधाभावश्चेत्प्रमाणं यादृशमभ्युपगंतव्यं तर्केण बाधनीयमित्यर्थः॥ प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्ट
वस्तुत्वभावेनोपसंविन्नत्वात् केवलोपदेशमंतदचित्स्वरूपमिति स्पष्टत्वार्थः॥

३६

अश्वानवो धेनवो कते। ननु शब्देनापीति यद्वा ब्रह्मपरिणामीत्येकदेशिनामिदं सिद्धं तत्तत्र व्याख्यादिति तासां सिद्धिः। नन्विति। अथ
 स्योऽप्यज्ञानसाधेयत्वादि सत्यः। ननु ब्रह्मसावयवत्वमिति चेन्न कस्याश्च यो सर्वश्च तिसमाधाने स्यादित्यत आह किंचेति। निरवयवत्वमिति चेन्न
 नानाः प्रकृतितत्त्वविशेषः सावयवत्वे निरवयवत्वमिति चेन्न। विकल्पश्च वस्तुतत्त्वः। अतः प्रकारानुपलंभाच्चुतीनां ग्राह्यात्पदुर्ध्वमिति
 ननु शब्देनापि तद्वत्तेति चेन्न दोषः प्रसादापितुं निरवयवत्वं ब्रह्मपरिणामेता न च कृतमिति। यदि निरवयवत्वं ब्रह्म स्यात्तत्रैव परिणामे
 तं। कृतमेव वा परिणामेता। अथ केन चिदुपेयपरिणामे तं केन चिज्जावतिष्ठेत्। रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्येता किं वा विषयस्य
 ति। तत्रैवोक्तं ननु कृतमिति चेन्नोक्तं ननु कृतमिति चेन्नोक्तं ननु कृतमिति चेन्नोक्तं ननु कृतमिति चेन्नोक्तं ननु कृतमिति चेन्नोक्तं ननु कृतमिति चेन्नोक्तं
 ति। पुरुषतत्त्वत्वाच्चानुष्ठानस्य। इह तु विकल्पा अमलीतापिनविरोधपरिहारः संभवत्पुरुषतत्त्वत्वाच्चानुष्ठानस्य। इह तु विकल्पा अमलीतापिनविरोधपरिहारः संभवत्पुरुषतत्त्वत्वाच्चानुष्ठानस्य।
 दोषो विद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात्। तस्य विद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयववस्तुसंपद्यते। न हिति निरोधो हत न यत्नेनानेक इव
 च इमादृशमात्रोनेक इव भवति। अविद्याकल्पितेन च तामरूपलक्षणो न रूपभेदेन व्याकृतो न केन तत्त्वान्तराभासमिति चेन्नोक्तं ननु ब्रह्म
 परिणामादिसर्वमवहणस्य दत्तमिति पश्यते। पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वमवहणं तत्तमपरिणाममवतिष्ठते ॥
 ति। अत्रैवाश्वमुदघाटयति। नैष दोष इति। निरवयवत्वमवस्तुतः कूटस्थस्याप्यविषयाकल्पितनामरूपविकारांगीकारत्वादुर्ध्वत्वे दोषो न
 ति। वास्तव्ये कूटस्थत्वे तत्त्वविकारमकृतत्वेनाविरोधादित्यर्थः। रूपभेदोऽंगीकारो सावयवत्वे स्यादित्याशं सोऽपि विज्ञाति न ही सादिता ॥

कृत्स्नप्रसक्तिं निरस्पदेषां तर्हिरस्तीति वाच्यं भवति। ननु श्रुतिप्रतिपाद्यपरिणामस्य कथं मिथ्यात्वं तत्राह। नचेष्टमिति। निःप्रपञ्चब्रह्म
 वीक्ष्येन सत्त्वरूपेण प्रतिपाद्यते इत्यस्य कदापि दितं। अतो विद्यते वादेन कश्चिदोष इत्युपसंहरति। तस्मादिति। एवमिच्छा नान्येनोक्तं
 तर्ह्यपरिणामः। मथादुग्धस्य दधिभावः। पूर्वरूपानुपमर्देनावस्थांतरविवर्तः। मथाशुक्लेः रजतभावः। तत्र ब्रह्मणो विवर्तौ पादानुपमप्रसादः
 वाच्यं भवति। मात्राया विधाकल्पितनामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कृष्यति। नचेष्टं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्थः।
 तत्प्रतिपत्तौ फलानुवगमात्। सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्थत्वेन। तत्प्रतिपत्तौ फलानुवगमात्। स एवेति तेनास्मिन्क
 कृत्स्नप्रसक्त्येव न कस्यापि सीति। तस्मादस्मत्प्रसक्त्येव न कश्चिदपि दोषमसंगोक्तिः॥ ॥ आत्मनि चैवं विविच्य श्रुतिः॥ अपि च नैवात्र विवदित
 व्य। कथमेकस्मिन्ब्रह्मणो स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारसृष्टिः स्यादिति। यतः आत्मन्यपि एकस्मिन्ब्रह्मणो स्वरूपानुपमर्देनैवानेका
 कारसृष्टिः पश्यते॥ न तत्र रथानरथयोगानुपपन्नानि भवंत्यथ रथावयवयोगानुपपन्नः सृजत इत्यादिना। लोकेऽपि देवादिषु मायायादिषु च स्व
 रूपानुपमर्देनैवं विविच्य हस्त्यादिसृष्टयो दृश्यन्ते तथैकस्मिन्ब्रह्मणो स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारसृष्टिर्भविष्यतीति॥ ॥ स्वप्
 नसंज्ञा च॥ ॥ परेषामप्येष समानः स्वप्नसंज्ञा दोषः। प्रधानवादिनोऽपि हि निर्वयवमपरिच्छिन्नं शरीरादिहीनं प्रधानमावयवव्यपारिच्छिन्न
 स्मृत्तादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वप्नसंज्ञायापि कृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वात्प्रमाणमस्तीति। निरवयवत्वात्पुनरुपगमकोपेयः॥
 दृष्टं तेन दुष्पन्मापावादं स्फुटयति सूत्रकारः। आत्मनि चेति। ५ रथयोगाः अश्वाः किंच कृत्स्नप्रसक्तादीनां सात्त्व्यादियस्योपदोषत्वात्मात्मा

ननु श्रुतिप्रतिपाद्यपरिणामस्य कथं मिथ्यात्वं तत्राह। नचेष्टमिति। निःप्रपञ्चब्रह्म वीक्ष्येन सत्त्वरूपेण प्रतिपाद्यते इत्यस्य कदापि दितं। अतो विद्यते वादेन कश्चिदोष इत्युपसंहरति। तस्मादिति। एवमिच्छा नान्येनोक्तं तर्ह्यपरिणामः। मथादुग्धस्य दधिभावः। पूर्वरूपानुपमर्देनावस्थांतरविवर्तः। मथाशुक्लेः रजतभावः। तत्र ब्रह्मणो विवर्तौ पादानुपमप्रसादः वाच्यं भवति। मात्राया विधाकल्पितनामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कृष्यति। नचेष्टं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्थः। तत्प्रतिपत्तौ फलानुवगमात्। सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्थत्वेन। तत्प्रतिपत्तौ फलानुवगमात्। स एवेति तेनास्मिन्क कृत्स्नप्रसक्त्येव न कस्यापि सीति। तस्मादस्मत्प्रसक्त्येव न कश्चिदपि दोषमसंगोक्तिः॥ ॥ आत्मनि चैवं विविच्य श्रुतिः॥ अपि च नैवात्र विवदित व्य। कथमेकस्मिन्ब्रह्मणो स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारसृष्टिः स्यादिति। यतः आत्मन्यपि एकस्मिन्ब्रह्मणो स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारसृष्टिः पश्यते॥ न तत्र रथानरथयोगानुपपन्नानि भवंत्यथ रथावयवयोगानुपपन्नः सृजत इत्यादिना। लोकेऽपि देवादिषु मायायादिषु च स्व रूपानुपमर्देनैवं विविच्य हस्त्यादिसृष्टयो दृश्यन्ते तथैकस्मिन्ब्रह्मणो स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारसृष्टिर्भविष्यतीति॥ ॥ स्वप्नसंज्ञा च॥ ॥ परेषामप्येष समानः स्वप्नसंज्ञा दोषः। प्रधानवादिनोऽपि हि निर्वयवमपरिच्छिन्नं शरीरादिहीनं प्रधानमावयवव्यपारिच्छिन्न स्मृत्तादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वप्नसंज्ञायापि कृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वात्प्रमाणमस्तीति। निरवयवत्वात्पुनरुपगमकोपेयः॥ दृष्टं तेन दुष्पन्मापावादं स्फुटयति सूत्रकारः। आत्मनि चेति। ५ रथयोगाः अश्वाः किंच कृत्स्नप्रसक्तादीनां सात्त्व्यादियस्योपदोषत्वात्मात्मा

प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते। तन्निति किं साम्यावस्थागुणानां विकारः समु-
दायो वा आद्येन सानमूलप्रकृतिविकारत्वात्। द्वितीये प्रपञ्चाभावः समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात्। अथ निरवयवगुण एव विविधपरि-
णामानां प्रकृतिरिति चेत् तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेर्मूलोच्छेदो दुर्वारः इत्यभिप्रेत्य परिहरति। नैवमित्यादिना। इति पतः अतः समानत्वा अवयवमनु-

ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते। सत्त्वरजस्तमांस्त्रिभोगुणस्तेषां साम्यावस्था प्रधानं। तैरेवावयवे सत्त्वावयवमिति। नैव जातीय-
केन सावयवत्वेन प्रकृतौ दोषः परिहर्तुं शक्यते। यतः सत्त्वरजस्तमसामपि एकैकस्य समानं निरवयवत्वं। एकैकमेव चेत् रक्षामुपहीतं
सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् त्वपक्षदोषप्रसंगस्य। तर्हि प्रतिष्ठानात् सावयवमेवेति चेत्। एवमप्यनिसादिदोषप्र-
संगः। अथ शक्तमवयवकार्यवैचित्र्यसूचिताः अवयवा इत्यभिप्रायः। तास्तु ब्रह्मवादिनोप्यविशिष्टाः॥

योज्या इत्यन्वयः। प्रत्येकं सत्त्वादिकमिदं गुणद्वयसंघिबन्तिरवयवमवयवघुपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तेर्मूलोच्छेद इत्युक्ते नि-
रवयवत्वे साधकतर्कस्याभावात्। गुणानां सावयवत्वेनैव परिणामित्वेन सदादिवदतो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदेशपरिणामसंभवादिति शङ्कते। त-
र्हेति॥ एतत्तदोपाभावेऽपि दोषांतरं स्यादिति परिहरति। एवमपीति। ननु गुणानामवयवत्वं तु ब्रह्मरूपकानमवति किंतु कार्यवैचित्र्यानुमित्यासक्तताः
शक्तमप्युपाशं कनापि कश्चिन्निर्वृत्तलोपि सावयवत्वं तुल्यमित्याह। अथेसादिना॥

श.स.भा.२
३८

अणुवादेपि दोषसम्पत्साह। तथेति। सांख्यवद्वेष्टः समान इति संबंधः। निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगः व्याप्यदतिरव्याप्यदतिर्वाक्ये तत्कार्ये
 स्वस्वगुणैकपरमाणुमात्रलोपतिः। प्रथिम्नो धिकपरिमाणानुपपत्तेः। नद्याणोर एवन्तरेणोपपत्तेः धः पार्श्वे तदव्याप्तौ ततो धिकद्वयं संभवति
 द्वितीये परमाण्वोः सावयवत्वपत्तिरित्यर्थः। ननु स्वयोरदसुक्तेत्वमपि चोर इति वदो वसाज्जोक्तिरयुक्ते सत आह। परिहृतस्त्विति। उक्तं हि साध्यादे
 तथा एवादि नोपपत्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वमपि दिकात्स्न्येन संपुज्येत। ततः प्रथिमानुपपत्तेर एवमात्रत्वप्रसंगः॥ अथैकदेशे
 न संपुज्येत तथापि निरवयवत्वमुपगमको य इति। स्वपक्षेपि समान एव दोषः। समानलाञ्छनान्तरस्मिन्नेव संपुज्येत प्रयोज्ये भवति। प
 रिहृतसु ब्रह्मवादिष्वप्येव दोषः॥ ॥ सर्वविधा चतुर्दशनात् ॥ ॥ एकस्यापि ब्रह्मणो विविधशक्तिमोक्षादुपपद्यते विविधो विकारः सप
 य इत्युक्तं। तस्युतः कथमवगम्यते। विविधशक्तिमुक्तं परं ब्रह्मेति। तदुच्यते। सर्वपैतावतदर्शनात्। सर्वशक्तियुक्ताच्च परदेव ते तस्य
 पगत्यं। कुतः। तदुच्यते। तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तित्वयोगं परस्यादेवतायाः। सर्वकर्म सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिद
 मभातोऽवाकनादहः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यः सर्वज्ञः सर्वविदितस्य वा असहस्रमशा सनेगा गिस्सि यं दमसौ विधत्तेतिष्ठ तस्येव
 समवत्सर्वसमं जस्य अतो निरवयवमेव ब्रह्मणो समत्वस्या विरोध इति सिद्धम्। सर्वपैतामहाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्संगविदतः समत्वमस्मात् ३८
 शरीरसममायेति न्यायेन विरोधोक्तिरनेति सदेहे मायस्या नाभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वसमर्थनादेकविषयत्वं संगतिवदस्ति
 तत्संज्ञाया चेष्टे। एकस्येसादिना। पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेवापादसमाप्तेरवगंतव्यं॥ अभ्यासः अभिप्रायः। अवाकी वागिदि

॥ अथैकदेशे ॥

पूर्वपक्षसाम्यमनघदूषयति। विकरणाद्यादिति। देवादित्येतानां शुक्लानामविदेहाभिमाने स लेवकर्तृत्वं दृष्टं तदभावे सुषुप्तौ तन्न दृष्टं। अतो
 ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वात् न कर्तृत्वं नाप्यदेहस्य शक्तिः संभवतीति शङ्का र्थः। विकरणास्य जीवस्य कर्तृत्वा संभवे पीश्वरस्य संभवतीति देवादिवद
 पिलोकादस्य चोक्तं स शरीरस्य कल्पितसमायाश्रयत्वमिहा तन्निर्विशेषविस्मात्रस्यैव मायाधिका न लयुक्तमिति समाधानार्थः। न प्रयोजनयत्नास्य
 विकरणात्त्वान्नेति चेत्तदुक्तं॥ ॥ सादेतद्विकरणं परं देवतांशुः शक्तिशस्त्रमचसुष्ममश्रुमवागमनः इत्येवंजातीयकं। कथं सा सर्वश
 क्तिमुक्तापि सती कायपि प्रभवति। देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तिमुक्ता अभिसंत आध्यात्मिकका र्णिकरणा सप-नासौ तस्मै का र्णपि प्रभवतो वि
 ज्ञाप्यते। कथं च नेति नेति प्रतिविष्ट सर्वविशेषाणां देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेत्। पदत्रयवत्त्वं तत्पुरुषा देवोक्तं। अस्वगाल्य
 मेवेदमतिगौरवं अस्मत्तर्कावगात्यं। न च पथैकस्य सा मर्थ्यं दृष्टं तथाप्यस्यापि सामर्थ्ये न भवितव्यमिति तिस्रोऽस्तीति प्रतिविष्ट सर्ववि
 शेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्यतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव। तथा च शास्त्रं। अपाणिपादाजवनो युही
 तापश्च स च सुः सञ्चलौ स्य कर्णः। इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोग इति प्रति॥ न प्रयोजनयत्नात्। अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृत्वं
 जगतः आक्षिप्यति न खलु चेतनः परमात्मदं जगद्विं व विरचयितुमर्हति। कुतः प्रयोजनयत्नात् त्वत्तीनां चेतनो हिलोके बुद्धिपूर्वकारीपु
 रुषः प्रवर्तमानो न मंदोपक्रमामपिता वत्स्यति मात्मप्रयोजनानुपयोगिनी सारभसा एते दृष्टः किमुत गुरुतरसंभो॥
 रित्वात् अस्मिन् जगत्सर्गवदसमत्वयो विषयः। साकि मभूतं चेतनोपः सति कलं वस्तुतरचयतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वत
 देहस्यापि शक्तियत्नात् शक्तोक्तो कर्तृत्वमुक्तं तदा संपर्गसा पूर्वप्रसूतत्वाच्चे॥ अत्र ये तादिति॥

शा.सू.भा. ३२ ईश्वरस्य फलाभावेऽपि प्रयोजनप्रसङ्गे प्रवृत्तिरस्त्वित्याशङ्क्य कृतिमाह ॥ भवति चेति ॥ या प्रेक्षा वृत्त्युत्तिः सा स्वफलार्थेति लोकप्रसिद्धिः ॥
 न च दमालुप्रवृत्तौ व्यभिचारस्तस्यापि पादः स्वाह न प्रयुक्तस्वचित्तव्याकुलतानि वस्य पितृदिति भावः ॥ किंच गुरुत्वात् पातस्य फलवाच्यमिति भावः ॥ गुरु
 रतरेति ॥ तर्हि अस्तीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थेऽप्यत आह ॥ पदोपमपीति ॥ अस्यार्थत्वेऽप्यवस्थभावः पूर्वोक्तः सति दस्यर्थः ॥ ईश्वरः प्रेक्षावान् न भवतीत्या

भवति च लोकप्रसिद्धनुवादिनी कृतिः न वा अस्ति सर्वेऽप्यकामाः पसर्वेऽप्ययं भवति ॥ आत्मनस्तु कामाः पसर्वेऽप्ययं भवतीति ॥ गुरुतरसंभवा
 चेयं प्रवृत्तिः पदुच्चावचप्रपञ्चजगद्विबन्धिरव्यपितव्यः ॥ पदोपमपि प्रवृत्तिः चेतनस्य परमात्मनः आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्पिता परि
 तप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं वाध्येत ॥ प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावेऽपि स्यात् ॥ अथ चेतनोऽपि सन्तु न्मत्तो बुध्यपराधादंतरैर्वात्मप्रयो
 जनप्रवृत्तिमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवृत्तिव्यतिसु चेतनः ॥ तथा सति सर्वतत्त्वपरमात्मनः श्रूयमाणं वाध्येत ॥ तस्मादभिलषा चेतना
 त्स्थिरितिलोकबलतुलीना केवलं ॥ तु शब्देनाहोपपरिहरति ॥ पथालोके कस्यचिरादेषास्यराज्ञो राजा मातस्य वा अतिरिक्तं किंचित्प्रयो
 जनमनभिसंभाषकेऽवलं लीला रूपाः प्रवृत्तयः कीडा विहारेषु भवन्ति ॥

शङ्क्यकृतिविरोधमाह ॥ अथेसादिना बुद्धेरपराधो विवेकाभावः ॥ उक्तप्रायस्य राज्ञां लीलायां व्यभिचार इति सिद्धं तस्मिन् व्याचष्टे तु शब्देने
 ति ॥ अतिरिक्तं लीलातिरिक्तं ॥ कीडारूपा विहारोपेयुरस्य देशेऽप्युतेऽप्यस्यर्थः ॥

कदाचिदजादीनां लीलाया अपि किंचित्फलं सुखो ह्यासादिकं संभाषेत ततः पितृनिश्वासादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तिवन्मास्ति न तु स्वस्वतजोदेवंप्रफलं किंचि
 दस्तीति अभिचारस्तुल्यं तस्मात् स्यात् यथा चेति । प्राणस्य स्वभावश्च तत्त्वप्रारब्धवोच्छ्वासादिहेतुरीश्वरस्य स्वभावः कालकर्मसहितमाया । तन्वीश्वर
 स्य जगद्वचनायाः केवललीलात्वं किंचित्फलं चैतन्मैव किंचित्कल्प्यतां तत्राह । नहीति । आसक्तकामत्वाद्यातादित्यर्थः । तन्वीश्वरस्यैव किंचिदिति
 नतिष्ठति किंचिदिति स्वस्या फलं परेषां दुःखावहं सृष्टिकरोति तत्राह । न च स्वभाव इति । कालकर्मदिशमग्रासं सत्त्वरपरिहर्षत्वादित्यर्थः । यदु
 यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसंधायवात्यं किंचित्त्वमोजनं स्वभावादेव संभवंत्येवमीश्वरस्याप्यतपेष्ट किंचित्त्वमोजनं तत्स्वभावादेव
 केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । नहीश्वरस्य प्रमोजनं तत्स्वरूपमात्रमायतः श्रुतिर्वासां भवति । न च स्वभावः परमं तु योक्तुं शक्यते । य
 दप्यस्माकमियं जगद्विचित्रा चतुर्गुह्यतरा सरभेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलेव केवलेयमपरिमितशक्तित्वात् यदि नाम लोके ली
 लास्यपि किंचित्स्वरूपं प्रमोजनं इत्यस्मैत । तथापि नैवात्र किंचित्त्वमोजनं सत्येति शक्तं आसक्तकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिः । ५ न्ततः प्रव
 र्तिव्यसृष्टिः श्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेः । तच्च परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः । अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात् । ब्रह्मात्मभावप्रतिपा
 दनपरत्वाच्चैतदपि नैव प्रसक्तं

तं गुरुतराया सत्त्वात्फलं वाच्यमिति । तत्र हेत्वसिद्धिमाह । यद्यपीत्यादिना अल्पप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथा दर्शनादित्यादितर्कसागमवाच्यमा
 ह । यदि नामेति । सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति । सर्वज्ञत्वश्रुतेरुन्मत्तता नास्तीति विभागः स्वप्नसृष्टिवदस्याः सृष्टेर्मामावृतात्तत्फलं पश्येत्साह । न च
 प्रमिति । न च निष्फलसृष्टिश्रुतीनामा नर्थक्यं सफलब्रह्मधीशोषत्वेनार्थवत्त्वादित्युक्तं न विस्मर्तव्यमित्यर्थः ॥ गोरीकांताय नमः

वैषम्येनैर्धर्मेण ॥ निर्दोषाऽस्मिन् जगत्तर्ग्विषमत्वमोविषयः। सर्किं मोविषमकारी स देववानिनिम्यायेत विहृष्यते न वेति संदेहे पूर्वजलो
लमा मलत्वं तन्तुं देवकमीदिसापे सुस्मन युक्तं। अतीश्वरत्वापत्तेर्निरपेक्षत्वेनादिदोषापत्तेरित्याशेषसंगत्या पूर्वपक्षमिति। पुनश्चेत्यादिना
ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मादिसर्वज्ञताप्रतिज्ञातोर्थः। एतज्जनः पामरः निरवयं निरंजनमिति श्रुतिः। न मोदोष्मतिनप्रपद्यति स्मृतिः।

वैषम्येनैर्धर्मेण सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्यासिध्यते। स्थूणा निखननस्यायेतप्रतिज्ञातस्यार्थ
स्मरदीकरणाया तैश्वरेजगतः कारणमुपपद्यते। कुतः वैषम्येनैर्धर्मेण प्रसंगात् ॥ कांश्चिदप्यस्य सुखभाजः करोति देवादीन् कांश्चिद
संतदुःखभाजः पश्चादीन् कांश्चिन्नधममोगभाजो मनुष्यादीनि तेषां विषमां सृष्टिं निर्निमाणास्त्वेश्वरस्य यथा जनस्वेव रागद्वेषोपपत्तेः श्रु
तिसम्यवधारितस्त्वच्छलादीश्वरस्त्वभावविलोपः प्रसज्येत। तथा खलजनैरापि जुगुप्सितं निर्धृतात्वमतिकूरत्वदुःखमोगविधानात्सर्व
प्रजासंहाराच्च प्रसज्येत। तस्माद्वैषम्येनैर्धर्मेण प्रसंगात्तैश्वरः कारणमिति। एवं प्राप्ते ब्रह्मः। वैषम्येनैर्धर्मेणैश्वरस्य प्रसज्येते। कस्मात्सापे
क्षत्वात्। यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्निमीते। स्यातामेतौ दोषौ वैषम्येनैर्धर्मेण च। न तु निरपेक्षस्य निर्निमीतत्वमस्ति
। सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्निमीते। किमपेक्षत इति चेत्। धर्मा धर्मावपेक्षत इति सिद्धांतपतिः। एवं प्राप्ते इत्यादिना यदमः अतः
छत्वादीत्यादिपदेन कूटस्थत्वग्रहः स्वच्छत्वादिश्यासावीश्वरस्य भावः ॥ स जमानप्राणिधर्मा धर्मावेशा विषमां सृष्टिरिति नापमीश्वरस्यापराधः ॥
अतिविग्रहः निमित्तमनपेक्षविषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यान्न तपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति सिद्धांतपतिः। एवं प्राप्ते इत्यादिना। न च सापेक्ष

श. स. भा. २
४०
वैषम्येनैर्धर्मेण सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्यासिध्यते। स्थूणा निखननस्यायेतप्रतिज्ञातस्यार्थ
स्मरदीकरणाया तैश्वरेजगतः कारणमुपपद्यते। कुतः वैषम्येनैर्धर्मेण प्रसंगात् ॥ कांश्चिदप्यस्य सुखभाजः करोति देवादीन् कांश्चिद
संतदुःखभाजः पश्चादीन् कांश्चिन्नधममोगभाजो मनुष्यादीनि तेषां विषमां सृष्टिं निर्निमाणास्त्वेश्वरस्य यथा जनस्वेव रागद्वेषोपपत्तेः श्रु
तिसम्यवधारितस्त्वच्छलादीश्वरस्त्वभावविलोपः प्रसज्येत। तथा खलजनैरापि जुगुप्सितं निर्धृतात्वमतिकूरत्वदुःखमोगविधानात्सर्व
प्रजासंहाराच्च प्रसज्येत। तस्माद्वैषम्येनैर्धर्मेण प्रसंगात्तैश्वरः कारणमिति। एवं प्राप्ते ब्रह्मः। वैषम्येनैर्धर्मेणैश्वरस्य प्रसज्येते। कस्मात्सापे
क्षत्वात्। यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्निमीते। स्यातामेतौ दोषौ वैषम्येनैर्धर्मेण च। न तु निरपेक्षस्य निर्निमीतत्वमस्ति
। सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्निमीते। किमपेक्षत इति चेत्। धर्मा धर्मावपेक्षत इति सिद्धांतपतिः। एवं प्राप्ते इत्यादिना यदमः अतः
छत्वादीत्यादिपदेन कूटस्थत्वग्रहः स्वच्छत्वादिश्यासावीश्वरस्य भावः ॥ स जमानप्राणिधर्मा धर्मावेशा विषमां सृष्टिरिति नापमीश्वरस्यापराधः ॥
अतिविग्रहः निमित्तमनपेक्षविषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यान्न तपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति सिद्धांतपतिः। एवं प्राप्ते इत्यादिना। न च सापेक्ष

इच्चरस्तुपर्जन्यवत् इष्टव्यः। यथाहि पर्जन्योऽपि हिमपादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति। त्रीहिमपादिवैषम्ये तु तद्दीजगतामेवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति। एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति। देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तद्दीजगतामेवासाधारणानि कारणाणि भवन्त्येवमीश्वरः सापेक्षत्वाच्च वैषम्ये तैर्घटाभ्यामुच्यते। कथं पुनरवगम्यते सापेक्षस्यैवोत्पत्तिश्च मध्यमोत्पत्तिर्न संसारनिर्मातृ इति तथाहि दर्शयति श्रुतिः। एष देवसाधुकर्मकारयति तं पमभ्यो लोकेभ्य इति वीषत एष इवासाधुकर्मकारयति तं पमधो निषत इति। पुराणो वै पुराणेषु न कर्मणा भवति पापः पापेनेति च स्मृतिरपि प्राणि कर्मविशेषां पशुमेवैश्वरस्यानुग्रहोत्पत्तिग्रहीत्वं च दर्शयति। ये यथासां प्रपद्यन्ते तौ सत्येव भजाम्यहमित्येवं ज्ञातीपिका॥ ॥ तत्कर्मविभागादिति चेन्नानादित्वात्॥ ॥ स देवसोम्येदमग्र आसादेकमेवाद्वितीयमिति प्राकृष्टं रविभागावधारणं नास्ति कर्मपदं साविषमाष्टः स्यात्॥ न स तत्कर्मसु प्रवृत्ता वीश्वरस्य साधारणहेतुत्वादतोऽतवर्ग ईश्वर इति भावः। प्रथमसर्गस्यैवैषम्यहेतुकर्माभावादेकरूपत्वं स्यात् अतदुत रक्त्यानामपीत्यादिष्यसाधते सन्नकारः॥ न कर्मैति॥

प्रथमसूत्रेः पञ्चाङ्गविकर्मकृतं वैषम्यमिष्याशुं कान्योऽप्यत्रापि स एव स्युतेति। आद्या स हि रिक्कपलस्य तां आद्येक रूपत्वेम ध्ये विषमक
मौसौतौ हेवभावेनोतरसृष्टिनामपितुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यं। परिहारः सुगमः प्रथमसर्गः कश्चिन्नधत्तीत्यनुमानात् एतन्मिति॥ कथं पु
नरिति उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सत्रव्याख्यपाद इति। उपपद्यते इति॥ हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारेणानकर्मकांडवैषम्यस्यादि

स क्युत्तरकाले हि शरीरादिविभागापेक्षकमेकमीपेक्षश्च शरीरादिविभागः इतीतरेतराश्रयः प्रसज्येत। अतो विभागादर्थकर्मोपेक्षेऽश्वरः
प्रवर्ततांतामप्राग्विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्यासृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् नैव दोषः नादिना संसारस्य भवेदेष दोषोप
धादिसांस्सारः स्यात् अनादौ तु संसारे बीजां कुरुवदेतु हेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवर्तितं विरुध्यते। कथं पुनरवगम्यते अ
नादिरेव संसार इति अत उत्तरं पठति॥ उपपद्यते च व्युपलभ्यते च॥ उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं आदिमत्वे ह संसारस्याकस्मा
दुद्भूतं मुक्तानामपि पुनः संसारेऽद्वैतप्रसंगोऽकृताभ्यागमप्रसंगश्च। सुखदुःखादिवैषम्यस्य निमित्तमिति चेत् न चेत्तु वैषम्यहेतुत्वं
नान्यविधाकेवलं वैषम्यस्य कारणं एकरूपत्वात्। एतादिके श्रवसात्ताक्षितकर्मपेक्षा त्वविधावैषम्यकरीत्यात्॥

त्यर्थे स्यादित्यर्थः। ननु सुखादिवैषम्येऽश्वरोऽविधावा हेतुस्त्वित्याशुं कर्मणो ह्यव्याति। न चेश्वर इत्यादिना कस्तीर्हि हेतुस्तत्राह। एतादीति।
एतदेष मोहाः कुशास्तेषां सनाप्रिरक्षितानि कुर्मोति धर्मा धर्मव्याप्तिरूपानि तद्वेषाविधा सुखादिसर्गवैचित्र्यहेतुः तस्मादपि साहकारित्वे

ननु कर्मणोऽपि सनाप्रिरक्षितानि कुर्मोति धर्मा धर्मव्याप्तिरूपानि तद्वेषाविधा सुखादिसर्गवैचित्र्यहेतुः तस्मादपि साहकारित्वे

किंचित्प्रेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न संभवति हेत्वभावात्। न च कर्महेतुः शरीरात्मा कर्मसंभवात् तस्मात्कर्मशरीरयोः अत्योन्मात्र
 यपरिहाय सर्वैरेव वादिभिः संसारस्या नादित्वसंगोकार्यमिहाह नचेति। सर्गमुखे स्यादेव धारितप्रमाणं प्रसक्तमात्रमाविधारणानि
 मिते न जीवशब्देनोच्यतामित्यत्राह। न च धारयिष्यतीति हस्तः सदृशी भार्यामुपेयादित्यादावगत्या भाविकया प्रयत्नामिति भावः॥ अस्म
 न च कर्मांतरेण शरीरं संभवति। न च शरीरं तरेण कर्मसंभवतीतीतरेतरा अप्रत्यक्षसंगः। अनादित्वे तु बीजांशुरस्यायेतोपपत्तेः तत्र
 शब्दोपभवेति। उपलभ्यते च संसारस्या नादित्वश्रुतिस्मृतयोः। श्रुतौ तावत्त्वेन जीवित्वात्मेनेति सर्गमुखे शरीरात्मानं जीवशब्देन
 प्राणाधारणानिमित्तेनाभिलष्यन्नादिः संसारइति दर्शयति। अविमले तु प्राणधारितप्रमाणः कथं प्राणाधारणानिमित्तेन जीवशब्देन
 सर्गमुखेऽभिलष्येता न च धारयिष्यतीत्यतो जिलप्येता अतागता धिसंबंधादतीतसंबंधो बलवान्भवति। अमितिष्यन्नत्वात्स यंचिद्
 मसौधातापयापूर्वमकल्पयत् इति च नत्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति। स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते न रूपमस्येहतयो
 पलभ्यते तातो न चादिर्न च सं प्रतिष्ठेति। पुराणे चातीतानागता नांच कल्पानीन परिमार्गमस्तीति स्थापितं॥
 संसारवत्स्यस्वरूपं सत्यं मिथ्यात्वेत्पदे दर्शयितानोपलभ्यते तातं विना तोपि नास्ति नाप्यादिरूपलभ्यते। असत्त्वादेव न च सं प्रतिष्ठाम
 धेः स्थितिः दृष्टं नष्टस्वरूपत्वादिति जीताकार्थः। संसारस्या नादित्वे निमित्तात्वादेकमेवादितीयमित्यवधारणमुपपन्नं। तस्मान्निख
 ये वृत्तानि समन्वाविरोध इति सिद्धं॥

42

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ॥ चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वैदार्थ्ये परैरुपश्लिष्यन्ति त्विह स्यात्सादीन्दोषान्मर्ष
हर्षौ दाचार्यैः । इदानीं परस्वप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमस्ति । स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मिन्नस
त्त्विकारणे परिगृह्यमाणो प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वकारणधर्मा उपपद्यन्ते । सर्वज्ञसर्वशक्तिमहात्मा यंच ब्रह्मेति । तस्मादनतिशक्ति
यमिदमोपनिषदं दर्शयति ॥ ॥ इति शारीरकमीमांसा भाष्ये श्रीगोविंदभगवत्सूक्त्यादिसिद्ध्यर्थं कुर्यात्तद्वत्सूक्त्यादिकृतौ ॥

तुल्यं सत्यं चित्त्वं च सिध्यतीत्यप्रसिद्धायाह । सर्वं शंसर्वं शक्तीति । महाभाष्यमिति कर्तृत्वे पादान्त्वकयने सर्वं शंका संकटा लता येतुं । तथा
होमनिषेधे सिद्धे तेन कश्चिद्दोष इति सिद्धः ॥ श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीगोविंदानंदभाष्यकृतौ शारीरकभारत्याची भाष्यरत्नप्रभा

वांदिनी प्रसाध्या प्रसाध्या पादः प्रसाध्याः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ सांख्यतार्किकं वौद्वैकं च जैनः पाशुपतादयः । यस्य तत्त्वं न जानंति तं वेदे रघुपुंगवं १ ॥ अस्य सर्वधर्मोपपत्तिवत्प्रधानं
ननुपपत्तिमात्रं क्वचिद्वेदे ॥ रचयता नुपपत्तेश्च ननुमात्रं ॥ ननु मुमुक्षुणां वाक्यानि निर्णयप्रतिबंधनिरासपदे दंतानां तात्पर्यं निश्चेत्तुमिदं शास्त्रं
मारब्धं तच्च निरुद्धं तस्मात् निश्चितं । ततः परपक्षान्तिरसात्तकोऽप्येव हि स्मिन् शास्त्रे न संगतः । तन्निराससमुच्चयं न पक्षित्वा हि साक्षिपतिः । पक्षपीति

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ रचयता नुपपत्तेश्च ननुमात्रं ॥ ॥ प्रथमोऽद्वैतवाक्यानां तैदंपरीक्षारूपपितुं शास्त्रं प्रवृत्तं । न तर्कशास्त्रवत्केवलमि
युक्तिभिः क्वचित् सिद्धं तं साधयितुं ह्यप्यितुं वा प्रवृत्तं तथार्थिवेदोक्तवाक्यानि व्याचक्षाणोः सम्पद्वृत्तिप्रतिपक्षभूतानि सांख्यदिद्वैतादिनिराकर
णीयानि इति तर्कः परः पादः प्रवर्तते । वेदांतार्थनिर्णयसमग्रद्वैताधीनानि निर्णयमेतत्पक्षस्थापनप्रथमं कृतं । तद्व्यमर्हितं परपक्ष
प्रसारया नादिति ॥ ननु मुमुक्षुणां मोक्षसाधनत्वेन सम्पद्वृत्तिरनिरूपणापक्षपक्षस्थापनमेव केवलं कृतं युक्तं किं परपक्षान्तिरकरणेन प
रद्वेषकरणेन ॥

परपक्षान्तिरकरां विना स्वपक्षसंश्लेषो योगात्तत्कर्तव्यमिति साहचर्यापीति तद्विषयस्य स्थापनात्प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत आह वेदं
तार्थंति वेदतत्तात्पर्यं निर्णयसफलवत्तत्तत्करणं तर्जनाद्व्यमर्हितत्वं । ननु गगद्वेषकरत्वात्परमतनिराकरणं तत्कार्यमिति शङ्कते । तन्निति ॥

शा. क. भा. २
४३

तत्त्वनिर्णयप्रधानास्त्विति पंचकारणतत्त्वनिर्णयप्रमाणेन प्रमाणेन विन्यस्यति सा च तेन भ्रान्तिरुत्पत्तिरिति श्रुतिविना न सिध्यति स च इति पदं वि
ना नेति त्वसिद्धांत संरक्षणार्थं तात्प्रधानसिध्यर्थत्वादसंपादोऽस्मिन् शास्त्रे संगतः। संगतत्वाद्वा त एतौ एव निरुद्धा गीकारेण समग्र
ते। वाच्यमिहादिना। अत्रेति न व्याजतमं दसतीतातेषु अत्रातिमिता निवृहति सतीति तन्निमित्तमप्यतः क्रियत इत्यर्थः। स्वमतप्रकाशपरमतेष्वेतुप्रधा
नसिध्यर्थत्वाद्वा गी. कु. तो नोपपदेष्टुः परपक्षतुल्यध्याहिति एसां द्वयमावहति। तत्तुल्यनिर्णयेष्वप्युक्त इति मंतव्येन रूतं शक्यते। न त्वीत्येतेरिति। एवं
साख्यादीन्नेषु ल्यप्यतिग्राहकतर्कनिर्णयदश्रौतत्वमुक्तं। संप्रति अस्तनपेक्षास्तरीयास्तुतं चापुक्तयो निरूप्यत इत्यर्थे मेदा नमुन रुक्तिरित्याह। तदुच्यत
वाच्यमेवं। तथपि मदाननपरिग्रहीतानिमहंति साख्यादितं ज्ञापि सप्रकृष्टं नापदेष्टेन प्रकृत्युपलभ्यमेवेत के वाच्यं संहृतं तीतानेता न्यपि सप्रकृष्ट
नापोपादयनीत्यपेक्षा। तथापुक्तिगोचरं संभवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च अत्राच्यते ह्यस्तत्सदस्य एतोपपादनाप्यप्रपद्यते। तत्त्वैस्ते तीता एका मा च्यता
नुमानापेक्षा। एतेन सर्वमाख्यातामाख्याता इति च पूर्वजापि सांख्यादिपक्षप्रतिषेधः कृतः। किं पुनः कृतकरोनेति॥ तदुच्यते॥ सांख्यादयः स्वयं सखा
पनापयेदातवासां प्रकृत्युपलभ्यमेवेत के वाच्यं संहृतं तीतानेता न्यपि सप्रकृष्ट
सतिरपेक्षा। सातं वस्तु धुक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येव विशेषः। तत्र सांख्यामन्तेषु शाघरराएवाद्योभेदेन दासता न्यपमानाः न दासकसाम्यपूर्वको
इति प्रधानमचेतनजगदुपादानमिति सांख्यसिद्धांतोऽत्र विषयः। स किं प्रमाणकलो भ्रान्तिरुत्पत्तिरिति संदेहे सर्व धर्मोपपत्तेऽस्मत्तु धर्माणां॥ यो के दृष्टाः॥
प्रधाने संभवत देवोपादानमिति संप्रसंगे गत्या प्रमाणमूलत्वं दृष्टव्यमर्थे स माह। तत्र सांख्या इति। स्वसिद्धांतज्ञानस्य परमतनिरासं प्रकृष्टजीवता एवोऽसं
तिः परमतनिरासकत्वात् सर्वेषामधिकरणतामेतत्वादसंगतिः पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्त्यर्थे समन्वयसिद्धिः फलसिद्धांते तसिद्धिरिति आ
पाददृष्टव्यम्। श्रौतसमन्वयदार्ढ्यं तत्वादसंपादस्य अतिरिक्तगतिरिति विवेकः। मिथत इति मेदाविकारः। पक्षिकापेक्षा च तत्त्वकृतिका इति आसिद्धाह।

४३

सर्वकार्यसुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकृतदन्वितत्वात् घटवृद्धिसन्मानमाह ॥ तथेति । किमर्थं प्रधानं परिणामतेतच्छब्दाच्चेतनस्येति । अथोभोग
 पूर्वकृष्टपः । तदर्थं स्वभावतएव प्रवर्तते । नतु केनचित्चेतनेन प्रवर्तते इत्यर्थः । तदुक्तं पुरुषार्थे एव हेतुः न केनचित्कार्यते कुर्यामिति अनुमानात् एतन्नि
 तैरुक्तानि स्मारयति ॥ तथेति । उक्तं हि मेदान् परिमाणसमन्वयमात्रात् कृतः प्रवृत्तेश्चकार्यकुर्याद्विभागाद्विभागात् वैश्वरूप्येति । अत्रकारिका
 मां समन्वयादिति लिङ्गं व्याख्यातं हि निर्व्याप्यते । तथा हि । कृत्वादीनां भेदानां कारणं प्रवृत्तमस्ति परिमितत्वात् । घटवत् । न च घटं तेषां भवेत्क
 तथा सर्वे एव वात्सल्यिकाभेदाः सुखदुःखमोहात्मकतमान् प्रमाताः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । पक्षस्तु सुखदुःखमोहात्मकं
 सामान्यं तत्र विगुणं प्रधानं न दूदचेतनं चेतनस्य पुरुषार्थसाधयितुं स्वभावेनैव विचित्रैराविका रान्मना विवर्तते इति । परितः परिमाणानां
 निरपि लिङ्गोत्तरे देवप्रधानमनुमितिः । तत्र वदामः ॥

त्वं घटोत्तरेः प्रागनभिन्नकृष्टादिरूपकार्यविशिष्टत्वेन मूलेष्वप्यक्तत्वात् तत्र घटादीनां कारणशक्तिः प्रवृत्तेर्महादिका परिणामपिकारणशु
 क्तितः प्रवृत्तिर्विजातच्छक्तिमत्कारणमव्यक्तं ॥ किंच कृष्टाणां कार्यविभागे जन्मदृश्यते । सितेर्नृत्तिका जायते ततो घट इति । एवमविभागः प्राक्तनो
 म्येतन्मूलो घट इति घटस्य सत्तिका पालयः ॥ तस्याः सितो सिते रसु त्रपांते जसीत्येतौ विभागविभागौ वैश्वरूप्यस्य विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमात्रो
 एव कृष्टी कृतौ च विकारो विजातौ विभागलादावभावात् तच्च मृदि घटविभागविभागवदित्यर्थः सिद्धं नपति । तत्र वदाम इति ॥

किमनुमानैः अचेतनप्रकृतिकत्वं जगत् साध्यते स्वतंत्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा आद्ये सिद्धसाधनता । अस्माभिरनादित्रिगुणमाकांक्षीकारात् । द्विती
 येष्टदृष्टं तेषां ध्यायसिद्धिरसाहयदीति । स्वतंत्रमचेतनप्रकृतिरित्येतदुच्यते तव लेन तदानीरूप्येत परिदृष्टं तः कृत्रिचिस्तात्तनुदृष्टः कृत्रि
 दित्यन्वयः । स्वतंत्रपदार्थमाह । चेतनानधिष्ठितमिति । परकीयसाक्षाद्ये प्रसिद्धिमुक्ता सप्रतिपक्षं वक्तुं पद्विचित्ररचनात्मककार्यं तच्चेतनाधि
 ष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह । जेहेति । इदं जगच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकं ॥ कार्यत्वात् । जेहवदिति प्रयोगः ॥ विपक्षे विचित्ररचनानुप
 परिदृष्टं तव लेनैवैतन्निरूप्येत तच्चेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतंत्रं किंचिद्विद्विष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनेन समर्थो नुविकारानुविरत्नयत्तद
 ष्टीमेहप्रासादश्रयतासत्त्विकारभस्यादयो हिलोके प्रज्ञावद्विः शिल्पिभिर्यथाकाले सुरतदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्यपारचितादृश्यंते । तथेदं जग
 दृष्टिलेष्टयिष्यादिना ताकर्मफलोपभोगयोग्यवाच्यमाध्यात्मिकं शरीरादिना ताजात्यन्वितं प्रतिनिमित्ततायमवचिन्यासमनेककर्मफलानुभ
 वाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्विः संभाविततमैः शिल्पिनिर्मितसापि आलोचयितुमशक्तं सत्यमचेतनप्रधानरचयेत् ॥

पत्तिरूपं सूत्रोक्तं वाधकतर्कवक्तुं जगतो ये विद्यमानास्तथेति ॥ कार्यदृष्ट्यादिभोग्यं । आध्यात्मिकं शरीरादिचभोगाधिष्ठानमिति विभागः प्रति
 निमित्ततासाधारणोपपत्तौ विन्यासो रचनापस्यतदित्यर्थः । इत्थं विचित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेत्तत्कथमपीत्यर्थः ॥

पञ्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तत्कार्यकारीति व्याप्तिमुक्तकर्ममूलभूतामाह ॥ लोष्टेति । चेतनाऽप्रेरितेषु लोष्टादिषु कार्यकारित्वादर्शनादिस
 लर्थः ॥ किंचानादिजडप्रकृतिः चेतनाधिष्ठितापरिणामितान्मदादिवदित्वाह ॥ मृदिति । ननु मृदादिदृष्टान्तेषु मध्यस्थिः अचेतनत्वं चेतनादिषु
 तत्त्वं चेति तत्र परिणामित्वं हेतोरचेतनत्वं मेव व्यापकं मृदादिस्वरूपत्वेनांतरंगत्वात् न तु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकं तस्य मृदादिवायुकुलालादिस
 पेक्षत्वेन बहिरंगत्वात् तत्र परिणामित्वेऽपि मूलप्रकृतैरेवेतनत्वधर्मे रण्यमोगोत्तरे चेतनाधिष्ठितत्वेनेत्याशङ्कानिवेधति । नचेति । महानस
 लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात् । मृदादिषु विकृतं भूतकार्यधर्मितेषु विशिष्टाकाराश्च नादृश्यते तद्वत् प्रधानस्यापि चेतनाधिष्ठितत्वं प्रसङ्गः ।
 नच मृदाद्यपादनस्वरूपमपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं तवाहं कुंभकारादिव्यपश्चयेत्येति किंचिन्निष्पन्नमस्ति । नचे
 वसति किंचिद्विरुद्धं प्रसूतं शुभिरनुगच्छते । चेतनकारणसम्पत्तिरदो रचना नुपपत्तेश्चेहेतोः नाचेतनजगत्कारणमनुमातव्यमिति । अ
 न्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शङ्केतहेतोरसिद्धिस्तन्निवेदति । नहि वासाध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतया ज्ञेयऽपपद्यते सुखादी
 नां वातरत्नप्रतीतेः शृङ्गादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः । तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च ॥
 दृष्टान्तेऽंतरंगस्यापि महानसस्वरूपस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्विन्नस्य बहिरंगस्यापि बोहेस्तदस्तीत्यंतरंगत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः ।
 किंच पदचेतनं तच्चेतनाधिष्ठितमेव परिणामते इत्यंगीकारे बाधकाभावात्कृतकस्यैव हाचतयागीकार्यमित्याह । नचैवं सतीति । सुखदुःखमोहा
 न्वयादीति हेतोरसिद्धिर्हेतुनार्थः सत्त्वैवकारइत्याह । अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति तानुमातव्यं युक्तमित्यर्थः । आदिशब्दः परिमार्गग्राह्यार्थः ॥ शृङ्गादी
 नां वास्येतानुमादतरसुखाद्यात्मकत्वमसिद्धं तन्निमित्तत्वाच्च । नहि निमित्तत्वेनैव नितिकपौरभेदेन मोगोस्ति । इदं घटयोरदर्शनादिसर्थः ॥

किंचपदिघटेऋद्धत्सुखादिकं शृङ्गाद्यन्वितं स्यात्तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादिकमुपलभ्येत घटेऋद्धत्तथोपलधिस्तीति पौष्पानुपलध्याहेतु
भावनिश्रम इत्याह। शृङ्गादीति। विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषासनाद्यैर्विभक्तात्कस्यचित्सुखबुद्धिः कस्यचिदुःखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृष्टते। नोवि
षयाः सुखाद्यल्लोकानभवन्तीत्यर्थः। एवं समन्वयमिति हेतुं ह्यपि तापरिमाणदिहेतुत्वं यति॥ तथेति। बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वक

शृङ्गाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्सुखादिविशेषोपलब्धेः तथा परिमितानां भेदानां मूलान्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिका
नां भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसंगः परिमितत्वाविशेषात् ॥ ॥

त्वसिद्धौ संसृष्टान्यनेकानि सत्त्वरजस्तमांसि सिद्ध्यन्ति एकस्मिन् संसर्गसंभवात् न ब्रह्मसिद्धिरिति सांख्यसंभावः। किमिदं परिमितत्वं न तावदेव
तः परिच्छेदः पक्षांतर्गताकाशेतस्याभवेन भागसिद्धेः। नपि कालतः परिच्छेदः सांख्येः कालस्यांतर्गीकारात् अविद्यागुणसंभवेन सिद्धसाधनत्वात्
पिबस्तुतः परिच्छेदः सत्त्वादीनां परस्परमिन्नत्वे सत्त्वपिमाध्याभावेन व्यभिचारदिक्ताह। सत्त्वेति (संसर्गोऽयम्)

षडुक्तं कार्यकारणविभागोपचयसमाप्यते तत्प्रधानमिति तन्मूलं हि मायायां वा स मायि संभवात् न च यः कर्मस्य विभागः स चेत् नानधिष्ठिता चेत्
 नैसमाप्त इति आशङ्क्यते । सर्वत्र चित्तनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादि ताह । कार्येति एतेन विभागे विख्यातः प्रत्यक्षरिमितं तस्यैव पूर्वकमिति
 व्याख्यातं तस्यापि गुरुणादिषु परिमितेषु व्यभिचारः । एतेन सदृशो रेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकारणमचेतनमेव प्रकृतिरिति
 निरस्तं । चेतनाधिष्ठिता चेतनप्रकृतिकत्वेपि सादृश्यापत्तेः । न विलसता वा दित्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च । एवं चेतनाधीतकारणश

कार्यकारणभावस्तु येषां पूर्वकनिर्मिता तांशुयतां सतादीनां दृष्टान्तकार्यकारणभावात्वाद्याध्यात्मिकातां भेदानामचेतनसर्वक
 त्वशङ्ककल्पयितुं ॥ प्रवृत्तेश्च ॥ ॥ आस्तां तावदिदं रचना तस्मिन् धर्माया प्रवृत्तिः सम्भाव्यता तत्र प्रवृत्तिः सत्वरजस्तमसां त्रयां
 मिभावरूपावृत्तिर्विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिः ॥

शक्तिः कार्यप्रवृत्तिसंभवात् शक्तिः प्रवृत्तिर्लिंगमस्य भासिदमिति भावः । स्वतंत्रमचेतनं कारणेन तानुमातव्यं तस्यैव स्यैव प्रवृत्तेरनुप
 पत्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुष्यसूत्रं योजनीयं । रचना प्रवृत्त्योः को भेद इत्याहुः क प्रवृत्तिस्वरूपमाह ॥ साम्येति गुणानां किल साम्यावस्था
 तत्त्वानामलभ्यः तदनकिंचित्कार्यमवतिप्रलयो भावप्रसंगात्किं तांसां सञ्च्यति रूपं वैषम्यं भवति । ततः कस्मिन्चिद्गुणसामित्वमुद्भूतत्वेन साधनं
 कस्मिन्चिदंगत्वं शेषत्वमिसंगं मिभावे भवति । तस्मिन् सति महदृदिकार्योत्पादनात्किं प्रवृत्तिः तत्र विविधकार्यविनाशो रचनेति भेद इत्यर्थः ॥

गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपरिविकारप्रवृत्तिश्चादृश्यादिप्रवृत्तिवदित्याह ॥ सापीति ॥ विपक्षे स्वतंत्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ केचित्तमेतानां प्रवृत्तिरिति मत्वा चेतनानां धिष्ठितचेतनप्रवृत्तिकत्वाप्रतिशक्तिः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते ॥ अस्यापि गुणेषु व्यभिचारः ॥ कार्यत्वविशेषणत्वं विरुद्धता ॥ प्रवृत्तिश्च क्लेशवैकल्यादिप्रवृत्तयश्चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिकत्वेनोक्तसाध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति प्रवृत्तेऽप्येति सत्त्वात् ॥ तानुलोके स्वतंत्राः चेतनानां प्रवृत्तयश्चेति प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु तत्राह ॥ एषा चेति ॥ अनुमानशरणात् तवदृष्टान्तविनातीति प्रार्थयति ॥

अपि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतंत्रं प्रत्यक्षपद्यते ॥ मदादिष्वदर्शनात् रथादिषु च ॥ तद्विद्वदादयो रथादयो वा स्वयमेव चेतनाः सन्तः चेतनैरेकजालादिभिश्चरन्ति विहितविशिष्टकार्यमित्युक्तप्रवृत्तयो दृश्यन्ते ॥ इत्याह ॥ एषा चेति ॥ अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमानं प्रवृत्तिः ॥ ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा ॥ सत्यमेतत् तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेस्चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा ॥ तच्च चेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा ॥

गादिति भावः ॥ तनु प्रधानस्य प्रवृत्तिं खंडयता चेतनस्य सत्त्वे प्रवृत्तिर्व्याप्तानमुक्तेति सांख्यः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमंगीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ तर्हि केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिसिद्धिरनया सत्ययोगात्तत्राह ॥ तथापीति ॥ केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तावपि चेतनायेतनयोर्मध्यः संबंधात् सृष्टिप्रवृत्तिरिति भावः ॥ इमे वैदंति सिद्धं तं सांख्ये दूषयति ॥ नन्विति ॥ सर्वाप्रवृत्तिश्चेतनाश्रयेव दृष्टा ॥ तच्च चेतनसंबंधेनापि चेतनस्य क्वचित्प्रवृत्तिर्दृष्टा ॥ तस्मात्

विपक्षे स्वतंत्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति सार्थः ॥

मज्जिमसुत्तासुधसूः पृच्छति। किंपुनरिति। यस्मिन्नेतनेरथादे प्रवृत्तिरेष्टा तस्यैव सानचेतनस्तत्र हेतुरिति किंसांख्यमंतसाधु इतमेतचेतने
 ताश्चादिनासमो जादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्तास्तेति चेदंति मंतवासाधिति प्रश्नार्थः। सांख्य आह॥ तत्त्विति उभयोः प्रवृत्तितदश्रययो रित्यर्थः। ह
 एतद्वैतैव प्रवृत्तेरुपपत्तावद्वैतचेतनप्रयुक्तिर्न कल्प्येति भावः। आत्मनोः प्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिस्तत्राह॥ प्रवृत्तीति। जीवदेहस्यार्थादिभ्यो वैलक्षण्ये प्रा
 णादिमत्वलिङ्गं दृष्टमिति। ह्यत्वे तनस्य सिद्धिरित्यस्यः। जीवदेहः सात्मकः प्राणादिमत्वात्। अतिरिक्तैर्गर्भादिबुद्ध्यात्मसिद्धिरित्यर्थः देहप्रव
 किंपुनरुच्युक्तं। यस्मिन्नेतनेरथादे प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्तस्य दृष्टा तस्येति। ननु यस्मिन्नेतने प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तमुभयोः प्रत्यक्षत्वात्
 । ननु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलं चेतनेरथादिव प्रत्यक्षः प्रवृत्त्याश्रयदेहादि संयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्रावसिद्धिः। केवलाचेतनरथादिवैल
 क्षण्ये जीवदेहस्य दृष्टमिति। अतएव च प्रत्यक्षदेहसिद्धिर्न तात् अस्ति चेदं तात् देहस्यैव चेतनमपीति लोकापत्तिकाः प्रतिपन्ताः। तस्मा
 दचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति॥

तिः। अत्राश्रयत्वेन ज्ञानवता सहभावात् प्रवृत्तिर्वा इव प्रवृत्तिवत्तदस्य तु मानी तस्त्वेनाप्यप्रवृत्त्याश्रयैकत्वं सद्रावसिद्धिरेव न प्रवृत्तिकत्वमिति चेवका
 र्थः। अनुमितस्य सद्रावसांशे प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्राकाशस्य हेतुत्वप्रसंगादिति भावः। आत्मनोः प्रत्यक्षत्वे चार्थकाणां प्रतीपिलिङ्गमित्याह॥ अतएव
 ति॥ अप्रत्यक्षत्वादेत्यर्थः। देहात्मनः प्रत्यक्षत्वे प्रजासंभवादिति भावः। दर्शनात्प्रवृत्तिवैतन्यमोरिति शेषः॥ ॥ ॥

सू. भा. २
४७

प्रवृत्तिः प्रसाध्यमानचेतनस्यैवेकं रूपं गीतं चेत्तस्य प्रयोजकत्वं सिद्धं लोकाध्यायति। तदभिधीयत इति। एषादिप्रवृत्तावस्थादिचेतनस्यान्यप्रवृत्ति
रैकोऽसुरोताभ्यां चेत्तस्य प्रवृत्तिकर्तृवाद्यानामपि संमतमिति साह। लोकाध्यायिका नामपीति। यः प्रवृत्तकः स स्वयंप्रवृत्तिमान्वादिवदिति व्यापारमन्याप
काभावात् प्रवृत्तिकर्तृमिति कश्चिच्छब्दो न चिति। मन्वादेऽपि अभिचारान्न्यामिरिति परिहृयतेति॥ वस्तुतः एकत्वेऽपि कल्पिते तदप्रवृत्तमस्तीत्याह।

तदभिधीयते। ननु मोक्षमिच्छन्नेवेतत्ते प्रवृत्तिरित्येतेन तस्येति भवतु तस्यैव साह। सा तु चेतना इवतिवृत्तः। तद्भावेभावात्। तद्भावे च भावात्। य
था काष्ठादिव्यप्यपि एह प्रकाशलक्षणाविक्रियानुपलभ्यमाना विच्येयत्वे तुलने तुल्यता देवभवति। तत्संयोगे दृष्टान्तद्विषयौ चादौ
नाततद्वत्। लोकाध्यायिका नामपि चेतन एवैहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवृत्तको ह्येष्ट्यविप्रविष्टं चेत्तस्य प्रवृत्तकत्वं। ननु तद्वदेह। तिसंयुक्तस्या
प्यात्मनो ज्ञानस्वरूपमाव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अनुपपन्नं प्रवृत्तकत्वं मिति चेत्तस्य अपेक्षा तद्वद्भाविबन्धप्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवृत्तक
त्वेऽपपत्तेः यथापस्तुतोमणिः स्वयंप्रवृत्तिरहितोऽप्ययः प्रवृत्तको भवति। यथा वारूपादयो विषयाः स्वयंप्रवृत्तिरहिता अपि च सुरादीनां प्रवृत्त
को भवति। एवं प्रवृत्तिरहितोऽपि श्वरः सर्वज्ञः सर्वगतः सर्वमात्मवैशक्तिः सर्वप्रवृत्तेर्मेदित्कपपन्नः। एकत्वात्तद्वर्त्तमानविप्रवृत्तकत्वानुपप
त्तिरिति चेत्तस्य अविद्याप्रसुप्त्यापितनामरूपमायावैश्वदेवात्मकस्य तत्कत्वात् तस्मात्तद्वर्त्तमानमिति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वेन चेतनकारणत्वे
पमोऽवचेतनापि॥

४७

नादिवेति। अविद्याकल्पितेतामरूपप्रपञ्चेतपैवाविद्यारूपमात्राप्रवापत्रावेष्टद्विदात्मनः कल्पितः संबंधः तस्यैव साह। सामर्थ्येनांतर्गमितादि
कमीश्वरस्यैव कृतान्नचोपावसरस्यर्थः॥

अत्रादित्यप्रवृत्तिः चेत्तनाधीनाप्रवृत्तिरुद्वादिप्रवृत्तिवदिति सिद्धं तं तत्र सी ए हो अभिचारमात्रं कत सपिपक्षप्रवेनोक्तातुमानादागमेन च
 साधयति इति अभिचार इति सूत्रं व्याचष्टे। सादेतदित्यादिना साधयति इति। साधयतापक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः। अनुपमासौ न अभिचार इति निपातः
 क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेन्वादेः सत्त्वाच्च न अभिचार इत्याह चेत्तनायाश्चेति। उभे दर्शितमनुमानागमाभ्यां इति शेषः। सूत्रकारस्य क्षीरवद्विस्वापीति च न कुः
 सादेत घमाक्षीरमेवेतत्तं स्वभावेनैव बलवत्तद्विषयं प्रवर्तते। यथा च तलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकारपक्षे दत्ते। एवं प्रधानमचेतनं स्वभावे
 नैव पुरुषार्थसद्वै प्रवृत्तिष्यति इति। नैतत्साधयते। यत्तु तत्रापि परोक्षेन चेतनाधिष्ठितमोवप्रवृत्तिरिति अनुमिती महे। उभयवादिप्रसिद्धे
 यादावचेतने केवले प्रवृत्तदर्शनाच्छास्त्रं योऽप्युत्तिष्ठत्योषो तरे मनमतिष्ठतस्वराक्षरस्य प्रशासने गार्हिष्ठा जोमानयः स्य दत्ते इत्येव मातीय
 के सत्तल्लोकपरिस्पष्टितस्य चरुधिष्ठितं तं व्यावर्तते। तस्मात्साधयति सिद्धत्वात्समोऽप्यदित्यनुपमासः। चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहोप
 पूलाप्रवर्तकलोपपत्तः। वत्सकोषेण नरूपमस्य आरुष्यमाणत्वात्तथा बने प्लुतं तमनपेसातिप्रभम्याद्यपेसात्स्यदत्तस्य। चेतनापेसात्सर्व
 योपदर्शितं। उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्विस्वापीति च ननु वाच्यनिमित्तनिरपेक्ष। अपि स्वाश्रयकार्यं भवतीत्येतत् शोक इत्यादि दर्शितं। इत्यु
 दह्यातु पुनः सर्वत्र वैश्वरूपेण सत्त्वमापघनानतपराण्युते॥ ॥ व्यतिरेकानवस्थिते आनन्दे सत्तात्। सांख्यानां त्रयो गुणाः सांख्यिकं नावतिष्ठमा
 नाः प्रधानतनुतव्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किंचिद्यनपेक्षमवस्थितमस्ति। पुरुषस्तदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतो
 नपेक्षप्रधानमर्तपक्षत्वाच्च कदाचिन् प्रधानमहदाकारेण परिणमते कदाचिन्नपरिणमते इत्येतदुक्तं। ईश्वरस्तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वात्सहस्रमाय
 योऽनं प्रवृत्तीनां विरुद्धोत्ते।
 योपरविरोधमात्रं कालो क इत्याशास्त्रदृष्ट्या च सूत्रद्वयमिति विरोधमाह। उपसंहारोति। अस्तु प्रधानस्यापि धर्मोदिकमपुरुषो वा प्रवर्तक इत्युक्तं सा सूत्रं प्रव
 त्तं व्याचष्टे। सांख्यानामित्यादि। ता प्रधानव्यतिरेकेण कर्मलो तवस्थितः पुरुषस्तदासीनो लोक दचित्पट्टिप्रवृत्तिः कदाचिन्नपरिणमते इत्युक्तमित्यर्थः कर्म

सांख्यिकं नावतिष्ठमा
 नाः प्रधानतनुतव्यतिरेकेण कर्मलो तवस्थितः पुरुषस्तदासीनो लोक दचित्पट्टिप्रवृत्तिः कदाचिन्नपरिणमते इत्युक्तमित्यर्थः कर्म

तत्रेष्टावर्तिनिरूपति। इत्यतः प्रधानमिति। उक्तप्रसंगस्येष्टत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः। अथोत्तरं वाच्यतः प्रवृत्तिरित्यर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमा
ह॥ सपदीत्यादिना प्रयोजनमपेक्षितं चेद्वक्तव्यमिहाह। तथापीति। कूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखादिरूपस्त्विति श्रमस्या धातुमश्रुत्वात् सातंगीकारश्च
भोगो न युक्तः॥ किंच प्रधानप्रवृत्तेर्भोगार्थत्वेनोक्तस्य हेतुविवेकव्यासभावाद्दतिर्वैयर्थ्यप्रसंगश्च। अप्रवृत्तिर्वाच्यत्वात् स्वतः सिद्धत्वात्
इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थस्य धर्मितुं प्रवर्तते तद्वति इयं प्रतिज्ञाहीयेत। सपदीत्यादिना सहकार्ये वक्तव्यत्वात् तेषां तेन प्रयोजनमपीति। तथापि प्रधा
नप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेकव्यभोगो वा स्यादस्य भोगो भवेदिति। भोगश्चैकीकृतोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेदिति। स प्रसंगश्चापव
र्गश्चेत्यादिप्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरन्तर्येकास्मात्। शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसंगश्च। उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानभावा
त्तामानसादनिमित्तप्रसंगश्च। नचैतत्पुनरुक्तव्यमिति॥ तदिह प्रधानस्याचेतनस्यास्यैव भवति। नच पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कल
स्योत्कर्षः। एकवृत्तिरिति शक्तिवैयर्थ्यमप्याह प्रवृत्तिः तदिह वृत्तत्वं नुष्ठुदादिति प्रसंगश्च। एतन्ना प्रधानस्य पु
रुषार्थप्रवृत्तिरित्येतदुक्तं॥

वृत्तिवैयर्थ्यमोक्षाभावप्रसंगश्चेत्यर्थः। तृतीयं दूषयति उभयार्थतेति। मीयते। न संतरेति मात्राभोग्याः औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथाकिं प्रासुप्रवर्ततेत्ये
कः पुरुषस्य विमोक्षापेक्षितं तद्वद्वक्तव्यमिति कारिकोक्तं ह्यस्त्विति नचेति। औत्सुक्यमिहादिशेषः केवलतडासात्मनोऽनानुक्तदुर्लभः। अतिपुरु
षस्यैकशक्तिः विदूषतात्। अस्ति प्रधानस्य सर्गशक्तिः त्रिगुणात्वात्। तयोः शक्तौः दृष्टव्यं विना सार्थकायोगात् प्रधानस्यैव प्रवृत्तिरिति चे
न्न शक्तौ नित्यत्वात् तद्वति त्वत्वात् प्रवृत्तिरित्याह कदापीति॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टं तत्पुनरंशस्यतिषेधेति। पुरुषाश्चावदिति। प्रधानस्य स्वार्तं अपुरुषस्यैव दृष्टीत्यंवा। भूपेतं स्वमते इति वदन्ते
सांख्ये। प्रत्याह। कथं चेति। पुरुषस्य परिस्पष्टः प्रवर्तगुणो वा तास्तीति वर्तुहेतुद्वयं। प्रधानपुरुषयोर्निसत्ताद्यापि लाञ्छनिसः सन्निधिः अत्र मतस्तु परि
मार्जितमनुवेतल्लापनमति ससन्निधिश्चेति व्यापारोस्तीत्यनुपपत्त्या सः समदृष्टोपपत्त्या सानभवतीत्यर्थः। तत्तु चित्रादयो दृष्टुं स्वभावयोग्यता कि

पुरुषाश्चावदिति चेत्तथापि॥ ॥ स्यादेतत्प्रमाणकश्चिसुरुषोदृक्शक्तिसंपन्नः प्रवर्तशक्तिविहीनः पंगुरपरपुरुषं प्रवर्तशक्तिसंपन्नं
कुरुशक्तिविहीनं अधमधिष्ठापप्रवर्तयति। यथा वाः यस्कं। तोः इमाश्च यमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति। एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयति।
तिदृष्टात्प्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थातमत्रोच्यते। तथापि नैव दोषान्निर्मेयं सति। असुपेतद्वान्तावदेष आप्रवर्तति। प्रधानस्य स्वतंत्रस्य प्रकृत्यभ्युप
गमात्पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वात् भूपगमात्कथं चोदसीतः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत्। पंगुरपि हि अधं वा गदितिः पुरुषं प्रवर्तयति नैव पुरुषस्यैव
दपि प्रवर्तनं व्यापारोस्ति निष्क्रियत्वात्। निगुरात्वाच्च। नाप्यपस्कं तद्वत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तयेत्॥ सन्निधिनिसत्त्वेन प्रवर्तनिसत्त्वप्रसंगात्। अपस्कं
तस्य तु अनित्यसन्निधिरस्ति स्वव्यापारः सन्निधिः परिमार्जिताद्येषा च्यास्तीत्यनुपपत्त्या सः पुरुषाश्चावदिति। तथा प्रधानस्यैव तस्मात्पुरुषस्यैव दृष्टी
न्यात्तत्तीपस्य चतयो। संवंधवितुरभावात्संवंधानुपपत्तिः योग्यतानिमित्ते च संवंधयोग्यत्वानुष्ठेयदृष्टिर्मेयप्रसंगः। पर्यवर्त्तमानं नावेति
केल्यमित्यर्थः॥

तथा तद्वाः संवंधवितुरभावात् योग्यतेति चिजद्वलरूपाया योग्यतापानिसत्तावत्संवंधनिसत्तावत्तिरित्यर्थः। यथा स्वतंत्र प्रधानं प्रवर्तयति तस्यैव योगः पदार्थभवे
वाफलमिति विकल्पदूषितः। एवं पुरुषाधीन प्रधानं प्रवर्तयति तस्यैव फलभावेन दृष्टता। परत्याह। पर्यवर्त्ततेति॥

सिद्धं ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमिच्छां वा ह । परमात्मेति । सारव्यमेतदभयं विरुद्धं सत्त्वात् असन्तते कल्पिता कल्पितमोदविरोधरस
 ति शयः । किं प्रधानं तस्या कूटस्थवन्निष्ठा तद्विकारिणी आधेरो यमाह । तस्यापि त्रि । अंगं मिता वेसा म्स्वरूपतयाः स्नातततः कोटस्य भंग इति भया
 देगां गितानुपपत्तेः । एतानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । वक्ष्येति । चिरकालं स्थितस्य साम्यस्य चतुर्निमित्तं वा अंतःप्रसूतस्यः । मुक्तांशं मिथे

परमात्मनस्तु स्वरूपमपवाद्यमौदासीन्यमाकाशपञ्चप्रवर्तकत्वमिति श्रुतिश्रुतम् ॥ ॥ अंगितानुपपत्तेः ॥ इतश्च न प्रधानस्य प्रव
 त्तिरवकल्प्यते । यदि सत्त्वं सत्तमसां अस्मिन् गुणमधानभायमुत्पन्नस्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानप्रधानवत्त्वं । तस्या मवस्थापामनेपेयस्य
 रूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्प्राप्तं प्रसंगादिभावानुपपत्तेः । वास्यस्य कल्पस्थितो भवितुरभावतु गुणवेषमिति मित्रो महदाद्युत्पादेन स्यात् ॥ अ
 न्यथानुमितौ च शक्तिविद्योनात् ॥ अथापि सादृश्यभावमनुमिमीमहे । यथानाममन्तं तरोदोषः प्रसज्येत ॥ न धनवेत्तत्त्वादाः कूटस्थ आ
 भिर्गुणाश्च भुवगम्यते । प्रमाणाभावात् । कार्यवद्भूतं तु गुणानां स्वभावो भुवगम्यते । यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा एवां स्वभावो भुवगम्य
 ते ॥ यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैवां स्वभावो भुवगम्यते ॥ चलंगुणवत्तमिति चास्म्यभुवगमः । तस्मात्सा म्मावस्थापामपि वैजस्ये
 व गमयोपायवगुणा अवतिष्ठत इति ॥

न पेक्षस्वभावान्नखतो वैषम्यमिति सुक्तं । तत्र हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य सत्रकरः परिहरति । अन्यथेति । अतपेक्षस्वभावादप्यथा सपेक्षत्वेन गुणानाम
 नुमानात् पूर्वसूत्रोक्तोदेषो न प्रसज्येत । न चैवमपसिद्धतः कार्यानुसारिण गुणस्वभावांगीकारदिताह । चलंगुणवत्तमिति ॥ ७ ॥

एवमत्रोक्तं गित्यानुपपत्तिर्यथाभावमंगीकृत्यपरिहरति। एवमपीति। कार्यार्थज्ञानशक्तिकल्पनेब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः। अंगीकारं स जति। वै
षम्येति। लज्जया चचे। परस्परौती। त्वज्जात्रमेवज्ञानेति। इममेकमनेकं शब्दादिज्ञानकरणांपंचकमेदि। पाणिमनश्चेति। स मेदि। पाणिज्ञानेति। इति। पाणि
यकमेदि। पाणिपंचमनश्चेत्येकादशबुद्धिरहंकारे मनेति। त्रीणि। एकमिति बुद्धिरिव। एवंपूर्वापरविरोधादिति व्याख्यायश्रुतिस्मृतिविप्रतिषे

एवमपि प्रधानस्य तद्विवेकादचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्तो दोषस्तदवस्था एव तद्विवेकमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादि स्यान्निवर्तेत। चेत्
नमेकमनेकप्रपंचस्य जगतोपादानमिति ब्रह्मवादप्रसंगात्। वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावात्तैव वैषम्यं
भजेरनभजसातवानिति निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदेववैषम्यं भजेरनइति प्रसज्यत एवापमनंतरे दोषः॥ ॥ विप्रतिषेधाया समंजसं॥ ॥
परस्परविरुद्धा मंसांख्या नाम भुवगमः। क्वचित्संतेदि। पाण्युक्ता मतिक्वचिदेकादश। तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशति।
क्वचिदहंकारतथा क्वचित्त्रीलंभतः करणतिवर्णयति। क्वचिदेकमिति॥ प्रसिद्ध एव तु शुलेश्वरकारणादि स्याद्विरेधुः। तदनुवर्तित्याच
स्तथा। तस्मादप्यसंजसंसांख्यानां दर्शनमिति॥ अत्राह। तत्रोपनिषदानामपि असंजसमेव दर्शनं। तस्य तापकमोजीत्यंतरमावात
भुवगमात्॥

धाचेत्यर्थोतरमाह। प्रसिद्ध इति। तस्मादिति मूलत्वात्। स्वशास्त्रस्य तेन निर्दोषवेद्यं तत्तत्त्वयस्य तविरेधु इति सिद्धं॥ स्वप्रताः सा प्रजसमसहसा
नः सा ख्यः प्रत्ययतिष्ठते॥ अत्रोहति

विकल्पोति। एकं हीति। तथा च भेदमवहारलोप इत्यसंज्ञसमिप्यर्थः। ननु तयो रूपादनेकेपि भिद्यो भेदो स्वेव। मन्वेकवत्यात्मकमो रै स्वप्रकाशयो रतो
 नमवहारलोप इत्यसंज्ञमवहे विवताभासोत्तमो मो स्रोतस्मादिसाह। यदि चेसादिना तनु ससपि धर्मिणि स्वभावताशो मो स्वपपद्यते। तलेव जनेवी व्या
 दिना दृष्टी नोदिसाशंसदृष्टं तासिद्धिमाह। योपीति किंच भेदो जीकारेपसिद्धातः। अनंजीकारे लो कपुसिद्धवाधइसाह। मसिद्धयेति। अर्थो ह जेनाः ला
 एकं हि वलसवीत्मकं सर्वस्व प्रसंचस्वकारण मभ्युपगच्छता एकस्मै वात्मनो विशेषो तप्यतापको न जा सं तभूतौ रसभुपगंत्यं स्यात्। यदि चे
 नौ तप्यतापको एकस्मात्तनो विशेषो स्यातां सता भांतप्यतापकाभांतनिर्मु च्यत इति ता पौ पशांतमे सस्य कू दरी नमु पदिश तशास्वनतर्थकं स्यात्। न
 यो रसप्रकाशधर्म सप्रदीप्यतदवस्य स्पै वताभां निर्मो स्वपपद्यते। यो पि जलतरंगवीची फेता घु पत्यासस्तत्रा पि जलात्मन एकस्ववी व्यादयो
 विशेषा आविर्भावतिरो भावहूपै रानित्पा एवेति समानो जलात्मनो वी व्यादिभि रनिर्मो हः। प्रसिद्धा पंतप्यतापको जी सलौ त रभावो के तमाहि। अ
 र्थाचार्य आसौ सति नौ ल स्पेते। यद्यर्थिनः सुतो सौ र्थे तस्मादर्थ्यदु र्थिनो पद्विषय मर्थित्वं सत सार्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषय मर्थित्वं
 स्याद्यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशरत्नो र्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषय मर्थित्वं भवत्यप्रति र्थ्ये अर्थिनोः र्थित्वं साधिति। तयार्थस्याप्य
 र्थो र्थत्वं न साधयिष्या त्वा र्थत्वं मेव स्यात्। न चै तदस्ति॥
 भादि नार्थिनं ता प्रपतीति ता पकः। अर्थं तप्यतापो र भेदे वा धकमाहा पटीति। अर्थो नात्यसार्थसाभावा दक्षित्वा भाववदर्थो दत्यसार्थिनो सत्वादर्थत्वाभा
 वः प्रसज्येते साह। तथा र्थसापीति। प्रसंगस्ये च त्वं निराक रेति। न चै तदस्तीति। अर्थत्वं हि कामनाविषयत्वं तच्च कामादत्यस्य कामपितु रसत्वा न स्या
 न हि स्वस्य स्वार्थे यस्या मस्ति। कामस्यैव कामपितृ त्यायोगात् तस्माद्देदो गी कार्य इत्यर्थः॥

रा. सु. भा. २
५१

इतश्च भेद इति ॥ संबंधीति ॥ तथा नर्थी नर्थिना वपि भिन्ना वि सत्त्वयः ॥ अर्थो नर्थयोः स्वरूपोक्तिः पूर्यकं तापकत्वं स्फुटयति ॥ अर्थितो नुकूल इति ॥ अर्थे
तमते प्रुत्तेरयोगमुक्ता समतेयोगमह ॥ जात्यंतरेति ॥ तया तप्यतापक ध्यापुरुषसंयोगः स्वस्वामिभावः ॥ तस्य हेतुरतादि विवेकस्तस्य परिहारे विवेक
स्तस्मान्निष्पत्तमुक्तं सापि पुरुषस्य कथंचिदुपपत्ता नो होपपत्तिरित्यर्थः ॥ यथा यो धर्मात्तौ न पपराज यो राजस्युपचर्यते ॥ तथा पुरुषा इत्यंतं भिन्नवृद्धिगतौ व

संबंधिना दौत्येनौ अर्थी चार्थश्चेति ह्योश्च संबंधिनोः सर्वधः स्यान्नेकस्यैव ॥ तस्माद्भिन्ना येनौ अर्थार्थितौ ॥ तथा नर्थी नर्थिना वपि अर्थितो नुकूल
लौर्थः प्रतिकूलो नर्थस्तस्मात्नेकः पर्यायेणोभाभां संबध्यते ॥ तजार्थस्यालपी पस्वा तभूपस्वा चानर्थसोभावपि अर्थी नर्थी वनर्थ एवेति तापकः
संयुज्यते ॥ तप्यस्तु पुरुषोपपत्तः पर्यायेणोभाभां संबध्यते इति तस्यैतत्प्यतापकयोरेकात्मकतायामोक्तानुपपत्तिः ॥ जात्यंतरभावे तु तसंयोगह
तु परिहारस्तस्यादधिकदाचिन्नो होपपत्तिरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेर्भवदेव दोषोपधेकात्मतायां तथतापकाय
न्योन्यस्य विषयविषयिभाचप्रतिपक्षपातां नत्वेतदिति ॥ एकत्वादेव ॥ नद्यग्निरेकः सत्त्वमात्मानं दहति प्रकाशयति वा सत्यो ह्यप्रकाशदिभ
र्भवेदपरिणामित्वे च ॥ किमुदस्य ब्रह्मण्येकस्मिन्नतप्यतापकभावः संभवेत् ॥ कृपुनरपंतप्यतापकभावः स्यादिति ॥ उच्यते ॥ किं न प्रपसि कर्मभूतेति
वदेहस्तप्यतापकः सवितेति ॥

धर्मो होपुरुषे उपचर्यते ॥ तदुक्तं सैव यवध्यते मुख्यत इति सिद्धं त्वति ॥ अत्रेति ॥ किं परमार्थदृष्ट्या तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते ॥ यवहारदृष्ट्या वा ता
पइत्याह नैकत्वादेवेति ॥ दोषत्वमिति शेषः ॥ तस्मादप्रदेयत्वं विद्यते ॥ भवदित्यादिना ॥ एतत्तात्त्विकं विषयविषयित्वं नत्वस्तीत्यर्थः ॥ यत्र तेषां तापकभा

किं न प्रपसि कर्मभूतेति ॥
५१

देहस्य तत्त्वत्वे देहात्मवादापत्तिरिति शङ्कते । नन्विति । अचेतनस्यैव देहस्य तत्त्वत्वेति यदतासां ख्ये न वक्तव्यं । किंचेतनस्य केवलस्य तत्त्वत्वे किंवा देहसं
 हतस्य इत तस्यैः आहोचितस्य तत्त्वस्य नाधुर्यादुच्यत इति । न द्वितीयादौ तत्त्वविषयाहनापीत्यादिनाद्यतुर्थं शङ्कते । सत्त्वमिति । सत्त्वरजसोऽस्त्वस्य ताप
 कत्वे पुरुषस्य बंधाभावोच्छास्यारंभवैयर्थ्यमिति परिहरति । न ताभ्यामिति । असंगत्वेऽपि पुरुषस्य तत्त्वस्य सत्त्वप्रतिबिंबत्वात् सिरिति शङ्कते । सत्त्वेति । तद्वि

ननु तस्मिन् नो मद्रुःखं साचेतपितुर्नः चेत्तनस्य देहस्य परिहारे देहस्यैव तस्मिन् स्यात्सा देहनाशोऽस्य प्रमेय नश्यतीति तत्राशापसाधनं नैवितमं स्यादिति उच्यते। देहभावे केवलस्य चेत्तनस्य तस्मिन् देहात् न च त्वया पितृमृत्की न विज्ञेया चेत्तपितुः केवलस्य स्यते। नपि देहचेतनयोः सह तत्त्वमप्युध्यादिदोषप्रसंगात्। न च तस्मै देवतस्मिन् भुज्यते। कथं त्वया पितृप्यतापकभावः। सत्त्वं तत्त्वं तापकं रज इति चेत्। ताभ्यां चेत्तनस्य संहतत्वात् न पतैः। सत्त्वानुरोधिता चेत्तनो पितृप्यत इवेति चेत्। परमार्थतस्तर्हि नैव तत्त्वं तत्त्वं पततीत्यशङ्क्योगात्। न चेत्तत्त्वं तेनेव शब्दो दोषापानं हि दुःखः सत्त्वं देवतावता सविधो भवति। सत्त्वं वा दुःखं देवतावतानि विधोः तस्या विघाततोऽप्यतत्त्वं तापकभावः। न परमार्थिके इत्यभ्युपगंतव्यमिति। नैव सति ममापि किंचित् न दृश्यते॥

जलचंद्रस्य चलनवृत्तिरप्येव तस्मिन् सत्त्वस्यैव अगत इत्याह। परमार्थत इति। इव शब्दमात्रेण कथं मिथ्यात्वस्यागम इति चेदुच्यते इव शब्दस्य वृद्धिसत्त्वसादृश्यं ब्रूते। तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तत्त्वस्वरूपं चेत्कल्पितमेव वस्तु तत्त्वस्य भावादिसुपपादयति। न चेदिति। पुरुषो वस्तु तत्त्वस्य प्रकृत्यश्चैव शब्दो दोषापानि म्या तस्मिन् परत्वादित्यर्थः। मिथ्या सादृश्यमेव दोष इति चेन्नैसाह। नहीति। सविधस्य निर्विषयं चेव शब्दार्थः कल्पित एव दृश्यः। सात्त्वस्या विधकेतव्यतापकत्वे सति ममापि किंचित् न दृश्यते किं तु इह मेव संपन्नमित्यर्थः॥

कृतानुवादेन महदीर्घवदिति स्वमतस्यापनात्मकाधिकरणसंगतिमाह। प्रधानेति। यद्यपि सारम्भमतनिरासानंतरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः। स्व
 मतस्यापनस्य स्मृतिपादे संगतत्वात् तथापि पूर्वप्रधानगुणानां सुखादीनां जगत्सत्त्वयात् प्रधानस्यानुपादनत्वमुक्तं। तथा ब्रह्मण्येतस्यानन्वयाद्ब्रह्मणेपि
 नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसंगतिना भाद्वसमाधीमत इत्यर्थः। चेतनात् ब्रह्मणो जगत्सजीवादी यतो तसमन्वयो विषयः सर्वेषु सत्त्वविकारणगुणः
 सकाशेऽप्येव समानजातीयगुणारंभकस्तु शौल्क्यवदिति मयेन विरुध्यते न वेति संदेहे न्यायस्याभिचारद्विरुध्यत इति प्राप्तेऽपि चोच्यते धीति
 सिद्धं तस्मात्तत्र चोच्यते एवेत्यादिना। यद्यपि न विलक्षणत्वादित्यत्र चेतनादचेतनसर्गः साधितः तथापि वैशेषिकस्याप्यसतदीयप्रक्रियेपाप्यभिचारेण मयैवा
 प्रधानकारणवादे निराकृतः। परमाणुकारणवाददानीं निराकर्तव्यः। तत्रादौ तावद्योग्यवादिना ब्रह्मवादि निदोषोऽप्येव सप्रतिसमाधी
 यते। तत्राप्येवैशेषिकारणमभ्युपगमः कारणद्वयसमवापिनो गुणः कार्य इत्येव समानजातीयगुणतरमारभते। शुल्कस्यस्तुल्यः शुल्कस्य परस्य
 प्रसवदृशता तद्विपर्ययादृशनाच्च। तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्ये विजगति चेतन्यसमवेपातददृशो वा तु न ये तज्जल
 जगत्कारणं भवितुमर्हतीति। इममभ्युपगमंतदीयैव प्रक्रियेपाप्यभिचार्यति॥ ॥ महदीर्घवद्ब्रह्मपरिमितत्वाभा॥ ॥ एवातेषां प्रक्रिया॥ पर
 माणवः किल कंचित्कालमनारब्धकार्यमथा यौगंधपादि संतः परिमाणं दुर्मपरिमाणं अतिष्ठति। ते च पश्चाददृष्टादिपुरुःसरः संयोगसचिवाः
 संतोऽणुकादिकं मण्डलं कार्यजातमारभते। कारणगुणाश्च कार्यगुणतरं पदद्वौ परमाणुघण्टाकारभेदे तदपरमाणुगत स्यादिकं तत्त्व
 त्वेव सचिवाः संतोऽणुकादिकं मण्डलं कार्यजातमारभते॥ गुणविशेषाः शुल्कादपो घण्टाकं शुल्कादीनपरमारभते। परमाणुगुणविशेषस्तु प
 रिमाणं त्वं घण्टाकं परिमाणं त्वं परमारभते। घण्टाकस्य परिमाणं तरयोगमभ्युपगमात्। अणुत्वं हस्वत्वे हि घण्टाकवर्तिनी परिमाणं वर्णयंति
 दस्य स ब्रह्मजगतादीनां प्रत्येककाले परमाणुवो निश्चला अस्मिन् काले तिष्ठति। सर्गकाले चादृष्टवदात्मसंयोगात्तु कर्मभवति। तेन संयोगात् इत्यां तरस्य
 भवति। कारणगुणाः कार्यगुणतरमारभते इति सामानेन प्रक्रिया शुल्कविशेषतस्तमाह। यददृष्टविति। परमाणुपरिमितत्वं तद्वत्परिमाणं परिमाणं

तत्राप्येवैशेषिकारणमभ्युपगमः कारणद्वयसमवापिनो गुणः कार्य इत्येव समानजातीयगुणतरमारभते। शुल्कस्यस्तुल्यः शुल्कस्य परस्य प्रसवदृशता तद्विपर्ययादृशनाच्च। तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्ये विजगति चेतन्यसमवेपातददृशो वा तु न ये तज्जल जगत्कारणं भवितुमर्हतीति। इममभ्युपगमंतदीयैव प्रक्रियेपाप्यभिचार्यति॥ ॥ महदीर्घवद्ब्रह्मपरिमितत्वाभा॥ ॥ एवातेषां प्रक्रिया॥ परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्धकार्यमथा यौगंधपादि संतः परिमाणं दुर्मपरिमाणं अतिष्ठति। ते च पश्चाददृष्टादिपुरुःसरः संयोगसचिवाः संतोऽणुकादिकं मण्डलं कार्यजातमारभते। कारणगुणाश्च कार्यगुणतरं पदद्वौ परमाणुघण्टाकारभेदे तदपरमाणुगत स्यादिकं तत्त्व त्वेव सचिवाः संतोऽणुकादिकं मण्डलं कार्यजातमारभते॥ गुणविशेषाः शुल्कादपो घण्टाकं शुल्कादीनपरमारभते। परमाणुगुणविशेषस्तु परिमाणं त्वं घण्टाकं परिमाणं त्वं परमारभते। घण्टाकस्य परिमाणं तरयोगमभ्युपगमात्। अणुत्वं हस्वत्वे हि घण्टाकवर्तिनी परिमाणं वर्णयंति दस्य स ब्रह्मजगतादीनां प्रत्येककाले परमाणुवो निश्चला अस्मिन् काले तिष्ठति। सर्गकाले चादृष्टवदात्मसंयोगात्तु कर्मभवति। तेन संयोगात् इत्यां तरस्य भवति। कारणगुणाः कार्यगुणतरमारभते इति सामानेन प्रक्रिया शुल्कविशेषतस्तमाह। यददृष्टविति। परमाणुपरिमितत्वं तद्वत्परिमाणं परिमाणं

अभिचारस्थलांतरमाह यदापि हे इति। हे हे इति शब्दं पठितव्यं। एवं सति चतुर्भिर्घातकेष्वनुरागकारं भुज्यते यथाश्रुते तु द्वाभ्यां घातका
भ्यामह तश्चनुरागकारं भोज्यते कुर्यात्तं महत्वं बहुत्वं वा विना कार्यं महत्वायोगादिति प्रत्येकं कार्यं कारस्तु पक्षानुका नि हा भ्यां घातकाभ्या
मारध्यकार्यं महत्वं दृश्यते। तस्मै हेतुः प्रत्येकं कार्यं सति स्थित्या यमवसंयोग इति एव प्रणीते भाष्ये दृश्यत इति चिरंतनं वैशेषिकद्वयेदं भाष्यमिहाहः सर्वेषां
विघातकगतहृत्वाणुत्वपरिमाणमोरनारत्नकसाध्यभिचारः। पद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां घातकं त्रिभिर्घातकेः अणुकमिति कल्पयं
ति। तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानात्र नियम इति प्रतीत्यर्थे। यदापि बहुवृत्ति। कारणगुणाः शुल्कादयः समानजाती यगुणारंभकाः कार्यद्वयपरिमा

यदापि हे घातके चतुराणुकमारभेते। तदापि समानं घातकं समवापिनां शुल्कादीनामारंभकत्वं। अणुत्वहृत्वे तु घातकसमवापिनी अपि नै
कारभेते। चतुराणुकं स महत्त्वं दीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् यदापि बहुवृत्तिः परमाणुवैवृत्तिवा अणुकातिवा घातकसहिते वा परमाणुः कार्य
मारभेते। तदापि समानेनैवायोज्यता। तदेवं यथा परमाणुः पुरिमंडलात्सतोऽणुहृत्त्वच घातकं जायते। महदीर्घचौणुकादिन पुरिमंडले। यथा वा घा
तकादणो हृत्वा ज्ञेयसतो महदीर्घच घातकं जायते। नाणुनो तहृत्वं। एवं चेतनात् ब्रह्मणोऽचेतनेन गजनिष्पत्ते इत्यभ्युपगमे किं तव छिन्ने ॥ ॥

तनुनकारणगुणपरिमाणारंभं किं तु कारणगतसंख्याभ्यमिति प्रक्रिया तुल्येत्यर्थः। एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सर्वं योजय अभिचारमाह। तदेवमिति प
रमाणुभ्य एव महदीर्घचेत्यनियतप्रक्रियानाश्रितोक्तं नियतप्रक्रियानाश्रित्यभिचारमाह। यथा चेति। अणुहृत्वे भौतानुके भौतानुद्वयं न जायते
हृत्त्वमपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः ॥ स वैवाशब्दार्थेऽनुक्तानुसमुच्चयार्थः। तथा च हृत्त्वपरिमंडलाभ्यां घातकपरमाणुभ्य एव महदीर्घाणुव
ज्ञेयता चेतनं जायत इति स योज्यता। तत्र हृत्वात् महदीर्घघातकपरिमंडलादनुघातकमिति विभागः ॥

दृष्टं तवैषम्यं संकते। अथ मन्वस इति। अचे तनेव विरोधिगुण इत्यत आह। नद्यचे तनेति। कार्यद्रव्यस्य परिमाणं तत्कालं तत्त्वमंगीकृत्य विवक्षितं
 श्रुताम्यमाह। मेवमिति। अंगीकारं त्यजति। नचेति। उत्पन्नहि परिमाणं तं विरोधिभवति। तदुत्पत्तेः प्राग्विरोध्यमाद्युक्ते परिमाणं इत्यारंभः किं न स्या
 दित्यर्थः। ननु विरोधिपरिमाणे तत्तदेव द्रव्यं जायते इत्यत आह। आरंभमपीति। सहोत्पत्तावपसिद्धांतः। अतो विरोध्यभावः सिद्ध इति भावः। अणुत्वं

अथ मन्वसे विरोधिना परिमाणं तरेण कालं कार्यद्रव्यं घातुकामदीत्युक्तौ नारंभकारिणो कारणगतानि परिमाणं इत्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि ननु चे
 तन्न विरोधिना गुणांतरेण जगत्तत्कालं तत्त्वमिति। हेतुकारणगता चेतना कार्ये चेतनांतरं नारंभेत्। नद्यचेतनातामचेतना विरोधी कश्चिदुक्तो
 ति। चेतना प्रतिषेधमात्रत्वात्। तस्मात्परिमाणं इत्यादि वैषम्यात्। मोति चेतनाया आरंभकत्वमिति। मेवमस्यः। यथा कारणे विद्यमानातामपि
 परिमाणं दीरतामनारंभकत्वमेव चेतन्यस्यापीत्यस्यास्य सुमानत्वात्। नद्यपरिमाणं तरेण कालं तत्त्वपरिमाणं इत्यादीनामनारंभकत्वे कारणं। प्रा
 कपरिमाणं तरेण जातपरिमाणं इत्यादीनामनारंभकत्वे पपत्तेः। आरंभमपि कार्यद्रव्यं प्रागुक्तं नारंभे तस्य मात्रं गुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्। न
 द्यपरिमाणं तरेण नैव्यग्राणि परिमाणं इत्यादीन्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणं तरेण नारंभेत्। परिमाणं तरेण हेतुत्वाभ्युपगमात्। कारणमह
 लोकारणवद्वत्त्वं अथ पविशोपाहमहत्॥

धारंभेयगत्वासा रिमा इत्यादिः स्वसमानगुणा नारंभकत्वमिसांशं निषेधति। नचेति। व्यग्रत्वमस्यथा सिद्धिः। तत्र हेतुः। परिमाणं तरेण स्येति। अत्य
 हेतुकत्वे सत्रापु दहरति। कारणेति। कारणानां घातुकानां बहुलात् अणुके महत्त्वं दृष्टे महत्त्वं दित्तु लपि दारयति स्यात्तु लपि दित्तु ववा

दयं वमयत्तं मे ग विरोधी वा न ह लपि स्य मर्थः॥

महत्त्वविह्वलमणुत्वं परमाणुगतद्वित्वसंख्यमाद्यणुके भवतीत्याह। तदिति यत्तत्तद्वत्त्वसमवापिकारणतदेवमहत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य। यच्च गणुत्वं
 स्वात्मवापिकारणतदेवाणुत्वाविना भूतद्वत्त्वस्य सत्त्ववापिकारणमित्येति दिशति। एतेनेति। अतो महत्त्वादेव हेतुत्वात् पारिमां दुल्यादीनां व्यग्रत्वमिति इति
 भावः। तेषां सत्त्वविशेषाभावात् समानगुणारंभकत्वेन व्यपिन वाच्य इत्याह॥ नचेति। पारिमां दुल्यादीनां अपि बहुत्वादिचेत्तस्य वापिकारणगतत्वाविशेषादि
 त्यर्थोपात्तत्वात् न कल्पेत्तत्त्वं व्यग्रत्वमिति धियं निहेतुरित्युक्तिफलमाह। तस्मादिति॥ यत्तु कारणगुणस्य समानगुणारंभक इ
 तिव्यासे। सामानगुणेषु पारिमां दुल्यादिषु व्यभिचारेऽपि पदव्यसमवापिकारणगतेऽपि विशेषागुणः सत्त्वसमानजातीयगुणारंभक इति व्यासेऽप्येतत्त्वविशेषगु

तद्विपरितमणु। एतेन दीर्घत्वं हत्वं त्वेव व्याख्याते इति दिशति। अत्रानिधानविशेषात्कृतश्च कारणवहुत्वादीन्नेवारंभतेन पारिमां
 दुल्यादीनीत्युच्येत। द्रव्यं तरेण तरेवारंभमात्रेण सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वात्मसमवायाविशेषात्तस्मात्त्वभावादेव पारिमां दुल्यादीनां न प
 रंभकत्वं। तथा चैतनाया अपीति इष्टं। संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणतामुत्पत्तिरुद्गीतात् समानजातीयोत्पत्तिरिति चारः। इत्येव प्रकृते गुणोदा
 हरणममुक्तमिति चेत्तददृष्टं तेन विलक्षणारंभमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य व्यग्रत्वात्वेति कश्चिद्विपरितहेतुर
 इति॥

गुणत्वात्परंभकत्वं उच्यते। तन्मदं चित्रपटहेतुत्वं तद्वत्त्वस्य नीलादिरूपेषु विजातीयवृत्तिरूपहेतुषु व्यभिचारश्चेतत्त्वस्य सत्त्वत्वेन गुणत्वाभावाच्चेति मत्त
 व्यं। तस्माच्चेतनादिजातीयारंभो युक्त इति स्थितं। तत्रोदाहरणतरमाह। संयोगाच्चेति। तदुच्येतत्त्वस्य कार्यपादान्तरात् द्रव्यतत्त्वविलक्षणस्य पादान्तरमिति न क
 ते किंचिद्रव्यमेव विलक्षणकार्यकरमुदाहर्तव्यं। न संयोगस्य गुणस्योदाहरणमिति युक्तेऽंकते। द्रव्य इति। गुणा द्रव्यवच्चेतना द्येतत्त्वारंभ इति विलक्षण
 रंभकत्वं। पददृष्टं इति परिहरति नैति॥

अनियतः कणादसंमतइत्याह। सूत्रकारो वीति। एतावता कथमनियमस्तत्राह। एतदुक्तमिति। नखिलसंज्ञात्संज्ञायेतपुनरुक्तभावेऽप्यतिदेशा
 धिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते। न चतिदेशइति। समानगुणान्मनियमस्य परिभाषायादिदृष्टान्तेन भंगार्थमस्मात्संमतइत्याह। स स्थेवातिदेशस्य
 र्थः। वैशेषिकमतपरीक्षा मारभते। उभयथापिन कर्मात्तत्तदभावः। तास्य प्रासंगिके तत्पूर्वाधिकरणेन संगतिरप्येवमेति मन्वानः प्रधानस्यैव
 सूत्रकारोऽपि भवतां द्वयस्य गुणान्मन्वहार। प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षात्संयोगस्य पचात्मकं न विद्यत इति। यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षो भेदाकाश
 योः समवयसंयोगः प्रत्यक्षाएवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पंचसु समवयस्य रीरमप्रत्यक्षात्संयोगस्य हि शरीरं। तस्मान्न पांचभौतिकमित्येतदुक्तमव
 ति। गुणसंयोगोऽयं शरीरं दृश्यते इति चात्रापि विजस्योऽसतिः प्रपञ्चिता। नन्वेवं सति ते वैवेतदुत्तनेति ब्रूमः। तत्संयोगस्य लक्षणं सत्तु वैशेषिकं
 प्रति। तच्च तिये शेषिसमानतापतया कृत एतेन शिष्टपरिपह्यप्रियाख्याता इति। सत्यमेवं तस्यैव लक्षणं वैशेषिकप्रक्रियारंभे तत्प्रक्रियानुगतेन नि
 दर्शनेन प्रपञ्चः कृतः॥ ॥ उभयथापितकर्मात्तत्तदभावः॥ इदानीं परमाणुकारणवदतिशयोक्तिः। सच वाददृष्टसमुत्तिष्ठते। पटादिनिर्दिष्टैकै
 सावपवातिद्व्यादिस्वानुगतैरेव संयोगसच्चिदैस्तत्वादिभिर्देवैरभ्यमाणातिदृष्टानि। तस्मात्सत्येन पाव किंचित्सावयवं तत्सर्वस्यानुगते रेव सं
 योगसच्चिदैस्तैर्देवैरभ्यमिति गम्यते॥

नधिष्ठितस्य कारणत्वेऽपि परमाणुत्वं तदधिष्ठितानां कारणत्वमस्त्विति प्रसुदहरणसंगतासांख्याधिकरणतत्तत्परमस्य वदंतास्यैवाह। इदानीमिति। अण
 कादि कुमेरापरमाणुभिर्जगदारभ्यते इति वैशेषिकेण द्वातोत्रविषयः॥ स किं मानसलो भ्रान्तिमूलो वेति सदेहपूर्वपक्षमिति। सचेति तैः पटादिभिः सामान्य
 हित्यादेः कार्यद्वयत्वं तैर्त्यर्थः। विमतं सावयवं शिखादि कुं स्वस्वपरिमाणसंयोगसच्चिदाने कद्रव्या र्था कार्यद्वयत्वात्पटादिवदिति त्रययोगः स्वैष्टपर

मनुसिद्धयर्थेति साध्यविशेषात्

नचेतायताकथं परमाणुसिद्धिस्तथाह ॥ सचापमिति विमतं सावयवत्वं यद्वा तावच्छेदकं पतौ निवर्तते स नूतन परिमाणे सायकर्मस्य पर्यंतत्वेनावसातम्
मित्येतावगतः परमाणुरित्यर्थः ॥ यावत्सावयवमनुमानप्रकृतौ ॥ अणुकनूते इव निरवयवसि ध्वतीति भावः ॥ जगत्तिसत्त्ववादाकार्य इव त्वहे स सिद्धि
तिवदंतं सत्ताह ॥ सर्वं चेति विमतमाद्यंतवत्सावयवत्वस्य इत्यर्थः ॥ हेतौ रे सिद्धि निरस्त्रा प्रयोजकत्वं निरस्यति लचेति ॥ ते कति विधा इत्युक्ता मा माहता

सत्त्वाप्रभवपञ्चायपविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यंतगतः परमाणुः । सर्वं चैदं जगत्तद्विरसमुद्रादिकं सावयवं सावयवलाञ्छयंतवत् । न
चाकारो न कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगत् । कारणमितिकरा भुगभिप्रायः । तानिमानि च त्वारिभूतानि भूषणपतेजः पवनारब्धानि
सावयवास्तुषलभ्यवतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते तेषां चापकर्षपर्यंतगतत्वेन परतो विभागास्तथा हि नश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुप
र्यंतो विभागो भवति । स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले वा पर्वोपचरणञ्च दृष्टापेक्षं कर्मात्पद्यते । तत्कर्मस्वाश्रयमणुं श्रवन्तरणसंयुज्जिततोद्यम
कादिक्क्रेण वायुहृत्य घते ॥ एवमग्निरेवमाय एवं पृथिवी एवमेव शरीरमिदमिदं सर्वं निदं जगदणुभ्यः संभवति । अणुगतेभ्यश्चरूपादिभ्योऽ
णुकादिगता निरुपादीनि संभवन्ति । तन्तुपटन्यायेनेति कारणादमन्यते ॥

नीति। प्रलये चैव। अपि नाशत्रयगकारणालभिसांकाह। तेषांचेति। अवयवानां विभागात्तादृशव्यवहितो नाशः प्राप्तानां निरवयवत्वेनावयवविभागादेनोद्गृहीतो संभवान्ननाश इत्यर्थः। तेषां नित्यत्वे फलितं सृष्टिक्रममाह। तत इति॥

एवं कारणादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदांतसमन्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे कर्तव्यं तस्य धातिमूलत्वात् विरोध इति सिद्धांतपक्षे तत्रेदमिति । अत्र ये वि
 भक्तानां परमात्मना समन्तरकर्मणो भयकर्मणा वा संयोगो वा अः कर्मणश्च निमित्तप्रपत्तादिकं दृष्टं यथा प्रपत्तयदात्मसंयोगाद्देहचेष्टा वा व्याप्य निधाता ह्यस्य
 दिव्यलनहस्तनोदनादश्वादिगमनंतद्दण्डकर्मणो दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते तवादितीये कर्मनुत्पत्तिः । नाथः प्रपत्तादेः सत्सुतरकालीनत्वादित्युभयथापि
 तत्रेदमभिधीयते । विभागावच्छातं ताप दण्डात्संयोगः कर्मणोऽभ्युपगंतव्यः । कर्मवतांतं वा दीनां संयोगदृष्टानां कर्मणश्च कर्मणश्चान्तिमिति किं
 मभ्युपगंतव्यं । अत्र भ्युपगमे निमित्तभावात् तावत्साधकर्मणा दभ्युपगमे विपदि पलो भिधाता दिवी अथा दृष्टं किं अपि कर्मणो निमित्तमभ्युप
 गम्येत तस्मात्संभवात् नैवाणुसाधकर्मणात् । न हितस्यासंबन्ध्यानामगुणः प्रपत्तः संभवति । शरीराभावाच्चरीरप्रतिवेहि मनस्यात्मनः संयोगे
 सत्यात्मगुणः प्रपत्तो जायते एतेनाभिधातापि दृष्टं निमित्तप्रसाह्यातव्यं । समेतैरकं । जंहितं सर्वनाद्यस्य कर्मणो निमित्तं संभवस्य दृष्टमाद्य
 स्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत । तत्सुतरात्मसमवायिकासा दण्डसमवायिका ॥

न कर्मसंभवति अतः कर्मसंभवात्तस्य संयोगपूर्वकद्वयणुकादि सगीसाभाव इति स्वार्थः स्थिरस्य वेगवत् स्वसंयोगविशेषो भिधातः सद्यत्वे चेत्स
 तोदतमिति भेदः । दृष्टनिमित्ताभावेपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुपु कर्मणि शो कते । अथादृष्टमिति । विकल्पपुरःसरं दृष्टयति । तत्सुतरिति । जडात्मव
 दणोरश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मेतव्यं ॥

शा.सू.भा. ५

45

अत्रापि सूत्रं नो ज्ञायति । उभययेति । जीवाधिष्ठितमदष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह । आत्मनश्चेति । अचेतनत्वात् । आधिष्ठातृत्वमिति शेषः । प्रित्रेश्वर
स्याधिष्ठातृत्वमयेनिराकरिष्यते । अचेतनत्वं न दष्टस्य कर्मनिमित्तत्वाभावे हेतुरुक्तः । हेतुं तस्माह । आत्मसमकालित्वेति । गुरुत्ववदष्टमपि स्वाश्र
यसंयुक्ते किमाहेतुरिति शङ्कते । अदष्टवतेति विभुसंयोगस्याणुसदसत्ता क्रियासत्तये प्रलम्भाभावः । स्यादिति दूषयतिसर्वधेति । कादाचित्कप्रय

५ भयथापिनादृष्टनिमित्तमणुषुकर्मयुक्तस्यैतादृष्ट्याचेतनत्वात् । नद्यचेतनचेतनेतावधिष्ठितं स्वतंत्रं प्रवर्तते प्रवर्तयेति चेति सारम् ।
प्रक्रियायां प्रक्रितं । आत्मनश्चानुत्पत्तये तस्य सतस्याभवत्त्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषुकर्मणो निमित्तं
स्यादसंबन्धाददृष्टवत्तापुरुषेण स्वरात्तां संबन्ध इति चेत् । संबन्धसतत्वात्प्रवृत्तिसातत्वं प्रसंगो निषामकांतराभावात् । देवान्यपि तस्य कस्यचि
त्कर्मनिमित्तस्याभावात् । ताणुष्वाद्यकर्मस्य तत्कर्मभावात् । तन्नियं धनः संयोगो न स्यात् । संयोगाभावात्तन्नियं धनं घण्टादिकार्यजातं न स्या
त् । संयोगश्चाणोरसंबन्धेन संबन्धोत्पत्त्यादेकदेशेन वास्तवीयता चैदुपचयानुपवर्तरेणुमात्रप्रसंगः ॥

नेरदृष्टनियम्यत्वायोगेपीश्वरप्रियमदसतत्राह। निकाभकांजरेति। पत्तज्ञानंतच्छरीरजसमिति व्याशिविरोधेन निलज्ञानासिद्धेस्तदुल्लङ्घ्येनास्ति।
अस्तित्वेपिसदासत्वाभेदनिपातकत्वमितिभावः। स्वार्थनिगमयति। तदेवमिति। संयोगस्यहेतुत्वरवं दधित्वास्वरूपं रवंदुपतिसंयोगश्चाणोरिति संयो-
गस्यव्याप्यवृत्तित्वे एकस्मिन्नितस्मांतभीवात्कार्यस्यैव बुत्वायोगात्तर्ककार्ययरेनाणुभावेस्मादित्यर्थः॥

37

किंच सांख्ये संयोगस्यैकांश इति त्वं दष्टं तद्विरोधा द्वाप्यत त्वं न कल्पसित्ताह। दष्टेति। परमाणोः संयोग एकदेशेन चैदितिसंबंधः हि मे देन
 कल्पितप्रदेशसंयोगस्यापि कल्पितत्वात्ततः कार्ये नोत्पद्येत इत्यनेन चानिश्चयात्प्रादित्यपत्तिः इति इत्यर्थः। कारणानां सर्गप्रसक्तो संयोगो न सित्ता
 प्रलयनिर्गसेपि सत्त्वोत्पत्तिरिति। यथा चेति। परमाणूनां कर्मणामसंयोगात्सर्गः विभागात्प्रलयमिति प्रक्रियानमुक्तः। युगपदनंतं परमाणूनां विभागेति य

दष्टविपर्ययसंगत्या प्रदेशयतो दुःखस्य प्रदेशयता इत्यांतरेण संयोगस्य दष्टत्वादेकदेशेन चैतावप्यतत्प्रसंगः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदे
 शाः स्फुरिति चेत्। कल्पितानामवस्तुत्वात् अवस्थेयसंयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणत्वात्। असति चासमवायिकारणे द्वाणुकादि
 कार्य इत्यनेनोत्पद्येत यथा चादिसर्गनिमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्मणामासंभवति। सर्वमहाप्रलयेपि विभागेत्यर्थं कर्मणामासंभवे
 त्। न हितत्रापि किंचिन्निमित्तं तन्निमित्तं दष्टं स्य दष्टमपि भोगप्रतिष्ठार्थं न प्रलयप्रसिद्धमिति तौ निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं
 विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्मात्संयोगविभागाभावात्तदापत्तयोः सर्गप्रलययोरेकावः प्रसज्येता तस्मादनुपपत्त्यर्थं परमाणुकारणावादः॥

तस्याभिधातादेष्टस्य निमित्तस्यासत्त्वात् धर्मधर्मरूपादष्टस्य सुखदुःखार्थत्वे सुखदुःखप्रत्यक्षप्रलयप्रयोजकत्वायोगाच्चादष्टनिमित्तेन कर्म
 साविभागः संभवति। तथा च दष्टादष्टनिमित्तयोरेकत्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन च कर्मतास्ति अतः कर्मभावात्तयोः संयोगवि

भागपूर्वकयोः सर्गप्रलययोरेकावः प्रसज्येता ॥

समवायाभ्युपगमाच्चतदभावः अणुवाक्यसंभवश्चिद्विषययोग्यतासंबन्धते। अणु कसमवायमोः परमप्राप्तमित्रत्वसाक्षात् अणु कवसमवायस्यापिसमवा
मांतरमित्यतवस्थितिरित्यर्थः॥ नन्विह नंतुषु परदूसादिविशिष्टधीनिमानकः समवायो न संबंधांतरमपेक्षते। स्वरूपेणैव नित्यसंबन्धत्वादिति शङ्क

॥ समवायाभ्युपगमाच्चतदभावः निश्चितेनाणुवाक्येति गकरणेन संबन्धते। वाक्चाणुभावा
णुकमुख्यमानमसंतमिन्नमणुभावाः समवायेति सभ्युपगम्यते भवता। नचैवमभ्युपगम्यतां कते गकरणता समर्थयितुं। कतुः। साक्षा
दनवस्थितेः यथैव अणुभावा मसंतमिन्नसंतु अणुक सनवायलेखनेन संबन्धेन ताभ्यो संबन्धते। एवं समवायोपिसमवापिभ्योऽसंतमित्यतः स
समवायलेखनेनात्येनैव संबन्धेन समवापिभिः संबन्धेतात्पतमे दसास्यात् ततश्च तस्य तस्यान्यो न्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यतश्चैव प्रसज्ये
ते। नन्विह प्रत्यपग्राहः समवायो नित्यसंबन्ध एव समवापिभिर्गृह्यते। नासंबन्धः संबन्धांतरमपेक्षेताततश्च ततस्मान्नः संबन्धः कल्पयितव्योपे
नानवरण प्रसज्येतेति। नैक्यते। संयोगोपेक्षेति संयोगे निमित्तसंबन्ध एवेति समवायवत्तान्यसंबन्धमपेक्षेत्। अथापीतत्वात्संयोगः संबन्धा
ंतरमपेक्षेत्। समवायोपि तर्ह्यपीतत्वात्संबन्धांतरमपेक्षेत् तच्च गुणत्वात्संयोगः संबन्धांतरमपेक्षेत् तसमवायो गुणत्वादिति पुनर्नैव कुरु अपेक्षा
कारणस्य तुल्यत्वात्॥

ते। नन्विहैति। संयोगस्यापि स्वरूपसंबन्धोपपत्तेः समवायेन सादिति दूषयति॥ नेति। संबन्धिभिन्नत्वाच्चेदपेक्षा समवायस्यापितुभ्या॥

गुणपरिभाषायाश्चेति। गुणत्वाभावेपि कर्मसामान्यादीनां समवायं गीकारेण गुणत्वं समवायेन व्यापकं ॥ नापि व्याप्यं गुणस्यापि समवायवत्स्वरूपसंबंधसंभवेन व्याप्यनुकूलतर्काभावात् तस्मात्संबंधिभिन्नत्वमेव संबंधांतरपेक्षायां कारणतस्तत्समवायेपितुल्यत्वादनुवत्त्वात् दुर्वीरसाचमूलस्यैव

गुणपरिभाषायाश्चातंत्र्यात् तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानुवत्त्वात् प्रसज्यमानायां चानुवत्त्वायामेकसिद्धौ सर्वासिद्धौ
भ्यामणुभ्यां द्वयकृतैवोत्पद्येत तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ अपि चारणवः प्रवृत्तिस्वभावात् प्रवृत्तिरिति
भावावाऽनुभयस्वभावावाऽनुभयस्वभावावाभ्युपगम्यते गलंतरभावात् ॥ यतुर्धीपिनोपपद्यते प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्प्रलया
भावप्रसंगः ॥ नित्यत्वभावत्वेपि नित्यमेव नित्यत्वेर्भावात्प्रलयाभावप्रसंगः ॥ अनुभयस्वभावत्वं च विरोधादसंभवं ॥ अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्त
तवशात् प्रवृत्तिरित्येव रभ्युपगम्यमानयो रदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसंगादतंत्र्यत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्यप्रवृत्तिप्रसंगात् तस्माद
प्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

रीतया समवायासिद्धौ समवेतद्वयकसिद्धिरित्यर्थः ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ अपि चेत्येति ॥ अनुभयस्वभावत्वेनैमित्तिकी प्रवृत्तिर्वाच्या ॥ निमित्तं च कालादृष्टा
दिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृत्तिप्रसंगः ॥ तस्मान्निमित्तत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥

॥

॥

॥

किंचकारणावः समवायिकारणवतः कारणपेक्षया स्थूला अनित्याश्च रूपवत्तात्त्विकवत्ता द्वध्वत्तात्त्विकवत्ता घटवदिति सूत्रं वो जपितुं परमं किं
यामाहा सा च यवानामि सा हि ना नन्वत्र परमाणुत्वं पश्यता व छेदकतद्विरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्यते इति चेत्तत्र वा युक्त्यनेन सूत्रादेः पृथगव छेदकत्वा

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोद्दितात् ॥ सावयवानां द्रव्याणां प्रवयवशो विभज्यमानानां यतः कोविभागेन संभवति ते चतुर्विधरूपादिमंतः
परमाणवः चतुर्विधस्य रूपादिमंतो भूतभौतिकस्फारंभकाः नित्याश्चेति यद्वैरोषिका अभ्युपगच्छंति सतेषामभ्युपगमो निगलं वन एव यतो
रूपादिमत्त्वात्परमाणुनामणुत्वं नित्यत्वं विपर्ययः प्रसज्येता परमकारणपेक्षया स्थूलत्वं नित्यत्वं च ते वा न निमित्तं विपर्ययं नापद्येते सार्थकं
तः । एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्विलोके रूपादिमदस्तु तस्य कारणपेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टं । तथा घटस्तं नूनपेक्षया स्थूलं नित्यं च भवति । त
तवश्चाभूतपेक्षया स्थूला अनित्याश्च भवन्ति । तथा च मीवरमाणवोरूपादिमंतस्तैरभ्युपगम्यन्ते । तस्मान्नेपिकारणवतस्तदपेक्षया स्थूला अनित्या
श्चाभ्युपगच्छन्ति ॥

न चाप्रयोजकता कारणभूतत्वे नित्यत्वे चासंबद्धादिमत्त्वायोगान्न च तद्विवायुः कारणवन्निति पृथक् साधने रूपादिहेतूनां भागा सिध्यभावे पिसिद्धसा
ध्यनता सादिति वाच्यं यत्र स्पर्शस्तत्सकारणं यत्र रूपं तत्सकारणमिति व्याप्तिग्रहकाले वापुलाघवच्छेदेन साध्यसिध्यभावादिति भावः ॥

परमाण्वेतिसाः सत्वे सत्कारणात्वादात्मवदितिसत्प्रतिषेधस्य त्वाप्यविशेषासिद्ध्यादयमिति। यच्च नित्यत्व इति। सत्त्वं भावतुं प्रागभावनिवृत्तार्थेति
त्यत्र प्रतिषेधः सप्रतिषेधिकः। अभावत्वात् घटाभाववदिति नित्यत्वस्य क्वचिद्विशेषकार्यमनित्यमिति विशेषतः कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधाकारणाभूतप
रमाणुष्वनित्यत्वसिध्यति। अतथाप्रतिषेधोऽप्यभावेऽप्रतिषेधात्पुनरेति कणादेरुक्तं न च तस्यासिद्ध्यादयमिति। यदपीति कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधव्यव

यच्च नित्यत्वे कारणैरुक्तं सदकारणवन्नित्यमिति। तदप्येवं सत्पणुषु न संभवति उक्तं न प्रकारेण अणुनामपि कारणवत्त्वोपपत्तेः। न तदपि नित्यत्वे
क्षितीये कारणं कुरुमनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावा इति। तदपि नावर्तुं परमाणुना नित्यत्वे साधयेत् सति हि पक्षिः कल्लिञ्जि त्रिष्वस्तुति
नित्यश्चेन्न ज्ञातः समासेनोपपद्यते। न पुनः परमाणु नित्यत्वमेवार्थे स्यते। तच्चास्ते वन्नित्यं परमकारणं ब्रह्म। तच्च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिद
र्थस्य प्रसिद्धिर्न भवति। प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारवता रान्॥

हारमंजीकृतब्रह्मणि प्रतिषेधोऽपि प्रसिद्धिरुक्ता वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवासिद्धः कारणनित्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनित्यमिति व्य
वहारयोगादिसाह। न वञ्छयेति। यदि प्रमाणान्तरकारणान्नित्यत्वे स्यात् तदर्थव्यवहारः समूहो भवति। ततो मूलज्ञानात्वागव्यवहारमात्राभवस्तु सिद्धिः
वरेण्यव्यवहारद्वयतत्सिद्धिप्रसंगान्मूलज्ञानेनेनैव विशेषसिद्धेर्व्यवहारोपमासर्वैयर्थ्यमिति भावः॥

सा.सू.भा.२
५२

एवंपरमातु नित्यत्वे कारणदसूत्रद्वयं निरस्य तृतीयं निरसति । पदपीति । सतामसात् इत्युक्तान्स्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणज्ञानमविद्येति यदि सूत्रार्थः तर्हि प्रत्यक्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात् । अत्रानुक्तं निवारणदित्यर्थः । यद्यारंभक इव श्रुत्यत्वं हेतुविशेषात् तदा विशेषवैयर्थ्यं आपद्येत

यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तमविद्याचेति। तद्विद्येव विधीयेत सतां परिदृश्यमानकार्यणां कारणात् प्रत्यक्षेण ग्रहणसंविदेति। ततो ह्यणुकनित्यताप्याययेत। अथाऽव्यत्येसतीति विशेष्ये ततथाप्यकारणावत्वमेव नित्यतानिमित्तमाययेत। तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् अविद्याचेति पुनरुक्तं स्यात्। अत्रापि कारणविभागात् कारणाविनाशश्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसंभवोऽविद्यासापरमाणात् नित्यत्वं व्यापयतीति व्याख्यायेत॥

नरुक्तिश्चैसा ह अथेतादिनापरमाणावोनिताः नाशकानुपलंभादसवदितिसूत्रार्थमाहुकते। अथापीति। तंलाद्यवयवानांविभागात्राशादुपरादि
नाशोदृष्टः तच्चद्वयंतिरवयवाणांतांतीतीतिनित्यत्वमित्यर्थः॥

45

परिणामवा दमाश्रित्य रात्ता ताश कं किंचित्संभवतीति परिहरति निति। अबयवानां संयोगेन द्रव्यांतरोत्पत्तिरारंभ इति पदिमते स्यात्तदा द्रव्यविना
शो द्रव्यामेवेति नियमः स्यात्तत्र भेदान्तरास्ति संयुक्तं तत्त्वमपरादर्शतादत्तः कारणमेव स्वतो निविशे चेति विशेषवदस्य तन्नाकार्यमित्यनुभववत्ता
दस्तिर्पतया चाणानामप्यविद्यापरिणामरूपाणां प्रलयनिमित्तेन कालादिनापि डात्मकस्वरूपतिरोभावेन कारणभावायति विनाश उपपद्यते। य

तावत्तु पंचित उपद्रुस्तु द्रव्यामेव हेतुभाविन एव महतीति नियमोस्ति संयोगसच्चिवे हि अनेकस्मिन् अद्रव्ये द्रव्यांतरास्ति रंभकेऽभ्युपगम्यमाने एत
देवं स्यात्। यदा त्वपास्तविशेषं सामानात्मकं कारणं विशेषवदस्य तन्नापद्यमाने आरंभकमभ्युपगम्यते। तद्वद्वतकाठिन्यविलयनवत्
त्वं वच्छाविलयेन नापि विनाश उपपद्यते। तस्मात्तत्त्वादिमत्त्वस्यादभिप्रेतविपर्ययः परमात्मना ॥

यापि संपर्कतद्वतकाठिन्यमवयवसंयोगस्यावयवानां च नाशं विनैकरीयते तद्वच्चकाठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वात् द्रव्यनाशो नुदाहर
णत्वमिति शंके गुणवत् द्रव्यस्यापि कृतश्चिद्वत्ता शङ्क्यं शो नोदाहरणद्रुणपरिभाषायाश्चातं त्रत्वात् तत्तु तत्तु कठिनं द्रव्यमित्यनुसृत्य
तपरिणामविशेषो द्रव्यमेव काठिन्यं। न च द्रव्यत्वेऽपि अवयवविभागादेव तस्मिन्नाश इति वार्यम्। यतस्परिणामिन एकत्वेन विभागात्तं न कस्य रमा
गुकाठिन्यताशेतदसंभवाच्चेति भावः ॥

किंच प्रलयेनासीद जौ नान्यत्किंच नैसर्गानां नाशसिद्धिस्तस्मान्न तेषां परमकारणत्वमित्थं संहरति। तस्मादिति। यद्यस्मादधिकगुणवत् तस्मात्स्व-
कमिति आशिक्षायाः कल्पयति। तद्वदिति। पार्थिवः परमाणु अधिकरं गुणस्तत एवैकं सूत्रं गुणजलादिपरमाणुवद्वैकल्यतेतवा-आवेदो

तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ ॥ गंधरसरूपस्पर्शगुणस्पर्शपृथिवीरूपरसस्पर्शगुणाः सू-
क्ष्माश्चाप्यः रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः। स्पर्शगुणः सूक्ष्मतेनोवाप्रति। एवमेतानि च त्वारिभूतानि उपचितापचितगुणानि सूक्ष्मसूक्ष्म-
तारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यं ते। तद्वत्परमाणुवोप्युपचितापचितगुणाः कल्पे रत्नवा। उभयथापि च दोषानुबन्धोऽपरिहर्ष्य एव स्मात्। कल्प-
मानेतावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितापचितगुणानां मूर्त्युपचयदपरमाणुत्वसंगः। न चोतरेणपि मूर्त्युपचयगुणोपचयो भवतीत्युच्यते। का-
येषु स्तरेषु गुणोपचये मूर्त्युपि च यद्विनात् ॥

अत्राह। कल्पमान इति मूर्त्युपचयान्न। स्त्रीत्यादिसर्थः॥ पार्थिवोऽणुरप्यात्सूक्ष्मः अधिकगुणत्वात् घटवदिसेवंप्रयोजकत्वात्। अप्रयोजकत्वं निरस्य-
तित्वांतरं गेति। दृष्टविरोधस्यादिति भावः॥

यदुक्तं यत्कार्यद्वयंतत्संयोगसचिवानेकद्वयमितितत्तत्तथाह। तथाकार्यरंभोपीति। तैवल्यं प्राधान्यं कार्यद्वयस्थितावपि हेतुत्वात्संयोगस्य। क्षीर
रंभकसंयोगादध्या रंभकंतत्संयोगांतरंतथाचदध्यादौ व्याभिचारत्रयमस्ति रित्यर्थः। किंच यत्कार्यद्वयंतद्वयारभमित्येव व्याप्तिरस्तु लाघवात्तत्संयोगस
चिवस्वतन्त्रपरिमाणनैकद्वयारभमिति गोरादीर्घविकृतद्रुकूलारध्वरजौ न्यूनपरिमाणयोर्व्याभिचारश्च न च रज्जुर्नद्वयंतरमिति वाच्यं अवयवि
मात्रविलम्बवाजाता किंच निरवयवद्वयत्वस्यैकात्म्यवतिलेलाघवाच्च निरवयवानेकाणुसिद्धिः॥ पञ्चणुत्वतारतम्यविश्रान्तिभूमित्वेन तत्सिद्धिरि
तथाकार्यरंभोपि नावयवसंयोजनेव केवलैर्न भवति। क्षीरजलादीनामंतरेणापि अवयवसंयोगांतरं दधिहिमादिकार्यरंभदर्शनात्। तदेवम
सारतरतर्कसंदध्यत्वादी श्रुत्कारणश्रुतिविहङ्गत्वाच्छ्रुतिप्रवर्तौ श्रुतिस्मृत्यादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यंतमेवानपेक्ष्यस्मिन्नरमाणकारणावा
देकार्याश्रेयोर्धिमिरिति वाक्यं शेषः॥

तित न्न एण कत्वेने क्तुटिषु विश्रांतेः। न च त एव तुटिना मन्त्रो जगद्देतवा इति वाच्यं। एषि वीत्वादिना सावपवत्वात्तिसत्त्वात् ननु नानात्र चावपवत्वं
 स्पृक्चिचिश्चांतौ परमाणु सिद्धिः। अविश्रांता वृत्तवस्थेति वाच्यं। नापायां ब्रह्मणि वावपवत्वं विश्रांति संभवादतो तर्हि चिदाणु सदा वै प्रकृतं निरवयवात्तं
 योगसमवाययोगे संभवात्संभवेत द्य एण क्कार मकत्वा योग इत्यादिवाधकमुक्तमेव। संप्रत्यपरिग्रहाच्चैतिह त्रया वक्षोर्षपूरयत्रधिकरणार्थमुपसहर
 तितदेकमिति। तस्माद्भ्रं। तिमूलेना वक्षोषिकमन्तेन वेदांतता सत्यस्याविशेष इति सिद्धम्॥

शा.सू.भा.३
६५

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति। समुदाय इति। परिमाणभेदे न वे हादेराशुतर विताशतंगीकारार्धवैनाशिको वैशेषिकः। तस्मिन् निरसार्ततरं सर्व
साधिकादीबुद्धिस्तो निरस्यत इति प्रसंगसंगतिमाह वैशेषिकेति। नाभाव उपलब्धेरिति निरसनीयसिद्धता दत्र निरस्यसिद्धतस्य भेदं कुं तस्मिन् तं विन
जते। सचेति ननु सुगतप्रोक्ता गमस्येवमाहुतो बहु प्रकारता तत्राह। प्रतिपत्तीति। एकस्यैवागमस्यात्मातुः शिष्यस्यावस्था भेदेन बुद्धिभेदात्तदं ध्या

समुदाय इत्यप्यहेतुके पितृदप्राप्तिः॥ वैशेषिकग्राह्यतो दुर्भुक्तिमो गदेदविरोधाच्छिष्टा परिग्रहाज्ञतापेक्षितव्य इत्युक्तं सोऽर्थवैनाशिक
इति वैनाशिकत्वसाम्यात् सर्ववैनाशिकग्राह्यतो न त एव पेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः। स च बहु प्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेषभेदा
द्वा। तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति केचित्सर्वसित्ववादिनः केचिद्विज्ञानसिद्धता त्रयवादिनः। अन्येषु नः सर्वशून्यत्ववादिन इति। तत्रापे सवो
सित्ववादिनो वाद्यमांतरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ती। भूतं भौतिकं चित्तं चैति च तं स्तावत्यतिश्रुम्। तत्र भूतं पृथिवी धातु आदयो भौतिकं रुतादयश्च
क्षुरादयश्च

मोतमधिपान् शिष्याणां वा भेदाद्बहु प्रकारतेत्यर्थः। तातेव प्रकारानाह। तत्रेति। सौत्रांतिको वैशेषिको योगाचारो माध्यमिकश्चेति चत्वारः शिष्यास्तो
ष्टाद्यमोर्वीद्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽप्यसिद्धसंप्रतिपत्तेस्तयोः सिद्धांतमेकीकृत्य निरस्यत इत्याह। तत्रापे सवो सित्वेति भूतं भौतिकं वाद्यं चि
तं चैतं च कामाद्यांतरमिति विभागः॥ तत्र संदिष्टैकं ज्ञानमूलोऽप्राप्तिमूलो वाप्यसिद्धत इति तत्र मानं मूल इति पूर्वपक्षपक्षसिद्धांततदीयं दर्शयति। तत्र

॥
६५

स्थिरः प्रपंचो अस्मिन् हेतुक इति चेदांतसिद्धांतस्य मानमूलरूपेण सिद्धांतविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षफलं सिद्धांते तद्विरोध इति चेत्तदर्थं पृथिव्यादिभूत
चतुष्टयं विषयं द्रिपादिकं भौतिकं च परमाणुसमुदाय एव नावयव्यंतरमिति मत्वा परमाणुचि भजते। चतुष्टये चेति। चतुर्विधा रसार्थः खरः कठि
णः तत्त्वभावाः पार्थिवः परमाणवः स्निग्धाः आप्लाः दुष्कास्तेजसाः ईरणं चलनं स्वभावो वा यथा नामिति वाच्यं समुदायमुक्त्वा ध्यात्मिकं समुदायमाह।

चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्ते होष्मेरणास्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहृत्य तदिति मन्यन्ते। तथारूपविज्ञानवेदानां संज्ञासंस्कार
संज्ञकाः पंचस्कंधाः तेष्वध्यात्मं सर्वव्यवहारस्य दभावेन संहृत्य तदिति मन्यन्ते। तत्रैव मभिधीयते॥

तत्रेति सविषयेन्द्रियाणिरूपस्कंधः विषयाणां वाच्यत्वेपि देहस्येन्द्रियशरीरादध्यात्मिकत्वं। अहमहमित्यालम्बविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कंधः।
सुखाधनुर्भावो वेदानां स्कंधः गौरवश्च इत्येवं नामविशिष्टस्य विकल्पकप्रत्ययः संज्ञास्कंधः। राद्वेषमोहधर्माधर्माः संस्कारस्कंधः। तत्र विज्ञानस्कंधः
श्रितमात्मैतिगीयते। अन्ये च तारस्कंधाश्चेतास्तेषां संज्ञातः आध्यात्मिकः सकललो कपात्रा निवहिक इत्यर्थः॥

शु.सु.भा.२
६६

अवयवातिरिक्तावयववृत्तलध्वेरवयवाः शिष्यते। यत्सत् स्मृतिकं यथाविद्युदिति ते वा स्मृतिकत्वमिति मानमूलोयं सिद्धांत इति प्राप्ते सिद्धांतसूत्रं
 योजयति। योयमिति। समादौ परमाणुतां स्कंधानां च खतः संघातस्तत्र संभवति। अचेतनत्वात्। नापि चित्ताख्यमभिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतु। संघा
 ते देहाकारे जाते विज्ञानं विज्ञाने जाते संघात इत्यस्योक्त्या अत्रापि च स्मृतिक विज्ञानादस्यः कश्चिद्विद्विश्चरो वा लपाभ्युपगम्यतेयः संघातकर्ता भवेत्। न च क
 र्त्तरमनपेक्षणावः स्कंधाश्च स्वयमेव संघातार्थं प्रवर्तन्ते इति वाच्यं। अनिर्देश्यप्रसंगात्। नन्वालयविज्ञानसंतानः संहतास्त्वित्यत आह। आशयस्ये
 योयमुभयहेतुक इत्यप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोः एहेतुकश्च न भौतिकसंहतिरूपः स्कंधहेतुकश्च पंचस्कंधीरूपस्तस्मिन्नुभ
 यहेतुकेपि समुदायेभिप्रेयमाणेन स्माप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः॥ कुतः समुदायितामचेतनत्वात्। चित्ताभिज्वलनस्य च समुदाय
 सिध्यधीनत्वात्। अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशंसितुर्कीर्त्यै रस्य संहतुरनभ्युपगमात्। निरपेक्षप्रवृत्त्याभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपपत्तिः प्र
 संगात्॥ आशयस्याप्यन्यत्वान्न्यत्वाभावनिरूप्यत्वात्। स्मृतिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मात्समुदायानुपपत्तिः॥ समु
 दायानुपपत्तौ च तदा श्रमा लोकपात्रालुप्येत॥
 ति आशेरते स्मिन् एगादप्यइत्याशयः संतानः सर्कितंतानि भोविज्ञानेभ्यो न्यअनन्यो वा आद्ये स्थिरः स्मृतिको वा नाद्यः अस्मदिष्ट नित्यात्मवा इत्यसंगात्॥
 द्वितीये दोषमाह। स्मृतिकत्वेति स्मृतिकस्य जन्मातिरिक्त व्यापारे नास्ति तस्मात्स परमाण्वादिमेलनार्थं प्रवृत्तिरनुपपन्ना स्मृतिकत्वमाद्यानादित्यर्थः। एते
 नानन्यः संतान इति पक्षो निरस्तः स्मृतिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः तस्मात्संहतुरसत्वात् संघाता उपपत्तिरित्यर्थः॥

६६

संहतुरभावेपि संघातोपपत्तिमात्रं कानि वेधति । इतरेति । कार्यप्रत्ययभेदः । अविद्यादिभिरेवार्थात्संघातसिद्धौ व्यवहारोपप
त्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह । ते चेति ॥ अविद्यादिषु स्थिरत्वबुद्धिरविद्याततो गगद्वेषमोहाः संस्कारा भवन्ति ते भोगमस्य साधं विज्ञानं तस्य घटे तस्माच्च
त्ययविज्ञानात्स्थित्यादिचतुष्टयं तामाश्रयत्वात् न भवति । ततो रूपं सितं सिततामकं शुल्कं शोणितं निष्पद्यते गमस्त्वकललवुद्धुदावस्थानामरूप
शब्दार्थ इति निष्कर्षः । विज्ञानं स्थित्यादिचतुष्टयं रूपं चेति घटापतमानि यं स्पेष्टं यत्ता तस्य तत्त्वदापतनं । नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः स्पर्शः त
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रमिति तत्त्वात् ॥ यद्यपि मोहाप्रज्ञासितावाक्यश्चैतनः संहतस्त्विहो नाभ्युपगम्यते । तथाप्यविद्या
दीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकापात्रा तस्यां चोपपद्यमानां न किंचिदपरमपेक्षितमस्ति । ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञा
नं नामरूपं घटापतनं स्पेष्टं नैदं तात्त्विकोपादानं भवौ जातिः जगत्प्रमाणं शोकः परिदेवतादुःखं दुर्मनसैवेवं जातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगत
समये क्वचित्संक्षिप्तानिर्दिष्टाः क्वचित्प्रपञ्चिताः । सर्वेषां मध्यममविद्यादिकृत्तापोः प्रत्यक्षेण यः ॥
तः सुखादिकावेदना । तथाप्युत्तर्विषयतद्वत्त्वात् तथाप्युत्तर्विषयतात्तेन भवत्तास्मात्तस्मैति भवो धर्मादिः स्ततो जातिर्देहजन्मबंधस्कंधसमुदाय
ति वाच्यता ॥ ज्ञातानां स्कंधानां परिपाको जगत्स्कंधतावशो परं प्रियमाणस्य पुत्रादिस्तेहादंतदीहः शोकः तेन ह्युत्तरेणादिप्रलापः परिदेवता । अ
तिष्ठानुभवो दुःखं तेन दुर्मनसामानसीयथा इति शब्देनानुभवानादित्त्वेन संग्रहार्थः न केवलं सुगतानां मया विद्यादयः संमताः किं तु सर्ववादि

तामपीत्याह ॥ सर्वेषां मिति ॥

अविद्यादिहेतुकाजन्मादयो जन्मादिहेतुग्राह्याविद्यादय इति मिये हेतुहेतुमभ्यावादर्थासंघातसिद्धिरिति शीकामुपसंहरति। तदेवमिति॥ सिद्धं न भ
जं अक्षरे। तत्रेति। अविद्यादीनां हतरेतरहेतुत्वमंगीकृत्य संघातहेत्वभावात् संघातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं स्मारयति। नन्विति। किमविद्यादयः संघा
तस्य गमकाऽतोऽसादका इति विकल्पं धिसंघातस्योत्पादकं किंचिद्व्यं तत्रास्तीत्याह। अत्रोच्यते पदीति। आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणं अ

तदेवमविद्यादिकलापे परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयं च वदनिशमाकर्तमानेः र्थास्मिन् उपपन्नः संघात इति चेत्। तत्रा कस्मा
त्तुऽस्मिन्मात्रनिमित्तत्वात् भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किंचिन्निमित्तमवगम्येत। न त्ववगम्यते। यदि तरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्या
दीनां पूर्वपूर्वमुत्तरेतरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवेन्न तु संघातो लज्जेः किंचिन्निमित्तं संभवति। नन्वाविद्यादिभिर्योदासिष्यते संघात इ
त्युक्तं। अत्रोच्यते यदि तावदयमभिप्रायः अविद्यादयः संघातमंतरेण त्मानं प्रत्यक्षमाणा अपेक्षंते संघातमिति। ततस्तस्य संघातस्य
निमित्तं वक्तव्यं। तच्च नित्येऽप्यणुषु अभ्युपगम्यमानेष्वश्रयाश्रयिभूतेषु भोक्तृषु सत्सु न संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किं
गपुनः सागिकेष्वपि अणुषु भोक्तृरहितेष्वश्रयाश्रयिभूतेषु चाभ्युपगम्यमानेषु संभवति॥

इहाश्रयेऽप्यस्यार्थः। पदास्थिरेष्वणुषु संघातमेष्वपि कर्तृषु वा दृष्टसदृशेषु सत्सु तानाभावमात्रेण संहतिं कर्तृत्वायोगात् संघातापत्तेर्निमित्तं
नास्तीत्युक्तं तदा सागिकपक्षे तत्रास्तीति किमु वक्तव्यमिहाह किमिति। आश्रयाश्रयः। संघातकर्तृत्वेऽप्यस्यार्थः। आश्रयाश्रयिभूतेष्विति

सिद्धं न भ
जं अक्षरे। तत्रेति। अविद्यादीनां हतरेतरहेतुत्वमंगीकृत्य संघातहेत्वभावात् संघातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं स्मारयति। नन्विति। किमविद्यादयः संघा
तस्य गमकाऽतोऽसादका इति विकल्पं धिसंघातस्योत्पादकं किंचिद्व्यं तत्रास्तीत्याह। अत्रोच्यते पदीति। आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणं अ

द्वितीयं शङ्कते। अथापमिति। संघातस्याविद्यादीनां चोक्तो अन्योऽप्यस्य विदित इत्युक्तिः॥ कथमिति। स्वाभाविकः स्वल्पसंघातानां हेतुहेतुमद्भा-
वेन प्रवाहोतसंहारमपेक्षते। पूर्वसंघाता अप्यविद्यादयनुतरसंघातमवर्तका इति तात्पर्यम्। अयं दोषोऽपि तत्राशङ्कते। अथमन्यस इति। स्वभावस्य

अथापममिमांशः अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति। कथं तमेवाविद्यात्मा वैलभ्यमात्रास्तस्यैव निमित्तं स्युः॥ अथमन्यसे संघाता एका-
नादे संसारे संतानुवर्तिते द अथाविद्या इति। तदापि संघाता संघातांतर इत्युक्तं नित्यमेव न वा स दृश्ये गोप्येति। अनित्यमेव न वा स द-
र्शयिष्ये इति चेत् सद्यो न। निमनाभ्युपगमे मनुष्यपुङ्गवस्य देवतिथिर्गोप्येति नारकप्राप्तभावः प्राप्नुमात्। अनित्यमाभ्युपगमे पि मनुष्यपुङ्गवः कदा-
चिन्मोक्षो न ह स्तो भूत्वा देवो कपुनर्मनुष्यो वा भवेत् इति प्राप्नुमात्। उभयमप्यभ्युपगमविरोधः। अपि च यद्गोप्यं संघातः स्यात् स न स्ति स्थितो-
भोक्तेति तवाभ्युपगमः। ततश्च भोक्ता भोक्तव्य एव सना मेव प्राप्यनीयः। तथा मोक्षो मोक्षार्थ इति मुमुक्षुणा नामेव भवितव्यं। अमेन चेत्ता भवेत्तं भ-
यं भोक्ता मोक्षकालावस्थापिना तेन भवितव्यं। अवस्थापित्वेति कलाभ्युपगमविरोधः। तस्मादितरेतरेत्यतिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि
भवेत्तद्वदुक्तं नाम न तु संघातः सिध्येत् भोक्ता वा दिसभिप्रायः॥

निमनानियमयोरपि सिद्धांतापातः स्यादिति परिहारायः। पूर्वर्तितेति चेत् पुङ्गवे देहः किंच भोक्तुः क्षणिकत्वपक्षे भोक्तव्यं अवहारेषु दुर्धृष्ट-
त्वाद् अपि चेति। यो यदि ह्यति सतकाले नास्ति चेदित्यर्थः। अस्ति च तस्मिन् क्षणिकत्वमंगत्स्यः। प्रकृतं संघातनिरसमुपसंहरति तस्मादिति

शा. सु. भा. २
६८

द्विविधो हि कार्यसमुदायः सुगत संमतः हेतुधीनः कारणप्रमुखाधीनश्चेति। तत्राविद्यातः संस्कारजन्यो विद्यानमित्येवं रूपः प्रथमः प्रथिव्यादिसु
मुद्राकारादिलेखद्वितीयः। तत्राप्रमगीकुसद्वितीयः संघातं कर्तृभावेन दूषितः॥ सं प्रत्ययं ह्यप्रतिस्त्रकारः। उत्तरेति। क्षणिकोर्थः क्षण इत्युच्य
ते निरुध्यमानत्वं विनाशकसात्त्विकं। निरुद्धत्वमतीतत्वं। ननु कार्यकाले विनाशो मत्वेऽपि पूर्वस्योक्तस्य क्षणिकार्थस्य हेतुत्वमस्तमिति शङ्क

उत्तरेत्यादेव पूर्वनिरोधात्॥ ॥ इत्थमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्संघातसिद्धिरस्तीति। तदपि तत्सत्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभूय
तीति इदमिदानीमुपपाद्यते। क्षणभंगवादिनोपमभ्युपगमः। उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इति। न चैवमभ्युपगच्छता श्रव
तरयोः क्षणयोः हेतुफलभावः। अकारणसंघादपि तु निरुध्यमानस्य निरुध्यस्य पूर्वक्षणाभ्याभावग्रस्तत्वादुत्तरक्षणाहेतुत्वानुपपत्तेः। अथ
भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षणादुत्तरक्षणास्य हेतुत्वमिष्टाय स्तथापि नोपपद्यते भावभूतस्य पुनर्भावापरकत्वनाशो क्षणांतरसंबंध
प्रसंगात्। अथ भाव एवास्त्वया पारद्वयमिष्टायः। तथापि नोपपद्यते। हेतुत्वभावा नुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसंबंधात्। स्वभावोपगमाभ्युपगमे च
हेतुत्वभावस्य फलकालावस्थपित्वेति क्षणभंगभ्युपगमसंग्रहः॥

ते। अथ भावेति। सदुपपत्त्यर्थः। किं हेतो ह्यस्त्यतिरिक्तः कार्योत्पादनारब्धो व्यापारः अतिरिक्तो वा नाद्यदस्य का द्वितीयं शङ्कते। अथेति। भावः उ
त्पत्तिः उक्तं हि मतिर्येषां किं वा सेवकारकं सेवकेत्यत इति येषां क्षणिकभावानां प्राप्तिः सेवकक्रियाकारकं चेत्तर्था। नष्टस्यापि निमित्तत्वं साजोपादानत्वं।
तथा च प्रदेयदिकालासत्वे यद्यनुत्पत्तिः सत्ते न क्षणिकत्वहानिरिति परिहृतिः। तथापीत्यादिना॥

६८

प्रथममक्षोक्तं देवदृष्ट्यतिविनैवेति वस्तुनो जन्मध्वंशान्तरपरान्तरान्तराणां कल्पमिसाह। अपिचेति। तयोः स्वरूपत्वे वस्तुन्यंतर्भावात् वस्तुनोऽनाद्यनस-
 त्वमित्यपि दृष्टमिति कृतं। अथास्तीति। विशेषमेवाह। उत्सादेति दृष्टं। प्रत्येकमपीति। ताभ्यां संसर्गवस्तुनः क्षणिकत्वसंगः स्यात्सं सगैव नास्ती-
 त्वित्येव वा स्याद्भावात्प्रागेवाहेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्त्वासेरतिप्रसंगः। अपिचोत्सादनिरोधो नाभवस्तुनः स्वरूपमेव वा स्याताम्। अ-
 ब्रह्मांतरं वा ब्रह्मतरमेव वा सर्वथापि न पपद्यते। यदि तावदस्तुनः स्वरूपमेवोत्सादनिरोधो स्यातां ततो वस्तुनो दत्तादनिरोधश्चैव च पर्यायः
 प्रमुमुः॥ अथास्तिकश्चिद्विरोध इति प्रत्येकोत्सादनिरोधश्चैव च पर्यायः। अथास्तिकश्चिद्विरोध इति प्रत्येकोत्सादनिरोधश्चैव च पर्यायः। अथास्तिकश्चिद्विरोध इति प्रत्येकोत्सादनिरोधश्चैव च पर्यायः।
 मध्यस्थानत्रयसंबंधित्वा दस्तुनः क्षणिकत्वमभ्युपगमहानिः। अथास्तिकश्चिद्विरोध इति प्रत्येकोत्सादनिरोधश्चैव च पर्यायः। अथास्तिकश्चिद्विरोध इति प्रत्येकोत्सादनिरोधश्चैव च पर्यायः।
 दनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शब्दत्वप्रसंगः। यदि च दर्शनादर्शने वस्तुनः उत्सादनिरोधो स्यातां एवमपि दृष्टधर्मोत्तोनवस्तुधर्माविति व-
 स्तुनः शब्दत्वप्रसंग एव। तस्मादप्यसंगतं सौगतं मतं॥ ॥ असति प्रतिकोपरोधो योऽपि यद्यमन्यथा॥ ॥ क्षणभंगवादे पूर्वसंगो निर्गोधयस्तत्वा-
 न्नोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तं॥ ॥

तितृतीयकल्पमुत्थाप्य दूषयति॥ अथास्त्येति। सत्त्वं व्याख्यातुं वृत्तं स्मारयति। क्षणभंगेति॥

श.स.भा.२
६७

किं कार्योत्पत्तिर्निर्हेतुका सहेतुका वा आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह ॥ अथासत्ये वेलादिनाविषयकरण सहकारिसंस्कारश्चतुर्विधा हेतवस्तान्मती
त्यगपचिन्तारूपादिष्विज्ञानं चैताश्चिदात्मकाः सुखाद्यश्च जायन्त इति प्रतिज्ञार्थः ॥ यथानीलविज्ञानस्य नीलवस्त्रालेव नमस्यो विषयः ॥ चक्षुः
करणमधिपतिप्रत्ययः सहकारिप्रत्ययः आलोकः समनंतरस्वप्रत्ययः संस्कार इति भेदः प्रतिज्ञाहानिपुरुषदोषमुक्त्वा वस्तुदोषमप्यहर्तिर्हे

अथासत्येव हेतोः फलोत्पत्तिं ब्रूयात् ॥ ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात् चतुर्विधान्हेतुः अतीतचित्तचैतादयश्चतुर्दशप्रतिज्ञाहीयेतानिर्हेतुका
माद्योसत्तावप्रतिबंधात् सर्वसर्वत्रोत्पद्येत ॥ अथोत्तरक्षणे सति वा वदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति ब्रूयात् ॥ ततो योगपदं हेतुफलयोः स्यात् ॥ त
थापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात् ॥ सप्तिकाः सर्वसंस्कारा इतीदं प्रतिज्ञोपरोधेन ॥ ॥ प्रतिसंख्याः प्रतिसंख्यानिरोधमासिरविच्छेदात् ॥ अ
पिचवैनाशिकाः कल्पमतिबुद्धिबोधेन त्रपादस्य संस्कृतं सलिकं चेति ॥

तुका मां चेति सहेतुकत्वपक्षेऽन्यकारणसम्भवादेः कार्यसहभावापत्तादलिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रशेषे व्याचष्टे ॥ अथोत्तरक्षणे सादिना
सम्पूज्यते इति संस्कारः आद्यतवतो भाव इत्यर्थः ॥ एवमाद्यसंज्ञासंभवादीनि रस्तः उत्तरसंज्ञासंभवादीनि कार्यकरणभावद्वयलिकत्वेति रस्ते संज्ञा
तदभिमतं द्विविधं विनाश इत्युक्तिः ॥ प्रतिसंख्येति ॥ संस्कृतमुत्पाद्यं बुद्धिबोधेन त्रपादस्य संस्कृतं सलिकं चेति ॥

६८

किंतु च संतदा १ तद्वीति निरुपायंतिः स्वरूपं प्रतीया संख्या संतं भावमसंतं करोमीत्येवं रूपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तया निरोधः कस्यचिद्भाव
संभवति। अबुद्धिपूर्वकस्तु संभाहीनां स्वसंभंगुणमिसाहविपरीत इति। परप्रक्रिया मुक्तास्तत्रा चण्डेतेषांमिति। भावाः संतानिनः संतानो ना
संभावा ना हेतुफलभावेन प्रवाहस्तस्मिन् संताने चरमक्षणाः क्षणान्तरं करोति वा नका। आद्ये चरमव्याघातः संताना विच्छेदात्। द्वितीये चरमस्यास

तदपि च त्रयं प्रतिसंख्या ३ मृत्तिसंख्या निरोधा वा काशं चेसा च क्षते। त्रयमपि चैतदवस्थभावमात्रं निरुपायमिति प्रसंगे ॥ बुद्धिपूर्वकः क्लिप्त
विनाशो भावानां प्रतिसंख्या निरोधो नाम भाष्यते ॥ तद्विपरीतो प्रतिसंख्या निरोधः आवरणभावमात्रमाकाशमिति। तेषां माकाशं परकायसाख्या
प्रतिसंख्या निरोधोपमिदानीं प्रत्याचष्टे। मृत्तिसंख्या प्रतिसंख्या निरोधो रप्राप्तिरसंभव इत्यर्थः ॥ कस्मादविच्छेदात् एतौ हि प्रतिसंख्या प्रतिसंख्या नि
रोधो संतानगोचरो वास्यातां भावगोचरो वा न तावत्संता नगोचरो संभवतः। सर्वेष्वपि संतानेषु संतानि नास्ति विच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संतान
विच्छेदस्या संभवात्। नापि भावगोचरो संभवतः। नहि भावानां निरन्ययो निरुपायो विनाशः संभवति। सर्वे स्वप्नवस्थासु प्रसन्नितानव
लेनान्वेष्य विच्छेददर्शनात् ॥

प्रसंगः। अर्थक्रियाकारित्वं सत्वमिति स्वस्ति हंता चरमस्य सत्वे पूर्वोक्तमप्यसत्प्रसंगः। अर्थक्रियाशून्यत्वात्। तस्मात्संतानस्य विच्छेदसंभवा
निरोधा प्राप्तिरित्याह। न तावदिति। न द्वितीया इत्याह। नापीति। घटकपालचूराधि वरुणासु सेयं मृदिति प्रसन्निताना दन्वपि भावस्य मृदादेर्ना संतिकविना

॥
॥
॥

वीजसंक्रादिषु प्रसन्नानां दर्शनादचमिनो विच्छेद इत्यत आह। अस्मिन्नेति। अंकुरादयोऽनुस्यूताश्च विभावयन्त्याः॥ कार्यत्वात् एव हि स न्यप्यविच्छेदसिद्धिरित्यर्थः। यस्माद्वा नोच्छादितं तस्मात्प्रतिक्षणं निरोधो संभव इत्यप्यसंहारः। अविद्यादीनां प्रति संख्या निरोधं तदभिमतं ह्यप्यति। उभ

अस्मिन् प्रसन्नानां स्वप्नवस्तुसुक्लचित् दृष्टेना न्यप्यविच्छेदेनाप्यत्रापि तदनुमानात्। तस्मात्परिकल्पितस्य निरोध इत्यस्यानुपपत्तिः॥ उभयथा च दोषात्। यो यमविधादिनिरोधः प्रति संख्या प्रति संख्या निरोधांतः प्राप्तीपरमरिक्तस्य तः सप्तम्यज्ञानादुपपरिकल्पत्वात् यमेव वा पूर्वस्मिन्निकल्पेति हेतुकविनाशोऽप्युपगमं ह्यनिप्रसंगः। उत्तरस्मिन्सु मार्गे वैदेशानर्थक्यप्रसंग एवमुभयथापि दोषप्रसंगादुक्तं संज्ञासिद्धिं दर्शनात्। आकाशे च विशेषात्। यच्च तेनामेवाभिप्रेतं निरोध इत्यमाकाशं च निरुपायमिति। तत्र निरोध इत्यस्य निरुपायत्वं पुरस्ताद्विराकृतं। आकाशं स्पष्टं नीतिरुक्तियते। आकाशे च। मुक्ते निरुपायत्वात्। उपगमः। प्रति संख्या। प्रति संख्या निरोधो रिव वस्तुत्वं प्रतिपत्तेरविरोधात्। आगमप्रामाण्यात्। वदामत आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तुत्वं प्रसिद्धिः॥

यथेति। यमनिष्पत्त्यादयः परिकराः सर्व दुःखं क्षणिकमिति भायनोपदेशो मार्गे वैदेशः। आगमप्रामाण्यादिति तत्र आकाशस्य कार्यत्वात् साधारणदिवद्वस्तुत्वं प्रसिध्यतीत्यर्थः॥

नन्वागमप्राकारे विप्रतिपन्नसुगतात्मकाशस्त्वत्वं कथं सिध्यतीत्यत आह विप्रतिपन्नानिति शब्देन स्तुतिः गुणत्वा इधादिबदितानु
मात्रादकाशस्त्वत्वे सिध्यति पृथिव्याद्यष्टमयां श्रोत्रग्रहगुणाश्रयत्वायोगादित्यर्थः आकाशस्त्वत्वं न साध्याभावत्वे दृश्यते अपि चेति
पृथक् घटस्येति घटसामान्याभावो नास्ति तथैकपक्षे सत्त्वेऽपि सत्त्वं दृश्यमानत्वाभावात्मकाकाशो नास्त्येवेति पश्यत एतच्छब्देन सादित्यर्थः । देशविशेषः

विप्रतिपन्ना न प्रतितुष्टा धृष्टानुमेपत्वं वक्तव्यं गंधादीनां गुणा नां पृथिव्यादिव द्रव्यवत् दर्शनात् । अपि चावरणाभावमात्राकाशनिष्ठत्वात् ।
कस्मिन्सुषुप्तापतुसावरणस्य विद्यमानत्वात् सुषुप्तांतरस्योत्तिष्ठतोऽनाकाशस्य संगः । यत्रावरणाभावः तत्र पतिष्यतीति चेत् । येनावरणाभावो
विशेष्यते तत्तद्विस्तृतमेव काशास्यानावरणाभावमात्रं । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमसमानस्य सौगतस्य स्वाश्रुपगमविरोधः ।
स ज्येते ॥ सौगते हि समप्ये पृथिवी भगवः न किं स त्रिभुवो र्यस्मिन् प्रसूयति वचनं न कहे पृथिव्यादीनामंते वायुः किं स त्रिभुवो र्यस्मिन् प्रसूयति
स्य प्रतिवचनं भवति । वायुराकाशस्य निश्चय इति । तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समं जस्येति । तस्मादप्युक्तमाकाशस्यावस्तुत्वं ॥

आवच्छेदेनावरणभावोक्तीत्याशंकाभावावच्छेदकृद्देशविशेषवाक्याशोनाभावइत्याह। पञ्चेत्यादिनापतिष्यतिपक्षीसंचरिष्यतीत्यर्थः। आकाशस्त्व
सुखंस्वप्नविहङ्गचेत्याह। अपिचेति किं सप्तकृतिप्रपञ्चाशयेत्यादिति किं सन्नियमा अवस्तुनः शशविद्यायास्या अयत्नादर्शनादिति भावः॥

व्याघातान्तरमाह। अपिचेति। धर्मप्रतिपोगितायो धर्मो नित्यत्वं तासु तिसंभवति धर्मिणोऽसत्त्वव्याघातादित्यर्थः आत्मनः सृष्टिकत्वं दूषयति। अ
नुस्मृतेरिति। अनुभवत आस्तुतिस्तस्मात्प्रनुभवसमानाश्रयत्वात्तदुभयाश्रयत्वनः सृष्टापित्वमित्यर्थः। सृष्टिकत्वेतानद्वयानुसंधानेन च न स्या
दित्याह। कथं ह्यहमिति। सर्वदर्शनकर्तुरासमिति स्मरणं कर्तुं प्रत्यभिज्ञानाच्चात्मनः सृष्टापित्वमित्याह। अपिचेति। कोहमदः पूर्वमदस्य स
अपिचिरे धर्ममाकाशं बुद्ध्यामप्येतद्विरुपाव्यमवस्तुनित्यं चेति विप्रतिषिद्धं। न स्य वस्तुनो नित्यत्वं नित्यत्वं वा संभूयति वस्तुनाश्रयत्वात्
धर्मधर्मव्यवहारस्य धर्मधर्मभावे हि घटादिव द्रव्यत्वं न स्यात्प्रतिरुपाव्यत्वं॥ अनुस्मृतेऽपि॥ अपिचये नाशिकः सर्वस्य वस्तुनः सृष्टिकता
मभ्युपगच्छन्नुपलब्धपि क्षांतिकतामनुपेयात्। न च सा संभवति। अनुस्मृतेः॥ अनुभवमुपलब्धिमतुल्यवमानं स्मरणं ननु स्मृतिः। सा चोप
लब्धे कर्तृक सती संभवति। पुरुषांतरे पलब्धि विषयेषु पुरुषांतरस्मर्यत्वं दृष्टं। कथं ह्यहमदो द्रव्यक्षिरेपश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शित्वे
कस्मिन्नसति मत्तमः स्यात्। अपिचदर्शनस्मरणयोः कर्तृकस्मिन् अत्यन्तः प्रत्यभिज्ञा मत्तमः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धो ह्यहमदो द्रव्यक्षिरेप
श्यामीति। यदि हितयोर्भिन्नः कर्त्ता स्यात् ततो हं स्मरणं द्रव्यक्षिरेपश्यामीति प्रतीयात्। न खेवं प्रत्येति कश्चित्। यत्रैवं प्रत्ययः तत्र दर्शनस्मरणयोर्भि
न्नमेव कर्त्ता सर्वलोको बगच्छति॥

राहमद्य तस्मै नीतिप्रत्यभिज्ञानाकारे द्रष्टव्यं द्रष्टव्यं पश्यामीति शान्तरसंबंधकथनं मोहमदस्यो हं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञानं तद्योतनार्थं विपक्षे सं
वाधकमाह। यदि हीति द्रष्टव्ये नो भेदो हं स्मरणं मिश्रं द्रव्यक्षिरेपश्यामीति प्रतीतिः स्यादित्यवदंशं तमाह। यत्रैवमिति॥

प्रत्ययमाह। स्मरणमिति। स्मरणमहमयो दृष्टीदिति प्रत्ययोपपन्नतत्रभिन्नमेव कर्तारं लोकोपगच्छतीत्यविवादमित्यर्थः प्रकृतप्रत्ययितायां तादृश
भेदप्रत्ययस्य बाधकत्वाद्दर्शनादभिस्वीयित्वमुक्तमिति। इह त्वहमदिति। यथाग्नेः श्रौत्वादिभिरनुवाधत्तेकश्चित्प्रधानासौ हेतुः सति पूर्वदर्शननिष्ठ
त इत्यनेन बाधाभावात्प्रत्ययस्य भिन्नाप्रमेयुक्तं भवति। तमादृष्टस्मरणेति स्मरणेति पूर्वदर्शनमित्याह। तत्रैवं सतीति स्मरणद्वयसंबंधेऽप्यात्मनस्तृतीयमक्षणे

स्मरणमहमसावदो दृष्टीदिति इह त्वहमदो दृष्टमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोपपत्त्या तमेवैकं कर्तारं भवगच्छति। न नाह। मिमांसने दर्शनं नि
वेत्तं निहतं। यथाग्निस्तुल्योऽप्रकोश इति वा। तत्रैवं सत्येकस्मदर्शनस्मरणस्य द्वयसंबंधेऽप्यात्मनस्तृतीयमक्षणे
त। तथा नंतरमनंतरमात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिज्ञानत्रैककर्तृकामो तमादृष्टसादृशीताश्च प्रतिपत्तीरनन्तरमात्मनश्चैककर्तृकाः प्रतिपत्तिरुप
नः कथं स्मरणभंगतादीवैनाशिकोपपत्त्येतत्सम्यदिदं व्याख्यासादृष्टादेतत्संपत्त्यत इति ॥

गोस्त्विति यदंतं सत्याह। तथेति। वर्तमानदृष्टाकारभोतमाच्छासादृष्टादंतरागदन्तं तदमनंतरं स्वस्मैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकं प्रत्यभिज्ञानत्राजन्मनश्च
तस्मान्न दशाप्यंतं भवतीति। प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिपत्तिरुपधानः सन्निति योजनादीयज्वालास्त्विति प्रत्यभिज्ञाने सादृष्टादेवादिशंकते ॥ स

सा दृश्यतानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीतत्वात् स्थिरस्य ज्ञानुरसत्त्वान्न सा दृश्यतानं संभवति। सत्त्वे वापसिद्धंतः सा दृशित्तिपरिहरति। तमिसादिना।
 स्यादेतत्तन्सा दृश्यप्रत्ययः पूर्वोत्तरवस्तुद्वयज्ञानजन्यसत्तद्द्वयसा दृश्यावगाही किंतु हि कश्चिदेव विकल्पः स्वाकारमेव वा सत्त्वेन विषयीक्योक्तः

तं प्रतिबुद्धमात्रं तेनेदं स दृशमिति द्रव्यायुतत्वात् सा दृश्यस्य स एव भगवादिनाः स दृश्योर्द्वयोर्वस्तुनोर्गोहीतुरेकस्याभावात् सा दृश्यनिमित्तं प्रति
 संधानमिति सिद्ध्या प्रलापवत्सात्। स्याच्चेत्पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः सा दृश्यस्य गृहीतैकत्वात् सत्त्वेकस्य क्षणद्वयावस्थानात् क्षणिकत्वप्रतिज्ञायी
 श्येत। तेनेदं स दृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेत् न तेनेदमिति मित्रवदर्थोपादानात्। प्रत्ययान्तरमेव
 चेत् सा दृश्यविषयस्यातेनेदं स दृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात्। सा दृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् ॥ ॥

क्षणं तस्य शीघ्रतो न स्थिर इष्टपेक्षेति शङ्कते। तेनेदमिति। अत्र वक्तव्यं सा दृश्यप्रत्यये तेनेदं स दृशमिति वस्तुत्रयभासते न वेति नेति वदतः सा
 तु भवतिरेधः। किंचार्थभेदभावात् स दृश्यप्रयोगो न स्यात्। तस्मात् पदत्रयेण मिथः संस्पृष्टमिन्नार्थभानादभाससिद्धमिति परिहरति। ततेनेति ॥

अथ भासते वस्तु यंतस्तु प्रत्यमा भिन्नमेव तवास्त्वमिति चेन्न च पाणामेक प्रत्यमा भेदे मयोप्यभेदापत्तेः इष्टापत्तिरिति कुतः किं वा विज्ञानवादिनं प्रसा
ह। पदा हीति ॥ वस्तु च यत्तेषां दृश्य प्रत्यमा द्विन्त्येव लोक प्रसिद्धं तच्चेन्नांगी किं मते स्यापि दृष्ट प्रसंग भवेत्तर्हिततदाका रणा क्षणिक विज्ञानात्
निधो वा तन्न भित्त्या देकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धतेक पक्षस्य रणा भ्रमक विप्रतिपत्तसंभवात् पक्ष साधना दिव्य वहा री लुप्येत अतो पथानु भवंता न सैव
भेदो गी कर्मः ॥ तथा च तेनेदं सदृशमिति वा स्या र्थो जीन पूर्व के सा दृश्य जातत आत्मनः स्थापित्वं दुर्वैरि मित्यर्थः ॥ ननु संसर्ग वा ह्यर्थः क्षणिक स्वल्प

पदा हिलोके प्रसिद्धः पदार्थः परिसर्केर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्ष सिद्धिः परपक्ष दोषो वा उभय मप्युच्यमानं परीक्ष कारा मात्मनः स्वपक्षार्थ
त्वेन न बुद्धि संज्ञान माहे हत्वेव नेव घो धे इति ति श्रुतं यत देव यत्तव्यं ॥ ततो न्यदुच्यमानं कः प्रकापित्व मात्मनः कैवलं प्रव्याप्येत् ॥

एतानि वि कल्प क ग्राह्याः ॥ स विकल्पा ध्वसे पातु म्हा पित्व सा दृशा दमो वा ह्याः कल्पिता अवभासंते ॥ अतो विप्रतिपत्त्या दिव्य वहा र इति वा ह्यर्थो वा द
मा र्गो व निरस्यति ॥ एवमेवेति ॥ पक्ष माग सिद्धं तदेव यत्तव्यं नहि क्षणिकत्वे केचित्प माग मस्ति ॥ न चेदानी घट इति प्रत्यक्ष मवर्तमान का ला सत्त्वं घट
स्य गोचर म दृत्ते मान स रण मा व स त्व रूपेण ॥ क्षणिकत्वे मान मिति वाच्यं ॥ तस्य वर्तमान त्व मा र्गो च र ले न का लांतर सत्त्वा सिद्धे न च पक्ष तत् क्षणिक
मिति वा सिरस्ति वि धुदा देर पि द्वि त्रि स रण स्थापित्वेन दृष्टं ता भा वा च च स्थापित मनुमा ता र मंतरे ण नुमाने संभवति ॥ तस्माद मान सिद्धार्थे क्ता तथा

पतेः प्रदिपययन रस्यर्थः ॥

सादेचेत्यत्रनिरस्तां अभावस्यहेतुत्वनिरासायेतत्रंयाचयेत्तत्रेदमिति। पदिर्वाजाभावस्याभावांतराद्विशेषः स्यात्तद्विशेषवदभावांतरादीजोदे
यंकुरइतिलोकायातिकानामभ्युपगमोऽर्थेवास्यात्रसोस्तीसाहयेनेति। सत्रंयोजयति॥ निर्विशेषस्येतिइतिविषाणदेकार्यकारित्वसादृशत्वात्
भावस्यासतो हेतुत्वनित्यर्थः। अस्त्यभावस्यापि विशेषइत्यत आहपदीति॥

अभावस्य हेतुत्वेति प्रसंग इति तर्कस्तु मानसाह। तापीति। अभावो न हेतुस्तत्वात्संमतवदित्यर्थः। अभावो न प्रकृतिः कार्यनन्वितत्वाद्यथाशय एव
नन्वितस्ते तु भेदा एवादि प्रकृतिरिति तर्कः पूर्वकप्रोक्तः अभावश्चेति। अतो चित्त्वात्कदाचिन्मविद्येयप्रकृतिरित्याह॥ नृदिति। स्थपितः कारणसाम्येण
तु मनुष्यदृष्टमिति। पृक्तं त्वमिहादिना अतु भववत्तात्स्थिरभावा नमेव सहकारित्वमिधिक्रमेण कार्यकर्म हेतुत्वमंगी कार्यनचशक्तस्य सहकार्य
पेशान्मुक्तेति वाच्यं। यतोऽहं कस्यापि नपेक्षेत सहकारिविषयं स्यात्। ततः स्वर्गादौ स्वतो निराश्रयेऽपि तावादि सहकारिकतातिशयकमादुच्यते। सर्वस्य
नम्रभावात् कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्। अभावस्यादेव शिष्याणादि ब्रह्मावाच्च भावोत्पत्ताय भावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यान्नचेवं दृश्यते। सर्वस्य
वस्तुनः स्वैक्ये तद्रूपेण भावात्मेनेवोपलभ्यमानत्वात्। नच मृदन्विताः शयवाद्यो भावास्तत्कादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते। नृदिका एतेव तु
मृद्वितान् लोकाः प्रापेति पृक्तं त्वं सूर्योपमदेमन्तरेण कस्यचित्कूटस्य सवस्तुनः कारणत्वा नुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति तत्तदुक्तं
स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञा यमानां नोच्यते। कादिकरणभावद्वीनात्। पेषपिरीजादिषु स्वरूपोपमदेति स्यात्। तेषु चित्तावावुपमद्य
नातानां पूर्वावस्थोत्तरावस्था कारणभ्युपगम्यते। अनुपमद्यमाना मेव तु पापिनीयौ जाद्यवप्रधाना मं कुरादिकारणभावाभ्युपगमात्। तस्मादसद्यः
इति शिष्याणादिभ्यः सदुत्पत्तिरुच्यते। सभ्यश्च सुवर्णादिभ्यः सत्पत्तिरुच्यते॥ अनुपपन्नो मजभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः

कार्यकर्मः॥ नचातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षित्वे कार्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यं घटस्य मृदनपेक्षित्वे कार्यत्वाविशेषात् घटस्यापि मृदनपेक्षा प्रसंगा
दन्वयमतिरेकाभावात्पेक्षा सहकारिष्वपि तुल्यापदुक्तं कार्यभावादशर्पा कारणस्यासत्तायातिरिति तत्र। अकारणस्यापि बाधमयेन सत्त्वोपपत्तेः त
द्यर्थकिं काकारित्वमेव सत्त्वं असत्तत्त्वमोरीन सत्त्वस्य ततो मेदत्ततोऽर्थकिं काकारित्वं नासत्तः अतः कारणतावच्छेदकमवाधितत्वं सत्त्वात्मकसत्त्वकार
णत्वादि नमेव तस्मादनुसृतस्थिरभावानां हेतुत्वं दुपपन्नमिति भावः॥

पूर्वापरविरोधमप्याह अपिचेति अभावादुक्तो रश्मि विद्यमान इत्युक्तिः स्यादित्युक्तं । अतिप्रसंगान्तरमाह उदासीनानामिति । अतीहमानां प्रयत्नस्य
 त्याक्तं मन्त्रं घटदिमात्रं तन्नामस्य परपुत्रः । तस्मात्तन्निमित्तं नैव शक्तिः कदाचित् । नित्यं तत्र समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धं ॥ तानां च उपलब्ध
 अपि च चतुर्भिश्चैतत्तदुत्तरं । परमाणुभ्यश्च भूतभौतिककक्षाः समुदाय उपलब्ध इत्युपगम्य पुनरभावात्तन्नामोत्पत्तिं कल्पयित्वा अपि च
 मप्युत्पत्तिं वैतर्किकैः सर्वलोक आकृतीकृतं । उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ यदि चोभावाद्वाच्यं तिरभ्युपगम्य तैवं सत्त्वासीनानां मतीदृश
 नानामपि ज्ञानां मभिमतसिद्धिः स्यात् । अभावस्य सुलभत्वात् । कृषीवलस्य ह्येवमप्युत्पत्तिं न स्यादिति निश्चयः स्यात् । कुलालस्य स
 त्त्वसिद्धिः पाषाणमप्युत्पत्तिं न स्यादिति तन्तुवाप्युत्पत्तिं न स्यादिति तन्तुवाप्युत्पत्तिं न स्यादिति तन्तुवाप्युत्पत्तिं न स्यादिति तन्तुवाप्युत्पत्तिं न स्यादिति
 हितं । न चैतदुत्पत्तिं भ्युपगम्य तैवाकेनचित् । तस्मादनुपपन्नोपमभावाद्वाच्यं तिरभ्युपगम्य ॥ तानां च उपलब्धेः ॥ ॥ एवं वाचां प्रकाशमाश्रित्य
 समुदायाश्चादिषु दूषणेषु भवितुं विज्ञानवादी यो रश्मि इदानीं प्रत्यवतिष्ठते ॥ ॥

ध्वेः अखण्डनिविशेषवस्तुविज्ञानं वाच्यार्थोपादानं वर्तते वेदान्तानां भिन्नसाकारं स्वरूपं विज्ञानं न भवत्येवमिति योगाचार्यमतेन विरुध्यते न
 वेदितं न तस्मान्न भवति सत्त्वाभावात् संशये पर्योक्तं वाच्यार्थवादन्या समुपजीव्य परंपरं माह स्वमिसादिना पूर्वोत्तरपक्षयोः विरोधाविरोधोक्तं ॥

श. स. भा. २
७५

नन्वेकस्मिन्नुक्ततागमस्य कथं कथार्य सत्त्वा सत्त्वोक्तासंयविरेधादिसंयुक्ताधिकारिभेदादविरोधरतिबद्धविज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायस्तत्वे
नमंरधिकारिभ्यो वाद्यार्थवदिभ्यः श्रेयसाह। केवांचिदिति। उक्तं च धर्मकीर्तिना॥ देश नालोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगति सुगतातामुपदेशः।
शिष्यमसत्तुकारिण इत्यर्थः। नन्वेति वाद्यार्थिमानमेव व्यवहारः कथं तत्राह तस्मिन्निति। विज्ञानमेव कल्पितनीलाद्याकारत्वेन प्रमेयमवभासात्मना
केवांचिक्लिप्तविनेपातां वाद्येवस्तु न्यभिनिवेशं आलस्यतदनुरोधेन वाद्यार्थवादप्रतिषेधं विरविता नासौ सुगताभिप्रायः। तस्मिन् विज्ञाने
कस्मिन् वाद एकातिष्ठेति॥ तस्मिन् विज्ञानवादे बुद्ध्या रूढे न रूपेणां तस्य एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्वत्र प्रपद्यते। सत्ये वाद्यार्थे
बुद्ध्या रोहमेतरेण प्रमाणदिव्यवहारानवता एत। कथं पुनरवगम्यते। अंतस्मिन् एवार्थसर्वव्यवहारो न विज्ञानवतिरिति वाद्यार्थी स्तीति। तद
संभवादि स्याह। सहिवाद्योर्थोऽप्युपगमानः परमाणवो वा सुक्तासमूहा वास्तभादपः स्युः तत्र न तावत्परमाणवावस्थादिप्रसंगपरिच्छेदा मविनु
मर्हति। परमाणवाभासज्ञानानुत्पत्तेः। नापि तत्समूहास्तंभादपस्तेषां परमाणुभाः स्युः तत्त्वाः न तत्त्वाभ्यां निरूपयितुमशक्त्वात्॥

मानफलं। शतात्मना मानं शताश्रयत्वाकारेण ममातेति भेदकल्पनमाव्यवहार इत्यर्थः। मुख्य एव भेदः किं न स्यादत आह। सत्यपीति। नहि बुद्ध्या
नारूढस्य नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहार इति। अतो बुद्ध्या रूढकार एव प्रमेयं न वाद्यमित्यर्थः। वाद्यार्थो सत्ये प्रत्यक्षं पर्यवर्तयतीति। कथमिति दिनाते
यं ज्ञानातिरेकेण सत्तत्तदतिरेकेण संभवात्तरस्य वदिस्याह। तदसंभवादिति। असंभवं विदुषेति। सहीति। परमाणवश्चेदेकः स्थूलः स्तंभ इति

तस्मात्समूहस्य सत्त्वमित्यर्थः॥

७५

अवयवभावेपि जात्यादयो तात्पर्याः स्युस्तत्राह। एवमिति जातिगुणकर्मण्यधर्मिणः सकाशाद्भेदेऽत्यंतभेदेवाधर्मिविरुध्यं तत्रैव न धर्मधर्मि
भावः। भेदाभेदौ च विरुद्धवितिन सति जात्यादयो दुसर्थः किंच तानस्य सप्रसारूप्यरूपविशेषतवंधाभावे सर्वविषयत्वापत्तेरित्येकेषां कार्यस्त
था च तानागतविशेषस्येव तानेन विषयीकरणात्र वात्यार्थसिद्धिर्मानाभावात्तज्जोरवा चैत्याह। अपि चेति। यक्षपातो विषयविशेषवैशिष्ट्यमवहारः

एवं ज्ञात्वा हीनपि प्रसाचं क्षीत। अपि चानुभवमात्रेण साधारणत्वनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पश्ययातः स्तं भूतानं कुडमज्ञानं
घटज्ञानं पटज्ञानमिति। नासौ ज्ञानगतं विशेषमंतरैणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यज्ञानस्यापी कर्तव्यं। अंगीकृतं च तस्मिन् विषय
कारणज्ञानेनैवावधार्यत्वादपार्थिकार्थसिद्धाधिक्यत्वात्। अपि च सहीपलं भूतिप्रसादभेदो विषयविज्ञानयो रपद्यति। न ह्यनयोरेकस्यानु
पलं नैः। न स्योपलं भूतिर्न चैतत्त्वभावविवेकैः पुक्तं। प्रतिबंधकारणभावात्। तस्मादप्यर्थाभावाः। स्वप्नादिवचेदं दृष्टव्यं यथा हि स्वप्नमाया
मरीच्युदकगंधर्वनागादिप्रसवाविनेव वात्येनैव वाद्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति। एवं ज्ञात्वा रितगोचरा अपि ह्यभादिप्रसवामवितु
मर्हतीत्यवगम्यते। प्रत्ययत्वविशेषात्कथं पुनरस्ति वास्तव्यं प्रत्ययवैचित्र्यं उच्यते॥

किंच ज्ञेयं ज्ञानाभिन्नं ततोऽपलम्भश्च नित्यतोऽपलम्भस्तत्त्वत्वात् । ज्ञानवदित्याह अपि चेति । ज्ञानार्थसौर्वास्तवे भेदेऽपि स होऽपलम्भतं स्यात् । ग्राह्यग्राहकभावादित्युक्त आह । न चैतदिति । शक्तिरूपज्ञानस्यार्थनसंबन्धहेत्यभावाद्ने ग्राह्यग्राहकभाव इत्यर्थः । किंच जाग्रदिज्ञानेन बाह्यालम्बनं विज्ञानत्वात् स्वमादिज्ञानवदित्याह । स्वप्नेति विज्ञानानामेविआनुपपत्तिराद्यित्तमनुमानमिति संकते । कथमित्ति॥

शा.सू.भा.२
७६

अन्यथापपत्तापरिहरति। वासनेति। अनादिसंज्ञातं तर्गतं पूर्वज्ञानमेव वासनातदुक्तं दनेकसाधनवधानेपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्र्यमवति। यथा
वीजवासनपाकार्यसरत्नत्वंतदुदित्यर्थः। उक्तमनादिसंज्ञतत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतवो न वा ह्यर्थोऽस्याह॥ अपि चेति। सति कविज्ञानतां

वासनावैचित्र्यादिस्याह। अनादौ हि संज्ञारेवी जांकु एव तद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यप्रतिषिध्यते
। अपि चात्र पृथग्विरेकाभां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमस्ति वगम्यते। स्वभादिष्वंतरेणाप्यर्थवासनानि निमित्तसंज्ञानवैचित्र्यस्योभाभास्य
वाभासमुपगम्यमानत्वादनरेणानुवासात्तदर्थनिमित्तसंज्ञानवैचित्र्यमप्यनुपगम्यमानत्वात्। तस्मादप्यभावो वाद्यस्यार्थस्यैवंप्राप्तव्य
मः। नाभावमुपलक्ष्येति॥ तत्रैव भावो वाद्यस्यार्थस्याध्वमातुं शक्यते। कस्मादुपलक्ष्येः। उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं वाच्येः। स्तंभकुडुपवदः प
टइति। नचोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति। यथा हि कश्चिद्भुजो भुजिसाध्यायात्तत्प्रेत्यमनुभूयमानतापामैवं बुधात्। नाहं भुजेन वा
टप्यामीति। तद्वद्विद्वत्संज्ञिकैर्वास्त्यमुपलभ्यमान एव वाद्यमर्थनाहमुपलभ्येन च होस्तीति ब्रूयन्कथमुपादेयवचनं स्यात्। ननु ताह
मैवं श्रुतीमिन कंचिदर्थमुपलभ्यति किंतुपलक्ष्यमतिरिक्तं तोपलभ्यति ब्रवीमि॥

वाद्यसमात्मलत्वात्ते न तिसविज्ञानवादे विरुध्यते इति प्राप्ते सिद्धं तत्संज्ञाचक्षे। नाभावइसादिना॥ किंवाच्यार्थस्यानुपलक्ष्येभावः उक्तसाक्षादेदे
नानुपलक्ष्येः नाद्यस्तत्तमुपलक्ष्येति द्वितीयं शक्यते। ननु ताहमिति॥

७६

ज्ञानमेवमोर्विषमविषमिभावेनभेदससाक्षिप्रसक्तमिदं सात्वतसर्वविहृमभेदाभिधानमित्याह। वाटमिसादिना। त्वद्वचनद्विजनेवार्थज्ञाना
 दिदेनेवोपलभतइत्याह॥ अतश्चेति॥ वाद्यार्थसात्त्वतासत्वेप्रसक्तोपलभयोगात्तद्वचनत्वासंभवाच्चवहिविहृमभेदादिसाह। इतरथेति। अगाधित
 भेदानुभवादिबुद्धीमुक्तो नवकारइत्याह। तस्मादिति। ज्ञेया र्थो ज्ञानातिरेकेणास्त्वसंभवादित्कृत्तवा धा इत्करणमिति शंकेते। नन्विति। क्रोसावसंभवः
 वाटमेवंबुद्धीविनिर्मुक्ततात्तेतुडस्मात्तुमुत्तुपेतं ब्रवीषि। पतः उपलब्धिः अतिरेकोपिवलार्थस्याभ्युपगंतव्यः। उपलब्ध्येरेव नहि कश्चिदु
 पलब्धिमेवस्तंभः कृमं चैकपलभते। उपलब्धि विषयत्वेनैव तुल्यं भक्त्या ही सर्वलौकिका उपलभते। अतश्चेवमेव सर्वलौकिकोपलभते।
 यत्प्रसाचक्षणा अपि वास्तव्यमेव मावसतो पदं तत्तमेव रूपं तद्वहिवेदवभासतइति। तेपि सर्वलोकप्रसिद्धावहिरवभासां संविदं प्रतिलभमानाः
 प्रसाख्यातुका माश्च वास्तव्यमेव महिर्वेदितवत्त्वाकुर्वेति। इतरथा हि कस्माद्वहिवेदितिक्रमुः। तद्वि विष्णुमित्रो वै ध्यापुत्रवदवभासतइतिकश्चि
 दाचक्षीता तस्माद्यथा नुभवंतत्त्वमुपगच्छिरेवहिरवभासतइति मुक्तमभ्युपगंतुं नतुवहिवेदवभासतइति। ननु वाद्या र्थसात्त्वतासंभवाद्वहिवे
 वेदवभासतइत्यप्यवसितं॥ नापसाधुरध्यवसायोपतः प्रमाणमवत्प्रवृत्तिपूर्वको संभवासंभवावधार्यते। नपुनः संभवासंभवपरिवर्तके
 प्रमाणप्रवृत्त्यववर्तनी॥

असत्त्वे वा असत्त्वनिश्चयो वा अमुक्तत्वं वा उक्तत्वं कोटिक संशया ल क संभवस्याभावेका॥ माघः साध्या भेदा तद्वितीयः स्थूलौघटस्तंभावितिसमस्त
 लयने स्थूलत्वा द्वित्वघटत्वस्तंभत्वरूपविहृमभेदो र्थयो रस्थला देकस्मात्तद्व्याक्याहिवितानादिदलत्वनिश्चयेना संभवासिद्धिरित्याह। नायं

अमुक्तत्वं

विज्ञानमनेकैर्धर्मैर्भेदकत्वात् गोत्ववदिति सत्यमिति प्रसङ्गमाह। अपिचेति। तच्च हेत्वसिद्धिः। ज्ञानं ज्ञानमिसेकाग्रप्रतीतिः। ताते वृत्तिश्च यत्
 न च ज्ञानातिविषयव्यक्तिभेदमिति श्रमादिसाह। न विशेषो व्यस्येति। घटादेशे तस्या र्हेदमुक्ता इति सा तादे दसाह। तथेति। घटो ह्यभां भिन्न एकत्वात्
 अपिच घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणपोरेन घटपटयोर्भेदो न विशेषो व्यस्य ज्ञानस्य यथा शुल्को गोः कृष्णो गो रिति शैल्यकाक्ष्मपोरेन भेदो न गो
 त्वस्य। ह्यभां च भेद एकस्य सिद्धो भवति। एकस्माच्च द्वयोः तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः। तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम्। अत्रापि विशेषे
 व्यपोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषः। सा घटस्य यथा शीरे गंधः शीरे स्पृशति विशेषो व्यपोरेव गंधस्योर्भेदो न विशेषः। सा स्पर्शतद्वत्।
 अपिच द्वयोर्विज्ञानयोः परस्परकालयोः स्वस्ववेदनेनैवोपक्षीणयो रितरेतरनाशग्रहकत्वानुपपातेः तत्र अविज्ञानभेदप्रति साक्ष्यलिक
 त्वादिधर्मप्रतिज्ञा॥

शीरे वदित्यर्थः। ज्ञानमभिज्ञानार्थानंगीकारे स्वशास्त्रव्यवहारलोपराधकमाह। अपिचेति। क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः क्षणिकज्ञानयोर्मियो ग्राह
 ग्राहकत्वमप्युक्तं न भुपगतचतया चतयोर्भेदप्रतिज्ञानमुक्ता धर्मप्रतिषेधो निमित्तः। परेण चाग्रहेण भेदग्रहयोगात् तत्रा चतयोर्भेदग्राहकस्याप्यात्म
 तद्विचरणवष्टयः। एवं पक्षस्तथे हेतुदृष्टान्तभेदाभावे दृष्टक्षणीकमसदिति प्रतिज्ञानमुक्ता॥

शा. सू. भा. २
७८

सर्वतो व्यापकं व्यक्तिमात्रं स्वलक्षणं अनेकानुगतं सामान्यमतं धारयति रूपमिति प्रतिज्ञानमुक्ता सर्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रत्वेन मिथः परेण वादुहीन
त्वात् पुनरनीलज्ञानवा स्वरूपवती लक्षणवा सकृमिति प्रतिज्ञानमुक्ता । तयोर्भिन्नसत्तात्वरभावात् किं वा विधोपद्रवो गविद्या संसर्गः तेन नीलमिति
सदृशः । नरविषाणमिति असदृशः अकृतीमिति सदसदृशः । सतो विज्ञानस्यासतो नरविषाणस्य च मूर्तत्वादिति प्रतिज्ञादुर्लभा अनेकार्थज्ञान

स्वलक्षणसामान्यलक्षणवा स्यात् सकृत्वा विधोपद्रवसदसदृशवंधमोक्षप्रतिज्ञाश्च स्वरास्त्रगतास्तेहीयेरत्किंचात्यद्विज्ञाने विज्ञान
मित्यभ्युपगच्छता वाच्योपेक्षस्तम्भः कुशमित्येव जातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यं विज्ञानमनुभूयते इति चेत् वाद्योपपत्तेरनुभूयत
एवेति युक्तमभ्युपगम्यतुं अथ विज्ञानप्रकाशकत्वात् त्रुदीपवत् स्वप्ने वा नुभूयते न तत्र वाच्योपपत्तिरिति चेत् अत्यंत विरुद्धं स्वात्मनिक्रि
यामभ्युपगच्छति अग्निरात्मानं दहतीति वत् । अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन वाच्योपपत्तिरिति चेत् ननु भूयत इति नैव स्पष्टं वादि
संमहद्विज्ञानं ॥

साध्यात्वाद्ज्ञानेनासंबंधो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञावच्छेदज्ञानसाध्यादिपदेन सामान्यतद्वद्व्याप्तमतिवृत्त्याप्यमिति शिष्यहितोपदेशोऽने
कज्ञानसाध्याद्विज्ञानः तस्मात्प्रतिज्ञादिव्यवहारपराग्रहकमेवोपेक्षार्थः । ज्ञानार्थोपेक्षेदेव प्रसंगेन मस्तीत्याह । किंचात्यद्विज्ञानवदर्थसा
पनुभवाविशेषात्कीकरोषुक्त इत्यर्थः । स्वविषयताद्विज्ञानं स्वीकृत्य तैनार्थः परग्राह्यत्वादिति संकते । अपविज्ञानमिति । विरुद्धस्वीकृता विरुद्धस्य

असंवेदितं न पेन मोक्षं ददति सिद्धाह असंवेदितं ॥

७८

ज्ञानं स्ववेद्यमित्यंगीकृत्य मोक्षमापादितं वस्तुतः स्ववेद्यत्वमप्युक्तमित्याह न चेति। कर्तरि कियं प्रतिगुणभूते प्रधानत्वात् स्वकर्तृत्वादीनां स्वकर्तृ
 कर्तृत्वं न कर्तृत्वमस्यदित्यर्थः। न च स्वविषयत्वमात्रं स्ववेद्यत्वमिति वाच्यं। अनेदे विषयविषयित्वस्याप्यसंभवादिति भावः। ज्ञानस्य स्ववेद्यत्वाभावे दोषद्व
 यं स्यादिति शङ्कते॥ नन्विति। अनवस्था च साम्यं चेति दोषद्वयं परिहरति। तदुभयमप्यमितीति। अनित्यज्ञानस्य जन्मादिमत्वेन ब्रह्मवत्तदस्यैव न स्वीयजन्मा
 न चार्थव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते। स्वात्मनिक्रियाविरोधादेवानुविज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यमेव ग्राह्यं तदप्यमेवे
 ति अनवस्था प्राप्नोति। अपि च। अदीपवदवभासात्कल्यात् ज्ञानस्य ज्ञानोत्तरं कल्पयतः समत्वादवभासावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनार्थक
 मिति। तदुभयमप्यसत्विज्ञानग्रहणमात्रेण विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणकांस्तत्त्वादादनवस्थाकां कानुपपत्तेः॥ साक्षिप्रत्ययशेषत्वभा
 वेण म्यादुपलब्धपलभभावोपपत्तेः स्वयं सिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्यक्षत्वत्वात्। किंचान्यत्वादी यद्यद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षत्वं
 मेव प्रथमं इति ब्रुवता प्रमाणागम्यं विज्ञानं अतव गंतुकमित्युक्तं स्यात्। अनाद्यनमध्यस्वप्रदीपसहस्रप्रयत्नवत्॥ ॥

दिग्रहायोगादस्ति ग्राहकाकांक्षा साक्षिणस्तत्तापां स्फूर्तौ च निरपेक्षत्वान्नानवस्थानापि तान् चिन्तुतत्वेण म्यादित्यर्थः। साक्षी के सत्यतश्च
 ह। स्वयं सिद्धस्येति। निरपेक्षत्वसाक्षिणोऽसत्वे साक्षिकचित्तानभेदासिद्धेः। सोऽंगीकार्यदित्यर्थः। अनित्यज्ञानस्वरूपसाधकत्वाच्च साक्षीस्वीकार्य
 इत्याह। किंचेति विज्ञानं ज्ञानान्नानपेक्षमिति ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वं युक्तं स्यात्। स्वयं प्रथमे इति ब्रुवता ज्ञानस्य स्वयं बोद्धं स्यात्तथा च ज्ञानं ज्ञानावि
 षयत्वात्तिलास्य अदीपवदसदेव विज्ञानं सारतत्तासाक्षेण इत्यर्थः॥ ॥ ॥

विज्ञानस्य सात्त्विकं तत्त्वमिष्टमेव त्वपापाघतेन वा सत्त्वापत्तिः सात्रभावादिति वाच्यं। स्वस्यैव सात्त्विकत्वादिति सा काशंकते वाच्यमिति। अभेदे सात्त्विके
 यत्तायोगात् सात्त्विकं त्वमा वश्यकमिति परिहरति। नेति विज्ञानं विज्ञानं सात्त्विकं त्वेव वेद्यत्वादेहवदित्यर्थः। अतिरिक्तः साक्षी किमन्यवेद्यः स्ववेद्यो वा
 आद्येन वत्त्वा द्वितीये विज्ञाने वा दएवमप्येते एतौ कः साक्षिण इति त्वसा विज्ञानं जन्मविनाशमुक्तमुच्यते। अतः कार्यस्य जन्म

वाच्यमेव मनुभयरूपत्वा तु विज्ञानस्यैष्टानः पक्षस्तत्र मुक्तापत्तिश्चेत्। नास्य सावगंतुः चक्षुरादिराधनस्य प्रदीपादिप्रथमदर्शनात्।
 अतो विज्ञानस्याप्यवभासत्वा विशेषात् तस्यैवात्मसिद्धवर्गतरि प्रथमं प्रदीपवदित्यवगम्यते। साक्षिणो वगंतुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिप्तता
 स्वयंप्रथमे विज्ञानमित्येष एवममप्यस्य स्वावाचोपुत्तं तरेणा धितं। वैधर्मात् त्वनस्य साक्षिण इति। पदुक्तं वाचा अपिलापि वास्यमादिप्र
 त्ययवजागरितगोचरे अपि त्वमादिप्रत्यया विनैव कायेनार्थेन भवेद्युः। प्रत्ययत्वा विशेषादिति। तत्प्रतिवक्तव्यं। अत्रोच्यते। तत्त्वमादिप्रत्य
 यवजाग्रत्यस्य भावितुमर्हति। कस्मात्। वैधर्मात् वैधर्म्ये हि भवति स्वप्नागारितयोः किंपुनैवैधर्म्यं वाच्यं वा विनिर्मुक्तः॥

नियमात् सात्त्विकवेद्यत्वमस्माभिः साधितं कूटस्थं घटात्मनो ग्राहकानपेक्षत्वा आनवस्थेति चोक्तमत्र महदै लक्षणापमावयोरिति परिहरति।
 न विज्ञानस्येति। एवं वेद्यविज्ञानवदर्थस्याप्युपलब्धेर्न वाचा भाव इत्युक्तं संप्रति जाग्रद्विज्ञानं स्वमादिविज्ञानं तन्न द्वाद्यालवतमित्यनुमानं
 प्रयति। वैधर्म्यं चेति। किं मत्र निर्विषमत्वं साध्यमुत्तमार्थिकविषयशून्यत्वमथवा व्यावहारिकविषयशून्यत्वं। नाद्यः। स्वमादिविभ्रमाणां मपि

विज्ञानस्यैव सात्त्विकत्वादेहवदित्यर्थः। अतिरिक्तः साक्षी किमन्यवेद्यः स्ववेद्यो वा
 आद्येन वत्त्वा द्वितीये विज्ञाने वा दएवमप्येते एतौ कः साक्षिण इति त्वसा विज्ञानं जन्मविनाशमुक्तमुच्यते। अतः कार्यस्य जन्म

रतीये तु व्यवहारदशायां बाधिता र्थग्राहितां उपाधिरित्याह। बाधते ही सादिनातिद्राग्लानमिति करणदोषोक्तिः। साधनमापकत्वं निराह। न चैव
मिति किंच प्रमाणजानुभव उपलब्धिः पक्षे प्रमाणजं स्वप्नज्ञानं दृष्टात इति वैधर्म्येति। परमतेन स्वप्नसम्बन्धित्वं गीकृत्वाह। अपि चेति। स्पृति

बाधते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रबुधस्य मिथ्यामयोपलब्धौ न हा जनसमाज्ञा मइति। तत्पक्षि मम हा जनसमाज्ञा मिति द्राग्लानं तु प्रेम तो व
भूयोति नैषा भ्रांति रुद्धमवैति। एवं मापादिष्वपि भवति यथा पथं बाधः। न चैव जागरितोपलब्धं वस्तु संभदिकं कस्याचिदवस्थायां बाध
तो अपि च स्पृतिरेवापत्तु प्रदर्शनं। उपलब्धिस्तु जागरित दर्शनं। स्पृत्युपलब्धौ प्रत्यक्षमंतरं स्वप्नमनुभवते। अर्थविप्रयोगसंप्रयो
गात्सकं। इष्टं पुत्रं स्मरन्ति नोपलभे उपलब्धुमिच्छामि इति। तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिं उपलब्धित्वा तस्योपल
ब्धिवदिति उभयोरंतरं स्वप्नमनुभवता। न च स्वप्नानुभवापलायः याज्ञमानिभिर्मुक्तः कर्तुं॥

अत्र सोपलब्धौ वैधर्म्येति रमाह। अर्थविप्रयोगेति। असंबद्धा वृत्तमानश्च स्पृते र्थो विप्रमदिति निरालंबतत्वं न व्यसाः कदाचिद्भवेत्तम
संप्रयुक्तवृत्तमानार्थमात्रमाहिरापा उपलब्धेरिति भावः॥ पूर्वोक्तप्रमाणप्रमाणजत्वं वैधर्म्येति फलमाह। तत्रैवं सतीति। वैधर्म्ये सतीत्यर्थः। अप्रमाण
जलोपाधेरनिरालंबतत्वा बुमानं न युक्तमिति भवः। वैधर्म्येति हि निरस्यति। नयेति॥

वा धनस्याह। अपि चेति। वस्तु तो घटा घटु भवस्य निरालंबनत्वं धर्मोपदिष्टा तदा किं दृष्टं तद्गुह्यं प्रत्यक्षं तो विवर्तुं यथा सा तद्विद्यते ऐस्यं दृष्टं तेने
ववक्तव्यं। प दिनवस्तु तो धर्मो तितरापि बाधित ख दृष्टं तस ह स्वेतापि दुःसा ध्यत्वा दतः स्वतो निरालंबनत्वं को सलंबनत्वा नु भवेना धर्मिणा तमानु
भानु मा रध्वंतथापि बाधो न मुंबतीत्यर्थः। ॥ ३ ॥ प्राधिरपि तविस्मर्तव्य इत्याह। दर्शितं विति। स न व्यावर्त्तकारपित्वा एव पतिषदपुक्तमि सादिता। नावः

अपि चानुभवविरोधप्रसंगात् जागरीत प्रसयानां स्वतो निरालंबनतां वक्तु मशकुवता र्थ प्रप्रसयसा धर्म्या इति सिध्यते। ननु योपस्यते धर्मो
न संभवति सोऽप्यस्य सा धर्मात्तस्य स भविष्यति। न ह्यग्निरुष्णो न भूपमा न उदकसा धर्म्या चोतो न विष्मति। दर्शितं तु वै धर्म्यं स्वप्रजागरित
योः॥ ॥ न नावोऽनुपलब्धेः॥ ॥ यदप्युक्तं विनाप्यर्थे न ज्ञानवै चित्र्यं वा सतां वै चिन्मादेवावकल्पत इति तत्प्रतिवृत्तम्॥ अत्रोच्यते॥ न नावो
वा सतानामनुपपद्यते। त्वत्सत्त्वेऽनुपलब्धे र्वाद्यानामर्थानां। अर्थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थे नाना रूपा वा सतानवन्ति। अनुपलभ्यमाने सुख
र्थे पुकिं निमित्ता विचित्रा वा सतानवन्ति। अतादित्वे व्यं धम रंपरा साधेना प्रतिष्ठे वा न वस्था व्यवहारलोपितीत्या नभिप्रायसिद्धिः॥

इत्यतिः सताकानुवाद्यान्यनुपलब्धावपि पूर्वपूर्वकसतावलादुत्तरेतरविज्ञानवै चित्र्यमस्तु बीजां करव दनादित्वादित्यत आह। अतादित्वेपीति। बी
जादं करोद्वदति अदृष्टे पितृजाती मयोः कार्यकारणभावकल्पनामुक्ता इह त्वर्था नुभवति। ऐस वा सतो सत्ते ए दावेव कल्पत्वादनादित्वकल्पनानिर्म

॥ ३ ॥ प्राधिरपि तविस्मर्तव्य इत्याह। दर्शितं विति। स न व्यावर्त्तकारपित्वा एव पतिषदपुक्तमि सादिता। नावः

ननु निरपेक्ष वासनामां सत्वे धी वैचित्र्यमसत्वे तु नेति खमेष्टमिति सप्रलानवप्येष्टत आह। याविति वासनानां वासाधीनुभवकार्यत्वे सति नैरपेक्षया सि
द्धे नो नवादि ह्येति सार्थः कार्यवशाहं व्यतिरेकमाह विनेति। अर्थानुभवकार्यणां वासनानां तदनपेक्षया भोगात्तत्त्वज्ञानादिरित्युक्तमभिनवा
धीपलधिवैचित्र्यमसत्वा विनापि भावेन व्यतिरेकव्यभिचारश्च न कापि वासनामात्रकृतं धी वैचित्र्यं किंलभ्यते सति वासनाः सति नैरपेक्षया
यावप्यन्यव्यतिरेकावर्ग्यमपि नोपपन्नं वासना निमित्तमेवेदं न जातं तर्ह्यनिमित्तमिति॥ तावप्येवं सति प्रत्युक्तो दृष्टमो विनायोपलब्ध्या
वासनानुपपत्तेः। अपि च विनापि वासना भिरप्येविलभ्युपगमात् विनायोपलब्ध्या वासनासमनभ्युपगमात् अर्थसद्व्यवमेवान्यव्यतिरे
कावपि प्रतिपद्यते। अपि च वासनानामसंस्कारविशेषाः संस्कारश्च नाश्रयं प्रतरेणावकल्प्यते। एवं लोके दृष्टत्वात् न च तव वासनाश्र
यः कश्चिदस्ति प्रमाणतः अनुपलब्धेः॥ **सृष्टिकत्वाच्च॥** ॥ पदप्यालयविज्ञानं नाश्रयत्वं सनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि सृष्टिकत्वात्
पगमादतवस्थितरूपस्य अच्युतिविज्ञानवत् न वासना नामपि कारणं भवितुमर्हति॥

तिरेकाभां वासनामूलानुभवावच्छेदकार्यकृतमेवेति वास्यार्थसद्व्यवसिद्धिरित्याह। अपि चेति यः संस्कारः स साश्रयो लोके दृष्टः प्रयावेनादिरिवा
याश्रयश्रुते विज्ञानसंस्काराणां तभावः आश्रयानुपलब्धेरित्यर्थं तस्माह। अपि चेति अस्त्वालयविज्ञानं आश्रय इत्यत आह। सृष्टिकत्वाच्चेति। सत्त्वं
आचष्टे। पदपीति। स हो सत्रयोः समेत रविषाणवदश्रया अपि भावमोगात्तेषां पर्यवधेयसाणां सत आधारायोगात्सत्वे सृष्टिकत्वमाधाता नाधा
रत्वमलप्रविज्ञानस्य सृष्टिकत्वानीलादिविज्ञानवदित्यर्थः॥

अस्तु तर्हि अलपविज्ञानसंज्ञाना अवागता इत्यत आह । न हीति । सविकारः कुटस्थो वा स्थाय्यात्मा पदिना स्तित एव संज्ञाना तस्या वस्तुत्वाद्देशाद्यपेक्षया
 पदासना नामाधाने निक्षेपोपेक्षस्य निप्रत्यभिज्ञे पश्चात्तन्मूलोभ्यवर एतत्सर्वं न संभवतीत्यर्थः । पदिमवहारार्थं आत्मस्थपिते तदापसिद्धं तदुसा
 ह ॥ स्थिरेति । स च प्रतिदेशार्थत्वेनापि व्याचष्टे । अपिचेति । मत इत्यनिरसमुपसं ह इति । एवमिति । ज्ञानज्ञेयात्मकस्य सर्वस्य सत्ता सत्ता भाविता
 रासहत्वाच्चान्यतावशिष्यत इति साध्यमिदं पक्षस्यापि मानमूलत्वमाशङ्क्य स चकारः किमिति न निराचकारेत्यत आह । सत्येति । आदरः पथकस्य
 नहि कालत्रयसंबन्धिमेकस्मिन् न्ययित्व सति कुटस्थो वा सतीर्थदर्शिनिदेशकालनिमित्तापेक्षा वा सनाधानस्य प्रतिप्रतिबंधानादिमवहा
 रः संभवति । स्थिरस्वरूपत्वेत्वालपविज्ञानस्य सिद्धं तदानीः । अपिच विज्ञानवादे पितृलोकत्वाभ्युपगमस्य सत्ता तत्त्वानि वा साध्यार्थवादे
 लीकत्वनिवृद्धतातिदूषणालुप्य विज्ञानादितरोत्पादे च पूर्वनिरोधादित्येवमादीनि तानि ह्यप्यनुसंधातव्यानि । एवमेतौ वावपि येनाशि
 कपक्षौ निराकृतौ वा साध्यवादिपक्षौ विज्ञानवादिपक्षश्च । अन्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणपनादरः क्रियते ॥

ज्ञानं न किमप्यत एतन्मेव तन्मतनिराकार्यत्वेनापि योग्यं तदित्यर्थः । तथाहि । ज्ञानार्थयोर्तन्भावः प्रमाणत उपलब्धः । ननु जाग्रदवस्थायां ज्ञानार्थं
 योऽवस्थायां तत्पुत्रि वदिसत आह वै धर्माच्च न स्वप्नादिवत् स्वप्नः । आदिर्यस्याः सुषुप्तेः तद्वन्नेतरावस्थयोः स्वप्नत्वमुपलभ्य नुपलब्धिवैधर्म्य
 लक्षणवाधितज्ञानार्थोपलब्धे वा धातुपुत्राद्यप्यात्मज्ञानसत्त्वेन साध्यैकत्वाच्च नानुमानमित्यर्थः । किंचानि रक्षितानि विधायो गदधिष्ठानमैव
 तत्वं वाच्यं । तस्य त्वन्मतेन भावः ज्ञानतो नुपलब्धेरित्याह । तन्मतेन नुपलब्धेः ।

तदर्थमाह। न स्य मिति। यद्वा तित जास दिसु तसर्गः प्रपंचस्य न श्रम्यत्वं वाधाभावादि तर्कः। न च सत्त्वा सत्ताभ्यां विचारसहता श्रम्यत्वं मिथ्यात्वसंभ
वादिति भावः। अतिक्रम्यति सत्त्वं दृष्टिक्रमोपदेशाच्चैति यदनीयं। श्रम्यत्वं चिरदृष्टिक्रमोपदेशादसंगतप्रलापी सुगतस्यार्थः। सुगतस्य तात्पर्यं
समुपसंहरति। सर्वं चेति। सर्वं तस्य कथं विरुद्धमलापस्तत्राह। न दृष्टो चेति। वेदवाद्या अत्र प्रजायाः अतो भ्रांते कर्मलसुगतसिद्धांते न वेदां तसिद्धांत
स्या विरोध इति सिद्धं नैकस्मिन्नसमवाय मूलकं छेदनेति रस्ते मुक्तां वराणां मतं बुद्धिस्थं भवति तन्निरस्त इति प्रसंगसंतिगमाह निरस्त इति। एक

न यत्सर्वं प्रमाणसिद्धे लोकव्यवहारो न तत्त्वमनधिगम्य शक्यते उपहोतुं अपवादाभाव उक्तसर्गप्रसिद्धेः॥ सर्वं मान्यते च॥ किं
बहुना यथा यथाप्येनादिक समम उपपत्तिमत्त्वापपरीक्ष्यते॥ तथा तन्मासिकता कूपवद्विहीयंत एव॥ न कांश्चिदप्यत्रोपपत्तिपेक्षा मः।
अतश्चानुपपत्तौ वेनासिकृतं त्रयवहारः। अपि च वात्पार्थविज्ञानश्रम्यत्वात् त्रयमितरेतरवि रूद्धमुपदिशु ता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्र
नोऽसंबंधप्रत्नापित्वे मद्देष्टो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्ताविसुत्ये पुरिमाः प्रजा इति॥ सर्वेषां पनादृश्या योयं सुगतसमयः श्रम्यत्वा मेरि
त्यभिप्रायः। नैकस्मिन्नसमवाय निरस्तः सुगतसमयः। विवसत्त सममदृश्या नीतिरस्वते। सप्तचैषां पदार्थाः संमत्ताः जीवा जीवाश्च
संबन्धेनैव धर्मोसा नाम॥

रूपं ब्रूतेति वैदिकसिद्धांतस्यानेकांतवादेन विरोधोक्तिरनेति तद्वा दस्य मा तन्भांति मूलस्वाभ्यां संदेहे मान्यत्वत्वात्॥ विरोध इति पूर्वपक्षप
समसि संधायतस्तत्समुपपत्त्यसि। सप्तचेति। जीवा जीवो भोक्तृ भोज्यौ विषयाभिमुख्येन इति कारणं प्रकृतिरस्तुः। तसंबन्धोतीति सत्त्वापमनि
यमादिः। निजैरपतिनाशपतिकल्पमिति निजैरस्तसिद्धांतो हरादिः। बंधः कमी मोक्षः कर्मफला नाशो सत्यलोकाकारप्रतिष्ठ सत्ततो धर्ममव

शा.सू.भा.२
८२

नन्वादिवादीनां प्रोक्तं तर्ही कालं संसृतमस्ति तस्मात् संसेपतस्त्विति संसेपविस्तारभाक्ता येषु मध्यमरीत्या विस्तारं तस्मात् तयोस्त्विति अस्तिका
मशरः साकीतिकः पदार्थवाची जीवश्चासावस्तिका मश्रेत्येयं विग्रहः पूर्वमेतत्प्रतीतिमुद्रलाः परमासुसंवाः कायाः सम्यक्प्रवृत्तनुमेयो धर्मः दुर्ध
गमनशीलस्य जीवस्य देहे स्थितिहेतुर्धर्मः । आवागमाभावश्चाकाश इत्यर्थः । पंचपदार्थानामकाशभेदमाह सर्वेकामिति । अयमर्थः । जीवोस्तिका
मश्चिद्विधः । कश्चिज्जीवो नित्यसिद्धः अहं नृत्प्यः । केचित्सांप्रतिकमुक्ताः केचिद्विद्वन् इति । मुद्रलास्तिका मः कोटाटथिआदिचत्वारिभूतानि स्थावर
जंगमचेति । प्रवृत्तिरिति लिङ्गो धर्मो धर्मोक्तौ । आकाशास्तिका मोद्विधः । लोकाकाशः सांसारिकः । अलोकाकाशः मुक्ताश्च इति । वधाख्यं कर्म
व विधंचत्वारिधातिकर्माणि चत्वार्येधातीनि । तत्र तानावराणां मदशेनावराणां यमोहनीयमांतर्प्येति धातिकर्माणि । तत्र तानान्मुक्तिरिति तानमा
संसेपतस्तु द्वौवेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ । यथा मोगंतयो रैवेत एतर्ही वादिति मयंते । तयोस्मिन्मपरंपर्यं च माचसते । पंचास्तिका धाना मनी
वास्तिका मः । मुद्रलास्तिका मः । धर्मास्तिका मः । अधर्मास्तिका मः । आकाशास्तिका मश्चेति । सर्वेकामयेवामकातरमभेदान्मुद्रविधान् ।

यंकर्म आह तत्र तत्र श्रवणा न्मुक्तिरिति तान् द्वितीयो वदुषतीर्थकरपदार्थितैषु मोसमार्गेषु विशेषा नवधारणं मोहनीयं मोसमार्गप्रवृत्तिविश्रं कणा
मांतर्प्ये इमानि चत्वारि श्रेयो हंत्यात्वात् धातिकर्माणि । अत्राघातीनि चत्वारि कर्माणि वेदनीयं नानि कर्माणि गोत्रिकमायुष्कर्मिति ममवेदितं तत्त्वमही
त्यभिमानो वेदनीयः । एतन्नाहमस्मीत्यभिमानो नामिकः । अहमत्रभवतोदे शिकस्याहं तः शिष्यवृंदो प्रविष्टो स्मीत्यभिमानो गोत्रिकं शरीरं स्थि
त्यर्थकर्म आयुष्कर्म । अथवा शुक्लशोणितमिश्रितमायुष्कर्म । तस्य तत्त्वज्ञानानु कालदेहपरिणामशक्तिर्गोत्रिकः । शुक्लस्य तस्य इवीभावात्मककलत्वावस्था
पावुदुष्टवस्त्राणां आरंभकः क्रियाविशेषो नामिकः । सन्निपत्य तादृशानि वायुश्चाग्नीषत घनीभावावेवेदनीयं तत्त्ववदनानु कूलं त्यागं तानि तत्त्वा

॥४॥
॥५॥
॥६॥
॥७॥
॥८॥
॥९॥
॥१०॥
॥११॥
॥१२॥
॥१३॥
॥१४॥
॥१५॥
॥१६॥
॥१७॥
॥१८॥
॥१९॥
॥२०॥
॥२१॥
॥२२॥
॥२३॥
॥२४॥
॥२५॥
॥२६॥
॥२७॥
॥२८॥
॥२९॥
॥३०॥
॥३१॥
॥३२॥
॥३३॥
॥३४॥
॥३५॥
॥३६॥
॥३७॥
॥३८॥
॥३९॥
॥४०॥
॥४१॥
॥४२॥
॥४३॥
॥४४॥
॥४५॥
॥४६॥
॥४७॥
॥४८॥
॥४९॥
॥५०॥
॥५१॥
॥५२॥
॥५३॥
॥५४॥
॥५५॥
॥५६॥
॥५७॥
॥५८॥
॥५९॥
॥६०॥
॥६१॥
॥६२॥
॥६३॥
॥६४॥
॥६५॥
॥६६॥
॥६७॥
॥६८॥
॥६९॥
॥७०॥
॥७१॥
॥७२॥
॥७३॥
॥७४॥
॥७५॥
॥७६॥
॥७७॥
॥७८॥
॥७९॥
॥८०॥
॥८१॥
॥८२॥
॥८३॥
॥८४॥
॥८५॥
॥८६॥
॥८७॥
॥८८॥
॥८९॥
॥९०॥
॥९१॥
॥९२॥
॥९३॥
॥९४॥
॥९५॥
॥९६॥
॥९७॥
॥९८॥
॥९९॥
॥१००॥

इयं प्रक्रिया माना नृमेति शोतपति। स्वसमपपरिकल्पितानिति। स्वीयतंत्रसंकेतमात्रकल्पितानित्यर्थः। यदा धीना मुक्ता नामनेकांत संवदंती
 त्पाह। सर्वत्रेति॥ अस्तित्वनास्तित्वविहृदधर्मद्वयमादायवस्तुमात्रेणोपयोग्येति। सप्तानामस्तित्वादीनां भंगानां समाहारः सप्तभंगीति स्मृतयो
 न्यायः यदा हि सर्वात्मना सैक रूपत्वेनाप्यात्मनाप्यस्त्वस इति तत्प्राप्त्युक्तो न स्यादतो घटत्वादिरूपेण कथं विदित्वाप्यत्वादिरूपेण कथं
 विनास्तीत्येवमनेक रूपत्वं वस्तुमात्रस्याखेपमिति भावः। केनेतत्सप्तभंगालाभाहो स्यादस्तीति। सादित्यप्यपि तत्प्रतिरूपकं कथं चिदर्थकं। सा
 दस्ति कथं चिदस्तीत्यर्थः। एवमप्येति। तत्र वस्तुना स्तित्वं वा द्याकस्यादस्तीत्याद्यो भंगः प्रवर्तते। नास्तित्वं वा द्याकस्यानास्तीति द्वितीयो भंगः। क्रमे

स्वसमपपरिकल्पितान्वर्गीयंति। सर्वत्र चेत्सप्त भंगी त पंती न स्यात्प्रवतारयंति। स्यादस्ति। स्यानास्ति। स्यादस्ति च नास्ति च। स्यादवक्तव्यः
 व्यः स्यादस्ति च वक्तव्यं स्यादस्ति च नास्ति च वक्तव्यं स्यात्। नैवैकत्वानित्यत्वादिरपि मंसप्त भंगी तमप्योजयंति॥

गोमयवांछायां स्यादस्ति नास्ति चेति तृतीयो भंगः। पुगपदुत्तपवांछायां अस्तित्वास्तीति शब्दद्वयस्य सप्त भङ्गमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्यं चतुर्थो भंगः।
 आद्यचतुर्थभंगयोवांछायां स्यादस्ति च वक्तव्यं चेति प्रथमो भंगः। द्वितीयचतुर्थेयां स्यानास्ति च वक्तव्यं चेति द्वितीयो भंगः। तृतीयचतुर्थेयां स्या
 दस्ति नास्ति च वक्तव्यं चेति तिस्रो भंग इति विभागः। एवमेकत्वमनेकत्वं चेति द्वयमादाय स्यादेकः। स्यादनेकः स्यादेकोनेकश्च। स्यादवक्तव्यं॥ स्या
 देकोऽवक्तव्यः स्यादनेको वक्तव्यः। स्यादेकोनेकश्चावक्तव्यं चेति तस्या स्यान्नित्यः स्यादनिस्पृहा घृणा॥

स्यानास्ति च
 वक्तव्यं

स

एवमनेकरूपत्वेन वस्तुनिर्मासिमाणादिव्यवहारः संभवति। एकस्य रूपे सर्वसर्वत्र सर्वदा स्वेवेति व्यवहारविलोपापत्तिः सा तस्मादनेकांतं सर्वमित्ये
करूपवत्त्वात् द्वाधर्मापत्तेरसिद्धांतमिति। अत्रेति। यदस्ति तत्सर्वत्र सर्वदा स्वेव यथा ब्रह्मात्मा। न चैवं तस्यास्यैव लोकादिति वाच्यं। अत्राभिप्रायः सा
मलसंभवात्पञ्चास्ति तन्नास्तेष्वप्यप्युक्तविषयणादिप्रयत्नस्तु भवति लक्षणा एवेत्येकांतवादव्युक्तः। नानेकांतवादस्तथाहि किंपेनाकारेण व
स्तुतः सत्त्वं तेनैवाकारेण सत्त्वमुक्ताकारांतरेण द्वितीयेव स्तुन आकारांतरमेवास्ति इति वस्तुतः। सदैकरूपत्वमेव न हि दूरस्थग्रामस्य प्राप्तेरसत्त्वेन

अत्राचक्षते। नायमभ्युपगमो युक्त इति। कुतः। एकस्मिन् संभवात्। न खेकस्मिन् धर्मिणि युगापत्तदसत्त्वादि विरुद्धधर्मसमावेशः सं
भवति। शीतोष्णवत्। परस्मैसप्तपदार्थानि निर्धारिता एतावन्त एव रूपान्येति ते तथैव वासुः। नैव वा तथासुः। एतदथाहितया वासुसुपावे
त्यनिर्धारितरूपज्ञानसंशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात्। तन्वनेकात्मकं वस्त्विति निर्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पन्नं संशयज्ञानवत्प्रमाणं
भक्तुमर्हति॥

मोक्षसंभवति। आप्यासत्वेनापि पानानुपपत्तेः। अतो यथा व्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमस्ति। नाद्यत्वाहा नापमिति। तदुचि मत्तमेकात्म
कं वस्तुत्वा आरसि हवदिति चेत्। न घटदानीमस्त्वेवेत्यनुभववाधात्। किंच जीवादिपदार्थानां सत्त्वं जीवत्वादिरूपं चास्त्वेव नास्त्वेवेति च निपतं
उक्तानि यतोऽर्थे अभिचार इत्याहाव इति द्वितीये पदार्थे निश्चयोन सादिसाह। इतरथेति। अनेकांतं सर्वमित्येव निश्चय इति शं कते॥ नन्वेति॥

तस्य निश्चयस्य त्वं नित्यतमनिपतं वा अपेक्षस्तु तस्य तस्मिन्नेवैक रूपे निश्चये अपि चारः । द्वितीये तस्य संशयत्वं स्यादित्याह नेति ब्रूम इति ।
प्रमाणा मुक्तत्वा यं प्रमाणा सति दिशति । एवमिति । निधीरणं फलं प्रमाणादेरतस्त्वर्थः इत्येवं सर्वत्र निधीरणं सत्कपदे शो निष्कपप्रव

नेति ब्रूमः । निरंकुशं त्वं नेकांतं सर्ववस्तुषु प्रतिज्ञानानस्य निधीरणं स्यापि वस्तुत्वा विशेषा स्यादिति स्मृतास्तीति तद्विकल्पोपनिष्ठातादनिधी
रणं सत्कपदे स्यात् । एवं निधीरेषु निधीरणं फलं सच स्यात् त्वं । स्मृता स्यात् त्वं नास्ति ते सेवं सति कथं प्रमाणा भूतः संस्तीयेकरः प्रमाणा
प्रमेय प्रमाणा प्रमितिश्च निधीरित्यस्य सपदेष्टुं कृपात् । कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टः । र्थः निधीरित्यस्य प्रवर्त्तेरन् । ऐकांतिक
फलत्वं निधीरणो हि सति तत्ता धनं तुष्टानां पसर्वो लोकोः सा कुलः प्रवर्त्तते । नान्यथा । अतश्च निधीरित्यस्य प्रमाणापत्तौ न तद
नुपादेयं वचनः स्यात् । तथाप्येवमास्ति काशानां पंचत्वसंख्या अस्ति वा नास्ति वेति विकल्पमाना स्यात्तावदेकस्मिन् पक्षे पक्षांतरे तु न स्यादिति
सतो नूनं संख्यात्वमधिकं संख्यात्वं वा प्राप्नुयात् । न चैषा पदार्थात्ता सवक्तव्यत्वं संभवति । अवक्तव्याश्चेन्नो चेन्न । उच्यंते चावक्तव्याश्चेति विप्र
तिषिद्धं ॥

निश्चय न स्यादित्याह । एवं सतीति अनेकांतवादे । अस्तिका पंचत्वमपि न स्यादित्याह । तथाप्येवमास्ति । यदुक्तमवक्तव्यत्वं तत्किं केनापिशब्देना
वा अत्वं इत सक्तदने कश्चात् अत्वं नाद्यः आघातादित्याह । न चैवमिति । उच्यंते चावक्तव्यादिपदे इति शेषः ॥

नहितीमः॥ सकृदेकवक्तुमस्वजानेकशृणुनामप्रसिद्धेर्निषेधायोगात् शेषस्यापि मुखभेदात् चार्थस्य पुनरपि रूढधर्मयोगात् यावत् कुर्मकत्वमा
प्रमवक्तुमपदेन विवक्षितमिति वा अन्तादृशं कृपा एव नुत्तरतिरिति॥ किंच विरुद्धा नैकप्रनापित्वादहं अनाह इत्याह/ उच्यमानाश्चेत्यादिना॥ इति
च प्रत्ययसिद्धयः॥ अहं निति शेषः॥ अनाह पदस्यैवांतर्गतः स्यान्नाह पदस्येत्यर्थः॥ इतश्चाहं तोले कांतया रदृशह स्वर्गति किंच क

उच्यमानाश्चेत्येवावधार्यते नावधार्यत इति च॥ तथा तद्वधारणं फलं सम्पददर्शनमस्ति वा॥ एवं तद्विपरितप्तस्य कदर्शनमप्यस्ति वा
नास्ति वेति प्रलयमन्तोन्मत्तपदस्यैव स्यात् न पदपित्तपदस्य॥ स्वर्गपदवर्गमोश्च पदस्यैवावः पदस्यैवाव ब्रह्मणा पदस्यैव नितो पदस्यैवानित्य
तेति अनवधारणं प्रवृत्तं नु पपत्तिः॥ अनाहिसिद्धजीवमन्तीनां च स्वशास्त्रावधत्तस्वभावा नाम प्रथावधत्तस्वभावत्वसंगः॥ एवं जी
वारिपुत्रदर्थे चैकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वा सत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयो रसंभवात् सत्त्वे वैकस्मिन् धर्मिः सत्त्वस्य धर्मीतरस्यासंभवात् असत्त्वे चै
वं सत्त्वस्या संभवात् संगतमिदमार्हतं मतं॥ एतेनैकानेकनित्या नित्यव्यतिरिक्ता व्यतिरिक्ता घनेकांताभ्युपगमानि एकतामन्तव्याः॥
यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्यः संघाताः संभवन्तीति कल्पयति॥ तत्त्वेवैतो वाणुवा द्वादि एक एतेन नित्यकृतं भवतीत्यतो न पृथक् कृतमिति
करणा प्रपपसते॥

दिसिद्धेहं मुनिः अमेतु हेतुषु नानुच्यंते॥ अननुष्टानादध्यत इत्याह तर्तवा वधत्तस्वभावा नान्यविधजीवानां वैविध्यनिपमोपिनस्यादिसाह॥ अ
नादीति॥ प्रपचितं सूत्रार्थं निगमयति॥ एवमिति॥ एतेनेति॥ सत्त्वा सत्त्वमोदेकत्र निगमेनेत्यर्थः परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिगंबरसिद्धांतः कि

सिद्धिः॥ अहं निति शेषः॥ अनाह पदस्यैवांतर्गतः स्यान्नाह पदस्येत्यर्थः॥ इतश्चाहं तोले कांतया रदृशह स्वर्गति किंच क

जीवस्य देहपरिमाणं तं दूषयति। एवं चेति। अकारं मध्यमपरिमाणत्वेनानि सत्त्वं सादित्यर्थः। अर्थांतरमाह शरीराणां चेति। विपाकः कर्मणाम
भिभक्तिः जीवस्य कृत्स्नमजशरीरव्यापित्वस्य कृत्स्नं शरीरैकदेशेन जीवः सादित्यर्थः। मुक्तिकादेहेकत्वो जीवो न प्रविशति देहादहिरपि जीवः सादित्यर्थः।
किंच कालदेहमात्रात्मा तत्स्थलेषु देहे क्वचित्सादितिकृत्स्नदेहः स जीवो न सादित्यह। समान इति। यथादीवावपगना बटे स कोचो गेहे विका
एवं चात्मा कृत्स्नः॥ यथैकस्थितिर्विहृद्धधर्मो संभवो दोषः सा द्वा देवस्य कृत्स्नः। एवमात्मनो विजीवसा कृत्स्नमपरो दोषः प्रसज्यते।
कथं शरीरपरिमाणं हि जीवस्य हेतुमयं तं। शरीरपरिमाणता यावत्समानकृत्स्नः सर्वगतः परिच्छिन्नश्चात्मस्य तोयरादिवदति सत्वमात्र
नः प्रसज्यते। शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वात्मानुष्य जीवो ननुष्य शरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्म विपाकेन हस्तिजन्तुमा भूवन्नृक
त्स हस्ति शरीरमाप्नुयात्। मुक्तिका जन्मचक्रा मुवन्नृकत्सः पुनिका शरीरे संसीपेत्। समानस्य एकस्मिन् अपि जन्मनि कौमार्यौवनस्या वि
रुद्धदोषः। सादेतत्। अतं तावप्य जीवस्तस्य तस्य वावप्यत्वात् अत्र शरीरे संकुचे पुन हतिविक्रसे पुरिति। तेषां पुनरवता ना जीवावपगनां समा
नदेशत्वं प्रतिहस्येतवान्नेति वक्तव्यं। प्रतिघाते तावन्ना तं तावप्यः परिच्छिन्नैरेवो समीपेन। अतिप्रतिघातेष्वेकावप्यवदेशो ज्ञेयः।
सर्वेषां मवप्यवा नां प्रथिमा तु प्रपतेः जीवस्या एवमात्रसंगः स्यात्॥
सक्त्या जीवावपगनामिति देहान्वयनिप्रसंस्कृते। सादिति। दीपांशुबुद्धी वांशा भिन्नदेशा एकदेशावेति विकल्प्या ये अस्य देहा हिरपि जीवः सा
दिति दूषयति। तेषां मिलादिना दीपस्य तु न घटादहः सत्त्वं अधिकवप्यवा नां विना शातद्वितीयां दूषयति। अतिघात इति॥

अवयवानां निमित्तत्वं चातिर्द्धं अत्यन्तं हीमांशु वृद्धिमाह। अपि चेति। एवं जीवावयवानि सा इति मते देहमानत्वं निरस्तं संप्रति जीवस्य केचिदेव कूटस्थो अवयवोऽयमेवागमापापिन इति शङ्कते। अयेति। य ह ननु काको मो जीवस्यावयवगमापापानां देहमानत्वमिदं सत्यं सन्नेपापरिहरति। तत्र

अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानंत्वं नोत्पद्यितुमपिशक्यं। अथ पर्यायेण तदुच्छरीरमतिपन्नौ च केचिद्जीवावयवाऽप्युपगच्छेति। तनुशरीरमतिपन्नौ च केचिदप्युपगच्छेतीत्युच्यते। न च पर्यायेण विरेधो विकारदिभ्यः॥ न च पर्यायेण व्ययवोपगमापगमाभ्यामेतदेहपरिमाणत्वजीवस्याविरेधेनोपपादयितुं शक्यते। कुतो विकारदिदोषप्रसंगात्। अवयवोपगमापगमाभ्यामुपनिशमापूर्यमाणस्यापक्षीपमाणस्य च जीवस्य विक्रियावयवतावदपरिहर्तव्यं विक्रियावयवत्वे च वर्मादिवदतिप्रसङ्गेन। ततश्च धर्मोक्षाभ्युपगमादप्येतत्। कर्मोक्तकपरिवेष्टितस्य जीवस्य लावतसंसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदद्वयेणापि त्वं भवतीति। किंचा मदागच्छतामप्युपगच्छतां सावयवतामागमापापधर्मवत्त्वादेवात्मन्यशरीरादिवत्। ततश्चावस्थितः कश्चिदवयवव्याप्तिरिति सत्यं च स निरूपयितुं शक्यते। अयमसावि

८५

ति। आगमापापोपपत्तिः किमागमापापिनामवयवानामात्मत्वमस्ति न वा अघे आह। विकारदिदोषेति को मो व धर्मोक्षाभ्युपगम इत्यत आह। कर्मोक्तं केति। व्याख्यातमेतत्॥ आद्य कल्पे दोषोत्तरवदन्तस्मात्तरमाद्य दूषयति। किंचेति। अवशिष्ट कूटस्थो अवयवस्य दुर्गतिस्तादात्मताभावात् अनुक्तिरिति॥

यथाहीपावयवानां आकरके जस्तथात्मावयवानामाकरकारणभावात्तागमायायो मृक्ता विसाह किंचेति सर्वजीवसाधारणाः प्रतिजीवम
साधारणो वेत्यर्थः किंचात्मन आगमायापिही लावयवलेहति किंचत आयावयववा किंचतोपपत्ती लक्षणादात्मनि श्रवभावादिनिर्मादः सादि

किंचान्यदागच्छतश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छतश्च कुवालीयन्त इति वक्तव्यं नहि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेषु भूतेषु च निली
येरन् अर्भौतिकत्वाजीवस्य नापिकश्चिदस्य साधारणः साधारणे वा जीवानामवयवाधारे निरूप्यते प्रमाणाभावात् ॥ किंचा
न्यदुपवधतस्वरूपश्चैवं ह्यस्यात्मा सात् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात् अतएवमादिदोषप्रसंगात् न
पयोयेण प्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्नोते ॥

साह किंचेति अपिचावयवारधावयवित्वे जीवस्या नित्यत्वं अवयवसमूहत्वे चासत्त्वं आत्मत्वस्यावयवव्यक्तित्वे यत्किंचिदवयवापेपिसं
घः शरीरसाधेत नत्वगे त्ववयवैकं समाप्तौ एकस्मिन् शरीरे आत्मना तत्वे स्यादतो न देहपरिमाणत्वावयवत्वे आत्मन इत्थं संहति अत इति ॥

शा. स. भा. २

८६

संज्ञासार्थं तत्र माह। अथ वेति। स्थूल सूक्ष्म शरीर प्राप्ताय का त्मेति द्वारेणात्मानित्यताया मुक्तायां सुगतवत् संतानरूपेणात्मानित्यतायां शब्दाने
नोत्तरमुच्यत इत्येव। पर्यायेति ससमाख्यास्तोत इति देहभेदेन परिमाणस्यात्मनश्चानवस्थाने विनाशोपि स्थितः प्रब्रह्मदात्मकस्यात्मव्य
क्ति संतानस्य नित्यतया नित्यतायाः सादिसंज्ञादयं तमाह। पदेति सिग्यस्य विगतं ये भवति विविचोदिगं वरास्तेषां नित्यार्थः। पर्यायास्तता तादृश्यात्मनि

अथवा पूर्वोक्तसंज्ञेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचिता पचिता शरीरं तत्र प्रतिपत्तावकात्म्यप्रसंजनद्वारेणात्मानित्यतायां चोदितायां पुनः प
र्यायेण परिमाणानवस्थानेपि स्थितः संताननित्यतायां न्यायेनात्मनो नित्यतायात्। प्रथारक्तपराणां विज्ञानानवस्थानेपि तत्संताननि
त्यता। तद्विदुषि चामपीत्यर्थे न संज्ञेणोत्तरमुच्यते। संतानस्यावदवस्तुत्वेनैव सत्त्वाद्वा प्रसंगो यस्तु त्वेव्यात्मनो विकारादिदोष
प्रसंतांगादस्य यस्तु स्यानुपपत्तिरिति॥

त्यस्य विरोध इति न च कृतः विकारादिभ्यः संतानस्यावस्तुनश्चात्मत्वे शुभ्यवादः संतानस्य वस्तुत्वे संतान्यतिरेके च कूटस्थ्यात्मवादः अनति
रेके जन्मादिविकारे विनाशो मुक्तभाव इत्युक्तदोषप्रसंगात्संतानस्य पक्षो नुपपन्न इति सूत्रार्थः॥

८६

॥

॥

॥

यं स्थूलं सूक्ष्मं वा देहं कृत्वा तदेवैव परिमाणं एव जीवति नि प्रमं रूषयति अं त्येति अं त्य शरीर परिमाणं सावस्थिते नित्यत्व दर्शनादुभयो
राधमध्यम परिमाणयो नित्यत्व प्रसंगं विविशेषस्त्रयाणां नित्य परिमाणानां सांख्यिकं रूढ परिमाणानां कर्माभागादिति सूत्रं योजनम् अ
धमध्यम परिमाणे नित्ये आत्म परिमाणत्वात् तस्य परिमाणवत्तत्ता प्रयोजकता परिमाणता शेषसात्त्वतोपि नाश इत्यपरिमाण नित्यत्वोभागादि
तिभावः परिमाणत्रयसाक्षात्पादनफलमाह एकैति अं त्य शरीरसमाप्तेव पूर्वशरीराणि स्युः विषमशरीरा मावात्मवत्ता परिमाणत्वे परिमा

अं त्यावस्थितेऽस्यो मय नित्यत्वादि विशेषः ॥ ॥ अपि चां त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीव परिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनेनैतद्वत् पूर्वयोर
प्याधमध्यमयो जीव परिमाणयो नित्यत्व प्रसंगान् अविशेष प्रसंगः स्यात् एक शरीर परिमाणतैव सात्त्वतोपचितोपचितशरीरान्तर
प्राप्तिः अथवा तस्य जीव परिमाणसावस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थित परिमाण एव जीवः स्यात् ततश्चाविशेषेण सर्वदे
वाणुर्महानृपातीवोभ्युपगंतव्यौ न शरीर परिमाणः अतश्च भोगतत्कदा हीतमपि मतं असंगतमित्युपेक्षितम् ॥

एवमप्यस्यानुमानविरोधादित्यर्थः ॥ सर्वकालत्रये परिमाणत्रयमंगीकृतं सद्रष्टुं तेन नित्यत्वमनुमानसां प्रमायादितं संप्रसंस्य मुक्तप
रिमाणसां त्वस्थूलत्वमोरन्यतरत्वेनावस्थितेस्तदेवां समाधमध्यमकालमोरपिनित्यत्वात् सात्त्वतागमनो नित्यत्वायोगात् तथाचाविशे
षः कालत्रयेऽपि जीव परिमाणभेदस्याह अथवेति तस्मात्तथा त्वेकशरीरं स्यात्कसिद्धं तेनाविरोधः समन्वयस्येति सिद्धं ॥

पुनरुत्पत्तिरिति साधनं नंतरं जटा धारित्री वमतं बुद्धिस्थं निराकिमते इति असंग संगति माह। इदानीमिति। सा मास त ईश्वर निर
 सह वाच किं तस्यादिति संकते। तदिति। लोक्ति विरे धा नो वमिसाह। प्रकृतिश्च सादिना प्रतिष्ठापितत्वात् केवलनिमित्त ईश्वर प्रतिषेधोऽवगम्यत इत्य
 न्वयः। अहो विरुद्धाभ्यां हार इति मय सतया अद्वितीय प्रकृति के जगदिति वदतो वेदांत समन्वय मय कर्तव्य ईश्वरो न प्रकृतिरिति चेदिति न

यस्तु सा मंजसात्। इदानीं केवलनिमित्तं त्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते। तत्कथं न भगवन्मते। प्रकृतिश्च प्रतिष्ठापितानुपरोधात्
 भिध्म पदेशाच्चेत्यप्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चो न मय स्वभावस्य ईश्वरस्य स्वप्ने वा चार्थेण प्रतिष्ठापितत्वात्। यदि पुनरविशेषेण
 रकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्वोक्तिरविरोधाद्वाहताभ्यासात्। सूत्रकार इत्येतदापद्येता तस्मात् प्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकार
 णमीश्वर इत्येव पक्षो वेदांतविहित ब्रह्मैकत्वमिति पक्षत्वाद्येन तत्र प्रतिषिध्यते। सा चेप्येव दृष्टा ईश्वरकल्पनानेक प्रकारा। केचित्तान् यसा
 रम्यमोगम्यकाश्रयाः कल्पयन्ति। प्रधानपुरुषमपौरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः इतरैतरेविलक्षणाः प्रधानपुरुष ईश्वर इति॥

विरोधोस्ति न वेति संदेहेन तस्मात् समानमूलत्वात् विरोधेति वेदंतीता द्रव्यत्वात् सिद्धिरिति फलमिमेत्यस्य सत्त्वयोरैक्या संभवत्कर्मत्वे
 पादान्त्ययोरप्येकत्रा संभवात् केनैव ईश्वर इति सर्वपक्षं कुर्वन्नंतरमत नैदमाह। सा चेति॥ ईश्वरः संख्याः सारमशुद्धः॥

चत्वारो मोहेश्वराः शैवाः पञ्चपत्तः कारु कसिद्धांतिनः कापालिकाश्चेति । सर्वेष्मन्मोहेश्वरप्रोक्ता गन्तानुगमित्वात्माहेश्वराऽयं ते ।
कार्यमहदादिकः कारणप्रधान ईश्वरश्च योगः समाधिः विधिः त्रिवरणस्वानादिः । दुःखातोमोह इति पञ्चपदार्थाः पञ्चवो जीवास्तेषां वा
शो बंधस्तन्नाशा पे स र्थाः । पञ्चपत्ता गमपाना एषा सुश्रुतिनिमित्तमेवेति मतमुक्त्वाः मुमानिकेऽश्नतमाह । तथेति विमतं सकर्तृकं का

माहेश्वरास्तु मत्संते । कार्यकारणयोगविधिदुःखांताः पञ्चपदार्थाः पञ्चपदार्थाः पञ्चपत्तिनेश्वरेण पञ्चपादा विज्ञोऽप्योपदिष्टाः । प
ञ्चपत्तिः ईश्वरेति निमित्तकारणमिति । तथा वैशेषिकादप्यपि केचित्कथंचित्त्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमिति । अत उत्तरमुच्यते
॥ यत्करणात्तज्जसादिति । यत्करीश्वरस्य प्रधानपुरुषमोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते । कस्मादसामंजसात् । किंपुनरसामंजस

यत्वात् यद्वदिति वैशेषिकाः कर्त्तारमोहेश्वरं साधयन्ति कर्मफलसपरिकरमित्यदात्तकं कालांतरमाविफलत्वात्सेवाफलवदिति गौतमादिनां
वरश्च ज्ञातेश्वरोत्कर्षः क्वचिद्विद्वातः सानिश्चयत्वात्तीरेमाणवद्विदितां ख्यसौगतपातं जलादिति मत्स्योक्तं केचित्कथंचिदिति । सिद्धांतपति ॥ अत इति
आजमादिना विरोधेश्वरसिद्धेः कथं दोषवत्त्वमिहाह किमिति ॥

इतावत्स्वस्वागमादीश्वरनिर्णयश्चागमानो निर्मलत्वेनाप्रामाण्यत्वं न च सर्वज्ञानं मूलं तत्र मानाभावात् न चागम एव मानं चागम मानतश्च निश्च
 येन न निश्चयस्तन्निश्चयेतानि श्वरस्य नोत्पत्त्या श्रुत्वा तत्र पुरुषवत्त्वं सास्वतोमानत्वं मुक्तमिथो विरोधेन तत्त्वावस्थानाच्च । तावन्मानादीश्वरः सर्व
 ज्ञः कर्तृव्येति तर्हीयः संभवस्तन्मानस्य दृष्टानुसारित्वेन दृष्टविपरीता प्रतीतिरुक्तत्वात् याचलौके पादशाः कर्तारो दृष्टास्ता दृष्टा एव जगत्कर्तारो न
 गदेषादिमतः सिद्धे पुरुषे तौ के विचित्रा सादादिकर्तुरेकत्वाद्यदृष्टौ नैष जगत्कर्तारि लाघवादेकत्वं नित्यं तानं निर्दोषत्वं च कल्प्येत तर्हि इव्योपादा
 तत्त्वमपि कल्पतां कर्तुरेवोपादानत्वं लाघवादन्यथा स्वतंत्र प्रधानपरमा रावाद्युपादानकल्पना गोरका दृष्टत्वाच्च कर्तुर्द्वयोपादानत्वा सिद्धिरुक्तादि
 कमपि न सिध्येत । अस्माकं त्वयो हवे यतया स्वतः सिद्धप्रमाणभावप्राप्त्या स्वप्रमेयबोधने दृष्टा तानपेक्षया भवत्येव लौकिक कर्तृविपरीता द्वितीया
 ही न न धर्मो न मत्तवे न हि प्राप्तिर्भेदात्तिदधतश्च श्वरस्य गदेषमतो रस्मदादिवदतीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥

कर्तृपादानात्मकसर्वतर्हि दोषेश्वरनिर्णयः निर्णीते च तस्मिन् निर्दिष्टा हकमानवाधान्तरागारिदोषापादनस्यावकाशः दृष्टानुमानिकेश्वरत्वादि
 भ्यो वैषम्यं तदभिप्रेत्याशौ तस्य श्वरस्यासामंजस्यमाह । हीनेति । यदि कर्तुरुपादानवत्त्वं दृष्टत्वात् न कल्प्येत तर्हि निर्दोषत्वस्याप्यदृष्टत्वाद्यो विषयक
 रिसदोषादिति व्याप्तिरदृष्टजगत्कर्तृदोषवा न्यात् । न चोत्र धर्मिग्राहकानुमानावधः कार्यत्वाल्लिङ्गस्य कर्तृमात्राधिक्येन निर्दोषत्वे दोषसीनत्वात्
 यो कर्षणसमाजातिवीचकधीवादानात् दोषाभावो न दृष्टविषयकर्तृकत्वायोगाद् दृष्टान्तस्य आपकधर्माणां पक्षे आपादनं सुकर्मसमाजातिर्मेया शरी
 यदि कृतकत्वे न हेतुना घटवदनिम्बः स्यात् तर्हि तेनैव हेतुना सावयवोचि स्यादिति । तस्यानि सत्त्वस्यापके सावयवत्वं धोद्व्यभिचारिदिति भावः ॥

ननु प्राणिकर्म प्रेरित इच्छो विषम फला व्यापिनः करेति त्वेच्छेति शङ्कते। प्राणीति। जड स्वकर्मणाः प्रेरकता योगात् प्रैवमि साह। तेति। नचेच्छ
 र प्रेरितं कर्म स्व रसमोर कर्मिति वा अभिसाह। कर्मोति। अतीत कर्मणा प्रेरित इच्छो वर्तमानं कर्म तत्कला प्रेरयतीत्यतः दित्वा त्वेच्छेति प्रेरकभावस्य
 नानुपपत्तिरिति शङ्कते। नानादित्वादिति। अतीत कर्मणा प्रेरित इच्छो प्रेरकता। नचतदपीच्छो प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति। उक्तमोवा प्रयत्नो
 अतीत कर्म प्रेरितेश्वर प्रेरितं तदेवेच्छो वर्तमानं कर्म फलदा नाप्येयतीति चेन्न मानही नापामूल सपाबुद्धायाः प्रसंगदतः कुमीन
 पेक्ष एवेच्छो विषम फल हेतु सामंजस्यं दुर्वारमित्यर्थः। यत्तु फलदा न इच्छो स्वकर्म निमित्तमात्रेण प्रेरकमिति नोक्तदोष इति। तत्र विषम कर्म
 प्राणिकर्म पेक्ष तादोष इति चेत् न कर्मेश्वरमोः प्रवर्तमानं प्रवर्तयितुं त्वेच्छो तरेतरा अप्रदोषसंगतः। नानादित्वादिति चेत् न वर्तमान कालवदती
 तेष्वपि कालेष्वितरेतरा अप्रदोषा विशेषादध्यापनान्वापयतेः। अपिच प्रवर्तमान कालस्यापि दोषा इति न्यायवित्तमपः। नहि कश्चिदप्रदोषप्रयु
 कः स्वार्थे परार्थे प्रवर्तमानो दृश्यते। स्वार्थे प्रयुक्त एव च सर्वजनः परार्थे पि प्रवर्तमान इत्येवमप्यसामंजसम्। स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यातीश्वरत्वप्र
 संगतः। पुरुषविशेषाभ्युपगमाच्चेच्छो पुरुषस्य चोपसीत्याभ्युपगमादसामंजसम्।

कारणतुरीश्वरस्य दोषवत्त्वात् न परार्थकर्म पेक्ष कृत्य नमिति वैषम्यं॥ किंच परमज्ञानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं प्राप्नोतीत्याह। अपिचेति। प्र
 वर्तकत्वविशेषादिति तार्किकाणां या कर्मकारमित्येवोक्तं। प्राणिकानामवस्था नादस्माकं त्वेच्छो वसाध्यापयतीति निरवयवमिति वक्तव्यं।
 त्वेच्छो वसाध्यापयतीति तार्किकाणां। किंच परमज्ञानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं प्राप्नोतीत्याह। अपिचेति। प्रवर्तकत्वविशेषादिति तार्किकाणां
 स्थितिस्तथाचेच्छोः स्वार्थे रागादिमावर्तकत्वात् समतवत्तनचकारुणिके अभिचारः परदुःखप्रयुक्तसुदुःखनिवृत्त्याध्यापयतीत्येत्यर्थः। उदासीनः प्रवर्तक

इति च माह तमिति योगात् साह। पुरुषोति॥

प्रधानवादे दोषांतरमाह सूत्रकारः। संबंधेति। ईश्वरेण संबंधस्तथा प्रधानादेः प्रेयसायोगात् संबंधो वाच्यः। सच संयोगः समवायो वा तास्तीत्यर्थः। कार्य
 कृतात्प्रेरणानोपपत्त्याः। संबंधः कल्पतामिह तत्राह। नाप्यस्य इति। ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्ये जादिति सिद्धये संबंधरूपत्वस्यातवाभावात् सिद्धमि
 त्यर्थः। मायाग्रहणोत्पत्तिर्विच्यतादात्म्यसंबंधः देवात्मशक्तिमिति श्रुतेः। किंच वेदस्याप्यर्थत्वात् न लोके दृष्टमनुत्पत्त्यात् संबंधो वैदिके नानुसर्तव्यः।
 संबंधानुपपत्तिश्च॥ पुनरप्यसामंजसमेव। नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरो तरेण संबंधं प्रधानपुरुषमोरीक्षिता॥ न तावत्संयोगलक्षणः
 संबंधः संभवति। प्रधानपुरुषेण एतत्सर्वगतत्वाच्चिरवपवत्वाच्च। नापि समवायलक्षणः। आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात्। नाप्यसः कश्चिद्वा
 र्थगम्यः संबंधः। साकं ते कल्पयितुं। कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात्। अस्मादिनः कथमिति चेत्। न। तस्य तादात्म्यलक्षणसंबंधोपपत्तेः।
 अपि च गमवनेन ब्रह्मवादीकारणादिस्वरूपेनिरूपयति। नावश्यं तस्य यथा दृष्टमेव सर्वमनुपगतमिति। परस्य तु दृष्टांतबलेन कारणादिस्व
 रूपनिरूपणेन यथा दृष्टमेव सर्वमनुपगतमिति तस्य मत्तमिति श्रुतम्। परस्मादपि सर्वप्रणीता गमस्य द्वावात्समानमागमवलमिति चेत्।
 न इतरेतराश्रयप्रसंगात्। आगमप्रसया सर्वतत्त्वसिद्धिः सर्वतत्त्वप्रसया च गमसिद्धिरिति। तस्मादनुपपत्त्या संस्ययोगवादिना मीश्वरकल्पना।
 एवमस्यापि वेदवाद्यास्तीश्वरकल्पनासु यथा संभवमसामंजस्यं भोजयितव्यम्॥

आनुमानिकेन त्वनुसर्तव्य इति विशेषमाह। अपि चेति॥ सर्वज्ञस्यागमप्राकारपक्षे च ज्ञातव्योऽस्य अप्रः अनुमानात् सर्वज्ञसिद्धेः निरस्तत्वात् न त्वम
 नस्कस्य ज्ञानसंभवो ज्ञानो ज्ञमिति वासि विरोधाच्च तत्त्वज्ञानकल्पनाः नवकाशादिनिर्भावः। प्रधानवत्परमाणुनामपि निरवयव ईश्वरेण सं
 योगाद्यसत्तात्प्रेयसायोगः प्रेरकत्वे ईश्वरस्य दोषवत्त्वमिहाह। एवमस्यास्त्वतीति॥

इत्यस्य प्रधानादिप्रेरणा नुपपत्तेश्चासामंजसमिति साहस्यकारः अधिष्ठानेति प्रधानादिकंचेत न स्यान्निष्ठे पं अप्रसक्तत्वादीश्वरवृत्ति
रेकेणमदादिनचैसर्थः। वसुधादीभ्यश्चरमाशंकानिषेधति। करणवदिति। रूपमुद्भूतनात्तीत्यप्रसक्तत्वं सुटपति। रूपेति। स्वभोगाहेतुत्वे स
तीति विशेषणान्नमिचरइसाहा तथापीति। भोगः सुखदुःखानुभवः आदिपदादिष्वपानुभवग्रहः। नचषधेनाधिष्ठे पंतनदीपभोगहेतुत्वे स
तिप्रत्यक्षमिति अतिरेकमोमो करणेभ्यमभिचारतादवस्थमिति वाच्यं। भोगाहेतुत्वविशिष्टाप्रत्यक्षत्वं स्पष्टं हेतुत्वात्करणेषु च विशेषणभावेन विशिष्ट

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ ॥ इत्यस्यानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य सहिपरिकल्प्यमानः कुंभकारइव मदादीनि प्रधानादीत्यधि
ष्ठावप्रवृत्तयेत्। नचैवमुपपद्यते। नस्यप्रत्यक्षरूपादिहीनचप्रधानमीश्वरस्योधिष्ठे पंतं नवति। मदादिवैलक्षण्यपातः॥ ॥ करणवचै
भभोगादिभ्यः॥ स्यादेतत्प्रथाकरणग्रामंचसुरादिकमत्यप्रसरूपादिहीनचपुरुषोधिष्ठिष्ठत्वे वंधप्रधानमीश्वरोधिष्ठासतीति। तथापि
नोपपद्यते भोगादिदोनादिकरणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते। नचात्रभोगादयो दृश्यंते। करणग्रामसाम्येवाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्य

विभोगादयः प्रसस्येरन्।

स्पष्टे तो रभावाच्च विशेष्यवैषम्यं परार्थका चकाधिष्ठे पकाद्योभ्यमिचरान्नचप्रधानादेरीश्वरप्रत्यक्षत्वादिशेषासिद्धिः। अतींद्रियस्वरूपा
प्रत्यक्षत्वं स्पष्टादित्यभिप्रायः। जीवे करणकृता भोगादयो दृश्यंते ईश्वरे तु प्रधानकृतभूतनदृश्यंते इत्यस्यार्थः। विप्रसक्तत्वं वदन् अप्रयोजकत्वं
हेतोर्निरस्यति। करणेति। प्रधानादेः प्रेर्यलांगीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं सादृतींद्रियस्य प्रेर्यभोगहेतुत्वनिषादिरुच्यते॥

श.स.भा.२
६०

सत्रद्वयस्याधीतरमाह। अथवावेति। मः प्रवर्तकश्चेतनः सशरीरी तिलोके व्याप्तिर्दृष्टेः श्वरस्य च शरीरानुपपत्तेः न प्रवर्तकत्वमिति सार्थमाह।
इतश्चेति विमतं सेश्वरकार्यता द्रष्टुं वदितुं कल्पयतीति जवत्सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तं तत्रैषा पत्तिरिति। न च तद्वर्णयितुमिति ननु निमित्तं
रीरं सार्वात्मागमि संभवतीति वाच्यं। शरीरस्य भौतिकत्वनियमादित्यर्थः। अस्तु अशरीर एवेश्वर इत्यत आह। निरधिष्ठानत्वे चेति। जीवस्यैव शरीरं भौ-
अथवा वा सत्रद्वयं व्याप्यते॥ ॥ अधिष्ठाता नुपपत्तेश्च॥ ॥ इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्याधिष्ठानो हिलोके स-
शरीरे एजा राष्ट्रस्येश्वरे दृश्यते। न निरधिष्ठानः। अत आह। तव शरीरादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्याधिकं चिच्छरीरं करणा-
यतनं वर्णयितुमशक्यं। न च तद्वर्णयितुं शक्यं। स एतत्तत्कालभाविताच्छरीरस्य प्राकृतस्यैव तदनुपपत्तेः। निरधिष्ठानत्वे चेत्तेश्वरस्य प्रव-
र्तकत्वानुपपत्तिः। एवं लोके दृष्टत्वात्॥ ॥ करणवृत्तेर्भोगादिभ्यः॥ ॥ अथ लोके दृष्टानुसारोऽश्वरस्याधिकं चिच्छरीरं करणा-
शरीरं कामेन कल्प्येत एवमपि नोपपद्यते। सशरीरे त्वेहिसति ससारिवर्माणादिप्रसंगादीश्वरस्याप्यनोऽश्वरत्वप्रसज्येत॥ अत एव त्वमसर्व-
ज्ञता वा॥ ॥ इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य सहितसर्वज्ञस्यैव अनुपपत्त्यते। अनंतश्च। अनंतं प्रधानं अनंतं अणुपुष्पाभिधे-
मिता अनुपपत्त्यते। तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणां मनश्चैव प्रधानपरिच्छेदतया न वा परिच्छिद्यते। ५ मयश्चापि दोषो नुपपत्त्येव
कथं॥

अत एव त्वमसर्वज्ञता वा

६०

तिकं ईश्वरस्य तु खेदा निर्मितं प्रागपि स्यादित्यार्थं। अनिरस्यति। करणवदिति। करणान्मत्रं संतीति करणवत्तद्वरीरं। इच्छामप्यशरीरकल्पने वा नु-
पपत्तात्मा ताभावात् दृष्टभौतिकत्वनिमित्तविरोधाच्च इति मतम्। एवमीश्वरस्य शुद्धतर्कका कल्पितेति श्रुतेः। प्रपाद्यनित्यत्वसर्वज्ञत्वनिर्गोपित-

प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमसित्वं इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् घटवदित्याह। एवंस्मिन्नेति। संख्यापरिमाणं वेद्यज्ञातयाचनिश्चितसंख्यानिश्चितप
 रिमाणत्वाच्चेति हेतु इयं यद्यपि संख्यावत्त्वमर्थहेतुः संभवतितथापि सर्वसंनिश्चयेन हेतुस्य सिद्धिनिर्णयसंशयान्निश्चितपदेतत्राद्यहेतोरसिद्धिर्ना
 स्तीत्याह। संख्यापरिमाणमिति संख्यास्वरूपमित्यर्थः। द्वितीयाहेतुसाध्यमिति। स्वरूपेति। प्रधानादयो निश्चितपरिमाणः वस्तुतो निश्चितत्वात् घटवदि
 त्यर्थः। तनुप्रधानपुरुषेणोच्चरः त्रयमस्ति तातेपि जीवानामात्मनस्तत्कथं संख्यानिश्चयस्तत्राह। पुरुषेति। जीवसंख्यायां चोरेणानिश्चयेत
 एवंस्मिन्नेति बहिरुक्त्यप्यत्र परिच्छिन्नत्वात् प्रधानपुरुषेश्वराणां तदवयवत्वमवयवभावि। एवंलोकैर्दृष्टत्वात्। यदि लोकैर्दृष्टत्वापरिच्छिन्न
 वस्तुपलब्धं तदंतव दृष्टं तत्राप्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वात् तदवयवत्वात्। संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयसं
 ख्येण परिच्छिन्नस्वरूपपरिमाणमपि तद्वत्तमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति। पुरुषगता चमदा संख्या। ततश्च इयत्तापरिच्छिन्नानां वेदसंसारानुच्य
 तेतेषां संसारे तद्वत्संसारित्वं च तेषां तदवयवत्वं। एवंमितीत्यपि कमेणानुच्यमानेषु संसारसंसारिणां च तदवयवत्वं स्यात्। प्रधानं च सविकारं
 पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारत्वेनातिमत्तं। तदवयवतापामीश्वरः किमधितिष्ठेत्। किं विषये वा सर्वज्ञते श्रुते स्यात्। प्रधानपुरुषे
 श्वराणां चैवं तदवयवत्वे सत्यादिमत्वमसंगः। आद्यंतवत्वे च शून्यत्वादप्रसंगः।
 अनिश्चये सर्वज्ञतायोगादित्यर्थः। हेतुसिद्धेः फलमाह। ततश्चेति। नाद्येति वक्तुं चाचि जीवानां संघस्य दृष्टं च अननुपेक्षितं वेदसर्वमुक्तेः। इदं तद्वत्त्वं
 जगत्स्यदित्यर्थः। निसंख्यानवशे वादिति भावः। ननु ईश्वरः शिष्यतामिति चेन्न तस्यापि निश्चयेनांतवत्तात् किंचित्तया भावाद् ईश्वरभावः स्यादि

स्यात्। प्रधानमिति। एवंस्मिन्नेति।

शा. सू. भा. २

८९

व

इस ज्ञानि श्रवण भावा न श्रमतेति द्वितीयं कृते। अथेति। इयं ज्ञानास्ति न निश्चीयते चेत्तर्थाः प्रधानादयः संख्यापरिमाणं तः इत्यत्राभावादिव
दिसनुमानादस्तीयता तदज्ञाने स्यादसर्वज्ञता इत्यत्राभावाच्चोक्तवत्त्वमप्यस्य तमिति परिहरति। तत इति। तस्मात्केवलकृती श्रुत्वा दस्य निर्मूलत्वा न कर्तुं
पादात्ताः द्वयेश्वरसर्वविरोध इति सिद्धं। पंचम एव वारिमाहेश्वरपतनिराज्ञानं तत्तत्तुर्बुद्धिर्वादेव द्विस्थितिः सति इत्यस्य संभवात् अधिकारात्
अथ मा भूदेव दोष इत्युत्तरे विकृत्यो भ्युपगमेत। न प्रधानस्य पुरुषाणां मानस न श्वेयते श्वरेण परिच्छिद्यत इति। तत ईश्वरस्य सत्त्वा भ्युपग
महानिरपरो दोषः प्रसज्येत। तस्मादप्यसंगतत्वा किं क परिगृहीत ईश्वरकारणा वादः॥ इत्यस्य संभवात्॥ येषां प्रकृतिरधिष्ठाता केवलमिति
मितकारण ईश्वरो भिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः। येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणं श्रीश्वरो भिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्या
यते। अनुश्रुतिसमाश्रयणे नाप्येवंप्रमाणे श्वरः प्राकृतिर्धीरितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति श्रुत्यनुसारिणी च सतिः प्रमाणमिति स्थि
तिः। तत्कस्य हेतोरप्यस्यः प्रत्याचिख्यासित इति। उक्तो यद्यप्येवं जातीयकोशः समानत्वात् न विस्मयदगोचरो भवत्यसिद्धं तदर्थं न सं
वादस्थानमिति। अतस्तत्प्रत्याख्याना परं नः। तच्च नागवत्तामसं नैव भगवानैको वासुदेवः॥

सर्वमाह। येषां निति। अधिकरणं भगवति पति। नन्विति। वेदा विरुद्धं श्रमणी कृत्य वेद विरुद्धं जीवोत्पत्त्या र्थं श्रित एक कर्तुं अधिकरणं भगवत्त्वात्।
अत इति। अत्र भागवतं च एव गमो विषयः स किं जीवोत्पत्त्या श्वरो मानं न वेति सदेहवाधानुपलंभात्मानुमिति पूर्वपक्षपति। तत्रेति। पूर्वपक्षे
दगमविरोधात् जीवाभिन्नं ब्रह्म सन्त्वमासिद्धिः सिद्धं तैतदं तस्याः मानत्वा दविरोधात् तत्सिद्धिरिति कलभेदः॥

८९

सावयवतन्निरस्ति॥ निरंजन इति॥ कथं तर्ह्यद्वितीये वासुदेवे स्मृतिर्भेदस्तत्राह॥ स इति॥ ब्रह्मो मर्तिः स विशेवंशास्त्रार्थमुक्ता सहेतुशुद्धा र्थमा
ह॥ तस्मिन्महतामिति॥ पञ्चोक्तब्रह्मवत्सर्वप्रकृतिं निरंजनविज्ञानरूपं परमात्मामिति यावत्॥ वाक्कायचेतनामवधानसर्वकदेवताग्रहग

निरंजनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्होत्तानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवब्रह्मरूपेण संकर्षणब्रह्मरूपेण प्रद्युम्नब्रह्मरूपेण निरु
द्धब्रह्मरूपेण च वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते॥ संकर्षणो नाम जीवः॥ प्रद्युम्नो नाम मनः॥ अनिरुद्धो नामाहकारः॥ तेषां वासुदेवः पराप्रकृति
रितरे संकर्षणद्वयः कर्मितस्मिन्महत्तमगवन्तमभिगमनोपादमेते ज्ञात्वा ध्याययोगैर्वा र्क्ष्यतामिच्छाक्षीणां कुशोभगवन्तमेव प्रतिपद्यत
इति॥ तत्रैतावदुच्यते॥ यो सोमा रायणः परो ब्रह्मा त्मसिद्धः परमात्मा सर्वोत्तमा स आत्मनात्मानमनेकधा व्यस्थाप्य स्थित इति तन्न निराक्रि
यते॥ स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि श्रुतिभ्यः परमात्मनोनेकधाभावस्याधिगतत्वात्॥ यद्विदितस्य भगवतोऽभिगमनादिकसरात्म
राधनं अजस्रमनमचि तत्तत्प्राप्तिर्भवेत्॥ तदपि न प्रतिषिध्यते॥ श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात्॥

मनस्यभिगमनं पूजाद्वाराणामार्जेन मुपादानं॥ इवा पूजा स्वाध्यायो ह्यसरादिजपः॥ योगो ध्यानं॥ तत्राधिकृष्टांशमुपादते॥ तत्रैति समाहितः श्र
द्धाचितो भवेति तं पञ्चाप्योपासते इत्याद्या च श्रुतिः॥ मत्कर्म कर्मस्वरमद्वयं स्यात्स्मृतिः॥

विस्तृष्टमनस्य दूषयति। पशुनरिति। कृतहत्यादिदोष आदिना क्षयः। मायोपेतया अजन्मात्मेत्यादिश्रुत्यां च एवागमस्योत्पत्तौ मानस्य
भावनिष्पत्तौ जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयखेयमिति भावः॥ जीवस्योत्पत्तिरस्ति जीवान्नतस उत्पत्तिरित्यस्ति। न च कर्तुरिति। यस्मात्कर्तुःकरणं
त्यतिर्न दृश्यते तस्मादसंगता कल्पनेत्यन्वयः। सिद्धान्तं करणं नो प्रमोक्तं कर्तुं तिसृषु अप्यर्थो हि शब्दः। वर्णनं निर्मूलमिति याह॥ न चेति। तनुतो

पशुनरिदमुच्यते। वासुदेवात्संकर्षणोत्पद्यते। संकर्षणश्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्च निरुद्ध इति। अत्र प्रमः। न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः
संकर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिर्भवति। अनित्यत्वादिदोषप्रसंगात्। उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादेव दोषाः प्रसज्येरन्। तत्र अने
वासुभगवत्याग्निर्मेष्टः स्यात्। कारणमाप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसंगात्। प्रतिषेधिष्यति च। चार्थो जीवस्योत्पत्तिनात्मा कर्तुं नित्यत्वा
च्चता भवति। तस्मादसंगतैवा कल्पना। न च कर्तुः करणं॥ ॥ इतश्चा संगता तेषां कल्पना। यस्माच्च हिलोके कर्तुं देवदत्तो देः करणपरश्चा
घुल्यमाने दृश्यते। वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुं जीवात्संकर्षणसंज्ञात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते। कर्तुं जायतस्मादनिरुद्धसंज्ञको
हेकारोत्पद्यते इति। न चैतत्तदृशं तन्मन्तरेण अवसानमुक्तं। न चैवं भूतं श्रुतिमुपलभामहे॥

के कश्चिच्छिलिवारः कुठारं निर्मापते तव दक्षिणतीति दृष्टमिति चेत्संशिलिनो हस्तादिकरणं तरस्य कुठारकर्तृत्वं युक्तं। जीवस्य तु
करणतरस्य जनेतसः कर्तृत्वं विनैव करणकर्तृत्वं नाम नो वैयर्थ्यमिति भावः॥

संकर्षणादीनामुत्पत्तयसंभवोपि न चतुष्टयस्यारितिसंवाक्यस्य संकृते। अथपि सादिति। तानेवमेवो। शक्तिरिति संवाक्यं। वलं शक्तिरिति संवाक्यं
वीर्यशौर्वतेजः प्रागल्भ्येति रन्विता यस्मात्संवाक्यस्यारित्यः तस्मादेव शब्दस्यार्थः। सर्वव्यापी शब्दत्वेन चार्थो विज्ञातः। वासुदेवाय वेति। तिर्यो वागा

विज्ञातादिभावेन दम्पतिष्वेधः। अथपि सा न चेत्येवं संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयते। किंती ईदृश्वराय वै ते सर्वज्ञा नैव मे शक्ति
वलवीयेते जोभिरेव धर्मधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यते। वासुदेवाय वेते सर्वे निरर्था निरधिष्ठाता निरवशाश्चेति। तस्मात्ता मयथा वर्तित इत्यत
संभवो दोषः प्राप्नोतीति। अत्रैव्यते। एवमपि तदम्पतिष्वेध इत्यस्य संभवस्याप्रतिषेधः। प्राप्नोत्येव यत्तु स संभवो दोषः प्रकाशं न दृष्टो लभिया
यः। कथं पदिता वदयमभिप्रायः परस्परभिरन्विता एवेते वासुदेवाय अत्रा ईश्वरास्तत्त्वधर्मा एते तेषां मेकात्मकत्वमस्तीति। ततो नैकेष्व
एकत्वनानर्थक्यमेवेत्येव शब्देनैव शब्दकार्थसिद्धेः सिद्धं तद्वति शब्दभगवानेवैकोनमुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्॥ ॥

दिशूना निरधिष्ठाताः प्रकृतजनाः निरवशा तादादिरहिता इत्यर्थः। ईश्वरत्वान्न ता संभवो गुण एवेत्याह॥ तस्मादिति। सूत्रेण सिद्धं तद
ति। अत्रैति। एवमपि चतुर्णामी शब्दत्वेन विज्ञानशक्त्यादिभावे। पीत्यर्थः। प्रकाशं न दृष्टुं। कथमिति। किंच त्वाहं स्वतंत्राभिन्ना एव इति कस्यचि
कारत्वेनाभिन्नाः आद्यमन्यदृष्टयति। पदीसादिना॥

द्वितीयेविकारः प्रकृतितुल्याकान्तरावाप्यप्रकृत्यनिरुद्धेति। अथेत्यादिना। नूनत्वं सः पक्षि इति तमाह। न च पां चेति। यदि त्रिजगत्प्रतिभ
 जवतोऽहस्तदवदुष्टायावा तदुष्टाह। न चैतदिति। इतश्च जीवोत्पत्तिर्वा दद्वे स्प इत्याह सूत्रकारः विप्रतिषेधाच्चेति। स्वस्यैव गुणत्वे गुणित्वं च विरु
 द्धं। आदिपदात्प्रयुज्यानिह द्वैभिन्नावात्मनस्तुत्कात्मान एवेते इति विरुद्धेति प्रकृत्यपरविरोधादसंगतमिति सूत्रार्थमुक्ता योतरमाह विदे
 अथापममिप्रामः। एकस्यैव भगवतः एतेचुल्लोरेण हस्तुल्यधर्मा इति। तथापि तदवस्थाने केवल्यसंभवः। नहि वासुदेवात्स कर्षणे स्यात्तु
 संभवति। संकषणं च प्रयुज्यते प्रयुज्या यो निरुद्धमिति युपाभावात्। अतित्वादि कारणा योरतिशयेन। मया प्रकृतयोः। न सत्त्वमिति शये
 कार्यकारणमित्यवकल्पते। न च चैव तिस्रोतिभिर्वीसुदेवादिष्वेकस्मिन् सर्वेष्वप्युक्तानेकमपि दित्तत्तत्प्रकृतः कश्चिदेव भुवगम्यते। वासु
 देवा एव हि सर्वेष्वह निर्विशेषा इत्येते। न चैते भगवद्गुणश्चतुःसंख्यामात्रेणैव निष्ठेते। अस्यादिसंवर्षतस्य सत्त्वस्यैव जगतो भगवद्गुणा
 गुणात्॥ ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ॥ विप्रतिषेधश्चास्मिन्नास्ते बहुविध उपलभ्यते। गुणगुणित्वकलनादिलक्षणाः। तातेश्चर्मशक्तिवत्त्वमीम
 तेर्नास्ति गुणः। आत्मान एते भगवतो वासुदेवा इत्यदिदृशीनात्। वेदविप्रतिषेधमवति चतुर्थे वेदेषु परेष्वेताल्लक्षणा इत्यदिदृशात् अस्मिन्
 तवान् इत्यादि वेदनिंदादृशीनात्। तस्मादसंगतं वाक्यमिति सिद्धं॥ ॥ इति श्रीशरीरकमीश्वरी मठंकरभट्टिः ध्यायुद्धिः पादः समाप्तः॥ ॥
 नि। एकस्यापि तं वाक्षरस्या ध्येता चतुर्वेदिभ्योऽधिक इति निंदादिपदार्थः। तस्मान्निशो विरुद्धाभिः पौरुषैकल्यनाभिर्नोपौरुषैकवेदतत्त्वमन्वयत्वम
 विरोध इति सिद्धं॥ ॥ इति श्रीमत्परम-ब्राह्मणार्च्यगोविंदनंदभगवतः कृतौ श्रीमच्छा-मी-आख्याभारतप्रभाषादि-ध्यायुद्धिः पादः समाप्तः॥ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ३८ ॥ विषयविधातारंतीकस्याग्रमधुयतं नित्यविद्विभक्तरीत्याभिन्नं सर्वेश्वरं भजे ॥ जीवस्य नृसतिप्रसंगेन
 काशस्यापुनस्तसंधवमाश्रयपरिहरन्नादनेकदेशिमतमाह ॥ नविषदश्रुते ॥ विषयत्वात्साद्वोरथंसेसद्यन्वेपादेनस्योतिमाह ॥ वेदोते
 स्थितिभिन्नोपक्रमत्वमेवाह ॥ केचिदसादिना ॥ भूतभौतश्रुतीनांमिथोविरोधशंका निरासेविषयार्थः ॥ लिङ्गशरीरश्रुतीनांमिथोविरोधः
 मात्तवाद्यर्थः ॥ यथाभिन्नोविरोधात्सर्वोपरविरोधाच्चपरपक्षादपेक्ष्याः ॥ तथाश्रुतिवशोपिउपेक्ष्यइतिशंकोस्यानेपादद्वयस्यारभात्सर्वपादे
 श्रीगणेशाय नमः ॥ ३९ ॥ ॥ नविषदश्रुते ॥ वेदांतेषुतत्रतत्रभिन्नप्रस्तुतात्सतिश्रुतपदपलभ्यते ॥ केचिदकाशस्यो
 त्तज्जिह्वाभनंतिकेचिज्जतयाकेचिदपोरुत्सतिमाभनंतिकेचिन्ना ॥ एवंहीवस्यप्राणा नाचएवमेवक्रमादिद्वारकोविप्रतिषेधः ॥ अस्त
 रेषापलभ्यतेविप्रतिषेधाच्चपरपक्षात्तन्मतेसितंस्त्वपितं ॥ तद्वत्स्यपक्षस्यापिप्रतिषेधादेवानपेक्षितत्वमाशंकेतेततः सर्ववै
 द्यतगतसृष्टिः सत्यंनिर्मलत्वपरः प्रपंचश्चआरभ्यते ॥ तदर्थंनिर्मलत्वेचफलं प्रयोक्ताशंका निवृत्तिरेव ॥ तत्रप्रथमतः तावदाकाशमा
 श्रित्यचिंत्यते ॥ किमस्याकाशस्योत्पत्तिरस्तुतनास्तीति ॥
 नदृष्टंतसंगतिरितिसमुदायार्थः ॥ आकाशवायोऽरुत्सज्जिह्वाभनंतितेतिरीचकाः ॥ नामत्रंतिछंदोगाः ॥ जीवस्यप्राणा नाचोत्पत्तिं सर्वत आत्मानो
 व्युत्पत्तिंतीतिवाजिनः ॥ एतस्माज्जायते शतस्यार्थलिका आभनंतितान्मत्तवमाकाशसर्विका कुचिस्तृष्टिः कुचिर्तेजः पूर्विकेतिभनविरोधः ॥
 आदिपट्टास् इमांलोकानस्तजते सक्रमः कुचिस्तसप्राणाः कुचिद्विस्तारिदिसंख्याहारकश्चविरोधोयावत्प्रपंचः पादद्वयं तथाचपादद्वयस्यश्रु
 तीनांमिथोविरोधनिरासार्थलात्पुतिशस्वाभ्यापसंगतयः सिद्धाः ॥

सू. भा. २
२४

अत्राकाशस्योत्पत्तिरिति श्रुत्योर्मिषो विरोधोऽस्ति न वेति वाक्यभेदैकवाक्यस्याभासं देहपदस्य तिरुवाक्यनेदेन विरोधादप्यत्राकाशस्य
नयोः श्रुत्योरिति पूर्वपक्षपि अत्र आशयः नुत्पत्तिरस्य मेकदेशीयता इतीत्याह ॥ तत्रावदिति ॥ उच्यते श्रुतिर्मुखा न स्तीति गूढमिति ॥

तत्रावत् प्रतिपद्यते न विपदश्रुतेरिति ॥ न तत्त्वाकाशस्य घटे कस्मादश्रुतेः न ह्यस्योत्पत्तिरुक्तं न च श्रुतिरवगम्यते ॥ अत्रापि हि सदेव
सोमैह मय आसीदेकमेवाद्वितीयमिति सत्त्वं दृष्टव्यं यत्प्रकृत्य तदेकं तत्तज्जोस्यतेति पचानां महाभूतानां मध्यमं तेज आदिकं तत्र
पाणं तेजोवन्ना नानुत्पत्तिः श्रुत्यै ॥ श्रुतिश्च नः प्रमाणं मतीदृशार्थं विज्ञानोत्पत्तौ ॥ न चात्र श्रुतिरस्योकाशस्योत्पत्तिरिति पादिनी ॥ तस्या
आकाशस्योत्पत्तिरिति ॥ ॥ अस्तितु ॥ ॥ तु इहः पश्चात्परिग्रहे माना माकाशस्य धां दोषे भूतत्वात्तः श्रुत्यै तरेव स्ति ॥ तेतिरियं का हि स
मानं तेति स संज्ञानमनंतं ब्रह्मेति प्रकृत्य तस्मादा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इति ॥ ततश्च श्रुत्योर्विनिषेधः ॥ क्वचित्तेजः प्रभु
त्वात् ॥ क्वचि एकाशप्रभुत्वेति ॥ न न्येकवाक्यतानयोः श्रुत्योर्मिका ॥ स संज्ञा मुक्ता ननु सावर्गं तुंशकते ॥ कुतः ततज्जोस्यतेति स क्व छु तस्य
स्वरूपः ॥ अत्र ह्येव न संवधानुपपत्तेः ॥ तज्जोस्य जत तदाकाशमस्य जतेति ॥

अतिरूपेण स पतिसूत्रकारः ॥ अस्तित्वमिति ॥ एकवाक्यत्वेन आमाप्यं भविकमिति श्रुत्योरप्यत्राकाशस्योत्पत्तिरिति शंकेते ॥ न न्येकवाक्यतेति एकवा

अत्राकाशस्योत्पत्तिरिति श्रुत्योर्मिका ॥ अस्तित्वमिति ॥ एकवाक्यत्वेन आमाप्यं भविकमिति श्रुत्योरप्यत्राकाशस्योत्पत्तिरिति शंकेते ॥ न न्येकवाक्यतेति एकवा

एकस्य पुत्रवत्कार्यद्वयसंबंधेपि कर्मणः संबन्धसंभवादेकवाक्यतेति मुख्यस्मिन्तींद्रकृते। ननु सकृदिति। अत्राभावात्वादी इत्यपत्तिः। नैवमिति।
क्रमेण पुत्रते द्वयोः श्रुतवाच्यसंबन्धवतेरित्यर्थः। एकस्मात्तद्विदलनीजातदलहृषदस्तु भयं प्रथममिति तत्र आह। नचेति॥ वा पोरस्मिरितिक
मश्रुतिभंगप्रसंगादिति शेषः। अत्रोपश्रुतेति तिरि विरुद्धार्थत्वमुक्तातिरि श्रुतेस्तद्विरुद्धार्थत्वमाह॥ एतेनेति एतत्सदार्थमाह। तस्मादिति। उं

ननु सकृदुत्तस्य विकर्तः कर्तव्यद्वयेन संबन्धो दृश्यते। यथा ससंपत्कौ दनं प्रचतीत्येवं तदा कांश्चिद्दुतत्वे जो स ततेति योजयिष्यामि।
नैव पुत्र्यते प्रथमत्वं हि। उं रोप्येतेन सोऽगम्यते तैतिरीयके चाकाशस्य। नचोभयोः प्रथमत्वं संभवति एतेनेतरश्रुतस्य रविसेधो
विचार्यातः। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यत्रापि तस्मादाकाशः संभूतस्तस्मात्तजः संभूतमिति सकृदुत्तस्यापादानस्य
संभवनस्य विषुते जो भ्यां पुत्रवत्संबन्धो ननु पपत्तेः। वा पोरस्मिरिति च एवमास्मान्मात॥ अस्मिन्नि प्रतिषेधे कश्चिदाह॥

दोषे श्रुतेतेन सः प्राच्यं अत्र दुर्पोष्यमित्यर्थः। किंच ससदार्थः आत्मा उं रोप्येतेन सप्रादानं श्रुते अत्र तु वा पुरिति नैकवाक्यते साहजा पोरिति
एवं श्रुतेति रोधादशाभावापत्तिरिति एवंप्रसंगे स एव विषदनुत्पत्तिवादीत्यनेन नशाभावात् इत्यह अस्मिन्निति॥

शा. रा. भा. २
८५

एवमाध्यायसमाप्तेरधिकारोपपन्नमेविरोधाचश्रुत्यमागममिति पूर्वेष्वसकलं तत्र एकदेशिसिद्धांतः पश्चात्तुल्यसिद्धांते श्रुतीनामवि
रोधेनैकवाक्यतया प्रसक्तिसमन्वयसिद्धिरिति पूर्वोक्तं न च श्रुत्योर्विरोधे ससध्यपतविधुपातयो रमागमयो गार्हपत्यस
संभवस्य तर्को न गृहीतं छंदोग्यश्रुतिर्मुखाया इतर गौणी सविरोधः इत्येकदेशिमतं विकीर्णं न स्तीति दिना आकाशो नोत्पद्यते सामग्रीश्च
गौण्यसंभवात् नास्ति विषयत उत्पत्तिरश्रुतेरेवमाखितराविपदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति कस्मात् असंभवात्
न चाकाशस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या श्रीमत्करा भूमाभिप्रायानुसारिषु जीवन्तु ते हि कारणसामग्र्यसंभवाद्वाकाशस्योत्पत्तिवारयतिस
मवाप्स समवायिनिमित्तकारणं भोहिकिल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते इत्यस्यैकजातीयकमनेकं च द्वयसमवायिकारणं भवति
न चाकाशस्यैकजातीयकमनेकं च द्वयमारंभकमस्ति यस्मिन् समवायिकारणो सति असमवायिकारणो च तत्संयोगे आकाश उत्पद्ये
तत्तदभावात् तदनुग्रहप्रवृत्तनिमित्तकारणं दूरायेतमेवाकाशस्य भवति उत्पत्तिमत्तां चेतेजः प्रवृत्तीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभा
व्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्ये तव भूत यश्चात्र भवतीति आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यते
न चाकाशवत् न चाविद्यावत् सतोः सत्त्वं द्वैतसिद्धिः विजातीयत्वेनानयो रारंभकतायोगादसंयुक्तत्वाच्च संयोग एव हि द्वयस्य समवायिकार
णमतः समवाय्य समवायिनो रभावात् न हेतुसिद्धिरित्यर्थः प्रागभावात् न चाकाशो नोत्पद्यते इत्यह उत्पत्तिमत्तां चेति प्रकाशश्चासु
वानुभवं आदिपदात्मनो ध्यसमाकरो ग्रहणं मूर्ते इत्याशयत्वेनाकाशस्य कार्यतत्त्वप्रत्यक्षेण सिद्धिपरमा एवाश्रयत्वात् अतो न प्रागभाव इत्यर्थः

८५

प्राग्भावात्सत्त्वं स्फुटयति। किं हीति। ह्युल्लासो वृकाशः। स स्माश्रयः छिद्रमप्यश्रयः सविरमिति भेदः किंचालवराकाशो न जायते विवराद
स्पर्श इत्युक्तं चेत्तदह। पृथिव्यादीति। तस्मात्तत्कवलं कोणोऽप्यप्यश्रयः भेदो नैवैवास्ति चेद्विद्वद्विराट्। आकाशे हि
किं हि प्रागुत्तरनवकाशमनुपिरमच्छिद्रं भवेति शक्यते ध्वस्तु। पृथिव्यादिबोधम्या च विभुत्वादिलक्षणदकाशस्यानन्तत्वेति हि तस्मा
ध्वस्तुलोके आकाशं कुरुआकाशो जात इत्येवं जाती यको गोणः प्रयोगो भवति। यथा च घटाकाशः कुरकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याप्यकाश
स्यैवं जाती यको भेदमप्यदेशो भवति वेदेव्यारणनाकाशे चालभेद इत्येव मुसन्ति श्रुतिरपि गौली इत्युक्तं॥ ॥ शब्दः॥ ॥ शब्दः स्व
ल्लव्याकाशस्यानन्तत्वं पश्यति यत आह वायु आंतरिक्षं च स्तरमृतमिति न तस्य मृतस्य सति रूपं यत आकाशवत्सर्वगत आनिस इति
गोकाशो न ब्रह्मसर्वगत इत्यनिसत्ता भं धर्मीभ्यामुपमिमा न आकाशस्यापितो धर्मैस्त्वमिति। न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते। समग्रानं
तो यमाकभ्रा एव मृतं त आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणं आकाश इति ब्रह्म आकाश आत्मेति चोक्तत्वाकाशस्योत्पत्तिमत्वे ब्रह्मणो न विशेष
णं सम्भवति नीलेनेवोत्पत्त्या तस्मान्निसमेकाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते॥ ॥ ॥ ॥

शा. स. भा. २
८६

परोत्तरमिति। शंकोत्तरमितिमावत्। तामेव शंकापदानिपठति। स्यादेतदिति। अधिकारे प्रकृतोपपत्त्येकस्मिन्प्रसङ्गोऽन्यत्रान्वयानंदोऽवलि
तिवाक्यमोर्ध्वलक्षणेनानेगोणत्वमानंदेमुख्यतातथैकवाक्यस्यैकस्यापि संभूतशब्दस्य गुणमुख्यार्थभेदेऽप्योग्यतावत्तादिसाहस्यार्थेति। उदाहर

स्याच्चैकस्यप्रसङ्गवत्॥ इदं पदोत्तरं सूत्रं॥ स्यादेतत्। कथं पुनरेकस्य संभूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्य।
स्मिन्नधिकारेपरेषु तेजःप्रभृतिषु नुवर्तमानसमुत्पत्त्यसंभवति आकाशोऽप्येवोपायमिति। अत उत्तरमुच्यते। स्याच्चैकस्यापि संभूतशब्द
स्य विषयविशेषवशाद्धोणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य तद्वत्ता ब्रह्मविजिज्ञासस्तु। तयो ब्रह्मेत्यस्मिन्नधिकारेऽप्य
दिषुगोणः प्रयोगः। आनंदेऽप्युक्तोपपात्तपक्षि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भज्याप्रयुज्यते। अजस्य तु विज्ञेयब्रह्मत्वात्तद्वत्। कथं पुन
रनुसत्तौ न भवत्येकमेवाहितीपक्षितीयेति तात्पर्यमर्थ्यते॥ ननु न भवति द्वितीयेन सह। तीयेन ब्रह्मस्यार्थेति। कथं च ब्रह्मणि विदिते सर्वविदि
तं स्यादिति। तदुच्यते॥

८६

तात्पर्यमाह। यथा चेति। अभेदोपचारेऽर्थः। मुख्यलिङ्गता सिध्यति। कथं पुनरिति। स एवासे पदं स एव ति। तन्निति। अहितीयत्वश्रुतिबाधः
त सर्वविज्ञानमपि तावत्तदर्थः॥

अथ माते मंदृष्टं तेन परिहरति। एकमेवेति कार्यरूपद्वितीयं स्वस्व आगवस्थापामवधारणं शुसर्ग्यं इत्यर्थः। कुले गृहे। अमत्राणि घरादी
 निमात्राणि एकमेवेत्यवधारणव्यवर्त्यकार्यमिति व्याख्याद्वितीयं यद्व्यावर्त्यमाह अद्वितीयं शुभिरिति। आकाशस्य द्वितीयं यत्नं गीकृत्वा द्वितीयं
 एकमेवेति तावत्स्वकार्योपेक्षयोपपद्यते। यथा लोके कश्चित्कुंभकारकुले पूर्वेषु मंदृष्टं उच्यते। तत्रोपलब्ध्या परे घृष्टनाता विधानमत्र
 णि प्रसारितानुपलभ्यमानं नृदेवैकाकिनी पूर्वेषु रासीदिति। सचतस्रवधारणकार्यकार्ये जाते नवरेषु नीसीदिसिद्धिप्राप्तनंदं उच्य
 दितं ह्यत्र अद्वितीयं शुभिरिति धिष्टं तं रं गारपति यथा नृदेः मत्र प्रकृतेः कुंभकारे धिष्टता दृश्यते नैवेष्टं तं जगत्प्रकृते रसो धिष्टता
 स्तीति। नच नभसापि द्वितीयेन साद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते। लक्षणात्स्वनिमित्तं हि नानात्वं। नच भागुसते ब्रह्म नभसो लक्षणात्स्वमस्ति स्तीरे
 दृक्पोरिव तं सृष्टयोर्वापि त्वा मत्तं त्यादिधर्मसाक्षात्प्राप्तं। सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यत्तेति निमित्तमितरं न च तितेनामत्वमवसीय
 ते। तथा चाकाशशरीरं ब्रह्मेसाद्विश्रुतिभ्योपि ब्रह्माकाशमो र्भेदोपचारसिद्धिः। अत एव च ब्रह्म विज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः
 आदिपदसंकोचः कृतस्तद्विनास्तीत्याह। नच नभसापीति। धर्मसाम्ये ब्रह्म नभसोः कथं भेदस्तथाह। सर्गकालेति। धर्मसाम्यादद्वितीयं तेषां
 चारं स्वार्थं शुभिरिति। तथा चाकाशेति। द्वितीयं मास्तेषां परिहरति। अत एवेति। अर्भेदोपचारदेवेत्यर्थः॥

शा.स.भा.२
८७

नभसो ब्रह्मतत्कार्यभासमिन्द्रेशकालत्वाच्चतत्त्वज्ञानमिन्द्राह। अपिचेति। एवमाकाशस्यानुत्पत्तौ सर्वश्रुतीनामपिरेषरत्नेकदेशि सिद्धं तः
नासः तन्मुखसिद्धौ दृश्यति। अतिहेति। अहानिरावाधः। साममजुरध्वरुणशारवाभेदतामनार्था इति शृणुः। नकाचनेति॥ आत्मनि न होयना स्ती
त्यर्थः। ननु सर्वस्य ब्रह्मा अतिरेकात्मनिरावाधः। अहानिरप्यस्तु तथापि तीव्रविरुद्धतुल्यत्वात्। अतः नभसो ब्रह्म। एकस्मिन्नेव ना अतिरेकात् अतितामिद्विः
किं न स्यात्किमुत्तरेत्यत आह शृणुमयेति। अतिरेक एव तावत्तत्त्वेनेत्यर्थः। अयं भावः जीवस्य तावदात्मत्वात् ब्रह्मा अतिरेकः अतानतस्तंबंधयोः
अपिच सर्वकार्यमुत्पद्यमानमाकाशे न अतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मण चातिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीति। अतो ब्रह्मण तत्कार्येण
न्यविज्ञाते न सहविज्ञातमेवाकाशं भवति। यथा स्त्रीरक्षो घृते कतिचिदपरिचिदवः प्रसिद्धाः संतः स्त्रीरग्रहणे नैव गृहीता भवन्ति। न हि स्त्री रग्रह
णादपि विदुर्ग्रहणे परिशिष्यते। एवं ब्रह्मण तत्कार्ये अतिरिक्तदेशकालत्वात् गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणे न भवति। तस्मात्तावत्तत्त्वमसः संभव
अवगम्यति। १००० प्रहमाह॥ अतितामिन्द्रातिरेकश्च देवः वेनाश्रुतं शुभं भवत्यतस्तत्त्वमसि विज्ञातं विज्ञातमिन्द्रात्मनि रषत्वे रेषे शुभं भवे
विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति। कस्मिन् न गवो विज्ञाते सर्वापेदे विज्ञातं भवतीति। नकाचनमद्विधा विद्यातीति चैव रूपा अतिवेदातं अतितामिन्द्राप
ते। तस्याः अतितामिन्द्रातिरेकानुपपत्तेः। अतः पद्य अतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तु जातस्य विज्ञेयान् ब्रह्मणः स्मात्। अतिरेके हि सति एकविज्ञानेन सर्वं
विज्ञातं न रतीर्यमिति सा हीयेत स चातिरेक एवमुपपद्यते। यदि कृत्स्नं वस्तु जातमेकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यते। तदा ह्यस्य अतिरेकविज्ञेयान् अतिरेकत्वापे
कृत्स्नत्वेनातिरेकः स्यात्तत्रासां योगादतामसजडद्वयस्य तु कार्यत्वेनैवातिरेकसिद्धिः तस्या कार्यत्वे प्रधानवत्त्वात् अतः अतिरेका योगात् तत्रा
अपि विदुः। नित्यं जातिस्वतंत्राणि भिन्नात्मना श्रिता नीति तस्या अतितामिन्द्रातिरेकस्यैवाकाशस्य कार्यत्वेनैवातिरेका गच्छति॥

८७

दृष्टं त स्मृति स्मृतीन्पुत्रा स्मृताह तया हीति । तेन ते न दृष्टं तेनेति मनुषि दुंदुभ्यादि दृष्टे तेना अर्थो दुर्गता भ्यादि दृष्टं तेनेत्यर्थः मनुषिप्रतिज्ञासा

तथाहिमेनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिज्ञापमसादि दृष्टं तेः कार्य कारणाभेदप्रतिपादनपरेः प्रतिज्ञे वा समर्थे तेन तस्या धनार्थे वचोतरे श्रुतः सदे
व सोम्येदमश्रुत्वासीदेकमेवाद्वितीयेतदेतत्तत्तेजोसृजते सर्वकार्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्शयति रेकं प्रदर्शयति सत्यं तदा त्वमिदं सर्वं प्रित्वा रमा
प्रपादक परिहृयते ॥ तथा काशं न ब्रह्मकार्यं स्यात् । न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत । ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहा
त्यविदस्या ज्ञानाण्यं मुक्तं कर्तुं । तथा च प्रतिज्ञे दं तं ते ते शृष्टास्तेन तेन दृष्टं तेन तामेव प्रतिज्ञीत्यापमंति । इदं स यं पदमसात्मा ब्रह्म वेदमम
तं पुरस्तादित्येवमादमस्तस्मात् अलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते । यदुक्तमश्रुतेन विप्रदुष्टत इति । तदमुक्तं । विप्रदुष्टं निविषमश्रुतं
तरस्य दक्षितत्वात् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति । सत्त्वं दक्षितं विरुद्धं तु तत्तेजोसृजते सनेन श्रुतं तरेण । नैकशका
त्वात् श्रुतीनां भवत्येकशकात् समविरुद्धा नाभिह तु विरोधः । उक्तः सकृद्युतस्य स्वयुः स्वयमहं सत्त्वं धासं भवात् हपो अथ यमजत्वा स
भवाद्भक्त्या संभवाद्भक्त्या संभवाच्चेति ॥

धका इदं सवेमिति श्रुतः । आश्वमेधो ब्रह्म वेदमिति श्रुतं । इति विभागः । एवमाकाशोत्पत्तिकथनादेकदेहि मते दृष्टे ते श्रुतमात्राण्यदिस्तीर्त
स्मारयति । सत्त्वं दक्षितमिति मुख्य सिद्धांसाह । नैकलि ॥

शा. सू. भा.
२८

तते जो स जतेति सकृद्युतस्य स्रष्टुकाशते जो भ्यां युगपत्संबंधेति तिरिक्रमवाधात् कुमेणाकाशं स्रष्टुयाते जो स्र जतेति संबंधेते जः प्राचमभं
गाहस्तुतिरुक्त्या संभवे न तयोः शाखाभेदेन प्राचमभ्यवस्था वा श्रयोगा नैकवाक्येति तत्राहं मुखपरवदस्यति। ते स्रष्टो इति अशामा एव क
त्यनाहुरश्रयो हवे पशुतीता नैकवाक्येन प्राचमभ्य कल्पनं तच्चैकवाक्यं बलवच्छ्रुतादुर्बलश्रुतेः कल्प्यं बलवती वृत्तिरिति श्रुतिः प्रकृतिपंचम्या पो
वीपयोऽयं रू मस्य श्रुतता तच्छादो ग्यश्रुतिस्तु दुर्बला ते जः प्राचमभ्यश्रुतभावात् ते जः सर्गमात्रं तु श्रुतं ती पत्वेन परिणोपनिसेकवाक्येत्यर्थः। अ
नैव दोषः। ते जः सर्गस्य तैतिरी प्रकृतेः ती पत्वेन श्रवणम्। तस्माद्वा स्रतस्माद्वात्मन आकाशः संभूतः आकाशा इ पुः वा योरपि निति॥ अ
श्रवणं ही पशुतिरस्य वा परिणो तु श्रवणं परिणो तुच्छो ग्यश्रुतिः॥ तदा काशवाचं च स्रष्टु तते जो स्र जतेति। न ही पश्रुतिः ते जो जनि प्रधा
ना सती श्रुतं तदसिद्धमाकाशस्योत्पत्तिवारपितुं शक्योति। एकस्ववाक्यस्य अपारह्णसंभवात्। अष्टात्वे कोपि क्रमेण नैकत्व एव स्र जते॥
दुक्तं। एकदेशिना ह्यंशे ग्यश्रुताकाशोत्पत्तिरिष्यते रतितन्त्रिरस्तं। किंच साश्रुतिः किं ते जो जन्मपरे तते जो जन्मविपदनुसन्ति श्रै सुभयपरा।
अद्येन तद्वरणमिहाह। नहीति। अविरोधादित्यर्थः। न द्वितीयः श्रुतं तद्विरोधेनो भयपरत्वकल्पनायोगाद्वा काभेदापत्तेः असाह एकस्येति। २८
तस्यैकस्य स्रष्टु रने कार्यसंबंधवद्वाक्यस्याप्यने कार्यता किं तस्मादिस तत्राह स्रष्टुतिरिति। एकस्य कर्तुरने कार्यसंबंधो दृष्टः तत्वेकस्य वाक्यस्य
नानार्थत्वदृष्टानार्थकमप्योगं तु पञ्चातपेसा दवा कत्वा वाक्यभेदवशात् न पतस्य तलसी रभ्यां एव कुसंबंधादित्यर्थः॥

कलितमाह। इत्येकेति। एकस्वशब्दाद्वृत्तिविनाशे कार्यसंन्यासिचेदस्य जनेति शब्दस्य ह्यं दोषः पसं हताः कारादिसंबंधार्थमायत्तिदोषः
स्यादित्यत आह। तच्चेति ह्यं दोषस्तु तेजो जन्माकाशादिजन्मपूर्वकं तेजो जन्मत्वात्तित्तिरेत्यतेजो जन्मवदित्याः काशादिजन्मोपसं हरेतदा
काशानस्य जनेति वाक्यांतरस्यैव कल्पनात्तादृजिदोषस्यर्थः। श्रुत्यंतरस्यः क्रमः श्रुत्यंतरेयास्य इत्यवदृष्टान्ताह। स्याच्चेति। एतेतात्पर्यतः

इत्येकशब्दकल्पनायां संभवंसां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हीनः। न वास्माभिः सूर्यच्युतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यस्य संबंधोभिप्रेयते श्रुत्यंतरवशेन
स्रष्टव्यांतरस्य संग्रहात्। यथा च सर्वव्याप्त्येवं श्रुतं जलानि स्रजसाक्षादेव सर्वस्य वस्तु जातस्य वस्तु जलं श्रुत्या सां न प्रदेष्टांतरविहितं ते
जः प्रमुखमुत्पत्तिकं सकारणसंभवे जसोपि जलजलं श्रुत्या सां न श्रुत्यंतरविहितं न भः प्रमुखमुत्पत्तिकं सकारणितुमर्हति। तन्मुशमवि
धानार्थमेतद्वाक्यं तज्जलानिति शां तडपासी तेति श्रुतेर्नैतत्स्रष्टव्यासां॥ तस्मादेतत्प्रदेशांतरमसिद्धं क्रममनुरोधमर्हतीति। तत्तेजो स्रज
तेत्वेन तत्स्रष्टव्यासां तस्मादत्र यथा श्रुतिकं मोग्रहीतव्यमिति। नैत्युच्यते। नहि तेजः प्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यंतरमसिद्धो विषयस्यार्थः प
रिसंक्रयान्न वर्ति पदार्थधर्मत्वात् क्रमस्य॥

सर्गोभ्यां दृष्टान्तश्रुतिवैषम्यं कृतं। नन्वितादिना। तेजः प्राथम्यस्तीकारे आकाशसर्गो धर्मो तद्धर्मः प्राथम्यं चेति द्वयं श्रुतं वा धनीयमिति गो
रवमाकाशप्राथम्ये त्वार्थिकं तेजः सर्गप्राथम्यमात्रबाध इति लाघवमिति मत्वा ह। नैत्युच्यते इति किंच प्रधानधर्मिणागा इरंगुणभूतस्य तेजः
प्राथम्यस्य धर्मस्य साग इत्याह॥ नहीति॥

शा.सं.भा.
२८

किं च किं स्पष्टि परश्रुति सिद्धता तेजः प्राप्य संग्रह्यते उत प्रथमं स्थाप्यते तेजसः सग्रे प्रस्थाप्यतां त्वा प्रथमं भा ना जायते साह ॥ अपि चेति । द्वितीयमक
धरुष्यति । अर्थात्तिति । पदं तं वस्तु निविकल्पा संभवा दुभयोः प्राप्य संग्रह्यतां त्वा भेदेन अवस्थितं न भवति ता प्रथमो द्विस्तां कुरुतां स मुच्यते सत्ता प्राप्य
स्य । वा यो रगिरिति कमवाधा वा नादिति तदिष्टमेवेत्याह । विकल्पेति । न केवलं श्रुतिरेवो रविरो धः सो हर्दं चास्तीत्याह । अपि चेति । विषदुप संग्र
अपि च तते जो स जतेति नाचक्रमस्य वाचकः कश्चिच्छ्रुतिश्च अर्थात् क्रमो गम्यते । स तु वा यो रगिरि सनेन शुल्लं तरमसिद्धेन क्रमेण निता मे
ते विकल्पसमुच्चो त विपत्तेजसोः प्रथमं जतु विषयावसंभवा न भुवगमा भ्यां निवारितौ । तस्मात्तांति श्रुतेर्विप्रतिषेधः । अपि च छां दे जे
येना श्रुतं श्रुतं भवतीत्येतां प्रतिज्ञां वा यो पक्रमे श्रुता समर्थे पितु मसमा क्ता तमपि विपदुप ता वुप संग्रह्यतां त्वा । किं मंग पुन स्तेति तीय के समा
न्मा तं न भो न संग्रह्यते ॥ यज्ञोक्तमा काश सप्तयेन तन्मं देश काल तात ब्रह्मण तत्का ये असह विदित मेव तद्भवसु तो न प्रीत ता सा हीयते ॥ न
चैकमेवा द्वितीयमिति श्रुतिकोपो न वति शीरो दक यत ब्रह्म न भो रव्यतिरेको पपत्रेति । अत्रोच्यते ॥ न स्तीरो दक मा ये नै द मे कु वितानेन
सर्व विज्ञानं ते तत्त्वं । स एदिदृष्टा त प्रणय नादि प्रकृतिविकार न्याये नैवेदं सर्व विज्ञानं तेन अमिति गम्यते । शीरो दक मा येन च सर्व विज्ञानं कल्प
मा तं तस्य विज्ञाने स्यात् । न हि स्तीरो दक ही तस्को दक स्य सस्य क्व विज्ञानं न गृही तत्त्वमस्ति ॥

२९

प्रमित्यन्वयः । विपदनुत्पत्तिवादिनोक्तमनुप्रमिति ताया अद्वितीयत्वश्रुतेश्च मुखार्थतासर्वावगमा नगो रार्थतेति दूषयति । यज्ञोक्तमिति तादि
नोप्रकृतिविकारनामः तदन्तमस्यमायः उदकं स्तीरो दक मपि स्तीरो दक नाचगृह्यते मेदादिति भावः ॥

मास्तु सम्प्रदानं श्रुते भूति मूलत्वं नवादि सां क्यपौ ह्येकत्वं नैवमित्याह नच वेदस्मृति माया भूतिः । तथाऽस्तीर्कमिष्या भाषणं तेन वंचनम्
पथा धनो धनं आदिपदा द्वित्रिस्तत्रमाह करण पाठक निगृह्यन्ते प्र ति तामुख्यत्वमभिधाया द्वितीय श्रुति मुख्यतामाह । सावधारणेति ॥ स

नच वेदस्य पुरुषाणामिव मायात्वीक वंचनादि निरर्थो वधारणमुपपद्यते सावधारणा चेपमेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिः । स्तीरोदकमाये
ननीयमानापी म्येत । नच स्वकार्मा ये स्वपेदवस्त्वे कदेश विषय सर्व विज्ञानमे कद्वितीयतावधारणं चेति त्या यो । नदादिष्वपि हितं
भवात् नतदप्यवदुपसहितं भवति चेत्त केतोपलुप्तो म्पेदं महामना श्रुत्वा नमानो स्तथोऽस्तु तत मोदेश मया स्मेपि नाश्रुतं भवती
त्यादिना । तस्मादहो अवस्तु विषयमेवेदं सर्व विज्ञानं सर्वस्य ब्रह्म कार्यतापे सपो पत्न्यस्त इति इष्टम् ॥ पत्न्यनरेतदुक्तं संभवाद्गौणी गगन
स्योत्पत्ति श्रुतिरिति अत्र ब्रूमः ॥ ॥ प्राबहिकादनु विभागो लोक जतः ॥ ॥ तु शब्दोऽसंभवाद्गौणी काया व्यावृत्त्यर्थः ॥ न खल्वाकाशो तस्मात्
संभवाद्गौणी कर्तव्या ॥ यतोऽप्यवलि चिद्वि कारोऽतं दृश्यते ॥ घटघटिको देवनादि वा कटक के परकुंडला दिवस्त्वीना ए चति स्त्रिंशदिवा
॥ तावन्ने वविभागो भो के लक्ष्यते ॥

वेदैततिषेधपरेत्यर्थः । उभयगौणत्वेऽदुतवदुपमा सोऽहो दिदृष्टं ते तत्सा धनं च न स्यादिति दोषांतरमाह । नचेत्यादिना । कार्यमेव वस्त्वे कदेश आ
काशो नोत्पद्यते साम ग्रीहस्यत्यादिसंज्ञा काशो विकारः विभक्तत्वात् घटादिवदिति सत्यति प्रसमाह । पत्न्यनरिसादिना ॥ ॥ ॥

योविभक्तः सविकार इत्यन्वयमुक्ता परस्वविकारः सन्निविष्टो यथास्मेति व्यतिरेकव्याप्तिना ह। न स्वविकृतमिति दिगादिबुद्ध्यभिचारमाहं पक्ष
समत्वात् नैवमिहाह एतेनेति विभक्तत्वेनेत्यर्थः। आत्मव्यभिचारं शक्यते॥ नान्विति। धर्मिसमानसत्ताकविभागस्य हेतुत्वात् परमार्थस्य निविष्टा
सस्य कल्पितत्वे तन्मिमांसता कलात्रयमिवाह इत्याह। नेति। अत्र चासा नाम द्रव्यत्वं विशेषणं अतो मा सो न तत्संबंधादौ व्यभिचारः। न च आत्मा कार्यः
विभक्तत्वात् वस्तुत्वात् परवादत्वाभासतुल्यमिदं अनुमानमिहाहं आत्मनः परमकारणत्वेन श्रुतस्य कार्यत्वे शस्यता प्रसंग इति वा धक्कसत्ता तस्या

न स्वविकृतं किंचित् कुतश्चिद्भिन्नमुपलभ्यते विभाग आकाशस्य दृष्ट्यादिभ्यो वगम्यते। तस्मात्सोपिविकारे भवितुमर्हति। एतेन दिक्का
लमनः परमाद्यादीनां कार्यत्वं व्याख्यातं। न च आत्मा आकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवाप्यमोति॥ न आत्मन आकाशः सं
भूत इति श्रुतेः। पदिस्यात्मापि विकारः स्यात्तस्मात् परमव्यतन्यु तमित्याकाशादिसर्वकार्ये निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात्। तथा च इह स्ववा
हः प्रसमेत॥ आत्मत्वाच्चात्मनो निराकरणशक्यानुपपत्तिः॥ न त्यामागंतुकः कस्यचित्त्वयं सिद्धत्वात्॥

भासत्वं नात्र किंचिद्वाधकमस्ति प्रकृत आकाशस्या कार्यत्वेनितानेक इत्यकल्पना श्रौतप्रतिज्ञाह मादयो वाधकाः संतीति नाभासतुल्यतेसा
ह॥ आत्मन इति। इह प्रसंग इति वदंतं प्रत्याह॥ आत्मत्वादिति। आत्माभावः केनचित्त्वापत्तेन वा श्रौतमौजातासपरिशिष्यत इति न शस्यता इति
यैव न शस्यताया नाभावादित्यर्थः। किंच यद्विचार्यता स्फुटं रिमार्थे संतन्निह कार्यमात्मात्वकार्येति रवे सत्ता जवाधयोग्य इत्याह। न त्यात्मेतादिति
॥ कस्यचित्त्वात्कारणस्य गंतुकः कार्यो न हि॥ सत्ता स्फूर्तीः सिद्धो न त्यापत्तत्वादित्यस्यैवार्थः॥

ननु सूर्येन न्यायतत्त्वविद्योति। नहीति। तदुक्तं सुरेश्वरचार्जेः। प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिसंज्ञा। यस्य प्रमादात् सिध्यति तस्मिन्नेकमेव सतत्त्वं
ति। तथा श्रुतिरपि प्ररुषः स्वयं ज्योतिस्तस्य भासा सर्वमिदं विभातोति च। न चात्मनः स्वतः सिद्धे प्रमाणे वैषम्यं न जाह। तस्येति। ननु प्रमेयस्यापि स्वप्रकाश
त्वं किं न स्यात् इत्यत आह॥ नहीति। अतो न प्रमाणं वैषम्यमिति भावः। आत्मा पिमानाधीनसिद्धिः कः किं न स्यादित्यत आह। आत्मात्विति। अयमर्थः।
निश्चितसत्ताकं हि तानं प्रमेयसत्तानिश्च। प्रकं गेहे घरो दृष्टे न वेति ज्ञानसंशयेन दृष्टः इति अतिरेकनिश्चये वा र्थस्वरूपा निश्चयात् ज्ञानसत्तानिश्चय

न स्यात्मात्मनः प्रमाणाभेदेष्वसिध्यति तस्माद्विप्रलक्ष्णं हि प्रमाणात् सिद्धं प्रमेयसिद्धयेऽप्युपादीयते न ह्यकाशद्वयः पदार्थाः प्रमाणातिरेकेणः
स्वयंसिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यते आत्मा तु प्रमाणादिभ्यवहारश्च यत्वात् प्रमेयं प्रमाणादिभ्यवहारसिध्यति न चेदृशस्य निरकरणं संभवति
आगतुं केन वस्तुनिराकियते न स्वस्वरूपं एव हि निराकर्तव्यं देवतस्य स्वरूपं तस्यैवैवं हि नानि राकियेता ॥ ॥ ॥

अनस्वतः कार्यस्य स्वप्रकाशलोभोगतनापि तानांतरद्वयस्यानादतः साक्षिणेन ज्ञानसत्तानिश्चये वाच्यः तत्र साक्षिराज्येन ज्ञानाधीनसत्तानिश्च
यः अतो न्यायः स्यादतः सर्वसाधकत्वादात्मा स्वतः सिद्ध इति। स्वप्रकाशस्यापि वाच्यः किं न स्यादित्यत आह न चेति जडं हि परावतप्रकाशत्वादात्
तुक्तं वाच्योपनप्रकाशात्मरूपं तस्य सर्वसाधकत्वं स्वस्वरूपस्य निराकर्तव्यं तत्राभावात् स्वचस्वनिश्कर्तृत्वोपगमत् न हि सुनिपुणे ताविस्वाभावो द्रष्टुं
शक्यत इत्यर्थः ॥

एवं स्वतः स्मृतिं तां प्रमानवाधः इत्कास्वतः सता कत्याञ्चनवाध इत्याह तयाहमेवेति तान जे पयोः सता अ भिचारे विज्ञा तुः सदै करु पतान्न स
ता अ भि चार इत्यर्थः मातु जीवतो सातुरस्य भावः मृत सनु स्यादित्यत आहतयेति उद्धेदे विनाशो न था स्व भावत्वं मिथ्यात्वं वा स भाव पितु मपि
न शर्क अहमस्मीत्यनुभवमिह सतत्त्व भावस्य बाधका भावादित्यर्थः स्वमात्मनः श्रुत्य तनिर्गमै न श्रुत्य ता असंग स्यानिष्टत्वं उक्तं तत आत्मनः का

तथाहमेवेदांती जानामि वर्तमानं वस्तु हमेवातीतमतीततरं च। ज्ञासिषमहमेवानगतप्रतागततरं च। तास्मात्तीतानागतवर्तमानभावेना
न्यथाभवस्यपि ज्ञातव्येन ज्ञातुमन्याभावोस्ति सर्वदावर्जमानस्वभावत्वात्। तथा भस्मीभवस्यपि देहेनात्मनः। छेदे चर्तमानस्वभावादस्य
भावस्येकानसंभावपितुश्चासंख्यमप्रत्यक्षेयस्वभावत्वादकार्षेयत्वात्। तन्मात्मनः कार्यत्वं चाकाशस्य प्रकृतं समानजातीयमनेककारणद्वयव्या
प्तौ नास्तीति तत्प्रत्युच्यते न तावत्समानजातीयमेवास्मतेन भिन्नजातीयमिति निमित्तमस्ति न हितं तूनां तत्संयोगात्। न च समानजातीयत्वम
स्ति द्व्यगुणत्वाभ्युपगमात्। न च निमित्तकारणानात्तपितुर्गैवमादीनां समानजातीयत्वं निमित्तमस्ति। ॥ ॥

पदानुमानं आभास इत्याह वृत्तिश्चकार्यत्वनः सिद्धौ तस्याविद्या सहितस्योपादानस्यादृष्टादिनिमित्तस्य च सत्त्वादाकाशानुत्पत्तिहेतोः साम
ग्रीशून्यत्वस्यैव रूपसिद्धेरुक्तसत्त्वनिपक्षसाध्याकाशस्य कार्यत्वं निरवयवनिताहकार्यत्वं चेति आत्मविद्ययोर्विजातीयत्वाभावाकारणं भक्तत्वनि

पुष्पमन्त्रनिर्मितिः। पश्चिमदिक्॥

किं कारणमात्रस्य साक्षात्त्वनिमित्तमः इतस्तमवापिनः तत्राद्यं निरस्य द्वितीयं शंकेतेत्यादेतदिति किं समवायितावच्छेदकधर्मेण साक्षात्त्वमुक्तस्य
दितानाद्यदसाहतरूपीति न चरुवादिन इत्यां तस्मिन्निवाच्यं एतदेव पितृव्यात्वात्तात्त्विकीयोक्तद्विष्टः । आत्माविद्युमोर्वस्तुत्वेन साक्षात्साक्षात्सा
सत्येति । उपादानस्य साक्षात्त्वनिमित्तमनिरस्य संयुक्ताने कत्वनिमित्तमद्वितीयस्य संगत्यात्मन उपादानत्वसिद्धये निरस्यति नासाक्षात्ता किं नार
भक्त्यात्र सापत्तिमित्तमः इत इव आनकस्य ताद्यदसाह । अतिवृत्तिद्वारा कस्य साक्षात्त्वताऽ समवायिकारणसंयोगजनकमाद्यं कर्मवृत्त्यदस्य वरात्म
स्यादेतत्समवायिकारणविद्युमवसमानतातीयेताभ्युपगमनकारणान्तरविषय इति तदप्यनेकांति कुं स चो वा ने हीने कजातीयेरे कारजः
स्युपमानादुपपत्तेतया सचे रूपादिनिश्चयिना न बलान्वितत्वे सत्य इव साध्यपे सजावसमानतातीयेत्येकस्य सात्त्विकनिमित्तमर्थकं सर्वस्य सचे रूपा
समानतातीयेकसात्त्विकतात्त्विकमेवार्थभूतेनैकमिति निमित्तमिति श्रुतमनसो राद्यं कर्मार्भाभ्युपगमात् एकैको हि परमाणुः प्रत्यक्षं कर्मार्भाभूतेन इ
व्यातरे सहस्रेषु भुपगमने कर्मैव भूते इवार्थभूतेनैकसात्त्विकतात्त्विकमिति चेत्तत्परिणामाभ्युपगमात् तत्तदेव निमित्तमिति परिसंयोगसचिवं
इव्यात्तत्परिणामाभ्युपगमने तदेव तद्भवति इव विद्युदवस्थायां भूयमानं काव्यं नाभ्युपगमते तच्च क्वचिदनेकं परिणामते एही जाद्यं कुरादि
भावेन क्वचिदेकं परिणामते ही एदिद्वारा विभावेनने श्वरशासनस्य नेकमेव कारणं कार्यजनयतीति श्रुतः श्रुतिप्रामाण्यादेकस्या इत्याह आकाशा
दिमहाभूतोत्पत्तिकृतेण जगज्जातमिति तिस्रि मते ॥
संयुक्ते अणुमत्तसी आद्यकर्मार्भाभूतेनैकसात्त्विकमिति समवायिनैकत्वादेनैकत्वनिमित्तमंगः रसाह एके को हीति इत्यां तरेः समवायिभिरित्यर्थः द्वितीयमु
त्थाप्ये रं भवादानेगीकारेण दृष्टमिति इव साक्षित्वान्वयभ्युपगमते तस्मान्नैव निमित्तमिति शेषः यत्तु सोरपरमाणुपुरसां तरेणो तरेवदधारभ इति तन्न हीर
ना होमानाभावात्तत्सर्वद्वयोपेक इव आनकस्य ताद्यदसाह इव अणुतात्त्विकतत्त्वो रूपाद्यस्य श्रुत्यर्थनिर्णयहेतुत्वादिति भावः ॥

शा.स.भा.
१०२

लोके कर्तुः सहायदृष्ट्यात् असहायादुद्धारः कथं संगृह्यते तत्राह तत्राचोक्तमिति प्रागभावात् अस्मत्स्वहेतुरप्यभिदृष्ट्या ह्यप्युक्तमिति नाशश्चाप्य
 त्वविशेषः साहायिमाणाकाशः प्रलयेनास्तिनासीदुक्तोक्तोच्येति श्रुतेः तन्वाकाशाभावे काष्ठिनं स्यादिति चेत्सुक्ष्मसितोयं तैष्याधिकतमयः न त्वाका
 शाभावस्तद्वर्गो वा काष्ठिण्यति, तुम्हीद्वयविशेषः तत्संयोगविशेषो वा काष्ठिण्यं तच्च प्रलयेनास्तीति भावः आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेरप्येष्ववद्वत्तत्त्व

तथा चोक्तमुपसंगृह्य दृष्टेयमिति चेन्न ही रवद्वीति। यच्चोक्तमाकाशस्योत्पत्तौ तत्पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इति तदुक्तं येनैव हि वि
शेषेण पृथिव्यादिभ्यो अतिरिच्यमानेन भाः स्वरूपवदितौ मध्यवसीयते स एव विशेषः शशुत्पत्तेर्नो सीदिति गम्यते यथा च न वृक्षस्य मूलारिभिः
पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववदस्य तमन शिवत्पारिश्चिन्नाः एवमाकाशस्य भवेनापि न स्वभाववदनाकाशमिति कुतरेव गम्यते तस्मात्प्रागुत्पत्ते
रनाकाशत्वमुच्यते पदस्य कृत्वादिबोधमपीदं काशस्या जलनिजितद्रव्यसत्कृतिविशेषे सत्पुत्पत्त्यसंभवा नुमानस्याभासत्वे पवत्रेः उत्पत्त्य
नुमानस्य चेदासीत्त्यात् अनिसमाकाशमनिसगुणाश्च यत्नाद्यदि विदित्वादिप्रयोगसंभवाच्च आत्मना नैकांतिकमिति चेत् न तस्योपनिषदं
प्रत्यनिसगुणाश्च यत्नादिदेः॥

भाग्यकृत्स्नसतिष्ठति कथमभावस्तत्राह यथाचेति विभुत्वादकाशसंज्ञेति श्रुत्यर्थः विभुत्वात् इन्द्रियनिर्बन्धवद्वयत्वनिङ्गानां वि
भक्त्यादित्तिङ्गानां सतिष्ठति गमताधमाह यदपीत्यादिता धर्मविकारभावे गुणानां शून्यादिनित्यकार्यमनिस परं गुणवत्त्वमेव हेतुः तच्च स्वसमानसत्ता
कगुणवत्त्वमतीति गुणसतिनवमिचारः भूतत्वनादिशार्थः ॥

902

स्वरूपासिद्धिमप्याहविभुत्वादीनां चेति सर्वमर्तसंयोगः परिमाणविशेषो वा विभुत्वं निर्गुणत्वमिति दृष्टं तेन तस्मिन् संयोगस्य सावयवत्वमिति युतस्याजत्वसाध्य
 विरुद्धता च स्वरूपोपेयमरूपं तु विभुत्वमात्राकाशमार्गसंज्ञाया नाकाशादिति श्रुतेः क्वचिदाकाशसामं तु ब्रह्मणो पक्षिं चित्तसर्वसंबंधेन अपदिश्य
 ते अस्तु त्वेनार्पणीकरणादस्य ह्यसिद्धं कार्य इत्यतान्तिर्यवयवत्वमप्यसिद्धमप्यतज्जति आत्मस्य सिद्धे तर्थाः नित्यद्वयं न साधनं विवक्षितं
 तं ननु सपथाः न तो ममाकाश एव मते त आत्मेति श्रुतिर्नित्यत्वेनेव सामंभूतेने साकृतेनेति आकाशस्य कार्यत्वेन तत्त्वत्वादित्यर्थः श्रुतिस्त्वापेक्षि
 विभुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्तिवदिते प्रत्यसिद्धत्वात् यच्चोक्तमेतच्छ्रुतिं तत्राह तत्त्वश्रुतिस्तत्त्ववद्विषयस्य तादिको कस इति वत इष्टव्याड
 त्वतिप्रलयमयोरुपमादित्वात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यपि नासिद्धमहत्त्वेनाकाशो नोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वमनाकाशसम
 त्वापपत्तेषु रिचसविता धारतीति सिप्रगतित्यामो अनेने छुतुत्व गतितापत इत्यनेना न तलोपमानश्रुतिर्गोख्याता सायाभाकाशादिसादिश्रु
 तिभ्यश्च ब्रह्मण आकाशस्यो न परिमाणत्वसिद्धिः न तस्य प्रतिमास्तीति च ब्रह्मणो नुपमानत्वं दर्शयस्य तोय एतन्मिति च ब्रह्मणो मेघा माकाशा
 दीनामा न त्वदर्शयति तपसि ब्रह्मशब्दवत् आकाशस्य जन्मश्रुतेर्गोणत्वमित्येतदाकाशसंभवं श्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतं तस्मात् ब्रह्मकार्यं
 विपरितिसिद्धं ॥

कानं सदा एव मुख्यं तं संबोधयतीति भावः एतत्वाच्चाकाशस्य न मुख्योपमानत्वमित्याह सापानिति मुख्योपमानासत्वे श्रुतिर्न तस्येति तस्मादाका
 शस्योपमानत्वमात्रेण नित्यत्वेनास्तीति भावः अनित्यत्वे श्रुतिमाह श्रुतो न्यदिति १ नु एव संप्रभूतशब्दस्य गोणत्वमुख्यत्वं चेति तत्र आकाशोपितस्य
 मुख्यत्वसंबंधादिसाह तपसीति वतं वतितिरि श्रुत्याभासो ग्य श्रुतेर्न तदादेकरासतमस्य छरि ब्रह्मात्मनिसमन्वय इत्यवसंहरति तस्मादिति ॥

कारणं तल्लिङ्गस्याप्रामाणिकानवस्थातर्हेणापि बाधमाह न च विकारेभ्य इत्यादिना कारणस्यानभ्युपगमे पट्टावादप्रसङ्गः अनादिकार
णानभ्युपगमेन वृत्त्याप्रसङ्गस्तदभ्युपगमे ब्रह्मवादप्रसङ्गः कारणान्तरप्रधानादेर्निरासादिति भावः तेजोतत्त्वयाह ते तेजो ह्यजतयो
रग्निरिति च शुभो विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे सामान्यात् सामान्योत्पत्त्यसंभवे विजस्यता योः सामान्योस्तेजोरूपविशेषोपादानत्वं संभवात् त्वय
नतया विरोध इति प्रसक्त्या हरणेन पूर्वपक्षः सर्वत्राऽप्यसमाप्तौ कवाक्यत्वा संभवसंभवौ संशयवीजैरविवक्षेयश्रुतीनां विरोधादप्यसमाप्तौ

न च विकारेभ्यो विकारान्तरेत्यतिदूरीनात् ब्रह्मणोपि विकारत्वं भवितुमर्हतीति मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गाद्या मूलप्रकृ
तिरभ्युपगम्यते तदेव नो ब्रह्मेति विरोधः तेजोतत्त्वयाह छांदोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः आवितं तेतिरीषके वा प्रमूलत्वं तत्र तेजो योनि
प्रतिश्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तावत् ब्रह्मयोनि तेज इति कुतः सदेवेत्युक्त्यत तेजो ह्यजतस्य पदे शास्त्रसर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च
ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वसंभवात् तज्जलानिति चाविशेषश्रुतेः एतस्माज्जायते प्राण इति चोपक्रमश्रुतौ सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वं
देशात् तेतिरीषके च सतपस्तत्या इदं सर्वमसृजतपरिदं किंचेत्स्वच्छिन्नश्रवणात् तस्मादुपो रग्निरिति कुमोपदेशो दृष्टव्यः तापो रतं त
मग्निः संभूत इति॥

फलं सिद्धांते प्रामाण्यमित्युक्तं न विस्मर्ते अथैवं पूर्वपक्षे कार्यमात्रस्य विवर्तत्वात् स्थितस्वकार्योस्तेजः कल्पनाधिक्यं न तायोगात् अस्मिन्ने
जसमुपादानं सर्वकारणं ब्रह्मविशेषोपादानमित्यर्थे श्रुतीनामपत्त्या च तदतुरेधा कपोरिति कुमार्थपंचमीत्यविरोध इत्येकदेशे सिद्धांतं प्रापयति
या संतापनं ब्रह्मयोनितेज इत्यादिना श्रुतीनां विरोधमात्रोपनासे पूर्वपक्षः अप्रसिद्धातेनाविरोधात्तावदेकदेशे पक्ष इति से मतदुभयमपि मुख्यं

तेजोतत्त्वयाह ते तेजो ह्यजतयो रग्निरिति च शुभो विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे सामान्यात् सामान्योत्पत्त्यसंभवे विजस्यता योः सामान्योस्तेजोरूपविशेषोपादानत्वं संभवात् त्वय नतया विरोध इति प्रसक्त्या हरणेन पूर्वपक्षः सर्वत्राऽप्यसमाप्तौ कवाक्यत्वा संभवसंभवौ संशयवीजैरविवक्षेयश्रुतीनां विरोधादप्यसमाप्तौ

शा.स.भा.
१०५

सिद्धी तपनि एवं शान्ति कदचित्ता धिता येति पावत्वा यो लेजः प्रकृतित्वं पंचमी श्रुतानि धीरितं न च कल्पितस्योपादाना संभवः अधिष्ठान
त्वा संभवे पिम दारिद्र्य परिणामित्वं संभवात्तत्तत्तु अस्मिन्नाः शं रोप्ये सृष्ट्यमात्रं श्रुतेनोपादानत्वं न च बहुस्यामिति का मीने देसणा लिंगा दुपादानत्वं
सिद्धिः लिंगात् श्रुते वेली मस्तेन श्रुति विरे धेन लिंगस्य ने मत्वा न पनं चेत्पंग यो ब्रह्मा तन्मत्वा द्वा पुत्र स्यादिते न सो ब्रह्म प्रकृतिकत्वम विरुद्धमि
एवं या से उच्यते ते जेतो मातरि च नो जायत इति कस्मात् तथा साहवा योर मिरिति अम बहि ते हि ते ज सो ब्रह्म जत्वे स स सति वा युजत्वे वा यो
रग्निरिती यं श्रुतिः कदचित्ता स्यात् न तु कर्मार्थे वा भविष्यतीत्युक्तं नेति धूमः तस्माद् द्वा एतस्मा द्वात्मन आकाशः संभूत इति पुरस्तात् संभव
त्वापादानस्यात्मनः पंचमी निरुद्धान् तस्यैव संभवते रिराधिकारत्वात्तादपित दधिकारे पयि वा ओषधयः इत्यपादान पंचमी दही नात्
वा योर मिरित्वापादान पंचम्ये वैषीति गम्यते अपि च वा योरु धूमग्निः संभूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः कृतस्तुकार कार्ययोगः वा योरग्निः
संभूत इति तस्मा देषा श्रुतिर्वा युयो नित्वं ते ज सो ग म यति तान् चित्वा पि श्रुतिर्ब्रह्म यो नित्वं ते ज सो ग म येत् त ते जौ स ज तेति न तस्याः पारंपर्य
जत्वे प्यविरोधात्

१०५

ति विरुद्धं तद्यथा शमः इहाधिकारी दति वा योरग्निः संभूत इति वा यो संवंधादित्यर्थः तदधिकारे संभूत्यधिकारेति रपेक्षकारकविभक्ते रूपपद
त्वापेक्षविभक्त्यपेक्षया प्रबलत्वाच्च न कर्मार्थं पंचमी साह अपि चोति कर्मन्तरानिति चोपपदं विना पंचमी सा आत्मनो भातीति कल्प्य उपपद
र्थयोगः प्रकृत्यापादानकारकं तु निरपेक्ष पंचम्या भतिविशेषतोऽप्रकृता द्वापादानार्थत्वं पंचम्याः कृतं कृतं न च कल्प्य सति विरे धेना भिमिति

संभूत इति

अधिकरणं भवति यो ज्ञातमधिकारं कामाहन्ति त्यादिना गमुर्ध्वं वैता न्स्वी संकंते इत्यादिशब्दमत्र संकामं लं नार्थ इति धोत नार्थमात्र
पदं तमेव संकामाह संवर्गेति अदिस मष्टुपास्ति वपुंदिशं वसं बेरे सुपास्ति आदिशः शब्दः असंभवस्तु सतो नुपपत्तेः अनाद्यनंतं महतः

ननु बायोराकाशस्य चतुर्त्यपो हत्यति प्रकरणे अवान् अवान्पोरेकमेवाधिकरणमुभयविषयमस्तु किमिति देशेनासति विशेष इति उच्य
ते ससमेवमेतत्तथापि मरुधिपांशु इमात्रकता संकानि कस्येयमिति देशः किमते संवर्गविषादिषु युपास्ततया बायो मेह भागत्वमवगा
त अस्मिन्मम प्रतिषेधादिभ्यश्च भवति नित्यत्वात् संका कस्यचिदिति असंभवस्तु सतो नुपपत्तेः विषयवतयो रसंभावात्माननत्वनोरप्युत्पत्ति
मुपपत्त्युत्पत्त्यलोपि भवेत् कुतश्चिदुत्पत्तिरिति स्यात् कस्यचिन्मतिः

परं ध्रुवं तच्च स्य कश्चिन्मतिरिति स्यादिति ज्ञातमदित्युक्ती तां तं ज्ञातो भवति विश्वतो मुख इत्युत्पत्तिमुसाविरे धोस्ति न चैते क वा का भावा भवाभा
संदेह इति विरोध इति पूर्वपक्षे मया गद्योदे रत्न तत्पदिकमु सति श्रुतिबलादावे सिकं तथा ब्रह्मादिर्वावे सिकमिति दृष्टान्तसंगत्याह क
दे श्विषसं प्राप पत्तिविपदिति ॥

शा.सू.भा.२
१०४

ब्रह्मकुतश्चि ज्ञायते कारणलाभाकारवदिति अनुमानानुग्रहात्मनश्चुतिवेलीपसीसाहतयेति नचातादिकारणभावेनानवस्थावीजं कु
 रवदनादिलोपपत्तेः तथाच दीपादीपवदुत्पत्त्यांतरादुत्पत्त्यांतरास्तीति हसति श्रुतावा नादित्वश्रुतिर्नैवेत्यनाघनंतब्रह्मसमन्वयसिद्धिरिति प्राप्त
 मुरम्यसिद्धांतमाहतामिति ब्रह्मन जायते कारणस्त्वत्यानरविषाणवद्वतिरेकेण यदवच्युत्सनुमानानुग्रहाद्विपक्षेचा कारणककार्यवाद
 तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य उतरेषां विकारणामुत्पत्तिमुपश्रुत्या कारणापि विकारदेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मयेततामाशंक्य
 यमैतुमिदं स ब्रह्मसंभवस्त्विति न तुल्यलुब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदस्यतः संभवउत्पत्तिरशंकितव्याकस्मान् अनुपपत्तेः सन्मात्रं हि
 ब्रह्मन तत्प्रसम्भाच्च देवोत्पत्तिः संभवत् सत्यतिशये प्रकृतिविकारभावा नुपपत्तेः नापि स हि देवात् दृष्टविपर्ययात् सामान्या द्विदेवा उत स
 घाना इत्येतत् सदा देवशब्दो न तु विशेष्यः सामान्यताम्यस्य तो निरात्मकत्वात् कथमसतः सज्जायतेति चासेपश्रवणात् सकारणकरणा
 धिपाधियो न चास्मकश्चित्जनितानचाधिपइति च ब्रह्मणो जनयितारं चारयति विमसवनयोः पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिताननुब्रह्मणः सास्तीति
 वैषम्य ॥

प्रसंगादुत्पत्त्या नादित्वश्रुतयो वलीपस्य इति कारणत्वं लिङ्गवाधजुन्मश्रुतिः कार्याभेदेन व्याप्तिमे सताघनंतब्रह्मसमन्वयसिद्धिरिति सि
 द्धांतफलं न च हेत्वसिद्धिः कारणस्यातिरूपणतया हि किं सन्मात्रस्य ब्रह्मणः सन्मात्रमेव सामान्यं कारणं स हि देवो वा असद्वा ननु धावीसा
 हसन्मात्रं ही सादितादीपस्तु दीपांतरेति मितमित्यनुदाहरणं विपर्ययवतमो ब्रह्मणश्च विभक्तत्वा विभक्तत्वाभा कारणभावाभावाच्चेष्टम् ॥

१०४

कारं परमं ज्ञत्वा मे वा ह्यपराधी तितस्मा धै नोऽप्यतन्तं स्त्री रंसा ह्यात्कर्म दध्यादिकं तु पारं परमं जमित्पर्यः दधितं सष्टं कठिणं स्त्री रमा मिह्य ज्ञत्वा
रणे वा युभावे मानमाह दर्शयति चेति पारं परमं ज्ञत्वा पितृ ज्ञत्वा अपदेनो स्मृतिमाह तथा चेति अंतःकरणादिभ्यो जायमानं बुद्ध्यादीनां ज्ञत्वा एवैव तथा

पदा पितृकाकाशं वाचं च सृष्ट्वा प्रभाता पन्तं ब्रह्म तेजो सृजतेति कल्प्यते तदापि ब्रह्म जत्वं ते जसो न विरुध्यते मय्यतः स्याः श्रुतं तस्या दधित
स्याश्च आनिसे सादिदृश्यति च ब्रह्मणो विकारात्मना वसुधैव कुटुम्बकम् इति तदा त्मानं स्वयमकुरुतेति तथा चेश्वरस्मरणं भवति बुद्धिर्ज्ञानमसंमो
ह इत्याद्यनुक्रम्य नवंति भावाभूता तां मत्त एव पृथक् विधा इति पद्यविबुधादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भवंतीदृश्यंते तथापि सर्वस्य
भावना तस्य साक्ष्यत्वात् उपाया ईश्वरवैश्वर्यं ब्रह्म तेनाक्रमयत् सृष्टिवादिभ्यः श्रुतयोर्भावात् तासां सर्वेषां पपत्तेः क्रमवत् सृष्टिवादि
नीतां त्वमप्यनुपपत्तेः प्रतिसापि स ईश्वरमात्रमपेक्षते नाप्यवहितजन्मत्वमिस्य विरोधः ॥

एतत्कथं भवति तत्राह मधुपीलादिना जनाया परंपरा ईश्वरवंशपता तज्जन्तान्तरात्कारणांतरनिमित्तार्थे अवधारणं मुक्तमिति शेषः एतस्य
 र्थमाह तासां मिति तज्जन्तानि ताद्युक्तश्रुतीनां साक्षात्तनीया वा ब्रह्मजत्वमात्रेणोपपत्तेरित्यर्थः अक्रमश्रुतीनां बलवत्क्रमश्रुत्यनुसारेणैकवाक्यता
 द्विवक्ष्यमुद्यमेतेजः कारणो ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धं ॥

शा. सु. भा.
१०६

आपः अतिदेशो पंतथा स्याद्वर्गीमुंडकं यथेष्टतस्मात्तापते मांणे मनः सर्वे दिवाणि च खं वा मुर्मोतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति मंत्रे
अपां ब्रह्म तत्त्वं शुतं अग्रे एव इति श्रुत्या तस्य विरोधो स्ति न वेति सदेहे तुल्यत्वादस्ति विरोध इति एव पक्षे अत्राममिदा स्वसेन विरोधा दग्निजत्वा
संभवात् ऊमायां पंचमी स विरोध इत्यधिकारां कायामुक्तते जो मायमति दिश्यमाचक्षते अत इति प्रसक्त विरोधे कथमपाममिजत्वतिरीपस्त
आह सति वचन इति त्रिकृतयोरप्येतजसो विरोधे अग्ने एव इति वचनादती दिव्योक्तयो नो स्ति विरोध इति निर्णयत इत्यर्थः न केवलं शुसवि

आपः ॥ ॥ अतस्तथा ह्येतनुवर्तते आपो तस्यैजसो जायंते कस्मात्तथात्या हतदयोऽजतेति अग्ने एव इति वसति वचने तास्ति सं
कथः तेजसस्तु पृथिव्या पृथिव्या व्याख्यास्य आपो तरि पानित्वा इति सूत्रं पंभव ॥ ॥ पृथिव्याधिकाररूपशब्दं तरेभ्यः ॥

॥ ता आपो एतवद्यः सामः प्रजापे महीतिता अन्नमसृजंतेति श्रुते तत्र संशयः किमनेना न्नशब्देन ग्रीहियवाद्यभ्यवहा र्ण्यवौद
नाद्यु अत किं वा पृथिवीति तत्रासं तावत् ग्रीहियवाद्योदकादिवापरिग्रहीतव्यमिति तत्र सन्नशब्दः यसिहो लोके वा कश्चोपेतसं अमुको
दलपीत तस्माद्यत्र कुचवर्धति

ते धत्ता तामा यमतिदेशः किंतु पंचभूतो सति क्रमनिर्णयार्थं चेत्ता हते तसस्ति तस्मात्ते जो भावापते ब्रह्मणि श्रुति समन्वय इति सिद्धं पृथि
व्याधिकाररूपशब्दं तरेभ्यः विषयमुक्ता न्नशब्द महाभूतनकरणाभ्यां संशयमाहता इति अभ्यवहार्यमस्य अत्र श्रुतौ पंच भूतो द्वादशैकं त एव
भ्यः पृथिवीति श्रुत्या विरोधः यदि पृथिवी तदा न विरोध इति फलं बोधां अष्टपृथिव्योः कार्यकारणभावादधिकरणसंगतिः अन्नश्रुति वृष्टि

॥ अतस्तथा ह्येतनुवर्तते आपो तस्यैजसो जायंते कस्मात्तथात्या हतदयोऽजतेति अग्ने एव इति वसति वचने तास्ति सं

१०६

तदेव तत्रैवेति श्रुत्यर्थः । तथा च कुचिदन्नं कुचिदभ्यः पृथिवीततो धूमिति विरेधान्नैकवाक्येति प्राप्तिरिति संतपति एवं प्राप्त इति अधिकारः
मकरांरूपं लिङ्गं ययः श्रीरंतदसां दुरंश्चेतं अंगारवशेहितं रक्तं शृङ्गांतरश्रुतं स्थानेन च पृथुसंतरमपीति अत्रानंतं पृथिव्याः स्थानं श्रु

तदेव भूपिष्ठमन्नं भवतीति श्रीहिपकाद्येव हिततिवर्षतो बहु भवति न पृथिवीति एवं प्राप्ते ब्रूमः पृथिव्येवेषमन्नं शृङ्गे माभ्यो जायमाना वि
वक्ष्यत इति कस्मात् अधिकारत्वरूपा छंदांतराश्च अधिकारस्तावत्तत्ते जोऽजततदपोऽजतेति च महाभूतविषयो वर्तते तत्र क्रमशः
पृथिवी महाभूतं विलंघना कस्मात् श्रीत्यादिपरिवृत्त्या अस्तथा रूपमपि वागमशेषे पृथिव्यनुगुणं हृत्पतेयत् क्रमंतदभ्येति तस्योदना
देरभ्यवहार्ये स्फुरन्मत्तनिष्पन्नोऽस्ति नापि श्रीत्यादीनां ननु पृथिव्या अपि नैव कृष्णत्वं निष्पन्नोऽस्ति ययः पांडुरसागारेहितस्य चक्षुर्वस्वदर्श
नात् नान्यदोषो वा दुःस्वपेक्षया त भूपिष्ठं हि पृथिव्याः कृष्णं रूपं तस्या अतरेहिते पोएलिका अपि पृथिवी छापांश्वरी सुपदिशंति सा च कृ
ष्णाभा सेत्यतः कृष्णं रूपं पृथिव्या इति श्लिष्यते श्रुतं तं रमपि समानाधिकारमभ्यः पृथिवीति भवति तद्यदमाशर आसीत् तत्समं मह
त्तसा पृथिव्यभ्यवृत्तिरेव

तंतरसिद्धं तेनाप्यन्नस्य पृथिवीत्वमित्यर्थः तत्र त्रसृष्टिकाले पदपांशुरः सोमं दुवद्वनी भाव आसीत् एव स महत्तकटिणाः संघातो भूत्वा अ
पां कटिणा परिणतिः पृथिव्यभ्यवृत्तिरिति श्रुत्यर्थः ॥

शा. स. भा.
१०७

श्रीत्याद्यन्तसर्गः कस्मिन् स्थाने इति विवक्षाया माह पृथिव्या स्तित्वं पंचमी पंच पृथिव्यवत्त्वलिंगसहितान्नश्रुतेः कथं प्रकरणलिंगस्थानैर्वीध
इत्याशं माह वासुदेवोपीति प्रबलदुर्बलप्रकारासन्निपाते बहूनां दुर्बलातामत्यंतवाधाद्व्यवल प्रमाणात्वात्वाधेन कथंचिन्नपन्नमिति वा
मेतच्छ्रुतिलिंगपौरुषमात्रनिष्ठत्वं वाधितान्नान्नान्नकपृथिवीनिष्ठत्वं नीयते ताभ्यामन्नमात्रग्रहे प्रकरणादीनां पृथिवीमात्रविषयाणामस्य
नवाधापसरिति भावः अन्नस्य पृथिवी जलौकिके ह्यपृथिव्याश्च एतत्पत्त्यस्य च ते पृथिव्या अपृथिवी सा दन्नवदित्यनुमानादित्यक्षरार्थः एवंति

पृथिव्यास्तु श्रीत्यादेरुत्पत्तिं दर्शयति पृथिव्या ओषधयः ओषधी मोक्षमिति च एवमधिकांशदिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सत्सुकुतोऽपि
त्यादिप्रतिपत्तिः प्रसिद्धिरप्यधिकांशदिभिरेव वाध्यते वासुदेवोपि पार्थिवत्वा दन्नावस्यतद्वारेण पृथिव्या एवाभ्यः प्रभवत्स च यतीति
इष्टव्यं तस्मात्पृथिवी यमन्नशब्देति तदभिधानादेव तत्तस्मिन्नात्सः किमिति विमदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारात्स जंतोह
सि सरमेश्वर एव तेन तेनात्मना वक्षिष्ठमानो भिन्नाप्यंतं विकारं स जतीति संदेहो सति प्राप्ततावत्स्यमेव स जतीति कुतः आकाशावायु
वीमोरग्निरित्यादि स्वातंत्र्यवशादिति ॥

रिक्तत्वनुसारेण तुं हो गच्छते न पताद्विरुद्धो भूतस्य रिक्ततां ब्रह्मणि सन्वयपरतिसिद्धं संप्रतिता निभूतान्याश्रिताश्च माश्रयिभावसं
गत्या तेषां स्वातंत्र्यमाशं अनिवेधति ॥ तदभिधानादेव तत्तस्मिन्नात्सः उक्तभूतान्याश्रित्य स शयपर्वयसौ दर्शयति ॥ किमिदानीं तादित्यसं

जमिति संयं
पुनरुक्तं
१०७

[illegible]

प्रकरणं च साक्षात् सर्वकर्तृत्वमिहाह तस्मिन्नेति पूर्वोक्तमनूय निरस्यति पवित्रं परमेश्वरस्य तर्फी निभावेन वेदः संबंधः तद्वशाद्भूतेष्वीशानां प्रवृत्तौ तेनावृतातेषां चेतनसंस्थानं अवेत्यर्थः अतस्तदभिध्यानादिति परं व्याख्यातं तदस्यैव प्रयोजनासिद्ध्यर्थं तदात्मना स्थितोपि साक्षादेव सर्वकर्तृत्वं सांतर्फीमित्यलिंगा जीवत्वाद्वा एव तत्त्वता मजीवस्यैव कर्तृत्वमित्यंतर्फीमिताः कर्तृत्वासिद्धेरंतर्फीमितायोगात् तदभिध्यानादीश्वरस्य साक्षादेव भूतेषु श्रुतेः सारोपपत्तेरिति तत्तज्ज्ञेयतेति श्रुतं इति ता परमात्मैवेत्यत्र श्रुत्यंतर्प्रकरणं चाह नाभ्युपगच्छेत् तस्मादेव पदार्थलोपप्रसंगेनेश्वरादयस्य

तथा लोकान् प्रपतवदुष्पां प्रजापेयेति प्रत्युत्पस्य च तद्वा भवत् तदात्मानं स्वप्नमकुरुतेति च तस्यैव सर्वोत्पत्तिमा वंदयिष्यति पत्नी स्यात् अगाम इति जसोत्पत्तिरनेश्वरवैश्वशादेव इष्टं नास्योत्पत्तिरिति चेत् तदभिध्यानात् प्रकृतत्वाच्च तदसिद्धिः तदेतत्तदुष्पां प्रजापेयेत्यत्र ॥ विषये वेदात्तुक्रमोऽत उपपद्यते च भूतानामुत्पत्तिक्रमश्च्युतिर्नोपेक्षनीयः प्रपञ्चमर्थसंगे किमनियते न क्रमेण प्रपद्यते सत्तिक्रमेण यथा तद्विपरीतेनेति ॥

स्यात्तं आभावान्नेश्वरकर्तृत्वश्रुतेर्भूतश्रुत्या विरोध इति सिद्धं विषये वेदात्तु मद्यप्यत्र श्रुतिविरोधो न परिहृत इत्यसंगतिस्तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपितेन प्रक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यते इति मासंगिमावेव पादावांतरसंगतीरुतिमत्याह भूतानामिति श्रुत्युत्पत्तिक्रमात् विपरितक्रमनिर्वाप्यत्तिर्नोपेक्षनीयता मातिलोप्येन लपध्यानपूर्वकं तत्त्वज्ञानमनः समाधानं फलं पूर्वपक्षे तु कारणता इति सत्तिक्रमनाश इति सर्वलपधारवद्वा सिद्धे ह क्तसमा

प्रसिद्धिर्नोपेक्षनीयः

सतिमहामुक्तानां लये कर्मचिंतन एव तास्तीति केचित् आस्ता ह्यपोपीति अनियम इत्यनास्थयोक्तं श्रौतस्य प्रलयस्य कृमाकांक्षायां श्रौत इत्यत्र
क्रम एव ग्राह्यः श्रौतत्वे तां तरंगत्वादित्येव पूर्वपक्षः सति कारणे कार्यतत्पतीति लोके दृश्यते तथा च श्रौतेषु सति क्रमो लये न दृश्यते किंतु लौकिक
क्रम एव ग्राह्यते श्रौते लोके दृश्यते अर्थबोधो धी नत्वेन श्रौतादपि लौकिकस्यांतरंगत्वाद्योग्यत्वाच्च कारणमेव हि कार्यस्वरूपमिति तदतस्त

त्रयोपीचोत्तमिच्छति मूलमाभूतानां ब्रह्मापत्ताः श्रुयंते पतो वा इमानि भूतानि ज्ञायंते येन ज्ञातानि जीवन्ति पत्यप्यंत्वमिह संविहतीति तत्रा
नियमो विशेषादिति प्राप्तं अथ को सतेः क्रमस्य श्रुतत्वात् प्रलयस्यापि क्रमाकांक्षितः स एव क्रमः स्यादिति एवं प्राप्ते ततो ब्रूमः विषयवेग
तु प्रलयकर्मोत्तमिच्छति क्रमाद्वितुमर्हति ॥ तथा हि लोके दृश्यते पेन क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतक्रमेण वरोहतीति अविच दृश्यते म
हो जातघटश एवाद्यप्यकाले मूलावस्येत्येवमश्रुतांतस्मिन्करकाद्यभावमप्येतीति अतश्चोपपद्यते एतत्पत्र पृथिग्भ्यो ज्ञातासतीत्यिति
कालमिति कीतावपोपीपादावश्यते ज्ञेयाताः सत्यस्ते ज्ञायपीपुः एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानंतरमनंतरं कारणा मवीत्यसर्वकार्यज्ञानं
परमकारणं परमसूक्ष्मं च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यं ॥

भाषेन स्थापितं न हि स्वस्वरूपा शीकर्वस्य क्षणमपि स्थितिर्भुक्ता तस्मादयोग्य इत्यतिक्रमो लयस्य न ग्राह्यः लौकिक क्रमावरोधेन निराकांक्षात्वादिति
सिद्धांतोक्तिरिति ब्रूम इत्यादिना ॥

शा.सू.भा.
१०८

क्रमेण परंपरया सर्वकार्यसफाधारत्वं ब्रह्मणः किमित्याश्रीयते साक्षादेव तत्किं न स्यादित्यत आह न हि स्वकारणव्यतिक्रमेणेति घटता शोभद
नुपलब्धिप्रसंगादित्यर्थः वामुच्यते प्रलीयते ज्योतिर्यो नित्यो व्यक्ते प्रलीयत इति स्मृतिशेषः आदिपदा येः योग्यताधीनः संबंध इति न्यायार्थो ग्यक
मवाच इति सिद्धं अतएव विशेषात् उक्तं भूतो सत्तिलपक्रमनूपजीवसर्किं करणौ व्यतिक्रमेण विरुध्यते तवेति करणत्वं भौतिकं लभौतिकं

न हि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणौ कार्यव्यपेक्षायः स्यतात्पुनस्तत्किं न विपर्ययेणे वाप्यपक्रमस्तत्र दर्शितो जगत्प्रतिष्ठा
देवर्षेयव्यपु प्रलीयते ज्योतिष्यमः प्रलीयते ज्योतिर्वीषो प्रलीयते इत्येवमादौ उत्पत्तिकमस्तत्तावेव श्रुतत्वात् ताप्यपेक्षवितुमर्हति
न चासावयोग्यतादप्यपेक्षा कांश्यते न हि कार्ये प्रियताते कारणस्य व्यपेक्षुक्तः कारणव्यपेक्षावस्था नानुपपत्तेः कार्यव्यपेक्षुक्त
णस्य वस्था तं युक्तं नृदृष्टिर्वैव दृष्टत्वात् अतएव विज्ञानमनसी क्रमेण तस्मिन् विज्ञानेति चेत्ताविशेषात् भूताना मुत्पत्तिप्रलयावतुलो मप्रति
लो मक्रमार्था भवत इत्युक्तमात्मादिह सतिः प्रलयश्चात्मा तस्मिन् युक्तं सेंद्रियस्तु मनो बुद्धेः अस्त्यवः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योः बुद्धितुल्यार्थ
विहिमतः प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि ह वा नाहृत्वादि लिङ्गे भः॥

१०८

ताभ्यां संदेहे यतानुवादपूर्वकं पूर्वपक्षमाह भूतानामित्यादिना कारणमेव न संतीति यदंतं प्रत्याह सेंद्रियस्येति मनस्तु परबुद्धिर्बुद्धेः परत
स्तु सः औत्रादीनी दिशोऽप्यस्य इति स्मृतिश्च अथ न्यपराः शृणुलिंगादी लभ्यते॥

करणानां कर्माणां सा माह तपोरिति आकांक्षायां श्रुतिरिदः कुमोया इत्याह अपि चेति विज्ञातेनेति विज्ञातं से दिव्य बुद्धिः आत्मनो भूतानां
 चो तस्य मध्ये तस्मिन् गच्छति को सारं तस्मात् जायते माणो मन इत्यादि रूपादि ज्ञानमतस्य श्रुतुं कर्म ते तेषां च करण कर्मण एवोक्तं कर्म भंग इति शंका स
 आर्थः न च करणानां भौतिकत्वाद् नानं तपा मि ति वा च तेषां भौतिकत्वे मानाभावात् तेषां चात्मनः प्रथममाकांक्षा जन्म पश्चाद् भौतिकत्वं कर्म मया
 मतः करणानितो भूतानां निःकर्मणो विरोध इति तितिर्न पर्वश्रुत्यो विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वय इति पूर्वपक्षफलं सिद्धं तपतिनेति आत्मन आकांक्षा
 इत्यादिति तिर श्रुतौ पंचम्याः कार्यकारणभावेनार्पितः कर्मो भातिना तस्यार्थवशापादेन वाच्यः अर्थकर्म विरोधिकर्म विशेष स्या श्रुतेः पाठकर्मस्य
 तपोरपि कस्मिंश्चिदंतराले कर्मणो सति प्रलयावपसंयातो सर्वस्ववस्तु जातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात् अपि वा सर्वलोड सति प्रकरणे भू
 तानां सात्मन आंतराले करणान्यनु कर्म्यते इति तस्मात् जायते माणो मनः सर्वं दिव्याणि चरंच वा सुखीति एवः एधिरी विज्य स्वधारिणी तितस्मा
 त्पूर्वोक्तो सति कर्मलभकर्म भंगप्रसंगो भूतानां भित्ति चेत् न अविशेषात् षड्विंशति कृतिकरणानितो भूतो सति प्रलयाभ्यासे वैषामु
 त्यति प्रलयो भवत इति ते तयोः कर्मांतरं मया

र्थकर्मधी शेषस्व शेषिवाधकत्वा योगादनः श्रुतार्थकर्मविधेन पाठस्य नेमत्याह त्वनंतं र्थकरणानामित्यर्थः किंच भौतिकत्वात् तेषां तद्वत्त्वमिति
 साहचर्यदीति न च प्राणसाधिकारत्वा योगादन्तमपमिसादि मपरो न विकारार्थं तेति वाच्यं करणानां विभक्तत्वेन कार्यतया कारणकांक्षाया मन्त्रेण
 र्थमिसाह पुदीति न च प्राणसाधिकारत्वा योगादन्तमपमिसादि मपरो न विकारार्थं तेति वाच्यं करणानां विभक्तत्वेन कार्यतया कारणकांक्षाया मन्त्रेण
 दि श्रुतेरकांक्षितोक्तार्थमसति वाधके मपरो विकारार्थताया मुक्तत्वात्मा चोपार्थत्वेन कांक्षितोक्तिप्रसंगाच्च सेवते जीवन्माह तेषां कर्मणामतस्य
 एहि तदभावेन ता श्रुतिविकारव्यवहितत्वाच्च विवादावसरः षड्विंशति कृतिकरणानितो भूतो सति प्रलयाभ्यासे वैषामु

भौतिकत्वे लिङ्गं प्राणं हि प्रमत्तां सिद्धिं भौतिकानि भूताधीनवद्विमत्याद्देहवदिति भावः ननु तेषां भौतिकत्वे कथमायवर्णोपपन्नजन्मकथनं भूत
जन्मोत्पत्तिवत्तज्जन्मसिद्धिरित्यत आह अपदेशोपीति प्रौढ्यादेन तेषां भौतिकत्वमुपेत्यापिश्रुत्यविरोधमाह अथ त्वितिकरणानां भूतानां
चरुकी परत्वे मानाभावात् नोक्तभूतकमभंगः नचायवर्णका कथमानं पाठमात्रत्वादित्यर्थः तर्हि कथं कमनिर्णयस्तत्राह तथेति इदं स्पष्टं तस्य
भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं करणानामन्ममं हि लोभ्यमन-आपोमयः प्राणस्ते जो मयी वागित्वे वंजाती यं कं अपदेशोपि क्वचिद्भूतानां कर
णानां च ब्राह्मणपरिप्राजकत्वायेतनेतव्यः अथ त्वभौतिकानि करणानि तथापि भूतोत्पत्तिक्रमः न करणोर्विशेष्यते प्रथमं करणान्यु
त्पद्यते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतानि उत्पद्यते चरमं करणानीति आथर्वणे तु समाप्ताय क्रममात्रं करणानां भूतानां च न तत्रोत्पत्ति
क्रमोऽप्यते तथाप्यत्रापि पृथगेव भूतक्रमात्करणक्रमश्चाप्यप्यते प्रजापतेर्वा इदमग्र आसीत् स आत्मानमेव स त समनो स जनतन्मन एव
सीतदात्मानमेव स तत इव च मलजतेसादिवा तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भंगः ॥

तेः प्राकप्रजापतिः स आत्मासीत् अत्र स स्मभूता सकप्रजापतिर्गर्गः प्रथमः ततो मन आदि सर्ग इति क्रमो भातीति भावः एवं च भूतकरणो
त्पत्तिश्च सुखविरोधात् ब्रह्मणिसमन्वयसिद्धिरिति सिद्धं तत्फलं निगमयति तस्मादिति ।

धराचरभावित्वात्त एवंप्रत्यक्षतत्पदवाच्यकारणनिर्णयभूतश्रुतीनां विरोधो निरस्त इदानीमापादयामासेत्संपदार्थशुद्धौ जीवश्रुतीनां विरोधो निरस्त
इह जीवो न जायते म्रियते इत्यादि श्रुतेः जाते हि आहूयस्त्रेण विरोधोस्ति न वेति संदेहे विरोधोस्तीति प्राप्ते लोकि क्व जन्मादिव्यपदेशसहाया जाते सा दिव्य
स्त्रेण जीवकालादिश्रुतिबाध इति पूर्वोक्तस्य पतित इति तत्रां चाचकरणं सति क्रमेण भूतक्रमस्य बाधाभावोपि जीवोत्पत्तिरुक्तेण बाधः स्यादिति प्रत्यु

चरचरमयाश्रयस्तु सात व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्तु जीवस्याप्युत्पत्तिप्रसंगो जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवं जातीयकालोकि क
व्यपदेशाज्जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्वात्कस्य चिदातिः तामप्यनुदासः न जीवस्योत्पत्तिप्रसंगोस्तः सा स्वफलसंबंधोपपत्तेः शरी
रनुविता इति हि जीवेशी एतदगतेषां निवृत्ता हि परिहाण्यौ विधिप्रतिषेधावतर्कको स्यातां नृपते च जीवापेक्षया यद्विलेदं म्रियते न जीवो
म्रियत इति ननु लोकि को जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य प्रदर्शितः स संदर्शितो भाक्तस्त्वेव जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः किमाश्रयः पुनरप्यु
त्पत्त्योपदेशे स्याभाक्त इति नृपते च चरचरमयाश्रयः स्यावरजंगमशरीरविषयो जन्ममरणशब्दो स्यावरजंगमानि हि भूतानि जायते च म्रिय
ते चातस्तद्विषयो जन्ममरणशब्दो मुखो संतो तस्मै जीवात्मसु प्रचर्यते तद्भावभावित्वात् शरीरआदुर्भावतिरोभावयोर्हि सतो जन्ममरणश
ब्दो भवतः नासतो न हि शरीरसंबन्धादप्यजीवो जातो मृतो वा केन चिद्विध्यते ॥

दाहरणसंगतिः पूर्वपक्षे जीवब्रह्मकासिद्धिः सिद्धं तेन सिद्धिरिति भेदः चेतनजन्माद्युद्देशेन चेतनस्य तस्य जन्मातरीयफलसाधनं जातकर्मादि
संस्कारे विधीयते तत्राद्योद्देशविधेयमोर्मिषां विरोधो सति विधेया विरोधो देवदेवनेयमिति न्यायाजन्मादिकं देहोपाधिकं न सति इति सिद्धं तपति
तामिसादिना जीवापेक्षं जीवेन तत्तदंशरीरं जन्मादिव्यपदेशात्तत्तदंशरीरं जीवतु भाजो गौणः श्रोत्राधिकं जन्मादिविषयः स्यादुपाधिज

विरोधो निरस्त इति संज्ञा विरोधो निरस्त इति संज्ञा विरोधो निरस्त इति संज्ञा

जीवसौपाधिकजन्मस्य त्वोः श्रुतिमप्याह स वा इति जायमानपदार्थमाह शरीरमिति द्विषमाणत्वे व्याचष्टे इक्रामन्ति तिनूतरत्र जीवस्य जन्मा
 दिनिरस्मते अत्रापि तन्निर्गते पुनरुक्तिरित्याशंसाह जीवस्येति तदेवं ज्ञातेष्वदिशास्त्रसौपाधिकजन्मादिविषयत्वान्न जीवस्य ताद्यनेतत्त्वश्रु
 तिविरोध इति सिद्धतात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ अग्रे विस्फुलिगवदेतस्मात्परमात्मनः सर्वजीवात्मनो व्युत्पत्तिरतीत्यादि जीवोत्पत्तिश्रुतीनां स एव इह
 सत्ता अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः स उक्रामन् द्विषमाण इति च शरीरसंयोगविषयगतिमिता वैवजन्ममरणश्रौदृश्यमिति जात
 कर्मादिविधातमपि देहमादुर्भवावेत्यमेव दुष्टं अभावात् जीवमादुर्भावस्य जीवस्य पुरस्तादात्मनः उत्पत्तिविषयादीनामिवास्तितास्तिवे
 त्येतदुत्तरेण सत्रेण वक्ष्यति देहश्रयो तावज्जीवस्य स्फुल्लावत्पत्तिप्रलयौ नस्तः इत्येतदनेन सत्त्वेण बोधतनात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः अ
 स्मात्मा जीवात्म्यः शरीरेन्द्रियमंजराध्यक्षः कर्मफलसंबंधी स किंमोमादिव दुःखघते ब्रह्माण्माहोस्वित्प्रसवदेवेनोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिप
 तेर्विशयः सा सुचित् श्रुतिस्त्विति विस्फुलिगदिनिदर्शने जीवात्मनः परस्मात् ब्रह्माण्डसत्तिराभापने का सुचित्त्वविकृतस्यैव परस्मैब्रह्मणः का
 ये प्रवेशेन जीवभावो विहायते न चोसति एवमवत इति तत्र श्रुतावत् उत्पद्यते जीव इति कुतः प्रतिज्ञानुपरोधो देवं एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं वि
 दितमितीयं अतिज्ञा सर्वं स वस्तु जातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत तत्तांतरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत ॥
 पविष्ट आनखाग्नेभ्यः अज आत्मेसाद्यनुत्पत्तिश्रुतीनां च मिथो विरोधात् संशयेनाभूतां देहजन्मनाशमौ जीवजन्मनाशौ देहांतरभोग्गत्वमिदं हेतु
 विभाघसंभवात्कल्याणं तपो न भवति जीवस्य तौ किं न स्यातां तत्संभवादिति प्रकटाहं गोन पूर्वपक्षमाह तत्रासंतावदिति फलं प्रवेयत उप

एवमर्थः ॥

नन्यविकृतं ब्रह्मैवात्र प्रविष्टं जीवो नतत्तां तरमिति प्रतिपादितं सिद्धिस्तत्राह नचेति जीवः परस्माद्विभक्तः विरुद्धधर्मेव तात्त्रिभ्यस्तस्माद्विकारत्वे प्रतिज्ञा
वाध इति तर्को येन विभक्तत्वं लिंगानुगृहीते तत्तिष्ठते वेत्ती मत्स्वात् प्रवेशश्रुतिर्जीवरूपविकारत्वात् प्रविष्ट इत्युच्यते इति व्याख्येयेति समुदायः

नवाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते वक्तुं लक्षणभेदात् अपहृतवाप्यस्य विधर्मकोटिपरमात्मा तद्विपरीतो हि जीवः विभागश्चास्य वि
कारत्वसिद्धिः पावान्त्पाकाशादिः प्रविभक्तः स सर्वो विकारः तस्य चाकोशादेरुत्पत्तिः समधिगतजीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मोत्पद्यते
एवमुक्तं प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यसरेऽस्य तिर्भवेति न हेति अपि च यथाग्नेः शुद्धविष्णुलिंगादुत्पत्त्येवमेवास्मा
दात्मनः सर्वे प्राणा इति शराणां देभ्योऽपि जातस्य स्पृष्टिं शिष्टा सर्वे एते आत्मातो मुच्यन्तीति भोक्तृतामात्मना पृथक् स्पृष्टिं शक्तिमया सुखी
मातृपावकात् विष्णुलिंगाः सहस्रशः प्रजयन्ते सरूपाः तथा क्षराद्विधाः सोमभावाः प्रजापन्ते तत्र चैवापि पन्तीति च जीवात्मना मु
त्पत्तिप्रलयाद्युत्पत्तेरूपवचनाज्जीवात्मानो हि परमात्मनः सरूपा भवन्ति चेत्तस्य योगात् न च क्वचिदवग्रामस्य श्रुतं वारपितुमर्हति
अतएव तस्मात्प्रविष्ट इत्युक्तं सार्थं स सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात् प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्येव व्याख्यातव्या तदात्मनः स्वयं
मकुरुते सोऽदिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इति

सरूपा इति दृष्टान्तश्रुतेर्भावाज्जीवा इति निश्चीयते ननु आत्मन आकाशः संभूत इत्याहो जीवस्योत्पत्त्यवग्राहदनुत्पत्तिस्तत्राह नचेति एवं विकारत्वे
सति विकारप्रपञ्चात्मा स्वात्मानं मकुरुतेति बह्विकारजीवात्मना प्रवेश इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

श.क.भा.
११९

अजलादिश्रुतिः कल्पमध्ये जीवस्यानुसयादिविषयान्वयमसीति श्रुतिश्चमदृष्टत्वं मेदवाक्यव्याख्येति प्रामेसिद्धांतपति एवमिति धर्मिवत्सलो
विभागोऽप्येतेषां धर्मोक्तवानाद्यः अस्मिन्नेति साहस्योच्यते न स्पेति हि नीमे जीवस्य न स्वतो विकारत्वसिद्धिः अप्रयोजकत्वादित्याह बुधादीति श्रौतप
एवं प्राप्ते ब्रूमः तात्मान्जीवत्सद्यतइतिकस्मात् अश्रुतेः न स्वस्योक्तप्रकरणे अवगम्यमस्ति भयः सुप्रदेशे मुननुक्ते विदश्रवण ममत्र श्रुतेन वा
एव तीत्युक्तं सत्यमुक्तं इत्यनेरेव त्वस्य न संभवतीति वदामः कस्मान्निसत्वाद्युतामः चक्षुषादजत्वादिभ्यश्च। नित्यत्वं श्रुतिभोग्यमतेन
या जन्तुमविकारित्वजविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मना वस्तुनैव ब्रह्मात्मना चेति न द्वैवं रूपस्योक्तं नित्यं रूपपद्यते ताः काः श्रुतं न जीवो न्नियते स
वा एष महा न जन्मा जरो मरो मृतो जयो ब्रह्म न जाये म्रियते वा विपश्चित् अजो नित्यः शाश्वतोऽप्येव पुणः तत्संज्ञातं देवानुमाविशत अ
नेन जीवेनात्मनानुप्रविशनामरूपेणाकरवाणि स एष ह्यप्रविष्ट आनराग्नेभ्यः तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्म्यमात्मा ब्रह्मास्यो नु भरिसेवमा
द्यानित्यत्ववादिभ्यः सतो जीवस्योत्पत्तिप्रतिवर्धति ननु प्रविभक्तत्वादिका रोविकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं अत्रोच्यते तास्य प्रविभागः स्वतो
स्पेको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वस्य पी सर्वभूतानां त एतेति श्रुतेः बुधाद्युपाधितिभिर्ज्ञातं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्यैव घटादिसंब
धनिमित्तं तथा च शास्त्रं स वा अप्रमात्मा ब्रह्मविज्ञानमयो मनो मयः प्राणममंश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्येवमादिब्रह्मण एवाविकृतस्य सतो
स्पे कस्मानेक बुधादेन पक्षे दृश्यते तन्मयत्वं चास्य विविक्तस्वरूपानभि व्यक्ता तु दुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्री मयो जाल्म इत्यादिवत् इष्टं ॥

धिकमेदेमा नमाह तथा चेति षष्ठो विकारार्थत्वमाशङ्काह तन्मयत्वं चेति जाल्मः कामजडः स्त्री पार्तुत्रः स्त्री मम इति वज्जीवस्य स्वरूपाज्ञानाहु
आदिपरतंत्रत्वेन मेदकृत्त्वादिभाक्तायाचुर्वाप्यमय इत्येवमर्थः ॥

११२

त्विजं निरस्पतदनुग्राह्यश्रुतेर्गतिमाहपदकीति जीवस्यैवाधिकजन्तुना श्रुतिमाह तथेति एतेभ्यो देहात्मना परिहृतेभ्यो भूतेभ्यः सामेते
 सापजनिता तात्वे बलीयमातामनुपश्चाद्विनश्यति मे स्योपाधिकरमरणानंतरं संज्ञा नास्तीत्यर्थः ननु महानघनः संज्ञा नास्तीति च विरुद्धमित्य
 तत्राह तथेति उपाधिलक्षणाद्विशेषज्ञाता भाव एव संज्ञा भावो नास्तीति स्वविज्ञानाभावरूपे तदप्रतिपादकीति श्रुतिरित्यन्वयः अत्रैवास्ति विज्ञा
 नघने प्रत्य संज्ञा नास्तीत्युक्ता मां मोहं तं मोहमध्यं प्रतिमापी पदपादितवानिममर्थं नेजा नामिच्छेत्तदुक्तं मोहमिति मेनेपी प्रज्ञार्थः मु
 मरपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलमयोः अत्रांतदप्यत एकोपाधिसंबंधा नोत्पत्तौ पाभ्युत्पत्त्यास्योत्पत्तिस्तत्पलमेव प्रलपइति तथा च द
 र्शयति प्रज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पापतामेवानुविनश्यति न प्रत्य संज्ञा नास्तीति तत्रोपाधिप्रलप एवापनामविलय इत्येतदप्यत्र
 वमा भगवान्मोहं तमापी पदपादना अहमिमं विज्ञातामिदमेव संज्ञा नास्तीति प्रश्न एव कं प्रतिपादयति न वा अरे अहं मोहं जगदीश्वरविनाश
 वा अरे पमात्मा बुद्धिनिधर्ममात्रा संसर्गस्वस्य भवतीति प्रतिज्ञानुपरोधोपविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् न ह्यस्यैव रोप
 न पोरुपाधितिमित्त एव अत ऊर्ध्वं विमोक्षाये ब्रह्महीति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रसारमानेन परमात्मना
 वप्रतीपादनात् तस्मात् तन्नेवात्मोत्पत्तये मविलीयते वेति ॥

निराह न का इति मोहं कुरं वा कं उच्छिन्तिः पूर्वावस्थानाशोधर्मोत्पत्तिनिधर्मापरिणामी सनेत्यनुच्छिन्निधर्माभ्युपरिणामी तस्मादविनाशी
 त्वर्थः तर्हि न प्रत्य संज्ञेति कथमुक्तं तत्राह मावेति विषयैरसंस्पृता तथोक्तमित्यर्थः दिव्यप्रतिविद्यपरिवारविरुद्धधर्मभेदो ध्यस्त इत्यत्र हेतुमाह अ
 त ऊर्ध्वमिति जीवस्य विकारित्वे मुक्तयोगात् तत्त्वमसीति वाक्यमखंडमिति कृतं अंत आचरन् ब्रह्म धानवा कापस्वित जीवनि स च श्रुतीनां बल
 वत्का दुससादि क्रमध्वस्तमनुवदेत्युत्पत्तिश्च तप इत्यविरोध इति सिद्धं ॥

तो त एव आत्मे वा स्योतिरित्याद्यात्मस्य प्रकाशत्वं श्रुतीनां परम्पराश्रितः ॥ एव न श्रोत्रमिति सत्तानवत् श्रुतिभिर्विरेधो न निरस्यते अस्य
लोकस्य च ह्युद्देष्टा श्रोत्रश्रोते तर्थाः प्रागुक्तजीवानुत्पत्तिहेतुमादाय प्रकाशत्वं साधनाहेतुसाधभावः संगतिः अनुसन्तो हि स्वप्रकाश
ब्रह्मेवोपहितं जीव इति जीवस्य स्वप्रकाशता सिध्यति न चैवं गतायेता अनुत्पन्नस्य पि जीवस्य स्वप्रकाशत्वे तानसाधने वैषम्यमिति त
र्कसहितानि सत्तानश्रुतिवलेन स्वप्रकाशत्वं श्रुतेर्वाधतया ब्रह्मात्मत्वं सांकायान्तदेवमोक्षतायेत्यप्रकाशस्य साधनात्तथा च पर

तो त एव स किं कारणं भुजानामिवागंतुकं चैतन्यः स्वतः अचेतनः आहोस्वित्सारदा नामिव नित्यचैतन्यस्वरूप एवेति वारिविप्रति
पत्तेः संशयः किं तावत्प्रागुक्तं आत्मनश्चैतन्यमात्मनः संयोगजमभिघटसंयोगजरोहितादिगुणवदिति प्राप्ते नित्यचैत
न्यत्वे हि सुममूर्छितग्रहविष्टानामपि चैतन्यस्याततेष्टाः संतः न किंचिद्व्यमचेतयामहीति जल्पति स्वरूपाश्चैतन्यमा नादृश्य
ते अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागंतुकचैतन्य आत्मेति एवं सैमिधी मते लोनित्यचैतन्यमोक्षमात्मा त एव प्रकाशदेवनोत्पत्ते परम
व्यक्ता विवृतमुपाधिसंपर्कजीवभावेनावतिष्ठते परस्परव्युत्पत्त्याश्चैतन्यस्वरूपत्वात्प्राप्तात् विज्ञानमार्गदेव प्रकाशसंज्ञानमनं
तज्ज्ञानंतरे वात्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एवेत्यादिषु श्रुतिषु तदेव चेत्परं ब्रह्म जीवस्तस्मात् जीवस्यापि नित्यचैतन्यस्वरूपस्य मग्नौ
स्वप्रकाशवदिति गम्येत ॥

वैषम्ये जीवस्य ब्रह्मेका मोक्षता सिद्धांते तद्योग्यते सा पादसमासेऽफलं अवगंतव्यं दृष्टान्तिनिगच्छेतेष्टा इति साधनाधीनज्ञानत्वात्
स्वप्रकाशो जीवो जतिरेकेणैश्वर्यवदिसाहचर्यतः कादाचित्कचैतन्यमप्यश्रुते भाष्यहेतोः साध्या विशेष इति मतं यच्च ते जीवस्य स्वप्रकाशत्वं

श्रुति

अप्रामाण्यः ॥

मि

न केवलं स्वप्रकाशप्रत्यक्षमेव प्रतीकस्वप्रकाशता किंतु शुद्धितोपी साहचर्यात् नमपेति योयं विज्ञानमप्युक्तिप्रकरणाद्व्यर्थः असुप्तः स्व
प्रभासमान एवास्मात् सुप्तानुत्पत्त्यापारं नानादी नमिलस्य चाकुरीति स्वप्रभास्य इति पावत् अत्र स प्रविष्टा तु बुद्धिस्तत्त्वस्य साक्षिणो विज्ञा
तेर्विनाशो नास्तीत्यर्थः प्राणादिजन्यगंधादिज्ञानानुसंधानसिद्धये आत्मनोक्तानरूपत्वाच्चमिति अतएव तरेणाह अथेति आत्मनो नित्यं चि

विज्ञानमप्यप्रक्रियायां च श्रुतेषो भवन्ति असुप्तः सुप्तानभिचाकुरीतीति अत्राप्यपुरुषः स्वयं ज्योतिर्मवतीति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्वि
परिलोपो विद्यत इत्येव रूपः अथ यो वेदेदं जिघांसीति स आत्मेति च सर्वैः करणद्वारे रिरिद्वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसंधानात्तद्रूपत
सिद्धिः नित्यस्वरूपचेतस्यैव प्राणाधानार्थमिति चेत् न गंधादिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् तथा हि दर्शयति गंधाप प्राणाप्रसा
दिपनुत्पत्तादयोनचेतयंत इति तस्य श्रुतेरेव परिहारेभिहितः सुषुप्तं प्रकृत्ययदैतन्न पश्यति पश्यन्नेतन्न पश्यति न हि इष्टुर्देष्टुर्विपरि
लोपो विद्यते विनाशित्वात्

द्रूपत्वेपि स्वतोऽसंगतगंधापसंबंधात्तत्संबंधघटनात्तत्कृत्यस्य नित्यज्ञानसाधनानिदित्येवं वैषम्यमिहाह न गंधेति परिच्छेदो व
त्तिः गंधापतज्जोचरंतः करणकृतमप्यर्थः सुप्ताद्यवस्थात्वात्तस्यैव चेतसा भवत्वात्तच्चिद्रूपसुप्तं दृष्टयति पविति ततदा सुप्तो न
पश्यतीति पश्यत्यनेनानुत्पत्त्या न स्वप्नपश्यतीत्यत्र हेतुः न हीति नाशोऽप्यत्रादित्यर्थः ॥

۷۸

228

सर्वपक्षे जीवस्याणुत्वात् ब्रह्मेत्यादिः सिद्धांते तस्मिन्निर्दिष्टमिवास्त्वय्याकुर्वन् सर्वपक्षमाह तत्रासमि सादिना अन्तेरणुरिति उत्तरस्वादाक
 स्य सर्वपक्षे तदुक्तं अतिः श्रूयत इति शेषः सप्तमः पुरुषः जीवस्यैव आदिभिः तस्माच्चन्द्रलोकादिमलोकं प्रतिकर्मकं त्रुमायातीत्यर्थः उक्तं तिस्रस्तु
 देहान्निर्गमो न भवति येनाणुत्वं सात्त्विकं तु स्यात्तन्निवृत्तिरिति केचित्तदंजीकसाप्यणुत्वमावश्यकमिहाह स्वात्मनेति उक्तांते ह्यत्र योगसागस्योः स्वा
 तत्रासमंतावदुक्तांति गसागतीनां अवगणत्परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव इति उक्तं तिस्रस्तु ब्रह्मस्य पदास्मादुरीरदुक्तामति सहेवैतैः सर्वैरु
 क्तं मतीति गतिरपि वैवेकेयास्माद्व्योक्तं व्यपतिचंद्रमसमेवैतैः सर्वैर्गच्छतीति आगतिरपि तस्माद्व्योक्तं तु नरेत्येते लोकापकर्मणा इति आसा
 मुक्तांति गसागतीनां अवगणत्परिच्छिन्नस्त्वावत जीव इति प्राप्नोति न हि विभो अलनमवकल्पत इति सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्याहं तप
 रीत्यामं निरस्तत्वादाणुराप्तेति गम्यते ॥ ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ ॥ उक्तं तिस्रः कदाचिदचलतोपि ग्रामस्वात्मनि वृत्तिवद्देहस्वात्मनि वृत्त्यक
 मस्य पेणावकल्पत उतरे तु गसागतीनां चलतः संभवतः स्वात्मना हितयोः संबन्धो भवति गमेः कर्तृत्वविमालात् अमध्यमपरिमाणस्य च
 गसागती अणुत्व एव संभवतः सस्यो अगसागतीरुक्तांति रण्यपस्यतिरेकदेहादिति मतीयते न त्वनपस्य सस्य देहा इत्यागतीत्याता देहप्रदेशानां
 चोक्तांतावपादानत्वं च नात्र सुकृतामूर्ध्वान्निमेषो वा शरीरदेहाभ्युदिति
 त्वना कूर्वीसंबंधादणुत्वमिति सत्रयोजनप्राकाना अपस्यपकृत्ववदुसना अपस्याधिगतांतिः किं न स्यादित्यत आह गमेरिति गमनस्य कर्तृरि
 संयोगविभागरूपातिशयहेतुत्वात् कर्तृत्वत्व लोकसिद्धमित्यर्थः जीवोऽणुरमध्यमपरिमाणत्वे सति गतिमत्त्वात् तस्मादणुवदित्वाह अमध्यमेति अंगी
 कारं सजति सस्य अति न स्यात्तन्निवृत्तिमात्र उक्तं तिस्रस्तु अतिरिक्तं त्रिंशत्तरमाह देहप्रदेशानामिति अपादानत्वं च
 धित्वं अन्वेष्टो वा मुरादि अणव आत्मानि प्रामतीति शेषः

किं वदेहमधेपि जीवस्य गत्यागतिश्रुतेरणुत्वमित्याह स इति इंदियणि ॥ हृन्स्वापादौ हृदयं स जीवो गच्छति शुक्रं प्रकाशं इंदियमादाय पुन
जीगरिनेरुहानमागच्छतीत्यर्थः इतरेण धिकारणं ब्रह्मप्रकरणं ननु महत्त्वश्रुतेः कथं परप्रकरणस्य त्वमित्यत आह परस्यैवेति पावेयं तश्रुतिः

स एतास्ते जो नात्राः समभ्यादणो हृदयमेवानुवका मतिश्रुकमादाय पुनरेति स्वा नमिति चांतरपि शरीरे शरीरस्य गत्यागती भवतस्तस्मा
दप्यस्याणुत्वमिदं ॥ नानुरततश्रुतेरिति चेत्तत्रेत एधिका सत ॥ ॥ अथापि स्यात्ताणुरपमात्मा कस्मादततश्रुतेरणुत्वविपरीतप
रिमाणश्रवणमित्यर्थः सवा एष महानत आत्मा पोषं विज्ञानमयः आरोग्य आकाशवत्सर्वगतश्चित्तः सर्वज्ञानमनंतब्रह्मैवेत्येवं ज्ञातीपि
काहि श्रुतिरस्मिनो रणुत्वे विप्रतिषिद्धेति चेत् तैष दोषः कस्मादित एधिका एतत्परसाहि आत्मनः यत्रिमात्रमेषा परिमाणं तदश्रुतिः पर
स्यैवात्मनः आधाम्येन वेदोतेषु वेदितव्यत्वेन मकृतत्वात् विरजः पर आकाशादित्येवं विधा स परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारो ननु
पोषं विज्ञानमयः आलोचित शरीर एव महत्त्वसंबन्धितेन प्रतिनिदिशते शास्त्रदृष्ट्या तेषां निदेशो वा मदेवं बत इष्टव्यः तस्मात्ता तविषयत्वात्
रिमाणंतरांतरा सने जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥

सा परप्रकरणस्यैकत्वसर्गजस्यास्तत्त्वत्वं ब्रह्मरभाधीतत्वाच्चेत्याह विरज इति निर्दिष्ट इत्यर्थः विज्ञानमयश्रुत्या प्रकरणां वा भिमिति संकतेन न्विति
अणो जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभेदां गीकाराच्छास्त्रीयाः भेददृष्ट्या मरुतो क्रियेया मदेव साहं मनु रिति सर्वात्मनेति रिस विरोधमाह शास्त्रेति ॥

एवमुक्त्वा सादिश्रुत्यानुत्तमनुमितं तत्र श्रुतिमप्याह स्वशब्देतिवालाया दुहृतः शततमो भागस्तस्मादुहृतः शततमो भागो जीव इति उहृतसमान
मुक्त्वा नमस्तस्मै त्वमिदं सत्यं कालः केशः तोत्रमोतापः शलाकाग्रमारग्रतस्मादुहृतमात्रा मानं पश्यस्य जीवस्तथा आत्मसंयुक्ता मात्स्यो देहमा

स्वशब्देना नामां च ॥ इतश्चाणुशतमापतः साक्षादेकस्मात्पुत्राचीशृष्टः श्रूयते एषोणुशतमाचेतसावेदितयोपस्मिन्नाणः पंचधर्मं
विवेकोतिप्राणसंबंधाच्च जीवस्य नाम एतन्मिहित इति गम्यते तयो न्मानमपि जीवस्याणिमा नगमयति कलाग्र शतभागस्तथा तथोक्तं सितस
तु भागो जीवः सविज्ञेय इति आणुमानोऽस्य वरो विदुः इति चो न्मानांतरं न न्य एते सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते इत्य
ते च जाकवीहृदे निमग्नानां सर्वा जेहे सोपलब्धिर्विनाशसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति अत उत्तरं पठति ॥ अविरोधश्च नव
त ॥ मया हि हरिचंदनविंदुः शरीरेकदेशसंबन्धोपि सत् सकलदेहमापि न मात्मा देहोत्पत्तेवमात्मापि देहेकदेशस्यः सकलदेहमापि नीमुपल
लब्धिं करिष्यति त्वं संबन्धाच्च स्पसकलशरीरां तावेदना न विरुध्यते त्वमात्मनो हि संबन्धः कत्तनायां लब्धिर्वर्तते त्वं कृत्स्नशरीरमापि नी
ति अनस्मिन्ति वैशेषिके इति चेन्न उपगमादुक्तिः ॥ ॥ अत्राह परदुर्लभविरोधश्च नव इति तमुक्तं दृष्टांतदाहंति कपोरतुल्यसात ॥

पिस्वशेषलब्धिं करणसमहिम्नात्मनो व्यापिकार्यं करित्वमविरुद्धसंगमने रिति संबन्धस्य त्वगवयवितिष्ठतादयमविनश्रैकलादात्मसं
योगस्य कत्तनत्वं निश्चिते त्वर्थः ॥

श.स.भा.
११६

सिद्धे हीति ननु सिद्धमित्युक्तं सत्यं सूर्यः विशेष एव वैशेष्यं चंदनविंदोरल्पत्वस्य प्रसङ्गात् तद्व्याप्यापिकार्यकारित्वकल्पनापुक्ता जीवस्य
त्वणुत्वे संदेहो व्यापिकार्यदृष्ट्या व्यापित्वकल्पनमेव पुक्तं व्यापिकार्यप्रयोगापी सुखगतिरिति सूत्राकांक्षाभावात् व्याप्यापिकार्यकारित्व

सिद्धे व्याप्यमनोदेहे कदेशस्थत्वे चंदनदृष्टान्तो भवति प्रसङ्गस्तु चंदनस्यावस्थितिर्वैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलतरेहा स्मरन्वात्मनः पुनः
सकलदेहे पलायिमात्रे प्रसङ्गे कदेशवर्तित्वं अनुमेयं तदिति पक्षे तत्र चानुमानं संभवति किं मात्मनः सकलजरीरगतवेदनात्वेति हि
प्रसङ्गे वसकलदेहव्यापिनः सतः किं वा विनो न भवति वा होस्ति चंदनविंदोरिका लोरे कदेशस्थस्येति संशयानि यत्तेरिति अत्रोच्यते नामंदो
षः कस्मादभ्युपगमात् अभ्युपगम्यते या मनोविचंदनस्य देहे कदेशवर्तित्वमवस्थितिर्वैशेष्यं कथमिति उच्यते इदित्येव व्याप्याप
ठपते वेदंतेषु हृदि स्य व्याप्याप्यं स वा एव व्याप्याप्यं इति कथं विज्ञानमयः प्रालेषु दृष्टान्तोक्तिः पुरुषस्याद्युपदेशे भः
तस्मात्तदृष्टान्तद्वयं कपोरवैषम्यापुक्तमेवैतद्वैतध्वं दत्तवदिति ॥ ॥ गुणादालोक्यते ॥ चेतसगुणव्याप्येर्वाणोरपि सतो जी
वस्य सकलदेहव्यापिकार्यं न विहृष्यते यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामप्रवरके कदेशवर्तित्वमपि प्रभाप्रवरकव्यापिनी सती कल्पे प

चंदनविंदुवदिति अनुमानमपुक्तं तद्वा हे व्यभिचारादि सा ह न चानुमानमिति सर्वोक्तश्रुतिभिर्जीवस्याणुत्वनिश्चयादुद्दिष्टत्वं श्रुतिभिरेकदेशस्थ
त्वनिश्चयाच्च न दृष्टान्तवैषम्यमिति परिहारभावात् यथा हस्योच्यते इति आत्मवत्तद्वर्तमानस्याप्यणुत्वस्यतः काश्चित्कतुदेहपरिमाणत्वमित्युक्तं

सिद्धे हीति ननु सिद्धमित्युक्तं सत्यं सूर्यः विशेष एव वैशेष्यं चंदनविंदोरल्पत्वस्य प्रसङ्गात् तद्व्याप्यापिकार्यकारित्वकल्पनापुक्ता जीवस्य
त्वणुत्वे संदेहो व्यापिकार्यदृष्ट्या व्यापित्वकल्पनमेव पुक्तं व्यापिकार्यप्रयोगापी सुखगतिरिति सूत्राकांक्षाभावात् व्याप्यापिकार्यकारित्व

वाश ऐनचंदनदृष्टा तापरितोषः सूचितस्तमाह स्यादिति उत्तरसूत्रव्यावर्तनं कते कथमिति ज्ञानं न गुणव्यतिरेकदेशमापि गुणत्वात् रूपव
त प्रभायां अभिचारः तस्या अपि द्रव्यत्वादिनिर्माणे गंधे अभिचारमाह अत उत्तरमिति गुणस्य व्यतिरेकश्चाप्यभिहितः ननु विनिर्दिष्टवपवानाम

स्यात्तकराचितचंदनस्य सावयवत्वात् स्यात्तवयवविसर्पणे नापि सकलदेहे आहा दपितृत्वं न तस्य जीवसावयवाः संति धैर्यं सकलं
देहविप्रसर्पेदिसांशं गुणद्वालोकवदिसूक्तं कथं पुनर्गुणव्यतिरेकेण अत्रैव तत्तत्तं हि परस्परगुणः परव्यतिरेकेण म
त्रवर्तमानो दृश्यते यदीय प्रभाव इवेदिति चेत् न तस्या अपि द्रव्यत्वात् पुनर्गुणानि विहावयववहिते जो द्रव्यप्रदीपः प्रविरत्तावयववर्तते जो द
यमेव प्रनेति अत उत्तरं यथेति द्रव्यव्यतिरेकेण धवत् ॥ यथा गुणस्यापि सत्ते गंधस्य गंधवत् द्रव्यव्यतिरेकेण कति भवति अप्राप्तेष्वपि कु
सुमादिषु गंधवत्सुकुसुमगंधोपलब्धेरेवमाणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति अत आनैकांतिकमेतदुक्तं लाङ्कादिभूत
आश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सत्ते गंधस्याश्रयविश्लेषदर्शनात् गंधस्यापि सहे वाश्रयेण विश्लेष इति चेत् न यस्यात् न द्रव्यादि
श्लेषस्तस्य सप्रसंगात् अक्षीयमाणमपि तत्सर्ववस्तुतो वगम्यते अथवा तत्सर्ववस्तु गुरुत्वादिति हीयेता

तत्वात् द्रव्यस्यो न भाती सत्त आह अक्षीयमाणमपीति अपिरवधारणे रतीव स्थालिजेनाक्षीयमाणमेव तद्रव्यमनुमीयत इत्यर्थः विमर्श
विनिर्दिष्टवयव रतीव स्थालिजेनाक्षीयमाणमेव तद्रव्यमनुमीयत इत्यर्थः विमर्श

॥

॥

॥

शंकते स्यादेतदिति विच्छिन्ना नामस्यत्वादित्यपलक्षणमवमगतं एतत् प्रवेशादिसपिष्टत्वविशेषः वयवातां विश्लेषप्रवेशरूपः स नपिन
 जायते तथा च गुरुत्वापचयो न भवतीति हेतोरस्य सिद्धिरिति शंका यः आगच्छतो वयवाः परमाणवस्त्रसरेण गोवातायस्त्रुत रूपवर्द्धनस्य
 प्यनुपलब्धिप्रसंगादिति परिहरति तेति द्वितीयं प्रत्याह स्फुटं तिसरेण गंधाश्च स्फुटो न स्यादित्यर्थः अतो तं गंधसमुष्पादिस्यैव गुणित्य
 स्यादेतत्तं गंधाश्च प्राणां विच्छिन्नानामवमगतानामस्यत्वात् सन्नपि विशेषो नापलक्ष्यते सस्मादि गंधपरमाणवः सर्वतो विप्रसृता गंधवृद्धि
 मुत्पादयन्ति नासिद्धा पुटमनुप्रविशन्ति इति चेत् तत्र अतींद्रियत्वात् परमाण्वो स्फुटगंधो नास्तीति चेत् तत्रैव नागके सरादिषु न च लोके प्रतीतिर्गंध
 वत् इत्यमात्रा तं इति गंधश्च घ्रात इति तु लौकिकाः प्रतीतिरुत्पादिष्वप्यतिरेके तु पलध्वेर्गंधस्याप्युक्तं अत्र मयतिरेक इति
 चेत् न प्रसक्तत्वात् तस्मान्नाप्रवृत्तेः तस्माद्यथा लोके दृष्टं तथैवा नुमंतमनिरूपकैर्न स्यात् न हि रसगुणो जिह्वोपलभ्यत इति अ
 तौरूपादयोपि गुणजिह्वैर्लोपलभ्यन्ते इति तत्पुंशक्यते ॥ तथा च दृश्यति ॥ हृदयाय तनत्रमणुपरिमाणं चात्मनो भिद्यतस्यै
 वानौमन् आनखायेभ्य इति चेत् तन्मणु तसमस्त शरीरमापिलं दृश्यति ॥

तिरेको वाच्य इति भावः गंधो न गुणिविच्छिष्टः गुणत्वात् रूपवदिति शंकते रूपेति विश्लेषप्रसक्तत्वात् अथ हृदया हनेति आत्मनश्चैतन्मणु
 रो नैव देहव्याप्तिरिति त्रुतिमाह सूत्रकारः तथा च दृश्यतीति तद्यथा च दृश्यते ॥

[illegible]

किंच सद्ये देहव्यापिनीया नुभवा न्यथानुपपत्ताऽ एतत्प्रत्युतयोऽभ्यस्त एतद्विषयत्वेन नेपाः कथंचिदर्थकारा नेपाः लौकिक न्यायादपितेकां दु
बलतादिति न्यायादिति मत्ताह न चारणोरिति शकते त्वजिति यमरावामसंबंधस्य त्वग्यास्या देहव्यापिनीवेदनास्मात्तद्यतिप्रसंग इति ह्यप्रतिनेति
प्रसंगस्येष्टत्वेति रसतिपादत एवेति तस्मादस्य महतोः संयोगो न महद्यापीकं रकसंयोगस्य देहव्याप्यदर्शनात् तथा च एकसंयोगस्त्व
जेकदेहास्य एवेति देहव्यापिवेदनानुपपत्तिः न च सिद्धं ते वगात्मसंबंधस्य व्यापित्वात्कं रकसंबंधे देहव्यापिवेदनाप्रसंग इति वाच्यं पावती विध

न चारणो जीविस्सकलशरीरगतावेदनोपपद्यते त्वकसंबंधात्स्यादिति चेत् ता कं रकतोदनेपि सकलशरीरगतैव वेदनाप्रसज्येत त्व
कं रकयोहि संयोगः कृत्वा पांत्वचिवर्त्तते त्वकच कृत्वा शरीरव्यापिनीति पादतल एव स्य रकतुन्नां वेदनाप्रतिलभंते न चारणो गुणमा
शिरूपपद्यते गुणस्य गुणिरुद्देशात् गुणत्वमेव हि गुणितमेनाश्रित्य स्य गुणस्य हीयेत प्रदीपप्रभावाश्च द्रव्यांतरत्वं व्याख्यातं गंधोपि गुण
त्वाभ्युपगमात्ताश्च मयसंचरितुमर्हति अस्या गुणत्वमिति प्रसंगात् ॥

उ कं

प्रसंबंधात्कृतावध्याप्तात्मसंबंधस्तावध्यापिवेदनाहेतुरिति नियमात्रचैवं विधाय त्वकसंबंध एव तदेतुरस्तु किमात्मव्याप्येति वाच्यं (वेदनाहिसुखं
दुःखं तदनुभवश्च न चैषां व्यापकता कर्मणो मत्तमुपादानं संभवति कायस्यैव प्रादानाद्विश्लेषानुपपत्तेः न चैषां व्यापकत्वमसिद्धं सत्यतस्तस्मात्
आनिमग्नस्य सर्वो गव्यापि दुःखसुखानुभवस्तदुरपहवसात् यदुक्तं गुणस्यापि गुणिविश्लेषो गंधवदितितन्नेसाह न चारणोरिति ॥

११८

गंधो नाश्रमाद्विस्मृतः गुणत्वाद्भवत् इत्यत्रागममाह तत्राचोक्तमिति तत्र प्रत्यक्षगंधः गंधस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि निराश्रयत्वस्याप्रत्यक्षत्वात्
तमहं तत्र सरेणानामनुदूतस्य शीनामुदूतगंधीनामागमनात्सुदृगंधोपलभ्य संभवः अवयवांतरमवेश्मन्ने स ह सामूल्यमक्षयमिति

तथाचोक्तं द्वैपापनेनः उपलब्ध्याश्चुचेहं धंकेचिद्रूपरनेपुणाः एयिमा मेव तं विद्यादयो वायुच संश्रितमिति यदि च चैतनं जीवस्य तम
स्तशरीरं आध्यात्मना जीवस्या तच्चैतन्यमेव तस्य स्वरूपमेवेति रिवो ह्यप्रकाशो नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत इति शरीरपरिमाण
त्वं च यस्यात्मा तं परिशेषा द्विभुजीवः शुद्धात्मनः तस्य गुणादिअपदेश इत्यत आहतद्रुणसारत्वात्तद्व्यपदेश इति तस्या बुद्धेर्गुण
स्तद्रुणाः इत्यादिषः सुखं दुःखं इत्येवमादयस्तद्रुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे स भवति तद्रुणसारः तस्य भावस्तद्रुणसारत्वं न हि बु
द्धेर्गुणो विना केवलस्य मिनः संसारित्वमस्ति बुध्वाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिनस्य संसारित्वमकर्तृत्वभोक्तृत्वा संसारि
णो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः तस्मात्तद्रुणसारत्वात् बुद्धेः परिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः तदुक्तां सादिभिश्चादिभिश्चासौ कं सादि
अपदेशो न स्वतः ॥

भावः पूर्वचैतन्यस्य गुणत्वमुपेक्ष्य तत्राद्याद्या गुणत्वात्माणुत्वं निरस्तं संप्रति तस्य गुणत्वमस्ति मित्वा ह ॥ यदि चैतन्यमिति कस्तत्र विभुत्वं
प्रसाध्याणुत्वाद्युक्तेः गतिप्रदर्शनाय सूत्रं आचष्टे कथमित्यादिना अंतरा विज्ञानमनसी हृदि हीति च प्रकृता बुद्धिर्मेव तत्तद्वृत्तेरन्यमस्ति ॥

शास्त्र. भा.
११६

बुद्धिगुणानामात्मन्यध्यासादणुत्वाद्युक्तिर्न स्वतः आनन्दश्रुतिविरोधादित्याह तथा चेति अकार्षकारण इत्यस्य सानाधिकरणतया तत्त्वमसीति वाक्यस्य सोपमिति वाक्यवदखंडाभेदात्तत्वादानं सस्य स एतत्त्वमध्यस्तमित्यर्थः इत्तं चैतदगुणाधिकरणे प्रतिपाद्यविरुद्धमुद्देशगतविशेषणविधिविहितमिति बालाश्रया समाराग्रवाक्ये सुम्मानं पशुक्तं तत्राद्यनिरस्पद्धितीयनिरस्पत्तितयेतरस्मिन्नपीति बुद्धेर्गुणे न निमित्तं

तथा च बालाश्रयतभागस्पृशतथा कल्पितस्तु भागो जीवः सविज्ञेयः स चानंसापकल्पते इत्यणुत्वं जीवस्योक्तान्तस्यैव पुनरानं समाहृत्यैवमेव समं जसे स्यात्पद्योपकारिकमणुत्वं भवेत्तथा रमाधिकं चानं सनद्युभयं मुख्यमवकल्प्यं तन चानं समौपकारिकमिति शक्यं विज्ञातुं सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपीकादभिहितत्वात् तथेतरस्मिन्नप्युत्तमाने बुद्धेर्गुणे नात्मगुणे न चैवाग्रमात्रोपयोगोपदृष्टति बुद्धिगुणसंबन्धेनैवाग्रमात्रांशस्ति न स्वैर्वात्मना एवोणुत्वात्मा वेत्तसावेदितव्य इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते परस्यैवात्मनश्च सुगमं न वशाद्यत्वेन शानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात् जीवस्यापि च मुख्यगुणपरिमाणत्वा नुपपत्तेः तस्मात्तु दुस्तित्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपाध्यायिभिरप्येवा दृष्टव्यं॥

नात्मन्यध्यासो गुणो भवति तेनात्मगुणो नाध्यस्तेनैवाग्रपरिमाणोपकृष्टश्च जीवो दृष्टः स्वतत्त्वं न त एवैत्यर्थः न च सूत्रादप्यनेनापि वाचानामोर्देवैसपसाकर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन विमुक्तसत्त्वस्तत्सु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानं इत्युक्ता एषोऽणुत्वात्मेत्युक्तः पर एव यदि जीवः तत्र

जि व स्या पी ति ॥
उक्तं तत्त्वमसीति ॥
११६

पदुक्तं यद्युपदेशाच्चैतन्मगुणो नैवात्मनो देहमाप्तिरिति तत्राह । तथा प्रशेषेति बुद्धिः प्रशेषार्थः । यदि चैतन्मप्रज्ञातदाभेदे पञ्चारस्याह । अथ
पदेशमात्रेवेति । ननु चैतन्मगुण इति भेदे मुखोस्तु ते साह । न ह्यत्रेति । निगुणत्वश्रुतेरित्यर्थः । अन्यदपि ह्येवं कृतं बुद्ध्या धुपाधिकमिहाह । हृदये
तथा मनुष्यादरीरं समारुह्ये सेवं जातीयके ध्वनिप्रेरे पदेशेषु बुद्ध्येवोपाधिभूतया जीवः शरीरं समारुह्ये सेवं जायितव्यं । अपदेशमा
त्रं वा शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादि वत् । न ह्यत्र गुणगुणिविभागोपि विभागोपि विद्यत इत्युक्तं । हृदयाय तत्त्ववचनमपि बुद्धेरेव
तदापतकं वा तत्तथेष्टा । त्यादीनामप्युपाध्यापनं दर्शयति । कस्मिन्वहमुक्तांत उक्तांतो भविष्यामिह कस्मिन्ना प्रतिष्ठिते पतिष्ठात्मा
मीति संप्राणं मे सजतेति । उक्तांतमावेहि गमागस्यो एष भावो विज्ञायते । न ह्यतपस्यस्य देह उ साजाती साता । एवमुपाधिगुणसारत्वा
ज्जीवस्यागुणादियपदेशः शक्यवत् । यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणो धूपा सने धूपाधिगुणसारत्वा दशी यस्ता दिअ प देशो रणी पा
न ग्रीहवीषवा हामनोनयः प्राणशरीरः सर्वगंधः सर्वरसः सत्यकासः सत्यसंकल्प इत्येवं प्रकारस्तद्वत् । सादेतत्पदि बुद्धिगुणसार
त्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येतत्ततो बुद्ध्यात्मनो भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यं भावीत्यतो बुद्धिविभोगे प्रसात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्य
त्वादसत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्यतेति । अत उतरे पठति ॥ ॥ पावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्वर्त्तनात् नैव मनंतरनिर्दिष्टदोषमाप्तिग
शंकनीया कस्मात्पावदात्मभावित्वात् बुद्धिसंयोगस्य पावदममात्मा संसारी भवति पावदस्य सम्यग्दर्शनै न संसारित्वं न निवर्तते
तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न ज्ञास्यति ॥
त्यादिना । सौत्रं दर्शयति विलोकोति । प्रयेति । असत्त्वमित्यापातता असंसारित्वमापाद्यं शेषसुबोधं ॥

ननु स्वतः संसादितमस्तु किं बुध्वाधिनेत्यत आह ॥ यावदेव चापमिति । समानो बुद्धितादात्म्यापन्नः सन् विज्ञानं ब्रह्मतन्मयो विकारो

यावदेव चापमं बुध्वाधिसंबंधस्तथावदेव चास्य जीवत्वं संसारित्वं च । परमात्मतत्त्वतः जीवो नाम बुध्वाधिपरिकल्पितस्वरूपमतिरे
कं एण स्ति ॥ तद्विनिमयसंस्कारसर्वज्ञादींश्च एतन्मयं तन्मातृवृत्तितीक्ष्णवेदात्तार्थनिरूपणमाप्तुमलभ्यते । नास्तीति हि दृष्टा श्रो
ता मन्त्रा विज्ञातानां सत्त्वोत्तिष्ठ श्रोतमन्त्रविज्ञातत्वं तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मीत्यादि श्रुतिशब्देभ्यः । कथं पुनरवगम्यते यावदात्मभावी
बुद्धिसंयोग इति । तद्वृत्तिनादित्याहुः । तथा हि शास्त्रं दर्शयति । यो यं विज्ञानमयः प्राणो ब्रह्म धृतमिति । पुरुषः स समानः सत्त्वो लोका
वत्संचरति ध्यायती वलेनापती यस्यादि । तत्र विज्ञातमय इति बुद्धि मप्युत्पद्यते इत्थं भवति । प्रदेशांतरे विज्ञानमयो मनो मयः प्राणमप
श्च सुमयः श्रोत्रमय इति विज्ञानमयमन आदिभिः सह पादात् । बुद्धि मयत्वं च तद्गुण सारत्वं मेवाभिप्रेयते । यथा लोके स्त्री मयो देवद
त्त इति स्त्रीणां दिप्रधानो मिधीयते तद्वत्समानः सन्नमो लोकावत्संचरतीति च लोकांतरगमनेष्वपि योगं बुधा दर्शयति । केन समा
नस्तथैव बुध्वेति गम्यते सन्निधानात्तद्वद्वर्शयति ध्यायती वलेनापती येन तदुक्तं भवति । तामं स्वतो ध्यायति नापि च लनि ध्यायंसां बुद्धे
ध्यायती वचनेना च लती वेति । अपि च मिथ्याज्ञानपुरः सरोपमात्मनो बुधादिसंबंधः न च मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादप्यत्र नित्यर
स्तीत्यतो प्रावत् ब्रह्मात्मतानवबोधस्तावदसंबुध्वाधिसंबंधो न शास्त्रे ॥ एतदुत्तरित्वं किं न सादत आह प्रदेशांतर इति । विज्ञानमयो बु
द्धिश्चरदस्यर्थः । केन समान इत्याकांशा मिति रोषः । श्रुतिबलात् द्विवृत्तौ यत्तस्या पी लभा वित्युक्तं सति मूले कर्मस्य विमोगा संनवाच्चेति

॥ तद्विनिमयसंस्कारसर्वज्ञादींश्च एतन्मयं तन्मातृवृत्तितीक्ष्णवेदात्तार्थनिरूपणमाप्तुमलभ्यते ॥

सम्पूजनादेववृद्धादिसंबंधसदृशश्रुतिमाह। दर्शयतीति। मत्सुमसेतीत्यन्वयः। आदिसर्वसिद्धप्रकाशं तमसः परस्तादज्ञानादृष्टमित्यर्थः।
पावदात्मभावित्वस्यासिद्धिंशंकतेन चिति। सुप्रसोवुदिसवेवसंप्रतिर्निरूप्यते। प्रलयेतत्सत्त्वममाहतिरित्यर्थः। स्थूलसूक्ष्मात्मनावुद्धेर्वा

दर्शयति च वेदाहमेतंपुरुषमहंते। आदिसर्वान्तमसः परस्तात्। तमेव विदित्वा तिमत्सुमेति नान्यः पंचाविधतेषां नार्पितेननुसुप्तल
नयेयोर्न शक्यते बुद्धिसंबंधः आत्मनोऽप्युपगमात्। सतासोऽस्य तदसंख्यो नवतीति वचनात्। कृत्स्नविकारप्रलयाप्युपगमाच्च। तत्कथं पा
वदात्मभाविर्बुद्धिसंबंधस्य सञ्ज्ञेयते॥ पुंस्त्वादिवत्सत्त्वोभिव्यक्तिके गात्। यथा लोके पुंस्त्वादीति वीजासंविद्यमानान्येव वात्मादि
ष्वनुपलभ्यमानानि अविद्यमानवदभिप्रेयमाना एति प्रोक्तानादिव्यविनवति। नविद्यमानान्युसंधतेषां हादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसंगात्।
एवमप्यपि बुद्धिसंबंधः शक्त्यात्मनाविद्यमान एव सुप्रसमलभ्योः पुनः प्रबोधमस्योपगमविर्भवति। एवंत्येतदुत्पत्तेः। नद्याकस्मि की क
स्यचिदुत्पत्तिः संवेन वति। अतिप्रसंगात्। दर्शयति च सुप्रसादुत्थानमविद्यात्मकवीजसद्भावकारितं। सतिसंप्रधानविदुः सतिसंप्रधानमहति।
तदहमाद्योवासि होवेसादिना। तस्मात्सिद्धमेतत्पावदात्मभावी बुद्धाद्युपाधिसंबंधरति॥

वदात्मभावित्वमस्तीत्याह। पुंस्त्वेति। पुंस्त्वेतः आदिपदेन श्रुत्यादिग्रहः। अस्मि बुद्धिसंबंधस्येत्यर्थः। तापेरीजात्मना सते बुद्धादेः प्रबोधेऽतिव्य
क्तिरित्यश्रुतिमाह। दर्शयतीति। नविदुस्त्वविद्यात्मकवीजसद्भावोक्तिः। तेषां प्रादयः पुनरभवन्तीत्यभिप्रेक्ष्य निर्दिशः॥

बुद्धिः सदा वेदान्तमाह सत्रकारः नित्येति मनसा येन प्रकृत्यति। बुद्धिश्च तत्र चेष्टति। विज्ञानं यत्तन्तुते चेत्तसावेदितव्यः। चिंतय वेत्त पितव्येति। त.
 नतव श्रुतिषु मनसा दिपद्या अंतावत् बुद्धिर्द्वयं प्रसिद्धमित्यर्थः॥ कथमेकस्यानेकैकित्यत्राह। क्वचिच्चेति। अर्धवृत्तिर्कोरुकारे विज्ञानं चित्तधानं
 स्मृतिप्रधानं वाचेत निरपिदृष्टम्। अथपि स हि मत्प्रसिद्धमंतःकरणं प्रुत्तदिते च तथापि मत्प्रसिद्धमंतःकरणं विवदमानं प्रतिव्याख्यातुं प्रपञ्चात्
 साधयति। तच्चेसादिनास्तुं प्रोक्तमिति। अस्येति। पंचैन्द्रियाणां प्रविविधमसंबंधे सति नित्यं सगपत्तं चोपलब्धमः सुः। मनोतिरेकसामर्थ्यात् सत्त्वं

नित्येति पलब्धमनुपलब्धप्रसंगो न तदनिपमो वाच्यः॥ तच्च त्मन उपलब्धमंतःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं चित्तमिति त्रानेकधा तत्र तत्रा मिल
 यते। क्वचिच्च यत्तिविभागे तत्तं शयादि। यत्ति कं मन इत्युच्यते। निश्चयादि यत्ति कं बुद्धिरिति। तच्चेवं मत्तमंतःकरणं मवदपन स्तीत्यभ्युपगंतं
 अन्यथा त्वननुपगममनेतस्मिन्नित्योपलब्धपानुपलब्धप्रसंगः स्यात्। आत्मेन्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां सन्निधाने सति नित्यमे
 वोपलब्धिः प्रसिद्धेति। अथ सत्तपि हेतुसमवधाने फलाभावस्ततो निरपमेवानुपलब्धिः प्रसिद्धेति। न चैवं दृश्यते। अथवा मत्तरस्यात्मन इन्द्रि
 यस्त्ववा शक्तिप्रतिबंधोऽनुपगंतव्यः॥

त। महिसा मपि सामान्या उपलब्धभावस्तर्हि सदैवानुपलब्धिप्रसंगानुत्पत्त्यर्थः। अतः कदाचि कोपलं भविष्यामर्कमन एव सति नित्यभावः। ननु सत्त्वं
 पिकरा म्नि सयोगे राह का दचित्क त्ववदुपलब्धिका दचित्क त्वमलुकिं न तत्तसा शंका मत्तरनिपमो वेत्त द्यामृष्टे। अथवेति। सत्त्वं सामर्थ्या नित्यो
 पलब्धिर्वागीकापी। अमतरस्य कारणात् प्रोक्तमिति। प्रतिबंधेति यमोर्वागीका म्। यथा मरिनाः। अत्राति प्रतिबंध इति वाकारार्थः॥

अस्तु प्रतिबंधस्तथाह नचेति नचेद्विषयेनस्तु शक्तिप्रतिबंध इति वाच्यं प्रतिबंधकाभावात् नचेदृष्टसा मग्नां सत्तां अदृष्टप्रतिबंधकमिति पु
नस्तु प्रतिबंधस्तथाह नचेति नचेद्विषयेनस्तु शक्तिप्रतिबंध इति वाच्यं प्रतिबंधकाभावात् नचेदृष्टसा मग्नां सत्तां अदृष्टप्रतिबंधकमिति पु
नस्तु प्रतिबंधस्तथाह नचेति नचेद्विषयेनस्तु शक्तिप्रतिबंध इति वाच्यं प्रतिबंधकाभावात् नचेदृष्टसा मग्नां सत्तां अदृष्टप्रतिबंधकमिति पु

नचात्मनः शक्तिप्रतिबंधः संभवति। अविच्छिन्नत्वात्। नापीद्विषयः न हितस्पर्शोऽत्र योः स्वरापोरप्रतिबद्धशक्तिरस्य सत्तो कस्माच्छक्तिः
प्रतिबध्येत तस्माद्यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध्यानुपलब्धी भवतस्तत्तमः। तथा च श्रुतिः अमृतमना अभवन्नादर्शमत्यत्र मना अभ
वनाश्रौषमिति मनसा ह्येवमपि मनसा श्रुतेति। कामादप्यस्या स्पष्टतम इति दर्शयति। कामः संकल्पो विचि किं त्वा अद्वा अद्वा धतिर
धतिर्ही धी। अत्रि स्येतत्सर्वमन एवेति। तस्माद्युक्तमेतत्तदुक्तसारत्वात् तद्वपदेश इति॥

इति एतदभिप्रेत्योपसंहरति। तस्मादिति अवधनिबुद्ध्या नचाति छनो विदुर्ग धाद्युपलंभान्नबुद्धौ पलब्धे निषामिकेति वाच्यं। अनेकवि
धमस्तन्निधौ क्वचिदेव ते सानिषाम कलांगी का एतद्विषयमते पुनरिच्छादीनामात्मैक्यं त्वेतेषां मनो दुर्लभमिति मतम्। इत्यादि धर्मिणो वा त्म
नात्मासंगोपपत्तेः संप्रतिव्यासं गत्यमानसत्वे श्रुतिमाह। तथा चेति। न केवलं व्यासं गत्यमानः सिद्धिः किंतु कामाद्या अपत्तेनापीत्याह। कामादप्यप्येति
बुद्धेः प्राप्तात् कलेति फलमाह। तस्मादिति॥

एवमात्मन्यगुलाध्यासो न गत्वा न विकं महत्वं स्यापितं संप्रतिततो वहिर्हं कर्तृत्वं साधयति। कर्तृत्वा स्वार्थवत्वात्॥ सनित्वविद्वद्विषयानात्मा
कर्तृत्वेन वेत्तसंगत्वात् श्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनां च विप्रतिपत्ता सद्भावे बुद्धिकर्तृत्वेनैव विध्यादिशास्त्रोपपत्तेरकर्तृत्वे तिसंख्यपक्षमातो सिद्धात्
पक्षेव तद्गुणसारत्वात् सात्मिकत्वे ताध्यासस्यापि सिद्धत्वात् न ह्यस्मात्सांख्यपक्षानिरासार्थमात्मनिकर्तृत्वाध्यासप्रपञ्चनात् पुनरुक्तिरि
साह। तद्गुणेति। अधिकारः प्रसंगः। वस्तुतोऽसंगत्वमविद्यातः कर्तृत्वमित्यसंगत्वकर्तृत्वश्रुतीनां अविरोधोक्तेः कर्तृत्वविशेषात्मकाऽधि
करणत्रयस्य पादसंगतिः। श्रुतीनां निधो विरोधाविरोधी पूर्वीतरपक्षयोः फलपक्षात् पूर्वपक्षे बंधाभावात्। अत्रैव पक्षे फलसिद्धौ कर्तृत्वादि
कर्तृत्वा स्वार्थवत्वात्॥ ॥ तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते। कर्तृत्वापजीवः स्यात्कस्मात्तद्वा स्वार्थवत्वात्। एवं च यजे
तजुमेव पादघादित्वेन विधिं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति। अन्वयात्तद्व्यक्तं स्यात्तद्विकर्तुः सतः कर्तृत्वविशेषमुपदिशति। न च सति कर्तृ
त्वे तदुपपद्येत। उभेदमपि शास्त्रमेव मर्थवद्भवत्वे वाह दृष्टा श्रोतामेतावौ कर्तृविज्ञानात्मा प्ररुष्यति॥ ॥ विहारोपदेशात्॥ इतश्च जी
वस्य कर्तृत्वं जीवप्रक्रियायां संभवे स्थाने विहारमुपदिशति। सद्यते मृता पत्रकाममिति। स्वशरीरे यथा कामपरिवर्तते इति च॥ उपादा
नात्। इतश्चास्य कर्तृत्वं यजीवप्रक्रियायां संभवे स्थाने विहारमुपदिशति। तदेवा प्रमाणं विज्ञानं विज्ञानमादायेति प्राणा नृहीति
धसत्वाच्छास्त्रार्थवत्तेति मेदः। ननु बुद्धिकर्तृत्वेन शास्त्रार्थवत्तास्तु किं जीवकर्तृत्वेन तत्राहा तद्विकर्तुः सत इति। जयेदं कर्तृत्वमिति बोधे च॥
समर्थस्य चेतनस्यैव कर्तृत्वं वाच्यं। ननु चेतनाया बुद्धेः किंच भोक्तृत्वात् न एव कर्तृत्वं यावत् शास्त्रफलं प्रयोक्तृत्वेति यापरतिभावः। संध्यस्या
न स्वप्नः अमृतः स आत्मा यजेतमीयते गच्छतीति विहारोपदेशात् आत्मा कर्तृत्वाणां मध्ये विज्ञानं न बुद्ध्या विज्ञानं न मर्थमिन्द्रियजातं आदापश
तेति प्राणा नृहीत्यापरिवर्तते इति उपादानकर्तृत्वमात्मनः अकर्तृत्वं उपादानानुपपत्तेरिति भवति॥

विज्ञानशरीरजीवस्य निर्देशो न चेत्तदा प्रथमानिर्देशाद्विपर्ययः करणघोषितत्वात्तदानीं निर्देशः स्यात्तस्मादिह श्रुतोऽनुत्तरस्याख्यातेन कर्तृवाचि
ना विज्ञानपदस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशात्क्रियाप्रामाण्यनः कर्तृत्वस्य तदतिस्त्रभाष्योऽर्थः सत्त्वांतरमवतारमिति आवाहेति जीवः स्व
व्यपदेशाच्चक्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं परस्परलौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति विज्ञा
नं यत्तन्नुते। कर्माणि तन्नुते विचेति। ननु विज्ञानशरीरबुद्धीसमधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं स एतदिति नेत्युच्यते जीवस्यैवैव निर्दे
शो न बुद्धेः तच्चे जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्याद्विज्ञानेनैवं निर्देशस्तत्तथा मन्त्रबुद्धिविवक्षायां विज्ञानशरीरस्य करणविभक्तिनिर्देशो
दृश्यते ॥ तद्व्याख्याणार्थं विज्ञानेन विज्ञानमादयेति। इह तु विज्ञानं यत्तन्नुत्तरात्तदतिस्त्रभाष्योऽर्थः सत्त्वांतरमवतारमिति आवाहेति जीवः स्व
त्मनः कर्तृत्वस्य तदतिस्त्रभाष्योऽर्थः सत्त्वांतरमवतारमिति आवाहेति जीवः स्व
विपरीतमपि तु संपादयन्नुपलभ्यते। न च स्वतंत्रस्यात्मन ईदृशी प्रकृतिरिति मन्त्रोपपद्येत इत्यतः उत्तरं पठति उपलब्धिबद्धनिमित्तः ॥ यथा
प्रमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतंत्रोपनिमित्तमनेन निमित्तं चोपलभ्यते। एवमनिमित्तं नैवेष्टमनिमित्तं चोपलभ्यते ॥ उपलब्ध्यावप्यस्या तेऽप्युपल
ब्धिहेतूपादानोपलब्धादिति चेत्तत्तद्विषयप्रकल्पनामात्रप्रयोजनत्वात् उपलब्धिहेतूनां उपलब्धौ स्वन्यायेत्यत आत्मनश्चैव ययोगात् ॥
तत्र श्रुतिदृष्टमेव कर्मादस्य तंत्रश्रेण कर्तृत्वस्य तंत्रः कर्त्तेति सामादिसार्थः। सत्यपि स्वातंत्र्येकारकवैचित्र्यादनियता प्रकृतिरिति सूत्रेण परिहरति।
यथेति। दृष्टं तात्प्रतिपत्त्याशंकते। उपलब्ध्यावपीति। चसुरादीनां चैतन्येन विषयसंबंधार्थत्वात्स्य संबन्धोपलब्धौ चात्मनश्चैतन्यस्य भावत्वेन

स्वातं आत् दृष्टं तसिद्धिरिक्कह॥ नति॥

नवासाविषयसंबंधाप्रकरणाभ्येक्ष्यते चेकथं स्वतंत्रताशंकाह। अपिचेति। स्वातंत्र्यं नाम तत्त्वाभ्यानपेक्षत्वं ईश्वरस्यापि प्राणिकर्मापेक्ष
त्वेनास्वातंत्र्यसंगतत्वं किंतु स्वैरकारकप्रयोजितत्वे सति कारकापेक्षत्वं स्वातंत्र्यं। तेन स्वतंत्रोपि जीवः इष्टसाधनत्वप्राप्तानिष्टसाधनत्वमप्य

अपि चार्थे क्रियायाः अपि नास्ति तन्मात्मनः स्वातंत्र्यमस्ति दिश। कालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् तच्च सहाभापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते।
भवति द्वेधा दक्षावपेक्षसापि पुरुः पुरुषत्वं सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरूपेणैव निविरुध्यते॥ ॥ शक्तिवि
पर्यभात॥ ॥ इतश्च विज्ञातव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञातशब्दाच्चा बुद्धिरेव कर्त्ता स्यात्ततः शक्तिविपर्य
यः स्वातंत्र्यं शक्तिर्बुद्धीवेतन्कर्त्तृशक्तिश्चापघेत॥ सत्त्वांच बुद्धेः कर्त्तृशक्तौ तस्या एकाहं प्रत्ययविषयत्वमभ्युपगंतव्यं। अहंकारपू
र्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्ववदृशनादहं गच्छामहमा गच्छामहं भुंजेहं पितृवानीति एतस्या अकर्त्तृशक्तिपुत्तायाः सतीर्थकारिकरणमत्यक्त
त्वपितृव्यं शक्तेरपि हि स-कर्त्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यते। ततश्च स्यात्ताच्चेति विवादः स्यान्न वस्तुभेदः कश्चित्करणव
तिरिक्तस्य कर्त्तृत्वमभ्युपगमात्॥

नु तिष्ठतीत्यनिमता प्रवृत्तिः स्वातंत्र्ये चेत्स विरुद्धमित्यर्थः। जीवस्य कर्त्तृत्वे हेतुं तदर्थं सत्त्वं। शक्तीति। बुद्धेः करणशक्तिविपरीता कर्त्तृशक्तिः
सादितिर्थः। ततः किंतु नाह। सत्त्वांच बुद्धेरिति यो हं धीगम्यः सकर्त्ता स एव जीवो पतदपेक्षितं करणं तन्मत्त इति जीवकर्त्तृत्वसिद्धिरिति भावः॥

तानसाधनविधयथा नुपुषसाप्यात्मनः कर्तृत्वं वाच्यमिह। समाधीति। मुक्तिफलमौकुरेव तदुपापसमाधिकर्तृत्वं युक्तं। अथ
तमोऽकर्तृत्वे बुद्धेः अपि अभोक्ताः कर्तृत्वापीगात्समाध्याभावप्रसंग इत्यर्थः। यथा च तस्योभयथा। उक्तमात्मनः कर्तृत्वमुपजीव्य संशयपूर्वप
क्षाराह। एवं तावदित्यादिना सांख्यनिरासेनात्मनः कर्तृत्वे साधिते वाधकाभावात् तत्समितिमीमांसाकादिपक्षः प्राप्तः। न चासंगत्वागमेन वा

समाध्याभावाच्च॥ ॥ योऽप्यपमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरूपदिष्टावेदांतेषु आत्मा वा अरे इष्टमः श्रोतव्यो मंतव्यो नि
दिध्यासितव्यो नो नष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ३० मित्येवं ध्यापथ आत्मानमिमेवं तद्वशाः सांख्यसंस्थात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्येत। तस्मा
दप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः॥ यथा च तस्योभयथा॥ ॥ एवं तावच्छ्रार्थवत्तादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शरीरस्य प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभा
विके वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिंत्यते तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्तादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वं अपवादहेतुभावादित्येवं भाष्ये
मः॥ तस्वाभाविककर्तृत्वमात्मनः संभवत्यनिर्मीक्ष्य प्रसंगात्। कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मीक्षः संभवति। अग्नेरि
रिवोष्मात्॥ न च कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः। कर्तृत्वस्य दुःखस्वरूपत्वात्। ननु स्थितापमपिकर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वं

कार्यपरिहारस्तु पुरुषार्थः सेत्स्यति॥
धुः॥ अहं कर्तृत्वं नु भवसहितकर्तृत्वं श्रुतिबलेन तस्यागमस्य स्तोत्रकत्वादिति प्रसंगेऽत्सु त्रमेव सिद्धं तपति। न स्वाभाविकमिति। पदु
क्तं वाधकाभावादिति तदसिद्धमिह। अनिर्मीक्ष इति॥ तनुकर्तृत्वं नाम क्रियाशक्तिर्मुक्तव्यस्तितथापिशक्तिः कार्यस्य क्रियारूपश्च
समाध्याभावाच्चुक्तेः पुरुषार्थत्वसिद्धिरिति शं कते। ननु स्थितापमिति॥

शा.सू.भा.२
१२४

सत्तांशकैक्यं कार्यपरिहारः सत्ताह। तत्परिहाराश्चेति। मुक्तौ शक्ति सत्त्वे कार्यमपि स्यात् शक्ताभावोऽपि योगात्। अस्ति हि प्रत्येकपिका
मप्युत्तररुद्रवर्गोऽप्यस्य सत्ताह। शक्तं तथा च शक्त्या धर्मादिति मित्रैः सहितकार्यं सत्ताह। ननु किलोपदन्ति परिहरति तन्निमित्तानामपीति। सन्निमि
तस्य कार्यस्य शक्ता शक्त्ये तस्य संवधानि मिता नानापि परपरमाशक्ति संबद्धत्वमुक्तं मन्त्रं। संबंधेन संबन्धिनेत्यर्थः। यदा शक्तिर्लक्षणा
मा सौ परकं यस्य कार्यस्य तेन कार्येण सः संबंधस्तेनेति अधिकरणेन तन्मतेन ननु रस्य कर्मणा देवत्ववच्छास्त्रवला कर्तुरेवाकर्तृता सिद्धि

तत्परिहारश्च निमित्तपरिहार एतत्तथा गेदेहनशक्तिपुत्रस्यापिकाष्ठविमोगाद्हनकार्यं भावस्तद्वत्तन्निमित्तानामपि। अक्षिलक्षणे
न संबन्धेन संबधानामस्य तत्परिहारसंभवात्। ननु मोक्षसाधनविधानात्मोक्षः सैत्यति॥ तसा धनापत्तस्याति सत्ताह। अपि च
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनात्मोक्षसिद्धिरिति मता। तादृगात्मप्रतिपादनं च नस्याभाविकैर्कर्तृत्वेऽवकल्येत। तस्मादुपाधिधर्मा
धासेनेवात्मनः कर्तृत्वेन स्याभाविकं। तथा च श्रुतिः 'आपती वलेलापती वेति। आत्मेन्द्रियमनोपुक्तं भोक्ते साहर्मनी विना इति चोपाधि
संयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषकता भेदो दृश्यते॥

रिति शङ्कते। नन्वेति। शान्तादकर्तृत्वात्समोक्षश्चेत्कर्तृत्वमाविधकं स्याद्यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकं। परिकर्मणा मोक्षसत्ताहनेति। आत्मनः
साभाविकं कर्तृत्वमभ्युपगम्यानि मोक्षोक्तः संप्रत्यसंगतिर्विकारत्वात् नैकश्रुत्या कोपात्तन्मत्वाभाविकमित्याह। अपि चेति। नचाभ्यस्तानेकश्रु
तीनां स्तावकचकल्यनेपुक्तं। नचाहं कर्तृत्वं नुभयो विरुध्यते। तस्य सत्त्वमिथो दासी न कर्तृत्वावगाहिनो धासत्वेनाप्युपपत्तेरित्यर्थः। कर्तृत्वस्या

रिति॥
तत्परिहारः सत्ताह

१२४

विदुस्तु भववाधितं च कर्तुमिति साह। नहीति। बुधादि संघाताद्यतिरिक्ते। परिपरस्मादस्य श्रोतनो न स्यात्तदा परस्वसंसारी प्रत्येततच्च निष्ठां प
रस्मिन्समुक्तव्याघातादिति संकतो परस्वेति। नवपंडुदस्य चिदातोः परस्वबंधवदम्। किंतु तस्यैकविधा बुधादिप्रतिविंवितस्याविद्यया
भिन्नस्य जीवत्वं सस्य बंधमोहाविति ब्रूमः। कस्मिन्नेदोपिलोके विंव प्रतिविंव बोधमवस्थापको दृष्ट इति परिहरति। नाविद्येति। अ

नहि विवेकिनां परस्मादस्य जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते। नास्योक्तोक्ति इष्टेत्यादिश्रवणात्। परस्वतर्हि संसारी कर्त्ता भोक्ता च प्रत्येत।
परस्मादस्य श्रुतिमान् जीवा बुधादि संघातमतिरिक्तो न स्यात्तना विद्याप्रत्यक्षपक्षपित्वात्कृत्तुमोक्तत्वयोः तथा च शास्त्रं प्रवृद्धिदे
तमिबभूवति तैर्द्वितर इतरं पश्यतीत्यविद्यावस्थायां कर्त्तृत्वमोक्तत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्त्तृत्वमोक्तत्वे निवारयति। यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत्तत्वे न कर्त्तृत्वमिति। तथा स्वप्नजागरितयोस्तत्त्वमसि तदधिर्न पक्षे कर्त्तृत्वं श्रुतेनैव वाक्येन विपरिपततः श्रुतिपित्वा
तदभावं सुषुप्त्यात्मेनात्मना संपरिष्कृतस्य श्रुतिमिति। तद्भावे तदा सकाममात्मकामसकामं रूपं शोकांतरमिति सारमैवास्परमागतिरे
वास्परमागतिरेवास्परमसंपदे वास्परमो लोकस्थोऽस्परमश्चानंद इत्यस्य संहारात्॥

विद्योपहिते यंधोनशुद्धात्मनीत्यनुश्रुतिमाह। तथा चेति। कर्त्तृत्वस्य बुधुपाधन्यमतिरेकानुविधापित्वात् श्रुतेनैव स्वाभाविकत्वमिति साह
तथा च श्रुतिः। आत्मैकात्म्येनैवा नंदत्वात् तद्वत्त्वमैकात्म्यरूपं स्वातिरिक्तकामासत्वादकामं। अत्मकामत्वादकामत्वाच्च सकामविशेषकत्वाच्च साह।
शोकेति। शोकादंतरदुःखादृष्टमित्यर्थः। तस्यैव सुषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह। एवेति। गतिः प्रायंसंपदे श्रुत्यलोको भोगः सुखं चैतस्मा

॥
वि
स
हि
त
॥

शा.स.भा.२
१२५

आत्मासुतोः कर्त्तुं बुद्ध्याद्युपाधिना तु कर्त्तुं तु भयया भावकृत्स्नार्थे सुत्रं प्रोजयति। तदेतदाहेत्यादिना। संप्रसादः सुबुद्धिः यथा स्फुटिकृत्स्नलो
हितं कुसुमाद्युपाधिकं तथात्मनः कर्त्तुं त्वबुद्ध्याद्युपाधिकं अन्वयव्यतिरेकाभासिद्धनचैतोवद्वेरात्मकत्वे त्वेकरणत्वविषयो तोपादानत्वं विषया
विति पुक्तं करणत्वात् कार्यत्वमुपादानत्वं सांतरं गतया चित्संवलितं बुद्धेस्ताभ्यामुपादानत्वं त्वेव सिद्धेः एवं चेदमेदाभ्यस्तबुद्ध्यात्मा हेकारस्य कर्त्तुं
तदेतदाहाचार्यो मया च ततो भययेति। त्वर्थे चापंचः प्रकृतः। नैवं संतयं स्यात् भाविकमेवात्मनः कर्त्तुं स्वमग्नेरिवीक्ष्यमिति। यथा तु तस्या लेके
वासादिकरणहस्तः कर्त्तुः रवी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तः विमुक्तवासादिकरणः स्वस्थानिर्वृत्तो निर्बोधः सुरवी भवसेवमविद्याप्रसूत
स्थापिते हेतुसंयुक्त आत्मा स्वप्रजागरिता वस्योः कर्त्तुः रवी भवति स तच्छूमायतनमेव स्वात्मानं पुरं प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसं
घातो कर्त्तुं स रवी भवति संप्रसादबुद्ध्या मातया मुक्तवस्था प्रामाण्यविद्याधोतं विद्यामही मेन विधाय त्वैव केवलं निर्वृत्तः सुरवी भवति। त
सदृष्टांतं श्रुतावतां शून्यदृष्टव्यः। तस्माद्विविशिष्टेषु तत्तत्कारणविद्युत्पारेष्वपेक्षेवमतिनिमित्तानि करणानि वा स्यादीनि कर्त्ता भवति स्वश
रीरेण त्वकर्त्तुं वा एवमममात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्षेवमनश्चादीनि करणानि कर्त्ता भवति स्वात्मनो त्वकर्त्तुं इति। न त्वात्मनस्तस्यादवावय
वाः संति पेरितादिभिरिव वा स्यादीनि तस्यात्मनश्चादीनि करणान्यात्मोपादहीतमसेदापुनर्जन्मस्यार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिस्त्याभाविक
मात्मनः कर्त्तुं त्वमिति। तत्र विधिशास्त्रतावधया प्राप्तं कर्त्तुं त्वमुपादाय कर्त्तुं अविशेषमुपदिशति। न कर्त्तुं त्वमात्मनः प्रतिपादयति।
तोपादानत्वे महाकायसंमतिश्चेति भावः। ननु तस्यास्वहस्तादिनागश्वादिप्रकरणशक्तत्वात् स्वतः कर्त्ता आत्मा तु निरवयवत्वाद्वा कर्त्तुं इति दृष्टं त
वैषम्यमाहं कोपधिकं कर्त्तुं तां शून्यविवसितेन साम्यमाह। तस्य दृष्टांतश्चेति ॥

१२५

शस्त्रेणानुयमानं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेव किं न स्मादित्यत आह । न च स्वाभाविकमिति । उपाध्यभावकालेश्च तं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेवेति शङ्कते ।
 ननु संध इति किंच करणे विशिष्टस्य कर्तृत्वे तेषां कर्तृत्वमिति भावः तत्रैव अपि कर्तृविभक्तिः स्यात् ॥ न चैवमस्ति ततः केवलत्वात्मनः कर्तृत्वमित्याह ।
 न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मनो पदेशादित्येव चामतस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिना संप्रवर्तिष्यते । कर्तृत्वविज्ञा-
 नात्मापुरुष इत्येव जातीयकमपि शास्त्रमनुवादिरूपत्वाद्यथा प्राप्तेमेव विद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते तयो-
 रानुवादरूपत्वात् । ननु संधेः स्थाने प्रसुप्तेषु करणे प्रवृत्तेश्चैव यथाकामं परिवर्तत इति विहारोपादिश्रुमानः केवलत्वात्मनः कर्तृत्व-
 मावहति । तथोपादाने पितृदेयां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति करणे पुनर्न करणविभक्तीश्च यमागे केवलत्वे वात्मनः कर्तृत्वंग-
 मयत इति । अत्रोच्यते । न तावत्संधेः स्थानेऽस्य तस्मात्तनः करणविरमणमस्ति संधीः स्वमेव ह्येतन्मते कर्तृत्वमिति कामतीति तत्रापि धीसंबंध-
 अवगातं तथा च स्मरति । इन्द्रियाणां सुपरमे मनो नुपस्तं पदिमेव तेषां विषयानेव तद्विधात्त्वप्रदर्शनमिति । कामादप्यश्मनस्येव तत्प्रदर्शितमि-
 ति ॥ तत्रैव प्रदर्शयते । तस्मात्तमना एव स्वमेव विहरति । विहारोपि च तत्रोवा सनामप्येव न तु पारमार्थिकोऽस्ति । तत्राच श्रुतिरिव कारणव-
 दुमेव स्वप्नोपापारवर्णयति । इति वस्त्रीभिः सह मोदमानो जसु दुतेऽपि भयानि पश्यति । लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति । आरुह्य समिव ति-
 रिच्छन्महासमिव वनराजिमिति तथोपादानेऽपि घटिकरणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशः तथापि तत्संयुक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यं के-
 नयेति । स्वप्ने विहारे तावदुपाध्यभावोऽस्ति इत्याह ॥ न तावत्संध इति । विहारस्य मिथ्यात्वात् कर्तृत्वमपि निश्चयं ॥ विहारोपीति जसु संजान इव ॥

शा.स.भा.२
१२६

करणाविशिष्टस्य कर्तृत्वे कर्तृत्वे विभक्तिः स्यान्नकरणाविभक्तिरित्युक्तं प्रत्याह। भवति च लोक इति। कर्तृत्वापि करणाविभक्तिर्न विरुध्यते द
ष्टत्वात्। अस्ति च कर्तृत्वमप्योगः। विज्ञानं यत्तज्जनुत इत्यादि विविधाः। उपपादानस्य सकर्तृत्वमंगीकृत्य केवलात्मनः कर्तृत्वं निरस्तं। इदानीं तस्या
त्रिपत्वात् सकर्तृत्वे स्यात्। अपि चेति। पूर्वविज्ञानं जीव इत्यंगीकृत्य जीवस्य कर्तृत्वे तज्जनुत इति श्रुतिरुक्ता। संप्रति तया श्रुत्याः नुपहितात्मनः कर्तृत्वमिति प्रा
प्तौ विज्ञानं बुद्धिरिव तस्या एवात्र कर्तृत्वमुच्यते। तदुपहितात्मनः कर्तृत्वमिदं यदस्य भिद्येत्याह। मस्त्विति। यो धर्मविज्ञानमय इत्यादि श्रुतिर्बुद्धिज्ञानशब्दस्य
भवति च लोके नैक प्रकारविवक्षामो भाष्यंते यो धर्मो ज्ञापु धात इति च। अपि चास्मिन्नुपादाने करणा व्यापारेण परममात्रं विवक्ष्यते न स्वातंत्र्यं क
स्य चिदबुद्धिपूर्वकस्यापि साधे करणा व्यापारेण परमस्य दष्टत्वात्। यत्त्वमप्यपदेशो दर्शिता विज्ञानं यत्तज्जनुत इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति। विज्ञा
नशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् नूनो नंतरं पाठाच्च। तस्य अद्वैतवशिरिति च विज्ञानमयस्यात्मनः अद्वैतव्यवसंकीर्तनात् अद्वैतादीनां च बुद्धिधर्मत्व
प्रसिद्धेः। विज्ञानं देवाः सर्वे ज्ञातेषु नुपासते इति च वाच्यं यो धातु ज्ञेयत्वस्य च यथा यत्तत्त्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् स एव वाच्यश्चित्तस्य तरे तरे क
मो यद्य स इति च श्रुत्यतस्मिन् स्पष्टवद्विज्ञानाध्यावधारणात्॥

बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् तत्र च मनो मयकोशानंतरं पठितत्वात् अद्वैतलिंगाच्च बुद्धिरेव विज्ञानमित्यर्थः। तत्रैवा तत्रैव लिंगांतरमाह विज्ञानं देवा इति।
महद्यसं प्रथमं तदसादि श्रुतौ हिरण्यगर्भकृतात्मकबुद्धेर्ज्येष्ठलोकेः॥ अत्र देवैरिन्द्रिर्मे रूपस्य मानं ज्येष्ठं ब्रह्म विज्ञानं बुद्धिरेवैत्यर्थः। यद्वं पूज्यं किं
च श्रुतं तरेण यत्तत्त्व बुद्धिकार्यलोकेः अत्रापि यत्तत्त्व कर्तृत्वं विज्ञानं बुद्धिरित्याह। स एष इति। विज्ञेय आत्मा वाचामंत्रो ज्ञायते ततश्चिन्तयवाचः

प्रवृत्तिरभासो यमस्य इति ॥

१२६

यद्योक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे शक्तिर्यैषीत्यप्रसंग इति। तन्म विद्विष्यते तदुक्तं त्वलंति काष्ठानि विभर्ति स्थालीति स्वस्व व्यापारेषु सर्वकारकाणां कर्तृत्वं
स्वीकारादित्यहं नचेति। तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे करणत्ववार्ता तेषु न स्यादित्यत आह उपलब्धीति। यथा काष्ठानां स्वव्यापारे कर्तृत्वेऽपि पाकापेक्षा
यां करणत्वं तथा बुद्ध्यादीनां अध्यवसायसंकल्पादिविषया कर्तृत्वेऽप्युपलब्ध्यपेक्षया करणत्वमित्यर्थः। ननु तर्ह्युपलब्धिः कस्य व्यापार इत्यत

नच बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमेन यत्तिसर्वकारकानां मेव स्वव्यापा
रेषु कर्तृत्वस्यावश्यभावितात् उपलब्ध्यपेक्षं तेषां करणानां करणत्वात् सा चात्मनः न च तस्या
नप्यस्य कर्तृत्वं न स्ति नित्योपलब्धिस्य रूपत्वात् ॥

आह। सचेति। तर्हि तस्यामात्मा केवलः कर्ता स्यात्तस्यैव व्यापारः स तस्य कर्तृत्वे ति स्थिते रित्यत आह नचेति। उपलब्धेर्वित्यत्वे बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वं
करणत्वमुक्तमिति चेत्तदप्यतः। अत्र तदसाक्षिर्चेतन्यं बुद्धि रिति निर्भिन्नं सद्भिषया वदति नैवेत जायते। तथा च विषया वदति नैवेत न्यायव्योपल
ब्धौ बुद्ध्यादीनां करणत्वं बुद्ध्याद्युपहितं ततः कर्तृत्वं न केवलं स्यान्न बुद्धेरेव तत्कर्तृत्वं नैवेत न्यस्य तदव्यापारत्वायोगादिति भावः ॥

शा.स. भा. २
१२७

मञ्जोक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे स एवाहं धीगमो जीवदिति तत्करणं तत्कल्पनीयं तथा च ताममात्रे विवाद इति तत्र केवलात्मनः कर्तृत्वमुक्तमिति धातिरिति
रस्मतिः अहंकारेति सांख्यविशेषार्थवृद्धिर्भेदेनाध्यात्मचिदात्मकाहंकारगतं कर्तृत्वं यदुक्तं तदहं धीगमस्य बुद्धिर्विशिष्टात्मन एव न केवलस्य
साक्षिणो भवितुमर्हति इत्यप्यर्थे साक्षिण्यभावत्वायोगात् एवं विशिष्टात्मनः कर्तृत्वे विशेषणी भूतजडबुद्धेरैव कारणतोपपत्तेर्न करणं त
रकल्पनाप्रसंगः ॥ अध्यासंविता केवलबुद्धिर्कर्तृत्ववर्तिनस्तु करणं तत्प्रसंगो दुर्वार इत्यर्थः ॥ एवं शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतुनामात्मनः कर्तृत्व
अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलभ्यते इति मर्हति अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् न चैवं सति करणं तत्कल्पनाप्रसंगः बुद्धेः क
रणत्वाभ्युपगमात् समाध्याभावस्तद्वास्तव्यत्वे नैव परिहृतः ॥ यथा प्राप्तमेव कर्तृत्वं उपादाय समाधिविधानात् तस्मात्कर्तृत्वम
प्यात्मन उपाधिविनिमित्तमेति स्थितं ॥ परतु तच्छ्रुतेः ॥ यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिविबन्धनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं तर्हि
मनस्यैवैवैव भवति आहोस्वित् ईश्वरपैश्वर्यमिति भवति विचारणम् ॥

मात्रसाधकत्वेपि साभाविककर्तृत्वसाधनसमर्थभावादध्यात्ममेव कर्तृत्वं विधादिकर्तृत्वश्रुतीनामुपजीव्यं तस्मादसंगतविधादिकर्तृ
त्वश्रुतीनामविरोध इति सिद्धं परतु तच्छ्रुतेः ॥ यथा स्फटिकलोहसाध्यासे लोहितद्रव्यं करणं तेनायं स्फटिको लोहितद्रव्यमनुवा तया कामादिषु रि
णा निबुद्धि एतन्निर्कर्तृत्वाद्यध्यासे करणमिस्मत्तत् अथ स कर्तृत्वमुपजीव्य जीवस्य कारकसमन्तत्वादीश्वरस्य कारित्वलश्रुतेः श्रुतं यम
हं यदिदमिति अत्रैव सर्वेसादिश्रुतीनां कर्तृत्वात् अतो तत्तु विधादिश्रुतिविधिरेव समाधानात् सादृश्यातिः ॥ ॥

१२७

कर्ममीमांसकमतेन सर्वप्रसूति। तत्रेसादिना। बुद्ध्यादिकारकसंपन्नावीश्वर्यतिरेके कर्तृत्व्यतिरेकानुपलब्धेर्नेश्वरः प्रयोजकः किंच प्र
 योजकत्वेनैर्धर्मादिप्रसंगदत्ताह। के शास्त्रकेन चेति। इतो जगदिदं चोद्यमिति शंकते। तन्निति। पूर्वजीवस्य धर्मा धर्मवत्त्वसिद्धि बलत्वं तत्तापे
 सत्त्वादिष्वमजगत्कर्तृत्वमविरुद्धमित्युक्तं संप्रति ईश्वराधीने जीवस्य कर्तृत्वे सिद्धे धर्मा धर्मवत्त्वसिद्धिः तद्वत्त्वसिद्धौ तत्तापे सकारणित्वसिद्धिः

तत्र शास्त्रं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्वे इति कस्मात् अपेक्षा प्रयोजनाभावात्। अपेक्षि जीवः स्वयमेव रागेद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारका
 तरसामग्री संपन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः करिष्यति॥ तन्वृत्ती के प्रसिद्धिरस्ति। कृष्णादिका सुक्रिया सुश्रनदुष्टादि
 वदीश्वरोपेक्षित इति के शास्त्रकेन च कर्तृत्वे तजं कृत्वा संसृजत ईश्वरस्य नैर्धर्मापेक्षस्येति विषयकत्वं नैर्धर्मा कर्तृत्वविद्वत्तावैषम्यं
 । तन्वृत्तेष्वप्यनैर्धर्मापेक्षस्येति के शास्त्रादित्युक्तं समुक्तं सतीश्वरस्य सापेक्षत्वं संभवे॥ सापेक्षत्वं चेत्तस्य संभवति संतोर्जितनां धर्मा
 धर्मयोस्तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे तदेव चेत्कर्तृत्वं ईश्वरापेक्षसात् किं विषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वं नु च ते अकृता भागमश्ने

व जीवस्य प्रसंगे तत्तस्मात्त्वत एवास्य कर्तृत्वमिति॥
 ईश्वरस्य कारयितृत्वे सिद्धे जीवस्य कर्तृत्वसिद्धिरिति चक्रकापन्नैः कर्मसापेक्षत्वं न संभवतीत्युक्तं इत्यहं। सत्यमिति। अस्य कर्मतिपेक्षस्य प्र
 वर्तकत्वं तत्राह। कर्तेति। अनपेक्षस्य प्रवर्तकत्वे धर्मवत्त्वान्नानुदुःखेना धर्मवतः सुखेन योजयेत्। कारुणिकत्वेन सर्वसुखिन एक रूपाः स्यु
 रिति जगद्वैचित्र्यविधादि शास्त्रे च न स्यात्। तस्मादिदं धर्मादिशास्त्रार्थवत्तापेक्षगद्देवापत्तं त्वत एव जीवस्य कर्तृत्वं वाच्यं। तथा च कारयितृत्वं

नितिविरोधः॥

ईश्वरस्ताविकाशाश्रुतिरिति श्रौतेसिद्धतपत्तिरिति। यथाचंदनादिहामग्रांस्तथा धर्ममतिरेकेषु स्वमतिरेकग्रहाभावेषु पुराणेषु वैजयंत
युक्तेषां भवतीत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादिव धर्मसंस्तुत्वसिद्धिः एवमीश्वरस्यापि शास्त्रवत्कारणित्येते सिद्धिरिति भावः। धर्माभेधमभिमानेव फल

एतौ प्रसिद्धौ शूद्रेन व्यावर्ष प्रतिजानीते परादिति। अविद्यावच्छायाकार्पण्यकुराण संघाता विवेकदर्शितो जीवस्याविद्यातिमिरंधस्य सतः परस्मा
दत्मनः कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवासा साक्षिणश्चेतपितुरी श्व एतदनुत्तया कर्तव्यभोग्यत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिस्तदनुग्रहहेतुकेनैव
यकिं तानेन मोक्षसिद्धिर्भवितुमर्हति। कुतः तच्छ्रुतेः यद्यपि दोषप्रसूतः सान्प्रतीते पक्षश्च जीवः यद्यपि च लोके कृष्णादिषु कर्मसूत्रे श्वरका
रणत्वे प्रसिद्धं तथापि सर्वोत्थेव प्रवृत्तिषु ईश्वरो हेतुकर्त्रेति श्रुते रक्ष्यते। तथा हि श्रुतिर्भवति एषैव साधुकर्मकारयति तत्र प्रमेयलोके
भ्युद्विग्नो भवते एष उवासाधुकर्मकारयति तंतं यमधो निनीषते इति। य आत्मनि तिष्ठन् स्वात्मानं संतरेयमभतीति यैवं जन्ती पिका।
न चैवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैधर्म्यावर्तनार्थः कृतो यः प्रपत्ते जीवस्य धर्माधर्मलक्षणाः तदपैक्षस्यैव मीश्वरः कारयति। अ
तश्चैते चोदिता दोषाः न प्रसज्यन्ते। जीवकृतधर्माधर्मवैधर्म्यापेक्ष एव तत्तत्कलातिविषमं विभजेत् पर्जन्यवदीश्वरेति मित्रत्यमात्रे

वैष्णवसिद्धेरलमी श्वरेणोत्पादं गन्धीनैरेवां कुरवैष्णवसिद्धेः पर्जन्यवैष्णवार्थं स्यात् । यदि विज्ञेयं हेतुना साधारणहेतुपेक्षया न वैष्णवार्थं
तर्ही श्वरस्यापि साधारणहेतुलोत्तवैष्णवार्थमिति स्यात् ॥ पर्जन्यवादिनि ॥ ॥ पिता किं नमः ॥

४ मयैर्वा रये स्वा लो अस्त ता न्या ग मं श्व जी व स्येति । ने स्त च्येत । अस्त प्रत्ययान्त पक्ष स्त विहित इति सिद्धावै यथा विदुः । तु २
४ वं श्वो दिदो घ २

दृष्टान्तं विदुः लोति। पथेति। अतिदीर्घं च स्त्रीयं यमोगुह्यः पुष्पस्तवकावागुल्मास्तुहस्ववल्म इति मेहः। किंसीश्वरस्वकारयित्वे जीवस्य
 कर्तृत्वेन स्यात् इत्यापाद्यते। इतश्चक्रकापतिर्की। नाद्य इत्याह। नैष दोष इति। अध्यापकाधीनस्ववशेः सुखाभ्यस्तकत्वे त्वेदोनादिति भावः। चक्र
 कं निरस्यति। अपि चेति। अनवद्य जीवस्य कर्तृत्वं ईश्वरस्वकारयित्वेन चेति शेषः। ईश्वरस्वस्वविधेविधादिशास्त्रप्रामाण्यात्पुनश्च पुनश्च
 यथा लोके नानाविधानां गुह्यगुल्मादीनां वीहिषवादीनां चासाधारणोभ्यः स्वस्ववीजेष्वोज्ञायमानां साधारणानिमित्तं भवति पर्जन्यः। नद्यस
 ति पर्जन्ये संपुष्पफलपलाशादि वैषम्ये ते पाजयेत। नाप्यसत्तु स्वस्ववीजेषु। एवं जीवकृतप्रयत्नपेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभविदध्यादिति
 श्लिष्यते। ननु कृतप्रयत्नापेक्षत्वं जीवस्य परापत्ते कर्तृत्वेनोपपद्यते नैष दोषः परापत्ते हि कर्तृत्वे कर्ते जीवः कुर्वतं हितमीश्वरः का
 रयति अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष इहानीकारयति पूर्वतरंच प्रयत्नमपेक्ष्य सर्वमकारयत इति अनादित्वात् सारस्यानवद्यं। कथं पुनरव
 गम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति विहितमिति विद्वद्वैमर्ष्यादिभ्य इत्याह। एवं हि स्वर्गीकामोपजेत शास्त्रतो न हंतव्य इत्येवं जातीयकस्य विहि
 तस्य प्रतिषिद्धस्य च अवैषम्यं भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। ईश्वर एव विधिप्रतिषेधोर्निपुजेत अत्यंत परतंत्रत्वात् जीवस्य तस्या विहि
 तकारिणमप्यनर्थं न संसृजेत्। प्रतिषिद्धकारिणमपि अर्थे ततश्च प्रामाण्ये दृष्ट्या स्तमिपात् ईश्वरस्वचात्वं तातपेक्षत्वे लौकिकस्यापि पुरु
 षकारस्य वैषम्यं॥
 रापति॥ कथमिति सादिना॥ एवं सापेक्षत्वे ससर्वैषम्यं भवति अतः सापेक्षत्वे वैषम्यं प्रपंचयति। ईश्वर इति। तपोः स्थाने स एव निपुजेत अ
 निविचेत्तयोः कार्ये स एव कुर्यात् इति भावत। तथा च जीवस्य निरपेक्षेश्वरपरतंत्रत्वादि ध्यादिशास्त्रमकिंचि कारमनर्थकं स्यादिति संबंधः पुरु

॥३५॥ म. म. म.

शा. स. भा.

१२६

आदिशुद्ध्यमाह। तथेति। पूर्वोक्तदोषोक्तभागादिः। तस्मात्कर्मसापेक्षेश्वरस्पर्कारपितृत्वादेवत्येवेत्यादिश्रुतेर्विधादिश्रुतविरोध इति विहं॥
अंशः एकः॥ नित्यः स्वप्रकाशो नानाः अकृती जीव इति शोधितत्वं यदर्थस्यावब्रह्मे कस्य साधनेन भेदा भेदश्रुतीनां विरोध समाधाना साह संगतिः। एवं
पक्षे प्रत्यगभिन्नब्रह्मास्तित्वः सिद्धतेतत्सिद्धिरिति नेहः पूर्वोक्तोपकार्योपकारकभावाक्षिसंजीवे शयोः संबंधविषयीकृत्यद्विविधदृष्टान्तद्वीना
संशयमाह। ततश्चेति। प्रसिद्धत्वकामित्वसंबंधसंभवाद्यः कश्चित्संबंध इत्यपि मोन पुक्त इत्यरुचेर हा यवेति अनेन पत्रात्मनितिष्ठन्ति सा

तथादेशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसंगश्चेत्येवंजातीयकंदोषजातमादिग्रहणो न दर्शयति॥ ॥ अंशो नानाव्यपदेशादस्य चापि दशकि
तुवादित्वमधीयत एके॥ ॥ जीवेश्वर्योरुपकार्योपकारकभावोक्तः स च संबंधमोरेवलो कैदृष्टो मया स्वामिभ्यस्य पोर्यथा वाग्विविस्फुलिंग
योः ततश्च जीवेश्वर्योरुपकार्योपकारकभावोपपगमात् किं स्वामिभ्यस्य तत्संबंधः आहोस्वित् अग्निविस्फुलिंगवदिति। अस्यां विचि कित्सा
या अनियमोवाप्राप्तेति अथवा स्वामिभ्यस्य प्रकारेखेवेति जीवितस्य भावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विधेयसंबंध इति मासेति। अतो ब्रवी संश इति जी
व ईश्वरसांशोभावितुमर्हति मया नैविस्फुलिंगाः॥

दिश्रुतिप्रसिद्धभेदकोटिदर्शिता। एवंचतुससीत्यादिश्रुतिसिद्धभेदकोटिदृष्ट्या। तथाच भेदा भेदश्रुतीनां समवत्तत्वाद्द्विरोधे सति संबंधानि श्रया
संबंधापेक्षस्य पूर्वोक्तोपकार्योपकारकभावस्यासिद्धिरित्यसंवात्संगतिः॥ लोकसिद्धान्तकभेदानुवादित्वेन भेदश्रुतीनां दुर्बलत्वादत्ता त फल
वदभेदश्रुतनुसारेण संकल्पितभेदनियंधनोऽंशो भावसंबंध इति सिद्धा तपि। अत इत्यादिना॥

१२६

अग्नेः सांशत्वेपिति फलेश्वरस्य कथं सांशत्वमत आहं अंश इवेति जीव इत्यनुषंगः । भेद एव चेत्स्वामिभावो यत्तु नानां सांशत्वात् अंश इति शङ्कते ननु
 चेति । अभेदस्यापि सत्त्वा दंशं शि भाव इत्याहो अत इति । अत इति वचसि गच्छसि । पदोक्ते यो ना मरूपेति मपि प्रविश्य अकुरुत्कर्तते । तं विद्वानमृतो
 अंश इवांशः न हि निरवयवस्य मुख्योऽंशः संभवति । कस्मात्पुनः निरवयवत्वात् स एव न भवति नानावयवपदेशात् । तत्रैव सः सविजिज्ञासितव्य
 एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । पश्चात्तनितिष्ठ आत्मानमंतरोपलपतीति चेन्न जाती मका भेदनिर्देशो नास्ति भेदे पुंसेत । ननु चाप्येना नानावयवपदेशः
 सुतरां स्वाभिन्नस्यारूपेण उपपत्त इत्यत आह । अस्यथा चापीति । न च नानावयवपदेशादेव केवला दंशत्वप्रतिपत्तिः । किंतु न्यथा चापि वयं देशो भ
 वस्य नानात्वस्य प्रतिपादकः । तद्विधो एकै शरिवतो दशकितवादि भावं ब्रह्मण आननेति आश्रयं विना ब्रह्मसत्ते ब्रह्मदाका ब्रह्मदासा ब्रह्मे मेकि
 तवा इत इत्यादिना दशपक्षे ते कौवर्तीः प्रसिद्धाः । पेचामीदासाः स्वाभिण्यात्मानमुपक्षिपन्ति पेचाम्येकि तवा घृततलास्ते सर्वे ब्रह्मे वेति निहीनजंतू
 दाहरणे न सर्वेषा मेव नाम रूपकृत कार्यकरण संघात प्रविष्टा तं जीवानां ब्रह्मत्वमाह । तथा न्यत्रापि । ब्रह्ममहिमा यामेवायमर्थः पश्यते । त्वं स्त्री त्वं
 पुमानसि त्वं कुमार इत त्वं कुमारी त्वं जी गो दं देन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुख इति । सर्वाणि रूपाणि विविच्य धीरः । नामानि कृत्वा भिन्नदमदा
 त इति । चाना नो तोहि दुष्टे सादिश्रुति भ्रष्टा सार्थसिद्धिः । चैतन्यं चाविशिष्टं जीवेश्वरयो र्मेयाग्निविष्णु लिंगमौरो ह्यं अतो भेदा भेदा वृत्तात्
 मंशत्वावगमः कुतश्चांशत्वावगमः ॥ मंत्रवर्गी ॥ मंत्रवर्गी अतमममवंगनपति । तावतस्य महिमा ततो जा काश्च पुरुषः पा दो स्य सर्वा भूतानि
 त्रिपादस्याम तं दितीति ॥ अत्र भूतशब्देन जीव प्रधानानि स्त्रा वर जगमानि निर्दिशति ॥
 भवतीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिसिद्धा भेदे कुरुमाह । चैतन्यं चेति । जीवो ब्रह्मैव चेत्तत्तत्त्वादित्यर्थः । अस्मिन् स ह स्त्रज्ञी श्वाः पुरुषस्य ता वात्स्यं चो महिमा विभूतिः

पुरुषस्वस्मात्पयत उपमा सहस्रः ॥

शा.स.भा.२

१३०

भूतानिदेहिने जीवाइत्यत्र निषामकमाह। अहिं सन्निति। तीर्थो निशास्त्रे। नृकर्मणि ते भौमत्राणि हिंसा मकुर्यन् ब्रह्मलोकप्राप्ते तीर्थार्थः। अत्र
भूतशूद्रस्य प्राणिषु प्रयोगात्सौ के मंत्रे पितृयेति भावः। भूतानां पादत्वेऽपि अंशत्वं कुतस्तत्राह। अंशः पाद इति। जीवस्य प्रहृषस्तर्कमत्रोक्तं भग
वदंशत्वेन गवहीतामुपेदाहरति सूत्रकारः। अपि चेति। अतस्तन्मिने द्वी शित्री शितव्यभावप्रसिद्धः। ईशितव्यजो वस्तु कृष्णमेव शतमिता ई व
कल्पितभेदेनापीति तव्यत्वापपत्तेरनन्यथा सिद्धा भेदशास्त्रवलादंशत्वमिहाह। यत्किंवा दिना। औपाधिके श्वरस्य निषत्त्वे जीवव्यतन्निमित्तं किं
अहिंसन्तर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेऽपि प्रयोगात्। अंशः पादो भाग इत्यनर्थोतरं। तस्मादप्यंशत्वावगमः कुतश्चांशत्वावगमः। अपि च स्मर्य
ते। अपि च ईश्वरगीता स्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते। ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति तस्मादप्यंशत्वावगमः। यत्किंवा मि
न्यादिष्वेवैश्वरीशितव्यभावलोके प्रसिद्ध इति। यद्यप्येवा लोकप्रसिद्धिः तस्यापि शास्त्रालंकारो ईशितव्यमीश्वरीशितव्यभावश्च निश्चीयते।
निरतिशयोपाधि संपन्नश्चेश्वर इति नोपाधिसंपन्नान् जीवकान् अज्ञात्वाति न किंचिद्विमेति विधेते। अत्राह। ननु जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपग
मे तदीयेन संसारदुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात्तथा च लोके स्तथा दाघस्यतमंगगतं न दुःखेतांशितो देवदत्तस्य दुःखित्वं
न स्यात् इत्यत आह। निरतिशयेति नितरां हि नः शरीराद्युपाधिः आशानिकोपाधितारतम्यादीशेशितव्यव्यवहारानवस्तुतः। तदुक्तं सुरेश्वर
चोपेः। ईश्वरीशितव्यसंबंधः प्रत्यगज्ञानहेतुजः। सम्प्रज्ञाने तमो ध्वसावीश्वराणां मणीश्वर इति। इतरस्य त्रयवतारमिति। अत्राह इति। ईश्व
रः स्वांशदुःखेदः स्वी अशित्वा देवदत्तवदित्यर्थः॥

१३०

ततः किं तत्राह। ततश्चेति। सातात्सर्वं च दुःखं समष्टिप्राप्त्यपेक्षया संसारो वरं। तत्र स्वदुःखमात्रानुभवदित्यर्थः। नैवंपर इति प्रतिज्ञां विभजे
 तोयथा जीव इति। देवदत्तदृष्टांतं भ्रांतिकामकर्मरूपदुःखमात्रमधीनत्वमुपाधिः। तदभावाच्चेष्टारस्य दुःखित्वप्रतिज्ञा। इत्तं चेत्तदभेदेऽपि विवक्षितं
 ततश्च तत्प्राप्तांतामहतरं दुःखं प्राप्नुयात्। अतो वरं सर्वविशेषः संसार एवास्त्विति सम्प्रदर्शना नर्थक्यप्रसंगः स्यादिति श्रुतेऽन्ये। प्रकाशा
 दिवन्नेवंपरः॥ ॥ यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नैवंपर इति नुभवतीति प्रतिज्ञातीमहे। जीवोऽपि विघावेऽवशात् देहाद्यात्मनावमि
 यगत्या तत्कृतेन दुःखेन दुःखमहमिति अविघापाकृतदुःखोपभोगमभिमन्यते नैवंपरमेव स्वदेहाद्यात्मभावोऽः स्वाभिमानो वास्ति जीवस्यापि
 अविघाकृतनामरूपनिर्देहे देहाद्याध्याधिविवेकभ्रमनिमित्त एव दुःखाभिमानः ननु पारमाथिकीति। यथा च स्वदेहादितराह छेदादिति
 मित्तदुःखं तदभिमानभ्रमस्यानुभवति। तथा पुत्रमित्रादिगोचराप्रतिदुःखं तदभिमानभ्रमैवानुभवत्यहमेव प्रजोहमेव मित्रमिति एवं स्नेहव
 शेन पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमानः ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते। मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्त एव दुःखानुभव इति श्रुतिरेकदृष्टेनात्रै
 वमवगम्यते। तथा हि पुत्रमित्रादिमत्सु बहुषु विष्टेषु तत्संबंधाभिमाननिश्चितेषु च पुत्रोऽप्युतो मित्रं मृतमिमेवमाद्यौचित्येऽप्येवमवपुत्रमित्र
 दिमत्वाभिमानस्तेषामेव तन्निमित्तदुःखमुत्पद्यते नाभिमानहीनानां परिवाजकानां॥
 तिविवेकमोर्धर्मवस्तुतीति भावः। दुःखस्य भ्रांतिकृतसंप्रपंचयति। जीवस्यापीसादिना भ्रांतौ ससां दुःखमित्यन्वयमुक्त्वा भ्रांतभावो दुःखाभावद
 र्शनाच्च भ्रांतित्वेन दुःखमिति निश्चीयत इत्याह॥ अतिरेकेति। इतरेषु अभिमानशून्येष्वपि सत्यः॥

सप्तसाध्यनुमानं वा घमिता ह। स्मरंति चेति। सूत्रं व्याचष्टे स्मरंतीति। तत्र जीवपरयोर्मध्ये कर्मलिङ्गकर्मश्रयः जीवः दर्शं द्विषन्निपंच प्राणाः मनो बुद्धिश्चेति सप्तसाध्यं कौशिलिङ्गं। सूत्रं च शब्दः श्रुतिरनुमानं इत्याह। चक्षुःश्रुतिरिति। यथा आदित्यः प्रकाश्यदोर्ध्वैर्न लिप्यते तथेत्यर्थः। यतो वा तस्य संगः तस्मात्तलिप्यते। एवमंशिवरुतमौ श्वरे दोर्ध्वैर्निरस्याश इत्युक्तं जीवस्यांशत्वं देहाद्युपाधिकमिति स्फुटयितुमलं तत्त्वं सूत्रेण समादायाक्षिपति। अ

स्मरंति च । तस्मिन्निच्छन्त्या सादयः । पृथगैवेन दुःखेन तपरमात्मा दुःखाय त इति । तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते क
लैश्चापि पद्मपत्रमिव भण्डा । कर्मसात्वरोषोऽसौ बंधमो सः स पु ज्यते । स स स दृश केन पिरा शिना पु ज्यते पुनरिति च दृष्टात्समानंति चेति वाक्ये
षः । तयो रस्यः पिप्यत्तं स्वा दूत न मन्तमो अभि चा कृतीति एक स तथा सर्व भूता ता त्मा न लिप्यते लोक दुःखेन वा इति वात्राह । यदि तर्हि एक
एव सर्वेषां भूतानां त एवात्मा स्यात् कथमनु ता परिहारे स्यातां ली विक्रौ वैदिकौ चेति । ननु चांशो जीव ईश्वर सत्कृतं तद्देहाद्यानु ता परिहारे त ए
व प्रभाव्यति की एपि वृ पपे धते कि मत्र बो धते इति उच्यते । नैतदेव अनंश ल स पि जीव स्या भेद वादिन्यः शुभयः प्रतिपादयंति । तत्स दृष्टं तदेवा नु प्रा
विशत् । नास्यो तो ति इष्टा स्याः सम तु मा प्रोति प इ ह नानेव पश्यति तत्वमसि । अहं ब्रह्मास्मीत्येवंजाती पिकाः ननु भेदा भेदा वगमाभ्यां मंश लं ससि
ध्याती त्क तं स्यादे तदेव पृथु माव भेदो प्रति पि पा द पि वि शो स्यात् अ भेद एव तत्र प्रति पि पा द पि वि शः ब्रह्मात्म त्व प्रति पत्तो पुरुषार्थ सिद्धेः स्वभाव
प्रा त्यस्तु भेदे नू धते न च निरवयव स्य ब्रह्मणो मुखो हो जीवः संभवतीत्युक्तं तस्मात्पराव एकः सर्वेषां भूतानां त एवा जीव भावेनावस्थित इ
त्यतो वक्तव्यानु ता परिहारे पपतिः ॥

नाहेत्यादिना कथं तर्हीत्यन्वयः तद्देहात् अंशभेदात् निरवयवव्रह्मणो मुख्याशो न स भवतीति वदन्नासिद्धं ति नाशे दो नास्तीत्युक्तं भवति। भेदा
मावेर्वांशद्विधाभावादनृणादिभेदे स्ववहारा नुपपत्तिरित्याक्षेपाभिप्रायः॥ त्वयं भेदस्यासत्वं तदर्थं ग्राह्यं द्रुमः किंतु मिथ्यात्वं वदामः॥

तथाच देहाधुपाधिभेदेनांशजीवानामाब्रह्मबोधाकल्पितमेतत्तमेदव्यवहारोपपत्तिरितिस्त्रेणसमाधत्ते। तामिसादिना। ननुभ्रंतेः कृतम्
 न्नियत्तौव्यवहारविच्छेदस्यात् इत्यत आह। नक्षत्रादिसादिना। प्रतता। संतताविशेषोभेदः। अनियोज्यत्वाद्भ्रंतेः सास्त्रानर्थक्यमिष्टमिष्टा
 हानतसेति। निमेषाविषयद्वैताभावादात्मन्यसाध्येनियोगानुपपत्तेर्नब्रह्मविनिर्गोप्यदस्यर्थः। नन्वाभुष्मिकफलहेतुककर्मणिदेहमिन्नात्मविवे
 तां ब्रूमः॥ ॥ अनुज्ञापरिहारोदेहसंबंधाज्जोतिरदिवत् ब्रह्मैवार्थामुपेपादित्यनुज्ञागुर्व्यगतानोपगच्छेदितिपरिहारः तथाभीषोमीयंय
 शुं संज्ञपयेदित्यनुज्ञानहिंसात्सर्वोभूतानीतिपरिहारः एवंलोके मित्रमुपसेवितव्यमित्यनुज्ञाशत्रुः परिहर्तव्य इतिपरिहारः। एवंप्रका
 रान्वनुज्ञापरिहारवैकल्येष्वात्मनोदेहसंबंधास्यातां देहैः संबधोदेहसंबंधः कः पुनर्देहसंबधोदेहादिरप्यसंधातोहमेवैसात्मनिविपरीतप्रस
 योत्यन्तिः दृष्टा च सा सर्वपाणिनां अहं गच्छाम्यहमा गच्छामि अहं धोहमनं धोहं मूढोहममूढ इति एवमात्मिका नक्षत्राः सम्प्रकुदशेतादस्य
 तनिवारकमस्ति प्राकृतसम्प्रकुदशेतात्प्रततेषां भ्रंतिः सर्वजंतुषु न देवमविधानिमित्तदेहाधुपाधिसंबंधकृता द्विशेषादेकात्म्याभ्युपगमे।
 पिअनुज्ञापरिहारवचकत्वेते सम्प्रकुदशेतास्तर्था ननुज्ञापरिहारनर्थक्यं प्राप्तं न तस्यैकता र्थत्वात् निमेषोपपत्तौः देयोपादेययोर्हिनिमो
 ज्यो निमोक्तव्यः स्यात् आत्मनस्त्वतिरिक्तं हेतुमुपादेयं वावृत्त्यप्यनुकथं निपुणैस्तनयात्मात्मन्येवाभ्युपगमः स्यात् शरीरव्यतिरेकदर्शि
 न एव निमोक्तव्यमिति चेत् न तत्संहतत्वाभिमानात् सत्यं व्यतिरेकदर्शितो निमो उपपद्यतथापि व्योमादिवद्देहाद्यं सहजत्वमप्युपपत्तस्यात्मनो निमो
 किं न एवाधिकारे वाच्यः॥ तथाच ब्रह्मविनिर्गोप्यः विवेकितात्कर्मोधिकारिवदिति शक्यते। शरीरव्यतिरेकेति। परोक्षविश्वत्वाभिमानः॥
 वैकस्या परोक्षमाविरोधे स्यात् कर्मिणो देहादभेदभ्रमोस्ति तथाच भ्रमोपाधिरितिपरिहरति। नैसादिनापथाव्योमेदेहादिर्नहृदहमित्यपश्यतः भ्रं

अस्य विन्ननि योज्यः अभांतलात्सुषुप्तवदित्याह नहीति। देहादिष्वसंहतत्वदर्शिनः संहतत्वदर्शिनश्च न्यस्यभेदभांतिरहितस्य सुषुप्तस्येति पावत। अ
जस्यपि भ्रांत्यभावकालेनियोज्यत्वं न दृष्टं किमुवा अभांतविदइत्यर्थः। अनियोज्यत्वे बाधकमाशंक्य परिहरति। नचेति। विषयवैराग्यस्य ज्ञानार्थम

नहि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो दृष्टः किमुतैकात्म्यदर्शिनः। नच नियोगाभावात्सम्पददर्शिनोपपेक्षयेष्टाप्रसंगः सर्वत्राप्ति
मानस्यैव प्रवर्तकत्वात्। अभिमानाभावाच्च सम्पददर्शिनः। तस्माद्देहसंबन्धो देवानुज्ञापरिहारी ज्योतिरादिव त्वयं ज्योतिषः एकत्वेऽपि अस्तिः क
व्यापरिह्रियते नेतरः। यथा च प्रकाशः एकस्मादपि सवितुरमेध्यदेशसंबन्धः परिह्रियते नेतरः शुचि भूमिष्ठः। तथा भौमाः प्रदेहाः॥ वज्रवै
दूषीदयः उपादीयते भौमा अपि संतौ नरकलेखरादयः परिह्रियन्ते। तथा मूत्रपुरीषगवांपवित्रतया परिगृह्यते तदेव जात्यंतरं परिवर्तते

इति॥

अस्य ज्ञानानंतरमनुवृत्त्या विषयेषु प्रवर्तक एव भिद्यते कीति प्रसंग इत्यर्थः। तदुक्तं भगवता रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते इति। एवमनुज्ञादि असं
गेनानियोज्यत्वं विदुषः कायकृतमुपसंहरति। तस्मादिति। एकस्याप्युपाधिभेदात् अनुज्ञापरिहारयोर्दृष्टान्तमाह। ज्योतिरिति॥ ॥ कर्ममस
मतीति क आदशुक्तिः स्मशानाग्निरित्यर्थः॥

शा. सुभा. २ शंकोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे। स्यातामिहादिना। यद्यपि स्थूलदेहसंबन्धादुपादानपरित्यागो स्यातां तथाप्यन्यकृतकर्मफलमितरेणाभिभूयेतेति कर्मफलव्यतिकरः सांकर्ष्यस्यात्। देहविशिष्टस्वर्गोद्भिर्भोजनयोगेन विशिष्टात्मैकस्यैव मोक्तव्यत्वात् तस्मात्सर्वानि रकीचिन्ति व्यवस्थासिद्धये आत्मा स्वरूपभेदे वाच्य इति शंका र्थः। भवेत्तदा सांकर्ष्यं यद्यनुपहितात्मन एव मोक्तव्यं स्यात् तन्त्रे दृष्टिः। तद्गुणसारत्वादिसत्त्वामो ह्यस्यापि बुध्नुपहितस्यैव कर्तृत्वादि स्थापनात्। तथाच बुद्धेः परदेहसंबन्धानुपहितजीवस्य नास्ति परदेहसंबन्ध इति बुद्धिभेदेन मोक्तृभेदाच्च कर्मादिसांकर्ष्यमिति समाधानार्थः अंशः

१३३

असंततेश्चाव्यतिकरः॥ ॥ स्यातां नामानुज्ञापरिहारेणैकस्यात्मनो देहविशेषयोगात्। पृथ्वयंकर्मफलसंबन्धः स एकात्म्यभ्युपगमे व्यति कीर्येति। स्वामैकत्वादिति चेत्। नैतदेवमसंततैः। न हि कर्तृभोक्तृश्रमात्मनः संततिः सर्वैः शरीरैः संबन्धोऽस्ति। उपाधितं जीहि जीव इत्युक्तं। उपाध्यासनात् ननु नास्ति जीवसंततनः ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति॥ ॥ आभास एव च॥ ॥ आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत् प्रतिपत्तयः। न स एव साक्षात् नापि यत्स्वन्तरः॥ ॥

इत्याद्यसूत्रे जीवस्यांशव्यवहारकाशसेवोपाध्यासवच्छेदबुद्धौ तत्संप्रति एवकारेण वच्छेदपक्षारुचिं स च यत्नरूपं रूपं प्रतिरूपोव भवेत्सादिश्रुति सिद्धप्रतिविंबपक्षमुपमस्यति भगवान्सूत्रकारः। आभास एव चेति। परसंसात्मेयानुपहितो जीवो न भवति। उपाध्यासु भवात् नापि ततो भिन्नः स एव इह प्रविष्ट इत्याद्यभेदश्रुतिस्मृतिविरोधात् तस्मादविधातका ये बुध्नादिप्रतिविंब एव जीव इत्यर्थः॥

१३३

अस्मिन्महेश्वरि प्रतिविम्बने दातृगीतकी सादिव्यकृष्णजीवत्यस्याविद्यकलाद्विधुपामोक्षश्चेत्युपपद्यतइत्याह। अतश्चेत्यादिना। यत्त्वयंभास्कर
स्पृष्टलापः प्रतिविम्बनोपाधिसंस्पृष्टतथा कल्पितत्वं किंतुस्वरूपेणेवातः कल्पितप्रतिविम्बस्य मुक्तौ स्थित्ययोगान्न जीवत्वमिति सिद्धं तदहं स्यात्तान
कृतइत्यपेक्षणीयः। यदि दर्पणमुखं तु तौ रजतवत्कल्पितं स्यात्तदनेदं रजतमिति स्वरूपवाधवत्तेदं मुखमिति वाधा स्यात् अतो नास्ति दर्पणो मुख

अतश्च यथा नैकस्मिन्जलसूर्यके कं पमाने जलसूर्यकांतरं कं पते। एवं नैकस्मिन्जीवे कर्मफलसंयधिजिवांतरस्पतत्संबंधः एवमव्यतिक
रावकर्मफलयोः आभासस्य चाविद्याकृतत्वात् तदाश्रयस्य संसारस्याविद्याकृतत्वात्पुनस्तद्युदासेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशो
पपत्तिः। येषां तु बहुव आत्मानस्ते च सर्वगतास्तेषां मे वैषयतिकरः प्राप्नोति। कथं बहुवो विभव आत्मानश्चैतन्यमात्रस्वरूपानिर्गुणविरतिशया
श्चतुर्थीसाधारणं प्रधानं तन्निमित्तं तेषां भोगापूर्वगसिद्धिरिति साख्याः स्ते बहुत्वे विभुत्वे च घटकुट्यादिसमात्ताः इव मात्रस्वरूपाः स्वतो चेतना
आत्मानस्तदुपकरणनिचारगुणमनासि चेतनानितभात्म इत्याणा मनो इत्याणां च संयोगान्न वेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणसंघे तेनैव
व्यतिकरेण प्रत्येकमात्मसु समवयंति संसारस्तेषां नवानामात्मगुणात्मा नाम संतानुत्पादो मोक्ष इति कारणादाः। तत्र साख्यानां तावच्चैतन्यस्व
रूपत्वात्सर्वस्मना संनिधानाद्यविशेषाच्च एकस्य सुखदुःखसंबंधसर्वेषां सुखदुःखसंबंधः प्राप्नोति॥

मिति संसर्गमात्रवाधान्मदीयं मुखमेवेदमित्यवाधितमुखाभेदानुभवात्संस्पृष्टत्वेनैव कल्पितत्वं प्रवेशवाक्ये आ विकृतवसा एव प्रतिविम्बनाय
व्यप्रवेशोक्ते नैव रूपकल्पना। पूराकांतं चात्र दर्पणरीकापामाचार्यैरिह परम्यते। एवं स्वमते स्वरूपैकेषु पदितजीवभेदादसां कर्ममुक्तं। संस
रितिसंज्ञे च कारसंज्ञितं परेषां सांकेतिकं वक्तुमुपक्रमते। येषां मित्यादिना। बुद्धिमुखदुःखेच्छाप्रपल्लधर्मधर्मभावतानवात्मविशेषगुणाः सन्ति

यानां दिशोऽपि यदहं स्यात्

934

स्मादेतत्प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वात्सवस्था भविष्यति। अन्यथा हि स्वविभूतिरुपापनार्थप्रधानप्रवृत्तिः स्मात्तथाचापि
 मोक्षप्रसंगः प्रसज्येतैते तैतत्सारं न ह्यभिलषितसिद्धिनिबन्धनाव्यवस्थाशक्यावितातुं उपपत्त्यानुकमाचितव्यवस्थाचेता असत्तां
 पुनरुपपन्नौकामं मा भूदभिलषितं पुरुषकैवल्यं प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेतुभावाद्युक्तिकरः। काणादानामपि पदैवैकेनात्मना मनःसंप्र
 ज्यते तदात्मानोरपि तां तरीपकः संयोगः स्मात्संनिधानाद्यविशेषात्ततश्च हेतुविशेषात्कलाविशेषात् एकस्यात्मनः सुखदुःखयोगे स
 योऽत्मनामपि समानसुखदुःखित्वं प्रसज्येत। स्मादेतत्। अदृष्टनिमित्तो निमित्तो न विष्यतीति॥

ह। नैतदिति। यो हि निमित्तमात्रकाभावेनोद्देश्यविधातमायादयति। तं प्रति तस्यैवापादनमिष्टमिति भावः। तार्किकमतेऽपि भोगादिसंकर्यमित्याह। काणादा
नामिति। हेतुर्मतः संयोगः फलं सुखादि। यदा। आद्ये कृतो यो मतः संयोगः स तदा जन एव सुखादिहेतुरिति व्यवस्थाशंकते। स्यादेतदिति॥ ॥

१३४

स्त्रेण परिहरति। नेत्याहेति। पूर्ववत् मनः संयोगवदृष्ट्यापि सर्वात्मसाधारणा तान्न व्यवस्थेत्यर्थः। रागादिनियमानृतज्जादृष्टनियमस्यांशको
नेत्याह॥ अदृष्टनियमात्॥ ॥ बहुष्वामसु-आकाशबस्तर्गतेषु प्रतिशरीरबाध्याभंतरविशेषेण सन्निहितेषु मनोवाङ्मयैर्धर्मार्थधर्मल
क्षण-अदृष्टमुत्पद्यते सा रक्षा नातावतदनात्मसमवायिप्रधानवर्तिप्रधानसाधारणा न्यप्रसात्मसुरवदुःखोपभोगसन्निकामकमुपपद्यते। काणा
दानामपि पूर्ववत्साधारणेनात्मनः संयोगेन निर्वर्तितस्या दृष्टस्याप्यस्यैवात्मनः इदमदृष्टमिति नियमहेत्यभावादेष एव दोषः स्यादेतत्। अहमिदं
फलं प्राप्नुवानादंपरिहराणि दुःखं प्रयते दुःखं करवाणी ते व विधा अभिसंध्यादयः प्रत्यासं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मना च स्वस्वमि भावनि यंस्येतीति
नेत्याह॥ ॥ आभेसंधादिष्वपि चैवं॥ ॥ अभिसंधादीनामपि साधारणेनैवात्ममनः संयोगेन सर्वात्मसन्निधौ क्रियमाणानां निग्रमहेतुत्वानुपप
त्तेरुक्तदोषानुषंग एव॥ ॥ प्रदेशादिति चेन्नोक्तमभिवाच्यम्॥ ॥ अघोचेत विमुखेष्वात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावच्छिन्न एवात्म
प्रदेशे भविष्यतीति अतः प्रदेशकृता व्यवस्था अभिसंधादीनामदृष्टस्य सुरवदुःखमोक्ष भविष्यतीति तदपिनोपपद्यते। कश्चादंतमभिवाहिमुक्ता
विशेषादिसर्वगवात्मानः सर्वशरीरेष्वंतर्भवन्ति॥
तरत्वेन सूत्रं गृहीति। सादेतदित्यादिना। अतिमूलः उक्तदोषः आत्मांतरप्रदेशस्य परदेशे नंतर्भावव्यवस्थेति शंका र्थः किं मनसा संयुक्तात्मैवा
त्मनः प्रदेशः उत्कल्पितः॥ आद्ये सर्वज्ञात्मा सर्वदेहेषु अंतर्भावादव्यवस्था॥

पदपिकेचिदाहुः। मनसः। एकत्वेष्वात्मनां भेदेन संयोगव्यक्तीनां भेदात्कपाचित्संयोगव्यक्ता कस्मिंश्चिदेवात्मन्यदृष्टादिकमित्यसंयुक्तमिति। तत्रा
संयोगव्यक्तीनां वैजात्याभावेन सर्वासां भेदे वैकदेहान्तःसर्वात्मस्वदृष्टहेतुत्वापत्तेः। तथा च सर्वात्मना एकस्मिन् देहे भोक्तृत्वं दुर्वीरं किंच बहूनां विभु
त्वमंगीकृत्य संकल्पमुक्तं। संप्रतिकर्तृणां विभुत्वमसिद्धमहमिहे वास्मिद्दृश्यत्वात्। नानाभावाच्चैत्याह। सर्वगतत्वात्तु पपत्तिश्चेति। किंच

सर्वगतत्वात्तु पपत्तिश्च बहूनामात्मनां दृष्टाताभावात्। वदतावत्संकेव हवः समानदेशाच्चैतिरूपादय इति चेत्। न ते वा मपि धर्म्यशोभा
दातृलक्षणा भेदाच्च। न तु बहूनामात्मनां लक्षणा भेदेति ॥ ॥

बहूनां विभुत्वे समानदेशत्वं वाच्यं। तच्चापुक्तं अदृष्टत्वादित्याह। वदेति। न नुरूपरसादीनामेकधरस्त्वदृष्टमिति चेत्। न अप्यमस्मत्समतो दृष्टा
तः। रूपस्य तेजोमात्रत्वाद्दृश्यजलमात्रत्वात् गंधस्य पृथिवीमात्रत्वात् इत्येवं तत्तद्गुणस्य स्वस्वधर्म्यशोभा भेदात्तेज आदि धर्म्यतिरिक्तघरा
भावात्। किंचात्मनां बहुत्वमप्यसिद्धं। आत्मत्वरूपलक्षणासां भेदात्तथा च देवदत्तात्मापदत्तात्मनो न भिन्नः आत्मत्वाद्यसदत्तात्मवत् ॥

अत्र वैशेषिकः शंकेते। अंत्यविशेषेति। नित्यद्वयमात्रवत्तयो विशेषास्ते च स्वमंस्वाश्रयव्यवर्तकारवन्स्वेषां व्यावर्तकमपेक्षते इत्यंता उच्यते। त
थाच विशेषरूपलक्षणभेदाद्वयतात्मभेद इत्यर्थः। न तावदात्मन्यनात्मनः सकाशाद्भेदतानार्थविशेषकल्पना। आत्मत्वादेवानात्मभेदसिद्धेः। नाप्य
त्मनामिथो भेदतानार्थकल्पना। आत्मभेदस्याप्यसिद्धेः। न च विशेषभेदकल्पनादेवात्मभेदकल्पनायुक्ता। आत्मभेदतया वात्मसु विशेषभेद
सिद्धिस्तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरित्यस्योपाश्रयादिति परिहारार्थः। यस्तु बहूनां विभुत्वे आकाशदिक्कालादृष्टांत इति सोपसंमत इत्याह॥ आकाशादीनामिति

अंत्यविशेषवशादेदोपपत्तिरिति चेन्न भेदकल्पनाया अंत्यविशेषकल्पनायाश्चेत्तरेतराश्रयत्वात् आकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मवादिनो सि
द्धं कार्यत्वाभ्युपगमात् तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धं॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ द्विती
याध्यायसप्ततीयः पादः श्रीम्॥ ॥

विभुत्वसैकवर्तित्वे लाघवाजविभुभेदः। यथैकस्मिन्नाकाशे भेरी वीणादिभेदेन तारमंदादिशब्दव्यवस्था एवमेकस्मिन्प्राक्कालनिबुधुपाधिभेदे
न सुरादिव्यवस्थोपपत्तेरात्मभेदेप्यवस्थानुपपत्तेरुक्तत्वात्तु धाभेदकल्पने तु पसंहरति। तस्मादिति। एवं भूतभौतश्रुतीनां विरोधाभावात्
अस्मापद्ये समन्वय इति सिद्धं॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीगोविंदानंदभगवत्कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये सप्तप्रभाषां हि

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ हरिः ओम् ॥ ॥ पूर्वाधिकरणे कर्तुः स्वरूपं विचार्यतदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति ॥ तथा प्राणाः ॥ भूतमे
 कविचारं नंतरं भौतिकप्राणविचार इति हेतुहेतुमद्भावं पादयोः संगतिमाह विपदादीति ॥ तमेव विप्रतिषेधमाह ॥ तत्रेति ॥ तानां यद्यपि प्राणानामनुस
 तौ एकविज्ञानमपि ज्ञानुपपत्तेर्विदमधिकरणव्यापानेनामुत्पत्तिः सिध्यति तथापि प्रलयप्राणसद्भावश्च ते गीतिकथनार्थमेतदधिकरणमित्य
 ओम् ॥ तथा प्राणाः ॥ ॥ विपदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः तृतीयेन पादेन परिहृतः ॥ चतुर्थेनेदानीं प्राणविषयः परिहित इति तत्र ताव
 गते जोसु जततस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति चेव मादृशसत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नानापते क्वचिच्चानुत्पत्तिरेवैषामा
 न्नापते असद्वाद्दमग्न आसीत् तदाह ॥ किं तदसदसीदित्युच्यते वाव ते ग्रे सदासीत् तदाह ॥ के ते कृष्य इति प्राणा वा कृष्य इत्यवप्राणु सते
 प्राणानां सद्भावश्च प्राणतत्त्ववत्तु प्राणानामपि कस्यचिः पश्यते यथाग्नेः सुशविष्कृलिङ्गाश्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा इति ॥
 एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति सप्राणमसृजतप्राणा ह्युवाच वायुर्ज्योतिरपः पृथिवीन्द्रियमनो
 नमिति चेवमादिप्रदेशेषु तत्र तत्र श्रुतिविप्रतिषेधादप्यंतरनिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति अथवा प्राणुसत्तैः सद्भावश्च
 योनिरुत्तं ॥ अवप्राणः विषयः ते किमुत्पद्यते न वेति श्रुतीनां विप्रतिषेधसंशयानां समबलत्वादनिरूपयित्वा प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षफलं तत्र गो
 णवादि समाधानमाह ॥ अथवेति ॥ प्राणानां प्रलये सद्भावश्च ते निर्वकाश्चैव न वलीकृत्वा दुत्पत्तिश्चुतिर्जीवोत्पत्तिश्चुतिर्वज्रेणीत्यविरोध इत्यर्थः ॥ अथ
 प्राणपशुवज्रेण पक्षौपि मुख्यसिद्धान्तिनः पूर्वपक्षश्चोक्तोपना ॥ अथनियमेव लुक्तं ॥

मुख्यसिद्धांसाह॥ अत इति तथा शृणुमासिपति। कथमिति आनुलोम्यमाजस्यमित्यर्थः। सामंस्कुरयति। यथा दृष्टयेति। दूषणवत्याणां

अत इदं पठति तथा प्राणा इति। कथं पुनरुतयेत्यक्षरानुलोम्यं प्रकृतोपमानाभावात्सर्वगतात्मबहुत्ववादिदूषणमतीतानंतरपादंते
कृतं तत्तावन्नोपमानं संभवति सा दृष्ट्याभावात् सा दृष्टेहि सत्प्रमानं स्यात् यथा सिंहस्तथा बलवन्मेति अदृष्टसामप्रतिपादनार्थमिति
पद्युच्चेत यथा अदृष्टस्य सर्वात्मसन्निधावुत्पद्यमानस्यानिवर्तनं। एवं प्राणानामपि सर्वात्मनः प्रत्यनिवर्तनमिति तदपि देहानियमेने
योक्तृत्वात् पुनरुक्तं भवेत् न च जीवेन प्राणा उपसीयेरन् सिद्धांतविरोधात् जीवस्य धनुःपत्तिरस्या ताप्राणानां तत्पत्तिराचिरव्याप्तिता
तस्मात्तथेयसंबन्धमेव प्रतिभाति। न उदाहरणोपातेनाप्युपमानेन संबन्धोपपत्तेः अत्र प्राणी सत्तिवादिवाक्यजातमुदाहरणं। एतस्मा
दात्मनः सर्वप्राणाः सर्वलोकाः सर्वदेवाः सर्वाणि भूतानि अचरस्येवंजातीयकं तत्र यथा लोकादयः परस्माद्भ्रमण इत्यर्थे तेषां प्राणा अ
वीत्यर्थः। तथा एतस्माज्जायते प्राणो मतः सर्वे दिपाणि च। खंवायुर्मेति रायः पृथिवी विश्वस्य धारिणी सेवमादिष्वपि खदिवत्प्राणानामुस
सिद्धिरिति दृष्टव्यं ॥ ॥
त्यनान्वेते। पद्यदृष्टवत्प्राण अपानिमता इति सूत्रमन्वेतितथापि पुनरुक्तं जीववत्प्राणानुसंधेत इति सूत्रार्थश्चेदसिद्धांत इत्याक्षेपार्थः

समाधत्ते न उदाहरणेति ॥

दृष्टान्तोदाहृतिक सन्निहितोवाच्य इत्यंगीकृत्यैकवाक्यसूत्रेन सान्निध्यमुक्तं संप्रति तार्थतियमः जैमिनिना भगवता व्यवहृता व्यवहृ-
तदृष्टान्तस्याश्रितत्वादिसाह. अथवेति. अस्तित्वतीयाध्यायेः स्वप्रतिग्रहेऽप्यधिकरणतस्येदं विषयवाक्यं पावतोऽप्यतिगृहीपात्ता यमोवा-
रुणाचतुष्कपालान्निर्वपेदिति. एतदुत्तराधिकरणे किमप्येवमिति हि दत्तुं रतप्रतिग्रहातुरिति विशयेऽतिगृहीपादिति श्रुतेः प्रतिग्रहातुरित्या-
शं कप्रजापतिर्वैरुणापाश्वमेन यदि स पञ्चमे दत्तकीर्तनात्तुलिंगादश्च हातुरेवेति स्यात्सति. अतः प्रतिगृहीपादित्यस्य पदस्याप्यस्यः प्रति-
ग्राहपेदित्यर्थः. दद्यादिति पावताशोऽप्यदाता सवाक्यमिति हि कुप्यदिति वाक्यार्थे स्थिते चिंता. अथ दानमिति ज्ञेयमिति हि किं लौकिकेऽप्यदाने वैदि-

अथवा ॥

केचेति तत्र न केसरिणो ददातीति निषिद्धलौकिकाश्च दाने दोष संनवान्ति एसा र्थे पतिष्ठिरिति दोषातिष्ठितौ लौकिके स्यादिति सूत्रेण प्राप्ते सिद्धं
तः ॥ अत्र हि वरुणो वा एतं गृहीति पोष्यं प्रतिगृह्णातीति दातुं दोष संकीर्त्तयेदिति विहिता. बहूनां शो जलोद एव एगैरुद्धः न च लौकिकेऽप्यदानेः
यंगे भवतीति प्रसिद्धं. न चानेनैव वाक्येन प्रसिद्धिः दाने दोष सन्निशस्य प्रसिद्धिरित्यर्थे नैवेदात्मने दातुं. न च वरुणोतीति व्युत्पत्त्या वरुणशब्दो
निषेधातिभूतकृतदोषानुवादक इति युक्तं ॥ रूढित्यागवातात् तत्प्रागे च वैदिकेऽपि दानेऽप्यत्यागजन्यदुःखं प्राप्तं कृत्युत्साशब्दोऽनुवदि

तस्मात्तामानुवाद्यर्थवादोपमिति पक्षसंबन्धिन्यश्वदानेऽपनिहिरित्येवंविचार्योक्तं । पानव्यापञ्चतद्वदिति । सोमपानेक्रियमाणो व्यापञ्चमनंपदि
 स्मात्तद्वदतंसोमेन्द्रपासाकंचरुं निर्वधोदिति प्रसूते । तत्राश्वप्रतिग्रहेऽधिकुरणपूर्वपसत्पापो बहुस्रजव्यवहितस्तद्वदिति परामर्शतेतद्वद्व्योकि
 केधातुसाम्प्राथीतसोमस्रजमनेयचहः स्याद्वननिमित्तोद्विषशेषाख्यदोषस्पृष्टस्येद्विषेणवीर्येणव्यध्यतेयः सोमवमतीत्यनुवादादिति पूर्वपि
 पानव्यापञ्चतद्वदित्येवमादिषु व्यवहितोपमात्संबन्धस्याप्याश्रितत्वात् यथातीतानंतरया दाद्युक्ताविपदादयः परस्यब्रह्मणोविकाराः समधि
 गम्यास्तथाप्राणा अपि परस्यब्रह्मणोविकारा इति योजयितव्यं । कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः श्रुतत्वेनेव ननु केचिच्च देशेषु न प्राणानामुत्प
 तिः श्रुतत्वं तदुक्तं । प्रदेशांतरेषु श्रवणात् । नहि क्वचिदश्रवणमस्य त्रश्रुतीनिवारयितुमुत्सहतेतस्माच्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत्प्राणा
 अपि उत्पद्यंत इति सूक्तं ॥ ॥ गौणसंभवात् ॥ यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्रावश्रवणात् । गौणोपप्राणानामुत्पत्तिश्चुतिरिति तत्प्राह । गौणसंभवादि
 ति । गौणसंभवो गौणसंभवः । नहि प्राणानामुत्पत्तिश्चुतिर्गौणी संभवति प्रतिज्ञाह नि प्रसंगात् । कस्मिन्नुभगवो विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं भ
 वतीति द्वेकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानं प्रतिज्ञापतत्साधनायेदमास्तापते एतस्माज्ज्ञाते प्राण इत्यादि सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतः ब्रह्मवि
 कारत्वे सति प्रकृत्यतिरेकेण विकारभावात्सिध्यति गौणप्राणानामुत्पत्तिश्चुतौ प्रतिज्ञा हीयेत ।

स्रज आर्यः । वैदिकेतुसोमपानेऽश्वप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्मनेपिन दोष इति प्राप्ति सिद्धांतः । लोके वमनं कृते दिव्यशेषस्य धातुसाम्पकरत्वेन गुणत्वान्न दोष
 ता । वेदे तु सामे वाङ्माभिमतिगा इति सम्प्रजराणर्थमंत्रलिङ्गाद्मनेकर्मवैगुण्यपातस्य दोषता । तस्माद्वैदिकसोमवमनेसोमिन्द्रश्रुतिरिति स्थितमित्येवमा

ननु प्रतिज्ञापि गौरी किं न स्यात् इतस्तथा हतया च प्रतिज्ञा भवेति। उपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिविषादविषिताद्विती यत्प्रतिज्ञा नुरोधेन
जाणे सति धृत्येवेति भावः। मुंडकबहुसंतरेपि प्रतिज्ञाद ईनात्सामुख्ये साह। तथेति। एषा प्रतिज्ञा मातो सति मुरम्वेदे तुले न दृष्टव्ये सत्यः। इदं
नीप्रत्यये प्राणसत्त्वश्रुतेर्गतिं प्रश्नपर्यंकमाह। कथमिहादिवा। नेदं वाक्यं महाप्रत्यये परमकारणस्य ब्रह्मणः प्राणवत्त्वं परं किं त्वं वातरं प्रत्यये हिरण्य
गर्भीत्या वांतरं कृतिरूपप्राणसद्भावपरमित्यर्थः। ननु हिरण्यगर्भरूपविकारस्य सत्त्वे कथं तदविकारसत्त्वकथं नंतजाह। स्वविकारेति स्वस्य

तथा च प्रतिज्ञा तर्कमुपसंहरति पुरुष एवेदं विपूर्वं कर्म तपो ब्रह्म परम तमिति ब्रह्मेवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति च तदा आत्मनो वाश्रयेद
शनेन अवरुणो न सत्त्वा विज्ञानेनेदं सर्वं विदित मित्येवं ज्ञातीयिका सुश्रुतिषु एव प्रतिज्ञा पो ज्ञापितया ॥ कथं पुनः प्राणस्य तेः प्राणानां सद्भाव
अवरुणो नैतन्मूलप्रकृतिविषयः। अग्राणो सुमनाः शुभो ह्यस्य रतः पर इति मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणत्वा
अवांतरं प्रकृतिविषयं चैतत्स्वविकारापेक्षं प्राणस्य तेः प्राणानां सद्भाववधारणमिति दृष्टव्यं। कृतविषयाणां मपि न पसी नानव
स्थानां श्रुतिस्मृतौः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः ॥

कार्यब्रह्मणोपकार्यं तूत्वं तस्मात्सतिरित्यर्थः ननु यथा श्रुतिमहाप्रत्यये प्राणसद्भावपुंल्लिङ्गं प्राणानुत्पत्तिस्तथा क्वं किमिह वांतरं प्रत्ययपु
रतया नीपतइति चेदेतस्माज्जायते प्राणइत्यादिप्रबलजन्मश्रुतिबलादिति वदामः। ननु विकारस्य ब्रह्मणः कथं प्रकृतित्वमिति सत आह। वाक्ये
ति। हिरण्यगर्भः सन्वर्तते तद्गुणादिश्रुतायादिकर्तृसत्त्वतानामिहादिस्मृतौ च विकारत्वनामपि मूलकारणावस्थारूपानां ब्रह्मविराडादी
नां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धिरिति। परकीयेषां विकारस्याप्युत्तरापेक्षया प्रकृतित्वमित्यर्थः --

शा.सू.भा.२
१३६

केचिद्विपरधिकरणानुरोधेनेदं संप्रवृत्तं च सतेतान् प्रयति ॥ विपरदिने तस्य जायत इति पदस्य काशादिषु मुख्यस्य फलपेक्षया प्राचीनेषु प्रा
णेषु शुते मुख्यं जन्मेति सूत्रयोजना ॥ तस्यामात्यादिति तेनाकीडादिजन्मनासामात्ममेकशरीरत्वं तस्मादित्यर्थः ॥ एकस्मिन्वाक्ये एकस्य

विपरधिकरणे हि गौणसंभवादिति एवं पक्षस्तत्राहोणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातं प्रतिज्ञाह्याचतत्र सिद्धं तोभिहितः ॥ इदं तु
सिद्धं तस्मात्तत्राहोणी जन्मश्रुतेः ॥ इत्यत्राहोणी जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातं तदनुरोधेन त्विहापि गौणजन्मश्रुतिरसंभ
वादिति व्याचक्षाणैः प्रतिज्ञाहानिरूपेक्षिता स्यात् ॥ तस्याकश्रुतेः ॥ इत्यत्राहोणी जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातं तदनुरोधेन त्विहापि गौणजन्मश्रुतिरसंभ
पञ्जायत इत्येकजन्मवाचिपदं प्राणेषु प्राकृतं स उत्तरेष्वप्याकाशादिषु अनुवर्तते ॥ एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्राहोणी जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातं तदनुरोधेन त्विहापि गौणजन्मश्रुतिरसंभ
न्मेति प्रतिष्ठापितं तस्मात्प्राणेषु प्राकृतं स उत्तरेष्वप्याकाशादिषु अनुवर्तते ॥ एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्राहोणी जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातं तदनुरोधेन त्विहापि गौणजन्मश्रुतिरसंभ
भिः संबध्यमानः क्वचिन्मुखः क्वचिद्वैराग्य इति श्रद्धावसातुं शकः वैरूप्यप्रसंगात् तत्राहोणी जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातं तदनुरोधेन त्विहापि गौणजन्मश्रुतिरसंभ
तः सज्जतिः परेष्वपि उत्पत्तिमसु अहोनिषु पश्यते यत्रापि पश्चाच्छ्रुतः उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः संबध्यते ॥ तत्राप्येष एव व्यायः पश्चात् स
वांति भूतानि शुचं रंतीत्यमं ते पठितो शुचं रंति शब्दः पूर्वैरपि प्राणदिभिः संबध्यते ॥
शब्दस्य क्वचिन्मुखत्वं क्वचिद्वैराग्यत्वमिति वैरूप्यतत्पुक्तमिति व्यायमन्वाप्यतिदिशति ॥ यत्रापि पश्चाच्छ्रुत इति ॥

१३६

मञ्जोक्तं छंदोपेपि प्राणानामुत्पत्तिर्न प्रकृत्यत इति तत्राह । तत्सर्वकलाद्या च इति । अत्र सर्वे वाक्यद्वयं प्राणमनसो रूपलक्षणं वाक्प्राणमनसो ते
जीवन्त एवैकलोके रश्मि वरा मसिद्धमिति योजनम् । तैर्वाग्गदिभिश्च सुरादीनां सामान्यं करणत्वं तस्मान्मायादिसर्वम् । अत्र मयि हिकारे मुख्य

तत्सर्वकलाद्या च ॥ यद्यपि तत्ते जीवन्त एवैकलोके रश्मि वरा मसिद्धमिति तत्राह । तत्सर्वकलाद्या च इति । अत्र सर्वे वाक्यद्वयं प्राणमनसो रूपलक्षणं वाक्प्राणमनसो ते
जीवन्त एवैकलोके रश्मि वरा मसिद्धमिति योजनम् । तैर्वाग्गदिभिश्च सुरादीनां सामान्यं करणत्वं तस्मान्मायादिसर्वम् । अत्र मयि हिकारे मुख्य
तत्सर्वकलाद्या च ॥ यद्यपि तत्ते जीवन्त एवैकलोके रश्मि वरा मसिद्धमिति तत्राह । तत्सर्वकलाद्या च इति । अत्र सर्वे वाक्यद्वयं प्राणमनसो रूपलक्षणं वाक्प्राणमनसो ते
जीवन्त एवैकलोके रश्मि वरा मसिद्धमिति योजनम् । तैर्वाग्गदिभिश्च सुरादीनां सामान्यं करणत्वं तस्मान्मायादिसर्वम् । अत्र मयि हिकारे मुख्य

इति पक्षे वर्तते तत्सर्वकलाद्या च इति । अत्र सर्वे वाक्यद्वयं प्राणमनसो रूपलक्षणं वाक्प्राणमनसो ते
जीवन्त एवैकलोके रश्मि वरा मसिद्धमिति योजनम् । तैर्वाग्गदिभिश्च सुरादीनां सामान्यं करणत्वं तस्मान्मायादिसर्वम् । अत्र मयि हिकारे मुख्य
तत्सर्वकलाद्या च ॥ यद्यपि तत्ते जीवन्त एवैकलोके रश्मि वरा मसिद्धमिति तत्राह । तत्सर्वकलाद्या च इति । अत्र सर्वे वाक्यद्वयं प्राणमनसो रूपलक्षणं वाक्प्राणमनसो ते
जीवन्त एवैकलोके रश्मि वरा मसिद्धमिति योजनम् । तैर्वाग्गदिभिश्च सुरादीनां सामान्यं करणत्वं तस्मान्मायादिसर्वम् । अत्र मयि हिकारे मुख्य

शा.सु.भा.३

१४०

लिंगशरीरविचारमकाधिकारणां लिंगात्त्वं पदार्थभेदधीः फलमिति दृष्टव्यं। एवं जन्मलब्धसत्ताकां प्राणानामुपजीव्योपजीवकत्वं
संगत्या संख्यानिर्णेतुं श्रुतीनां विरोधात्संशये पूर्वपक्षमिति ॥ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च। विशयः संशयः संशयः इन्द्रियार्थविषयः। पंच
धीन्द्रियाणि बाह्यतश्चेति सप्तप्राणसहस्रं तस्य ह्ये। ग्रहत्वं वंधकत्वं गृह्णति वधंति ग्रहा इन्द्रियाणि ते वंधकत्वं विषयाधीनमिति
ग्रहाः। ग्रहणति कांता विषया इत्यर्थः ॥ द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे श्रोत्राणि द्वे तिस्रश्चर्मभवाः प्राणा ह्यववांचो माषपक्षे चेतिनवज्ञानकर्मेन्द्रिया
सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः संख्याविषय इदानीं परिहिमते। तत्र मुख्यं प्राणमु
परिहृष्टव्यमिति। सप्ततिकतीतरे प्राणा इति संप्रधारयति श्रुतिविप्रतिषेधे श्रोत्राणां परिहृतः संख्याविषय इति विशयः क्वचित्सप्तप्राणाः
संकीर्णतैः सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति क्वचिद्वै। प्राणाग्रहत्वेन गुरो न संकीर्णतैः ॥ अद्वैतग्रहाश्चावतिग्रहा इति क्वचित्तत्त्वसप्तवै
शीर्षप्राणाः प्राणा ह्यववांचो माषपक्षे चेतिनवज्ञानकर्मेन्द्रिया इति क्वचिद्वै। प्राणाग्रहत्वेन गुरो न संकीर्णतैः ॥ अद्वैतग्रहाश्चावतिग्रहा इति क्वचित्तत्त्वसप्तवै
ति। क्वचिद्वै। प्राणाग्रहत्वेन गुरो न संकीर्णतैः ॥ अद्वैतग्रहाश्चावतिग्रहा इति क्वचित्तत्त्वसप्तवै
किं तावत्प्राणसंसेवकाणा इति कुतः गतेः पतस्तावन्तो वगम्यन्ते सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मादित्येवं विधासु श्रुतिप्रतिषेधिताश्चेते सप्तवै
प्राणदशमे पुरुषे देहे प्राणाः आत्मा मनसका दशप्राणा इति सिद्धांतकोटिरुक्ता। तस्य बह्वदयारण्या वृद्ध्या रशीर्षप्राणाः प्राणा इत्युच्यते ॥
सहस्रदश अहंकारेण सहस्रं यो दश। श्रुति तः सप्ततावगतेर्वैशीर्षप्राणाः सप्तते प्राणा इति शीर्षप्राणो देहो न प्राणत्वविशेषणश्चाशीर्षप्राणां प्राणा

संख्यापाससेवप्राणा इति सूत्रं

१४०

संख्यापाससेवप्राणा इति सूत्रं

सप्तत्वं वीक्षा विरुद्धमिति शङ्कते। नन्विति। गुहायां हृदये शेरत इति गुहाशयाः स्वस्थानेषु निहितानि हि सा इत्यर्थः। चित्तेन चतुर्दशत्वं मन्तं पूर्वं प
क्षीपरिहरति। नैष दोष इति। सिद्धं तिनान्मेकादशसु मन्तो कति भेदा निश्चयात्मिका बुद्धिरीकितको हंकारः स्मरणत्वं कंचित इति द्वादशदिसंख्यात
ननु प्राणा गुहाशयानि हि ताः सप्त सप्तेति वीक्षा श्रूयते। सा सप्तभ्योतिरिक्ता नू प्राणानाममृतीति नैष दोषः पुरुषभेदाभिप्रायेण वीक्षा
तिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्ता मे प्रे प्राणा इति। नन्वष्टत्वा दिकापि संख्या प्राणेषु सहता कथं सप्तैव स्युः सप्तमुदाह
ता विरोधात्त्वमन्तमा संख्या भवत्यत आतन्त्र्येन कुरु कल्पनामुरोधात् सप्त संख्या भवत्यतः नन्वष्टत्वा दिकापि संख्या प्राणेषु सहता कथं सप्तैव स्युः सप्तमुदाह
यते॥ ॥ हस्तादयस्तु स्थिते तौ नैवं॥ ॥ हस्तादयस्तु परे सप्तभ्योतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते हस्तो वेग्रहः सकर्मणति ग्राहेण गृहीतः हस्ता
भ्यां हि कर्म करोतीत्येवमाद्यस्तु स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वं मन्तं भी वाच्यमन्ते संभावयितुं हीनाधिकसंख्या विप्रतिपत्तौ त्यधिका संख्या
संशया भवति। तस्यां हीत एत नैवति। ननु हीनामानधिकाश्च तस्य नैवं मन्तं मन्त्रोक्तकल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति॥

भी वलीया ततो वरं प्राप्य भिक्क सप्तत्वं तं भी वः लाघवा दिति शसि सिद्धांतप्रति। अत्रेति आदानेन कर्मण गृहीतः संबंधमेवाह। हस्ताभ्यामिति अ
तोधिकसंख्यायाः नूनामा संतर्भात्प्राणा सप्तैव प्राणाः स्युर्लाघवानुरोधादि सेवन मन्तं अभिसम्बन्धः॥

तर्हि कतीदिशालीत्याकांसायामाह। उत्तरेति। श्रुतीनां मिथो विरोधोऽस्ति मानांतरानुगृहीताश्रुतिर्वैलीपसीतिन्यायेन कार्ये लिङ्गानुमानानुगृहीतै
कादशप्राणश्रुतनुसारेण व्याश्रुतयोर्नैवाश्रुतिसंधायादसत्यमिति एकादशकार्ये लिङ्गान्याह। शब्देति। त्रयः कालास्त्रैकाल्यतद्विषयावतिर्यस्य

उत्तरसंख्यानुरोधात्वेकादशैव ते प्राणाः स्मरिति। तथा चोदाहृताश्रुतिः दशमे पुरुषे प्राणाश्चामेकादश इति। आत्मशब्देन चात्रातः करणं
रिग्यत्ते करणधिकारात्। ननु एकादशत्वादप्यधिके दशत्रयो दशत्वेऽदाहृते सत्यमुदाहृतेनैकादशभ्यः कार्यं जातेभ्योऽधिकं कार्यं जा
तमस्ति पदार्थे अधिकं करणं कल्प्येत शब्दस्यैव रूपरसगंधविषयाः पंचबुद्धिभेदास्तदर्थानि पंचबुद्धीदिशानि वचनादानविहरणोत्सर्ग
नंदः पंचकर्माभेदास्तदर्थानि पंचकर्मादिशानि सर्वाणि विषयत्रैकाल्यवतिमनस्त्वेकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्विभक्तं
पदिश्यते। मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति। तथा च श्रुतिः कामाधानानाविधायनीरनुकम्पाह। एतत्सर्वमन एवेति। अपि च सप्तेवशी घेण
आणानभिमममानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदाद्येते चत्वारः सतः समगण्यते। द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एकावा
गिति न च तावतामेव वृत्तिभेदादतरे प्राणा इति शब्देनैव कुं हस्तादिवृत्तीनामसंतविजातीयत्वात्। तथा नवैव पुरुषे प्राणानभिर्दशमीत्य
अपि देहच्छिद्रेभ्योऽभिप्रायेणैव दशप्राणा इत्यनेन प्राणतत्त्वनिप्रायेण नभिर्दशमीति वचनात् नहि नानि नो मकश्चिप्राणः प्रसिद्धिः।
तत्र त्रैकाल्यवृत्तिः। इंद्रियांतराणां वर्तमानमात्राहिलादतीतादिशानां प्रमत्तोऽङ्गीकार्यमित्यर्थः विशेषितत्वादित्यक्तं निरूप्यते। अपि च सप्तेति। न
च तावतामिति। आदानादीनां श्रोत्रादिस्रोतवैजात्यादित्यर्थः। तेषां तद्वृत्तिस्त्वैव धिरादीनामादानादिन स्यादिति भावः॥

कथं तर्हि हि द्वैता एव इहः इत्यादि कलह एव साह। मुख्यस्त्विति सहायः प्रभवती लकासनायै अष्टौ ग्रहा इति श्रुतिस्तु उपलक्षणम्।
। पापपक्षसादानास विबोधक लाविशे कादिति विवेक्यं। नन्विदं सूत्रम्या नम संगतं पंचधीं द्विवाङ्मनसां सप्तत्वावगतिः शीर्षणानां च
लां विशेषित त्वमिति हेतोर्वैमधिक राणा इति परिसंख्या दोषाच्चेत्युच्यते। इममपरेति। इद्विषयिकृतीति संदेहे पूर्वपक्षसंयोजनमिति। सप्त
मुख्यस्त्विति साहाय्यमिति नाभिरपि एकं विवेकायतनमिति सतो नाभिर्देहानी सूच्यते क्वचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणगणपंते क्वचित्पदानी
पंतिदेवं विविधैः प्राणैः पञ्चान्ते सति क्वचिपरमात्मानमिति विवेक्यं का मे जातवशात्वेकादशत्वात्मानं प्राणविवर्धनमाणा मिति स्थितं। इ
यमप्यसूत्रेण योजनम्। सप्तैव प्राणाः सूः पतः सप्तानामेव गतिः अयतेन सुक्रान्तं प्राणो न क्रान्तिप्राणमनुक्रान्ते सर्वे प्राणा अनु
क्रान्तीत्यत्र ननु सर्वे वा एव यत्रैकं पञ्चानामेव गतिः प्रतिपत्त इति विवेचित्वमदित्याह। सप्तैव हि प्राणा अहुरादयः त्वक् पय
ता विशेषिताः इह प्रकृताः सप्तैव चासुषः पुरुषः परादः पर्यावर्तते अथारूपसो भवति एकी भवति न पश्यतीत्याह रिसेयमादिना कुक
मणेन प्रकृतगामी च सर्वे इहो नवति। मथा सर्वे प्राणाः भोजयितव्या इति ये निमन्विताः। अहता प्राणास्त एव सर्वे इहो न्यतेनाये
ति। तं जीवात्मानं ये प्राणाः सहगच्छन्ति ते प्राणैव भोगहेतुत्वादिन्द्रियत्वमित्यर्थः। पञ्चावस्थायां एव तासु अहुरिह ते नुयाह कस्तुमिह रूप
परादुपपद्यते तैव हि देहात्मानं सूर्यमतिगच्छति। अथ तदानीमप्यमुसुररूपसो भवति देवादेवैव विषे लिंगाश्च सुहृदये मनसि
की भवति तदप्यनपश्यतीति वाच्यं स्था आहुरित्यर्थः। आदिपरा मजि अतिन वदति नरस्यतेन श्रुतिन मनुतेन स्पृशति न विजानातीति।

सप्तानामेव गीवेन सह गतिरित्यसिद्धं ग्रहत्वश्रुता हस्तादीनामपि गतिप्रतीतेरिति सिद्धांतपेति। एवमित्यादिना। हस्तारिवंधस्यासो हस्तसह
 तौ स्मृतिमाह। पुर्यष्टकेनेति। आणादिपंचकं भूतसूक्ष्मपंचकं शानेन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं अंतःकरणचतुष्टयमविधाकामकर्मेत्येति
 एतन्मिहापि प्रकृतः सप्तमाणास्त एव सर्वे शब्देनोच्यंते नान्य इति न च अविशानमष्टममनुकांतं कथं सप्तानामेवानुक्रमणं नैष दोषः।
 मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदद्विभेदेऽपि सप्तत्योपपत्तेः। तस्मात्सप्तमेव प्राणा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः हस्तादयस्त्वपरे सप्तमोतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीकं
 हस्तो वै ग्रह इत्यादिश्रुतिषु ग्रहत्वं च बंधनभावात् तत्त्वे बध्यते स्वेव श्रोः नेन ग्रहसंज्ञकेन बंधनेनेति। स च स्वेव श्रोः नैकस्ति नैव शरीरे बध्यते
 शरीरान्तरेऽपि तुल्यत्वात् बंधनस्य। तस्याश्चरीरान्तरं चारींद्र्यद्वयं संज्ञकं बंधनमित्यर्था इत्थं भवति। तथा च स्मृतिः पुर्यष्टके नानिजे
 तशो प्राणाद्येन संपृज्यते। तेन बद्धस्यैवं धोमो ह्यो मुक्तस्य तेन चोति प्राप्नोति हस्तसंज्ञकेनानेन बंधनेनाविभोगं दर्शयति। आधर्वणे च
 विषयेन्द्रियात्कृमलोचसुश्च द्रष्टव्यं च तत्तुल्यवदुस्तादीनीन्द्रियाणि स विषयाणापनुकामतिहस्तो चादातव्यं च उपस्थश्चानंदपितव्यं च
 पापुश्च विसर्जपितव्यं च पादौ च गतव्यं चेति तथा दूशे मेपुरुषे प्राणा आत्मिकादयः तेषां स्मा शरीरे न्यसीदन्नामं स यो दयतीत्येकादशाना
 आणानामुक्तातिदर्शयति। सर्वे शब्दे विचाराणां शब्देन संबध्यमानोऽरोषा आणा तन्निर्धनो न प्रकरणावशेनैव सप्तमेका बस्थापितुं शक्यते
 करणां ह्यष्टस्य वली प्रस्तात। सर्वे शब्दे प्राणा भोजनमित्यादिसप्तत्रयसर्वेषामेव अर्वा निबर्तिना ज्ञानाणां ग्रहणाणां सर्वेषां मर्त्यात् सर्वभोज
 नासंभवाच्च तत्र निमित्तमात्रविषया सर्वे शब्दस्मृतिराश्रित्य इह तु न किंचित् सर्वशब्दार्थसंकोचकारणमस्ति तस्मात्सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणा
 पुर्यष्टकमात्मनो तापकलाग्निं संतिसंभवे सर्वश्रुतिसंकोचो न युक्त इत्याह सर्वशब्दश्रुतितस्मात्तस्याश्रुतीनामविरोधादेकादशेन्द्रियकारणब्रह्मणि
 समेव यदिति सिद्धम्॥

नैकस्ति नैव शरीरे बध्यते
 तशो प्राणाद्येन संपृज्यते
 तेन बद्धस्यैवं धोमो ह्यो मुक्तस्य तेन चोति प्राप्नोति
 हस्तसंज्ञकेनानेन बंधनेनाविभोगं दर्शयति
 आधर्वणे च विषयेन्द्रियात्कृमलोचसुश्च द्रष्टव्यं च तत्तुल्यवदुस्तादीनीन्द्रियाणि स विषयाणापनुकामतिहस्तो चादातव्यं च उपस्थश्चानंदपितव्यं च पापुश्च विसर्जपितव्यं च पादौ च गतव्यं चेति तथा दूशे मेपुरुषे प्राणा आत्मिकादयः तेषां स्मा शरीरे न्यसीदन्नामं स यो दयतीत्येकादशाना आणानामुक्तातिदर्शयति। सर्वे शब्दे विचाराणां शब्देन संबध्यमानोऽरोषा आणा तन्निर्धनो न प्रकरणावशेनैव सप्तमेका बस्थापितुं शक्यते करणां ह्यष्टस्य वली प्रस्तात। सर्वे शब्दे प्राणा भोजनमित्यादिसप्तत्रयसर्वेषामेव अर्वा निबर्तिना ज्ञानाणां ग्रहणाणां सर्वेषां मर्त्यात् सर्वभोजनासंभवाच्च तत्र निमित्तमात्रविषया सर्वे शब्दस्मृतिराश्रित्य इह तु न किंचित् सर्वशब्दार्थसंकोचकारणमस्ति तस्मात्सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणा पुर्यष्टकमात्मनो तापकलाग्निं संतिसंभवे सर्वश्रुतिसंकोचो न युक्त इत्याह सर्वशब्दश्रुतितस्मात्तस्याश्रुतीनामविरोधादेकादशेन्द्रियकारणब्रह्मणि समेव यदिति सिद्धम्॥

अनंतावस्थाः प्राणाः सर्वे तं ता इति श्रुतेः इन्द्रियाणां विभुत्वात्तेषां नुक्तांतिरसिद्धा किंतु तत्तद्देहेतेषां मभिव्यक्तिरूपाः प्रादेशिकोऽवतयः संति तता
 सा मुक्तां तादिरिति संख्यानां संप्रसूतसंगस्य प्राणाः किं परिप्राणा इति संदेहे सिद्धं तपति अधुनेत्यादिना। उत्पत्ति संख्या निर्णयानंतरं परिप्रा
 णं निरूप्यत इत्यर्थः अनुद्भूत रूपस्य र्त्वं स र्त्वं परितोऽप्युद्भूतं विभुत्वे तदुपाधिकमात्मनोः एतदिकं न सिध्येदित्युक्तं न्यायविरो
 अणवश्च ॥ ॥ अधुना प्राणानां मेव सभावांतरमभ्युच्चिनोति। अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तयाः अणुत्वं चैवां सोऽस्य परिच्छेदौ न
 परप्राणतुल्यत्वं कृत्स्नदेहव्यापिकार्यं नुत्पत्तिमसंगात् स र्त्वा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत्युः मरणकाले रूरी ए विगी छंतो विलादहिरिवोपल
 भ्ये रनम्रियमाणस्य पार्श्वस्थेः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत्युः उत्क्रांतिगत्या गतिश्रुतिव्याकोपः सात्तदुपासारत्वं च जीवस्वन
 सिध्येत्सर्वगतानामपि कृत्स्नानः शरीरदेशेऽप्यादिति चेत्तन कृत्स्नमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः। पदेवत्पुत्रलक्षि साधनं वृत्तिः अत्यद्भुत
 स्पे वनः करणत्वं संज्ञा मात्रे विवा दः इति करणत्वा व्यापित्वकल्पनातिरर्थे का तस्मात्स र्त्वाः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इत्युध्वस्यानः ॥ ॥
 अष्टश्च ॥ मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवत् ब्रह्मविकार इत्यतिदिश्रुति तं च विज्ञेयेते व सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वं मा र्त्वा त एतस्मात्ता मते प्रा
 णो मनः सर्वेन्द्रियाणि चैति सर्वेन्द्रियमनो व्यतिरेकेण प्राणस्यो स चित्तवराणां स प्राणमसृजतेत्यादि अवगोभ्यश्च ॥ ॥ ॥ ॥
 धुमाह तदुपासारत्वमिति उक्ता से पमन्व च निरस्यति। सर्वगतानामिति आनं स श्रुतेरुपासना र्थत्वा न्नैतत्क्रांतादिश्रुतीनां तपा विरोध इति हिं
 अष्टश्च अतिदेशत्वा न संगसाधोपेक्षा तप्रा प्राणा इत्युक्तं मायो वातिदिश्यते ॥

ननु प्राणो जायते न वेति संशयाभावादिति देशे न मुक्त इत्यादिपितृकिमर्थ इति निश्चितमहाप्रलये प्राणसद्भावशुद्धाधिकांशं का माह ना सदा सीपे
 हीति ना सदा सीपे द्वारभाधीतेत्यर्थः । तर्हि तदा प्रलयकाले मत्सुमीरके मत्सुमलां यवानासीदमृतं च देवभोग्यं तासी तृण आः प्रकेतः चिह्नरूपश्च
 अहः प्रकेतः सूर्यश्च तासां स्वध्यासहेतुत्वमः । पितृभ्यो देवमंत्रं स्वधा । यद्वै स्वधत्ता मासा स्वाधातपा सह तदेकं ब्रह्मा नीदसीदिति परमार्थः ।
 किमर्थं पुनरिति देशः अधिकांशं का वाणार्थः । ना सदा सीपे हि ब्रह्मपदाने सूते मे त्रवर्णे भवति न मत्सु रसी दमृतं न तर्हि तदा आः अह
 आसीत् प्रकेतः आनीदवा तं स्वध्यातदेकं तस्माच्चान्नमपरः किंच ना सेति स आनीदिति प्राणकर्मादनात् प्राणसत्त्वेः संतमिव प्राणसत्त्वम
 ति । तस्मादजः प्राण इति जायते कस्य चिन्मतिः तामतिदेशेनोपनुदिति आनीच्छेदोपि न प्राणसत्त्वेः प्राणसद्भावसत्त्वमिति । अवा तमिति विशेष
 एत इति अत्राणोत्पत्त्याः शुभ्र इति च मूलमकृतः प्राणादि सामस्त्यविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात्कारणसद्भावप्रदर्शनार्थ एवाप
 मानीच्छति । अष्ट इति च मुख्यप्राणमभिधाति प्राणो वावसेष्टश्च अष्टश्चेति श्रुतिनिर्देशात् अष्टश्च प्राणः शुकु निषेककाकादारभ्य
 तस्य कृत्तिलाभात्र चैतस्य तदानीं कृत्तिलाभः स्यात् यो नैति विर्त्तं शुकु पूषेत न संभवेद्वाश्वे । आदीनां तु कर्णशकुत्पादि स्थानविभागनिष्पन्नो
 यत्तिलाभा न मेष्टत्वं अष्टश्च प्राणः गुणधिसाह न वै शस्यमस्त्वदतं जीविहमिति
 अत्रातीद्वितित्तैरां कृतवदिति एवैषकार्यः । तस्माद्ब्रह्मणाः परः म
 त्कृत्तमन्त्रश्च किमपि तव न मेत्यर्थः । परिहारः सुवीधः । ननु अष्ट इति द्वा प्रमाणे प्रसिद्धाभावात्कथं स अतिति तत्राह । अष्ट इति चेति श्रुतिमाचष्टे
 अष्टश्च प्राणो मोहत्यादिना पूषेन पूषं न वेत न संभवेद्भूमे निभवेदित्यर्थः । वागादि जीवत हेतुत्वं प्राणस्य गुणः एव मानीच्छत्यविरोधात् प्राणोत्पत्ति

॥ तिलि स मन्त्र पथित सिद्ध ॥

श.स.भा.२
१४४

प्रमाणभावादिनिश्चयादीनामेकप्रमाणत्वं त्वनुकूलपरिस्पष्टेषु नानाभावात् अवगाहीना न परिस्पष्टत्वेन विजातीयत्वात् तस्मिन् प्रमाणानां ननु क
नत्वाद्वातरस्यापराभावात् न समस्तकरणादिति शङ्क्यर्थः किंच प्रमाणस्य कतिपयवागादीनामेव प्रामाण्यं वाच्यं नैतदस्तीत्याह तथा प्रमाणस्येति यथाप्य

प्रमाणभावात् अतस्तं विजातीयत्वाच्च अवगादिभ्यः प्रमाणत्वं तस्याप्रमाणस्य श्रेष्ठतादिषोषणं गुणभावात् पंगमश्च तं प्रतिवागादीनां न करण
वृत्तिमात्रेण शोषकत्वं तत्तस्मादस्य वायुक्रियायां प्रमाणकृतं ही पंश्रुतिः पः प्रमाणः सवायुश्रुतिः इत्यत्र वायुशब्दात्मात्मना पक्षः पंचम्य
हो विशेषात्मना यतिष्ठमानः प्रमाणो नाम भरणेन तत्त्वं तरं नापि वायुमात्रं अतश्चोभेऽपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्यते स्यादेतत् प्रमाणेऽपि तर्हि जी
ववदस्मिन् नारीरेच्छा तं अंशमिति श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं प्रतिवागादीनां निर्दिष्टाणां तथा हि अनेकविधविभूतिः प्रमाणस्य शब्द
तैस्तु सैव वागादिषु प्रमाणैको जागर्ति प्रमाणस्यैको मूलकानामः प्रमाणः संवर्गः वागादीनां संवर्गं चैमाणा इतरा आशान्तरसति मातेव पुत्रा नितित
स्मात्वासापि जीववत्त्वात् अप्रसंगः तं परिहरति ॥

दोषेन वस्तुंतरं नाविमृत्त्वात् तद्विकारकत्वं तथा वायोर्विकारः प्रमाण इत्यभेदश्रुतेरिति माह इत्यत इति देहशब्दः पंचावस्थो विकारात्मना
स्थितो वायुरेव प्रमाण इत्यर्थः प्रमाणत्वं करणवृत्तिभावात् जीववत् भोक्तृत्वादि तिस्रः कते स्यादेतदिति ॥

१४४

इति पाणि विद्यायेत ध्यापारत्नां एव कर्तुं नुसतिरिति दिष्टा। संप्रत्युत्पन्नं एव स्वरूपं एव कर्तुं रोति। न वा मुक्तिमेव पृथगुपदेशात् मुख्यः प्राणः किं वा
 सुमात्रं। इतः करणानां साधनं एव व्यापारः। अहो हितत्वात्तरमिति वा मुमा रा मोर्जे दा भेदश्रुतीनां मिथो विरोधात् संशये पूर्ववत् समाह। तत्रेति। द्वितीयं स
 रम्पर्वे वक्ष्यमाह। अथ वेति सिद्धांतसेन सूत्रमाह। तेन अथो व्यतति मनोरुपवत्सलो गक प्राण च सुः श्रोत्रैश्चतुष्पा ख श्रुता बुक्तं तत्र प्राणे वा मुनाधि
 न वा मुक्तिमेव पृथगुपदेशात्। स पुनर्मुखः प्राणः किं स्वरूप इति रदा ती जिज्ञास्यते। तत्र प्राणं तत्र वक्ष्यते विषुः प्राण इति एव हि श्रूयते यः प्राणः स वा
 युः स एव वायुः पंचविधः प्राणो पा नो व्या न इह नः स मा न इति। अथ वा तत्रांतरि याभिमा पा त्स मत्तं करण व निः प्राण इति मा म्। एव हि तत्रांतरि
 या आ च स ते स मा न्या करण व निः प्राण वा वायुः पंचेति। अथो अते। न वायुः प्राणः नापि करण व्यापारः कृतः। पृथगुपदेशात्। वायो स्तो वत् प्राण
 स्य पृथगुपदेशात् भवति प्राण एव व ह्यगश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च त पति चेति न हि वायु रे व स न्यायोः पृथगुपदिष्टे तत आ करण
 व ते री पृथगुपदेशात् भवति। वागा दीति करण स्य नु क स्य तत्र तत्र पृथक् प्राण स्या नु क स्य तत्र तत्र जि म तो आ भे द न हि करण व्यापार एव स न्क र
 णि भ्यः पृथगुपदिष्टे त। तथैतस्माज्जायते प्राणो न नः सर्वे दिपाणि च र्ख वा परि सेव मा दपो पि का मोः। करणे भ्यश्च प्राण स्य पृथगुपदेशात् अनुस
 र्त्तव्याः न च सप्तला नां करणानां मेका वृत्तिः स भवति। मत्तं क मे के क वृत्ति त्वात्स मुदा प्रस्य चा कार क तात्। ननु पञ्जर चाल न स्या ये न ए तद्वि
 व्यतिपक्षे क पंजर वर्तिनः एका दशा वृत्तिराः अत्येकं प्रति नियत व्यापारः संतः संभूये क पंजर चाल यति एव मे क शरी र कर्तृ नः एका दश प्राणाः
 प्रत्येकं नियत वृत्त सः संतः संभूये क मा रा र्ख्या वृत्ति प्रति क स्य त इति ने स च्यते मुक्तं तत्र प्रत्येक वृत्ति भिरवा तर व्यापारः पंजर चाल ना वु र्त्तै
 री के ताः स क्षि णाः पंजर चाल ये प्ररिति तया इष्ट तात्। इह तु अयमाद्यु तांतर व्यापारो वे ताः प्राण न संभूय प्राण पु रिति मुक्तः॥
 देविके न मा स भि व्य स ते अ भि व्य क्तः संस्तु पति का र्ष स मो भव ती स र्गः प्रुति पु तत्र प्रा ण स वा गा दी नां चा मि थः संवा द लि गै न पृ थगु स ति लि गै न चे दि
 य त इ भि न वा पा रे भो वि भि न त्व मि ता ह। तथेति। प्राण स्य दि व वृत्ति त्वे शु त्या नि र स्य गु णा वि नि र स्य ति। न च सप्तला ना मि ति। या च सुः सा धा वृत्तिः संवत आ

न वा मुक्तिमेव पृथगुपदेशात् मुख्यः प्राणः किं वा सुमात्रं। इतः करणानां साधनं एव व्यापारः। अहो हितत्वात्तरमिति वा मुमा रा मोर्जे दा भेदश्रुतीनां मिथो विरोधात् संशये पूर्ववत् समाह। तत्रेति। द्वितीयं स रम्पर्वे वक्ष्यमाह। अथ वेति सिद्धांतसेन सूत्रमाह। तेन अथो व्यतति मनोरुपवत्सलो गक प्राण च सुः श्रोत्रैश्चतुष्पा ख श्रुता बुक्तं तत्र प्राणे वा मुनाधि न वा मुक्तिमेव पृथगुपदेशात्। स पुनर्मुखः प्राणः किं स्वरूप इति रदा ती जिज्ञास्यते। तत्र प्राणं तत्र वक्ष्यते विषुः प्राण इति एव हि श्रूयते यः प्राणः स वा युः स एव वायुः पंचविधः प्राणो पा नो व्या न इह नः स मा न इति। अथ वा तत्रांतरि याभिमा पा त्स मत्तं करण व निः प्राण इति मा म्। एव हि तत्रांतरि या आ च स ते स मा न्या करण व निः प्राण वा वायुः पंचेति। अथो अते। न वायुः प्राणः नापि करण व्यापारः कृतः। पृथगुपदेशात्। वायो स्तो वत् प्राण स्य पृथगुपदेशात् भवति प्राण एव व ह्यगश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च त पति चेति न हि वायु रे व स न्यायोः पृथगुपदिष्टे तत आ करण व ते री पृथगुपदेशात् भवति। वागा दीति करण स्य नु क स्य तत्र तत्र पृथक् प्राण स्या नु क स्य तत्र तत्र जि म तो आ भे द न हि करण व्यापार एव स न्क र णि भ्यः पृथगुपदिष्टे त। तथैतस्माज्जायते प्राणो न नः सर्वे दिपाणि च र्ख वा परि सेव मा दपो पि का मोः। करणे भ्यश्च प्राण स्य पृथगुपदेशात् अनुस र्त्तव्याः न च सप्तला नां करणानां मेका वृत्तिः स भवति। मत्तं क मे के क वृत्ति त्वात्स मुदा प्रस्य चा कार क तात्। ननु पञ्जर चाल न स्या ये न ए तद्वि व्यतिपक्षे क पंजर वर्तिनः एका दशा वृत्तिराः अत्येकं प्रति नियत व्यापारः संतः संभूये क पंजर चाल यति एव मे क शरी र कर्तृ नः एका दश प्राणाः प्रत्येकं नियत वृत्त सः संतः संभूये क मा रा र्ख्या वृत्ति प्रति क स्य त इति ने स च्यते मुक्तं तत्र प्रत्येक वृत्ति भिरवा तर व्यापारः पंजर चाल ना वु र्त्तै री के ताः स क्षि णाः पंजर चाल ये प्ररिति तया इष्ट तात्। इह तु अयमाद्यु तांतर व्यापारो वे ताः प्राण न संभूय प्राण पु रिति मुक्तः॥ देविके न मा स भि व्य स ते अ भि व्य क्तः संस्तु पति का र्ष स मो भव ती स र्गः प्रुति पु तत्र प्रा ण स वा गा दी नां चा मि थः संवा द लि गै न पृ थगु स ति लि गै न चे दि य त इ भि न वा पा रे भो वि भि न त्व मि ता ह। तथेति। प्राण स्य दि व वृत्ति त्वे शु त्या नि र स्य गु णा वि नि र स्य ति। न च सप्तला ना मि ति। या च सुः सा धा वृत्तिः संवत आ

प्राणो न भोक्ता भोगो न कुराण तत् चक्षुरादिवदिति सूत्रार्थमाह तु शब्दसादिनापथात् हृदयंतरयोः सर्वत्र सह प्रपुज्यमानत्वेन सामत्वेन वा सा
म्पात्सहपाठस्तथाकरणैः सहोपकरणत्वेन सा म्पात्पाणस्पृष्ट इति न हेत्वसिद्धिरित्यर्थः किंच भोगो न भोक्ता सावयवत्वाज्जडत्वाद्दौतिकत्वाच्च दे

चक्षुरादिवत्तु तत्सहसिद्ध्यादिभ्यः ॥ तु शब्दः प्राणस्य स्वातंत्र्यं व्यापक्यति यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्तृत्वं मोक्षत्वं प्रत्यु
पकरणानि न स्वतंत्राणि तथा मुखोपि प्राणो राजमंत्रिवत् जीवस्य सर्वार्थत्वं न उपकरणभूतो न स्वतंत्रः कुतः तत्सहसिद्ध्यादिभ्यः तैश्च
क्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते प्राणसंयोगादिषु सत्त्वानधुर्मणां च सहस्रसंयुक्तं हृदयंतरादिवत् आदिशब्देन सहस्रं चैतन्यं ग्राही
न प्राणस्य स्वातंत्र्यं अनिराकरणहेतुर्दृश्यति । स्यादेतत्तदिचक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रतिकरणाभावोभ्युपगमे तद्विषयांतररूपादिव
त्प्रसज्येतरूपा घालोचनादिभिर्हि कतिमिषयास्त्वं चक्षुरादीनां जीवं प्रतिकरणाभावो भवति । अपि चेकादशैव कार्यजातानि रूपा लोचनादी
नि परिगणितानि पदार्थमैकांक्षा प्राणाः संगृहीताः न तु द्वादशमपरं कार्य जातमवगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिपाद्यते इति अ
तउत्तरं पठति अकुराण सा च न दोषस्तथा हि दृश्यति ॥

एवमननुपद्वेगोपकरणां तत्सविषयं दृष्टं यथा चक्षुरादिकं प्राणस्य भुक्तिर्विषयत्वादसाधारणकार्यं सावाचनोपकरणसमिति संकते स्यादेतदिति ॥

शा.स.भा.२
१४५

उक्तव्यासः शरीरेष्वभिचारतरेहं द्विधधारणोत्क्रांसाय साधारणकार्यतत्वाच्च निर्विषयस्य पिश्यास्य शरीरवृद्धौ प्रोपकरणत्वमस्य तं न तु चक्षुरा
दिवत् ज्ञानकमेकरात्ममज्जियेन स विषयत्वं स्यादिति परिहरति न तावदित्यादिना अहंश्रियसे स्वस्य ही श्रेष्ठता निमित्तं यदि देविवादचक्रिरेतद्

न तावद्विषयान्तरप्रसंगो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य न हि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते न च सैतावता कार्यो
भावस्तव कस्मात्तथा हि श्रुतिः प्राणांतरेष्वसंभ्रम्यमानं मुखप्राणस्य वैश्वेदेविकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु अथ ह प्राणा अहंश्रियसे व्यूहि
रेहं प्रकल्पयस्मिन्नुत्क्रांत इदं शरीरं पिष्टतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ इति चोपम्य स्वप्रत्येकं वागाधुक्रमणेन तद्वत्तिमात्रही नं यथा पूर्वज्ञो
वत्तं दर्शयित्वा प्राणोच्छिन्नमिवासां वागादिश्रीपित्वापत्तिं शरीरकातमसंगं च दर्शयंती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरं द्विपस्थितिं दर्शयति तान्वरिष्टः
प्राण उवाच ॥ मामोहनाप यथा ह मेवेत सं च धात्मानं प्रविभज्येत द्वाणमवष्टभ्य विधार फलिति चैतमेवायं श्रुतिराह प्राणो नरस्य न वरं कुलापमि
तितेनेन राश्रयिणो न वतीति च प्राणनिमित्तां शरीरं द्विपस्थितिं दर्शयति कस्मिन्नेह मुत्क्रांत इत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्ना प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा
सामीतिस प्राणमसृजतेति प्राणनिमित्ते जीवस्योत्क्रांतिप्रतिवेदशयति ॥

तिमात्रही नमिति मूकादिभावेन स्थितमित्यर्थः अवरं नीचं कुलापं देहाख्यं गृहं प्राणो नरस्य न जीवः स्वपितीत्यर्थः तदेव तदानीमेव तेन प्रा
णेन पदश्रुतिजीवस्तेन प्राणा कृताज्ञानतेति यावत् ॥

१४५

एवं श्रुतेः प्राणस्य साधारणं कार्यमस्तीत्युक्तं ॥ तत्रैव हेतुं तदर्थं संप्रत्याचक्षे ॥ इत्येव सादिता ॥ कतिरवस्था ॥ अग्निमंयतादिकं वीर्यवृत्तम
 कामादिवृत्तिवज्ज्ञानेऽपि पंचवृत्तियमोतास्तीत्युक्तं ॥ स्वमने गोद्रव्यप्रांतरेण ह्यतिनन्वत्रापीत्यादिता ॥ प्रमाराप्रमितिः विपर्ययो भ्रमः ॥
 पंचवृत्तिर्मनोवृत्तिरुच्यते ॥ ॥ इत्युक्तं ॥ इति मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं प्रत्यक्षं पंचवृत्तिरप्युच्यते ॥ अतिशुभ्राणोपायोऽनन्यद
 नः समान इति वृत्तिभेदश्चाप्यकार्यभेदोपैतः प्राणः प्राज्वलितरूपादिकर्मोपायो वाग्यतिनिश्चासादिकर्मोपायः ॥ तयोः संधौ वर्तमानो वी
 र्यवृत्तमहेतुः उदानः दुर्ध्ववृत्तिरुक्तासादिहेतुः समानः समं सर्वेषु गेषु यो न्तरसान्नपतीति ॥ एवं पंचवृत्तिः प्राणः मनोवृत्तमयामनसः
 पंचवृत्तयः एवं प्राणस्य पीत्यर्थः ॥ श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषयाः मनसः पंचवृत्तयः प्रसिद्धाः ॥ तनुकामः संकल्प इत्याद्याः परिप
 ठिता गत्येव पंचसंभारैरेकात् ॥ नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिर्देशा नूतनविषयदिविषयापरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पंचसंभारैरे
 कः ॥ एवं तर्हि परमतमपत्तिविदुर्मनुमतं भवतीति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पंचवृत्तयः परिगृह्यन्ते प्रमाराविपर्ययोपार्थ
 कस्मिन्निद्रास्मृतौ तपोनामवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यं ॥ जीवोपकरणात्त्वमपि प्राणस्य पंचवृत्तित्वान्नमनोवृत्तिरिति
 शाश्विषाणादिज्ञानविकल्पः ॥ तामही वृत्तिर्निद्रास्मृतिः प्रसिद्धा ॥ भ्रमनिद्रा मोरविद्या वृत्तित्वान्नमनोवृत्तित्वमित्यहं आत्मनो नमो ॥ वृत्तिरिति
 अस्मादीयं तस्माहं जीवेति तदेव प्राणवाद्योर्भेदभेदश्रुत्योरविरोध इति सिद्धं ॥

सर्वं प्राणस्याध्यात्मिकाधिदैविकविभागेनाप्यणुत्वविमुख्यवस्थोक्ता तत्प्रसंगेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकाधीनत्वमाह ॥ ज्योतिरा
द्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ वाचाहिनानामभिवदति च सुषारूपाणि यस्पतीति तृतीयाश्रुत्वा न्वमम्यति रेकवसा वागादीनां निरपेक्षसाधनत्वो
क्तिविरोधादग्निर्वीज्भूत्वेत्यादिश्रुतित्तेषां मचेतनाभ्यामुपादानकत्वं परा न तु तेषामधिष्ठातृदेवतापरा न च स्वकार्येण कृतानामपि वागादीनां

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ तेषुतः प्रकृताः प्राणाः किं त्वमहिम्नै ब्रह्मस्मै ह्यस्मै कर्मोपप्रमंती आहोस्वि देवताधिष्ठिताः प्रभव
तीति विद्यायेतै ॥ तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यकृत्तिमोगात् त्वमहिम्नै यप्राणाः प्रवर्तते रन्ति ॥ अपि च देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्ताव
भ्युपगम्यमानायां तासां मेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसंगात् न शरीरस्थभोक्तृत्वं प्रतीयेत अतः स्वमहिम्नै वैष्णवं प्रवृत्तिरित्येवं प्राप्त
इदमुच्यते ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्वितितु शब्देन सर्वपक्षोपार्जते ज्योतिरादिभिरग्न्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकस्या
जातं स्वकार्येषु प्रवर्तते इति प्रतिज्ञातीति हेतुं चावष्टे ॥ तदामननादिति तथाप्यामनंति अग्निर्वीज्भूत्वा मुखं माविशदित्यादि ॥ ॥

मचेतनत्वाद्यधिष्ठानपेक्षानविरुध्यत इति वाच्यं ॥ जीवस्याधिष्ठातृत्वात् किंच देवानामधिष्ठातृत्वे जीवब्रह्मोक्तत्वं तस्मिन्नेह स्यात्तथा चैकज्ञ
नेकभोक्तृणां विरोधात् दुर्बलस्य जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यादिति पूर्वपक्षार्थः ॥ सिद्धं तर्जति ॥ एवं प्राप्त इत्यादिना ॥ ॥ ॥

सर्वं प्राणस्याध्यात्मिकाधिदैविकविभागेनाप्यरादुत्वविभुत्वमवस्थौ तातत्प्रसंगेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकाधीनत्वमाह ॥ ज्योतिरा
द्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ वाचाहिनानामभिवदति च सुधारुणाणि पश्यतीति तृतीयाश्रुत्यान्वयमस्ति रेकवसावागादौ ॥ नानिरपेक्षसाधनत्वो
क्तिविशेषादपि कीमत्त्वेनादिश्रुतित्वेनामचेतनाभ्यामुपादानकत्वपरा ॥ न तु तेषामधिष्ठातृदेवतापरा ॥ न च स्वकार्यशक्तानामपि यगादीनां

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नै ब्रह्मस्मै ह्यस्मै कर्मोपप्रमवांति ॥ आहोस्वि देवताधिष्ठिताः प्रभव
तीति विद्यायैतौ ॥ तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तिमोगात् स्वमहिम्नै यथा प्राणाः प्रवर्तन्ते रज्जिति ॥ अपि च देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्ताव
भ्युपगम्यमानायां तासां मेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसंगात् न शरीरस्थभोक्तृत्वं प्रतीयेत अतः स्वमहिम्नै वैष्णवं प्रवृत्तिरित्येवं प्राप्त
इदमुच्यते ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्वितितु शब्देन सर्वपक्षोपपत्तये ज्योतिरादिभिरग्राह्यमिमानि नीभिर्देवताभिरधिष्ठितं नागादिकृसा
जातं स्वकार्यप्रवर्तते इति प्रतिज्ञातीति हेतुं चावष्टे ॥ तदामननादिति तथाप्यामनंति अग्निर्वीज्यत्वा मुखं माविशदित्वादि ॥ ॥

मचेतनत्वाद्यधिष्ठानपेक्षानविरुध्यत इति वाच्यं ॥ जीवस्याधिष्ठातृत्वात् किंच देवानामधिष्ठातृत्वे जीवब्रह्मे कृत्वमस्मिन्ने हे स्यात् तथा चैकज्ञ
नेकभोक्तृणां विशेषात् दुर्बलस्य जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यादिति पूर्वपक्षार्थः ॥ सिद्धान्तप्रति ॥ एवं प्राप्त इत्यादिना ॥ ॥ ॥

शा. स. भा. २

१४७

अग्निर्वी गन्तुं तादिस्यश्च श्रुतं चेति चतस्रो गोत्राश्चादिदेवताधिष्ठे पत्वरूपवत्सर्वधो न तदुपादानकत्वरूपो ह्यस्य दिसमंडलादेर्मुखस्य
च सुखाद्युपादानता संभवति साह। अने आ पमिति वा मुः प्राणाधिष्ठाता भूतानां सा पुटे अविशदिति आख्ये पमित्याह। तथेति। भाति होष्यते तपति
संकायं करोतीत्यर्थः। एतस्मिन् अधिष्ठात्रधिष्ठे पत्वरूपार्थे लिङ्गान्तरमाह। सर्वेषां चमिति। स प्राणो वाचं मयमा मुहो यकर्मणि मधाना नन्तादि

अग्नेऽपवाग्भावा मुत्प्रेवेशश्च देवतात्मनो धिष्ठातृत्वं गीकृत्योच्यते। न हि देवता सर्वधं प्रत्याख्या प्राप्ते र्वीचिमुखे वा कश्चिद्विद्मोऽप्यसं
बंधो दृश्यते॥ तथा वा मुः प्राणो भूतानां सिके अविशदिति सेवसा घपियो जपितयं। तथा न्यत्रापि वागे वयस्य आतुर्धः पादः सोऽग्निना ख्येति
वा भाति च तपति चेत्सेवसादिना वागादीनां नस्यादि ज्योतिष्ठा दिवचने नैतमे वा र्थं ईडयति। सर्वेषां चमेव प्रथमानं सवह तसा नदाम् सु
सत्समुच्यते सोऽग्निर्भवीदिति चेवसादिके गोगादीनां नस्यादिभावा पत्तिवचने नैतमे वा र्थं द्योतयति सर्वत्र वा ध्यात्मा धिदेवतविभागेन वा
गाद्युत्पाद्यनुकूलान्ननयैव प्रसासता भवति स्म तावपि वाग्धात्मनिति प्राहुः। आत्मानास्तत्त्व दर्शिनः ब्रह्मण्यमधिभूतं तु वीहं देवतमि
त्यादिना वागादीनां नस्यादिदेवताधिकितत्वं सत्प्रपंचं दर्शितं पदुक्तं च। कार्यशक्तियोगात्त्वमहिमेव प्राणाः प्रवर्तन्ते इति तदुक्तं च।
पाप्मरूपं मत्कमतीत्यावहन्त्य कनामुक्तं कृत्वा अग्निदेवतात्मत्वं प्रापितवानित्यर्थः किंच मत्तस्य अग्निगम्येति वातं प्राणः च सुखादित्यमित्यादि
श्रुतिरप्यधिष्ठात्रधिष्ठे पत्वरूपं सर्वधं पोतयतीत्याह। सर्वे चेति। सां बसदादिष्व॥

स्तथापि २

१४७

ननु कटादीनां वलीवरीदिभिरितानां प्रवृत्तिर्दृष्टास्तीरादीनां तदधिष्ठितानां मपि दध्यादिप्रवृत्तिर्दृश्यते। तथा चोत्पत्त्या संभवे कथं निश्चयः
स आह ॥ ५ ॥ भयोपपत्तौ चेति उक्तं देवांतरनिर्गता यस्तु च मय तारयति पदपीति शरीरेणैवेति भोक्तेति शेषः। संयं चोभोक्तुं भोग्यभावेन भयोप
देहेभ्यो मयैवो नंतरं पत्रमोलके रसतत्त्व इमनुमविष्टं बहुरिं द्रियं तत्र च सुखमभिजाती स आत्मा चास्तु यः तत्सकृपदर्शनात्तत्र च सुखं। यद्य

५ भयोपपत्तौ चागमादेवताधिष्ठितत्वेन निश्चीयते। यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठातीनां भोक्तृत्वमसंज्ञो न शरीरेत्येति तत्सरि हि यते॥
॥ आह च तदाह ॥ ॥ सतीत्यपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवत्तत्त्वात् कार्यकरणसंघातत्वात् मिनाशरीरेणैवेति प्राणानां सं
बंधः श्रुतेरवगम्यते। तथा हि श्रुतिः अथ यत्रैतत्काश समनुविष सं चक्षुः स चास्तु यः पुरुषो दर्शनात्तत्र सुखमोवेदेदं ज्ञातीति
स आत्मा गंधा यथागमिषेवे ज्ञातीति काशरीरेणैव प्राणानां संघातं श्राव्यमिति अपि चानेकत्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां
न भोक्तृत्वमस्मिन् शरीरेऽवकल्पते। एकोऽप्यस्मिन् शरीरेऽशरीरे भोक्ता मति संधानादिसंभवाद्भवगम्यते॥

आत्मा करणमपेक्षते। तथापि ज्ञेयज्ञानतदाश्रया हंकारो वेदस आत्मा चिद्रूपस्य करणमित्युक्तं धादि तत्र वेदेऽस्मिन् चेतस्यापेति श्रुत्यर्थः।
किंच यो हं रूपमहं संसराहं शृणोमीति मति संधानादेकः शरीरस्य भोक्तानवहो देवा इत्याह॥ ॥ अभिचेति॥ ॥

शा.स.भा.२

१४८

कदाचिद्देवानामत्र भोक्तृत्वं कदाचिज्जीवसेति अनिमनोस्त्वित्याशंका स्वकर्माजिते देहे जीवस्मभोक्तृत्वमिति प्रमातेवमित्याह सूत्रकारः । तस्य
येति । इत्थं मरणदिबुज्जीवस्मप्राणव्यभिचारस्तस्यैव प्राणस्वामित्वं देवतानां तु परस्वामिकुर्यात्सा रथिवदधिष्ठातृत्वमात्रमिति व्याख्यातरमाह । शरीरे
रीरेणो वचनिस इति । यथा महाकादिः करणोपकारकतया करणपक्षस्यान्तर्गतस्तथा देवाः करणोपकारिण एव न भोक्ता रइत्यर्थः । जीवस्या
दृष्टद्वारा करणाधिष्ठातृत्वा इत्यस्वामिबोक्तृत्वं दिवानां तु करणोपकाराभिज्ञतया कारथिवदधिष्ठातृत्वमिति न जीवेनान्यथा सिद्धिः । देवता
तस्य च नित्यत्वात् ॥ तस्य च शरीरस्यास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसंभवात् सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च न देवतानां ।
ताहि परस्मिन् नैवैवैव देवतिष्ठमानानां हीने स्मिन् शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिन्युमहतिश्रुतिश्रुतिभयति पुण्यमेवाभुगच्छति न ह वै देवानां पापं गच्छती
ति शरीरेणो वचनिसः प्राणानां संबंधः प्रकाश्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात् न भुक्त्वा तं प्राणोक्तत्वा मतिप्राणमन्त्रां मंसर्वप्राणाश्च
नृत्वा मंती सादिश्रुतिभः तस्मात्सतीष्वपि कुर्यान्तानि पञ्चीषु देवता सुनशीरी रस्मभोक्तृत्वमभ्युत्ति करणपक्षस्यैव हि देवतानभोक्तृ
पक्षस्येति ॥ तद्विद्यापितव्यपदेशादस्य त्रैलोक्यात् ॥

मधिष्ठातृत्वेनास्मिन् देहे भोक्तृत्वानुमानं तु न ह वै देवाणां पापं गच्छतीत्युक्तश्रुतिव्यतिरेकः । तस्माच्च सुषाहिरुपाणि पश्यतीति श्रुतेः साधनत्वमात्रबोधि
त्वादग्निवीर्यत्वेत्याद्यधिष्ठातृदेवतापेसा बोधकश्रुतिभिर्विरोध इति सिद्धं । तस्मिन् दिवेषु तदधिष्ठातृदेवता चिन्ता न्येव प्राणाव्यतिरेकेण

तद्विद्यापितव्यपदेशादस्य त्रैलोक्यात्

१४८

तद्विद्यापितव्यपदेशादस्य त्रैलोक्यात्

प्राणादिं दिवाणां भेदा भेदश्रुतिभां संशयं वदन् पूर्वपक्षपतिमुख्ये सादिना हंत इदानीं मत्स्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वेषां स्वरूपं भवामेति संक
ल्पते वागादमस्ति धाभवन्ति सभेदश्रुत्यर्थः ते प्राणादभिन्नाः प्राणपदवाच्यत्वात् प्राणवदिसाह। प्राणेतिते प्राणाः शेषादस्य इति प्रतिज्ञा

मुख्यश्चैकदतरे चैकादशप्राणा अनुक्रांताः तत्रेदमपरं संदिश्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदादतरे प्राणा आहो स्तित्वांतराणीति किं
तावत्प्राणं मुख्यस्यैव तरे वृत्तिभेदादितिकृतः श्रुतेः तथा हि श्रुतिः मुख्यमितरांश्च प्राणान् स्तित्वा तेषां स्तित्वा तामितरेषां व्यापयति हंता
स्यैव सर्वेषां रूपमसौ मेतितस्य तस्यैव सर्वेषां रूपमभवन्निति प्राणैकशब्दाच्चैकत्वात् धवसापः इतरथाह्यप्यप्यमने कार्यत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्यते
एकवचनमुख्यस्यैव तरेवला सति कल्पनापद्येत। तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणायाः पंचवृत्तयः एवंगगाद्याश्च येकादशे सवंप्राणै बुभुः। तस्यै
तरस्यैव प्राणाद्वागादीनीति। कुतः अपदेशभेदात्। कोपं अपदेशभेदः तेषां कृताः प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वा बुद्धिश्च। एकादशे दिवाणी सुखं ते
श्रुतार्थे अपदेशदर्शनात् एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे दिवाणि चेति ह्येवं जाती यकेषु प्रदेशेषु च कूप्राणो व्यपदिश्यते। एव कुर्वे दिवाणि॥

यत्वेन पदत्रयं व्याचष्टे। तत्वांतराण्येवेति। तद्व्यपदेशादित्यत्र तच्छब्दः प्रतिज्ञातात्वं परामर्श इति प्राणादि दिवाणीत्यवधीपशब्दाभ्याममत्वेनेति
हेतुपवादनार्थत्वेन पुनस्तानि सूत्रपदानि योजयति। कु इत्यादिना। सूत्रस्य विश्वतो मुखलाडु ममार्थत्वमलंकार एव न दूषणं। एतेन प्रतिज्ञाया हार
तच्छब्दा प्रकृतभेदपरमर्शित्वे चेति दोष इत्यमयास्त॥

शा. स. भा. २

१४६

शब्दभेदस्तु भेदसाधने प्रतिप्रसंगं शङ्कते। तन्निति। प्राणवन्मनसोऽपि इन्द्रियेभ्यो देदः स्यादित्यर्थः। अपर्यायसंज्ञा भेदात् स्वतंत्रं संज्ञितं वस्तु भेद
इत्तत्सर्गः। स च मनःषष्ठ्यातीन्द्रियाणीत्यादिस्मृतिवाधान्न मनस्यप्येव। प्राणतु वाधकाभावादुत्सर्गसिद्धिरिति समाधत्ते। सप्तमि साधिता। मन इ
न्द्रियाणि चेति भेदे किं जीवली वदेत्यायेन नेपा। सिद्धं ते मनसः प्रमाणादावत्वादात्मवदनिन्द्रियत्वं निवृत्तं तेनोत्सर्गवाध इति केचित्। किं चेत्तस्माज्जा

ननु मनसोऽप्येवं प्रतिवृत्तेन निन्द्रियत्वेन प्राणवत्त्वात् मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति एतद्व्यपदेशदर्शनात् सत्यमेतत् स्मृतौ तु एकादशेन्द्रिया
णीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत्संगस्य ते प्राणस्य निन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति व्यपदेशभेदस्याप्यतत्त्वभेदपक्षेऽप्यपद्यतेत
त्वेकत्वे तु स एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते चेति विप्रतिषिद्धं तस्मात्तत्त्वांतरभूता मुख्यदिनरेकतश्च तत्त्वांतरभूताः
॥ भेदश्रुतेः ॥ भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वमश्रमते ॥

यते प्राण इन्द्रियाणि चेति एतद्व्यपदेशात् स्वतंत्रं वस्तु भेदस्ताह। व्यपदेशभेदश्चापनिति एकस्मिन्वाक्ये प्राण इन्द्रियशब्दैर्मात्रेण ते पुनर
किं भिन्ना न लभते चेति व्याघात इत्यर्थः। एवं भेदेनापर्यायसंज्ञाभावात्तः एतद्व्यपदेशादिति हेतुर्विख्यातः। भेदश्रुतेरिति सूत्रेण

॥ भेदश्रुतेः ॥ भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वमश्रमते ॥

१४६

ते देवाः शास्त्रीयैर्द्विषमनो वृत्तिरूपाश्च सुराणां पापवृत्तिरूपाणां जपार्थमुद्धीय कर्मणि प्रथमं व्यापृतं वाचमूचुस्त्वन्न उद्गाप्य सुखाशायेन मितित
यास्त्विसंगीरुत्तेन्द्रा यन्ती वाचमनृतदिदौषेणा विध्वंसितवन्तोः सुरा इत्येवंक्रमेण सर्वे धिं दिवेषु पापप्रसेषु यश्चादधेति प्रकरणं विधिप्रसिद्ध

ते ह वाचमूचुरित्यपक्रम्य वागादीन सुरपापविध्वस्तानुपत्य सौख्यसंहत्य वागादिप्रकरणमथ हेममासमं प्राण
मूचुरित्यसुरविध्वंसिनो मुख्यप्राणस्य च अगुपक्रमणा ततश्चाप्रनो वाचं प्राणताम्यात्मनेकुरुरतेत्येवमाद्या अपि भे
दश्रुतमः उदाहर्तव्याः तस्मादपितत्वांतरभूता मुख्यदिनरे कुतश्च तत्वांतरभूताः ॥ ॥

मासे भवमासमं सुरेयं प्राणमुचुस्त्वन्न उद्गापेति तत्र प्राणो नोद्गातिर्विषयतया संगदोषसत्येनासुरानष्टा इत्यसुराणां विध्वंसिनो मुख्यप्राणस्य
के भेदसिद्धिरित्याह ते हेति ॥ तानि त्रीण्यन्त्यात्मने स्वायं प्रजापतिः कृतवानित्यर्थः ॥ ॥ ॥

॥ संतामूर्तिस्तु त्रिबलुर्वतः प्रदेशात् ॥ सत्प्रक्रियायां तेजोवन्तानां सृष्टिर्मिथ्यापदिश्यते ॥ संप्रदेवतैस्ततहंताहमिमा
स्तिस्रो देवताः अनेनैव विनात्मनानुप्रविश्यतामरूपे व्याकरवाणीति ॥ तासां त्रिबलं त्रिवलं त्रैकैकं कुरवाणीति तत्र संहारः किं जीव
कर्तृकमिदं तामरूपव्याकरणमुत्तपरमेश्वरकर्तृकमिति ॥

तिः प्रक्रियाप्रकरणं ईश्वरमेवाह हंतेसादिना हंतइदानीं देवताः सृष्ट्वा अनुप्रविश्येति संबंधः तासां निष्पत्त्यां देवतानामेकैकां देवतां तेजो
वनात्मना आत्मिकां करिष्यामीति श्रुतिः पंचीकरणे पल्लवार्थां ह्येतेषां कृद्वाचो ह्यसंहारस्योक्तत्वात् एवं सूरली कृतेषु भूतेषु प्रप्रसि
तां व्यवहारः सौम्यतीति परदेवतामास्तात्पर्मजीवेनेति पदस्य आकरवाणीत्यनेन संबंधसंभवात् संभवाभ्यां संज्ञा ममाह तत्रेति । पूर्वप्रश्ने

वसुवर्गैलिकस्यष्ट्वाङ्गलः सर्वस्यष्ट्यासिद्धिः॥सि
द्धान्तस्त्रिहिति कले॥

जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणिमिधानक्रियापदेन संबंध इति पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र प्राप्तिमिति परदेवतायाश्च कर्त्तृत्वे कथमुक्तमपुरुषप्रयोग
इत्यारंभप्रयोजकत्वात्कर्त्तृत्वोपचार इत्याह ॥ मया लोक इति सिद्धं तपति ॥ तु शृण्वेतेसादिनाप्रत्याहृतिप्रतिजातीत्यर्थः अनेन स्थूलसर्वस
तत्र प्राप्तितावत्जीवकर्त्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति ॥ कुतः अनेन जीवेनात्मनेति विशेषणत्वेन लोके चारेणाहं परसैव च नुप्र
विश्वसंकल्पानीत्येवजातीयके प्रयोगे चारकर्त्तृकमेव सत्सैव संकलनहेतुकर्त्तृत्वाद्वाजात्मन्यधारेण पति संकल्पानीत्कृतमपु
रुषप्रयोगेणैव जीवकर्त्तृकमेव सत्तामरूपव्याकरणं हेतुकर्त्तृत्वाद्देवतात्मन्यधारेण पति व्याकरवाणीत्कृतमपुरुषप्रयोगेण ॥ अपि च उ
च्यते विष्णुनाम सुघट्टावादिषु च रूपेषु जीवसैव व्याकर्त्तृत्वं दृष्टं तस्यां स्माजीवकर्त्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति संबन्धो भिध
ते संज्ञा मूर्ति कुक्षिस्थिति तु शृण्वेन पक्षे व्यावर्तयति संज्ञा मूर्ति कुक्षिरिति नामरूपव्याक्रमेत्वेन तत्रैव कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति विव
करणे तस्य निरपवादकर्त्तृत्वं निर्देशात् पेयं संज्ञा मूर्ति कुक्षिस्थिति एतद्विद्युदिति तथोक्तं कृष्णकृष्णलाशादिषु पशुमग
मनुष्यादिषु च प्रसाकृतिप्रतिपत्तिरित्यनेन कप्रकारमात्रं लुपरमेश्वरस्यैव तेजोवन्मानं निर्मातुः इति नैवितुमर्हति ॥ कुतः उपदेशात् ॥ तथा
हि संपदेव ते लपकम्याकरवाणि स्तुतमपुरुषप्रयोगेण परसैव ब्रह्मणो व्याकर्त्तृत्वमिहोपदिश्यते ननु जीवेनेति विशेषणजीवकर्त्तृ
त्वं व्याकरणस्य व्यवसितं नैतदेव जीवेनेत्येव नुप्रविशेत्तेन संबध्यते आनंतर्मीन व्याकरणेण सनेन तेन हि संबध्य व्याकरवाणीत्वं देव
ताविषम इतमपुरुषप्रयोगः कल्प्यते न च गिरिनदीसमुद्रादिषु नाविधेषु नामरूपेण जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति मेघपिवा
जिजीव्यासामर्थ्येति तन्नया च परम्यस्य पदार्थसोपताधीनत्वाज्जीवरूपेण प्रविशामेव व्याकरवाणीत्वं ननु जीवेन व्याकरवाणीति ॥

सिद्धं तपति ॥ तु शृण्वेतेसादिनाप्रत्याहृतिप्रतिजातीत्यर्थः अनेन स्थूलसर्वस
तत्र प्राप्तितावत्जीवकर्त्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति ॥ कुतः अनेन जीवेनात्मनेति विशेषणत्वेन लोके चारेणाहं परसैव च नुप्र
विश्वसंकल्पानीत्येवजातीयके प्रयोगे चारकर्त्तृकमेव सत्सैव संकलनहेतुकर्त्तृत्वाद्वाजात्मन्यधारेण पति संकल्पानीत्कृतमपु
रुषप्रयोगेणैव जीवकर्त्तृकमेव सत्तामरूपव्याकरणं हेतुकर्त्तृत्वाद्देवतात्मन्यधारेण पति व्याकरवाणीत्कृतमपुरुषप्रयोगेण ॥ अपि च उ
च्यते विष्णुनाम सुघट्टावादिषु च रूपेषु जीवसैव व्याकर्त्तृत्वं दृष्टं तस्यां स्माजीवकर्त्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति संबन्धो भिध
ते संज्ञा मूर्ति कुक्षिस्थिति तु शृण्वेन पक्षे व्यावर्तयति संज्ञा मूर्ति कुक्षिरिति नामरूपव्याक्रमेत्वेन तत्रैव कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति विव
करणे तस्य निरपवादकर्त्तृत्वं निर्देशात् पेयं संज्ञा मूर्ति कुक्षिस्थिति एतद्विद्युदिति तथोक्तं कृष्णकृष्णलाशादिषु पशुमग
मनुष्यादिषु च प्रसाकृतिप्रतिपत्तिरित्यनेन कप्रकारमात्रं लुपरमेश्वरस्यैव तेजोवन्मानं निर्मातुः इति नैवितुमर्हति ॥ कुतः उपदेशात् ॥ तथा
हि संपदेव ते लपकम्याकरवाणि स्तुतमपुरुषप्रयोगेण परसैव ब्रह्मणो व्याकर्त्तृत्वमिहोपदिश्यते ननु जीवेनेति विशेषणजीवकर्त्तृ
त्वं व्याकरणस्य व्यवसितं नैतदेव जीवेनेत्येव नुप्रविशेत्तेन संबध्यते आनंतर्मीन व्याकरणेण सनेन तेन हि संबध्य व्याकरवाणीत्वं देव
ताविषम इतमपुरुषप्रयोगः कल्प्यते न च गिरिनदीसमुद्रादिषु नाविधेषु नामरूपेण जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति मेघपिवा
जिजीव्यासामर्थ्येति तन्नया च परम्यस्य पदार्थसोपताधीनत्वाज्जीवरूपेण प्रविशामेव व्याकरवाणीत्वं ननु जीवेन व्याकरवाणीति ॥

ननु तर्हि प्रवेशक्रिया जीवकर्तृका व्याकराणी श्रवणमिति कर्तृत्वे मे स्वरत्वा प्रत्ययोनस्यादित्यत आह। न च जीवो नामेति बलुतस्तु रूपो जले प्रवि
ष्ट इति प्रतिविम्ब भावाख्य प्रवेशे सूर्यस्यैव कर्तृत्वप्रयोगा जीवात्मनः प्रवेशोऽपी श्रवणवकर्तृति का श्रुतिर्भूतेति बोध्यं। न त्वभेदश्चेत्तु वरव्याक
र्तृत्वं किं न स्यादित्याशंभुकल्पनप्राप्तिस्तस्मात् शक्यता च्युतिविरोधाच्चेमेवमित्याह। परमेश्वर इति। प्रत्येकं महाभूतसर्गस्य प्रागुक्तत्वादित्यत

न च जीवो नाम परमेश्वर इत्यंतमिच्छाश्रवण इवरातः। आत्मनेति विशेषणान्। उपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य तेन तत्कृतमपि नाम
रूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति। परमेश्वर एव च नामरूपयोगो कर्तृति सर्वोपनिवृत्तिस्ततः। आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्नि
वहितेसादिश्रुतिभ्यः तस्मात्परमेश्वरस्यैव विवर्तकत्वतः कर्मनामरूपव्याकरणं निवृत्त्यणं पूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्ष्य
ते। प्रत्येकं नामरूपव्याकरणं स्यते जीवोऽप्यतिवचनेनैवोक्तत्वात् तच्च त्रिविकरणमप्रादिसर्चद्विविधुत्तुश्रुतिर्देरीयति। यदग्नौ रोहितं रू
पं तेजसस्तद्वपुः पृथुकृतं दधामस्तु मितरन्त्येसादिना। तत्राग्निरितीदं रूपं व्याक्रियते सति च रूपव्याकरणं विषयप्रतिर्लभादग्निरितीदं ना
म व्याक्रियते एवमेवादिसर्चद्विविधुत्त्वपि दृष्टव्यं॥

करणगोचरे पक्षे सर्वकं स्तुलभौतिकसर्गद्वयेति पाठ्यस्य येन सत्त्वचित्तश्रुत्यर्थमाह त्रिविकरणं सर्वकमिति। ईश्वरकृतं आत्मत्वमिति क
ष्टमिह तत्राह। तच्चेति॥ इदानीं नामरूपव्याकरणं क्रममाह। तत्राग्निरिति। यद्यप्यतः प्रभवः। हृदित्यत्र वेदोद्भास्य सर्वकार्यस्य हिरुक्ता तथाप्यव्यक्ता
स्तत्तात्पर्यं दृश्येष्टेष्टासंस्कारनामसंबंधाभिन्नक्रियोक्त्यविरोधः॥

नन्वाद्यादीनां तैजसानामेव श्रुतावदाहरणं दत्तं लयोल्लेख्यं कृतं न चिद्वसितमिदं तत्राह अनेन वेति उपक्रमेतासां मध्यम इति शेषः एकस्योतरु
पादिकं कृतं तदादिविशेषकरेण विज्ञातमिव भवति तदेव तानां समुदायरूपमिति सार्थः वाच्यं चिद्वत्करणमुक्ताध्यात्मिकमपरंपूर्वकलक्षणं च

अनेन चाग्न्युदाहरणेन भौमां भूतैजसेषु चिद्वत्पिद्वेष्वविशेषेण चिद्वत्करणमुक्तं भवति उपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात् तथाहि
अविशेषेणैवोपक्रम इति सास्त्रिको देवतास्त्रिद्विद्वदेकैका भवतीति अविशेषेणैवोपसंहारे पदुरेहितमिदं कृदिति तेजसस्तदुपमितेव
मादिर्षद्विज्ञातमिदं भूदिसेतासामेव देवतानां समास इत्येव मंतस्तास्तिस्र एव देवतानां वहिस्त्रिद्वत्कृतानां सतीनां न ध्यात्ममपरिचिद्वत्क
रणमुक्तं दमास्त्रिदेवताः पुरुषं चाप्यत्रिद्विद्वदेकैका भवतीति तदिदानीमावासीयथा श्रुतेवोपदर्शयतां श्रुतिं दोषं परिहरिष्यन् ॥
मासादिभौमं यथाश्रुतिं तदप्येव अहमेति चिद्वत्कृतायाः पुरुषेणोपभूयमानायां सादिकं यथाश्रुतिं निष्पद्यते तथा हि श्रुतिः अन्नमशि
तं त्रेधा विधीयते तस्यैव स्थविरो धातुस्तु सूरिषं भवति यो मध्यमस्तन्मां संकोशित्वस्तन्मन इति ॥

दन्तुत्तरसूत्रमवतारयति तासामिदानीं पुरुषं शरीरं प्राप्यैकैकात्रिद्विद्वत्किं यत्र मात्मना भवतीत्यर्थः अनुरस्येण श्रुतिं दोषं निरसितु
मादौ शंका विषयमाध्यात्मिकचिद्वत्करणं दर्शयतीति भाष्यार्थः ॥

शा.सू.भा.२
१५३

नन्वन्तमयं प्रासादिकं यमौ ममित्तत आह त्रिविक्रता मृमिरेवेति ॥ प्राणस्य वा यो रफकार्मत्वं औपचारिकं दृष्ट्या एवं विषयमुक्ता दोषं शंक
ते। अत्रोहेति तदुत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे। तु शब्देनेति। स्वभागाधिक्यं वैशेष्यं किं मयं कृतमित्तत आह। व्यवहारप्रसिद्धार्थमिति सर्वस्मृतिर्या
त्रिविक्रता मृमिरेवैषा ग्रीहिपवाधन्नरूपेण घृतइत्यभिप्रायः। तस्याश्च सूत्रविष्टरूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्मं मांसं
वर्धयति। अणुषु तु मत्तस्वमित्तरयोरपुत्रे जसोर्मया शृङ्गकार्मत्वं तं अं एवं मृत्तं लोहितप्राणश्र्यायां कार्ये अस्ति न जायते जसइ
ति अत्राह। यदि सर्वमयं त्रिविक्रतं भूतभौतिकं अविशेष्यते। तासां त्रिविक्रतं त्रिविक्रतमेकैकामकरोदिति। किंकृतस्तर्ह्येयं विशेष्यपदेशः। इदं
तैजइमा आपइदमत्रमिति। तथा आत्मन इदमत्रसाहित्यकार्मत्वं मांसादिइदमयां पीतानां कार्यं लोहितदिइदं तैजसोश्चित्तस्य कार्यं अ
स्यादीति अत्रोच्यते। वैशेष्यानुतदादस्तदादः तु शब्देन चोदितं दोषमपनुदति विशेष्यभावे वैशेष्यं प्रपत्तमिति पावतसत्यपि त्रिविक्र
रसोक्तचित्कस्य चिद्रूपतया तोर्धपत्तमुपलक्ष्यते अग्रे तैजोभूयस्त्वमुदकस्याभूयस्त्वप्यव्या अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्धार्थं चे
दं त्रिविक्रता ॥ व्यवहारश्च त्रिविक्रतं ज्जुवदेकत्वापत्तौ ससां न भेदेन भूतत्रयमगोचरो लोकस्य प्रसिध्यते। तस्मात्सत्यपि त्रिविक्रतं वैशेष्यादे
यते जौ वन्तविशेषवादे भूतभौतिकविषय उपपद्यते तदादस्तदादइति पदभासेऽप्युपरिसमाप्तिर्गोचरमिति ॥ इति श्रीशारीरकमीमांसाभा
ष्ये द्वितीयाध्यायसप्ततुर्थः पादः ॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥
ममतां तदश्रुतिनिरविरोधो ब्रह्मणो वेदां ततास्य स्येति सिद्धं ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमद्देविंदानंदभगवत्पादकृतेशारीरमी
मांसाभ्यासां द्वितीयाध्यायसप्ततुर्थः पादः ॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥

॥

॥

॥

१५२

शारीरकस्तत्रभाष्यद्वितीयाध्यायः समाप्तः

शरीरक सूत्रभाष्येनृतीयाध्यायप्रारंभः

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॐ ॥ यद्वै वैराग्यं सर्वज्ञस्त्वमर्थविवेकिनः ॥ तन्मते साधने हीतास्तं सीतानाथकं भजे ॥ तदंतर
प्रतिपत्तौ रहति संपरिष्ठुक्तः प्रश्नतिरूपणाभ्यां ॥ उत्तमन्यततीयाध्यायार्थमाह ॥ द्वितीयस्यादिना ॥ अर्थे अनुसाधनाध्यायः विरुद्धे वेदाध्याये

श्रीगणेशाय नमः ॥ हरिः ॥ ओम् ॥ ॥ तदंतरप्रतिपत्तौ रहति संपरिष्ठुक्तः प्रश्नतिरूपणाभ्यां ॥ द्वितीये ध्याये स्मृतिमाध्याये धीवे
दांतविहिते ब्रह्मदर्शने परिहृतः ॥ परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपंचितं ॥ श्रुतिविप्रतिषेधश्च परिहृतः ॥ तत्र च जीवव्यतिरिक्तानितत्वानि
जीवोपकरणनिब्रह्मणो ज्ञापित इत्युक्तं ॥ अर्थे दानीमुपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रकारस्तदवस्थां तदणिव्रह्मसतत्त्वविद्याभेदाभे
दे गुणोपसंहारादनुपसंहारो ॥

तत्त्वज्ञानसाधनचिंतावसरइत्यनयो हेतुहेतु मद्भावः लिंगोपाधिसिद्धौ तदपहितजीवसंसारचिंतोतिपादयोरपितद्भावः संगतिः ॥ अत्र प्रश्नपोदे
वैराग्यं ॥ द्वितीये स्वप्नाद्यवस्थेस्तातत्त्वपदार्थो ब्रह्मतत्त्वचोच्यते ॥ तृतीये ककार्यस्तदर्थमुपासनाश्च विचार्यते ॥ ॥ ॥ ॥

चतुर्थपादार्थमाह। सम्पद्दर्शितादिति। दर्शितोपायाः संत्सादादयः मुक्तिरूपफलस्य स्वर्गवत्तत्त्वमिति ममाभावएकरूपत्वमिति यावत्। प्रसंगात्तदेह
तद्दर्शना। पंचसुषुप्त्यर्थमप्युच्यते। पुरुषो विस्वमिदं ध्याते पंचान्निविद्या। यस्मात्कर्मण्यगतिरूपो नर्थास्तस्मात्कर्मफलं जुगुप्सुणा विरजितं कुर्वतेति
पंचान्निविद्योपसंहारेऽवगाह्यार्थं प्रदर्शयते इत्यर्थः॥ शास्त्रादिसंवेतिस्य विवेककृते वैराग्यमुक्तं इह तद्दर्शनाप्यगत्यागतिरुक्तं भावताकृतं त
दुच्यते इत्यर्थो नरुक्तः। अधिकरणविषयमाह। जीव इति। अविद्याप्रसिद्धा विद्येति पाठेऽपासनायाः। कर्मधर्माधर्मोक्तं। पूर्वप्रज्ञाजन्मांतरसंस्कारः

सम्पद्दर्शनासुरवाप्यसिद्धिः सम्पद्दर्शनोपापविधिप्रभेदे। मुक्तिफलानि युमथेसे तदर्थजातं तृतीयेति रूपमिष्यते॥ प्रसंगात्तत्त्वमिति ममप्यतः
तत्र प्रथमे तावतादे पंचान्निविद्या माश्रित्य संसारगतिमुभेदः प्रदर्शयते। वैराग्यहेतोः तस्मात्तुगुप्सुतेति यांते अवगातः। जीवो मुख्यप्राणसचि
वः सेंद्रियः समनस्को विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः स पूर्वदेहविहाय देहांतरं प्रतिपद्यत इत्येतद्व्यगतं। अथैनमेते प्राणा अभिस्तमायंती। सेवमारंश्य
वचंतरं कस्या तांतररूपं कुरुत इत्येवमेतात्संसारप्रकरणास्था ठाद्रुमीधर्मफलोपभोगसंभवाच्च सकिंदेहजीर्णतस्मै रसंस्कारो गच्छति।
आहोस्वित्संस्कारो गच्छति चित्तं। किं तावत्वासे। असंस्कारो गच्छति। कुतः करणपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात्॥

अथ मरणकाले प्राणहृदये जीवेतैकी भवतीत्यर्थः। रूपं शरीरं पंचीकृतं भूतमाभाः उत्तरदेहपरिणामितो भूतस्त्वस्मादेवं तार्थं ज्ञानसाधनविचार
त्वात् सर्वधिकरणानां श्रुतिशास्त्राध्यायसंगतयः वैराग्यफलकत्वादे तस्या दर्शनगतिः। पूर्वधिकरणे व्यवहारार्थं पंचीकरणमुक्तं स व्यवहारो न
रूपमिति फलफलिभावो वांतरसंगतिः। अत्र पूर्वपक्षेति एवमप्राणगत्यभावान्नैवैराग्यं। सिद्धं ते भूता अथ प्राणाभाते वैराग्यमिति फलमैदः॥

२
 श.स.भा. ३ जे जोमात्राश्च सुरादयः पश्यति जि प्रतीति का वंशेषात्। आपः पंचस्वप्तिषु हुताः पंचमा मा हुतौ हुतापां यथा ३५ वशश्च वा आः पुरुषात्मना परिण
 मंते तथा किं संवेत्ते ति श्वेतकेतुं प्रतिराजः प्रश्नः तस्मै चोत्तरा शाने तत्पितरं प्रतिराजो वाचा सौ वा बलौ के गोत मा प्रित्त च अद्वय आः आहुतिः पर्जन्या
 ज्यौषे प्ररूपाः ॥ इह बल्व शि होत्रे अद्वय कृता दध्यादि रूपा आपो यजमान संलग्नाः स्वर्ग लोके प्राप्सो मा रव्य दि अदेहात्मना स्थिताः कर्मा ते हुताः पर्जन्ये ह
 सरता स्ते जोमात्राः समभ्या ददान इति त्वत्र ते जोमात्रा शब्देन करण ना सुपादानं संकी र्त्त प्रतिवाक्य शेषे च सुरादि संकी र्त्तना त्वेयं भूतमात्रोपादान
 संकी र्त्तन मस्ति मूल भा अ सर्वत्र भूतमात्राः यत्रैवे देहश्चर ध्व मस्तत्रैव सति तासां न यनं निष्प्रयोजनं। तस्मा दसं परिष्कृतोपाती त्वेवं मा ते पठ सा च
 र्चः। तदंतर प्रतिपत्तौ रं हति सं परिष्कृत इति। तदंतर प्रतिपत्तौ देहांतर प्रतिपत्तौ देह बीजे भूत सस्तेः सं परिष्कृतो रं हति गच्छतीत्य कांतं
 कृतः प्रश्न निरूपण भा ॥ तथा हि प्रश्नः ॥ वेत्य मया पंचमा मा हुता वायः पुरुष वच सो भवंतीति। निरूपणं च प्रतिवच तं घु पर्जन्य पृथि
 वी पुरुषयो विसृपं च स्वप्तिषु अद्वा सोम वश्य नरे तो रूपाः पंचा हुती र्दिश्यामि ता। इति तु पंचमा मा हुता वायः पुरुष वच सो भवंतीति। तस्मा दग्निः
 परिवेष्टितो जीवो यजतीति गम्यते। न च न्याय्युतिर्जलौका बत् पूर्व देहं न प्रुचति याव न देहांतर मा कर्म तीति दर्शयति। तद्यथा तदा जला युक्तेति ॥
 यंते ततो दधि रूपाः पृथिव्यां अन्न रूपाः पुरुषे रे तो रूपाः यो विति हुताः आपः पुरुषाश्च वा आ भवंतीति वि रूपणं कृतं न चेत देहं त्यक्ता हिः सह
 गतस्य पश्चाद्देहांतरातिरित्युक्तं। यथा तदा जला युक्ता तदा तं तरं गृहीत्वा पूर्व त्वां सजति। तथा जीवो देहांतरं गृहीत्वा पूर्व देहं त्यजतीति युति विरोधा

२
 एति विरोधो न च मेति ॥

इहैव कर्मायत्तभाविदेहं देवो ह मिसादिभावतपाग्दहीत्वा पूर्वदेहं संजतीति श्रुतार्थः । अतो न विरोधः इति समाधत्ते । तत्रापीति भावनायासीद्धभावे
भाविदेहविषमत्वं । यथा काशवदपहितो जीवः स स्मो पाधिगता लोकांतरं गच्छतीति पंचमिश्रुतः प्रकारस्तद्विरोधादस्याः कल्पनाः सर्वान्नादसं

तत्राप्यपपरिवेष्टितस्यैवजीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावतादीर्घीभायमात्रं जलकयोपमीयतइत्यविरोधः। एवंशुक्लजैर्देहां
तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति पाः पुरुषमतिप्रमत्ताः प्रकल्पमाः। आपिनां वरणातामात्मनश्च देहांतरप्रतिपत्तिकर्मवशाद्धितिलाजस्तत्रभवति। केव
लस्य चात्मनो ह्यत्रिलाभस्तत्र तत्रभवति इद्विधाणितु देह्यदभिनवात्वेव तत्र तत्र भोगस्थाने तु सृष्टंते। मनस्येवाकेवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते।
जीवरोत्पत्तस्य देहांतरं प्रतिपद्यते शुकद्वयवशात् वशांतरमित्येवमाद्याः सर्वा एवातादृतेभ्यः। श्रुतिविरोधात्। न नूदाहताभ्यं प्रमत्तप्रति
वचनं भावेवलाभिरिद्धिः संपरिष्ठितैरहंतैति श्रामोत्पत्तद्वयवशात् सा मर्थात्। तत्र कथं सामात्मन प्रतिपाद्यते सर्वैरेवभूतस्यैः संपरि
ष्ठितैरहंतैति। अत उक्तं पठति॥ आत्मकत्वात्तु मूयस्त्वात्॥ ॥ तु शब्देन चोदिता नाशं कामुद्धिनन्ति। आत्मिकात्वापत्तिवत्करणश्रुतेः। ता
स्वामिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगतमभवति। आत्मकश्च देहस्वपाराणमयितेजोवन्तानांतस्मिन्कायोपलब्धेः॥

सा इत्यन्वयः ॥ सांख्यकृत्यनामाह व्यापितामिति । सुगतकलनामाह । केवलमेति । निर्विकल्मकतानसंतानरूपस्यात्मनो देहांतरे शब्दादिसविकल्म
कतानाख्यवृत्तिलाभो नयतीत्यर्थः । काराणकृत्यनामाह । नवइति । देहांतरे प्रतिमनोमात्रं गच्छति । इन्द्रियाणितु नूतनान्ये सारभवंते । दिगंबरकृत्यनामाह ।

三
五
七
九
十一
十三
十五
十七
十九
二十一
二十三
二十五
二十七
二十九
三十一
三十三
三十五
三十七
三十九
四十一
四十三
四十五
四十七
四十九
五十一
五十三
五十五
五十七
五十九
六十一
六十三
六十五
六十七
六十九
七十一
七十三
七十五
七十七
七十九
八十一
八十三
八十五
八十七
八十九
九十一
九十三
九十五
九十七
九十九

इहैव कर्मयत्तमाविदेहं देहो ह भिन्नादिभावना गृहीत्वा ह वै देहं सजतीति शुभसर्गः । अतो न विरोधा इति समाधत्ते । तत्रापीति भावना काही धी भावो
भाविदेहविषयत्वं । यथा काशवदमहितो जीवः स स्मो पाधिगता लोकांतरंगच्छतीति पंचाग्निश्रुतुक्तः प्रकारस्तद्विरोधादस्याः कल्पनाः सर्वाश्च नादत्ते

तत्राप्यपरिवर्धितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तयदेहविषयभावना दीर्घी भावमात्रं जलकर्मोपमीयत इत्यविरोधाः । एवं शुक्लैर्देहां
तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति पाः पुरुषमतिप्रभवाः प्रकल्पमाः । आपिनां कुराणातामात्मनश्च देहांतरप्रतिपत्तिकर्मवशाद्दृष्टिमानस्तत्र भवति । केव
लस्य चात्मनो न ज्ञानाभस्तत्र भवति इति प्राणिनो देहवदभिनवात्मेव तत्र तत्र भोगस्थाने नुत्पद्यन्ते । मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते ।
जीवश्चेत्तु स देहादेहांतरं प्रतिपद्यते शुकद्वयसातयसांतरमित्येवमाद्याः सर्वा एवातादृश्याः । अतिविरोधात् । न नूदाहताभ्यां प्रभृति
वचनाभ्यां केवलाभिर्ह्रिः संपरिच्छिन्नैरहंतीति प्रामोत्सप्राप्त्यवगता समर्था । तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसंज्ञैः संप्रार
धको रं हतीति । अत उन्नरं पठति ॥ आत्मकत्वात् न भूयस्त्वात् ॥ ॥ तु शब्देन बोदिता माशं कामुच्छिन्नानि । आत्मिका त्वापस्त्रिय कुराणा श्रुतेः । ता
स्वार्थिका स्वभुपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगतं भवति । आत्मकश्च देहस्वप्राणमपि तेजो वत्तानां तस्मिन्काये पलध्वे ॥

त्या इत्यन्वयः ॥ सांख्यकल्पनामाह व्यापिनामिति । सुगतकल्पनामाह । केवलस्येति । त्रिविकल्पकतानसंतानरूपस्यात्मनो देहांतरे शब्दादिसविक
ल्पज्ञानाख्यवृत्तिलाभो भवतीत्यर्थः । काराणकल्पनामाह । मन इति । देहांतरप्रतिपत्तिमनो मात्रं गच्छति । इति प्राणिनो नूतनात्मेवारभ्यन्ते । दिगंबरकल्पनामा

श. स. भा. ३

३

ननुपाकखेदगंधस्वरूपकार्यमोपलब्धे आत्मको देह इत्युक्तं। प्राणवकाशयो रपुपलब्ध्या देहस्य पंचभूतात्मत्वादिसह्याव्याख्यांतरमाह। पु
नश्चेति। देहधारकत्वात्तवत्तैस्त्रिधातुत्वात्। आत्मक इत्यन्वयः। देहस्य केवला ज्ञेयत्वं तं पित्तं च वायवं तैजसं न स्यात्। मिति भावः। पृथिवीतरभूताय

पुनश्च आत्मकरि त्रिधातुत्वात्त्रिभिर्वीतपित्तैश्च भिन्नसंभूतं तदपि प्रसारणापकेवलाभिरद्विररध्वंशकृतैः तस्माद्द्रव्यत्वापेक्षेयमात्रः पुरुष
वचस इति प्रश्नप्रतिबचनयो रपृथगेन केवलापेक्षः। सर्वदेहेषु हिरसलोहितादिद्रवभूयस्व दृश्यते। ननु पार्थिवो धातुर्भूषिको देहोप
लक्ष्यते। तेषां देषः। इतरावेसमाऽपां वाहुल्यं भविष्यति। दृश्यते च शुक्रशोणितलसरोपि देहबीजे द्रववाहुल्यं। कर्मच निमित्तकारणं देहांत
एवं भेदकर्मणि चाग्निहोत्रादीनि सोमास्यमयः प्रकृतिद्रवद्रव्यमपाश्चर्याणि। कर्मसमवायिभ्यश्चापः शूराश्चेदिताः। सहकर्मभिर्धुल्लोका
र्यैः यो ह संत इति वक्ष्यति। तस्माद्द्रव्यां वाहुल्यप्रसिद्धिर्वाहुल्यं चाप्युद्देन सर्वेषां मेव देहबीजां भूतसंस्मरणमुपादानमिति निरवधं॥
॥ प्राणगतिश्च॥ ॥ प्राणानां च देहांतरप्रतिपत्तौ गतिः प्राप्यते। तन्मुक्तं प्राणो नृत्वा मतिप्राणमनः। क्रामंतं सर्वप्राणान् नृत्वा मती
सादिश्रुतिभिः। साचप्राणानां गतिः नाश्रयमन्तरेण संभवतीत्यतः प्राणगतिप्रमुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरे परदेष्टानांतिर
वगम्यते। नहि निरश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवन्तीः दर्शिताः॥ ॥

समाऽपां वाहुल्यं किंच देहनिमित्तानां कर्मणामप्युद्देसाभाभिर्भूतान्तरपुपलक्ष्यत इत्याहुः कर्मचैत्यादिना उक्तांते प्राणां देहबीजं पंचभूता
श्रयाः। प्राणानां जीवदेहस्य प्राणवदित्याहुः। प्राणगतेत्येति॥

३

आणा तां गतिरसिद्धे सा ई कनिषे धति। अग्नादीति॥ अदृशी नादोष धिवनसतिगमनस्येति शेषः॥ लोमात्यपि पंतीत्यर्थः॥ आणा नाम आदि
पुलकस्य मुख्यत्वे जी वस्य गतिभोगयोरयोगात् सर्वे आणा अन्तःक्रामन्तीति विस्मृश्रुते लोमादिगोणलमपादाच्च गोणत्वमित्यर्थः भूतांतरपुक्ता

अग्नादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्॥ स्यादेतत्तैव आणादेहांतरप्रतिपन्नो सहजीवेन गच्छत्यग्नादिगतिश्रुतेर्भातया हि श्रुतिः मरका लेषा
गादपः आणाः अग्नादीन् देवानां छंदोति रक्षयति। यथा स्वपुरुषस्य मृतस्याग्निबागप्येति वातं आण्डादिनेति चेन्न॥ भाक्तत्वाद्वागादीना
मग्नादिगतिश्रुतिर्गोणी लोमसुकेषु वा दृशी नादोषधी लोमप्रियस्य तीक्ष्णकेश इति तत्रास्मापते। न च लोमानि के शश्चो सुलोषधी र्वनस्यंती
अगच्छंती। सौते भवति। न च जीवस्य आणा पाधि मत्सारात्पाते गमन मवकुल्यते। नापि गाले बिना देहांतरदुपभोगदुपपद्यते। विस्मृचं च आणा
ना सहजीवेन गमन मयत्र आवितं। अतो वागाधियुक्तीणां अग्नादिदेवता तां वागाधुपकारिणी तां मरणा काल उपकारिनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य गमा
दय अग्नादीनां छंदोति स पश्यते॥ ॥ प्रथमे अक्षरणादिति चेन्न ता एव त्रुपपत्तेः स्यादेतत्कथमेतत्संचम्या माहुतौ आपः पुरुषवचसो भवे
त्येतन्निर्द्धारयितुं पश्यते। पावता ने च मथमे ग्रावपांश्वरामसिद्धिर्ह हि युक्तो कप्रभृतयः पंचाश्रयः पंचानामाहुती नामाधारत्वेनाधीतास्तैवां च प्र
मुखे सौवावलोको गौतमपिरिषु वस्य सतस्मिन्नेतस्मिन्नेनौ देवाः अहं जुहूतीति अहो ह्येव इत्येता वेदिता। न तत्रापो होम इत्यतया श्रुताः॥
नामपांगतिमुक्ता पुरुषवचस्य तां सामासिप्य समधत्ते॥ प्रथम इति॥

शा. सु. भा.

४

ननु मयमपदं व्यर्थं इति तत्र निषेधपक्षमाश्रयणात् इत्यादि कसोमकृत्पत्रे तसाम्ब्रपत्तादुत्तरासांशवरा मस्ति न मय न इत्याह। परिनामेति। पंचा
 निषेधमाहुति त्वेति सिद्धे तसां पंचम्यामाहुतौ पुरुषवचस्वाभवे अतस्तिष्ठं मयमाश्रिता सा मनाहुति त्वादिति शंका र्थः। एवं हि अद्वाश्वेनापो ग्रहे सति प्रश्नो न
 तौ यमहा राणं संगानादेकार्थत्वादेकवाक्यतोपपद्यते। अग्रहे चतुर्ष्विधे वा पाहुति ता चतुर्ष्वामाहुता विनिकाचं। अतः प्रश्नोपसंहारयोः पंचम्यामिति श्रव
 यदितानमपत्तस्यादिषु उत्तरेषु चतुर्ष्विधेषु पाहुतौ प्रद्व्यतापरिक ल्योत। परिकल्प्यतां नाम तेषु होतव्यतपो फलानां सोमादीनामवबुद्धल्लोपपत्तेः। मय
 मेत्वग्रौश्रुता अद्वापीत्यप्याश्रुता अपः परिकल्प्यत इति साहसमेतत्। अद्वाचनाम्। प्रत्ययविशेषः प्रसिद्धि सामर्थ्यात्। तस्मादपुनः पंचम्यामाहुतौ अ
 पां पुरुषभा व इति चेन्नैष दोषः मत्तत्वापि मयमेन्नोता एवापः अद्वाश्वेनाभिप्रेयंते। कुतः। उपपत्तेः। एवं स्यादिमधावमावसंगात्तादना कुलमेतदेकं
 वाक्यमुपपद्यते। इतरथा पुनः पंचम्यामाहुता वपा पुरुषवचस्व प्रकारेण प्रतिवचना वसरे मयमाहुति स्थाने मय नमो होम्यद्वयं अद्वानामवतारकेत
 तौ मया प्रश्नो मया प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यादिति पंचम्यामाहुता वापः पुरुषवचसो भवतीति चोपसंहरन्ते तदेव दर्शयति। अद्वाकार्यं च सोमक
 र्थादिस्थूलो भवदपवहुलं लक्षते। सा च अद्वापः प्रत्ये सक्तिः। कारणं नुरुपंहिकार्यं भवति। न च अद्वापः प्रत्ये सोमसो जीवस्ववाधर्मः सन्धर्मितो
 निष्कृष्टो होमोपादातुं शक्नोते पश्चादिभ्यदबहव्यादीनि। साप एव अद्वाश्वेनाभवेयुः अद्वाश्वेनाप्युपपद्यते। वैदिका लभोग दर्शनात् अद्वा वा अपु
 तितनुत्वं अद्वासा रूपं गच्छतापो देहवीजभूता इत्यतः अद्वाश्वेनाः सुः यथा सिंहपराक्रमेतर सिंहश्वे भवति॥

एतत्प्रथमाश्रयणापरव्याघा इति समाधानार्थः। अनयः अभ्यो मत् एतदेवेति अद्वाश्वेनाप्युत्तरं दर्शयतीत्यर्थः। उपपत्तेरित्यस्याप्युत्तरमाह। अ
 द्वाकार्यमिति। तस्याः अद्वाहुतैः सोमः संभवतीत्यादिना अद्वा सोमादीनां पूर्वपूर्वपरिणामत्वं श्रुतं ततोऽवपरिणामत्वात्। अद्वापः अपत्वं प्रसवात्मकमु

॥
 अद्वाकार्यं च सोमक
 र्थादिस्थूलो भवदपवहुलं लक्षते।
 सा च अद्वापः प्रत्ये सक्तिः।
 कारणं नुरुपंहिकार्यं भवति।
 न च अद्वापः प्रत्ये सोमसो जीवस्ववाधर्मः
 सन्धर्मितो निष्कृष्टो होमोपादातुं शक्नोते
 पश्चादिभ्यदबहव्यादीनि।
 साप एव अद्वाश्वेनाभवेयुः
 अद्वाश्वेनाप्युपपद्यते।
 वैदिका लभोग दर्शनात्
 अद्वा वा अपु तितनुत्वं
 अद्वासा रूपं गच्छतापो
 देहवीजभूता इत्यतः
 अद्वाश्वेनाः सुः यथा सिंहपराक्रमेतर सिंहश्वे भवति॥

अद्वाशष्ट्यापुस्तकस्मत्त्वगुणेन वृत्तिमुत्कालक्षणं वक्तुं शक्यं माद्विरेव कर्मयोगित्वं हेतुत्वं वा संबंधमाह। अद्वाशर्वेति। अस्मै मजमानापह्नाना
 धर्मापः अद्वा सन्नमंते जनयंतीति श्रुत्यर्थः। अथांगतिमुपेसादिः सहजीवानां गतिमाक्षिप्य समाधत्ते। अथापीसादिना। धुलौकाभौ अद्वा दुतैः से
 मो राजा संभवतीत्युक्ता वा कशे धर्मादिनांगेण आकाशं चंद्रमसं प्राप्ता इष्टादिकारिण एव सोमो एजेत्युक्तं॥ अतः सोमराजाश्च सा मायादिष्टादि =
 अद्वा पूर्वक कर्म समवायाच्चासु अद्वाशष्ट्यपपद्यते मंचाष्ट इव पुरुषेषु। अद्वा हेतुत्वाच्च अद्वाशष्ट्योपपत्तिरप्येहास्मै अद्वा सन्नमंते पुराणाय क
 र्मा इति श्रुतेः॥ अश्रुतत्वादिचैत्रेष्टादिकारिणं प्रतीतेः। अथापेस्यात्यश्रुतिवचनान्मां नामापः अद्वादि कमेण पंचम्यामाहुतौ पुरुषा कारय
 ति पृथे रन्नतु तस्य परिष्कृता जीवार्हेः। अश्रुतत्वात् न त्वन्नामा मि वजीवानां आवृत्ता कश्चिच्छ्रौस्ति। तस्मादं हतिं सपरिष्कृत इत्युक्तमिति चेत्
 नेषोचः। कुतः इष्टादिकारिणं प्रतीतेः। अथ यदमेग्रा मद्वाष्टौ दत्तमित्क पासते ते धूमभिसंभवतीति श्रुत्युक्तं। अष्टादिकारिणं धर्मादिनां पितृ
 पानेन यथा चंद्राग्निं कथयति। आकाशं चंद्रमसं मेघसोमो राजेति त एव हविर्गती पते॥ तस्मिन्ने तस्मिन्ने देवाः अद्वा नु कृति तस्या आहुतेः
 सोमो एता भवतीति श्रुति सा माया तेषां चाग्निहोत्र दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनं भूता दधिपयेः प्रभृतयोऽबद्रमभूपत्वात्। प्रत्यक्षमेवायः सं
 ति। ता आहवती ये द्रुताः सस्मा आहुत्य पूर्व रूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिण आश्रयंति। तेषां च शरीरं तै धनेन विधानेना संप्राप्य त्विजो जुहोत्यसौ स्वर्ग
 यलोकामलो हेति। ततः साः अद्वा पूर्वक कर्म समवायिनः आहुतिमप्य आपो पूर्व रूपाः समस्तानिष्टादिकारिणो जीवान्परिवेष्ट्या मुलोकं फल
 कारिणं जीवानां अद्वाशष्ट्यादिः सह गतिरिह अद्वाहुति वा के प्रतीपत इत्यर्थः॥ एता यनयंतीति पत्तद्वजुहोतिनाभिधीयते अद्वा नु कृतीति
 वा सस्माभिर्द्रव्या पूर्व रूपाभिः पंची कृता भिरादिः संबंधं वदन् सह गतिं विहरणेति। तेषां चासि होत्रेति निधनं प्रणं तत्रिभिन्न कर्म सेष्टि विधानं अस्मै मज

अतः स्वर्गमगच्छति मंत्रार्थः॥
 मन्त्रः स्वर्गमगच्छति मंत्रार्थः॥

अतः इमं रूपं गमयन्त्येव तस्मात् तथैवेति। अग्निहोत्रप्रकरणे जनकेन यावत् कर्म प्रतिनले वै न योः साधुं प्रात एह सोस्त्वमु त्क्रांतिं प्रतिपद्यं
न ह तिन पुन एव तिन लोकं प्रत्युक्त्वा पितृ न वेत्येति वट्ट प्रश्नोः कृतास्तेषां निर्वचनमपि रासैव ते वा एते अहुती कृते इत्का म त तै त रि स द्वा ए दि वं ग तु तै

तथा चाग्निहोत्रे वट्ट प्रश्नी मतिवचनरूपेण वा क्यशेषेण ते वा एते अहुती कृते इत्का म त इत्येवमादिनाग्निहोत्राहुतौः फलार्थाय लोकांतर
प्राप्तिरिति तस्मादाहुतिमपीति रद्विः संपरिष्कृता जीवा र हंति स्वकर्म फलोपभोगायेति श्लिष्यते ॥ कथं पुनरिष्टादिकारिणां स्वकर्म फलोपभो
गाय रं हंति प्रतिपद्यते ॥ यावत् तातेषां धूमप्रतीकै न व त्म ता चं इ म स म धि रू ठा ना म न्न भा वं वं द र्श यं ति ए व सो मो ए जा त दे वा नां म न्नं तं दे वा म स्यं
तीति ॥ ॥

दिवमेवाहवनीयं प्रतिपद्यं कृती ते दिवं तर्पयत स्ते ततः पुन एव तै तै ततः पृथिव्यां पुरुषेभ्यो धितिवहुते पुरुषरूपेणोत्तिष्ठत इति वा क्यशेषेण वृत्तं संप्रसृतं
स्वव्यावर्त्यं शुकते ॥ कथमि सादिता ॥

अत्र सोमाय चंद्रसाक्षत्वमुक्तं नेष्टादिकारिणामिति भ्रान्तिनिरासार्थं श्रुत्यंतरमाह ॥ ते चंद्रमिति । यथापत्ते च मसस्य सोमप्रतिजन्मप्राप्तये
 तिक्रियायौ लोपुनः पुनरप्यप्युनः पुनरप्यप्यभस्यति । एवं एतानि द्वादि कारिणो न ह्यप्यभस्यति देवा इत्यर्थः । अधिक्रियते पुरुषो वि
 ते चंद्रा व्याप्तं भवति तांस्तदेवाः सोमं एजा नमाप्यापस्वापसी प्रसेसे वमेनां स्तत्र भस्यतीति वसमानविषयं श्रुत्यंतरं । न च व्याघ्रादिभि
 वदेवैभे स्पमाणा नामुपभोगः स भवतीत्यत उत्तरं पठति । भाक्तं चानात्मविज्ञानात् हि दर्शयति । वाशु भूश्रोदितदोष व्यावर्त्तनार्थः भाक्तमे
 वामचतुर्नमुखं मुखे सत्रले स्वर्गकामो यजेतेत्येवं जातीषकाधिकारश्रुतिरूपं पठ्यते । चंद्रमंडले चोदितदोषादिकारिणामुपभोगो न स्यात्किं मध्ये
 मधिकारिण इष्टाया स बहुलं कर्म कुर्युः । अत्र शूद्रोपभोगहेतुत्वसामान्यात् अत्र तेषु पृथक् पृथक् नारो दृश्यते । यथा विशेषेण ज्ञां पशवो न
 विशामिति । तस्मादिष्टस्त्री पुत्रमित्रादिभिर्विगुणभावापगतैरेष्टादिकारिभिर्मैसुखविहरणं देवानां । तदेवेषां स एव मभिप्रेतं । नमो ह्यका
 दिवचर्वर्त्तनिगारणं वा । न ह वै देवा अश्वं विनापि बसेतु देवान् तदृष्ट्वा तर्प्यतीति च देवानां चर्वणदिव्यापारवारयति । ते वा चोदितदोषादिकारिणंदे
 वा अतिगुणभावापगतानामुपभोग उपपद्यते । एतौ पृथक् विनामिव परिजनभासनात्मविज्ञानाच्चोदितदोषादिकारिणंदेवोपभोगपभाव उपपद्य
 ते । तथा हि श्रुतिरनात्मविदं देवोपभोग्यतां दर्शयति । अथ योऽं देवतामुपास्ते सोऽवस्यो ह्यमस्मीति न संवेदमथापशुरेवं स देवानामिति । सचा
 स्मिन्नपिलोक इष्टादिभिः कर्मभिः शीघ्रपतपशु बह्वेवानामुपकरोत्यमुष्मिन्नपिलोके तदुपजीवीतदादिष्टं फलमुपभुंजते । पशुवदेवं देवानामु
 पकरोतीति गम्यते ॥

पिना संवधनेः तेनोपधिकारः । कलकासनाशाखानर्थक्यगारणाय अत्र संयोगमिति भावः । केन दोषेण तेषां देवभोग्यतस्तत्राह । अनात्मविज्ञानात्

ते चंद्रमिति । यथापत्ते च मसस्य सोमप्रतिजन्मप्राप्तये तिक्रियायौ लोपुनः पुनरप्यप्युनः पुनरप्यप्यभस्यति । एवं एतानि द्वादि कारिणो न ह्यप्यभस्यति देवा इत्यर्थः । अधिक्रियते पुरुषो वि

आत्मशब्दस्य मुख्यत्वेन सूत्रांशं वा व्याप्य प्रकृतं पंचाश्रयः सूत्रकृतात्मत्वेनोपचरिता इति व्याख्यांतरमाह। अनात्मेसादिना विद्यास्तु सर्वमन्त्र
त्वेन मुख्यमित्यत्र श्रुतं तदर्थं सूत्रशेषं व्याचष्टे। तथा हीति। एवं गतिपक्षे च न पावैराप्यमिति सिद्धं। इदानीं गत्यन्तरभाविनीमागति निरूपयति। कृतं

अनात्मविलासतया हि दर्शयति इत्यस्यापरा व्याख्या। अनात्मविरोधेनैकेवलकर्मिणः इष्टादिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुद्भूतानुष्ठापिनः। पंचाग्नि
विद्यामिहात्मविद्येत्युपचरंति। प्रकाराणां पंचाग्निविद्याविहीनत्वाच्चैदमिष्टादिकारिणां गुणवादेनां न स सुद्रव्यतोः पंचाग्निविज्ञानप्रशंसा मेवं
चाग्निविद्यारहविधित्वा वाक्यतासर्ववगमात्। तथा हि। श्रुतं तदर्थं च इदं तुल्ये भोगसद्भावं दर्शयति। सत्त्वमलोके विभूतिमवस्थपुनरावर्त
त इति। तथा स्यादपि श्रुतं तदर्थं। अथ मेव तद्विदुः जितलोकात्मानं ददाः। स एकः कर्मदेवानां मानं देवे कर्मण देवत्वमभिसंपद्यते। इतीष्टादिवा
रिणां देवैः संवसतां भोगाणां दिदृक्षुः इति। एवं भावत्वात् स भाववचने इष्टादिकारिणो जीवा एव इति प्रतीयते। तस्माद्दहति संपरिघं कुरुति
मुक्तमेवोक्तं॥ कृतात्मैतुश्च यवान् दहस्मृतिभ्यां पथेत मनेव च॥ ॥ इष्टादिकारिणां धूमादिना वर्तमानं चैवं तुल्यमधिरुदातो भुक्तो
गतांततः प्रत्यबरोह आश्रयते। तस्मिन्मावत्संपातमुषित्वा पथेत मनेव ध्यातं पुनर्निवर्तते। पथेतमित्यारभ्य वाक्यमणी पचरणा ब्राह्मणरिपो
निमेषधेतुकूपचरणाः श्वादिमेतिमिति॥

समश्ति। भोक्तव्यकर्मसमाप्त्यनंतरं प्रथमशुद्धयेः। पथेतमित्यारभ्य श्वादिमेतिमिति संपतं वाक्यमावत्तावदप्राप्यत इति योजना॥

यावत्संपातमिति विशेषण इमानीयवृत्तानि वाक्यान् संशयकाह। तत्रेति। अनुशयः कर्मत्रयपूर्वकस्य कर्माभावेनागतेरनियमात्तद्वैराग्यादाहूयंति
 ह्यंते कर्मसत्त्वेन गतिनियमाद्वैराग्यादाहूयंति मिति भेदः। तेषां मिथ्यादिकारिणं पदात्तकर्मपर्यवर्तिनि परिशीलां भवतितदा पुनरावर्ति इति श्रुतं तेषां
 यिक्तत्वं कर्मणश्चंद्रलोके भुक्तत्वं च्युत इत्यर्थः। यावत्संपातसंकोचो न पुक्तः श्रुततरविरोधादिहाह। नैवमिति श्रुतं नरोपकिं चिदिह लोके कर्म करोति
 तत्रेदं विचार्यते। किं निरनुशया भुक्तं कृत्स्न कर्मणो बरोहंसाहे। स्थितानुशया इति किं तावत्प्राप्तं। निरनुशया इति कुतः यावत्संपातमिति विशेष
 णात्संपातशब्देनात्र कर्मशयः अतः संपातस्य नैवास्मा लोकादमुल्लेखं फलोपभोग्येति। यावत्संपातमुपि हेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां द
 र्शयति। तेषां पदात्तस्य पर्यवर्तिनि च श्रुतं तरेणोपरागार्थः प्रदर्शयते। एतत्तत्तावदमुष्मिं लोके उपभोक्तुं कर्मतावदुपभुक्तं इति कल्पयिष्या
 मीति नैव कल्पयितुं शक्यते। यत्किंचेत्सत्यत्र परामर्शेण। प्राप्तांतकर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्यपि। तस्माद्भोक्तुं नरेत्यस्मै लोकाय कर्मणा इत्य
 प्यप्यश्रुतिः॥ यत्किंचेत्सविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्यैह कर्मणस्तत्र संपाततां दर्शयति। अपिच प्रायण मनारध्वफलस्य कर्मणो निमित्तं जकं। प्रा
 कृमायणारध्वफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः। तत्राविशेषाद्यावत्किंचिदनारध्वफलं तस्य सर्वस्याभिव्यक्तं। नहि साधारणो
 निमित्तो नैमिति कर्मसाधारणं भवितुमर्हति। न सविशिष्टे मदीपसन्निधौ घटो भिव्यज्यते न परस्मिन् उपपद्यते। तस्मान्निरनुशया अवरोहंती संपाते
 तस्यांतफलं परलोके प्राप्य कर्मार्थं पुनरापातीति श्रुत्यर्थः। कर्मभावश्रुतिमुक्ता युक्तिमाह। अपिचेति। अभिव्यक्तिः फलोन्मुखतामरणो नाभिव्यक्तस्य
 सर्वस्य कर्मणः परलोके भोगस्यावश्यभावात् कर्मभाव इत्यर्थः॥ ॥

शा.सू. भा.३

७

चरणस्य शीजमात्राद्वरोह इति प्राप्ते सिद्धांतप्रतिपादनाय च। येनेत्यादिना तत्रावरोहतां जीवानां संघे मेकैचिदिह कर्मभूमौ मरणाप्यवर
णाः पुण्यकर्मणाः पुण्यमिति भाव इति पक्षद्वयोह अवश्यो ह्यर्थः। कथं यथाप्यष्टादशमश्रुते मर्त्ये मुक्त्यापीति साह। दृष्टश्चेति। पुण्यो वे पुण्येन क
र्मणा भवति पापः पापेनेत्यादि। शास्त्रेण मुखदुःखयोर्धर्मा धर्महेतुकत्वमवगतं ततश्च जन्मादभ्युदये भोगः कर्महेतुकः भोगत्वात्सर्गभोगवत्। इत्यनु
येन कर्मवदेन चंद्रमसमारूढाः फलोपभोगा पतस्मिन्नुपभोगेन सृजिते तेषां भद्रस्य संश्रयि चंद्रमस्युपभोगात्तदुपभोगस्य पद्वी नशोका
मिसंपर्कोत्पत्तिलोभने। सवित्किरणसंपर्कोदिवहिप्रकरकाः इत भुगर्भिः संपर्कोदिवच्युतकादित्यंततः रता सपेक्षतस्मैष्टदेः कर्मणाः
फलोपभोगेनोपस्य ये सतिसानुशया एवेम मवरोहंति। केनेहेतुना दृष्ट स्मृतिभ्यामित्याह। तथा हि प्रत्यक्षाश्रुतिः सानुशया नाम वरोहं दर्शय
तितद्यद्दृष्टमणी प्रकरणा अभ्याशो ह मनेरमणीयां योनिमापधेरन् आश्रयभ्यानि वा सन्निभमोतिवो वैश्वेणे निवा। अथ मद्रहक स्य चरणा
अभ्याशो ह पतेक पपां योनिमापधेरन् श्वेयोनिवा स कर योनि वा चंडाल योनि वेति। चरणा शब्देनानुशयः सूच्यते इति वार्तिष्यति। दृष्ट्या
पंजमने वप्रतिप्राणुचावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमानः आकुस्मिकत्वात्संभवादनुशयस्यैव सूच्यति। अभ्युदयमत्वात्तयोः सुकृतदु
ष्टहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेण योगमित्याह स्मृतिरपि वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रत्येक कर्मफलमनुभूयततः शेषेण विविष्टदेश
जातिकुलरूपायुः श्रुत वृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिषेधं तदिति सानुशयानामेवावरोह दर्शयति ॥

शपसिद्धिः विपक्षे च हेत्वभावाद्भोगस्याकुस्मिकत्वप्रसंग इत्यर्थः। सूतावाश्रमाः आश्रमिणः प्रत्येकत्वात् लोकान्तरे कर्मफलं भुक्ता ततः शेषे
ण भुक्ता दमेन कर्मणा अनुशयत्वेन पुनर्जन्म प्रतिषेधं ते इति संबंधविशिष्टादेशादयो मेधांता दृष्टानुरागेषु ते तथोक्ताः श्रुतज्ञानवत्तथा

॥ ॥

स्वामिमतानुशयं वक्तुं शक्यं। कः पुनरिति। कृतस्य कर्मणः स्वर्गभोगे सति भुक्तस्य कर्मणो लेशो नुशयस्तदा नवरो हतिमोडे स्नेहलेशस्य दृष्ट
त्वात्। ततः शेषेणोतिस्मृते श्रौते कृदे शिष्यात्मा माह। केचिदित्यादिना। रिच्यमाने स्नेहेन विपुज्यमाने ननु भोगानां शपत्वात् कर्मणो लेशो नमुक्तः

कः पुनरनुशयो नामेति। केचित्तावदाहुः। स्वर्गार्थं स्य कर्मणो भुक्तफलसावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत्यथा हि
स्नेहमांडुरिच्यमानं न सर्वात्मनारिच्यते मांडुसर्वेव कश्चित्स्नेहशेषो बतिष्ठते तथा नुशयोपीति। ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफ
लसावशेषसावस्थानं न्याय्यं। नाप्यदोषः। नहि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे। ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगमयं
इमं तुल्यमाहूताः। वाहं। तथापि स्वल्पकमावशेषमात्रेण तत्रावस्था तु न लभ्यते। यथा किल कश्चित्सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः एज
कुलमुपसृष्टं प्रश्निरमयसास्यरिहीणवदुपकरणैश्च पादकादिमात्रावशेषो न एजकुलेन स्यात्तुं शक्येतेवमनुशयमात्रपरिग्रहो न चंद्र
मंडले वस्था तुं शक्योतीति॥

इति शं क तो न न्विति। कृतस्य कर्मणो भोगे जातेनाशः स्यान्ननु भोगे जात इति परिहारार्थः। भोगेन जायत इत्यमुक्तमिति संकतो न न्विति भोगः
सावशेषो जात इति समाधत्ते। वादमित्यादिना॥

शा-सु-भा-३

८

इदमेकदेशोऽप्यारम्भानं ह्यस्यति नचेति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रेण स्वर्गभोगार्थकर्मचोदितं तच्छेषस्य मत्स्यभोगहेतुत्वे शास्त्रविरोध इत्यर्थः किं

नर्चेतद्युक्तमिवा नहि स्वर्गार्थस्य कर्मणोऽभुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादिति त्पुनः नन्वेतदभुक्तं न स्वर्गफलस्य कर्म
णो निश्चितलस्य भुक्तफलस्य भाविष्यतीति॥ ॥ तदेतदपेक्षलं ॥ स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्यैव स्वर्गफलं निश्चितं न जनयति। स्वर्गच्युतस्यापि किं
चित्फललेशजनयतीति ननु एषमाणकानां ईदृशी कल्पनावकल्प्यते। स्नेहमांसे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्देष्टव्या उपपद्यते। तत्रासेव क्लृप्तापक
रणलेशानुवृत्तिः। नन्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते। नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वं शास्त्रविरोधात् अवश्यं चे
तदेवं वित्तयेयं। स्वर्गफलस्यैष्टादेः कर्मणो भांडानुसारित्वे ह्येकदेशोऽनुवर्त्तमानो नुग्रह इति। यदि हि मेतलुकृते न कर्मणोऽष्टादिना स्वर्गमन्त्र
भवंस्तस्यैव क्लृप्ते देकदेशो नुग्रहः कल्प्यता ततो रमणीय एवैको नुग्रहः स्यान्न विपरीतस्तत्रेव मनुशर्मविभागाश्रुतिरूपरुध्येता तद्यद्हरमणी
यचरणश्च यम इह कूपचरण इति। तस्मादा नुष्मिकफले कर्मजातेऽपभुंक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मतरजातं अनुशमस्तदंतोऽवरोहं
तीति॥

च स्वर्गहेतुकर्मशेषादवरोहे कूपयमोऽप्यतिश्रुतिविरोध इत्याहम्भवत्यं चेति। स्वाभिमतमनुशममाह॥ तस्मादिति॥

॥

॥

पूर्वपक्षवीजमन्त्रघट्टयति। पदिसादिना। स्वयंपित्वा पुनरागच्छतीति प्राप्यातमिति वाक्येन गम्यत इति योजना। जन्मरभ्य दृष्टमोगतिं ग
नुगृहीतमारमणीयकूपमचरणश्रुतेरिह कानुशपात्य कर्मविशेषपरवाधिरुद्धत। यत्किंचेति यावत्संपातमिति चेत्सामान्यशब्दमोहमुक्ति
कविषमत्वेन संकोचो न्याय्य इति भावः। मर्यादकृतकर्मभिव्यंजकमित्युक्तं उक्तानुशप्युतिविरोधादिसाह। तदपीति। बलवदनारब्धक

मदुक्तं यत्किंचेति विशेषपरामर्शस्तर्वे स्वेह कृतस्य कर्मणाः फलोपभोगे नांतप्राप्यनिरनुशमाश्रयरेहंतीति। नेतदेवमनुशपसमाव
स्यावगमितत्वाद्यत्किंचिदिह कृतमाप्नुमि क फलं कर्मणा रध्वभोगंतत्सर्वं फलोपभोगे नक्षपयित्वेति गम्यते यदुक्तं प्रापणमवि
शेषादनारब्धफलं कृतमेव कर्मभिव्यंजकं। तत्र केनचित्कर्मणा मुक्तिमन्त्रोक्ते फलमारभ्यते केन चिदस्मिन्नित्यप्यविभागो न संभवती
ति। तदप्यनुशपसद्रावप्रतिपादनेनैव प्रसक्तं। अपि च केन हेतुना प्रापणमनारब्धफलस्य कर्मणो भिव्यंजकं प्रतिज्ञायत इति कृतम्।
आरब्धफलैर्न कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतत्सर्वत्वं देवानुपपत्तेस्तदप्यमात्रप्रापणकाले वसुदेवो भवतीति पशुच्येतततो वक्तव्यं। यथैवत
हि प्राक्प्रावणादारब्धफलैर्न कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतत्सर्वत्वं देवानुपपत्तिरित्येवंप्रापणकाले विविहृदफलस्यैकस्य कर्मणो पुण्यवत्क

नारभासं भगवत्कृतवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वत्सद्रवानुपपत्तिरिति॥ ॥
मप्रतिबंधाच्च न कृतकर्मो भिव्यंजक इति साह। अपि च पदिसादिना तस्यैव कृतकर्मजकत्वे हेतुर्नोस्तीति भावः। प्रश्नं मन्त्रोत्तरं संकते। आर
ब्धेति। आरब्धवदनारब्धस्यापि बलवतः प्रतिबंधकत्वात् सर्वकर्मणाः फलदानाभाविभक्तिरिति समाधत्तेत्यर्थेति॥ ॥

सूत्रशेषं व्याचष्टे । ते चेत्यादिना । अवरोहमार्ग इत्थं श्रूयते तस्मिन्पावत्सं पातमुषिताश्च ये तमेवाध्यांतपुनर्निवर्त्तयेत्तस्येतसा काशमाका
शादायुं वा मुर्त्त्या धूमे भवति धूमो भूत्वा धूमवत्स धूमवत्सो भवति मेवो भूत्वा प्रवर्षति तद्दृष्ट्वा हिमवा ओषधि वनस्पतमस्तिलमाका
शंति जायते । तो वै खलु दुर्निष्पत्तं योनिं धूमसन्निधौ रेतः संचितं द्रव्य एव भवति तद्दृष्ट्वा हरणी मचरणं हरणी मां योनिं जायते इति धूम

ने चावरोहं तो ययेतमनेवं चावरोहंति । ययेतमिति यथागतमित्यर्थः । अनेवमिति तद्विपर्ययेत्यर्थः ॥ धूमा काशयोः पितृकाले ध्व
मुपाजयोरवरोहं संकीर्तनाद्यर्थे तं शब्दं अपथागतमिति प्रतीयते एवमसंकीर्तनात् । अथाद्युपशरण्यानां विपर्ययोऽपि प्रतीयते ॥

धधतामयेतं यथागतं तथा तमध्यांतपुनरांती लृत्का धमादिरूप पितृमार्गस्य एव आदिकंतोर्ऋधिकं चाभूदिकमुक्तमिति मत्वा सूत्रतोर्ऋ
ययेतमनेवं चेति ॥ अवशिष्टश्रुत्यर्थो ये सुखी भविष्यति ॥

तत्वेकस्यकर्मणः कथमनेकजन्मफलकत्वं प्रदृष्टत्वादित्यत आह नचेति किंचयं जकत्वेपि मरणस्य किं सर्वकर्मयं जकत्वं कल्पते इतपत् किंचित्क
र्मयं जन्मनाद्यः रहस्यतकारी मीदैरत्रैव फलहेतोर्मरणमप्यत्रासंभवदित्याह नचेति द्वितीयं निरस्य नृपरोक्तं दृष्टं तं विद्युदयति प्रदीपेतीरुपा
णाप्रदीपवन्मरणं न कस्यचिदपि कर्मणो भजकं किं तु प्रवलकर्म प्रतिबंधाभावे दुर्बलं व्युत्पत्तयर्थः एवं मरणस्य व्यंजकत्वात् संगीकारेण ही प्रदृष्टं

नच धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शर्कं संभावयितुं नच दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्योदेः प्राप
णमभिव्यंजकं संभवतीत्यपि कीमिप्रापणस्याभिव्यंजकत्वकल्पना प्रदीपोपमासोपिकर्मवलावलमर्शनेमैव प्रतिनीतः स्थूलसूक्ष्म
रूपाभिव्यक्तिवृत्तेर्दृष्टव्यं। यथा हि प्रदीपः समानेपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यक्तं न स शक्नुते। एवं प्रापणमपि व्यंजके समाने नार
ध्यफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तवत्तरेव न वतः कर्मणो वृत्तिमुक्तव्यति। न दुर्बलमेति। तस्माच्छ्रुतिस्मृत्यापि विरोधादश्लिष्टोपम
शेषकमीभिव्यक्तमुपगमः शेषकर्मसद्भावेः निमित्तप्रसंगस्य सम्यक्स्थाने संभ्रमः सम्प्रदर्शनादशेषकर्मस्य श्रुतेः तस्मात्किं
तमेतदनुश्रुयते वरेहंतीति॥

तो निरस्तः। अंगीकारेण नुकूलो दृष्टत इत्याह स्थूलेति। सूक्ष्ममनुदतरूपे मिति मरणे सर्वकर्माभिव्यक्तपसिद्धिरिति शेषः। एवं सर्वकर्मसंघटक
जन्मारभक इत्येकमधिकः कमी इति न तन्निरासमुपसंहरति। तस्मादिति चरणश्रुत्या ततः शेषेण स्यादित्यस्या प्रवलप्रतिबंधादित्या
मेतच्च नभिव्यक्तकर्मसद्भावादित्यर्थः। ननु मृतानुपपत्तौ संगीकार्थे एकमविकृत्य तत्र आह शेषेति॥

संप्रति श्रुतिस्मरणादृष्टमाक्षेपसर्वकं सुचक्राचष्टे ॥ चरणादिति चेदिति ॥ अत्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणामनसा गिरा अनुग्रहश्च ता
नंचशीलमेतद्विदुर्विधादिति ॥ स्मृतावक्रोधादयः शास्त्रार्थज्ञानरूपं शीलं सर्वकर्मगुणं तद्वेधकं चरणपदमंगितः श्रोतादिकर्मणोक्त
सकं कर्मण एवोक्तं तत्रावस्थाधर्माधर्मिणा पूर्वमिति कर्मलक्षणमैव तदभिन्नापूर्वाख्यानुशयसिद्धिरिति काश्चिन्मिनेमतंतदेवशंका
चरणादिति चेन्नोपलक्षणाधैतिकास्तीति ॥ ॥ अथापि स्मृत्याश्रुतिरनुशयसुखप्रतिपादनापोदाहृतातद्यद्वहर्मणीय
चरण इति साबल्यचरणयोर्भाषां न दूरीयति ॥ नानुशयादयश्चरणमस्यानुशयश्चरणकारिणमाचारः शीलमित्यनर्थं तिरमनुशय
सुभुक्तकलात्मकमिति रिक्तकर्मभिप्रेतं ॥ अतिश्रुतकर्मचरणेभेदेन व्यभिचरति ॥ यथाकारी यथाकारी तथा भवतीति ॥ याम्यनवधानि
कर्मणि तांति विदुर्मानि ॥ नोत्तराणि याम्यस्माकं सुचरितानि तांति विदुर्मानि ॥ तस्माच्चरणयोर्भाषां श्रुतेर्नानुशयसिद्धिरि
ति चेन्नैषदेवः पतानुशयोपलक्षणाधैतिकाश्रुतिरिति काश्चिन्मिनेमन्यते ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षया तस्मादेतत्कस्मा
लुनश्चरणद्वयेन श्रोतं शीलं विहाय लाक्षणिको नुशयः प्रत्याप्यते ॥ ननु शीलस्यैव श्रोतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्यसाधुरूपस्य शु
भाशुभयोर्भाषां फलं भविष्यति ॥ ॥
समाधानं भाषा माह ॥ आनर्थक्यमिति चेदित्यादिना तत्रैव चरणद्वयवाच्येव ग्रहणं संप्रधानं लक्षणमुक्तेति शंकितैव वृत्ते ॥
प्रतिषिद्धं शीलं क्रोधान्तादिरूपं ॥

किंचशीलस्य निष्फलतायोगाच्चुतयोऽप्यन्येव फलं नानुशम्येसाह। अवश्यं चेति। वेदास्तदर्थं कर्मरिपाचारं विना न कलंतीति स्मृतं।
शीलस्य कर्मो गन्ताम्येव कृत्वा फलं नानुशम्येसाह। अवश्यं चेति। वेदास्तदर्थं कर्मरिपाचारं विना न कलंतीति स्मृतं।

अवश्यंशीलस्यापि किंचित्फलमभ्युपगतम्। अथवात्यानर्थक्यमेव शीलस्य मत्तयेति चेत्। नैष दोषः। कुतस्तदर्थे स्यात् इष्टा
दिहिकर्मजातं चरणपेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। औचारहीनं न पुनंति वेदादिसंस्मृतिभ्यः पुरुषार्थत्वेऽप्यौचार
स्य नानर्थक्यं। इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्षया वाचारस्तत्रैव कश्चिदतिशयमारक्ष्यते। कर्मवत्सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृति
प्रसिद्धिस्तस्मात्कर्मवशात् फलक्षितमनुशम्येसाह। अवश्यं चेति। वेदास्तदर्थं कर्मरिपाचारं विना न कलंतीति स्मृतं।
॥ न हि पक्षां पलायितुं पारम्यमाणो जानुर्भारहितुमर्हतीति ॥

रस्य ग्रहणायोगाच्चक्षणा मुक्तेति समाधानार्थः। मद्यचारसंस्कारादिव लुप्तसंस्कारतया पुरुषार्थत्वं तदप्यविरोध इत्याह। पुरुषार्थत्वेऽपि
ति। अंगाववच्छेदकस्तिव द्वाचारेथेवानित्यर्थः॥ अस्तु तर्हि शीलारव्याचारदेव मोक्षाय निरिच्छाशंकपुण्येन कर्मणोऽपि विरो

पृथक्प्रकोधादिरूपंशीलंसाधारणधर्मोक्तकविशेषरूपकर्मणोभिन्नंतथापिचरणाचारशब्दौकर्मवाचिनावेवनशीलवाचकाविति
 नलक्षणयसहइतिबादरिमतंमुख्यसिद्धंतमाह। सुकृतेति। चरणशब्दार्थमुपसंहरति। आचारेपीति। कर्मणरावाचारत्वेमथाकार्यदिभेदे
 क्तः कथमित्यत आह। भेदव्यपदेशइति। निरूपयद्यचारशब्दास्तदाचाररूपेविशेषोभाति। अतस्तत्समभिव्याहृतः कर्मसामान्यवाचकोप
 सुकृतदुःकृतेत्येतिबादरिः॥ ॥ बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुःकृतेत्येवचरणशब्देनप्रसाप्येतेद्विभक्तौचरणमनुष्ठानंकर्मसन
 र्थांतरं। तथास्वविशेषेणकर्मभावेचरतिः प्रमुज्यमानोदृश्यते। मोहीष्टादिलक्षणं पूर्णकर्मकरोतितंलौकिकाआचरते। धर्मचरत्वेण
 महात्मेति। आचारेपिचधर्मविशेषएव। भेदव्यपदेशस्तुकर्मचरणपौत्रीहृत्तपरिब्राजकन्यापेतापुपपद्यते। तस्माद्रमणीयचर
 णाः प्रशस्तकन्यामणः कपूयचरणनिंदितकर्माणाइतिनिर्णयः॥ ॥ अनिष्टादिकारिणामपिश्रुतं॥ ॥ इष्टादिकारिणश्चइमसं
 गच्छंतीत्युक्तमेत्येतिरे। निष्टादिकारिणस्तेपि किंचिदमसंगच्छंतिउतनगच्छंतीतिचिसंते॥ ॥ ॥
 याकारीतिशब्दस्तदितरविशेषपरः एवमनवधानिकमीणीतिसामान्यतः अस्माकंसुचरितानीतिविशेषइतिविवेकः। तस्मादनुशयवला
 दागत्ववश्यंभावातुसंधानाद्वैराग्यमिति सिद्धं। एवंपुण्यत्सनांगत्वागतिविंशतयावैराग्यनिरूप्यपापानां तच्चित्तमातन्निरूपयति॥ ॥ अति

॥ तत्कारिणामपिश्रुतं ॥
 ॥ इष्टादिकारिणश्चइमसं ॥
 ॥ अनिष्टादिकारिणामपिश्रुतं ॥

ये के चेत्तु विज्ञेयं तेषां स्वर्गसंगमनं जनानामिति श्रुतेऽस्य संगमोऽप्यस्य अधिकरणेन सिद्धिनिमित्तमासेपसंगत्या पूर्वपक्षस्तत्र व्याचष्टे। तत्रेवा
दिनाममराजं पापि जनानां सम्पत्तयामहविषा प्राणमतेति श्रुत्यर्थः पूर्वपक्षेऽप्युच्यते तमेव चंद्रगतिरिति निमित्तमाभावात्पुण्यवैयर्थ्यापापवैराग्या

तत्र तावदाह। इष्टादिकारिण एव चंद्रमसंगच्छंतीत्येतन्न। कस्मात्। यतो निष्ठादिकारिणामपि चंद्रमसंगच्छंतीत्येतन्न। तथा स्वविशेषे
राकोषात्किं नः समामनंति। ये वै के च स्माहोक्तात् प्रपंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति देहारंभोऽपि च पुनराजायमानानां तरेण चंद्रासिं
मय कल्पते पंचमामाहुता विसाहृतिसंख्या नियमात्। तस्मात्सर्व एव चंद्रमसमासी देवः। इष्टादिकारिणामितरेषां समानगतित्वं न युक्तं मि
ति चेन्नेतरेषां चंद्रमसु लोभाभावात्॥ संवमने त्वनुभूयेतरेषां भारे हावरो होत ऊति दर्शनात्॥

२४ द्येये चेति फलं सिद्धं ते पापिनां चंद्रलोकदर्शनमपि नास्तीति पुण्यार्थवत्वं वैर्ये द्येये चेति फलं पंचमाम्गो देहारंभ इति नियमात् पापि
नामपि प्रथमद्युलोकान्ति प्राप्तिर्वै चेत्याह। देहारंभ इति। पापानां स्वर्गभोगाभावेऽपि मार्गीतराभावाच्चंद्रगतिरिति भावः॥ ॥ ॥ ॥

सिद्धांतसंबन्धाचष्टे ॥ तुहा दृष्टादिना। संप्रमने ममलोके ममरुतायातनाः अनुभवावरोहंती सेवे आरोहावरोहयित्ति योजनास्य त्रयमेवा।
 प्रमर्ता मलागच्छतां समक परस्तात्पापत इति सा परमः परलोकः तदुपायेः सा परायः वालमसंविशेषतो विनये एणम्पुटं मोह त्वनादकुर्वतं
 तुहा दृष्टः परमावर्तयित्ति नैतदस्ति सर्वे चंद्रमसंगच्छंतीति। भोगये बहि चंद्रोह एणं ननिः प्रयोजनं। नापि प्रत्यवरोहमेव यथा कश्चित्
 वृक्षमारे हति पुष्पफलोपादाना यत्ननिष्प्रयोजनं नापि प्रतनपैव। भोगश्चा निष्ठादिकारिणं चंद्रमसिना स्तीत्कं। तस्मादिष्टादिका
 रिण एव चंद्रमसमारे हंतिनेतरे। ते तु संप्रमने ममाल ममवगा त्यस्य दुष्टानु रूपामामीर्योतनाः अनुभूय पुनरेवेमलोक प्रत्यवरोहं
 सेव भूतो जेवा मारेहावरोहो भवतः कृतः तद्वति दर्शनात्। तथाहि। ममवचनसरूपाश्रुतिः प्रयत्ना न निष्ठादिकारिणं ममव शतां दर्श
 ति॥ न सा परमः प्रतिभाति वार्त्त ममाद्यंतं विजमो हेतमूटं। अमलोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते म इति वैवस्वतं संग
 मनं जनानामित्येवं जाती यकं च यद्वैव ममव शता प्राप्तिर्लिखे भवति॥

प्रतिन भातिसचवालो मंस्त्री विज्ञादिलोको स्तिन परोलोको स्तीति मानी समे मम ममस्वव शना प्रोतीत्यर्थः पापिनां ममव शता वादिविशेष
 ति स्मृतिवलात्। ये वै केचैत्यविशेष श्रुतिरिष्टादिकारि विजमलेन आख्ये येति भावः॥

सत्रयस्य भाष्यं सुगोचं। यदुक्तं मार्गतिरभावात्सापि नामपि चंद्रगतिरिति तन्ना। तृतीयमार्गश्चुतेरित्याह। विद्याकर्मणोरिति मार्गद्वितपोत्तमं त
रितृतीयमार्गं जी किं आरंभार्थं शुता च अशङ्कः। एतमेविद्याकर्मणोः पथिद्वयसाधनयो रमतरैणापि साधनेन येन एनमुक्तास्ते जन्ममरणवृत्ति

स्मरंति च॥ ॥ अपि च मनुष्याः सप्रभृत्य शिष्टा संयमने पुरेयमायनं कपूपकर्म विपाकं स्मरंति ताचिकेतो प्राख्यादिषु॥ ॥ अपि
च सप्त॥ ॥ अपि च सप्तनरकारैरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यते मोरणि कैः तानतिष्ठकारिणः प्राप्नुवंति कुतस्ते च
इमांशुश्चुरित्यभिप्रायः। ननु विरुद्धमिदं यमायनापातनाः पापकर्मणो न भवन्तीति। यावता ते शुचैरवादिषु अन्ये चित्रगुणास्ते नानाधि
ष्ठातारः स्मर्यन्ते इति॥ नेत्याह॥ ॥ तत्रापि च तद्वापारादविरोधः॥ ॥ तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव मनसा धिष्ठातृत्वात् प्राणभ्युपगमाद
विरोधः प्रमत्तमुक्ता एव हि ते चित्रगुणादयोः धिष्ठातारः स्मर्यन्ते॥ ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्॥ ॥ पञ्चाग्निविद्यायां चैत्य
भासो लोको न संपूर्यते इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनादसौ स्मर्यते अथैतयोः पथौ नैकतरैराद्यतसानीमा विष्णुचाराण्यसकृदा वर्त्तन्तीति
भूतानि भवन्ति। जायस्वमिपद्येते तत्तृतीयस्यानं ते तासौ लोको न संपूर्यते इति॥ तत्रैतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत्कस्मात्
प्रकृतत्वात्॥

रूपतृतीयसर्गस्थानि भूतानि भवन्ति किं वा यच्चौ लोदृतेन पापिनां चंद्रगसंभावाच्चंद्रलोको न संपूर्यते इति श्रुत्यर्थः॥

प्रतिपत्ताविति भासिता धने इत्यर्थः अपि च यावितां चंद्रगता बसौलोकः संपूर्णतश्च न संस्पृश्यते तत्प्रतिवचनं विरुद्धं प्रसज्येत सत्त्वं

विद्याकर्मणि हि देवयानपितृयानयोः पृथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते तद्वद्व्यं विदुरिति विद्या। तथा प्रतिपत्तौ देवयानः पंथाः प्रकीर्तितः। इ
ष्टा एवेदं प्रतिपत्तिरिति। तेन प्रतिपत्तयः पितृपाताः पंथाः प्रकीर्तितस्तत्प्रकीर्त्या मायैतयोः पृथोर्न कतराचनेति श्रुतं। एतद्वद्वं भ
वति। येन विद्या सा धनेन देवयाने पृथं धिक्ताः नापि कर्मणा पितृपाते तेषामेव सुदृजंतुल्यसुखी सकृदा वृत्ती नृतीपः पंथा भवतीति।
तस्मादपि नानिष्टादिकारि मिश्रं दुःखाः प्राप्स्यते स्यादेतत्ते पि चंद्रविंशमारुह्यतलोऽवरुह्य शुद्धं तुल्यं प्रतिपत्स्यते इति। तदपि नास्ती
रेहानर्थसादृषिच सर्वेषु ममत्सु चंद्रलोकं प्राप्नुवन्त्यसौलोकः प्रपदिः संपूर्णतस्ततः प्रपदि विरुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत॥ तथा हि प्रति
वचनं दास्यं यथा सौलोकौ न संस्पृश्यते अथ रोहो भुपगमात् असंपूर्णोपमन्निरिति चेत् न अश्रुतत्वात्॥ हासं अवरोहदप्यसंपूर्ण
मुपपद्यते श्रुतिसु तृतीयस्थानसंकीर्तनेन असंपूर्ण इति। एतत्तृतीयस्थानं तेनासौलोकौ न संस्पृश्यते इति तेनातरोहो देवासंपूर्ण
रामिति युक्तं॥ ॥

मः अवरोहो दसंपूर्ण मश्रुतं न कल्प्यं श्रुतहा मापत्तेरिहाह नाश्रुतत्वादिति॥

॥

॥

॥

शा. सू. भा. ३
१४

अवरोह एव तृतीयं स्थानं श्रुत्वा कृतमित्यत आह। अवरोहस्येति। इममध्यानं पुनर्निर्वर्तत इति दृष्टादिकारिणामवरोहेऽनेनैकादिकारि
णामपि अवरोहस्यार्थसिद्धयस्तु नरुक्तिर्यथैवार्थः। अथैतयो रिति मार्गं तरेण क्रमवाधस्तृतीयं शब्दाधस्ततः स्थानं शब्दे मार्गं लक्ष
क इति दृष्टव्यं एवमविशेष श्रुतेर्मागी भावाच्चेति पूर्वपक्षवीज इत्यंतिरस्तृतीयवीजतिर एतार्थस्य त्रमादत्ते। यस्तु नरित्यादिना विधा कर्म
अवरोहस्यैकादिकारिणामवशिष्टत्वे सति तृतीयस्थाने नोत्पन्नार्थस्य प्रसंगात् तदुक्तं शब्दस्तु शब्दांतरीयकमप्रभवा मनुष्यगमनाशं कामुखि
नति। एवं सत्यधिकृतापेक्षः शब्दांतरीयेवाको सर्वशब्दे च तिष्ठते। ये वै केचिदधिकृताः अस्माद्वैकात्म्यंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंती
ति। यस्तु नरुक्तं देहलाभोपपत्तये सर्वे चंद्रमसंगे तु मर्हति पंचमामाहुता विसाहति संख्या निष्पमादिति तत्त्वमुच्यते॥ न तृतीये तथो
पलब्धेः॥ न तृतीये स्थाने देहलाभाय पंचसंख्या निष्पमा आहृतीनामादृशे नैवः कृतः तथोपलब्धेः॥ तथा धृतेरेणैवाहुति संख्या निष्पम
वर्तिते न प्रकारेण तृतीयस्थाने प्राप्तिरुपलभ्यते। जायस्वस्मिन्नेति एतत्तृतीयं स्थानमिति। अपिच पंचमामाहुता वा मः पुरुषवचसो
भवतीति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुति संख्या कीर्यते। न कीटपतंगशरीरहेतुत्वेन पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वा दपि पंचमामाहु
ता वपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते नापंचमामाहुती पुरुषवचस्त्वमिति विधिभ्यते वा सस्य धर्मतादेवा न तत्रापेक्षा माहो हवरोहो संभवतस्तेषां
पंचमामाहुती देह उद्विष्यत्येषां तु विनैवाहुति संख्या भूतान्तरे पल्लु भिरिदं देह आरभ्यते॥ ॥ ॥ ॥
इत्यानां क्रिकीटादिभावेन जायस्वत्यादि श्रुत्या निरंतरं जन्म सरतोपलब्धेर्नाहुति संख्या दर इत्यर्थः। पुरुषशब्दाच्चैवमित्याह। अपिचेति। म
नुष्यदेहस्यापि नाहुति संख्या निष्पमा इत्याह। अपिचेत्यादिना विधिविधेधरूपार्थद्वयेवा समेदः स्यादित्यर्थः॥ ॥

१४

अग्निममेस्मृतिसंवादायैस्त्रयं सूर्येते प्रीतिः । लोकस्तेनेनेतिलोको भारतादि रुक्ताः मुख्यार्थमप्याह । बलाकेति । आहुतातिचजारुजानिचस्वे
 दजानिच उद्दिजातिचश्रुसबर्धनेन सत्रयाचरे ॥ अपिचेति । अमत्रापनिष्कारिकारिष्वित्यर्थः । अनपाश्रुसाचातुर्विधं कथमुक्तं श्रुतंतरेत्रीण्ये
 स्मर्त्तेपिचलोके ॥ अपिचस्मर्त्तेलोके देवा धृष्टद्युम्नप्रभृतीनां सीताद्यैव प्रभृतीनां चापे निजत्वं । तत्र देवादीनां मोषिद्विषयैकाङ्क
 तिनीस्ति धृष्टद्युम्नादीनां तु मोषिसुहृद्विषयमेवेत्यप्याहुती नस्तः ॥ यथाचतुर्गुणितसंख्यानादौ भवति एवमन्यत्रापि भविष्यति । बलाकाप्य
 तरेणैव रेतः सचंगर्भं भजति लोक रुद्धिः ॥ ॥ दृष्टीनां च ॥ अपिचतुर्विधे भूतग्रामे जरा पुजां इजस्वेदजोद्भिजलसरोस्वेदजोद्भिज
 यो रंतरेणैव ग्रामधर्ममुत्पत्तिरुद्दिना दाहुति संख्यानादौ भवति । एवमन्यत्रापि भविष्यति ॥ ननु तेषां रवत्वेण भूतानां त्रीण्येव गीजातिभ
 वन्ति । अहुजंजीवजमुद्भिज्जमिलत्रयविध एव भूतग्रामे श्रूयते । कथंचतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमित्यत्रोच्यते ॥ तृतीयांशवरोधः
 संशोकजम् ॥ आहुजंजीवजमुद्भिज्जमिलत्रयतृतीयेनोद्भिज्जश्रूयते तैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः इमयो रपि स्वेदजोद्भि
 ज्जयोर्भूतदकोद्भिदप्रभवत्वं सत्त्वं तत्त्वात्त्वावे एदेदनुविलसरो जगमोद्देदइत्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूतदइत्यविरोधः

वैलवधारणविरोधादिति शंकोत्तरत्वेन सत्रयादौ । नन्विहारादिना जीवजं जरा पुजं मनुष्यादिभूमिमुद्भिद्यजायते कश्चादिकं इदं किं त्रयायते
 शकादिजंगममिति भेदः संशोकस्वेदः ॥

इ.स.भा. ३
१५

एवं प्रापितां गतां गतीं विचार्य संवत्तीति कारिका मन्त्रो हे विरोध माह। सभायापत्तिरुपपत्तेः। यथेतन्नेव चेत्करीत्या यथागतं धूमाध्वानं पुनर्नि-
वर्तते निवृत्ताश्चानुश्रितः कर्माते दुत देहाः आकाशगतः आकाशसदृशो भवति। आकाशसदृशान्तरेपिंटी इत्यतिरुक्तातिगोपहिताः काष्ठरजतस्त-
श्चनीयमाना वायुसमा भवन्ति। सो नुश्रुतं सद्यो वायुसमो भूत्वा धूमगतस्तस्मै भवति धूमसमो भूत्वा धूमसमो भवति। अपो विभक्तौ त्वध्वमेहति सिंचनी
एविकर्त्तृमेघस्तस्मै भूत्वा वर्षाया एव विभक्तीति सिद्धांतगता श्रुत्यर्थः। एवोत्तरपुक्तिरूपं संशयगी जं संतव्यं पूर्वत्र मार्ग
सभायापत्तिरुपपत्तेः। इति कारिका अंम समारुह्य तस्मिन्मा वसं पातमुषित्वा ततः सानुश्रुत्या अग्रे हंती सुक्तं। अथावरोहमकारः परी स्मृतं तत्र
ममवरोहश्रुतिर्भवति। अथेतन्नेवाध्वानं पुनर्निवर्तते मये तमा कौं आकाशाद्युगायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा धूमो भवति अर्धं भूत्वा मेघो भ-
वति मेघो भूत्वा वर्षतीति। तत्र संशयः। किं माकाशात् रूपमेवावरोहंतः प्रतिपद्यते। किं वाकाशादिसाम्यमिति। तत्र मासं तावदाकाशादिस्वरूपमेव
प्रतिपद्यंत इति। कुतः एवं हि श्रुतिर्भवति। इतरथा नक्षत्राणां स्वात् श्रुतिस्तस्मात् विद्वांश्च श्रुतिर्माया। नक्षत्राणां तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीति
वमादीन् नक्षत्राणां तत्त्वरूपोपपत्तावबकस्यते। तस्मादाकाशादिस्वरूपमाशिरित्येवं श्रुतिर्भवति। आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यंत इति॥ चंद्रमंडले म-
दस्म मंशरी रडपभोगार्थमारध्यातुपभोगसमे सति विबली यमानं लक्ष्म माकाशसमं भवति। तो वा को वंशमेति। ततो धूमादिभिः तद्व्यत-
इति तदेतद्व्यते। यथेतन्माकाशमाकाशाद्युगमिसेवमादिना कुत एतदेव पत्तेः॥

इमं उक्त्वा ततो मलोत्तेर्धुक्तं स्थानं शृणुमार्गं लक्षकत्वं इह दुर्धंधं धिभवतीत्यादिप्रयोगो भवति श्रुतेर्विकारस्वरूपा पत्तेः सुख्यत्वात् सा रश्मापत्ति
लक्षणा बीजं गता स्तीति प्रसुताहरणसंगतिः श्रुतिमुख्यत्वं फलमिति पूर्वपक्षः अनुश्रुतिनां पूर्वसिद्धाकाशादिस्वरूपा पत्तये ध्वसरोतिसिद्धतपति
एवमिहादिना। समानोभावो धर्मो यस्य तद्भावः सभायां साम्यमिति तत्र पदार्थः॥

एवं स्येतदिति। एतद्भवमेवं सादृश्यरूपमेवोपपद्यत इत्यर्थः। अनुशपिनामाकाशादिभ्यो निर्गमनात्पदानुपपत्त्यापि सादृश्यलक्षणो साह। आ-
 काशस्वरूपेति। संयोगलक्षणमाशङ्क्याह। विभुत्वादिति। भवति श्रुता संयोगलक्षणामनुवादस्यादित्यर्थः। विविधभूतसाम्यमवरोहे भवतीत्यनु-
 धानाद्वैराग्यमुपसंहरति। अत इति। नातिचिरेण कालं सादृश्यमुपाजी व्यलोके गच्छणां चिराच्चिरातिदर्शनात्संशयमवदन्त्यपक्षयति। तत्रेत्या-
 एवं स्येतदुपपद्यते। तस्य स्वस्या स्वभावो मुख्य उपपद्यते। आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाष्पादिकमेणावरोहो नोपपद्यते। विभुत्वाच्चाकाशेन
 नित्यसंबंधत्वात्तत्सादृश्यापत्तेरन्यत्तत्संबंधो यदते। श्रुतसंभवेवलक्षणमप्याप्त्याप्यमेवातः आकाशादितुल्यतापीतिरेवात्राकाशादि-
 भावइत्युच्यते॥ नातिचिरेण विज्ञेयात्॥ ॥ तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्रगङ्गीत्यादिप्रतिपत्तेर्भूतिविशेषः किं दीर्घदीर्घकालं पूर्वसादृश्ये
 नावस्थाप्योत्तरसादृश्यगच्छति इत्यात्ममत्तमिति। तत्रोत्तरमोनिमकारिणः सादृश्यभावात्तत्संबंधमात्रमदमाह। नातिचिरेणेति। अत्य-
 मल्पकालमाकाशादिभावेनावस्थाप्यवर्षधर्माभिः सहैमां भुवमापत्तेति॥ कुत एतत्। विशेषदर्शनात्। तथा हि वीर्यादिभावापत्तेरनंतरं वि-
 श्वनिष्ठः। अतो वैखल्यदुर्तिश्चपतरमिति तकार एकः प्रादस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मंतव्यः। दर्शित्वपततरं दर्शित्वः कमतरं दुःखंतरमस्मादीत्या-
 दिभावाभिः सरणं भवतीत्यर्थः। तदनुदुःखं निःश्रयतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुखे निश्चपतनं दर्शयति॥ ॥ ॥
 दिना। अनिमग्नमात्रादिद्विलंबेन यो न्यापतिरिति पूर्वेषु फलं सिद्धं नेतुं वीहिष्यादिभावादननुशपिनां विलंबेन निर्गमनमिति विशेषादकाशा-
 दिभावात्तद्विनिर्गम इत्यस्य विलंबेन यो न्यापतिरित्यनुसंधानाद्वैराग्यसदीति विवेकः॥ ॥ ॥

नन्वाकाशादिषु नुशापिनं सुखं व्रीहिषवादिषु दुःखमिति दुःखं दृष्ट्वा निनचिरचिरनिर्गमनमित्यत आह ॥ सुखदः खताविशेषश्चापमिति ॥ अव
धिः कालः ॥ अस्माभिलाषात् ॥ श्रुतिक्रमात् ॥ अर्थक्रमाच्चधिकरणानां क्रमो बोध्यः ॥ इह भूमीवर्षधाराद्वारपतितास्ते नुशपिनो व्रीहादिसाम्येन जा
यंत इति श्रुत्यर्थः ॥ अत्र जायंत इति श्रुतेः पूर्ववाकाशादिवर्षात्सादृश्योक्तेश्च संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ अस्मिन्नयधौ वर्षसादृश्यान्तरमित्यर्थः ॥ दु
सुखदुःखताविशेषश्चापमिति ॥ प्रयतनस्य कालात्यंतदीर्घत्वनिमित्तस्तस्मिन्नयधौ शरीरनिष्पत्तेरुपभोगासंभवात्तस्माद्दीर्घादिभावापत्ते
ः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः सादिति ॥ ॥ अस्माद्विहिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ ॥ तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानंतरं पद्यते ॥ त इह व्रीहिष
वा श्लेषाधिजनस्य तपस्ति लभावा इति जायंत इति ॥ तत्र संशयः किं मस्मिन्नयधौ स्याद्वरजास्वापन्नाः स्याद्वरजोऽसुरवदुःखभाजोऽनुशपिनो भ
वंत्याहो सितक्षेत्रं तां तद्विहितेषु स्याद्वरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छंतीति ॥ किं तावत्प्राप्तं ॥ स्याद्वरजास्वापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशपि
नो भवंतीति ॥ कुत एतत्तजनेषु रम्यार्थोपपत्तेः ॥ स्याद्वरभावस्य च श्रुतिस्मृतौ सारुपभोगस्यानन्वयप्रसिद्धेः ॥ ॥ ॥ ॥

निष्प्रयतराष्ट्रेन चिरनिर्गमनलक्षणोक्तानमुक्ता दुःखेन निर्गमनमिति मुख्यसंभवादित्याक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षमिति ॥ किं तावदित्यादिता ॥
अत्र पूर्वपक्षे स्याद्वरस्य निवृत्तये ॥ धिकारिणां यत्नगौरवं सिद्धं तं व्रीहादिसंश्लेषमात्रं परिहर्तुं यत्नलाघवं वैराग्यधोऽप्येति विवेकः ॥ ननु देहो स
त्या जीवानां जन्मसां प्रसृतः श्रोत्रादेस्तु न देहत्वमित्यत आह ॥ स्याद्वरभावस्येति ॥ स्यात् ॥ मर्त्ये तु संयंतीत्याद्या श्रुतिः ॥ शरीरजैः कर्मदीर्घे मीति स्थाव

ननु स्वर्गिणं पापाभावात्कथं स्याद्वरत्वं तत्राह। नञ्चि ति॥ सोमाद्युच्छिष्टमश्नानं सुरायहं वादिशृङ्गः॥ कृत्वर्थं हिंसादेरपि हिंसात्वादिसामान्येन
प्रयत्नेन हिंसादि सादिशृङ्गनिषिद्धत्वाकारेण दारिद्र्यापूर्वकारित्वमविरुद्धमिति सारमा आहुः श्रुतोऽत्र व्रीत्यादिभावोऽनुशयिना न जन्मरूपः

पशुहिंसादिभोगाञ्छेष्टादेः कर्मजातस्फुटफललोपपत्तेः। तस्मान्मुरममेवेदमनुशयिनां व्रीत्यादिजन्मश्चादिजन्मवत्। यथाश्च योनिं वा
सूकरमोनि वा चंडालमोनि येति मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्मतत्सुखदुःखाद्विते भवत्येवं व्रीत्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते क्रमः। अतैर्जी
वैरधिष्ठितेषु व्रीत्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यते॥ न तत्सुखदुःखाभाजो भवति पर्यवत्। यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनां त
त्संश्लेषमात्रमेवं व्रीत्यादिभावोऽपि जातिस्थानवैः संश्लेषमात्रं। कुत एतत्। तद्वदिहाप्यभिलाषात्। कोभिलापस्य तद्वशावः। कर्मव्यापारमं
तरेण संकीर्तनं। यथा काशादिषु प्रवर्षणातेषु न किंचित्कर्मव्यापारं परामश्लेषे व्रीत्यादिजन्मव्यपि। तस्मान्नास्त्यनुसुखदुःखाभात्कर्मनुश
यिनां। यत्र तु सुखदुःखाभात्कर्मभिर्भेति परामश्रुति तत्र कर्मव्यापारं रमणीयचरणाः कष्टमचरणा इति च॥ ॥

कर्मविशेषपरामर्शविनात्रोक्तत्वात् पूर्वोक्ता काशादिभाववदिति सिद्धं तयति। एवं प्राप्ता इत्यादिना। पूर्ववदिति पददृष्टं तत्वे न हेतुं शक्ये न वा
रथा तं यदत्र प्रकरणे कर्मविशेषपरामर्शविकमुच्यते तज्जन्तेति अतिरेकदृष्टं तमप्याह। यत्रत्विति

अपि च मोक्षमार्गमिति योरेतः स्विमांसि च तितम्भो भवतीति वाक्ये श्री ह्यादिषु प्रविष्टस्यानुश्रुति संक्षेपेन एतस्मिन् पुरुषयोगः श्रुतः तदन्य
थानुपपत्त्यापि ननु श्रुतिर्न मुल्ये साह. अपि चेत्सादिता ॥ श्री ह्यादिरूपदेहनादेहिना मुक्तांतेरवश्यं भावो देतस्मिन् योगे तस्मादित्यर्थः एतेनेति।

अपि च मुख्ये नुश्रुतिना श्री ह्यादिजन्मनि श्री ह्यादिषु लक्ष्यमानेषु कुंडलप्रमाणेषु प्रमाणेषु भूषणानामेव च तदभिमानितो नुश्रुतिः प्रवर्तते
मुः ॥ यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन् उपमाने प्रवसतीति प्रसिद्धं। तत्र श्री ह्यादिभावदेशः सिग्भावोः नुश्रुतिर्ना निलिप्येतातः
संस्पर्शमात्रमनुश्रुतिना मन्वाधिरितेषु श्री ह्यादिषु भवति। एतेन जने मुख्यार्थत्वं प्रतिबुधात् उपभोगस्थानत्वं च स्थावरभावस्य न च वयमु
पभोगस्थानत्वं स्थावरभावसावजाती महे। न वत्वेत्येषां जन्तुनामप्युपलक्षणमर्थे न स्थावरभावमुपगतानामे तदुपभोगस्थानं। चंद्रमस
स्ववरोहं तोः नुश्रुतिर्न स्थावरभावे उपभुंजत इत्याचक्ष्मेहे ॥ अमुद्धमिति चेन्न शक्यं ॥ यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादमुद्धमाध्य
रिक्तं कर्तव्यं तस्मानिष्टमपि फलमवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवेहानुश्रुतिना श्री ह्यादिजन्मास्तु तत्र गौणी कल्पना नर्थिकेति तत्प्रादिपतेन

शास्त्रहेतुत्वाद्धर्मविज्ञानस्य ॥

उक्तानुमानार्थापत्तिभ्यां जायत इति श्रुते मुख्यार्थत्वमुपशये भोगाद्यतनत्वं च श्री ह्यादेः प्रतिबुधादित्यर्थः ॥ ननु श्री ह्यादे भोगाद्यतनत्वात्
जीकारे पूर्वोक्तश्रुति स्मृतिप्रसिद्धिबाधः इत्यत आह ॥ न चेति ॥

वेदिकं कर्म शुद्धं न भवति शास्त्रविहितत्वादिति तत्राश्रयं प्रयत्नः। अथ चर्म इत्यादिना। शुचौ देशे प्रातः स्नायं काले जीवतादिविभिन्ने कृतमग्निहो
त्रधर्मो भवति स एवाशुचिदेशे मध्य एतन्नराणां दिनमिन्ने कृतः सन्धर्मा भवतीति निर्णयः। शास्त्रे कसाध्य इत्यर्थः। ततः किं तत्राह। शास्त्रा
द्येति ननु प्राहिसा सो धर्म इत्युक्तं तर्गस्य विशेषविधिना बाधो नूनपुनः। नाभिचरेदिति निषिद्धयेन स्पष्टपुरुषार्थत्वं तन्निषिद्धिर्हि सा दरापि
कृतपकारकात् कृत्वा विरोधादिति तत्राह। उत्सर्गपवादो रिति। अथ मर्थः। कारणेषु विधित इति स्थितिः। तथा च ज्ञेयत्वात् एकमर्थमिति निषेधेपि
अप्यधर्मापनधर्म इति शास्त्रे नैव भूतविषयां हिंसा मधर्म इत्यवगम्यते वाचं। उत्सर्गस्तु सः अप्येकापवादो ग्रीष्मो मीमं पशुमालभेते
ति उत्सर्गपवादोऽप्यवस्थितविषयत्वं। तस्मादिच्छुद्धं कर्म वेदिकं शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिधमानत्वाच्च तेन न तस्य प्रतिरूपं पूज्यं
ति स्थावरत्वं। न च आदिजन्मवदपि श्रीधरादिजन्म भवितुमर्हति। तद्विकृपचरणमधिकृत्योच्यते। ४ विज्ञानेकारणमन्तीदृशत्वात्
योरनिपतदेशकालनिमित्तत्वाच्च। यस्मिन् देशकाले निमित्ते च यो धर्मो नुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तांतरे ह धर्मो भवति। तेन च न शास्त्रा
दन्ते धर्मा धर्मविवर्गविज्ञानं कस्यचिदस्ति। शास्त्राच्च हिंसा नुग्रहाद्यात्मकोऽप्येति यो मोक्षमार्ग इत्यवधारितं। सकृद्यत शुद्ध इति शक्यं नैव
कुं। ननु तद्विज्ञानेन भवतीति शास्त्रमेव मयि कर्मति सर्वत्र करणं शोभतः प्रवृत्ति
एवमावृत्तिः स्यात् केवलं हिंसा दोषविधित एव प्रवृत्तिर्वा स च विधिर्गुह्यमिति अथ नर्थहेतुत्वं न बाधेत तर्हि प्रवर्तको न स्यात् प्रवर्त
कत्वे वा विधिरेव यस्यात् अतो निरवकाशी विधिः सावकाशमनुत्सर्गमविहित हिंसादिषु स्थापयतीति। इदं च निषेध शास्त्रस्य हिंसात्वादिसा
मात्येन प्रवृत्तिमिगीकृतं। वस्तुतस्तस्मात्तस्मात् हिंसाविषयता दूध हिंसायामप्रवृत्तेर्नाशुद्धलशंकावसर इति दुष्टं प्रतिरूपं दुःखं रूपं तस्यैक

二
三
四
五
六
七
八
九
十
十一
十二
十三
十四
十五
十六
十七
十八
十九
二十
二十一
二十二
二十三
二十四
二十五
二十六
二十七
二十八
二十九
三十
三十一
三十二
三十三
三十四
三十五
三十六
三十七
三十八
三十九
四十
四十一
四十二
四十三
四十四
四十五
四十六
四十七
四十八
四十九
五十
五十一
五十二
五十三
五十四
五十五
五十六
五十七
五十八
五十九
六十
六十一
六十二
六十三
六十四
六十五
六十六
六十七
六十八
六十九
七十
七十一
七十二
七十三
七十四
七十五
七十六
七十七
七十八
七十九
八十
八十一
八十二
八十三
八十四
八十五
八十六
八十七
八十八
八十九
九十
九十一
九十二
九十三
九十四
九十五
九十六
九十七
九十八
九十九
一百

रहतीत्यादिभावकश्चिदधिकारः कर्मफलमर्शनास्तीत्युक्तं। अथब्रीह्यादिभावानंतरं रेतःसिंभावः श्रुतः तत्रास्ति स्थानुशमिनोरेतः सेकक
र्तृत्वाद्योगाद्येवमात्रं वाच्यं तदुपक्रमेपियोगएवास्तेषु पः अथ योपक्रमोपसंहारयोः विरोधः स्यादिति मत्त्वोक्तमित्यविरोध इति योनेः शरी
रश्रुतेर्न ब्रीह्यादिशरीरत्वमनुशमिनामिति स्वरार्थः। एवं कर्मिणां गत्यागति संसारे दुर्वार इत्यनुसंधानात् कर्मफलद्वारेण पतत्त्वज्ञानसा

नैव निहवैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति तच्च इच्छन्त्यस्य लितानामनुशमिनां ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तदावदस्य पच्यते॥ ॥ रेतःसि
ंभोगोऽयम्॥ ॥ इतश्च ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तदावदस्य कारणं ब्रीह्यादिभावस्यानंतरमनुशमिनोरेतः सिंभावः श्रुतः यो यो सन्नमति
योरेतः सिंचितं तद्रूप एव भवतीति। नचात्र मुख्यो रेतःसिंभावः संभवति। विरजातो हि प्राप्नोति योरेतः सिंभवति॥ कथमिति वा नुपचरि
तं तदावसापमध्यमाना नानुगतो नुशमी प्रतिपद्यते। तरजातो हि प्राप्नोति योरेतः सिंभवति॥ कथमिति वा नुपचरितं तदावसापमध्यमाना
नुगतो नुशमी प्रतिपद्यते। तत्र तावदवश्यं रेतःसिंभोगोऽयं रेतःसिंभावोऽयं नुपगतः यः तद्वद् ब्रीह्यादिभावोऽपि ब्रीह्यादियोग एव सन्निर्भः
॥ यो नैः शरीरम्॥ अथ रेतःसिंभावांतरं यो नोति विवेके रेतसिंभोनेरधि शरीरमनुशमिनामनुशय फलोपभोगाद्यजायत इत्याह शास्त्रं।
तद्यश्च हरमण्ये चरणा इत्यादितस्मादप्यवगम्यते। नावरोहे ब्रीह्यादिभावोऽस्ति रेतःशरीरत्वमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति। तस्माद् ब्रीह्यादिसंश्ले
षमात्रमनुशमिनां तज्जमेति सिद्धं॥ ॥ इति शरीरमीमांसाभाष्ये मन्वसादकृतौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः
धनं सिद्धमिति पादार्थमुपसंहरति इति सिद्धमिति॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिजातकाचार्यश्रीमद्भोविशंभुभगवतः कृतौ शरीरमीमांसाभाष्ये
व्यापारत्वप्रभाषा तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ३ ॥ संध्योः सधिरह हि ॥ ३ ॥ कवेराग्नसाधुस्तलं परार्थे विवेको वा काये तानसाधुनमस्मिन्वादेति रूपतदतिपादयो हेतुसाधुभावं संगति
 माह ॥ अतिक्रान्त इति साधुन विचारलोकास्पादसास्मिन्वाये संगतिः ॥ अस्मिन्वादेन स्थानेनोपीत्यतः प्रागुदे रच्येन मयमेति तत्सिक्तं परार्थो वा यथा
 दाहविबिच्यते तदा रथापादसमाप्ते विषयेन स एव विवेकः तत्र पूर्वोक्तगतिविचारानां श्रद्धानिह विनातदंतं तदा भाविनी स्वभावस्थां शुक्रां विषयं
 कृतं तत्र स्वभिरथादि सत्त्वं तदभावेनोक्ते असेन मयं दत्तं रवे रवे पुंससंयोजयति ॥ तत्र संशय इत्यदिना ॥ स्वभिरथादयो प्रागुदधिरवत आहविरकसंज्ञाका
 इत्युक्तिरजतवत्प्रीति कारितिसंज्ञार्थः ॥ आरंभाधिकरणोपपन्नस्य पारमार्थिकत्वेन विधेदिति संज्ञार्थः ॥ अत्र रवे पश्येनाग्रदक्षमाजीव्यविवेका सिद्धिः
 ३ ॥ संध्योः सधिरह हि ॥ ॥ अतिक्रान्ते पादे मयं रग्निविद्यामुद्रुपजीव्यसंसारगतिप्रभेदः प्रपंचितः ॥ इदानीं तस्मात्तदभावेः प्रपंचते ॥ इदं
 मनेति समप्रत्ययितीत्येकं मनतत्र रथानरथयोगान् रथं यानो भवति ॥ अथानरथयोगान् प्रथः सतत इत्यादि ॥ तत्र संशयः ॥ किं प्रयोध इव स्व मे
 विचारमाधिक्येः सधिरह हि माभाप्रयति ॥ तत्र तत्र प्रतिपद्यते ॥ संध्योः रथरूपा सधिरिति ॥ संध्यमिति स्वप्रस्थाने आचष्टे वेदे प्रयोग इति नाह ॥ संध्यं
 ततीयेत्युक्त्वा नमिति दूयोली कृत्वा नयोः प्रयोधसंज्ञादुक्त्वा नयोः संध्योः भवतीति संध्यं तस्मिन् संध्योः स्थाने तद्वरूपे व सधिरर्भवीतुमर्हति कृतः यतः
 प्रमाणभूताश्रुतिरेवमाह ॥ अथानरथयोगान् प्रथः सतत इत्यादि ॥ ॥
 सिद्धांते प्राप्तीति क इत्यस्य सितया विवेकात्त्वमंयेति धृतिरिति कर्त्तुं ॥ मुक्त्वाः सर्वे दिवो वसं हारादेतल्लोकाननुभवे सति वासनामा चेरा इमं लोकं स्म
 रतः कर्मवलाद्दृष्टं मनसा परलोकसूक्तिरूपः स्वप्नो भवति ॥ सोऽयं लोक इत्यसंघो भवतीति संध्यः स्वप्नः तथा च श्रुतिः ॥ तस्मिन् संध्योः स्थाने तिष्ठन्नेते ३ भेदा
 नेपश्रुतिरुदेवरलोकस्थानं चेति अमस्वप्नः कायचित्क इत्युक्त्वा निसंस्थमस्य प्रयोधसंज्ञादसंधिभवत्तुम् ॥ अनेतुमसं च सुराजन्मरूपादिना
 साकारवत्परलोकलक्षणं देवचसुराजन्मत्वमसं लोकलक्षणं च स्वप्ने लीतिलक्षणां लोक इत्युक्त्वा त्वनिसंस्थप्रत्येगलोके इति संध्यसंज्ञा म
 यस्मिन् मार्गस्थत संध्यवत् इति आचक्षते ॥

स्वप्नरणादयः प्रीतिरितिकाः। जाग्रद्व्यादेकसंस्तंभीनिना इष्टाच्छक्तिरूपादिवहितिसे इतपति॥ तुष्टदृष्टादिताचिन्तातिष्ठाविधादि
त्वावच्छेदेनर्जिविपिस्त्रितारणायाकासमायेतिसत्रभाष्यमोहात्मायाविषमोरभेदस्तथनाम्। मात्रपदेनसतिप्रमातृपयाधत्तरूपसमावहारि

तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति । यदुक्तं संध्ये स हि पारमार्थिकीति मा भेद संध्ये स हि न परमार्थं जंघोष्य स्ति कृतः का त्त्वेनानव्यक्त
स्वरूपत्वात् । न हि का त्त्वेन परमार्थवस्तु धर्मेण भिन्नं स्व रूपः स्वभः किं पुनरत्र का त्त्वेन भिन्नेन । देश का ल निमित्तं संप्रति वा ध्ये
न हि परमार्थवस्तु विषयाणि देश का ल निमित्तानि अवाधश्च स्वभे संभाव्यते । न ता वत्त्व प्रेरणा दीना मुक्तिरित्येताः संभवति । न ता वत्संभवत्वे
ह देश रथा दयो वृक्षा शंखेन । स्यादेतत् । बहिर्देहा त्वमौड श्यति ॥ देशं तरित इत्यग्रहात् । दर्शयति श्रुतिः बहिर्देहा त्वं । बहिर्कुला पाद
मृतश्चरित्वा स ह्येतः मृतो यत्र काममिति ॥ स्थिति गति प्रत्ययैदं च नानिच्छां तैजो तैस्वामं जं स्पमं शुची तैति । नैत्युच्यते । न हि सुप्तं जं तै
स्यामात्रेण योजनं शतांतरितं देशं वर्येतुं विपर्येतुं चतुर्दशामूर्धं संभाव्यते । बुद्धिबुद्धिप्रसागमनवर्तितं स्वयं श्मा वयति । कुरुष्व ह मधुश्रयानेति
इत्यादिभिरुतः स्वयं चालानभिगमश्चास्ति न्रति बुद्धयेति । देहाच्चैदमेवात्पां चालेषु प्रतिबुद्धे तता सावभिगत इति कुरुष्वेति वयति बुद्धये । येन चा
यं देहं न देशं तरमं श्रुचानो ममते । तमत्येवां श्रुष्याः राघव देश एव पश्यति । यथा भूतानि चायं देशं तराणि स्वभेय इति । न तानि तथा भूता त्वेव
भवन्ति । परिधावं श्रुतं स्यात् । यस्तु बद्ध भूतमर्थमा कलयेत् ।

कस्यत्वस्यनिरासोक्तः। काल्नेमज्जायतिमाकृतमा मयीत न्नमत्वं परमार्थवस्तुनो जायसीत्यकार्यस्य धर्मः सतत्वव्यापकः तदभावं स्वमेवि
द एवेति। तत्वावदित्यादिना संवत्ते संकीर्णपर्यंतुं तं विपर्येतुमाजं तु आवर्तते तु हो ज नः। अथ स्थान्मतीति शेषः।

शा.स. भा. ३

२०

एतत्स्वपनं यथा स्थान्तमामत्र काले स्वप्नपादसा चरति । तदा स्वशरीरे मये वंचरतीत्यर्थः । बहिरिवेति । कुलापादे हात बहिरिवामृत आत्मा चरि
त्यमत्र कामं मये हसीयते विहरतीत्यर्थः । गुणमाह । मोहीति । देहाभिमानं न हन हित स्वगुणेन बहिर्देहं बदेहस्योपि बहिरित्युक्तं इति । एवं सति शु

दर्शयति च श्रुतिः । अंतरे देहे स्वपनं । सम्यक् स्वमया चातीत्यपक्रम्य स्वशरीरे मया कामं परिवर्तित इति । अतश्च शुक्लपर्वति विरोधाद्
हिष्कृता मयुतिर्गौणी व्याख्यातव्या । बहिरिव कुलापादमृतमश्नित्वेति । मोहि वसन्नापि शरीरेन तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीरेण भवति
। स्थिति गति प्रत्यय भेदे ष्वेवं सति विप्रलंभ एवाभ्युपगंतव्यः ॥ कालविस्मयादेऽपि च स्वमे भवति । राज्ञां सुप्तो वासरं भारते वर्षे भवति । तथा मु
कुत्तमात्रं प्रवर्तितं स्वप्ने कदाचिद्दृष्टवर्षमगानति वा ह्यति ति मिता त्वपि च स्वप्ने न्युद्धमेकमेवैवोचितानि विधत्ते । करणीयं सं हारं हि ना
स्पर आदिगुह्यं यच्च सुखं नि संति र आदि नि र्नेतैविकुतोऽस्ति मे प्रमात्रेण सामर्थ्यं दारुणि वाक्यं धत्ते । चैते रथादयः स्वप्ने दृष्टाः प्रबोधे ॥
स्वप्ने एवैते सुलभं वा धर्मा भवन्ति । आद्यंतयोर्धर्मि चारं दर्शनात् ॥ रथो यमिति कदाचिन्निर्धारितः सतो न मनुष्यः संपद्यते । मनुष्या यमिति च
निर्धारितः सतो न वृक्षः । स्पष्टं चाभावं रथादीर्वा स्वप्ने आ वयति शास्त्रं । न तत्र रथान्तरा यो गतं धनं न इत्यादि --- तस्मान्मायामात्रं स्वप्नद
र्शनात् ॥

२०

तिमुक्तिर्भा अंतरे बखत्रे सतीत्यर्थः । विप्रलंभो विश्रमः योग्यदेशाभावमुक्ता कालाभावमाह कालेति । अत्रात्रिसमयेपि केतुमालादि बर्त्तितरेवास
रो भवतीति भा रत इत्युक्तं ॥

पूर्वपक्षानुमानानां जायदर्थे दृष्टान्ते कृतसामग्रीजन्यत्वमवाधयोऽप्यलंकाराधिरिति सूत्रात्सर्वं। स्वमस्य भ्रान्तिमात्रत्वेन सूचितोऽप्यर्थः सत्येन
 सादिति शोकोत्तरत्वेन सूत्रांतरं चाचष्टे ॥ मय्येसादिना। मंत्रेण देवतानुग्रहेणैषाधिसेवकास्वमाः सत्यसूचकाश्चेत्सत्तास्युरित्यत आह। तत्रापि भवतु न
 ॥ सूचकश्चाहिभुतेरनुसृते चतद्विदः ॥ ॥ मय्येसादिना तर्हि न कश्चिदस्वमेपरमायेगंधोस्तीति। नेकच्युते। सूचकश्चाहिस्वमे भवति भविष्य
 तोः साध्वसाधुनोः तथा हि अयमे। यदा कर्मसु काम्येषु स्थिपंस्वमेषु पश्यति। ॥ सन्निहितव्रजानीयातस्मिन् प्रतिदर्शने। तथापुरुषं कुरु कुरु दत्तं
 अपतिसरानं हती मेवमादिभिः स्वमे रचिरजीवित्वमावेद्य त इति आब्रूयति। आचुस्ते च स्वमाध्यायविदः। कुंजरौ हरादीनि स्वमे धन्यानि खरपा
 नादेन्यधन्यानीति मंत्रदेवताद्वयविशेष निमित्ताश्च केचित् स्वमाः सत्सार्थगंधिनो भवतीति मन्यन्ते। तत्रापि भवतु न सत्त्वमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं।
 सूचकस्यो दर्शनादि भवितुं वै तथ्यवाधमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वमस्य मामानात्वं। यदुक्तमाह हीति। तदेव सति भाक्तं आख्या
 तव्यं। मया लांगलगादीन दृष्टीति निमित्तमात्रादेवमुच्यते। ननु मत्पक्षमेव लांगलगादीनु दृष्टि। एवं निमित्तमात्रात्सु सोरथादीन् जते
 सहिकर्तृतिवोच्यते। ननु प्रत्यक्षमेव सुसोरथादीन् जति। निमित्तत्वात् सोरथादिप्रतिभान निमित्तमो दद्यादादि दर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सु

कृतयोः कृतयोः कर्तृत्वेनेति कथ्यम् ॥

मेति। सप्तहर्षहेतोरपि शुक्तिरूपस्य सत्यत्वादौ नादिति भावः। मया कविद्वारा लांगलगादिजीवननिमित्तत्वं तथा स्वभोक्तुरदृष्टं दृष्टं सत्त्वचित्ति
 नितत्वं ननु कुंभप्रति कुंभकारस्त्वसाक्षात् स्वभोक्तृत्वं सामान्यभावाधयोक्तत्वादित्याह। यदुक्तमिहादिना तथा च स्वमस्य सकर्तृकत्वं मुख्यं न

सति हेतुसिद्धिरिति भावः

श्रुतितात्पर्यविरोधाच्च तत्त्वमस्य सत्तया ह। अविचेति। व्यक्तिकरः संकरः श्रुत्यात्परतयेत्यर्थः जागरिताद्विशेषादिति भावः। फलितमाह। तस्मादिति
एतेनेति भाक्तत्वेनेत्यर्थः द्वितीयस्योक्त्या सकर्तृत्वे हेतुरपि स्वप्रत्यक्षं श्रुतिसिद्धः उत प्राप्तस्य सर्वेश्वरस्यासिद्धः नाप्यइत्याह। यदुक्तमित्यादिना। स्व

॥ अपि च जागरिते विषये दिव्यसंयोगादित्यादि ज्योतिर्व्यतिकराच्च स्वयं ज्योतिषं दुर्बलं वेद्यतमिति तद्विवेचनाय स्वप्रवृत्तपक्षस्तः। तत्र पदिरथा
दिष्टं चिद्वचनं श्रुत्या नीधेत स्वयं ज्योतिषं न निर्णीतं स्यात्। तस्मादथाप्यभाववचनं श्रुत्या दित्वा चिद्वचनं तु भर्त्स्येति भाव्येन एतेन निर्मोहाश्रु
यत्वा व्याख्यातं। यदप्युक्तं प्राप्तमेतं निर्माता एव मनोतीति। तदप्यस्य श्रुत्यंतरे स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मायस्वेन भासास्वेन ज्योतिषा प्रत्यक्षितीति नी
धया पारश्रवणादिहापि मरणसुषुप्तौ जागतीति प्रसिद्धानुवादा जीवस्यार्थका माननिर्माता संकीर्त्यते॥ तस्मात्तु का कश्चिदेषा तदेव शुकं
तद्वृत्तेति जीवभावव्यावर्त्यवस्तुभाव उपदिश्यते। तत्त्वमसीत्यादिवादितिनवप्रकरणविरुध्यते॥

स्वयं विहृत्य जाग्रद्वहं निश्चेत् कृत्वा च संयासनया देहं निर्मायस्वेन भासास्वीयबुद्धिस्तस्वेन ज्योतिषा स्वरूपं चैतमेव न च स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः
न केवलं ब्रह्मराण्यके जीवस्य स्वप्रकृतेर्लेश्च श्रुतं। किंतु कावकेषीत्याह। इहापीति। जीवौ तौ प्रत्यक्षप्रकरणाविरोध इत्यत आह॥ तस्मादिति॥

एवं हेतोः श्रुतिस्मृत्यन्तरसिद्धिर्न युक्तं गीकरोति । न चास्माभिरिति तर्हि हेतुसिद्धेः स्वप्नसत्त्वत्वनिर्वाणसत्त्वत्वं वा बहुरिकं पारमार्थिकं
चेति विकल्पव्यवहारकाले वा धर्शना वा घट्टा इ । पारमार्थिकस्थितिः द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमित्याह ॥ न चेति । कस्तर्हि स्वप्नसत्ता

नृणां स्माभिः स्वर्गे पिप्राज्ञय बहवः प्रतिविध्यते । तस्य सर्वं चरत्वात् सर्वं स्ववच्छास्वधिष्ठानत्वेन पपत्तेः पारमार्थिकस्तु नायं संशयः । स
गोविन्दो ददितुं वदितुं तावत्प्रतिपाद्यते । न च विप्रदादितुं स्यात्पात्तकं सत्त्वमस्ति । प्रतिपादितं हितं न सत्त्वमारंभः । अथादिभ्यः
नृणां सत्त्वमस्ति प्रमत्तं च स्यात्पात्तकं । प्राकृब्धत्वात् दर्शनाद्विद्ययादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति । संध्याश्चमस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं वा ध्यत इति
तोर्वैशेषिकमिदं संध्याश्चमस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं वा ध्यत इति । ॥ परमिध्यानां नृतिरोहितं ततो ह्यसंबन्धविषययोः ॥ अथापि स्यात्परस्मैवता बहवः
ततोऽंशो जीवः । अत्रैरिव विस्फुलिगाः । तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशो भवतः । एवं जीवेश्वरयोरेव ता
नैश्वर्यवती तत्प्रतीतिवत्संस्कृतिस्त्वमेव शान्तकृत्स्निकी स्वमेव ध्यादिष्टिर्भाविष्यतीति । अत्रोच्यते । सप्तपि जीवेश्वरयोरेव तांशो जीवेश्वरस्यैव जी
वेश्वरविपरीतधर्मत्वं ॥

यतो विशेषोक्तं अत इत्याशं भूतिभासिकत्वमिहाह॥ प्राप्तिः। एवं कृतं सामान्यभावात्त्वमीमांसेत्कृतं मुक्तं संकल्पनात्रेणापि सत्यसिद्धिः
अवात् इति शंका दृष्टा परिहरन्त्याचष्टे। अपापि स्वादितादिना सत्यसंकल्पसिद्धिः सत्याभवती जीवस्य त्वसत्यसंकल्पत्वेन सत्यसं

संस्कृत

तद्विबुध धर्मवत्ता जीवसे श्रुतं नास्ते वेति शं कते कि मिति । नास्तीति न किं त्याज्यतमस्ति तत्पुनरीश्वरप्रसादस्य चि द्भूत इत्याह न ता
 स्तीति विधूत ध्यातस्य निष्ठा यस्य संसिद्ध्या विणिमादिविशिष्टस्य सर्थः ब्रह्मे वाहमिति देवं ता त्याता साकृत्सर्वपाशानामविधादिके शाना
 मपहानिरपस्यत इपो भवति । सीतौ श्वक्रेडौ ललायै जन्म मरतौ त्मक बंध ध्ये स इति निर्गुणविधा फल मुक्तं सगुणविधा फलमाह ॥ तस्य
 किंपुन जीवसे श्रुतमान धर्मत्वं तास्ते व । न नास्ति विधमानमपि तज्ज्ञेहि तं । अविद्यादिव्यवधानात् । तत्पुनस्ति रोहितं सत्परमेश्वरमभि
 ध्यायतो यत्तमानस्य जतो विधूत ध्यातस्यति मरतिरस्तु तस्य वदकुशकिरो यधवीर्मादीश्वरप्रसाद संसिद्धस्य कस्यचिदविभवेति । तस्य भाव
 त एव सर्वेषां जन्तूनां । कुतः ततो हि देव एवेतोः तस्य जीवस्य बंधमोक्षो भवतः । इव स्वस्वरूपा परिज्ञाना दुधः तत्स्वरूपपरिज्ञाना तु मोक्षः ॥
 तथा च श्रुतिः ॥ आत्मा देव सर्वपाशापहानिः सीतौः क्रेडौ जन्म मृत्यु प्रहाणिः ॥ तस्याभिध्यानात् ततो यं देहं देवि श्वे श्वमेवेत्यत्र आत्मकामद
 सेवमाशाः ॥

ति । परस्माभिमुखेनाहं ग्रहेण ध्यानादंधमे सापेक्षमा मंजो क हानि द्वापेक्षया वा त तीमं बिश्वैश्वर्यमणिमादिरूपमन्यदेह पाते सति सिद्धदेहे
 भवति तद्देवानंतरमात्मतां केवलो दैवशून्य आत्मकामः प्राप्तस्य मंजोतिगनं ये भवतीति क ममुक्तिरित्यर्थः ॥

उक्तैश्चर्मतिरोभावेदेहाभिमानोहेतुरितिकथनार्थस्तत्र तत्रिरस्याशंका नाह ॥ कस्मादिति । सत्तावरणं नास्तीसंगी कृतकलितावरणं साधयति । उ
 च्यत इत्यादिना । जीवस्वैश्वर्यमंगी कृतावरणकल्पनातो वरमस्यत्वकल्पनेत्याशंका मुद्राव्युत्पत्तिरस्ति । नन्वितादित्वा स्वप्नेषा लोकादेः
 देहयोगा हा सोपि ॥ ॥ कस्मात्तु न जीवः परमात्मा इत्येवमस्तिरक्तज्ञानैश्वर्यो भवति । मुक्तं तु ज्ञानैश्चर्मकोरतिरस्कृतत्वं विष्णुलिंगस्येव देह
 न प्रकाश नयति । उच्यते । सत्यमेतत्सोपि तु जीवस्वज्ञानैश्चर्मतिरोभावो देहयोगात्तदेहेन्द्रियमनो बुद्धि विषयवेदनायोगाद्भवति । अस्ति च
 नोपमापयाने देहनप्रकाशनसपञ्चस्यापि श्रृणो गतस्मद्देहनप्रकाशनेतिरोहिते भवतः । यथा च भस्मरूपेण एवमविद्याप्रकपस्यापितना
 मरूपदेहा गुणाधेयोगात्तदविवेकभ्रमरूपो जीवस्वज्ञानैश्चर्मतिरोभावः । काश्चे जीवैश्वर्यमत्ताशंका व्यावर्त्यः । नन्वस्यैव जीव ईश्वरा
 दस्तुतिरस्कृतज्ञानैश्चर्मत्वात् । किं देहयोगकल्पनयानेत्कच्यते । न ह्यत्यल्प जीवस्वैश्वर्यदुपपद्यते । सेयं देवते स्तेत्यप्युक्त्यानेन जीवेनात्मनानु
 प्रसिद्धेत्वात्काश्चेन जीवस्वपरमज्ञात् ॥ तत्संसर्गस्यात्मातत्त्वमसि श्वेतकेतो इति च जीवा यो यदि शरीरेश्वरत्वं । अतो न स एवैश्वरात् जीवः
 सन् देहयोगात्तरोहितज्ञानैश्चर्मभवति । अतश्च न सां क्यिकी जीवस्वस्वप्नेरथादि स्थिति र्भवति । यदि च सां क्यिकी स्वप्ने स्थितिः स्यात्तर्नेवा
 निष्कृष्टा त्वप्रपश्येत् । न हि कश्चिदनिर्दृष्टकल्पयते । यत्तु नरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं पश्यतीति न तत्तावत्प्रवृत्तं सत्यत्वमि
 शार्थत्वमिति पुत्रोधात् । श्रुतेरवचस्वमेरथाधभावस्य दर्शितत्वात् जागरितप्रभवत्वात् सानिर्मितत्वात् स्वप्नस्य तुल्यनिर्मासत्वाभिप्रायं तस्मादुप
 सत्यत्वे जाग्रतीरात्मनः स्वप्नकाशत्वमस्फुटं स्यात् ॥ अतिभासिकत्वे सा लोकेन्द्रियावसत्येवार्थापरोक्षमात्मज्योतिष्य ॥ ११ ॥ स्वप्नस्य मायाभावत्वं ॥
 वेति स्पुटं सिध्यति । तस्माद्देशादिसाव्यवचनं स्वप्नस्य जाग्रतुल्यभावाभिप्रायमित्यर्थः ॥ ॥

एवंनात्यकरणोपरमेष्टिमनोवासनोदीपिताविद्याविष्णुसात्मकंस्वप्नमात्मनःसाक्षिणःस्वप्नंज्योतिष्यार्थंविचार्यप्रतिमोऽपनुयोगिभावसंगसास्व
प्नावस्थामनोत्वयात्मिकासुषुप्तिंविचारयति। तदभावेनाडीपुतश्चैरात्मनिच। तदेतत्स्वप्नंयथासात्तथा। पञ्चकालेसुषुप्तःसमस्तोनिरस्तवात्य
करणमनोलयात्सम्पूर्णसवत्स्यर्थःस्वापेनाडीस्थानमुक्त्वा नाडीपुरीततोनाडीपरमात्मनोअसमुच्चैमश्रुतीआह॥अन्यत्रेतिपरमात्मनावश्रुती
तदभावोनाडीपुतश्चैरात्मनिच॥ स्वभावस्थापरीक्षितासुषुप्तावस्थेदानीपरीक्ष्यते। तत्रैताःसुषुप्तिविषयाःश्रुतयो भवन्ति॥ क्वचिच्छ्रुयतेतत्रै
तत्सुप्तःसमस्तःसंप्रयत्रःस्वप्नविनातातिआसुतदाताडीपुस्तोभवतीति॥ अन्यत्रतुनाडीरनुक्रम्यश्रुयते। तभिःप्रत्यवस्थपुतिरित्येतद
ति। तथाअत्रनाडीरेवानुक्रम्यतासुतदाभवति। यदासुप्तःस्वप्नंनकंचनपश्यति। अथास्मिन्प्राणवैक्याभवतीति। तथाअत्रमरणेनहृदयका
काशस्मिन्नेतइति तथाअत्रमृतासोम्यतदासंपन्नोभवतिस्वप्नपीतोभवतीति। आत्मेनात्मनासंपरिद्विजोनवात्येकंचनवेदनीतरमितिवात
नसंशयः। किमेतानिनाद्यादीनिपरस्परनिरपेक्षतमभिन्नानिसुषुप्तिस्थानानि। अहोस्वितपरस्परापेक्षेपेकंसुषुप्तिस्थानमिति। किंतावसा
तमिन्नानीतिकृतःएकार्थत्वात्। नहिएकार्थीनांक्वचित्परस्परापेक्षत्वंदृश्यतेवीहिपद्मादीनां॥ ॥

ह। तथाअत्रमृतादितानाडीपुरीतद्वलसुसप्तमीश्रुते। समुच्चयश्रुतेअसंशयमाह। तत्रेति। पूर्वमहेष्टानविकल्प्याजीवस्थवृत्तात्मैक्यानिर्ण
यःसिद्धंतेनाडीभिःपुरीततंगत्यांतर्हृदिस्रष्टेवशेतइतिसमुच्चयानिर्णयइतिविवेकः॥ ॥ ॥

एकपुरेराशायित्वोद्विष्टोद्विष्टं नाश्यादीनामेकस्मिन्स्वापरूपार्थे निरपेक्षस्त्वं तत्तु कुत इत्यत आह । नाश्यादीनां चेति । सति कल्पितत्वात्
 यास्तु तेनैव सप्तमीति संकायः ॥ आपतनश्चासप्तम्यर्थः आधारसंगम्यत इत्याह नैष दोष इति । अन्यत्रास्ते स्ते द्रव्येभ्यो जीवो विभ्रांति स्थाने
 नाश्यादीनां लेकार्थता सुषुप्तौ दृश्यते नाडीषु स्तोमवतिपुरीततिरेत इति च तत्र तत्र सप्तमी निर्देशास्तुल्यत्वात् । तनुचनसति सप्तमी
 निर्देशो दृश्यते । स तासोप्यतदा सप्तमो भवतीति । नैष दोषः ॥ तत्रापि सप्तम्यर्थसंगम्यमानत्वात् वाक्ये रोषे हि तत्राप्यतनेषी जीवः स
 दपस्यतीत्याह । अन्यत्राप्यतनमलध्यानागमेवोपाश्रयत इति । आगच्छेत्तत्र प्रकृतस्य सतनुपादानात् । आपतने च सप्तम्यर्थः । सप्त
 मी निर्देशोपि तत्राकाशे दृश्यते । सति संपद्यमान इति । सर्वत्र विज्ञानोपरमलक्षणं सुषुप्तं न विधिष्यते । तस्मादेकार्थ
 ताभाश्यादीनां विकल्पेन कदाचित् किंचिच्छानं स्वापापोपसर्पतीत्येवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते ॥ तदभावो नाडीषु आत्मनि चेति । तदभावस्तस्य प्रकृत
 तस्य स्वप्नदृशी तस्माभावः सुषुप्तमित्यर्थः । नाडीष्वत्मनि चेति समुच्चयेनैतानि नाश्यादीनि स्वापापोपसर्पतीति विकल्पेनेत्यर्थः । कुतः तदुक्तं ।
 तथा हि सर्वेषामेव नाश्यादीनां तत्र तत्र सुप्तिस्थायत्वं श्रूयते । तच्च समुच्चये संगृहीतं भवति ॥
 आगच्छेत्तदुल्लोपसर्पति सुषुप्तावित्यर्थः । सप्तमी श्रुतानि रपेक्षाधारत्वभावादिकल्प्य आस्ये पः कदाचित्समुच्चिता विनाश्यादीनां स्थानत्वं
 मितिन समुच्चयविरोध इति सर्वे पसार्थः सिद्धान्तमिति ॥ एवं प्राप्नोति ॥

स्त्रेचकारः पुरीतसमुच्चयार्थः। पदानाद्यः सुषुप्तिस्थानं न पुरीतस्यानंतं न वतीति श्रुतस्या नत्वस्य पक्षे वाधः स्यात् सन्मुक्त इत्याह। वि
कल्पेति वा मिति। ग्रीहियवयोस्त्वगसाविकल्प इति भावः। पक्षसप्तमी श्रुतानां ग्रीहीनामेक कल्पकत्वमिति तत्रे साह। न ह्येकेति। आसादस्य पर्य
विकल्पे द्वेषां पक्षे वाधः स्यात्। न चैकार्थत्वाद् विकल्पेनाद्यादीनां ग्रीहिषवादिष्वद्विकल्पं नैकच्यते। न ह्येकविभक्तिर्निर्देशमात्रेणैकार्थत्वं
विकल्पश्च भवति। नानार्थत्वसमुच्चयमप्येकविभक्तिर्निर्देश दर्शनात्। आसादेशेते पर्यवेत्तेत इत्येवमादिषु। तथेहापि नाडीषु पुरीत
तिब्रह्मणि च स्वपितीत्येतदुपपद्यते समुच्चयः। तथा च श्रुतिः॥ ता सुतदा भवति पदा सुतः स्वमंतं कंचन पश्यति। अथोस्मिन्प्राण एवैक
धा भवतीति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य च सुषुप्तौ आवयति। एकवाक्योपादानात्। प्राणस्य ब्रह्मत्वं समधिगतं प्राणस्य आनुगमादिसत्र। प
त्रापि निरपेक्षा एव नाडीः सुषुप्तस्थानत्वेन आवयति आसुतनाडीषु स ह्येव भवतीति। तत्रापि प्रदेशांतरमसिद्धस्य ब्रह्मणो प्रतिषेधात् नाडीह
रेणैव ब्रह्म एवैवावतिष्ठत इति प्रतीयते॥ ॥

कधारणमर्थः पर्यवेत्तेत इत्येतदुपपद्यते समुच्चयः। नानार्थत्वसमुच्चयमप्येकविभक्तिर्निर्देश दर्शनात्। आसादेशेते पर्यवेत्तेत इत्येवमादिषु। तथेहापि ना
डीषु पुरीततो जीवस्य संसारकारणस्यैव सुप्तिरिति समुच्चय इत्यर्थः। नाडीनां प्राणस्य च एकैव वाक्येनोपादानात् त्रिषुः समुच्चय इत्याह। एकवाक्येति॥

आधारत्वं मार्जसप्तम्यर्थेन निरपेक्षत्वं अतो न समुच्चयसप्तम्या बाध इत्याह । न चैवमपीति । समुच्चये पीत्यर्थः । अत्र नाडी श्रुतौ नाडी भुजोक्तः
सुप्तिर्न विवक्षिता । रश्मि संबद्ध नाडी रूपमार्गस्तु स्वार्थवादित्याह । अपि चेति पितेन विषये क्षणाभावे सुखदुःखयोरेकाकृत्यैतु धर्मा धर्मवि

न चैवमपि नाडी भुजसमीविबुध्यते । नाडी द्वा रपि ब्रह्मोपसर्पन् सुप्त एव नाडी भुजवति । योगं गपासागरं गच्छति गत एव संगंगा वाम
वति । अपि चात्र रश्मि नाडी द्वा रमक सत्रल्लोक मार्गस्व विवक्षितत्वा नाडी स्तुत्यर्थं स्थितिसंकीर्तने । नाडी भुजो भवती कल्पा तं न क
श्चन पाप्मा स्पृशतीति भुवन नाडीः प्रशंसति ॥ ब्रवीति च पाप्मन् शोभा वेहेतुं । तेजसा हित हस्तपत्रो भवतीति तेजसा नाडी गतेन पिता रश्मि
ना भिव्याप्त करणो न वा स विषयानी क्षत इत्यर्थः । अथवा तेजसेति ब्रह्माण्डा यंतिर्देशः । श्रुत्यंतरे अस्मैव तेज एवेति तेजः शब्दस्य ब्रह्मणि
प्रयुक्तत्वात् ॥ ब्रह्मणा हितदा संपन्नो भवति नाडी द्वा रेण अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्म संपत्तिश्च पाप्मन् शोभा वेहेतुः
समधिगतः सर्वे पाप्मानो नो निवर्ततेः पहत पाप्मा स्तेषु ब्रह्मलोक इत्यादि श्रुतिभ्यः एवं ब्रह्मति प्रदेशांतरा सिद्धेन ब्रह्मणा सुषुप्तिस्थाने
नानुगतौ नाडीनां नयः समधिगतौ भवति ॥

क पाप्मा स्पृशति इत्यर्थः । अपहत पाप्म ब्रह्म संपत्ता पाप्मा स्पृश इत्याह । अथवेति । अस्मिन् व्याख्याते लाभमाह । एवं तेवेतीति सुतदा भवत्यस्य
आत्मा एवैक धा भवतीति श्रुतः समुच्चयश्चाश्रितो भवतीत्यर्थः ॥

नाडीब्रह्मणोर्गुणप्रधानभावेन सुप्तौ समुच्चयवत्पुरीतत् ब्रह्मणो रपीत्याह ॥ तथेत्यादिना आकाशो ब्रह्मणि शोत इत्युक्तं मताभिः प्रसवस्य
पुपुरीतति शोत इत्युक्तं तथा च नाडीद्वयं पुरीतं तं गता ब्रह्मणि शोत इति समुच्चयः सिद्ध इत्याह ॥ तथा नाडीति ॥ सतासं पन्नो भवति प्राप्तेन सं परिष्कृत
इति सतमाह योः श्रुतेः पंचसुप्तिस्था तानी सत आह ॥ सत्यासयो रिति ॥ किंच प्रकृत दर्शयिष्यामि धनैकुपुरोडाशनिष्पन्नो मिथो न वेद सतमा समर्थ
तथा पुरीतते पिव्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात् तदनुगुणमेव सुषुप्तिस्थानत्वं तत्पते पराणो तर्हि दमश्चाकाशस्तस्मिन् शोत इति हृदया
काशे सुप्तिस्थाने प्रकृते इदमुच्यते पुरीतति शोत इति ॥ पुरीत इति हृदयपरिबृष्टं नमुच्यते ॥ तदंतर्वैत्तिमिपि हृदयाकाशे शयानः शय
ते पुरीतति शोत इति वक्तुं प्राकारपरिष्केपे विपुर्वर्तमानं ॥ प्राकारे वर्तते इत्युच्यते ॥ हृदयाकाशस्य ब्रह्मत्वं समधिगतं दहरउत्तरेभ्य
इत्यत्र ॥ तथा नाडीपुरीतत् समुच्चयोपिताभिः प्रसवस्य पुपुरीतति शोत इत्येकवाक्योपादानादुच्यते ॥ सत्यासयोश्च प्रसिद्धमेव
ब्रह्मत्वं एवमेता सुषुप्तिषु त्रीण्येव सुषुप्तिस्थानानि संकीर्तयति ॥ नाशः पुरीतत्वं इति ॥ तत्रापि च हारमात्रं नाशः पुरीतत्वं ॥ ब्रह्मेव
लोकसुप्तिस्थानं ॥ अपि च नाशः पुरीतत्वं जीवस्थोपाध्याधारणं भवति ॥ तत्रास्य करणानि वर्तते इति ॥ नत्पुणधिसंबंधमंतरेण स्वत
एव जीवस्थाधारः कश्चित्संभवति ॥ ब्रह्मावतिरेकेण स्वमहिममतिष्ठितत्वात् ॥ ॥
ताद्युक्तो ग्रीहिषवर्गोर्विकल्पः नाद्यादीनां तु ब्रह्मनिर्देशतमा सुषुप्तजीवाधारत्वात् सामर्थ्याविकल्प इत्याह ॥ अपि च नाश इति ॥ उपाधिलि
गाश्रय नाडीपुरीततो ह पक्षितजीवाश्रयत्वं परंपर्यागार्थं तदपि सुषुप्तौ न संभवति उपाधिलिपादिसर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

ननु ब्रह्मापि जीवस्य नमुरां स्त्रानं अमेदादित्यत आह ब्रह्माधारत्वमिति जीवस्य ब्रह्मण्यभेदेनावस्थानं नाडीपूरीततोस्तुलीनोपाधे जीवस्य
 स्थितिरेव न संभवतीत्येकार्थसामर्थ्याभावाच्च विकल्प इत्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य भेदकोपाधिलपाचौ तर्गिक ब्रह्माभेदस्य विकल्पो न मुक्त इ
 ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैवाधारधेयाभिप्रायेणोच्यते । कथं तर्हि तादात्म्याभिप्रायेण यत आह सतासोऽप्यतदा संपन्नो भवतीति स्वप्न
 पीतो भवतीति स्वप्ने च नात्माभिलष्यते स्वरूपमापन्नः सुप्तो भवतीत्यर्थः । अपि च न कदाचि जीवस्य ब्रह्मण्यसंपत्तिनीति स्वरूपस्थान
 नापित्वात् । स्वप्न जागरितयोस्तु उपाधिसंपर्कवशात् पररूपापत्तिमिरायेत्यत एव शमात् सुषुप्तेः स्वरूपापत्तिर्विद्यते । अतश्च सुप्ता
 वस्थायां कदाचित्सतासंपद्यते कदाचिन्नसंपद्यत इत्युक्तं ॥ अविच्छिन्नस्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेष विज्ञानोपशमलक्षणां ताव
 त्सुषुप्तनैव किंचिद्विशिष्यते । तत्र सति संपन्नस्तदेकता न विज्ञानातीति युक्तं । तत्केवकं विज्ञानीमादिति श्रुतेः ॥ नाडीपूरीततिचश
 यान्त्यन किंचिद्विज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुं भेदविषयत्वात् । यत्र चान्यदिवस्था ज्ञानोपशमश्चेदिति श्रुतेः ॥ ननु भेदविषयस्याप्यतिदू
 रदिकारणं अविज्ञाने स्यात् ॥

आह । अपि चेति किंचिन्नाद्यादीनामन्यतमस्थाने क्वचित्सुप्तिवादिनापि सुप्तं तद्विशिष्यत इति वक्तव्यं तच्च वक्तुं न शक्यत इत्याह । अपि च स्थाने
 ति । भेदाभावो हि भेदाभावावेहेतुः । नाडीपूरीतकृतस्य तु जीवस्य भेदवस्तुत्वात् भेदाविज्ञाने कारणं तास्तीत्यर्थः । हेतावस्य स्यापि हेतात्तने हेतु

॥ तत्तु ॥

प्रबुद्धिस्तत्परस्वभावाधिकं वा तत्राद्यं स ह्यंशं तन्मन्त्रं प्रत्याह। कर्ममिहादिना। द्वितीयमन्त्रं ह्यव्ययति। उपाधिगतमेवेति। उपाधिभिन्नसैवनायादौ स्वावैकतिपयसन्निरुपार्थज्ञानप्रसंगात्। सुखसिद्ध्याघातः स्यात्। उपाधिलभेत्वनम्रजीवस्य स्थित्ययोगात् ब्रह्मोपवसा

राट्मेवं यदि जीवः स्वतः परिहृत्तोऽप्युपगम्येत। यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वर्गं हं न पश्यतीति। ननु जीवस्योपाधिव्यतिरेकेण परिहृते देवि धर्ते। उपाधिगतमेवातिहरादिकारणमविज्ञान इति मद्युच्येत। तथाप्युपाधेरुपसर्गत्वात् सत्येव संपन्नो न विज्ञानातीति युक्तं। न च वयमिह तुल्यवन्ना आदिसमुच्चयप्रतिपादयामः। नहि नाशः सुखस्थानं पुरीतहेत्यनेन विज्ञानेन किंचित्प्रयोजनमस्ति। नद्येतद्विज्ञानप्रतिबद्धं फलं किंचित्प्रयत्नेनाप्येतद्विज्ञानं फलवतः। केचिदगोपदिशन्ते। ब्रह्मत्वनप्यपि सुखस्थानमिहैतत्प्रतिपादयामः। तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणस्य प्रजागरितव्यवहारविमुक्तत्वावधारणं च। तस्मादात्मैव सुखस्थानं ॥ ॥ संवदमित्यर्थः ॥

पञ्चाशेऽयमर्थः। एवं चिकित्स्यं निरस्य नाडी पुरीतगो ब्रह्मणा सह तुल्यवत्समुच्चयमफलत्वेन ह्यव्ययगुणप्रधानत्वेन समुच्चयमुपसंह

रतिः। न च वयमिति स्मरिना ॥

किंच वृत्तः सकाशाज्जीवस्योत्पत्त्यन्यतेर्लैवसुषुप्तिस्थानमित्याह सूत्रकारः । प्रबोधयति ॥ नाडीपुरीततोः काष्णस्यानापादनत्वाश्रयणा
त्र सुषुप्तिस्थानत्वमित्यर्थः । तस्मादपाधिलये जीवस्य ब्रह्माभेदादौ पाधिकरावभेद इति विवेकाद्व्याप्यो नैव सिद्धिरिति स्थितं स एव कर्मानुसृति

अतः प्रबोधयति ॥ ॥ मस्माच्च ज्ञेयसुप्तिस्थानं । अतएव कारणान्निसर्वदेवास्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते ॥ कुत एतद्वा
गादिसत्यप्रश्नस्य प्रतिबन्धतावसरे यथा ग्रेः सुषुप्तिस्थानं लिङ्गाभ्युच्चरं लेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वत्राणा इत्यादिना । सत आगम्य न विदः सत
आगतो न ह इति । विकल्पमानेषु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रबुध्यते । कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मन इति अत्रासिध्यत । तस्मादा
त्मैव सुप्तिस्थानमिति ॥ ॥ स एव तु कर्मानुसृतिश्च विधिभ्यः ॥ ॥ तस्याः पुनः सत्संपत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं परवत्संपन्नः स एव प्र
तिबुध्यते । इतान्मेवेति चिंतयते । तत्र मासं तावत् । अनियम इति । कुतः पदादिजननराशौ कृच्छ्रज्जल विंदुः प्रसिष्यते जलराशिरेव सत
राभवति । पुनरुद्धरणे स एव जलविंदुमयतीतिदः संपादो । न ह्यसुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप्रसीदतीति न स एव पुनरुत्पत्तुमर्हति त

स्मात्स एवेश्वरो वासो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवंप्राप्त इदमाह ॥
इदं विधिभ्यः । सुषुप्तिमुपाधिना कर्मानुसृत्या देहना च संशये सत्यस्मात्तज्ज्ञाणजीवस्योत्पत्त्यन्यतेर्लैवसुषुप्तिस्थानमित्युक्तमपुनः
सुप्तादत्यस्याप्युत्पत्त्यनसंभवेन सुषुप्तस्य नाद्यादिस्थानत्वसंभवादित्याहोपसंगत्या निपातकाभावादनियम इति पूर्ववत्समाह । तस्याः पुनरित्यादिना ॥

विधिं व्याचष्टे । कर्मेति । स एवो निष्ठतीति निश्चीयते इत्यर्थः । अत्रैवोत्सवं मुक्तं तन्माह । अविचेत्सादिना । अन्तोत्थाने सुखादेर्नैव कर्मकार्यं
 ते सवृत्त सुखाद्यागमः सर्वसुखजीवकृतकर्मनाशश्चेत्यर्थः । एवंप्रसूक्तं दृष्टान्तं वैषम्येण दूषयति ॥ यत्पुनरिषादिना ॥ अस्मदाद्यशक्यमपि विवे
 कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेव गम्यते ॥ अन्तर्बाहिक कर्मविद्याविधयो न रथेकाः । सुरसोत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रेण अतइसा पक्षे ता एव चेत्सात् वदिकं
 कालांतरफलेन कर्मणा विद्यया कृतं स्यात् । अपि चान्तोत्थानपक्षे पदिता वच्छरीरं तरेण बह्वर्माणे जीवन्निष्ठेत् । तत्र व्यवहारो नोपपन्नः
 स्यात् । अथ तत्र सुप्तं निष्ठेत् कल्पना न रथेकं स्यात् । यो हि यस्मिन् शरीरे सुप्तः स तस्मिन् निष्ठेति । अन्यस्मिन् शरीरे सुप्तो यस्मिन् निष्ठेती
 तिकोऽसौ कल्पनामालाभः स्यात् । अथ मुक्तं निष्ठेत् । अतः कालोऽप्यपद्येत । निवृत्ताविद्यस्य पुनरुत्थातमवुपपन्नं । एतन्नेश्वरस्योत्थानं
 प्रत्यक्षं निसर्गविद्यया स्यात् । अतः ताभ्यामगमकृतं विप्रणाशौ च द्वाविद्यया बन्धोत्थानपक्षे स्यातां तस्मात्स एवो निष्ठेति नान्य इति । यत्पुन
 रुक्तं । यथा जलशो प्रक्षिप्तं जलविन्दुर्नैव नैव शब्देनैव सति संपन्नो जीवो नोत्पत्तिमुन्महतीति । तत्परिदृश्यते । युक्तं तत्र विवेककारणभावा
 ज्जलविन्दोरनुदरणं दहति विधत्ते विवेककारणकर्मणा विद्या चेति वैषम्यं । दृश्यते च द्विविधं यद्यपि अस्मज्जातीयेः स्त्रीरेदं कपोः स एवो नैव
 सैनविवेचनं ॥

चतुंशतपदपेक्षः ईश्वरः करोतीति मत्वा दृष्टं तन्माह । दृश्यते चेति ॥

ब्रह्ममेवाव्यक्तीवस्त्वजलविन्दैषममिसाह। अपिचेति। अमेदेतगमोवेतिष्टतीतिचिंतानवकाशइत्याशंक्यबुद्धिमेदेनजीवमेदाक्षितेत्याह॥
 एवंलतीति। सुषुप्तौबुद्धिनाशेनमलहंबुधुपाधिमेदेदेकजीवव्यवहारेनस्यादिसतआह। सएवापमिति॥ स्पृत्तसंस्मृतामनतिष्टेतेकोपाधित्वर्थः।
 अवस्थात्रपादात्मानंविविच्यमूर्च्छितोविवेचयति। मुग्धैर्धसंपत्तिःपरिशेषात्। नृत्तप्रसिद्धावस्था। तर्गतावामंयम्यवस्थावेतिअवस्थाचतुष्टयप्रसि
 अपिचनजीवोनामकश्चित्तरस्मादसौविद्यतेयेजलविन्दुरिवज्ञानराशेःसतोविविच्येत। सदेवत्पाधिसंपर्कजीवइत्सुपचर्षतेइत्यसकृत्
 र्धचितं। एवंसतिपावदेकोपाधिगता। बंधानुरजितावदेकजीवव्यवहारः। उपाध्वंतरातायातुबंधानुवृत्तौजीवांतरव्यवहारः। सएवायमुपा
 धिःस्वापप्रबोधयोर्वीजं। कुर्यामेनेत्यतःसएवजीवःप्रतिबुधतइतिपुक्तं॥ ॥ मुग्धैर्धसंपत्तिःपरिशेषात्। अस्तिमुग्धोनामयममूर्च्छित
 इतिनौकिका। कथमिति। सतुकिमवस्थइतिपरीक्षायामुच्यते। किंचस्त्वावस्थः। शरीरस्थसजीवस्यप्रसिद्धाः। जागरितःस्वप्नःसुषुप्तमि
 ति। चतुर्धाशरीरादयस्तस्मिन्॥ नतुपंचमीकाचिदवस्थाजीवस्यश्रुतेस्मृतौवाप्यसिद्धास्ति॥ तस्माच्चतस्ररागमेवावस्थानामन्यतमावस्थाम्
 छेत्तेवशात्तेवमः॥

देमुग्धस्ततद्वैलक्षण्यञ्चसंशयेसोहमितिप्रसमिश्रयोऽप्यतस्यसुप्तामेदवद्विशेषज्ञानाभावादिशेषेणसिंहेवसुषुप्तिरेवमूर्च्छेतिप्रसमिताना
 सुषुप्तं तर्गतामूर्च्छेतिजं दृष्टं तसंगसा परवैमस्माहतिस्वप्तावदिति॥

पूर्वपक्षेऽसिद्धावस्थातः पृथगात्मनो मूर्च्छितौ विवेकार्थं कालासिद्धिः फलं सिद्धं ते पृथक्फलं ध्येयव्यतिरेकः परिशेषदर्शयन् सिद्धं

न तावन्मुग्धो जागरितावस्थौ भवितुमर्हति ॥ न हि अयमिन्द्रियैर्विषयानीक्यते स्यादेतत् इष्टकारणमेतन्मुग्धो भविष्यति ॥ यथेषु का
रे जाग्रदपि इष्टासक्तं मनस्तया तात्मान्निषेधानीक्यते ॥ एवमुग्धो मुग्धलघातादिजनि तदुःखानुभवमग्रमतस्तया तात्मान्निषेधानीक्य
ष्यते इति ॥ न ॥ अचेतनमानतात् ॥ इष्टकारिणा एतमना ब्रवीति इष्टमेवाहमेतावन्तं कालं उपलभमानो भव्यमिति ॥ मुग्धस्तु तद्व्यसंज्ञो ज
वीति ॥ अचेतनमसि अहमेतावन्तं कालं प्रसिद्धो भवन्तं किंचित्तन्माचेतितमिति जाग्रतश्चेत्किंचिदपि विषयं चेत्तस्येति देहोऽपि यते ॥ मुग्ध
स्य देहो धारणाय पतति ॥ तस्मान्न जागर्तुं नापि स्वप्नाय पतति ॥ निःसंज्ञकत्वात् ॥

पतिता तावदित्यादिना ॥ जाग्रदपि जागरवस्थौ पीत्यर्थं ॥ ऐन्द्रियकमर्थज्ञाने देहधारणं च तस्मिन् मुग्धस्येति वैषम्योक्ता इष्टवति ॥ ते सादिना ॥

मूर्च्छाया जागरेदमुक्तास्वप्नमिति मनेदमाह। नापी सा हि ना आलभन्ते स्पृशन्ति। दिष्टं मूलां सुषुप्तिं मूर्च्छायाः किंचित्सा द्रव्येपि वृद्धौ न क्षणं
 त्रिदश्याहातेति। तस्य एव भेदमुक्ता निमित्तभेदमाह। निमित्तेति। प्रसप्तिसाप्सिद्धेसाह॥ नचेति। उक्तसाहस्यवेरुषाभ्यामर्द्धसप्तत्रिः सर्वैः सुषु
 नापि मृतः प्राणी प्रणोभावात्। सुग्धे हि जंतौ मृतो मंसा न भवति तदिति संशया नाः। वृष्णास्ति नास्तीति हृदयदेशमात्रं लभते निश्चयार्थं प्राणो
 स्ति नास्तीति च मासिका देशः। यदि प्राणोष्णो रीति त्वं नावृणोति ततो मृतो यमिसिध्यवसापरहनापारण्यं नयेति। अथ तु प्राणमस्मात् प्राणा
 तिपद्यते। ततो नापि मृत इत्यध्यवसापसंज्ञाभावाभिषर्ज्यति। पुनरुत्थानाच्च न हि पृष्ठगतः न हि पश्चाच्छ्रवणं च न हि श्रुतिश्च न हि स्पर्शश्च न हि
 संज्ञात्। अमृतत्वाच्च न नैलक्षण्यं। सुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छसितस्यैव शुशरीरं भवति। मृगानां कंच न वृद्धं न विस्मरितं नैव सुषुप्तं न
 प्रसन्नं न वदनः तुल्यकालं पुनरुच्छसिति निमीलिते अस्मिन्नेव भवतः। न चास्य देहो वेपते पाणिपेषणमात्रेण च सुषुप्तमुत्थापयति। न
 तु सुग्धमुद्गरघातनापि। निमित्तभेदश्च भवति मोहस्यापयोः मुसलसंपातादिनिमित्तत्वात् मोहस्य अप्रतिमितत्वाच्च स्वापस्य॥ न च लोकेति
 शसिद्धिः सुग्धः सुप्त इति विशेषार्थसंपत्तिमुग्धतेत्यत गच्छमः। निःसंज्ञकत्वात् संपन्नः इतस्मादेतस्याप्यपदसंपन्न इति॥

सिद्धिर्मेरसंपन्नो सुग्धः सुषुप्तो न भवति। सर्वैर्मेरणावस्थाधर्मेरसंपत्तेर्भेदेति न किंतु अवस्थांतरगत इति सूत्रार्थः॥

卷三

13

प्रसिद्धैक्यं विषाद इति सांख्यिकं च मत्वेनाप्रसिद्धे रित्याह। अर्द्धेति। सुषुप्तिमिति धर्माह संयत्तातं दत्तं तर्कवबुद्धिर्लोकानामिष्यते। सर्वमिदं ब्रह्म
 भिरिलिखत्तमर्थ इति विचार्य पादसमासेस्तस्य दार्थे निरूपणकामः। अथ मतस्य निर्विशेषत्वमह। न स्यान्न तोपि परस्मैभयलिङ्गं सर्ववर्हि। उद्देश्य
 त्वं पदार्थजित्ता सोपरमानतरं तत्स्वरूपब्रह्मविगारस्वायसरसंगतिमाह। मेनेति। सविशेषत्वं निर्विशेषत्वचे स. भयं लिङ्गयेते ताव्यते या मि
 अर्धसंपत्त्यभ्युपगमाच्च न पंचमी गणत इत्यनवधं॥ ॥ न स्यान्न तोपि परस्मैभयलिङ्गं सर्ववर्हि॥ ॥ ये। न ब्रह्मणा सुषुप्तादिषु जीवड
 पाधुपशमात्संघटते। तस्मै दानं स्वरूपं श्रुतिवद्वे न निर्धार्यते। संतुभयलिङ्गाः श्रुतयः। ब्रह्मविषयाः। सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्व
 रस इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः। अष्टममन एव ह स्वमदीर्घमित्येव माद्यति विशिष्टलिङ्गाः किं मा सुश्रुतिषु डभयलिङ्गं ब्रह्ममतिप्रत्यय
 मुतामतरलिङ्गाः। यदा मतरलिङ्गं तदा सविशेषं निर्विशेषमिति मीमांसते। तत्रोभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहात् डभयलिङ्गमेव ब्रह्मसंवेदं प्राप्ते
 ब्रह्मः। न तावत्स्वत एव परस्मैभयलिङ्गत्वमुपपद्यते। न खेकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरितं ब्रह्मभ्युपगंतुं इति कं वि
 रोधात्॥ ॥

सा डभयलिङ्गाः श्रुतयः संशयवीजत्वेन संतीत्यर्थः। यथा विरुद्धसुषुप्तिमरणोभयरूपत्वं सुगन्धत्वं तथा श्रुतिप्रामाण्यादुभयरूपं ब्रह्म ध्येयमिति
 दृष्टं तेन परैव दृष्टः। निर्विशेषमेकरूपमेव सेयमिति सिद्धं नमति। एवमिति॥

किमुपयुक्तं स्वतः उत स्वतो निर्गुणस्य सर्वगंधत्वादिविशेषः उपाधितः सत्यः आहोस्वित् स्वतः सविशेषमेव ब्रह्मेति । तत्राद्यं निरस्वद्वि
 तो मे अन्वय इव यति । अस्तु तर्हि ति ॥ स्यान्नमुपाधिः ब्रह्मणिकोऽवः कल्पितः ओपाधिकत्वात् स्फुरिकलौहिसर्वादित्यर्थः उपाधैः सत्यत्वे पितृकृतं
 अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति । तदपि नोपपद्यते । मद्युपाधियोगादप्यनादृशस्वस्तु नोत्पादृशस्वभावः संभवति । तद्विस्व
 द्यः सन् स्फुरिकोऽनन्तकाद्युपाधियोगादस्वद्वे भवति ॥ भ्रममात्रत्वादस्तु छतभिनिवेशस्य । उपाधीनामविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । अतश्च
 स्वतरलिंगपरिग्रहेऽपि स मस्तु विशेषरहितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं । नतद्विपर्ययं सर्वत्र हि ब्रह्म प्रतिपादनपरेषु अशब्दमप्यश्विनिरूप
 मयममितेवमादिषु पास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते ॥ नभेदादिति चेन्न मत्पेकमतद्वचनात् ॥ ॥ अथापि स्यात् । यदुक्तं निर्विक
 ल्पकमेकलिंगमेव ब्रह्मना सत्यतः स्यान्नतो बोधमलिंगत्वमस्तीति । तन्नोपपद्यते । कस्मात् । भेदात् । भिन्ना हि प्रतिविधे ब्रह्मण आकारा उप
 दिश्यन्ते ॥ यतु स्यात् ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म नाम त्रीति । तद्विलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरशब्दे दितं ब्रह्मेत्येव जातीयकाः । तस्मात्सविशेषत्वम
 पि ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यम् ॥
 मिथ्येति दृष्टं ब्रह्मणित्वाधीनं मिथ्यात्वात् तत्कृतो विशेषो मिथ्येति किमुवाच्यमित्याह । उपाधीनामिति । तृतीयं निरस्वति । अतश्चेति । सर्वस्य विशेष
 स्य कल्पितत्वादेवेत्यर्थः । निषेधश्च तेऽर्थेऽपि स्यात् सर्वत्र हीति । मिथ्यत इति भेदे विशेषः निर्विशेषत्वश्रुतावपि विशेषस्यापि श्रुतेरुभयरूपत्वं स्यादि
 ति शंका व्याचष्टे । अथापि स्यादिति ॥

पूर्वोक्तविरोधस्मारयति। न नक्तमिति। भेदश्रुतिप्रामाण्यार्थमौपाधिकरूपभेदस्वीकारादविरोधइतिसमाधायः। किमुपाधिगतस्वरूपभेदो
ब्रह्मण्युपचर्यते ध्यानार्थमुतोपाधियोगात्सर्वविहङ्गरूपवत्तमा ब्रह्मणो भेदो भवतीति। आद्येस्मद्विद्वत्सिद्धिः द्वितीयमभेदश्रुत्या दृष्टमिति। नेतिब्रू

न नक्तं तो भयलिंगत्वे ब्रह्मणः संभवतीति। अममप्यविरोधः उपाधिकतत्वादाकारभेदस्याऽममयाहिर्निर्विषममेव भेदशब्दप्रसज्येतेति
चेत्। नेतिब्रूमः। कुतः प्रत्येकमतद्वचनात्। प्रत्युपाधिभेदं हि अमभेदमेव ब्रह्मणः श्रवयति साह्यं। मया यमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽतमयः पुरु
षो यश्चायमध्यात्मशरीरस्तेजोमयोऽतमयः पुरुषो यमेव स यो ममास्ते सादि। अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते
क्तुं। अपि चैवमेके। अपि चैवं भेददर्शननिंदापूर्वकमभेदमेवैकेशाखिनः समामतंति। मनसैवेदमात्रं नेह नानास्ति किंचन। न स्योः स
म्बन्धमात्रातिमद्गुणानेव प्रकृति। तत्रान्येऽपि भोक्ता भोक्तृप्रेरितारं च मत्वा सर्वप्रोक्तं विविधं ब्रह्ममेतदिति समस्तस्य भोज्यभोक्तृनिर्मतलक्ष
णस्य ब्रह्मेकस्वभावतामधीयते। कथं पुनरकारवदुपदेशिनी घनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषया सुश्रुतिषु सती घनाकारमेव ब्रह्म वधायते
। न पुनर्विपरीतमित्यत उत्तरं पठति॥

मइति हेतुनिंदापूर्वकमहेतोः केचन निर्विशेषतत्त्वमिति सूत्रार्थमाह। अपि चेति। भोक्ता जीवो भोक्तृशब्दादितयोः प्रेरितारमीश्वरं च मत्वा विचार्यमेव
मप्रोक्तं तत्सर्वविविधं ब्रह्मेवेति जानीमादित्यर्थः द्विविधश्रुतीषु सतीषु निर्विशेषत्वे किं विनामकं भिन्नं कृते कथं प्रसूतिः॥

तत्परतत्परविशेषे तत्परबलवदिति न्यायो न्यायक इत्याह । अरूपवदेवेति । उपासना परवासेषु आकारे तात्पर्याभावेऽपि देवताविग्रहवदाकारसिद्धिमाशङ्क्य निष्कर्षचपरश्रुतिविरोधात्तमेव मिसाह तेऽसतीति ॥ कल्पितेऽनैरावकाशत्वाच्च सम

अरूपवदेवहितत्वधानत्वात् ॥ ॥ रूपाणां काररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यं । न रूपादिमतः । कस्मात् तत्त्वधानत्वात् अस्मत्तमन एव ह स्वमदीर्घं मशदमस्पर्शमरूपसंघं । आकारो यैनामरूपमोर्निर्वहिता ते मरुत एतद्ब्रह्मदिव्यो ह्यमूर्तिः पुरुषः सगत्याभ्यन्तरीयजः । तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपरमंतरमवाप्तमयमात्मा ब्रह्मसर्वो नुभूरित्वेवमादीति वाकानिभिः प्रपञ्चब्रह्मात्मनस्त्वमधात्मानि नार्थान्तरप्रधाना नीलेतत्त्वतिष्ठापितंतनुसमन्वमादित्यत्र । तस्मादिवंजातीयकेषु वा केषु यथाश्रुतनिराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यं । इतरणित्वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि नन्तरप्रधानानि उपासनातिउपासनाविधिप्रधानानि हितानि । तेऽसतिविशेषे यथाश्रुतमाश्रयितव्यं । सति तु विशेषे तत्त्वधानेभ्यो बलीयांसि न वेति । एष विनिगमनाभाहेतुः येनोभयौ ह्यपि श्रुतिप्रसूती घनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीते मिति । का तर्हि आकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह । प्रकाशवच्चैवेत्यर्थः ॥ ॥ यथा प्रकाशः सौरश्चाद्रमसो वा विषद्याप्यावृतिष्ठमार्गे गुल्माद्युपाधिसंबंधात्तेषु नुवकादिभावमापद्युमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते । एवं ब्रह्मापि दृष्टिमाद्युपाधिसंबंधात्तत्त्वाकारमिव प्रतिपद्यते तत्त्वलंबनो ब्रह्मण आकारविशेषोऽपदेश उपासनाय निर्विरुध्यते एवमेवैवमर्थमाकारब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति पंचत्वश्रुतयोऽुर्वेत्ता इत्याह ॥ प्रकाशवच्चेति ॥

नन्वाकारवाक्यानामुपधिकस्मितसर्वगंधत्वादिनाथेकेवंकिमिति वर्यते। वैष्णवेमेवोच्यतां। तत्राह। तद्वेदसाक्षात्तमिति॥ नन्वेवमपीति। उक्त
रीत्योभयरूपत्वांगीकारेण श्रुतीनां व्यवस्थितत्वेपीत्यर्थः। उपाधीनांकस्मितत्वादौपाधिकस्य सत्त्वानुपपत्तेर्न सत्त्वमयरूपत्वमिति पूर्वमुक्तं संप्र

नहि वेदवाक्यानांकस्मिदर्थवत्वं कस्मिदर्थकत्वमिति पुक्तं प्रतिपत्तुं। प्रमाणत्वाविशेषात्। नन्वेवमपि पुरुषस्वात्म्यतिसा ततोपा
धिमेवादायुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति तद्विरुद्धात्ते॥ नेति ब्रूमः। उपाधिनिमित्तस्त्वस्तु धर्मतानुपपत्तेः। उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्था
पितत्वात् सत्यामेव च नैसर्गिकामविद्याफलौक्येदव्यवहारवत्तरति तत्र तत्रावोचाम॥ ॥ आह च तन्मात्रं॥ ॥ आह च प्रतिश्रुत्यैतन्न्यमा
त्रं बिलस्यारूपांतरहितं निर्विशेषं ब्रह्मसमयासंधवघनोऽन्तरोक्तः कृत्स्नो रसघन एवेवं वा अरे यमात्मनंतरोक्तः कृत्स्नः महान
घन एवेति। एतदुक्तं भवति॥ नास्यात्मनो तद्विहारी चैतन्यादप्यद्रूपमस्ति। चैतन्यमेव नितिरंतरमस्य स्वरूपं। यथासंधवघनस्यांतर्वेदिस्यल
वरणास एव निरंतरं भवति। नरसांतरं तथैवेति॥

तिससंतिर्विशेषत्वं मिथ्यासविशेषत्वमित्युच्यते इत्यभयरूपत्वांगीकारेपिन पूर्वोपरविरोध इत्याह॥ नेति ब्रूम इति। इतस्त्वमिथ्यात्वोक्तानेन बाधादु
पासनादिप्रवहणेन स्यादित्याशंका बाधात्मागेव स इत्याह। सत्यामिति। यत्तच्छ्रुतिस्मिन्मात्रमाह। अतश्च विशेषमिथ्येति सार्थमाह॥ आह चेति। संधव
संतो लवराणि ३॥

किंचश्रुतिस्मृत्योः परनिषेधेनग्रहोपदेशं निष्पन्नं च ब्रह्मे सा इ॥ दर्शयति चेति॥ अथ द्वैतोक्त्यनंतरं तानहेतुत्वाच्चेति उपदेशः क्रियत इत्यर्थः॥
अधि अन्यत्पुनः पुनरधी रहेभ्य इति निबंधकारिणं तं द्वैतिमेतत्तो ये च प्रश्नेतुं स्त्रीभावं लोकाऽवाचा उपशान्तो निरस्तहेतुः अतस्तत्त्वस्त्रीभा

दर्शयति चापि अस्मिन्मते॥ ॥ दर्शयति॥ चश्रुतिः परप्रतिषेधेनैव ब्रह्मनिर्विरोधं अथा तद्वादेशो नेति नेति अन्यदेव तद्विदितारयो अवि
दितादधि॥ यतो वाचो निवृत्तेऽप्राप्य मनसा तदेत्येवमाद्या वा कृत्स्निना बाधः पृष्टः स न वचने नैव ब्रह्मप्रोनाचेति श्रूयते॥ सहोक्ता चाधीहि भो
इति स तू स्त्री ब्रह्मवत्तद्वितीयैवात्तीये वाचयन उवाच ब्रह्मः खलु त्वं तु न विजानासि उपशान्तो यमात्मेति तथा स्मृतिश्चपि परप्रतिषेधेनै
वोपदिश्यते॥ ते मम तत्त्ववस्था निमतं तात्त्वाम् तमश्नुते॥ अनादिमत्त्वं ब्रह्म न स जन्मा स दुःखं तत्त्वैवमाद्या सु॥ तथा विश्वरूपधरो नारायणो ना
रदसुवाचेति स्मर्यते॥ आमात्येवाममा सृष्टा यत्मां पश्यसि नारद सर्वं भूतगुणैर्गुणैर्नैवं नां सा तु मर्हसि॥

वर्णोत्तरमिति॥ सौत्रः श्रुत्योऽदस्तथा यकेः आदिमत्त्वं तत्र भवतीत्यनादिसत्त्वत्त इन्द्रियवेदा असत्त्वे संयनस्य प्रकाशत्वादित्यर्थः सर्वहित
गुणैर्दिग्गंधादिभिर्गुणैर्मां भूतिर्मनं पश्यसीति यत्तामाया अतस्त्वं सदैवो भगवानिति मां शृणु नार्हसि वस्तुतो द्वैततीतत्वादित्यर्थः॥

किंचमजलाधुपाधिकल्पितः सूर्यचंद्रौर्देर्भेदचलनादिर्धर्म एव मात्मन इति दृष्टान्तमुत्तेश्च निर्विशेषतत्त्वमिहाह ॥ अतएव बोधमेति जलस्य प्रति
विंबत्वाकारेण सूर्यस्याभासत्वद्योतनाय सूर्यकेतिकप्रत्ययः ॥ यथा यज्ज्योतिर्मयो विवस्वान् स्वतरा कोपि घटं नेरेतभिः ॥ अयो नुगच्छन् बहुधा क्रियते एव
अतएव बोधमासूर्यकादिवत् ॥ अतएव चायमात्मा चैतन्यरूपे निर्विशेषो वा अनृणातीतः परप्रतिषेधोपदेशोऽतएव चास्योपाधितिभिर्नामवारमा
विर्द्धिः विशेषवत्तामभिमेकजलसूर्यकादिवत् रसुपमोपादीयते सोऽस्य सूर्योऽपि ॥ यथा स्वयं ज्योतिरस्य विवस्वानयोभिन्ना बहुधा को नुगच्छन्
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवदेवे वमजो यमात्मेति ॥ एक एव तु भूतात्मा भूते भूतेष्ववस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदित्येवमा
दिषु ॥ अत्र प्रसवस्पीयते ॥ अत्र बुद्ध्या हरणं तु तत्तत् ॥ न जलसूर्यो दितुल्यत्वमिहोपपद्यते तददृश्यहरणं ॥ सूर्यो दिभ्यो हि सूर्येभ्यः दृश्य
भूतं विप्रकृष्टदेशं सूर्ये जलं गच्छते ॥ तत्र मुक्तः सूर्योऽपि विंबो दृश्यः ॥ तत्रात्मा मर्त्री न कस्मात् तथ भूतो विप्रकृष्टदेशोपाधयः ॥ सर्वगत
त्वात् सर्वानमत्वाच्च ॥ तस्मादसुप्ते मंदृष्टात इति ॥ अत्र प्रतिविधीयते ॥ ॥ बहिर्भासभाक् संतर्भाद्भासभासं जसा देवं ॥ ॥ अतएव त
र्षदृष्टांतः विवक्षितं संभवात् ॥ न हि दृष्टांत दार्ष्टिकयोः कथितं विद्विष्यतां शंभुत्वा सर्वसारूप्येन चिद्विषयितुं शक्यते सर्वसारूप्ये हि दृष्टं
तदार्ष्टिकभावे चैव एव स्यात् ॥

मजो यमात्मा देवः सप्रकाशकोऽप्युपाधिना नाममाक्षेत्रे अनुगच्छन् भेदरूपः क्रियते इति योजना ॥ इहात्मसुक्तदृष्टांतवैषम्यशंका सत्रं बुद्धिं ॥ आत्म
नैऋतत्वात् ॥ इत्युपाधभावाच्च ॥ नाममाबुद्धादिषु प्रतिविंबभेदेन मुक्तसूर्योपाधंतर्भावेण तत्त्वमित्थं धर्मवत्त्वमत्र विवक्षितं शस्ते न सा म्येन स मा

आत्मसुक्तदृष्टिः संसृतिः ॥

साहस्रकारादर्शनाच्चेति द्विपदः पुरे मनुष्यादिदेहसंश्रये चतुष्पदः पुरः पशुन कृत्वा पुरश्च सुराद्यभिव्यक्तेः पुरस्तात् ईश्वरः पक्षीलिंगशरी
रेभूत्वा पुरः क्तानि शरीराण्यविशत् स च प्रविष्टोऽपि पुरुषः पूर्ण एवेत्यर्थः तैत्तिरीयके लिङ्गस्य पक्षाद्युक्तेः पक्षित्वमन्तम् ॥

शा.स.भा.३
३४

एवंप्रतिविबधावेतमेतदेः कल्पितत्वात् निविशेषं ब्रह्मेति स्वमतमुपसंहरति तस्मादिति एकदेशि व्यभक्त्यामुपपद्यति अत्रेति न स्थानतोपीत्याद्येक
मधिकरणं तत्र ब्रह्मणो निष्पन्नत्वे स्थिते किंलक्षणं ब्रह्मेति संदेहप्रकाशवच्चैसादि द्वितीयमधिकरणं प्रयत्नं न स इवमेव ब्रह्म किंतु प्रकाशवच्चै
द्रूपं च कुतः अवैयर्थ्यं तत् सत्यं तानं सदेव सोमैकभयमुतेर्द्वैरूपे ब्रह्मण्यवलादिति र्वैयर्थ्यं सिद्धं त आह वतन्मात्रं सन्मात्रं ब्रह्मश्रुतिराह ज्ञान

तस्मान्निर्विकल्पकैकलिंगमेव ब्रह्म नोभयलिंगं विपरिणतलिंगं चेति सिद्धं ॥ अत्र केचित् द्वे अधिकरणौ कल्पयति प्रथमं तावत् किं प्रत्यक्ष
मिताशेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्म इत्यप्यप्यवदनेकाकारोपेक्षिते द्वितीयं तु स्थिते प्रत्यक्षमित्यप्यवत्येकिसं ब्रह्मणं ब्रह्म इत्यवोधलक्षण
ण इतो भयलक्षणमिति अवयवं वदामः । सर्वथाप्यनर्थक्यमधिकरणं तदंभेति यदि तावदनेकलिंगत्वपरस्वब्रह्मणो निराकृत्येति
त्यमं प्रमासः तत्पूर्वैरौवस्थानतोपीत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्यत्र मधिकरणं प्रकाशवच्चैतन्नर्थमेव भवेत् न च स ह्यसाममेव
ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शङ्कं वक्तुं विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिर्वैयर्थ्यप्रसंगात् कथं वा निरस्तवैतन्नर्थब्रह्मचेतनस्य जीवस्यात्मत्वेतोपदिश्ये
ते ॥

३४

सत्यज्ञानतिरेकादिति इदं द्वितीयमधिकरणं दूषयति अत्रवयमिति द्वितीयमधिकरणं स्पष्टं ब्रह्मणो तेकरूपत्वनिरासः फलं इत्यवोधनिरासः ॥
आहोस्वित्सत्ता निरास इति विकल्पसर्वभाष्यान्पूर्वप्रपञ्चमन् आधेयता र्थतामाह यदि तावदिति न द्वितीय इत्याह न चेति ब्रह्मणो बोधरूपत्वनि
रासे न उक्ता जीवा भेदश्रुतिगो धश्चादित्याह कथं चेति ॥

ननु तीव्रसाह ॥ नापीति । सत्ता नैरासे बोधस्तु खल्वं च सादिसाह । कथमिति ॥ न च बोधस्तत्तानतिरेकात्तत्तुतेति वाच्यं । सद्यो धर्मोर्ग
 चानतिरेके पक्षे यत्प्रसंगात् । एवं सिद्धांतं फलाभावेन दूषयित्वा पूर्वपक्षं दूषयति । प्रसंगमेवाह । स न्नोति । व्याकृतत्वाभिन्नत्वं । तिष्ठति चेत्कुरुपत्वं
 सिद्धांतविरोधात् । भिन्नोभयरूपत्वपूर्वपक्षानुत्थानमित्यर्थः । उभयश्रुतिवत्कुरुपत्तानमिति शोकेति । श्रुतत्वादिति । मेरुविंध्यवत्परस्परं भिन्न
 नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्मन स ह्यक्षरमिति शब्दं वक्तुं । अस्तीत्येवोपलब्धत्वादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् । कथं वा निरस्तसत्ताको बोधो
 भ्युपगम्यते । नाप्युभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शब्दं वक्तुं । पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसंगात् सत्ता व्याकृतेन बोधेन बोधव्याकृत्या च सत्तापेक्षे
 ब्रह्ममिति जानान सतदेव पूर्वो धि करणप्रतिषिद्धं समपंचत्वं प्रसज्यते । श्रुतत्वादौ भवति चेत् । न एकस्मान्नेकस्वभावत्वा नुपपत्तैः । अ
 प्यसत्तैव बोधो बोध एव च सत्ता । नानयोः परस्परव्याकृतिरस्तीति यद्युच्येत । तथापि किं स ह्यक्षरं ब्रह्म इत बोधलक्षणं इतो भयलक्षण
 मिति । अयं विकल्पो नित्य एव स्यात् सूत्राणि सेकाधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नीतानीति ॥ ॥ ॥

सत्ता बोधयोरेकवृत्ताभेदशंकाश्रुतिवातेनापि नमुक्ते साह । नेति । सद्यो धर्मोर्गैस्तिनवाश्रये श्रुतेरपि विरुद्धार्थत्वानुपपत्तेर्न पूर्वपक्षो स्या नमि
 क्तं सप्रतिद्वितीयं शोकेते । अथ सत्तैवेति सद्यो धर्मोर्गैश्च भेदे पित्तस्तेषां पृथग्विपरवृत्तार्थस्वीकारादित्यर्थः । अत्र वृत्तार्थस्य पूर्वपक्षत्वं न
 स्यात् सिद्धांतत्वात् किं वाच्यं शमोप्यमुक्तं इत्याह । तथापीति । एकाधिकरणपक्षे सूत्राणिकथं निपानीयत आह । सूत्राणीति ॥ ॥

स्वप्नोऽसृजसामंजसं चेसाह। अपि चेति। अक्षयापेक्षितगस्यत्वेनोत्तरसूत्राणां सर्वैकवाक्यत्वात्ताधिकरणमेव इति भावः। आकारश्रुतीनां कल्पा
नाकारो गतिरिति स्वमतमुक्तं प्रपञ्चविलम्बवादिनस्तु मतो मयः प्राणशरीरः सत्यकाम इत्याद्याकारश्रुतीनां तद्विपरकारप्रविलम्बो गतिरित्याहुः। म
नो मय इति कोऽर्थः। मनोतिरित्योपाधिः न्यस्य इत्यर्थः। एवं प्राणशरीरपदेन प्राणतिरित्योपाधिनिषेधात्मनोऽप्यभावसिद्धिः। अक्षयेश्वर आ

अपिचुग्रहविषया सुश्रुतिष्ठाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्नास्वनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीते अवश्यं ब्रह्मैतत्संश्रुतीनां गतिः ।
तादर्थ्येन प्रकारवत्त्वेत्यादीनि सूत्राणि अर्थवत्तराणि संपद्यन्ते ॥ अद्वयार्हः । आकारवादिभ्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्चप्रविलयमुखेनानाकारप्र-
तिपत्त्यर्थोऽयं न दृश्यार्थादिति तदपि न सतीचीनमिबलस्य ते कथं । मेहिपूरविद्याधिकारे केचित्प्रपञ्चाऽऽज्यन्ते । यथा मुक्ताद्यस्य हरयः
शताद्वेष्टयं वै हरयोः संबैदृशच स हस्वाणि बहूनि चानन्तानि चैवेवमादयः । तेन वन्तु प्रविलयार्थाः । तदेतद्ब्रह्मा पूर्वं मनपरमन्तरमवा-
द्यमित्यपसंहरात् । येषु न रूपासनाधिकारे प्रपञ्चाऽज्यन्ते यथा मनोमयः प्राण इति ऐश्वर्यरूप इत्येवमादयो न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यं सक-
तं कुर्वीतैवेवं जाहीयते न प्रकृते नैवापसंविधिना तेषां संबन्धात् ॥

नाकारब्रह्मपराएवेतितन्मतमन्त्रदूषयति। सद्दीप्तादिना। किं जे पं ब्रह्म प्रकरणाख्यानामाकारद्वारा नानिषेधपरत्वं उतोपासनाप्रकरणाख्या
नामपितत्राधर्मीकरोति। येहीति। अस्य जीवभावं माघस्येश्वरस्य दृशहरमोविषयाहरणाद्देशं दिवाणिगाराभिदोयेसमाशतानिसहस्राणि
यतेपामीश्वरभेदमाशकाह। अयमिति। ईश्वरएवहरणइत्यर्थः॥ द्वितीयदूषयति। येपुनरिति॥

मनीमयादिदृष्टानां मुख्यवत्सागुणपरत्वं भवेति विषेधलक्षणमपि न पुनरेताह। अतश्चेति किंचाकारनाकारश्रुतिदेविधेसतिब्रह्मानाकारमेवे
त्यत्र किंचिन्निगमकमिति शकौ। आनादस्थलादिश्रुतीनां तिराकारतासंघं निष्पन्नमकमिति कथनार्थमिदं सूत्रं मर्थवत् भवति। सर्वश्रुतीनां निषेधा
र्थत्वे तु शकानुष्ठानान्निष्पन्नमकसंघं संघं स्थादिताह। सर्वेषां चेति। ननु पासनार्थवाक्यानां स्वार्थफलाभावात्सफलनिषेधवाक्यशेषत्वमित्यहं क
श्रुताश्चैवं ज्ञातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वे बकल्पमानेन लक्षणप्राप्तविलया र्थत्वमवकुल्यते। सर्वेषां साधारणो प्रविनयार्थत्वे सति
अरूपवदेव हितलधनत्वादिति विनिगमनकारणवचनं मनवकाशं स्यात्। फलमपेक्षां यथापदेशं क्वचित् उरितक्षयः क्वचिरेव च यथा
शिः क्वचित् कुममुक्तिरित्यवगम्यत एवेति। अतः पार्थगर्थमेवोपासनाकार्त्तानां ब्रह्मवाक्यानां च स्यात्। कथंचैवामेकता वपेते तैस्त्वत इति वक्त
व्यं। एकनिर्णीगमतीतेः प्रमाजदृष्टपूर्णे मासवाक्यवदिति चेत्। न ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात्। वस्तुमात्रपर्यवसायीति हि ब्रह्मवाक्यानि न
नियोगोपदेशीतीति एतद्विस्तरेण प्रत्यतिष्ठिपत्तुत्तमन्वयात् इत्यत्र। किं विप्रमश्रुतिनियोगोभिप्रैयत इति वक्तव्यं। पुरुषो हि निमुज्यमा
नः कुर्विति स्वभावात् एकस्मिंश्चिन्निमुज्यते ॥
तस्य श्रुतत्वाच्च तद्विषये साह। फलमपीति अर्थे वा भावाच्च अनेकवाक्यते साह। कथंचेति। अर्थे क्वंचं कते। एकेति। यथा फलवत्समापूर्वव्यति
योगे सादृशप्रधानवाक्यानामेकवाक्यता। तथा तत्वावबोधकमस्य प्रपञ्चमविलयविषयक एको नियोगरूपोऽर्थो स्तीत्याकारनाकारवाक्यानां सर्वेषामेक
वाक्यतेत्यर्थः। नियोगसिद्धाद्वयमिति ॥ नेति ॥

इ. स. भा. ३
३६

विषयं संकते। ननु द्वैतेति। प्रसनीकं प्रतिबंधकं। ननु प्रपंचविलये ब्रह्मत्वमस्मादभेदादित्यत आह। ब्रह्मत्वभावो हि प्रपंच इति। कारणं हि कार्यस्य स्वरूपं अतः कार्यनाशे पि कारणस्य न लयः। घटनाशोपि न दृश्यादित्यर्थः प्रपंचस्य सत्यस्य कल्पितस्य कालप्रविधिरिति विकल्पाद्यं ह्ययमिति। तत्र यदि ता

ननु द्वैतप्रपंचप्रविलयोनियो गविषयो भविष्यति। अत्र विलापिते हि द्वैतप्रपंचे ब्रह्मत्वभावो धो न भवति ॥ अतो ब्रह्मत्वभावो धप्रसनीकभूतो द्वैतप्रपंचः प्रविलाप्यो यथा स्वर्गकामस्य मागो नुष्ठातः उपदिश्यते। एवमपवर्गकामस्य प्रपंचप्रविलयः। यथा च तनसि व्यवस्थितं घटादि तत्त्वं अवयुभुत्समानेन तत्प्रसनीकभूतं तमः प्रविलाप्यते। एवं ब्रह्मत्वमवयुभुत्समानेन तत्प्रसनीकभूतः प्रपंचः प्रविलापयितव्यः ब्रह्मत्वभावो हि प्रपंचः न प्रपंचत्वभावं ब्रह्मतेन नामरूपप्रपंचप्रविलापनेन ब्रह्मत्वभावो धो भवतीति। तत्र प्रपंचो नामः। कोऽयं प्रपंचप्रविलयो नाम किमसि प्रतापसंपर्कात् घटकठिसप्रविलय इव प्रपंचप्रविलयः कर्तव्यः। आहोस्ति देकस्मिन् च द्वैति निरुक्ताने कर्चं प्रपंचवद्विषया इति तत्र यदि तावद् द्विषमात्रो यं प्रपंचो देहादिलक्षण आध्यात्मिको नाह्यश्च पृथिव्यधिलक्षणः प्रविलापयितव्यः। कृतो ब्रह्मणि नामरूपप्रपंचो विषयप्रविलापयितव्यः। इत्युच्यते स पुरुषमात्रेण शून्यः प्रविलापयितुमिति। तद्विलम्बोपदेशो शून्यविषय एव स्यात् एकेन चादिमुक्तं न पृथिव्यादिप्रविलयः कृतः इदानीं पृथिव्यादिशून्यं तद्वद्विषयता ॥

वदिति। सत्यस्य सत्ताध्वस्तेः सुसलादिना च कृत्स्नद्वैतध्वसायोगात् न भोग्यस्य न विधिवदशकविषयोऽयं विधिः किं बहुकादिमुक्ता सर्वमुक्तिः स्या

३६

किं
स
३६

द्वितीममनस इव यति॥ अथेसादिना॥ उपदेशजस्य हा नादे वा विधातुः प्रपंचल पसिद्धेति योगोऽप्येतर्थाः किंच ब्रह्म हा नादे विधिः किंच ब्रह्म हा
नातेनातेनाधः अशकत्वा दित्वाह॥ अनावेदितेति॥ द्वितीमंशं कते॥ नन्विति॥ उपदेशादेव हा ते ब्रह्मणि साक्षात्कारे तवाधयोः सिद्धे विधि

अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन् प्रपंचो विद्यमानविलाप्यत इति ब्रह्मात्॥ ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्त प्रपंच प्रसार्यते नावेदितं॥ एकमेवा
द्वितीमं ब्रह्म॥ तत्तत्समे आत्मा तत्त्वमसीति तस्माद्विद्या स्वप्ने वी लयते॥ तथा चाविद्या वाध्यते॥ ततश्चाविद्या ध्यस्त सक लोपं ता मरूप प्रपंचः स्व
प्न प्रपंचवत् प्रविलीयते॥ अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपंच प्रविलयं चेति शतश्लोकोप्युक्तेन ब्रह्मविज्ञानं प्रपंच प्रविलयो वा जोयेत॥
नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपंचविलयविषयो गतिर्योगः स्यात्॥ तन्निष्प्रपंच ब्रह्मात्मत्वावेदने नैवो भयसिद्धेः॥ २॥ ब्रह्मरूप प्रका
शते नैव दृष्टितत्त्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्त सर्पादि प्रपंच प्रविलयश्च भवति॥ न च कृतमेव पुनः क्रियते॥ तयोऽपि च प्रपंचा वस्थाप्यो
च गम्यते जीवीनामस प्रपंचपु सस्येव वा स्यात्॥ ब्रह्मपु सस्येव वा॥ प्रथमे विकल्पेति प्रपंच ब्रह्मत्व प्रतिपादनेन दृष्टि आदिवृत्ती
वस्थापि प्रविलापितत्वात् कस्य प्रपंच प्रविलयेति योगोऽप्येतदस्य गतिर्योगनिष्ठ तया मो होऽवा स्य इत्येता द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवा निमोऽस्य
भावं जीवस्य स्वरूपं॥ जीवलं च विधातुं तेनेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि निमोऽभावा निमोऽभावाभाव एव॥

वैष्णव्यं सिद्धस्य विधिना कर्तुं योगादित्वाह॥ नेति॥ एवं विषयाभावा निमोऽभावाभावमुक्त्वा निमोऽभावाभाव इत्येता द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवा निमोऽभावाभाव एव॥
तो ब्रह्मैवेत्यर्थः॥ आद्ये जीवताशा द्विधमोगः द्वितीयेति मोऽसिद्धिः॥

तर्हि ताने विधिप्रत्ययानां का गतिरित्यत आह। इष्टादिशब्दा इति। ननु श्रुतं ज्ञानं सत्त्वात् तत्साधनमापारविधिः किमिति कल्प्यत इत्याशङ्क्य ज्ञानस्य
पुरुषकृतसमाधत्तदिसाह। ज्ञेयमभिमुखस्यापीति। किंच ज्ञानविधिधादिना तेषां ब्रह्मावश्यं वेदां तैत्तिरीयनीयं विषयानवबोधो विधिर्वाधामो गतः। तथा
च वेदां तैरेव ज्ञानोत्पत्तौ विधानार्थमनित्याह। तस्मादिति। तं ज्ञानार्थिनं प्रतीत्यर्थः। ननु सत्रं ज्ञानमन्यथा कर्तुं विधिरर्थवानिति नेत्याह। नचेति। न

इष्टादिशब्दा अपि च परविधाधिकारपठितास्तत्ताभिमुखीकरणप्रधानानतत्तावबोधविधिप्रधानाः॥ लोके पीदं पश्येदमाकृत्येति
सैवं ज्ञातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधानमात्रं कुर्वित्कथ्यते न साक्षात् ज्ञानमेव कुर्विति। ज्ञेयमभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते। तस्मात्तं प्रतिज्ञा
नविषयमवदश्यितव्यं तापपितृकामेनातस्मिन् दर्शिते स्वयमेव मृषाविषयं मथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते। तच्च प्रमाणान्तरेणान्यथाप्रसिद्धे
न्यथाज्ञानं निमुक्तस्याप्युपपद्यते। यदि पुनर्निमुक्तो ह मिसम्यक् ज्ञानं कुर्यात्। ननु तत्तत्ज्ञानं किं तर्हि मानसी साक्षिण्या स्वयमेव चेदस्योत्पत्तौ
तिरेव स्यात्। ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं। यथा धर्तविषयं च तन्निर्गो गच्छते नापिकारयितुं शक्यते। नच प्रतिषेधज्ञानेनापिकारयितुं शक्यते। नहि त
पुरुषतंत्रं। वस्तु तंत्रमेव हितत्। अतोऽपि निमो गतावः॥

तच्च नित्यो विधितिप्रत्ययप्रमाणदुस्त्रमपि ज्ञानं तामग्निं ध्यायेदिति विधिनामप्यक्तं दृश्यत इत्यत आह। यदीति। अत्राधीः कृतिसाध्या
वेतकिं ये वदन्ति विनैव चेद्भूतिरेवातोमानं विना विधितो ज्ञानासिद्धेर्मानवस्तु तंत्रे ज्ञाने विधिर्मुधेत्यर्थः॥

वेदांतेषु विधिवादिनाम्बुहृषणमस्ती साह किंचान्यदिति ब्रह्मात्मैवेति मेगे च वेदांतवाक्यप्रामाण्यमाशङ्क्यार्थभेदाद्वाक्यभेदे विरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यं
 चेति ह्यस्यति। अथेत्यादिना किंच श्रुतं ब्रह्म न श्रुतं विधिर्वेदांतेषु तत्कल्पने च कर्मजन्यत्वात्सोऽस्मानि त्यत्वं सातिशयत्वादिप्रसंग इत्याह। नियोगप
 रतायांचेति कलितमाह। अतश्चेति॥ इदानीं प्रौढवादेन नियोगमंगी कृत्यतदेकत्वं खंडयति। अमुपगम्युपगम्यमानेपीति भिन्नक्रियावाची शब्दः

किंचान्यत् न नियोगनिष्ठतयैव मयैव स्पष्टा प्रायेण दमुपगतमनियोगप्रब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात् अथ शास्त्रमेवानियोगप्र
 ब्रह्मात्मत्वमाचक्षीत। तदवयोधे च प्ररुषं निमुं जीत। ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य ह्यर्थे परता विरुपाय परता च प्रसज्येयातां। नियोगपरतायांच
 श्रुतहानिरश्रुतकल्पना कर्मफलवन्तोऽस्मादृष्टफलत्वमनित्यत्वं चेत्सर्वमादयो दोषाः न केनचित्सरिहर्तुं शक्याः। तस्मादवगति
 निष्ठा नैव ब्रह्मवाक्यानि नर्तनियोगनिष्ठानि। अतश्चैकनियोगप्रतीतेरेकवाक्यते समुक्तं। अमुपगम्यमानेपि च ब्रह्मवाक्येषु नियो
 गसद्भावे तदेकत्वं निष्प्रपंचोपदेशेषु सम्यं चोपदेशेषु चासिद्धं। नहि शब्दांतरादिभिः प्रमाणीः नियोगभेदे गम्यमाने सर्वत्रैको नियो
 ग इति शक्यमाश्रयितुं॥

शब्दांतरं यथा मज्जति दयतीति॥ तथेहापि वेदे उपासीतेति शब्दभेदः। निर्गुणसगुणरूपभेदप्रकरणभेदमुक्तमुदमफलभेदइत्येनैः प्रमाणीति
 गुणज्ञानसगुणोपासनाविषयकनियोगभेद इत्यर्थः - - -

कथं तर्ह्यंगानि वा केषु नियोगैः कथं तत्राह। प्रयोगेति। एकस्यैव स्वर्गकामस्य संगप्रधानाधिकारात् तस्मात्प्रकलापूर्वैकोदेकवाक्यतेत्यर्थः॥ इहा
पि निर्गुणसगुणविद्ययोरेकाधिकारान्नियोगैः समस्तुनेत्याह। न त्विहेति मुक्तभुदयार्थिभेदन्मिथो विरुद्धार्थविद्ययोरेकमित्यामो गच्छन्ति यो
गैः। न च निर्गुणविद्यानियोग एक एव सगुणविद्यानंगीकार इति वाच्यं। अहो विपर्ययं तत्रादिसमा युज्यतः विध्ययोगविद्यार्थविधिर्योग्या

प्रमाज्जु दर्शपूर्णमासवास्येषु अधिकांशेनाभेदाद्युक्तने कत्वं। न हि हस्तगुणानिगुणचोदनासुकश्चिदेकस्याकारं शोस्ति॥ न हि भारूप
त्वादमो गुणाः प्रपंचविलयोपकारिणः नापि प्रपंचविलयो भारूपत्वादिगुणोपकारी परस्परविरोधित्वात् न हि कृत्स्नप्रपंचप्रविलोपनं
प्रपंचैकदेशापेक्षया च एकस्मिन् धर्मिणि मुक्तं समावेशयितुं॥ तस्मादस्मदुक्त एव विभाग आकारवदनाकारोपदेशो नायुक्ततर इति॥

न विधिरिति तस्मात्कारका नामाकारलेपद्वारा निर्गुणावाक्यैकवाक्यता गतिरसद्वतिरेव किंतु तेषां कल्पिताकारो गतिस्तदुपासनमाभ्युदयसि
द्धेः निर्गुणावाक्यानां तु परमार्थालंबनत्वमित्यस्मदुक्त एव विभागः साधीयानि सुप्रसंगं हरति॥ तस्मादिति।

ब्रह्मणे निर्विशेषचिन्मात्रत्वमुक्त्वा सर्वनिषेधावधित्वे तस इत्युक्तमाह प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेधतिततो ब्रवीति च भूयः एषि व्यपृते जो भूतत्रयं
मूर्त्तिव्याकाशद्वयममूर्त्तमिति राशिद्वयमुक्त्वा भूतद्वयस्यामूर्त्तस्य सारः कारणात्मा हिरण्यगर्भो पराक्षरा तस्मिन् स्वर्यमंडले पुरुषो यश्चाप्येदं क्षितौ
क्षितिपुरुष इत्युक्तं । तस्य चासनामयानि स्वप्ररूपाणि तद्यथा महारजनं वा सो यथा पांशुविकेयपेयं द्रोणपदस्य मा भिरुक्तानि विचित्राणि तत्र महार

प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेधतिततो ब्रवीति च भूयः ॥ ॥ देवावब्रह्मणोरूपे मूर्त्तं चामूर्त्तं चेत्प्रकृत्य पंचमहाभूतानि द्वैराशे न प्रविभज्यामू
र्त्तेरस्य च पुरुष इत्येदं तस्य महारजनादी विरूपाणि दर्शयित्वा पुनः पर्य्यते । अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती
ति

जनं हरि इत्यत आलिख्यं त्वं महारंजनं वा श्रुत्वा क मतिधवलकं वलादिके चित्तु श्रुतिमुपलक्षणं कृत्वा सूक्ष्मं पंचभूताममूर्त्तानि पंचोक्तानि
मूर्त्तानि ततश्चामूर्त्तेरस्योक्त्या करणनां च भौतिकत्वसिद्धिर्निमित्ता च स्यते । अथ सत्पदात्मकप्रपञ्चोत्पत्तिनंतरं अत उक्ता ऐष स्य निषेधार्थं त
नेति नेतीति निषेधोपदेशः किं पत इत्यर्थः । नेति श्रुत्यर्थमाह न हीति । एतस्मादात्मनो न्यत्रास्तीति नेतीत्युच्यते इत्यर्थः । श्रुत्यतानि रा सार्थपरं
ब्रह्मास्तीति सिद्धांतरीत्याश्रुत्यर्थः ॥

अत्र निषेधविशेषानुपलंभात्संशयमाह। तत्र कोस्येसादिना। नत्र प्रयोगसूनकारस्येति शेषोपस्थापितवस्तुनिषेधकत्वादित्यर्थः। इति शब्दानि
 निषेधसामान्यसमर्पणे विशेषकासायां प्रकृष्टादुपद्रवस्य रूपिब्रह्मण्यनिषेधत्वमानात्संशयमुक्त्वा पूर्वोक्तं निर्विशेषं ब्रह्मनास्तीत्याशेषसंग

तत्र कोस्यप्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञास्यते। न तत्रैवं दंतदिति विशेषितं किंचित्प्रतिषेधमुपलभ्यते इति शब्देन तत्र प्रतिषेधं किमपि स
 मर्थ्येतेनेति नेतीति इति परत्वात् नत्र प्रयोगस्य इति शब्दश्चायं सन्निहितालंबनः। एवं शब्दसमानवयवः प्रयुज्यमानो दृश्यते। इति ह सोपाधा
 यः कथयतीत्येवमादिषु। सन्निहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्यादुपद्रवसमर्थं च ब्रह्मणः। तच्च ब्रह्मण्यस्य तेदेरूपे। तत्र नः संशयो जायते। किमप्य
 प्रतिषेधो रूपे रूपचक्षोभयमपि प्रतिषेधति। आहोस्विदेकतरं। यदाप्येकतरं तदापि किंब्रह्मण्यप्रतिषेधति रूपे परिशिष्टं आहोस्विद्वैप
 र्येति ब्रह्मण्यपरिशिष्टं। तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशं कामहे। द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ द्विर्नेति शब्दप्रयोगात्। तयो
 रेकेन समर्थं च ब्रह्मण्यरूपं प्रतिषिध्यते। परेण रूपब्रह्मेति भवति मृतिः। अथवा ब्रह्मेव रूपवत्प्रतिषिध्यते॥ तद्विबाधनसती तस्या द
 संभाव्यमानसद्वयप्रतिषेधाहं न तद्रूपप्रपंचः प्रत्यक्षगोचरत्वात्प्रतिषेधाहः। अभ्यासत्वादर्थेति॥ ॥ ॥ ॥

सा पूर्वपक्षपति तत्र प्रकृतत्वेति पूर्वपक्षे तत्पदार्थभावाद्वाक्यार्थभेदात्सिद्धिः। सिद्धांते तत्सिद्धिरिति फलं निरधिष्ठाननिषेधादर्शनात्सर्वनिषे
 धोन युक्त इत्युक्त्या प्रपंचब्रह्मनिषेध इत्याह। अथवेति। एक ब्रह्मण्येव निषेधेन कारद्वयस्यैव नरूपमित्यत आह। अभ्यासस्त्विति॥ ॥

इत्सु रमेवतावत्सिद्धांतमुपक्रमते। एवमिति। शून्यप्रसंग इत्युक्तिवदंतप्रसाह। किंचिद्दीति। तच्चेति। प्रतिषेधनमित्यर्थः। अधिष्टानानव
 शेषे तत्प्रमाणरूपहेतुभावाविषेधवाक्यार्थप्रमाणत्वात् इदमत्र नास्तीति लोके निषेधस्य साधिष्ठानस्यैव प्रामिति दर्शनादित्यर्थः। किंच यत्प्रति तत्सदित्यु
 त्सर्गस्य भावाभावाधिष्ठानप्रामितिरपवादः तमापूर्वभावनस्य भ्रमत्वनिश्चयेनार्थसत्त्वापत्तापात् अपवादोक्तिं कुर्यात्सर्गतः प्रपञ्चस्य सत्त्वापत्तेः
 एवं प्राप्ते ब्रूमः। न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते। शून्यवादप्रसंगात् किंचिद्विपरमार्थमालंभापरमार्थप्रतिषेधतो यथा रज्ज्वादिषु संपादयः
 तच्च परिशिष्यमाणकस्मिंश्चिदावेव कल्पते। कृत्स्नप्रतिषेधेतु को नो भावः परिशिष्येत। अपरिशिष्यमाणो चात्मस्मिन् पश्यतरः प्रतिषेधे दुमार
 भूते तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः। नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते। ब्रह्मेतैव ब्रह्मणी साधुपक्रमविरोधात्। असन्नेव स भवति। असद्
 हेति वेदचेत इत्यादिनिरोधात्। अस्तीत्येवोपलब्धव्यवधारणविरोधात्। सर्वे वेदांतव्याकोपप्रसंगाच्च। वा अन्नसाती तत्त्वमपि ब्रह्मणे
 नाभावाभिप्रायेण भिधीयते। न हि महता परिकरबंधेन ब्रह्मविदाप्तेति परसत्त्वज्ञानमर्तुब्रह्मेव सादितावेदांतेषु ब्रह्मप्रतिपाद्यतस्यैव पुन
 रभावोभिलष्येत। प्रक्षालनादिपंकस्पे दृष्टादस्पृशं वरमिति हि म्यामः। प्रतिपादनप्रक्रियात्वेनामतो वाचो निवर्तते अप्राप्य न तसा सहेति। एत
 दुक्तं भवति। वाङ्मनसातीतमविषयातः पातिप्रत्यगात्मभूतं नित्यबुद्धबुद्धमुक्तं स्वभावं ब्रह्मेति तस्माद्ब्रह्मणो रूपप्रपञ्चप्रतिषेधतिपरिशिष्ट
 निषेधानुपपत्तिरित्याह। अपरिशिष्यमाणो चेति। अधिष्टानसत्त्वं विना भ्रान्तिनिषेधमोरयोगात् शून्यवादेन मुक्तइत्युक्त्वा पूर्ववादिनः प्रसंगो
 रं ह्यपत्तिः। नापीति। देहात्माभिमानवद्भौतिकमानासदेतस्य निषेधो मुक्तो न वेदांतप्रमितब्रह्मण इति भावः यदुक्तं वा अन्नसाती तत्त्वमपि ब्रह्म

निषेध
 गमाद्यतीतत्वं निषेध
 ब्रह्मणो गमाद्यतीतत्वं निषेध
 प्रतिपादनस्य

शा. सू. भा. २
४०

उक्तार्थे सूत्रं योजयति। तदेतदित्यादिना देवावब्रह्मणोरूपे इति रूपद्वयस्यैव प्रधानेन प्रकृतत्वाच्चेतीति निषेध इत्यर्थः। नन्वादि स्य मंडलेषु रूप इति ब्रह्मण
उपधात्वेनोक्तमित्याशंक्युपरोलिङ्गात्माश्रमूर्त्तिरसत्त्वश्रुता भूतजनितत्वभावात् स्वप्ररूपवत्त्वश्रुतेश्चेत्याह। तज्जनितमेवेति। रूपरूपिणोरभेदोक्तः
ननु ब्रह्मणो रूपमेव किमिह प्रतीयते प्रसिद्धरूपमेव किं न स्यादित्यत आह। अमूर्त्तिरसत्त्व इति। रूपद्वयस्यैव प्रधानेन प्रकृतत्वे कलितमाहातमि
तदेतदुच्यते प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेधतीति प्रकृतं यदेतावत् परिच्छिन्नमूर्त्तिमूर्त्तिलक्षणं ब्रह्मणोरूपं तदेव शब्दः प्रतिषेधति। तद्विप्रकृतं प्र
पंचितं पूर्वस्मिन् रूपे अधिदेव तस्य ध्यातव्यं तज्जनितमेव ब्रह्मणो रूपं तदेव शब्दः प्रतिषेधति। तद्विप्रकृतं प्र
जनाद्युपमाभिर्दक्षितममूर्त्तिरसत्त्वपुरुषस्य च सूर्योद्यरूपयोगित्वानुपपत्तेः तदेतत्प्रपंचं ब्रह्मणोरूपं सन्निहितात्वं ब्रह्मेति करणो न प्रति
षेधकं न जं प्रसुपनीयत इति गम्यते। ब्रह्म तुरूपविशेषणो न पश्यति। निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् रूपे तस्य प्रधानत्वेन। प्रपंचिते च तदीये रूपद्वये रूपवतः
स्वरूपजित्वासावाभिर्दक्षितं तं अथात आदेशो नेति नेतीति। तत्र कल्पितरूप प्रसार्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपवेदनमिदमिति निर्णीयते। त
दस्य दहीदंसमस्तकार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धं। युक्तं च कार्यं स्ववाचारं भगवद्व्यादिभ्यो सत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं॥

ति। प्रतियोगित्वेन समर्प्यत इत्यर्थः। न चार्थतः प्रधानत्वं ब्रह्मणो निषेधः एतौ ऋसो नास्तीत्यत्राजनिषेधप्रसंगादिति भावः किं च ब्रह्मणः प्रति
षाधत्वाच्च निषेध इत्याह। प्रपंचिते चेति। ननु ब्रह्मणि विविधस्याप्यभ्यवस्थितिसंभवात्कथं कल्पितत्वमित्यत आह। तदा स्य दमिति इत्यादौ नेति विदुः स्या
म्यत्र न स्थितिरित्यर्थः। यत्तु देत निषेधे प्रत्यक्षादिविरोध इति तत्राह। युक्तं चेति स्यादिति हि आरंभणाधिकरणे प्रत्यक्षादेर्वावहारिकं प्राप्तापन तत्वावे

उक्तमित्यादिना देवावब्रह्मणोरूपे इति रूपद्वयस्यैव प्रधानेन प्रकृतत्वाच्चेतीति निषेध इत्यर्थः॥
४०

ननु वस्तुनात दैतवत् ब्रह्मणो विनिषेधोऽस्तु ते साह। मस्तिता दैतभावाभावसाहित्यादश्वरो निषेध इत्यर्थः न चेसादिस्वार्थं प्रज्ञोक्तं निषेधाभां
रूपं रूपि ब्रह्म च निषेधे ते इति तत्राह। दैतैताविति। इदं रूपविधेया यतीनां सरासां स्पेयया कमसंबंध इति तामो यथा संख्य मनुदेशः समाना मिति

ननु ब्रह्मणः सर्वकल्पनामलत्वात् नचात्रे पमांशं का कर्तव्या कथं हि शृणुं त्वमेव ब्रह्मणो रूपं ह्यमं दर्शयित्वा स्वयमेव प्रतिषेधति प्रस्तावना
द्विषकं स्पृहादस्पर्शनं वरमिति। यतो नेदं शरत्वं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपं ह्यमं निर्दिशति। लोकप्रसिद्धं हि स्वरूपं ह्यमं ब्रह्मणो कल्पितं परम
इति प्रतिषेधत्वा पशुं ब्रह्म स्वरूपं प्रतिपादना पचेति निरवयं। दैतैताविति प्रतिषेधौ यथा संख्यया येन द्वे अपि मूर्ती मूर्ती प्रतिषेधतः महापूर्वः प्रति
षेधो भूत एतद्विप्रतिषेधति ऊनरो वा स नाराशि। अथ वनेति नेतीति धीमे यमितीति यावत् किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः। पणिलिप्तप्रतिषेधे
हि क्रियमाणे यदि नेतत् अहं किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा सात्। वीसायां तु सत्तां समस्तं स्पष्टं यमजातं प्रतिषेधादविषयः प्रत्यगात्मैति जिज्ञा
सानिवर्तते। तस्मात्प्रपचमेव ब्रह्मणो कल्पितं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेति निर्णयः। इतश्चैष एव निर्णयः। यतस्ततः प्रतिषेधोद्गमोऽवतीति अ
न्यस्य मस्तीति अभावावसाने हि प्रतिषेधे किमन्यत्स्य मस्तीति वृथात्। तत्रैषा सरसो जना नेति नेतीति ब्रह्मादिपतमेवादेशं पुनर्तिर्हि
क्लितेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः न ह्येतस्मात् अहं एव निरिक्त मस्तीति अतो नेतीत्यन्यते। न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः॥

पाणि सत्रसिद्धस्तेनात्र रूपं ह्यमं दर्शनं निषेध इत्यर्थः। वीसा पक्षे सर्वदृश्य निषेधा जिज्ञासा शान्तिरिति विशेषमाहापरिगणितेति। पूर्वनाम
नेनेत्येव विधिनिषेधे जिज्ञासा नशम्यतीत्यर्थः सत्रशेषव्याचष्टे। इतश्चेति। प्रतिषेधानुपपत्त्या ब्रह्मास्तीत्यवगतं नूनः पुनः परमस्तीति श्रुतिः सा साद

प्रतिषेधस्यः॥

शा.सू.भा.३

۵۷

तत्रेति। अवशिष्टं प्रत्येत्यर्थः। स्पष्टमस्यतः। नन्वग्राह्यत्वाद्भ्रान्तानास्तीति शक्यनिरासार्थं सञ्ज्ञाचष्टे यत्तत्त्वमिति विज्ञादिति रूपाद्यभावादव्यक्तमिन्द्रियाग्राह्यं नत्वसत्त्वादित्यर्थः। अन्येदेवैरिन्द्रियांतरैर्नेष्टव्यतइत्यतइत्यन्वयः। तर्हि कदाप्यत्यमिति शक्येति रसञ्ज्ञाख्याति। अपिचैनमिति च स्वर्थः। इन्द्रियैर्नेष्टव्यं

तच्च दर्शयति अत्यसरमप्रतिषिद्धं ब्रह्मस्तीति। मदा पुनरेवमसृष्टाणि पोष्यते तद्येतस्मादिति तेति तेति प्रपंचप्रतिषेधरूपादेशनादत्यसरमादे
रुनं ब्रह्मस्तीति तदा ततो ब्रह्मोति च भूषइत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यं अथ नामधेयं सत्यसत्यमिति। आणो वै सत्यं तेषां मेघस
त्यं इति हि ब्रवीतीतीति। तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समंजसं भवति अभावावसाने तु प्रतिषेधे किंसत्यसत्यमित्युच्येत तस्मा ब्रह्मावसानोपप
त्तिषेधो नोभावावसान इत्युच्यवस्यामः तदव्यक्तमाह हि। यत्तत्प्रतिषिद्धात्प्रपंचजाता दत्यसरं ब्रह्मतदास्ति चेत्कस्मान्न सत्यं इत्युच्यते।
तदव्यक्तमनिर्दिष्टमंशसर्व इत्यस्य सत्त्वात् आहत्येवंश्रुतिः। न च द्रष्टुं सत्यं नापि वाच्यं नास्मैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा सरा यनेति तेत्यात्मा
अशाहो न हि गृह्यते पतद्वै इत्यमशाहं परत्येवैषरतस्मिन्नद्वैते नात्मेऽनिरुद्धेऽतिमयते इत्याद्या। स्मृतिरपि। अव्यक्तो यमचिंतो यम-
विकारो यममुच्यते इत्याद्या ॥ ॥ अपिसंराधनेमस्य ज्ञानुमानाभ्यां। अपि ज्ञेयमात्मानं निरस्तमस्तसमस्तप्रपंचमव्यक्तसंराधनकाले पश्य
ति योगिनः। संराधनं भक्तिध्यानश्रुतिधानाद्यनुष्ठानं कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यतीति प्रसक्तानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः।

तेऽपि तु संराधनेन शास्त्रसंस्कृतमनसैत्यर्थः । भक्तिध्यानाभ्यां प्रत्यगात्मनश्चित्तैः प्रकृतेरातिधानं स्थापनं प्रणिधानं तपनमस्कारादिरादिः ।

49

॥

स्वयंभूरीश्वरः स्वामी दिव्याणि परं च नात्मशाहकाणि कृत्वा व्यतरा आश्रितवानसहिते वां गच्छी पदसदृशे ग्राहितया सज्जनं तस्मात्ते वां तथा
 सृष्टत्वा तर्ही लोकः परमार्थमेव पश्यति नांतरात्मानं कश्चिन्नुधीरे धीमाना वतच सुनिर्मुक्तं दिव्यः शुद्धे च तसि प्रसंगात्मानं शास्त्रेण पश्यति मोक्ष
 भीत्यर्थः । ततः कर्मणा विशुद्धचित्तो ज्ञानाख्य सती तत्कर्त्तव्या मं संति कृतं पश्यतीत्यर्थः । चित्तमस्मात्तत्र हेतुर्जितश्चास्वसंभारपापनिवृत्तं पुजो

तथा हि श्रुतिः परं चिन्वा निष्कल एतस्वयंभूः तस्मात्पर ए इ पश्यति नांतरात्मानं । कश्चिद्दीरः प्रसंगात्मानं मैसराय न च सुप्रसृतस्य ।
 निष्कल इति ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याममो न इति चैव साक्षात् । तनुसंयध संयध सृष्टि रपि वै विनिद्रा
 जितश्यासाः स तुष्टाः संयते दिव्याः । श्रुतिः पश्यति नेत्कथ्यते ॥ ॥ प्रकाशादिवचो वैशेष्य प्रकाशश्च कर्मण्यभासान् यथा प्रकाशाका
 शसवित्प्रभृतयो गुलिका कोदकप्रभृतिषु कर्मसपाधिभूतेषु साविशेषा इवावभासंते । न च स्वाभाविकी मविशेषात्मता जतिहति । एव
 मुपाधि निमित्त एवापमोत्सभेदः स्वतस्त्वेकात्म्यमेव । तथा हि वेदांते ह्यभासेनासकृज्जीवमात्रमोरभेदः प्रतिपाद्यते अतो न ते ततथा हि
 लिङ्गे अतः स्वाभाविकत्वादभेदस्याविघातकतत्वाच्च भेदस्य विद्येयविद्याविधय जीवः परेणानंते न प्राप्ते तैकतां गच्छति । तथा हि लिङ्गं सयो
 देवैतत्परब्रह्म वेदब्रह्मैव भति । ब्रह्मैव सत्यस्य अप्येतीत्यादि ॥

ना ध्यापितः योगलभ्यः आत्मा योगात्मा यथा प्रकाशादयः उपाधिषु मिष्टं ते तत्त्वतः एवं प्रकाशश्चिदात्मा पि ध्याता दिकर्म एषु पाधौ भिद्यते त्व
 तत्त्वस्या वैशेष्यमेकसत्त्वमेव तत्त्वमसीत्यस्याहिति स्तत्र योजनम् । जीवस्य ब्रह्मात्मत्व फल श्रुतिरुपलिंगादपि भेद औपाधिक एव स्या हस्तत्र

कारः श्रुतिरुपलिंगादपि भेद औपाधिक एव स्या हस्तत्र

शा. स. भा. ३
४२

भेदाभेदपूर्वकसूत्रद्वयसंगतिमाह तस्मिन्नेवेति। यथाहितेनाभेदः कुंडलाख्यसप्तर्षिविधेऽप्यकुंडलत्वेनभेदस्तथाजीवसूत्रद्व
त्वेनाभेदो जीवत्वेनभेदः यदासर्पप्रकाशपोरेकतेजस्तत्परीवर्धेदेनभेदाभेदजीवपरमोरपि एवेनेवात्मत्वधर्मेणभेदाभेदोऽनुतिबलात्स्वी

॥ उभयपददेशात्कुंडलवत् ॥ तस्मिन्नेवसंराध्यसंराधकभावेमतांतरमुपपत्त्यतिस्वमनविशुद्धये कुचिजीवप्राप्तयेभेदोऽप्यपरि
श्रुते ततस्तुतपश्चतेनिष्कूलं प्रापमान इति ध्यात् ध्यातव्यत्वेन इष्ट इष्टव्यत्वेन च परात्परं पुरुषमुपेति दिव्यमिति गंतं तव्यत्वेन मः
सर्वाणि भूतान्यंतोपमयतीति तिमंतं नि यंतव्यत्वेन। कुचि तु तपोरेकाभेदोऽप्यपदिश्रुते। तत्त्वमसहं ब्रह्मास्म्येष आत्मा सर्वांतर एव त आत्मा त
मस्मिन् त इति तत्रैवमुभयपददेशोऽतिपद्यते एवैकांतमो गत्यते। भेदोऽप्यपदेशो निगल्य न एव स्यात्। अत उभयपदेशदर्शनादहिकु
ंडलवदत्र तत्वं भवितुमर्हति। यथाहिरिस भेदः कुंडलाभोगांशुत्वादीनीतिभेदः। एवमिहापीति ॥ ॥ प्रकाशाश्च यवद्वारतेजस्तात् ॥
॥ अथवा प्रकाशाश्च यवदेतत्प्रतिपत्तयं यथा प्रकाशः सावित्रः तदा अथ असावितानात्यंतमिच्छो उभयोरपि तेजस्तत्त्वविशेषात्। अथभे
दोऽप्यपदेशमात्रौ भवतः एवमिहापीति ॥ ॥

कार्यवितिसूत्रद्वयार्थः कुंडलत्वबलमाकारत्वं आभोगत्वं काकारत्वं आंशुत्वं दीर्घदंडाकारत्वं उद्गतमुखत्वं आदिशब्दार्थः ॥

४२

सिद्धांतसूत्रां पूर्ववदेति । धर्मभेदेनैकधर्मेणावभिदाभेदस्वीकारेभेदस्यसत्त्वादभेदवदतिव्यतिः स्यात् । एकत्रैवभेदाभेदस्वीकारे लोके विरोधः

पूर्ववत् ॥ मथा पूर्वमुक्तं प्रकाशादिवच्चैवेष्टमिति तथैवेतद्वितुमर्हति । तथा स्य विधा कृतत्वाद्धस्य विधयामोक्तं उपपद्यते । यदि
पुनः परमार्थतएव बद्धः कश्चिदात्मनि कुंडलन्यायेन परस्मात्तनः सस्यानभूतः प्रकाशादप्यस्यमेतच्चैकदेशभूतोऽप्युपगम्येत । ततो परमार्थ
रूपसंबंधस्यतिरस्कृत्तुमशक्यत्वात्माहंसाखवैषम्यप्रसज्येत । न चात्रोभावापि भेदाभेदौ श्रुतेः तुल्यबद्धादिश्रुतिः । अभेदमेव हि प्रतिपाद्य
त्वेन निर्दिशति । भेदं तु पूर्वमसिद्धमेवानुवदति अर्थांतरविवक्षया । तस्मात्प्रकाशबच्चैवेष्टमिति तेष्वेव सिद्धं । प्रतिषेधाच्च ॥ इतश्चैव
एव सिद्धं तः परं । रतां परस्मात्तनो न्यचेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं नास्योक्तं सिद्धत्वेवमादिश्रुत्या तद्वैशेष्येनेति नेति । तदेतत् ब्रह्मा एव मन
परमं नंतरमवात्यमिति च ब्रह्मस्यतिरिक्तमपंचनिराकरणात् ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्चैव एव सिद्धं तद्वतिगम्यते ॥

कथो ह्येदमपि इष्टं तस्मात्त्रिंशत्पञ्चचिदेकरत्नं ब्रह्म तत्पदं लक्ष्म्यं मन्त्रोक्तिरिति ॥

[illegible]

रा. स. भा. ३

88

उक्तं स्मारयित्वा हेतुनामसिद्धिमाह। ननु सेलित्वादिना किं सेतुश्रुत्यापरसिद्धिरपीह। नाद्यस्तत्काद्वितीयं शंकते। तत्र परस्मिन्निति। सेतुखलि
जेनाद्वितीयस्य श्रुतिबाधनमप्यमिताह। नचेत्तिलिङ्गाचासिद्धमिताह। अपिचेत्ति। विधारकत्वं तु कल्पितद्वितीयपक्षमापि पुन इति भावः।

ननु सेतुत्वादिष्वपदेशः ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं सर्ववर्तीत्युक्तं नैकच्यते सेतुव्यपदेशस्तावन्न ब्रह्मणो वाद्यस्य सद्रव्यं प्रतिपादयितुं समते मे
तुराज्येतिहाहनातः पुरुषस्तीति। तत्र परस्मिन्मति सेतुत्वं तावकस्य तदिति परं किमपि कल्प्यते। नचैतन्नाथां हटोऽयमसिद्धकल्पना। अपिच
सेतुव्यपदेशाद्ब्रह्मणो लौकिकसेतुनिदर्शनेन सवाधवस्तुतां प्रसज्यतामधुस्त्वयतामिजा तं ह्यत नचैनन्माष्यं। अत्र त्वादिश्रुतिविरोधात्।
सेतुषामाभ्यानु सेतुशब्दश्चात्मनि प्रयुक्त इति श्रित्यते। जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः। अतः सेतुरिव सेतुरिति प्र
कृत आत्मास्तपते। सेतुतीर्त्तव्यमितरिति इति क्रमा संभवात्प्रामोत्यर्थ एव व्रजेते। यथा व्याकरणं तीर्त्त इति प्रामादयत्युच्यते। नानि क्रामस्त
ह्यतः॥ बुध्दर्थः पादवत् पदपुक्तमुन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति। तत्राभिधीयते। उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवत्त्वस्ति त्व
प्रसिद्धर्थः॥ किमर्थस्तर्हि बुध्दर्थः॥ इषासनाथ इति पादवत्। चतुष्पादशकं नोऽशकलमित्येवंरूपावुद्धिः कथं नाम ब्रह्मणि स्थिरत्वादिति
विकारेण ब्रह्मेण उन्मानकल्पने रज्जि मते। नस्तनिकारेः नन्ते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शुक्ला बुद्धिस्था प्रयितुं मंदमध्योत्तम बुद्धिसांख्यमिति पाद
वत्। यथा मनश्चाकाशयो रध्यात्ममधि देवतं च ब्रह्म प्रतीकयो रध्या तयोश्च त्वासेवागादयो मनः सवाद्युनः पादाः कल्प्यते। चत्वारश्चाद्यादय
तीर्त्त हेतुरप्यसिद्धत्वाह। सेतुतीर्त्त इति। परिमितत्वमप्यसिद्धमिहाह। बुध्दर्थ इति। वाक्याणचसुः शोभातिमनसः पादाः। अग्नि वाद्यादिसदि
शश्चाकास्पपादः ध्यानार्थक्यमिताः॥ तदुल्लाङ्घनानमित्यर्थः॥

82

नाभिन्तस्योपाधिशांतौ सत्तां संबंध उपचर्यते । पथासौ एलोकादेरंगुल्यायुपाधिनाभिन्तस्योपाधियोगे महालोकाद्यात्मना संबंधोपचारस्तद्वत्तथादित्यच सुखोत्थानयोर्भेदद्विरात्ममयोरुत्पत्तिभेदकल्पनेत्यर्थः ॥ ॥ ॥

17

21

11

मुर्यावेव संवधत्वमेदो किं न स्यातामि सत्रसूत्रं। उपपत्तेरिति। स्वरूपेण ब्रह्मजीएणे वस्य संवोधो मेदनि दत्ते रूपो पुम्पते न मुरमः संवो गतिः।
 वस्तु ह्यासत्ता तथा मेदो धिन सतरा क श्रुतेरित्यर्थः। ननु द्वितीयाभावे सर्वगतत्वश्रुतिविशेष इत्यत आह। अनेन सर्वगतत्वमिति। द्वितीयसंवेदने
 उपपत्तेरिति। उपपद्यते चात्रेदं एव संवधो नास्मादृशः। स्वमपीतो भवतीति स्वरूपसंवद्धमेव मा मनंति। स्वरूपस्यानपापित्वात् न नरन
 गरत्यामेन संवध उपपद्यते। उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात् स्वमपीतो भवतीत्युपपद्यते। तथा मेदो धिना स्मादृशः संभवति। वृद्धतरश्रुतिप्रसि
 द्धे के श्वरविशेषात् तथा श्रुतिः॥ एकस्यापाकाशस्य स्थानरुतं मेदपदेशमुपपादयति। पौर्ववहिहो पुरुषादाकाशो यो यमंतः पुरुषाका
 शो यो यमंतः हे देव आकाश इति तथाप्यप्रतिषेधात्। एवं सत्तादिपददेशान्तरपक्षहेतु नूनं अप्रतिषेधपक्षं हेतु तरेणोपसहरीत। तथाप्य
 प्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परवृत्ततरमस्तीति गम्यते। तथा हि। स एवाधस्तादहमेवाधस्तात्। तेनाधस्तात्। सर्वतस्परराद्योऽप्यत्रोत्तमः सर्ववे
 दब्रह्मेवेदसर्वमेहनानास्ति किंच न पस्मात्तरं नापरमस्ति। तदेतद्ब्रह्म पूर्वमनपरमनात्पमित्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणास्थात्समाधत्तेन परि
 णतुमशक्यानि ब्रह्मश्रुतिरिक्तं वृत्तं तद्वारयंति। सर्वतरश्रुतेऽनपरमात्मनोऽन्तरात्मास्तीत्यवगम्यते॥ ॥ अनेन सर्वगतत्वमामास
 शब्दादिभ्यः। अनेन सत्तादिपददेशान्तरकरणेन अत्यप्रतिषेधसमाश्रयेण च सर्वगतत्वमप्यत्मनः सिद्धं भवति अन्वयादिति न सिध्येत्।
 सत्तादिपददेशेषु मुख्ये ब्रह्मजीकि पनाणेऽप्युपरि हेतु आत्मनः प्रसज्येत। सत्तादीनामेवमात्मकत्वात्। तथाप्यप्रतिषेधेऽप्यसति वस्तु वस्तुत्वं
 राद्यावर्तते इति परिच्छेद एवमात्मनः प्रसज्येत। सर्वगतत्वं चास्यापामशब्दादिभ्यो वगम्यते। आपामशब्दादिभ्यो वचनः पावायं वा काशस्तावते
 पौर्ववहिहो देव आकाशः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः। उपायान् दिवोऽप्यायानाकाशात् नित्यः सर्वगतः स्यात्। पुरचलो पमित्येवमादयो हि श्रुतिस्त
 तादिव ब्रह्मणोऽप्यता स्यात्पञ्चास्यस्यपत्तिरदत्यमिति श्रुतेः किंचित्तरवपवांसग ब्रह्मणः सत्प्रतिष्ठायाः सर्वगतत्वमात्मनो ववो धयति॥

पचसंवधयोगात्तत्वेव सर्वगतत्वश्रुतिविशेष इति भा
 यः॥ अत्रिहो नेना अपस्त जगता संवधसत्तावतरनु
 आप्रसपर्ववहिति न्यायः॥ ४५

एवं तत्सदृशं संप्रोध्य वाच्यमाह। फलमत उपपत्तेः। निर्विशेषत्वादस्य स्वभावः फलहेतोरप्यः। दृष्टं सुखं देवादीनां अतिष्ठदुःखं नारकिणां
 कामिभ्यश्च नृप्याणां संसारी जन्ममृतिप्रवाहः। गोचरः। आश्रयो यस्य तत्संसारगोचरः। अत्र कर्मोच्यते। फलहेतुत्वात्। संशयमोहकिमिति। अत्र
 वैपक्षे फलदातृत्वं तस्य तदवयवस्य सिद्धेर्लक्ष्यसिद्धिः। सिद्धं ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः। पूर्वोक्तं निर्विशेषत्वमुपजीव्य फलदात्तत्वमपीष्यते।

फलमत उपपत्तेः तस्यैव त्रस्य गोच्य वहारिका मोक्षित्री शितव्यं विभागावस्थापानयमस्यः स्वभावो वरपते मदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्ष
 णं कर्म फलसंसारगोचरं विविधं मसिद्धं जंत्तुं किमेतत्कर्मणो भवति। आहोस्विदीश्वरादिति भावति विचारणा। तत्र तावत्प्रतिपद्यते। फल
 मतः। ईश्वरादिवैतुमहेति। कुतः उपपत्तेः। सहिर्वाधसः सृष्टिस्थिति संहाराद्विदधदेशकालविशेषाभिसंलक्ष्यते। कर्म नुरुप फल
 संपादयतीत्युपपद्यते। कर्मणस्त्वन्वस्वविनाशिनः कालान्तरभाविफलं भवतीत्यनुपपत्तेः। अभावात्तत्त्वानुपपत्तेः। अभावे तत्कर्मविना
 शतत्त्वकालमेव स्वानुरूपफलं जनयित्वा विनश्यति। तत्फलं कालान्तरितं कर्त्री भोक्ष्यते इति। तदपि न परिशुध्यति। आकर्मोक्तसर्वधा
 तल्लक्षणानुपपत्तेः। यत्कालं हि मत्सुखं दुःखं नात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं सिद्धं। न तस्य संबद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फल
 त्वमिति पतिलोकिताः॥

एवमासीति पूर्वोक्तानां संगतिः। यद्यपि सर्वगतत्वं फलदात्तत्वं अवहारदशापेक्षितं तथापि कर्मणो फलदात्तत्वमिति शङ्कानिरासे
 नोक्तलक्ष्यार्थनिर्वाहकत्वात्। अर्थनिर्वाहार्थमप्याधिकरणस्य संभूतिमत्त्वासिद्धं। तत्रावधारतत्रतावादिति। स्वर्गादिकं विहि एदेशकालकर्मभित्त
 दात्तकर्म फलत्वात्सेवाफलवत् इत्युपपत्तिः। यागादिभिः पापकर्मतावत्तत्त्विकं तत्स्वनाशफलं जनयति इत्युपपत्तिः। अहो
 स्विदीश्वरीत्यलसिद्धिः नाद्यत्साह। अभावादिति द्वितीयं शङ्कते सादिति। कर्मनाशे संहारभयानभिप्रेतस्वर्गादिसत्त्वैवाननासीति इत्यपत्तिः

तदपीत्यादिना॥

शास्त्रभा-३
४६

ततोपशंकते। अयेति। अ पूर्व किं स्वतंत्रमेव फलदात्म्यमवर्तते चेत्तनाधिष्ठितं गाना घट्टाह। तदपीति द्वितीयेत्यदृष्टानभि तजीवस्याधिष्ठातृत्वायोगा
तद्विष्णुस्याधिष्ठातृत्वसिद्धिरिति भावः। श्रौतवादेना पूर्वनास्तीत्याह। तदस्तित्युति। स्तौतृकपागादेः श्रुतस्वर्गादिहेतुत्वा नुपपत्त्या स्यात्पूर्वसिद्धिरिति
चेन्न कर्मभिराधितादी श्रवणदेवस्यापि न फलसिद्धेरित्यर्थः केवलतर्कणा पूर्वतिसिध्यतीति भावः। कृतत्वमेतन्नामवाति सवी हहताभिये हहरमणीय
अथोच्येत। कर्मकारोदपूर्वकं लभ्यतेत्यत इति तदपि नोपपद्यते। अ पूर्वस्या चेत्तनस्य काष्ठलोष्ठसमस्य चेत्तनो नामवर्ति तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तद
स्तित्वे एव प्रमाणाभावात्। अथापत्तेः प्रमाणाभिति चेत्तन। ईश्वरसिद्धेरपीति स्यात्॥ श्रुतत्वाच्च॥ ॥ न केवलमुपपत्तेरेवैश्वर्यफलहेतुक
त्वात्तमः किं तर्हि श्रुतत्वादे श्वरमेव फलहेतुमस्मात्तमे। तथा श्रुतिर्भवति। सग एवमहानजन्मात्मा सा देवसुदान इत्येव जातीयका धर्मैर्निमित्तत
एव॥ ॥ जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मफलसदातारमम्यते। अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च श्रुतेतावदमम्यते। स्वर्गकामोपपत्तेरेवमदिपुत्रादिषु
तत्र च विधि श्रुतेर्विषयमायोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते। अमथा धननुष्ठानकोपागपद्यते। तत्र सोपदेशे वैमर्ष्यस्यात्। नत्वस्य
नाविनाशिनः कर्मणाः फलनोपपद्यत इति परित्यक्तोपपत्तः नैव दोषः। श्रुतिप्रामाण्यात्। श्रुतिश्चेत्प्रमाणं प्रामाण्यकर्मफलसंबंधः श्रुत उपपद्य
ते तथा फलपि नृप्यः। नचानुत्पादकिस्य पूर्व कर्मवित्तस्य तत्कालांतरितं फलं दातुं शक्नोति। श्रुतः कर्मणो वा स ह्यस्माकाचिदुत्तराय स्या फलस्य वा
पूर्वोवस्थाः पूर्वतामास्तीति तत्तत्ते उपपद्यते चापमर्थः। उक्ते न प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपत्तेः॥

चरणा इत्यादि श्रुतिस्मृतिभि रपूर्वसिद्धिश्चेत्ताभिरीश्वस्यापि फलदातृत्वं स्वीकार्यमिह। श्रुतत्वाच्चेति सूत्रकारः अत्रमा समंतात्प्राणिभ्यो ददातीत्यत्राद
वसुदानो धनदाता कर्मणो पूर्वस्य जडत्वेनोपकरणमात्रत्वात्त्यतश्च ईश्वर एव फलदातेति सिद्धं तद्विहितः। इदानीं पूर्वपक्षस्य धर्मैर्निमित्तविधि श्रुतिवि
धिर्यः। तस्य लिङ्गस्य अरणात्मनो पा गोविषयस्य द्वाकावगमाद्यागः स्वर्गसाधनमिति गम्यते। मागस्यैव साधनत्वाभावे अरणा नुपपत्तेरित्यर्थः। अपूर्वो
र्यः॥

सिद्धिर्द्वयमिति।
॥ न केवलमुपपत्तेरेवैश्वर्यफलहेतुक
त्वात्तमः किं तर्हि श्रुतत्वादे श्वरमेव फलहेतुमस्मात्तमे। तथा श्रुतिर्भवति। सग एवमहानजन्मात्मा सा देवसुदान इत्येव जातीयका धर्मैर्निमित्तत
एव॥ ॥ जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मफलसदातारमम्यते। अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च श्रुतेतावदमम्यते। स्वर्गकामोपपत्तेरेवमदिपुत्रादिषु
तत्र च विधि श्रुतेर्विषयमायोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते। अमथा धननुष्ठानकोपागपद्यते। तत्र सोपदेशे वैमर्ष्यस्यात्। नत्वस्य
नाविनाशिनः कर्मणाः फलनोपपद्यत इति परित्यक्तोपपत्तः नैव दोषः। श्रुतिप्रामाण्यात्। श्रुतिश्चेत्प्रमाणं प्रामाण्यकर्मफलसंबंधः श्रुत उपपद्य
ते तथा फलपि नृप्यः। नचानुत्पादकिस्य पूर्व कर्मवित्तस्य तत्कालांतरितं फलं दातुं शक्नोति। श्रुतः कर्मणो वा स ह्यस्माकाचिदुत्तराय स्या फलस्य वा
पूर्वोवस्थाः पूर्वतामास्तीति तत्तत्ते उपपद्यते चापमर्थः। उक्ते न प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपत्तेः॥

ईश्वरः किं कर्मा न पेक्षः फलं ददाति तस्मापेक्षो वा श्लाघा आह अविचित्रस्ये सादिना ॥ द्वितीये संखेष्टन संस्कारमात्रा कदापि वेष्टनवत्कर्मैव देव
फल सिद्धेः किं श्रीश्वरेणेति भावः ॥ अत्र वपे वेष्टनं ॥ चंदनकुंडकादिदृष्टं पक्षे व सुखदि संभवे कृतं धर्मा धर्मा भामिति श्रुतिस्मृतिबलात्तद्वेष्टा
प्राप्तिश्चरेण किमपराह अतः ॥ ईश्वरानपेक्षा केवला कर्मणाः फलमिदं प्रकृतमिति सिद्धं तमिति ॥ एवं चिति ॥ अचेतनस्य कर्मणाः स्वतः प्रवसयोगात्सं

अविचित्रस्य कारणास्त्रिचकार्यानुपपत्तेर्बैषम्ये ते ईश्वरसंगतात्तदनुष्ठानवैमर्ष्यापत्तिश्च तस्मादमीदेवफलमिति एवं तु वादरायणो
हेतुमपदेशात् वादरायणस्याचार्यः एवं तु मेवेश्वरं फलं हेतुमन्यते केवला कर्मणा पूर्वादा केवला कलमित्यर्थं प्रहस्तु शब्देन वाक्यं
ते ॥ कर्मापेक्षा दूयमास्तु तथास्तु ईश्वरकलमिति सिद्धं तः कृतः हेतुमपदेशात् ॥ धर्मा धर्मयोरपि हि कारयितुं तेनेश्वरं हेतुमपदिश्य
ते ॥ फलं स्पृच्यतां तेन एव साधु कर्मकारयितुं तं यमिभ्यो लोकेभ्यः उन्निनीयते ॥ एष इत्येव साधु कर्मकारयितुं तं यमि धो निवत इति स्मर्य
ते चोपमर्षा भगवद्गीतासु ॥ यो यो मां यातुं भक्तः श्रद्धया चितुमिच्छति ॥ तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं सतपाश्रद्धयाश्रुतस्तस्यार
धनमीहते ॥ लभते च ततः कामात्ममेव विहितान् कृतानि तिसृषु वेदान्तेषु चेश्वरहेतुकार एव स्पृष्टव्यमपदिश्यते ॥ तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं
॥ यत्त्वकर्माविरूपाः प्रजाः सृजति विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयो पितृकाः कृतप्रयत्ना येन तादीश्वरस्य नमस्यते इति श्रीमच्छरीरकमीमा

साभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥

वादिदृष्टान्तानुसारि श्रुतेर्बलीयत्वात् सर्ववेदान्तेश्वरस्य जगद्धेतुत्वश्रुतेश्चेश्वराधिष्ठिता कर्मणो जगद्धेतुः प्रातिफलसिद्धिरिति समुदायार्थः
इति श्रीमत्सरमहं सपरिवाजकाचार्यश्रीगोविंदानंदभगवत्कृतेशरीरकशास्त्रायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः श्रीसदाशिवः ॥

शा. स. भा. ४७

श्रीमंगलमूर्तिमेतमः॥ ३॥ मात्रीं दुधांतनाशायतिलकस्नानं मुदे विघ्नेशविघ्नविध्वस्त्रे प्रणामाभिमुखः प्रणम्य स्वरूपं निर्द्वयं तत्
ज्ञानसाधनं पावनं स्वरूपमाह। सर्ववेदांतप्रसंगोदनाद्यविशेषात्। पादसंगतिमाह व्याख्यातमिति। पूर्वपादे तत्पदार्थविवेकः कृतः। इह
तत्फलवाक्यार्थज्ञानमात्रं दादयः प्रधानस्येति सूत्रेण पुनरुक्त्यापेक्षितपदतद्व्याख्येयसंहारेण निर्धार्यत इति कलफलीभावः संगतिः स्पष्टा

ॐ सर्ववेदांतप्रसंगोदनाद्यविशेषात्। व्याख्यातं विशेषस्य ब्रह्मणः तत्त्वं इहं जीतुं प्रतिवेदांतं विज्ञातमिति ध्येयं तेन वेति विचार्यते ननु वि
ज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापादिरहितं एकसंख्यं ध्वजध्वजवधधारितं तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिंतावत्ताः। नहि कर्मबहुत्वमत्र ब्रह्मबहुत्वमपि वेदां
तेषु प्रतिविषादयितमिति शक्यं ब्रह्मण एकत्वात् एकरूपत्वाच्च॥ ॥

एवमप्यर्थविधाचिंतातु तद्विधानां चिन्तेकाग्र्याणि निर्गुणज्ञानसाधनत्वाक्रियत इति मतम्। संप्रति निर्गुणज्ञानं भेदाभेदविचारविषयत्वे
नोक्तमिति नान्वाह्यासिपति। नन्विती वेद्यभेदे विद्याभेदवितास्तात्। ब्रह्मणस्तु वेद्यस्यैकाग्र्यचिंतावसर इत्यर्थः ब्रह्मैवेति धर्मभेदाच्चिन्तेयत

विघ्नेशविघ्नविध्वस्त्रे प्रणामाभिमुखः॥ ३॥

४७

एकरूपेपि ब्रह्मण्येकप्रकारसंभवाद्देदशंकेत्यत आह न चैसादिना पूर्वपक्षे ज्ञानभेदशंकानुपपत्तिमुक्ता चोदनाद्यभेदज्ञानाभेद इति सि
द्धातोप्युक्त इत्याह नाप्यस्येति एवं शब्दार्थमाश्लिष्य समाधत्ते तदुच्यते इति सगुणविद्यास्त्वेव भेदभेदचिंता किमते ति गुणविद्यायां लैक्यसिद्धि

न चैकरूपे ब्रह्मण्येकरूपाणि विज्ञानानि संभवन्ति न ह्यन्यथा योऽस्य ज्ञानमित्यर्थो तं भवति यदि पुनरेकस्मिन् ब्रह्मणि बह्वि
विज्ञानानि वेदांतांतरेषु प्रतिपिपादयिषितानि तेषामेकमभूतं धातानीत एणीत्यन्यासप्रसंगो वेदांतेषु तस्मात्प्रताप्यति वेदांतं ब्रह्म
विज्ञानभेदश्चाशंकितुं शक्यते नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्यते ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनात्स एवात्मा अविधिप्रधानैर्हि वस्तुप
र्येषां विभिन्नैर्लगावैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचद चार्थस्तु समन्यथा इति अवतलकथमिमां भेदभेदचिंतामारभत इति तदुच्यते
सगुणब्रह्मविद्येमात्राणां द्विविधभावे संविज्ञानभेदाभेदचित्ते लोभः

ति वाच्यार्थरूपगुणोपसंहारमात्रं किमते वाक्यार्थनिर्णयार्थेति भावः पंचाग्निमाणादहस्तांडित्यवैश्वानरादिविद्यामिथो भिन्ना इति नानाश
ब्दादिभेदादिसंभव इत्यत आह अत्र तु मिथो भिन्नाः किं प्रतिशब्दं भिद्यंते न वेति नामादिभेदाच्चोदनाद्यविशेषाच्च संशयः पूर्वपक्षे विद्याभेदज्ञाना
नुपसंहारः सिद्धो तेन भेदानुपसंहार इति फलभेदः

प्रकरणविधेः दक्षज्योतिषे मातृकमतिरंविशिष्टदक्षिणाकं विधीयत इति नाम्नः कर्मभेदकत्वमुक्तं ज्योतिषादिष्विष्यादिपदेनाध्वमेवं होत्रमि
ति संज्ञाभेदात्कर्मभेदो ग्राह्यः तस्य सौख्यं दध्नाकविनमाभिसातत्र इव जलरूपं वाजिनमिति भेदः तस्य ममसिद्ध्या नमति सांवेद्यदेव्या
मिश्राया जिभ्यो वाजिनमि सत्रवैश्वदेव आभिसायागे वाजिनार्य गुणविधिः वाजिभ्य इति विष्णवे देवानुवादादिसां क्वा मि सौ प्रत्युपस
र्जनत्वेनोक्तविश्वेदेवानां वाजिभ्य इत्यनुवादायोगादुपनिषिष्टमिष्टावरुद्धं कर्मणि वाजिन इत्यस्यानां कसितस्य विध्ययोगाद्वाजिदेवताको
वाजिनभागः कर्मंतरमिति इत्यदेवतास्वरूपभेदात्कर्मभेदः सिद्धांतितः आदिपदादेर्द्वयैर्द्वय इति इत्यभेदाद्यागभेदो ग्राह्यः एव
मिहापि पंचाग्निषडग्निरूपभेदाद्विधाभेदे वाजिर्द्वयो गयोः तथारेतो मूना वागादयः छंदो ग्येत सहिता वाजिनामिति प्राणविद्याभेदः कारी
रिवासाध्ययने तैत्तिरीयकाराणां भूमौ भोजनं धर्मविशेषो नाभ्येषां अंगध्ययने केषां चिदुपाध्यायार्थमुदकुंभाहरणं धर्मो नाभ्येषां सध्वमे
धाध्ययनेऽथवा सातमनं केषां चिदेवताभ्येषां न च ताभ्येव कारीयादीनि कर्माणि धर्मविशेषमपेक्षते नापेक्षते चेति मुक्तं अतो धर्मवि
शेषात्ता एव तरे कर्मभेदः ईकितस्तथात्रापि मंडकाध्ययने केषां चिदेव शिरस्यंगारपात्रधारणरूपं ब्रतताभ्येषां मिति विद्याभेदः सा
तपुनरुक्तिरभ्यासः यथा सप्रियो यजति तन्न न पातं पजतीति यजत्यभ्यासात्प्राजाणां भेदरुक्तस्तथा शाखां तरेभ्यासाद्विधाभेदः आ
दिपदादिदिग्रहः प्रातः प्रातरनृतं तेवदतिपुरो दपा न्नुक्तिमो ग्निहोत्रमि स नूदितो मस्य पदुदिते सूर्ये प्रातर्जुनात् यथातिशये प्र
दुता यश्रूपा याव सथा पाहवर्धं हंरति तादगेव तदित्युदितो मस्य च निंदश्क ते भेदः एकस्यैवोदितेन उदितेनो नु क्ता नमोगात् तथोदि

तानुदित होमातिकमकृतप्रापश्चिन्नादप्यग्निहोत्रभेदः शङ्कितः एतेनिंदाप्रापश्चित्तेवेदांतविद्यासु न विद्येते इति नोदयिते मया सर्वथा
 विहितस्य कर्मणो शांतुकर्तृवाः शक्तिर्भेदः स्रष्टा सर्ववेदां ताध्यपनज्ञानाद्यशक्तेस्तत्रेवं तद्विद्याभेदः स्यात् तथा शाखाणां सर्वा समेकरू
 पासमाप्तिर्नीच्यते किंतुकसाश्चित्कचित्कमिति समाहितः समाप्तिश्च च न भेदात्प्रातिशायकर्मभेदः शङ्कितः तथा कसाश्चिदेवं तस्योकार
 सावीत्ये समाप्तिः कस्यचिदस्यैति विद्याभेदः अतार्थदर्शनमर्थवादस्तद्वेदात्कर्मभेदवद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षसंज्ञोक्तो हेतवो दर्श
 तास्ते केचित्ति ह्यंते पूर्वपक्षे चात्रोपपुञ्ज्यते तत्रा इहांतराभ्याससंख्यागुणमक्रियमानान धेयानिकर्मभेदकानितत्र नाम धेयगुणो
 रूपमभ्यासश्चेति त्रयं व्याख्यातं यत्ते ह्यज्जुह्यादिति प्रकृतिशब्देन धात्वर्थभेदोत्तरवृत्तिभभावनाख्यकर्मभेदोक्तस्तत्रात्र वेदोपास्त
 दूत्यादिशब्दभेदवद्विद्याभेदः तिस्रश्चाहुतीर्जुहोतीति संख्यया कर्मभेदवद्विद्याभेदोऽसंख्यया संख्यया संख्यया विद्याभेदः स्यात्
 निसाग्निहोत्रप्रकरणतः प्रकरणंतरे कुंडपापिनामपनेमासमग्निहोत्रं जुहुतीति श्रुतमग्निहोत्रप्रकरणंतरत्वात्कर्मंतरमिति सिद्ध्यति
 तं तथाचेवेदांता॥

सिद्धांतमिति। एवमिति सर्वे वेदांतैः प्रतीयंत इति सर्ववेदांतप्रसमानितैर्विहितानीत्यर्थः उक्तनामहिमिरग्निहोत्रादिकर्मणाम्प्रतिश्राव्य
 भेदे प्राप्ते शास्त्रांतराधिकरणसिद्धांतसंज्ञां संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादिति तत्र चोदनाविधायकः शुद्धः श्वोदितः प्रयत्नीवान्साः
 एवंभासे ब्रूमः सर्ववेदांतप्रसमानिविज्ञानानि तस्मिन् तस्मिन् वेदांते तानि तानि नैव भवितुमर्हन्ति कुतश्चोदनाद्यविशेषात् आदिग्रहणेन
 नृणां शास्त्रांतराधिकरणसिद्धांतसंज्ञादिता अभेदे हेतवद्वाक्यं संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः यथैकस्मिन्नग्निहोत्रेणा
 स्वाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नः तादृश एव चोद्यते जुह्यादिति एवं मोहवेत्त्येव च श्रेष्ठं च वेदेति वा जसन्नेति नां शुद्धो गतो च तादृश एव चोद
 नाप्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव ज्ञेयश्च श्रेष्ठश्चास्वानां भवतीति रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य मृदुतयेष्टं श्रेष्ठं दिव्यं चोद्यते
 मूत्राणां तत्त्वमप्यमृदुतयेष्टं देवते पागस्य रूपं एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य तेन हित इत्युच्यते समाख्यापितेव प्राणावेष्टेति तस्मात्सर्ववेदांत
 प्रत्यक्षं विज्ञानस्य एवं पंचाग्निविद्यो वेश्वा नरविद्याशां दित्यविद्ये सेवमादिषु योजयितव्यं ॥ ११ ॥ ११ ॥

अविशेषमाह मयैकस्मिन्निति एकधात्वर्थे होमावच्छिन्नप्रयत्नेऽप्यवदुपास्तियत्नैकमित्यर्थः यथा ज्येष्ठतादिगुणककारा विद्या सर्वशास्त्रा
 वेकांतार्थं पंचाग्निविद्याप्येकाफलसंयोगाद्यविशेषात् आन्यापि विद्याभिन्नेत्याह एवं पंचाग्नीति ॥ ११ ॥

सिद्धांतपत्ति। एवमिति सर्वैर्वेदांतैः प्रतीयत इति सर्ववेदांतप्रत्ययान्तिर्निर्विहितानीत्यर्थः उक्तनामहिमिरग्निहोत्रादिकर्मणाम्प्रतिश्राव्य
 भेदे प्राप्तिश्राव्यतणधिकरणसिद्धांतसंज्ञकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादिति तत्र चोदनाविधायकः शृङ्खलितः प्रयत्नवान्साः
 एवं प्राप्ते ब्रूमः सर्ववेदांतप्रत्ययान्तिर्विज्ञानानितस्मिन्नतस्मिन्नवेदांतैर्ज्ञानितमेव भवितुमर्हति कुतश्चोदनाद्यविशेषात् आदिग्रहण
 न्यायवातणधिकरणसिद्धांतसंज्ञादिता अभेदे हेतवद्वा रूप्यते संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः यथैकस्मिन्नग्निहोत्रेणा
 त्वाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नः तादृश एव चोद्यते जुहुयादिति एवं मोहयेत्तच्छ्रेष्ठं च वेदेति याज्ञिकेति तां श्रुत्वा तां च तादृशेव चोद
 नाप्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव ज्ञेयश्च श्रेष्ठश्चास्मान् भवतीति रूपमप्युक्तमत्र तदेव विज्ञानस्य मृदुतयेष्टश्रेष्ठदिविज्ञेयान्वित
 मूलागतत्वं यथा च इत्येव ते यागस्य रूपं एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य तेन हित इत्युक्तं तस्मात्प्राप्तिः सर्वप्रकाराविधेति तस्मात्सर्ववेदांत
 प्रत्ययस्य विज्ञानस्य एवं पंचाग्निविधौ वैश्वानरविद्याशान्तित्वविधौ सेवमादिषु योजयितव्यं ॥ ॥ ॥

अविशेषमाह यथैकस्मिन्निति एकधात्वर्थे होना वृद्धिः प्रयत्नैव वदुपास्तियत्नैकमित्यर्थः यथा ज्येष्ठत्वादिगुणकप्रकारा विद्या सर्वशाखा
 खेकात आर्पचाग्निविद्याप्येकाफलसंयोगाद्यविशेषात् प्रात्याप्यविद्याभिन्नेत्याह एवं पंचाग्नीति ॥ ॥ ॥

शा.सं.भा.
५०

पूर्वपक्षे हेतुनिराचयेत्येवमिति काठकृमिसादिना साकर्मभेदेन युक्तः कुतः अचोदनाभिधानत्वात्कादकादिशृणुतां ग्रंथनामतयाकर्मवशि
त्वाभावादतौभिन्ननामकशाखाग्रंथभेदेपितद्विहितं कर्मैवमेव अस्य रूपभेदेऽहं तत्र द्विधिपिन कर्मैकविधेधीधर्मैविशेषस्त्वध्यमनांगनकर्म
गमतोनकर्मभेदकं शाखाभेदे पुनरुक्तिरसिद्धातिद्वयार्थदर्शनमोरपिनभेदकत्वं तत्तद्विधिस्ततिमात्रत्वात् बहुशाखाध्ययनाशुक्तावपि
स्वशाखानुक्तविशेषस्यास्यतो ग्रहसंभवाद्दृष्टाभिरभेदिका एकस्मिन्नापेकर्मपंगलोपदिता प्राप्तिश्चित्तं संभवति एवं समाप्तिवचनभेदोपपद्ये
येतुनामरूपादयोभेदहेत्याभासास्तत्र प्रथम एव कुण्डेनान्तः स्यादचोदनाभिधानत्वादित्यारभ्यपरिहृताः इत्यपिकंचिद्विशेषमाशंक्यपरिह
रति भेदान्तेति चेन्नैकस्यामपि स्यादेतत्सर्ववेदांतप्रसमर्थविज्ञानां गुणभेदान्नोपपद्यते तथाहि वाजसनेपितः पंचाग्निविधां प्र
स्तुत्यष्टमपरमग्निमाजनंति तस्याग्निरेवाग्निर्भवतीत्यादिनाद्युदोगास्मृतं नाम नंति पंचसंख्यैव च ते उपसंहरन्ति अथ हय एतां नैव
पंचाग्नीन्वेदंति येषांच सागुणोस्ति येषांच नास्तिक्यमुभयेषामेकाविद्योपपद्येत ॥

न क इत्येवं कर्मभेदमात्रावावृत्त्येव हेतवः परिहृता इत्यर्थः तर्हि एतत्तस्यापेनैव कर्मैव बहिष्कृत्य सिद्धेः पुनरुक्तिरित्यत आह रूपातिरूप
स्योत्पत्तिश्चिह्नत्वं विशेषः पञ्चाग्नीन्वेदेत्याद्युपासनात्पत्तिविधिस्तु पञ्चाग्न्यादिरूपभेदादुपासनाभेदः साधर्मिकावातिरूपभेदात्कर्मभेदवदि
सधिकारैकानिरासार्थत्वात्तपोनरुत्तमसाधिकरणस्येति नत्वाशंकां व्याचष्टे सादितादिना अस्पष्टयत्कृशत्वात्कर्मसाधनां मानसविद्यासुवि
नास्तत्र दुर्गो जहाच्च पुनरुक्तिर्गंधोषितास्तीति मंतव्यं ॥

ननु तस्य मत्स्यदाहार्थमभिरंसे हि गतः षष्ठोऽयः प्रसिद्धवृत्तिभिर्भक्तः स छांदोग्येऽप्यसंहर्यु इति न रूपभेदस्तत्राह न चात्रेति अस्त्य
जननगुणवृत्तौ रेतसो गजितमावापश्चुं देवानां च तस्योद्वापस्ततः किं भित्त्वत आह आवापेति छांदोग्ये षष्ठ्या मभावमंगीकृत्या ल्युपभेदो न
विधेयविरोधोतिपरिहरति नैषदस्यादिना अंगीकारं तजति षष्ठ्यतेपीति इतोऽस्माद्व्योकादिष्टं लोकां तरे मेतंगतं ता तमेष्टमेहरंतीत्यर्थः न
न चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुं पंचसंख्याविरोधान् तथा प्राणसंवादेऽप्येष्टादस्यांश्चतुरः प्राणत्वात्तुः श्रोत्रमनांसि चंदोग्या
आमर्तंति वाजसनेपिनस्तु पंचमस्यामर्तंतिरेतो वैमर्तवतिः प्रजापतेरुपमजयापशुभिर्धेयवैदेति आवापोद्वापभेदश्च वैधर्म्ये
भूयति वेधभेदाच्च विद्याभेदोऽप्यदेवताभेदादिवत् स्यात्स्येति चेत् नैष दोषः स तद्वत्स्यामपि विद्यायामेव जाती यको गुणभेद उपपद्य
ते यद्यपि षष्ठ्या नैरुपसंहारे न संभवति तथापि धर्म्यत्वात् नोपचानामग्नीनामुभयत्र मत्पमि सा ममानत्वात् न विद्याभेदो भवितुम
हेति नाहो इति ग्रहणाग्रहणयोरेति एवो भिद्यते यद्यपि च षष्ठ्या चंदोग्येः तं प्रेतरं दृष्टमित्युक्तं य एव हरंतीति वाजसनेपिनस्तु
पादिकेषु पंचसंख्येति नुवृत्त्याः समिद्धादिकलनापानित्वं तमेतस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिदित्यादिसमा मर्तंति सनित्या नुवा
दः अथाप्युपासनार्थे एव वादः स्तथापि समुदाः शक्यते छंदोग्ये रूपसंहर्तुं न चात्र पंचसंख्याविरोधश्चाशङ्कः संपादिकमभिप्रायतोषा
पंचसंख्यानिष्ठा नुवाद्भूतानविधिसमवायिनीत्यदोषः एवं प्राणसंवादेऽप्यधिकस्य गुणस्योत्तरत्रोपसंहारे न विरुध्यते ॥ ॥
ननु छांदोग्ये निमात्रं तर्जनिमिस्तु समिदादिविशेषः षष्ठ्यत इति रूपभेदस्तदवस्तु स्तत्राह वाजसनेपिनस्तिति षष्ठ्या नैस्तद्विशेषस्तु चानु
वादनात्र तलानुपास्यता स चाग्रमणोपास्या उभयवृत्तिन रूपभेद इत्यर्थः सविज्ञेयस्य षष्ठ्या मेरुकास्येपिन रूपभेद इत्यह अथापीति ध्रुवोका
दीनां पंचानामग्नीनां अग्निं त्वसपत्तिविधिर्नैवौर्धा संचल्य सपत्ति कृत्स्नताग्नीनां सिद्धमन्तव्यते न ध्येयत्वेन विधीयत इत्यर्थः ॥

किंचयेद्येननिगुणवत्तविद्येकंतावर्ततेदेवोयति तस्मिन्निधिपादास्तगुणविद्यानामपि सर्वेश्वराख्येनसिद्धिरित्याहस्वकारः इति
 चेतिगुणमप्येकंवेदत्रयवेद्येदोयतीत्याह तयेति किंचयपरंतायेकपदाद्येस्वकारांतरेसिद्धवत्स्यनरेविद्येकंदोयतीत्याह तथा मह
 द्मभिसादितारवत्तरतस्मिन्नहमेत्यमप्यंतरंभेदंयदापश्यसथतदा तस्मिन्सारभयंभवत्सेवमस्मादिद्वेनरस्यभेददर्शिनस्तदेव
 स्मभयंकरंभवतिप्रत्येकाहमित्यमग्नान्मेत्यर्थः। प्रादेशमात्रमुपास्तइतिसिद्धवदुपादानवेष्टानरविद्येकंदोयतीत्याह तयेति किंचयेद्ये
 वेदांतेष्वप्यादीनांमतीममानत्वेनहेतुनैतदयमप्यनैकमयोक्तानांनैकममयोक्तानांनैकममयोक्तानांनैकममयोक्तानांनैकममयोक्तानां
 दर्शयतिच॥ दर्शयतिचवेदेऽपि विद्येकत्वं सर्ववेदांतेष्वेकलोपदेशात् सर्ववेदाप्यस्यमनंतीमित्येतमेवकदाचामहसुखेमीमांसेतए
 तमन्नावधमिवरतमहावनेरुदागा इति तथासहस्रं वज्रमुद्यतमितिकाठकडकस्येश्वरगुणस्यभयहेतुत्वस्य। तैत्तिरीयकेभेददर्शनेनिर्दये
 परामर्शोद्वपतेयदाहो वैवर्ण्येनस्मिन्नुदरमनरुदतेअथतस्मभयंभवति तदेवभयंतिदुषोमन्वानस्येति तथावाजसनेयकेप्रादेशमात्रसं
 पारितस्यवेष्टानरस्यरुदोपेसिद्धवदुपादानं पश्येवमेतंप्रादेशमात्रमभिधिमानमात्मानवेष्टानरमुपास्तइति तथा सर्ववेदांतप्रत्ययत्वे
 नामत्राविहितानामुप्यादीनामन्वयोक्तानांविधानां प्रोपाहनात्प्रापद्वीनम्यायेनोपास्तानां स्यिसर्ववेदांतप्रत्ययत्वसिद्धिः। **अप्यसहस्रेषाम्**
अदिष्टिंश्ववत्समानेषु द्प्रयोजनंस्त्रिंशतेष्वेवंसर्ववेदांतप्रत्ययत्वंसर्वविज्ञानानामन्वयोक्तानांविज्ञानगुणनामन्वयोक्तानांविज्ञान
 नेउपसंहारोभवति। अथाजैदातमस्यवहितेषांगुणानां एकतायैविशिष्टविज्ञानोपकारः सहस्रान्वाष्टममत्राविहितदेवैकचित्तानतस्मादुपसं
 लकलेनैकनाहमेनसिध्यतीत्याह तयेति। अहविद्येकवदुपादानेतिद्येसामिष्यर्थः सर्वेश्वराख्येनसिद्धिं चिन्तायाः फलमाहाउपसंहारइति हारः
 शारामेदेसमानविद्यापाकतागुणापयाकृतिवस्थिताउतस्सुखाकृताइतरशारवातउपसंहारंयति सदेहविद्येकपितृजतत्राकैरेवगुणैर्विद्योप
 कारसिद्धेः शारामेदेनगुणावबोद्धता इतिपर्यपहः तत्रजतविद्येकचित्तानेव्यल्पमिति फलसिद्धांतत्वेनस्वभावात्तस्मिन्नेवेसादिनागुणानांगुण

विद्यायां तांतेरेकं तद्विद्यागुणवर्तते
 तद्विद्यागुणवर्तते तद्विद्यागुणवर्तते
 तद्विद्यागुणवर्तते तद्विद्यागुणवर्तते
 तद्विद्यागुणवर्तते तद्विद्यागुणवर्तते

शा. स. भा. ३
५२

प्रधानैवेतदुपकारकाणामंगानामुपसंहारे दृष्टान्तमाह विधिभेदवदिति कर्मव्यतिरेकमुखेनाह परिहीति । तत्रमेवमागच्छरुद्धानामुपानांतो
भिन्ने सौपेमासिविधिधांतरस्तु गुणानां विधांतरेऽपि किं न सादिसन आह प्रकृतिगुणानां विकारेऽपि सौपेमासिविधानांतमकृतिविकृतिभा
यासिद्धेर्न तत्प्राप्तिरित्यर्थः नैवमिति गुणानुपसंहारे नैवत्यर्थः उत्तरस्तत्राणमनेन सत्रेण योनिरुत्तमवारयति । अस्मै वेति रवं चोदनपिशेषादुत्त
मोतो विधेयमुक्तं तस्यापवादवत्कृमाह अमथावमिति । अत्राजिनामुद्रोपमाहणं छंदोगानामुद्रोपाध्यायं च विषयमाह काजेत्यादिनाते ह देवाः
विधिभेदवत्तमथाहि विधिभेदाणां मन्त्रिहोत्रादिधर्माणांतदेवैकमग्निहोत्रादिकर्मसर्वत्रेऽप्यग्निहोत्रादुपसंहारं एव सिद्धापि मदिहिविज्ञा
नमेवमेवैततो विज्ञानांतरनिबद्धतामुक्तं प्रकृतिविकारभावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः विज्ञाने कस्मैतुनेवमिति । अस्मै च मुद्रमोजनस्तत्र
मपूजः सर्वाभेदादित्यारभ्य भूविष्पति अमथात्वं शृष्टादिति चेन्न विज्ञेयत ॥ राजसनेयके ते ह देवा उचुर्हता सुहन् यज्ञ इती धेता स पा मे
तिते ह वाचम सुस्व भूत उक्ता मति प्रकृम्य वा गादीन् प्राणान सुरा पामिद्वत्तेन निंदित्वा मुख्य प्राणपरिग्रहः पद्यते । अथ हेमनास्यं प्राणम
बुः स्तेन उक्ता मेतितथेति तेभ्य एव प्राण उद्गम्यदिति । तथा छांदोग्ये पितृ देवा उक्ता अमाज दुरनेनैनाभिध विष्मन इति प्रकमेतान् प्राण
तु सुरा पामिद्वत्तेन निंदित्वा तथेव मुख्य प्राणपरिग्रहः पद्यते अथ ह मायाम मुख्यः प्राणस्तनुजीयमुपासांचक्रिरइत्युभयत्रापि च प्राणम
इति सत्त्वा प्राणविज्ञाविधि र धवसीयते ॥
सात्विक लक्ष्यः प्राण अमोम्य मूचुर्हते दानी मस्मिन्मते उक्ती धेनोः शत्रेण कर्मण रजस्तमो बजि रूपा न सुरा नती तदिव त्वंग द्या मेति ते चेत्तु नि
दीप्तिमुदीय कर्तारं मुपास्य निधीरपितु कृतसंवादाः मथ मवाच पूरितव तत्त्वमो दा जं नोस्माकं कुर्वितिव पातन्तं कृतं तथा प्राण च सुः श्रोत्र
मना स्पष्टिकामेता सुरा पामनामस्तानीति निंदित्वा आसन्नमास्य भवं मुख्य म धस्तु प्राणमुपास्य निधीरितं च तदप्यर्थः । तत्राजीयाभिभव

विधिभेदवत्तमथाहि विधिभेदाणां मन्त्रिहोत्रादिधर्माणांतदेवैकमग्निहोत्रादिकर्मसर्वत्रेऽप्यग्निहोत्रादुपसंहारं एव सिद्धापि मदिहिविज्ञा
नमेवमेवैततो विज्ञानांतरनिबद्धतामुक्तं प्रकृतिविकारभावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः विज्ञाने कस्मैतुनेवमिति । अस्मै च मुद्रमोजनस्तत्र
मपूजः सर्वाभेदादित्यारभ्य भूविष्पति अमथात्वं शृष्टादिति चेन्न विज्ञेयत ॥ राजसनेयके ते ह देवा उचुर्हता सुहन् यज्ञ इती धेता स पा मे
तिते ह वाचम सुस्व भूत उक्ता मति प्रकृम्य वा गादीन् प्राणान सुरा पामिद्वत्तेन निंदित्वा मुख्य प्राणपरिग्रहः पद्यते । अथ हेमनास्यं प्राणम
बुः स्तेन उक्ता मेतितथेति तेभ्य एव प्राण उद्गम्यदिति । तथा छांदोग्ये पितृ देवा उक्ता अमाज दुरनेनैनाभिध विष्मन इति प्रकमेतान् प्राण
तु सुरा पामिद्वत्तेन निंदित्वा तथेव मुख्य प्राणपरिग्रहः पद्यते अथ ह मायाम मुख्यः प्राणस्तनुजीयमुपासांचक्रिरइत्युभयत्रापि च प्राणम
इति सत्त्वा प्राणविज्ञाविधि र धवसीयते ॥
सात्विक लक्ष्यः प्राण अमोम्य मूचुर्हते दानी मस्मिन्मते उक्ती धेनोः शत्रेण कर्मण रजस्तमो बजि रूपा न सुरा नती तदिव त्वंग द्या मेति ते चेत्तु नि
दीप्तिमुदीय कर्तारं मुपास्य निधीरपितु कृतसंवादाः मथ मवाच पूरितव तत्त्वमो दा जं नोस्माकं कुर्वितिव पातन्तं कृतं तथा प्राण च सुः श्रोत्र
मना स्पष्टिकामेता सुरा पामनामस्तानीति निंदित्वा आसन्नमास्य भवं मुख्य म धस्तु प्राणमुपास्य निधीरितं च तदप्यर्थः । तत्राजीयाभिभव
५२

मेदाभेदमात्रासंशयमाह तत्रेति अत्र पूर्वो धिकरणसिद्धान्तमायेनोद्गीयविधेति संसैवेन विधेयमिति सर्वमप्येवमिहो गुणोपसंहारः फलसिद्धं ते सं
 सैवेति विधेयमात्रादनुपसंहार इति एवंपत्र पूर्वमायेन पूर्वपक्षः तत्रापवादो कीर्तयति रिति मतमासु त्रस्तु सिद्धं तत्र काभागा च येन ननु कतिमि
 तिसंख्येति धीयकर्मकर्त्ता प्रालोकाजितानुपासः उक्तपेति कर्त्तृत्वात् छंदो गाना तद्गीयानुपच^३कारः आण्ड्रुयोपास्यं अंमिसेतदस्य मुद्गीय
 मित्युपक्रममात्रमुद्गीयमिति कर्मरूपत्वं श्रुतत्वात् कर्त्तृकर्मणो रूपास्यमोर्भेदाद्गीयमोरूप्यार्थत्वेनेति उंकारत्वेनेत्यर्थः
 तत्र संशयः किमत्र विद्याभेदात् आहोस्ति हि द्वैकत्वमिति किं तावत्वात् सर्वेण त्यामेन विधेयकत्वमिति ननु नमुक्तं विधेयकत्वं प्रक्रमभेदात् अत्र
 आदिप्रक्रमतेवाजसनेविनः अत्रथाहं देगाः त्वं उक्तमेति वाजसनेपिन उद्गीयस्य कर्त्तृत्वेन आणामामनेति हं देगास्तु द्गीयत्वेन तमुद्गीयानुपास
 चक्रि रयति तत्तुं विधेयकत्वं सादिति चेत् नैव रोकाः न होतवता विशेषेण विधेयकत्वमपगच्छति अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् तथा
 हि देवा सुरसंश्रामोपक्रमं असुरासमाभिमा न उद्गीयमा सो गार्हिसंकीर्तनं तं निंद्या मुरज्य आणव्यपा अयस्तद्गीयं आसुरविधं स नमुद्रुम
 लोष्ट त्रिदशनेनेवेव वृहो द्गीयमत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयते वाजसनेयके चोद्गीयत्वात्ताधिकरणत्वात् सास्यश्रुतेष्वुक्तं उद्गीय इति तस्मात्तु देवो
 पिकर्त्तृत्वं लक्ष्यमित्या तस्मात्तु विधेयकत्वमिति नवाप्रकरणभेदात् एवरी मत्त्वादिवत् ॥ नवाविधैकत्वमत्राप्यविद्याभेदो वाच्यः कस्मा
 त्प्रकरणभेदात् प्रक्रमभेदादित्यर्थः तथाहीह प्रक्रमभेदो दृश्यते ॥ उं देवोपेतावत् ॥ अंमिसेतदस्य मुद्गीयमुपासी ते सेवमुद्गीया वपवस्योकारस्य
 उपास्यत्वं प्रसूतत्वं एतमादिगुणोपमात्मानतंत्रुल्लेखत्वेन तस्मात्तु रस्योपमात्मानं भवतीति पुनरपि तमेवोद्गीयावपवस्योकारमनुवर्त्य
 देवा सुराख्यापिकाक्षरेण मुपासा चक्रि रइत्याह अत्र रूपभेदेन विधेयविशेषोक्तत्वात् त्वमेव पूर्वपक्षी करिहरीते नैव इति असुरसमाभिमायः अमु
 रज्यपुंसबादः प्रभाश्मानं माप्यलोष्टे विधेयत्वेन तत्राण हंतुमागता असुरास्तस्य वीर्येणोत्सृज्यते इति अत्र नमुद्रुमत्रैत्यर्थः अत्र रूपभेदमंगीक
 र्त्तापि विधेयमुक्तं होपि नास्तीत्याहुवा जेति उद्गीयत्वं त्वेन प्राणस्यो भवत्तत्र सदादेकं अकृतं कर्त्तृत्वं नमुद्रुमत्रैत्यर्थः ॥ वृद्धो वरु रूपभेदा
 न विधेयमिति सिद्धं तपति नवेति ॥ अक्षरविशिष्टा नमुद्गीयमिति तदवयवमित्यर्थः ए विद्यादिरज्ञानं रसतममं उंकारः आसिः समुद्रिनिगुण उक्तं

रेजाहं दिति विधानात् रस्यापि काप्रक्रमतेत्याह
 एतमिति ॥

[illegible]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

शा. भा. २
५४

सूत्रोक्तं दृष्टान्तं आचष्टे। परोवरीयस्त्वादिवदिति पर इति सकाशांतं परस्मात्परश्चासौ वरश्च वरतर इति परोवरीयानि सौक्यं परं अनंतं अत्र
काशाख्यः परमात्मनो दृष्टान्तं वन उद्गीथस्तथोक्तः। आकाशात्मना हिरण्यमश्रुत्वात्तनाचोद्गीथोपासनाद्विभक्तं भेदवद्विहापि
भेद इत्यर्थः। संज्ञैकं सर्वपक्षवैजयन्त्यामद्वयमिति संज्ञातरति उपाख्य रूपभेदविधानात् त्वं यदुक्तं तत्पुनरुक्तं ननु स एतदुक्तं वलवत्संज्ञातुको रूपा

परोवरीयस्त्वादिवत्। यथा परमात्मनो दृष्टान्तं स सम्यगपि आकाशो ह्येवमप्युपासनाकाशः परं पूर्णं स एव परोवरीय उद्गीथः स एवोक्तं
तदिति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनसंस्थादित्यादि हिरण्यमश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्विभक्तं न चेत्तरेन गुणो
पसंहरणकस्यामविज्ञायात् तद्वत्त्वात् संज्ञांतरस्त्वेव ज्ञातीयकैषासनमिति संज्ञातश्चेत्तदुक्तं न हितुतदपि ॥ अथोचेत्
संज्ञैकत्वाद्विधौ कत्वमत्र न्याय्य उद्गीथविधौ सुभमत्राप्येका संज्ञेति तदपि नोपपद्यते। उक्तं ह्येतत् नवाप्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिव
दितितदेवात्र न्याय्यतरं कस्य ह्यनुगतं हितत्। संज्ञैकत्वं तु कस्य सखायमुद्गीथशब्दमात्रयोगालोकि के क्ववद्वत् भिरुपवर्धते।
अस्ति चेत्तत्संज्ञैकत्वं न सिद्धं भेदेऽपि परोवरीयस्त्वापुपासनेषु उद्गीथविधौ। तथा न सिद्धं भेदानामपि अग्निहोत्रदक्षिणपरीमासात्तं का
ठके कस्य अपठितानां काठके संज्ञैकत्वं दृश्यते। तथेहपि भविष्यति। यत्र तु नास्ति कश्चिदेवं ज्ञातीयको भेदहेतुः तत्र संज्ञैकत्वाद्विधौ
कत्वमप्यासं वगैविधादिषु ॥

यो दुर्वलेत्यर्थः। संज्ञैकं कर्मेकात्मिचारिचेत्याह अस्ति चेति किं संज्ञैकं सर्वत्राप्रमाणमेव तेसाहमत्र हिति। असति बाधके संज्ञैकमपि मानं य
थासं वगैविधेति संज्ञैकात् सर्वत्राखासुतद्विधौ संज्ञायां च आदिविधौ कस्य मित्याद्यस्य त्रैदशितमित्यर्थः ॥

५४

भाष्ये च समंजसं ॥ साप्रानाधिकरणं विषयी कृतसंज्ञकसाह ३० मिते तदिति । अध्यासादिपदार्था-आचष्टेतत्राध्यास इत्यादिनावुद्धिपूर्वक
 भाष्ये च समंजसं ३० मिते तदस्य रमुद्धीयमुपासीतेत्यत्राक्षरेद्धीयशब्दोः सामानाधिकरण्ये श्रयमाणे ध्यासाय वा हेतुत्वविशेष
 एव साहचर्यप्रतिभानात्कृतमोचयस्योक्त्याप्य इति विचारः । तत्राध्यासो नाम द्वयोर्वस्तुनोरतिवर्तित्वमिवान्वतरबुद्धावन्तरबुद्धिरभ्यस्य
 ते ॥ अस्मिन्नितरबुद्धिरभ्यस्यते अनुवर्तते एव तस्मिन्तदुद्धिरभ्यस्यते तरबुद्धावपि ॥ मथा नान्निर्गमबुद्ध्यावध्यासायामप्यनुवर्तते एवनाम
 बुद्धिर्नान्निर्गमबुद्ध्यानिवर्तते । मथावा प्रतिमादिषु विस्मृतिषु ध्यास एवमिहाप्यस्य रमुद्धीयबुद्धिरभ्यस्यते उद्धीयेवाक्षरबुद्धिरिति । अ
 पवादो नाम यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ तिष्ठितायां पश्चादपजायमाना मयार्थावुद्धिः पूर्वविनिश्चितामिथ्या
 बुद्धेर्निवर्तिका भवति यथा देहं द्रियसंघाते आत्मबुद्धिः आत्मत्वे वात्मबुद्ध्या पश्चाद्वा विन्यातत्वं महीत्यनयामयार्थबुद्धानिवर्तते ।
 मथावादिगंधांतिबुद्धिः दिग्मायात्मबुद्धानिवर्तते । एवमिहाप्यस्य रबुद्धोद्धीयबुद्धिर्निवर्तते उद्धीयबुद्ध्यावाक्षरबुद्धिरिति । एकत्वं
 सरोद्धीयशब्दो रनतिरिक्तार्थत्वं च यथा हि जेतमो ब्राह्मणो भूमिदेव इति द्विद्वेषणं पुनः सर्वत्रेव व्यापिन ३० मिते तस्यास्य
 हलाप्रसंगे उक्ता तद्विषयस्य सम्यक्त्वं यदानीं तदुक्तत्वं तदनेयेति । एवमिहाप्युद्धीयो य उकारस्तदुपासीतेति । एवमंतस्मिन्नामाना
 धिकरणपताये विप्रश्नकाने एतेषां प्रतिभांति । तत्रान्यत्तमनिधीरणकारणाभावादनिरूपणप्राप्त्या विदमुच्यते । भाष्ये च समंजस
 मेदोरो ध्यासः । ताद्योषवा दः एकत्वं वास्तवाभेदः । विशेषणं आवर्तकमिति विवेकः । पूर्वमुक्तात्कमीत्युद्धीयत्वात् । तत्पत्तरमोकारमिति ॥
 सध्वं यस्य विशेषणं सिद्धवत्कृतमध्वे मभेदद्विधा भेदः सिद्धांतितः । सन पुनरुक्त्या सध्वसंगसा पूर्वपक्षमिति तत्रेति ॥

अत्र पूर्वपक्षपूर्वोक्तसिद्धांतसिद्धिः फलसिद्धांतेन सिद्धिरिति मत्वा सिद्धांतसंज्ञाचष्टे च शब्दस्मादिना। पक्षत्रयस्य दुष्टं प्रतिपाद्यं
 सप्तसंज्ञासमाह तत्राध्यास इति यस्याः क्षीयस्वबुद्धिरौकारे ध्यस्तेन द्वाचको क्षीयश्चक्षुःकारेण स्यात्तदुद्धिविषयत्वगुणपरत्वात्
 ध्यासंबंधोपपत्तिः कल्पनीयः प्रतीकोपास्ते। फलचकल्पमिति गौरवं स्यादिति मर्थः। फलनकल्पमिति शक्यते अत इति। आस्यादीति उ
 कारातिः समुद्धिरिति मत्वा फलसंज्ञासमाह मोतीनिश्रुतफलनाध्यासस्य मर्थः। उद्धीयोकारगौरवतरबुध्यामतरबुध्यापवादमगीकृत्वा
 च शब्दे मंतुशब्दात् न निवेशीयसत्रमव्यावर्तनप्रयोजनः तदिह त्रयः पक्षाः सावधान्येति मर्थद्वयते विशेषणपक्षवैकोनिरव्यवस्थायाम्
 दीयते। तत्राध्यासेनावद्यावुद्धिरितरत्राध्यासते तद्वत्त्वस्य सत्तावृत्तित्वं प्रसज्येत फलचकल्पे तत्र मत्तदवफलं आपयिता ह वैकामानं
 भवेतीत्यादि इति चेत् न। तस्यान्यफलत्वात्। आस्यादिदृष्टिफलं हितत्वं नोद्धीयाध्यासफलं अपवादेषिसमानः फलाभावः सिध्यात्ता
 न निरुक्तिः फलमिति चेत् न। पुरुषार्थीययोगानवगमात् तच्च केदाचिदप्योकार्थोकारबुद्धिर्नियते तद्धीयादीक्षीयबुद्धिः नव
 द्वावयवस्तत्त्वप्रतिपादनपरं उपासनविधिपरत्वात्। नाप्यकल्पपक्षः संग्रह्यते निःप्रयोजनं हितदशब्दमोच्चारणं स्यात्सकनेव
 विवक्षितार्थसमर्थतात्।

अत रमिथ्या बुद्धिनिवृत्तिवैफल्यमुक्तं संप्रत्यक्षतरबुद्धेरध्यासिनापवादरत्नाह न च कदाचिदपीति ध्यांतिश्च त्रिवर्त्तनतु निवर्त्तत इत्य
 ध्यांतिरिति मर्थः किंच तत्त्वबोधका ह्यस्याध्यासपवादो भवति नेदं वाक्यं तत्त्वपरमिना ह न चेति घटकुं भशब्दयो रिवोको एक्षीयशब्दयोः पर्यायत्वपक्ष

=

= विवक्षितार्थसमर्थतात्

५५

पृथग्वचमपि नास्ति इहाह नचेति परिशिष्टविशेषणपक्षे सत्रं योजयति आसेरिति ३ मिलसरमुपासीते लुक्ते सर्ववेद्याप्योकार इहो
 पाहो मस्यते तत्रि ए सार्थमुदीपावयवत्वं विशेषणं संमंजसमित्यर्थः अध्यासपक्षे तद्विद्विषयत्वमुपयोगरूपः संबंधः कल्प्यति
 विप्रकृष्टालक्षणः अवयवत्वस्याप्यनुसन्निहृष्टा अवयवत्वमविवक्षितं धर्मकृतत्वात् सदा च पदे दग्धे पदे दग्ध इति लोके प्रयोगाच्च नामा
 नच होत्रविषय आधुमेव विषये चाक्षर उंकार इवाप्युद्गीय इति सिद्धिरस्ति नापि सकलायां साहोद्वितीयायां भक्तावुद्गीय इति
 व्याप्योकार इति सिद्धिः येनानतिरिक्तं येनास्मात् परिशो वा द्विशेषणपक्षः परिगृह्यते व्याप्यैः सर्ववेदसाधारणत्वं व्याप्यसरीमह
 माप्रसंजीत्यत उद्गीय इति न सरे विज्ञेयते कथं नामोद्गीपावयवभूत उंकारे गृह्यतेति नन्वस्मिन्नपि पक्षे समानांतराणां उद्गीय इति
 एसावयवत्वस्यार्थत्वात् ॥ स समवेततत्त्वस्य नामपितु संनिहृष्टविप्रकृष्टैर्भवत एव ॥ अध्यासपक्षे त्वर्थीतरबुद्धिरर्थीतरे निहि
 पततीति विप्रकृष्टालक्षणविशेषणपक्षे त्वमविवक्षितं न शब्देनावयवः समर्थत इति सन्निहृष्टासमुदायेषु हि प्रवृत्ताः इहा अवयवे
 धपि प्रवृत्ता इहाः पट्यामादिषु अतस्त्वेव सहेतीति मिते तदक्षरमिति एतत्सोद्गीयमिते तद्विशेषण इति समंजसमेतन्निरवयवमित्यर्थः
 देवस्य शब्दस्य गत्या ब्रह्मबुद्धिश्च त्वगुणालक्षणश्चित्तप्रतीकोपास्ते विवक्षितत्वात् रहतु प्रतीकोपास्ति विधिकल्पने आसादिगुणको
 कारेणादृष्टिविधाने च वाक्यभेदः स्यात् अतः सर्ववेद्याप्योकारनिरासेनोकारेणादृष्टिविधानार्थविशेषणमेव समंजसं कल्पनालाघ
 वादिति सिद्धं ॥ ॥

शा.स.भा.३

५६

सर्वोभेदादयमे॥ विषयवर्तुसम्मतमर्थमाह वाजिनानिति वाचोवसिष्टत्वं गुणः वाग्मिनः मुखवासदर्शनात् चक्षुषः प्रतिष्ठागुणः व
सुष्मतः पादप्रतिष्ठादर्शनात् श्रोत्रं संपदुर्गकं श्रवणं त्वर्ग्यं संपत्तेः मनः आपतनत्वं गुणः तस्य लक्ष्मिर्ह ए सर्वभोग्याश्रयत्वात् तैचगुणः
आणस्पश्रैस्त्रिभिस्तवागादिभिस्तस्मिन्नर्पिता इति शांता द्यमसंमतोर्थः विषयमाह अमेवाभिसादिनानि श्रेयसस्य श्रेष्ठस्यादानं निधी
सर्वोभेदादयमे॥ १०॥ वाजिनां छंदोगानां च प्राणासंवादे श्रेष्ठगुणत्वं तस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तं वागादमोपिहितत्रवसिष्टत्वादि
गुणत्वेनाङ्गताः। तैचगुणः प्राणो पुनः प्रसर्पिताः यद्वा अहंवसिष्टत्वं तद्वसिष्टेसीत्यादिना॥ अत्येषामपि तु शारिवातां कोषीतकै
प्रसृतीनां प्राणासंवादे वृष्णातोनिः श्रेयसादानं एताह वै देवता अहं श्रेयसे विवदमाना इत्येवं ज्ञातीयकेषु प्राणस्य श्रेष्ठमुक्तं तत्त्वमेव सि
ष्टादमोपि गुणाङ्गताः तत्र संशयः किमिमेते वसिष्टत्वात्तदमो गुणः क्वचिदुक्ता अमनाप्यप्येव न उक्तनाथैरिति॥ ॥ ॥

५६

रणं प्रसूयत इत्यर्थः देवतावागादमोहं श्रेयसे स्वश्रेष्ठ्यामेत्यर्थः। एवं शब्दात्तेषु गुणकप्राणाप्रसर्पितानां च संशयमाह। तत्रेति गुणानां
मनुषसंहारे पसंहारे वेषपूर्वोत्तरपक्षयोः फलं॥ ॥

सिद्धांतमाह इहमिति आनंदत्वसत्त्वज्ञानत्वादिसामान्याविब्रह्मणिकल्पिताधर्मोस्तेषां सर्वशरणास्तत्पसंहारेनामतश्चकानंदादिप
दात्तामेकवाक्यतपोचारणानंदः सत्त्वज्ञानमनंतब्रह्मशुद्धमह्यमात्मैतानिब्रह्मनाधिकरणानिपदानि विरुद्धधर्मयोगेन सर्वधि
ष्टानभूतामेकामुखं दुःखं किंलक्ष्यमिति न चैकैतैवपदेनलक्ष्यसिद्धेः पदोतरं व्यर्थमिति वा अं एकस्मिन्पदे विरोधाभावेनलक्षणानवतार
त यद्यपिपदद्वयेपिलक्षणवतरतितथाप्यानंदो ब्रह्मेत्युक्तदुःखलोत्पत्त्यभ्रांतिनिरासेप्यसत्त्वजइत्यादिधर्मोभवेत् अतस्तन्निरासार्थं स
इदमुच्यते आनंद इह पः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्मः सर्वसर्वप्रतिपत्तव्याः कस्मात्सर्वमेवादेव सर्वत्रैवहितदेवैकप्रधानं विशेषं ब्रह्म न
भिद्यते तस्मात्सावेविकल्पं ब्रह्म धर्मोणातेनैव पूर्वोधिकरणोदितेन देवदत्तशोषादि निदर्शनेन नन्येवसतिप्रियशिरस्त्वादयोपि धर्माः
सर्वसर्वसंकीर्णिरन्तथाहितैर्निरीयके आनंदमप्रमात्मानं प्रकृमात्मायते तस्यप्रियमेवशिरः मोहोदक्षिणः पक्षः प्रमोदइत्र
रः पक्षः आनंदश्चात्मा ब्रह्मपुरुषप्रतिष्ठेति अत्रोत्तरं प्रियशिरस्त्वाद्यप्यसि रूपवृथापचयौ हि भेदे प्रियशिरस्त्वादीनां धर्मोणांते
निरीयकश्चात्मातातास्तत्त्वत्रयमग्निः प्रकाराणांप्रमोदः प्रमोदश्चानंदइत्येतेपरस्परपेक्षयाभोक्तृतरपेक्षयाचोपचितपचितरू
पाडपलभ्यंते उपचयामचयौ चसति भेदेसंभवतः निर्भेदं तु ब्रह्म एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्यः ॥
ज्ञानादिपदानिप्रयोक्तव्यानिनचभ्रमस्यानवधिलाक्ष्यमप्येवमित्येवसितंस्वादित्याद्यतच्चिदानंदात्मकं सर्वधर्मशून्यमह्यमविकल्पं ब्रह्माहमि
ति विशेषदर्शने सर्वधूमनिरासात्तच्चविशेषदर्शनेषावर्द्धिः परैर्भवतितावेतिपदानुपसंहर्तव्यानीतिभावः ब्रह्मेकास्तेनंदत्वादियोग्याणां सर्व
त्राप्तिस्तीर्हसगुणब्रह्मविघ्नात् धर्मप्राप्तिरपि स्यादिति श्रुतानिरासार्थं सत्रयाचष्टेभिरेतिप्रदर्शनं सुखं प्रियतद्वत्तादिनामोदस्तस्यविद्याधृति
शये प्रमोदइत्येवतारतमावंतो धर्मोस्त्वदप्येतेनप्राप्नुवन्तितेषामब्रह्मस्वरूपाणां ब्रह्मज्ञानानुपयोगादितिभावः ॥

तेषां ब्रह्म धर्मत्वं चासिद्धमित्याह न चैतदिति ब्रह्मणि चिन्तावता रोपापत्तेरिति तेषां प्राप्तिरिति स्मिन्नां काह एवमपीति अत्रेयत्वादेवान्न हेये ब्रह्मणि प्र
 तिरित्यर्थः किं न भवति हि स ब्रह्मिन् तत्राह ब्रह्म धर्म इति कृता चिन्ता फलमाह स चेति ते मे वा द्य धर्माणां नुपयोगादप्राप्तिरिति न्यायात् संप्रदाय
 तादीनां नुपयोगादप्राप्तिरिति संप्रदाय इति मन्त्रित्यर्थः ज्ञानानुपयोगोपि ध्याने तेषां धर्माणां नुपयोगादुपास्य ब्रह्मैवास्मात्प्राप्तिरन्यथा वेदादिसाक्षात्का
 न चैते प्रियादिरत्वाद्यो ब्रह्म धर्माः केन धर्मास्ते तदुत्पत्तिरिति मादेन मयो न्यासादित्यत्र अपि च परस्मिन् ब्रह्मणि चिन्तावता रोपापत्तेरिति न्यायानुसारेण
 ते परिकल्प्यन्ते तदुत्पत्त्येवमपि सुतरामनुपयोगात्प्राप्तिः प्रियादिरत्वादीनां ब्रह्म धर्मास्ते नानुत्पत्त्या न्यायमात्रमिदमाचार्येण प्रदर्शितं प्रिय
 शिरस्त्राघमाप्तिरिति स च न्यायो मे धुनिश्चितेन ब्रह्म धर्मेण प्राप्तनायो पदिस्यमानेषु तेन तत्र संप्रदायादि सुसम्पत्तानादिषु च तेन हि सस्युपा
 स्य ब्रह्मण एकत्वे प्रकृत्य भेदादुपासन भेदे सति नान्यो न्य धर्माणां न्योन्यत्र प्राप्तिः यथा हेनोर्मादौ कं नृपतिमुपासाते छत्रेणान्या चामरेणान्या तत्रो
 पास्यैकत्वे पुपासन भेदो धर्मव्यवस्था च भवति एवमिहापीति उपचिता यचितगुणत्वं हि ते रित्यर्थः ॥ इतरे च धर्ममात्रान् १२ इतरे
 त्वानंदमो धर्माः ब्रह्म स्वरूपमिति पादनामेवोच्यमाता अर्थः सति भेदमवधारणं सगुणो ब्रह्मणुपपद्यते न निगुणो परस्मिन् ब्रह्मणि अतो न
 सत्यकामादीनां धर्माणां क्वचित्पुनानां सर्वत्र प्राप्तिः सामान्या तु प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात् सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्ति विवेकमपि प्रतिपत्ति
 मात्रप्रयोजनाहित इति ॥ ॥

इतेषु हीति ध्यानविधिपरंतन्मरणं धर्माणां यथाविधि व्यवस्थे त्वर्थः संप्रदायमादि धर्मेभ्य आनंददीनां वैधर्म्यं ज्ञानोपयोगितादित्याह इत
 रेत्येति सत्यज्ञानानंदमब्रह्मशब्दाः पंच सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति सिद्धं ॥ ॥

आध्यानाय वाक्यभेदाभेदानवधारणात्संशयमाह तत्रेति पूर्वपक्षे वाक्यभेदाद्विधाभेदः सिद्धौ ते वाक्ये वा द्विधेः समितिकलं पूर्ववत्स्वभावा
 नामानंदादीनामुपसंहायीणां ब्रह्मज्ञानफलमापत्तुमुक्तं अत्र त्वं ब्रह्म स्वभावस्याधीदिपरत्वस्यानुपसंहायेत्यत दुष्कृतत्वे मुच्यते इत्येकं फलकृतं
 संगतिः तत्र सत्त्वविशिष्टत्वेनाधीरी नाम पूर्वतया प्रतिपाद्यानां भेदाद्वक्तृभेदो न दोष इति पूर्वपक्षः इत्स्वसिद्धांतं प्रतिज्ञापसौ ग्रहेतुं आच
 आध्यानाय मयोजनभावात् १४ काठकेहि पद्ये इति मे भ्यः परात्प्राप्त्यर्थे भ्यश्च परं मतः मनसस्तु परावृत्तिरित्यारभ्य पुरुषान्न परं के
 चित्साक्षात्प्राप्त्युपगतिः तत्र सत्त्वः किमिमे सर्वे एवार्थोदयः ततस्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यते इतः पुरुष एव भ्यः परः प्रतिपाद्यत इति तत्र ताव
 सर्वेषां भेदां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति सतिः तथा हि श्रूयते इदमस्मात्परमिदमस्मात्परमिति त्वनुब्रह्मार्थे भ्यश्च परत्वेन प्रतिपाद्यते
 धितेषु वाक्यभेदः स्यात् तैष दोषः वाक्यगुह्योपपत्तेः ब्रह्मैव स्यात् निवाक्यानि भवन्ति ब्रह्म नार्थस्वरूपान् प्रतिपादयितुं तस्मात्त्येक
 भेदैर्वा परत्वं प्रतिपादनमिलेवं गम्यते प्रमः पुरुष एव भ्यः परः प्रतिपाद्यत इति मुक्तं न प्रत्येक मन्वेष्टा प्रतिपादनं कस्मात्प्रयोजनभावात्
 न ही तरेषु परत्वेन प्रतिपादये किंचित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा पुरुषेति हि मादिभ्यः परस्मिन्सर्वी नर्थं जातातीते प्रतिपादये दृश्यते प्रयोजन
 मासासिद्धिः तेषां च श्रुतिः निवाच्यतं मत्तुमुत्पाद्यमुच्यते इति अपि च परमिति धेनकाष्टा द्वाहेन च पुरुषविषयमादरं दर्शयन् पुरुषप्र
 तिपत्त्यर्थे च पूर्य परमवा होक्तिरिति दर्शयति आध्यानाय साध्या न पूर्वकापसंस्पृष्टीनां प्रत्यर्थः तस्य गद्री नार्थमवही हाध्या नमुपदिश्य
 के पुरुष एवेति फलवत्त्वे सत्त्वपूर्वतासुरूपस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं अफलाणीदीनां पात्वतुत ॥ तेन साध्या नमेव स्वे प्रधानं ॥ ॥
 तल्लेख्येनोच्यत इत्यर्थः किंच पुरुषान्न पर किंचित्साक्षात्प्राप्त्येति वेदः परनिषेधात्किं न सर्ववाधावधिलिङ्गीन च पुरुषेतात्पर्यं दर्शयन् पूर्वस्मात्
 वस्माद परस्या परस्परलोकिस्तदर्थेति दर्शयतीत्याह अपि चैति अर्थादीनामत्रोक्तिराध्यानाय तत्र सत्त्वध्यानपूर्वकपुरुषदर्शनामेव स्वर

तः प्रयोजनताभावादिस्त्वर्थो जयति आध्यानायैति ॥

एवं पञ्चमस्तु लोकस्तु त्वलिंगात्प्रजापतौ वासान्वयइत्याह नन्वित्यादिना लोकाश्चमहाभूतानीत्यत आह लोकश्चेति लोकश्च सप्तमहाभूतैश्चरुहवाप्यैतिका एव लोकाः निर्वच्यतां चेत्तथा चेति श्रीभोमरीची मर्यादा इति सूत्रेण तात्पर्यमेव श्रुतिव्याचष्टे परेणादिर्बुद्धिवः परस्तद्विधिप्रतिष्ठितश्चैवं भूमाप्योपो लोकस्तदभः। अंतरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरीचा अधस्तात् आपरति ननु लोकस्तद्विधिपरिचरदेवास्तनेत्याह ननु वासान्वयः सुतं एषमात्मविषयो दृश्यते प्रागुक्तं तैत्तिरीयकं तावधारणात् ईशानपूर्वकस्तत्त्ववचनाच्च नैव च्यते लोकस्तद्विच्यता तपरमात्मानिहितं दृष्टिपरिणत्यमात्ममहाभूतस्तद्विधौ चैव क्रम्या लोकस्तद्विहितं दृष्टव्यं लोकश्चमहाभूतत्वेन वैश्वेश्वरीयाः तथा चामः प्रभृती नूलोक्तत्वेनैव निर्वच्यते त्रिणीति अहो भः परेणादिवन्नित्यादिना लोकस्तद्विधौ परमेश्वराद्विहितेन परेण केनचिद्दीश्वरेणाप्युक्तं इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते तथा हि श्रुतिर्भवति आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधइत्याद्यास्तद्विधौ स वैश्वरीयाः प्रथमः स वै पुरुष उच्यते आदिकर्त्ता स भूतानां प्रत्ताये स भूतानेति ऐतरेयिणोपि अथातो रेतः सृष्टिः प्राजापतेरेतो देवा इत्यत्र सर्वस्मिन् अकरणे प्रजापतिकर्त्तृत्वादि विचित्रांष्टिमात्मनोति आत्मशरीरितस्मिन् अपुत्रमानो दृश्यते आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधइत्यत्र एकतावधारणमपि प्रागुक्तं स्वविकारापेक्षया प्रपद्यते ईशानमपि तत्त्वचेतनत्वात्पुणमादुष्यन् अविच्यताभोग्या नान्यताभोः स्वमानयज्ञाभ्यः पुरुषानान्यता अभुवन् इत्येवं जातीयको भूयात् आपारविशेषो लोकिके सुविशेषवत्त्वात्सुप्रसिद्ध इत्यनुगम्यते तस्माद्द्विशेषवातेव कश्चिदिहा तत्त्वादिना ॥ ॥

लोकेति पुरुषविधानेकारध्यानादिरण्यगर्भः आविपीलिकाभ्यः सर्वप्रसूजतेत्यर्थः भूतानां लोकानामित्यर्थः अकरणादपिलोकास्तथा प्रजापतिरित्याह ऐतरेयिणोपीति रेतः कर्ममिति शब्दत आल्लिङ्गानि प्रजापतौ प्रजापति आत्मशरीरादिना किंच प्रजास्य दृष्टाः प्रतिभोग्या गमाः पञ्चोक्तदृष्टान्तयाचमानयतास्तजयाश्च आस्थानतस्ततः पुरुषशरीरे आनितेता अभुवन् साः स्म इति अयं च अयं हारी लोकस्तद्विधः प्रजापतिव

लिंगमिमाह त्रिष्वेति॥ ॥

शा.स.

६०

आत्मशब्दस्य चिदात्मनेष्ट्वत्वात्तुल्यग्रहेवाधकाभावात्तदन्तरस्येष्ट्वरान्देरनुकूलत्वात्परमात्मग्रहणमिति सिद्धं तथ्यति एवं प्राप्त इति महाभ.

एवं प्राप्ते भूतः परमात्मेहात्मशब्देन गृह्यते इतरवत् पथेतरेषु स्थितिः श्रवणेषु तस्माद्धारणत्वादात्मन आकाशः संभूत इत्येवमादि
षु परमात्मनो ग्रहणं यथा चैतस्मिन् लौकिकात्मशब्दप्रयोगे प्रसङ्गात्मेव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति यत्र आत्मे
वेदमग्र आसीदित्येवमादौ पुरुषविध इत्येवमादिविशेषणान्तरं श्रूयते भवेत्तत्र विशिष्यत आत्मनो ग्रहणं अत्र पुनः परमात्मग्रहणं
नुगुणमेव विशेषणं इतरमुपलभ्यते सर्वशतलोकां तुल्यता इति स इमां लोकानसृजतेत्येवमादितस्मान्नैव ग्रहणमिति नाप्य ॥७॥

तस्यैव सर्वलोकानसृजतेति श्रुतिर्वाक्येति भावः ॥

॥

॥

॥

॥

॥

६०

परवेषु जीनमत्तं वरुषयति अन्वयादिति आत्मा न इहैक एवाग्र आसीत् प्रज्ञानं ब्रह्मेति चोपक्रमोपसंहारस्य अन्वयस्य प्रकृतिभावे कृत्वा वधा
 रणत्वे वेदादिति जैश्वलोकस्य पृथग्विनिर्गता धेनवस्य ग्बुलस्य ग्राह्यमिति भावः स परमेश्वर एतमेव सोमानं मर्धकेशविभागावसानं धिक्वेति इ
 अन्वयादिति चेत्सादवधारणात् १० वाक्यान्वयमर्हतीति न च परमात्मग्रहणमिति पुनर्धुक्तं तत्परिहर्तव्यमिति। अत्रोच्यते सादवधारणा
 दिति भवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणं कस्मादवधारणात्। परमात्मग्रहणे हि ग्राह्यस्यैव कृत्वा वधारणात् जसमवकल्पते अन्वयात्पुन
 जसंतत्परिकल्पेन लोकस्य विवर्तनं तु अत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतस्य पुनर्निरमिति मोक्षमिष्यामि मया तैजोस्य जतेत्येतत्तुल्यं तस्य सिद्धिर्विष
 द्युत्सृष्टं नंतरमिसपरमुजं एवमिह विप्रसंतरप्रसिद्धे हि समानविषयो विशेषश्च संतरेष्वप्यसंज्ञो भवति योऽप्यप्यंवाप्यं विशेषात्कान्त
 योगमानयदित्यदिः सोऽपि विवक्षितार्थवधारणानुगोपनैव ग्रहीतव्यः न त्वयं संकलः कथाप्रबंधाविवक्षित इति श्रवणे वक्तुं तत्प्रतिपत्तौ पुरुषा
 र्थाभावात् अस्मात्संज्ञे हिविवक्षितं तथा च मः प्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाग्राहीनां सृष्टिं हि पृथक् रणानि करणानि तर्जनीं च शरीरं च इति
 स एव त्वराकं चिदंमद्वैत्यादिति वीर्य इदं शरीरं च विवेक इति दर्शयति स एतमेव सीमानं विदधेति यादृशं प्रापयतेति पुनश्च यदि वा आभिया
 त्वं यदि वा तिमिमाति तिमिसेवमादिना करणव्यापारविवेचनं सर्वकं अथ केन मिति वीर्य एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्तमप्यपि इति ब्रह्मत्वं दर्श
 नमवधारयति तयोपरि चोदेव अस्मिन् इदं इत्यादिना समस्तभेदजातं सह महाभूतैरेव कल्प्यते अतो नैव प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञाने चोच्यते
 प्रतिष्ठाप्रज्ञानं ब्रह्मेति ब्रह्मत्वं दर्शनेनैव वधारयति तस्मादिहात्मग्रहीतिरित्युक्तं पदार्थः ॥ ११ ॥ ब्रह्मत्वात्प्राज्ञं ब्रह्मं आत्मपादं रालिगविशिष्टः प्रविष्ट
 रानिसर्थः मां विना यदि वा गदिभिः सृष्ट्यापारः कृतः अथ न दहक इति त्वं पदार्थं विचार्य स्वयमेतमेव शोधितमात्मानं च ब्रह्म तत्तमं आत्मानं तमप्यपि
 तत्कारणोपः क्रीदसः प्रज्ञाचिदात्मानं वृत्तीभ्यते नैवेति निश्चायकं मय्यतत्त्वज्ञानेन विदितं निश्चयमिति सर्थः ॥

श. स. भा. ६१

उक्त आख्या ने गुणोपसंहारणा स्फुटता नपाद संगतिरिति मत्तैव आख्यांतरमाह अपरेति उदकः उपसंहारः स छद्मस्मात्तात्पर्याधारणा
संशयमाह तत्रेति पूर्वपक्षे सभासामेव सभासत्वं संप्रपातिः छांदोग्ये वाजिष्ठातो निगुणं विद्येति भेदास्मिन् गुणानुपसंहारः सिद्धं नैतन्ममत्र निगु
णविधेयादुपसंहार इति फलभेदः परानां जातो शक्तिगुहात्सच्छेषस्ये जातिवाच्योपक्रमस्य निश्चितार्थत्वादसमात्तविशेषोपक्रमवत्तेरनपेक्ष्य
अपरापेक्षता आत्मनो हीतिरितरवुत्तरात् १८ वा जसनेव के कृतमश्वमेति यो यं विलानमयः मातेषु दधेत्येतिः पुरुषः इत्यात्मशब्देनोपक्रम
सतत्त्वे वसुवै संगतिगुणत्वमिति पादनेममस्यात्मतामवधारयति तथात्युपसंहारति सकारणमहं न ज्ञात्मा जरीमेते मतो भयो ब्रह्मेति छांदोग्ये तु
सदेव सोमो दमग्र आसीदिक मेवादितीयमिह तरेण त्माशब्दमुपक्रम्य उदकेति आत्मतत्त्वमसीति तादात्म्यमुपदिशति तत्र संशयः तुल्यार्थत्वं किमन
पाराका नयेः अतुल्यार्थत्वं चेति अतुल्यार्थत्वा मिति तावत्याशब्दमुपक्रमात् तादात्म्योपदेश इति गम्यते छांदोग्ये तुपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः न
नु च छांदोग्यानामप्यस्ति उदके तादात्म्योपदेश इत्युक्तं सत्यमुक्तमुपक्रमतंत्र्यादुपसंहारस्य तादात्म्यसंप्रतिः सेति मन्यते तथाप्यपेक्षं विधीयते
आत्मनो हीतिः सदेव सोमो दमग्र आसीदित्यत्र छांदोग्यानामपि भवितुमर्हति रितरवत् यथाकृतमश्वमेत्यत्र जसनेपि तात्पर्यात् हीतिः तथै
व कस्यात् उत्तरात् तादात्म्योपदेशात् अन्वयादिति चेत्सादृशधारणात् १८ मडकम् ॥ ॥ ॥ ॥
पदेशः संप्रति परतया नेम इति पूर्वपक्षनिष्कर्षः पूर्ववत्तामैकादर्यादिपरत्वं च क्वाविधेयमुक्तं इह तु स दमशब्दाभावात् तादात्म्याश्रया सुपक्रम
भेदात्मभेदे सति विधा भेद इति प्रसुदाहरणसंगतिः नचात्मशरीरातिगचकः आत्मयज्मेका ज्ञात्मा वा किंतु सर्वातिरवस्तुवाचकः कल्पितजा
तिवाचित्वे उपक्रमभेदः स्फुटत्वस्य तात्पर्यो भेदो दिति मंतव्यं सिद्धं तमिति तथेसाहता ॥ ॥ ॥ ॥

६१

उपक्रमान्वयादिति उपक्रमधीनत्वादुपसंहारस्येत्यर्थः तच्चावधारणं सत्यदेनात्म्य हीतो सत्ता युज्यत इत्याह तच्चेति सदेकमेवेत्यवधारणं अनेन जीवेनात्म
नेति सदेवताकृतं को जीवस्यात्मनश्चैव परमेशः सुखो जीवः सत्ता संपन्नो भवतीति कथं न भूयस्त्वमा भगवान् विज्ञापयत्विति परिचोदनां सति पदेन सत्ता अ
वउच्यते न जातिमात्रे कृत्वा चिद्वत्प्रत्ययान्तत्वात् तथा चोपक्रमे सत्ता अप्रसक्तं मायोक्तौ कृत्वा अप्रसक्तं लाक्षाणां वाक्येषां दात्तेति निश्चीयत इत्याह न
उपक्रमान्वयात् उपक्रमे चाल्मशद्व्यवहारभावात्तात्म्य हीतिः तत्पक्षः परिहरति चेत् सोभिधीयते स्यादवधारणमिति भवेदुपपत्तेर्यात्मगदो
तिः अवधारणान्तरं तथा हि यथा शक्तं भवति अमृतं मतमविराजति विज्ञातमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधारयते तस्यैवादिपक्षमासदेवेत्याह न
आत्म्य हीतो सत्ता संपद्यते अमृता हि योपमुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञानं संपद्येत तथा अगुल्यते रेकत्वावधारणं जीवस्य चात्मनश्च
न परमेशः स्वाभावस्तथा च तत्त्वभावात्पक्षेन कथं न परिचोदनापूर्वकं च पुनः पुनस्तत्त्वमसीत्यवधारणमिति च सर्वमेतन्नादात्म्यप्रतिपादनायामेवाव
कल्पते न तादात्म्यं संपादनाया न चोपक्रमतंत्रोपपत्तौ स्यात् तदुपक्रमे आत्मत्वसंकीर्तनं न मनसा संकीर्तनं वास्ति सामान्योपक्रमश्च न वा स
शेषगतं न विशेषेण विरुध्यते विशेषाकांक्षित्वात् सामान्यस्य सत्त्वराशेर्विचयणीलो अमानो न मुख्या दामनो न्यः संभवति अतो न्यस्यत्कृता तस्मात्
भूता इत्यादिभ्यो न तत्त्वोपपत्तैः आत्मानं वैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति आहरणान्नपात्रमाहरेत्सदिषु र्भसां पितृवत्तद्वत्तात् तस्मादेवंजातीय
केषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदे विप्रतिपाद्यार्थभेद इति सिद्धं ॥ ॥

न चेति सत्त्वस्यात्मानात्मसाधारणमुपेक्षोक्तं तदपि नास्ति आकाशपदवत्सत्यदस्य व्यक्तित्वं चिदात्म्यं चिदात्म्येति न वा जिह्वं देह
यो रूपकं न वैषम्यमिहाह सत्त्वोत्पत्तेर्घम्यमुपेक्षाह आत्मानं तिवाजिवाक्यत्वमर्थस्य तदर्थवर्धनस्य तदर्थस्य प्रतिपादनं छंदोग्यवाक्ये तु तदर्थस्य त्वमर्थप
थं तस्य प्रतिपादनमिति प्रकारभेदे विप्रतिपाद्यार्थभेदे इति कथं निति फलितमाह तस्मादिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शा. स. भा. ३

६२

का मीरणा नादपूर्वमेकेन न किं वा स इति या सो नष्टा वा गदमकुचुः परिदं किं वा शुभ आरुमि भक्तये भमा पो वा स इति सर्वमाणिभि
मुज्जमाने परिदं सिद्धं आदिपमेतममेतत्वा एव तवान् आप आ क दनमित्युपासकेन वि तनीयमित्युपासा ह्येव विशेष श्रुतिमुक्त
विशेष श्रुतिभेदमाह नतरं चेति तस्मादप्यत्रा एव स्यात्तददिष्टो अने कुर्वतः श्रोत्रिणा एत कुर्वतीति किं तद्वै जना एव कुर्वन् चामतीति मत
तद्विदः मातं परिदधत्वा दयंतीत्यर्थः पूर्वोक्तं च मनसं वंदिनी सुसुप्ता एव सस्त्विति तनरूपमनस्युक्त ध्यानकार्यमिति भावः तत्र
स्मादिमुक्ता र्थे पतः पूर्वविद्वा सोऽनात्मा कउ ध्वं चामतए तमेवान् आता तत्तेनाचमनेना नग्रमा क्वा दितं कुर्वते मयंते चंतयंति तस्मा देवं विदि

का मीरणा नादपूर्व २० छंदोगा वा जसने येन श्रुत्या एव संवादे श्वादि र्भा दं प्रा ता स्या न्ना म्ना म्ना पतस्ते वा पो वा स श्रुता मनेति अने तस्वच्छंदे
गा आ मनेति तस्माद्वा एतददिष्टतः परस्ता वोपरिष्ठा दादेः परिदधतीति वा जसने पितृश्रुता मनेति तदिहा सः श्रोत्रिक श्रुतिष्य तत्रा
वामे सदिता चा चामति एतमं वत दन मनस्य कुर्वते तस्मादेवं विदि शिष्यना चा भेद शिष्या चा चाने दतमेव तदन मनस्य कु रते इति
तत्रा चाचमन मनस्य ता चित्तं न च प्रा ता म्ना म्ना पतस्ते तत्किमुभयमपि विधीयते इता चमनमेवोक्तं न ग्रता चित्तमेवेति विचार्यते किं ता वत्ता
समुभयमपि विधीयते इति मत इति कुतः उभयस्याप्यवगम्यमानत्वात् उभयमपि चैतदपूर्व ला द्विधम् ॥

दां नी तनोपपासक एवं कु रीदिति याजि श्रुत्यर्थः अत्रोभयोरप्यपूर्वत्वात् संशय माह तत्किमिति संदिग्ध स दुपक्रमस्या काशे वा निर्णयवदा
यामतीति पदस्य विधित्वसंहर इति विवेकः ॥ विधिविचारात्ता दसंगतिर्वा प्य पूर्वपक्षे प्रा ता विद्यां गतेना पूर्वचमनं विहितमत्रो वसहर्तव्यमि
ति पूर्वोक्तं तां तेन स्या विधेयत्वात्तां गतेनो पसहो र्वा यामे इति वाप्य उक्तं विधित्वनिर्णय इति दृष्टा तसंगता पूर्वपक्षमाह किं ता वदिति ॥

६२

उभयविधाने वाच्यमेवः स्यादिसरुआपसांत रमाहाप्रवेति प्रशस्तं हीदमाचमनं पस्मादनेन प्राणमनग्रमम्यत इति सूक्तिः प्रसिद्धा
नुवादेनाप्रसिद्धं विधेयमिति न्यायेन सिद्धं तर्जति एवमिति प्रथमतः प्रयत्नगतोभावः प्रायसं शुद्धिरुदयमित्यर्थः स्यात्ताभ्युपार्थकापेक्षे
न विहितं सकलकर्मागतमात्राचमनानुवादेनार्थमनग्रताध्यानमेव विधीयत इति सूत्रार्थः स्मार्तमाचमनं प्रत्यागन्तव्येति किं त्वन्यासः

अथवाचमनमेव विधीयते विस्पष्टाहितस्मिन्विधिगिभक्तिः तस्मादेवं विदशिष्यानाचमनेदं हि ताचमनामेदितितत्त्वेव सूक्तस्यार्थमन
ग्रतासंकीर्तनमेवेव प्राप्तेः क्रमः नाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते कार्यव्यानात् प्राप्तमेव हीदकार्मत्वेनाचमनं प्रायसां च सूक्ति
प्रसिद्धमन्वाख्यायते तन्निबन्धकस्यैतस्याः सूतेर्मूलं स्यात् तैस्तु चते विषयनातात्वात् सामान्यविषयाहिसूक्तिः पुरुषमात्र
संबद्धमायत्तार्थमाचमनं प्रापयति अतिस्तु ग्राह्यविधाप्रकरणपठितान् द्विषयमेवाचमनं विदधतीति विदधात् तच्च भिन्नविष
ययोः श्रुतिसूक्तोर्मूलमूलीभावो वक्तव्यते तच्चेयं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यतीति शक्यमाश्रयितुं पूर्वस्यै
व पुरुषमात्रसंयोगीतश्चाचमनस्य ह्यस्य प्रसिद्धा यमानत्वात् ॥

साविहितं स्यात्तानुद्यत इति शङ्कते नास्ति श्रुतिस्मृत्योरनयोर्मूलमूलीभावः भिन्नविषयत्वादिति परिहरति नेति द्विजो निसमुपप
देदिसायासूक्तिः आचमनात्तद्विधमुपेतमूलमूलित्वं निरस्तं संप्रतिविधिरसिद्ध इत्याह तच्चेयं श्रुतिरिति ॥

आचमनेदितिनविधिः किंनुविष्णुसुपांशुपृथ्व्यइतिवदनुवादइत्यत्रलिङ्गमाह। तएवेति। तस्मादेवंविददिष्यचाभेदश्चिन्ताचाचमनेदितिका कस्य
 विधितेकोरेवेरपठनेलिङ्गमित्यर्थः। तर्हिपाठवत्तान्मां धंदिनेआचमनविधिः कायेध्यानविधिरितिकस्यचिन्तानि एकमेतिवोक्तेति। समानएव
 चाभेदात्। शंडिलेन दृष्टं तत्रास्तीति। अतर्हदमेवैवादिवात्सत्यमितिहृतीत्यर्थः। आभासप्रत्यभिज्ञानां संशयमाह तत्रेति। गुणानुपसंहारेण
 अतएवाचमनस्याविधिसितत्वादेतमेवतदनमनसं कुर्वतो मन्तव्यत्वेवका एताः पर्यवस्यन्ति तामनं नितस्मादेवंविदित्यादि। तस्मात्तान्मां
 दितानामपि पाठे आचमनानुवादेनैवं बिलमेव प्रकृतश्रावणक सो विलं विधीयत इति प्रतिपत्तय मोक्ष प्रमथुपगमः क्वचिदाचमने विधीयतां क्वचि
 द्वा सो विलानमिति सोपिनसा धुः। आशीवास इत्यादिका मावाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैकरूप्यात्। तस्माद्वा सो विलानमेवेह विधीयेत नाचमनमिति न्यायः।
 मानएवचाभेदात् वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शंडिल्यनामां कितविधा विज्ञाता। तत्रगुणः श्रूयते। स आत्मानमुपासीत मनोममयात्तां
 रीरंभारूपमित्येवमाहमः। तस्मात्तेवशाखायां च हृदय एव के पुनः पद्यते मनोममोपपुरुषोभाः सत्यस्तस्मिन्नेतर्हदमेवमात्रा विहीनो यवौ वा स
 एव सर्वस्वशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं मण्डलमिदं किंचेति तत्र संशयः किमिष्टमेका विद्याग्निरहस्यवहृदय एव के पुनः पद्यते मनोममोपपुरुषोभाः सत्यस्तस्मिन्नेतर्हदमेवमात्रा विहीनो यवौ वा स
 हृदमेविधेगुणानुपसंहारश्चेति। किं तावत्वासां विद्याभेदे ग्राह्यवस्था चेति। कुतः पोतस्तत्प्रसंगात्। भिन्ना सुहि शारवा स्वधेतवेदितुमेव सो न
 रुतमपरिहारमालोच्य विद्येकलभ्यवसाय एकमेतिहिका गुणा इतरत्रोपसंहार्यते प्राणसंवादादिष्वित्युक्तं। एवमपुनः शाखायामध्येतवेदित
 संवादेनैवैवात्तां समोः फलं पूतित्रा साचमनानुवादेनानुश्रुत्येवभावादशकपरिहार्येनरुत्तमेन विप्रकृष्टदेशस्तेका विद्या भवितुमर्हति॥
 तां ध्यायितुमर्हति। इहत्वेकशाखायामविप्रकृष्टदेशस्त्वाभ्युपगम्य विधितुमर्हति। ननुवा दत्तमित्युक्तात् हृदयविधि विधितुमर्हति। सुहृदयो
 नपुनरेवमेति किं तावदिति तत्पुनरुक्तं तद्दिष्टांतरमिति नर्हतिः। शाखायामध्येतवेदितुमेव सो न रुतमपरिहारमालोच्य विद्येकलभ्यवसाय एकमेतिहिका गुणा इतरत्रोपसंहार्यते प्राणसंवादादिष्वित्युक्तं। एवमपुनः शाखायामध्येतवेदित

श. स. भा. ३
६४

यथाग्निहोत्रवासेकमेति विधिः दधानुहेति इति वाक्ये गुणविधिस्तथात्राप्यस्तनविद्याभेद इत्यर्थात् साहनचात्रैकमिति उक्तगुणवाच्युत्तरं किं वा स्यात्
अतोऽप्यासाद्विद्याभेदः प्रयोजनभेदवदिति भावः । उक्तगुणोक्तिर्नैव प्रोक्तपपगुणविशिष्टोपासाभेदप्रत्यभिज्ञानार्थत्वादतदुपासरूपाभेदाद्विज्ञानाख्य

नचात्रैकमास्तनविद्याविद्याविधानार्थे अपरंगुणविधानार्थमिति विभागः संभवति तदाद्यतिरिक्ता एव गुण इतरत्रेतरत्रवास्त्यायेरन् । न
समानाः समाना अपि तु भयत्रास्त्रायेते मनोमयत्वादयः सत्त्वामोत्सगुणोपसंहार इत्येवमासेवमहे । यथाभिन्ना सुशरवासुविधेकत्वे
णोपसंहारश्च भवति । एवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति उपासाभेदात् । तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमवाप्नुयात्सं अभिन्नप्रत्यभि
ज्ञानी मउपास्य चरुपविद्यायाः तच्चरुपाभेदे विद्याभेदमध्यवसानं शुक्रमः । नापि विद्याभेदे गुणव्यवस्था । अनुपौनरुत्पन्नसंगाद्विद्याभेदे ध्ववसि
तः तैस्तु च्यते । अर्थे विभागोपपत्तेः । एकं स्यात्मानं विद्याविधानार्थे अपरंगुणविधानार्थमिति न किंचिन्नोपपद्यते । नन्वेवं सति पदपठितमस्ति
रहस्ये तदेव बहूदा एव पठितं स एष सर्वस्वज्ञान इत्यादि । पदपठितं मनोमयत्वादितन्न पठितम् । नैष दोषः । तद्वत्तेनैव देहान्तरपठित
विद्याप्रसभिज्ञानात् । समानगुणान्मानेन हि विप्रकृष्टदेशांशादित्ये विद्याप्रत्यभिज्ञाप्य तस्याग्नीज्ञानत्वाद्युपदिश्यते । अन्यथा हि कथं तस्यामयंगु
णविधिरभिधीयते । अपि चाप्राप्तस्योपदेशेनार्थवति वाक्ये संजाते प्राप्तां शमरामर्शानित्यानुवादतयाप्युपपद्यमानत्वाच्चेतद्वत्तेन प्रत्यभिज्ञोपेक्षि
तुं शक्यते । तस्मादत्र समानापासपि शाखायां विधेकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युपपन्नं ॥

स्विसमानशाखायामपि विधेकमिति सिद्धं सत्प्रयोजनमिति । यद्येति । सौत्रिकेणैषोपायात् । अत्र ह्येव गुणः कृतास्तत्र प्रधानविधिरस्य

नतरतुवारेन गुणविधिरिति विद्यादमिरहस्ये प्रधान
विधिरुत्तरत्रे गुणविधिरिति भावः ॥
६४

संघादेवममत्रापि रर व ह द र ए प के स सं व जे सु प क म त द न त स स सं त स घो सा वा दित्यः किं मंडलं
न त व स्त्रा न पुरुषः करण तमकः सस्था ध्यात्ममसिद्धि न सु सुपादि उपतस्य भवति शिरो भुव इति वा ह स्तरिति पादा बितित्या हति रूप शरीर मुक्ता
दे उपनिषदौ र ह स्त्र देवता नामनी उपदिश्यते तस्यादिस मंडल स्त्र स्त्रा हरिति नाम प्रकाश कत्वा त तस्यासि स्त्र स्त्रा ह मिति नाम प्रत्यकादिति इह न
संघादेवममत्रापि रर व ह द र ए प के स सं व जे सु प क म त द न त स स सं त स घो सा वा दित्यः किं मंडलं
तित स्य व स स स व ल लो धि देवम ध्यात्म चाय त न विज्ञे व मुपा दिश्य व्या हति शरीर तं व स पा घ दे उपनिषदा वु प दिश्यते । तस्योपनिषद हरित्यधि दे
वतं । तस्योपनिषद ह मित्य ध्यात्म तत्र संज्ञा मुः किं म विभागे नैवो मे शुभ्युप निषदा वु भ मत्रा नु संधात ये इति विभागे नैका धि देव त मे का ध्यात्म मिति त
त्र स्त्रो नैवो प क म त्रे । यथा शंखे त्स्त्र विद्या या विभागे ताप्य धी ता पां गुणो प सं हार इतः एव म मत्रा ये वं जा ती म के विषये भवितु मर्हति । एक विद्या भि सं
वधात् एका ही यं स त विद्या धि देव म ध्यात्मे चा धी ता उप क मा भेदात् अति व रूपा ढा च क ष त सा मु दि तो धर्म स्त सा मे व न स्यात् ॥
म ह्यं विषय स त्र ता भिनः स सा र म्य स व ल ल ए क त्वा स्त्रा न मे दो के श्व सं ज्ञा प मा ह त जे ति । ए र्धे प से प्रति स्था नं नाम ह्युपा नु ष्ठा नं सिद्धं ते म या श्र ते कै क
ना मा नु ष्ठा न मिति फलं दृष्टं त संग ता पूर्वे प क्ष स्त्रं व्या च रे म ये ति म या वि धे या उप सं हार इतः एव म मत्रा ये क विद्या या मु प सं हारो न वितु मर्हती स य
सं व ल ल सु प क मा भेदात् वे ता व स्या दित्य पुरुषा व मो न्य स्त्र न्य प्रति छि तो आ दित्य र मी तां च सु वि व सु प आ दित्य प्रति छि ता दिति अति व रूपा ढा मि यः
सं स्लेष वा ठ स्त्रा भां वि धे या सिद्धिः वि धे यो पि किं स्या त्वा ह क थ मिति ॥

॥ ॥

विधेयेपि स्थानभेदादपनिषदोक्तसंकरादिसांकां दृष्टान्तेन परिहरति योहीति। नो मे कर्मात्मसंकरो युक्तः। तथा चासिद्धो हरिति नाम वा न स ब्रह्म
सादित्यस्य वदिति प्राप्ते सिद्धी तस्मात्संयोगमतिनवेति। नास्मिन् रूपास न स्थानविशिष्टसंबंधित्वादित्यर्थः। तस्योपनिषदहरमिति च वाक्येन तत्त्व
योत्वात्तार्थे कश्चिदनुगमादित्यारोहितः संशयमते अरम्भगते तुल्यवदेव भवति। तस्मादुभयोरप्यपनिषदोक्तमप्यप्राप्तिरिति सर्वत्रा मे प्रतिवि
धत्ते। नवाविशेषात् नवोभयोरुभयत्राप्तिः। कस्माद्विशेषात्। उपासनस्थानविशेषोपनिषदधादित्यर्थः। कथं स्थानविशेषोपनिषदिति। उच्य
यतिविधत्ते। नवाविशेषात् तेषां पक्षपरतस्मिन्मंडले पुरुष इति त्वाधिदैविकं पुरुषप्रकृत्यतस्तस्योपनिषदहरमिति आ वयति। यो मंदस्तिष्ठो स न पुरुष
इति आध्यात्मिकं पुरुषप्रकृत्यतस्तस्योपनिषदहरमिति। तस्येति चैतत्संनिहितालवनं सर्वनाम। तस्मादाप तनविशेषमप्यप्राप्तिरिति वैते उपनिषदावुपदि
ष्टे ते कुत उभयोरुभयत्राप्तिः। तन्वे क एवाप्युभयैव तम ध्या त्मं च पुरुषः एक सैव सत्यसंब्रह्मण आगत न ह्यप्रतिपादनात् सत्यमेव मेतत्। अ
कस्यापि त्ववस्था विशेपोपादाने नैवोपनिषद्विशेषोपदेशात्। तदवस्थेयसा भवितुमर्हति। अस्ति चामंदंष्टातः सत्यप्याचार्यैस्वरूपावपापेपदाचार्य
स्यासीत् स्थानुवर्तेन मुक्तं न तत्तिष्ठतो भवति। मच्चतिष्ठत उक्तं न तदासी न सति ग्रा माराण्योक्ता चार्थलस्य रूपानपापात्। स्वरूपानुवर्तस्य धर्मी स्वयं
आरण्यकृतविशेषाभावा दुभयत्र तुल्यवदवस्थदृष्टातः। तस्माद्यवस्था नमोरूपनिषदोः॥ ॥

परामर्शमोसन्नितस्थानविशिष्टयोः पुरुषयोर्नामसंबंधपरिणामसंहारानुमानं वा ध्यमिति भावः। विशेष्येका नाम संकररूपां संस्थानभेदेन
विशिष्टपुरुषभेदात् नाम अवस्थानाह। नन्विहादिना विशिष्टसंनंधे दृष्टातमाह। अस्तीति प्रतिदृष्टांतस्य स्वरूपसंबंधित्वादिशिष्टे ध्येयप्रकृते दृष्टांत

उक्तनामवस्थापामितिदेशोलिंगमिवाहदृश्यमिति चेति। विधेयकारेणोपसंहारसिद्धावतिदेशोऽप्यास्यात्कारेकविद्यापामपि स्थानभेदेनोक्तगु
णानां विनातिदेशमनुपसंहार इति सिद्धं। संभृतिष्वप्यस्येपि चातः। ब्रह्मेकमेवंकारणं येषां तानि ब्रह्ममेष्टानि शिलोपः। पारसः यैर्मणिपराक्रमवि
शेषा आकाशोऽप्यदनादयः तानि च यैर्मणि संभृता नि निर्विघ्नं सन्निवृत्तानि सर्वनिमित्तः। कार्ये विघ्नकहेरसत्ता तत्तज्ज्येष्ठं ब्रह्माग्नेदेवाधुसत्तेः। जागे बदिवं
दृश्यमिति च अपि चैवं जातो यकां धर्माणां व्यवस्थेति लिङ्गदर्शनं भवति तस्यैतस्य तदेवरूपं पदमुच्यते। यवमुष्णगे सौतौगे सौम्यनाम तन्ना
मेतिकं यमस्य लिङ्गत्वं। तदुच्यते। अस्यादित्यस्थानभेदमिन्नान्धर्मान्मोक्षस्मिन्नपसंहारमोक्षपशुनिहतिदेशेनादित्यपुरुषमगतां ब्रह्मादी
नां संप्रवृत्तपसंहारमिति। तस्यैतस्य तदेवरूपमिवादिना तस्माद्भवति चेत्ते एवैते उपनिषद्भवितेति निर्णयः। संभृतिष्वप्यस्येपि चातः। ब्रह्मज्ये
ष्ठा यैर्मणि संभृता नि। ब्रह्माग्नेदेवमातता नेसेव राणा यनीयानां। खिलेषु यैर्मणि संभृतिधृतिवैशेष्यं भूतयो ब्रह्मणो विभूतयः पद्यते। तेषां मेवो
पनिषदि शांतिविद्या प्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पद्यते। ता सुब्रह्मविद्या सुता ब्रह्मविभूतमपसंहारमिति रत्नवेति विचारणायां ब्रह्मसंबंधादुपसंहारस्या
सौम्यमिति। संभृतिष्वप्यस्येपि चातः। निभूतयः। कांडित्यविद्या प्रभृतिषु लोपसंहारमिति। अतएव चापूतनविशेषयोगात्तथा हि शांतिविद्यायां
हृदयानेन त्वं ब्रह्मणोऽर्हः। एष आत्मा तर्ह्यदम इति। तद्देवदह रविद्यापामपि दहरं पंडरीकं वेदमदहरोस्मिन्नंतराकाश इति। उपकोऽस्मिन् विद्या
यांतु अस्याम तन त्वं एषोऽस्मिन् पुरुषो दह्यत इति। एवं तत्र तत्र तत्र दह्यात्मिकमायतनमेता सुविद्या सुप्रतीयते। आधिदेविक्यत्वे ता विभूतयः
स्वर्गना ततानां प्रवृत्तसदसर्वमायकमिति सत्यः। सर्वमायस्य स्पृहीन हत्वमिति वाक्यं। संभृतिष्वप्यस्येपि चातः। तासां कुतस्तत्ता सुप्रतीयते।
शेषस्थागुणाः प्रभृतिपदवाच्याः। खिलेषु विधिनिषेधसूक्तवासेषु सत्यं। ब्रह्मसंबंधाद्विद्योभेदानां ब्रह्मसंभारममाह। तासु विधि-अनारम्भाधीत
ब्रह्मविभूतीनां ब्रह्मसंबंधेन सर्वब्रह्मविद्या सुप्रसभिताना उपसंहार इति पूर्वपक्षः सिद्धांतमाह संभृतीति संभृतिष्वप्यस्येपि चातः। संभृतिष्वप्यस्येपि चातः।
सर्वत्रतोपसंहारमनुपनिषदे रिव व्यवस्थापकविशेषयोगादिति सूत्रमोजनम्॥

शा. सू. भा. ३

६६

आध्यात्मिका यतनविशिष्टमुक्तविद्यास्वधैविकविभूतानां प्रसमिज्ञाने हेतुभावात्प्रतिरित्युक्ते हेतुं कतेन चेतास्विति आधिदैविकत्वसा
म्पादाध्यात्मिका यतनहीनत्वसाध्याहृतविद्यासुसंभवादीनां प्रतिरितिशंकाधीः। इतरेतु द्वयं न गुणप्रापकमधिदैविकविद्यानां शांडिल्यदृष्ट
दीनामायतनहीनविद्यानां च नियोगुणसां कषयसंगतस्मात्कतिपयसमानगुणविशिष्टपात्ररूपेण विद्येयमावहजुणाप्रतिहेतुस्तदभावात्

नचेतास्यप्याधिदैविकविभूतमः श्रमंतेमायान्दिवोआयानेभ्यो लोकेभ्यः एषडएवभासनीः एषहि सर्वेषु भूतेषु भाति। यावात्ताममाकाश
तावानेनांतर्हृदयआकाशउभेअस्मिन्वावाएषिबौअंतरेवसमाहितेइत्येवमाद्याः संतिचास्यायतनविशेषहीनाअपिब्रह्मविद्याः षोडश
कर्त्तव्याः सप्तमेवैतत्। तथाप्यत्रविद्यतेविशेषः संनृत्ताद्यनुपसंहारहेतुः। समानगुणाभ्यानेनहिप्रत्युपस्थापितासुविश्रुष्टदेशास्वपिवि
द्यासुविप्रकृष्टदेशगुणा उपसंक्रियेरन्नित्युक्तं। संभवाद्युक्तशांडिल्यादिवाक्यगोचराश्रयगुणाः परस्परमाकृतस्वरूपत्वात्प्रदेशंतरवर्ति
विद्याप्रत्युपस्थापनसमाप्तं। नचब्रह्मसंबंधमात्रेणप्रदेशंतरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनमप्यतेविद्याभेदेवितुपपत्तेः। एकमपिब्रह्मविभूतिभेदेक
रत्नकघोषास्यतइतिरिच्छतिः परेवरीयस्तादिवद्वेददृष्टानात्तस्माद्विभेसंभवादीनां शांडिल्यविद्यादिष्वनुपसंहारइति॥

प्रतिरिति परिहरति। सत्यमिहादिना। स्था नुविशिष्टभेदाभावात्सर्ववस्थावसंभवादिगुणविशिष्टस्वरूपाः शांडिल्यादिविद्योक्तगुणविशिष्टव
त्वात्प्रतिभेदेनरूपभेदान् संभवादीनां नोपसंहारइत्युक्तं। अतदेतत्तादस्य नसंगसाधयेसायथैकस्मिन्नुद्गीयेपरेवरीयस्तादिगुणेप्राप्तेहि
रण्यमक्रसाधकप्राप्तिर्निवर्तितथैकस्मिन्नपिब्रह्मविद्याभेदेपपत्तेः ब्रह्मसमिज्ञानगुणप्रापिकेताहपरेवरीयस्तादिवदितितस्मात्संभवादिगुण

विशिष्टविद्यांतरविभिरिति सिद्धं॥

६६

पुरुषविद्यायां रक्षां देवस्याविद्यामाह अस्तीति। पुरुषोवावयुतस्तस्यमानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्वातः सवनमप्यमानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि
तन्मा धर्मेन सवनमप्यमानि चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्मा धर्मेन सवनमिति मसि ह्यस्य साध्या धर्मसवनत्रयं कल्पितं सप्तद्विंशति पतिपातति पन्नरमते
तादी सा अथ यद्वाति पतिवति पद्मते ता उपसदः अथ यद्वाति मज्जति मज्जति मज्जति चरति तानि कृतं तद्वाति अथ यद्वाति यद्वाति देसा दक्षिणा मर

पुरुषविद्यायामिदं चेतरेषामनात्मानात् अस्ति तां डितां मैत्रि नां चरह स्पृष्टा ए पुरुषविद्या तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः तदी यमायुश्चे
धा विभज्य सवनत्रयं कल्पितं द्विंशति पादी निचदी सादिभावेन कल्पितं निजमेव धर्मास्तत्र समधिगतश्चासीत् मैत्रि प्रयोगादयः। तैजिरीय
का अपि कंचिदपुरुषयज्ञं कल्पयति। तस्मै वै विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः अहो पत्नी ते तेनानुवाकेन तत्र संशयः किं मितरञ्जोक्तः पुरुषयज्ञ
स धर्मास्ते तैजिरीयकेषु पसंहर्तव्याः किं वा तो पसंहर्तव्या इति पुरुषयज्ञस्य त्वविद्वेषादुपसंहारमात्रात् च स्महे ॥

एतेन मयः वस्त्रादिरूपा मे प्राण इदं सवनत्रयं यावदापूरतु संतनुते त्याग्नीः अस्ति तमस्य चतुर्मासि प्राण संशितमस्तीति मंत्रत्रयप्रयोगः षोडश
धिकशतवर्षजीवितं फलमिति दर्शितं। संशयार्थं शार्वांगी य पुरुषविद्यामाह तैजिरीयका इति। अत्र विदुषो यज्ञस्येति षष्ठोः समानाधिकरण
वैयर्थ्यधिकरणानि श्रमात् संशयमाह तत्रेति उपसंहारानुपसंहारबेवफलं ॥

शा.सू.भा.

६७

पूर्वे वा साधारणगुणप्रसङ्गिताभावात्संभवादेविद्याभेदः उक्तः इह त्वसाधारणवैयर्थ्यगुणविशिष्टपुरुषसत्त्वरूपैकप्रसङ्गिकनाद्वैत्यवि
तिप्रसङ्गहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तयति नोपसंहर्तव्य इति तस्यैव विदुषो यस्तस्यात्मजमानः श्रद्धापत्नीशरीरमिधमुरो वेदितुमानि वर्हिर्वेदः शिखाह
दमंपूषः कामश्चाजं मनुः पशुस्तपो गिर्देमः शमपिता दक्षिणावाभ्येता प्राण उजाता च सुरधर्मो ब्रह्मेति बहुतरधर्मवैलक्षण्यरूपैकप्रस

नोपसंहर्तव्य इति। कस्मात्तद्व्ययप्रसङ्गिताभावात्। तदाह चार्थः पुरुषविद्याप्राप्तयेति। नभैकेषां शरिवनां तं दिनां पेजिनां च पुरुषविद्या
प्राप्ता न नैव नितरेषां तैत्तिरीयकृष्णामा न्नानमस्ति। ते वा हीतरविलक्षणमेव यत्तत्संपादनं दृश्यते। पत्नीयजमानवेदवेदिवर्हिर्वृषा अपशु
रुक्षिगाधनुर्कृष्णान्। पदपि सुवनसं पादनं तदपीतरविलक्षणमेव यत्तत्संप्राप्तमेधं दिनं चतानि सवतानीति पदपि किंचिन्न एव भवत्युक्ता
दिसामांसेतरत्पीपत्वात्पसावैलस्येनाभिभूयमानं न प्रससितान् स मंन च तैत्तिरीयके पुरुषस्य सत्त्वं श्रूयते। विदुषो यत्तत्तेति॥ ॥

मिसेलर्थः वेदः कुशमुष्टिः शमपिता रमोदक्षिणेऽप्यन्यथः किंच छांदोग्ये त्रिधा विभक्ता युषिसवनत्वकल्पना। अत्र तु सामं कालादविति वै रूपमाह
मदपीति यन्मरणं तदवभषोय इमे ते तदपसद इति तित्तिरिक्तौ सारूप्यमपि भातीत्यत आह पदपि किंचिदिति गजाश्च मोश्च तुष्पावस्यारूप्यबुद्धिर्द
सारूप्यैकप्रयोजकमित्यर्थः॥ ॥

६७

किंचिदंशेपिपुरुषयजमोरेकंश्रुतंअवतुमेदइतिवैरूपांतरमाहमचेतिमधमिनिषादस्यपतिसायेनसामानाधिकरणंश्रुत्येवेतंतथाप्यप्र
 सिद्धैककल्पनागौरवायतस्यात्मेतिनेदेनेरेकंसेवयतत्वयजमानत्वविरोधादात्मविदेशोमजःप्रसिद्धस्तस्येतिवैप्यधिकरणमेवमुक्तंकिंचविद्व
 त्संबंधिमज्जरूपविशेषानुवादेनविद्वदंगसंपादित्वावेकवाक्यताप्रतीयतेतस्यासत्ताविशेष्यसांगानांचएयग्विधिवादिनस्तववाक्यभेदेदेषःसा
 नचेतेसमानाधिकरणेष्वेवविद्वानेवमोमजस्तस्येतिनहिपुरुषमुखांमज्जमस्तिद्यधिकरणत्वेतेष्वेवविद्वेषोयोमजस्तस्येतिभवतिहिपुरु
 षस्यमुख्योपजसंबंधःसत्ताचगतौमुख्यार्थआश्रयितमोनभाक्तःआत्मायजमानइतिचयजमानत्वंपुरुषस्यनिर्वृत्तवैप्यधिकरणेनेवात्यज
 संबंधदर्शयतिअपिचतस्यैवंविद्वदइतिसिद्धवदनुवादश्रुतौसत्तापुरुषस्यमजभावआत्मादीनांचयजमानादिभावंप्रतिपित्तमानस्यवाक्यभे
 दःस्यात्अपिचसत्यासामात्मविद्यापुरस्तादुपदिष्टानंतरंतस्यैवंविद्वदइत्यनुक्तमात्रं पश्यतःपूर्वशेषावैषआत्माश्रयितस्वतंत्रइतिप्रतीतःतथा
 चैकमेवफलेऽभयोरप्यनुवाक्योरूपलभामहेब्रह्मणोमहिमानमाप्नोतीतिइतरेषांचानन्यशेषःपुरुषविद्यान्तायःआपुरभिद्युक्फलोद्युक्ते
 सहस्रोऽत्रावर्षशतंजीवतीतिषष्ट्येवेदेतिमन्त्रिमाहत्तस्माच्छास्त्रान्तराधीतानीपुरुषविद्याधर्मिणामाशीर्भवाणामप्राप्तिरितिरीयके॥
 दिसर्पःकिंचसत्यादिभ्योत्यासएवात्यरेच्यदितिसत्यासमुक्तासुवैसर्वमिदंजगदित्येवंतमात्मानंज्ञात्वाभूमेनमृत्युमुपपातिविद्यनितिसत्यास
 साध्यामात्मविद्यापुरस्तात्वाजापत्यानुवाक्येऽपदिष्टानंतरानुवाक्ये तस्यैवंविद्वदइत्युक्तमात्मविद्यानुवादेनप्रशंसार्थत्वेनतच्छेद्यतयायतसंपत्तिःकिं
 तिफलैकश्रुतेःछेदोपात्तंस्वतंत्रविद्याविधिरित्याहअपिचससंन्यासमितिचिंताफलमाहतस्मादिति॥

ननु मंत्राणां विद्या समवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्याभावात्तद्विधाशेषत्वमिति शङ्कते नन्विति पुरस्तादप्यस्यैव प्रवर्णनं प्रचरंतीति वाक्येन प्रवर्णनं प्रकृतं
तु शेषत्वं श्रुतं अग्निष्टोमादेश्वतस्तद्वासेन स्वर्गाद्यर्थत्वमनविद्यार्थत्वमित्याह कथं चेति मंत्राणां विद्या समवेतहृदयनाद्यादिसादिप्रकाशकत्वमस्ति

ननु तेषां मंत्राणां विषयं किंचित् सामर्थ्यं पश्यामः। कथं च मन्त्रार्थोदीनिकर्माणि अन्वयत्वेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमहि।
नैष दोषः। सामर्थ्यतावन्मंत्राणां विद्यविषयमपि किंचित् संप्रकल्पयितुं हृदयादि संकीर्तनात्। हृदयादीनि मायैणोपासने द्वापतनादिभावेनोपादि
ष्टानि तद्वारेण हृदयं प्रविष्टं सर्वज्जातीयकानां मंत्राणां उपपन्नमुपासनांगत्वं। इष्टं चोपासनेष्वपि मंत्रप्रयोगः भूः प्रपद्ये मुनामुनेत्यादितथाप्यव
र्णादीनां कर्मणा मन्त्राण्यपि विनियुक्तानां सतामविरुद्धे विद्यायुविनियोगः ॥ ॥

साहचर्येण इति उपासिषु मंत्रप्रयोगः कापि न हृदयसत आह हृदयेति। पुत्रस्वर्गदीमुपार्थं हृदयेत्येते लोकस्वकोशत्वेनोपासितरुक्ता तत्रापि तुर्यं
मार्थनामंत्रं। तत्रामुनेति पुत्रसर्विनामगृह्णाति अमाता पुत्रेण सह भूरितीमं लोकममुं च प्रपद्ये न मे पुत्रविषयः सादितर्थः ॥ ७ ॥

शा.स.भा.३

五

[illegible]

वमंत्राणविविधयोगइत्यर्थः॥

ता प पा क दा च न स्त रिर सि त्वे इ त्प्र सी ल स्याः क वः रो घ्रा ग ह प स मु च ति ष त इ ति त त्री या वि भ क्ति श्रु सा त्प नि र वे स या गा र्ह प सो प स्तान शो ष
त्वो धि क पे द्भ का ज्ञ न सा म र्थ्य रू प लिं ग प्र भिं इ शो ष लं ष ध र ते लिं गं हि न सा हा के ष त्वो ध य ति किं लिं ड प्र क्ता र्श न मा त्र क र ते त न च लिं गे ना नै
न नै त्वा इ ड प स्तान प वि त ल इ ति श्रु तिः क ल्प नी या त मा शो ष त्वो ध इ ति व्य व धा ने न शो ष त्वो ध र्क लिं गं स र ति ति स्तार्थो ध क श्रु ता बा ध त था लिं गे न वा कं
वा ध्य य था सो नै त्वा नं के रो मि छ त स्व धा र या सु शो षं क ल्प या मि त स्मिं सी दा म ते प्र ति ति ष त्री ही णां ने ध सृ ष त स्य मा न इ ति मं त्र भा ग मीः प्र त्ये कं स द न कं

रणे पुरेडाशासादनेचतत्प्रकाश नसामर्थ्यलिङ्गेनश्रुतिद्वयवित्तिभोगेतिप्रतीतमेकवाक्यत्वबाध्यतेतत्प्रकृत्येपि मंत्रेस्मृतकरणप्रकाश
 नसामर्थ्यपुरेडाशासादनप्रकाश नसामर्थ्यलिङ्गकल्पितश्रुतिकल्पनमो भयत्रकल्पनमंत्रविनिर्भोगेकीधनेदाभ्यांलिङ्गश्रुतिभ्यामवधानेन
 श्रुत्यैकव्यवहितकृतलिङ्गादुर्वलत्वात् नचसामर्थ्यनकल्पमितिवाच्यं असमर्थस्यविनिर्भोगाप्रोगात् अतएवमगापदस्मृतीरवोधविनिर्भोगेनस
 गारूपसामर्थ्यकल्पते। तथावाकोनप्रकरणबाध्यमथाशकप्रकरणान्नातद्वादेशोपसदेष्टादृष्टहीनस्येतिवाकोनाहीनामत्वबोधकेनप्रकरणप्राप्त
 साक्षात्गत्वबाधादुक्तं प्रधानस्यांकाशरूपप्रकरणान्तस्यागप्रधानवाक्येकवाक्यतासामर्थ्यश्रुतिभिः कल्पमानाभिः स्वार्थविनिर्भोगप्रमितौभव
 धानेतामसामर्थ्यश्रुतीर्दोषोः कल्पकवाक्यादुर्वलत्वात् तथाप्रकरणेनसंनिधिबाध्यं यथा राजस्यप्रकरणेनतदंतर्गताभिषेचनीयाख्यसोम्याग
 विशेषसंनिधिपाठमाप्तंशुनः शेषाख्यानादेरभिषेचनीयेश्वरत्वबाधित्वाकृत्स्नराजस्यशेषत्वमापादितसंतिधेः प्रकरणदिकल्पकत्वेकृतप्र
 करणदुर्वलत्वात् तथासंनिधिनासमाख्याबाध्यतेतथाहिपौरेडाशिकसमाख्याकेकांडेआग्नेयपुरेडाशादिकर्माणांक्रमणमंत्राभ्यातास्तत्रद
 धिपमोरूपसामर्थ्यसंनिधौशुंधध्वदेवापकर्मण इतिमंत्राग्रातस्तत्रसमाख्याबलेनासमंत्रस्यपुरेडाशापावशुंधनशेषत्वप्राप्तसंनिधिनावा
 धितासामर्थ्यपात्रशुंधनशेषत्वमापाद्यतेपुरेडाशासंबंधिकांडपौरेडाशिकमितिपौरुषसमाख्यायाः कांडांतर्गतमंत्रस्यपुरेडाशासंबंधसामर्थ्य
 बोधकत्वेपिशेषशेषिभावरूपविनिर्भोगबोधकत्वेसंनिध्याघपेक्षत्वेनदुर्वलत्वादिति एवंचिरोधेसतिश्रुतिर्विधिकैवसमाख्याबाध्यैवमभ्यस्त
 तां तुचतुरंगिपूर्वबाध्यत्वेपरवाधकत्वेतिश्रुतिलिङ्गसूत्रार्थः। तस्मात्लिङ्गादिनामंत्रविनिर्भोगात्तां मंत्राणांदुर्वलसंनिधितानविद्यासुविनिर्भो
 गइति सिद्धं ॥ ॥

तथा कर्मणामिति कर्मणामविद्योपकारत्वेनाभिः सहेकफलत्वे च मानं किंचिन्नासीत्यर्थः अपि चेत्तु कार्येन तु नहि वेधादिवाक्यानामुपनिषद्भिः सह
तुल्यं कागतिस्तामाह अरण्येति तस्माद्देधादि मंत्रकर्मणामविद्यास्य तु पसंहार इति सिद्धं हातोक्तं यथा श्वेतो ज्योतिः कानि तीर्णानि तानि मलो
भवति तत्राह मपि पापविधूयकतात्मानिर्मलीकृतचित्तः स यथा एतदुक्तं अद्वैतं एतदुक्तं मुखात्प्रमुच्यते भवति तथा शरीरं च त्वात्मा देहाभिमान
तथा कर्मणामपि प्रवर्णादीनां अस्वविनिमुक्तानां न विधाशेषलोपपत्तिः न दोषाविधाभिः सहेकार्थं किंचिदस्ति वा जपे ये तु बहस्यति सवस्यस्य
वृद्धिनिमोमां तर्काजपे ये नैवा बहस्यति सवेन यजेतेति अथि चैकोपप्रवर्णः स रुद्रस्य चोवली यस्याप्रमातो नास्य विनिमुक्तो न दुर्वलेन प्रमातो ना
न्यत्रापि विनिमोमहंति अगस्त्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणपौरतदेव स्यात् न तु बलवद्वलमोः प्रमाणपौरस्य प्रमाणविशेषता सं भवति बलवद
बलत्वविशेषादेव तस्मादेवं जातीयकानां मंत्राणां कर्मणा वानसन्निधिमात्रेण विधाशेषसमाशं कित अमरणावुवचनादि धर्मसामान्यसन्निधि
पाठ इति संतोष्य ॥ ॥ हा नौ तूपायनशृङ्गोषसाकुशां दस्तुपगानवत इति ॥ अस्ति तां दिनां श्रुतिः अथ्युद्वरेमाणि विधूपपापचंद्र
द्वराहो मुखात्प्रमुच्यते त्वां शरीरं मरुतं कृतोत्मा ब्रह्मलोकं मुनिर्भवामीति तथा अर्वाणि कां तथा विद्या वृत्तपपापविधूपनिरंजनः परमसा
म्यमुपेतीति तथा शृङ्गायनिनः पश्यति तस्य पुत्रादाय मुपयति सुहृदः साधु कृसाद्विषंतः पाप कृतामिति तथैकोषी तकिं नस्तसु रुत इह ते विधू
नु ते तस्य प्रिया शतपः सु रुतमुपयस्य प्रियादुक्तामिति तदिह क्वचित्सु रुतमो हानं श्रुयते कुचित्तपोरेव विभागैर्न प्रियै रग्नये अथोपायनं कुचिदभय
नविहानमुपायनं च तद्यत्नो भयं श्रुयते तत्र तावन्न किंचिद्वक्तव्यमस्ति प्रजापुपायनमेव श्रुयते न हानं तत्राप्यपी देवहानं सन्निवर्तति अथैव
मुक्तं साकं न कुरुते यत्नामकं लोकं अभिप्रसक्तं न संभवामीत्यर्थः यथा तत्राः समुत्थमयोः सुकृतदुः कृतमोक्षे पमानयो रवश्रुतं तत्तद्वनस्य ॥ ॥
इत्याप्तानां ह्येस जति तथा विद्वानित्यर्थः निरंजनः शुद्धः सामं ब्रह्मतत्त्व तस्य विदुषः सध्वने ततेन विद्या बलेन सुकृतदुक्ते सजतीत्यर्थः उपामर्त
ग्रहणं तस्य सागपूर्वकत्वात् पक्षपो ग्रहणयोग्यतायां यदिति ॥

उक्तं

शा. स. भा. ३

७१

यत्र तु सागव्यश्रुतः तत्र ह्यनोपायनयोः सहभावस्यावश्यकत्वात् न आवश्यकत्वाभासं शङ्क्यमाह पत्राविति अत्र पूर्वपक्षे कति प्रकर्षा सिद्धिः सिद्धीति
तत्सिद्धिरिति फलं प्रयत्नितं आश्रय एव श्रुतिर्निर्गुणविधायकः कर्महानमेव श्रुतं नोपायनं न थापिकौर्वातकि श्रुतौ पर्येकस्व सगुणब्रह्मविधायक
पायनं श्रुतमत्रोपसंहर्तयमिच्छां विधायेदानीं पसंहरत्वा ह विद्योतरेति किंच यथा मंत्रकर्मणा न आवश्यकत्वाविधा खनु पसंहरत्वा न तथा
यत्र तु हानमेव श्रुतं नोपायनं तत्रोपायनं सन्निपते हानं चेति विकिस्ता मश्रवणादसंनिपातो विद्योतरगोचरत्वाच्च शाखांतरीयश्रुत
स्य अपि च अत्र कर्तृकं सुरुत दुष्कृतयोर्हानं परकर्तृकं तपायनं तयो रसत्वावश्यकभावे कथं हानं नोपायनमाक्षिपेत् तस्मादसंनिपा
तो हानावुपायनस्य स्यात्प्रसौपहतिहानौ विनि। हानौ च तस्यां केवलं यामपि श्रुत्यामात्रात् पायनं सन्निपतितुमर्हति तद्वेषत्वात्। हानं
सृष्टौ येषु पापं न श्रुतः समधिगतः कौर्वातकिरहस्ये तस्मादस्यत्र केवलं हानं श्रवणेन प्रापनानुवर्तिः। मङ्गलमश्रवणाद्विद्योतरगोचरत्वात्
वश्यकत्वाच्चासंनिपात इति ॥ ॥

रैरूपादानं विनापि हानसंभवेनोपादानस्यानावश्यकत्वान्न प्राप्तिरिति दृष्टान्तसंगत्या मां प्रेसिद्धांतयति हानौ विद्यादिना उपायनं श्रुतं शेष
त्वाद् हानं श्रुतेनापेक्षितत्वादिति सूत्रार्थः अश्वरो न दृष्टीते तद्विधृतयोः पुराणप्रापयोः परत्रावस्थानस्यैव सत्त्वात् रैरूपादानं वाच्यमिति भावः

७१

विष्णवे देवगुणानुपसंहार इति मन्त्रस्यानुष्ठानविधानस्तुतिविषये साहाय्यतुल्यत इति मन्त्रसूत्रकार इत्यर्थः । ननु श्रुतेऽप्युक्तं नार्थे वादेनापि स्तुतिरिति
 हे किं मन्त्रमुपायनापवाद आनीयते तत्राह स्तुतिप्रकर्षलाभापेति तन्वर्थे वादस्य विधितो संबन्धः प्रसिद्धो नार्थे वादो तरेणैव तत्राह प्रसिद्धेति इति
 भूत्वा दित्यर्थः हे मन्त्रं हि शिरमोरे कपालं चर्तयः यत्तस्मिन् पुरुषकल्पनायां सैद्धिमुत्पाद्यति एतौ भवत इत्युक्तं बह्वच्य आहरोतत्र विष्णोर्भूतो देवात्र सात्त्विक
 मिद्धि मत्वं कल्पने साक्षात् सायमतुर्वीकं स वाद्यत इत्यर्थः तन्वर्थे योः प्राप पापयो रकारान् स्या संभवादनुपसंहार इत्यत आह स्तुत्यर्थे वादेति विद्वन्निष्पद्यते
 तदुच्यते । अवे देवा अप्यवस्थोक्तिर्मेघतुष्टे मं किंचिदस्य त्रुष्टु तमस्य त्रिनी घेत न विहृहानमुपापनं वानुष्टे पत्येन संकीर्त्तयेते विद्यास्तुत्यर्थे तनयो संकीर्त्तनं इ
 त्ममहा भागा विद्यामसा मर्षा दस्य विदुषः श्रुत उक्तं ससारकारणभूते विध्यते ते ते चास्म सुहृदु हे त्वनि विद्वे त इति स्तुत्यर्थे वास्ति संकीर्त्तने हानां तं
 रभा विद्ये तो पापनस्य कृत्वि त्वा दन्यत्रापि हानां श्रुता यथा पना नुवृत्ति मृत्यते । स्तुति प्रकर्षलाभाप प्रसिद्ध्या चार्थे वादांतरे पेसा र्थे वादांतरे प्रवृत्तिः । एकविं
 शो वा इतो सा वदि स रसेव मादिषु । कथं ही हे कविं शतं हि स साभिधी येत न पेस मा र्थे वादांतरे द्वादश मासाः पचते वरुणा मरु मे लोकः असा वादि
 त्येकविंश इत्यस्मिन् तथा त्रिष्टुभो भवतः सैद्धिमुत्पाद्येत्पुनश्चादिवा देषु इन्द्रियं त्रिष्टु वित्येव माघ र्थे वादांतरे सा दृश्यते । स्तुत्यर्थे वादांतरे प्रापन वाद
 स्पक मन्त्ररी मे सु कृत उक्तं अन्ये रूपे येत इति माती का मि निवेष्टव्यं ।

तयोः फलं परे आनुवंगि विद्या सामर्थ्यादिसु पमंति पदे नोच्यत इत्यर्थः । तन्वन्निष्ठ कर्मणोरस्य फलसंचारः कथं ननु वचनबलादिति चेन्न फलमुपमं
 ती स श्रुतेः । न च यथा पुत्र कृतं आहमपि तेषु फले तत्रात्रेति वाच्यं यस्मिन् फलमुद्दिश्य यत्कर्म विहितं तस्य तत्फलमिदं नार्थेन पिदयान् सु हृदो न कृत कर्म
 णो मधिकरण फलत्वेपि विदुषः कर्म फले नुदिह अधिकरण फलमोगात् ।

श. स. भा. ३

७२

किंच विदुषो देहपाते कर्मणो सुखाद्यावन्नीचं विदुस्तेव कस्य द्वेषिणो वा फलं स्यादित्यत आह नातीवा भित्तिवेष्यमिति विदुस्ते वा देहाभ्यां विदुस्तेषु पुण्य
पापनुत्पत्तयोरुपायपेक्षकं द्वेषिणो जीयेते नान्यथा फलतः स्वीकार उपायनमिति परिहारस्तुलभत्वादन्यथा ह्यस्यार्थः ॥ उपायनादेस्तुतिवेलिगमाह उपाय
नेति उपायतविवक्षायां प्रत्यक्षं न सौवर्ण्यं पसंहरं सत्त्वकोपे द्यादतः शब्दस्य त्वन्तुल्यं सत्त्वमतीत्यर्थः विद्याविचारसकपादेकतिविचारस्य करसंगतिरित्यत
आह तस्मादिति शार्ङ्गोत्तरस्थो विशेषः शास्त्रातीरेषि ग्राह्य इत्यत्र दृष्टं तत्राह कुशोति कुशा उद्गाहणं स्तोत्रगणनायाश्च शलाकादारुमयः भोक्तृशूयं वा
नस्पृष्टास्तु महादृष्टौ वनस्पतिः तत्र भवाः स्थिता इत्यंभूता पूषमापातमारुहतेति मज्जमानमार्थनाश्रयता इति स्त्रीलिंगनिर्देशो देवदुर्वर्ग इति भाष्याच्च

उपायनशब्दोपलब्ध्यादिति च शब्दस्य समुच्चारसंस्कृत्यर्थी मेव हानावुपायनानुवर्तिस्त्वच्यतिगुणोपसंहारविवक्षायां हि उपायनार्थे स्पेव हानावनुव
र्तिरूपमात्रं तस्मादुक्तोपसंहारविचारप्रसंगेन त्वस्युपसंहारप्रकारदर्शनायैव दृष्टं कुशा उद्गाहस्तु पगानवदित्युपसोपादानंतद्यथा भाष्यविनीक
शा वानस्पृष्टास्तु मापातेत्येतस्मिन्निगते कुशा नाम विशेषेण वनस्पतिमो नित्येन अवगते शापार्थनिनामौ दुर्वर्ग इति विशेषवचनादौ दुर्वर्गः कुशा
आश्रयते। मया च कुचिदेवा सुरवंदसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसंगे देवदुर्वर्गसिपूर्वगीतिवेष्या ज्ञाता त्वतीयेते। मया च बोद्धव्यं ततो वेदे वा चित्ता
नां विशेषमात्रेण सममाधुषितेस्त्वैवैता वीक्षितेः कालविशेषप्रतीतिः ॥

लकारस्य कुशा शब्दस्य स्त्रीलिंगेन त्वं भविष्यस्य न स्त्री कुशमिदं नुशासनात् छंदोदृष्टं तं वा चष्टे। मया चेति न्यास एषि छंदसि आसु पापान्ना निदेवानिते
षां कचिच्छंदोभिरुक्तं तद्वत्तद्विशेषेण प्राप्ते पौर्वाकादिशेषग्रह इत्यर्थः स्तुतिविद्योति मथ्येति। अतिरवेकोऽज्ञो ग्रहसंगम्रतं स्तोत्रं करेति छंदो ग
री नामाकासां मुपेदयसमया विष्टे स र्येकोऽस्मिन् स्तोत्रमिसा च श्रुतेः कालविशेषग्रह इत्यर्थः कचो धीयत इत्याचोः। सममाधुषितेस्त्वैव इति मनुः शास्त्राभाष्ये
इति ग्रहस्तोत्रपौर्वाक्यमिति विधानात् तत्त्वोऽर्थमात्रेण धीयत इत्यर्थः सममाधुषितेस्त्वैव इति मनुः शास्त्राभाष्ये

श. स. भा. ३
७२
विदुस्ते वा देहाभ्यां विदुस्तेषु पुण्य
पापनुत्पत्तयोरुपायपेक्षकं द्वेषिणो जीयेते नान्यथा फलतः स्वीकार उपायनमिति परिहारस्तुलभत्वादन्यथा ह्यस्यार्थः ॥ उपायनादेस्तुतिवेलिगमाह उपाय
नेति उपायतविवक्षायां प्रत्यक्षं न सौवर्ण्यं पसंहरं सत्त्वकोपे द्यादतः शब्दस्य त्वन्तुल्यं सत्त्वमतीत्यर्थः विद्याविचारसकपादेकतिविचारस्य करसंगतिरित्यत
आह तस्मादिति शार्ङ्गोत्तरस्थो विशेषः शास्त्रातीरेषि ग्राह्य इत्यत्र दृष्टं तत्राह कुशोति कुशा उद्गाहणं स्तोत्रगणनायाश्च शलाकादारुमयः भोक्तृशूयं वा
नस्पृष्टास्तु महादृष्टौ वनस्पतिः तत्र भवाः स्थिता इत्यंभूता पूषमापातमारुहतेति मज्जमानमार्थनाश्रयता इति स्त्रीलिंगनिर्देशो देवदुर्वर्ग इति भाष्याच्च

उपगानं विमज्जे पथेति क्विज उपगामंतीत्यविशेष्यते नीधुर्मुह्यगामतीति अत एव धुर्मुनिना क्व लिज उपगामंतीत्यर्थः । ननु कुशादिवाक्का
नामपि किमिति विशेष्यते अत एव क्वाकताभ्युपगम्यते तत्राह अत एव क्तहीति सामान्यविशेष्येरेकवाक्यता रूपायांगतो ससांवाच्यभेदकत्वा नाधुर्मु
रिति निषेधादविशेष्यते अथ धुर्मुह्यगामतिनोपगामति चेत्सर्वत्र विकल्पो न भूतः । त्रीहियवमोत्त्वगता विकल्प आश्रित इत्यर्थः । विकल्पस्याप्य

यथैव चाविशेष्येणोपगानं केचित्समासवन्ति विशेषेण भाव्यविनः यथैतेषु कुशादिषु अत एव तत्र विशेषान्वयः । एवं हानावप्युपापता न्वय इ
त्यर्थः । अत एव क्तहीति विशेष्यते अत एव क्तहीति सामान्यविशेष्येरेकवाक्यता रूपायांगतो ससांवाच्यभेदकत्वा नाधुर्मु
रिति निषेधादविशेष्यते अथ धुर्मुह्यगामतिनोपगामति चेत्सर्वत्र विकल्पो न भूतः । त्रीहियवमोत्त्वगता विकल्प आश्रित इत्यर्थः । विकल्पस्याप्य

त्वमष्टौषधुस्त्वान्नाहि यदि त्रीहिवाक्यमाश्रिते तदा यववाक्यस्येष्टमासापत्या गच्छिष्यामि एष्वीकारः कदाचिद्यववाक्याश्रिते सक्तवमा
एष्वीकारः स्वीकृतमासापत्या गच्छेत्तस्मिन् यववाक्ये चत्वारो दोषाः भवन्ति एवं त्रीहिवाक्ये चत्वारो दोषा इति ॥

एवं दुष्टविकल्पपरिहारमभिन्नशरणाश्रितोरपि एकव्यक्ताजैमिनिस्मृतेत्याह तदुक्तमिति सोतिषोमप्रकरणे दीक्षितो न जुहोतीति श्रुतं पावज्जी
वसग्निहोत्रं जुहुयादिति वाच्यं अतस्तत्र यदि न दीक्षितवाक्यं होमप्रतिषेधकं स्यात् तदा कल्पार्थत्वाभिषेधो नुष्ठेयः पावज्जीवविधिना होमो नानुष्ठेय इति
विकल्पः स्यात् तत्राप्यपि अपितु पावज्जीववाक्यं प्रति न दीक्षितवाक्यस्य शेषत्वान्न कारइत्यपर्युदासार्थकः स्याद् दीक्षितात्पलस्य कः सान्न होमप्रतिषे
धस्तस्माद् दीक्षितो पावज्जीवजुहुयादित्येकवाक्येति न दीक्षिताधिकरणसिद्धांतस्यार्थः अत्र न गवसादैः सत्रमेव पठितं मिश्रैस्तर्पणैः दासाधिकार

तदुक्तं द्वादशलक्षणं अपितु वाक्यशेषत्वादितरप्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पस्य स्यादिति अथ वेतास्वेव विधननश्रुतिषु एतेन सू
त्रेणोत्तं चिंतयितव्यं ॥ ॥

एतसिद्धांतस्य अपितु वाक्यशेषत्वावस्थाप्यत्वादिकल्पस्य विधीनामेकदेशस्यादिति स्थितमर्थतः पठितमित्युक्तं तच्चिं सत्त्वार्थत्वात् पत्रमात्रेण
यजामह इति प्रमोक्तमिति श्रुतं नानुपाजैष्येयं यजामहं करोतीत्यपि श्रुतं तत्र नकारस्य निषेधकत्वे अतिरेकेणोडशियुहणग्रहणयोरिकानुपानेषु
हत्वा विशेषात् प्रमोक्तमिति चेद्यच्च प्रमोक्तमिति विकल्पः स्यात् तस्मात्प्राप्त्यापेयं यजामहविधौरेव नानुपाजैष्येयमेकदेशः स्यात् तर्पणदत्तव्याविधिना
काशेषः स्यादिति पावज्याचानुपाजभिन्नेषु पाणेषु यजामह इति प्रमोक्तमिति एकवाक्येति वार्ताकांतराह अथ वेति पूर्ववद्विधननं कर्महानिरिति

सिद्धवत्कल्पस्योपायैः पसंहारकृतः अथ वेतास्वेव विधननश्रुतिषु एतेन सू
त्रेणोत्तं चिंतयितव्यं ॥ ॥

अत्र चिदुषः सेवका रौतुल्य कर्मसंकांतिरिति न संभव इति वाच्यं केवल धुनेतिरपि मुख्यार्थः संभवना न्यत्र लक्ष्यतया बुद्धिस्थानिलक्षणपण्ययुक्तदिति भावः उपायनस्यासुर्यत्वात् न क्वापि हानिलक्षणवीजत्वमिति ईक्षित्वा पुण्यपापयोः फलतः स्वीकारात्मकमुपायनं हानिनिवनाः नुपपन्नं सप्तहारा निरामयकमिति परिहरति यद्यपीत्यादिना मया न्यत्र श्रुतमौडं वरत्वादिकं कुशादिमितीयकं तप्येदमुपायनं विधत्तन सप्तहानत्वनिश्चायकमित्याह

अत्र चिदुषः सेवका रौतुल्य कर्मसंकांतिरिति न संभव इति वाच्यं केवल धुनेतिरपि मुख्यार्थः संभवना न्यत्र लक्ष्यतया बुद्धिस्थानिलक्षणपण्ययुक्तदिति भावः उपायनस्यासुर्यत्वात् न क्वापि हानिलक्षणवीजत्वमिति ईक्षित्वा पुण्यपापयोः फलतः स्वीकारात्मकमुपायनं हानिनिवनाः नुपपन्नं सप्तहारा निरामयकमिति परिहरति यद्यपीत्यादिना मया न्यत्र श्रुतमौडं वरत्वादिकं कुशादिमितीयकं तप्येदमुपायनं विधत्तन सप्तहानत्वनिश्चायकमित्याह

शा. स्त. भा. ३
७४

विधननं मुख्यं किमिति नो व्यतिरेक इति चेति। तथापि हानं कथं लक्ष्यं तदस्मात् शक्यं मुख्यसंबंधादित्याह अथ्येति। अनुपपत्ति संबंधौ लक्षणाती
तरुणावुत्कालसकं पदं निर्दिशति अथ्येति चेति। विधमेति पदं दृष्टं तेहानप्यंतं सदा दृष्टं किं विहानलसक मित्यर्थः। यद्विधा च कमेवा कृतं च धर्म्म
पन इति धातुपाठविरोधस्तस्योपलक्षणार्थत्वादित्याह अनेकेति शाखांतरस्तमुपापनं विधनेन स्पष्टं न त्वनिश्चापक मित्यत्र जेति निश्चयं तदुक्तमिति।

न च बालनं धनाप्रवत्सुक तदुक्तमोर्मुखं संभवति अद्वयत्वात्। अथ्यश्चो माणि विधनानस्स जतरजः स हेव तेन रो मा एष विजीर्णं लिङ्गात्
पति अथ्यश्चो माणि विधय पापमिति च ब्राह्मणं। अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च धातुना न स्मरणा विरोधः। तदुक्तमिति व्याख्यातं सांप्रत्येतत्तया
भावात्तथा च ॥२९॥ देवयानेन पथा पथं कस्व वस्माभिजित्स्वयं धनि सुकृतं दुकृतं यो विमोर्गको पीत किनः पथं क विद्यायामावर्तते।
स एतं देवयानं पथं यानं मासाधमिलो कमागच्छती सुपन्नं स्वसु आगच्छति विरजं नदीतां मनसैवासेति तत्सुकृतं दुःकृते विधुवत इति। तर्हि यथा
श्रुतं यध्वेन विमोर्गवचनं प्रतिपन्नं आहो। त्विहा देवदेहादपसर्वं एतं विचारणायां श्रुतिमात्राणां यथा श्रुतं प्रतिपत्तिं प्रसक्तौ प
ठति। सांप्रत्येति ॥

हीतं पूर्वमाख्यातमित्यर्थः। एवं विधननं स्पष्टं निवृत्तिर्येः केवलं हानं बुधायनोपसंहार इति सिद्धं। सांप्रत्येति। यध्वेति। अर्थमार्गपूर्वोक्तं विध
ननस्पष्टं न त्वमुपजीमहानस्मनदीतराणां न तर्प्यते रश्च इवो माणी सादीरेह सागा लोका लक्ष्यं ते श्वसंशय माह तकिमिति॥ ब्रह्मलोकमार्ग
मध्वे विरजा ल्पनदी नसेति तत्सुकृतं दुःकृते विधनुत इत्यत्र तदिति सर्वनाम श्रुत्या तेनैवार्थं तपासं हि तनदी तराणां कर्म हानि हेतुत्वं तैरर्थपि

॥ अथ्यश्चो माणि विधनानस्स जतरजः स हेव तेन रो मा एष विजीर्णं लिङ्गात्

७४

तत्र विद्यायाः कर्मसमहेतुत्वासिद्धिः पूर्वपक्षे सिद्धं ते तत्सिद्धिरिति मत्वा सिद्धांतमति संपराय इति मरणात् प्रागित्यर्थः । संपरेतसमस्तसंकचित्कालं क
मेसत्वे फलाभावाद्देवमानमार्गप्रवेशायोगाच्चादेव तस्य इत्यर्थः । समहेतोर्विद्यायामध्वरमार्गमसत्त्वाच्चेत्साहचर्यादिविरुद्धेति । नदीतरणानंतरा ठस्त
ना ध्वः अर्थविरोधादित्याह तस्मादिदं नितदिति सर्वनाम्नापि प्रकृतविधेयोच्यत इति भावः । किंच न तस्य छंदतो यथाकामं विद्यानुष्ठानानुपपन्ने रू
सांपरायेगमन एव देहाद्यसर्पण इदं विद्यासामर्थ्यात् सुकृतः दुः कृतहानं भवतीति प्रतिजानीते हेतुं चाचष्टे । तर्त्तव्याभावादिति न हि विदुषः संपरेत
स्य विद्याया ब्रह्ममेव तां तालै सुकृतदुः कृताभ्यां किंचित्प्राप्तमस्ति यदर्थं कतिचित् एवमस्तीति ते कल्पेयातां विद्याविरुद्धफलत्वात् विद्यासाम
र्थ्ये ततोः समः सच पदैव विद्याफलाभिमुखी तदेव न वितुमर्हति । तस्मात्प्रागेव तन्मयं सुकृतदुकृतस्य यः पश्चात्प्राप्यते । तस्माद्यन्त्रे पिशाखिन
स्तां द्विनः शोधयन्ति नः श्वश्रागवस्थाभावे वसुकृतदुकृतहानमावर्तते । अथ इवरो माणिविध्यपापमिति तस्य पुत्रादयमुपयति सुदुः साधुरु
त्ततः पतिते देहे पुनरिषमविद्याया सात्मकस्य सुकृतदुकृतसमहेतोः पुरुषप्रयत्नस्येच्छातो नुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तदुक्तस्य सुकृतदु
कृतस्य मस्यसात् । तस्मात्पूर्वमेव साधकावस्थायां छंदतो नुष्ठानंतस्य सात् । तत्पूर्वकं सुकृतदुकृतहानमिति इष्टव्यं । एवं निमित्तनैमित्तिकयो रूपप
त्तिस्तान् दिशामनक्रसो अस्तंगतिरिति ॥ ॥
मोर्विद्याकर्मस्य योः अतो हेतुफलभावो विरुध्यते किंच सति पुष्कलहेतौ न कार्यविलंब इति न्यायोपेततां शादिश्रुतिविरोधस्तद्व्याप्तस्य सत्त्वे विरोध इ
त्याह छंदत इति तस्मात्कर्महानस्य विद्याफलत्वात् केवलहानानुपपन्नोपसंहारो विद्यासूतत इति सिद्धं ॥ ॥ ॥

शा. भा. ३
७५

गतेरर्थवत्त्वं। क्वचित्पुनराविद्यायां मार्गः श्रूयते निर्गुणविद्यायां तद्व्ययतेतत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रूयते तदा दनपेक्षितत्वाच्च संशयेऽष्टांतसंगत्या पूर्वप
समाहयथा तावदिति उपापतनमार्गस्यापि क्वचित्श्रूयते तदा सर्वत्रोपसंहार इत्यर्थः अत्र निर्गुणविद्यापि सत्यं मार्गो ज्ञेयः पूर्वपक्षे सिद्धं तेन न पेक्षेति
गतेरर्थवत्त्वं मुभयथाप्यपि विरोधः क्वचित्पुनराविद्यायां मार्गः श्रूयते क्वचित् निर्गुणविद्यायां तद्व्ययतेतत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रूयते तदा दनपेक्षितत्वाच्च संशयेऽष्टांतसंगत्या पूर्वप
पथाः संतिपतेत। इति विभागेन क्वचित् निर्गुणविद्यायां तद्व्ययतेतत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रूयते क्वचित् निर्गुणविद्यायां तद्व्ययतेतत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रूयते तदा दनपेक्षितत्वाच्च संशयेऽष्टांतसंगत्या पूर्वप
वित्तमर्हति इत्यस्यां प्राप्ताया चेस्मह। गतेरर्थवत्त्वं मुभयथाप्यपि विरोधः क्वचित्पुनराविद्यायां मार्गः श्रूयते क्वचित् निर्गुणविद्यायां तद्व्ययतेतत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रूयते तदा दनपेक्षितत्वाच्च संशयेऽष्टांतसंगत्या पूर्वप
अन्यथा विरोधेनैवैकसांगतायां गीति प्रमाणमपि विरोधः स्यात्। पुनराविद्यायां विधेयनिर्जनः परमसामुपेती तस्या श्रूयते तदा दनपेक्षितत्वाच्च संशयेऽष्टांतसंगत्या पूर्वप
ति विरोधेनैवैकसांगतायां गीति प्रमाणमपि विरोधः स्यात्। पुनराविद्यायां विधेयनिर्जनः परमसामुपेती तस्या श्रूयते तदा दनपेक्षितत्वाच्च संशयेऽष्टांतसंगत्या पूर्वप
ह्यस्यार्थोपलब्धेर्लोकवत् ३१ उपपन्नस्यामनुभवाभावः क्वचिदर्थवत्तीति गतिः क्वचित्मेति। तद्व्ययतेतत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रूयते तदा दनपेक्षितत्वाच्च संशयेऽष्टांतसंगत्या पूर्वप
यं क्वचिद्विद्यादिषु सगुणेषु तावत्तद्व्ययतेतत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रूयते तदा दनपेक्षितत्वाच्च संशयेऽष्टांतसंगत्या पूर्वप
स्यापत्तं फलं श्रूयते तदा दनपेक्षितत्वाच्च संशयेऽष्टांतसंगत्या पूर्वप
वी जानामाह भोगकर्मस्य सप्रपाप्यतिरेकेण पेक्षितव्यं किंचिदस्ति। तजानधिको गतिः। लोकवत्त्वे विभागेऽष्टांतसंगत्या पूर्वप
ह्यो देशं तरयापताः पथाश्च वेद्यते। नारैर्यप्राप्तौ। एवमिहार्थीति। अथ ये न विभागे चतुर्थी ध्यायेनि पुरातनमुपपादयिष्यामः॥

फलदेशादिप्रवृत्तिवत् प्राप्तौ मार्गो ज्ञेयः सति न्यायानुगृहीतश्रुतिविरोधान्नोपसंहार इति सिद्धं त॥ निरंजनो रंगः। सामं ब्रह्म ननु तद्विस्तृतं वि
द्यायां न विना मार्गोऽर्थ इत्यत आह उपपन्न इति सा गतिः। लक्षणं कारणं पदार्थस्य सतत्त्वस्य लक्षणार्थः

७५

—

तेर्विषममिदं भवतीत्यन्यथः॥

नरुक्तिं लिङ्गमाह अपि चेते एकत्रोक्तगतेरन्वत्रापौ पुनरुक्तिर्व्याख्यादित्यर्थः सिद्धं तयति सर्वकामिति अमुदयो ब्रह्मलोकः। अविशिष्यकृत्पादित्वा
प्रकरणवाच्ये न देश इत्याह नैष इति तत्र अधिकृतार्कमधोमदस्य पंचमीति दुर्वचमी अरण्ये अद्भुतप्रदसुपासते अद्भुतपदप्रलसितं ब्रह्म आधत्ति

श. स. भा. ३

७६

ननु अहं तपोमात्रं कृते साध्यामेव अर्थो दिग्मनसं स्थातुं न चैवातदादि विद्याशीलानामिति शङ्कते कथं पुनरिति अविदुषां गतिनिषेधाच्छ्रुत्वा तपःश
याभ्यां तत्साध्यं ब्रह्मविद्यालक्षणं निपरिहरीतमेव दोष इति तत्र ब्रह्मलोकस्थानं परागताः परावृत्ताः कामुक्ते धंदवानसंतोतिषा च तरुणिणाः केवलं क
र्मिणस्तपस्विनोऽप्यविदुः सो न गच्छन्तीत्यर्थः । लक्षणं ह्येव हीनं वाक्यमाह राजसनेपिनस्त्विति किंच विद्याकर्मलक्षणमागेदृशं ब्रह्मनामधोगतिश्रुते चैवान
रघुपासकानामर्चिणामिदमार्गमिदं साहस्यपराधितिदं दशकः सर्वैः किंचानिर्लोतिरहः शुक्लः धरमावाह्यतराभ्यां तत्र प्रमाता गच्छति ब्रह्मब्रह्मविदे
कथं पुनरवगम्यते विद्यातरुशीलानामिति शङ्कते ननु अहं तपः परावृत्ता नामैव स्थातुं तन्मात्रं अवगा नैषरेवः । न हि केवलाभ्यां अहं तपोभ्यामंतरंग
विद्याबलेभ्यो गतिर्लभ्यते । विद्यातरोरहंति यत्र कान्ताः परागताः । न तत्र दक्षिणा पतिना विदुः सप्तपत्विन इति श्रुत्वा तदात् । तस्मादिह अहं तपोभ्यां वि
द्यातरोरहंति । राजसनेपिनस्तपसाग्निविद्याधिकारे धीयते परब्रह्मेतद्दिदुर्मेचाभीश्रुत्वा तेषां सप्तपत्विन इति । तत्र अहं तपोभ्यां वि
सत इति आख्यायं । सप्तपत्विनस्तपसाग्निविद्याधिकारे धीयते परब्रह्मेतद्दिदुर्मेचाभीश्रुत्वा तेषां सप्तपत्विन इति । तत्र अहं तपोभ्यां वि
तौ पंचाक्षो न विदुस्ते कीटाः पतंगमदिदं दशकं इति ब्रह्मार्थं दृश्यं कथं भोगतिगमयते देवयानं पितृयागपेदे वैनातं तर्हीवमिति । तत्र विद्यावि
शेषादेव देवयानं प्रतिपेत्तिः स्मृतिरपि सुकुरुल्लेगतीयेते जगतः शाश्वते नते । एकस्मात्प्राप्तत्वात् नित्यमव्ययं तत्पुनरिति । यस्मिन् देवयानस्य यो हिरण्म
नमुपको सलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां चतुर्नयानुचितं तत्तस्मादतिशयः ॥ ५ ॥ जना इत्यविदीषेणोपासकानामर्चिणामिदं दिग्मनसं कोपसं हारस्मृतेष्व
तेषां तस्याभिरिक्तास्मृतिरिति श्रुत्वा गतिरन्विदिता कृष्णधर्मादिका जगती विद्याकर्मो धिक्कृतस्मृताश्च ते भ्रूवे संमते तत्रैकपाशुकुपापुनरुत्तिवृत्तं कार्य
जगत्तुति अत्यमर्षं गत्वा पुनर्यातीत्यर्थः पुनरुक्तिदोषं ह्यपति यस्मिन् तदिति तत्र तत्र माध्वतिरन्वितमार्गं चित्तवर्षं प्रकुरणे नमो ध्यानस्य विद्यागता च
गमात्तथा च वसतिस्त्रयः तत्रैव गमनस्य तिस्रो गच्छेति वेदांतश्रुता मार्गस्ते मार्गा न विनापि विद्यायां नर्थात् मार्गं लभंत इति तावता यी पुनरुक्तिरि

सर्वैः तस्मात्सर्वेषां सनातनपुत्री कविना लिखितं हि
सिद्धिर्लभ्यते ॥ ६ ॥

यावदधिकारं निर्गुणविद्यायां गतिर्येषां कृतिफलत्वात्सगुणविद्यासु सर्वत्र प्रवर्तते ब्रह्मलोकफलत्वादिति व्यवस्था कृता सा न पुनः कृतानि नाम
 पीति ह सा देवपुनर्जन्म दर्शने न ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वाभावादिना हेतुता संगतिः सानिना पुनर्जन्म दर्शनसंशयवती ज्ञेयाभावे दर्शने पूर्वपक्षज्ञानानुक्तिः प्रतीतिः
 यावदधिकारमवस्थितिः अधिकारिकाणां ॥ ३३ ॥ विदुर्ब्रह्मते मानदेहकानां तत्र देहांतरमुत्पद्यते न वेति चिंत्यते न नृविद्यायाः साधनकृतायाः
 संयतो के गुणनिर्वृत्तिरिति न वेति निषेधं च तोषप्रघटे न हि पाकसाधनसंपत्तावोदनी भवेत्येति चिंता संभवति न विमुक्तानस्य न वेति चिंत्यते
 उपपन्नानि चिंत्या ब्रह्मविद्यामपि केचिदिति हासप्रमाणयोर्देहांतरेत्यति दर्शना तथाप्यंतरतमाना भवेत्तु चार्थः पुराणैर्विस्तृतिर्योगाकालि
 दापरयोः संघोक्तमप्यतः संभवेति स्मरति वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमिषापादयगत रवेदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां
 सव भवेति भगवादीनामपि ब्रह्मण एव मानसपुत्राणां वारुणे मते पुनरुत्पत्तिः श्रूयते सनत्कुमारोपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्रपुत्रश्च
 दानात्कंदलेन प्रादुर्बभूव एव मे वदस्व नरदमभतीना भयसी देहांतरेत्यतिः कथ्यते तेन तेन निमित्तेन स्मृतौ श्रुतावपि मंत्रार्थवादयोः प्रामेय्योप
 लभ्यते ते च केचित्स्मरन्ति ते पर्यदेहे देहांतरमादत्ते केचित्स्थितिरव्युत्पत्तिरिति श्रुत्यैव शास्त्रेण देहांतरमादत्तमप्येन सर्वे च ते समधिगतसर्ववेदार्थाः
 स्मरन्ति तदेवा देहांतरेत्यति दर्शनात्प्रसंजनविद्यायाः पाश्चिमांशो हेतुत्वमेतत्तुल्यं वेत्तु तत्तत्तुल्यं चेत्युच्यते ॥
 न ज्ञानस्य कृतिमात्रेण ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वाभावे सति ब्रह्मलोकफलत्वाविशेषादर्थे एदिमागेपि संहारः फलसिद्धिर्न तेन कृतव्यवस्थितिर्न विवेकः
 श्रुतावपीति मेधातिथेर्भवेति मंत्रे इत्युपमेधजन्मो फलभ्यते वसिष्ठ उवाच ॥ पुत्रो जात इत्येव मर्थो वदुर्वाच्यवा ददस्यर्थः ॥ पाश्चिमिका ज्ञाततः अहेतु
 त्वमेवेति पूर्वपक्षः ज्ञानस्य मुक्त्यहेतुत्वमेति

श. स. भा.

७७

सिद्धांतमतिनेति लोकस्य वस्त्वसुखामित्यधिकारः तत्प्रापकप्रारब्धमावदति नाथकार्त्तजीवन्मुक्तत्वेनाधिकारिकाणामवस्थितिः प्राप्य स्वमेतिवं
धुक्तामाकीर्तिदेहकैवस्यमित्यत्र मानाह अर्थेति अथ प्रारब्धसमानंतरतः प्रश्नाह धर्मो गिन स एव केवलः जलस्वरूपः स नु उदेत्येव देहं स कृतिमावत एक ल
एव अद्वितीयो मध्येऽदासीनास्तस्वरूपेति धृतीत्यर्थः । ननु ज्ञानितामपि जन्मांतरं केवलं धर्मो गिन स एव केवलः जलस्वरूपः स नु उदेत्येव देहं स कृतिमावत एक ल
नेतेषामप्यंतरतः प्रश्नोतीनां वेदमन्त्रेनादिषु लोके स्थितिहेतु अधिकारेषु निष्पत्त्यानामधिकार्यं तत्रास्ति तेः मया सो भगवान्सावित्र सहस्रयुगपयंते
जगतीधिकारं चरित्वा तदवसानं उदयास्तमयवर्जितं केवलमनुभवति अथ तत्र उच्यते देहने गोदेतानास्तमेतैकलवमध्वेऽस्तेति श्रुतेः मया च वृत्तेना
त्रास्ति विद्वान्प्रारब्धभोगस्य मेकैवत्यमनुभवति तस्मात्तदेव चरित्वा वृत्ते विमोक्षे अथ संप्रत्युत्तिष्ठतेः एवमप्यंतरतः प्रश्नोतीनां वेदमन्त्रेनादिषु लोके स्थितिहेतु अधिकारेषु निष्पत्त्यानामधिकार्यं तत्रास्ति तेः मया सो भगवान्सावित्र सहस्रयुगपयंते
तेषु अधिकारेषु निष्पत्त्याः सतः सत्यदिदर्शने केवलं हेतुवत्तद्विषयकमीरोगमावदधिकारमवतिष्ठते तदवसाने चापवसंत इत्यविहं । सक्तं त्वत्तेमेव हि ते
फलदानाप्रकृतिममतिबाहपतः स्नातेऽप्येव गृहादि वगृहांतरमन्यमर्पदेहं संचरतः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुचितस्तम एव देहं दिप्रपृच्छति
वदितानि मे देहसु गपकमेव वाधितिष्ठति ॥ ॥ ॥

वीनजन्मांतरं सातदज्ञानाकुलभावः स्यात्तैतदस्ति किंतु वृद्धजन्मफलाय स रुड भुतं प्रारब्धं तेष पपंति जन्मग्रहणे पिज्ञानभोगवृत्तान्तकोचंति प्रारब्ध
समाप्तौ मध्यंतरसर्गः । ज्ञानिना जन्मांतरस्य पूर्वजन्महेतु प्रारब्धाधीनतायामनुसृत्य स्मृतिर्लहेतुः को स ज्ञातिस्मरत्वे सति कर्मांतराधीनजन्मांतरावस
नु स स्मृतिरिति वा सेः ज्ञानिषु व्यापकाभावादि विषयाभावावसिद्धिः ॥

७७

ननु ते वां जातिस्मरत्वा दनुसस्मृतितममर्था सिद्धमित्यग्रह नृचैतत्तथा च तेषामजातिस्मरत्वरूपविशेषेणैव सति विद्वे आभावादेव विशिष्टाभावावसिद्धिरि
त्यर्थः । इदं देहनामप्रत्यक्षितानहीनाः परंतुः साभिमाना जातिस्मराः अधिकारिकार्यपूर्वनामानः सतंत्रानि अभिमाना इति वैयर्थ्येन तत्र न केन सह प्रत्यक्ष
विवादेनैव पर्यः विदुषः आख्यातिरिक्तकर्मभावात् न त्वं धः निमित्ताभावेनैवैवमिति का भाव इति मया नुग्रहीतानां नान्मुक्तिश्च तीनां नस्तुतिमात्रमिति मम
नृचैते जातिस्मरत्वात् नृचैते तद्वैत इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा हि सुतभावात् ह्यवादिनी जतके न विवदितुं कामाद्युदस्यदेहं जानक्या विष्णुभूषतेन पश्चा
त्स्वमेवाविवेशेति स्मर्यते । परित्युपपुत्ते सकृत्पुत्रं ते कर्मणि कर्मो तरं देहात्तरं भकाराणां आवि नयेततो नदप्यदग्धवीजकर्मो तरं तद्देवप्रतयेतेति
ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिके मासे हेतुत्वमहेतुत्वं वा शक्ये तन्निमित्तमाशङ्क्युक्तं । साना कर्मवीजं हस्यश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धतात् । तथा हि श्रुतिः । भिद्यते हृद
मगुं विप्रिद्यते सर्वसंशयः । सीयते वा एव कर्मणि तस्मिन् दृष्टे प्राचुर इति स्मृतिलंभे सर्वग्रथीनां विप्रमोक्ष इति चैवमाद्या स्मृतिरपि । यथैधांसि समि
क्षो गेने समानात्कुरुते नृन ॥ सातामिः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथेति । वीजान्मस्युपदग्धनि नो हंति यथा पुनः । सानदग्धैस्तथा छेदो नोत्ता संप
द्यते पुनरिति चैव माद्यानवविद्यादिल्लेशवाहे सति केशवीजस्य कर्मोदयस्यैकदेशाह एकदेश प्रत्येह्ये सुपपद्यते न ह्यपि दग्धस्य शालिवीजस्यैक
देश प्रत्येह्ये दश्यते । प्रवृत्तफलस्य कर्मोदयस्यैकदेशाह एकदेश प्रत्येह्ये सुपपद्यते न ह्यपि दग्धस्य शालिवीजस्यैक
धिकारमाधिकारिकारणमवस्थितिः । न च ज्ञानफलस्योक्तं कांतिकता । तथा श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानात्मा स रक्षीयति । तद्यो यो देवानां प्रत्यवुध
तस एव तदभवत्तथा वीराणां तथा मनुष्याणां मिति ।
पुंमुपपादयति यदि सुकृत्ता दिना श्रुतिस्मृत्युक्तार्थे पुक्तिमप्याह न चातिथेति विद्यया ल्लेशदा हा नत्कार्य कर्मस्य चै नहि मा रध्यस्य कर्मं तितिस
नाह पयत्तफलस्येति विदुषो देहपातावधि श्रुतेरनुभवाच्च ज्ञानस्यावकाशानां शनिवर्तकस्य प्रारब्धविशेषस्थित्यनुकूलानां शनिवर्तनस्य मर्त्य
भावसिद्धेर्नो नैव प्रारब्धस्य पदतिभावः ॥ ॥

२ प्रमा
शेषिज्ञानाः सर्वशक्तसुभावात्तन्मित्रैः समानता लक्षणामुपसंहार इति चेत्तर्हि सा यस्याप्याह पुनरुक्तिता इव स्वरूपित आह प्रपंचार्थ इति आ
नैदाहीनास्वरूपता इत्युपसंहारः निषेधात् तन्मित्रैः समानता लक्षणामुपसंहार इत्यधिकशंकायां तेषामनात्मत्वेपि निर्विशेषब्रह्ममनिस्यत्वादविघात
अनिर्घेधत्वेन संग्रहसिद्धेश्च निरपेक्षा स्वरूपानुवाकस्तत्पाकुप्रतिषेधशक्तानामनन्वयशक्तनिषेधवाच्यैकवाक्यतयोपसंहार इति विंता पुनस्त
र्थः अन्वयशक्तशेषाणां अन्वयशेषि संबंधे दृष्टान्ताच्चेष्टेय्येति जमदग्निः पुष्टिकामश्च तत्रावेण यजते इत्युपक्रमविहितः जमदग्निना कृतो जा
मदग्निश्च हीतश्च तत्रावुः कतुस्तस्मिन्पुत्रे द्वात्रेये उपसंहारनवतीति पुत्रे द्वात्रेया आ इत्युपः तैत्तिरीयके विहितास्ता सामध्ययिक कर्तृकत्वात् सामवेदोऽस
त्तमज्ञाणां ता सुविनियोगादध्वर्युगौवप्रयोगो नो द्वात्रेयः वेदे वगणस्य होवं अध्वरं च कर्माग्रेत्सत्तत्रावे सग्या संत्राणं मत्रार्थः ॥ उत्तति विधिर्गुणः ॥ ५
प्रपंचार्थ आयाचिंता मेदाः ओषस इति निदर्शनं यथा जामदग्नेः हीने पुत्रे द्वात्रिंशती पूसत्सु त्रौदिता सुपुत्रे द्वात्रिंशदानं त्रानं मसेर्वहो
त्रये रध्वरमिसे बसाहीनामुजातवेदोऽसन्नानामप्यध्वर्युमिरभिसंबंधो भवति अध्वर्यु कर्तृकत्वात् पुत्रे द्वात्रिंशदानं त्रानं मसेर्वहो
मिराष्यत्तरतत्रात्त द्विद्वेष्टाणां यत्र क्वचिदप्युत्पन्नानां मसरणसर्वत्राभिसंबंध इत्यर्थः तदुक्तप्रथमे कांडे गुणमुख्य भतिक्रमे तदर्थत्वा
त्मुख्य नवदसयोगा इत्युक्ताः ॥
लापे इत्यादिसन्नस्य फले विनियोगविधिर्मुख्यः सुफलत्वात् तेषां नवयोगा मुक्ता तवेदोऽसन्नता दुहात्राप्रयोगः विनियोगविधिना ध्वर्युगाप्रयोग
इति गुणमुख्यमर्थभतिक्रमे विधे सति मुख्यत्वत्वात् यथा मत्रात्मक वेदस्याध्वर्युगा संयोग इत्यने विनियोगार्थत्वादिति जैमिनि सूत्रार्थः ॥ यद्यपि शा
वरभाष्ये वारवंती पादिसास्त्रा मुक्तेः स्वरक सामवेदोऽसन्नत्वादा ध्वानां गत्वेनोक्तेः स्वरप्रयोगः षण्वधिकान्वारवंती पंगायतिपज्ञायगायतिवा मूदेयं गायती
त्याधारं नेतेषां विनियोगविधिना मा जुषणाया जुषणो पाश्र्वरस्य प्रयोग इति गुणमुख्यमर्थविरोधे सत्सु सौविनियोगार्थत्वात् मुख्य विनियोगत्वेन साम्ना
यजुर्वेदस्वरसंयोग इति सूत्रं यावत्तत्रापि त्या यसां मादि पसरमंत्राः सूत्रविषयत्वेनोदाहृता इत्यविरोधः ॥

श.स.भा.३
७८

इषद मननात्। मंत्रद्वयेपिप्रतिपादनप्रकारमेव। तस्मैयैवभावाच्चसंशयसाहकित्वेति। कृतपातवाक्ये सुरं ब्रह्मपसरमितिगुणः। कृतः सुपर्णवाक्यः
नन्वाद्यस्तेषामिषोवपसंहारइति। एवंपक्षकलंसिद्धितेसंसारिब्रह्मसु रूपवासाथेकपुडपसंहारइतिविवेकः। अतएवैवमात्रअक्षरधियामुपसंहार
इह तुवेधभेदाजोपसंहारइति। यत्तुब्रह्मलिनपवपक्षः। नन्वयगुहाधिकरलोतिरस्तरितिचेत्तस्यकिं। त्रिवत्सस्समुत्पापेलायस्वतः। कल्पनवाचकान्यत्सा
इषदमननात् ३५। इषुपर्णासमुजासवापासमानयसपरिषत्सजाते। तयोस्त्यः पिप्पलं स्वाद्वस्तनश्नन्तो अभिवाकशीति। इत्यध्यात्माधिकारैर्नञ्ज
आपर्वणिकाः। अतएवतद्वत्पति। तस्याकशकृतं पितृवो सुकृतस्यलोकेगुहाप्रविष्टोपरमेपरद्वी। आयातयोः अस्मिन्विदेवदंतिपचाभापोवेचत्रिणा
धिकेताइति। किमत्रविषेकत्वंइति। पाभेदइतिसंशयः। किंतावत्सासंविधानात्त्वमिति। कृतः विरोधदर्शनात्। हासुपर्णसंज्ञस्येकस्यभोक्तृत्वंएक
भोक्तृत्वंकृतं पितृवोत्तुभयोरपिभोक्तृत्वमेवइत्युक्ते तदेयरूपमिदमनविद्याभिधात्। इत्येवमाप्तेवकीति। विद्येकत्वमितिकृतः। यतउभयोरप्य
नमोर्नत्रपरिपत्तापरिहर्तुं। तिलोपेतंवेधंरूपमभिनतमामनेति। ननुदक्षितोरूपभेदः। नेत्युच्यते। इभावप्येतोमंजो जीवद्वितीयमीद्वरप्रतिष्ठादयतो
नाथीतरहासुपर्णसंज्ञतावत्। अतएवअस्मा अभिवाकशीतीत्यशनायाचतीतः परमात्मापुतिपापतेवाकाशे। वेपिचसप्तवप्रतिष्ठासुमानोद्वपते। नृष्टं
रापस्पस्यमीदमिति। कृतपितृवोविसत्रतुजीवेपितसशनपाद्यकीतीतः परमात्मापिसाहचर्याद्यत्रिआयेनापिबती। सुपचयैते। परमात्मप्रकरणाये
तत्। अतएवधमदिमत्राधर्मादिसुपक्रमात् तद्विषयस्यवात्रापिवाक्यशेषोभवातिथः। सेतुरिजो नानामसरं ब्रह्मपरमितिगुहाप्रविष्टवात्माजो हिसत्र
प्रपचितं तस्मात्तामिदंभेदः। तस्माच्चविद्येकरं। अपिचत्रिष्येतेषुवेदेतेषुपौर्वापमालोचने। परमात्मविद्येवावगम्यते। तादात्म्यविवक्षयेवजी
वोपादानताथातरविद्वेषानचपरमात्मविद्यापोनेदभेदविचारवतायेस्ती। तस्मात्तस्मात्पंचार्थेवेषमागः। तस्माच्चधिकधर्मापसंहारइति॥
यौबुद्धिजीवौविबंतौ। यौसुपर्णौ। तुजीवेत्युपसिधिकाशंकाशंमंत्रद्वयेपिद्विवचनशब्दमायायेसत्तेकद्वित्वविशिष्टतातुल्यवक्तृद्वयप्रामाण्य
नस्यवाधकाभावात्सकरणसंनृग्रहाच्चजीवानुवादेनसंसारिब्रह्मलिनमंत्रद्वयमनासर्गमितिप्रपंचार्थमिदंस्त्वमितिभावः॥

अंतरात्मा तस्याम वत्स्यात्ततः। घरादिकं चिद्विषयत्वेनापरो संवत्सरात्तु सा दविषय मत्वेनापरो समिति प्रथमार्थे पंचमी अत्र कृता वात्म धर्मो परो ह्येवं
 ब्रह्माण्डे वृत्त धर्मः सर्वोतरत्वात् तन्मुक्तं तन्नतपोरे अदो कृतं तन्नतन्मे वा च द्येत्पुष्प प्रमेपा जवत्वेन शरण दिग्देरको ह्य्या दिसा ह्यिप्रतिपा
 दितं तथैव १२ देवतासु दयै सा द्रुल्य आत्मा सर्वोतरत्वात् के वा च द्येति क होल प्रमे ३ शाना मा घतीतः प्रतिपादितस्तत्रा ह्ये वि प्रमा घ भ्या सा ह

अंतरात्मा तस्याम वत्स्यात्ततः। ३६ मत्सा ह्यपरो सा द्रुल्य प आत्मा सर्वोतरत्वे बहिरुषस्तु क होल प्रमे पा नै र्दे त मे ल वा ज स ने पितः समा सु नै तित
 त्र संश्रु पः विधे क त्वं वा सा हि धा ना ना त्वं च ति वि धा ना ना त्व मिति ता वत्वा तं अ भ्या स सा म र्णा द न था ह्य नू ना ति र क्तो र्थे हि रा ह्या न म त र्थ क मे व सा
 त तस्मा घ घा आ सा क र्म नै द ए व म भ्या सा हि रा नै द इ से वं प्राप्ति प्रसा ह। अंतरात्माना विशेषात्सा त्वने विधे क त्व मिति सर्वोतर रो हि स आत्मा न म यत्राप
 वि दि एः ए एते च म तु र्ज नै च न हि द्या वा आ ना वे क स्मि न्दे हे स र्जं त रो सं भ वु तः। तदा ह्ये क स्या ज सं सर्वो तर त्व म प्र क ले त ए क स्य तु भू त ग्रा म व नै व
 सर्वोतरत्वं स्यात्। यथा च पंच भू त स म हे दे हे ए वि या आ पो त रा अ म्भ स्ते जा त र मिति स त्प पे शि के त र त्वे नै व सर्वो तर त्वं भ व ति त थो ह पी त र्थः। अ
 य वा भू त ग्रा म व दि ति क्र सं त रं नि द र्श य ति ए को दे वः सर्व भू ते पु रू ः सर्व वा पी सर्व भू तं त रा त्मे स स्मि न्ने स म त्ते प्र भू त ग्रा मे पु प क ए व सर्वो तर
 आत्मा आ प ते ए व म न यो र पि का ह्य ए ए पो रित र्थः। तस्मा दे पे वा हि धे क मिति ॥

कीतरत्वं प्रसन्निताना च संशयेन त्रयो वेद्यै सा दस्त विधे सं इ ह त वा सा ल यो र्वे धै वि क्पे अ भ्या सा हि रा नै दः प ज स भ्या सा त्म या ज मे द व दि ति प्र तु दा ह रणे न
 र्व प स ल त्र मि थो ध मी नु प सं हा रः फ लं नि द्वां ते नू प सं हा र इ ति वि वि कः ह पोः सर्वो तर त्वा नु प प सा ता व द्वा ह्य ए पो रे क व स्त परं सि द्धं वा च वे धे सं नि

सर्वोतरत्वं प्रसन्निताना च संशयेन त्रयो वेद्यै सा दस्त विधे सं इ ह त वा सा ल यो र्वे धै वि क्पे अ भ्या सा हि रा नै दः प ज स भ्या सा त्म या ज मे द व दि ति प्र तु दा ह रणे न

उक्तदोषं स्मारयति। नन्विति संदिग्धे ये मायः सावकाशः ३ हनु कृतत्वा दस्यो मा त्वत्वं ध्येयं व ह्युत्तिमनो मयूखा दिवत जीवा तत्त्वस्य ध्यानार्थं शोषेपि
निकर्षे प्रसक्तभावा दिति प्रहरति नैष्ठिके मइति वृत्तलिपि निकर्षा हि ता जीवता दत्तध्याने मद्रुक् मि रा गत मिति संकृतै न नैवमिति मते हि रूपसं तदनु
क्तमस्माभिरुच्यते ध्यानपरं ता क मिर मे क त्व तु कानांत र विरो धा सि ध्यति इति समाधत्ते न वयमिति अहं यत्ता पास्ति ष्यं व्यतिहार उ पु सं हर्तव्य इत्या हत
स्मादिति। सेव हि सत्पदयः समः कश्चिदधिकारी न ह्यापक म सं रू षं भौतिके पु म्प म जने तत्त्वत्तत्वेति स सं जल हिरण्य ग भा खं वेदा वा से तत्त्व लोक
न नू भ पा स्मा न स्या र्थे विशेषे परिकल्प्यमाने देयतायाः संसाप्यीत्सत्ता यत्ने निकर्षः अत एते सु क्तं नैष्ठिकेः। रो का त्म्यं स्पेयाने न प्रकारेण वृद्धिं
त्पमानत्वात्। न न्ये वृत्तिसंख्ये क त्व दृष्टी कार आ पद्येत। न वयमेक त्व दृष्टी कार बा स्या मः। किंतु व्यतिहारो गो ह द्विरूपा मतिः कर्त्तव्या वचनमा मा रण
त नैक रूपेण ता वदुषे पा द्या मः फलतस्त्वेक त्वमपि दृष्टी भवति यथा ध्यानार्थे पिसत्यका मा दिगो तो पदे री तदु रा ईश्वरः प्रसिध्यति। तस्मादप्यमा
ध्यातव्यो व्यतिहारः समाने विषये उ पस हर्तव्यो भवति सेव हि सत्पदयः ॥३८॥ सयो हेत न्न ह्यसं प्र य मृजं वे द स त्र सै ता दिना गा ज स ने य के स
त्यविधा सना मा सरो पा सना विधा या ने त र मा का य ते त प्त तत्त्व म हो स आ दित्यो य स य त त्स्मि न्न ड ले पुरुषो य थ्या यं द क्षिणे स न्पुरु ष इत्या
जमः फलमित्यर्थः। ससमिति नाम अस्वरं सति पमिति तत्र मय मो जमे अस्वरं सत्यं मध्यस्थ मस्वरं मन्त त मु भवतः स ते न संप्रटितत्वा त्स सया
यनेव भवतीति नामा सरो पा सना सत्यविधा गत्वेनोक्ता य त्तर व प्र कृत हृदया रं य त सं प्र तु क्त प स ता दिगु ण कं से सा वा दिस मंड ले क्षिति च
रुष सत्सा हरित्व ह मिति च नाम ह्यपहाना त्प सयः फलमित्यर्थः ॥

सर्वं योजयितुं तस्मादिदं कुरुते हि आख्यातुं अहं यति केचिदित्यादिनां देवे कर्म गोर्दी ये हिरण्यं पुरुषं दृष्टिं सत्रं किं माह तत्रेति ।
पृथिव्यात्मा तन्माह देवता मे गोर्दी तस्माद्देवता मगोर्दी पुरुष उद्गीयते वेद विदुः ज्ञानात् कर्मफलं समं हितमर्थ इति श्रुत्यर्थः । ससंविधानुनक

तस्मात्सर्वे यमेका सत्यविद्या तेन तेन विधेयेन वेतां सते सतः सर्व एव सत्तादयो गुणा एकस्मिन् मोग उपसंहर्तव्याः । केचित्तु न रस्मिन्स्वेदं
यवाजसुते मरु मस्यादित्य पुरुष विषयं वा कर्म छांदोग्ये च अथ पण्योत एदित्ये हिरण्यं पुरुषो दृश्यते । अथ पण्योत रक्षितं पुरुषो दृश्यते इत्यु
एदित्ये सर्वे यमस्यादित्य पुरुष विषयं विद्यो भयने केवेति कृत्वा सत्तादीनं गुणान् वाजसने विभ्यः छंदो गाता मप सहा यो न्नयते । तत्र
सा धुलस्पते । छांदोग्ये हि कर्म संबंधि तुद्गी यव पाश्र्वा विद्या विज्ञापते तत्राद्यादि मधा वसाने पुहि कर्म संबंधि चिदा निभवंति । इयमेव गी
मिः सामेत्पुपकं मेतस्य क्वे यसा न च मे ह्यो तस्माद् उद्गी भइति मध्ये पण्यं विदुः ज्ञानात् यती सुपसंहारे नैव वाजसने य के किंचित्कर्म संबंधि चि
क्रमस्ति तत्र पकं मभेद । द्विधा भेदे सति गुण अवस्थे वपुतेति । **कु कामादी तत्र तत्र तत्र च पतनादिभ्यः ।** अथ यदिदं मस्मिन् ब्रह्म परे हरे
पुदुरीकं वेदं महरोस्मिन् च त एका इति प्रकृत्य छंदो गा अधीपते । एष आत्मा पदत पाप्मा विरजो निमृत्पुवि शोको विजिघत्सो विपासः सस
कामः सस संकल्प इत्यादि । तथा वाजसने पितः सवा एष महानज आत्मा यो यं विज्ञानमयः प्राणे पुप पण्योत हृदय आकाश स्तस्मिन् ये ते सर्वे स्य
वशीत्यादित्य विधेयं कलं परस्परमुपयोगश्च किं नानेति संशयं विधेयं कलमिति ॥

संगीयिते सह । नैवमिति । अंगविद्यातः सतं जहिरण्यं नैविद्यायाने ह भगणे पसं हार इत्यर्थः । कामादी ॥

सगुणनिर्गुणविद्ययोः श्रुतासत्यकामादयो ब्रह्मविद्यादयश्च गुणमिष्युपसंहर्तव्या न वेत्युपसंहारस्य फलभावाभावाभ्यां सदेहे सत्यविद्याया
 एकतागुणसंकर्षेण विद्ययोः सगुणनिर्गुणरूपभेदेन भेदाभिर्गुणविद्यागुणोपसंहारस्य फलभावाच्चोत्पसंहार इति बहिरवभासोऽसिद्धांत
 मिति तत्रेदमिहादिना। एवं विद्याभेदेऽस्य देक्यंगुणोपसंहारस्तद्गुणवतस्त्विति भिन्नविद्याया नामभिर्गुणानामभ्युपगमादिसाम्येन निर्गुणस्य ले
 तत्रेदमुच्यते। कामादीति सत्यकामादीत्यर्थः। यथा देवदत्तो दत्तः सत्यमाभा मेति यदेतत्तादो गेहदपाकाशस्य सत्यकामत्वादिगुणजातमुप
 लभ्यते तदिदं तत्र वा ज सनेयके सवा एष महान ज आत्मा इत्यत्र संबन्धे त मज्ज वा ज सनेयके विशालाद्युपलभ्यते तदपीतस्त्रयं दो गेह एष आत्मा
 पल्लवपापेऽस्य संबन्धे त आमतनादिसामान्यात् समानेऽयममत्र पितृद्वयमायतनं समानश्च वेष्टेऽश्चरः समानं च तस्य सेतुं लोका संने
 दमयो जनमित्येवमादिबहुसामान्यं दृश्यते। ननु विशेषो विद्युपते छांदोग्ये तदपाकाशस्य गुणयोगात् ज सनेयके लाकाशश्च यस्य ब्रह्मण इति
 । ननु हर उच्यते अस्मिन् छांदोग्येऽपि आकाशाद्वैजल्ये वेति प्रतिष्ठापितत्वात्। अयं त्वत्र विद्यते विशेषः। सगुणा हि ब्रह्मविद्या छांदोग्येऽपि दि
 श्यते अथ पदहात्मानुमनुनिधयज्यतांश्च सत्यात्कामानि सात्मवत्कामानामपि वेद्यवशात्। वाजसनेयके तु निर्गुणमेव ब्रह्मो पदिश्य
 मानुदृश्यते अत ऊर्ध्वं विमोक्षा य ब्रह्म असंज्ञोऽयं पुरुष इत्यादि प्रश्नप्रतिषेधनसमन्वयात् ब्रह्मविद्यादिभूतस्य च निर्गुणजातं वाजसनेय
 के स कीर्त्यते तेषां चोपरिष्ठात्स एव नित्येसादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति। गुणवतस्तद्ब्रह्मण एकत्वात् विभूति प्रवृत्तिपाप्यंगुणोपसं
 हारः सन्नितो नोपासनीयेति दृश्यं ॥ १ ॥

बुद्धिस्थानां सत् सर्वमुपसंहारो मुक्तः सानस्तति प्रकर्षसा कांक्षितत्वाद्युक्तं विदुर्गुणैस्तु तेः कर्तुं योग्यत्वात् अथ निसगुणस्य सत्यकामादिभू
 तनिर्गुणस्य गुणान्तर्भूता एव तेषां पितोपसंहारो नैवेत्यर्थं निर्गुणत्वावकत्वेन श्रुतगुणानामभ्युपगममत्तमिति। इहानि सैनां तर्भावरुधा

आदरादलोपः। अत्र यद्यपि मिहोत्रशृङ्गाभ्यां संज्ञाप्रमादात् तत्रेदं विचार्य तत्रेति केचन नरोपासकेनातिविभोजनात्पाककार्यत्वेन विष्णुप्रकारादि
 होत्रविचारत्वात्संगतिः। एवं पक्षे भोजनलोपेऽपि द्वयोः तरेण प्राणमिहोत्रावुपानं सिद्धं तत्रैव पदमिति भेदः। ननु यद्वक्तव्यमिति पक्षे न भोजनादिति
 भक्तमन्त्रघटनोपीति मिहोत्रसंयोगविधानादाक्षेपकभोजनलोपे तदसिद्धमिति श्रुतिहेतुलोपमिति सिद्धं तत्रैव पदमिति भेदः। ननु यद्वक्तव्यमिति पक्षे न भोजनादिति
 आदरादलोपः। अत्रेति केचन नरोपासकेनातिविभोजनात्पाककार्यत्वेन विष्णुप्रकारादि
 दि। तत्र पंचप्राणहृतपोविहितास्तासु च परस्तादमिहोत्रशृङ्गाभ्यां संज्ञाप्रमादात् तत्रेति केचन नरोपासकेनातिविभोजनात्पाककार्यत्वेन विष्णुप्रकारादि
 प्रासते एवं सर्वोपासनात्प्राणमिहोत्रमुपासत इति तत्रेदं विचार्य तत्रेति केचन नरोपासकेनातिविभोजनात्पाककार्यत्वेन विष्णुप्रकारादि
 दादरादलोपः। अत्रेति केचन नरोपासकेनातिविभोजनात्पाककार्यत्वेन विष्णुप्रकारादि
 जनस्य प्राथम्यादिना स्वमिहोत्रं न प्रथमं प्रापयतीति प्राणमिहोत्रादं करोति माहिन प्राथम्यलोपसहेतुन तत्राप्रथम्यवतो मिहोत्रस्य
 लोपसहेतु इति न लभ्यते॥

लोपे लिख्यस्य गुणस्यैव ब्रह्मजनलोपेऽपि प्राणमिहोत्रसादरेण कृतिनिर्वाहार्थं भक्तो पदमिति दृष्टं तेन पूर्वपक्षस्य त्रैरापरिहरति एवं प्राप्ति इति
 एवं तदिति स्वयं प्राणमिहोत्रस्य कृतिनिर्वाहार्थं तत्पूरणमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

आश्रितविहिता हतीतामाश्रमलोपलोपरवनद्व्यांतरासेपकलं यथाकृतमुमुक्ता एप्रणयनाश्रितस्य गोरोहनस्य कृतलोपलोपोनवाश्रमं
 तरप्रमोजकत्वे तेषां फलितमाह ता इति । मद्रुक्तमग्निहोत्रशृङ्गातद्व्यांतराश्रितिरिति तत्राह नवाश्रमेति । तद्वाचोविश्याग्निहोत्रसादृश्यमर्थवादस्य
 शृङ्गास्तुतिहेतोः पपत्तेरित्यर्थः धर्मप्रापकत्वे दोषमाह तद्धर्मप्राप्तौ चेति अतएवेति तद्धर्मप्राप्तभावादेवेत्यर्थः प्राप्ते संपादनं ब्रह्मास्मादिति भावः
 ताश्रमप्रमोजकलक्षणपन्थाः सत्यः कथं भोजनलोपे द्व्यांतराश्रितनिधापयेयुः । नचात्र प्रकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरसिर्कुडपापितानपने
 मासमग्निहोत्रं जुहोतीति विधुद्वागतोऽग्निहोत्रशृङ्गातद्व्यांतराश्रितिरिति युक्ता तद्धर्मप्राप्तिः । इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशृङ्गाततद्व्या
 न्तरविधापयितुमर्हति तद्धर्मप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमानां अमुद्धरात् इवोपि प्राप्तेरनुनचासि संभवः । अमुद्धरातावद्व्याधिकाश्रमा
 नायनवापमशो होमः भोजनार्थतामाघातप्रसंगात् भोजनोपनीत इत्यसंयुधात्वात् एवैव होमः । तथा च जाबालश्रुतिः पूर्वोक्तिविशेषादुक्तायादि
 ति आश्रमाधारमेवेतां होमनिर्वाहो दर्शयति । अतएवेहापिसापि सांपादिकान्येवाग्निहोत्रोक्तानि दर्शयति । इत्येव वेदिलोमानिर्वहं हि दृष्ट्या
 ह्यस्तोमनोवाहार्थं पचनश्रावमाहवती यद्विद्विष्कति आश्रमं तिलमात्रे पलसंख्यायां इष्ट्या मुख्याग्निहोत्रे वैधभावात्तदंगानां चेह संयु
 पादपि विहितत्वात् भोजनेनैव चरुतकालेन संयोगाभागे होत्रकालावरोध संभवः । एवमप्येवमुपस्था नृदमो धर्माः केचि कथंचिद्भिहोत्रं तोत
 स्माहो जनपक्ष एवेते मंत्रद्वयदेवतासंयोगासंयुहो मानिर्वर्जयितव्याः यत्वा दरद्वितव चर्तत हो जनपक्षे प्राप्य विधानार्थः ॥
 मुरगाग्निहोत्रांगानि संपाद्यते चेत्कथं तदनंगं वेदिरत्र संपाद्यते तत्राह वेदिक्रतिश्चेति मुरगाग्निहोत्रस्यामुद्धरावत्सायं प्रातःकाले यस्यापितत्रा
 श्रितिरित्याह भोजनेनेति उपस्थानपरिस्तरादयो व्युत्पन्ना नान्नाश्रमवन्नाश्रुवंतीत्याह एवमिति यस्या तद्धर्मप्राप्तभावस्तस्माद् हो जनपक्षे एवेव होमद्वयपसं

॥ अमुद्धरातावद्व्याधिकाश्रमा ॥

शा.स.भा.
८४

ननुस्वामिभो जनस्योत्तरका तस्मिन्कृत्यादिविहितं कथं पर्योतिथिभ्यो श्रीपादितिवचनेन बाध्यते तत्राह न त्वसीति उपसक्तत्वा मिद्विषयमुत्तरका
लत्वविधानमित्यर्थः नत्विति प्राथम्यमात्रेणैवार्थः प्राणोपासकस्यासौ भोजने प्राथम्यार्थतया दृष्ट्या मया सिद्धौ पलितमाह तस्मादिति तन्निर्धारणम्
इमं यथा दृष्टं तदानीं तस्मात्प्रमाणमाह किं तानीति यथा नारम्भाधीतं परममीर्षं जुह्वारकं त्वगतपाकं कर्मसुनितं प्रयुज्यते तथा गच्छितौ वासनासुद्धौ

न त्वस्ति वचनस्यातिशयः न त्वनेनास्य नित्यताश्च कथं ते दर्शयितुं तस्माद्भेदो जनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥ ७॥ तन्निर्धारणानियम
स्तद्वदेः यथा यथा प्रतिबंधः फलं ॥ ४२॥ संतिस्मृती गम्याश्रमाणि विज्ञाना सोमिसेतदक्षरमुद्धीयमुपाहीते सेवमादीनि किं वातिभिसाये
वस्युः कर्मसु परमं प्रकीर्त्तयितुं तानि सानि गोहोहनादिवदिति विचारयामः किं तावत्वा तं निसानीति कुत प्रयोगवचनपरिग्रहात् अना
रम्भाधीता अपि सैता तानि इद्धीयादिद्वारेण कृतुं संवंधात्तु नुप्रयोगवचने नैवांगांतरवत्संस्पृश्यं ते यत्तेषां स्ववाक्येषु फलश्रवणं आपयित
हवैकामासां भवतीत्यादितद्वर्त्तमाना पदेशरूपत्वादर्थतादमात्रमेव अपावश्लोकश्रवणवत्तफलप्रधानं तस्माच्च प्राप्स्य परमं मयी जुह्वं
वतितसपापं श्लोकं श्रुत्वा तौ सेवमादीनामप्रकरणपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण कृतुं प्रवेशात्प्रकरणपठितवन्निसता एवमुद्धीयाद्युपा
सनामपीसेवमासेवमस्तानि निर्धारणानियम इति ॥

यादिद्वारेण तस्मान्निसानि कृतकं त्वंगाप्रमाणताश्रयो गोहोहनसंयोगः पशुफलार्थत्वादनित्यत्वेन यथा प्रयुज्यते यथा वा पशुं गच्छात्तस्य प्रमं वै
यादिद्वारेण तस्मात्त्वमेव फलत्वादनित्यं तथा कर्मसम्यग्वादिफलकत्वापासनासंगत्वेनानि सानीति संशयात् पूर्वपक्षेऽपासनामा
प्रयोगनित्यत्वं सिद्धं ते त्वनित्यत्वमिति फलभेदः अनित्यभोजनाश्रयप्राणाग्निहोत्रस्यानित्यत्वात्तत्त्वकर्मगोपास्तीर्त्तानि सत्वमिति प्रसुहहरणद्वयं

किं तावदिति ॥

८४

[illegible]

पुण्यमपीत्यादिषु फलविधिः किं तस्मादत आह नत्विति। एवंविधो यथादिवन्निराकांक्ष इत्यर्थः। जुहुरेवाश्रय इत्यत आह वाग्येवेति जुह्वप्रकृतिद्रव्यावेष्टि
त्वादनेनैव वाक्येन कलंगतमा जुह्वप्रकृतिद्रव्यसंबंधे विधेयः पञ्चान्निराकांक्ष जुह्वमाश्रित तस्यैव प्रकृतिद्रव्यसकलसंयोगे विधेय इति वाक्येनेदं

नतु पुण्यमपीत्यादिष्वेवंविधः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोस्ति। वाग्येनैव जुह्वप्रकृतं विवक्षितफलविधिं विवक्षते वाक्येनेदं स्यात्। उपासनां
तु क्रियात्मकत्वाद्विधिविधानोपपत्तेरुद्गीषायाश्चाप्यमाणां फलविधानं न विरुध्यते तस्माद्यथाकृत्वाप्यपि गोहोहतादीनि फलसंयोगादी
निरवमुद्गीषायाश्चाप्यप्यन्त्यास्यपीति दृष्टव्यं। अतएव चकलसंज्ञकारानेवं ज्ञातीयकमुपासनातिक्कतुषुकल्पमां चक्रुः॥ ॥ ॥

इत्यर्थः। पुण्यमपीत्यादिवैलक्षण्यमुपासनानामाह उपासनांत्विति स्वयं क्रियात्वाद्यागादिवत्फलविधिं हत्वेन विधानोपपत्तिरित्यर्थः तस्मादिति अंगत्वा
वेदकमानाभावादित्यर्थः अतएवेति अतएव तत्त्वादेवेत्यर्थः तस्मादंगोपासभावेपि कर्माधिकार इति सिद्धं॥ ॥ ॥

शा.सू.भा.३

८६

५

प्रए नवेदेवतदुक्तं॥ वायुप्राणयोर्मैदं भेदवाक्याभ्यां संशयमाह तत्रेति अस्तु कर्मीणां तत्संबन्धोपास्तीनां च फलभेदान्नित्यत्वान्नित्यत्वरूपप्रयोगभेदः
हतवायुप्राणयोः स्वरूपाभेदात्तत्वरूपप्राप्तिलक्षणफले व्यावृत्तान्नप्रयोगैर्भूमिति पूर्वपक्षयति अथयगिति अस्मिन् भूते सारभ्यमुः प्राणिभूत्या
नासिके प्राविशदिसभेदं दर्शयतीत्यर्थः । अतश्चोदेति सूर्यस्तं वदेति प्रश्ने सत्रात्मनो वायुर्वीजवायुस्थाने प्राणं वदन्नेकत्वं तयोर्दर्शयतीत्याह तत्रेति
प्रए नवेदेवतदुक्तं॥ ४३॥ सज्जसनेयकेवदिवाग्मेवाहमिति वाग्द्वयस्य वाग्धातुसंवागादीनां प्राणः श्रेष्ठो वधारितः अधिदेवतमन्वादीनां वायु
स्तथा प्राणो वायुर्वीजसंवागद्वयस्य अधिदेवतमन्वादीनां वायुः संबन्धो वधारितः अध्यात्मवागादीनां प्राणः तत्र संशयः एवमेवैवो वायु
प्राणवृत्तं तयोः स्मृतौ अ एवमेवेति अथयगेवेति तावत्प्राणसंतत्वाभेदात् न स भिन्ने तत्वे एव गवुर्चितं तन्वाप्यं दर्शयति चकृतिरध्यात्मसधि
देवतवृत्तत्वाभेदं अग्निवीजत्वा मुखं प्राविशदित्प्राणः तथा त एते सर्व एव सन्नाः सर्वे न तादृसा ध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदेविकी विभूतिमा
त्मभूतां दर्शयति । तथा सत्रापितत्र तत्राध्यात्मसधिदेवतवृत्तं धातुत्वाभेदं दर्शयतीति । क्वचिच्चयः प्राणः स्वायुरिति स्पष्टमेव वायुप्राणं चे
कं करोति । तत्र तत्रोदाहृतं पिने वाजसनेयि ब्राह्मणे यतश्चोदेति सूर्य इत्यस्मिन् रूपसूत्रश्लोके प्राणो ह्यारब्ध इति प्राणोक्तमेतीति प्राणैवोपसं
हरन् एकत्वं दर्शयति । तस्मादेकमेव व्रते चरेत् प्राणो ज्ञापयति च प्राणव्रते नैकैनाप्यसहस्रेणैतदेव दृश्यते ॥

किंच यदि वा मुप्राणयोः पृथक् ध्यानं स्यात्तर्हि ध्यानांगवृत्तभेदेऽपि स्यादिह तु प्राणापाननिरोधात्मकवृत्तेऽप्युक्तं ध्यानेऽपि स्यात्तस्मादिति प्रतीत्यस्य
प्रशस्तत्वादित्यर्थः ॥

किं च वा युप्रारोह संवर्गो भेदेनोपक्रमपरस्तादाक्षरशेषे संवर्गदेवैक्यश्रुतिः प्रयोगैक्यमित्याह तथेति । महात्मनः इति द्वितीया बहुवचनं चतुरश्रवत्
संख्याकान्वायुसर्गोदकचक्षुःश्रवणवाक्स्पर्शः श्रोत्रमनोरूपानेको देवः कः प्रजापतिर्जगत्प्राणीनां पञ्चदेवतवानित्यर्थः न ब्रवीति भेदमिति शेषः
यथाग्निहोत्रजुहोतीत्युपनामिहोत्रस्यैकस्यैवदधिर्नडलादिगुणभेदेन सायंप्रातः काले भेदेन प्रयोगभेदस्तथान्नादे भवति य एव वेदे सुतन्नामाः सं
वर्गविद्यामा एकत्वेऽप्युपलक्षितं युप्राणा रक्षणं भेदात्प्रयोगभेद इत्युत्तरं सिद्धं तथेति । एतदेवेति तौ वा एतौ द्वे संवर्गा विसृज्य भेदवाक्यप्रयोग
तथा प्रांदेगेपि परस्तान्माहात्मनश्चतुरो देव एकः कः सो जगत्प्राणवत्सर्वगोपा इत्येकमेव संवर्गं मयति न ब्रवीति एकैकेषां चतुरां संवर्गोऽप
रोपरेषां मिति । तस्मादप्युक्तं मुपगमनस्यैव प्रमेवमः । एतदेवेति युप्राणा वुपगंतव्यमिति । कस्मान्न एतदुपदेशात् आध्याना यो ह्यप
माध्यानाधिदेवविभागोपदेशः सोऽसमाधान एतत्केः नर्थकः स्यात् । तन्तुं न एतदनुचितं न तत्ता भेददिति नैष दोषः । तत्र भेदेऽप्युक्तं
भेदेनोपदेशभेदवशेनावचितं न भेदोपपत्तेः श्लोकोपन्यासस्य च तत्ता भेदाभिप्रायेण प्रपञ्चमानस्य पूर्वोदितं ध्येयभेदनिर्दिष्टकरणस्य मर्षा
भावात् । सयथेषां प्राणानामधमः प्राण एव मेतासां देवता नाना युरिति बोधमानोपमेयकरणत्वात् एतेन ब्रतोपन्यासो व्याख्यातः ॥

भेदपरस्तादाक्षरदेवभेदसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वपक्षस्तु मनुष्यप्रसाहनन्तु कृमिसादिनाड्यास्तथा प्रधानभूतसंवर्गगुणविशिष्टेषां देवाक्यविरो
धादनुपासनायुतवेक्यवाक्येन प्रयोगैक्यप्राप्तकमिति भावः सर्वदेवास्तमयोर्वीचधीनत्वात् न भेदाभिप्रायेण प्राणात्तावुक्तौ । तत्रैव्यासाधिदेवावस्था
भेदेनोक्तसंख्यभेदस्य निरासेऽप्यत आदेतीति श्लोकस्य नशक्तिरित्याह श्लोकेति । असामर्थ्यलिंगमाह सयथेति । श्लोकोपन्यासवद्वैतैकोपन्यासो
पित्वा भेदाभिप्रायेणोक्त्याह एतेनेति ॥ ॥

शा.सू.भा.३

८७

नन्वेवकाराद्यमुव्रतनिवृत्तेः प्राण एवैको ध्येयोभातीत्यत आह एकमेवेति वदन् दर्शनादीनि वाक्यसुरादीनां व्रतानि अमरूपमस्तुताभ्यानीत्युक्त्वा
प्राणस्याभ्युव्रतत्वनिर्धारितं तज्ज्वरं न तावादीमग्न्यादिसादीनां व्रतानि भ्यानीत्युक्त्वा वापोरभ्युव्रतत्वं निर्धारितं समर्थेणां प्राणानां मध्यमः प्राणः
स्थिरव्रत एवमेतासां देवतां वा पुष्पैर्वा चित्स्थिरा देवता वायुः सेषा नस्तमिता देवता यद्वायुरिति श्रुतेरतो भ्युव्रतनिर्णयस्यार्थ एवकारो न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थः
इत्यर्थः अत्रैवार्थे लिङ्गमाह एकमिति उकारः श्रव्यः तेन व्रतं न वायोः सामुज्यसमान देहत्वं सलोकतां च जपतीत्यर्थः नन्वेव वायुशक्तिर्न श्रुतेस्तत्राह
एकमेव व्रतमिति चैवकारो वागगदिव्रतनिवृत्तेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः। भ्युव्रतानि हि वागदीन्युक्तानि तानि मत्पुत्रमोभूत्यो पथे मइति
श्रुतं। न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थः अथातो व्रतमीमांसेति प्रकृत्य तुल्यवद्वायुप्राणयोरेभ्युव्रतत्वस्य निर्धारितत्वात्। एकमेव व्रतं चेरेदिति चोक्ताते
नो एतस्यैव देवतायैसा मुज्यं सलोकतां जनयतीति वायुशक्तिर्न वृत्त्या मुव्रतमनिवृत्तितं दर्शयति। देवते सत्रवायुः स्यात् अपरिच्छिन्नात्मक
त्वस्य प्रेषितत्वात्। पुरस्तात्त्वयोगाच्च सैषा नस्तमिता देवता यद्वायुरिति। तथा तो वा एतो द्वौ संको वायुदेवदेवेषु प्राणः प्राणो धितिर्भेदेन व्यप
दिशति। ते वा एते पंचासौ च स्येदं सतत्कृतमिति च भेदेनैवोपसंहरति। तस्मात्पथगेवोपगमतां प्रदानवधयेन्द्राय एते पुरोडाशमेकाद
शकपालमिन्द्राय धिराजामेन्द्राय स्वरास इति अस्मादिपुरोडाशिमामिहे सर्वेषामभिगमयन्नवधं च वट्कारमिति ॥ अतो वचनादिन्द्रा
देवतेति तस्मात्तत्वाभेददृष्ट्या व्रतैकमिति स्थितं संप्रति हेवेति पृथगुपदेशं विवक्षितं तत्रातो वा इति सो वंद्यं तं व्याचष्टे प्रदानवदिति त्रयः पुरोडा
शः अस्मांसीति त्रिपुरोडाशिनीष्टिस्तस्मां किं सह प्रदानमुत भेदेनेति संदेहपूर्वपक्षमाह सर्वेषामिति। सर्वेषां देवानां मामिमुल्लेखेन प्रापयन् विवृण्वतीत्य
र्थः। एकार्थमेव ते ह विविधे शेषो गान् हतिकावयासा इति भावः॥

८९

एवं स ह्यवदानकृते देवैः काचपुरोडाशानां सह प्रक्षेपे प्राप्तेऽप्यप्रक्षेप इति सिद्धांतमाह राजेति राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन विशिष्टदेवताभेदादि
 त्वर्थः किंचाधुर्मृगायजेति प्रैक्षेकृते होत्रापोमंत्रः पद्याते सायाज्या अनुब्रूहीति प्रैक्षानंतरमंत्रः पुरोनुवाकेति भेदेऽस्ति तत्रास्यामिष्टौषथमपुरोडाशप्रदा
 ने पाकुसायासासहितीमप्रदाने पुरोनुवाक्यायाच पूर्वमनुवाक्या सापश्चाद्यायेति अस्यासमन्वाहतिश्रुत्याविधानात्पथाश्रुतिप्रक्षेपश्च कृमिसाहच
 ज्येति संकषो देवताकांडः। वाग्रहोवधारणेनानैव देवतागजादिगुणभेदेन भेदावगमादिति सूत्रार्थः दृष्टते देवताभेदात्कर्मभेदब्रह्मभेदः स्यात्तद्वत्
 राजादिगुणभेदाद्यामानुवाक्या अस्यासविधानाच्च पथान्नासमेव देवतापथका लक्षणपथकं भवति। एवं तत्त्वाभेदेऽपि आधेयं शृष्ट्यक्काद्या
 नपथकमित्यर्थः। तदुक्तं संकषे नानावोदेवतापथकानादिति तत्र तु इत्यदेवताभेदाद्यागभेदे विद्यते नैव सिद्धि विद्याभेदेऽस्ति। उपक्रमोपसाराभ्या
 मध्यात्मादि देवोपदेशेषु एकविधा विधानप्रतीतेर्विधेयैः पितृधात्माधिदेवभेदात्पृथगेति भेदो भवति। अग्निहोत्र इव सायं प्रातः कालभेदादित्येता
 वदभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तं ॥ ॥

आहतत्रलितिकमेति वाक्यं देवताभेदः कर्मभेदे हेतु इह त्वन्नादेन भवति मयं वेदेऽप्युक्तं यत्कलेन जातविधायः पश्चात्कृतवाप्रयागभेदेन
 भेदकः अग्निहोत्रसेवदभ्यादि इत्यभेद इत्यर्थः। तर्हि केनो न प्रयत्नस्य दृष्टा तत्त्वमित्यत आह विधेयैः केषुचित्प्रवृत्त्या भेदादेवताभेदः प्रयोगभेदश्चैव
 तार्थ इति तद्वत् ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् । उत्पत्तेः प्राणिदसर्वं नैव घटासीन्ताप्यसदिसुपक्रममनः सृष्टिमुक्त्वा तन्मन आत्मानमेव तेती स एव सर्वकर्मगतीनपश्यति मने
 धिक्कृत्यपठतीत्यर्थः पुरुषाप्रवेष्टुं सशतवर्षातर्गतैः षट्त्रिंशत्सहस्रैरहोरात्रैरवच्छिन्नतया मनोवृत्तीनामसंख्येयानामविषयविशेषसहस्रत्वं ताभिरि
 ष्टकालेन कल्पिताभिर्मनसैव संपादिता अग्नौ मनश्चित्तस्तान्की नृपुण्यान्मनोमयान्मनोवृत्तिषु संपादिता तान्मनः स्वसंवेधित्वेन मनोपश्यत्त
 था वाक्प्राणादयो विश्वस्वरूपानि रूपान्मनीनपश्यन्निस्सह तथेति । प्राणो घ्राणं कर्मेन्द्रियेण हस्तादिना चित्तः कर्मचित्तः अग्निस्त्वक् चर्येण चित्तपश्यत्त
 लिङ्गभूयस्त्वात्तद्विचलीयस्तद्वि ॥ ४४ ॥ वाजसनेयितोऽग्निरहस्येनैव वा इदमग्ने सहा सोऽदिसस्मिन् ब्राह्मणे मनो धिक्कृत्या धीयते तत् षट्त्रिंश
 तं सहस्राण्यप्युपदात्मनोऽनीन कीन्मनोमयान्मनश्चित्तद्वयादि । तथैव वा क्वचित् प्राणचित्तश्च सुषुप्तितः ओञ्चित्तः कर्मचित्तोऽग्निचित्त इति पृथग्
 मनीनामनन्ति संपादिकान् । तेषु संप्राप्य किमेते मनश्चिदात्मः क्रियानुपवेशिनस्तत्त्वेषु भूताः इतस्वतंत्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकृष्टा
 क्रियानुपवेशोऽपि स्वातंत्र्यं तावत्प्रतिज्ञाते ते लिङ्गभूयस्त्वादिति । भूयांसि हि लिङ्गा न्यस्मिन् ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपो ह्यनयंति दृश्य
 तैः ॥

इत्युक्त्वा किमेते मयः कृत्यार्थं तत्राधान्यज्ञापकलिङ्गादिभूयस्त्वात् पुरुषार्थवैतिसंश्रुपमाह तेऽपि किंवलविद्यात्मकाः क्रियां गन्विना भावनामया
 इत्यर्थः एकप्रयोगसंभवाद्ब्रह्मप्राणयोर्धीनप्रयोगसंरोक्त इह तु मनश्चिदात्मनीतां प्रकरणत्वं गत्वेनैकप्रयोगत्वमिति प्राप्य सिद्धं तमुपक्रमते
 तत्रेसादिना पूर्वपक्षे भावनामनीनां क्लृप्तात्मिष्टं तेषां क्रियाग्निना विकल्पः समुच्चयो वास्तवसिद्धाते पुरुषार्थत्वमिति फलं ॥ ॥ ॥

तत्तत्र सर्वप्रणिमतो वृत्तिभिर्ममसदृशप्रपञ्चीयत इति ध्यानदार्ढ्ये सति सर्वभूतानि यत्किंचिन्नतसा संकल्पयंतितेषामेकश्रीता सा कृतिः करण
मिसेकं लिङ्गं किंपागस्य यत्किंचिन्नतसा संकल्पयंतितेषामेकश्रीता सा कृतिः करण
रं किंपागस्य बोधितकालानुष्ठेयस्य सदा सर्वैरनुष्ठीयमानत्वायोगादित्यर्थः । षट्त्रिंशत्सहस्रत्वं संख्याप्यनंगत्वे लिङ्गं एवंजातीयकपदेन भक्ता एव सि
तद्यत्किंचेष्टानि भूतानि नतसा संकल्पयंतितेषामेव सा कृतिस्तान्हेतानेव विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वं च विस्वयते इति चैवंजातीय
कानि । तद्धि लिङ्गप्रकरणद्वलीयः । तदप्युक्तं पूर्वस्मिन् कर्तुं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणाख्यानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्र
कर्षादिति । पूर्वविकल्पः प्रकरणात्सा क्रियामानसवत् ४२ नैतद्युक्तं स्वतंत्रा एते ग्रन्थे न न्यशेष भूत इति । पूर्वस्य क्रियाममस्याग्नेः प्रक
रणात्तद्धि वप एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यात् । न स्वतंत्रः । ननु प्रकरणात् लिङ्गद्वलीयः ससमेवमेतत् ॥ ॥ ॥

जाग्रतेपि

हांतमुपक्रमपूर्वपक्षप्रतिपूर्वेति । पूर्वस्येष्टकानि रश्मिं चिनुत इत्युक्तस्य स एष लिङ्गकोप्तिरिति सन्निहितस्यायं विकल्पविशेषोपदेशः संकल्पम
यत्सारमप्रकारभेदोपदेशः क्रियाशिवत्वं संकल्पकग्रन्थोपयोगमिति यावत् । किं विधिवाक्यसंलिङ्गप्रकरणाद्वलीयः अर्थवादस्य वाधमंजी करोति
सत्यमिति ॥ ॥

शा.सू.भा.प्र.

८६

नक्षिती मइत्याहलिंगमितिमाह तस्यग्निविध्यर्कैर्यवाहस्तुलिंगातोस्वार्थप्रापकमानाभावाद्देवैर्मित्यर्थः तत्रस्तुकिपापदंआचष्टेतस्मादिति
ननु। अत्रैवास्मादानीनांधानममानाकथंकिमप्यलं तत्राहमानसवदिति द्वादशाहस्यार्धसहस्रं यथाक्रमधस्तु द्वादशाहस्यैवद्विरावादिषु प्रकृति
त्वं। तद्धमीणांमेवतेष्वतिदेशतस्यमध्यदशरात्रस्यदशमेहम्यर्थादेकदशहनिमानसग्रहः अतएवअनयातायात्रेणसमुद्रसमाप्राप्तापसंमनोअ
हंगृह्णातीतिअनयासपापयिष्यापात्रेणसमुद्रत्वाप्रजापतिदेवताकमनोग्रहस्यतेइतिग्रहः सोमरसः मनसासत्त्वेनभावितमधुपुगीहतीत्यर्थः
अतएवविंशतिधाधितपाविविधवाक्चोच्चारणभावाद्विवाक्यसंज्ञाहः आसा॥ ग्रहाणांमसोमपात्रस्योपादानगृहीतस्यस्वस्थानेस्थापनमा
लिंगमपिलेवंजातीयकंनप्रकरणद्वलीपोभवति। अन्वार्थदर्शनस्येतत्। संपादिकाग्निसंज्ञांरूपत्वात्। अन्वार्थदर्शनंवास्तवमात्र
मस्य। आतोगुणवादेनाप्युपपद्यमाननप्रकरणवाधितुमुत्सहते। तस्मात्संपादिकाअप्येतेऽन्यप्रकरणत्रिमानुपवेशितरक्त्वा
मानसवत्। यथाद्वादशाहस्यदशमेहम्यविवाक्येयिष्यापात्रेणसमुद्रस्यसोमस्यप्रजापतयेदेवतायेत्। यथाहस्यग्रहाणांसादनहवताहर
णोपह्वानमस्यग्निसोमस्येवासायेते॥ सचमानसोपिग्रहकल्पः किंपाप्रकरणतकिंवाशेषएवभवति। एवमममप्यनिकल्पइत्यर्थः।
सादनं सोमस्यहोमोहवनं हुतशेषादनमाहरणंशेषमस्यग्निसोमस्येवासायेते॥ सचमानसोपिग्रहकल्पः किंपाप्रकरणतकिंवाशेषएवभवति। एवमममप्यनिकल्पइत्यर्थः।
सचमानसोग्रहोद्वादशाहद्वारंतरस्वतंत्रमित्याशंक्यद्वादशाहसंज्ञाविरोधात्ताहरंतरं किंतुप्रकरणद्विवाक्यसाहंगमिति सिद्धं तमाह
चेति। कल्पः कल्पनाप्रकारः केचित्तत्रभाष्येद्वादशाहद्वारंतरस्वतंत्रमित्याशंक्यद्वादशाहसंज्ञाविरोधात्ताहरंतरं किंतुप्रकरणद्विवाक्यसाहंगमिति सिद्धं तमाह

दिवाहः ॥ ७१

८७

मनश्चिह्नदीतांक्रियांगलेप्रकरणमुत्तरालिंगमाहृतिदेशचेतिक्रियांगत्वसादृशाहृतिदेशइत्यर्थः सिद्धांतमाह विधेति लिंगवाक्यैः प्रकरणं वा ध्यमि
ति सूत्रत्रयार्थः । तत्रावधारणश्रुतेरस्यसिद्धिंशंकतेन न्वयैवातिविधाचितइतिपदेनैवात्माह साधनत्वस्य लब्धत्वादवधारणं व्यर्थमित्याह
अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥ अतिदेशश्चेष्टामग्रीनां क्रियानुप्रवेशमुपेक्षलपति । अतिदेशस्तद्व्यापगतयोर्कीर्तयेष्टामेकैकएवतावाभ्यामनसौ पूर्वद्वितीयमिति
हिसामान्यगतिदेशः प्रवर्तते ततश्च पूर्वोक्तैकाचितेन क्रियानुप्रवेशेनाग्नित्वासांपादिकानग्रीवतिदिशन् क्रियानुप्रवेशमेवैवाद्योतयति ॥ वि
धेवतुनिर्धारणस्त ४७ तदुद्देशः प्रसंग्यावर्तयति । विद्यात्मकाएवैते स्वतंत्रा मनश्चिदादयो गुणमः स्युः न क्रियाशेषभूताः । तथा हि निरूपयति । तेह
ते विधाचित एवेति विद्यया हेतुतएव विद्विता भवतीति च । दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥ दृश्यते चेष्टास्वातंत्र्येति गंतसुरस्तादृशे तल्लिंगरूपत्वादित्यत्र । ननु
लिंगमसत्त्वमन्यस्यां प्राप्तावसाधकं कस्यचिदर्थस्यैव तत्त्वकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसितमिति । अत उक्तं पठति । असादिव
लीमस्त्वानुनयः ॥ ४९ ॥ नैव प्रकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसायसात्त्विकपक्षेणापि तस्यः आत्मादेव ली मस्त्वात् । वलीकां सिद्धिं प्रकरणस्य
श्रुतिलिंगवाक्यानिहीति स्थितं श्रुतिलिंगसूत्रे । नानिचे हस्वाते अप्रसंगसंघर्षेति दृश्यते । कथं श्रुतिस्तो वत्ते हेतुविधाचित एवेति । तथा लिंगं सर्व
दासवाणिभूतानि चित्तस्य पि स्वपतइति । तथा वाक्यमपि विद्यया हेतुतएव विद्विता भवतीति विधाचित एवेति सावधारणमश्रुतिः क्रियानुप्रवेशे
ऽग्रीवानुप्रवेशस्य मानेपीडिता स्यात् । नन्ववात्साधनत्वमिश्रमिदमवधारणं भव्यमिति ने लुभ्यते । तदभिप्रायतापाह विधाचित इतीयता विधा
स्वरूपसकीर्तनेनैव कृतत्वादनयं कुमवधारणं भवेत्स्वरूपमेव दृष्टव्यमवाहसाधनमित्येवाहसाधनत्वे तु मानसं ग्रहवक्रिया प्रवेशं शंका मातन्निवृत्ति
फलमवधारणमर्थकं विष्णुति । तथा स्वपतं जीयते चेति विद्वत्सर्वोक्तिभूतानि एतानंगी श्रुन्वतीति सातत्पदं न मेवास्वातंत्र्येऽवश्य
नेति तर्हि कथमस्यावैतत्राहवाद्येति लिंगव्यनक्ति तथेति ॥ ॥

शा. सू. भा. ३
२०

वा

अग्नीनां सर्वकालकापित्वेनानंगत्वे दृष्टमाह। मथेति तदा ध्यानकाल इत्यर्थः। होमेषु यथासात समुच्यते तद्दृष्टीनां सात तद्दर्शनमित्यन्वयः। महुक्त
मर्थवादसूत्राद्विगं दुर्वलमिति तच्च सर्वदा सर्वभूतानि मर्त्यमग्नीन् चिन्वतीति ध्यायेदित्यर्थः। मया विधिवत् कल्पना तथा च विधिवाक्यसूत्राद्विगं प्रकर
णाद्वलवदित्याह तच्चेदमिहादिना एतेनेति विधिबलेनेत्यर्थः। वाक्यविवरणेति तथेति संप्रदर्शयामासौ च त्रिषु क्रियाणां तां योजनमनुबन्धश्रुत्या क्रिय
यथासांपादिके वाक् प्रमाणमेऽपि होत्रे प्राणांतदा चाचिनु होति। वाचं तदा प्राणो जुहोतीति चोक्ते अत्रे। एतेन ते ह्येते आहुतीनां प्रवृत्त्यप्यसततं
जुहोतीति तद्दत्तक्रिया प्रवेशे तु क्रिया प्रयोगस्याल्पकालत्वे न न सातसे नैषां प्रयोगः प्रकल्प्येतान् चेदमर्थवादमात्रमिति न्यायः। यत्र हि विस्मये वि
धानं कल्पनीयं। तच्च यथासंकीर्तने मेव कल्पयितुं शक्यत इति सातत्यदर्शनात् तथा भूतमेव कल्प्यते ततश्च सामर्थ्यादेवा स्वातंत्र्यसिद्धिः।
एतेन तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयति। तेषां मेव साकृत् निरित्यादिव्याख्यातं। तथा वाक्यमप्येवं विद इति पुरुषविशेषसंबन्धमेवैषां मा
चक्षुषा न कृतुं सर्वधर्मव्यपेक्षितं। तस्मात्स्वातंत्र्यमप्यस्यैव व्यापानिति। अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञांतरादयं कृतवदृष्टश्च तदुक्तं ॥५०॥ इत्यर्थप्रकरणमुप
न्यधत्वा तं अमनश्चिदादीनां प्रतिपत्तयं। यक्रिया वयवात्मन आदि व्याः पारेषु अनुबन्धाति ते मनसैवाध्यायं तमनसा चीयं तमनसे वग्रहाः
अग्रहस्तमनसाः कृतवत्। मनसा ह्यस्त्ययत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते पत्किंच यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु तन्मनो मयेषु मनश्चित्सु मनो मये किं मत इ
त्यादिना सांमकलोपमनुबन्धः। नच प्रसङ्गः क्रियावयवाः संतः संपदलिखितव्यः ॥ ॥ ॥ ॥
ते तद्व्यथा नुपपत्त्याप्यग्नीनां पुरुषार्थत्वं कल्पयितुं गानां सिद्धत्वेन संपादनानुपपत्तेरित्याह इत्येतादिना ते अग्रयः आधीयंते तेषां माध्यातमनसै
व कर्मादित्यर्थः। कालस्य ह्यस्य निपमादचीयत इत्येतादित्यर्थः। ग्रहाः पात्राणि अस्तु च नुहातारः अहं स न्ह्येतारः। शंसंति किं बहुत्वायत्किंच
से कर्मा एदुपकारकयज्ञीयं यज्ञस्वरूपोत्साहकं च तत्सर्वमनोमयं कर्मादिति श्रुत्यर्थः ॥

२०

कति षष्ठि आनसा क्रिमाने गले प्यु डी अधान वक्रि मांग श्रित संसा चेत्पा ह न चो डी धेति । अंगा वक्रि श्रितो साः श्रुते रै रूपं स्फुटयति न हीति
 अतंग वक्रि पुसाग क्रतु संपादनं पुरुष सप जल धान वत्स तंत्र मिस र्थः । अना द र्थो तिदेशो न भवति किंतु विक ल्पार्थ इत्यत आह न चेति एक
 न चो डी आद्य पास न वक्रि मांग संबंधात्तदनु प्रवेशित मा शंकितं । श्रुति वै रूपात् । नद्यत्र किं मांगं किंचिदादाय तस्मिन् न दो नामा धसित
 व्यमिति वदति ॥ षड्विंश स हस्त्राणि मनो व ति भे दा मते षष्ठि त्वे प्र हां दी श्रु क ल्प म ति पुरुष य ता दिव त संख्या चे यं पुरुषा युजसा हः सु द
 हा सतीत संवधिनी धु मनो व त्रि घा रे प्यत इति दृष्टं । एव मनुवं धात्वा तं अं मन श्रि दा दी तां आदिश द्वा द ति देश घपि यथा संभवं यो ज्ञात
 यं । तथा हि ते जा मे कै क एव ता वा न्या गान सो र्वे इति क्रि मा म प साग्ने मी हा त्मं ज्ञान मया ता मे कै क सा ति दि श न् क्रि मा या म ना द र्द री म ति ।
 न च संसे व क्रि मा सं व धे विक ल्पः पूर्वोत्तरे षा मिति श क्यं वक्तुं । न हि येन आ पा रे णा ह व नी य धा र णा दि ना र्वः क्रि मा या म प क रे ति ते नो त
 रे ड प क र्त्तुं श कु रं ति । य तु पूर्व प से ष्य ति देश ड पो ढ ल क इत्युक्तं सति हि सामान्ये ति देशः प्रवर्त्तत इति । तदस्मत् स र्गो त्व सामान्ये ना ति दे
 श सं भवा त्पु र्तु अस्ति हि सां पा दिका नाम प्य ग्री ता म ग्नित्व मिति ॥

सिन्हा धे निरपे स सा धनो र्थि क लो भवति य या डी दि प व मो र अ तु क्रि मा ग्ने र्धा ना ग्री तां सा ध मे दा न्त विक ल्प इत्यर्थः । अत एव स मु च्च यो धि ति
 रस्तः । यदुक्तं क्रि मा ग ल सा मा न्ये ना ति देश इति तन्ने सा ह्यलिति ॥ ॥ ॥ ॥

सूत्रे बहुवचनार्थमाह सादीनीचेति। अनुवधातिरेकश्रुतिर्लिंगवाक्येभ्य इत्यर्थः। स्वमिति अर्थ इति शेषः। मनश्चिदादीनां स्वातंत्र्ये क्रियाप्रक-
 रादुत्कर्षः स्यादित्याशं कस्य इष्ट इत्याह। दृष्टश्चेतिरेकदशे चिंतितं राजा स्वात्मका मोराजस्येन यजेतेति प्रकृत्या वेष्टिनामकाचिदिष्टि रान्तरा-
 त्र्ये मोक्षकपालो हिरण्यं दक्षिणवाहं स्पृशेत् चरुं शिति पृष्ठे। दक्षिणार्धे इमेका दशकमाकृमषमो दक्षिणो तितस्मां वराभेदेन प्रयोगभेदः। अय-
 ते यदि ब्राह्मणे यजेत वाहं स्पृशेत् मध्ये ति धामा कृतिमाह तिष्ठत्वाभिधारयेद्यदि वैश्वदेवं चरुं मध्ये निदध्याद्यदि राजस्य तर्ह्ये इमि सान्नेयै इषु-
 डाशमो मध्ये वाहं स्पृशेत् चरुं निधामेत्पथः तवाग्नेयादि चरुषु अगानां तत्रैरा प्रयोगो भाति मध्ये निधानं लिंगत्वं प्रयोगभेदे मध्ये निधानां प्रयोगादेतया
 नाधकं माजयेदित्येकवचनाच्च स च तत्र प्रयोगो राजस्य कृतुवाधायामनाधकामवर्गात्रयकर्तृकामेवावेष्टौ तेन न तु कृतं तर्गतायां ननु किम-
 श्रुतादीनि चकाराणि निदर्शितानि। एवमनुवधादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनां प्रसांतरपथत्वं तत्र प्रसांतराणि शब्दविधा-
 प्रभृतीनि खेतस्येनानुवधेनानुवध्यमानाति पथगेव कर्मभ्यः प्रसांतरेभ्यश्च स्वतंत्राणि भवन्त्येवमिति दृष्ट्वावेष्टेः राजस्य प्रकरणप्रतितायाः
 प्रकरणादुत्कर्षो वरात्रयानुवधा इजमतत्वाच्च राजपत्तत्वाच्च राजस्य स्पृशेत् तदुक्तं प्रथमेकां देकत्वर्थावामिति चेन्न वरात्रयसंयोगादि
 त्रिनिमित्तकं कृत्यार्थमाप्यवेष्टौ तत्र प्रयोगः किं न स्पष्टमिति चेन्न वरात्रयसंयुक्ताया काश्यायामेव अंगतंत्रैकसाधकस्य मध्ये ति धातादिति ॥ ॥
 लिंगस्य स्वातंत्र्यं लिंगैकवचनाभ्यां तंत्रैवे सति हिरण्यपादिका मिति तैर्केव दक्षिणादेवा अन्यथा प्रयोगे वरायोगात्। राजमात्रकर्तृकत्वं तर्गते
 लौतुवर्गत्रयसंयोगाभावात् मध्ये ति धानादि लिंगता सिततश्च तंत्रैकसाधकाभावादक्षिणभेदेन तंत्रभेदसंगानामाहतिरेव बहुधितिस्तु त्रार्थः। अ-
 न्येकप्रयोगलिंगस्य कृत्यार्थे वा संभवं काम्येष्टौ च संभवं वदतानेन सूत्रेण काम्येष्टेः कृत्यार्थेष्टिविलक्षणत्वात् कृतुप्रकरणदुत्कर्ष इति सूचितं स चोक्त-
 वीमुक्त एव राजमात्रकर्तृक एव राजस्य कृतौ वरात्रयकर्तृकेष्टे रतर्गतायोगादिति स्थितं। तथा मनश्चिदादीनां स्वतंत्र्यं इति भावः ॥ ॥

पुणे तं दृष्टं तं विघटयति। न सा मात्यादि तिक्रत्वर्थे तपुरुषार्थे तवैष स्पेयि मानस त्वसा मा न्यन विरुध्यते विघ्नमपौरिषाम् दर्शनादित्यर्थः किंच पूर्वोक्त
 र ब्राह्मणयोः स्वतंत्रविधाविधानात्तन्मध्यस्तु सा विवाहस्य स्वतंत्रविधाविधिपरत्वमित्याह परेण चेति धिते मोलोक दष्टि विधानस्वतंत्रमुत्तरवर्गम्
 तसामान्या इत्युपलब्धे मे तु वृत्तहिलोकापत्तिः ॥ ५२ ॥ यदुक्तं मानसवदितितत्त्वमुच्यते। न मानसग्रहसामान्यादपि मनीष्यादीनां क्रियाशेष
 लोकरूपं। पूर्वोक्तैश्चः कृत्वादि हेतुभ्यः केवलपुरुषार्थलोपलब्धेः। न हि किंचित्कस्यचित्केनचित्सा मा न्यन सं भवति। भवता यता यथा स्ववैषम्यनिवर्त
 ते म सुवत्। यथा स एष एव म सूर्य एष एतस्मिन्मंडले पुरुष इति अग्निर्वै म तुरिति वाग्यादिस्य पुरुषयोः समानेपि म सुवत् प्रयोगे नात्यंत साम्या
 पत्तिः ॥ यथा चासौ वै लोको गोत माग्निस्तस्यादिस्य एव समिदित्यत्र न समिदिति सा मा न्यो क स्याग्निभावापत्तिस्तद्वत्। परेण च स एव सा हि धर्म
 परत्वात् नुबधः ॥ ५३ ॥ परस्तादप्यमं वा बलोक एषो ग्निश्चित इत्यस्मिन्नंतरे ब्राह्मणो ताद्विधं केवलविधाविधित्वं शृणुमप्रयोजनं लक्ष्य
 तै। न शुद्धकर्मो गविधिर्वा तत्र हि विघपातदारे हंति पत्रकामाः परागताः। न तत्र दक्षिणमंतिना विद्वांसस्तपस्विन इत्युने न श्लोकेन केवलं
 कर्मैर्न दन्विधा च प्रशंसन्ति दग्धमपत्तिः। तथा पुरस्तादपि यदेतन्मंडलं तपतीत्यस्मिन् ब्राह्मणे विधाप्रधानत्वं मेवलक्ष्यते। सो म तो भवति। म
 तु यसा आभवतीति विधा फलेनैवोपसंहारं न कर्म प्रधानता तसामान्यादि हापितया त्वं म सां सस्व ग्मवयशा सं पदपितयाः विद्यामित्येतस्मा
 कारणे दग्धिता नुबध्यते विधान कर्मो गत्वात्। तस्मान्न तत्र श्रिदादीनां केवलविद्यामत्वसिद्धिः ॥

ते पूर्ववत् मंडलपुरुषोपास्तिसा न्नि ध्यान्मध्येपि मानसा न्यः स्वतंत्रा इत्यर्थः। न हि किमाग्निना सह पाठः किमर्थमित्यत आह भयो सदित्यति ॥

मनश्चिद्विहीनां पुरुषार्थत्वमुक्तं तदप्युक्तं देहातिरिक्तपुरुषाभावादित्यादिप्रति। एक आत्मनः शरीरेभावात् ॥ सिद्धं तरेण फलमाह च धेति पूर्वपक्षे
 तु परलोकाथेकमसुमोक्षार्थविशेषाच्च अप्रवृत्तिरिति व्यतिरेकमुखेन फलमाह न घसतीति। व्यतिरिक्तात्मविचारस्य पूर्वतन्त्रे कृतत्वात् नैव नरुत्तमि
 त्याशङ्कतत्रत्यविचारस्यापीदमेव सूत्रं मूलं जैमिनिस्त्राभावादतः कृपुनरुक्तिरित्याह ननु शास्त्रे सादिना प्रज्ञायुधीयजमानः स्वर्गलोके मेतीत्या
 एक आत्मनः शरीरेभावात् ॥ ५४ ॥ इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थते बंधमोक्षाधिकारसिद्धमेव घसतीति देहव्यतिरिक्त आत्मनि प
 रलोकफलाश्रयादना उपपद्ये न कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत ॥ ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादेशात् फलोपभोग्यस्य देहव्यतिरिक्त
 स्यात्ततोऽस्ति त्वमुक्तं। सत्यमुक्तं भाष्यकृताननुत्तवात्मास्ति त्वेव सत्यमस्ति। इह तु स्वयमेव सूत्रकृताननुत्तवत्वात् सत्यमासे पयुरः सरं प्रतिष्ठापितं। इत
 एवामकृष्णाचार्येण शबरस्वामिना प्रमाणानुसारेण वर्णितं। अतएव भगवतो पवर्षेण प्रथमतः तन्त्रे आत्मास्ति त्वानिधानमसक्तौ शरीरकैवल्याम
 इत्युद्धारः कृतः। इह चेदं चोदनालक्षणेषु पासनेषु विचार्यमाणेषु आत्मास्ति त्वविचार्यते कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रशंसाय ॥ ॥ ॥

दिता कस्य भोक्तुरभावादप्रमाणप्राप्तावितरवा कृष्णभोक्तुर्विचारः कृत इति। अत्र व्यवहारवचनं लिङ्गमाह अतएवेति तत्र सूत्राभावादेव लभः।
 उद्धार उपरमः अस्माधिकरणस्यास्मिन्पादे प्रसंगसंगतिरित्याह इह चेति आमुष्मिकफलोपासना निती यप्रसंगे न तदपेक्षितात्मास्ति त्वमुच्यते इत्य
 र्थः। एतत्सिद्धवत्कृत्यप्रथमसूत्रे यशदेनाधिकारी चितितस्तस्मादिदमधिकरणं सर्वशास्त्रांगमिति शास्त्रसंगतिमाह कृत्स्नेति ॥

आसेपलसुणामबांतरसंगतिमाहअपिचेतिदिहातिरिक्तआत्मास्तिनवेतिवोदिविप्रतिपत्तोः संशयेपूर्वपक्षमाहअत्रैकइतिपक्षपिसमसेषु
 मिलितेषुभूतेषुचेतनंनदृष्टततो देहंभस्वराणाभावाद्यत्तेषुतुल्यत्वेवतथापिदेहात्मकभूतेषुसादितितेभ्योभूतेभ्यश्चेतनंभाष्येतीमद
 अपिचपूर्वस्मिन्नधिकरणेप्रकरणेकुर्वाभ्युपगमेनमनश्चिदादीनांपुरुषार्थत्वंवर्णितंकोसौपुरुषोपदर्शयतेमनश्चिदादयस्संज्ञाप्रसक्ता
 विदेदेह्यतिरिक्तस्यात्मनोस्त्वमुच्यते। तदस्त्वित्वासेपार्थमिदमादिस्तत्राः आसेपपूर्विकाहिपरिहारोक्तिर्विवक्षितेर्थेस्वणानिखननम्याये
 नदृष्टबुद्धिमुत्पादयति। अत्रैकदेहमात्रात्सदृशिनो लोकायति कादेह्यतिरिक्तस्यात्मनोभावेमन्यमानाः समस्तव्यस्तेषुबाह्येषुपृथिव्यादिषु
 दृष्टमपिचेतनंशरीरकारपरिणतेषुसादिति संभावयंतस्तेभ्यश्चेतनंमदृशक्तिवद्विज्ञानंचेतनमविशिष्टः कायः पुरुष इति बाहुः। नख
 र्गमनापापवर्गगमनापवा समर्थो देह्यतिरिक्तआत्मास्तिपकृतचेतनंदेहंसात् देहएवतुचेतनआत्माचेतिप्रतिजानतेहेतुचक्षुस्ते
 शरीरेभावादितिषट्षस्मिन्सति भवतिअसतिचनभवतितत्तद्विलेनाध्यवसीयते यथाग्निधर्मावोह्यप्रकोशोप्राणवेष्टाचेतनस्यसादयस्या
 त्मधर्मत्वेनाभिमतआत्मवादिनांतेष्वंतरेचदेहउपलभ्यमानावहिश्चातुपलमानाअसिद्धेदेह्यतिरिक्ते धर्मिणिदेहधर्माएवभवितुमर्हति। त
 स्मादव्यतिरेको देहात्मन इत्येवंशाम्बूमः॥

किंवद्विज्ञानं संघातजं तद्विद्विष्टं संघात आत्मेसाहुरित्वमः। यथाभादकद्रव्येषुतुल्यपत्रादिषु प्रत्येकमदृष्टापिमदृशक्तिसंघाताज्जा
 यतेतद्वदित्यर्थः तनुदेहः स्वयंचेतनः धरवृद्धौतिक लालितुचेतनः कश्चित्त्वर्गादिभोक्तास्ति तस्मान्निध्यादेहस्यचेतनविभ्रम इत्यत आह नख

=
 =
 =

शा.सू.भा.३
८३

मनुष्यो ह जातमीति देहस्य तात्पर्याः प्रत्यक्षत्वादात्मधर्मत्वेन प्रसिद्धा मां धर्माणां देहान्वयमतिरेकानुभवाच्च दत्तात्मनि प्रत्यक्षाभावात् प्रत्यक्षस्य
अप्रामाणिकत्वाद् देहस्य वा त्वेति प्राप्तेः सत्त्वं न त्विति पदेन सिद्धं तं प्रतिजानीते न त्वेति दिति अनुमानस्य तावत्प्राप्ता एव निष्कृता प्यारब्धे यमन्यायव
हो एतिद्वेः तद्यनागतपाकादविश्रुता धनतानुमिति विना प्रवृत्तिः संभवति। तथा च तात्पर्यादयो देहव्यतिरिक्ताः प्रमाः देहसत्त्वेऽप्यसत्त्वात् अतिरेके
ण देह रूपा दिवदित्याह व्यतिरेक एवमिति। न च दौश्यामदेहस्य पश्चाद्भूपांतरे अभिचारः गुणत्वसाक्षाद्याप्यजात्यवच्छेदेन असत्त्वस्य विवक्षित
व्यतिरेकस्तत्त्वाभाविता न तत्त्वस्थित ॥ ५५ ॥ न त्वेति दिति यदुक्तमवतिरेको देहादात्मन इति। व्यतिरेक एवाप्यदेहाद्वितुमर्हति। तद्वा
भावितात्। यदि देहभावेभावाद्देहधर्मत्वमात्मधर्माणां मन्येत ततो देहभावेऽप्यभावात्तद्धर्मत्वमेवैषां किं न मन्येत देहधर्मवैलक्षण्यात्। ये हि दे
हधर्मरूपादयस्ते पावदेहं भवति। प्राणचेष्टादयस्तस्य पि देहमते। च स्थापानं भवति। देहधर्माश्चरूपादयः परैरप्युपलभ्यंते न त्वत्मा
धर्मा चैतन्यस्य त्यादयः। अपि च सति हि तावदेहे जीवदवस्थायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं। न त्वसत्त्वभावः। पतितेऽपि हि कदाचिदस्मिन्
हेदेहांतरसंचारेणात्मधर्मा अनुवर्तेरन्। संशयमात्रेण पि परपक्षः प्रतिकथ्यते ॥

त्वादेहे च स्थिते सदा रूपत्वावच्छिन्नमस्मैव ज्ञानत्वावच्छिन्नं न तास्तीति न ज्ञानं देहधर्मः किं य एतेन देहगुणः परैरदृश्यत्वादित्याह देहधर्माश्चे
ति किंच देहव्यतिरेके तेषामभावस्य संदिग्धत्वात् न देहधर्मत्वनिश्चय इत्याह। अपि चेति न चानुपलंभा त्रेषामभावनिश्चयस्तवानुपलंभे रमा
नत्वात् तद्धर्मात्मनो देहांतस्यास्याप्यनुपलंभोपपत्तेश्चेति भावः ॥

८३

उपलब्धिर्नदिति सूत्रं पदं व्याख्यातुमुपक्रमते किमात्मकमिति। तत्किं भूतानि रिकृतत्वं भूतरूपादिव द्रव्यधर्मः नाद्यः अप्रसिद्धात्पदस्य
 द्वितीयमाशङ्कानिवेधति पदनुभवमभिसादिना देहात्मकभूतानां चैतन्यप्रतिविषयत्वात्कर्तृकर्मविरोधेन विषयस्य कर्तृत्वयोगान्न भूतकर्तृकत्वं
 चैतन्यस्येत्यर्थः किंच ज्ञानस्य भूतधर्मत्वे रूपादिव जात्यापत्तेर्न तद्धर्मत्वमित्याह न हीति फलितं सूत्रपदार्थमाह अतश्चेति पादे हतिरिक्तात्पदोप
 किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यमन्यते यस्य भूतेभ्य इत्यन्तिमिच्छतीति परः पर्यनुयोक्तव्यः। नहि भूतचतुष्टयमतिरैकेण लोकाप्रतिकः किं
 चित्प्रत्येति। पदनुभवं भूतभौतिकानां चैतन्यमिति चेत्तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वमश्रवीतत्वात्तन्निष्क्रियाविरोधात्। नहि भूत
 भौतिकधर्मैरासता चैतनेन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्। नहि रूपादिभिः स्वरूपपररूपवाविषयीक्रियते विषयीक्रियते न बाह्या
 लिका निभूतं भौतिकानि चैतन्येन। अतश्च यथैवासा भूतभौतिकविषयमाहुः पलध्वेर्भावोऽप्युपगम्यते एवं चतिरेकोप्यस्मात्तेभ्योऽप्युप
 गतव्यः। उपलब्धिस्य रूप एव च तत्र अलेलात्मनो देहमतिरिक्तत्वं नित्यत्वं चोपलब्धेरैकरूप्या देहमिदमद्राक्षमिति चावच्छातरयोगेण
 पलध्वेन प्रत्यभिज्ञानात् स्म साधुपपत्तेश्च॥

लब्धिः स एवात्मा वेदनित्यः सा दुपलब्धेरनित्यत्वादिसत आह नित्यत्वेति घटस्फुरति पटस्फुरतीति सर्वत्र स्पृत्तैरेव नित्यत्वं विषयोप
 एगताशेतु नाशप्रमदित्यर्थः। एवमात्मा देहाद्विन्न उपलब्धि रूपा दुपलब्धि वदितुं किंच जाग्रत्स्वप्नयोर्देहभेदेऽप्येव प्रत्यभिज्ञा नादात्म
 भेदे च अमानुभते अत्यसंस्मृतीन्नुपपत्तेः स्वप्नस्मृतादिना नात्मा देहाद्विन्न इत्याह ग्रहमिति॥ ॥ ॥

शा.सू.भा.३
६४

निरस्तममधिकमिधित्समानुवदतिपुत्रकमिति उपलब्धेदेहान्वयप्रतिरेकौ न देहधर्मत्वसाधकौ तन्निमित्तत्वेन अन्यथा सिद्धेरित्यधिक
माह अत्रियेति उपलब्धिमाम्ने देहस्य निमित्तत्वमप्यसिद्धमित्याह नवात्यंतमिति स्वप्नोपलब्धिर्न देहजन्मा देहव्यापारं विनापि भावाद्भवदतएव
तन्वभावे पितृस्वप्नयोगिनां भोगस्तत्र हृदयतिजाग्रदुपलब्धेदेहजत्वमस्तीत्यंतमित्युक्तं तस्मादुक्तानुमानानुगृहीतान्मनशरीरमिति भेदानुभवात्
॥ यत्तुक्तं शरीरे भावात् शरीरधर्म उपलब्धिरिति । तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तं । अपि च सत्सु प्रदीपादिषु उपलब्धिर्न वृत्तसत्सु न भवति । न चै
तावतो प्रदीपादिधर्म एवोपयोगोपपत्तेः । न चात्यंतदेहस्योपलब्ध्या उपयोगोपि दृश्यते । निश्चयेऽप्यस्मिन् देहेत्यनेनानाविधोपलब्धिदर्शनात् । त
स्मादुनवधं देहव्यतिरिक्तस्वात्मनो स्तित्वं ॥ ॥ अंगाववच्छिन्नानुशाखा सुहिप्रतिवेदं ॥ ५६ ॥ समाप्ता प्रासंगिकी कथा संप्रति प्रकृतमेवानुव
र्त्तमाने । ॐ मिथैतदस्मिन्मुद्रायमुपासीत लोकैषु पंचविधं सामोपासीत । उक्त्वा मुष्मन्मिति वै प्रजावदंति । तदिदमेवोपपद्यमानेव पृथिवी अ
पवावलोक एषोऽग्निश्चित एवमावाय उद्गीथादिकर्मणि ववद्वाः प्रत्ययाः सति वेदं शाखा नेदेषु विहितं तत्तच्छाखा गते धैवोद्गीथादिषु भवेयुः ।
अथ वा सर्वशाखा गतो धैविति विशयः ॥ ॥

हं मनुष्य इत्यभेदज्ञानं धमदसुपसंहरति । तस्मादिति । अंगाववद्वाः । उद्गीथावयवोंकारेण दृष्टिः । पृथिवी हिंकारेणः प्रस्तावोंतरि समुद्गीथ आ
दित्यः प्रतिष्ठेयैर्धोनिधनमिति हिंकारदिपंचविधैः सामि पृथिव्यादिलोक दृष्टिः उक्त्वा एवमश्वे पृथिवी दृष्टिः । एतच्चिताम्रो लोक दृष्टिरित्येवंकर्मणि श्रि
तोपास्तपसंतितास्तद्गीथादि साधारणश्रुत्या विशेषसंनिधिना च संशयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६४

तन्महीयादीनां सर्वशाखास्वेकत्वादुपास्तयः सर्वत्रेतिवेद्येकान्तिश्चमेकं संशय इत्यत आह प्रतिशाखं चेति। यथा देहात्मनो नैरात्मधर्माः देहे
न संभवन्ति तथा प्रतिवेदमुद्गीयादीनां भिन्नत्वादेकस्मिन्वेदे विहितोद्गीयाद्युपास्तयोर्वेदांतरस्थोद्गीयादिषु न संभवन्तीति दृष्टं तेन पूर्वपक्षयति स्व
शाखेति उद्गीथमुपासीतेति विधिवाक्यं स्तोत्रोद्गीथत्वसामान्यसम्यक्त्वेन तात्पर्यात् सन्निहितमक्तिग्रह इत्यर्थः सामान्यश्रुतेः सन्निहितमक्तिग्रह

प्रतिशाखं च खरादिभेदादुद्गीथादिभेदानुपादापायमुपन्यासः किं तावत्याप्तं। खराखरागतेष्वेवोद्गीथादिषु विधीयेरन्निति कुतः सन्निधा
नात् उद्गीथमुपासीतेति हि सामान्यविहितानां विशेषाकांक्षायां सन्निकृष्टे नैव स्वशाखागतेन विशेषेणाकांक्षादिनियुक्तेस्तदतिर्लघ्वेन शाखा
न्तरविशेषोपादाने कारणमास्ति। तस्मात्प्रतिशाखं अवस्थेत्वेन प्राप्तं प्रवीति अंगवयदास्त्विति नृशब्दः पसंभा वर्तयति नैते प्रतिवेदस्वशाखा
स्वेव व्यवतिष्ठन् अपितु सर्वशाखास्वनुवर्त्तेरन्। कुतः उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात्। स्वशाखा व्यवस्थायां उद्गीथमुपासीतेति सामान्यश्रुतिर
विशेषप्रवृत्तासती सन्निधानवृत्तेन विशेषेण व्यवस्थाप्यमानापीडिता स्यात्। तच्चैतन्मोक्षं सन्निधानानुश्रुतिर्बलीयसी। न च सामान्याश्रयः प्र
त्ययो नोपपद्यते। तस्मात्खरादिभेदे सत्पुद्गीथत्वाद्यविशेषात्सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु एवंतातीयकाः प्रत्ययाः स्युः॥ ॥ ॥

असंकोचस्तत्रकर्तव्यः यत्र व्यक्तिसात्रं ग्रहो नोपपद्यते यथाशुक्लांगानामप्यत्र गोश्रुतेः सन्निहितशुक्लमक्तिपरतया संकोचः अत्र चानुप
पसमावाद्यक्तिमात्रसंबंधसामान्यमुपास्यमिति सिद्धं तमप्येवमिपादिना॥ ॥ ॥ ॥

तथैति सज्जनासद्द्रष्टव्येनोपलक्षितं सत्तंसजनीयं तस्य पात्राध्वर्युर्कर्मकप्रयोगेऽसन् दृष्टमित्यर्थः सोऽज्ञानोऽन्तर्भावप्रथमोऽगोप्येष्टो मनसा
न्यिवैकवात्सल्यं इदं विधौ हे जना सो जना इति श्रुत्यर्थः । भूतः क्रतुचतुर् । धुलोकादिसादिषु प्रत्येकं वैष्णवतत्त्वोपास्तिर्व्यस्तीपास्तिस्तद्वत्प्रभास्तिः ।

तथा बहुचक्षुषि तस्य सक्तस्य मो जातस्य प्रथमो मूनखानित्यस्या धुर्यवै सजती यंशस्यमित्यत्र परिग्रहोदृष्टः तस्माद्यथा अमाणां कर्मणां सर्वत्रा
तुल्यतिः एवमाश्रितानामपि मूलानामिति अविरोधः । नमः कृतुं कृत्यायस्त्वं तथा हि दृश्यति ५८ प्राची नशालश्रौणमन्यवद्व्यस्याभारस्या
पिकायां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते व्यस्तोपासनं तावदौपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्तु इति दिवमेव भगवो राजन् निति होवा
यं एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्तु इत्यादितथा समस्तोपासनमपि तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्ववस्तुतेजाश्च सुविश्व
रूपः प्राणः पृथग्बलत्मा स देहो बहुलो बस्ति र्वरपिः पृथिव्येव पादवितादि ॥ तत्र संशयः किं मिहो भयथाप्युपासनं स्यात् व्यस्तस्य समस्तस्य च उत
समस्तस्यैवेति किं तावत्प्राप्तं ॥

मरुतोपाप्तिरिति भेदः आख्यापिका पूर्वमेव व्याख्याता । तत्रौनयत्रविधिकल्पमेष्यवणादेकवाक्यत्वे पपत्तेश्च सर्वशयमाह । तत्रेति ॥ ३० ॥

शा.सू.भा.३
८६

सैव हि ससाद्य इत्यत्र तद्यतस्य समितिप्रकृता कर्षादिधेयमुक्तं तद्वद्वैक्यहेतुभावाद्युक्तार्थत्वं सत्त्वात् पूर्वोद्गीयादिश्रुत्यासिद्धिवाधेनोद्गीयाद्युपास्ती
नां सर्वज्ञत्वात् ससंहरवद्यस्तोपास्तीनां विधिश्च तेः फलश्रवणस्य च समस्तोपास्तिरिति धिया प्रस्तुत्यर्थत्वं वाधित्वा ताद्विधेयत्वमिति पूर्वपक्षमाह प्रत्यवभव
मिति फलानुक्तौ पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिरिव फलमेतत् सुतं खडितं सोम इत्यंतस्यैव सुतत्वमासने तास्तुतत्वमवस्थाभेदः सोमप्रागपत्तिस्तत्कुले दृश्य
प्रत्यवभवसुतेजः प्रभृतिषु पास्त इति क्रियापदश्रवणात् तस्मात्तव सुतं प्रसुतमा सुतं कुले दृश्यत इत्यादि फलभेदश्रवणाच्च व्यस्तान्यप्युपासनानि
सुः इति प्राप्तं ततो मिधीयते भूम्नः पदार्थो पच्यमानकस्य समस्तस्य वैश्वा नरोपासनस्य ज्ञाप्यस्त्वप्यध्यामेनास्मिन्वाको विवक्षितं भवितुमर्हति न
प्रत्येकमवयवोपासना नामपि कतुवत् यथा कतुषु दर्शयौ एमास्तप्रभृतिषु सामस्येन संगप्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते न व्यस्तानां मेषिप्र
योगः प्रमाणादीनां ताप्येकदेशागमुक्तस्य प्रधानस्य तद्वत् कतु एतत् भूमेव व्याप्य निमिः तथा हि श्रुतिः भूम्नो जायस्त्वदर्शयुलेकवाक्यतावग
मात् एकं ही द्वा सं वैश्वा नरविद्याविषमं पौकी पर्यालोचनात्मीयते तथा हि प्राचीनशालप्रभृतमुड्डालकावसानाः षड्विधैश्वा नरविद्या
यां परिनिष्ठा न प्रतिपद्यमाना अश्वपति कैकेयं राजा तमभाजगु रित्युपक्रम्यैकैकस्य रुषे रूपा स्तु प्रभृतीनामेकैकं श्रावयित्वा मूर्ध्नि लेप्य
त्त न इति हो वाचेत्यादिना मूर्ध्नि दिभावंते वा विदधाति मूर्ध्नि तैमपतिष्यत् पन्ना नागमिष्य इत्यादिना च अस्तोपासनमपव रति युतश्च व्यस्तोपासन
यावत् सैव समस्तोपासनमेवातुवत् सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषां त्वत्त्वं न महीति भूमाश्रयमेव फलं दर्शयति यत्प्रत्येकं सुतेजः प्रभृतिषु फल
भेदश्रवणं तदेवं ससंगकलाति प्रधान एव भुषगता नीति दृष्टम् तथोपास्त इत्यपि प्रत्यवयवमाख्यातश्रवणपरमिप्राधान्यवाद्यर्थनमस्तोपा
त इति यावत् आत्मतो वैश्वा नरस्य मूर्ध्नि वसुते जातिवाक्यप्रकरणाभ्यां व्यस्तोपास्तीनां समस्तोपासने तन्मीयेन प्रमादं दर्शयदेकप्रयोगत्वे सिद्धे प्रधानत
द्वा फलानां अर्थतादृगतानामेकप्रधानफलतयोपसंहारश्च कर्मदेन युक्त इति सिद्धं तादृशः ॥ ॥

८६

एकदेशि व्याख्यामन्त्रघट्टमिति केचिदिति यद्यन्यथोपासनासिद्धौ तत्तद्विस्तारोपासनमेवेति पूर्वपक्षोक्तम् सचमसंभवतीत्याहस्पष्टेति कथं तर्हि
 सूत्रेण यत्सोक्तिस्तत्राहसोत्रेति व्यस्तोपासी नामप्रामाणिकत्वद्योतनार्थेति दुक्तिरिति भावः नानाशब्दादिभेदात् ॥ शाडित्यादिब्रह्मविधेयानां वा तथा
 केचित्त्रसमस्तोपासनपक्षं व्याप्योपासनाप्रतिष्ठाप्यस्यामस्तुवचनादेव किल व्यस्तोपासनपक्षमपि सत्रकारेण नुमन्त इति कथं तर्हि तदयुक्तं एक
 वाक्यात् सत्त्वावाक्यभेदकल्पनस्याप्युक्तत्वात् मूर्धन्यमिति व्यतिष्यति चेवमादिनिर्वाहविरोधत् ॥ स्पष्टे चोपसंहारे समस्तोपासनावागमेतदभावस्य
 पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वात् सोत्रस्यापस्तुवचनस्य प्रामाण्यत्वाभिप्रायेण व्युत्पद्यमानत्वात् नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ पूर्वस्मिन्नधिकरणे
 त्यामपि सुतेजः प्रभृतीनां फलभेदेऽप्युक्तो समस्तोपासनोपापदलुक्तं ॥ अतः प्राप्तावुक्तिरन्यविभिन्नश्रुतीमुपासनाति समस्तोपासिष्यत इति
 अपि च नैव वेदाभेदे विधाभेदे विज्ञातुं शक्यते वेदाहिरूपं विद्यायाः इत्यदेव तन्निवपाजलवेद्यश्चैकैवैव श्रुति नानात्वमप्यवगम्यते मनोमयः
 प्राणशरीरैर्कत्राख्यं सलकामः सत्यसंकल्प इत्येवमादिषु ॥ तथैकैव प्राणः प्राणो वायुसंघर्षः प्राणो वाक्पेष्टश्चैवैव प्राणो हृदिता प्राणो
 मातेसेवमादिषु वेद्यैकत्वाच्च विधेयकत्वं श्रुति नानात्वमप्यस्ति न्यक्षेण तत्परत्वात् नानार्थकं ॥

संयगादिप्राणविधेयानां वेति रूपैकाभावाभावाभासशये दृष्टान्तसंगता पूर्वपक्षमाह पूर्वस्मिन्निति रूपैकाच्च विधेयमिति विधेयं चे
 देकश्रुतुक्तविद्यायाः श्रुतं तरेषु किं दृष्टेति अत आह श्रुति नानात्वमपीति ॥

शा.सू.भा.३
८७

परवपक्षफलमाह तस्मादिति सिद्धांते तु गुणानुपसंहर इति मत्वा स्वयमेव जयति वेद्या भेदेपीति ननु भिन्नभावाप्येवाचकशब्दः शब्दांतरं यथा यजति दृशति
जुहोतीति। तस्मिन् शब्दे कर्मशब्दविधेयार्थभावेनाप्यभेदो युक्तस्तस्याः कृतानुवर्धत्वाद्भेदेन स्वीकृतविषयत्वात्तदर्थभेदादिति यावत्। प्रकृते तु
वेद्यासीते सा हि शब्दार्थोपास्ते मीग दन्तो मवत्स्वतो भेदाभावात्सिद्धगुणकब्रह्मणश्च कलेन विषयतोऽपि भेदाभावात् कथमुपास्ति भेद इति शक्यते न

तस्मात्स्वपरशब्दाविहितमेकवेद्यमप्ययं गुणजातमुपसंहरति अविद्याकात्स्न्यमेत्येवं प्राप्तेऽपि पद्यते। नानेति वेद्या भेदेऽप्येवं जातीयकवि
द्याभिन्ना भवितुमर्हति। कुतः शब्दादिभेदात्। भवति हि शब्दे भेदे वेद उपासीत सकृत् कुर्वीतेत्येवमाह। शब्दे भेदश्च कर्म भेदे हेतुः समधिगतः
पुरस्तात् शब्दोक्तमेव भेदः कृतानुवर्धत्वादिति आदिग्रहणात् गुणद्वयोपि यथा संभवं भेदे हेतुयोऽपि जयितव्यः। ननु वेदेत्यादिषु शब्दे भेद
एवावगम्यते न यजतीत्यादिव दर्थभेदः सर्वेषां भेदेषां नतो वत्सर्थत्वाभेदादर्थतिरासं भवच्च तत्कथं शब्दे भेदाद्विद्या भेद इति ॥ ४ ॥

नन्विति अत्र स्वेशब्दे दोष्यं यमात्रतमेतत्तुः विद्या नानात्वे सम्प्रकृते तवत्त्वादिवदोपा न गुणद्वय एव तथा हि सिद्धस्यापि गुणस्य कार्यनिमित्त
पाकार्यन्वमस्ति यथा आरुण्यदिगुणानां क्रयणभावान्वयितया कार्यत्वं। तथा च तत्रत्यकरणेषु त्यजति शिष्टैरुपास्ति भावनान्वयितया सा भवेत्त
तदुक्तं विशिष्टतयोपास्य रूपभेदादुपासनाभेदः ॥ ॥

८७

पश्चाच्छ्रुत्वा मरुदिगुणभेदेन राजोपास्तिभेदः सुप्रामाण्यं वाजितगुणभेदेन घागभेदस्तदुक्तथा प्रतिविधं फलसंयोगभेदाद्दूरशान्दित्वदिस
मारया भेदाद्देदइति समाधत्ते नैष दोष इत्यादिना मरुत्तुं प्रतिनातात्वं गुणं तद्विध्यर्थमिति तन्नेसाहनचोत्रेकइति किंच प्राप्तिविधानुवादेनाप्राप्ताने
कगुणविधातेषावकाभेदस्यादिसाहस्रनेकत्वात्तैति किंच विधेयपक्षगुणानां पुनरुक्तिश्चान्न च प्रत्यभिज्ञानात्पीत्रैस्तेषां देवतसिद्धेः विधानात्तात्त्व

नैष दोषः। मनोवत्पथे लोभेदेषि अनुबंधभेदाद्देधभेदे सति विधाभेदोपपत्तेः। एकस्यापीश्वरस्योपास्यप्रतिप्रकरणं व्यावृत्तागुणाः शिष्यं
ते। यथैकस्यापि प्राणस्य तत्र तत्रोपास्यस्याभेदेपि अस्याद्गुणोपास्योपासितव्यः। अस्याद्गुणस्याप्यत्रैव अनुबंधभेदाद्देधभेदे सति विधाभेदो
विज्ञायते॥ न चोत्रेको विधाविधिः इतरेषु विधिष्वपि इत्येवं वक्तुं॥ विविगमनामां हेतुभावात् अनेकत्वात् प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तिविधानुवादे
न विधानानुपपत्तेः। न चास्मिन्मते समाताः संतः सत्यकामतादयो गुणाः असकृच्छ्रुत्वापि तव्याः। प्रतिप्रकरणं चेदं कामेने एव पासितव्यं इदं कामेन चे
दमिति नैकाश्चावगमात्तैकवाक्यतापत्तिः न चोत्रैश्चान्न विधायामिव समस्तबोधनाः परस्ति प्रदूलेन प्रतिप्रकरणं चोतीत्यवयवोपासना
तिभ्रलैकवाक्यतां यपुः वेधेकत्वमिति तत्रैव विधौ कले सर्वत्र निरंकुशे प्रतिज्ञापमाने समस्तगुणोपसंहारे शक्यः प्रतिज्ञापे ततस्मात्सुख्यते
नानाशब्दादिभेदादिति॥ ॥

पक्षे तु गुणानामप्राप्तेः साप्राप्त्यर्थे साहनचास्मिन्मते इति फलभेदाच्चोदनेनाभावात्सर्वगुणाध्यानस्याशक्यत्वाच्च विधाने साह प्रतिप्रकरणं चेत्ता
दिनादहराध्यातुः सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति त्वैश्वर्यात्तस्मात्सर्वत्रैव नमस्तीत्यादि फलभेद इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

शा.सू.भा.३
२८

ननु विद्यानां नानात्वे सिद्धे पश्चाद्हरादि विद्याप्रतिवेदांतमेकानेकत्वेति चिंतयेत् चित्ततत्त्वप्रमादौ साकृतेत्यत आह स्थिते चेति विद्यानां नानाधिकरणं पा
दादेव संगतं तत्र प्रासंगिकमिति भावः विकल्पः विद्यानां स्वरूपमुक्तानुष्ठानप्रकारे त्रिनिष्ठत्वं तदनुपपत्तिरिति विद्यास्थिविधा
अहं गृहस्तद्व्याख्यायिता येन तत्राहं गृहविद्यासुपाया का म्यविकल्पो विद्यानां नानात्वसाम्यात् तदुपमाह किं मि पूर्वपक्षे पक्षे मनुष्ठानमिति निप
मः सिद्धे ते विकल्पे नानुष्ठानमिति नियम इति फलभेदः तत्रातिप्रसंगसाधयति तत्र स्थितत्वादि सादिता एकपुरोद्वेगकलराधया जीहि पवयो
स्थिते चैतस्मिन्नधिकरणे सर्ववेदांतप्रत्ययमित्यादि उच्यते ॥ **विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्** ॥ ६ स्थिते विद्याभेदे विचार्यते किं सा मि
छमासमुच्चयो विकल्पो वा स्यात् अथवा विकल्प एव निपमेनेति तत्र स्थितत्वात्ता चेद्विद्याभेदस्य न समुच्चयनियमे किंचित्कारणमस्ति ननु किं नाना
मप्यग्निहेतुदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते तेषां देवः निसृता श्रुतिर्हितत्रकारणं तेषां विद्यानां काचित्स्थितिरस्ति तस्मा
त्तसमुच्चयनियमः नापि विकल्पनियमः विद्यांतराधिकृतस्य विद्यांतरा प्रतिषेधात् पारिशेष्याद्याया का म्यमापद्यते नन्वविशिष्टफलत्वादा
सा विकल्पो न्यायः तथा हि मनोमयः प्राणशरीरः कं ब्रह्म खं ब्रह्म सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवमाद्यास्तत्त्ववदीश्वरप्राप्तिफलालक्ष्यंते नैष
दोषः समानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु पाया का म्यदर्शनात् तस्माद्याया का म्यप्राप्ता बुध्यते विकल्प एवासां भवितुमर्हति तसमु
च्चयः कस्मात् अविशिष्टफलत्वात् अविशिष्टसाक्षात्फलं तपास्य विषयसाक्षात्करणं एकेन चोपासनेन साक्षात्कृतं तपासे विषय ईश्व
रादौ द्वितीयमनर्थकं अविचासंभवः साक्षात्करणस्य समुच्चयपक्षे चित्तविशेषदेतुत्वात् ॥
विकल्पसुधा विकल्पनियम एवासां विद्यानां मायकल्पफलत्वात् नष्टफलभूतत्वात् नः काम्यकर्मसमुच्चयो पितृष्ट इति वाच्यं ईश्वरसाक्षात्कारस्य
रेफले भेदेप्यासां मह्यहोपासीनां साक्षात्कारमकृत्फलस्य तु सत्ता तस्यैककारुतत्वे अथवाः कृत्वा भावाच्चित्तविशेषकतमानुष्ठानकलाच्चै

=

सिद्धिस्तथाभावात् ॥

२८

मास्तुसाक्षात्कार इत्यत आह साक्षात्कारासाध्यं चेति यस्य पुंस्तो ह ईश्वरो ह मिति साक्षात्कारस्याद्विचिकित्सा च नास्ति अहमीश्वरो न वेति त
 स्यैवैश्वर्याभिरित्यर्थः । जीवन्नेव भाव नपादेव त्वसाक्षात्कृत्य देहपातोत्तरकालं देवा आप्नोतीति श्रुत्यंतरार्थः अहं ग्रहाणामनुष्ठानप्रकारमुप
 संहरति तस्मादिति । काम्पात्कृतं तद्विज्ञेयं साक्ष्योऽनुविषयस्तु किंचिकल्प इत्यथा कामं अनुष्ठानमिति पूर्ववत्संशये सत्पुण्यसिद्धाविशेषादहं
 साक्षात्कारासाध्यं च विद्याफलं दर्शयति श्रुतम् । यस्य साक्षात्कृतं विचिकित्सास्तीति देवो भूत्वा देवानप्येतीति चैवमाद्याः । स्मृतमश्रुतं
 तदवभाषित इत्येवमाद्याः । तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्यतमासादायतत्परः साक्षादुपास्य विषयसाक्षात्करणे न तत्फलं प्राप्तमिति ॥
 काम्पात्कृत्यथा कामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६१ ॥ अविशिष्टफलत्वादित्यस्य प्रत्युदाहरणं पासुपुनः कामासुविद्यासु संप्रत्येते
 ववापुंदिशं वत्संवेदनपुत्रोदरेदिति सप्तो नामग्रहोऽसुपास्तेषां वचनामोगतं तत्रास्य यथा कामं चारे भवतीति चैवमाद्याः सुक्रियावददृष्टेनात्म
 नात्मीये फलसाध्यंतीषु साक्षात्काराणामुपेक्षानास्तिता यथा कामं समुच्चीयेरन्न वा स मुच्चीयेरन्न पूर्वहेत्वभावात् पूर्वसाविशिष्टफलत्वादि
 त्यस्य विकल्पहेतोर्भावात् ॥ ६२ ॥ अंगेषु यथाश्रयभावः ॥ ६२ ॥ कर्मोपेक्षणीयादिषु यथाश्रिताः प्रत्यया वेदत्रयविहिताः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 ग्रहवद्विकल्प इति प्राप्तवपवादं सिद्धं नयति अविशिष्टेति । सपः कश्चिदेतं वा मुनेव गोत्वेन कस्मितानां दिशं वत्संवेदोपास्तेनासौ पुत्रमरणानि
 मित्रैरेदनं रोदिति लभते नित्यमेव जीवसुत्रो भवतीत्यर्थः । अहं ग्रहदृष्टं तेषां साक्षात्कारद्वारत्वं मुपाधिरिति भावः संप्रत्यगावबोधोपास्तीनामनुष्ठान
 नक्रमं चेतुं पूर्वपक्षमिति । अंगेषु ॥ ॥

ॐ कारस्य च ये ससाधारणा दपितदाश्रित ध्यानानां समुच्चितानुष्ठानं गम्यत इति लिङ्गं तस्माद्गुणेति तेनोकारेण वेदत्रयोक्तं कर्म प्रवर्तते तदस्यार्थः ॥ अ
 न्यत्र सुखेनोक्तं मेवाप्येति रेकतोपि व्याचष्टे अथवेति ॥ फलेच्छाया अतिममादुपास्तनि यम एव युक्तः अंगवत्समुच्चयनिमित्तमेव नानाभावादिति सिद्धं त
 द्वासाधारण्यश्रुतेः ॥ ६५ ॥ विद्यागुणं च विद्याश्रयं संतर्ज्यो कारं वेदत्रयसाधारणं आवयति तेनेषं त्रयी विद्यावर्तते ॥ ॐ मिसाश्चावयति ॐ मि
 ति ई सति ॐ मिति गायतीति चे ॥ ततश्चाश्रयसाधारण्यदाश्रितसाधारण्यमिति लिङ्गदर्शने मेवाश्रयत्वात् साधारण्यश्रुतेः ॥ ६६ ॥ इति मेकमेव
 एण्डोपादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारण्यः आर्यते ॥ ततः श्वाश्रयसद्भावात्सम्पत्सहभाव इति ॥ ६७ ॥ नवातसहभावश्चेति ॥ ६८ ॥ तवेति पक्षमाव
 र्तेन नवपञ्चाश्रयभाव आश्रितानामुपासनां भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ तत्सहभावश्रुतेः ॥ यथा हि विवेदी विहितानामेगानां सोऽत्रोदीनां सहभावः ॥
 यद्वा गृहीत्वा नमसं वोन्नीयस्ते नमुपाकरोति सोऽत्रमनुर्हसति प्रसन्नः ॥ तः सामगाय होतरे तद्यजेत्यादिना नैवेद्यमुपासनां सहभावश्रुतिरस्ति ॥
 ननु प्रयोगवचन एवां सहभावं प्राप्नुयेत् ॥ नेति ब्रूम ॥ पुरुषार्थत्वात् उपासनां प्रयोगवचनो हि कल्पार्थानामुद्गीथादीनां सहभावप्रापयेत् ॥ उद्गीथा
 धुपासनां निरुत्पत्तिमा एषमिगोरो हनादिव सुरुषार्थानीत्येवोचाम ८ पक्षप्रतिबंधः फलमिदं ॥ ॥ ॥ ॥

यत्र यस्मात्को
 रणादिसर्थः

पति नवेति ॥ प्रयोगविधिः खलु सांग्रधातानुष्ठाननिपात्रकः न त्वर्नगानां संयाहक इत्याहनेति ब्रूम इति विमतीपास्तपः कतो न समुच्चितानुष्ठेयः
 भिन्नफलत्वाद्गो दोहनवदिति भावः ॥

शा.सू.भा.३
१००

शिरेश्वरं तु कं निरस्यति। अपमेवेति समाहार इरासाधारण्यश्रुते श्वेतुक्तं लिङ्गद्वयमपि नानंतरा सप्तद्योतकं न स्वयं साधकं अर्थवा दस्तुत्यादि
त्याह पुरं चेति। गुणसाधारण्यरूपस्य द्वितीयं प्रमाणं दृश्यमिति। तच्चेति। तत्प्रयुक्तत्वाभावे तदश्रितत्वं कथमित्यत आह। आश्रयेति। इदमेव तेषां अंगं
श्रितत्वं दर्शनात् तेषां सत्यं न त्वं गव्यापकत्वमित्यर्थः। किंचाविदुषा ब्रह्मण्येवा प्रसिद्धं पात्यत्ववचनान्न सर्वोपासीनां सहयोग इत्याह दर्शनाच्चेति।
अमेव चोपदेशाश्रयो विशेषांगानां तदालंबनानां चोपासनानां पदे केषां कत्वर्थत्वं एकेषां पुरुषार्थत्वमिति। पुरं च लिङ्गद्वयमकारणं उपासन
सहभावस्य श्रुतिमाभावात्। न च प्रतिप्रयोगमाश्रयकात्स्न्ये पसंहरादश्रितत्वापि तथा लं विज्ञातुं र्कस्य अतत्प्रयुक्तत्वादुपासनं आश्रयतंत्रा
एव हि उपासनात्मिका मनाश्रयाभावेनाभूयन्। नत्वा अयमसहभावे न सहभावे नियममर्हति तत्सहभावश्रुतेरेव तस्माद्यथा काममेवोपासनान्य
नुष्ठीयेरन् ॥ दर्शनाच्च ॥ ६१ ॥ दर्शयति चासहभावं प्रसमानां एवं विदुह वै ब्रह्मपतं मुजमानं सर्वो अर्त्विजो भिरुसतीति। सर्वप्रत्यये पसंहा
रे हि सर्वे सर्वविद इति न विज्ञानवता ब्रह्मण्यपरिफल्पत्वमितरेषां संकीर्णतस्माद्यथा काममुपासकानां समुच्चयो विकल्पो वेति ॥ इति श्री
शारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ऊर्ग्वेदादिविहितंगलोपेया हति होमप्रापश्चि तादिविज्ञानवत्त्वमेवं विलं ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसा व्याख्याभा
ष्यरत्नप्रभाषा तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ ॥

१००

३९ कर्मभा विद्याप्रसंगात् ब्रह्मज्ञानसम्बन्धमिति तस्मात् सा ह पुरुषार्थेति शब्दादिति वा दण्डयणः पूर्वपादे परापरविद्यानां गुणोपसंहारो सास्वरूपं निश्चि-
 तं। अस्मिन्पादे तासां कर्मनिर्गतता पुरुषार्थहेतुत्वं निरूप्यते ततो गणकां स्थापयन् शरीरविहरिं गतिशमादीन् तं गतिवितरूपं तद्विधिवि-
 षयत्वं पादोपसंगतिः तत्रादौ तत्त्वज्ञानं विषयीकृत्य वादिविप्रतिपत्त्या संशयमाह अथेति पूर्वपक्षे। तान् कर्मणो रंगंगिते तस्मिन् चयः सिद्धं ते के व
 पुरुषार्थेति शब्दादिति वा दण्डयणः १ अथेदानीं मोक्षनिष्ठमात्मज्ञानं किं अधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति आहोस्वित् स्वतंत्रमेव पुरु-
 षार्थसाधनं भवेतीति मीमांसमानः सिद्धं ते तैव ताव उपक्रमते पुरुषार्थेति तद्विधिविहितं तदात्मज्ञानात् स्वतंत्रा सुरुषार्थः सिद्ध्यती-
 ति वा दण्डयण आचार्योपसृते कुत एव दवगम्यते शब्दादिना ह तथा हितरतिशोकमात्मवित्तसमो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदो
 ति पर आचार्येणान् पुरुषो वेद तस्मात् तव देव चिरं याव न विमोक्षेयं प्रसेपत्स इति य आत्मा य ह तस्मै तु पक्रम्य संवाञ्छलोका नाप्नोति सर्वं श्र-
 का मा सप्तमात्मा तु मनुविद्य विज्ञातातीति आत्मा वा अरे दृष्टव्य इत्युपक्रम्य एतावदरे त्वत्वं मृतत्वमिति एवं ज्ञाती य का फ्रुतिः के वला या
 विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वं आवयति अथात्र प्रसवति एते ॥ ३॥ शेषत्वात् पुरुषार्थवा दो मथ्यायेति जैमिनिः २ कर्त्तृत्वेनात्मनः कर्मशे-
 षत्वात् तद्विज्ञानमपि ब्राह्मिणो क्षाणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसंबन्धेवेति अतस्तस्मिन् न वगत प्रयोजने आत्मज्ञाने मा फलफ्रुतिः सार्थवाद-
 इति जैमिनिराचार्यो नन्यते ॥ ॥
 तज्ज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः य आत्मेति प्रजापत्युक्तं ब्रह्मविद्यायां लोकादिकं सगुणविद्या फलमोक्षानंदं तर्भावाभिप्रायेणोक्तमिति मंतव्यं। ए-
 वं सिद्धं तत्पुपक्रम्य पूर्वपक्षपक्षि शेषत्वादिति स्वार्थे वा दण्डयणवर्त्तनीयता तात्पर्यं पुरुषार्थवा दो र्थवाद इत्यर्थः तान् कर्मणि फलत्वे सति कर्म-
 शेषा अयत्नात् प्रोक्षणापत्तिमीत्यादिवदिति भावः तत्त्वनिर्णयार्थं गुरुशिष्ययोः कथोपादेषमिति ताव नार्थं जैमिनिग्रहणं ॥

शा.सू. ३

१०१

अङ्गि फलेनांग भूत आत्मावगत प्रयोगेन स एवैतत्संस्कारकै ज्ञाने फलश्रुतिर्यथा दृश्यवृत्तं तोययेति पणमयी द्रव्यं यजमानस्य अंज
नसंस्कारः प्रमाणादीनिक नीलिते द्विलर्थः वर्मकवर्च आत्मज्ञानं न कर्मणामाभावादिति सिद्धं तीक्ष्णते कथमिति पूर्वपक्षाहकविति मुक्तोद्यम
यथा न्येष्टु द्रव्यसंस्कारकर्म सुयस्य पणमयी जुह मयति न स पापं श्लोकं श्रुत्वा ति पदं के च सुरेव भ्रातृ व्यस्य वं दे यत्पया ज्ञानमा जाइ ज्ञं ते वर्म
वा एतद्यत्तस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृ व्याप्ति भूत्वा इत्येव जाती यका फलश्रुतिर्यथा दृश्यवृत्तं कथं पुनरस्या नारभ्याधी तस्यात्मज्ञानस्य प्र
करणादीना मम्यतमेनापि हेतुना विना क्रतु प्रवेश आशंक्य ते कर्तृ हारेण वा कथा तद्दिज्ञानस्य क्रतुसंबंध इति चेत् न वा क्वा हि नियोगानुपपत्तेः
अव्यभिचारिण हि केन विहारेणा नारभ्याधीता मपि वाप्य निमित्तः क्रतुसंबंधो वक्तव्यते कर्ता तु व्यभिचारी हारां लौकिक वैदिक कर्मसाधार
ण्यत् तस्मान्न न हारेण तस्मान्न स्य क्रतुसंबंध सिद्धिरिति नाव्यतिरेक ज्ञानस्य चैदिकेभ्यः कर्मभ्यो न्यत्रानुपयोगात् न हि देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन
किंकेषु कर्मसु पयुज्यते सर्वथा दृष्टार्थ प्रवृत्त्युपपत्तेः वैदिके पुनरुदेहपातोत्तरकाल फलेषु देहव्यतिरिक्तत्वात् ज्ञानमंतरेण प्रवर्ति नोपपद्यत इत्यु
पयुज्यते व्यतिरेक विज्ञान ॥

रभ्याधीतायाः परातामा जुह हारेण वा क्वा क्लृप्तं गभावो जुहाः क्रतुव्याप्यतमा क्रतु परात्पकत्वात् न तथा त्वविज्ञानस्य आत्मा इष्टव्य इति वा क्वा
क्रतुसंबंध उपपद्यते आत्मनः क्रतुव्याप्यभावादिति सिद्धं तीक्ष्णमपि नेति देहमिन्नत्वे तत्तात्पर्य नः क्रतुव्याप्यत्वमस्तीति पूर्वपक्षीतिमाधत्तेन

पतिरेकेति सर्वमिति देहसत्त्ववैवाचिके ॥

१०१

देहभिन्नकर्तृज्ञानस्यांगत्वेऽप्यकर्तृब्रह्मात्मता न स्पृतांगत्वमिति शङ्कते तत्त्वयहतेति यस्यार्थेनापादिकं प्रियं भोग्यं स आत्मा इष्टं इति भोग्यं
जेन सूचितं भोग्यं भिन्नमकर्तृस्वरूपता स्तीति समाध्यायः जन्मादिस्तत्रमारभ्य साधितं स्वरूपं कथं नास्तीति शङ्कते नन्विति स्वरूपज्ञानं वेदांतात्
फलतस्तत्त्वार्थत्वपुरुषार्थत्वाविचारेण दार्ढ्यं क्रियत इत्याह सत्यमिति ब्रह्मविदा कर्मचारदर्शनं विद्यायां कर्मणि त्वेति लिङ्गमिहाह आचारेति ई

न न्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमोपनिषदं दर्शनेन प्रकृत्यं गं स्यात् न प्रियादिसं सूचितं स्वसंसारिणा एवात्मनो इष्टं
लोपदेशात् अपहतपाप्मत्वादिविशेषणं तुक्तत्वं भविष्यति ननु तत्र तत्र प्रसाधितमेतदधिकं न संसारिवत्संसारिणा एवात्मनो इष्टं
रिणा आत्मनः प्रसाधितं रूपमुपनिषत्सु उपदिश्यते इति सत्यं प्रसाधितं तस्यैव तु स्वरूपानि रत्नतन्त्रकलहारेणास्यैव समाधाने क्रियते
राष्ट्रीय आचारदर्शनात् ३ जनको हवै देहो बहुदक्षिणे न यजेते जेपस्पमाणो धैर्भवंगे तोहमस्मीत्येवमादीनि ब्रह्मविदामप्यपरेषु वक्ष्ये
कर्मसंबंधदर्शनानि भवति तथोदात्तकाटीनामपि पुत्रानुशासनादिदर्शनात् गार्हस्पत्यसंबंधो वगम्यते केवलवित्तानात्पुरुषार्थसिद्धिः
स्यात्किमर्थं मनेकाया स समन्वितानि कर्माणि ते कुरुः अक्ते चेन्मधुविंदे तर्हि मर्थं पर्वतं ब्रजेदिति न्यायात् ॥ ॥ ॥

जेयां गं हतवानित्यर्थः हे भगवंत इति ब्रह्मणोर्नवोध्य ब्रह्मवित्ते कपलजो ब्रूते अहं पस्पमाणो मार्गं करिष्यमाणोऽस्मि वसंतं व्रजं वंत इत्यर्थः अस्म
परेष्विति विधाविधिपरेष्विति लर्थः अस्यायां संमुखे रूपं तानं न दद्यावद्वायां कर्म तं कुरु रिसं वदंतामाह अक इति समीच इत्यर्थः अर्क इति पा
ठेऽप्ययमेवार्थः ॥

कर्तुरधिकस्यांससायात्मनः कर्मशेषत्वभावात्तत्त्वज्ञानकर्मिण्येति सिद्धांतमप्यधिकेति अस्मिन् सहत इति वाक्यशेषात्प्रियं संसृजित आत्मा पर
अधिकोपदेशात्तु वाद एव सः सैवंत इति तात् ८ तु शब्दासक्तो विपरिवर्तते यदुक्तं शेषत्वात्पुरुषार्थवाद इति तन्नो कथयते कस्मात्
धिकोपदेशात् यदि सार्थं वात्मा शरीरः कर्त्ता भोक्ता च शरीरमात्रेति रेकेण ब्रह्मतेषु परिहृतः स्यात् ततो ब्रह्मते न प्रकारेण कलशते रथे वा
दत्त स्यात् अधिकस्तु तत् शरीर एव तन्मोः संसारी श्वरः कर्त्ता वादिसंसारि धर्मो रहितो परतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदि
श्यते वेद्यतेषु न च तद्विज्ञानकर्मणा प्रवृत्तं भवति तत्पुनः कर्मण पुच्छि भतीति वक्ष्यति उपमर्दं चैव तस्मात्पुरुषार्थतः शब्द इति मन्म
तं भगवतो वाद एव स्यात् तत्तत्पेवति एति न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वा भासैश्चालयितुं शक्यते तथा हितमधिकं शरीरदीश्वर आत्मानंद इति
श्रुतम् सर्वज्ञः सर्ववित् भीष्मास्मादातः जयते महद्दयं च वृत्तमुद्यतं एतस्य च श्वरस्य प्रशासने गतिरित्येतद्वत्तु बहु संशयमेवेति तत्तेजो
रजतेत्येवमाद्याः यत्तु प्रियादिसं सृजितस्य संसारिण एव तन्मोः वेद्यतया नु कषणं आत्मनस्तत्का मायसर्वं प्रिमं भवति आत्मा वा अरे इष्टम्
मः प्राणे न प्राणितिस आत्मा सर्वतरः य एकोऽसि सि पुरुषो ह्यपते इत्युक्तं एतत्वेव तेभ्यो नु आत्मा स्यामीति चैवमादि तदपि अस्मिन् महतो
तत्त्वनिश्चितमेतद्वद्वेद्यो कोऽनायासो पासेऽको कर्मो हं जगत्सु मत्वेति परं ज्योतिरूपसंपद्यत्वेन रूपेण निमित्तं पृथगे सङ्गतमः पुरुष इ
सर्वमादिभिर्गो कश्चि यैः स त्या मेवाधिकोपदिदिक्षाया मत्तं ता मेदा नि प्रामाण्यविरोधः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
वद्वत्त्वः प्रः प्राणादिपरयति सोऽप्यश नायाद्यत्वमवा कश्चि वात्पर एव तत्प्राक्षि पुरुषोऽप्यवस्था साक्षि परं ज्योतिरिति वाक्यशेषात्पर इति विभागः ॥ ॥

शा.सू.३
१०३.

जीवानु कर्षणमभेदाभिप्रायसिंजीकारेनविरोधइतिकथंअभेदेजीवत्वविरोधादिसतआहपारमेश्वरमितिज्ञानंकर्मागमफलत्वे
सतिकर्मशेषाश्रयत्वादितुक्तोहेतुरसिद्धइतिभावः ब्रह्मविदोऽकर्मवत्समाससाविदर्शनात्तेषां कर्मदर्शनात्मकंलिङ्गलोकसंग्रहार्थत्वेना
पारमेश्वरमेवहिंशरीरस्यपारमार्थिकंरूपंउपाधिकृतंतुशरीरत्वंतत्त्वमसिनाम्यदतोस्तिद्रष्टृत्वादिक्रतिभः सर्वेचैतद्विस्तरेणास्माभिः
पुरस्तात्तत्रतत्रवर्णितं ~~तुल्यतुल्यत्वे~~ २ यत्तुल्यंआचारदर्शनात्कर्मशेषोविद्येतिअत्रब्रूमः तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेपिविद्या
याः तथाहिश्रुतिर्भवति एतद्वत्सर्वेतद्विदोऽसौहः कथयः कावषेयाः किमर्थीवयमध्यध्यामहेकिमर्थीवयमध्यध्यामहेतद्वत्सर्वेतत्पू
र्वेविदोऽसौमिहोत्रंनजुहोचत्तरेएतंचैतमात्मानंविदित्वाब्राह्मणाः पुत्रंषण्णमाश्रयित्तेषणायाश्रयलोकेषणायाश्रयुत्थायाथमिसाचयं
चरन्तीत्येवंजातीकाः मासंवत्स्यादीनामपिब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वंदृश्यते एतावदरेखत्वमत्तत्त्वमितिहोत्कामासंवत्सः प्रवव्राजेत्यादि
श्रुतिभ्यः अपिचपक्षमार्गोहवैभगवंतोहमस्मीत्येतद्विद्वद्दर्शनंवैश्वानरविद्याविजयंसंभवतिचसोपाधिकार्माब्रह्मविद्यायांकर्मसा
हित्यदर्शनंनतत्रापिकर्मागत्वमस्तिप्रकरणभावाद्यत्पुनरुक्तंतदुत्तरैरितिअत्रब्रूमः असार्वत्रिकी १० यदेवविद्यायांकरोतीत्येवाश्रु
तिर्नसर्वविद्याविषयाप्रकृतविद्याभिसंबंधात् प्रकृताचौहीथविद्या ॐमित्येतदक्षरमुजीथमुपासीतैत्यत्र॥ ४० ॥
न्यासिद्धमिसाहृतुल्यंत्वितिकंचयस्यकर्मसनब्रह्मविदित्वाहमिचेति तर्हि वैश्वानरविद्यामाकर्मागत्वंसाक्ष्यतआहनत्वितिब्रह्मविदोऽलो
कसंग्रहार्थंकिममाराप्रविकर्मनभवत्किमभिमानाभावेनानधिकारित्वादितिभावः॥

१०३

समन्वारंभवचनसमुपसृविषयत्वमंगीकृत्यविद्याअसंमुमुक्षुमुक्तत्वेनान्वारभतइतिविभागः ३३ः स्त्रुतावस्तुतस्तत्तास्तीसाहनचेदंस
मन्वारंभवचनमिति तत्रसंसारिविषयेतंविद्येसादिवाकेमप्राप्तावुवादिनिविद्यादिपदार्थमाह तत्रेतिविहितोऽप्रीयादिभिद्यामतिविद्यानश्र
विभागः ३३ः ११० पदपुक्तं तंविद्याकर्मणीसमन्वारंभेतेइत्येतस्मन्वारंभवचनमस्यातंअविद्यापलिंगमितिअसुच्यते। विभागोत्रदृष्ट
योविद्यासंपुरुषमारभतेकर्मामितिशतवत् यथाशतभांशोपतमिषुकेविभज्यदीयतेपंचाशदेकस्मैपंचाशदपरस्मैतद्वत् नचेदंसम
न्वारंभवचनंमुमुक्षुविषयंइतिनुकामममानइतिसंसारिविषयलोपसंहारात् अथाकाममामानइतिचमुमुक्षुः पथगुपकमात्तत्र
संसारिविषयेविद्याविहिताप्रतिषिद्धावपरिगृह्यतेविशेषाभावात्कर्मपिबिहितंप्रतिषिद्धंचमथाप्राप्तानुवादित्वात् एवंसत्यविभागेनापीदं
समन्वारंभवचनंभवकल्पते यच्चैतत्तद्वतोविधानादित्यतःउत्तरंयदिति अध्यायनमात्रवतः १२ आचार्यकुलाद्देहमधीत्येवध्यायनमात्र
स्यप्रवृत्तात् अध्यायनमात्रवतएवकर्मविधिरित्यध्यायनः ननुएवंसत्यविद्यत्वादनधिकारः कर्मसुप्रप्यते नैषदोषः नयममध्यम
नप्रभवकर्मवबोधनमधिकारकारणकारणमः किंतुपनिषदमात्मज्ञानत्वात्तत्रैवप्रयोजनवत्यतीममाननकर्मधिकारकारणात्ता
प्रतिपद्यतइत्येतत्प्रतिपादयामः यथाचनकृततरज्ञानकृततराधिकारोपेक्ष्यते एवमेतदपिदृष्टमिति पदपुक्तंनिषमात्रेतिअत्राभिधीय
ते नाविशेषात् १३ कुर्वन्नेवेहकर्मणिजितीविषेदित्येवमादिषुनियममश्रवणेप्रबुद्धिइतिविशेषोक्तिः अविशेषेणनियमविधानात्॥
स्त्रीध्यानादिरूपायचैतदितिउक्तमितिशेषः अविद्यत्वाद्देहार्थज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः मात्रपदमात्मज्ञानस्यवाचकंनकर्मज्ञानस्यसाहनैषदोषइति॥

किंच कर्मतत्त्वज्ञानेनांगीकृतैर्भिन्नाधिकारिस्त्वत्वाद्वाजस्यैव हस्तसिद्धवदित्याहुर्ध्वैतित्रयोधर्मस्कंधाः कर्मप्राधान्याश्चमाश्रयतुर्गोत्र
 हस्तसंस्कारस्यार्थः ब्रह्मचर्येण कविभोषसेनदेवेभ्यः प्रजयापित्वाभ्यव्यवशाश्च न ता इति श्रुतेः ॥ रागनिवृत्तिरपपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥
 न पाकृत्यमोक्षं तु सेवमानो ब्रजसुध इति स्मृतेः ॥ अत्रासगाहस्य सैव विरस्तर्गात्रमस्य पारिव्राज्यमिह विंशकान्तकामो ब्रह्मचर्यो देवप्रव्रतेदिति

उर्ध्वैतस्त्वचशरेहि १७ उर्ध्वैतः सुचाश्चनेषु विद्याश्रयते न च तत्र कर्मगतं विद्यामा उपपद्यते कर्मभावात्तस्य गृहीतादीनि वैदिका
 निकर्माणि तेषां संति स्मृते तत्र उर्ध्वैतस्य आश्रयानश्रयते वेद इति तदपि नास्ति तेपि हि वैदिकेषु श्रेष्ठवगम्यंते त्रयोधर्मस्कंधाये चेमेरण्येषु
 द्वातपशुपासते तत्र अहं येषु पवसंस्वरापेगतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति ब्रह्मचर्यं देवप्रव्रजेदिसेवमादिषु प्रतिपन्ना प्रति
 पन्तगाहं ह्यनामप्राकृतानपाकृतर्गानां चोर्ध्वैतस्त्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं तस्मादपि स्वातंत्र्यं विद्यामाः परमं र्जैमिनिरचोदना चापव
 दिति हि १८

यमाश्रयमिच्छेत्तमावसेदिति च विधिस्मृतिश्रुतिविरोधेन अर्थगदश्रुतिस्मृत्योरविरक्तविषयत्वावगमादित्याह प्रतिपन्नेति तस्मादिति स्मृ
 तनिष्ठत्वादित्यर्थः सत्यासौतास्तीत्यादिपतिपरमं र्जैमिति ॥

॥ ॥ ॥ ॥

शा.सू. ३
१०५

उ. धरेतः शृष्टेन फारिजा मम नु के येन वेति मान भूति मललाभां स देहे भूति मललाभां नुष्टेयमिहा हवयति आश्रमाणां त्रयं तरे देवे स्यावहु वचनं
तथा च का एवो यन स्मृतिरप्येते नु कम्पते गामो ग्रामः प्राजापत्यो य ह निति वल्लारी चतुर्विधः तत्रोपनयना हर्षयस्त्रि एवमसारनवराशी गामत्री मधी
ते स गामयः यस्तु वेर स्य ग्रहणां तं वल्लचर्म चरते स जोलः कृतकाले स्वदार गामी निमं परस्त्री विमुखः प्राजापत्यः संवत्सर बंदव्रत कदरुवी प्राजापत्यः आ मर
रांगुरु कलवा सी नेष्टि के बहन्नि सु अने गहस्को पिचतुर्विधः वा त्तिकः शाली नोपाया वेरो धार सन्मसिक अति तत्र कृषि गोर सा दिक प्रावेशादि वत्पा
जीव नित्या दिक्रिया परो वा च्छा क वृत्तिः पाश्वर स्ववा चित्तु ति योजना ध्यापन प्रति ग्रह विमुखः शाली तस्तु षट्कर्म निरतो प्राजापत्यो देव नितः स च मी
उद्धत परिभूता भिरिद्विः कार्य कर्तव्य स हं कर्त्तव्यं यत्ति श्री गामा सी धोर सन्मसिक इत्युच्यते हि सा विमुख यात यान प्रच्छो पिचतुर्विधः वेरवान स औदुव
रो बाल खिल्यः फेन पश्चेति तत्र कृष्यौषधी भित्री मवहि अता भिरिद्विः होत्रा दिकर्त्तव्यैवानुसङ्ग्य ते मस्तु प्रातरुत्था यमा दिश पश्यति तत्र सौद्रव
त्रयो धर्म स्कंधा इत्यादयो पेदा एव धरेत सा माश्रमाणां स भ्या यो मा दहता नते तत्प्रतिपादना यप्र भूवेति यतः परम शी मे शुश देवा अमांतराणां
जैमे निराचार्यो मभ्यते नतु विधिः कुतो न स्य त्रिलिंशद्दीनाम स्य तमश्चोदना शृष्टेति अर्थोतर परत्वं चेषु प्रत्येकमुपलभ्यते ॥
एवदरी नीवार उपा माकेः कर्म पशु स औदुवरः मुक्त जटा वल्कल धारी अष्टौ मासान्ध लुपार्जनं कृत्वा चानुमसि संगृहीता शी कार्तिकां संगृही
त पुष्प फल सागी सवाल खिल्यः फेन वास्तु शीरो परी फल वृत्त यो यत्र कचि दसतः कर्म पराश्रुति तथा परिजात काश्रनुविधाः कुरीचका बहुदका
हंसाः परम हंसाश्चेति तत्र स्य पुत्र गृहे निशा चरंतस्त्रिंशदिनः कुरीचकाः बहुदकास्तु त्रिंशदिनः शिख जल पवित्र पादुका स नीश रवाय हो पवीत
कौपीन कषाय वे व धरा स्त्री या त्ति रतो मे स चरंतः आमान प्राथम्येते हंसा एक दंदिनः शिखा वस्त्र मज्जो पवीत धराः शिख कर्म ड लु पा लायः ग्रामे वराभ
वासिनः कुरुचां शयरा पराः परम हंसा स्त्व कद द धरा म दा अय तोष विनिनः त्यक्त सर्व क प्रीत आत्मनिष्ठा इति अत्र पश्ये पश्ये संपा सा भावा स्ता
न स्य सतंत्र फल ला सिद्धिः सिद्धांते तदा वा त्तसि हिरिति फल भेदः ॥

१०५

स्कंधाश्चाश्वाः आत्मानं दूरीरं आचार्यस्मकलेगहे कर्षयन्नेष्टु इत्यर्थः स्कंधश्च तावाश्मानविधीयते किं तु ब्रह्मसंस्तुतास्तत्त्वमनूयंत इत्युक्ते
 शक्यते ननु परमेश्वरीति अनुवादे वेदितं पुरा वादमतीति मंगी करोति सत्यमिति प्रत्यक्षा स्कंधश्रुतिरेव पुरोवादे स्तनानुवाद इत्यत आह स्मृतीति
 स्मृतेरपि इयमेव श्रुतिर्न ललु कृमकृतौ विधिमात्रकल्पनालाघवात् अस्या अनुवादत्वे तु मूलत्वेन साधिका नमिका श्रमश्रुतित्तत्र विधिश्चेति ह्य
 कल्पनागौरवादिभ्यत आह अतश्चेति स्मृतिर्न तादाश्रमाः न सप्तमावज्जीवकर्मविधिश्च विरुद्धाः विरुद्धास्तत्र नमिकाश्चमा नुपेक्षाः कर्मानधि
 त्रयोधर्मस्कंधा इत्यत्र तावत्प्रसूतो ध्यमनदानमिति प्रथमस्तमरा बद्धितीये ब्रह्मचर्ये चार्थकुलवासी तृतीये संतमासानना चार्थकुले वसाह
 मन्सवे एते पुण्यलौका भवन्तीति परमेश्वरीर्यकमाश्ममाणप्रता संतिक फलत्वसंकीर्त्येति फलतया ब्रह्मसंस्तुतास्तत्त्वमनूयंत इत्युक्ते तत्र
 मैतीति ननु परमेश्वरीत्याश्ममाणमन्त एव सत्सगम्यते स्म सा चाराभ्यां तु तेषां प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षश्रुते रतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्सनादरणीयास्ते
 भविष्यन्तधिकृतविषयाश्च ननु गार्हस्थ्या नमिसहेयो ध्वरेतो निः परमहं प्रसूतो ध्यमनदानमिति प्रथम इति सत्यमेव तया पितृगृहं प्रत्यक्ष
 प्रोक्तं त्रीणां कर्मणां विधानां तु निप्रसिद्धमेव तदस्ति त्वं तस्मात्कल्प्य एवार्थपरमेश्वरी न चोदनार्थः अपि वा पवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्च
 मातरं वीरहा वा एष देवातां पौत्रा सपते आचार्योपप्रिमं धृतमाहृत्य प्रजापतं मायव ह्येत्सीती पुत्रस्य लोकोस्तीति तत्सर्वं पशुवो वि
 दुरिसेवमाणा तथा मेचे मेरापै अर्द्धत पदसु पासते तपः अर्द्धयेड पवसं सराप इति देवमानोपदेशो नाश्ममातरोपदेशः ॥
 कृतैरंधादिभिरी अनुष्टुप् इत्यर्थः पानुज्जीवश्रुतिविशेषाश्चाद्यं त्मजं इति भावः स्कंधश्च तावनुवाच विदोषाद्गृह्येष्टु वदितेरवा मनुष्टुप
 नाशं वतस्य आतकादनुष्टुपं तेन रेवा मश्रुतं तत्त्वमनूयंत इति परमेश्वरी स्कंधवाक्यमिहाह न चित्तादिना तं तु सततिं तथा मेचेति तद्विधि
 मभिसंभवन्तीति वाक्ये वादित्यर्थः ॥

शा.सू.३
१०६

सं धृशस्य आश्रमेषु रूढा ज्ञात्राश्च मविधिरित्याह संदिग्धं चेति तर्हि प्रजंतीत्याश्रमविधिरित्यत आह तथेतमिति आत्मनो केन हीयान्
मदयमशकां प्रजापि कुर्वतीति तत्तत्तिवेर्नाना पदेशादित्यर्थः समतिपूर्वपक्षमा सिष्ये मंश्रुतिनीलीति कृत्वा चिंतयत इत्याह नव्यस्यादिना सं
धृशतावितराश्रमाः श्रुत्यंतरविहिता अनुर्यते एतद्वा कानुवादात् साहस्यवदिति सिद्धांतमिति अनुष्ठेयमिति अनुवादस्य कचिद्विधिपूर्वकत्वे दृष्टं
तमाह यथा चेति निवीतं मनुष्याणां प्राचीना वीतं पितृणामुपवीतं देवकानि निवाके देवकर्मणुपवीतं विधीयते तस्मिन् तथेदमनुर्यते मानुषकि
संदिग्धं चाश्रमांतराभिधानंत पणवद्वितीमद्वितीयमादिषु तथैतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छतः प्रजंतीति लोक संस्तवोयं न पारिजात्यविधिः
ननु च तन्नुपवीतं देवप्रजैर्दिति विस्मृतमिदं प्रसक्तं पारिजात्यविधानं जातानां सत्त्वमेव मेतदनपेक्ष्य तेषां श्रुतिमपेक्षितं विचार्यति ह्यस्य
अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः १२ अनुष्ठेयमाश्रमांतरादरायणः आचार्यो मम ते वेदे श्रवणं दग्धिहोत्रादीनां चावश्यानुष्ठेयत्वात् तद्विरोधा
दनधिकृतानुष्ठेयमाश्रमांतरमितीमांमतिं निराकरोति गार्हस्थ्यवदेवाश्रमांतरमप्यनिष्ठता प्रतिपत्तमिति न न्यमानः कुतः साम्यश्रुतेः
समाह्वाहस्येनाश्रमांतरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते त्रयोधर्मसं धाद्विषाणमप्येह श्रुत्यंतरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामर्शमेव नाश्रमांतरमपी
ति प्रतिपत्तं यथा च शास्त्रांतरात्तयोरेव निवीतप्राचीना वीतयोः परामर्श उपवीतिविधिपरे वा केतस्मात्तुल्यमनुष्ठेयत्वात् गार्हस्थ्येनाश्रमां
तरस्य तथैतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छतः प्रजंतीत्यस्यैवानुवचनादिभिः समन्विता होत्रे मेचे मेरे मश्रुता तदस्य सत्त्वस्य च
मासु देहार्धवस्त्रवंधनारम्यविनिवीतस्य सौ कर्म्येत वा प्राप्तत्वात् पित्रैकमेति प्राचीना वीतस्यापि विध्यंतरात्तत्वादित्यर्थः वाक्यातरे च साक्षादे
व पारिजात्यविधिनिधेयैः साहस्यदित्याह तथैतमेवे अस्मैति पारिजात्योक्तिः विधेयवेदात्तवचनादिसाहस्यस्य पारिजात्यविधेयतेत्यर्थः
वाक्यातरे पिसास्यश्रुतिमाह ये चेति अस्मैति वा तप्रस्थातिः विधेयपंचाग्नविधमाग्नप्रस्थस्य स होत्या तदपि विधेयमित्यर्थः ॥

॥ अतिविधेयः ॥

१०६

श्रुतत्रितान्यथानुपपत्त्यार्कधरूपश्रमपरत्वनिश्चयइत्याहमनुक्तमित्यादिना उत्पत्तिभिन्नाऽनियंताधेतव्यं दधानादिति पृथगुक्तं आदित्यः
संक्षेपश्रुतेरनुवादकत्वेन जीकृत्यविधितरकत्वेन नाश्रमाश्रुतेष्टमादित्युक्ते इदानीं विधित्वं तस्याएव कल्प्यं ताद्यदि साह विधिर्वाति यवज्जीवादि

मत्तुर्कतपएवद्वितीयइत्यादिष्वश्रमांतरविधानं संहिगधमिति नैष दोषः निश्चयकारणसम्भवात् त्रयो धर्मसंघादिति हि धर्मसंघादिति त्वमिति
ज्ञातं न च यथादयो भव्यो सो धर्मोऽस्य निश्चिन्नाः सतोऽप्यश्रमसंबंधादिति तर्कवाच्यं तदुक्तं तत्र यथादे लिङ्गो गृहश्रमस्यैव धर्मसं
धो निर्दिष्टोऽश्रमवारीति च स्पष्टश्रमनिर्देशात्तदुक्तपिकोऽप्यस्तपः प्रधानाश्रमा इमे सं धोऽभ्युपगम्येत मे चे मे रण इति चारण फलिगात्
श्रुतयोऽप्यश्रमगृहीतस्तस्यास्य मर्शेऽनुष्ठेयमाश्रमांतरं २० विधिर्वाधायकत्वं २० विधिर्वाधमाश्रमांतरस्य न परामर्शमात्रं न
नुविधित्वा भ्युपगमस्यैव वाक्यता प्रतीतिरुपलभ्येत प्रतीयते वाच्यं वाक्यता। प्रापलोक फलास्तु यो धर्मसंघात्तस्यैव तत्त्वकलेति
सत्यमेतत्। स्त्री जपित्वे कथावता प्रतीतिपरित्यज्य विधिरेवाभ्युपगम्येतो हर्षत्वादिभ्यंतरस्या दर्शनाद्विस्पष्टं आश्रमांतरस्य मादुरावाह
कल्पनमेकवाक्यत्वमोजनानुपपत्तेः ॥

श्रुतेरविरक्तविषयत्वान्नलाववाधकत्वमिति भावः अल्पफलत्वेनाश्रमत्रयनिंदया ब्रह्मसंस्तुतास्त्विति परमेकमिदं वाक्यं भातित्वाश्रमवि
धिवत्तुष्टं यश्रुतमिति शंकेते न त्विति आश्रमाणां विधितरप्राप्त्या वा दनुवादयोगात्तत्त्वतिलक्षणो दोषाच्च वरं विस्पष्टं श्रमविधिभेद
कल्पनमपूर्वसादित्याह सप्तमिसादिना ॥ ॥

श.स. ३

१०७

प्रतीतेकवाक्यमंगेतविधिमेदकलनेदृष्टमाह धारणावदिति मदापित्तमसेमेता मिहोत्रे सुचिप्रसुप्तं हविहव नो मं प्रतिपत्तानी मतेतदात
महविषः अ धस्तात्स मिधं धारयन् ननु इवेदिति विहिता धो धारणास्ता वक्तव्योपरिही त्वस्यैकवाक्यमभाते विदेहो मे सुगं डो परिसमिद्धारो वि
धिरधारवत्वादिति वाक्यमेदस्ततीया ध्यायेते मित्वा चाप्येगो रु इत्यर्थः एवं च त्वार आश्रमाविधी मं त इति पक्ष उक्तः संप्रत्याश्रमत्रयानुवादेन पा

धारणावप आधस्तात्स मिधं धारयन् ननु इवेदुपरि हि दे वेभ्यो धारयतीत्यत्र सत्ता नष्ट धो धारणे नैकवाक्यता प्रतीते विधीयत एवौ परिधारणम्
पूर्वत्वात्तथा चोक्तं शेषलक्षणविधिस्तु धारणे पूर्वत्वादिति तद्दिहाप्याश्रमपरामर्शकति विधिरेवेति कल्प्यते यदापि परामर्शक वा यमा
श्रमात्तदा तदापि वस्तु संस्तुता तावत्संस्तव सामर्थ्यादवश्यं विधेया भुवर्गं तस्या वाचकं चतुर्धा श्रमेषु सप्तकस्य हि दौहा सित्वरिजा न क स्येव
ति विवेकः अपदिच वस्तु चर्मा तेषां श्रमेषु परामर्शकाने धुपरिआ जकेषि परामर्श एतत्तत्तुर्गामिष्या श्रमाणा परामर्श एवाविज्ञे वा दनाश्रमि
त्वा नुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्धा श्रमेषु वस्तु संस्तु न विष्यत्यनपरा म एतत्तः परिशिष्यमाणः परिआवेव वस्तु संस्तु इति सेव्यति

रिआज्यमेकमेव विधीयत इति पक्षांतरमाह यदापीत्यादिना ब्रह्मसंस्तुता विधौ कथं परिआज्यविधिरित्याहुं कया विचारमाह तिसा चेति ननु ज्य इति
वाक्य आश्रमचतुष्टयस्याप्राप्ते निर्वर्जोपविचार इत्याहुं कया तदापे परिआजकः परामर्शे न वेति संदिग्धा धे पूर्वपक्ष प्राप्तिमाह यदि चेति नन्वनाश्रम्ये
व वस्तु संस्तुः किं न स्यादत आह अनाश्रमि तेति च नानाश्रमीनां तले नेति निषेधादिति भावः द्वितीये सिद्धांत प्राप्तिमाह अथेति ॥

१०७

एवं परमं श्रुतं द्वाभावाभ्यां संशयमुत्पन्नं एव प्रकृत्यति तत्रैति वनस्तु स्यात्साधारणं कृच्छादिकं तपश्चरणा मन्त्राणां भिक्षोस्तपस्विन्यप्रसिद्धा भावाच्चत
 भाचमत्तावसाधारणधर्मद्वारा गृहस्थायाश्च मन्त्रवत्तत्र संस्तु श्रुतेनैव ब्रह्मनिष्ठा प्रधानं अनुत्पन्नं मोक्षद्वारेण च स्तुतिसामर्थ्यात् तसह ब्रह्मसंस्तु
 याविधीयत इति सिद्धं तस्मात्तदपुनर्मित्वादिनाप्यग्न्यपदेशाच्च ब्रह्मसंस्तुः पूर्वोक्तेष्वप्यश्रमिभ्यः एष कर्मभूत इत्याह अपि चिति न चावस्थाभेदेन
 तत्र तपः शब्देन वै रणानस्य हिंसा परमं हः परिश्रान्तपीतिकेचित्तदपुनं न हि सांगतौ वा न प्रस्यविशेषणो न परिश्रान्तके यद्वा प्रहति यथा
 ब्रह्मनिष्ठा गृहमेधिनावसाधारणो नैव स्वेन स्वेन विशेषणो न विशेषितो वेवं भिक्षुवै स्वावसावपीति युक्तं तपश्चासाधारणधर्मो वा न प्रस्तुतं
 कायकेशप्रधानत्वात् तपः शब्दस्य तत्र हृदे भिक्षोस्तु धर्म इन्द्रियसंयमादिलक्षणं यैव तपः शब्देनाभिलष्येत चतुष्टयेन च प्रसिद्धाश्रमास्त्रि
 तेन परमं श्रुतं इत्यप्यप्यपि च भेदव्यपदेशो न भवति त्रयस्यैव प्रणालोकभाजः एवामृतत्वभागीति एवमेव च अप्यपदेशो यकल्पते न सैव भवति
 देवदत्तपुत्रदत्तौ मंदप्रज्ञावन्तरस्त्वयोर्महा प्रज्ञ इति भवति सैवं देवदत्तमृतस्यौ मंदप्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महा प्रज्ञ इति तस्मात्पूर्वैव यथाश्र
 मिणाः पुराणलोकभाजः परिशिष्यमाणाः परिश्रान्ततर्लभाक् कथं पुनर्ब्रह्मसंस्तु श्रुत्यो गत्यर्त्तमानः सर्वे त्रसंभवन्पारे वाजक एवा
 वतिष्ठे तरूय भुपगमेनाश्रममाश्रयत तत्त्वमासे ज्ञानार्थं अप्रसंग इति ॥

तेषामेव प्रत्यसंस्तुत्यादित्वाच्च कालभेदेनापि सनिमं दप्रज्ञत्वे प्रज्ञाधिक्यवस्तुतिकर्मित्वे तेषां विक्षिप्तचेतसां ब्रह्मसंस्तु नुपपत्तेः कर्मसागे च य
 रिवाडेव ब्रह्मसंस्तु इत्यस्मादिह सिद्धिरिति भावः इत्यमेवार्थस्य एपितुं शंकते कथं पुनरिति ॥

श.स. ३
१०८

मद्यपि ब्रह्मसंस्थः संस्थाः अमेन रूढस्तथापि योगात्तमेवोच्छापयति अन्त्या अमेन योगि कार्पा समवायादिमाह अत्रोच्यते इति सर्वकर्मसागि
नः प्रमाणार्थं ब्रह्मनिष्ठातिरेकेण अनुष्ठेयं नास्तीत्यत्र मानमाह तथा चेति न्यासः सत्यासो ब्रह्मेति स्फुटो हेतुमाह ब्रह्माहीति हि रागभोहिपर इति
प्रसिद्धः अतो ब्रह्मत्वेन तः सत्यासः परस्वेति स्फुटत्वा कर्मणि निन्दिता नीतिततो न्यास एव ज्ञानद्वारा मोचकत्वा दधिक इत्यर्थः तदुक्तो ब्रह्मचित्ता

अत्रोच्यते ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरतमव्यापारतारूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते तच्च त्रयाणां माश्रमाणां न संभवति स्वस्वाश्रमवि
हितकर्मननुष्ठाने प्रसवाय अवगात् परिजातकस्य तु सर्वकर्मसंस्थात्वात्प्रवायो न संभवत्यननुष्ठाननिमित्तः इमदमादिल्लजदीपो धर्मोयु
ह्यसंस्थता वाडपो हलको न विरोधी ब्रह्मनिष्ठत्वेनैव हितस्य इमदमाद्यप्येवं हितस्याश्रमविहितं कर्म यथादी निचेतरेषां तद्विहितं कर्म च तस्य प्र
त्यायस्तथा च न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतामवगात् तपो सिन्ध्यास एवात्यरे च यदेतद्विज्ञानसु निश्चितार्थः संस्था
समागच्छतमः शुद्धसत्ता इत्याद्याः श्रुतमस्मृतमश्रुतदुष्पः सदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परमाण इत्याद्या ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति तस्मा
त्परिजातकस्य आश्रममात्रादमृतत्वमसंती नानर्थक्यप्रसंग इत्येवोपि दोषो नावतरति तदेवंपरामर्शे पोतरैषामाश्रमाणां पारिव्राज्यतावदसं
स्थितानां संस्तुतेषु

स्तदात्मानो ब्रह्मस्वरूपा पाः संनिष्ठाः अवगादिपरास्तत्पराणाः ब्रह्मप्रेक्षुः निष्कामा इति यावत् एवं ब्रह्मसंस्थः शब्दस्तान्प्रधानाश्रमवाचि
त्वादमृतत्वकामममाश्रमवृत्तिरेदिति विधिः परिणाम्यते अतो न ज्ञानानर्थक्ये रावदुपसंहरन्ति तस्मादिति ॥ ॥ ॥

१०८

संयति कृत्वा चिंतामृदादयति अतपे ह्येति शिष्यबुद्धि वैशद्यार्थं स्कंधश्रुतिमादाय चिंता कृतेति भावः यदि वेतरयेति अस्मदर्थे स्थिते एव पूर्वकृत
तपरिपाकाद्वैशद्यं परिस्पष्टित्वर्थः यदुक्तं कर्मानधिकृतता धादि विषयः सत्यासद्विज्ञे सा ह वचेति सामान्यश्रुतेः संकोचहेतुभावादिति भावः पृथगि
तिसन्नास्येति शेषः अतीगादा नादि वेदव्रतान्गुरुकुलानि वृत्तिरूपस्नाना नंतरं श्रुतगार्हस्थ्यागुरुसेवीस्तातकः उत्तमाग्निविधुरः अ
गृहीताग्निरनग्निकः प्रव्रजेदित्यन्वयः सकलांगानामेव कथंचित्कर्माधिकृतानां समाप्तोक्तः विकलांगानां त्वंधादीनां नानप्रधानसम्प्रा
प्तपेक्षैव जालश्रुतिमाश्रमातरविधापिती प्रममात्रायेता विचारः प्रवृत्तितो विद्यतएवताश्रमांतरविधिश्रुतिः मुसहाब्रह्मचर्यसमा
प्यगृहीतवेदगृहीतवाचनी भवेत् वनी भस्माभवेजघरिवेतरथाव्रतचर्फी देवप्रव्रजेत गृहादवनादेति नचेपंश्रुतिरनधिकृतविषयमाश्र
कपीवक्तुमविशेषवराभत् पृथग्विधानाश्चातधिकृतानामथ पुनरवतीव्रतीवास्तातको वास्तातको वेत्ताग्निरनग्निको वेत्तादित्यात्र
ज्ञानपरिपाकांगत्याश्रपरिवाप्यस्तानधिकृतविषयत्वं तच्च दर्शयति अश्रुपरिवादि वराकासां मुद्रापरिग्रहः शुचिरशोभा भैसा गोव्रत
भूषापभवतीति तस्मात्सिद्धा उधरेतस आश्रमासिद्धिचोर्धरेतस्सुविधानादिवासाः स्वातंत्र्यमिति॥
साधिकारइत्याह ब्रह्मेति दृष्टिपूतसंचारश्रवणादिकं विना ज्ञानानुसन्नेः इमीरं मेविचर्षणं जिह्वा मे मधुमत्तनाकर्णा भ्रां भूरिविश्रवंसिसंग
साकल्पार्थनासिगाश्च तांधपुमूकबधिरादीनामधिकारइत्यर्थः तच्चेति पारिजातस्य प्रज्ञागत्वचेत्यर्थः ब्रह्मभूषाप्रब्रह्मसाहाकारयेति

॥३॥

शा.सू.
१०२

स्तुतिमात्रं एधिवबो धधियु रूषगण कसाम्ना सप्तानां रसानां रसतमो हृमड द्रोथा वमवं ॐ कारः परमः परमात्मप्रतीकत्वात्परमब्रह्मणे
ईश्वरानंतदर्शनीतिपराध्वे इत्यर्थः आसुश्रुतिषंगोपादानादपूर्वार्थत्वाच्च संशयमाह किमिति यथानुष्ठेयगार्हस्थ्यसाम्यश्रुतेः पारित्राज्यस्य
नुष्ठेयत्वं तद्वदासांश्रुतीनां जुह्वादिकृतिश्रुतिसाम्यात्कृतित्वमिति पूर्वपक्षमिति कृत्यार्थ इति जुहुरिममेवाधिवीतिस्त्यतेचमनस्तुः कर्म

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत्तापूर्वत्वात् २१ स एषासातं रसतमः परमः पराध्वे ईमोपद्रोथ इममेव गेभिः साम अमं वा वलोक रषोमि
श्रितः सादिदमेवोक्थमिमेव एधिवीत्येवंजातीयकाः श्रुतयः किमुद्रोथादेः कृत्यार्थ आहोसिदुपासतविध्यार्था इत्यस्मिन् संशये कृत्यार्थी
इति पुक्तमुद्रोथादीतिकर्मीणां तुपादाय अवगाधयेयमेव जुह्वादित्यः कर्मः स्वर्गलोक आहवनी मइतासां जुह्वादिकृत्यार्था ज्ञादिति चेत्ते
साहनस्तुतिमात्रमासांश्रुतीनां प्रयोजनं युक्तमपूर्वत्वात् विध्यार्थतामांसापूर्वार्थो विहितो भवति कृत्यार्थतायास्तानर्थस्य मेव स्यात् ॥

आदित्य इति आहवनीयः स्वर्गलोक इति कृतिः तथोद्रोथादीनां सतमत्वादिगुणैः कृतिरित्यर्थः स्तुतिलक्षणतो वरं विधिकल्पनमनुष्ठेय
नफलताभादिति सिद्धं तमतिनस्तुतीति पूर्वपक्षे त्वननुष्ठानं फलं सिद्धं त्वं वृष्टानं फलं इति त्वं ॥

१०५

स्तावकात्वेनार्थवत्त्वं किं तस्मादित्यत आह विधापकस्येति युक्तमियमेव जुहुरित्यादिश्रुतीनां फलवत्तज्जुहादिविधिप्रकारास्तथास्तावक
त्वेनार्थवत्त्वं दत्ततस्मादिश्रुतीनां नुक्तत्वं गविधिप्रकरणे स्तत्वाभावात्कलवदपूर्वपास्तिविधायकत्वमेव युक्तं कलंतरश्रुतिवदिति भावः किं च
अविधिः कल्प इति कृत्वा चिंतयते वस्तुतस्तु न कल्पः कृमत्वादित्याह भावेति तत्रैव मुपासनाविधिस्तावकत्वं सतमादिश्रुतीनामिति सांप्रतं।

विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमानास्तत्तिरूपमुज्ज्वलतत्त्वं विधिना लेख्यत्वात् तत्स्यैव न विधीनां स्फुरितप्रदेशां
त एव हि तानां तद्दीपादीनामियं प्रदेशांतरपठितास्तत्तिर्यकशेषभावमप्रतिपद्यमानानर्थिकैव स्यादियमेव जुहुरित्यादिषु विधिसंनिधौ
वास्तातमिति वैषम्यं तस्माद्विध्यर्थ एव ज्ञतीयकाः श्रुतम् भावशब्दाच्च उद्गीयमुपासीतसामोपासीताहमुत्तमस्मीति विद्यादिसदृशवि
स्यैव विधिः श्रुतं ते ते च स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां ह्येवं स्तुत्या च स्यादविदां स्वरं कुर्यादिति कर्तव्यं न वेत्त्यादिति पञ्चमं एतत्
स्तुतिसर्ववैदेषु निमित्तं विधिलक्षणमिति ॥

वि'अपेक्षितविषयार्थकत्वसंभवेऽस्तितलक्षणयोगादितिभावः देवोमदिष्टं कुर्यादिति प्रार्थनासवपिलिङ्गादिप्रयोगादुपासीतेत्यादिवाचानां क
र्षविधिपरत्वनिश्चय इत्यत आह तपाचेति तद्विज्ञादिके वेदेषु तर्गतो नियमेनेष्टसाधनत्वाव्यविधेर्लक्षणोपापकस्यात उपपदादिवाधके
त्वसार्थपरमित्यर्थः॥

शा.सू.
११०

तदिदमाहलिङादीतिनचलोके षं च मसि सुतेः पंचपटा नामेव विधिलसरात्वं नो प्राप्तीतेसादीनामिति प्रमित्या क्रियासामान्यवाचिनां कृच्चस्तीनाम्
दाहरणं न सर्वे धातुपरकलिङादीनां विधिलसरात्वं विवक्षितत्वात् न च प्रपदत्तत्वं नोपेक्षया फ्लोकपरमाण्वे मस्युर्ध्ववति पंचम इति वत् पद्यपि दुर्क
गुकरणा इति धातोरेव कुराण श्रुतिभावनास्य क्रियासामान्यवाचित्वे तयोर्धातुः भ्रसत्रापामसुभुवीत्यर्थो तयोः तथापि जन्माख्य भवतस्य तस्य
न स्यादिति त्वस्य प्रयोगेति एष्यप्रयोगे कुर्यापाहलकभावनायासत्तात्तयोः क्रियासामान्यवाचित्वव्यवहारः तत्र कुर्यादिति प्रकृत्यर्थभावनास्य तत्तात्तय
नेयथाह विनिप्रयोगे प्रकृत्यर्थो द्वित्वप्रत्ययेनान् घतेन द्वलिङा चतस्योऽह साधनत्वाख्यविधिर्वैधत्ते कर्तातुतमाप्तिप्यत इति आक्षिप्तकृत्तिकाभावना

लिङा धर्मो विधिरिति मयमानास्त एवं स्मरंति ॥ ॥

दाहता तथा क्रियेते सत्रापि प्रकृति प्रत्ययार्थो व्याख्यातो कर्मात्रमाधामेनासिप्यत इत्यासिप्त कर्मिकाभावतो दाहता आख्यातानां कर्त्रादिकारकशून्य
भावत्वात् कर्मणो गणोपपत्तिर्नाम कर्मतकर्तृव्यमितिकृत्य प्रमेत कर्मकारकमुच्यते तस्योपसर्जनत्वे न प्रकृताभावेनोक्तेति मेरुः तथाहुरी भवेत् भूमे
तदेति नाभवितव्यमित्युदाहर्तव्यं तथास्माद्वपेन भवितव्यमित्यस्ति धातोरेष्युदाहरण इष्टं अस्तेर्हरा देशात् एतद्वा तुत्र यो परत्तु लिङादिभिः सर्व
धातुर्धो परकभावनागते एसाधनत्वरूपे विधिरेक एवोच्यते धातूनां प्रत्ययानां कर्त्रादिकारकाणां च भेदेपि विधिभेदे नास्तीति शास्त्रनाशप्रतिपादनदाह

एतन्मंदरि तमिन्निसर्वमवर्तते ॥

११०

एवं सूत्रे भावो विधिरिति आख्याय च शब्दात्कलमिति व्याचष्टे प्रतिप्रकरणं चेति एष क्वलिगुपासकः का मागा न स्पगानेन फलसंपादतस्यैव सम
 र्थ इत्यर्थः एवमंगाश्रितविधा अपि स्वतंत्रफलः किमु वक्तव्यमन्तगा लविधा स्वार्तं अनित्यात्म विधा स्वातंत्र्ये विताया अस्याः पर्येव सा तासादसंगतिर्वी
 ध्यापारिस्तवार्थः अश्वमेधशुक्रादिपरिहृतापाने पारिस्तवमाचसीर्तेति नानाविधा ल्यान कथ्यतात्मकः पारिस्तवः प्रयोगो विहितः तथा च वेदांतस्थक
 थाना माख्या नत्वसा मात्यादिघासन्निधानाच्च संशयमाह किमिति पूर्वस्तत्तथेयपाविधिर्न्यायतनुष्टानलाभादित्युक्तं तथैव कथ्यानीति विधास्ताव
 प्रतिप्रकरणं च फलानि श्राव्यंते आपयिता हे वैका मातां भवति एष सौवका मागा न स्पेकल्यंते हासैलो कारु धीश्चाद्य ता श्वे सा दीति तस्माद
 प्युपासनविधानार्थोऽङ्गी पारिस्तवः पारिस्तवार्थ इति चेन्न विशेषितत्वात् ३३ अथ ह याज्ञवल्क्यस्य हे भाग्ये बभूवतुः मैत्रेयी च कात्याय
 नी च प्रतर्द्धनो ह वै देवी राशिर्दिश्य प्रियं धामोपजगाम जानश्रुतिर्ह्यौत्रा पणः अर्द्धा देवो वरुदाग्री बहुपाक आसत्तेवमादिषु वेदांतपठिते
 ध्याख्यानेषु संशयः किमिति पारिस्तवप्रयोगार्थान्वाहोस्वित्स्निहितविधा प्रतिपत्त्यर्थातीति पारिस्तवार्थ इमा आख्या नश्रुतयः आख्या
 नसामाख्याख्या न प्रयोगस्य च पारिस्तवे चोदितत्वात्ततश्च विधा प्रधातव्येदांतानां तस्मात्तत्र प्रयोगशेषत्वादिति चेत् ॥

कलं पारिस्तवानुष्टानलाभादिति पूर्वः पक्षः तत्र फलमाह ततश्चेति यथा देवस्य लासावितुरित्यादि मंत्रेकस्य चिसदस्य प्रयोग समवेतार्थतया शेष
 स्य प्रयोगं गत्यं तथा वेदांतस्थकथानां प्रयोगशेषत्वं तदैककथ्यतपा सर्ववेदांतानां कर्मशेषत्वात् न विधा प्राधान्यमित्यर्थः ॥

शा.सू.३
१११

कथानां गुरुविषयसमाचारप्रदर्शनेन बुद्धिसौकर्यं ह्यसंनिहितविद्याशेषत्वं सामर्थ्यं लिङ्गादतो विद्याश्रयमिति फलं मत्वा सिद्धं तपति तन्नेत्यादि
ना अश्वमेधे प्रथमे हनिमन्तुर्वैवस्वत इति कथा ब्रूयाद्वितीये हनिये मो वैवस्वत इति तृतीये हनिवुरूणा आदित्य इति वाक्यशेषे कथानां विशिष्टानां वादुपक्रमस्य संकोचो धुक् इति भावः कृतद्विकथानां विनियोग इत्युक्तं संनिधानाद्विद्यास्थिसाहते अचेति प्रत्येकं प्रीतिजनने सप्रजापतिवेषामुदखिदत्तं
तत्र कुस्माद्विशेषितत्वात् पारिलवमाचक्षीतेति हि प्रकृत्यमनु वैवस्वतो एजेत्येवमादीनि कानिचिदेवारव्यानानि तत्र विद्वोष्यते आख्यातसामान्या
चेत्सर्वगृहीतिः स्यादनेनैकमेवेदं विशेषणं भवेत्तस्मान्न पारिलवाप्येता आख्यातश्रुतेः तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् २४ असति च पारिलवा
र्थत्वे आख्यातानां संनिहितविद्यामतिपादनोपयोगितैव स्यात्पेकवाक्यतोपबन्धात् तथा हि तत्र तत्र संनिहिताभिर्विधाभिरेकवाक्यता दृश्यते अथैव
नोपयोगात् प्रतिप्रतिसौकोपोपयोगाच्च मैत्रेयी ब्राह्मणे तावदात्मा वा अरे इष्टव्य इत्याद्या विधयेकवाक्यतो दृश्यते आतर्दने विप्रमाणे स्मिप्रज्ञात्मेत्या
द्या जातश्रुतिरित्यत्रापि वा पूर्ववत्सर्वग इत्याद्या यथा च स आत्मनो वपामुदखिदत्तैवमादीनां कर्मश्रुतिगतां आख्यातानां संनिहितविधिस्त
त्यर्थता तद्वत्तस्मात्तपारिलवाप्यर्थत्वं अतएव द्वांगीधनाद्यनपेक्षा २५

माथो धतवानित्यस्य प्राजापत्यमजं तत्परमालभेतेति विधिश्चेत्तत्त्वं एव मन्ये वा तत्र द्विध्विशेषत्वं दृष्टव्यं एवमाधिकरणप्रमेयविद्यात्वात् अमधि
करणत्रयेण दृष्टीकृताधिकरणस्वफलमाह अतएवेति

१११

ब्रह्मविद्यास्वफले मोक्षे जनयितुं मे सहकारित्वेन कर्मण्यपेक्षते न वेति वादिविवादात्तं श्रमे तेनेति ब्रह्मवित्पुण्य कृतं जस इत्यादि श्रुत्या ज्ञानकर्मसं
 मुच्यते न मोक्षप्राप्तिकथनादपेक्षत इति माते विद्याया मुक्तिहेतुत्वादविद्यानिवृत्त्या मुक्तौ न कर्मपेक्षेति सिद्धं तपति पुरुषार्थ इति अग्नीधनप
 देन तत्साध्यकर्मणि लक्ष्यते पुण्य कृतं जसः श्रुत्वा सत्त्वो ब्रह्मविद्वत्त्वातेन वेदतेनेति ब्रह्मप्राप्तेति श्रुतिव्याख्येति भावः मुक्तावेव कर्मणा मत्ता मर्ण्याद
 नपेक्षा विद्यायां त्वस्ति चित्तशुद्धिद्वारा तेष्वापेक्षेत्यधिकं वक्तुं मम मुपसंहार इत्युपसंहारसूत्रस्य फलमाह अधिकेति अधिकारमाह सर्वपेक्षा
 यथा प्रमाफलत्वा दविद्यानिवृत्तौ कर्मनपेक्षा तथा प्रमात्वाद् विद्याया मधिप्रमाकरण नात्र साध्यानां स्तिकर्मपेक्षेति पूर्वपक्ष तत्र विद्यार्थकर्मनुष्ठा
 पुरुषार्थतः श्रुत्यादिते तत्त्ववहितमपि संभवादत इति परा मत्तत्त्वे अतएव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वाद् अग्नीधनत्वात् अमकर्मणि विद्यायाः सार्थ
 सिद्धे नपेक्षितव्यानी साधयेवाधिकरणस्य फलमुपसंहारस्य अधिकविवक्षया सर्वपेक्षा च मत्ता हि श्रुतेरश्ववत् २८ इदमिदानीं चिंत्यते किं वि
 द्याया अत्यंतमेवानपेक्षा अमकर्मणामुतास्तिकाचिदपेक्षेति तत्रातएव अग्नीधनदीत्या अमकर्मणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धे नपेक्षते एवं मतं तमे
 वानपेक्षायां प्राप्ताया ॥ ॥
 नासिद्धिः फलं सिद्धं तेन सिद्धिरिति भेदः अत्र विविदिषाया इष्टमाणा ज्ञाने वा यज्ञादीनां कर्मणां हेतुत्वमपूर्वत्वाद् द्विधीयते यनाया अप्युत्पत्तिप्रतिबंध
 कदुरितसमाख्यमुद्दिष्टकर्मसाध्यत्वसंभवात् तत्र पारंपर्ये ततीयाश्रुतिविरोधः ज्ञानादपरांपर्ये विकारैः पचतीति प्रयोगात् तद्वारसा व्यवस्था
 यकत्वान्न च श्रुतेर्दीर्घत्वमात्राभावः ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्तापस्य कर्मणः कर्वायेकमेभिः पक्षे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इति स्मृतिः ॥ ॥

अविद्यमानं तृतीया विद्यमानं तदनुगतं इत्यादि श्रुत्या कर्मणा वापि निवृत्तौ ज्ञानेन मुक्तमभिधानाच्चैति सिद्धं न प्रतिपद्यमिति ननु विविदिषंतीति पंच
 मूलकारण विविदिषा भावपेपुरिति सन्नर्था चेव भाव्यतया भावितो विषयसो कर्मलभ्यतया लब्धं अवैदने चेद्व्यस्यते तर्हि वैदने मप्युक्तं पतत्क
 मसो ह्येव कर्मणि भव्यः किं न स्यादित्यत आह विविदिषा संयोगाच्चैति इष्यमाणं तया विद्यायाः शब्दतः फलत्वभावात्कृतमोक्षो न फलमन्यथा
 इदमुच्यते सर्वपेक्षा चेति अपेक्षते च विद्या सर्वा एषा अमकर्मणि नास्ति तन्मते पेक्षेयं न न विरुद्धमिदं वचनं अपेक्षते चाश्रमकर्मणि विद्यानापे
 क्षते चेति नेति ब्रूमः उत्तराह विद्याफलसिद्धिं प्रतितां किंचिदप्यपेक्षते उत्पत्तिं प्रतिवपेक्षते कृतो यज्ञादिश्रुतेस्तथा हि श्रुतिसमेतं वेदानुवचने
 न वा स्मरणविविदिषंति यत्नेन दातेन तपसा नो इकेनेति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति विविदिषा संयोगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावं वसीय
 ते अथ यद्युक्तं इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदित्यत्र च विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवात् यज्ञादीनामपि हि साधनभावः सच्यते
 सर्वे वेदापसदमानांति तपांसि सयोगाश्च यद्वदति यदि ह्येतो ब्रह्मचर्यमिदं तत्ते पदसंग्रहेण ब्रवीमीत्येवमाद्या च श्रुतिश्च अमकर्मणां विद्यासा
 धनभावं सच्यति स्मृतिरपि कषामचक्तिः कर्मणि ज्ञानं तु पुराणागतिः कषायकर्मभिः पक्वेतत्ते ज्ञानं प्रवर्तते इत्येवमाद्या अश्रुवदिति योग्यता
 निदर्शनं यथा च योग्यता वशेनाश्वानलागला कर्षणेषु ज्यैतरेषु च मीमांसा तु पुष्पते एवमाश्रमकर्मणि विद्याया फलसिद्धे नापेक्षते उत्पत्तौ चापे
 क्षत इति ॥

कारणैः पचतीत्यत्रापि काशानां वा कफलहसिहेतुत्वप्रसंगादिति भावः कर्मणां ज्ञानार्थत्वे लिङ्गवाक्यात् आह अथेतादिना कश्चिद्वेदभागः सा साहस्य
 ख्ये पदं ब्रूते कश्चित् ज्ञानार्थं कर्म द्योति मत्वा सर्वे वेदा इत्युक्तं स्पष्टमन्यत ॥

एवं विद्योत्पत्तौ बहिरंगानि कर्माणि पुनरुत्पत्तौ गणपहमा मेति विष्णुस्तस्यैवैकैककालसंभवे बर्तमानोक्तिर्भंगेन विधिकल्पनमभ्युक्तं विधा
 वाक्याद्रेदमसंगादतः शृङ्खलात्तलभ्याविद्येति पराभिप्रायमनन्तर्वागीकरोति तथापि विविति शमादो वक्ष्यकृतान्तरावृत्तमात्रतया विद्येति अस्मादे
 वं विवलिप्यते कर्मणि पापकेन तस्मादेवं विद्यार्थी शमाद्युपेतो भूत्वा विचारयेदिति विधिर्गम्यत इत्याह तत्र स इति अत्रोपरतपदेन संन्यास उ
 त्पत्तमाद्युपेतः स्वात्तयापितु विधेस्तदंगतयातेषां अवस्थानुष्टेयत्वात् २७ यदि कश्चिन्मन्येत मन्त्रादीन् विद्या साधनमात्रेण तत्प्राप्त्यो विध्य
 भवात् यत्नेन विविदिषंतीत्येवजातीयका हि श्रुतिरनुवादसरूपा विद्या भोष्ट्वपानयनादिविधिपर इत्यन्तर्वागी विद्यामध्यासादिभिरे
 नामवा प्रामिच्छंतीति तस्यापितु उत्पत्तमाद्युपेतः स्यात् विद्यार्थी तस्मादेवं विच्छेदोदात्त उपरतस्ति सुः समाहितो भूत्वा तस्य सात्त्विकरूप
 तीति विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विधानादि हि तानां चावस्थानुष्टेयत्वात् न त्वत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वक्तव्यं न पदेन उपलभ्य
 ते न विधिर्नेति ब्रूयः तस्मादिति प्रकृतमसंसापरिग्रहादिधिः प्रतीमभेदपश्येदिति च माध्यंदिना विस्पष्टमेव विधिं मधीमते तस्माद्यज्ञाघन
 पेक्षा यामपिशमादीन् यो सितमाति ॥

कृतस्तस्य अक्षरान् गत्व मेतु शमादिविशिष्टश्रवणमवधिधीयते यदि तु लोकमिच्छंतः वर्जंति तानं पुरस्कृत्य संन्यसेदित्यादि श्रुतिस्मृतिषु कलवस्ते
 नोत्पन्नसंन्याससंगत्यायोगात् आतम इति विहितश्रवणानुवादेनातेकशमादिविधाने वाक्यमैदमातीतपश्येदिति प्रकृतश्रवणलसरादे
 वाच्यसत्यासातश्रवणस्याङ्कितुततः प्रागनुष्टेयत्वेपिश्रवणवत्त्वानार्थ इति मतमदाशमादिसमुच्चयेत ज्ञानं भावयेदिति ज्ञानार्थशमादिसमु

स्याद्विधिरित्यनवयः ॥

मः पूर्वमज्ञादिश्रुतेः सक्तलक्षणांगीकारः प्राप्तात्तोगुडजिहिकासायेतश्चादिस्वोकार्थं कृतस्तमिदानीत्युजति यज्ञादीत्यपीति यज्ञादीनां विद्यासाधन
 त्वरूपसंयोगस्यापूर्वत्वादवांतरावाक्यभेदेन विधिः स्वीक्रियते ब्रह्मविद्यावाक्येन महावाक्यैकवाक्यताचेत्यर्थः परप्रकरणेप्यवांतरविधिरित्यत्र पूर्वतत्र
 समतिमाह तस्मात्पूर्वमिति दर्शयतीति प्रकरणे श्रुतपूजाप्रविष्टभाग इति तत्र पूर्वमप्येवतापिष्टभागो वादृशी पूर्णमासमो नोस्ति अतः समासात्तत्तीतस्य का
 यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितम्यानीति यज्ञादिश्रुतेरेव ननु तत्तं पक्षादिभिर्विविदिष्यतीत्यत्र न विधिरूपतन्म्यइति सत्यमुक्तं तथापि त्वपेक्षितत्वं संयोगस्य
 विधिः परिकल्प्यते न त्वपेक्षितत्वादीनां विविदिषा संयोगः पूर्वमप्येव नानुष्ठेयं तस्मात्पूर्वमपिष्टभागो दंतको हीत्यवमादिषु चाश्रुतविधिकेद्यपि
 वाक्येषु पूर्वत्वादिधिपरिकल्प्येप्येव विहितं प्रतीयेते सादिविचारः अथ मैतन्त्रे प्रवर्तितः तथाचोक्तविधिर्वाधारणवदिति स्मृतिधूपिमेव
 श्रीताद्यास्वनभिसंधामकलमनुष्ठितं पक्षादीनि मुमुक्षुः शीतसाधनानि भवेतीति प्रपंचितं तस्माद्यज्ञादीनि शमादितिक्यथा अमसवापेक्षा
 अमकर्मणि विद्योत्तवावपेक्षितम्यानि तत्राप्येवं विदितिविद्यासंयोगात् प्रसासन्तानि विद्यासाधनानि शमादीनि विविदिषा संयोगात्तु वात्यात
 राणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यं ॥ ॥

तत्र मानवमरुत्स्य इव्यदेवतासंबंधस्याविनाभावेन यागविध्युपस्थापकत्वात् प्रयोगज्ञानासंविधिपदमध्याह्न्यप्रकरणादुत्कर्षणस्योद्देशेन
 पिष्टभागः कर्तव्य इति विहितो संबंधः पौष्णपेक्षणमिति सत्रे विचारित इत्यर्थः स्वकर्मणा तमभ्यर्चयितुं विदितमानव इत्याद्यास्त तस्यः कर्मणा ज्ञानहेतुत्वं
 शमादिव्यावृत्तानां दमनमुक्तिः स्यात्तथा च सत्याभावात् तस्य तत्राह तत्रापीति दृष्टविशेषनिवृत्तिद्वारा शमादीनां ज्ञानार्थत्वादनुवृत्तिर्न कर्मणा मृदुहोरा

॥ ॥ ११३ ॥

सर्वानुमतिः एवं विदि प्राणस्यानं सर्वमिति ध्यानवतीतर्पः जगधं भक्षितं अपूर्वता द्विष्य श्रुतेः संशयः अपूर्वता प्रजादिवत् विधिः कल्प इति पूर्वप
 क्षयति विधिरिति अत्र मक्ष्या भक्ष्यनि यमसागस्य विधांगत्वमिदं फलं सिद्धं तेन विद्यास्तुतिरिति विवेकः न कलं जभस्येदिति शास्त्रप्राण विधिरिति वि
 सर्वानुमतिश्च प्राणस्येतदुक्तमात्रं २८ प्राणसंवादेऽप्युपतेच्छं दोषानां न हंसा एव विदिकिंचनान्न भवतीति तथा वाजसनेपितान्न हवा अस्मान्
 न्नं नाधं भवति नान्नं प्रतिगृहीतमिति सर्वमस्मादन्ती यमेव भवतीत्यर्थः किं मिदं सर्वानुमत्तान्नं मादिवद्विधांगं विधीयत उत स्तस्यैसंकीर्ण
 त इति संशये विधिरिति तावत्साप्तं तथा हि प्रयत्न विज्ञेय करुपदेशो भवत्यतः प्राण विद्यास्तुतिधानात्तदंगत्वेनेमनियमनितुं रूपदिश्यते न
 चेवं सति भक्ष्या भक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः स्यात् नैष दोषः सामान्यविशेषभावाद्वाधोपपत्तेः यथा प्राणिहिंसा प्रसिद्धे भक्ष्यपशुसंज्ञपनविधिना बाधः
 यथा वनकाचनश्चिपपरिहरेत्तद्वृत्तमित्यनेन वा मदेव विधाविषयेण सर्वस्य परिहारश्च यनेन तस्मात्तत्तद्विषयं विभागस्य विभागशास्त्रं बाधते एव
 मनेनापि प्राणा विद्या विषयेण सर्वानुमत्तान्नं चनेन भक्ष्या भक्ष्यविभागशास्त्रं बाधते एवमपि प्रब्रूमीतेदं सर्वानुमत्तान्नं विधीयत इति तत्र विधाप
 कः शृङ्गपक्ष्मते न हंसा हंसादि किंचनान्नं भवतीति वर्ज्यमात्रा पदेशान्नं चास्त्यामपि विधिप्रतीतौ प्रयत्नविशेषकरत्वेनाभेदे वविधिरभ्युपगंतुं
 शक्यते अपि च आदिमर्षादप्राणस्यान्नमित्युक्ते दमुच्यते नैव विदः किंचिदनन्नं भवतीति । न च आदिमर्षादमन्नमात्रेण देहेनोपयोक्तुं शक्यते शक्य
 ते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विधितमितु तस्मात्प्राणान्नविज्ञातप्रशंसार्थमर्थवादी तसर्वानुमत्तान्नविधिः ॥ ॥ ॥

यमं यथा शास्त्रकर्मणि वा मदेव सामोपासकव्यतिरिक्तविषयं परस्त्रीनिषेधश्च स्वंतद्वदिति प्राप्ते सिद्धं तत्तद्वाहुरिरेव दृश्येति नेहमिति प्राणविद्या
 विधिसन्निधेः अशक्यता च स्तुतिरेव न विधिः कल्पः निषेधश्चास्त्वविरोधात् कृमोहि विधिः सामान्यशास्त्रकचकः ननु कल्प इति प्रावः ॥

स्वस्वस्य प्राणविदो न सर्वा ज्ञानुमतिरित्यत्र लिङ्गवदस्त्रं योजयति तद्वर्णयतीति मटयोरक्तसुः पाणिनास्ते हेतुषु देहस्य सत्त्वेऽनुदुर्भित्ते जाते बालमास
 ह जायमानुतिर्देहांतरंगुत्तिभ्यः प्रोक्षितवानि मीहस्तिपा लक्ष्मणेन सामिखादितान् धर्ममपि तान् कुत्सितमाकात्म्या यमिवाभक्षितवन्निभ्येन जलं रूपा
 रोत्युक्ते सत्युत्तिष्ठे मेपी तं स्वादिति प्रतिविध्यमावाः किं नो विष्टा इतीमेनोक्ते सति माषभक्षणे जलसागे च कारणमुवाच अत्राशौ म मश्चपदस्ति जलपाने
 तद्वर्णयति सर्वो ज्ञानुमतिश्च प्राणास्य मइति एतदुक्तं भवति प्राणस्य मएव हि परस्मात्मा यदि सर्वमन्नमदनीयं हे ना ज्ञानु जायते तद्वर्णनात् तथा
 हि अतिश्चाक्रामणस्यैः कलायामवस्थायाम भक्षभक्षण प्रवृत्तिं दर्शयति मटवी हेतुषु कुरुक्षेत्रस्मिन् ब्राह्मणे वा कामराः किल स भिषगुः
 तद्विभेन सामिखादितान् कुत्सामांश्च खादानुपानंतु तदीयमुत्तिष्ठे मेपी त्वत्वा चंचलं कारणं वा नो वाचनवा अजी विष्यमिमान् खादनमिति कामो म
 उदपा नमिति च पुनश्चोत्तरं दास्ताने वक्ष्यते स्थि श ग् कुत्सामां न्नस्य वां बभूवेति तदेतदुक्ते रोचिष्यपुर्व्वित भक्षणे दर्शयताः श्रुते एव प्राति
 शयौ लक्ष्यते प्राणस्य म म संगे प्राणसं धारणाया भक्ष्यमपि भक्षयितव्यमिति स्वस्थवस्थां नु तत्रैकैर्विद्यायता पीत्यनुपान प्रलाख्याना इत्येते
 तस्मादर्थे वा दो न ह वा एवं विदीत्येवमादि अवाधाच्च २६ एवं च सताहारस्युद्यौ सत्वमुद्दिष्टिरेवमादिभक्ष्य भक्ष्य विभागश्चास्त्वमवा धितं भविष्यति
 अपि च स्मर्यते ३० अपि चापि स की न्न भक्षणमपि स्मर्यते विदुषो विदुषश्चाविशेषेण जीविता सममापन्नो यो अमति यतस्ततः लिप्यते न स पावे
 न म म पत्रमिवां भवेति ॥

तु खे छा तल टा का हो ल भत इति मा जात र्वादिवा शिष्टा जा मा र्थे दत्तवा त सा ज्ञाना य ५ ता प स्फुरा पदं ज्ञाता माषा सं रक्ष्य प्रा तल स्मे द दौ स च ता न् खादि
 ता एते म जंगला प्रसो वादी नाक्षिप्य प्राण दि का प्रस्ता वादि देवतां ड पदि स्थ भनं प्राप्ति स्त इति भावः । अत्रोचिष्ट भक्षणात् तन्मागा ल क शिष्टा र लि जा त्ते ना
 दना प दि विदुषा प्य भक्ष्यं न भक्षणीयमिति सूच्यते इति भावः ॥

सुरापातेनापि जीवनमाशंसकदापि तत्तत्कार्यमित्याह तथा मघं नित्यं जाह्नवा इति वर्जयेदिति शेषः कुत इत्याशंक्य मृगांत प्रापश्चिन्नविधानादित्याह
सुरापस्येति उष्टा मतितां सुरामिति शेषः इतश्च मानयेमेत्याह सुराया इति उष्टा तस्मतीनां मूलकृतिमाह इष्टेति कामकारेययेष्टप्रवृत्तिः सो
पि निषेधोपपन्नतरे भवति न ह वा एवाविदीत्यस्यार्थवादत्वात् यद्यप्यनपि विधिः स्यात्तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वात् तौ उष्टिग्रहाभ्यामह एव सुरापाते वि
॥ तथा मघं नित्यं जाह्नवा सुरायास्तु जाह्नवाः सामासिंचेद्युः सुरायास्तु सुरायाः कर्मयोभयं सभस्य न स्यात्त इति वक्ष्यते वर्जनमनन्तरं शब्द
आतो कामकारे ३१ शब्दश्चान्वयप्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजकः काठकात्तसंहितायां श्रयते तस्माद्वाह्नवाः सुरा नपि वेदितिसौ
पिन ह वा एवाविदीत्यस्यार्थवादत्वात् उपपन्नतरे भवति तस्मादेवंजातीयका अर्थवादनिवृत्तिरिति विहितत्वाच्चामकमपि ३२ सर्वाये साचेष्ट
याश्चमकर्मणो विद्यासाधनत्वमवधारितमिदानीं तु किं नमुमुक्षोरप्याश्रमना प्रतिष्ठस्य विद्याप्रकाशमानस्य तात्पर्यमुच्यते हेनेति चिंत्यते ॥

कल्पः स्यात्तच्च सर्वस्मृतिभिः शिष्टाचारैश्च विरुद्धः इति तद्वर्जः विहितत्वाच्चामकमपि नित्याग्निहोत्रादिकर्मसु विहितत्वाद्धितियुक्तविनियोगे
जविरोधाच्च संशये ॥ ॥

शास्त्रांतरविशेषात्सर्वान्वितोक्तैः कृतित्ववन्तिसविनिमुक्तत्वश्रुतिविशेषाद्विदिषायां विनियोगश्रुतेः कृतित्वमिति पूर्वपक्षेनाह तत्रतिसानकामन
यानुष्ठाने कर्मणामनित्यत्वेन तावत्पक्षत्वं तस्या अनित्यत्वाद्यवजीवादेर्विविधिना तु नित्यत्वेति रूढधर्मद्वयापाताद्विदिषश्रुतेः कृतित्वमिति

तत्रतमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणविविदिषंतीत्यादिनां श्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वे न विहितत्वात् विद्यामनिष्ठतः कलांतरं कामप्रमानस्य
नित्यात्मतनुष्येयानि अथतस्मात्पुनरेपानिततर्ह्येवाविद्यासाधनत्वं नित्यानित्यसंयोगविशेषादित्यस्योपपत्ति आश्रममाश्रयसाध्य
मुख्यैः कर्तव्यान्तेनित्यानित्यकर्मणि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिना विहितत्वात् न हि वचनस्यातिभावेनामकश्चिदस्ति अथ यदु
क्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेवासादिति अत उत्तरं पठति सहकारित्वेन च ३३ विद्यासहकारीति चेतामिष्युर्विहितत्वादिवा तमेतवेदानुवचने
न ब्राह्मणविविदिषंतीत्यादिना तदुक्तं सर्वापेक्षाचयशादिश्रुतेरश्वपादिति ॥

॥ ॥ ॥

फलं पूर्वपक्षे सिद्धं तेषामयथाश्रयानुष्ठानं फलमसहमिहिलाश्रुद्विषयविद्यां कुर्वती तिसहकारीति कर्माणि ज्ञेयाभावस्तत्वेनेत्यर्थः ॥

विद्यया सहफलकारित्वं सहकारिपदोत्प्राप्तं निरूप्यते न चेदमिति विद्याया अविहितत्वात्तांगाये सास्ति अतो विहितानि कर्माणि अविहिताया वि
द्यायानसहकार्येणानिमोक्षसाधनत्वाच्च न कर्मणा सहकारित्वं भवत्यर्थः तृष्णबलश्रुतिद्वयेन विनियोगपृथक् संयोगभेदस्ततो न विरोधः
कामनाया अनित्यत्वेऽपि कर्मणा नानित्यत्वं नित्यविधिना प्रयोगस्य नित्यत्वात्सत्तां कामनायां काश्च प्रयोगेणेव नित्यसिद्धेर्न कश्चिद्विरोधः इदं चैकसत्
न चेदं विद्यासहकारित्वं च न माश्रमकर्मणां प्रमाणादिविद्याफलविषयं मतं अविधिनिष्ठत्वात् विद्यायाः असाधनत्वाच्च विद्याफल
स्य विधिलक्षणो हि साधनं दर्शयतीति सा सादिस्य फलसिद्धिर्माश्रमसाधनान्तरमपेक्षते नैव विद्यातया चोक्तं न त एवाग्नीधनाद्यवयवे
हेति तस्मादत्यन्तसाधनत्वं एवैषा सहकारित्ववाच्यो युक्तिर्न चात्र नित्यसंयोगविरोधश्चाशङ्क्यः कर्माभेदेऽपि संयोगभेदात् नित्योद्येकः सं
योगो यावज्जीवादिवाक्यकल्पितो न तस्य विद्याफलत्वं नित्यत्वपरः संयोगः स मेतवेदतु वचनेनैव सादिवाक्यकल्पितस्तस्य विद्याफलत्वं यथै
कस्यापि सादिस्त्वस्य नित्येन संयोगेन क्रत्वर्थत्वमनित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वं तद्वत् ॥

अयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति सूत्रे चिंतितं यथा खादिरोपपत्तिर्भवति इति श्रुत्या खादिस्त्वस्य कत्वर्थता खादिर्विधिकामस्येति श्रुत्या पुरुषार्थता चेति
अतः सति वाक्यद्वये विनियुक्तविनियोगो न विरुध्यते इत्यर्थः ॥

शा.सू. ३
११६

ननु नित्यग्निहोत्रादिभ्यो भिन्ना एवापूर्वपक्षादयो विविदिषामां चिन्तयन्तां तत्र कुतो विनियुक्तविनियोगस्तत्राह सर्वथापीति नित्यत्वे का स्यत्वे चैत्यर्थः
कुंडुपाथितामपतेनासमग्निहोत्रं जुहुतीत्याख्यातस्य साध्यं होमवाचित्वात्तदेकार्थकाग्निहोत्रमदस्य व्यवहितसिद्धाग्निहोत्रप्राप्तिरिति कत्वा योगात्मा सगु

सर्वथापित एवोभयलिङ्गात् ३४ सर्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षो विधास हकारित्वपक्षे च त एवोभ्यो होत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः स एवेत्यवधारय
आचार्यः किं निवर्त्तयति कर्म मे दशं कामिति ब्रूमः यथा मासमग्निहोत्रं जुहुतीत्यत्र तिलादग्निहोत्रात्कर्मांतरमुपदिश्यते तेनैवमिह कर्म मे दशं
स्तीत्यर्थः कुत उभयलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च स्मृतिलिङ्गात्वात् तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव
यज्ञादी निविविदिषामां चिन्तयन्ते न जुहुतीत्यादिव दपूर्वमेव रूपमुत्पादयतीति स्मृतिलिङ्गमप्यत्राश्रितः कर्मफलकार्यकर्मकरोति यः ३
तिविज्ञातकर्तव्यतात्मकं कर्म विधौ लक्ष्यं दर्शयति प्रस्येत अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्याद्याच संस्कारप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य
विधौ त्यतिमभिप्रेत्य स्मृतौ भवति तस्मात्साध्यै ह्यभेदावधारणां ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

११६

एव विशिष्टं कर्मांतरं विधीयत इति युक्तमिह तु यज्ञेतेत्यादि सुबंतानामाख्यातेनेकार्थत्वाभावात् सिद्धवद्व्यवहितकर्मांतुं वादकत्वात्तेषामेव कर्मणां ज्ञा
नार्थत्वे विधिरिति भावः सिद्धकर्मसु संस्कारत्वप्रसिद्धिरपि शुद्धाख्य संस्कारद्वारा ज्ञानार्थकर्मभेदे लिङ्गात् साहचर्येति ॥ ॥

ब्रह्मचर्यादिकर्मणां प्रतिबद्धं ध्वंसद्वारविधायकत्वं लिङ्गमाह अनेभिर्भवंचेति अंतराचष्टेः ॥ ॥ अनाश्रितो जयादिकर्मसत्त्वानि दित्वा च संशये स
ति आश्रमकर्मणां मेव विधा हेतुत्वश्रुतेरनाश्रमस्य निंदितत्वाच्चानधिकार इति पूर्वः पक्षः तत्रानाश्रमकर्मणो विधा हेतुत्वा सिद्धिः सिद्धांते तस्मिन् इति पक्षे
अनेभिर्भवंच दर्शयति ॥ ३५ ॥ स इकारित्वस्यैवैतदुपेक्षलं लिङ्गदर्शनमनेभिर्भवंच दर्शयति श्रुतिर्वैश्वर्यादिसाधनसंपन्नस्य एगादिभिः कुत्रै
रेषात्मा तेन श्रुतिपुत्रं लचर्मणानुविदंतीत्यादिना तस्मात् प्रजादीनां अमकर्मणि च भवति विधासहकारी तिचेति उचितं अंतराचष्टेः पितृवदृ
ष्टेः ३६ विधुरादीनां द्रव्यादिसंप्रदाहितानां चान्यतमाश्रमश्रुतिपत्तिहीनानां मंतरालवर्तिनां किं विधायामधिकारोक्तिर्विधानां स्तीति संशयेनास्ती
ति तावत्प्राप्तं आश्रमकर्मणां विधा हेतुत्वावधारणादश्रमकर्मसंभवाच्च तेषामित्येव प्राप्त इदमाह अंतराचष्टेः त्वनाश्रमित्वेन वर्तमानोऽपि विधायाम
मधिक्रियते कृतः तदष्टेः रेकवाचकं प्रभृतीनां मेव भूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः अपि च स्मर्यते ३७ संवर्त्तमानां च नान्यथादिमो
गादनमोक्षिताश्रमकर्मणां मजिमहामोक्षित्यस्मर्यते इति हासे ननु लिङ्गमिदं श्रुतिस्मृतिस्ती नष्टपुन्यस्ते कानुखलु प्राप्तिरिति साभिधायते विशेषा
नुग्रहश्च ३८ तेषामपि च विधुरादीनां विरूढेः पुरुषमात्रसंबन्धिभिर्जपोपवासदेवतागृहनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विधायः संभवति तथाच
स्मृतिर्जप्येनैव तु संसिद्धेत्वात्सलोनात्र संशयः कुमादित्यत्र चाकुर्यान्मैत्रेयः श्रमण उच्यते इत्यसंभवदश्रमकर्मणोऽपि जप्यधिकारदर्शयति जन्ता
त एनुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः संभवत्येव विधायः अनुग्रहस्तथाच स्मृतिः अनेकजन्तसंसिद्धस्ततोपातिपरं श्रुतिमिति जन्तांतरसंचितानपि सं
लं रेकादीनां विधावत्त्वं लिङ्गस्य जन्तांतराश्रमकर्मणामप्यासिद्धेरनाश्रमकर्मणो विधायकत्वापकमानांतराचष्टेः मिमिक्षां कते ननु लिङ्गमिति अनाश्रमित्वावि
रूढानां वर्णमात्रप्राप्तधर्मणां विधायकत्वेन नमाह तथाचेति मैत्रेयः ३९ यावन्नित्यर्थः ॥

सिद्धांतसंज्ञेनियमं व्याचष्टे तथा हीति अत्यंतमिति नैष्टिकत्वनिवृत्तः अरण्यमित्येकं तोपलक्षितं परिब्राम्भं घृतेतदीदृशो ह्येदिति पदं शास्त्रं मार्गस्तत्तत्समा
 पारिब्राम्भं च पुनरेवात् न प्रत्यवेदिति उपनिषद् ह स्पमित्यर्थः अतद्वृत्तं प्रच्युतो प्रमाणं भावं व्याचष्टे यथाचेति शिष्टाचाराभावमाह न चैवमिति चंडालः प्र
 तथा घृतं तमात्मनमाचार्यकलेव सा ह्यास्ति अरण्यमिति पदं तोन पुनरेवादिस्तुपनिषदिति आचार्येण अनुज्ञातं अतर्कं मे कमाश्रमं आ
 विमोक्षाद्वरीरस्पृशेति घृताविधीति चैव जातीयको नियमः प्रच्युत्तभावं दर्शयति यथाच ग्रसच र्मसमाप्य गृही भवत प्रसूच्यो देवप्रव्रजेदिति चैव
 मादीतारो ह रूपानि वचास्पृशतं तेनेव प्रसूच्ये ह रूपानि नैवमाचाराः शिष्टाविधेते मनुष्यधर्मस्वनृणा न चिकीर्षपा प्रसूच्ये ह रूपानि त
 दसंघे या नृस्वधर्मो विगुणः परधर्मास्त्वनुष्ठिता इति स्मरणान् यथाच मोहिमं प्रति विधीयते सतस्य धर्मो न तु मोये न स्य नृणां तं द्रव्यं ते चोदनात्
 शास्त्रात्तद्वैमस्य न चरणदिवशात् प्रच्युतिर्नियमशास्त्रं स्वबलीयत्वात् जैमिनेरपीत्यपि न जैमिनिवा दरायणयो रत्रसंप्रतिपत्तिं शास्त्रं प्रति
 पत्तिद्वयं न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ४१ यदि नैष्टिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्णो भवेत्तर्हि तस्य ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैष्टिकं गदं भ
 मासमेतेष्वेतत्प्राप्य तं स्यादिति नेति ॥ ॥

सवसिता इति स्मृतेश्च पतिता नां कर्मनिष्फलमिति भावः ॥ न चाधिकारिकं अवकीर्णं तस्य भिचरोदित्यर्थः अवकीर्णो मो नौ निषिद्धं रेजो स्यात्ती स
 वकीर्णी अत्र प्रच्युतस्य प्राप्य तं स्यान्न वेति उपपातकत्वात् यत न स्मृतेश्च संशयः ॥ ॥

प्रच्युतस्य सादिकं निष्कलमित्युक्तं तद्व्यापश्चित्तमपि निष्कलमिति पूर्वपक्षस्यति उच्यते इति अत्र कृतप्रापश्चित्तस्य कर्मज्ञानं हेतुर्न भवतीति
 फलसिद्धौ तैर्भवतीति मेरुतयोऽप्यनयन काले हो मो लो किका श्रावेव कार्यः सारसंबंधोत्तरकालविहिताधानस्य संप्रत्यप्राप्तकालत्वेनाहवनीया
 भावात्तद्वदवकीर्तिर्नो ब्रह्मचारिणः प्रापश्चित्तपशुर्गर्दभः लौकिकाभ्यो हेतव्यइत्यधिकारलसंगोषाध्यामे निर्णीतं प्रापश्चित्तमाधिकारिकं त

उच्यते यदप्यधिकारलसंगो निरुद्धितं प्रापश्चित्तमवकीर्तिपशुश्च तद्वदधानस्याप्राप्तकालत्वादिति तदपि नैष्टिकस्य भवितुर्महति किंका
 राणां आरूढौ नैष्टिकंधर्मैस्तु प्रभवते पुनः प्रापश्चित्तं न पशुप्राप्तयेन पशुघोस आत्महेतुप्रतिसमाधेयपतनस्मरसात्ति अशिरसश्च प्रतिनि
 यानुपपत्तेः उपकुर्वीणस्य तु तादृकतनस्मरणा भावा दुपपद्यते तस्यापश्चित्तं उपपूर्वमपिलेके भावमशनवत्तदुक्तं ४२ अपिलेकश्चाचार्योऽप
 पातकमेवेति दिति मन्यते यन्नैष्टिकस्य गुरुरादिभ्यो यत्र ब्रह्मविशीयेते ततन्महापातकं भवति शुक्तत्वादिषु महापातकेषु परिगणानां तस्मा
 दुपकुर्वीणकवन्नैष्टिकस्यापि प्रापश्चित्तस्य भावमिच्छति यत्र चारिणा विशेषादवकीर्तिस्त्विशेषाच्चाशनवधया ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने ब्रत
 लोपः पुनः संस्कारश्चैवमिति ये हि प्रापश्चित्तस्याभावमिच्छन्ति तेषां न मूलमुपलभ्यते यंतु भावमिच्छन्ति तेषां ब्रह्मचार्यविकीर्ण इत्येतद्विशेषश्च
 वरं मूलं तस्माद्वाग्युक्तं १॥

उपकुर्वीणस्यैव तन्नैष्टिकस्येति प्राप्ते सिद्धं तपति उपपूर्वमिति उपपदं पूर्वपक्षपातकस्य तन उपपातकमित्यर्थः प्रापश्चित्तं न पशुप्राप्ति इति दर्शना
 भावस्तु तैः प्रापश्चित्तभावपरत्वं कल्पयित्वा तन्मूलश्रुतिकल्पनात्मागेव कृतसंधारणश्रुत्या प्रापश्चित्तस्य तदसिद्धेः कल्पनं नो देति कुतश्चुति विरो

प्राप्तिश्चित्तसमावाभावप्रसिद्धिः समलेपिभावप्रसिद्धिः श्रुतिमूलत्वादादर्शमेव त्रसंमतिमाह। तदुक्तमिति। यवमयश्चरुरित्यत्र यवशब्दकेचि
 दीर्घश्रुकेप्रयुजते केचिद्देशविशेषेष्वप्युच्यते कस्यचरुः कार्येति संदेहे कस्यप्रयोगसाम्यात्तमानुत्वाविकल्पेन प्रतिपत्तिः सादिति प्राप्तेरिति
 तः शास्त्रमूलाप्रतिपत्तिग्रीष्माशस्त्रनिमित्तत्वादमोदितानस्य। तथा च पदमात्रावधयोपपत्तयेते यवमोदमानास्तिष्ठतीति शास्त्रमूलत्वादीर्घश्रुक
 प्रयोगस्यैवार्थः स्मृतेर्गतिमाह प्राप्तिश्चित्तेति ब्रह्मचर्यैरक्षार्यैर्मलाधिक्यकार्यमिति ज्ञापनाय प्राप्तिश्चित्तस्यैव पितृपत्यामीसुक्तं भगवद्विरो
 धार्थः नैष्टिकवधतिवनस्त्वयोरपि प्रमारादस्य च मे भगो प्राप्तिश्चित्तमस्तीति साह एवमिति कथं प्राप्तिपत्तं महाकथं वदत एकाहं देशजनदानादिना व
 तदुक्तं प्रमाणात्सोसमाविप्रतिपत्तिः सात्त्विकस्त्वत्वात्तन्निमित्तत्वादिति प्राप्तिश्चित्तभावस्मरणं चेवं सति मूलगौरवोत्साहनायमिति व्याख्या
 तममेवं विद्युवैरवानसयोरपि वानप्रस्थोदीक्षाभेदे कथं द्वादशांशं चरित्वा महाकथं वर्धयेत् विद्युवीनप्रस्थवसोमवद्विजस्वशास्त्रं स
 स्मरन्त्येवमादिप्राप्तिश्चित्तस्मरणमनुसर्तव्यं ॥

हेयेत्यतिस्तु सोमलतावर्ज्ये वर्धयेत् सर्वपापप्रसक्तो विधवा विनिवृत्तमभ्युत्तं भयस्तपस्वी भवति पंडितः पावन एव च उपपातकसंघेषु पातकेषु
 महत्सु च भविष्यपरजनीपादब्रह्मध्यानं समाचरेत्सादिआदिपदान्मने वाक्पायजान् देवान् शानोसा अमादजान्। सर्वान्दरुति योगाग्निस्तुलराशि
 निवानलनित्यमेव तु कुर्वीत प्राणापानास्तुषोडशः अपिभूराहनपासास्तुनं सदरुः कृतास्तुशस्त्रविहितध्यानप्राणापानादिसंस्कारेपिमिहृणाव
 र्धयेत्यर्थः

श.स.
११८

बहिस्तमयथापि कृतप्रामाण्यैः स ह कृतं श्रवणादिकं ज्ञानसाधनं न वेति संदेहेतेषां श्रुत्वा साधनमिति प्राप्ते प्रायश्चित्तालरलोकेतेषां श्रुत्वा
लेष्यन्नुपधमावाप्तसाधनमिति सिद्धं न पति। यद्वर्धेति सुगमं भाष्यं स्वामिनः फलश्रुतेः अंगाश्रितोपास्तिभूमयकर्तृकत्वं संभवात्संशयः। यः कृ
तप्रामाण्यतः समं अवहर्ष इत्युत्सर्गं स्पन्दति श्रमस्तत्पौनेष्टिकादिषु वा ध्वद्योयदंगकर्तृकत्वं सतदाश्रितस्य कर्तृत्वं तुत्सर्गस्य कर्तृफलश्रुत्वा वा धरति
पूर्वैव समाह किमिति अत्र कर्तृत्वमोक्तं त्वमौकाधिकरणं फलं सिद्धं ते संग्रहितं अलिङ्ग्य कर्तृका अणुपास्तो यज नानागमिस्वतंत्रफलाः कि

वहिस्तमयथापि सूत्रेण च ४३ यद्वर्धेति संसृष्टाश्च मे भः प्रचयनं महापातकं यदि वोपपातकमुभयथापि शिष्टे स्ते बहिः कर्तव्याः आरू
ढौनेष्टिकं धर्मस्य प्रचयने पुनः प्रायश्चित्तं न यश्चामि येन श्रुते स्त आत्महेति आरूढपतितं विप्रं मे उलाञ्छेति निः। एतं उद्धृतं मिदं च स्पष्टा
वां प्रमाणं चोदिति चेदमदिनिर्दिष्टं श्रमस्तत्पौनेष्टिकादिषु वा ध्वद्योयदंगकर्तृकत्वं सतदाश्रितस्य कर्तृत्वं तुत्सर्गस्य कर्तृफलश्रुत्वा वा धरति
यः ४४ आंगेषु पा सनेषु संशयः किं तानि यजमानकर्मणी एषा होस्विद्व्यक्कर्मणीति किं तावत्या सं यजमानकर्मणीति कृतः फलश्रुतेः फ
लं हि श्रुयते वर्धेति हस्मैव वर्धयति ह परतरेवं विद्वान् वृष्टौ पंचविधं सामोपास्त इत्यादितच्च स्वाभिगमिष्याप्यतस्य संगे प्रयोगे अधिकृतत्वाद्
धिकृताधिकारत्वाच्चैवं जातीयकस्य ॥

मुचाचं स्वनिष्टब्रह्मविद्यायाः स्वातंत्र्यमिति फलं विवेकव्यं अतः मादसंगतिः हिंकारप्रस्तावोऽपीत्यतिहारनिधानारव्यपंचप्रकारेणाश्रितवृद्धिभ्यानु
वेषसमृद्धिः फलमिति श्रुत्यर्थः श्रुतं फलं कृत्वा तं किं न स्यादित्यत आह तच्चैति यथासंज्ञकत्वं धिकृताधिकरणं तादौ देह न स फलं रुत्वधिकारि
गतं तद्वर्धोपासनस्यापि फलं तद्रूपमेवेत्यर्थः ॥

११८

अस्तु तस्य फलं तद्गतं कर्तव्यम् किं न सादित्वं आह फलं चेति प्रउक्तं यजमानगामि फलमिति तस्मात्पवादं शंकोतेष्विति उक्त्वा नेन साधयतीत्यर्थः
यजमानं फलमित्युसर्गस्य प्रतिवाधकवचने सिद्धिरिति समाध्यायः तस्मात्फलमोक्तत्वादित्यर्थः उपानममास्त्रिजं कृत्वा कर्मित्वत्रये तं लिङ्ग
माह तथा चेति तेषु द्वौ पार्ष्वं प्रणवप्राणदृष्ट्या ध्यातवाभ्यां च नैमिशीयाः नां सत्रिणा मुद्रा तासीदित्यर्थः यजमानेन स्वगामिफलकं संग्रहयोगकर

फलं च कर्त्तुं पुपासनानां श्रूयते वषे तस्मै यउपास्तदुसादिनन्द्य त्विजोषि फलं दष्टमात्मने वामजमाना यवाधकामंका मयते तमागायतीति न तस्य
वाचनिकत्वात् तस्मात्स्वामिन एव फलवत्स्वापसनेषु कर्त्तव्यमित्याचोषो मयते आर्त्तिजमिसो उलोमितस्मै हि परित्रियते ४५ नैतदस्ति स्वा
मिकमोषुपासनानीति कृत्वा मोषेता निस्पृहो दुलो मिरवायो मयते किं कारणं तस्मै हि सांगाय कर्मणो कृत्वा परित्रीयते तत्त्वयोगातः प्राप्ती
निचोदीयाक्ष्णसनाधिकृताधिकारत्वात् तस्माद्देहेनादि निमृगवदेव त्विजिनिर्वर्ते रं स्तथा च त्वं हवको ह लभो विदं च कारसह नैमिशीया मा
मुद्रा ताव भवेत्पुद्रात् कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं विज्ञानं स्पष्टीयति यत्तु कर्त्तव्यं अयं फलं श्रूयत इति नैषदेवः पुरायेवादि त्विजोन्मत्रवचनाफलसंबंधानुपपत्तेः
श्रुतेः ४६ पांवेकां च यमत्तु त्विज आशिष आशासत इति यजमाना येवता माशा सत इति होवा चेति तस्माद्देवेन विद्रुता वृषा कर्त्तव्यं काममागाया
नीति च त्विजो कर्त्तव्यं विज्ञानं स्पष्टं यजमानगामि फलं दर्शयति तस्माद्गोपासनानाम् त्विजो कर्त्तव्यं सिद्धिः ॥

रापत्तिजां की तत्वा कर्त्तव्यं तेषु न तत्फलभावं उक्तं जे स्पवाधकाभावादित्युक्तत्वाक्रमणद्वारा कर्त्तव्यमोक्तत्वं सामानाधिकरण्याच्चोपपद्यते न तत्कर्त्तव्यं केयुदेराज
युध्यते जमति चेति बहिर्निभावः ॥

मुनिश्चाद्विज्ञातातिशयः प्रतीयते। तस्य ज्ञानमात्रवाचि पांडित्यशब्दान्नाप्राप्तिर्नापि मुनिश्चात्परिब्राह्मणचक्रः बाल्मीक्यादिषु प्रमुखात्मानात्तस्माद्वा स
 मोक्षमर्थे वा द्विधं कल्पयतीति सिद्धं तपसे यमित्यादिना आपस्तम्बप्रयोगस्य गतिमाह इतराश्चेति किंच मोक्षं निर्विघ्नेति अवगमनवदनुष्ठेयलोके मो
 एवं प्राप्ते ब्रूमः सहकारितरनिधि रिति विधासहकारिणो मोक्षस्य बाल्यपांडित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्ये पूर्वत्वात् अनुपांडित्यशब्देनैव मोक्षसाधनत्वमुक्तं नैव
 दोषो मुनिश्चात्स्य ज्ञानातिशयार्थत्वात् न तन्मुनिरिति च भूयस्ति संभवात् मुनीनामप्यहं स इति च प्रयोगदर्शनात् न तु मुनिश्चात्तु ज्ञानाश्रयवचने पिश्रु
 यते गाह्ये चामेकलं मोक्षं वा न प्रसूयति तत्र बाल्मीकिर्मुनिपुंगव इत्यादिषु अभिचारदर्शनात् इतराश्च संनिधानात् फलशेषात् तत्रैव ज्ञानाश्रयापादा
 न ज्ञानप्रधानत्वात् तस्मात्तस्माद्वा ल्यपांडित्यापेक्षमात्रं तीयमिदं मोक्षं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते यत्र बाल्य एव विधिप्रयवमानमिति तथाप्यपरे
 लान्मुनिस्त्वसावेद्यत्वं मश्रीयते मुनिः स्यादिति निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मोक्षस्य बाल्यपांडित्यवत्विधेयत्वाश्रयणं तद्विधेयविद्यावतः सत्यासिनः
 कथंच विधावतः सत्यासिन इत्यवगम्यते। तदधिकारात्मानं विदित्वा पुत्राद्येधराणां भ्योऽप्युपायायाभिज्ञात्वं चैवरेतीति ॥

न स्य विधेयते साहनिर्वेदनीयत्वेति तत्र प्राणां विधाने वा कर्मदोषः उपरिधारणवद्विहता कर्मदोषेति भावः कस्येदं ध्यानं विधीयत इत्यत्राह तद्वत् इति
 आत्मानं विदित्वेति परोक्षज्ञानवतः सत्यासिनः प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शा.सू.२
९२१

सूक्ष्मार्थसाक्षात्कारसाधनेन ध्यानादेः षड्गुणैः लोकोक्तः प्राप्तिं शंकितानियमविधिमाह नृन्विद्यादिना ननु ब्रह्मविद्यापरं वा केन कथं तानां गमिति चेत् सफल
कृतपरावर्तनविधिबद्धिहविध्यादिबुद्धिः प्रधानमार्गपर्वतो विधिः तत्र प्रधानः कृतविध्यादिरते एव गमविध्यंत इत्युच्यते इत्यर्थः एतत्संज्ञाभाष्यभाषान
भिज्ञाः सत्यासाधनधर्मश्रवणोद्देविधिर्नस्तीति वदन्ति विधीष्यप्राप्तिमात्रमपेक्षितं तच्च भेददर्शनप्राप्त्या वत्सादृशितमिति संप्रदायविदः समावर्तनानंतरं कुटुंबे

ननु सति विद्यावत्त्वेनाश्रये वतस्तत्तिशयः किं मोनविधिनेति अत आह पश्येतीति एतदुक्तं भवति यस्मिन्त्यक्षेभे दृष्टं तत्रावसाद्येनाश्रिते तस्मिन्नेषविधिरिति विध्यादि वधथादृष्टपूर्णाभासां स्वर्गकामो यजेतेत्येव जातीमके विध्यादे सहकारित्वेनाभ्यन्ता धाता दिकर्माणि जातं विधीयते एवमविधिप्रधानेऽप्यस्ति न्यघावा को मोनविधिरित्यर्थः एवंवात्मादि विशेषे के यत्मा अने श्रुतिमतिविधमाने कस्माद्वा दोष्येन हि एते पसंहारे भिन्नमावस्य कुरुवत्पत्रते नद्युपसंहारस्तद्विषयमादरं दर्शयतीत्यत उतरपठति कृत्स्नभावात्तु गृहीतोपसंहारः ४८ तु शब्दो विशेषणार्थः कृत्स्नभावोऽप्यविशेष्यते बहुलायासा निहि व ह्नाश्रमकमीरिण्यतादीनि तं प्रतिकृत्र्यतयोपदिष्टास्मां तं र्कर्मणो च यथा संभवमहि संदिय संयमा दीनितस्य विधेते तस्माद्गृहमेधिनीपसंहारे न विरुध्यते मोनवदितरेषामप्युपदेशात् ४९ यथा मोनैर्गाहस्थं चैतावा श्रमो श्रुतिमता वैवमित्तरं बपि वानस्थगुरुकुलवासो दक्षिणा हि पुरस्तात् श्रुतिस्तु प एव द्वितीयो ब्रह्मचायो चार्यकुलवासी तृतीय इत्याद्या तस्माच्चतुरागमिष्या अमणानुपदेशा विशेषात्तु स्यविधिरूपसमञ्जसा प्रतिपत्तिरितरेषा मिति कृपो र्ममया ब्रह्मचर्यनिरति मेदप्ये समानुष्टात मेदप्ये सयावति इष्टव्यं ॥

स्थितो ब्रह्मलोकं प्राप्नोति तच्च पुनरवर्तन इत्युपसंहारसंन्यासो नास्तीति सांकार्यः आयातविशिष्टकर्मबाहुल्याद्गृहीतौ पसंहारः कृतौ न संन्यासाभावादि
निसम्माध्यर्थः संन्यासगार्हस्थ्यमत्र सत्त्वं कृतौ तैत्तलोपदशमद्वयं नास्तीति कस्यचिद्भ्रमः स्यान्निरस्त्यतिमौ तवदिति आश्रमद्वयवदिसर्थः इतरयो

रूपीतिवाच्यबहुक्तिरवांतरभेदसंप्लेक्ष्यसंवास्याभिः प्रा-
कृदभिहितः ॥ १२१

अनाविष्कृत्यन्तमात्रं तत्रवालेविषयेतदित्यभावापत्तासंभवात्कर्मोर्थलंगहासतिष्ठन्मूलतयादिकर्मोत्पत्तिरूढं द्रव्यत्वादिरूपभावशुद्धेश्चवाचकमेवावि
 शेषात्संशयमग्रह तत्रेति पूर्वपक्षेविधायित्वेनतिष्ठन्मूलतयादिरूपनुष्ठानं सिद्धं तेभावशुद्धिरेवेतिफलं पूर्वमेव न शक्यं सत्तानातिशयेन ध्याने प्रसिद्धत्वात् ध्यानविधे
 ममित्युक्तं तद्वद्वाल्यशब्दस्य कामचारदेवसिद्धेस्तद्विधिग्रहणमितीह किं तावदिति कामतत्परतावदनभस्यनियमस्यसकामचरवादमेवस्तत्तेत्यर्थः यथाप

अनाविष्कृत्यन्तमात्रं ५० तस्माद्वाल्याः पादिसंनिर्विघवालेनतिष्ठसेदितिवाल्मजुष्टेयतयाश्रयते तत्रवालस्यभावः कर्मवाल्म्यमिति तद्वि
 तेस्तिवालभावस्यवमेविशेषस्येष्टयासंपादयितुमशक्यत्वा यथापपादंमत्रपुरिषत्वादिवालचरितमंतर्गतभावविशुद्धिरितमंतर्गतभावविशुद्धिरप्र
 रूढं द्रव्यत्वं दमादिरहितत्वं वावाल्म्यस्यदिति संशयः किं तावत्संभवात् कामचारवादभक्षणता यथापपादंमत्रपुरिषत्वं च प्रसिद्धतरं लोकेवाल्म्यमिति त
 द्वाग्रायुक्तं तनुपतितत्वादितोषशस्तेनैव कर्मचरतायाश्चयुगानविधायतः सत्यासिनो वचनसामर्थ्यादोषनिकृतेः पशुहिसादिष्वेवैवंप्राप्तेभि
 षीयते तवचनस्य संतरसंभवादविरूद्धेऽस्यस्मिन्वाल्म्यशब्दमिलप्येवमनेन विभक्त्यभावात् कल्पतामुक्ता ॥ १॥

पादं यथा संभवात्वादिमस्तत्भावस्तत्वं वाल्म्यविधिवलात्पातित्वात् स्वमन्य विषयमिति भावः यस्तु ज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽऽशुचिः तस्य तस्य दमा
 न्नोति संसारं चाधिगच्छतीत्यादिशौचमिहादिति यमविधिश्चात्राविरूढस्य भावशुद्ध्यात्वाल्म्यस्य विधिसंभवाच्च यथेष्टवेषा विधिरिति सिद्धं तयति एवमिति ॥

शा.सू.
१२२

प्रधानविशेषित्वाच्चतद्विधिरित्याह प्रधानेति भावशुद्धेर्विधौ प्रकारकत्वेनान्वयादनाविष्कृते भवेदिति वाच्यविधये इति सूत्रमोजता ऐहिकमपि समासादि
वाच्या तसा धनजातमुक्ततसा ध्यविधाजनविचार्यत इति संगतिवदन्सा धनस्पद्धिधाफलसंभवात्तेशममाह सर्वेलादिना कारिणिष्टिवदेहिकफलनियमः

प्रधानोपकारायाचं विधीयते ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयं न च सकलार्थोवा लक्ष्मीपात्रं प्रीतिप्रमाणार्थं ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते तस्मात्
तरे भावविशेषो वा लप्साप्रहरे इत्यत्रादिहैहवाल्यमाश्रीयते तदाहनाविः कुर्येन्निति ज्ञानाध्यपनधार्मिकत्वादिभिर्ज्ञानमविरथाप्य नृदेन दर्शदि
रहितो भवेत् यथा बालो प्ररुहे दिपतयानपरे कामात्मानमाविः कर्तुमीहते तदेवं सस्पवाक्यस्य प्रधानोपकार्यधीनुग मउपपद्यते। तथाचोक्तं स्मृति
कारैः संतसंतनवा संतना श्रतंतनव श्रतंतनव श्रतंतनव नमुव संतन दुये तये दकश्चित्स ब्राह्मणः गृहधर्माश्रितो विघ्नज्ञानचरितं चरेत् अथ वज्रडव
जापिन कवचमहीचरेत् अथ कलिंगो यत्नचार इति चैवमादि ऐहिकमप्यप्रसूतप्रतिबंधेन दर्शनात् ५१ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरित्यत आर
भो ज्ञावर्चविघ्नसाधनमवधारितं तत्फलं विधासिध्यंतीति किमिहैव जन्मनि सिध्यति उत कदाचि दमुत्रापीति चेत्सते किं तावत्साधनमिहैवेति किं
कारणं श्रवणादिपूर्विका हि विधानवकश्चिदमुत्रमेविधा जायतामित्यसिंधा यश्रवणादिषु प्रवर्तते समान एव नृजन्मानि विधाजन्मानि संधायैव प्रवर्त
माने दस्यते यज्ञादीन्पि श्रवणादिद्वारेणैव विधाजनमिति प्रमाणजन्यत्वादिधायास्तस्मादेहिकमेव विधाजन्मेति ॥ ॥

श्रवणादिनामिति पूर्वपक्षमाह किं तावदिति न चानुष्मिकफलकयज्ञादिसाधविधायः कथमेहिकलनियम इत्यत आह यज्ञादीन्पि नृपीति शुद्धिद्वारा यज्ञा
दिभिः श्रवणादिषु साक्षाद्विधाहेतुषु घटितेषु विधाविलंबो न युक्तः दृश्यते च विलंबः अतः श्रवणादेर्विधाहेतुत्वमसिद्धमिति पूर्वपक्षे फलं ॥

१२२

प्रतिबंधकवशाद्विलंबेपि हेतुत्वसिद्धिरिति सिद्धं ते फलं मत्वा चित्रादिवद नियतफलं अवगम्य कर्मवि
शेषेण अवगम्य फलप्रतिबंधः किमिति त्रिप्रत्ययवगम्य नैव कर्मविषयप्रतिबंधः किं तस्मादित्यत आह उपस्थितविषयकत्वेति दे शारिमहि
म्ना कर्मणि विषयत इत्यर्थः तेन अवगम्य कर्ममेव किमिति न विषयते तत्राह यानि चेति विषयकत्वं फलौ मुख्यहेतुत्वं ननु ताह अवगम्य विषयकदे

एवं प्राप्ते वदामः ऐहिकविधाजन्मभवत्प्रसूतप्रतिबंध इति एतदुक्तं भवति पदाप्रकांतस्य विधासाधनस्य कश्चित्प्रतिबंधो न क्रिय
ते उपस्थितविषयकेन कर्मोत्तरेण तदेव विधाविषयते यदा तु खलु तत्प्रतिबंधः क्रियते तदा मुनेति उपस्थितविषयकत्वं कर्मणो देशकाल
निमित्तोपनिषाता इवति कतिचैकस्य कर्मणो विषयकानि देशकालनिमित्तानि तास्यैवावस्थापीति न निषेधस्तु शक्यते यतो विरुद्धफलान्मपि
कर्मणि भवन्ति शास्त्रमप्यस्य कर्मणो देशकालस्येतावति पर्यवसितं न देशकालनिमित्तविशेषमपि संकोचयति साधनवीर्यविशेषाल्
तु दिवा कस्यचित्कृतिरविर्भवति तत्प्रतिबद्धपरस्मिन्मिति न च विशेषेण विधायामभि संधिर्नोत्पद्यते इह भुजवाने विधाजायता इति अ
भि संधेर्निरुक्तत्वात् अवगम्यद्वारेणपि विधौ लघ्यमाना प्रतिबंधस्यापेक्षयेवोत्पद्यते ॥ ॥ ॥

शादिकं कीदृशमित्यत आह शास्त्रमपीति फलबलाद्देशादिज्ञानमिति भावः तथापि कर्मणो वश्यावगम्यप्रतिबंधो न वै परीतमित्यत्र को हेतुस्तथा
ह साधनेति प्रतिबंधकत्वाशक्तिरपि फलबलात् सात्त्विकेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥

किंच श्रवणादि तारतम्याद्विद्यायां किंचिदतिशयमंगीकृत्य विद्यालभ्यमुक्तौ नातिशय इत्याह अपि च विद्यासाधनमिति ननु ब्रह्मणो नित्यसिद्धत्वादविद्यानि
 वृत्तेऽप्यस्यैवैतत्तापत्रे; अतस्तत्वे वा साध्यत्वात् किं विद्याफलमित्यत आह तद्भीति विद्ययाभिप्रेतत्वेन ब्रह्मानंदसुखं फलमभिप्रेति विद्यानिवृत्ति
 रानंदस्वरूपस्फूर्तिमिति बंधकभावतया विद्यया साध्यते साद्यानिर्वाच्येति नैतत्तापत्रे नैतत्तापत्रे नैतत्तापत्रे नैतत्तापत्रे नैतत्तापत्रे नैतत्तापत्रे नैतत्तापत्रे नैतत्तापत्रे
 मिति वाच्यं यदभावे पदभावस्तत्साध्यमिति साक्षात्सर्वलोकः प्रवर्तते तथा च विद्यायाः अभावे ब्रह्मस्वरूपमुक्तेरभावात् अतर्थात् अविद्येवास्ति अस्या
 अपि च विद्यासाधनं स्वरीर्यविशेषात्फल एव विद्यायां किंचिदतिशयमा संजयेन्न विद्याफले मुक्तौ तद्वि असाध्यमित्यसिद्धस्वभावमेव विद्यया
 धिगम्यत इत्यसंस्कृद्वारिष्यं न च तस्यामपि क्लृप्तात्सकोतिशयमुपपद्यते निरुष्टायां विद्यात्वाभावादुक्तं हेव हि विद्या भवति तस्मात्साक्षि
 चिरेत्यतिरूपेति शेषो भवत् भवेत् ॥

एवमुक्तिर्नास्तीति व्यवहारविषयत्वेन मुख्यभावत्वात् तथा च विद्याविना मुक्तिर्नास्तीति निश्चयाद्विद्यामुपादत्ते विद्यो दमेव स्वतः सिद्धमित्यनिरुत्तानर्थ
 स्वप्रकाशब्रह्मानंदतत्त्वात् अतएव इत्यनवयवसं प्रतिविद्यामिति श्रयांगीकारं त्यजति नयेति एक रूपे विषये प्रमायां तारतम्यानुपपत्तेरित्यर्थः क
 थं तर्हि पूर्वोक्तं विद्यायाविशेष उक्तः स्तत्राह तस्मादिति सत्यामपि सामान्यतानि विलंब उक्तौ न तारतम्य इत्यर्थः ॥ ॥

तर्हि सत्यपि ज्ञाने मुक्तौ विलंबं किं नष्टादित्यत आह तत्त्विति वाप्यादिप्रतिबंधादीपो सति विलंबेप्युत्पत्तेरित्येव निवृत्तिविलंबादर्शनात्सति ज्ञानेनाज्ञाननि
वृत्तौ विलंब इति भावः किंच कर्मणामुपासनानां च गुणभेदेन तारतम्यात्कलतारतम्यं युक्तं निर्गुणविद्यायास्ते करुपत्वात्कले करूप्यसिद्धाह विद्याभेदेत्यादि

॥ ननु मुक्तौ कश्चिदतिशयसंभवोति विद्याभेदाभावादपि तत्कलनियमाभावः कर्मफलवत्तद्विमुक्तिः साधनभूताया विद्यायाः कर्मणामि
वभेदेतीति सगुणानुत्तुविद्यासु मनोमयः प्राणशरीरइत्याद्यासु गुणावापो ह्यपवशाद्देवोपपत्तौ सत्तामुपपद्यते यथास्वंप्रकृतनियमः कर्मफल
वत्तथाचलितं दर्शनं तथैवायथापासते तदेव भवतीति नैवं निर्गुणायां गुणाभावात्तथाचस्मृतिर्न हि गतिरधिकारिकस्त्विति हि गुणो प्रवदंस्तु
त्यतमिति तदवस्थावधते तदवस्थावधते रिति पदभासो ध्यायपरिसमाप्तिश्चोत्पत्ति इति श्रीमद्भगवत्सूक्तपादश्चिद्विरचितेशरीर
कमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥

॥

॥

तास्तौ कस्मिन्निर्गुणविदइत्यर्थः तस्माद्विद्यासमूहोलेव मुक्तिरिति सिद्धं इति श्रीमतारमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीजि विद्वान्दभगवत्कृतौ श
रीकव्याख्याभाष्यरत्नप्रभासोत्तरीयाध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः यत्नान्जीवतो मुक्तिरुक्तं तिगतिवर्जितालभ्यते तत्सर्वं ह्यस्य नामास्मिन्निर्मयं ॥

स्तु-सा-च-

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ यत्तु ज्ञाना ज्ञीवतो मुक्तिरुक्तांति गतिवर्जिता लभ्यते तत्परं ब्रह्म राम नामास्मि निर्भयं ॥ १ ॥ ॐ आदितिरस ह दुपदेशा
त् साधनं निरूप्य फलं निरूप्य तदसंख्यं ययोर्ह तु फलभावसंगतिमाह तत्तीय इति पल प्रसंगे नोक्तांति रर्वि-दिमार्गश्च विचार्य इत्याह
प्रसंगेति । पूर्वसाक्षादेव श्रुतं संन्यासादिसाधनं चित्तं संप्रति फलार्थपत्तिगम्य मावृत्त्यादिक मद्याश्लेषाधिकरणात् आकृषित्य ते तदसंख्य
जीवमुक्तिस्ततो द्वितीयपादे उक्तांति स्तुतीये अर्चिरादि मार्गस्य गंतव्यस्य च निर्णयश्चतुर्थे ज्ञानोपासनायोः पलनिरूप्य इति पादार्थविवेकः आ

॥ श्रीः ॥ आदितिरस ह दुपदेशात् ॥ १ ॥ तृतीयेऽध्याये परापरासुविद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्रायेण स्यात् अथेह चतुर्थे फलाश्र
यः आगमिष्यति प्रसंगागते चामदुपे किंचिच्चिंतयिष्यते । प्रथमे तावत्कतिभिश्च दधिकरणैः साधनाश्रयविचारशेषमेवानुस
रामऽआत्मा वा अरे इष्टव्यः श्रोतव्यो मेतव्यो निदिध्यासितव्यः तमेव धी से विज्ञाय प्रतां कुर्वीत सो न्वेष्टव्यः सविजिता सितव्य
इति चेव मादिश्रवणोष्ठ संशयः किं स ह त्रत्ययः कर्तव्यः आहो स्विदावसेति किं तावत्प्राप्तं स ह त्रत्ययः स्यात् प्रयाजादिवत्
प्रयाजादिवत् तावता शास्त्रस्पृक्तार्थत्वात् ॥ अश्रूयमाणाय सावजौ कियमाणायामशास्त्रार्थः ॥ कृतो भवेत् ॥ ॥ ॥

वाधिकरणस्य श्रवणादिसाधनं विषयमनूद्य ह्यनुष्ठानदर्शना संशयमाह । आत्मा वा इति । श्रोतासंधीसाधनफलविचारात्मकत्वात् साधनं धीश्रु
तिशालाध्यायसंगतः उक्तस्तत्सादृश्यसंबंधात् तत्र सादसंगतिः मोक्षे विशेषाभाववत्कृत्ववत्तादावति विशेषो नास्तीति दृष्टान्तसंज्ञावांतर
संगत्या पूर्वपक्षमाह किं तावदिति । अत्र पूर्वपक्षे श्रवणादेः प्रयाजवदृष्टार्थत्वात् स ह दुपदेशानफलं सिद्धं ते तव घातावदृष्टार्थत्वात् फलमावतिरिति

शा.सू.

९

असकृदुपदेशान्यप्यानुपपत्त्यासाधनावन्तौ शास्त्रस्य तात्पर्यमिति शङ्कते न च सकृदिति श्रवणदीनां समुच्चयसिद्ध्यर्थत्वेनासकृदुक्तेरन्यथोपपत्तेर्भाव
तो तात्पर्यमित्याह एवमयीति सगुणसाक्षात्कारसाधनेष्वप्यनावन्तिमाहः सकृदिति यद्यप्यस्य दपदेशावन्तिसमुच्चययोरन्यतरसूचकत्वेनाप्य
थासिद्धः तथापि दृष्टे संभवसदृशमात्रकल्पनानुपपत्तेः श्रवणदेरावन्तिद्वारा साक्षात्कारफलस्य षड्भूतौ दृष्टत्वादसकृदुक्तिरावन्तिसूचयति द

न च सकृदुपदेशो हताश्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवमादयः एवमपि यावच्छ्रद्धावर्तयेत् तस्य कृत्वा वलं स कृत्वा न तं सकृदि
दिध्यासनं चेति नानि रित्तं सकृदुपदेशेषु तु वेदोपासीते सेवमादिष्वनावन्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ "प्रत्ययावन्तिः कर्त्तव्या कुतः अस
कृदुपदेशात् ॥ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवं ज्ञातीयको ह्यसकृदुपदेशः प्रत्ययावन्तिः सूचयति न नृत्तं यावच्छ्रद्धावर्तयेत् मेवाव
र्तयेन्नाधिकमिति ॥ न दर्शनपर्यवसानत्वादेवादर्शनपर्यवसाना निदिध्याश्रवणादीनामवर्तमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति यथा
च घातादीनि नन्दुलादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि तद्वदापि बोधोपासनं निदिध्यासनं चेत् संतर्पितावन्ति गुणैर्वक्रियाभिधी
यते ॥ तथा हिलोकेषु रुसुपासे राजानमुपास्तइति वयस्तात्पर्येण गुर्वीहीननुवर्त्तते स एव मुख्यतया ध्यायति प्रोविना
थापतिमिति यानिरंतरस्मरणपतिप्रति सोत्कं हा सैव मभिधीयते विधुपासोश्च वेदांतेष्वनिरकेण प्रयोगो दृश्यते ॥ ॥ ॥

हार्थत्वादिति न्यायानुग्रहादिसाहचर्यदर्शनपर्यवसायनत्वादिति ध्यानस्य तावन्तेवेदोपासीतेति शब्देऽतत्त्वान्न केवलार्थिकत्वमिसाहअ
पि चेति अक्षपासि शब्दस्यावन्तिवाचित्वं तथापि वेदेति शब्दोक्तवेदनेष्वहं ग्रहेषु कथमावन्ति सिद्धिरित्यत आह विधुपासोश्चेति ॥ ॥

होव०

९

शब्दयोरेकार्थत्वमुदाहरति कचिदिति॥ सरै कोपदेदत आ एतत्तै रै कादयोपियः कश्चिदेदत फले सर्वमेतर्भवती सेत दुक्त इत्येवमोक्त एतेनरेकउक्त
इति हंसंप्रति हंसांतरवचने ननु त्वारे कंगलो वा च जानकतिः हे भगव एतां रै कचिदितां देवतां मेनुशाधि मस्य मुपदिशेत् सार्थः एवं सगुणानिर्गुणसाक्षात्कार
रसाधन ध्यानस्यावति श्रौती चार्थसिद्धाचदृष्टार्थत्वाच्च वणमननयो रत्नसहस्रपदेशादर्थसिद्धे वावतिरिति शेषः आदि सत्येकस्यैवोद्गीये संयाद्योपासनात्

कचिदिदिनोपक्रमोपासिनोपसंहरतियथा यस्तद्देदयस्य वेदसमयैतदुक्त इत्यत्रानुमते भगवो देवतां शाधियां देवतामुपास्यति कचि
जोपासिनोपक्रमविदिनोपसंहरतियथा मनोज्ञे सुपासीते सत्रभाति चत यतिचकौ स्यायशसात्र सुवर्चसेनय एवं चेदेति तस्मात्
रुद्रपदेशोप्यवति सिद्धिरस रुद्रपदेशस्तु वत्तेः सूचकः **लिङ्गाच्च**। लिङ्गमपि प्रसंगावतिप्रसापयति तथा सुग्रीयवित्तानं प्रस्तुता
दित्युद्गीयते तदेकपुत्रतादोषेण यो घोरशमो स्तं पर्यादिति रश्मिबहुत्ववित्तानं बहु पुत्रता ये विदधन्ति च वत्त स्यावति दर्शयति
तस्मात्सामान्यात् सर्वप्रत्यये वावति सिद्धिः अत्राह भवतु नामसाध्यफले पुत्रत्वये वावतिः तेषावति साध्यस्यातिशयस्य संभवा
त्पक्षपरत्रसं समर्पयति तत्र विमर्थावतिरिति हं कस्वभावमेवात्ममूले परंप्रेक्ष्य समर्पयति। तत्र विमर्थावतिरिति
मत्तमेक एव पुत्रो सीति कौबोता केः पुत्रमुवाचान स्तं तथा मोक्षयाः किंतु बहु नरश्रीना दितं च पर्यावर्तयनात् पक्षगावर्तमेत्यर्थः। ततोपशब्दोदसः अ
त्र पर्यावर्तिशब्दो लिङ्गवदुद्गीयध्यानस्यावति रूक्ताततो ध्यानत्वसामान्यात्फलपर्यंतत्वं सामान्याद्वा लिङ्गात् सर्वत्र भवणमनन ध्याने वावति सिद्धिः
साह लिङ्गं चंति॥ एवं तावत्सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारसाधने वावति रूक्तातत्र सगुणध्यानादे रावति मंगी हसतिर्गुणश्रवणी दृष्टावति मसि पसत्राहेत्यदिना॥
विषयः प्रसयानि सगुणध्यानादुक्तस्वभावमेवात्ममूले परंप्रेक्ष्य समर्पयति। तत्र विमर्थावतिरिति

शश
२

वाक्यं निर्गुणसाक्षात्कारजनने शक्ते नवाश्रये सकृत्कृतवाक्यात्साक्षात्कारसिद्धेरावन्ति कथं तु कथं द्वितीयं शंकते सकृदिति अशक्तस्यावच्छादयि फलानुपपत्तिरिति
साहचर्येति तथापीति ॥ ततो शक्तस्य पुक्ति साहेतात्क कवपीत्यर्थः वाक्यपुक्तिभ्यां परोक्षज्ञाने जातेष्वपरोक्षज्ञानार्थमावृत्तिरिति शंकते ॥ तथापि साहचर्येति तयोः

सकृत्कृतौ च ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावच्छादयितुं नुपपत्तेः यदि हितत्वमसीसेवं ज्ञातीयं वाक्यं सकृत्कृतं यमात्रं
ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नो सादयेन्न तस्मादेवावश्यमानमुत्सादयिष्यतीति काप्रसाशासादृशोच्यते न केवलं वाक्यं केचिदर्थसाक्षात्कृतं शक्तो
ति अतोपुन्यपे संवाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति तथाप्यावच्छादनार्थकमेव सापि हि युक्तिः सकृत्कृतं नैव स्वमर्थमनुभावयिष्य
ति अथापि स्यात्पुन्यं वाक्ये न च सामान्यविषयमेव विज्ञानं किं यते न विशेषविषयं यथा किमहदये श्रुतमित्यतो वाक्यान्तर्गतं
पादिलिङ्गाच्च श्रुतसद्भावसामान्यमेव परप्रतिपद्यते न विशेषमनुभवति यथा स एव श्रुती विशेषानुभवश्चाविद्यायानि कर्तव्यस्तत्र
सदर्थवति रिति चेन्न सकृदापि तावन्मात्रेण यमात्रे विशेषविज्ञानोत्पत्तये संभवा न हि सकृत्कृतपुक्तिभ्यां शास्त्रपुक्तिभ्यामनुवर्तते
विशेषः शतशब्दो विप्रपुन्यमानाभ्यामनुवर्तते शक्यते तस्माच्च दिशास्त्रपुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत्यादि वा सामान्यमेवोभयथापि न
सकृत्कृतस्यैव ते स्वकार्यं कुरुत इत्यवस्था वत्सनुपयोगः ॥ ॥

परोक्षज्ञानहेतुत्वस्वाभावात् आवच्छादयितुं साक्षात्कारसामर्थ्यपरिवापरोक्षज्ञानसामर्थ्यं उभयथा व्यावृत्तनपेक्षेसा

तत्साहचर्येति ॥

हेतुः
२

प्रमातवैचित्र्यादप्यावृत्तनियमइत्याह नचेति प्रमेयस्यानंशबोधतयेत्याह यिचेति द्विविधोऽपि कारा स्यात्कथञ्चिज्ज्ञानांतराभ्यासान्निरस्तसमस्तासंभा
वनादिप्रतिबंधकश्चिन्तुप्रतिबंधवानिति तन्नाद्यं प्रसादनेरानर्थक्यमिति हिंसास्पन्तुप्रतिबंधनिरासायतदपेक्षेति समाधत्ते अत्रोच्यते इति आ

नचसकृत्प्रयुक्तेशास्त्रयुक्तिरस्यचिदप्यनुभवेनोत्पादयतइति शक्यते निबन्धं विचित्रप्रज्ञत्वात्प्रतिपत्तुं एवमपि चानेकांशोपेतेल्लोके
गदार्थसामान्यविशेषवति एकेनावधाने नैकमेशमवधारयत्परे एपरमिति स्यादप्यभ्यासोपयोगो यथा दीर्घप्रपाठकग्रहणा
दिषु नतु निर्विशेषे ब्रह्मणिसामान्यरहिते चैतन्पमात्रात्मके प्रमोसतावभ्यासापेक्षापुनरेति अत्रोच्यते भवेदावस्थानार्थकान्तं
नियस्तत्त्वमसीतिसद्वृत्ते मेव ब्रह्मात्मत्वमुत्तुमवितुं शक्यता यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपपन्न एवावति तथा हि बोधोपेतत्वं
मसि श्वेतकेतोऽसुपदिश्य भूय एवमा भगवान् विज्ञापयति पुनः पुनः परिवोद्यमानस्तदा शंकाकारेण निराकृतत्वं तत्त्वमसी
सेवासकृदुपदिशति तथा च श्रोतव्यो मेतव्यो विदिष्यामीतमइत्यादि दृष्टान्तं ननु कंसकृत्तुं चेत्तत्त्वमसि वाक्यं स्वमर्थमनुभा
वयितुं न शक्नोति ततः आवर्त्यमानमपि नैव शक्नोतीति नैष दोषो न हि दृष्टे तु पपत्तेना मेति दृष्टेते हि सकृत् श्रुता इत्यादि
दृष्टेतीति वाक्यार्थमावर्त्यतस्तत्तदाभासव्युदासेन सम्यक्प्रतिपद्यमानोः॥

इति स्वरभेदसाक्षात्कारशक्तमपिश्रोत्रमभ्यासमपेक्षते तथा ब्रह्मज्ञानासाक्षात्कारशक्तं वाक्यं तदपेक्षमित्यनुभवमाश्रित्याह न हि दृष्टे तु पपत्तेना
वृत्तेऽप्रतिबंधनिसार्थत्वे हिंसाहृतथाहीति यथा च

शा. ५८० तत्तदपदलक्षणार्थस्य दुर्वोधत्वादज्ञानप्रयुक्तसंशयादिप्रतिबंधसंभवात्तद्व्यंसाय आवृत्तिरेष्टयेति वाच्यलक्ष्यविवेकपूर्वकमाह पितृचैसादिना ॥ पद
कमनंशलाखमेपस्याख्यानार्थक्यामिति तत्राह यद्यपीति ॥ आरोपितां शनिरासावनमदेहोनेद्विंद्यस्यासोमुक्तइत्यर्थः वासार्थज्ञानेसति कथमभ्या

३

अपि च तत्त्वमसीसेतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्त्वदार्थभावमाचष्टे तत्त्वदेन च प्रकृतं सत्त्वसोऽस्मिन् जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते सत्त्वं
ज्ञानमनंतं ब्रह्मविज्ञानमानंदं ब्रह्मादृष्टं दृष्टं अविज्ञानं विज्ञातुं अज्ञं अजरममरमच्छलमन एव ह्रस्वमरीर्धमिहादिशास्त्रसिद्धं
तत्रादिशब्दैर्ज्ञानादयो भावविकाराः निवर्तिताः अस्तूलादिशब्दैश्च स्तोत्रादयो द्वाधर्माः विज्ञानादिशब्दैश्चैतन्यप्रकाशात्स क
त्वमुक्तमेष्याद्यतसर्वसंसारधर्मकोतुमवात्मको ब्रह्मसत्त्वकत्वसदार्थो वेदांताभिपुक्ता नां प्रसिद्धस्तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रसंगा
त्माश्रोतुर्देहादारभ्य प्रसंगात्तया संभाव्यमानश्चैतन्यपर्यंतत्वेनावधारितः तत्र ये वा मेतौ पदार्थावसानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ
तेषां तत्त्वमसीसेतद्वाक्यं स्वार्थे प्रमाणो सादयितुं शक्नोति पदार्थपूर्वकालोकाकार्यस्येतत्तस्मात्प्रसेष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयो
जनः शास्त्रमुक्त्याभ्यासः यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मानिरंशस्तथापि अध्यारोपितं तस्मिन् ब्रह्मं शब्दे हेंदियमनोबुद्धिबिषयवे
दनादिलक्षणं तत्रैकेनावधाने नैकमंशमपोहति अपरेणापरमिति युज्यते तत्रैकमवती प्रतिपत्तिस्तत्पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः ॥

तन्निष्पन्नः प्रमाणज्ञानस्याभ्यासायोगात्ज्ञानिनः श्रवणादिनिष्पन्ना योगाच्चेत्यत आह ॥ तत्त्विति ज्ञानात्प्रागेव श्रवणादिव्यापारनिष्पन्नं त्रिपत्तरस्य ॥

हरं ५०
३

अधिकं शक्तिमुक्तमनुवर्तितेषामिति॥ अधिकं शक्तिस्तस्मिन्निदुःखितप्रत्यक्षविरोधाद्वासाद्वैश्वधीर्नेदेतास्यर्थः प्रत्यक्षस्य भांतिताद्विरोधइत्या
हने सादिनादुःखादयोनात्मधर्मादृशस्तद्विदेहादिवत्तायात्मस्वरूपाः आत्मनिस्तत्पणननुवर्तन्ता इति रेकेण चैतन्यवदित्यर्थः निदुःखविदात्म

येषां पुनर्निपुणप्रतीक्षां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबंधोत्तिदेश क्रुवंतिसकृदुक्तमेव तत्त्वमसि वाक्यार्थमनुभवितुमि
ति तावत्प्रत्यक्षमिष्टमेव सकृदुक्तमेव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविधां निवर्तयतीति नात्र कश्चिदपि क्रमोभ्युपगम्यते॥ सत्यमेवंपुन्यतेयद्विदुः
विदेवं प्रतिपत्तिर्भवेत् वलवन्तीत्यात्मनो दुःखितादिप्रतिपत्तिरतो न दुःखिताद्यभावं कश्चित्प्रतिपद्यत इति चेन्न देहाद्यभिमानं वदुःखिताद्य
भिमानस्य मिथ्याभिमानलोपपत्तेः प्रत्यक्षं देहे ह्येवमात्रे दृष्टमाने वा हं ह्येव दृष्ट इति च मिथ्याभिमानो दृष्टस्तथा बाध्यं तरेष्वपि पुत्रमित्रा
दिपुंसंतत्त्वमानेषु अहमेव संतप्येदत्पथ्यारो यो दृष्टस्तथा दुःखिताद्यभिमानोपि स्यात्तदेहादिवदेव चैतन्याद्वै रूपलभ्यमानत्वाद्दुः
खितादीनां तु पुसादिषु चाननुवर्तते चैतन्यस्य तु पुत्रेण्यनुवर्तते मामनेति यद्वैतन्यपश्यति येष चैतन्यपश्यतीत्यादिना तस्मात् सर्वदुःखविमु
क्तैकचैतन्यात्मको ह्यमित्येष आत्मो नुमते यद्वैतन्यत्वं स मावाशिष्यते तथा च श्रुतिः किं प्रजया करिष्यामीयेषां नोपमात्मा सं लोकइत्यात्म
विदुः कर्तव्याभावं दर्शयति स्मरतिरपि + तुमको न चैवमात्मानमनु + पक्षास्मरति रेव स्यादात्मतत्त्वप्रश्नमानवा आत्मन्येव च संतुष्टस्तत्त्वकार्यं
न विद्यत इति पश्यतु नैवो नुमवो क्रांतिवजायेते तं प्रत्यनुभवार्थ एवावत्पण्युपगमः॥

इत्याह तस्मादिति अनुभवे ज्ञापेयावत्पण्यनुष्ठानं किं न स्यादित्यत आह न चैवमिति रतिः काम आत्मकामतत्त्वसिर्विषयतत्त्वस्य तेन संतोषे आत्मानं ननु
निदुःखादिभिर्यो भ्रांतिताद्यवार्थानुभावो न विदुष्यत

॥ तस्मात्संतोषः ॥

शा.सू.
४

नन्वावतौ नियोगात्प्रवर्तितव्या तथान्वयिपुक्तवृद्धेरकत्री न्मधीनस्यादित्यत आह ॥ तत्रापीति आहतसंभुषणमेव कर्त्ता दुर्मित्यनुभवत्प्रसावगुरु
रस्यो वा निषो गान्नप्रवर्तयेत्कदोणादिसर्गः कथं तर्हि प्रवर्तितस्य त आह्वयस्त्विति अ प्रतिमानादसंभवानादिने सर्थः शिष्यबुध्यनुसारेण तत्रा
दिबचोभिप्रधान किमर्थमावत्पादो प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ आत्मेति तत्पगच्छेति ग्राहयंति च ॥ सर्ववर्धमाना देरावतिरूपातामुपजीव्य तत्त्वज्ञानार्थं ध्याना

तत्रापि न तत्त्वमसि वाक्यार्थात्प्रवर्तयेत् अहिर्वद्यातावकस्यासु द्वाहयंति निरुक्तस्त्वस्मिन्नधिकृतो हं कर्त्ता मयेदं कर्त्तव्यमि
त्यवश्यं ब्रह्म प्रत्ययविपरीतप्रत्यय उत्पद्यते यस्तत्त्वयमेव मंदमतिरप्रतिमानात्तेन कार्थं ग्राहसे तस्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिराकाराव
त्पादिवाच्ये यत्तत्त्वमसि तत्त्वमसि तत्त्वमसि विषये प्रत्ययेतदुपायो पदेशोच्चावतिरिति सिद्धिः आवत्तधिकरणम् ॥ १ ॥ आत्मेति तत्पगच्छेति ग्राह
यंति च ॥ ग्राः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मास किं अहमिति ग्रहीतव्यः किं च मदन्यदस्येति चारयति कथं पुनरात्मशब्दे तत्त्वमसि विषये
यमात्रे संशयः उच्यते ॥ अयमात्मशब्दो मुखः शक्यते पुनरुक्तं सति जीवेष्वरयो रभेदं मवेदतरथा तु गो लो यमपुनरुक्तं व्यतिरिक्तं न
ने किं तावत्प्राप्तं ॥ ॥ ॥

रत्तिकाले किं महं ब्रह्मेति ध्यातव्यं तत्त्वमसीति शब्दसैव भेदमानाभ्यां संशयमाह यदिति शब्दादेव प्राप्तिरित्यादावयमात्मा ब्रह्मेत्यादि श्रुतिभिरेव
निर्णयात् संशयमाह पतिकथमिति भेदश्रुत्यनुग्रहाद्देहप्रससादि प्रावत्तमालं संशय इत्याह उच्यते इति ॥ अमेदश्रुतिर्नामोपात्तमु
द्यत्त उभयत्र फलं यद्यप्येव प्रससादि विरोधपरिहारो द्वितीयाध्याय संगतस्तथाप्येकश्रुतेरैकत्वनिश्चयसमाधां वतरंगत्वादिसंगतिः ॥

हरव०
४

विरुद्धयौरेकाद्विरसिद्धे साह नारामिति किंच किमी श्वरस्य जीवमात्रत्वमेव जीवस्येश्वरप्रात्रलंवेनिविकल्प क्रमेण हृषयति ईश्वरस्य चेसादिना एकत्वं
श्रुतिप्राप्ता एषा यैष्य ध्यानकार्यमिति शकते अन्यत्वेपीति एकत्वं ध्यानमस्मादिष्टमेव एकत्वं तु नास्तीत्याह कामाप्तिमिति अमेदश्रुती नो फलवदपूर्वार्थता

नारामिति शास्त्रः नह्यपहतया यत्तादि गुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते ग्रहीतुं विपरीतगुणो वापहतपाश्र्वादिगुणत्वेनापहतया प्रादिगुण
श्वपरमेश्वरः तद्विपरीतगुणस्तु शरीरः ईश्वरस्य च संसारी तत्त्वत्वे ईश्वराभावप्रसंगात्ततः शास्त्रानर्थक्यमेव संसादि लोपी श्वरात्मत्वेऽधिको
र्थभावाद्धास्त्रानर्थक्यमेव प्रत्यक्षादि विरोधश्चाप्यतैषि तादात्म्यदर्शनशास्त्रात्कर्तव्यं प्रतिमादिष्विव विस्वादि दर्शनमिति चेत्काममेव भव
तु न तु संसादि लोप्य आत्मेश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यं मेवं प्राप्ते नूनमः आत्मेश्वरपरमेश्वरः प्रतिपत्तव्यस्तथा हि परमेश्वरप्रक्रियायां
जाबाला आत्मत्वेनैवै नमुपगच्छेति त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देव ते इति तथा ज्येष्ठ हं ब्रह्मास्मीत्येवमादयः आत्मलोपगमा
इह आः ग्राह्येति चासत्त्वेनैवैश्वर्यवेदां तत्रावाका नि एष ते आत्मा सर्वतर एष ते आत्मा तं ध्याय्य मत्त स्तत्संसे आत्मा तत्त्वमसीत्येवमादीनि य
दुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमा न्यायेन भविष्यतीति तदपुक्तं गौलत्वं प्रसंगात्कवै रूप्या ज्येष्ठप्रतीकद्विरभिप्रेयते स ह देव तत्रैव
च तं भवति यथाग्नौ ब्रह्मादि लोत्रस्तत्त्वेतादि इह पुनस्तत्त्वमहमस्मि हं च त्वमसीत्याहातः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिर्मेदृहस्यापवा
राच्च तथा सत्ययोऽप्यदेवतामुपास्तेऽस्मासावयो हमस्मीति न स वै ईश्वरोः समस्तमाप्नोत्येय इह नानेव पश्यति सर्वतं परादाद्यो यत्रात्म
नः सर्ववेदे सेवमाघा पूजसी श्रुतिर्भेदमपवदति यत्तत्त्वेन विरुद्धगुणयोरेक्यो न्यासत्वसंभव इति नाय दोषो विरुद्धगुणतायामिच्छा लोपपक्षे
सर्वेणामै एतापो गात्रेदश्रुतिनां कस्मिंस्तमेदा नुवादित्वा न्यस्यसादेरपि तद्विषयत्वादि बप्रतिबिंबयो दिव विरुद्धयो एतामिच्छा लोपमैवमिति

इति तत्त्वत्वमिच्छादिना ॥

मयापहृतः

शा.सू.
५

ईश्वरस्य जीवत्वेन प्रतिपाद्येनेश्वराभावः स्यात्किं तु जीवस्ये श्वरत्वं न चैवमाधि कार्यभावः एकत्वप्रबोधात्सागधिका रिमेद्रां गाकारादि साहय्यं सुनक्त
नित्यादिना वेदसत्त्वश्चालः शक्यते प्रत्यक्षाद्यभावदतिवर्गेषु कम स्वरयोरभावा दुपलब्धध्वनिस्तु योशरो योवायः स तथा चारो पितृकमस्वर
विशिष्टवर्णात्मकवेदस्य मिथ्यात्वं इकारं वादिना सत्यत्वाग्रहस्तविद्याविज्ञेयमितद्वेदसत्त्वभावनदोषइत्याहुनेति। अविद्यामाक्षिपतिकस्ये

यत्पुनरुक्तं ईश्वराभावप्रसंगद्वित्तदसत्त्वात्प्राप्ता एणाट्टनमुपगमाच्च नहीश्वरस्य संसार्यात्मत्वेप्रतिपाद्यते इत्युपगमात् किं तर्हि सं
सारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वेप्रतिपादयिष्यते इति एवं सत्यं द्वैतेश्वरस्यापहृत्याप्यत्वादिगुणता विपरीतगुणतास्वितरस्य
मिथ्येति व्यवतिष्ठते यदेषु कर्मधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति तदप्यसत्प्राकप्रबोधात्संसारित्वापुपगमात् तद्विषयत्वाच्च प्र
त्यक्षादिव्यवहारस्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वे न कथं श्येदित्यादिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावे दर्शयति॥ प्रत्यक्षाद्यभावेऽप्येवमभावप्र
संगद्विति चेन्नोच्यते अत्रपिता विनाभवती लुपकं स्पवेदो इतिवचनादि व्युत्पत्तिरनास्माभिः क्रतेरप्यभावः प्रबोधे॥ कस्य पुनरय
मप्रबोधइति चेद्यत्तत्पृच्छसितस्य तद्विवक्षामः नन्वहमीश्वर एवोक्तः कस्यायद्येवं प्रतिबुद्धे सिनास्तिकस्य विदुः प्रबोधः॥

अथ

तिप्रश्लिगेन त्वयेव तस्याः सिद्धेस्तद्व्यपेक्षानुपपत्तिरित्याहयस्तमिति॥ अज्ञानमूलत्वेत्यप्यादेरीतिभावः सर्वज्ञाभिन्नेमपिकथमज्ञानमिति शं
कतेन न्विति अभेदोनात्या किंमात्रस्य तवैवाज्ञानाश्रयत्वं ननु भवसिद्धज्ञानस्यापलापायोगात्ज्ञानेनैव निर्वाच्यतस्य बोधान्नाश्रयापेक्षे
साह॥ यद्येवमिति॥ ॥

हे.ब०
५

अनिर्वच्यत्वेन दोषोत्तरमपि निरस्तमिहाह योपीति न प्रतीकेन हि योपीति प्रतीकैतः । उभयथा ध्यानसंभवात्संशयः यथाब्रह्म एवेदसत्त्वाद्दृश्यहठकः
एवंप्रतीके अपि ब्रह्मविकारितया जीवामिन्नब्रह्मामिन्नत्वात्तीवामेदसत्त्वेनाहं ग्रहः कार्यइति दृष्टान्तेन पूर्वः पक्षः अत्र प्रतीकोपास्ती नामहं प्रतीकोपा
स्तिमिरविशेषः सिद्धांते तु विशेषसिद्धिरिति फलं एतदारम्भाधिकरणत्रयस्य आसंगिकीपादसंगतिः ब्रह्मैव ध्यानप्रसंगात्तत्त्वादिति विवेकः किं प्र

योपि दोषश्चोद्यते कोश्चिद्विधं याकिं लात्मनः सद्धिं यत्वा दृष्टे तानुपपत्तिरिति सोप्येतेन प्रत्युक्तं स मादात्मे सेवेश्वरे मनोदधीत ॥ आत्मे च
सद्धिं कुरुते ॥ ॥ प्रती केन हि सा मनो ब्रह्मेत्युपासीते स ध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति तथा दिव्यो ब्रह्मेत्यादेशः स्यो नाम ब्रह्मे सुपास
इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किं तेन ध्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति किं तावत्पासने ध्यात्मग्रह एव युक्तः कस्माद्ब्रह्मणः प्रतिष्ठासत्वे
न प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे ससात्म्योपपत्तौ रिसेवंप्राप्ते क्रमः न प्रतीके ध्यात्ममर्तिबंधीयात् न हि स उपास
कः प्रतीकानियेस्ता मात्मत्वेनाकलयेत् यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तज्ज्ञात्वा त्वमिति तद्सत्प्रतीकाभावप्रसंगात् ॥
विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादि जातस्य ब्रह्म तमेवाश्रितं भवति स्वरूपोपमर्दचिनामादीनां कुतः प्रतीकत्वं मात्माग्रहीता ॥ ॥ ॥

प्रतीकेश्चात्मत्वानुभवबलादहं ग्रह उतवस्ततो जीवाभेदसत्त्वा नाघरसाह न हि स इति नानुभवकीलार्थः । द्वितीयमप्यसिद्धादूषयति य
त्युनरित्यादिना विकारस्य ब्रह्मणस्वरूपैस्या योगात् बाधेनेकं वाच्यं प्रतीकबाधे चोपास्तिविधिर्न स्यादिति सर्गः ॥ " ॥ " श्री ॥

शा.सू. किंच कर्तृत्वाद्यबाधे नोपास्तिविधिप्रवृत्तिर्वाच्या बाधेतदयोगा तथा च बाधमूलब्रह्मैकज्ञानं द्वारि ब्रह्मप्रतीकेष्वहं ग्रहोपास्तिकल्पनानु
द्वा काबाधविरोधादिसाह न च ब्रह्म एतत्ति ॥ अतो जीवप्रतीकयोः स्वरूपभेदादहं ग्रहे विषयवणाच्च नाहं ग्रह इति फलितमाह अतश्चेति

न च ब्रह्मण आत्मत्वात् ब्रह्मदृष्ट्यपदेशेषु आत्मदृष्टिः कर्तृत्वाकर्तृत्वाद्यनिरूपणात् ॥ कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिर
करणेन हि ब्रह्मणः आत्मलोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनविधाने अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्म्य
होनोपपद्यते न हि रूचकस्त्वस्ति कयोदितरेतरात्मत्वमस्ति सुवर्णीत्मनैव तु ब्रह्मात्मनै कत्वे प्रतीकाभावप्रस
गमवोचामातो न प्रतीकेष्व्वात्मदृष्टिः क्रियते प्रतीकाधिकारम् ॥ १५५ ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् तन्नेष्वेवोद्गाह
रलोपु अन्यः संशयः किमादिसादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यासितव्याः किं ब्रह्मदृष्टिरादिसादिचित्ति ॥ ॥ ॥

यथारूचकस्ति कयोः सुवर्णीत्मनैकोपि मिथो नैक्यंतर्था जीवप्रतीकयोः ब्रह्मात्मनैकोपि भेदः समः यदि च धर्मित्वतिरेकेण त्रयोरभा
वनिश्चयादस्त्वैक्यंतदोपासनोच्छेदक इत्यर्थः ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ एकविषयत्वं संगतिः ॥ ॥ ॥ ॥ श्री ॥ हं व०
६

अथ पूर्वकं संशयवीजमाह कुत इत्यादिना सामानाधिकरणं श्रुतं तत्र तावन्मुल्यं ब्रह्म विकारयोर्गवाश्वयोरिवामेदायोमात्रं ॥ नापि प्रवृत्तिविका
कारभावनिबन्धनं व्याकृत्य विकारबाधेन ब्रह्मपरत्वापातात् न चेष्टापत्तिः नाम ब्रह्मेत्युपासीतो ते विधिः कति विरोधासिद्धि मितनामग्रहण

कुतः संशयः सामानाधिकरण्यकारणवधारणात् ॥ अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादिसादृशैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते आदिसोत्रम
ब्रह्मो ब्रह्मविद्युत्तत्र ह्येतादि सामानविभक्ति निर्देशात् न चात्रात्र संसामानाधिकरण्यमवकल्प्यते अर्थान्तरवचनत्वात् ब्रह्मादिसादृश
दात्रो नाहिमवति गौरश्च इति गौरश्चरु तिसामानाधिकरण्यम् ॥ ननु प्रकृत्यविकारभावात् ब्रह्मादिसादृशानाम् कुर्यादिवत्सा
मानाधिकरण्यस्यात् नेत्युच्यते विकारविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् तत्र प्रतीकाभावप्रसंगमवोचामप
रमात्रवाक्यं चेदं तदात्रोपात्तं ॥ तत्र श्वेषासनाधिकारो वाध्येत परिमितविकारोपादनं च यथैतस्माद् ब्रह्मणो ग्रीवैश्चानरइत्या
दिवदस्य तस्य दृष्ट्यासे सति क्व किं दृष्टिरध्यातामिति संशयस्तन्वानियमोनियमकोटिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्ते ॥

नर्थापाताच्च ब्रह्मपरत्वे सर्वत्र ह्येति वक्तव्यत्वादितः परिशेषाद्व्यास एव सामानाधिकरण्यकारणं अध्यासे च नियामकभावात् संशय इत्यर्थः ॥

ब्रह्मशब्दस्यैव दृष्ट्यर्थत्वे हेतुत्वं न माह इति परत्वादिति शब्दः शिरस्कः शब्दः स्वप्रमिता हतक्रियालशक इति लोके प्रसिद्धिरित्यर्थः द्वि
तीया कतेष्वदिसादीनामेवोपासकर्मत्वमिहाह वाक्यशेषोपात्तिः उक्तं मेवोपासमिति मायमुक्तं अनुवदतियत्कामिति ॥ द्वितीयेति प्रकृति

इति परत्वात्पि ब्रह्मशब्दस्यैव एवार्थान्वायः तथाहि ब्रह्मेसादेशः ब्रह्मे सुपासीत ब्रह्मे सुपास इति सर्वत्रेति परं ब्रह्मशब्दमुच्चारयन्ति शुद्धा
स्तादिसादिशब्दाः ततश्च यथाशुक्तिं रजतमिति प्रसेतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्ति काशब्दो रजतशब्दस्तत्र प्रतीतिलक्षण
र्थः प्रत्येसेवं हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति एव मन्त्राव्यादिसादीन् ब्रह्मेति प्रतीपादिति गम्यते वाक्यशेषोपि च द्वितीया
निर्देशेनादिसादीनेवोपासि क्रियमायाप्यमाना न दर्शयति सय एतदेवं विद्वानादिसं ब्रह्मे सुपासेपोवाचं ब्रह्मे सुपासेयः सं
कल्पं ब्रह्मे सुपास इति च यत्तु ब्रह्मे पासनमेवान्वादर्णयं फलवत्तायेति तदुक्तं उक्तेन सायेनादिसादीनामेवोपासत्वावगमात् ॥
फलं त्वतिष्ठा घुपासन इवादिसा घुपासनोपि ब्रह्मे वदास्यतिसर्वाध्यसत्वात् वर्णितं चैतन्फलमनं उपपन्नैरित्यत ईदृशं चात्र ब्रह्म
उपासत्वं यन्तीकेषु तदस्य ध्याने पलं प्रतिपादि स्थिवि स्वादीनां ॥ ब्रह्मस्य ध्यकरणं ॥ १५६ ॥

साह तदिति ब्रह्मणोऽनुपासत्वे कथं फलदा तत्वं तत्राह फलं त्विति किंच दृष्ट्या विकारस्योक्तं तस्य ब्रह्मणो विशेषणत्वेऽनुपासत्वं चास्तीत्याह ईदृशं चेति ॥

शा ५९

आदितादि। एयिष्य मीत रिशादितु संज्ञे पुलो के पुहिकार प्रस्तावो कीथ प्रतिहार निधने रंशे वंशं सामैरे वादिरिति उपद्वयदति भक्ति द्रपाधिके संशं
सामेतिभेदः अत्र विशेषानां न संशयः पूर्वः बहु कर्षी नवधारण दनियमरति प्रत्यदा हरणे न पूर्व पक्षमाह तत्रेति सिद्धरूपादि सादिभ्यः कर्म रूपो कीथा

आदितादिमतयश्चाप उपपत्तेः य एवा सौतपतित मुकीथ मुपासी तलो के पु पंचविधं सामो पासी तवा चिसल विधं सामो पासी तइय मेव र्गभिः
सामेतेवमादि सं गाव बं देष्ट संशयः किमादिता दिष्ट उ कीथा दिष्ट यो विधीयते किं चो कीथा दिष्टे वादितादिष्ट यदति तत्र नियमः निय
मकारणाभावादि लि प्राप्ते न ह्यत्र त्रस्य एव कस्यचिदुत्कर्षवि शेषो बधार्यनेत्र ह्यदि समस्त जगत्कारणत्वा दय हत पाप्मता दिगुणो
गाच्चादिता दिभ्य उरुष्टमिति शक्यते वधारये न न तादि सो कीथा दीतां विकारता वि शेषात् किं चिदुत्कर्षे विशेषधारण क्रमप्राप्त
स्ति॥ अथवा नियमे नैवो कीथादि मतय उादिता दिष्ट ध्वस्ये नू कस्मात् कर्मात्मकता दु कीथा दीनां कर्मण्य फल प्राप्ति प्रसिद्धे रु कीथा
दिमतिभिरूपा समाना आदितादयः कर्मात्मकाः सतः फलहेतेवो भविष्यंति तथा चेयमेव र्गभिः सामेसत्र तस्या मय धू ६ सामे र्गकु क
देन एयि वी निदिशति सामश देना चिंत्य एयि वी मो र्ग क्ता म द हि चिकीर्षी या म व कल्पते न क्ता म योः शयि व्यभिद हि चिकीर्षी यां

दीनां फल सान्नि कर्षे एो नार्थो ह्यसंबद्धि शेष एतन्नियम इति दृष्टांतेन मुख्यं पूर्व पक्षमाह॥ अथवेति तत फल सिद्धिरेव पूर्वोत्तरपक्ष पक्ष फलमेत
अधिकं चानं जे जे वोग द हि दित्सत्रनेषे गवा विपद प्रयोगे लिंग माह तथा चेयमेवेति तदेतदप्यस्य साम एतस्यां एयि वी रूपापाम च दूठमुपरी स्थित

संशयः॥

हरजं

ऋचि साम वरुण्ये व्यासमिदं श्रुते अतः सामात्ये व्येवर्गभिः सामेति ध्यानं विहितं तत्र यदि ऋक् सामां त्रयोः कर्मागयोः पृथिव्या मिदं हि स्यात्तदा श्रुति
 व्यथोर्कं क्ताम पदप्रयोगे न स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह सत्रशेति अतः प्रयोगान् यथानुषंग्यत्वात् पृथिव्या व्योः ऋक्तामदृष्टिरित्यर्थः विषयसमस्या चैवमेवेसा
 ह अपि चेति गायत्रि सत्रे साम किंच पूर्वाधिकरणसिद्धान्त्यायेनाप्येवमित्याह प्रथमेति अनेन गुरुध्यानात्पुण्यस्यातीति सिद्धान्तपक्षे एव मिति उपासीनां

शतदिहिराजदहि कमला राजशब्द उच्यते नराज निस्तृशब्दः। अपि च लोकेषु पंचविधं सामोपासीते स्ताथे करण निर्देशात् लोकेषां सामा
 ध्यक्षि आदि सोक्तांसादेशदत्तादिषु प्रथमतममिति प्रतीयते एतज्जायत्रे प्राप्तेषु प्रोक्तमिति चैवं दर्शयति॥ प्रथमनिर्दिष्टेषु चादितादिषु चरम
 निर्दिष्टं ब्रह्माध्यातं आदित्यो ब्रह्मेसादेशदत्तादिषु प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथिव्यादप्यश्वरमनिर्दिष्टा हि कारादपः पृथिवी हि कारदत्तादिश्रुतिषु अ
 तो जं गेष्वदित्यादिषु अंगमति सेषरति एवं प्राप्ते ब्रह्मः॥ आदितादिमतप एवांगे पूज्यादिषु क्षिप्येदं न कुतः उपपत्तेः उपपद्यते चेत्पूर्व
 संनिकर्षादितादिमिति संस्क्रियमाणेषु क्रियादिषु कर्मसमूहः पदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवतं भवतीति च वि
 द्यायाः कर्मसमूहो हेतुत्वं दर्शयति भवतु कर्मसमूहो फलेष्वेव स्वतंत्रफलैषु तु कथं य एतदेवं विद्वान् लोकेषु पंचविधं सामोपासीत इति॥

हि कर्मसमूहः फलं श्रूयते सा चतामिरंगेषु संस्क्रियमाणेषु उपपद्यते अंगानां समध्वनुकूलप्रकृतकर्मापूर्वजनकत्वादित्यर्थः ननु यत्रोपासीतं प्रकृत
 कर्मापूर्वसंनिवृत्तं गद्गारापेक्षं फलं श्रूयते तत्र फलोपपत्तये अंगानामुपासत्वं भवतु तदंगेषु लोकादिफलैषु नूपासने एकधर्मात्पुण्यविवेक इति शङ्कते

प्रसिद्धिः॥

शग-२० यथा सतंत्रपशुफलस्यापि गोदहनस्य अंगद्वारापेक्षयेव फलमिष्टं तद्वज्रौकादिफलेष्वप्यासनेष्वपि कर्मापूर्वांगद्वारेव फलकल्पनायुक्ता कर्माधिकृतस्त्वेवांगा
 ८ त्रितीयासनेष्वधिकारादुक्तो गानामेवोपास्यत्वमितिसमाधत्ते तेष्वपीति उक्तर्षात्तवधारणादत्रियमदस्युक्तं निरस्यति फलात्तेति उपक्रमवलाभांगमुपा
 स्यमित्याहा अपि चेति रसतमत्तादिगुणाद्युक्तसंख्यानमित्यर्थः द्वितीयं पूर्वपक्षं दूषयति यत्तत्कर्मिणादिना कर्मभूषकर्मोक्तत्वे प्राप्येत्यर्थः सिद्धादिता

तेष्वप्यधिकृताधिकारात्प्रकृतार्थसन्निकर्षेणैव फलकल्पनायुक्ता गोदोहनादिनियमवत्फलात्मकत्वाच्चादितादीनामुद्गीयादिभ्यः कर्मभूष
 केभ्यः उक्तर्षोपपत्तिः आदितादिप्राप्तिलक्षणं हि कर्मफलं शिष्यतेऽतिष्ठति अपिच अंमिसेतदक्षरमुद्गीयमुपासीतत्वत्वेतस्यैवाक्षरस्योपपत्त्या
 ख्यानंभवतीति चोद्गीयमेवोपास्यत्वेनोपक्रम्यादितादिमतीर्विदधाति यत्तत्कंउद्गीयादिमतिभिरुपास्यमाना आदितादयः कर्मभू
 यंभूत्वाफलं कश्चिच्छेतीति तदयुक्तं स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्कलवत्तोपपत्तेः आदितादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गीयादीनां कर्मात्म
 कत्वात्तानां वाचात्तदेतस्यामच्यधूटं सामेति तुलाशालिकल्पः पृथिव्यग्नौ कृत्वा मशब्दप्रयोगः लक्षणावयव्यासंभवेति कृष्टेन विप्रकृष्टे
 नवास्वार्थसंबन्धेन प्रवर्तते ॥ ५

द्यात्मना कर्मणां दृष्टौ कर्मत्वहानिः स्यादित्यत आह आदितादिभावेनेति ॥ प्रयोगानुपपत्तिमुक्तां निरस्यति तदेतदिति लक्षणावयवसंबन्धमाह
 क्षणाचेति गंगायां धोषदत्तत्रयसन्निकृष्टसंयोगसंबन्धेन तैरलक्षणा अग्निर्मीणावक इत्यत्र अग्निनिष्ठमुचितं द्वादिगुणवत्स्वरूपपरंपरासंबन्धेन ल
 क्षणादष्टा तथा चात्र कृत्वा मयोः पृथिव्यग्निद्विपक्षोपिकृत्वा मपदाभ्यां स्ववत्त्वाद्यैर्दृष्टव्यतात्वापरंपरासंबन्धेन पृथिव्यग्नि लक्षणापुनस्तस्य

हेरंब०
 ८

ननु प्रतीकवाचिपदस्य ध्येये अर्थे लक्षणानमुक्तास्तत्पदस्य राजन्यप्रयोगादिति शङ्कते तत्र पद्यपीति तथापि कृत्स्ना म संबंधात् पृथिव्यग्नौ रेवैतस्याप्र
 चक्षुः सामेतेष कृत्स्ना मपदप्रयोग इत्यन्यः ननु मुल्यार्थ एव कुतो न गच्छते तत्राह प्रसिद्धयोरिति तस्मादृच्य ध्वंसमेति मुख्ययोः पृथगुक्तेः स्त
 हेतदेतस्यामित्यत्रापि तयो र्यहे पुनरुक्तिः स्यात् अतः प्रतीका भेददृष्ट्या पृथिव्यग्नौः प्रतीक सन्निधाना न्तयो रेव प्रतीक पदप्रयोगः कृतस्तदभेद

• तत्र पद्यपि कृत्स्ना मयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षा तथापि प्रसिद्धयो र्त्सकृत्स्ना मयो र्भेदना नु कीर्तनात् पृथिव्यग्नौ
 श्वसंनिधाना न्तयो रेवैष कृत्स्ना मशब्दप्रयोगः कृत्स्ना म संबंधादिति निश्चीयते सत्शब्दोपि हि कृतश्चिन्तार
 णद्वारा ज्ञानमुपसर्पन् निवारयितुं वायते इयमेव गतिचयथा शरण्या समच एव पृथिवी च मवधारयति ॥ पृथिव्या क
 त्के वधार्यमाणे इयमेवेत्यशरण्या सः स्यात् एव विद्वान् साम गायतीति चो गाश्रयमेव विज्ञानमुपसंहरति न पृथिव्या

हार्द्याये स्पर्धः तर्हि श्वत्शब्दोपि राजनि स्यादिति सत आह सति तिष्ठितप्रयोगस्य निमित्तं किमपि वाच्यं ननु निमित्तमस्तीति प्रयोग आपाद्य इति भावः
 सत्रासूतः तस्य कार्यरथ चर्यादियदारा जैव करोति तदा श्वत्शब्दो राजन्यं स्तीत्यश्वरार्थः कृगादावेव पृथिव्यादिदृष्टि इत्यत्र हेतुं न माह इयमे

शा. त. १०

सप्तम्या लोकानां सुपास्यत्वं मुक्तं निरस्यति तथा लोकोपेति। सामात्मना लोकानुसीतेति द्वितीया सप्तम्योर्भंगस्तथा कार्यस्ततो वरं लोकात्मना
सामोपासीतेति सप्तमीमात्रं भंग इत्यर्थः एतेनेति। एकविभक्तिपङ्गलाद्येन प्राणस्य नागा यत्र सोमोपास्यमिति व्याख्यातमिति सर्थः ननु विभक्तिसा
म्येकत्वं निर्णयस्तत्राह यत्रापीति साम्प्रत उपासने साधितुं यत्कम्पयिषीहिं कारइसादिना हिंकारादि पंचात्रयवस्य साम्प्रत उपासनमुक्त्यदिति

तथा लोके सुपंचविधं सामोपासीतेति यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टा लोकास्तथापि सामान्येव तेऽप्यस्यैव द्वितीया निर्देशेन साम्प्र
उपास्यत्वावगमात् सामानिहिलोकेष्वप्यस्यमानेषु सामलोकात्मनोपासितं भवति। अत्रापुनर्लोकः सामात्मनोपासिताः सुः
एतेनैतद्वाक्यं प्राणेषु प्रोतमितीत्याख्यातं। यत्रापि तु सो द्वितीया निर्देशोऽथ खल्वमुमादिसंस्तविधं सामोपासीतेति तत्रापि स
मस्तस्य खलु साम्प्रत उपासनं साधितुं पंचविधस्याथ सप्तविधस्येति साम्प्रत एवोपास्यत्वं प्रकृतं। तस्मिन्नेवादि साध्या
तः एतस्मादेव च साम्प्रत उपास्यत्वावगमात् पृथिवी हिंकारइसादि निर्देशाविपर्यये पृथिवी हिंकारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः त
स्मादनं गाश्रया आदि सादिमतयो गेष्टृयादिषु शिष्ये रान्निति सिद्धं। आदि सादि मस्यधिकरणं ॥ १५७ ॥

पंचविधस्योपासनमित्युपसंहृत्साथेति सप्तविधस्य साम्प्रत उपासनं प्रकृत्य प्रपंचितमतं साम्प्रत एवोपास्यत्वं मिति सर्थः पङ्क्तं प्राथम्यात् पृथिव्या
हेतुपास्यत्वं मिति तत्राह एतस्मादेवेति। यद्यपि हिंकारोद्देशेन पृथिवीत्वविधेरुद्देशस्य प्रथमनिर्देशो वाच्यस्तथाप्युक्त्या यवलाघतयोऽप्युद्देशः

शग.स.
११

अत्रैव श्रोतं दृष्टान्तमाह अचलत्वेनेति वाचस्पत्यशरीरस्वासनस्य स्मरणान्नियम इत्याह ॥ स्मरन्ति चेति यत्रैकाग्रता तत्र विशेषात् तेष्वं गात्राश्रितोपा
सने पुत्राद्यादिदृष्टितीर्थादिदेशोपदेशादिकाले नियमोक्तिरनेवैतु मयथा संभवात्संशयः एकविषयत्वं संगतिरूपास्तीनां विहितताद्यागदिवदस्ति

अचलत्वेनाप्येष अपि च ध्यायती चरयिषी सत्रपथे व्यादिष्वचलत्वेनाप्येष ध्यायति वादो भवति ॥ तच्च लिङ्गमुपासनस्या
सीनकर्मत्वे ॥ स्मरन्ति च ॥ स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनांगत्वेनासनं शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन इत्यादिना अतए
व पञ्चकारानामासनविशेषाणामुपदेशो योगप्राप्तिः ॥ १५ ॥ ॥ यत्रैकाग्रता तत्र विशेषात् ॥ दिग्देशकालेषु संशयः किमा
स्ति कश्चिन्नियमो नास्ति चेति प्रायेण बोद्धे केष्वारंभे दुर्दिगादिनियमदर्शनात् प्रादिहापि कश्चिन्नियम इति यस्मिन्निर्णयः
हृदिदेशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमः यत्रैवास्पदिशि देशकाले वामनसः सौकर्येण काग्रता भवति तत्रैवोपासीत प्राचीदिक्
पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणदिवदिशेषाश्च एतत्त एकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्रा विशेषात् ॥

छादः फलं सिद्धोत्तेजनारः ध्येयो विनैकाग्रस्य प्राधान्यात् प्राधान्यानां सिद्धेशादिग्रहणस्योचितत्वादिति विवेकः अर्थलक्षणा एवेति एकाग्र
फलं लिङ्गक एवेत्यर्थः प्राचीनप्रवणे प्राग्देशो निमित्तस्य लेवैश्वदेवं कुयादिति वदन्नदिगादिविशेषो न भूयते अतोऽनुमानमप्रयोजकमिति भावः ॥ ॥

हेरंब.
११

विशेषाश्रयणमसिद्धमिति शंकेते ॥ ननु विशेषमपीति ॥ शर्कराः सस्मयाद्याः जलश्रयवर्जनेनात निवसर्थं चक्षुः पीडनोपशक्तः वाचनिकं समदेशादिति
यममंगीकृत्य सत्त्वेनैकाग्र्यविस्तरेषु देशादिगतेषु प्राचीनप्रवणत्वादिष्वनादरइतिसु हृद्भावेन सत्त्ववदपदिशति देशाद्यादेवेति विशेषेण पात्समाधिभं

ननु विशेषमपि कोविदामनेतिसमेष्टौ शर्करावह्निबालकावर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः ॥ मनोनुकूलेन तु चक्षुः पीडने गृहानिवाताश्र
यलोप्रयोजयेदिति युथेति उच्यते ॥ सत्यमसंवेजानीयको नियमः सति चेत्तस्मिंस्तदनेषु विशेषेषु अनियम इति सु हृतं मत्वा चार्थ आच
र्ये मनोनुकूल इति चैषाश्रयति र्यत्रैकाग्र्यनातत्रैवेत्येन देवदर्शयति ॥ एकाग्रताधिकरणं ॥ १५॥ आश्रय एतन्नोपि हि हृष्टं आवृत्तिः
सर्वोपासनेष्वदत्तयेति स्थितमाचेधिकरणं तेन यानि तावत्सम्पददर्शनार्था निउपासना नितामवद्याता दिवत्कार्यपर्यवसानानि
निज्ञानमेवेषामावृत्तिपरिमाणं न हि सम्पत्तिर्दर्शने कार्य निष्पन्नेयत्वात्तरं किंचिन्नमितुं शकं ॥ अनियोजनब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः
शास्त्रस्याविषयत्वात् ॥ यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेवाचिन्ता किं किं येन त्वत्कालप्रत्ययमावर्त्तय परमे ॥ उतयावज्जीवमावर्त्तये
दिति किं तावत्प्राप्तं किं पंतेचित्कालस्य यमभ्यस्योत्तरजेत् ॥ आवृत्तिविशेषोपासनशब्दार्थ स्पष्टतत्वादिभिः ॥ ॥ ॥

भोगस्यासमाभूदिति आश्रयणात् ॥ उपवहितेनास्पसेबंधमाह ॥ आवृत्तिरिति अनियोजनेन एषात्मत्वप्रतिपत्तिर्यस्य तस्य विदुषस्तर्पणं ह्यहोपा
सनेष्वनुष्ठानस्योपयशादहेः संशयमाह यानि पुनरिति ॥ यथादिमादित्यमस्या विधेरनादृत्यस्तद्वदामरणमुपस्थितैः अविधानादनियम इति शङ्का ॥

२१० मरणपर्यंतमावतिरिति सिद्धं तयति॥ एवमिति उपास्तीनां कर्मणां चोत्पत्तौ प्राप्ताय फलस्फूर्तिद्वारा कलहेतुत्वे मानमाह सवितान इति भावनामयं वितानं फलस्फु
 २२ रणं तेन सहितः सवितानो वितानस्फुरितं फलं सवितानमिति सार्थः यस्मिन् लोके चित्तं संप्रकृत्यो स्येति यच्चित्तं तेन संकल्पेन सह फलस्फूर्त्यनंतरं मनः प्राप्ते लोप
 ते इति यावत् तज्जडदानात्मा जीवः जलकादृष्टांत श्रुतेष्वभावि फलस्फूर्तिरस्तीत्यर्थः अस्ति दमं स फलवितानं कर्मणां विवा दृष्ट्वा रोपयस्तीनां ततः कु

एवं शस्त्रेभ्यः आप्रापणादेवावर्तयेत्यस्य अंत्यप्रत्ययवशाद् दृष्टफलप्राप्तेः कर्माण्यपि हि जन्मांतरो यमो ग्यं फलमारममाणानि तदनु रूपं भावेना
 वितानं प्रापणकाल आक्षिप्यंति सवितानो भवति सवितानमेवान्व चक्रा मति यच्चित्तं तेनैव प्राणमायाति प्राणस्ते जसा युक्तः सहात्मना यथा स
 कल्पितं लोकं नयतीति चैवमादिश्रुतिभ्यः तल्लोककाग्निदर्शनाच्च प्रत्ययास्ते नैव सु उक्तः स ह्यस्मन्मया यथा संप्रकृतं नैव यतीति रूपावर्ति
 मुक्ता किमन्यथा यपणकालभाविभावना वितानमपेक्षरन्तस्माद्ये प्रतिपन्न फलभावनास्तकप्तेष्वप्रापणादावतिः तथा च श्रुतिः
 सयावक्तु रथमस्माच्छ्रौ का श्रौतीति प्रापणकालेपि प्रत्ययान्वति दर्शयति स्म निरपि च पंचा पिस्ररभावं सज्जसैते कलेवरं तेन मेवेति
 कौतेयसदा तज्जावभावि तदिति प्रापणकाले मनसा चलेनेति च सोतवेलायामेतच्च यप्रतिपद्येते च मरणवेलायामपि कर्तव्यं शेषं श्रावयति॥

त आमरणमावतिरिति त आह प्रत्ययास्ति ति उपास्ति प्रत्ययानां धारावाहिकतया स्वरूपा निवृत्तिरेवां संवितानेन तदृष्टद्वार कमन्यदयो हितं सर्वभावा
 नामेव स्वसमानजानी यद्द्वारानपेक्षतया प्रत्ययानां प्रत्ययान्तरापेक्षायोगात् कर्मणां तु दृष्टद्वारां सधा फलत्वा नुपपत्तेः अष्टद्वारकल्पनेति भावः कर्तुं
 ने उपासक एतत्रयं स हितमस्वयंतमसि प्राणा संशितमसीति मेत्रयं मरणकाले विस्मरेदित्यर्थः॥॥

देख-
 १२

यथोपासकानां यावज्जीवं कर्तव्यमस्ति न तस्यास्य विदामितिकर्म स्वपलक्षणं जीवन्मुक्तिमाह तदधिगम इति ॥॥ ज्ञानसाधनेषु फलार्थे फला
ध्यायेवि साधना चे चारु कृतः संश्रुति फलाध्यापस्था फलचिंता कियत इत्याह गत इति कर्मणां फलांतत्त्वशास्त्रात् ज्ञाननश्यत्वात् ज्ञानसंशयः
पूर्वपक्षे ज्ञानिनोपि संचितपापभोगानंतरं मुक्तिः सिद्धं ते तु ज्ञानसमकालं याचना शास्त्रीवन्मुक्तिरिति फलं नहि सादिसादि निषेधकसादुरितदृष्ट

तदधिगम उत्तरपूर्वाध्यायोरश्लेषविनाशो तच्च पदेशात् ॥ गतस्तृतीयशेष अथेदानीं ब्रह्मविधा फलं प्रक्षिप्य ता प्रतायते ब्रह्मा
धिगमे सति तद्विपरीत फलं दुरिते क्षीयते न क्षीयते चेति संशयः किं तावत्प्राप्तं फलार्थं तात्कर्मणः फलमदत्तान् संभाव्यते सय
फलदायिनी स्वस्वशक्तिः क्रसा समाधिगता यदि तदेतरेणैव फलोपभोगमप्युत्प्रेतकृतिः कदर्थिता स्यात् स्मरंति च न हि कर्म क्षीयते
इति न न्ये वे सति प्रायाश्चितोपादेशेनैव कथा प्रोक्तैव दोषः शयश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेः गृहदाहस्यादिवत् ॥ ॥ ॥

स्वदुःखदायिनी शक्तिरधिगतानां भुक्तं क्षीयते कर्मेति च स्मरंति अतः फलांतमेव पापं न मध्येन शपतेति पूर्वपक्षाननुवर्तित्वा शार्थपायाश्चित्रविधिर्न सादिति चे
अथवा आहिताग्नेर्गृहदाहे निमित्ते सति अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टावाकपालं निर्ववेदितं छिद्विस्त्रिदोषे निमित्तमात्रे सति प्रापश्चित्तविधेरेधिना शार्थत्वादिः ॥

शा.सू.
१३.

ननु विषम उपन्यासः युक्तं गृह्यदाहसिद्धतादयोऽप्यत्रा फलतया निमित्तत्वं दोषवान् प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यत्र तु मलिनः स्नायादिति वदोषपदस्य निवृत्ति
द्वारा फलपरत्वं संभवात्तरति ब्रह्मसंयोगे धेनयजत इति प्रायश्चित्तासाय निवृत्ति श्रुतेऽप्युक्तं प्रायश्चित्तात्मन्यभिमतं स्यात् नैमित्तिकत्वं मित्यत आ

अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्देवद्विरोधस्य परार्थतानत्वे च ब्रह्मविद्यायां विधानमास्ति नन्वन्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मस्य
तत्फलस्यावश्यं भोक्तव्यतादनिर्गोष्ठः ते लक्ष्यते ॥ देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत् भविष्यति तस्मान्न ब्रह्माधिगमेदुरितनिवृत्तिरिति
एवं प्राप्ते कर्मः तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सति उत्तरं सर्वयोरध्वयोरश्लेषविनाशो भवतः उत्तरस्याश्लेषः सर्वस्य विनाशः कस्मात्तद्व्यपदेशा
त्तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां संभाव्यमाना संबंधस्यागमिनोदुरितस्य निमित्तत्वं विदुषोऽप्यपदिशति यथा पुष्करपलाश आतो न श्लिष्य
त एवमेवं हि पापं कर्म न क्षिप्यत इति तथा विनाशमपि श्लेषोपचित्त्वं स्पष्टं इति स्पष्टपदिशति तत्र ये पीका नूतनमोक्षोत्ते प्रदूयेतैव हास्यलक्षणा
अपि चेति ॥ ज्ञानस्य दोषनाशार्थं तथा विधानेनास्ति क्षयं च तस्य कर्माणीत्याहेर्ज्ञानस्तावकमात्रस्य
द्वितीयः कर्मभोगा नंतरं देशकालोत्तरं मोक्षो भविष्यति शास्त्रप्रामाण्यादित्यादि ताह नेलुक्ता इति ज्ञानात्कर्मस्य सा पूर्वत्वान्मानां नराधि
द्वत्वाच्च तत्संयमेकवाक्यानां स्तावकत्वायोगाच्च स्वास्तित्वमिति सिद्धं तमिति एवमिहादिना पापप्रक्रियातो पूर्वानुसन्ति रश्नेषः ॥ ॥ श्री ॥

हरेव
१३

अथ गुणवत्त्वविद्यायां व्यपदेशमुक्ता निर्गुणयां न माह ॥ अथ मपर इति परोक्तं ह्यप्यनेयदुक्तमित्यादिनाविधिनिषेधशास्त्रं नाभुक्तं शीयत इत्यादि
शक्तिश्च कर्मणः फलशक्तौ प्रमाणमतः शक्तस्यापि कुतश्चिन्नाशांगीकारेन शास्त्रविरोध इत्यर्थः तत्त्वज्ञानमात्मन्यशेषदुरितनाशकं

अथ मपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति मिद्यते हृदयं स्थितिं घृते सर्वसंशयाः क्षोभं ते वा स्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति यदुक्तं अ
नुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थितं स्यादिति नैष दोषः न हि वयं कर्मणः फलदायिनी शक्तिमपज्ञातीमहे विद्यत
एव सा सातु विद्यादिना कारणं तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः ॥ शक्तिसंज्ञावमात्रे च शास्त्रं व्याप्यते न प्रतिबंधाप्रतिबंधयोरपि न
हिकर्मक्षीयत इत्येतदपि स्मरणमोक्तं किं न भोगादृते कर्मक्षीयते तदर्थं तादिनिद्रप्यत एव तु प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः स
र्वपापानंतरति ब्रह्महत्यां योष्वमेधेन यजते य उचै न मेवं वेदे सादिश्रुतिस्मृतिभ्यः यत्तु कं नैमिस्त्रिका निप्रायश्चित्तादिभिरप्यतीति न ह
सत्तदोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसंभवे फलांतरकल्पनानुपपत्तेः यत्तु नरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवदोषक्षयोदो
न विद्याविधानमस्तीति अत्र ब्रूमः सगुणसत्तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानेनासु च वाक्यशेषेष्वर्थप्राप्तिः यापनिवृत्तिश्च विद्यावत्
रुच्यते तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पापप्रहाणपूर्वकैश्चर्यप्राप्तिस्नासां फलमिति निश्चीयते निर्गुणयां तु विद्यायां पद्यपि
विधानं नास्ति तथाप्यकर्त्रीत्मत्वबोधान्कर्मप्रदाहप्रसिद्धिः

तन्मूलाध्यासबाधकत्वात् स्वप्रदुरितमूलकर्तृत्वाध्यासबाधकजायदोषवदित्याह न

धाप्यकृती लंबोधादिति ॥

श. ५० अकार्यमेव पुन्यादृष्टपक्षे षडिति चेति मूलाध्यासानुसन्नेः पायस्याश्लेषः तत्राशाद्विनाश इत्यर्थः ॥ अध्यासोमावे विद्धन्नुभवमाह पूर्विति मोक्षशा

२४

अकेषा इति चागमिषुकर्मसुकर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति अति कंतेषु तु यद्यपि मिथ्या ज्ञानात्कर्तृत्वं प्रतिवेद्
इव तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्या ज्ञाननिवृत्तेस्तान्पाये प्रविलीयन्त इत्याह विनाश इति पूर्व सिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतेह
त्रिचपिकालेषु अकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माह मस्मिनेतः पूर्वमपि कर्त्ता भोक्ता वाह मासं ज्ञेयानां नापि भविष्यतिकाल इति ब्र
ह्मविद्ब्रह्म इति एवमेव च मोक्ष उपपद्यते ॥ अथ यथाह नादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् न च देशकाल
निमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति अनित्यत्वप्रसंगात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य तस्मात् ब्रह्माधिगमेदुरित
स्य इति स्थितं ॥ १६१ ॥ ब्रह्माधिगमाधिकारः ॥ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पातेतु ॥ ॥ पूर्वमिन्द्राधिकारो बंधहेतोरधस्तथा
भाविकस्याश्लेष विनाशो ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ ॥ ॥

अबलाच्च ज्ञानात्कर्मक्षयसिद्धिरित्याह एवेमेवेति ज्ञानात्कर्मक्षये ससेवेत्यर्थः मोक्षस्य कर्मफलसाम्यमुक्तं निरूपयति न चेति इतरस्यापि तु ॥ अति

ज्ञानसंगसोद्येयः ॥

हेरव-
२४

ज्ञानासु एषां यते न वेति पूर्ववत्संदेहे ज्ञानेन पुण्यनाशकं शास्त्रीयत्वासु एव दिसधिकांशं कामुक्तातिदेशं ब्रह्म धर्मस्यैसादिना ज्ञानेन पुण्य
नाशकं तस्मात् विद्या ध्यानि तादृशान्या योपितागमवाधितमनुमानमिति भावः ननु क्षीयते चेत्तद्विशेषश्रुतिः पापविषया सर्वपापानां मन्त्रतीति

धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वात् शास्त्रीये न ज्ञानेन विरोधः सांख्यतान्निशकरण यपूर्वाधिकरणं यायातिदेशः क्रियते इतरस्यापि
पुण्यस्य कर्मणः एवं अध्वर्युश्चो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः कुतः तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबंधितं प्रसंगा
त् उच्यते हे वैषण्येतरतीत्यादिश्रुतिश्च दुष्कृतवत्सु कृतस्यापि प्रणाशमपदेशात् कर्त्रात्मलबोधनिमित्तस्य च कर्मस्य यस्य
सुकृतदुष्कृतयोस्तत्फलान्न क्षीयते चास्य कर्माणि च विशेषश्रुतिः यत्रापि केवल एव पापशब्दः पद्यते तत्रापि ते नैव पु
ण्यमध्याकलितमिति दृष्टव्यं ज्ञानं फलापेक्षया निवृत्त्युपलक्षणं ॥ अस्ति तु श्रुतेः एतेषां पापशब्दः नैवेति सेतुमहोरात्रे
तरत इत्यत्र सह दुः कृते न सुकृतमप्यनुक्तं स वै पापानां निवर्त्तने इत्यविशेषेणैव प्रकृतैः पुण्यपापशब्दप्रयोगात् पा
पेति तिनुशब्दो विधारणार्थः एवं धर्मा धर्मयोर्वेध इत्युक्तौ विद्यासामर्थ्यादृष्टेः विनाशक्षिप्ते रवश्यं भावि दुः शरीरपा
नेति तिरित्यवधारयति ॥ १६२ ॥ अनिदेशाधि० अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वतद्बधेः ॥

विशेषश्रुतेरित्यत आह पत्रापि केवल इति ॥ पापपुण्यक्षयपराधिकरणद्वयस्य फलमाह पातेति ॥ अनारब्धकार्ये एव तु ॥ ॥

शिष्याग्रिजीवन्मुक्तौखानुभवमाहापिचनैवेति॥ अग्रिहोत्रादिहृत्संनैमित्तिककर्मज्ञानाश्रयति न वोति संदेहे उभेपु एव पापेतरतासविशेषकृतेर्न
स्पतीत्याशंकोतरस्याविशुद्धातिदेशस्यनिसा घतिरिक्तकाम्यपुण्यविषयत्वेनात्रापवादं सिद्धांतयति॥ पुण्यस्य सादिना अत्र सर्ववशेता नार्थनिसा

अपिचनैवात्रविवदितं ब्रह्मविदः कंचित्कालं शरीरं प्रियतेन प्रियतइति कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेद नंदे ह धारणं चापरेण
यति श्रेष्ठं शक्येत श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रजलक्षणानि देशे नैतदेव निरूप्यते तस्मादनारब्धकार्ययोरवसुक्ततदुःकृतयोर्विद्यासा
मर्ष्यास्तयइति निर्णयः ॥१६३॥ अनारब्धकार्याधिकं० अग्रिहोत्रादिनुतत्कार्यापैवतद्दर्शनात्॥ पुण्यस्याप्यशेषविनाश
योरघस्यायोतिदिष्टः सोतिदेशः सर्वपुण्यविषयत्वाशंकप्रतिवक्ति अग्रिहोत्रादित्तितुशब्द आशंकामपनुदितियद्विसेक
कर्मवैदिकसंग्रहोत्रादितत्कार्यापैवभवति॥ ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्यापि कार्यमित्यर्थः कुतः न मेतं वेदानुवचनेन त्राह्येण वि
विदियं नियतेन दा नेने सादिदर्शनात् ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात् कार्यकत्वानुपपत्तिः नैषरोषः स्वरमरणकार्ययोरपिदधि
विषयो गुडमंत्रसंपुक्तयोस्तस्मिपुष्टिकार्यदर्शनात्॥ तद्वत्कर्मणोपि ज्ञानसंपुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः न च नारभ्यो मोक्षः कथमस्य क
र्म कार्यत्वमुच्यते नैषरोषः आरादुपकरकत्वात्कर्मणः ज्ञानस्यैव हि प्रापकं तत्कर्मधनादामोक्षकारणमित्युपचर्यते॥ ॥ ॥

धनुष्मनासिद्धिपक्षालनस्यायात्सिद्धांतेदुज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्सिद्धिरिति विवेकं अत्रभाष्येज्ञानकर्मणोसाक्षादेककार्यत्वं परमत्तेनोक्तासाक्षात्पारंपर्याभ्यामोक्षहेतुत्वं

स्वमतमुक्तमित्येवमर्थः॥

अतएवेति। तानाहूर्ध्वकर्माभावात्पूर्वकर्मविषयमित्यर्थः निर्गुणविद्यायाः कर्मसाहिसंरक्षिप्रतिभोजनस्य लोभलेनेवदर्शितेप्रतिसेगुणविद्यापरत्वेनस्तत्रसंज्ञापमाह॥

अतएवचातिक्तीतिविषयमेतन्कार्येकत्वाभिधानेनहिजसावेदआगाम्यग्निहोत्रादिसंभवतिअनियोज्यवत्मात्मत्वप्रतिपत्तेःशास्त्रस्याविषयत्वात्समुणामुसुविद्यासुकर्मकर्तृत्वा ननिवृत्तेःसंभवसागाम्यग्निहोत्रादितस्यापिनिरभिसंधिनःकार्योतराभावाद्धिद्यासंगसुपपत्तिःकिंविषयंपुनरिदमश्लेषविनाशवचनेकिंविषयंचादोविनियोगवचनेएकेषांशास्त्रेनांतस्पुत्राद्यायमुपयंतिमुहृतःसाधुहृत्वादिषंतपापहृत्वाभितिअतउत्तरंपठति।अतोस्यापिह्येकेषामुभयोः॥अतोअग्निहोत्रादेर्निसात्कर्मलोभ्यापिह्यस्तिसाधुहृत्वायाफलमभि संधायकियते।तस्यास्याविनियोगउक्तएकेषांशास्त्रेनांतसुहृदःसाधुहृत्वासाधुपयंतीति तस्या एवचेदमद्यवदश्लेषविनाशानिरूपणंरतरस्याप्येवमश्लेषयतिनितथाजातीपरस्परकाम्यस्य कर्मणो विद्याप्रत्यनुपकारकत्वेसंप्रतिपत्तिरुभयोरपिजैमिनिवादरापणयोरचार्ययोः॥१६४॥अग्निहोत्राधिकरणंयदेवविषयेतिहि समधिगतमेतदनंतराधिकरणेनित्यमग्निहोत्रादिकंकर्ममुमुक्षुणांमोक्षप्रयोजनोद्देशेनहंतमुपात्तदुश्चित्तपहेतुत्वद्वारेणसलशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमानमोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेनब्रह्मविद्ययासहैककार्यंभवतीति तत्राग्निहोत्रादिकर्मागम्याप्रविद्यासंयुक्तंकेवलंवास्ति एवेविद्यान्यजेत एवेविद्यानृजुहोति एवेविद्यानृशंसति एवेविद्यानृगायति तस्मादेवेविदमेवब्रह्माणं कुरीततेनोभौकुरुतेष्वैतदेवेदेयश्चनवेदेसादि वचनेभ्योविद्यासंयुक्तमस्ति केवलमप्यस्ति तत्रेदं विचार्यते किंविद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादेकंकर्ममुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेनतयासहैककार्यत्वं प्रतिपद्यतेनकेवलंउतविद्यासंयुक्तंकेवलंवाविशेषलेतिकुतःसंशयः तमेतमात्मानंयत्तेनविदिषंतीतिपत्ताहीनामविशेषेणात्मवेदनागलेनश्रवणाद्विद्यासंयुक्तस्यचाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमान्किंनावत्प्राप्तं॥॥॥समुणामितिउत्तरसूत्रार्थं गृह्णाति किमिसादिनायस्यारधादस्यकांम्यपुण्यपापंचतदेवविद्वत्सुहृद्विषयोःस्वसमानजातीयंकर्मजनयतिसंबंधं चतानाज

रूपतातिभयः॥यदेवविद्ययेति॥॥

उक्तं नितादिक विषयमुपजीव्यसबी जं संशयमुक्ता पूर्व पक्ष माह विद्या संयुक्तमेवेति। पूर्व पक्षे कर्मा जो पाप्मि हीन कर्म एतौ ज्ञानार्थत्वादि सिद्धिः सिद्धातेत
विदि रिति भेदः भवतु विद्या विशिष्टस्य कर्म एतौ सा न प्रति शी प्रकाशित्वा रम्यः कश्चिदतिशय विद्या सामर्थ्यात् न तावता केवलस्यैव व्यर्थं विविदि वा श्रुतिवि
विद्या संयुक्तमेव कर्मा प्रि होत्राद्यात्मविद्या शेषत्वं प्रतिपद्यते विद्या हीनां विद्योपेन स्प विशिष्ट तावग मादिद्या वि हीनात् परहरे ज्ञानेन तद् हः पुन
म सुमपजय सेवं विद्या निर्या दिक् त्रिभ्यः बुद्ध्या युक्तो यया पार्थक्यं बंधं प्रहास्य सिद्धरेण स्य वरं कर्म बुद्धि को गा इव नैज पे लोदि स्त त्रिभ्य श्वेति एवं
प्राप्ते प्रतिपद्यते पदे व विद्ययंति सत्यमे तत् विद्या संयुक्तं कर्मा प्रि होत्रादिकं विद्या हीना कर्मणा प्रि होत्रादि शिष्ट विद्या निव ब्राह्मणे विद्या हीनात्
ब्राह्मणात् तत्रापि ना संत मनपे सं विद्या विहीनं कर्मा प्रि होत्रादिकं कस्मात् समेत मात्मानं यत्ते न विविदिषंतीत्य विशेषेण प्रि होत्रादेर्विद्या हेतुत्वेन श्रुत
तात् ननु विद्या संयुक्त स्या प्रि होत्रादेर्विद्या विहीनादि शिष्ट तावग मादिद्या वि हीना नम प्रि होत्राद्यात्मविद्या हितुत्वेनानयेष्य मिति युक्तं। नैत देवं विद्या
सहायस्या प्रि होत्रादेर्विद्या निमित्तेन सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो भविष्यति न तथा विद्या हीनस्येति
युक्तं कल्पयितुं ननु पक्षे न विविदिषंतीत्य विशेषेण तत्तानां गत्वेन श्रुत स्या प्रि होत्रादेर नो सं शक्यमप्यु पगं तु तथा हि श्रुतिर्देव विद्या
कराति श्रद्धयोपनियदा तदेव वीर्यवत्तरं भावतिती विद्या संयुक्त स्य कर्म एणे प्रि होत्रादेव वीर्यवत्तरं त्वामिधानेन स्वकार्ये प्रति कं विद्यतिश
यं ब्रुवा एा विद्या वि हीन स्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्तं दर्शयति कर्मणश्च वीर्यवत्तं तद्यत्प्रयोजनसो न सह तं तस्मा विद्या संयुक्ते नित
मयि होत्रादिविद्या विहीनं वोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्ष प्रयोजनो देशे ने ह्यनुमिजन्मां तरेच प्राकृ ज्ञानो सनेः वत्ते यत्त घया सामर्थ्यवत्ताधि
गम प्रतिबंधकारणो या न दुहित क्षयहेतु त्वेदारे पात्रत्याधिगमकारण त्वं प्रतिपद्य मानं श्रवण मनन श्रद्धा ता स र्का चेत रंग कारणा पञ्च
सो धातु न च त वक्तो यज्ञादि शब्दानां विद्योपेत कर्म य रतया संकोचो युक्तः हियतो यदेव विद्ययेति श्रुतिः केवलस्यापि वीर्यवत्त्वमपनीति सिद्धांतं वंथार्थः ॥ ॥

विद्या हीना विद्योपेत कर्म य रतया संकोचो युक्तः

११ नो मे नलितरे सपयिता संपद्यते ॥ ननु विद्वद्विषयः सकिंप्रारब्धश्यानेतरं संसरत्युत्तनेति मित्रभावाभ्यां स शये सिध्यंत सप्तकर्मते अनपध्वेति अनार
ब्धकर्मणः सयोक्तावारध्वस्य कथं सपरसाकांक्षाया मस्योत्थानात्संगतिः पूर्वपक्षे विदेहकैवल्यसिद्धिः सिध्यते तत्सिद्धिरिति भेदः देहयात्रोत्तरम
पित्तलवित्संसरति संसारयोग्यताद्यथा देहपातात्पूर्वमित्यनारब्धाधिकरणदृष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह नन्वेति भोगनिमित्तकर्माभावो हेतुसिद्धि

भो तेन हितरे स्य पयिता संपद्यते ॥ अतार ध्वकार्य योः पुण्य पापयोर्विधा सामर्थ्यात् स्य उक्तः इतरे तार ध्वकार्ये पुण्य पापे उच्यते भो
 न स पयिता ब्रह्म संपद्यते तस्य तावच्चिरे पावत्र विमोक्षेथ संपत्स्य इति ब्रह्मैव सन्न ब्रह्माप्येति इति चेव सन्न ब्रह्माप्येति इति मादि श्रुति
 भ्यः ननु सत्यपि सम्यक् दृष्टने यथा प्राग्देह पाताद्रे दृष्टं न द्विचंद्र दर्शनं न्यायेनानुवर्तमानं पश्चादप्यनुवर्तते नति मिताभावा
 त उच्यते भोग शेषश्च पलाहितवानुवर्तिनिमित्तं न च नादशमत्र किंचिदस्ति न च परः कमी शयो मि न वमुपभोगमार स्यते न न स
 दग्ध बीजं त्वत्प्रियात्ता न वष्टं मं हि कमीतरं देह पात उच्यते भोगां तरमार ~~भोगां तरमार~~ भेतेतच्च मिथ्यात्ता नं सम्यक् ज्ञानेन
 दग्धमिति अतः साध्वेतद्वार ध्वकार्यं शये विदुषः केवल्यमवश्यं भावीति ॥ १६॥ ~~सौम्याधिकरणं~~ ॥ शरीरकमीमासाभाषेशं
 चितं कमीतरं न निमित्तं कलस्य दग्धमलत्वाच्च अविद्यादमोरे के शाः कर्म
 रभाच्च सादृश्येन चनुधी ध्यायस्व प्रथमः पादः ॥

यत्तु संचितं कर्मांतरं न निमित्तं कलस्पदं धूमलत्वात् अविद्यादयो हि क्लेशाः कर्म
 णी स्तत्फलस्य च मूलं तदुक्तं योगशास्त्रे कैशमूलः कर्माशयः सति मूलं तद्विद्या कइति तच्च मूलं ज्ञानाग्निना दग्धाग्निनि कुतः संसाद्य स्तस्याद्देह
 पाने कैवल्यमिति सिद्धं ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदानंदभगवच्छतैभाष्यरत्नभाषांचतुर्थसाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

19

॥ॐ वाङ्मनसिदर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ज्ञानफलोक्तमनंतरमुपासनफलं ब्रह्मलोकस्थं वक्तव्यं तच्चार्चिसादिमार्गप्राप्त्यं मार्गप्राप्त्योक्तं तिसाध्यातत्वाद्
वास्तिकलासिद्धोक्तं तिसाध्यातत्वात् ॥ युक्तं चास्य पूर्वपादाने तैर्वैज्ञानफलोक्तमनंतरं वक्तव्योपास्तिकलेनाश्रितत्वात् तदसाह
अथेति ॥ ज्ञानिनोपासकस्याप्युक्तं तिरैतत् आह समाप्तेति ॥ विद्वानुपासकः तस्यानुपासकवदुक्तं तिरैति अज्ञत्वादिति वक्ष्यते ॥ त

वाङ्मनसिदर्शनाच्छब्दाच्च ॥ अथापरासुविधासु फलप्राप्तये देवयानं पंचानमवतारपितृप्रथमं तावद्यथाशास्त्र
मुक्तं तिक्रममन्वाचये समानाहिविद्वद्विदुषोक्तं तिरैति वक्ष्यति ॥ अस्ति प्राय एष विषयाश्रयः ॥ अस्मिन्पुरु
षस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्मादेव ताया मित्रिकि मिह वाच एव वृत्तिमत्याम
नसि संपत्तिरुच्यते उत वाच्यते तिरैति विशेषः ॥ तत्र वागेव तावन्मनसि संपद्यते तिरैति प्राप्तं तथा हि श्रुतिरनुगृहीता
भवति इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणा विशये च श्रुतिर्याम्या न लक्षणा तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रत्यय इति
एवं प्राप्तेऽस्य वाच्यतिर्मनसि संपद्यते इति ॥

इत्यर्थः प्रयतोऽपि यमाणस्येत्यर्थः वाच्यदस्य करणभावस्तु तस्मिन्वाङ्मनसि कारणतद्वत्त्वं लयमानं संश
यः पूर्वपक्षे करणानां स्वरूपलयाच्च तमात्रस्य मुक्तिः सिद्धांतेन संसारसिद्धिः अनुपादाने मनसि वाच्यत्वात् तल्लयायोगे न्यापारमात्रोपशमादिति विवेकः ॥

शा. सू.
१८

कृतेवतिपदाध्याहारः कथमिति शक्ते कथमिति उत्तरत्र हि सूत्रकृत्त्वविदरेदियाणां स्वरूपलपं वक्ष्यति॥ तद्वलादिहाध्याहारउचितः अस्या
प्राद्वियलपसामेव रूपमा एविशेषोक्तयोगादितिसमाध्यर्थः॥ प्रकृतावेवविकारलयइतिन्यायविरुद्धार्थश्रुतिरयिनकृतइसिद्धांतयति अ

कथंवागवतिरिति व्याख्यायते यावतावाअनसीसेवाचार्यः पठतिसत्यमेतमिच्छति तु परस्माद्विभागेवचनादितितस्माद
त्रवसुपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते तत्प्रविलय विवक्ष्यातुं सर्वत्रैवाविभागस्याप्याक्तिपरत्रैवविशिष्टाद्विभागइति
तस्मादत्रवसुपसंहारविबक्षापंवावतिः सर्वमुपसंक्षिप्यते मनोवत्ताववस्थिताया मित्यर्थः कस्मादृशीनानूदृश्यते हि वा
ग्रन्तेः पूर्वोपसंहारो मनोवत्तौ विद्यमाना यान्तुवाच एववति मत्सामनस्युपसंहारः केनचिद्रुंशकते ननु श्रुतिना
गर्ण्याच्च एवायं मनस्यप्युपुक्तइत्युक्तं नेत्याह॥ अतस्तद्वनित्वात्तस्योहेयत उत्पत्तिस्तस्य तत्र प्रलयो न्याय्यमदी
वश एवस्य न च मनसो वायुस्य घतइति किंच न प्रमाणमस्ति वसुद्रवाभिभवोत्तप्रवृत्तिसमाश्रयावपिदृश्येते पार्थिवे
भ्यो हीधनेभ्यः सौजसस्या ग्रेवृत्तिरूद्रवनि अश्रुचो पशाम्निकथेतर्हिस्मिन्पक्षे शब्दोवाअनसि संपद्यत अत आह श
ब्दोच्चेति॥ शब्दोपस्मसश्चैव कल्पते वृत्तिमतो रभेदोपचारादित्यर्थः॥॥

तत्र प्रवृत्तिवदिति न्यायस्य निरवकाशत्वाद्दलीयत्वं शब्दस्य प्रवृत्तिर्वीरिति श्रुतस्य लक्षणवावासावकाशत्वमिति द्योतयितुं शब्दोच्चेत्युक्तं॥॥

हे. व.
१८

वायुर्लंभायेचसुरादिष्वितिदिशसतएवेति॥उपशान्तदेहोप्राप्तस्मादुक्तमणदूर्ध्वमुनर्भवेप्रतिपद्यतइत्यर्थःइदियथादस्यश्रुतिस्तुल्यवृत्तिपरतयोपप
तेः।सर्वेदियवृत्तिलयश्चेद्वृत्तर्हिवाअनसीतिपथकृतंकिमर्थमित्यतआहसर्वेषांकरणानामिति॥तन्मनःप्राणउत्तरात्वाक्यक्रमादर्थक्रमाच्चा
धिकरणक्रमःश्रुतिन्यायाभ्यामंशयपूर्वप्रबलन्यायविरोधाद्वागेतिश्रुतेर्बाधःकृतःइहत्वेवात्मकप्राणस्यात्मात्मकमनःप्रकृतित्वेनप्रकृतौविकार

अतएवचसर्वाएपनुतस्मादपशान्ततेजाःपुनर्भवमिदियैर्मनसिसंपद्यमानैरित्यत्राविशेषेणसर्वेषामेवैदियाणामनसिसंपत्तिःश्रूयतेतत्रापि।अत
एववाचइदंश्चसुरादीनामपिसर्ववृत्तिकेननसिअवस्थितेवृत्तिलोपदर्शनात्तत्प्रलयासंभवात्तदादीपपत्तेश्चवृत्तिद्वारेणैवसर्वाणांदिशानि
मनोनुवर्तन्तेसर्वेषांकरणानामनस्युपसंहाराविशेषेसतिवाचःपथग्रहणंवाअनसिसंपद्यतइत्युदाहरणानुरोधेन॥१९॥वाअनोधि
करणे॥तन्मनःप्राणउत्तरात्॥समधिगतमेतद्वाअनसिसंपद्यतइत्यत्रवृत्तिसंपत्तिविवक्षेति।अथतदुत्तरवाक्येनमनःप्राणइतिविमत्रा
पिबृत्तिसंपत्तिरेवविद्यतेउतवृत्तिमत्संपत्तिरितिबिचिकित्सायांवृत्तिमत्संपत्तिरेवात्रेतिप्राप्तंश्रुत्यनुग्रहान्नतत्प्रकृतित्वेनोपपत्तेश्चतथाह्यत्र
मयंहिसोम्यमनआपोमयःप्राणइत्यनयोर्मिमनआमनेत्यबोनिचप्राणेआपश्चात्तन्मनसंतेतिश्रुतिःअतश्चयन्मनःप्राणोप्रसीयतेअन
मेवतद्वत्प्रसीयतेअनंहिमनःआपश्चप्राणःप्रकृतिविकारभेदादिति एवंप्राप्तेक्रमः॥

तद्यदिति न्यायानुग्रहात्तन्मनःश्रुतिर्बाधेति पूर्वपक्षः।
फलं पूर्ववत् सिद्धं स्वल्पोः प्रकृतिविकृतिभावेऽपि न तद्विकारणोः प्राणमनसोस्तद्विधो हि मध्ययोरपि तद्वा प्रसंगादतो न्यायविरोधात् पूर्ववत् श्रुतिः

तिविकृतिः॥

शा.सू. १९ आगही ताबा सेंदियवतयोयेनतत्तथा लीने दियवति कं मनोपि वतिलये नैव प्राणे लीयत इत्यर्थः एवमपीति प्राणस्याद्विकारत्वपक्षेपीत्यर्थः तस्मादि
ति प्राणस्य साक्षान्मनः प्रकृतिकत्वाभावात्मानः शब्दोच्यते लक्ष्यत्वात् अर्थः साध्यशेतदुपगमादिभ्यः ॥ ॥ उक्तं व्यासि सं प्राणस्यापि वतिलयसु

तदप्यागहीतबा सेंदियवति मनोवति द्वारे लेव प्राणे प्रलीयत इति उत्तराद्या व्याख्यादवागंत्यादि सुषुप्तौ सुषुप्तौ मूर्ध्नि च प्राणावतौ
परिस्पंदान्तिका यामवास्ति तायां मनोवती नामुपशमो दृश्यते न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संभवति अतस्तत्त्वतित्वात्
ननु दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वेनैतत्सारं नही दृशेन श्रुतादि केन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे संवन्तुमर्हति एवमपि ह्यत्रे म
नः संपद्येतां चान्तरमश्वेन प्राणः त्वेति स्मिन्नपि यस्य प्राणभावपरिणताभ्यो ज्ञो मनो जायत इति किंच न प्रमाणम
स्ति तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः वक्ष्ये येपि तु शब्दो वक्तव्यते वतिवति मनो रमेदो पचारादिति दर्शितं मनो धिक
रण १६८ ॥ साध्यशेतदुपगमादिभ्यः स्थितमेतदस्य यतो नोत्पत्तिस्तत्प्रकृतित्वेन तिलयो न स्व रूपप्रलय इति इंदानो प्रा
णस्तेजसीत्यत्र चैत्यते किं यथा श्रुतिं प्राणस्य तेजस्येव वस्तुपक्षे हारु किं वादेहं दियं जराध्यक्षे जीवइति तत्र श्रुतेरनति
शंकात्तात्प्राणस्य तेजस्येव संपत्तिः स्वातंत्र्यश्रुतकल्पनाया अन्याप्यत्वादिति एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते सोध्यस्य इति ॥ ॥

यजोवाप्राणस्तेजसीति श्रुतेरूपगमादि श्रुतेश्च संशयसुत्काजीवेलयं विनापि उपगमादि संभवति पूर्वपक्षयति/ स्थितमिहादिना ॥ ॥

अनन्तेश्वरस्य मुख्यं त्वं सिद्धं ते तु भूतोपहितजीवलसंकलनिति मत्वा भूतं योजयति सप्रवृत्तत्वादिना। ज्ञानकर्मवासनोपाधिकृतस्यार्थः न जीवं प्रति प्राणानासु
पगमनानुगमनोपस्थानश्रुतिमप्युतिहेतुर्थः यथायात्रे छावंतं राजा नेभसा उपगच्छंसेवमेव परलोकं जिगमिषुं जीवं जीवं प्रति प्राणानासु पगमना
नुगमनावस्थानश्रुतिमप्युतिहेतुर्थः यथायात्रे छावंतं राजा नेभसा उपगच्छंसेवमेव परलोकं जिगमिषुं जीवं जीवं प्रति प्राणानासु पगमना

सप्रवृत्तः प्राणः अधस्ते विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तस्य ध्यानाप्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः कुतः तदुपगमादिभ्यः एवमे
वेममात्मानमेतं काले सर्वे प्राणा अभि समाये नियत्रेत दृष्ट्वा सीभवतीति हि श्रुत्यंतरमध्यशेषगामिनेः सर्वे प्राणा न विशेषे
ण दर्शयति विशेषेण च तमुक्तामंतं प्राणो नूक्तामन्तीति पंचवक्त्रैः प्राणस्योध्यसा नुगमिषो दर्शयति तदनुवृत्तिर्वाचेतरेषां प्रा
णमनूक्तामंतं सर्वे प्राणा अनूक्तामन्तीति स विज्ञानो भवतीति बाध्यसायांत विज्ञानवत्त्वप्रदर्शने न तस्मिन् पीतकरण ग्रामस्वप्राणासा
वच्छानेगमयति न तु प्राणस्ते ज्ञसीति श्रुत्यते कथं प्राणोध्यसायांत विज्ञानवत्त्वप्रदर्शने न तस्मिन् पीतकरण ग्रामस्वप्राणासा
वहारस्य श्रुत्यंतरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात्। कथं तर्हि प्राणस्ते ज्ञसीति श्रुतिरिति अत आह भूतेषु तद्वृत्तेः स प्राण
संरक्तोध्यस्ते ज्ञः सहचरिते पुंभूतेषु देहवीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगतं प्राणस्ते ज्ञसीत्यतः श्रुतेः॥

मुक्तामंतमित्यनुगमने श्रुते जीवे
प्राणावस्थानश्रुतिमाह स विज्ञान इति जीवस्य प्राणव्यफलावागमाय ह विज्ञानसाहिस श्रुत्या मुख्यप्राणसहितकरणं तां जीवे स्थितिर्भाजीत्यर्थः यद्यपि प्रा
णस्य व्यवधानेन तस्य श्रुतत्वात्पुंभूतस्य श्रुत्यनुगमनाय प्राणो जीवे लीयते जीवद्वारा च तदुपाधिपुते ज्ञादिभूते धिति श्रुत्यर्थं स्फुटीकरणार्थं स्रजं ह्यनिकथं तर्हि
न चलपं विनापि जीवं पलपगमादि संभवात्तेजः श्रुते र्मुखास्ति तिवाचं जीवं प्रत्यागतप्राणस्य तिक्तीपारत्वेन स्थितः॥

शा.स.०
२०

भूतेषु जीवस्थिति किं वलाद्याख्यापतरसाशेषसोध्यसदृशित्तजोदाहृतश्रुतिवलादिसाहचर्यवितादिना प्राणस्य जीवद्वारा भूतवासौ दृष्टान्तमाह योपि हि ॥
सूत्रदेहादभाययं चीकृतभूताभ्यावश्यकानीति रहस्यधिकरणे व्याख्यातं अथः सखाभायं तदिति मात्राः परिच्छिन्नाः प्राणो शादविनाशिन्यो दशार्धो नोपेवा

ननु चेयमिति प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंयुक्तस्याध्यस्य नैष दोषः सोध्यस्य सध्यस्य स्याप्यंतरालेषु संख्या नत्वान्न योपि हि सुप्ताभ्यु
तंगत्तामपुरायाः पाटलिपुत्रं जतिस्तोपि स्फुटं पाटलिपुत्रं पातीति शब्दतेव दि नुतस्मात्प्राणसंयुक्तस्य अध्यस्यैव तेजः सहचरि
तेषु भूतेषु स्थानं कथं तेजः सहचरितेषु भूतेषु च ते पावते कमेव तेजः श्रूयते प्राणसंयुक्तस्येति अत आह वै कस्मिन् दर्शयतीति नैकस्मिन्नेव तेजसि
शरीरांतरस्य प्रेक्षावेलायां जीवो वतिष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकत्वं कलदर्शनात् दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने आपः पुरुषश्च सत्तितं
व्याख्यातं आत्मकत्वात् भूयस्त्वादित्यत्र श्रुतिः सती चैवमर्थं दर्शयतः श्रुतिः पृथ्वीमयः आयोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय इत्या
द्याश्च तिरपि अत्योमात्रा विनाशिन्यो दशार्धो न तु याः स्रताः तामिः सार्धं मिदं सर्वं संभवसन् सर्वशरीराद्या ननु चोपसंहृतेषु वागादिषु कर्णेषु
शरीरांतरेषु सावेलायां कार्येन दापुरुषो भवतीत्युपक्रम्य श्रुत्यंतरं कर्माश्रयतां निरूपयति नो ह्यदृष्टः कर्महेतुश्चतुरथ ह्यप्यशंस
तुः कर्महेतुश्च शरीरसत्तुरिति अत्रोच्यते तत्र कर्मप्रपुताग्रहातिग्रहसंज्ञकं सैदिपविषयात्मकस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता इह पुनर्भूतावा
दानादेहेतरी सन्निरिति भूताश्रयत्वमुक्तं प्रशंसा शब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं तत्राश्रयतरे विवादितां तस्मादविरोधः ॥ ६९ ॥

नैकस्माभागादिति पावत् जीवस्य भूताश्रयत्वं कर्माश्रयत्वश्रुतिविरुद्धमित्याशंका कर्मनिमित्तत्वेनाश्रयभूतानि नुदेहोपादानत्वेनेषु पमपम
विरुद्धमित्याह ननु चेसादिना नौ यास्तवत्कर्मभागी जीवाधारमूचनुस्तत्कर्मैति श्रुतेर्वचने ॥

हरिव.
२०

एवंवालेन्द्रियाणां मनसि प्रथमं विलयतां भाततो मनोवृत्तेः फलो लयः प्राणवत्तेर्भूतो पहितजीवेलयः इत्युक्तांतिववस्थो कासाच सर्वप्राणिषु नु से साहसता तत्वा
 नुषोध्य ॥ पुरुषस्य मयतो वा अनसीत्यावेशेन कृतेर्विद्यया मतम कृते श्वसंशयमाह मेममिति शयानानां मंदि हानानामित्यर्थः ल पूर्वप से सगुण
 ब्रह्मविदसं वंधितमुक्तां ते विशेषः साध्यतेततो नु क्तो तउपात्म को मुक्ति म कृतदति फलं सिद्धां ते तू क्तो तव ह्य को कभागीति फलभेदः पूर्वपक्षमा

समानावां सत्पुत्रक मादमत त्वं चानुपोष्य से पुमुक्तांतिः किं विद्यादविदुषोः समाना किं वा विशेषवतीति विशयानाना विशेषवतीति तावत्यां प्रकृतं अय
 विशिष्टा लेषा पुनर्भवापच भूताया आश्रये ते न च विदुषः पुनर्भवः संभवति अमत त्वं हि विद्वानभ्यश्रुतं तिष्ठतिः तस्मादविदुष एवैषो क्तांतिः न नु
 विद्या प्रकरणे समाना विदुष एवैषा भवेत्तना स्वापादिव च प्राप्ता नु की र्त्तनात् यथा हि तत्रै तत्पुरुषः स्वपितिना सा शिष्यतिना मापि पा
 मतिना मेति च सर्वप्राणि साधारणा एव स्वापादयो नु की र्त्तं विद्या प्रकरणे पिप्रतिपिपादयिचितवस्तु प्रतिपादनानुगुणं न नु विदुषो
 विशेष तो विधिस्पंते एव मिथमप्यु क्तांति र्म हाजन गतैवानु की र्त्तं यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयत्न स्तेजः संपद्यते स आत्मा तत्त्वम
 सा लेन त्वं प्रतिपादयितुं प्रतिविद्वां चैषा विदुषस्तस्मादवि दुष एवैषेति एवं प्राप्ते ब्रह्म समा नैवेषो क्तांति र्वा अनसी साद्या विदुषो रासत्पुत्रक
 मादवितुमर्हति अ विशेषश्रवणात् अविद्वान्देहबो जभूतसस्मा एषा प्रिलक मीपुक्तो देह ग्रहण मनु भविनुं से सदतिविद्वां क्तान प्रकाशितं मीह
 नाडी हारमाश्रयते न देवदा सत्पुत्रक मादितुक्तं न न्वमत त्वं विदुषा प्रा मय न च तद्देशांतरा यत्तं तत्र कु तो भूता अयत्वं सत्पुत्रक मोवेति तत्रोच्यते ॥

क्षिप्प समाधयेन नु विद्ये सादिना विद्यया मतमिति श्रुति निर्मुण विद्या वत्परानतस्प्राण उक्तां मंतीति प्रतिषेधो पितद्विषयः अंतः सगुणविदोप्यज्ञ
 स्वोक्तांतिरिति सिद्धां तयति एवमिति सति मार्गस्तस्यो पक्रमोर्त्तिः प्राप्तिस्ततः प्राक्त ना उ क्तांति स्तत्प्राप्त तठ प्राप्त को मूर्धन्यना डि हारार्चिरादि मार्गप्राप्ति

विशेषः ॥

शा.सं. २१ यत्तु रहस्यासकस्यामत्वं श्रुतं तयोर्ध्वमापन्नमतत्वं मेतीति दापेक्षिकमेव न मुख्यं यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्पत्तिरिति भोगश्रवणादिसाहच-
 २१ लुयो ध्ववेदमिति उषदाहृदतिधातोर्द्विरूपं तदापीतिः पूर्वोदाहृतो ज्ञोतिवाक्यशेषं व्याख्यायित्वा श्रवणं च भूतां किमासेतिको ब्रह्मणिरूपता

अनुयो ध्ववेदमदृग्वा संतमविधादी नृनैशानपरविद्यात्तामर्थादापेक्षिकममत्वं त्रेश्यते संभवति तत्र सत्यपक्रमो भूताश्रयत्वं च न हि निरा-
 श्रयाणां प्राप्तिर्ना गतिरूपपद्यते तस्माद्दोषः ११० तदापीतिः संसारव्यपदेशात् तेजः परस्यां देवतायामित्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात् तद्यथा प्र-
 कृतं तेजः साध्यं संसाराणं संकरणग्रामं भूतांतरसहितं प्रयतः परस्यां देवतायां संपद्यत इत्येतदुक्तं भवति कीदृशी पुनरियं संपत्तिरस्या-
 दिति चिंत्यते ॥ तत्रात्पेक्षिक एवातावत्वरूपप्रविलय इति प्राप्तं तत्र कृतिलोपपत्तेः सर्वस्य हि जनिमतो वस्तु जातस्य प्रकृतिः परदेव-
 तेति प्रतिष्ठितं तस्मादासंति कीचमविभाग इति रिति एवं प्राप्तेः तत्र तेज आदिभूत सूक्ष्मश्रोत्रादिकरणश्रयभूतं आपीते आसंसारमो-
 क्षात्म्यं कृत्वा तन्निमित्तादवतिष्ठते योनिमये प्रपद्यते शरीरलोपदेहितः स्थाणुमन्येन संयतियथा कर्म यथा कृतमित्यादि संसारव्यप-
 देशात् अन्यथा हि सर्वे प्रायण समय एवोपाधिप्रत्यस्तमया दसं तं तं ब्रह्म संपद्येत तत्र विधिशास्त्रं यज्ञार्थं कस्यात्विद्याशास्त्रं च विद्या-
 ज्ञाननिमित्तं च बंधो न सम्पूजाना दृते वित्तं सितुमर्हति तस्मात्तत्र कृति त्वेपि सुष्ठु अं प्रलयवत्तबीजभावावशे वेवेपा सत्संपन्निरिति ॥

नासंति कद्रुतिलपस्योभयथादर्शनात्संशयमाह कीदृशी पुनरियमिति पूर्ववापेक्षिकममत्वं त्वमित्युक्तं तदुक्तं त्रिसाक्षे याज्ञगतिः पूर्वपक्षे मत्तमा-
 त्रस्य भुक्ति सिद्धिः सिद्धं ते तु कर्मविद्याशास्त्रवत्ता त्साविशेषलयसिद्धिरिति विवेकः ॥

हरिवं
 २१

ननु लिङ्गलक्षणेन ततः कथं तत् स्मृतमनादीदृशगत्रिकुतोवा केनचिन्मूर्तेन प्रतिष्ठातोनास्तिकुतोवानदृश्यत इत्यत आह सूक्ष्ममिति प्रमाणं सोऽप्यक्रतिरनुभूतस्य
रूपवत्त्वात् स्वस्वच्छादप्रतिष्ठाता नुपलब्धिरित्यर्थः लिङ्गसंज्ञावेनोप्यलिङ्गकानुमानमाह अस्मैवचेति॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् पूर्वमनुपपत्ते
निषेदेन दग्धाशेषकेशस्य निर्वृणत्तानि न उक्तांसाद्यभावः सूचितस्तस्माच्च सिध्य समाधानाद्यवहितेनास्य संगतिरित्यह अमृतत्वं चेति सकामस्य संसा

संसाधमाणात् तत्र प्रतयोक्तपथैः तच्चेतरभूतसहिनेतेजो जीवस्यात्करीणत्ववमत आश्रयभूतस्वरूपतः परिमाणं तच्च सूक्ष्ममवितुमर्हति तथा हि
नाहीनि ४ कमलप्रवणदिभ्यो स्प सौक्ष्म्य सुपलम्पते तत्र तनुत्वात् संचारोपपत्तिः स्वच्छता चाप्रती घातोपपत्तिः अतएव च देहाग्निर्गच्छत् पार्श्वस्थे
नोपलम्पते नोपमर्देनातः अतएव सूक्ष्मात्मानास्पृच्छत् तस्य शरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेनेतरसूक्ष्मशरीरमुपपद्यते अस्मैव चोपपत्ते
रूपकृष्ण॥ अस्मैव च सूक्ष्मस्य शरीरस्यैष ऊष्मायमेनमस्मिच्छं शरीरे संस्पर्शोऽस्मिमा न विज्ञानं तितथा हि मता वस्त्राणामवस्थिते विदेहे विद्यमा
नेष्वपि चरुपादिमुदेहगुणेषु नोपलम्पते जीवदवस्त्राणां तेष्वप्यतदिति अत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तशरीरव्यप्याश्रय एवैव ऊष्मे
तितथा च श्रुति उच्यते एव त्री विष्यन्तीतो मरिष्यन्ति इति॥ १७१॥ तस्मात्तदधिकरूपं प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरेत अमृतत्वं चानुपपत्ते सतो विरो
ध एव दासंति के मृतत्वे मरुक्तां सोरभावोऽप्युपगतः तत्रापिके न विचारणे नोक्ताति माशंक्यप्रतिषेधति अथा कामयमानोपो कामोनि कामभा
सकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उक्तामतिव्रत्यैव सन्नवसाप्येता सतः परविद्याविषयमभ्यतिषेधात् परब्रह्मविदो देहात्वाणामनुक्तातिरती
तेत्यनेन तरे निष्कामस्य मुक्तिप्रकरणार्थेय शब्दः आत्मकामत्वात् पूर्णानेदात्मवित्तादासकामः प्राप्तपरमानंदः अतो निष्कामः अनभिव्यक्तोतरवत्स
नात्मककाम मून्यतस्मादकामः व्यक्तवद्विष्णुमहितः ईदृशो यो कामयमानः सत्योऽन्यथः॥

तानि न उक्तानि रस्ति न वेति चेन्न पृथक् कृतिभ्यां संदेहे सिद्धं तिशोका निशस पूर्वकं पूर्ववक्ष्यति नैत्यादिना का एव श्रुतौ तावत्स्येति सर्वानाभाप्रकृतं तानि न परामश्व
संबंधसामान्यमुक्तं तत्र मा भूदिति न शाखायां तस्मादित्यत्रादा न च रूपविशेष उक्तो यावत्सथा च जीवाभ्यां णोक्तं नि प्रतिषेधे भाति न देहानुच्छेदे न देहस्यासु
केस्तस्मात्तानि नोक्तानि निरस्तमिति विज्ञानं वै व्यर्थमिति पूर्ववक्ष्यते लं सिद्धं तेन तस्यार्थव्यमाह स्वष्टो हीति अत्र पुरुषशब्दाच्चेदेह एवास्मादि

नेत्युतेयतः शरीरादात्मनः एष उक्तो नि प्रतिषेधः प्राणानां न शरीरात्कथमवगम्यते न तस्मात्प्राण उक्तो मंतीति शरीरोत्तरे पंचमी प्रयो
गात्संबंधसामान्यविषयादि पृथक् शब्दांतरगतं या पंचम्या संबंधविशेषे व्यवस्थाप्यते तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिक्यतो
देहसंबंधते न देहः न तस्मादुच्चिक्रमिषो जीवात्प्राण अपक्रामति सदैव तेन संभवंतीत्यर्थः स प्राणस्य च प्रवसो तो भवसु क्रोतिर्देहादि से
वं प्राप्ते प्रसु च्यते स्पष्टो ह्येकेषां नैतदस्ति य उक्तं परब्रह्मविदेहादस्युक्तो नि प्रतिषेधस्य देहपादानत्वादिति यतो देहापादान एवोक्तो
नि प्रतिषेध एकेषां सामान्या त एष उक्तो पलभ्यते तथा हि आर्तभाग प्रप्रेयत्रा यं पुरुषो मिय न उ दस्मात्प्राणः कामसा हो नेतीत्यत्र ते नि हो
वाच यावत्तत्त्व इत्युक्तो नि पसंपरिगच्छन तर्ह्ययमनु क्रांते उपायो भूत इत्यस्य आशंका यामत्रैव समवनी यंत इति प्रविलेपं प्राणानां
प्रतिज्ञायतस्ति ह्येस उक्तं यस्या ध्यातो मतः शोते इति स शब्द परामर्शस्य प्रवृत्तस्यो क्तो संबंधे कृच्छ्रयनादी नि समामने ति देहस्य चैतानि
स्युर्न देहि नः ज्ञाता माया न तस्मात्प्राण उक्तो मंति अत्रैव समवनी यंत इत्यत्राप्य भेदोपचारेण देहापादानस्यैवोक्तमणस्प प्रतिषेधोपघातिना

तु क्रांता कथं च ते शब्द परामर्शस्य प्रवृत्तस्य पुरुषस्यैव ध्यानादि धर्मकस्य जीवत्वायोगादित्यर्थ उक्तं यतिवाच्यं बाह्य पूरणं दधते आ धावति आर्तमेरीव
छंदकरोतीत्यर्थः येषां पंचमी पाटस्तेषां यद्यपि देहि नः प्राधान्यात् तथापि देहदेहि नैव भेदा तस्मादिति देहं परामर्शतद्वादान एवोक्तो नि प्रतिषेध इति व्याप्ति

यतस्मात्प्राणो उक्तं श्रुतासं पाठस्यैवार्थवत्
इति बोद्धव्यं ॥

इदानीं कारव पाठस्यानुगुण्यमाहयेषांनुषही पाठइति संबंधविशेषाकांक्षायांभोक्रा प्राणा नांभोगोपकरणत्वविशेषे नैव प्रणमयो मनोमपइति पूर्वकृत्यो या
सः नशाखांतस्त्वमपादानं तं प्राणं जीवाड त्त्वांतेरप्राप्तायाः प्रतिषेधायो गादतो विहृतसंबंधि प्राणा नां उक्रात्प्राणा नापेक्षायां च सुषोवा मुधो वेत्सु

येषांनुषही पाठस्तेषां विहृतसंबंधि नुक्रांतिः प्रतिषिध्यतइति प्राप्नोक्रांतिप्रतिषेधार्थत्वात् स्यात्कदापि नैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहा
उक्रांतिः प्राप्ता न देहि नः अपि च च सुषोवा मू ध्रौवा न्ये भ्यो वा शरीरदेशे भ्यमुक्रामते प्राणो नूक्रामति प्राणमनूक्रामंति देह उक्रां
~~नूक्रामंति देह उक्रामंति देह उक्रामंति देह~~ सर्वे प्राणा अन्क्रामंती सेनम विहृषये सप्र पंचमुक्रामंती संसारगमनं च दर्शयति ता इति तु कामयमा
नूक्रामंती हसा विहृषयामया कामयमान इति अपि दिश्य विहृषयैः संयदित द्विषयेषु क्रान्तिमेव प्रापयेदसंजस एव व्यपदेशः स्यात्त
स्माद विहृषये प्राप्ता यो गित्युक्रां सो विहृषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्ताय न च त्रसविदः सर्वगत ब्रह्मात्म
शरत्पक्षी एका मुकर्मणा उक्रान्तिर्गती वा उपपद्यते निमित्ताभावात् अत्र ब्रह्मसमस्तु तइति चैवं ज्ञाती पकाः अतयोगसुक्रां लो
रभावं च ये ती सर्वते च सर्वते च महामार ते गत्तुक्रां लो रभावः सर्वभूता संभूतस्य तस्य कृभूतानि पश्यतः देवा पि मार्गे सुसं पदस्य पदे

तदेहप्रदेशा एव या स्वाः तथा चार्यमर्थः तस्म विदुषो भोगोपकरणत्मा काः प्राणाः देहप्रदेशो यो नो क्रामंतीति एवं च प्राप्नोक्रांतिप्रतिषेधार्थं तं वा व्यस्येति
सर्वचतुरस्रं अपि चेति स्य हार्थं सप्तगात्मभावेन भूतानि पश्यतः अपदस्य प्राणपदरहितस्य पदैर्बिलो देवा अपि मार्गे सुसंति मार्गे न ज्ञानं नितदेभावादिने स
नियोजना ॥ ॥

२११५०

22

३३

अविभागो वचनात्॥ उक्तं लयसु पञ्जीय लयस्य हेधा दर्शनात् संशयभादपुनरिति मुक्त्या सिद्धिः सा सिद्धिस्तु भयत्र फलं अवशेषो मूलकारणेन शब्दा
त्मना स्थितिः पुनर्ज्ञानं योग्यते निपाचत् विमतः कला रूपः सावशेषः कला लयतात्सुष्ठु निवदिति पूर्वः पक्षः विमतोतिरवशेषः विद्या कृतत्वा ब्रजो

अविभागो वचनात् सपुनर्विदुषः कलाप्रलयः किंपितरेषामिव सावशेषो भवति आहोस्मि निरवशेष इति तत्र प्रलयसामान्या लक्ष्णं तत्रो
पता प्रसक्तो ब्रवीति अविभागापत्तिरेवेति कुतः वचनात् तथा हि कलाप्रलयस्य क्वाव किं भिद्येते वा सां नाम रूपेण पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स
एषो कलो मलो भवतीति अविधानिमित्तानां च कलानां न विद्या निमित्तप्रलये सावशेषः यपत्तिस्तस्मादविभाग एवेति तदोक्तो यच्च
लज्जतं प्रकाशितं द्वयो विद्या सामर्थ्यात् तच्छेषगत्सु स्थितिको गा च हा ही नु गृहीतः शब्दाधिक्या समाप्ता सांगिकी परविघणता विं
ता संप्रति त्वपरविद्या विषया मेव चिंता मनुवर्तयति समानाच्चा सत्पुरुषमा द्विद्विदुषी रूपांति रिस्तुर्न मिदानी सत्पुरुषमंद
शयति तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक मिषतो विज्ञानात्मनः ओकः आयतनं हृदयं स एतास्ते जोमात्राः समाप्ता दृष्टानो हृदय
मेवाव्यवकाशमतीति कृतेः॥॥

विद्या सर्व लय इति मुक्तं पेश तत्रासा सिद्धांतपत्तिव्रवीतीति नाम रूपे शब्दात्मके अपि भिद्येते इत्यर्थः तदोक्तो यच्च लं सतेर्मा र्गस्योपक्रमो ना
नाडी प्रवेशे निषमस्ते वक्तुं स्वभागा व्याख्या दारा अधिकरण विषयमा हतस्येति॥ समुक्तं स्ते जो मात्रा इति याति॥ ॥ ॥ ॥

शा. २०
२६

तस्य हृदयत्वांशं नाडीमुखं तस्य च लक्षणं भाविकलस्य रणं प्रधोताख्यं च सुष्ठो वेत्तुं नियमकृते सौधोर्ध्वमायमिति विशेषश्च ज्ञेयः किमु वासकोप्यनुपासकं
मृषे न केन विद्यते एतानि निष्ठुतिष्ठतमूर्धन्यं नाशे वेति अत्र र्षपक्षे विद्याहता निशया सिद्धिः सिद्धांतेनास्ति द्विरिति विवेकः वचनादविभागवदनियम
इति प्राप्तेषु होतयति आचष्ट इति चेन्न केनचि मार्गे प्राप्तिर्न तस्यापि त्रसलोकप्राप्तौ विद्याशेषत्वे न मार्गानुसरति विधेः केवला दृष्टार्थत्वे सादृत्ये

तस्य प्रज्वलनपूर्वकाचस्युरादि स्थानापादानाचोक्रांतिः श्रूयते तस्य हेतुस्य हृदयस्याग्रे प्रधोतते तेन प्रचोने नैष आत्मा विः कामति च सुष्ठो
वा मूर्धो वा न्येयो वा शरीरहेतो म्य इति सा किमनि यमेन विद्वद्विदुषो भवति अथास्तिकश्चिद्विदुषो विशेषनियम इति विचिकित्सायां क
स विशेषादनियमप्राप्तावाचष्टे समानेपि विद्वद्विदुषो भवति अथास्तिकश्चिद्विदुषो विशेषनियमः इति विचिकित्सायां कृतविशेषा
इति यमप्राप्तावाचष्टे समाने हृदयाग्रप्रधोतने तत्र का शितद्वारत्वे च मूर्धस्त्वानादेव विद्वान्निः कामति स्थानांतरेभ्यस्त्वितरे कुतः विद्या
सामर्थ्यात् । यदि विद्या न पि इतरवधमः कुलश्चिदेशा दुक्ता मे नैवोक्तं लोके लभेत तत्र नार्थि केव विद्या स्यात् तच्छेषगत्वं नुसरति
योगाच्च विद्याशेष मन्ता च मूर्धस्या नाडी संबन्धमतिरनुशालयितव्या विद्या विशेषेण विहिता तामभ्यस्येत्तयैव प्रतिष्ठत इति पुन
तस्मा हृदया लयेन ब्रह्मणा मूर्धपाक्षिते नानुगता तस्तद्भावं समापन्नो विद्या न मूर्धन्ययैव शतादतिरिक्तयेकशततमया नाया निका
मति इतरा मितरे तथा हि हार्द विद्या प्रकृतसमा मर्ति शतं चैका च हृदयस्य नाशस्वा सांमूर्धन्यमितिः सत्तैकान्योर्ध्वमाय नमत्तत्वे
मेति विषय उन्माठ क्रमलोभवेति ॥ १७५ ॥ विद्या सामर्थ्याधिकरणं

नाशो अनेपाक्षित्यः सुष्ठु सात्त्विकानाडी हृदया निर्गता इति एता लुकरा मत्तनना सिकामध्यभिन्निद्वारा प्रसरे प्रपन्नसर्वराशमिरेकीकृता ब्रह्मलोकमार्ग उपास

विद्येति

सर्व
२६

रश्मनुसारी॥ प्रकरणा शोधन शर्वकमुपासकस्वरश्मनुसारित्वं विषयमाह अस्तीत्यादिना अयाप्रारब्धाने। एतदुक्तमण्यथास्यादयतदा एते रैवताडी
संबंधैरश्मिभिरुक्तामतीत्यर्थः अत्रसंबंधस्य कालविशेषाश्च एतादृशैरश्मभावाच्च सेशयमाह त किमिति पूर्वोक्तनाडीसंबंधरश्मीनामत्रोपज्ञा
नीयतात्संगतिः पूर्वपक्षेरात्रोमतस्य रश्मिप्राप्त्यर्थस्यैव दयप्रतीक्षास्ति। सिद्धांतं न प्रतीतिमत्त्वासिद्धांतं प्रतिजानीते अविशेषेणेति पूर्वपक्षबीजम्

रश्मनुसारी अस्तिदहरोस्मि ज्वलराकाश इतिहुईविद्या। अथयदिदमस्मिन्नहपुरेदहरेपुडरीकंवेश्मेसुपक्रम्यावेहितातत्रकिंयापाम्यथाएता
हृदयनाडीरूपकस्यप्रपंचेनाडीरश्मिसंबंधमुक्तोक्तंअथयत्रैतस्माद्वरिपादुक्तामत्यधैतैरेवरश्मिभिरुक्ते आक्रमतइतिपुनश्चोक्तंत्योर्ध्व
माय नमलत्वमेतीति तस्मात्कलाधिकयानाशानिः क्रामन् रश्मनुसारी विष्कामतीतिगम्यते तत्किंविशेषेणेवाह निरात्रोपियमाणास्य वा
रश्मनुसारित्वंआहोस्तिदहमेवेति सेशये सस्यविशेषावणाद विशेषेणेवताव प्रश्मनुसारीतिप्रतिज्ञायते। निश्चिनेतिचेन्नसंबंधस्ययावदे
हमावित्तादर्शयति च। अस्पृहामिनाडीरश्मिसंबंधइत्यहमिमतस्यस्यात् रश्मानुसात्संरात्रोपेतस्यनस्यात्नाडीरश्मिसंबंधविच्छेदादिति
चेन्नानाडीरश्मिसंबंधस्यायावदेहमावित्तावयावदेहमादीहस्मिराकरणसंनर्कः दर्शयतिचैतमर्थ्यक्रान्तिः अमुष्मादादिसात्प्रतायतेताकासुनडीपु
सप्ताओमोमाडीभ्यः प्रतायतेनेमुष्मिआदिसेसप्तादिति निराद्यसमयेचतिशम्वपि किरणानुवृत्तिरूपंलभ्यतेप्रतायादिकार्थदर्शनात्॥
पश्यस्यरूपयतिनिशीत्यादिनाशिरानाड्यः प्रजायंतेविकृततामवेतिरप्तासंबंधाः अतसंबंधस्यरात्रौसत्वेपुक्तिमाह निदाद्येति तर्हिहमंतादिसात्रिचैमो
पलाब्धिः स्यादिसुल आहस्तो केनिसविता रात्रावप्यहर्द्धतीति धारणाभिधारणाभिधानेस्तोकरश्मनुवसामिप्रायमेवत्यर्थः किंचयदिसात्रौ
मनस्पृशिमयोगविनैकोर्ध्वगतिः स्यात्तदारश्मिअतिर्दिवामलविषयलयासंकोचः स्यादूर्ध्वगत्यभावेच विद्यायामप्रवृत्तिः॥ ॥ ॥

शा.सू.

२५

स्वानचप्रतीशयोर्ध्वानिदिति वाच्यं रश्मदयात्याग्नेहृदादेप्रतीक्षावैष्यर्थापातादप्रतीक्षाप्रतिविरोधाच्च तस्माच्च राकादाविभक्तस्वरश्मिप्राप्तादिति त्र
 सलोकप्राप्तिरिति सिद्धं एवं दक्षिणायने मतो विद्यान्विद्याफलमाप्नोति तथेति विद्यायानि सवकलकृते कृतस्य एवाप्राशस्त्यशास्त्राच्च संदेहे पूर्वोक्तहेतु
 लोकानुवृत्ते कृत्तुलं कृत्तुलं नरजनीपुशेशिरेद्यवदुर्दिनेषु अहरे वैतदजौ विदधाता न चैतदेव दर्शयति यदि चरात्रौ प्रेतो विनैवरश्मनु
 सारेणोर्ध्वं आक्रमेत् रश्मनुसारानर्थक्यं भवेत् न चैतद्विशिष्याभिधीयते यो दिवा प्रेति सरश्मी न पेक्षोर्ध्वं आक्रमेत् यस्तत्रात्रो मोनपेक्षैवेति
 अथनुविद्वानपिरान्निशाय एवापराधमात्रेण नोर्ध्वं आक्रमेत् पाक्षिक फलविद्ये सप्रवृत्तिरेव तस्या तं मस्य कालानियमान् अथापिरा
 त्रा बुपरलो हरागममुदी सत अहारागमेपि अस्ववदाचिदाश्मिसेवै धार्हशरीरं स्यात् पावकादि संवर्कोत्समावाप्स्ये मनस्तावदहि
 संगच्छतीति चक्रतिरुदी शो दर्शयति तस्मात्तद विशेषेण वेदं रात्रि दिवं रश्मनुसारं ॥११६॥ रश्म्याधिकारं अतश्चायनेपि
 हि दक्षिणे अतएवोदी सानुपपत्तेरपाक्षिक फलत्वाच्च विद्या अनियमकालं ताच्च मर्त्ये दक्षिणा यनो विध्यमा एतो विद्वान् प्रा
 प्रो सेव विद्याफलं ॥ उत्तरायण मरणप्राशस्त्यं प्रसिद्धं भीष्मस्य च प्रतीक्षा दर्शनात् आक्रममाण पक्षाद्यान् षडुदडेति मासं रक्षा निति च
 श्रुतेरपेक्षितं यमुत्तरायण मिलिद्रमा माशं कामने न सूत्रेणानुदति प्राशस्त्यं प्रसिद्धं विद्विषयाभीष्मस्य प्रतिपालनमाचार्य
 निपालनार्थं पितृ प्रसादलब्ध स्वर्गं दमस्तु ताख्यायनार्थं च क्रतेस्तथैव क्षति आवाहिकास्तु न हि जगादिति ॥

पिदक्षिणे पूर्व पक्षमाशं व्यापनुदति उत्तरायणे सादिना अज्ञानो नाना मुत्तरायणे देवा मरणं चेत्प्रशस्तमि स भिक्षा भिबदनरूपचार्य
 रिफलनार्थं भीष्मस्य प्रतीक्षा धान्यरामा सनिति श्रुतं नरायण देवता परेति वक्ष्यते ॥ तथा च देवतायाः स दक्षता न विद्यया दक्षिणा यनकाले पितृमात्रे

न विदिति अतश्चायने

हेरंब २५

स्मृतिबलात्कालप्राधान्यं शंकते ननु चेति ॥ श्रौतदहंराष्ट्रपासकस्यास्माभिः कालानपेक्षोक्तस्मार्तयोगिनोऽनुकम्पयावेष्टास्मृतावुच्यत इत्यविरोधमाह
योगिन इति ॥ यो मादहंराष्ट्रपासक एव स्मृत्युक्तः किं न स्यादिति सान आह स्मार्त चेति भगवदाराधनबुध्यानुष्ठितं कर्म योगः अनाश्रितः कर्मफलं कार्यक
र्मक शोतपः ससंन्यासी योगी चेति स्मृतः धारणापूर्वको कर्तृत्वात् नुभवः सांख्ये इदियाणां द्विपार्थेषु वर्तते इति धारयन्ति स्मृतेः ननु अतिस्मृतौ

ननु वयत्र काले लब्धमावति मावति चैव योगिनः प्रयाता योति संकालं वक्ष्यामि भरतर्षभेति कालप्रधान्येनोपकम्पाहंरादिकालविशेषः स्म
मावनाश्रयेनियतः कथं रात्रौ दक्षिणा यनेवाप्रयातो नावसिंयायादिति अत्रोच्यते योगिनः प्रतिचक्ष्यते स्मार्तैवेति योगिनः प्रतिवायम
हंरादिकालविधि योगो नावत्तयेने स्मार्तैवेति योगसंख्येन श्रौते ॥ अतो विषयभेदान् प्रमाणाविशेषाच्च मास्यस्मार्तस्य कालविनियो
गस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः नन्वश्रौतेषु तिरह्युक्तः अस्मात्ता उत्तरायणं धूमो रात्रिस्तथावत्स्यः अस्मात्ता दक्षिणा यनमिति
च श्रौता वैतो देवाद्यानपि तपानो प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति उच्यते तं कालं वक्ष्यामि तस्मिन् काले प्रतिज्ञानाद्विरोधमाशङ्क्य परिह
रुक्तः यदा पुनः स्मृतावपि अस्याद्या देवता एवातिवा हिमो गच्छते तदा न कश्चिद्विरोध इति ॥ १११ ॥ ॥ इति श्रीशंकरभगवत्पादकृतो च
तुर्थोऽध्यायस्व द्वितीयः पादः ॥ ॥

भिन्नार्थत्वमपुनं प्रत्यभिज्ञाविरोधादिति शंकते नन्वश्रितिकालाग्रहणं प्रतिभिन्नार्थत्वमुक्तं यदि तु
श्रौतार्थप्रत्यभिज्ञाया कालशब्दो देवता परस्मैकार्थमेवेति समाध्वर्थः तस्माद्विद्यासामर्थ्यात् सर्वदेवदिष्टं तस्य उपासकस्य फलप्राप्तिरि
ति सिद्धं ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजके त्वाचार्यश्रीगोविदा नंदकृतो श्रीमच्छांकरकृष्णमीमांसास्वाम्यायामाष्यरत्नप्रभाषा चैतुर्थाध्यायस्व द्वितीयः पादः ॥

श. भ. ०

२६

एवं उक्ता निरूपयन्तः साध्यां मार्गं गन्तव्यं च निरूपयितुं पादमारभन्ते ॥ ॐ अर्चिरादिना तस्य धितेः ब्रह्मोद्वाहपूर्वकमाद्याधिकरणस्य विषयं मार्गमाहः
असतीति विरजा विरजतः त्रिषा पादस्यः श्रुतिविप्रतिपत्त्या शेषः पूर्ववदा कदाचिन्न तस्यापि फलप्राप्तिरुक्तान्न चेन्न केनचित् मार्ग एव गति

अर्चिरादिना तस्य धितेः आसत्पक्षमात्मनो क्रोतिरित्युक्तं सति स्तुत्यं ते रेखनेकविधा श्रयतेनाड्यश्मित्वं धेनैका अथैतैरेवर
श्मिभिर्गुरु आक्रमत इति अर्चिरादिकैर्कारणैर्विप्रतिपत्तिं संभवसर्वेषो हरितिस ए न देवायानं पथानमाय चाग्नि लोकमागच्छतीत्यन्वा
यदा वै पुरुषोऽस्मात्क्रोकात्वेति सवायुमागच्छतीत्यपरा सूर्यद्वारे पाते विरजाः प्रयांतीति चापरातज्जस्य शयः किम्परस्परमिन्ना
एताः सतपः किं वै केवानेकविशेषोति तत्र प्राप्तावत्तद्भिन्ना एवैताः सतप इति भिन्नप्रकरणात्वात् भिन्नोपासन शेषत्वाच्च अ
पि च यथैतैरेवुराश्मिभिरित्यवधारणमर्चिराद्यपि क्षायामुपगृह्येत्तत्र शवचनं च पीयेत सयावप्तिप्येन्न सतावदादि संगच्छतीति न
स्मादन्वोपमिन्ना एवैते पंथान इति एवं प्राप्तेऽभिदध्महे चिरादिनेति सर्वोक्तं प्रेक्ष्य चिरादेनैवाध्वनारं हनीति प्रतिज्ञानीमहे
कुतः तस्य धितेः प्रथितोऽप्येव मार्गः सर्वेषां विदुषां तथा हि पंचाग्निविद्या प्रकृत्योपेचामी अरत्ये अर्च्यो सस सुया सत इति विद्या
तरशास्त्रे नाम पि अर्चिरादिकास्त

रिति पूर्वपक्षफलं विकल्पसिद्धांते मार्गकामिति विवेकः उपासनाभेदात्तच्छेषत्वेन ध्येयानां मार्गानां भेदः एवकाराच्च किंच मार्गभेदे सत्यस्मादयमा
मस्तथा प्रापक इति पुनर्न मार्गैर्वदस्यर्थः उपासनाभेदेषु पास्यस्यैव न्वन्मार्गैर्वदस्यर्थः उपासनाभेदेषु पास्यस्यैव न्वन्मार्गैर्वदस्यर्थः
नस्तथा प्रापक इति पुनर्न मार्गैर्वदस्यर्थः उपासनाभेदेषु पास्यस्यैव न्वन्मार्गैर्वदस्यर्थः उपासनाभेदेषु पास्यस्यैव न्वन्मार्गैर्वदस्यर्थः

हरव०

२६

ये चेत्तु विशेषश्च निरश्चर्यगतिविद्याविषयेति मार्गभेदं शक्यते स्पष्टेन दिशि एकस्यैव मार्गस्थाने काम्यस्यादिनि विशेषणानी सुक्ते लाघवन्मा
र्गभेदः प्रत्यभिज्ञानाच्चैति समाध्यायः गतव्येयं विवर्णेति तथा हि निपरावतो दीर्घा युषो हिरण्यगर्भस्य परा दीर्घाः समाः संवत्सरा न्यसंति कार्यं
सर्वाणां यानि सः सर्वत्र जयं मुष्टिर्वापिः लां ह भेद इत्यर्थः एवं गतं व्युत्पत्त्यभिज्ञाना मार्गानि श्रव्यात्प्रकरणभेदे प्रयोजक इत्युक्तं संप्रत्येकस्त्व

स्पष्टेन तस्यासु विद्यासु न काचिदतिरुच्यते तास्वियमर्चिरादिकोपनिष्कृतं यासु त्वया श्रव्यते तासु किमित्यर्चिराश्रयणमिति अत्रोच्यते भवे
देतदेवं यद्यसं तमिन्ना रावैतास्तयः स्युः एकैव ह्ये वास निरनेक विशेषणभ्रमलोकप्रपदना कश्चिन्ने न चिद्विशेषणोपलासितेति का
मः सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणमात्रेयपत्तेः प्रकरणभेदे विहि विधौ कले भवति तरेतरविशेषणोपसंहार
वद्विनिविशेषणानामप्युपसंहारः विद्याभेदे पितृगत्वेकदेशप्रत्यभिज्ञानात्तव्याभेदाच्च गत्यभेदावतथाहिते पुत्रस्य
लोकेषु पराः परावतो वसंति तस्मिन् वसंति शाश्वतीः समाः यावत्सर्वा जिति र्वापि मुष्टिस्तानि जयंति तान् मुष्टिभ्यश्च तेन च एवैते ब्र
ह्मलोकं ब्रह्मवर्षेणानुविंदन्तीति च तत्र तदैवैकं फलं ब्रह्मलोकं प्राप्तिं लक्षणं प्रदर्शयते यत्तु नैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रयणे न सा
दिनि नैर्वापि प्राप्तिपरत्वादस्य न चैक एव शब्दो रश्मौ श्वप्रापयितुं अर्चिरादिकं वनिवर्तयितुं तस्माद् रश्मि संबंध एवापमवधार्यत इति
इति दृष्टव्यं एव च नैर्वापि रश्मिप्रापयितुं तस्माद् रश्मि संबंध एवापमवधार्यत इति ॥ १॥ ॥ ॥

एवाच न योगनिर्माह यत्तिसादिना रात्रोस्पष्टरश्मभावाद्दुष्टो रश्मयोगं प्राप्तौ तन्निरासाय एव को नान्यव्यावृत्त्यर्थः पथाज्ञौ किं मार्गं विले
वस्तथा अर्चिरादौ नैर्वापि रावचनोपपत्तिरित्यर्थः मार्गं कोलिंगमाह पितृवैति पुममार्गं वाङ्मतेरती यस्मान्नोक्तिर्न सादिति भावः उत्तरमार्गं को
पार्चिरादिने निविशेषणो को हेतु रित्यत आह भूयासीति उक्तं मार्गस्यैव मुपजीमपर्वक्रममाहवा पुंमदात् ॥ ॥ ॥

शा. भा. २९

आर्चरादिवस्मादयमनेतरदतिक्रमेण विशेषाभाव उच्यते इत्यधिकरणस्य तात्पर्यमुक्त्वा विशेषमाह स एतमिति अय्यनंतरं पठितो वायुर्विषयः स किं अ
र्चरात्मका भेदनेतर उच्यते वत्सरासरा इति पाठाद्व्यस्यमाणविशेषक्रमेण संशये सिद्धांतमेवोपक्रमते उच्यते इति पुरुषः उपासको स्माल्लौकादेहात्मे
अपि च यथैतयोः पर्यायैकतरेण च नेति मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानं माचक्ष्णा एतान् यानव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चरादिर्ष्या
तं पंथानं प्रथयति भूयांस्यर्चरादिश्च लोभार्गो पर्वीत्येसीयां सितम्पत्रभूयसां चातुगुण्येनाल्पीयसां नयनं व्याप्य इत्यतोऽप्यर्चरादिना तत्रापि
नेरित्युक्तं ॥ १२ ॥ अविशेषाधिकरणं ॥ वायुमद्यादिविशेषविशेषाभ्यां केन पुनः सन्नियेशविशेषेण गतिविशेषणानामितरेतरविशेषण
विशेषाभाव इति तदेतत्सु हस्तत्वाचार्या प्रथयति स एते देवयानां देवयाने पंथानमापद्याग्नि लोकमागच्छन्ति सवापुलोकं स एतल्लोकं स
इदं लोकं स प्रजापति लोकं स ब्रह्मलोकमिति क्रोधीत किं नां देवयाने पंथाः पथ्यते तत्रार्चराग्नि लोकशब्दो नावदेकार्थो ज्वलनं वचनत्वा
दिति नात्र संनिवेशक्रमः कचिदलेष्यः वायुस्तर्चरादौ वर्तमाने नश्रुतः कतमस्मिं स्था नेति वेशयितव्य इति उच्यते ते त्रिषमेवाभिसंभवं सर्वेषो
हरू आ पूर्वमाण पश्चात्पूर्वमाण पश्चात् घातु पटुदरे निमासां स्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमित्यत्र संवत्सरासरां चमादिसाद
वो वं वायुमभिसंभवं तिकस्मान् अविशेषविशेषाभ्यामृतथा हि सवापुलोकमित्यतिशेषापदिष्टसंवायोः श्रुतं तरेविशेषोदृष्टतेष
दाद्यै पुरुषोस्मा लोका त्रै तिसवायुमागच्छति तस्मै तत्र विज्ञि हिते यथारथचक्रस्परचंते न स ऊर्ध्व आक्रमते स आदिसमागच्छता सेत
सादादिता द्वा योः सर्वतदर्शनाद्विशेषादशब्दादित्ययोरंतराले वायुर्निवेशयितव्यः ॥ ॥

ति निर्गच्छति तस्मै प्रा मा पपुरुषाय सवायुस्तत्र त्रसाम्नि विज्ञि हने छि दं करोति त्रेतवापुदते नरथं चक्रच्छिदतु ल्पेन द्वारेणाध्याहित गच्छतीति शु

सं. भा. २९

इदानीं पूर्वपक्षमाह कस्मात्पुनरिति पाठः बलार्विषो नंतरो वायु रिसर्थः कोषीत कीनां पाठमात्रं नक्रमविशेषवाची कश्चिच्छब्दोक्तिः एवानां तु तेने सुध
इति च शब्दाभ्यां नक्रमनिष्पत्त्या रक्षाधुनिसिद्धां सार्थः अस्त्वर्चिरादि मार्गे छांदोग्ये संवत्सरपाठयोरदात्तरत्वे वाजिष्मिनि स्मृतं तु संवत्सरस्याश्र
तेः कथमदात्तरो वायुरित्यत आह वाजेति । तर्हि देवलोकाद्यायुमिति सूत्रं स्यादित्यत आह वायुमदादिति सिद्धिं संवत्सरस्य मासावयवित्वा

कस्मात्पुनरग्रेः परत्वदर्शनाद्विशेषादर्थो नंतरं वायुर्न निवेश्यते नैषोक्तिविशेष इति बहामः ननु दाहताश्रुतिः सखां देवयानं
पेथानमापद्यामिलोकमागच्छति सवायुलोकमित्युच्यते केवलौत्रपाठः कोर्वापयेणावस्थितो मात्रक्रमवचनः कश्चिच्छब्देऽपि
पदार्थोपदर्शनमात्रं नैष त्रक्रियते एतच्चैतच्चागच्छतीति इतरत्र पुनर्वायुमनेतरथाचक्रममात्रेण छिद्रेणोर्ध्वमाक्रम्यादिसमाग
च्छतीत्यवगम्यते नक्रमस्तस्मात्सूक्तमविशेषविशेषाभ्यामिति वाजसनेयिनस्तस्मासेभ्यो देवलोकं देवलोकदादित्यमिति समा
मनन्ति तत्रादित्या नंतर्याध देवलोकं वायुमभिसंभवेयुः वायुमदादिति तु छंदोग्यश्रुत्येष श्रुत्योक्तं छांदोग्यवाजसनेयकयोस्ते
कत्र देवलोकौ न विद्यते परत्र संवत्सरस्तत्र श्रुतिद्वयप्रसङ्गादुभावप्युभयत्र यथपितव्यौ ॥ तत्रापि माससंबंधात्संवत्स

त्मासा नंतर्यसंवत्सरात्सरो देवलोकस्ततः पुरोवायुर्वायुर्वायोः परादित्य इति श्रुतिद्वयवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यः ॥
वेक्रमो निष्पन्नति नेति ततो याश्रुत्या वायो रादित्य पूर्वत्वात्वा मादिति सूत्रे तु वायुपदे देवलोक पूर्वकवायुपरमिति स्थितं एवं कोषीत
किमिरस्य नंतरं पठितस्य वायोऽस्मान्मुक्त्वा वास नंतरं पठितस्य वरुणस्यार्चिरादि मार्गे स्थानमाह ॥ नाडितो धिवरुणः संबधात् ॥ ॥

शा.भा.
२८

परितोवरूपादिर्मीर्षपर्वत्वेन संबध्यते न वेति संदेर्षो हरि सादिपंचमार्चिरादीनां क्रमेण मार्गपर्वतपावस्तुत्वाद्वायोदिवस्तुन विशेषस्तथावादल
ध्वस्तानोवरूपादिर्न संबध्यत इति प्राप्तं सिद्धं तमाहादितादिति॥ अपां विद्युत्कार्यत्वेन संबंधे मानमाह विद्योतत इति॥ वरूणास्या प्रकाशविद्युत्सं

तद्विद्युत्वरूणाः संबंधात्॥ आदिता चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युत्तमिसस्याः विद्युत्तुपरिष्ठात्वरूणा लो कमित्यप्यवरूणाः संबध्यते अग्निहिसंबंधो
विद्युद्वरूणायोः पदाहिविशाला विद्युत्तस्तीव्रतनितनिर्केषा जीमूतोदरेषु प्रवसन्ति अथापः प्रयत्नं निविद्योतते सततं निवर्त्यन्ति वा इति च वा
स्यां अपां चाधिपतिवरूणा इति श्रुतिश्च तिष्ठति सिद्धिः वरूणा इधो इधो जायते स्यात्तोतराभावात्साह सामर्थ्याच्चांगं तु कत्वा इति वरूणादीनां
मंत एव निवेशो वै शेषिकृत्वा नामावादि च चो सार्चिरादि वर्त्मने अतिवाहिकास्तं गतं तेष्वेवार्चिरादिषु संशयः किमेतानि मार्गवि
क्रांति उत्तमो गामूमयोरावातेनासे गेदृणा मिति तुत्र मार्गं रूपा मूला अर्चिरादय इति तावत्वाप्तं तत्त्वरूपत्वा दुपदेशस्य यथा हिलो
के कश्चिद्गामेन गरेवा प्रलिख्य समातो नु शिष्यते गच्छेत्तस्त्वमसं गिरिततो न्यग्रोधंततो नदी ततो ग्रामंततो नगरं वा प्राप्स्यसीति॥ एवमिहाप्यर्च
पो हरकः॥ आ पूर्वमाणपक्ष इत्याह अथवा भोगभूमय इति प्राप्तं तथा हिलोक शब्देना ग्राही ननु बुधाति अग्निलोकमागच्छतीत्यादि लोके शब्द
श्च प्राप्तिनां भोगाय तनेषु भाष्यते मनुष्यलोकः पितृलोक इति तथा च ब्राह्मणं अहोरात्रे पुते लोके पुंसं जेत इत्यादि तस्मात्वातिवाहिका
अर्चिरादयो चेत्तत्तादप्येषामातिवाहिकत्वा नुपपत्तिः चेत्तनाहिलोके रात्रा निपुक्ताः पुरुषा इमे पुमार्गं घनिवाह्या नति वाहंतीति॥

बंधादागंतुकानामेते निवेश इति स्यात्वाच विद्युदातेतये सति यथा पाठमिदं जापसोः क्रम इत्यर्थः एवमर्चिरादीनां क्रमेण निरूप्य स्वकृतं निरूपयति गतिवा
हिकास्तं गतं चिह्नानिर्देशसाम्येन कशब्दा नेतत्त्वलिङ्गाच्च संशयः॥

हरिवं
२८

आद्यपक्षद्वयं पूर्वपक्षः अर्चिरादयो विद्युदंताश्चेतनानेतारश्चामानवः पुरुषेणानेतोसहपदितत्वादिति सिद्धांतपक्षेवमिस्यादिना यथा श्रुतममानवस्या
 स्तु नेतत्तं नार्चिरादीनामिति शंकेते तद्वचनमिति पुरुषस्यामानवत्वं ते तत्तं चेत्तु भयं परत्वे वाक्य मेदः स्यादतोर्विद्युदपदेनेता एवमानवाः यजुताः
 करणवत्तादिद्युदनेतरमानवस्यनेतुः प्राप्तीप्रकरणप्राप्तनेतत्तानुवादेनामानवत्वमेवकमेवप्रतिपाद्यतइतिवर्णनं ~~प्राप्तनेतुः~~ अतिवाहिकास
 वेतेन विदुमहेति

एवंप्राप्तेऽस्यः अतिवाहिकारवैतेमबितुमहेति कुजस्तन्निगातयहि। चंद्रमसो विद्युतेतत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयतीति सि
 द्धवदुमपितत्तं दर्शयति तद्वचनेतद्विषय एवोपक्षेपमिति चेन्न॥ प्राप्तमानवत्तत्तिवत्तिपरत्वादिशेषणस्यायद्यर्चिरादिपुरुषा
 गतपितारः प्राप्तस्ते चमानवास्ततो पुक्ततन्निवत्तर्थे पुरुषविशेषणममानवइति ननुलिंगमात्रमगमकं न्यायाभावात्तैष दोषः॥
 उभयव्यामोहात्तत्तिदेः वेतावदर्चिरादिमार्गगस्ते देहविषयो गतसे विहितकरणग्रामादस्य स्वतंत्रा अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वात्स्वाते
 यन्नितलोर्चिराद्यभिमानो नश्चेतना देवता विशेषा अतियात्राधानेष्टुक्ता इतिगम्यतेलोकोपि हिमन्मूर्तितायः संपिहितकरणः
 परप्रयुक्तवर्त्मानोभवति॥

तद्वमिसाहनेति नेतप्रकरणं गाकारेत्तमानवः पुरुषो गमयतीतिवाक्यं मिद्येतअमानवत्ववन्नेतत्तस्या
 यथाप्रेरित्तिभावः नेतत्वानुवादलिंगस्यानुग्राहकस्यापपरं सूत्रं गृह्णाति नन्विति। यद्यनेता रोचे तना एवार्चिरादयः तर्हि मार्गतमंजो रुमयोरपि व्या
 मोहादतत्ता हर्षगतिर्न स्यादनेः स्वयंप्रयत्नशून्यश्चेतनांतरे एनेचइतिलौकिकस्यायानुग्रहात्तसिद्धेनेतत्तसिद्धेरुक्तलिंगं न्यायोपेतमिति सूत्रार्थः॥

५५५
२२

पूर्वपक्षद्वयसमवास्थितत्वादिना अर्चिरहारादीनामस्मिरत्वाद्वासादौ मतस्य प्रतीक्षानास्तीत्युक्तत्वाच्च नमार्गचिह्नत्वेभ्योऽप्येवं वदेवतात्वे त्वत्किं
तत्त्वस्मिरत्वादौ नो नास्तीत्यर्थः यत्तु पदेशस्वीरस्याचिह्नत्वं भातीति तत्राह अर्चिरहारादीनामस्मिरत्वाच्च नमार्गचिह्नत्वेभ्योऽप्येवं वदेवतात्वे त्वत्किं

अनवाच्छिन्नत्वादप्यर्चिः शरीरादीनां न मार्गलक्षकत्वात् पपत्तेः न हि रात्रौ घ्रेतस्याहः स्वरूपाभिः संभव उपपद्यते न च प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात् तं ध्रुवत्वा
देवतात्मना न पदोषो भवति अर्चिरादिशब्दात्तच्चैषा यत्त्वि राद्यमिमांशोऽप्युपपद्यते अर्चिर्बोहरी सा हि निर्देशस्तान्निवाहिकं तेषां न विरुद्धं ने अ
र्चिर्बाहेतुना अहर्भिसंभवंति अहोरात्रौ नाश्रयमाणस्य मिति तथा च लोके प्रसिद्धे स्वप्नातिवाहिके चैवं ज्ञातीयक उपदेशो दृश्यते गङ्गेतोव
लवर्माणांततो जय सिंहंततः ब्रह्म युद्धमिति ॥ अर्चिर्बोपक्रमे तेर्चिरभिसंभवतीति संबंधमात्रमुक्तं न संबंधविशेषः काश्चित् उपसंहारं देतुं स एवा
ब्रह्मगमयतीति संबंधविशेषो निवाह्यातिवाहकलक्षणमुक्तं तेन स एवोपक्रमेद्योति निर्धारयते संपिंडितकरणत्वादेव च भगवत्प्राप्तं न तत्र भो
गसंभवः लोकशब्दस्तनुपभुंजानेष्वपि भगवत्पुगमपितुं शक्यते अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात्तो ग्रीस्वामिकं लोकं प्राप्तो ग्रीनानिवा
ह्येते वायुस्वामिकं प्राप्तो वायुनेति योजयितव्यं कथं पुनरनिवाहिकत्वं वरूणादिषु तत्संभवः विद्युतोऽस्रिखिरूपादप्युपपत्तिः विद्युतस्त
नंतरमात्रं प्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमपितुं श्रुतिः अत उ नंतरं पठति वैद्युते नैव तत्संभवे ततो विद्युदभिसंभवं नाहर्ध्वं विद्युदं
नंतरवर्तिनैवामानवेन पुरुषेण वरूणलोकादिस्थितिवाह्यलोकं गच्छतीत्यवगतं यं नानू वैद्युतोऽप्युपपत्तिः पुरुषो मानव एव ब्रह्मलोके गमयतीति
नस्यैव गमपितुं श्रुतेः वरूणादप्यस्तु तस्यैवा प्रतिबंधकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुयाहकादप्यवगतं तस्मात्सा धृक्मतिवाहि
का देवता अभोर्चिरादप्यति ॥

इत्तं लोक शब्दा दोष्यत्तमिति तन्नेसाहसं चिदितेति सूत्रांतरेण ह्लातिकयं पुनरिति अमानयो विद्युन्मोकभागतो वैद्यु
न स्तेनेत्यर्थः श्रुतो तु वैद्यतालोकादित्यर्थः असावरूपादीनां नैतत्ताभावेऽप्यनुयाहकत्वेन मार्गात्तर्भावति इति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

三

एवं तागे निरूप्य गंतव्यं चिंतयति कार्ये वादिरस्पगलुपपत्तेः परब्रह्म गंतव्यमिति पूर्वपक्षे मार्गस्य मुख्यार्थता कार्यं ब्रह्मेति सिद्धं ते भोगार्थतेति मत्ता प्र
मंसिद्धो तमाह तत्र कार्यमेवेति सर्वगतस्यापि प्रदेशं तरविशिष्टत्वे नाकाशस्य गंतव्यत्वं दृष्टं ब्रह्मणस्तु प्रत्यक्कान्तकयमपि गंतव्यतेत्यर्थः ब्रह्मलो

कार्ये वादिरस्पगलुपपत्तेः स एवान्न ब्रह्म गमयतीत्यत्र विविचि कल्पते किं कार्यं परं ब्रह्म गमयता होस्विसंरमेवाविकृतं मुख्यं वसेति कु
तः संशयः ब्रह्मशब्दप्रयोगाद्भूतिश्रुतेश्च तत्र कार्यमेव सगुणं ब्रह्मराजो नृगमयत्येमानवः पुरुष इति वादिराचार्यो मन्यते कुतश्च
स्पगलुपपत्तेरस्य कार्यं ब्रह्म एतौ गंतव्यत्वं तस्य पद्यते प्रदेशवत्त्वात् न तु परास्मिन् ब्रह्मणि गंतव्यत्वं गंतव्यत्वं गतिर्वावकल्प्यते सर्वगतत्वा
असंगात् तत्त्वाच्च गंतव्यत्वं ॥ ॥ विशेषितत्वाच्च ॥ ब्रह्मलोकात् गमयतीति तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंतीति च श्रुत्यंतरे विशेषि
तत्वात् कार्यं ब्रह्म विषयैव गतिरिति गम्यते न हि बहुवचने न विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्येव कल्प्यते कार्यं त्ववस्थाभेदोपपत्तेः स
भवति बहुवचनं ॥ ॥

केचित्ति बहुवचनलोकशब्दाधारसप्तमीश्रुतिभिर्गंतव्यस्य परस्मादेद्धो तत्त्वाच्च न परं गंतव्यमिति साहचर्ये चित्रत्वाच्चेति परब्रह्मणि भोग्यत्वं पक्षा
राज्ञे एतौ लोकश्रुतिरित्यर्थः न पुंसकब्रह्मशब्देन कारणावाचिना कार्यं लक्ष्यते गंतव्यत्वं तन्मायोपेतं बहुवचनोपपत्तेः कस्य नुग्रहाय ॥ ॥ ॥

शा.सू. नचानादल्लिङ्गास्पष्टतव्यताक्रममुक्तालिङ्गास्पष्टतव्यतासिद्धेरितिभावःप्रतिसंबरोमहाप्रलयःतस्मिन्प्राप्तेपरस्परहिरण्यगर्भस्यातेसमष्टिलिङ्गशरीर

३०

लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेवसन्निवेशविशिष्टायांभोगभूमावांजसीगोणीत्वन्यत्रवृत्तैवलोकणसम्राट्सादिश्वधिकरणाधिकर्तव्य
निर्देशोपिपरस्मिन्नस्य एषानांजसः स्यात्तस्मात्कार्यविषयमेवेदंनयनं ननुकार्यविषयेपित्रस्यशब्दोपपद्यते।संसर्गसमस्तस्यजगतोजना
देकारणवत्तेतिस्त्वापितमित्युच्यते॥सामीप्यात्तुल्यपदेशःतुशब्दआशंकायावत्पर्यःपरत्रस्यसामीप्यात्परस्यब्रह्मणस्तस्मिन्पित्रस्य
प्रयोगो न विरुध्यते॥परमेवब्रह्मविशुद्धोपाधिसंबंधाच्चिद्विकारधर्ममूलोमयत्वादितिरूपासनाद्योपदिश्यमानमपरमितिस्थितिर्ननुकार्ये
भावनादतिश्रवणंनघटतेनेदिपुरस्मात्ब्रह्मणोऽन्यत्रकुचिन्नित्यंतांसेभावयेतिदर्शयन्निदेवमानेनयथाप्रकृष्टानामनादतिमेतेनप्रतिपक्ष
नारमंमानवतावर्तनावर्ततइति॥तेषामिहहृदयनरादात्तत्रस्तितयोर्ध्वमायन्नमतेसमेतीतिचेदन्नक्रमःकार्यस्येतदध्यसेणसहातः
परमंविशुद्धविशुद्धिपरमंविशुद्धिमात्रं॥कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रलयस्थानेसतितत्रैवोत्पन्नसम्पददर्शनाःसंमतस्तेदध्यसेणहिरण्यगर्भ
एसहातःपरंपरिपुष्टविशुद्धिःपरमंपरंप्रतिपद्यंतइतिइत्यंक्रममुक्तिरनादसादिपुष्टमिधानेभ्योभ्युपगंतव्यान्संज्ञतैवगतिपूर्विकापरमाधिः
संभवतीत्युपपादितंस्मृतेश्चस्मृतिरप्येतमर्थमनुजानातिब्रह्मणामहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंबरे॥परस्यातेकतात्मानःप्रविशंतिपरंपरमिति।
तस्मात्कार्यब्रह्मविषयागतिःश्रवतइति सिद्धं॥

रूपविकाएवसानेब्रह्मलोकनिवासेनःकृतात्मानःपुष्टविधयस्तत्रोत्पन्नसम्पदधिपःसर्वेब्रह्मणामुच्यमानेनसहपरंपरंप्रविशंतीतिमोजना॥

हरिवं
३०

एवं सिद्धांतमुक्त्वा तेन निरस्तं पूर्वपक्षमाह कं पुनरित्यादिना दूर विद्यायां कटव अं पुनरं ब्रह्म प्रकरणे च तयोर्ध्वमायान्ति गति ईर्ष्या एवं ब्रह्म श्रुत्यम्
तत्त्वलिंशाभ्यां प्रकरणेषु परविषया गतिरित्युक्तं संप्रति प्रज्ञापतेः समावेशं प्राप्नुयामिति उपासकस्य मरणकाले कार्यप्राप्ति संकल्प श्रुते न परं गंतव्य

कं पुनः पूर्वपक्षमाशंक्या यं सिद्धांतः प्रतिष्ठापितः कार्यवाटिरे सादिनेति ॥ स इहा नो सूत्रैरेवोपप्रदर्शते ॥ परं नैमिति ईरव्यत्वात् ॥ ने
मिति राचार्यः स एता न्ब्रह्म गमयती सत्र पदमेव ब्रह्म प्रापयतीति मयते ॥ कुतः मुख्यत्वात् ॥ परं हि ब्रह्म ब्रह्म शब्दस्य मुख्यम् सं बने ॥ गो
णमपरे मुख्यं गौणं योश्च मुख्ये से प्रत्ययो भवति ॥ ॥ दर्शनाच्च ॥ ॥ तयोर्ध्वमायान्ति मते ल मेतीति च गति पूर्वकमप्यतत्वं दर्शयति अमृत
त्वं च परस्मिन् ब्रह्म एव पद्यते न कार्यविनाशित्वा कार्यस्य अथ यत्रात्यंत्यपत्तिरत्यंतमर्त्यमिति प्रवचना सरविषयैव चेष्टा गतिः ॥ ६०
बद्धीष्टपद्यते न हितत्र विघातं प्रक्रमोक्ति अन्यत्र धर्म इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वादिति न च कार्य प्रतिपत्तिमिसेधि अपि च प्रज्ञापतेः
समावेशं प्रपद्यते नाप्यं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसेधिः नाम रूपयोर्निर्वहतातेषां तदं तद्रूपेति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्म
णः प्रकृतत्वाच्च शोहं भवा विब्रह्मणानामिति सर्वोक्तत्वेनोपक्रमान्नतस्य प्रतिमा अस्तियस्य नाम महद्यश इति च परस्यैव ब्रह्मणो य
शोनाम ल प्राप्ति ई ॥ ॥

मिति शंका निरस्त्याति न च कार्य इति ॥ परस्य प्रकृतत्वात् यशः पदस्य परमात्मना मत्प्रतिध्यायशः पदेनात्मोक्ते
यश आत्मा वा स एता नाम हं भवामि तथा तोरो यशो विशां यश इति सर्वोत्पत्तिगोदा परप्राप्ति संकल्प एवायमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ श्री ॥

शा. ५०
३२

अस्ति वेश्म प्रतिपत्तिः का पखलविषया तया पिसाकथंगति पूर्विका स्यादित्यत आह साचेति तत्र त्रयल्लोके विद्याहने रपराजिता पुरस्ति त्रयलो हिरण्यग
र्भस्य तेनैव प्रमुखा विमितं निर्मितं हिरण्यमयं वेश्म ॥ सितप्रतिपद्यते विद्या निति नृहर विद्यायांगति पूर्विका वेश्म प्राप्तिरुक्ता तेन परब्रह्म एव विवेश्म प्र
तिपत्ति शब्दसामान्यादिति पूर्वकत्वं तस्याः सिध्यतीत्यर्थः किंच पदगताविति धातुपाठान्न वेश्म प्रपद्ये इत्यत्र मार्गोपेक्षा भाती साहचर्ये पीतिर

साचेयं वेश्म प्रतिपत्तिः गति पूर्विका यां हार्द विद्याया मुदिता तदपजिता पूर्वस्यः प्रमुविमितं हिरण्यं यमित्यपदेरपि च गत्यर्थत्वा
मार्गोपेक्षा तावसीयते तस्मात्परब्रह्मविषया गतिश्च पदतिपक्षान्तरत्वावेतौ द्वौ पक्षावाचा येन सूत्रिनो गत्युपपत्त्यादि
भिरेको मुख्यत्वादित्यपरतत्र गत्युपपत्त्यादः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनामासपितुं ननु मुख्यत्वादयो गत्युपपत्त्यादिति इत्याद्य
एवाक्षेप्तो तोयारम्भातो द्वितीयः पूर्वपक्षः न स्यात्सपि संभवे मुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति काश्चिदाज्ञापयिता विधत्ते ॥

वैपक्षमुपसेहरति न स्मादिति ॥ आद्य एव सिद्धो तपस्तप इति दृढीकर्तुं मुपक्रमते ताविति ब्रह्म शब्दमुख्यत्वादिति हेतुना भासते स्फुटयति न ह निमित्तं
तस्य ब्रह्मलोके धिति ब्रह्मवचनादेः संकल्पादेव गंधादिदिव्यभोगश्रुतेश्च परब्रह्म एव संभवात् मुख्यार्थसाग्रेसर्थः यद्यप्येतद्वै सत्सकामपरंचापरंचब्रह्मे
सादिश्रुतिप्रयोगसामान्यद्वयशब्दोभेन कूटतया मुख्य एव तथापि पूर्वोपरस्मिन्नवयवार्थस्य निरतिशयमहत्त्वस्य लोभादपरब्रह्म एव मुख्य इत्यंगीकृतं ॥

हरिवं
३१

यउक्तं कठवल्लीषु प्रकरणावलागतिः परविषयेति तत्राहुरेति। यथा विद्या संबद्धमुषु म्नास्तत्सर्थं तदसंबद्धनामंतरकीर्त्तनं तथा परविद्यास्तस्य
स्तत्सर्थं तत्प्रकरणेभ्यः परविद्याश्रयगति कीर्त्तनं युज्यते गतिविनापि हि परविद्यातिरतिशयफलात्तस्यां त्वपरविद्याफलंगतिसाध्यमेत

परविद्याप्रकरणोक्तस्तत्सर्थं विद्यांतराश्रयगत्यनुकीर्त्तनमुपपद्यते विद्यगत्या उक्तमणो भवन्तीति वत् प्रजापतेः सभांवेशप्रपद्यत
नितु पूर्ववाक्यविच्छेदेन कार्येपि प्रतिपत्तिमिच्छन् विरुध्यते सगुणोपि च ब्रह्मणिसर्वोत्तमसंकीर्त्तनं सर्वकर्मा सर्वकामइत्यादि वदवकल
ते॥ तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतं यः केचित्सुतः पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवेत्सुतराणि किञ्चित् सूत्राणीति सतां व्यवस्थां मनुरूप
मानादपरविषया एव गतिश्रुती प्रणिष्टापद्यन्ति॥ तदनुपपन्नं गंतव्यत्वात् नुपपत्तेर्ब्रह्मणः युक्तं सर्वगतं सर्वतरं सर्वोत्तमं च परं
सुखाकाशवत्सर्वगतं च निसोपत्त्या सादृश्यात् सार्वतरात् आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं इत्यादि श्रुतिभ्यः
निर्धारितविशेषतस्तान कदाचिदुपपद्यते न हि गतमेव गम्यते। अन्यो ह्यस्य नृच्छतीति सिद्धं लोके॥ ॥ ॥ ॥

भवतीति स्तुति लाभादित्यर्थः यद्युक्तं प्राप्ति संकल्योपि प्रवृत्त परविषय इति तत्रेसाह प्रजापतेरिति प्रजापतिसभावेशप्रतिभिसंस्था
लकवाक्येन च प्रकरणं बाध्यं शोहमिति सर्वात्म्यरूपा सार्थमपरब्रह्म एव पिबुज्यत इत्यर्थः स्वपक्षमुक्त्वा परमतं दूषयति केचिदिति ना॥ ॥

शा.सू. ३२ तर्वागतस्य स्वात्मभूतस्यापि ब्रह्मणः संसारदेशादेशोत्तरेपातकालात्कालांतरेण विशिष्टतया गंतव्यत्वं स्यादिति पृथिवीवयो दृष्टान्ताभ्यां शङ्कतेन
 न्विति॥ यत्ने विनैव प्राप्नोति मनुष्यत्वं अवस्थात इत्येतो रभेदात् स्वात्मभूतत्वं मनुष्यत्वं भूवयसोः प्राप्नोति यो रपि देशोत्तरका
 लान्तरविशिष्टत्वेन गंतव्यत्वं त
 यो र्नेतृभिर्नत्वा ब्रह्मणः कृतेन तस्य कथं गंतव्यत्वं तत्राह सर्वशक्तीति या प्राप्ताभूः सान गंतव्यापन्नं गंतव्यदेशोत्तरं तत्प्राप्तमिति कुतः प्रा

ननु लोके गतस्यापि गंतव्यतादेशांतराविशिष्टस्य दृष्टा यथा पृथिवी मृद एव पृथिवी देशांतरद्वारेण गच्छति तथा नैव तेषां बालस्य कालां
 तरविशिष्टं चार्धकं स्वात्मभूतमेव गंतव्यं दृष्टं तद्वत्त्वलोपि सर्वशक्त्युपेतत्वात् कथंचिद्रूपं तव्यता स्यादिति॥ न प्रतिषिद्धं सर्वविशेषण
 त्वाद्ब्रह्मणः निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवघं निरंजनं अस्कूलमन एव इत्थं मदीधं सत्त्वाभ्यां तरोत्तमजः सत्त्वा एष मही न ज आत्मा
 अरो मही मतोऽभयो ब्रह्म स एष नेति नेत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यां येषो न देशकालादिविशेषयोगः परमात्मनिकल्पयितुं शक्नोते ये
 भूतदेशवयो वस्थाप्येता स्य गंतव्यता स्यात् भूवयसोक्तप्रदेशवस्थादिविशेषयोगादुपपद्यते देशकालविशिष्टा गेतव्यता॥॥
 तस्य गंतव्यता वयसोपिका लान्तरे भिद्यति मार्जनं गंतव्यत्वमिति वक्तुं गतिः अंगा दस्य विशिष्टभूवयसो र्नेतृत्वतां परवत्स एा देशकालवे
 शिष्याभावात् कथंचिदपि गंतव्यते साह तेत्यादिना अनादिमत्तरे वसेत्याद्यास्मृतिः दृष्टविशेषस्य दृष्टिकल्पितत्वाद् गतमनो निर्विशेषतेति न्यायः॥

हं वं ०
 ३२

समुपामे ब्रह्मज्ञानात्मापेक्षया परं गंतव्यं निर्विशेषं नृणां स्येति शोकेने जगदुत्पत्तीति किं निर्विशेषस्यासत्त्वं मानाभावात्सविशेषश्रुतिविरोधा
द्वा नाद्यइत्याह ॥ नेति द्वितीयं शं कते उत्पत्त्यादीति सविशेषश्रुतीनां निर्विशेषश्रुतिशेषत्वान्नविरोधइत्याह नेति निर्विशेषश्रुतीनामेव

जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरनेकशक्तित्वे ब्रह्मण इति चेन्न विशेषनिराकरणश्रुतीनामन्यार्थत्वाद्दुसधादिश्रुतीनामपि समानम
नन्यार्थत्वमिति चेन्न तासां मेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् नरादिदृष्टांतैर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्त्वं वि कारस्य चान्तत्वं प्रतिपादपठ
त्वं नो सत्यादिपरं भवितुमर्हति कस्मात्सु नरुत्पत्त्यादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषत्वं न पुनरेतौ तदशेषत्वमित्यसामि
ति उच्यते ॥ विशेषनिराकरणश्रुतीनां निराकांक्षार्थत्वात् ॥ न ह्यस्यैव एकत्वं नित्यं शुद्धतां ध्रुवगतौ सत्त्वाभ्यः काचिदाका
शोपजायते ॥ उक्तवार्थसमाप्तिबुद्ध्युपपत्तेः तत्र को मोहः कः शो क एकत्वं मनुष्यतः अभयं वै जनकपाप्मो सि विद्वान्निमित्तकुलश्र
नरतं ह वा वनतपति किमहं साधु नो क खं इत्यादिश्रुतिभ्यः तथैव च विदुषां तु श्रुतुमावादिदर्शनाद्विकारानृतो भिसंध्यपवाहश्च
मसौः समस्तमाप्नोति य इह नो ने व पश्यतीति ॥ अतो न विशेषनिराकरणश्रुतीनामन्यशेषत्वमवगंतुं शक्यं नैव सुखादिश्रुतीनां निराकांक्ष
र्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति ॥

सविशेषश्रुतिशेषत्वं किं न ह्यदिता ह कस्मादिति तासां स्वार्थफलवत्त्वेन निराकांक्षत्वात् हे भिना विशषश्रु
तीनां तत्त्वत्वा निषेध्यविशेषसमर्थणादिद्वारेण शेषत्वं फलवत्त्वा निधावफलं तदंगमिति न्यायादिसाहचर्यतइत्यादिना ॥ ॥ ॥

११० न केवलं न्याय्यते किंतु श्रुतापि साह प्रसक्तं त्विति। नत्र मूलकारेणो ब्रह्मण्ये तन्मुं गंगरात्मकं कार्यमु सन्नमित् पक्रमतेन श्रुतेन सन्नमित् न चिच्छेत्
 ३३ पसं हारे मत एवते पत्न मुक्तं छादो ग्ये तथा नैतिरो यकोपि जग ज्जन्माद्य मुवादे न ब्रह्मण एव सेष त्वे दर्शित मम। स हि श्रुतीनां श्रुतेव निर्विशेषधीशो
 ष धीशो व्यता भाती सर्थः एवं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वान्न नं न व्यतेति कलिनमाह एवमिति स्पष्ट निवेद्याच्च परस्य न गेत व्यते साह न तस्येति एवं गंतव्या

पसं संतुता सामन्यार्थ त्वं समनुगम्यते॥ तथा हितत्रै तच्छृंगमुत्प तितं सोम्य विजानाहि नेदममूलं भविष्यती सुप न्यस्यो दूर्के सत एवैकस्य जगत्
 लस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जानात्रि जीवंति यत्पयं सभिसं विशन्ति तद्धि जिज्ञासस्व तद्वत्वेति च॥ एवमुत्सृज्य
 श्रुतीना मैका न्म्या वगमधर त्ता नानेक शक्तिषो गो ब्रह्मणो तश्च गंतव्यत्वा नुपपत्तिः न तस्य प्राणा उ क्रामंति ब्रह्मे वसन् ब्रह्मा प्येतीति च
 पर। सि न् ब्रह्मणि ग तिं निवारयति न ह्याख्यातं स्मृते केषामि सत्र गंति कल्पना यो च गंतव्यत्वा जीवो गंतव्यस्य ब्रह्मणो वयवो विका
 रो न्यो वा ततः श्रुता असेततादा ल्ये गमना नुपपत्तेः यद्ये व नतः किं स्यादत उच्यते यद्ये कदेश स्ते नैक देशे नो निस प्राप्तत्वा न्न पुन ब्रह्म
 गमनमुपपद्यते एकदेशे त कल्पना च ब्रह्मण्यनुपप न्ना निरवयव त्वप्रसिद्धेः विकारपक्षे व्येत नृत्वं विकारेणापि विकारिणे निस प्राप्त
 तात् न हि घटो मृदा लता परिसंस्था वलिष्टने परि तागे चाभाव प्राप्तेः॥

लोचनपागतिं निरस्प गं नालोचनया धि निरस्पति गति कल्पनायां चे
 त्पादिना मेदा मेदे न ह्यै कल्पावसंत मेद स्त नीयः कल्पः तन्वसंतामेदकल्पः किमिति नोक्त स्त त्रा ह्यसंतेति। कल्पत्रयो किं दूषणमिति पृच्छति॥ यद्ये वमिति॥

हरं ब०
 ३२

कत इयेपि दोषांतरमाह विकाराद्यवयवसंयोगेति विकारावयवरूपजीवविशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थिरत्वाज्जीवमंगत्वा गतीनस्वातंत्र्यं न दृष्टव्यं तस्मात् स्थूल
पाषाणस्य योर्मंडुकवार्णवयवयोश्च लनमस्तीत्यर्थः अस्माकं त्वत्ता ना कल्पितो मायि निर्मिता गति विभ्रम इति भावः ततो यत्कल्पमनूयति
कल्पदूषयसंघेपादिना अभेदश्रुति विरोधरूपो दोषो ममनास्तीति विरोधरूपो दोषो ममनास्तीति भेदा भेदवाद्याह विकाराद्यवयवो रिति भिन्नयो

विकारावयवसंयोगोऽतस्तत्स्थिरत्वाद्ब्रह्मणः संसारगमनमप्यनेव कृतं ॥ अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः सोऽप्युपाधी मध्यमपरिमाणो वा भवि
तुमर्हति ॥ अपि ते ममनानुपपत्तिर्मध्यमपरिमाणत्वे चानि सत्त्वप्रसंगोऽप्युत्ते कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तिः प्रसिद्धिश्चेत्त एव त्वमध्यमपरिमाणत्वे
विस्तरेण पुरस्तात्सरस्मान्न त्वे जीवस्य तत्त्वमसी सादिशास्त्रावाधप्रसंगः विकारावयवसंयोगो रपि समानो यदोषः विकारावयवयोस्तद
तो न त्वत्वाद्दोष एष इति चेन्न मुख्यैकत्वानुपपत्तेः सर्वेषु चैतेषु पक्षेष्वनिर्माणप्रसंगः संसारी त्वत्वात्तु यत्तेः निवृत्तौ वा स्वरूपना
शप्रसंगो ब्रह्मत्वानुपपत्तिः पणमाश्व पत्तु कैश्चिज्ज्ञेयते ॥ नित्यानिर्गमनिका निका कर्मा एतदुच्यते प्रत्यावाधानुसारे काव्यानिर्गमनिका
दानि च परिहृयते स्वर्गनरकानवाप्रयेकां प्रतदे होय मोक्षानिका कर्मा एतदुच्यते तेनैव दृष्टं तदसतो वर्तमान देहपाता हर्षदेहांत
रप्रतिसंधानकारणाभावात्स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं विनापि ब्रह्मात्मतः यैव वेत्तस्य से स्मृतीति ॥ ॥ ॥

रमेदोमुखो न युक्तः विरोधादिति परिहरति ने किंच पक्षत्रयमप्युक्तं संसारित्वस्य तात्त्विकजीवभावस्य नाशे जीवस्वरूपनाशप्रसंगात्
न चास्माभिरेव त्वया ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तात्त्विकरूपमंगी कृतं यदस्य संसारनाशोऽपि ने न श्येदित्याह सर्वेच्छिति नित्यनुक्तिं ब्रह्मत्वेन संसा
राभावः किं मोक्षः स च कर्माभावमात्रेण संसातो नित्यकर्मजडा नो मतमुद्रा व्यतिरस्यति ॥ यमित्यादिना ॥ ॥ ॥ ॥

नति
प्रमत्त

शा. सू. ०
३४

नदिति एवं वृत्तं मोक्षहेतुस्त्रिस्त्यर्थे मानाभावादित्यर्थः तर्क एव मानमिति त आह न चैतत्तत्र तर्कचितुमिति तत्तु त वाप्येतर्कमात्रमेकस्मिन् नम्य
नेकविरूद्धकलाती कर्मणो भोगा योगादस्य वशिष्टं कर्म तन्मोतरस्य निमित्तमिति साशंक्यतत्र मानमाह कर्म शेषसद्भावसिद्धिश्चेति तत्त्वना रधफ
नरसम्यमाणाभावात् न ह्येनच्छास्त्रेण केनचित्प्रतिपादितं मोक्षार्थं स्यात्समाचरेदिति स्वमनीषिकया लेतत्तर्कितेपस्यात्कर्मनिमित्तः संसा
रस्तस्यान्निमित्ताभावात् न भविष्यतीति न चैतत्तर्कचितुं शक्यते निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञातत्वाद्दल्लनिकर्मीणि जासंनरसंचितानीं निष्ट
विषाका न्येकैकस्य जेतोः संभाव्यंते तेषां विरूद्धफला नां पुनर्भोगा संभवात्कानि चिच्छावतराणीदं जन्मनिर्धर्मतेकानि चिच्छ
देशकालानि निमित्तप्रतीक्षा एषा सते इत्यतस्तेषां भवशिष्टा नां सांप्रते नोपभोगेन संप्रण संभवा न्यथा वर्तन्ते चरितस्यापि वर्तमान
हपाते देहांतरनिमित्ताभावो शक्यते निश्चेतुं कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्चैतद्यद्हरमणीयचरणस्ततः शेषेण सादिश्रुतिभ्यः स्यादे
तत् नित्यनैमित्तिकानितेष्वांशेषकाणि भविष्यतीति न न विरोधाभावात् सति हि विरोधेऽप्येकैकं भावो भवति न च जन्म
नर संचितानां सुकृता नां नित्यनैमित्तिकै रस्ति विरोधाः शुद्धिरूपसाविशेषात् इति तानां त्वशुद्धिरूपसाविरोधे भवतु संप्रण
ननु ता देहांतरनिमित्ताभाव सिद्धिः सुकृते निमित्तत्वे पपत्तेः दुश्चरितस्याप्य शेषसंप्रण न वगमात् ॥ ॥ ॥

क्लानिपुण्यपापानितेष्वांशे साधनुष्टाने न क्षयान्नजन्मांतरमिति शंकते स्यादेतदिति पुराणेषु न पुण्यस्य न नाशः अविरोधादन्यथातिप्र
संगात्सा यस्यापि सर्वात्मना पुण्य नाश्यत्वे मानं नास्तीति संचित पुण्यपापाभ्यां जन्मांतरं दुर्वीरमितीह तत्रे सादिना ॥ ॥ ॥

हरिवं
३४

क्रियमाणानित्यादिनापिनमस्यात्कर्मणापितलोक इत्यविशेषश्रुतेः स्मृतेः चेत्याह नचनित्येति प्रत्यवायनिरासार्थे निसाद्याचरेत्तत्पुनः
 आत्मांतरपद्यत इत्यत्र तद्वत्तत्पद्ये - निमित्ते प्रेतेति सतीत्यर्थः तथापिका म्यादिकर्मसत्तानि श्रवोनास्त्यत आह संशयीत यत्किं ताने बिना ५ देह्या
 ते मोक्ष एवेति निश्चयाभावात्तत्पक्ष इतिरिति भावः अप्रमिन्नस्य जीवस्य कर्तृत्वादि स्वभावस्य मोक्षाशापिन युक्तेत्याह नचेति कर्तृत्वादि रूपं कार्येन

नचनित्ये नौमिन्निकानुष्ठानात्पद्यधायानुत्पत्तिमात्रेण पुनः फलान्तरेत्येतिरिति प्रमाणमस्ति फलान्तरस्याप्यनुमिष्यादिति न संभवात् स्मरत्स्वापसे
 वः तद्यथा नौमिन्निके फलार्थे छायागंधादनुत्पद्येते एवं धर्मवर्माणमथा अनुत्पद्यत इति न वा सति सम्यग्दर्शने सर्वोत्पन्ना काम्यप्रतिषिद्धिर्वजनं जमप्रा
 यणांतरे केनचित्प्रतिज्ञातुं शक्यं सुनिपुणानामपि स्मृत्पराधदर्शनात् स्वशक्तित्वेन भवितव्यापिनीमिन्नाभावस्य दुर्ती नत्वमेव नानुपपन्न
 गम्येमां नेताने गम्येव लात्मेत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः केवल्यमात्रं काक्षितुं शक्यं मग्नौ धावस्वभावस्यापि दार्यत्वात् तस्यादेतत् कर्तृ
 त्वभोक्तृत्वकार्येन न तत्तु क्तिस्तेन शक्यं वज्रानेपिका यं परिहारादुपपन्नो मोक्ष इति तत्तु न शक्तिसद्रादे काये ध्रुवस्य दुर्निवार्यत्वात् अथापि स्थानके वलाश
 क्तिः कार्यकारभते अनपेक्ष्यामानि निमित्तानि अतएव काकिनिसाठितापि नापराध्यातितीतेन निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबधेन नित्यसंबधत्वात्क
 र्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे सत्याविधागम्यायां न कथंचन मोक्षं प्रत्याशस्ति अतिश्रान्त्यप्यथा विद्यते यथा वेति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति ॥

स्वभावकिंतु तत्तु क्तिरिति शं कते स्यादेतदिति कार्यगम्याभ्यां शक्तैः कार्यस्यात्यंतानुत्पादे सत्त्वमुक्तं अतः शक्ति शंसत्वे तद्विषयस्य कार्य
 स्यात् इदं देशकालादि निमित्तानां वात्मना शक्तिद्वारा नित्यसंबधत्वात् मोक्षो न स्यादिति परिहरति ते चेत्यादिना ॥ ॥ ॥ ॥

मोक्षसिद्धयर्थं जीवस्य ब्रह्मत्वांगीकारे संसारानुपपत्तिमाशङ्क्य ज्ञानादुपपत्तिमसद्वदुक्तं स्मारयति परस्मादित्यादीनां प्रासंगिकं परिहस्य परमं कथं प्रकृतमुपसंहर

परस्मादेन न्यत्वेऽपि जीवस्य स्वयं ब्रह्मत्वोपसंगः प्रसङ्गादिप्रमाणाप्रत्येतिरिति चेन्न प्राग्बोधात् स्वस्य ब्रह्मत्ववत्तदुपपत्तेः शास्त्रे च पञ्चलित्वेति हेतुमिव भवति चेदिति
तरदतरं पश्यतीत्यादिना प्रबुद्धविषये प्रत्यक्षं दृष्टव्यं ब्रह्मत्वमुक्ता पुनः प्रबुद्धविषये ब्रह्मस्य सर्वमात्मैवाभूत्वेन के पश्येदित्यादिना तदभावेऽपि पश्यितुं देवपरब्रह्म
विदो गंतव्याः सिद्धिज्ञानस्य बाधितत्वात् न कथंचन गतिरूपपादयितुं शक्या किं विषया पुनर्गतिश्च तदप्यस्ति चेत् सगुणविद्याविषया भविष्यति तथा हि क
चित्पञ्चोऽग्निविद्याप्रकृत्यगतिरुच्यते क्वचित्पञ्चैकविद्या क्वचिद्वैश्वानरविद्या यत्रापि ब्रह्मत्वगतिरुच्यते यथा प्राणो ब्रह्म के ब्रह्मत्वं ब्रह्मेति अथ यद्वि
मास्मिन् ब्रह्म पुरेदहरेऽसुखी कं वेश्मेति च तत्रापि वामनिवादिभिः सत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्य जीवास्यत्वात् स भवति गतिर्न काचित्परब्रह्मवि
द्यागतिः श्राव्यते यथा गतिप्रतिषेधः श्रावितो न तस्य प्राणा उक्ता मंती ब्रह्मविद्या प्रोति परमित्यादिषु नु सत्यमाप्नोते गतिं सध्वं त्वेव गतिर्न न्या
येन देशांतरप्राप्त्यसंभवात् त्वस्य प्रतिपत्तिरेवेयमुच्यते अथापि तनामरूपप्रबलयापेक्षया मिथो यते ॥ ब्रह्मैव स ब्रह्माद्येति त्यादि वदिति
द्रष्टव्यं अपि च परविषया गतिर्व्याख्यायमाना प्ररोचना यथा स्यात् अन्तर्हितनायवा तत्र प्ररोचनं तावद्ब्रह्मविदो न गच्छन्त्या किं कियते स्वसं
वेद्येनैवाव्यवहितेन विद्यासमर्पितेन स्वास्थेन ननु सिद्धेर्न वनित्यसिद्धिनिश्चयसन्निवेदनस्यासाध्यफलस्य विद्वांस्यगत्यनुचितं नैकाचिद्वेक्षो
पपद्यते तस्मादपरिपरविषया गतिः तत्र परापरब्रह्मविवेकानवधारणेनापरस्मिन् ब्रह्ममिव वर्तमाना गतिश्च तत्र परस्मिन् आरोप्यते ॥ ॥ ॥

तितदेवमिति ननु पञ्चविद्यायामध्याप्रोतिपदेन गतिः श्रुतेः सत आह ब्रह्मविद्या प्रोतिपदे कलध्याच्च गतेन परविषयत्वमित्याह पि। चेति मनुचितं
न पक्षं प्रत्याह न च निव्यसिद्धेति। कथं तर्हि केचित्पित्य। रविषयत्वं गतेरुक्तमित्याशङ्क्य भ्रान्ते साह

अत्र पूर्वकंपरापरब्रह्मविभागंवदन् परब्रह्मणि गतेरर्थवत्त्वमाह किंदेहसादिना व्यापिनीधस्य कथं गतिस्तत्राह सर्वगतत्वे पीति एवं गतये

किंदेहब्रह्मणी परमपरंचेति बाटं देह एतद्देहस्य कामपरंचात्परंच ब्रह्मयहोकारइत्यादिदर्शनात् किंपुनः परंब्रह्म किमपरमित्युच्यते
यत्राविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधादस्त्वलादिशब्दैर्ब्रह्मोपदिश्यते तत्परं तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्ट
मुपासनापोयदिश्यते मनोमयः प्राणशरीरोभारूपइत्यादिशब्दैस्तदपरं न त्वेवमद्वितीयश्रुतिरूपरूपात्तेनाविद्याकृतनाम
रूपोपाधिकतया परिहृतत्वात् तस्य परंब्रह्मोपासनस्य तस्य द्विधोऽयमात्मसयद्विधिरलोककामो भवतीत्यादिजगदै
श्वर्यलक्षणसंसारगोचरमेव फलं भवत्यतिवर्तितत्वादविद्यायास्तस्य च देशविशेषावबहुलात्वाच्चार्थगतमविरूढं ॥
सर्वगतत्वेपि चात्मन आकाशस्येव घटादिनेगमने बुद्ध्याद्युपाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्येवादिश्रुतं शुणसारत्वादितत्र त
स्मात्कार्यकारि रित्येष एव स्थितः पक्षः परं जैमिनि रितितु पक्षोतरं प्रतिभामात्रप्रदर्शने प्रज्ञाविकाशनायेति इष्टम् ॥
" ॥ अप्रतीकालंबनान्नयतीति वादशय एतदभययादोषा तत्र तुल्यं ॥ स्थितमेतत्कार्यविषयागतिर्नैव विषयेति ॥

निरूप्यगंहनिर्धारयति ॥ ॥ ॥ अप्रतीकालंबनात् ॥

॥

॥

॥ श्री ॥

रा. ५०० स एता नृज ह्यगमयतीत्य विशेषकृतेस्तत्कृत्या वाच्यं शयमा हेदमिति॥ अनियमाधिकरणे तत्त्वबिद्वा न्यत्र सर्वोपासका नामार्गे पसंहर उक्तं इदानी
 ३६ सकले सिद्धांते तूभयथाभावसिद्धिः अदोषादिति सूत्रे यदुद्धेः अविरोधादित्यर्थः अनियमः सर्वेष्टा मिति सूत्रे सर्वशब्दस्य प्रतीकोपासकान्यपरत्वादि

इदमिदानीं संदिश्यते किं सर्वान्विकारा लंबनात् विशेषे लै वा मातवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत्तमांश्चिदेवेति किं ता वत्प्राप्तं सर्वेषामेवैषां वि
 दुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात्तथाह्यनियमः सर्वेषामिति सूत्रा विशेषेणैवैषां विद्यां तरेष्टवता रिते सैव प्राप्ते प्रसाह अप्रतीकालंबनानि
 ति प्रतीकालंबनात् तर्जपित्वा सर्वान्व्यान्विकारा लंबनात् न्यति ब्रह्मलोकमिति वादरायण आचार्यो मन्वते न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपग
 मे कचिद्दोषोक्तिः अनियमस्याप्यप्रतीकमिति रिक्तेश्च पुपासने पू पपत्तेः तत्कृत्या स्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्दृष्टव्यः को हि ब्रह्म
 कृतुः स ब्रह्ममैश्वर्यमासीदिति तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेर्ननु प्रतीकेषु ब्रह्मकृतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानं तादुपासनस्य न ब्रह्म
 तत्कृतुरपि ब्रह्म गच्छतीति पूजयेत् यथा प्रविद्यायां स एता नृज ह्यगमयतीति भावतु यं नैव माहृत्य वाद उल्लभ्यते तदभावे सैव शक्तिके
 न तत्कृतुत्वापेन ब्रह्मकृतुतामेव तस्या सिद्धे तरेषामिति गम्यते॥

भावः पद्यपि प्रतीकध्यायिनां पितृपाणतृतीयस्थानयोरप्रवेशादूर्ध्वरादिमार्गे
 वाच्यस्तथापि तेषां विद्युत्सर्पं तमेव गमनमस्तत्तत्र ब्रह्म प्राप्तिर्ब्रह्मकृत्याभावात् यो यत्तु ध्यायति स तत्प्राप्नोतीति हेतुः कृतुत्वायः श्रुतिमूला प्रतीकेषु
 च न प्राप्तिरुपेये पुत्रहृणो गुणत्वात् न ब्रह्म ध्यायित्वमस्ति अस्पृश्यस्य संप्रति विद्यायामाह स वादस्य सप्तवचना द्वाधदृष्टेति सूत्रभाष्यार्थः॥

सिं०
 ३६

किंच प्रतीकतारतम्येन फलतारतम्यं क्रतौ न प्रतीकध्यायिनां ब्रह्मप्राप्तिरिति साहाविशेषे चेति तस्मादसति वचने ब्रह्मध्यायिना एव ब्रह्म गंतार इति किञ्च ॥ इति श्रीमत्सर्वमहं सपरिब्रजकार्त्तव्यश्रीगोविंदभाष्यकृतो भाष्यरत्नप्रभायो चतुर्थोऽध्यायः सप्ततीयपादः पूर्वपादे ब्रह्मोपासकानां कार्यब्रह्मप्राप्तिरूपा संप्रतिपत्तिर्वाच्यविशेषब्रह्मलौकिकं पादस्योत्तरार्धेन प्रपञ्चविषयनादावभ्यर्हितपरविद्याप्राप्त्यनिर्देशो षष्ठसंभावमाह। संप्रपञ्चविर्भावस्तेन श

विशेषं च दर्शयति नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति यावत्तन्मोक्षं तत्राप्यथाकामचा रोभवतीति वागवाचनात्क्रोभयसीपवद्वाचो गतं तत्राप्यथाकामचारो भवतीति। मनोवाचवाचो भयइत्यादिना सचापं फलविशेषः प्रतीकत्वं ब्रह्माहुषासनानामुपपद्यते ब्रह्मांतं तत्रैव ब्रह्म एव विशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात्तस्मान्न प्रतीकात्वं नानामितरे स्वरूप फलत्वमिति ॥ इति श्रीमच्छांरीरमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ चतुर्थोऽध्यायः सप्ततीयपादः संप्रपञ्चविर्भावः स्तेन शब्दात् ॥ १॥ एवमेवैष संप्रसादोऽस्यान्तरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्यस्तेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति श्रूयते तत्र संशयः किं देवलोकाद्युपभोग स्थाष्विवागंतुकेन केन विद्विषेणाभिनिष्पद्यते आहोस्विदात्ममात्रेणेति किं तावत्प्राप्तं स्थानांतरेष्विवागंतुकेन केन। चिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यान्मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेरभिनिष्पद्यते इति चोक्तविषयो यत्वा त्वरूपमात्रेण वेदमिति निष्पत्तिः पूर्वस्वरूपवस्थासु स्वरूपा नपायादविभाज्येत तस्माद्विशेषेण केन चिदभिनिष्पद्यते इति ॥

शेने द्यात् निर्गुणविद्याफलवाक्यमुदाहृत्य स्वशब्दस्वीयागंतुकं रूपत्वात्तत्परं चित्ताभ्यासं शयमाह एवमिति पूर्वपक्षे मोक्षस्य स्वर्गाद्विशेषः सिद्धांते विशेष इति फलं तत्र मोक्ष आगंतुकः फलत्वात् स्वर्गवदिति भावो वेतयाभिनिष्पत्तिरस्य

पक्षमाह किं विज्ञातम् ॥

श.सं.
३७

स्वशब्दकृतिवाधितो न्यायः अभिनिष्पत्तिश्च साक्षात्कारवत्प्रमाण्याबंधं सज्जन्तस्यौपचारिकीवेति मत्वा सिद्धं तयति एवमिति मोक्षस्य फलत्वेन प्राप्तं तु क
त्वतिरासार्थः स्वशब्द इति पुनः स्वीयवाचित्वेन नर्थकानुवादः स्यादित्यर्थः सूत्रांतरं गच्छति कः पुनरिति जागरिते साध्या सदिदेहधर्मवान्भवति स्वप्ने तु ह्यद
एवं प्राप्ते कर्म केवलो नैवात्मना विधितव्यं तदर्थं तरेणेति कुतः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति स्वशब्दादप्यपि स्वशब्देन विशेषणमनवच्छेदं स्यात्तत्र
स्वीयाभिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति न तस्यावचना यत्वाद्ये नैव हि केन चिदप्येणाभिनिष्पद्यते तस्यैवास्मीयत्वापपत्तेः स्वेनेति विशेषणमनर्थकं स्याद
स वचनार्था त्वर्थवत्केवले नैवात्मन रूपेणाभिनिष्पद्यते नो गतुकेनापररूपेणापीति कः पुनर्विशेषः पूर्ववस्था स्विह च स्वकृत्या न पापसाम्ये सती
सा त आह मुक्तः मतीज्ञानात् योत्राभिनिष्पद्यते इत्युक्तः स सर्वबंधविनिर्मुक्तः शुद्धे नैवात्मना वतिष्ठते ॥ कर्तव्यं तं घोम ब्रह्मपिरो द्वितीया विनशा
मेवापीतो भवतीति चावस्थानव्यक्त्युचिति नात्मनेत्यप्येव विशेषकं पुनरवगम्यते सुक्तो यमिदानीं भवतीति प्रतिज्ञा नादिसाहचर्यात्तेनैव
नेभूयो बुद्ध्या व्याख्यामीत्यवस्था अयदोषविहीनमात्मानं व्याख्येयत्वे तत्र प्रतिज्ञाया शरीरे वाव संभवेन प्रिया प्रिये स्पशत इति चोपन्यस्येना
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उक्तमः पुरुष इति चोपसहरति तथा स्यापि कोपक्रमे विप आत्मा परतपाप्मे सादिसुतु त्मविषयमेव प्रतिज्ञानं फलत
प्रसिद्धिरपि मोक्षसंबन्धनिश्चिन्ता वेक्षाना पूर्वपिज्ञानापेक्षापदव्यभिनिष्पद्यते इत्यस्य तिपयी यत्तं तद्विपूर्वावस्थापे संयथा रोगनिव
ता वरो गोभिनिष्पद्यते इति तद्वत्समा ददोषः आत्मा प्रकारेणात् कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते यावता परं ज्योति उपसंपद्येति कार्य गोचरमेव
केनचित् अपि चतुष्टयादिना शाश्वरीति य भवति सुषुप्तौ तु विशेषात्तानादेन हृदयेति नैवावपतिज्योतिः शब्दस्य भौतिके ज्योतिषिरुहत्वात् ॥
बंधदशायं कलुषितात्मना लिष्टमोक्षे तु विमलित्वा स्विच्छेदः स्वपरितः प्रद्योतमान पूर्णानंदोत्पत्तिना वतिष्ठत इति महाविशेषो यदसर्थः कार्यगोचरमिति

हरेर
३७

कार्यप्राप्तोपि नुक्तः किं न स्यादिति तत्र आह न चालि वत्त इति ॥ ॥ अविभागे न दृष्टत्वात् ॥ ॥ स्वरूपस्मितं मुक्तमुपजीव्य वादिविवादाद्वस्तुभेदाभेदसंश

नवानतिव। तोविकारविषया त्रयश्चिभुक्तो भवति नु मरुति विकारस्या तत्त्वप्रसिद्धेरिति नैष दोषो यत आत्मैवान्न ज्योतिः शब्देनैव
यत्प्रकरणान् य आत्मापहत पाप्या विनरो विमलु रिति प्रकृते परस्मिन्नात्मनि ता कस्मादोति कं ज्योतिः शब्दं युद्धं तुं प्रकृतज्ञानप्र
कृतप्रक्रियाप्रसंगान् ज्योतिः शब्दस्त्वात्मन्यपि दृश्यं ते ते देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति प्रपंचितं चैतत् ज्योतिर्दर्शनादिसत्र अविभागे न दृष्ट
त्वात् परं ज्योतिरूपसंपद्यत्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः सकिं परस्मादात्मनः पथगेव भवत्युता विभागे नैवावतिष्ठत इति वीक्षायां सत
त्रपर्येता साधिका रणाधिकर्तव्यनिर्देशात् ज्योतिरूपसंपद्येति च कर्तृकर्म निर्देशात् भेदे नैवावस्थानमिति यस्य मतिस्तं मुसाद
यति अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तो वतिष्ठते कुत दृष्टत्वात् तथा हि न स मस्य हं ब्रह्मास्मि यत्र नास्य सपत्नि ननु तद्विनीयमस्ति तं
नोस्य द्विभक्ते पत्यु श्पेदि सेवमादीनि वाक्यान् विभागे नैव परमात्मानं दर्शयंति यथा दर्शनमेव च फलं पुं कृतं कृतुमया यद्योदकं
पुद्गेषु समासिकं तादगेव भवति ॥ एवं मुनेर्विज्ञात आत्मा भवति गोतमेति चैवमादीनि मुक्तस्वरूपानि रूपणाय रातिवाक्यान् विभा
गमेव दर्शयंति नदी समुद्रादि निर्दर्शनाति च भेद निर्देशस्तु भेदेषु पचयते समग्रवः कस्मिन् अतिरिक्त इति स्वप्न हि आति आत्मरति
रात्मजोड इति चैवमादि दर्शनात् ब्राह्मेण जैमिनि रूपेणासादिभ्यः स्मितमेतत्त्वेन रूपेणे सजात्ममात्ररूपेणाभिनिष्पद्यते
नागं तु केनापररूपेणेति ॥ ॥ ॥

ये ससंतभेद र्वपशुमुक्ता सिद्धांतमाहेति यस्येति ॥ ॥ ब्राह्मेण जैमिनि ॥ ॥

अतस्तत्त्वावरूपधर्मीणाप्रसक्तंभावधर्मीणांतुसत्त्वमित्याशंसतेषामप्योपाधिकत्वादसत्त्वमित्याह सत्त्वकामेतिचिन्मात्रेमुक्तेतद्वत्तत्त्वादिश्रुतिः कथं तत्र
ह अतएवेति सर्वधर्मनिषेधादेवेत्यर्थः धर्मीणां सत्त्वमसंतात्तत्त्वं चेति पक्ष इयमष्टकं अद्वैतश्रुतीनां सर्वतत्त्वादिश्रुतिवत्त्वा रयोश्चवावायाना
इतस्तत्त्वोपपक्षः श्रेयानिति सिद्धांतयति एवमपीति अत्र केचिन्मुत्तिंति अखंडाचिन्मात्रज्ञाना मुक्तं स्यात्ताना प्रावात्कुत आत्मानिबधर्मयोगइति तदुक्तं
बोधनीयाः परेश्वरधर्मी स एव विदात्मनि मुक्ते जीवा न देव्यवधिपंतइति न च कला विवेकात्तत्त्वा न आशे कुतो जीवांतरमिति वाच्यं न वयं तन्माशे जीवा

सत्त्वकामत्वादसत्त्वपद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मी उच्यते सत्त्वकामा अस्येति तथाप्युपाधिसंबंधाधीनत्वात्तेषां न चैतन्पवन्त्वरूपसं
भवो नेकाकारत्वप्रतिषेधात्प्रतिषिद्धा हि तत्त्वलोनेकाकारत्वेन स्त्वामसोपि परस्योभयलिङ्गमित्यत्र अतएव तद्वत्तत्त्वादिश्रुतीर्त न
मविदुः त्वाभावमात्राभिप्रायं सत्त्वस्यैवमात्मरतिरित्यादिवन्नाहि मुख्यत्वेवरतिक्कीडा मिथुनात्मा त्मरतिमिन्नानि शब्दतेवलीयतुं हि
तीयविषयत्वातेषां तस्मान्निरस्ता शेषप्रपंचेन प्रसन्नेनाप्यपदेशेन बोधात्मना प्रतिनिष्यतइत्येव लोभिराचार्यो मन्यते एवम
पुनस्तस्मात्सर्वभावादवितोषं वादरायणः एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्थाप्यमा
सादिभ्यो वगतस्य ब्राह्मणैश्चैव रूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते॥

वोतरव्यवहारं दूषः किंतु तदंशनाशेनांशास्वा
ध्यात्मिकशरीररूपाभिमानिलोमुक्तावंशंतरोपाधिकाजीवाव्यवहर्तारइतिवदामः तर्हि नानाविद्यापक्षएवकुतोनाशोयते जीवभेदस्यावश्यकत्वादि
निचेन्नप्रकृतिनानातंत्रप्रतिजीवंप्रपंचमेदइत्याद्यप्रामाणिकानेकार्थजोरवा इति सर्वाख्यसंमतएका विद्यापक्षएवश्रेयान् अंशानिदेनखबंधसु

किंयजकमुक्तिरिति संक्षेपः॥

शा.सू.
३९

एवंपरविद्याफलमुक्तिमिदानामपरविद्याफलंपंचयति॥ संसंकल्पादेवतुनष्टुनेः एककारस्यायोगस्य योगव्यवच्छेदसाधारण्यात्संशयः ब्रह्मलोकंगता
स्योपासकस्य संकल्पोपलान्तरसापेक्षः भोगसामग्रीसंकल्पत्वादसदादिसंकल्पवत्तत्रैवकारविरोधः संकल्पेनतामया अयोगव्यवच्छेदेनसौल

संकल्पादेवचतुष्टुतेः हृद् विद्यायांश्रूयतेसयदि पितृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्पवितरः समुत्तिष्ठेतीत्यादित्रयसंशयः किंसंकल्पवके
वत्तत्रादिमनुस्थाने हेतुस्तजनिमित्तान्तरसहितरति तत्रसत्यपिसंकल्पादेवेतिश्रवणे लोकवाग्निमित्तान्तरावेष्टानौपुत्तायथा लोके
सदादीनां संकल्पाक्रमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः तत्रादि संपत्तिर्भवत्येवमुक्तस्यापि स्यादेवंदृष्टविपरीतं भविष्यतीति संकल्पादेवेति तु तत्र
इव संकल्पितार्थसिद्धिकरी सोधनान्तरसामग्र्योसुलभापेक्षोच्यते न च संकल्पमात्रं समुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविजेषि
तवचंचलतास्तु कालं भोगं समर्पयितुं पर्याप्तपुष्टिरिति एवं प्राप्ते त्रयः संकल्पादेवतु केवलान्त्रादि समुत्थानमिति कुतस्तु तैः
संकल्पादेवास्पवितरः समुत्तिष्ठेतीत्यादिका हि श्रुतिनिमित्तान्तरापेक्षायां पात्रे तनिमित्तान्तरमपितु पदि संकल्पानुविधायैव स्याद्व
तु न तु प्रयत्नान्तरं संपाद्य निमित्तान्तरमिति व्यते प्राक् संपत्तेर्वध्य संकल्पत्वप्रसंगात्तच्च श्रुतवगम्येथै लोकवदितिसामान्यतोदृष्टं
ते संकल्पवत्ता देवचैषां यावत्प्रयोजनं स्वे कोपपत्तिः प्राकृतसंकल्पविलक्षणत्वात्तु संकल्पस्य॥

देशेति पूर्वपदार्थः अत्रलोकवत्ता नुसरणं फलं सिद्धांतेतु विद्यावलेन संकल्पस्यैव भोगपुष्टिकरत्वसिद्धिरिति मेदः किंचयादिभोगसंकल्पान्तरमपि
यलान्तरसाध्यनिमित्तपेक्षा स्यान्नहि निमित्तप्राप्तेः प्राक् ज्ञातसंकल्पस्य बंधवत्त्वात् भोगे विलंबान्नतः सस संकल्पश्रुतेर्न वलान्तरापेक्षे साह॥ निमित्तान्तर

॥

हे.व०
३९

नन्वीश्वराधीनस्य विदुषः कथं संकल्पमात्राद्गोपयिष्यति चेन्न ह अत एवेति ईश्वरधर्म एव विदुष्याविर्भूत इति न संकल्पभेगादिति भावः एवकारवन्मन
सेति विशेषणो नान्ययोग्यवच्छेदाद्देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षपतिः ॥ अभाववादादिराह स्येवं अत्रापि वादिविवादात्संशयः तत्र देहादयो न

अत एव चानन्याधिपतिः अत एव चावध्यसंकल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान्भवति नास्यास्योधिपतिर्भवतीत्यर्थः न हि शक्तोऽपि संकल्प
यन्नन्यस्यामिकत्वात्मानः स संगमो संकल्पयति ॥ अतिश्वेतदशंसययद्देहात्मानमनुविद्यवज्जैतेनां श्वसंस्तान्कामांस्तेषाम
वैपुल्योकेषु कामचारो भवतीति अभाववादादिराह स्येवं संकल्पादेवास्पदितरः समुच्छिष्टं तस्यादिश्रुतेः मनस्तावत्संकल्पसाध
नं सिद्धं शरीरं दिवाणि पुनः प्राप्ते श्वर्यस्य विदुषः संनिवसंतीति समीप्यते तत्र अद्विस्तावदाचार्यः शरीरस्य दिवाण्यं चाभावम
हापमानस्य विदुषो मन्यते कस्मादेवं ह्याह आत्मो मनसैतान्कामान्यश्च नृमतेय एते ब्रह्मलोक इति यदि मनसा शरीरं दिव्यैश्वर्य
हरेत मनसैति विशेषणं न स्यात्तस्माद्भावः शरीरं दिवाण्यं मोक्षभावं जैमिनिर्विकल्पामननात् जैमिनिस्त्वाचार्यो मनोबलशर
स्यापि सेंद्रियस्य भावे मुक्तं प्रतिमन्यते यतः स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिना नेकधा मानविकल्पमामनेति ननु नेकविध
ताविना शरीरभेदेनोत्तसी स्यात् पद्यपि र्मुक्तायां भूमविद्यायां अप्यनेकधा भावविकल्पः पश्यते तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणा
वच्छाया मे श्वर्यभूमविद्यास्ततपे संकीर्तयतः सतः सगुण विद्याफलभावेनोपपत्तिरुच्यते ॥

संसेवयदासंसेवेति च पक्षद्वयं पूर्वपक्षः कालभेदेनेक्या संति न संति चेति सिद्धांतपक्षो दृष्टव्यः फलं तु तत्तच्छुने र्मुख्यतमि निविवेकः ॥ ॥

श.स.
४०

छादशाहवदिति य एवं विद्वांसः सत्तमुपपत्तौ लुपायि चोदनागमत्वकृते छादशाहस्पसत्रहं आसतेति चोपयंतीति वाचोदितत्वं सत्रलक्षणमिति स्थिते। तथा
छादशाहिनप्रज्ञाकायं ज्ञेयेदित्यत्रति चोदनादर्शनाभियतकर्तृकत्वावगमेनेदिरात्रादिवदहीनत्वं चेत्सर्थः॥ प्रदीपवदावेशः संकल्पमानाभि

छादशाहवदुभयविधं वादरायलोतः वादरायणः पुनराचार्योत्तरावोभयश्रुतिलिङ्गदर्शनादुभयविधत्वं साधुमन्त्रे यदासशरीरतां संक
ल्पयति तदा सशरीरो भवति। यदा सशरीरतां तदा शरीरदलितसंकेतकल्पत्वात् संकल्पवैचित्र्याच्च। छादशाहवदुभयथा छादशाहः सन्नमहीनश्च
भवति। उभयश्रुतिलिङ्गदर्शनादेव मिदमधीति। तन्मावे संध्यवदुपपत्तेः यदा तु तनोः सैदियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा संधेः स्थाने
शरीरेदियविषये च विद्यमाने च पुनरुपपत्तिमात्रा एव पित्रादिका माभावंति एवं मोक्षेऽपि स्पृरेवं हीनदुपपद्यते भाविता प्रकृतं॥ भावेऽपु
नस्तनो यथा जामरिने विद्यमाना एव पित्रादिका माभावंति एवं संधेः स्थाने पुनरुपपद्यते प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति भावेनेमिनिर्विकल्पात्मन
नादिसत्रसशरीरत्वं सुक्तस्योक्तं तत्र त्रिधा भावादिषु अनेकशरीरसं किं निरात्मकानि शरीराणि दारुणं च। एव सज्येते किं वा सात्मका
सस्मदादिशरीरवादेति भवति। इहा तत्र चात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेके न शरीरेण योगादितराणि निरात्मकानि तेषां प्राप्तेऽतिपद्यते दी
पवादावेश इति॥ ॥

मिलदेहानुपजीव्यते प्रमयथा दर्शनाच्छेषमाह भावमिति॥ ॥ अनादिलिङ्गशरीरस्यैकस्मिन्नेव शरीरे भावाभिर्मितानेकदेहेषु भोगासिद्धिर्भवति॥

हे.व.
४०

सिद्धां नेतस्तिहिरिति मत्वा स्त्रिया च छेयथेत्यादिना स एकधा त्रिधा पंचधेत्यादि श्रुत्या बिदुष एवानेकधा भाव उक्तः- विद्वांस्तन दे लो नापि चि
न्मात्रः लिङोपहितात्मानं च तस्य लिङ्गमेवं विनानेक कृत्वं संभवा ते अतः श्रुतिबला दे कस्यैवा नादि लिङ्गस्याने के दे हेतु प्रवेशे न भेद एष्टव्यः य
यपि मूलप्रदीपस्य वर्त्य तरे सुत्य न्नीयानां वात्ये तमे दोस्ति लिङ्गस्य तु देह भेदो न स्वतः स्वतो लिङ्गमे दे तदुपहित जीव भेदो दाव नुसंधानात्
पत्रैः आंगं नुकानेक स्रष्टावसेत्कार्यं बादा पाता द्रुतथा पिप्रदीपत्व जात्ये केन व्यक्तिष्वैक्यारोपा दृष्टान्तदार्ष्टीतिके योः साम्यं दृष्टव्यं तथा च यथा प्रदीपो

यथा प्रदीपो एको नेक प्रदीपभावमापद्यते विकार शक्ति यो गा देव मेको पिसन् विद्वाने श्वर्ये योगादनेक भावमाप पसर्वाणि शरीरा एवा वि
शतिकु तस्तथा हि दर्शयति शास्त्रमे कस्यानेक भावं स एकधा भवेति त्रिपंचधा सप्तधा नव धेत्यादि नेत दारु पत्रोपमाभ्युपगमे त्वेक
व्यतेनापि जिवाते एवेशेन व निरात्मकानां शरीरानां प्रवृत्तिः संभवति यत्वात्म मनसो र्मेदानुपपत्तेरनेक शरीर योगा संभव इति नेष
दोषः एक मनो नुवर्त्तते ॥ २ ॥ निरुपम मक्ता न्येवाप ए पि शरीर एणिसत्य संकल्पत्वात् स्रष्टव्यति स छे सुवनेषु साधित्मेदा हात्मनोपि भेदेना
धिष्ठानत्वं योक्ष्यते ॥ ॥

नेकवर्त्तिषु प्रविशति एवं विद्या योग बलादिद्वान्तर्लिङ्गस्य व्यापित्वा दनेक देहेषु युगपदावेश इति सूत्रार्थं बिदुषो नेक धात्वं श्रुतम्
न्यथानघटत इत्याह नेतदिति इतश्च सात्मकत्वं मित्याहन च निरुपमका नामोतिपद नादि मन ए क देहस्त्वं तदनुसारिणी देहा
तरस्तामनोसि भवति तदवस्था नो त न्नियम्य त्वसंभवादिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शा० स्स०
४१

अत्रयोगशास्त्रसंमतिमाह एषेवेति निर्मोपाविता न्यासितामात्रात्प्रतिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकनेकेषामिति हि भगवत्यंतं जतिनास्त्रजितं योगीनां भीमानमा
त्रा निर्मोपाविता नि निर्माणदेहेषु भवंति तेषां निरामनादि विन्नमित्यर्थः न तस्त्रय्यावत्प्रशंका आह कथं पुनरिति सखित्वस्य तिस्रः स्वच्छ
इत्यर्थः ननु तद्वितीयमस्तीके चित्सुषुप्तिमधिकृत्योक्तं त्वत्केन क्व मित्यादि क्व चिन्मुक्तिप्रकृत्योक्तं एवं विवेशज्ञानाभाववचनं सुषुप्तिमुत्तम

एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया कथं पुनमुक्तस्यानेकशरीरावेशादित्यक्षणेऽर्थमभ्युपगम्यते यावता तत्केन कं
चारयति ती अतउत्तरपाठतिस्वाप्ययसंयत्तोरन्यतएवेष्टमा विहृतो हि स्वाप्ययः सुषुप्तं स्वमपि तो भवति विज्ञानोपायत्तु द्वितीयमस्तिततो
न्यदिभक्तं यदि जानीयात् सखित्वे को द्रष्टा द्वे तो भवति ती एवं जाति यका श्रुतिर्विवेकविज्ञानं वारयति विअतउत्तरपाठतिस्वाप्ययसंयत्तोरन्य
तएवेष्टमा विहृतं हि स्वाप्ययः सुषुप्तं स्वमपि तो भवति तस्मादेनं स्वपि ती त्या चक्षत इति श्रुतेः संपत्तिः कैवर्त्यब्रह्मवस्तु ज्ञानाद्येति श्रुतेस्तयो
रन्यतरा मवस्था मपेक्षे तद्विशेषसंज्ञा भावचनं क्व चित्सुषुप्तावस्थामपेक्षोच्यते क्व चित्केवल्यावस्था कथमवगम्यते यतस्तत्रैवेतदधिकारवशादावि
कृतमेतेभ्योऽन्येभ्यः समुत्थायता न्येवानुविनस्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति यत्र त्वस्य सर्वं मात्मेवाभ्युपगम्यते न केचन कामं कामयते न केचन स्वज्ञं
पश्यतीत्यादि श्रुतिभ्यः समुत्थाय विद्याविपाकस्थाने तेन तत्त्वगोदिवरवस्था तरे यत्रैतदेष्टमं यत्रैवैष्टमं तस्माददोषः ॥ ॥ ॥

न न्येष्टं सुगुणोपाशकस्य भोगोक्तो न विरुध्यते मन्त्रविषयत्वादित्याह स्वाप्ययेति तत्रैव श्रुतो तदधिकारवशात्सुषुप्तादिप्रकणावसादु
क्तवचनानामन्यतरापेक्षत्वाविहृतं हि यतस्ततो वगम्यत इत्यर्थः यत्र समुत्थानादिवाक्यमुक्तिविषयं यत्र सप्तशतिसुप्तिविषयमिति विभागः ॥ ॥

हेरंब०
४१

जगत्त्वापारमार्थ्यं॥ संकल्पादेवेतादिनोक्तैश्वर्यस्य जगत्कृष्णादिव्यतिरिक्तविषयत्वेनात्रापवादोक्तो गतिः उभयथादर्शनात्तंशयः ईश्वरानानात्वं पूर्वपक्षफलं सिद्धांतं तु विद्यायोगिनामीश्वरनियम्यत्वादेकस्य नित्यसिद्धेश्वरस्यैव जगत्कर्तृत्वसिद्धिरिति विवेकः प्रकृत्यात्सर्गसमये यस्य क्षणपूर्वकं

जगद्वापारवर्ज्यकरणादसंनिहितत्वाच्च॥ ये सगुणब्रह्मोपासनात्तर्हैव मनसेश्वरसायुज्यं त्रुजं नितेषां निरवगृह्यैश्वर्यं भवत्या
होस्वित्तावग्रहमिति सेशयः किं तावत्पादं निरंकुशमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति॥ आत्रोमिस्वाराज्ये सर्वेस्मै देवावलिमाह्वं
नितेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादि श्रुतिभ्यः इत्येवं प्राप्ते पठति जगद्वापारवर्ज्यमिति जगदुत्पत्त्यादि व्यापारवर्ज्यवित्ता
यदस्ति मां घातकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमर्हति जगद्वापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य कृतस्तस्य तत्रैव प्रकृतत्वात्
असंनिहितत्वाच्च तरेषां पर एव हीश्वरो जगद्वापारे धि कृतस्तमेव प्रकृतस्योत्पत्त्याद्युपदेशान्वितस्य शब्दनिबन्धनत्वाच्च
तदेव षण्णमिहासमपूर्वकं तितरेषां मणिमाद्यैश्वर्यं श्रूयते तेनासंनिहितास्ते जगद्वापारे॥ " " " "

तत्त्वं प्रकृतोपकृतं तस्यैव निषेधं तत्त्वादिज्ञेयं व्यापारः ननु पासकानां देहं हि नैषात् संभवति किंचेश्वरस्य नित्यसिद्धत्वात् शब्दैकसमाधिगम्यत्वाच्च जगत्प्रकृतं पुनरुक्तं ननु तस्य सादृश्यं किं नो जीवानां मिथ्या इति तस्य शब्दनिबन्धनत्वाच्चेति ॥ ॥ ॥ ॥

११८
४२

किंच विदुषां समप्राधान्ये प्रियो विरोधः एवं प्रसन्नेषां गुणत्वे ते कएवेष्टरदसाह समनस्कृता इति अधिकारो नि योत्तपसादिसाधिकारिकः सचा सोमंडल
छिन्नमस्य प्राप्य तोते रिसर्थः मनसः स्थितिः सूर्यमंडलोत्तरं परमात्मा तत्त्व विमुक्तरे एवं धियो योना प्रचो द्यादिति कने तथा चय दित्तं निरं कु शं स्वाराज्यम्

समनस्कृतादेव वैतेषां नैकमते कस्यचित् स्थितिः समिप्रायः कस्यचित् संहरा मिप्रायस्ते वं विरोधोपि कदा चिन्सादथ कस्यचित् संकल्पमन
स्य संकल्पदसा तेरोधः समर्थे ततः परमेश्वर कृतं तत्र त्वमेवेतरेषां मिति व्यवतिष्ठते ॥ प्रसन्नो पटेशादिति चेन्नाधिकारिकमंडल
लोकेः अथ यदुक्तमाप्नोति साराज्यमिसादि प्रसन्नो पटेशादिति चेन्नाधिकारिकमंडल
कमंडलस्थोक्तेः आधिकारिको यः सविदमंडलादिषु विशेषा यत्तत्तेष्ववस्थितः परईश्वरस्तदायत्ने वेये स्वाराज्यप्राप्तिरूपं ते वत्कारणमनंत
रमाप्नोति मनसस्य निमित्ताह योर्हि सर्वमनसोपति त्वं सिद्ध ईश्वरत्वं प्राप्नोतीत्येतदुक्तं भवति तदनुसारेणैव च नोतरं वा कतिश्च श्रुयति
श्रोत्रयत्तिर्विज्ञानपतिश्च भवति तदाह एवमन्वजापियथा संभवंति ससिद्धेश्वराय तमेवैवा मेष्ट्यं यो जयितं विकारावतिवनथाहि स्थिति
माह विकारावत्त्वमिति ससुक्तं पारमेश्वरं रूपं न केवलं विकारमात्रेण चरं सविदमंडलाद्यधिष्ठानं तथा हि अस्पदिरूपं स्थिररूपं स्थिति
माह मायस्तावानस्यमहिमा अतो ज्ञायां प्ररूपः पादौ स्पसर्वा भूता निजिवादस्याम तं दिवी सेवमादिः न चेत्यदि अस्पदिरूपं निर्विका
रं रूपमितरालं वनाः प्राप्नुवेतीति शब्दं वक्तुं अतश्च त्वत्तेषां मतश्च पयै ब्रह्मरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनं वाणसगुण एवाविति वंते एवं सगु
णेपि निरवग्रह मेष्ट्यं अनं वाप्यसावं ग्रह एवावतिष्ठत इति दृष्टं श्री लक्ष्मीणमणा श्रस्य सती व सहाः ॥ ॥

तं स्वात्तर्हृष्टरस्पाये प्राप्य तानं नृपादतो भोगे स्वाराज्यं वज्रगजान्मादिच्छिदिभावः वा कति त्वादि कस्यैश्वराधीनमिसाह तदनुसारेणैति उक्तन्यायं का
मचाराद्वैवा को स्थिति दिश सेवमिति जगद्धापा रउपासक प्राप्यः तदुपास्य निष्ठत्वात् संकल्प सिद्धादिवदिसां कोपासाह निर्गुणस्वरूपेयमिचारमाह विकारा

॥ ॥

११८
४२

निर्गुणस्वरूपे प्रमाणमाह दर्शयतश्चेति यथाज्ञानाभावाच्चिर्गुणेन प्राप्तं तथा ध्यानाभावाच्च जगत्सृष्ट्यादि न प्राप्यते ध्यानाभावश्च विध्यभावादि ति भावत
मुपासकं ब्रह्मलोकं गतमाह हिरण्यगर्भः मया खल्विमां आयो अमतरूपा मयं ते भुज्यंते तवाप्यसौ लोको मतोदकलक्षण इत्यर्थः अखं संतरमा
ह्यथेति भोगसाम्येदृष्टं तौ यथेति सार्थः तेनोदकशब्दोऽप्यर्थः सलोकतामपीत्यन्वयः सायुज्यं समाजं देहत्वे कमेणुमुक्तिर्वशास्त्रसमाप्तिं सूच

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षा नुमाने ॥ दर्शयतश्च विकारावर्त्ति त्वं परस्व ज्योतिषः अतिस्मृती न तत्र सूर्यो भाति न चंद्र तारकं नेमा विष्ट
तो भां निकुतो यमग्निरिति ॥ न तत्रासयते सूर्यो न शशांको नु पावक इति च ॥ तदेवं विकारावर्त्ति त्वं परस्व ज्योतिषः ॥ प्रसिद्धमि
सभिप्रायः भोगमात्र साम्यालिंगाच्च दत्तं श्रुतिनिरंकुशं विकारत्वेन नानामैश्वर्यं यस्माद्भोगमात्रमेवैषामनादि सिद्धे नैश्वर्येण स
मानमिति श्रूयते तमाहायो वै खलु मयि नेलाको सावित्रिसयथैतां देवतां सवीणि भूतान्यवन्ति एव हैवं विदं सर्वाणि भूता
न्यवन्ति तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयतीत्यादि भेदव्यपदेशालिंगेभ्यः नन्वेवं मानि प्रापत्वा देतवत्त्वमैश्वर्यं
स्पष्टात्ततश्चैषामावर्त्तिः प्रसज्येतेति अत उक्तं भगवान्बादरायण आचार्यः पठति ॥

यन्मंत्रकारं पूजयति भगवानिति भगवत्सर्वतत्त्वं मंत्रद्वारा शिष्याणामाचार्ये स्थापनात् आचार्यत्वं बादरायणपदेन बद्रिकश्च मवा
सोत्पानिसर्वज्ञस्य परमगुरोर्नीरायणस्य प्रसादघोतनात्तस्य एतशास्त्रे निरवघातामुद्योतयति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शा.सू.
४३

सगुणविद्यायाः सा निशयफलहे पिततो निगुणविद्याया नावतिरिसाह ॥ ॐ अनावतिः शब्दादनावतिः शब्दात् येव ह्यलोकं गच्छंति तं प्राप्नुवन्ति ते इति मं
बंधः लोकविशिष्टव्यभिचिन्ति इति नो स्माभ्युपेयी लोकात्तती यत्तं दिवि यो ब्रह्मलोकस्तस्मिन्नरुदनि एतद्विचालं चतुस्रो सुधाद्रुदाविसर्गः ऐरमच
मयं मदीयं मदकरं सरः सोमं सवः अमनवर्धय च पितेषामिह न पुनरावतिरिमं मानवामि ति च श्रुतिविहममिति विशेषणादस्मिन्का ल्ये ब्रह्मलोकं गतामां

अनावतिः शब्दादनावतिः शब्दात् नाडीरश्मि समन्विते नाचिरादि पर्वणा देव्याने न यथा ये ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेष एंगं छंति यस्मिन्नर
श्वा एवौ ब्रह्मलोके तती यस्यामि तो दिवियास्मिन्नैरम्पदीयं ससे यस्मिन्ने श्वत्यः सोमसवनो यस्मिन्नपरा निता पूर्वह्मणो यस्मिन्ने प्रभुवि
मिर्तेरु एमपं वेशमयश्वा नेक धामत्रार्थवादादिप्रदेशे पुत्रपंचने तं प्राचनचंदलोकादिव मुक्तभोग आवर्तते कुतस्योर्ध्वमाय नमतल
मेति तेषां न पुनरावतिरेते न प्रतिपद्यमाना इमं मातव मावर्तते नावर्तते ब्रह्मलोक मभिसंपद्यते न च पुनरावर्तत इत्यादि शब्देभ्यः अंतव
लैश्वर्यस्य यथानावतिस्तथावर्तितं कार्यं स येतदध्यक्षेण सहातः परमित्सत्र सम्पश्ये न विध्वस्ततमसां तु निसिद्धिनिवीरणपराप
णानां सिद्धेवानावतिः ॥ ॥

कल्पां तर आवतिर्भीति तथा पीश्वरो पस्तिविना पंचाग्निविद्याश्वमेधदृष्टब्रह्मचर्योदिसाधनैर्यगतास्तेषां
तत्तज्ज्ञाननियमाभावादावतिः स्यात् ये तु दृष्टरादीश्वरो धारसागतास्तेषां सगुणविद्या फलश्रये पि निरवग्रहे श्वरानुग्रहान्कृत्वा सत्तानाम्मुक्तिरिति
नयमदसमिप्रेसाह अंतवत्तेवित्ति न च त्रसूत्ररुता सगुणविदामेवानावतिक्रम उक्तो न निगुणविदां तत्तको हेतु रिसाशो सतेषामावतिशेकभावादि

साहस्यमिति ॥

शा.सू.
४४

तदाश्रयणेति सगुणविदामावृत्तिप्रसोसम्पदशीनाश्रयणेनैवानावृत्तिः साधिता अतः स्वत एव सम्पदादेशिनामावृत्तिशंका नैति किमुवाच्यमित्यर्थः य
त्राध्यायसमाप्तिस्तत्रपदमात्रस्याभ्यासोद्देशित इह सूत्रस्यैवाभ्यासाच्छास्त्रसमाप्तिर्द्योतत इत्याहुः अनावृत्तिः शब्दादिति एवं समन्वयोऽस्माद्व्याप्तैरस्य वे
दतप्रमाणकत्वं सर्वधारितैवाकार्यज्ञाने स्मृतितर्कादि सर्वप्रकारविरोधः परिहृतः साधनसपत्तिश्च दर्शिता तस्माद्विवेकादिसाधनसंपन्नस्य श्रव
णाद्यावृत्तिनिरस्तसमस्तप्रतिबंधस्याखंडात्मसंबोधात्समूलबंधसंघसत्ताविर्भूतनिष्कलंका नंतस्वप्रकाशविदानेदात्मनावस्थानमिति सिद्धं ॥

तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामप्यनावृत्तिरिति अनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिर्द्योतयति
॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥

तानाविधं यं यज्जातं वीक्ष्य सम्पद्यथा मति शारीरकस्य भाष्यस्य कृता व्याख्या सनां मुदे ॥ २ ॥ अंतर्यामी जगत्साक्षी सर्वकर्तार ईश्वरः अतोऽत्र दोषोऽंशं
कः स्यादेष स्येति शासनात् यदस्य सगुणस्य पार्श्वे कस्तलं युगले कौस्तुभाभांदयो च सीतां कीदृङ् दृष्ट्वा समभयरयुतां वीक्ष्य रामो गसंगः स्वस्याः कृ
त्यादिती यं हृदि कृतमननाभाष्यरत्नप्रभाष्या स्वात्मानं दैकलुध्वारद्युवरचरणोभोजयुग्मं प्रपन्ना ॥ ३ ॥ इति श्रीमत्सरमहंसपरिव्रजकाचा
र्यश्रीमन्नौपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविंदाभगवत्कृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभाष्यां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

हेरंब०

४४

४४

९९
७

X

११
२११

११
७

शरिरकस्त्रनाय्यचतुर्थीध्यायः समाप्तः

X